

E. 41

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

053/4

1306

1959.

12+1

1. SZÁM

TARTALMÁBÓL

- BÓKA LÁSZLÓ : Turóczi-Trostler József, az inspirátor
- PÁNDI PÁL : Irodalom és politika a reformkorban
- NAGY MIKLÓS : Az aranyember
- RÓNAY GYÖRGY : Kassák és az izmusok

- VITA
- ADATOK ÉS ADALÉKOK
- SZEMLE
- TÁRSASÁGI HÍREK

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

Szerkesztőbizottság:

BARTA JÁNOS, BÓKA LÁSZLÓ, KIRÁLY ISTVÁN, KOCZKÁS SÁNDOR,
TÓTH DEZSŐ, VARGHA KALMÁN, WÉBER ANTAL

Felelős szerkesztő:

BÓKA LÁSZLÓ

Segédszerkesztők:

BESSENYEI GYÖRGY ÉS WÉBER ANTAL

E szám munkatársai: Bóka László egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja, Pándi Pál egyetemi adjunktus, Nagy Miklós egyetemi adjunktus, Rónay György író, műfordító, középiskolai tanár, Lengyel Dénes, a Központi Pedagógus Továbbképző Intézet docense, Péter László (Szeged), tudományos kutató, Zolnai Béla, ny. egyetemi tanár, az irodalomtudomány doktora, Barta János egyetemi tanár (Debrecen), az irodalomtudomány doktora, Györfly Miklós középiskolai tanár, Scheiber Sándor főiskolai igazgató, Zsoldos Jenő gimnáziumi igazgató, V. Kovács Sándor, az Irodalomtörténeti Intézet tudományos munkatársa, az irodalomtudomány kandidátusa, Wéber Antal egyetemi adjunktus, az irodalomtudomány kandidátusa, Ruttkay Kálmán középiskolai tanár, műfordító, kritikus, Benedek Marcell egyetemi tanár, az irodalomtudomány doktora, Hegedüs Géza főiskolai tanár, Varga Imre, az Irodalomtörténeti Intézet tudományos munkatársa, Szentesi Miklós középiskolai tanár (Vác).

A következő számok tartalmából: Bóka László: Irodalomtudományunk néhány kérdése, Fábry Zoltán: Móricz Zsigmond és kora, Füst Milán: A Nyugat születése, József Farkas: A tanácsköztársaság irodalmi publicisztikájából, Komlós Aladár: A modern költészet felé, Wéber Antal: Az elbeszélő próza néhány sajátossága a reformkor elején. *Vita:* Szauder József: Németh László Berzsenyijéről, Tóth Dezső: Parasztság, nemzetiség, népiesség, Tiborc Zsigmond: Mégegyszer a magyar szocialisztikus líra előzményeiről, Komlós Aladár: Válasz. *Adatok és adalékok.* Csekey István: Liszt Ferenc Baranyában, Nino Nikolov: Petőfi Bulgáriában, Ungvári Tamás: Két „amerikás” vers, Zuzanna Adamová: Adalékok a cseh radikális demokraták és a magyar szabadságharc kapcsolatához, Réz Pál: Kosztolányi Dezső elfelejtett novelláskönyve, Fülöp Géza: Gárdonyi Géza levelei id. Szinnyei Józsefhez, Köszöntő vers Fáy András névnapjára (Közli: Orosz László), Boros Lajos: Megjegyzések és kiegészítések, A magyar irodalom helyi hagyományai c. füzethez, Kiss Tamás: Ady Endre reklamációja, Szerb Antalné: Szerb Antal utolsó hónapjai, Orosz László: A történetíró Katona József, Mezősi Károly: Móra Ferenc ismeretlen ifjúkori költészetéből, Kiss Andor: Ismeretlen Kőlcsey-kéziratok 1829-ből, Fenyő István: Kihagyott részletek Kisfaludy Károly naplójából, Csatkay Endre: Magyar írók levelei egy vidéki zeneszerzőhöz, László Gyula: Történeti és régészeti jegyzetek Petőfi sirjának mondáihoz, Borzák István: Adriai tengernek Syrennája, Nacsády József: Reviczky és a Szegedi Napló, Kolta Ferenc: Istvánffy Miklós ismeretlen levele, Hollós Róbert: A Móra-kiadások egyik visszatérő szöveghibája, Basch Lóránt: Egy elfelejtett forradalmár költőnk (Tass József, 1894—1958), Péter László: A Tengeri hántás kézirata, Dobos András: Egy ismeretlen Karinthy-kézirat, Vuicsics D. Sztóján: Ady ifjúkori költeménye Kraljević Markórol. Sáfrán Györgyi—Szij Rezső: Kner Imre levelezéséből, Péter László: Móra Ferenc Juhász Gyulának tulajdonított verse, Bisztray Gyula: Arany János két kis rimjátéka. *Szemle.* Barta János: Sőtér István: Romantika és realizmus, Péter László: József Attila összes művei III., Tóth Dezső: Lukácsy Sándor—Balassa László: Vörösmarty Mihály, Rónay György: Szabó Lőrinc: Tücsökműzene, Nagy Péter: Szabó Magda: Freskó, Rába György: Apollinaire: Válogatott versei, Vargha Kálmán: Mándy Iván novelláiról, Horváth Károly: D. Szemző Piroska: Arany János napjai, Szepessy Tibor: Lukianosz: Istenek, halottak, hetérák, Orosz László: Homér és Osszián.

Szerkesztőség: Budapest, V., Pesti Barnabás u. 1. — Telefon: 180—960.

IRODALOMTÖRTÉNET

1959. 1—4. SZÁMAINAK

TARTALOMJEGYZÉKE ÉS NÉVMUTATÓJA

XLVII. ÉVFOLYAM

Felelős szerkesztő:
BÓKA LÁSZLÓ

11.

1960

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Basch Loránt</i> : Egy literáris pör története.....	408
<i>Bóka László</i> : Irodalomtudományunk néhány kérdéséről	153, 326
<i>Bóka László</i> : Turóczi-Trostler József, az inspirator	1
<i>Fábry Zoltán</i> : Móricz Zsigmond és kora	171
<i>Hortai Györgyné</i> : Népies próza a szabadságharc bukása után	383
<i>József Farkas</i> : A Tanácsköztársaság irodalmi publicisztikájából	160
<i>Koczás Sándor</i> : A motiváló „eredet”	331
<i>Komlós Atadár</i> : A modern költészet felé	183
<i>Nagy Miklós</i> : Az aranyember	32
<i>Pándi Pál</i> : Egy pályaszakasz Petőfi útján	344
<i>Pándi Pál</i> : Irodalom és politika a reformkorban	4
<i>Révai József (1898—1959)</i>	325
<i>Rónay György</i> : Kassák és az izmusok	43
<i>Szauder József</i> : A kassai „Érzelmek iskolá”-ja	394
<i>Tamás Anna</i> : Országváltás az Életképek-nél	371
<i>Wéber Antal</i> : Az elbeszélő próza néhány sajátossága a reformkor elején.....	197

VITA

<i>Egri Péter</i> : Fábrián Pál, Szathmári István, Terescsényi Ferenc: A magyar stilisztika vázlatá	434
<i>Komlós Atadár</i> : „Vajda János pályakezdése” (Válasz Barta Jánosnak)	444
<i>Komlós Atadár</i> : Válasz	219
<i>Lengyel Dénes</i> : Jókai és Petőfi szakításáról	54
<i>Péter László</i> : Tömörkény Meránban?	57
<i>Szauder József</i> : Németh László <i>Berzsenyi</i> -jéről	212
<i>Tiborc Zsigmond</i> : Még egyszer a „Magyar szocialista líra előzményeiről és kezdeteiről”	218
<i>Tóth Dezső</i> : Parasztság, nemzet, népiesség	214

KORTÁRSÁK SZEMÉVEL

<i>Basch Loránt</i> : Tass József 1894—1958	467
<i>Füst Milán</i> : A Nyugat születése	453
<i>Szerb Antalné</i> : Szerb Antal utolsó hónapjai	449

ADATOK ÉS ADALÉKOK

<i>Adamová, Zuzana</i> : Adalékok a cseh radikális demokraták és a magyar szabadságharc kapcsolatához	235
<i>Barta János</i> : Arany-adalékok.....	65
<i>Boros Lajos</i> : Megjegyzések és kiegészítések a Magyar irodalom helyi hagyományai c. füzetéhez	250
<i>Borzás István</i> : „Adriai tengernek Syrenaia”	480
<i>Csatkai Endre</i> : Magyar írók levelei egy vidéki zeneszerzőhöz	488
<i>Csekey István</i> : Liszt Ferenc Baranyában.....	220

<i>Eckhardt Sándor</i> : Bocskai és Rimay	478
<i>Fenyő István</i> : Kihagyott részletek Kisfaludy Sándor naplójából	499
<i>Fülöp Géza</i> : Gárdonyi Géza levelei id. Szinnyei Józsefhez	246
<i>Győrffy Miklós</i> : Madách kiadatlan levelei	68
<i>Hollós Róbert</i> : A Móra-kiadások egy visszatérő szöveghibája	496
<i>Kiss Andor</i> : Ismeretlen Kölcsey kéziratok 1829-ből.....	263
<i>Kiss Tamás</i> : Ady Endre reklamációja.....	472
<i>Kolta Ferenc</i> : Istvánffy Miklós ismeretlen levele	497
<i>V. Kovács Sándor</i> : Grell János irodalmi munkássága	109
<i>Kristóf György</i> : A Családi kör végleges szövegéről	474
<i>László Gyula</i> : Történeti és régészeti jegyzetek Petőfi sírjának mondáihoz.....	490
<i>Nikolov, Nino</i> : Petőfi Bulgáriában (Vázlat)	231
<i>Orosz László</i> : A történetíró Katona József	266
<i>Orosz László</i> : Köszöntővers Fáy András névnapjára — Fáy válasza	247
<i>Réz Pál</i> : Kosztolányi Dezső elfelejtett novelláskönyve	245
<i>Scheiber Sándor—Zsoldos Jenő</i> : Tizenkét Kosztolányi levél	103
<i>Szauder József</i> : Csokonai, Kazinczy és a Magyar Hírmondó 1794. III. 8-i levele.....	469
<i>Ungvári Tamás</i> : Két „amerikás” vers	233
<i>Zolnai Béla</i> : Ady-emlékek.....	59

• SZEMLE

<i>Barta János</i> : Sőtér István: Romantika és realizmus	282
<i>Benedek Marcell</i> : Áprily Lajos: Ábel füstje	136
<i>Fodor András</i> : Jeszenyin magyarul	508
<i>Hegedűs Géza</i> : Magyarok beszélnek	138
<i>Horváth Károly</i> : D. Szemző Piroska: Arany János napjai	311
<i>Ipper Pál</i> : Karikás Frigyes: A harminckilences dandár	502
<i>Nagy Péter</i> : Az erkölcs és az író	122
<i>Nagy Péter</i> : Bóka László: Tegnapról máig	517
<i>Nagy Péter</i> : Szabó Magda: Freskó	301
<i>Péter László</i> : József Attila Összes Művei III. Cikkek, tanulmányok, vázlatok.....	290
<i>Péter László</i> : Móra Ferenc: Véreim, parasztjaim	130
<i>Rába György</i> : Guillaume Apollinaire: Válogatott versek	304
<i>Rába György</i> : Szabó Magda: Neszek	504
<i>Rónay György</i> : Szabó Lőrinc: Tücsökgzene	296
<i>Ruitkay Kálmán</i> : Krudy Gyula: Írói arcképek I—II.	127
<i>Szentesi Miklós</i> : A magyar Comenius (Komensky)-irodalom	142
<i>Tóth Dezső</i> : Lukácsy Sándor—Balassa László: Vörösmarty Mihály	293
<i>Varga Imre</i> : Busa Margit: A Thököly-kódex és kuruckori versei.....	140
<i>Vargha Kálmán</i> : Mándy Iván novelláiról	307
<i>Vezér Erzsébet</i> : Karácsony Benő: Napos oldal	505
<i>Wéber Antal</i> : A magyar irodalom története 1849-ig	124

TÁRSASÁGI HIREK

Társasági hírek	143, 313, 521
-----------------------	---------------

NÉVMUTATÓ

- Abafi Lajos 281, 297, 401, 403
 Abonyi Lajos 385
 Ábrányi Emil 195—196, 223, 446
 Adamová, Zuzana 235—244
 Adhémar, J. 483, 485
 Ady Endre 3, 26, 47, 58—65, 128, 134, 136,
 172—178, 182—183, 185, 189—190, 195—
 196, 215—216, 218, 251, 257—258, 260,
 287, 291, 300, 314, 325—327, 331, 337,
 342, 411, 413—414, 417, 423, 427—428,
 435, 438, 442, 446—447, 454—457, 461,
 464—465, 467, 472—474, 518—522
 Ady Lajos 260
 Ady Lajosné 260
 Aegerter, Emmanuel 44
 Ágai Adolf 446
 Ágh Lajos Norbert 254
 Ágh Timót 228
 Akkay 92
 Alarich 491—492
 Alciati 481—482, 486
 Alkaios 481
 Almásy János 397
 Alsáni Bálint 252
 Alsó Paksi Jánosné 233
 Alszeghy Zsolt 110
 Alvinczi Péter 254
 Amade László 352
 Ambros, August Vilém 241
 Ambrosius 482
 Ambrus Zoltán 461, 522
 Amtmann Prosper 222
 Anaxagoras 114
 Andersen György 488
 II. András magyar király 277
 Andrassy Gyula 71
 Andrassy Gyula (ifj.) 172
 Angyal Dávid 499
 Angyal Endre 315
 Anonymus 252, 271
 Antal Géza 258
 Anthistenés 483
 Ányos Pál 262, 522
 Apáczai Csere János 27, 142, 521—522
 Apollinaire, Guillaume 44, 49—50, 52, 304—
 307
 Apponyi Albert 59
 Apponyi György 376—377
 Áprily Lajos 136—138
 Arady Zsolt 64
 Arany János 5, 25, 35, 60, 62, 65—67, 114, 128,
 134, 137, 144—145, 169, 189—191, 194—
 195, 215, 256, 258, 262, 282—283, 286—
 289, 300, 311—312, 315, 330, 371—374,
 378—379, 383, 419—420, 439, 445—
 446, 453—454, 474—478, 510, 519, 522
 Arany László 35, 67, 475
 Arany Lászlóné 475
 Arató Endre 235, 240
 Arbes, Jakub 239
 Ardó Mária 315
 Ariston 482
 Arisztotelesz 434, 482
 Arius 117
 Arnold, Emanuel 235, 240—244
 Artemidóros 484
 Árvai György 252
 Ascher Oszkár 315
 Asztalos Károly 251
 Atádi Vilmos 386
 Attila 275, 278, 280, 492—495
 Augustus 278
 Augustinus 483
 Augusz Antal 220—221, 225—227
 Augusz Antalné 230
 Avenarius, Richard 187
 Babits Mihály 36, 44—49, 61, 63—64, 104—
 105, 107, 128, 136—137, 195, 212, 259,
 299, 328, 341, 408—433, 439, 447, 457,
 461, 464, 467, 489—490, 519—522
 Babits Mihályné (l. még Török Sophie) 410
 Bach Sándor 67, 221, 235, 283—284, 288—
 289, 312
 Badics Ferenc 94, 199, 247, 486
 Bahr, Hermann 191
 Bajza József 4, 14, 16—17, 22, 25, 27, 30,
 94, 210—211, 295, 344—345, 348, 375,
 521—522
 Bajzáth György András 258, 262
 Bakatsi Pál 145
 Bakchylides 481—482
 Bakócz Tamás 255
 Bakos József 142

Baksay Sándor 385—386
 Bakunin, M. A. 241—243
 Balanyai György 267—268
 Balásffy Tamás 254
 Balassa Antal 70, 98
 Balassa László 293, 295, 363
 Balassi Bálint 119—120, 125, 479—480, 485
 Baldauf, J. 224
 Bálint Antal 267, 273
 Bálint György 290, 417, 420
 Bálint Sándor 132
 Bally, Ch. 434, 436
 Balogh 92
 Balogh Sándor 254
 Balsaráti Vitus János 252
 Balzac, Honoré de 3, 38—39, 454
 Bán Aladár 262
 Bán Imre 126, 521
 Banner János 495
 Bánóczy József 261
 Bányai László 408, 416, 418—419, 423
 Baranyai Zoltán 59
 Baráth Ferenc 245
 Bárczay Ferenc 396—397, 404, 406
 Bárczay Ferencné (Jenny, Jeanette) 396,
 399, 404, 406
 Bárd Miklós 457
 Baross Gábor 521
 Barta János 65—67, 145, 155, 313—315,
 444—448
 Bartakovics Béla 257
 Bártfay László 260, 295
 Bartha Dénes 225
 Bartók Béla 64, 182, 231, 255, 292, 518
 Bartók Lajos 195
 Bartoniek Géza 61
 Bartos (Niobe) Róza 127
 Bartucz Lajos 135
 Basch Lóránt 408—433, 467—468
 Básta 480
 Bathiány 498—499
 Báthori Miklós 258
 Báthory István 480
 Báthory Zsigmond 497—499
 Batsányi János 262, 399
 Batthyány Kázmér 374
 Batthyány Lajos 254
 Batthyány-Strattmann Alajos 401
 Baudelaire, Charles 43, 51, 185, 187, 191, 300
 446, 454
 Baumgarten Ferenc 427
 Bayer József 222, 281
 Beaumarchais, Pierre Augustin Caron de 193
 Beck Pista 135
 Becker 488
 Becque, Henry 454
 Beethoven, Ludwig 225
 Beke Albert 315
 Békefi Antal 58
 Bél Mátyás 271, 280
 IV. Béla magyar király 493—494
 Belgiojoso 480
 Belia György 138—139, 315
 Belinszkij, Visszarion G. 4
 Bellini, Vincenzo 226
 Belloni, Gaetano 224
 Bem József 216, 244
 Benda Kálmán 315
 Benedek Aladár 127
 Benedek Elek 389, 490, 507, 522
 Benedek Marcell 62, 132, 136—138, 144, 315
 Benes, Eduard 178
 Beniczky Ödön 70, 75, 80
 Benke László 145
 Benyák Bernát József 251, 254, 256, 262
 Beöthy László 455
 Betöhy Zsolt 11, 327, 486
 Béranger, Jean Pierre 355—356, 380
 Bérczy Károly 251, 259, 371, 373, 375
 Bercsényi Miklós 10, 271, 478
 Berecz Károly 373—376, 379
 Bereczki Elemér 144
 Beregszászi Nagy Pál 253
 Berei Farkas András 110
 Berényi Antal 446
 Berényiné 90
 Béres András 486
 Bergk, Theodor 65
 Bergson, Henri 3, 187
 Berlioz, Hector 225
 Bernát Ottmárné 230
 Bernstein, Eduard 158
 Bernstein, Henry 168
 Bertalanffy Pál 253
 Berzeviczy Albert 412
 Berzsenyi Dániel 11, 67, 126, 212—214,
 255, 260—261, 276, 331, 453—454, 522
 Bessenyei György 7, 27, 197, 202, 204—205,
 254, 276, 313
 Bethlen Miklós 139, 212
 Beyte István 260
 Bezerédj István 221
 Bezeredy Miklós 140—141
 Bikácsi László 66, 315
 Binder Jénő 261
 Biró Lajos 160—161
 Blahó Vince 269, 277
 Blanc, Louis 380
 Blass, Leo 238
 Blázsik Ferencné 230
 Bleichsteiner, R. 494
 Bloch Móric 375
 Blok, Alekszander 188, 509
 Bobok 92
 Bocskai István 141, 478—480
 Bocsor István 254, 261
 Bodnár György 315
 Bodnár István 221, 230
 Bodnár Zsigmond 187
 Bodor Sándor 521
 Bodor Tibor 314
 Bodrogi Katalin 145
 Bodrogi Zsigmond 218
 Bogdán Lajos 473

- Bohó Róbert 29
 Bohus Magda 250, 521
 Bóka László 1—3, 64, 126, 143, 153—159,
 315, 326—330, 415, 422, 432, 442, 517—
 521
 Bokányi Dezső 218—219
 Boldizsár Ferenc 265
 Bólyai Farkas 139
 Boncza Berta 251
 Bonfini, Marco Antonio 252, 254, 271, 275
 Boros Lajos 250—262
 Boross Mihály 388—389
 Bornemisza Péter 485
 Borzsák István 480—488
 Botev, Hriszto 231—232
 Bourget, Paul 187
 Boyancé 483
 Bozóky Mihály 258
 Bozsvai Aladár I. Kazinczy Ferenc 403
 Böhm Vilmos 165
 Bölöni Farkas Sándor 15
 Bölöni Györgyné 290
 Böngérfi János 486
 Börne, Ludwig 101
 Bösendorfer, Ludwig 228
 Bösendorfer, Ludwig 229
 Brecht, Bert 522
 Breton, André 53
 Breunig, L. C. 306
 Bródy Mihály 109
 Bródy Sándor 128—130, 519, 522
 Brunetière, Ferdinand 60, 187
 Brutus, Marcus Junius 55
 Brutus, I. Bokányi Dezső 218
 Buda 280
 Buczy Emil 126
 Bulwer, Edward 74
 Burger, Fritz 63
 Burger Gusztáv 58
 Burns, Robert 67
 Busa Margit 140, 250
 Buzás Mihály 277
 Bürger, Gottfried August 208, 471
 Byron, George Noel Gordon 101, 208, 232,
 236, 283
 Cachin 164
 Caesar, Julius 55
 Caligula 485
 Canova 165
 Caraffa, Antonio 140
 Carbone, Ludovico 485
 Carlyle, Thomas 184, 186
 Cato, Valerius 481, 485
 Čejchan, V. 241
 Celano, Thomas de 61
 Cézanne 454
 Chak Borbála 120
 Chateaubriand, Francois-René 155, 208
 Cholnoky László 522
 Cholnoky Viktor 42
 Cicero, Marcus Tullius 80, 252, 483
 Claudel, Paul 167
 Clemens Alexandrinus 483
 Comenius (Komensky), Johannes Amos 142
 Constantinus római császár 277
 Cooper, James Fenimore 3, 210
 Coriolanus 479
 Corregio 403
 Courbet 454
 Courcelle, P. 483
 Cressot, M. 434
 Croce, Benedetto 411
 Cumont 483
 Czakó Zsigmond 375, 393
 Czerny 225
 Czibor János 131, 408, 418
 Czillei 211
 Czinár Mór 254
 Czine Mihály 522
 Czinke Ferenc 251—252, 256
 Cziny József 121
 Czobel Minka 194
 Czuczor Gergely 5, 13, 251, 255, 260, 314,
 375—376
 Czudar Mihály 253
 Csák Máté 210
 Csallány Dezső 496
 Csányi János 267
 Csányi János 256
 Csaplár Benedek 251, 253, 255, 258
 Csapó Vilmos 220, 225, 230
 Császár Elemér 327, 411
 Császár Ferenc 5, 260, 352—353
 Csáth Géza 42, 245
 Csatkai Endre 488—490
 Csatkai Ignác 488
 Csatkai József 488—490
 Csató Pál 204, 206
 Csávolszky Lajos 233
 Csehov, Anton Pavlovics 519—520
 Csekey István 220—231
 Csengery Antal 66, 100, 389
 Cserey Miklós 397—398
 Csernus Marian 314
 Csinszka 260
 Csikesz Ferenc 250
 Csizmadia Sándor 63
 Cserzy Mihály 134
 Csokonai Vitéz Mihály 7, 114, 121, 125—126,
 209, 212—213, 274, 276, 281, 352, 363,
 396, 469—473
 Csomasz Tóth Kálmán 522
 Csurka István 522
 Dalmady Győző 258
 Damjanich János 445
 Dánielisz Endre 315
 Dankó Imre 315
 Dante, Alighieri 166—167, 212, 260, 300,
 439, 481—482
 Darvas József 522
 Daudet, Alphonse 42

- Deák Ferenc 33, 71, 138—139, 254, 258,
 261—262, 286
 Debussy 192, 454
 Decsy Sámuel 261
 Defour 397
 Degré Alajos 371—373, 375
 Dehmel, Richard 187
 Delacroix, Eugene 454
 Deme László 8
 Demény János 292
 Demeter (szent) 493
 Dénes Szilárd 315
 Denghy János 59
 Déryné 139, 222
 Dettre János 134
 Dévai Bíró Mátyás 253
 Devecseri Gábor 426
 Dezsényi Béla 16
 Dézsi Lajos 59
 Dickens, Charles 42
 Dienes András 491—492
 Dienes István 494
 Dilthey, Wilhelm 3
 Dimitrov, Andrej 232
 D'Indy 454
 Dinerov, Peter 232
 Diogenes 472
 Diósi Géza 222
 Diósszilágyi Sámuel 134
 Diószegi András 520
 Diószegi Vilmos 491, 493
 Divéki 92
 Dobozy Mihály 258
 Doby Antal 71
 Dobóczki Pál 59
 Dobroljubov, Nyikoláj Alekszandrovics 520
 Dóczy Nagylucesei Orbán 252, 254, 257
 Dolmányos István 522
 Domitianus 278
 Domokos János 34
 Domonkos István 255
 Donázy Ferenc 262
 Donizetti, Gaetano 86
 Dosztojevskij, Fedor Mihájlovics 454, 520
 Doumic 187
 Dózsa György 23, 114, 138, 171, 173, 175,
 275
 Döbrentei Gábor 260
 Döme Károly 403
 Döme Mihály 144
 Döry Katalin 251
 Draskovich György 498
 Draskovich János 498
 Draskovich Péter 498—499
 Draskovich 99
 Druskócy Farkas 498—499
 Dvorzsak 300
 Dugonics András 65, 280
 Dukai Takách Judit 260—261
 Dumas, Alexandre (id.) 35
 Dumas, Alexandre (ifj.) 42
 Durkó Antal 61
 Durry, Marie-Jeann 306
 Dybas Tihamér 511—512, 515, 517
 Dzsingisz kán 494
 Eckermann, Johann Peter 2
 Eckhardt Sándor 306, 315, 478—480
 Éderer (Édervári) József 1. Tass József
 467
 Egkenfelder Liebhart 256
 Egressy Béni 257
 Egressy Gábor 294, 346, 356—358, 361, 375,
 379
 Egri Péter 434—443
 Eidus 410
 Elek Artur 432
 Elek István 315
 Elek László 144, 315
 Eleonora, II. Ferdinánd osztrák császár
 felesége 488
 Ember András 253
 Emőd Tamás 458
 Emödy Dániel 253
 Endre (nápolyi) 69, 76, 91—92, 98
 Endrődi Sándor 193—195, 262, 293, 446
 Engels, Friedrich 28, 184, 219, 244, 330
 Engi Tüdő Vince 134
 Eötvös József 6, 15, 18, 20—21, 23, 26, 31
 66, 71, 79—81, 125, 171, 203, 206, 253,
 288—289, 375—376, 384, 386, 389—390
 Eötvös Károly 34, 261—262
 Epikuros 483
 Erdélyi János 5, 15, 20, 28—29, 294, 344
 Erdélyi József 328, 337—339, 342, 411
 Erdősi Silvester János 254
 Erenburg, Ilja 522
 Éri István 495
 Ernst 225
 Erődi Béla 62
 Espersit János 291
 Esterházy Károly 257
 Esterházy Miklós 254
 Esze Tamás 141
 Étsy Emilia 410
 Euripides 258
 Ézsaiás 482
 Fábchich József 254, 260
 Faber, Tanaquillus 481
 Fábrián Dániel 413—414
 Fábrián István 254, 256
 Fábrián Gyula 490
 Fábrián Pál 434
 Fabricius 479
 Fábry Zoltán 171—182
 Faludy Ferenc 5, 115
 Farkas Antal 189, 218, 253
 Farkas Gyula 11, 326—327, 518
 Farkas Imre 260
 Farkas László 144
 Farkas Szilárd 134—135
 Faulkner, William 303
 Faut Márk 256

- Fáy András 13, 66, 96, 198—203, 205—206,
211, 247—250, 383, 386
- Fazekas László 126
- Fazekas Mihály 274, 281
- Fegyin 522
- Fehér Dezső 58
- Fehér Ede 144
- Fehér Ferenc 437
- Féja Géza 268, 270, 280, 290, 327
- Fejér György 29, 165, 251, 258, 261
- Fejérfatagy László 246
- Fejérváry Géza 332
- Fekete János 258
- Fekete János 362
- Fekete Lajos 375
- Fekete Sándor 25
- Feleky Géza 465
- Fellegi Viktor 223
- Fenyő István 499—501
- Fenyő László 419, 426—427
- Fenyő Miksa 411
- Ferdinánd trónörökös 331
- II. Ferdinánd 488
- I. Ferenc 9—10, 109, 116, 212
- Ferenc (szent) 269
- Ferenc József 129, 138, 240, 332
- Ferenczi Zoltán 24, 295, 474
- Ferenczy József 18, 22, 222
- Ferenczy Károly 455
- Ferenczy Zoltán 469
- Fessler Aurél Ignác 209
- Festus 484
- Feszt Guido 410
- Fesztetichné 90
- Fesztty Árpádné 33
- Fettich Nándor 495
- Feuerbach, Anselm 3, 24
- Feuillet 42
- Fichtenbach Kálmán I. Kazinczy Ferenc
401, 403
- Finta Sándor 260
- Fitz József 522
- Falubert, Gustave 38, 42, 302, 454
- Florov, Sztravi 232
- Fodor András 508—517
- Fodor József 431
- Fodor József 144
- Forgách László 4, 26, 29
- Forrainé 90
- Fóti János 488
- Földessy Gyula 428, 467, 521
- Földi Mihály 465
- Fövény Lászlóné 408, 418, 423, 431
- France, Anatole 132—133, 174, 187, 332
- Frankenburg Adolf 15, 22, 204, 221, 254,
372—374, 376—377, 380, 382
- Franklin, Benjamin 71, 102, 165
- Frater 101
- Freud, Sigmund 3, 123
- Freymann Magda 521
- Frič, Josef Václav 235, 238—240, 242, 244
- Fridrich Orbán 269, 277
- Frutaz, A. P. 482
- Fučik, Julius 235, 238—239
- Fučikova, Gusta 238
- Fuhrmann 278
- Fülöp Géza 246—247
- Fülöp Lajos 522
- Fürst Sándor 431
- Füst Milán 136, 412, 426, 453—466, 522
- Gaal György 10, 198—199
- Gaal József 204, 247, 249, 373, 376, 383—
384
- Gaal Mózes 486
- Gabelmann Miklós 260
- Gábor Andor 218, 522
- Gábor Áron 491
- Gábor Jenő 228
- Gál Endre 223
- Galamb 374
- Galamb Ödön 292
- Galamb Sándor 195
- Galeotto, Marzio 271
- Galilei, Galileo 522
- Ganev, Hriszto 232
- Garády (Fabó András álneve) 388
- Garami Ernő 165
- Garas Klára 250
- Garay Alajos 387
- Garay János 13—14, 16, 222—224, 227, 247,
249, 261, 295, 373—374
- Gárdonyi Géza 246—247, 257, 385—386,
488—490, 492, 519
- Gárdonyi Mihály 246
- Gárdonyi Zoltán 220, 223
- Gáspár Endre 511, 513
- Gáspár Imre 128
- Gáti József 521
- Bauč, Vilén 240
- Gaucheron, Jacques 522
- Gauthier, Théophile 185, 191, 194
- Gebauer Ernő 228
- Geday 266
- Gelléri Andor Endre 415, 428, 464, 522
- Gellert 74
- Gellért Oszkár 107, 411, 417, 419, 421—422,
427—429, 521—522
- Genthon István 250
- George, Stefan 415
- Georghe, Deme 315
- Gera György 304
- Geréb László 33
- Gerecny 498—499
- Gerézdi Rabán 126
- Gergely Gergely 521
- Gergely Pál 311
- Gergely Sándor 290
- Gerstäcker 165
- Gessner, Salomon 398, 401, 406
- Geyer, Florian 171
- Gibbon, Edward 76
- Gide, André 43, 174
- Gina 287, 446

- Gobbi Hilda 144
 Goethe, Johann Wolfgang 2—3, 27, 210,
 231—232, 404, 406—407
 Goffin, R. 306
 Gogol, Nyikoláj Vasziljevics 137, 509
 Gombocz Zoltán 256, 518—519
 Gombossy Sándor (Németh László álneve)
 412
 Goriupp Alice 374, 376—377
 Gorkij, Makszim 168, 185, 188, 332, 336,
 390, 509
 Gorove László 15, 247
 Gotthelf, Jeremias 3
 Göllnerova, Alžbeta 178
 Gömbös Gyula 216—217
 Gömöri Jenő 105
 Gönczöl János 521
 Görgey Artur 295
 Görgey Guido 451
 Graf Dezső 315
 Gramescu Heralambie 474, 478
 Greguss Ágost 5, 375
 Grell János 109—121
 Grimm 330
 Grossinger 400
 Guarino 485
 Gugelweit János 256
 Gulácsy Irén 301
 Gulyás József 471
 Gulyás Pál 212
 Gulyás Pál 245, 467
 Gundel Antal 457
 Gundolf, Friedrich 3
 Gutzkov, Karl 3
 Gvadányi József 198, 247, 345
 Gvozgyev, A. N. 434

 Gyárfás Imre 315
 Gyóni Géza 63, 256, 522
 Gyöngyösi István 125
 Györfly Miklós 68—103
 György Lajos 132
 Györy Dezső 65
 Györy János 35, 290
 Gyulai, József 265
 Gyulai Pál 10, 35, 85, 124, 187, 195, 209, 253,
 261, 267—268, 286—287, 294—295, 311,
 390, 393, 414, 445—446, 453, 519
 Gyulay Lotti 399, 403, 406—407

 Haan Lajos 236
 Haas Mihály 225, 229
 Hadik András 260
 Hadrianus 278
 Haenisch, E. 494
 Hajdu Helga 101
 Hajnik Miklós 461
 Hajnóczy Iván 266—271, 273
 Hajnóczy József 256, 258
 Haksch Lajos 223
 Halabori Bertalan 257
 Halápy Konstantin 251

 Halász Gábor 68—73, 75, 81—82, 84—85,
 102, 327, 426, 450—452, 518
 Halász Ignác 254, 261—262
 Halász Imre 463
 Haller 395
 Halmos István 257
 Hamary Dániel 258
 Hamvas József 254
 Hanák Péter 235
 Hangay Sándor 254, 256
 Hanka Václav 236
 Hankiss János 228, 291, 418
 Hantó (Hampó) György 252
 Haraszti Zoltán 45, 47
 Harsányi István 253, 471
 Harsányi Zsolt 68—69, 71, 81, 85, 87
 Hartmann János 413
 Harva, Uno 494
 Hatos Gusztáv 227
 Hatvany Lajos 56, 71, 138—139, 293, 465,
 522
 Haupt, M. 484
 Hauptmann, Gerhardt 137, 167, 187
 Havas Adolf 355, 359
 Havlíček, Frantisek 240
 Havlíček, Karel 235, 239—240, 244
 Heckenast Gusztáv 258, 475
 Hegedüs András 145, 311
 Hegedüs Géza 138—140, 144
 Hegedüs István 65
 Hegedüs Nándor 58, 315
 Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 27—29, 183,
 186
 Heimberger 242
 Heine, Heinrich 193, 347, 355, 380
 Heinrich, G. 403
 Heller Agnes 29
 Heller Ödön 134
 Helmeczy Mihály 101
 Heltai Jenő 189, 192, 245, 522
 Henszlmann Imre 4, 374
 Héra Zoltán 292
 Hercen, Alekszander Ivanovics 242
 Herczeg Ferenc 456—457, 461
 Herder, Johann Gottfried 10, 208, 210, 472
 Heredia, José-Maria de 450
 Hermann István 29, 32, 39
 Herschel 165
 Hertelendy Gábor 8
 Hetényi János 29
 Hevenesi Gábor 256
 Hevesi András 419, 432, 518
 Hevesi Gyula 522
 Hevesi, Ludwig 191
 Hevesi Sándor 262
 Hieronymus 482
 Hippolytos 483
 Hitler, Adolf 178—179, 181, 507
 Hoffkircher 498—499
 Hohoff, Curt 53
 Hollós József 58
 Hollós Róbert 496—497

- Holub József 498—499
 Homeros 133, 136, 232, 253, 258, 482, 484—485
 Honorius 482
 Hóra, Nikoláj 114
 Horarik János 24—25
 Horatius, Quintus Flaccus 80—81, 481—482
 Horger Antal 292
 Horlai Györgyné 383—393
 Hormayr 209
 Hornyik János 266—267, 271—274
 Horvát Boldizsár 228
 Horvát Edit 206
 Horvát István 269
 Horváth Ádám 404, 471
 Horváth Cyrill 253, 262, 491
 Horváth Döme 267
 Horváth Ferenc 521—522
 Horváth János 5, 59—61, 63, 124, 189—192, 195—196, 203, 268, 292, 315, 347—348, 352, 358, 360, 363, 365—366, 368—370
 Horváth Károly 311—312, 314, 521
 Horváth Márton 408, 418, 425—426
 Horváth Mihály 7, 11, 15, 29, 251, 257
 Horváth Tibor 496
 Horváth Zoltán 135
 Hölbling Miksa 225
 Hölti, L. H. Ch. 121
 Hugo, Victor 4, 19—20, 35, 208, 232, 289, 306, 380
 Hunter János 165
 Hunyadi János 211, 252
 Hutter Antal 252
 Huysmans, Joris-Karl 187
 Huszár Gál 261
 Huszár József 97
 Ibn Fadlan 491, 494
 Ibsen, Henrik 35, 105, 136
 Ignotus 59, 184, 190, 192—193, 411—414, 418, 426, 458—459, 462
 Illés Béla 522
 Illés Endre 315
 Ilsvai Katalin 521
 Illyefalvi István 253
 Illyés Gyula 172, 216, 290, 328, 331, 337—339, 341—342, 346—347, 387, 410, 413—414, 419, 422, 431, 465, 467, 508, 511, 513, 517
 Imre (szent) 256
 Imre Lajos 315
 Imreffy János 479
 Inczedy László 128
 Ipolyi Arnold 492, 495
 Ipper Pál 502—503
 Irinyi József 25, 380
 Irméi Ferenc 446
 Irving, Washington 210
 Isokrates 482
 Istvánffy Miklós 247, 497—499
 Istvánffy Pál 497
 Iványi Béla 401
 Iustinus Martyr 483—484
 Iwanowsky, Carolyne (Wittgensteinné) 220, 227—228
 Jablonkay 455
 Jacob, Max 307
 Jakab (szent) 491
 Jakab István 252
 Jakab Mihály 265
 Jakab Ödön 195
 Jakabházi Gáspár 272
 Jakubovich Emil 255
 Jalabert, D. 484
 Jámbor Pál (Hiador) 103, 252, 259
 Jammes, Francis 468
 Jancsó Adrienn 522
 Jánosi Gusztáv 262
 Jánosy István 511—513, 517
 Jánosy Nina 92
 Janus Pannonius 125
 Jászai Mari 257
 Jäger János 230
 Jelecanu Jenő 474
 Jékely Zoltán 304
 Jellesich Károly 230
 Jelliasich, Joseph 235, 241
 Jenei Ferenc 143, 521
 Jeszenyin, Szergej 508—517
 Jób 487
 Jobbágy Károly 511—512, 515
 Johanna 91
 Jókai Mór 21, 24—25, 32—42, 54—57, 128, 170—171, 175, 204, 251, 253, 258—261, 282—283, 286—289, 308, 315, 329, 355, 371—373, 375—382, 384, 386, 393, 492—493
 Joó László 144
 Joós Ferenc 315
 Jordanes 491—494
 Jósika Miklós 14, 79, 139, 170, 210
 Joyce, James 522
 II. József 260
 József Áron 334, 336—337
 József Attila 3, 134, 216, 218, 283, 290—292, 314, 325, 328, 331—333, 336—343, 351, 408—414, 416—433, 436, 438, 440—442, 452, 465, 516, 518—521
 József Eta 334
 József Jolán 334, 336, 408, 417, 420, 423, 432
 József Farkas 160—170, 314
 Juhász Géza 64, 418, 521
 Juhász Gyula 58, 133—136, 253, 259, 291—292, 342, 409—410, 417, 438, 510—511, 516, 519, 522
 Julianus barát 251, 257
 Julow Viktor 274
 Jungmann Josef 236
 Justus Lipsius 479, 483
 Kabóthi István 141
 Kacziány Géza 165
 Kaczér Vilmos 417

- Kacsándy László 397
 Kacsándy Teréz (Rédey Lajosné) 396
 Kacsándy Zsuzsanna (Gyulay Ferencné)
 394—399, 401—405
 Kádár György 502
 Kaffka Margit 296, 301, 335, 442
 Karassy Endre 474
 Kalai 70
 Kalán püspök (Juventius Coelius) 252
 Kállai Fényes István 250
 Kállai Gyula 145, 315, 521
 Kállay Albert 135
 Kallistratos 65
 Kálmáncsehi Domokos 254
 Kálmány Lajos 132
 Kálnay László 127
 Kálnoky László 304
 Kant, Imanuel 27—28, 186—187
 Kappel Emilia (Lónyai Menyhértne) 71,
 356
 Karácsony Benő 505—508
 Karakán Jónás 374
 Kardos Emilia 226
 Kardos László 315, 521
 Karikás Frigyes 502—504, 522
 Karinthy Frigyes 60, 63, 105, 426, 442, 457,
 463—464, 466, 522
 Karlitzky Ágoston 221
 Kármán József 202, 205, 362
 Károli Gáspár 271, 482
 Károly Róbert 273
 Károlyi István 266—267
 Károlyi János 99
 Károlyi Lajos 134
 Károlyi Sándor 180
 Kárpáti Aurél 432
 Karsai József 271
 Kassai Vidor 259
 Kassák Lajos 43—53, 63, 332, 429, 431
 Kátai Mihály 478—479
 Katanov 493
 Katona Béla 521
 Katona István 257, 271, 273, 280
 Katona József 9, 251—253, 266—281, 522
 Katona József (id.) 167, 273
 Katona Lajos 209, 257, 259
 Kazinczy Ferenc 7—12, 14, 66, 109, 116, 128,
 197, 202, 205, 213, 255, 259—261, 271,
 274, 276, 294, 352, 354, 394—407, 469—
 472
 Kazinczy Gábor 22, 80—81, 86, 94
 Kazinczy Klára 397, 399
 Kazinczy László 394—400
 Kecskeméti György 290
 Kéký Lajos 16, 412
 Kelemen László 252—253
 Kelen Dóra 521
 Keller, Gottfried 3, 42
 Kelsos 483
 Kemenes Kempf József 254, 258
 Kemény Emil 472
 Kemény Ferenc 511
 Kemény G. Gábor 521—522
 Kemény Zsigmond 7, 25, 34—35, 40, 127,
 214, 286—287, 315, 389
 Kémeri Sándor (Böllöni Györgyné álnéve)
 290
 Kenderessy Éva 314
 Képes Géza 142, 144, 408, 508, 511
 Kepler, Johannes 165
 Kerecsényi Dezső 327, 518
 Kerényi Frigyes 361—362, 370—371, 375
 Keres Emil 521
 Keresztury Dezső 311
 Keresztury Pál 250
 Kernstock Károly 258
 Kertbeny Károly 239
 Kertész Dániel 64—65
 Kéry László 315, 522
 Keserű János 480
 Kessler-Balogh Edgár 64
 Keszthelyi Zoltán 511—512, 515—516
 Kézai Simon 271
 Kézy Mózes 253
 Kicsi Sándor 250
 Király György 327, 480
 Király István 21, 314
 Kis János 256, 261, 403, 406, 471
 Kis Dobronyi Isaák Gáspár 263, 265
 Kisfaludy Á. Béla 499
 Kisfaludy Károly 9—12, 19, 143, 165, 198—
 199, 201—211, 251, 260—261
 Kisfaludy Sándor 15, 102, 207, 211, 260—
 261, 272, 274, 499
 Kiss 247
 Kiss Andor 263—265
 Kiss Imre 253
 Kiss István 315
 Kiss József 129, 188—189, 193—196, 457—
 458, 467
 Kiss József 141, 250
 B. Kiss Kálmán 492
 Kiss Lajos 495, 520
 Kiss Pál 254
 Kiss Tamás 472—474, 521
 Kistatay Tatay János 255, 260, 262
 Klaniczay János 396, 398
 Klaniczay Tibor 126, 141, 480—481, 486,
 521
 Klebelsberg Kuno 291, 456
 Klein, Stefan 106
 Kleist, Heinrich von 471
 Klimó pécsi püspök 227
 Klopstock, Friedrich Gottlieb 395, 397, 402
 Knedlhans-Liblnsky, J. S. 239
 Knieszsa István 72, 434
 Kóbor Tamás 162, 188
 Koczkás Sándor 314, 331—343
 Koczogh Ákos 66
 Kocsmáros Ferdinánd 259
 Kodály Zoltán 64—65, 223, 231
 Kodolányi János 290, 328, 420
 Kokas Ferenc 145
 Kolbenheyer Móríc 256

- Kolcov 509
 Kolozsvári Grandpierre Emil 522
 Kolta Ferenc 497—499
 Komáromi János 253
 Komáromy Lajos 253, 258—259
 Komjáthy Jenő 185, 188—190, 192—196,
 258—259
 Komlós Aladár 183—196, 218—219, 314—
 315, 408, 413, 416, 419, 444—448
 Komlóssy 98
 Komlóssyné 295
 Komlovszki Tibor 315
 Komócsy József 128
 Konrád 276
 Kónyi Manó 70, 76
 Kopcsinay Ferenc 255
 Koródy Péter 259
 Korponay Jánosné, Géczy Julianna 255
 Kosik, Karel 240
 Kosjár Márton 315
 Kosmerovi Máté 480
 Kossuth Lajos 13, 16—18, 23—24, 26, 29,
 31, 97, 100, 138, 144, 180, 220—221, 235,
 242—244, 255, 257, 287, 295, 331, 374, 376
 Kosztolányi Árpád 107—108
 Kosztolányi Dezső 61, 63, 103—109, 128,
 136, 160, 166—170, 245, 292, 307, 342,
 409, 411, 413—414, 417, 426—432, 441—
 442, 447, 457—459, 464—466, 489—490
 Kosztolányi Dezsőné (Harmos Ilona) 104—
 107, 245, 431
 Kottaner Ilona 139
 Kotzebue, August 4, 201, 204
 Kovács Endre 235
 Kovács Győri Gábor 145
 Kovács Győző 521
 Kovács József 473
 Kovács Kálmán 315
 E. Kovács Kálmán 315
 K. Kovács László 495
 Kovács Márk 255, 261
 Kovács Pál 204, 206, 295
 Kovács Sándor 315
 V. Kovács Sándor 109—121, 315
 Kovács Zsigmond 227—228
 Kovacsóczy Mihály 236
 Kovalovszky Miklós 291
 Kováts János 144
 Kozaróczy József 314
 Kozma Andor 195
 Kozocsa Sándor 68, 127, 129—130, 245
 Kőhalmi Béla 315
 Kölcsey Ferenc 6, 10, 12—13, 15, 18, 23, 90,
 92, 102, 125—126, 171, 202, 207, 213,
 215, 263—265, 276, 294—295, 325, 327,
 400, 438
 Kölcsey Gábor 264—265
 Kölcsey János 265
 Kölcsey Mihály 263, 265
 Kölcsey Sámuelné 264
 Könnicke, Joh. Jacob 228
 Köpeczi Béla 315
 Körner 121
 Körömy Árpád 455
 Köteles Sámuel 29
 Kövecses Béla 29
 Kövér Lajos 389
 Kövy Sándor 110
 Kraynik József 402
 Krejci, Karel 237
 Kresznerics Ferenc 256, 260, 262
 Kriehuber, Joseph 225
 Kristóf György 474—478
 Kriza János 5
 Krudy Gyula 36, 42, 127—130, 245, 283—
 284, 296, 314, 522
 Krug, Wilhelm Traugott 29
 Kultsár István 255, 260—261
 Kun Béla 163, 502
 Kun Vilmos 145
 Kuncz Aladár 444, 466
 Kuthy Lajos 355, 383—384
 Kürthy Emil 255
 Külföldi Viktor 218
 Laborfalvi Róza 33, 57
 Labracherie, Pierre 44
 Lackner Kristóf 256, 260
 Laczkó Géza 457, 464, 466
 Laczkovich Gergely 499
 Ladár I. Bérczy Károly 375
 Lafargue, Paul 218—219
 La Fontaine, Jean 282
 Lajos (Nagy) magyar király 92, 209, 269, 273
 VII. Lajos francia király 276
 XIV. Lajos francia király 252
 Lakatos Péter Pál 290
 Lakos 471
 Laky János Demeter 254, 261
 Lamartine, Alphonse de 380
 Lamennais, Hugues de 289
 Landerer Lajos 16, 18, 94
 La Mara 228
 Lampérth Géza 261
 Láng Margit 482, 485
 Lányi Sarolta 63
 Laskai Osvát 252, 257
 Lassale, Ferdinand 218—219
 László esztergomi érsek 257
 I. László magyar király 252, 491, 493
 V. László magyar király 211
 László Fülöp 455, 458
 László Gyula 490—496
 László József 315
 Lászlóffy Katalin 144, 521
 Latini, Brunetto 484
 Lauka Gusztáv 204, 375, 379
 Lawson, J. C. 484
 Lázár Béla 194
 Lebegyev, A. D. 232
 Lemaître, Jules 187
 Lengyel Balázs 451
 Lengyel Béla 521
 Lengyel Dénes 32, 54—57

Lengyel József 522
 Lengyel Menyhért 464
 Lenin, Vlagyimir Iljics 15, 158—159, 161—
 162, 164, 286, 332
 Lermontov, Mihail Jurjevics 231
 Lesi Victor 374
 Lessing, Gotthold Ephraim 27
 Lestyán Sándor 488
 Lévy József 311
 Lifszit, Michail 330
 List Frigyes 225
 Lisznyai Kálmán 371—372, 375, 445
 Liszt Ferenc 220—231
 Littke Lőrinc 226
 Liva, Caligula anyja 485
 Livius, Titus 279
 Lónyay Albert 73—75, 77, 79, 82, 86, 93—
 94, 98
 Lónyay Etelka 70, 86
 Lónyay István 479
 Lónyay Istvánné 69
 Lónyay János 70, 75
 Lónyay Marietta 68
 Lónyay Menyhért 68—77, 79—85, 87—91,
 93—95, 97—102
 Lónyay Menyhéterné l. Kappel Emilia 356
 Lónyay Sándor 69
 Losonczy László 250
 Lowagh Ernesztin 457
 Lovas Rózsa 439—440
 Lovassy László 13
 Lovászy Márton 60
 Lőkös István 315
 Lubi 70
 Luby Károly (Benedekfalvi) 264—265
 Luczenbacher János 247, 249
 Ludwig, Otto 392
 Lukács Antal 451—452
 Lukács György 185, 188, 208, 282, 436
 Lukács József 68—69, 94—95
 Lukács Móric 96
 Lukácsy Sándor 4, 293—295, 363
 Lukinich Imre 480
 Luther Márton 165, 277
 Lutter Tibor 315, 522
 Lübben 485

 Mach, Ernst 186—187
 Mácha, Karel Hynek 236
 Maculevics, L. 491
 Madách Imre 63, 68—77, 79—85, 87—102,
 282, 284—286, 315, 329
 Madách Mari, Huszár Józsefné 74, 85, 97
 Madácsy László 130
 Madarász Emil 218, 511
 Madarász József 139
 Maeterlinck, Maurice 45, 186
 Magda Pál 253
 Mailáth János 10
 Maiseder 221
 Majakovszkij, Vlagyimir 332, 509, 522
 Major Ervin 220, 223

 Majláth György 226
 Majthényi Hanna 226
 Majthényi István 226
 Majthényi László 70, 98
 Makai Emil 189
 Makay Gusztáv 521
 Makkai Sándor 253
 Malekoczy 498—499
 Malekóczy Miklós 498
 Mallarmé, Stéphane 43, 187
 Mándy Iván 307—310
 Manet 454
 Manliusz János 260
 Mann, Thomas 3, 174, 178, 293
 Mansfeld 498—499
 Manzoni, Alessandro 209
 Márai Sándor 417, 450
 Marco Polo 494
 Margócsy József 521
 Mária Krisztina főhercegnő 498
 Mária Terézia 226
 Marinetti, Filippo Tommaso 44, 47
 Marino, Giambattista 482
 Marius 482
 •Marót Károly 480, 482, 485
 Marrou 482—484, 486
 Martialis, Marcus Valerius 120
 Martinovics Ignác 8, 109, 138
 Márton pap 256
 Martonfalvai Imre 247
 Marouzeau, J. 434
 Marx, Karl 28, 184, 218—219, 244, 290, 330
 Maszlaghy Ferenc 257
 Matousek, Josef 240, 244
 Mátrai László 129
 Mátray Gábor 110, 258
 Matthiesson, Friedrich von 74, 214
 Mátyás magyar király 138, 210, 254, 259, 269
 Mátyás Flórián 225, 252
 Maupassant, Guy de 42
 Mayer Albert 228
 Mayer István 389
 Mécs László 64, 292
 Mecsektői 223
 Medgyes Lajos 373—374, 381
 Mednyánszky Alajos 209
 Megyeri Károly 359
 Melcer Jakab 271
 Melis György 521
 Meller Simon 139
 Menandros 482
 Mendelsshon, Moses 74, 77
 Mentovich Ferenc 374
 Mesterházi Lajos 522
 Mészáros György 61
 Mészáros Győző 63
 Mészáros Károly 373, 375
 Mészáros Lázár 251
 Mészáros Lőrinc 171
 Mészöly Gedeon 491
 Metastasio 470
 Metternich, Klemens 16, 237, 331

- Meyerbeer 226
 R. Mezei Márta 521
 Mezőfi Vilmos 218—219
 Michelangelo, Buonarotti 437
 Michelet, Jules 380
 Miczkiewicz, Adam 231
 Mihály József 165
 Mikes Kelemen 10, 12, 315
 Miklós Andor 412
 Miklós cár 332
 Miklós győri püspök 255
 Mikszáth Kálmán 21, 33—35, 57, 103, 105,
 114, 120, 128, 170, 204, 245, 255, 282,
 308, 331, 385, 435—436, 522
 Miletz János 266—270, 273—281
 Miletz Sámuel 404
 Miley András 498—499
 Milkó Izidor 103—109
 Milkó Izidorné 109
 Milton, John 262
 Minucius Félix 484
 Miskolczy Ferenc 315
 Mocsáry Lajos 522
 Mohácsy Endre 64
 Molière, Jean Baptiste 168
 Molnár C. Pál 108
 Molnár Erik 290, 292
 Molnár Ferenc 163, 167, 188, 245, 314, 522
 Molnár Imre 64, 223
 Molnár Miklós 268, 281
 Moly Tamás 465—466
 Montesquieu, Charles-Louis de Secondat 82,
 171
 Moor, Karl 180
 Mooré, Thomas 18, 380
 Mór (Boldog) 255
 Móra Ferenc 103, 130—135, 255, 308, 386,
 492, 496—497, 522
 Móricz Miklós 522
 Móricz Zsigmond 34, 64—65, 132, 172—182,
 233, 290—292, 308, 310, 314, 332, 335—
 337, 393, 411—412, 457, 461, 466, 518,
 521—522
 Mummery Róbert (Gárdonyi Géza álnéve)
 246
 Munkácsi Bernát 494
 Munkácsy Mihály 230
 Münzer, Thomas 117, 171

 Nadányi Zoltán 464
 Nádasdy Ferenc 486
 Nádasdy II. Ferenc 260
 Nádasdy Tamás 260
 Nádaskay Lajos 355
 Nadeau, Maurice 51
 Nagy Benjamin 225
 Nagy Endre 59—60, 522
 Nagy Ferenc 271
 Nagy Gábor 470—471
 Nagy Géza 315
 Nagy Ignác 204, 344, 348, 383
 Nagy Imre 247

 Nagy István 145
 Nagy János 256, 260
 Nagy Lajos 290, 310, 457, 464, 466, 522
 Nagy László 511, 515
 Nagy Márton 251
 Nagy Miklós 32—42, 315, 476—477
 Nagy Péter 122—124, 301—303, 315, 517—
 520
 Nagy Sámuel 469—472
 Nagy Zoltán 457, 461, 464—465
 Nagyajtóssy István 144, 315
 Nánási Oláh Károly 109
 Napoleon Buonaparte 8—9, 185, 277
 Naudeau, Ludovic 164
 Naumann, Hans 291—292
 Négyesy László 195, 290, 327, 486
 Némcová, Božena 236
 Némedi Lajos 313—314, 521
 Némedi Lajosné 521
 Nemes György 16
 Nemeskürty István 250
 Németh Andor 290, 408, 411—413, 416—
 418, 421—422, 426, 430
 Németh Gabriella 314
 Németh Gyula 495
 Németh János (Szentirmay Elemér) 446
 Németh László 34, 142, 212—214, 290, 302,
 314, 412—413, 415, 422
 Némethy Lajos 257
 Neruda, Jan 242
 Nesselrode 227
 Newman 186
 Ney Ferenc 222
 Nietzsche, Friedrich 3, 43, 59, 123, 184, 232
 Nikolov, Nino 231—232
 Nolanus, Paulinus 483
 Novalis, Friedrich von Hardenberg 188, 208

 Nyéki Vörös Mátyás 254—256
 Nyekraszov, Nyikoláj Akeszejevics 137, 509
 Nyilas Katalin 173
 Nyíry István 29

 Obernyik Károly 371—372, 375
 Obersovszky Ilona 230
 Obersovszky Imre 230
 Ohnet, Georges 42
 Odry Árpád 64
 Oláh Miklós 259
 Oltványi Ambrus 315
 Orbán László 157
 Orczyné 90
 Orosz László 247—250, 266—281, 315
 Orseolo Péter 76
 Ország Pál 264
 Ortutay Gyula 521
 Osvát Ernő 104, 107, 409, 414, 453, 456,
 458—463, 465—468
 Otrokóczy 280
 Ovidius, Naso Publius 395, 470, 481

 Öreg János 250

- Padányi Biró Márton 262
 Padisák Mihályné 313
 Pais Dezső 8, 315
 Paitner Mihály 255—256, 260
 Pákh Albert 344, 348, 371, 373
 Palacký, František 235—236, 240, 244
 Palágyi Lajos 193, 446
 Palágyi Menyhért 82, 192—193, 446
 Palády Róbert 522
 Pálffy Albert 56, 256, 371, 375—376
 Palkó István 145
 Pálóczi Horváth Ádám 114, 259, 261
 Palotai Erzs 144—145
 Pály Elek 254, 261
 Pállya István 251, 256, 259, 262
 Pán Imre 51
 Pándi Pál 4—31, 125—126, 344—370
 Pap Károly 290
 Pápay József 256, 258
 Pápay Sámuel 251, 257, 262
 Papp Sándor 145
 Papp Viktor 223, 225
 Papszász György 109, 119
 Pascal 164
 Pásztor Árpád 447
 Pataki 400
 Pataki Dénes 486
 Pataky László 313, 521
 Paul, Jean 3
 Pausanias 481
 Pázmándi Horváth Endre 261
 Pázmány Péter 254
 Péch Zoltán 109
 Péchy Kata 119
 Pecz Vilmos 482
 Péczely József 37
 Péczely László 315
 Pekár Gyula 194
 Perczel Mór 294
 Perczel Sándor 295
 Perényi Péter 253
 Perneszy Erzsébet 480
 Pesti Mizsér Gábor 257
 Péter László 57—58, 130—135, 290—292
 Peterdi Andor 218
 Petőfi Sándor 2, 5—6, 8—9, 17, 20—28, 30—
 31, 54—57, 60, 63, 71, 110—111, 125—
 126, 133, 136, 171, 181—183, 189—191,
 193—195, 205, 213, 215—216, 231—232,
 237, 239, 251—253, 256—257, 259, 261—
 262, 283, 286—289, 293, 295, 325, 327,
 331, 341—342, 344—381, 383, 393, 408,
 428, 435, 441, 444—445, 447, 453—454,
 474, 490—493, 495—496, 505, 522
 Petőfi Zoltán 128
 Petrarca, Francesco 102
 Petrichevich Horváth Lázár 5, 17, 221—225
 Petrik Géza 256
 Petz Gedeon 255
 Pezsl, Johann 116—119, 121
 Pheidias 437
 Philodémos 482
 Philostratos 482
 Piacsek 92
 Pillér Jenő 145
 Pintér Jenő 258, 290, 292
 Piper, F. 482, 484—485
 Pirandello, Luigi 214
 Piringer 269, 275
 Plano Carpini, Joannis 493, 496
 Pláton 277, 415, 482, 485
 Plehanov, Georgi Valentyinovics 158
 Plutarchos 165, 482—483
 Podlipský Josef 241
 Poe, Edgar 461
 Pogány Péter 109, 117, 522
 Policlet 75
 Popdimitrov, Emanuel 231—232
 Pope, Alexander 74, 279
 Pór Tibor (Sarló Sándor árneve) 290
 Porumbacu Veronika 474
 Porzolt Kálmán 164
 Pósa Lajos 134, 192, 195
 Pozner 522
 Pőcze Borbála, József Áronné 334—337
 Pőcze Imre 342
 Pönögei Kis Pál (Petőfi Sándor árneve) 362
 Prandauné Cseh Adál 226
 Prandau Gusztáv 226
 Prangart Gáspár 230
 Praschioczy 498—499
 Pray György 209, 271, 278
 Priscus 280
 Prokopios 483
 Proudhon 330
 Proust, Marcel 139, 296—297
 Pukánszky Béla 29
 Pulszky Ferenc 15, 139, 353, 374
 Puskin, Alekszander Szergejevics 137, 231—
 232, 509, 513
 Pyrrhus 479
 Raabe, Peter 220, 224—225
 Rab Zsuzsa 508, 511, 514—517
 Rába György 304—307, 504—505, 521
 Rabelais, François 132, 454
 Ráby Mátvás 259
 Ráday Gedeon 251, 374, 397, 402
 Radenich Imre 221
 Radloff, W. 494
 Radnóti Miklós 254, 282, 304—306, 328, 442,
 450, 504, 521—522
 Radocsay Dénes 250
 Radvánszky Lajosné 401
 Radvánszky Polyxéna 396—397, 399, 401,
 403
 Radvánszky Teréz 394—398, 401—403, 405
 Rahnner, H. 482—483
 Raith Tivadar 50
 Rajcsányi János 253
 Rájnis József 260
 II. Rákóczi Ferenc 10, 12, 76, 129, 138, 140—
 141, 252, 478
 I. Rákóczi György 479

- Rákosi Jenő 128, 256, 415, 456—457
Rákosi Szidi 455
Ráth Mátyás 256
Rátkay László 255
Ráttkay Gergely 481
Raymond, Marcel 51
Rédey Lajos 396—397, 404
Rédey Tivadar 413, 423, 430
Reguly Antal 255
Reinitz Béla 60
Reisinger 73
Reizner János 58
Rejtő István 290
Rembrandt, Harmens van Ryn 403
Reményi Ede 67
Remete Szent Pál 252
Réthelyi Prikkel Marián 255—256, 258, 260—261
Réti Ödön 134, 466
Révai József 6, 9, 23, 26, 213, 325, 327, 369
Révai Miklós 209, 251, 255—256, 260, 262
Reverdy, Pierre 51—53
Révész Béla 461
Révész Imre 522
Révész László 271
Révész Mihály 218
Reviczky Gyula 35, 185, 188—196
Réz Pál 222, 245, 307
Riedl Frigyes 124, 311
Rieger, Ladislav 240
Riegler (Szakolczay) Ernő 60
Rienzi 92
Riesel, E. 434
Rilke, Rainer Maria 1
Rimay János 478—480, 485
Rimbaud, Arthur 188
Rippl-Rónai József 455
Rivière, Jacques 51—52
Robotos Imre 507—508
Roboz István 251, 259, 261
Rodin, Auguste 437
Rogerius 271
Rohan 254
Róheim Géza 492
Rolland, Romain 174, 188, 509
Romains, Jules 49
Rónai Mária 497
Rónaky Kálmán 221, 223, 228
Rónay György 40, 43—53, 296—301, 304—305, 521
Rónay István 185
Ronsard, Pierre 454
Rontó Pál 257
Rothe 388
Rottál János 141
Rousseau, Jean Jacques 42, 73, 81, 116, 121, 190
Rózsa Sándor 179—181, 497
Rubens, Pieter Pauvel 110
Rubinyi Mózes 315
Rubruquis 493
Rudnay Gyula 65
Rudnyánszky Gyula 127, 195, 233, 486
Rudolf király 497—498
Ruskin 186
Ruttkay Kálmán 127—130
Sabina, Karel 235—244
Sadoul 164
Safařík, Josef Pavel 236
Sáfrán Györgyi 521
Saint-Aulair 518, 520
Salamin 99
Salamon Ferenc 247, 389
Salánki György 253
Sallai Imre 431
Sallay Imre 294—295
Salmon, André 304
Salvator, Rosa 211
Salyámossy Miklós 315
Sámbár Mátyás 253
Sancha 91
VI. Sándor pápa 113
Sándor István 251
Sándor Jenő 144
Sándor Judit 521
Sándor Pál 290
S. Sándor Pál 384
Sannazaro, Jacopo 113, 121
Sappho 299
Sarkadi Zsigmond 265
Sárközi György 290, 328, 415, 451—452
Sarló Sándor 290
Sárosy Gyula 363, 373, 376
Sárosyné 399
Sass Ernő 230
Sayn-Wittgenstein, Nikolaus 220
Sbordone, F. 482
Schedius Lajos 29
Scheiber Sándor 103—109, 315
Schelling, Friedrich Wilhelm 27
Schenk Ferenc 245
Schiller 485
Schiller, Friedrich 27, 180, 232
Schlauch Lőrinc 187
Schlözer 74, 278
Schmidt, Julian 80
Schmidt Péter 221, 223
Schopenhauer, Arthur 186
Schöpflin Aladár 128, 310, 328, 411, 427, 430—431, 457
Schulenberg, W. 495
Schwandtner, J. G. 494
Schwartzner Márton 269, 275
Schwartz 275
Scitovszky János 224, 226, 228—229
Scott, Walter 74, 210
Sealsfield, Charles 3
Searle, Humphry 224
Sebestyén Gyula 262
Sebestyén Károly 457
Sedlnitzky Josef 237
Sénéchal, Christian 51
Sepsy Károly 359

- Sévérac, Deodat de 454
 Sevcenko, Tarasz 231
 Sforza, Francesko 481
 Shakespeare, William 4, 14, 80, 132, 137,
 232, 305, 452, 522
 Shelley, Percy Bisshe 155, 380, 505
 Sík Csaba 504
 Sík Sándor 61, 315, 432
 Simon István 522
 Simonyi Zsigmond 251, 258, 262
 Sinai Miklós 522
 Sincerus 228
 Sinka István 339, 342
 Sipka Sándor 144
 Sipos Béla 472
 Skyba, Zikmund 239
 Sladkovsky, Karel 235, 240, 244
 Smith Ádám 135
 Solt Andor 281
 Solymossy Sándor 491
 Somlay Károly 259, 261
 Somlyó György 304—305
 Somlyó Zoltán 457, 463
 Somogyi Sándor 266
 Somogyi Szilveszter 135
 Somssich Andor 223, 230
 Sophokles 137, 481—482, 485
 Sós 99
 Sóti Péter 498—499
 Sőtér István 6, 21, 32, 39, 41—42, 129, 143,
 282—289, 384, 520—521
 Spányik 82, 102
 Sperandio 485
 Spetykó Gáspár 445
 Sréter 101
 Stanley 246
 Staud Géza 68—69, 71, 73, 75, 80—81, 84—
 85, 87, 102
 Steinmetz Ninon 398
 Štěpánek Jan Nepomuk 236
 Stephenson 165
 Stokucha 221
 Stölberg 395
 Stubnya Flórián 230
 Subarich, Gi. 486—487
 Sue, Eugene 208, 380
 Sujánszky Antal 251, 362, 370
 Sully-Prudhomme 454
 Surányi Ibolya 522
 Sükey Károly 379, 381
 Swinburne, Charles Algernon 188

 Szablya-Frischauf Ferenc 457
 Szabó Dezső 34, 44—46, 48, 63—65, 292,
 328, 412—413, 441
 Szabó Ede 129
 Szabó Gyula 315
 Szabó Imre 251, 255, 260—261, 386—387
 Szabó Károly 494
 Cs. Szabó László 419, 431
 Szabó Lőrinc 191, 290, 296—301, 328, 332,
 409—410, 414—415, 419, 424

 Szabó Magda 301—303, 504—505
 Szabó Mihály 265
 Szabó Miklós 61
 Szabó Pál 315
 Szabolcsi Bence 220
 Szabolcsi Miklós 143, 290—292, 314—315,
 334, 408—409
 Szabolcska Mihály 60, 192, 195—196
 Szaicz Leó 257
 Szalai Sándor 408, 415
 Szalatnai Rezső 315
 Szalay (Kisfaludy Károly álnéve) 203
 Szalay Fruzina 194
 Szalay József 131, 134
 Szalay László 100
 Szalkai Balázs 252
 Szalkai László 252—253, 258—259
 Szaltikov-Cscedrin 391
 Szamosújvári Sándor 521
 Szántó Judit 290, 417, 422, 426
 Szarvas Gábor 252, 255
 Szász Zoltán 462
 Szathmári István 434
 Szatmári Ferenc 255
 Szatmáry György 252
 Szauder József 125—126, 129, 212—214,
 315, 394—407, 469—472
 Szávay Gyula 255
 Szeberényi Lajos 359
 Széchenyi István 11—13, 21, 26, 29, 31,
 66—67, 97, 138—139, 171, 198, 200, 203,
 206, 213—214, 253, 261, 295, 331, 388, 432
 Széchy Károly 397, 481, 486
 Szeder Fábrián 255, 261
 Szegszárdy-Csengery József 245
 Székács József 16
 Szekér Endre 315
 Szekeres László 54—57
 Szegfi Mór 389, 391—393
 Szekffü Gyula 254
 Székudvari János 269, 280
 Szemere Balázs 252
 Szemere Bertalan 15, 71
 Szemere György 251
 Szemere Miklós 363
 Szemere Pál 15, 96
 D. Szemző Piroska 57—58, 311—312
 Szendrey Julia 56—57
 Szendrey Zsigmond 491, 493
 Szenteky Kornél 107
 Szentesi Miklós 142
 Szentgyörgyi Albert 135
 Szentkirályi István 228—229
 Szentmiklóssy Alajos 116
 Szép Ernő 218, 245, 257, 263, 489—490
 Széphalmy Vintze (Kazinczy Ferenc álnéve)
 403
 Szerb Antal 62—63, 143, 327—328, 449,
 451—452, 518
 Szerb Antalné 449—452
 Szerdahelyi György 126
 Szerdahelyi József 253

Szerlemhegyi András 252
 Szeremlei Gábor 28
 Szeremlyéni Mihály 256, 262
 Szeverini 266
 Sz. Szigethy Vilmos 57
 Szigeti József 251
 Szigligeti Ede 22, 288, 346
 Sziklay László 236
 Szikszai Fabriczius Balázs 253
 Szilády Áron 247
 Szilágyi Géza 166, 193, 454
 Szilágyi János György 486
 Szilágyi Sándor 247
 Szilasi Móric 262
 Szilveszter pápa 267
 Szily Kálmán 62—63
 Szini Gyula 463—464
 Szinyei Merse Pál 455
 Szinnyi Gerzson 253
 Szinnyi József 56, 109, 246—247
 Szinnyi Józsefné 247
 Szirbik Antal 457
 Szkhárosi Horvát András 120
 Szlavejkov, Pencso 232
 Szlavinszki, Peter 232
 Szluha Gusztó 133
 Szokolay Hártó János 267, 269, 275
 Szontagh Gusztáv 21, 29—30
 Szontagh Pál 68, 72, 100—101
 Szögyényi László 377
 Sztefanova, Nevjana 232
 Sztravinszkij 132
 Szűcs Lajosné 34
 Szűcsi József 97

Tábori Kornél 33
 Tacitus, Publius Cornelius 276, 279
 Tahy 498—499
 Tahyné 286
 Takács Béla 315
 Takáts Gyula 510
 Takáts Sándor 225
 Taksonyi József 221
 Tallós Éndre 314
 Tamás spalatói főesperes 494—495
 Tamás Anna 371—382, 521
 Tamás Attila 521
 Tamás Jenő 145
 Tamási Áron 290, 292, 522
 Tancsics Mihály 24—26, 138, 235, 387—389
 Tarczy Lajos 28
 Tárkányi Béla 256—257, 348, 363
 Tass József 467—468
 Tasso, Torquato 232, 262, 482
 Tassy Jenő 451
 Tatár Péter 486
 Taubner 28
 Taurinensis, Maximus 482
 Téglás Ferenc 290
 Telek József 269, 277
 Telekes Béla 189, 194
 Teleki László 253, 294, 374, 376

Teleki Mihály 140—141
 Terestyéni Ferenc 434
 Tersánszky J. Jenő 122—124, 456—457, 462, 464, 466
 Teslér 295
 Teubner 65
 Thackeray, William Makepeace 42
 Thaly Kálmán 141, 478—479
 Themistokles 479
 Theokritos 470
 Thime 488
 Thököly Imre 140—141
 Thukydides 279
 Thuróczi János 271
 Thury Zoltán 252, 284, 337, 522
 Thurzó György 478
 Tiberius 278
 Tiborc Zsigmond 218—219
 Tiedge, Michaelis 74
 Timár Gergely 145
 Tinódi Sebestyén 247, 252, 258
 Tisza István 60, 332
 Tisza Kálmán 176, 233, 286
 Tisza Lajos 132
 Tizián 455
 Togan, Zeki Validi 491, 494
 Toldy Ferenc 16—17, 21—22, 28—29, 269, 295, 397, 404, 519
 Tolnai Gábor 315, 520, 522
 Tolnai Lajos 315, 392—393
 Tolnai Vilmos 8, 290
 Tolsztoj, Lev 42, 461
 Tompa Mihály 195—253, 285, 361—365, 370—372, 378—379, 381
 Tonelli Sándor 133
 Tordai Anyos 252
 Tordai György 24, 29
 Tóth Árpád 61, 136, 307, 314, 432, 457, 461, 464
 Tóth Dezső 4, 21, 125—126, 143, 214—218, 293—296, 314—315, 521
 Tóth Ede 253
 Tóth Kálmán 446
 Tóth Kálmán 64
 Tóth Lőrinc 15, 17
 Tóth Wanda 461
 Totis Béla 290, 292
 Tömörkény István 40, 57—58, 131—134, 253, 337, 386, 522
 Tömörkény László 58
 Tönnies 3
 Törő Györgyi 6, 315
 Török Erzsi 144
 Török Gyula 457, 466
 Török Lajos 401
 Török Sophie (Kazinczy Ferencné) 399
 Török Sophie I. még: Babits Mihályné 411, 416—417, 423, 428—429, 431
 Török 98
 Törs Kálmán 128
 Trajanus császár 165
 Trattner Mátyás 94, 266—267

- Trockij 161
 Trstyánszky 92
 Tscherning, David 488
 Tuba Károly 214
 Turgenyev, Ivan Szergejevics 137
 Turóczi-Trostler József 1—3, 21, 314
 Tyroler József 225
 Tzara, Tristan 51, 53

 Tyukodi Mihály 265

 Udvardi Pál 257
 Újfalvi Ferenc 257
 Újvárossy Fedor 356
 II. Ulászló 275
 Ulphilas püspök 275
 Ungvári László 521
 Ungvári Tamás 233—234
 Uray Bálint 263
 Urbán Eszter 511—512

 Vachott Sándor 253, 257, 261, 345—346
 Vachott Sándorné 295
 Váczi Pál 251
 Váczy János 8, 379, 396—397, 400—402
 Vadnay Károly 104, 106—107, 391
 Vágó Márta 432
 Vahot Imre 15, 344—347, 363, 371—373,
 378—379, 381, 384, 476
 Vajda Amália, Kisfaludy Sándorné 261
 Vajda György Mihály 521
 Vajda Imre 45
 Vajda János 127, 189—196, 251, 282—283,
 286—287, 300, 444—448
 Vajda László 130—131, 134—135, 496—497
 Vajda Péter 16, 255, 262
 Valery, Paul 449
 Vályi Nagy Ferenc 253
 Vámosy Mihály 389
 Van Dyck 110, 403
 Várady Antal 56, 195, 252
 Varga Imre 140—141
 Varga József 232, 521
 Varga József 263—265
 Vargha Balázs 65, 126, 250, 469, 522
 Vargha Gyula 196, 411
 Vargha Kálmán 130, 307—310, 315
 Vargha Károly 222
 Várhalmi Oszkár 221—222, 225
 Várkonyi Imre 315
 Várkonyi Nándor 63, 245
 Várnai Zseni 63
 Vas Gereben 65—66, 261—262, 373, 385—
 386
 Vas István 304—307, 431
 Vass László 64—65
 Vasvári Pál 24—25, 28, 373—374, 379—380
 Vávrá, Josef 241
 Vay Sándor 230
 Vázov, Iván 232
 Vécsey József 28
 Veisse 93

 Veres Péter 291—292
 Veress Endre 142
 Vergilius, Publius Maro 80, 98, 277, 482—
 483, 487
 Verhaeren, Emile 188
 Verlaine, Paule 50, 195, 304, 511
 Verne, Jules 35
 Verner (Vernei) József 75
 Verseghy Ferenc 27, 198—199
 Vészi József 454
 Vézér Erzsébet 505—508
 Vibillus 278
 Vidovics Ágoston 261
 Vitorisz József 259
 Villani Karl Maria de 236
 Villon, François 50, 193, 304, 454
 Vilmos császár 332
 Vincze Géza 315
 Virág Benedek 262
 Virághalmi Ferenc 258—259
 Visegrádi Lajos 59
 Viszota Gyula 254, 295
 Vitéz Boros Kádár István 495
 Vitéz Imre 398
 Vitkovics Mihály 116
 Vogüé, Melchior de 187
 Voinovich Géza 66, 69, 71, 475—478
 Volf György 259
 Voltaire, François-Marie Arouet de 193
 Vörös Márton 224
 Vörösmarty Mihály 2, 8, 10, 12—14, 17,
 19—23, 28, 31, 54—56, 63, 81, 85, 125—
 126, 188, 193, 195, 202, 205, 212, 227—
 228, 247, 249, 256—258, 260—261, 293—
 295, 315, 330—331, 344—346, 353, 363,
 436, 438—439, 441, 453—454, 474, 489,
 519, 521
 Vutkovich Sándor 262
 Vyx 161, 164

 Wachauer, Karl 221—223
 Wagner, Richard 225, 454—455
 Waldapfel Imre 481
 Waldapfel József 7, 14, 21, 268, 276, 279—
 280, 295, 521
 Wallentinyi Dezső 355
 Warga János 28
 Warga Károly 250
 Wathay Ferenc 251, 254, 260
 Wéber Antal 124—127, 197—211, 313—315
 Weber, Max 3
 Wedekind, Frank 461
 Weicker, G. 482—483
 Weidinger Imre 222
 Weiteni Orbán 256
 Weöres Sándor 427—428, 430—431, 452, 511,
 514, 516—517
 Werbőczy István 76, 138, 171
 Werner Zacharias 187
 Wesselényi Miklós 13, 80, 171, 294, 400
 Whitman, Walt 43, 46, 49, 188
 Wieland, Christoph Martin 395

Wilpert, J. 483
 Wilson 161
 Windischgrätz, Alfred 241
 Witt János 221, 226, 230
 Wittgensteinné I. Iwanowsky Carolyne 227—
 228
 Woolf, Virginia 296

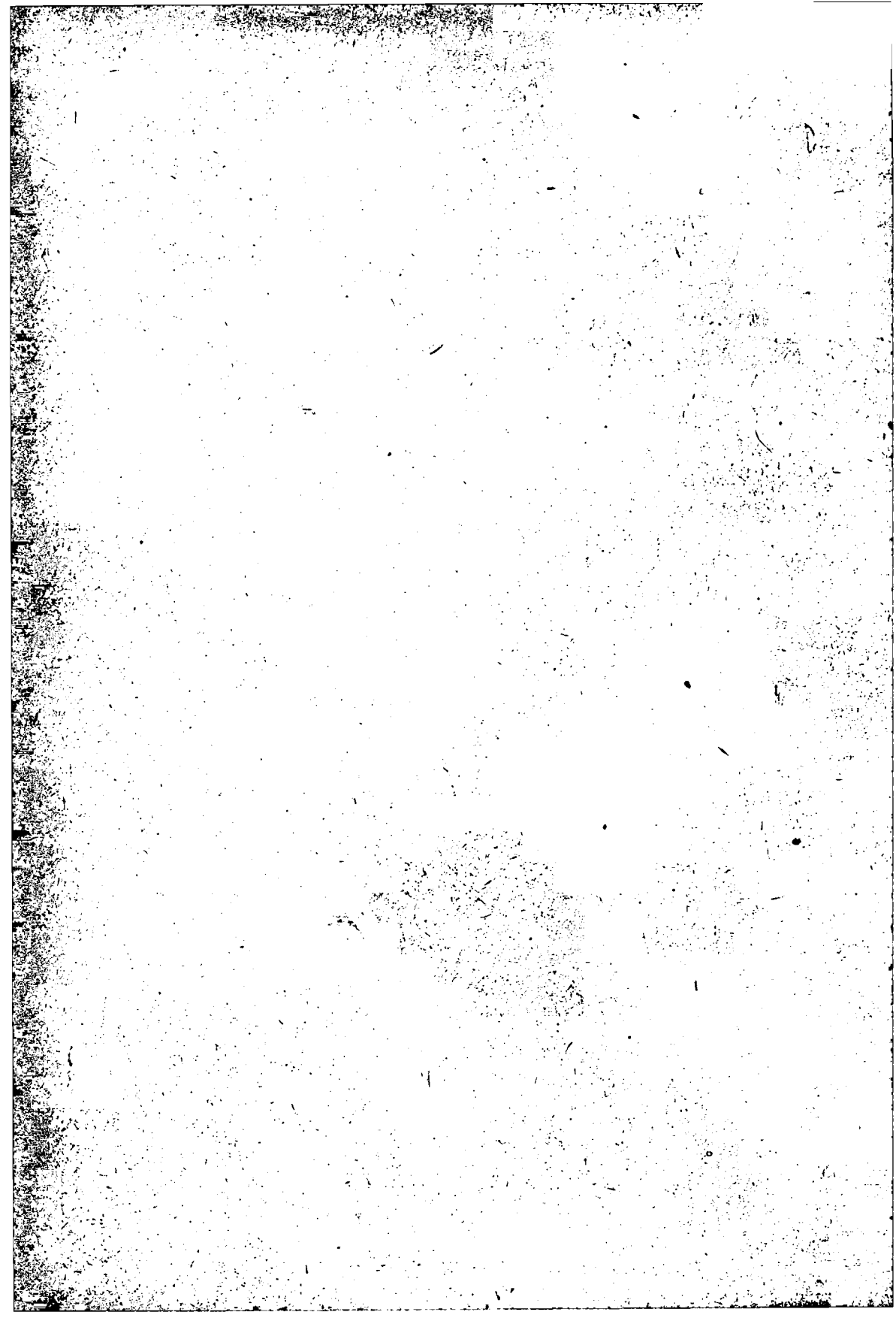
 Xantus János 255
 Xerxes 479

 Yule, M. P. 494

 Zách János 521
 Zádor Stettner György 256, 260—261
 Zágón István 488
 Zakariás pápa 277
 Zalán Menyhért 255
 Zalár József 257
 Záray Károlyné 230
 Zehentner, Paul 487—488
 Zelk Zoltán 432
 Zempléni Árpád 183—184, 253
 Zerfy Gusztáv 17
 Zichy Gyula 230

 Zichy Lászlóné 230
 Zichyné 90—91, 93
 Zigány Árpád 254
 Zilahy Lajos 290, 518
 Ziska, Jan 280
 Zola, Emile 187
 Zolnai Béla 59—65, 206
 Zolnai Gyula 254, 257
 Zoltán Vilmos 252
 Zombory Gyula (Kalmár Béla) 259
 Zöld Sándor 224
 Zöldi Márton 252
 Zrínyi Miklós 125, 138—139, 140—141, 438,
 480—482, 484—488, 498—499, 522
 Zweig, Arnold 522
 Zwicker, F. 482, 484—485
 Zwingli, Ulrik 484

 Zsigmond Ferenc 288
 Zsoldos Jenő 103—109
 Zsolnay József 226
 Zsolnay Miklós 222, 226
 Zsolt Béla 412, 417, 488
 Zsömböry 86
 Zsuffa Tibor 144

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

60.50970. Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

BÓKA LÁSZLÓ

TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF, AZ INSPIRÁTOR

(Hetvenedik születésnapjára)

Aber ein Turm war groß, nicht wahr? O Engel, er war es — groß, auch noch neben dir? Chartres war groß — und Musik reichte noch weiter hinan und überstieg uns. Doch selbst nur eine Liebende, oh, allein am nächtlichen Fenster... reichte sie dir nicht ans Knie —?

(Rainer Maria Rilke)

Életműve eddigi szakaszáról sem lehet összefoglaló értéktételezt mondani, nemcsak azért mivel nagyon sokoldalú és gazdag, hanem mert áttekinthetetlen. Munkásságának első, viszonylag teljes könyvészete csak most készül, tanulmányainak első, még viszonylag sem teljes gyűjteménye most fog megjelenni, kritikáinak, hírlapi cikkeinek, szépirodalmi alkotásainak, műfordításainak betakarítására egyelőre még gondolni sem merünk e papír-fukar időben. Számon sem tudjuk tartani munkáit, — hogyan vállalkozhatnánk munkássága értékelésére!

Am amennyire áttekinthetetlen ez az életmű, éppenséggel nem olyan mértékben ismeretlen. Csakhogy — furcsa ezt éppen ez ünnepi alkalomból emondani — nem azért ismert csupán ez a gazdag munkásság, mivel emlékezünk számos elszórtan megjelent tanulmányára, hanem azért is, mivel kevés tudósunk munkássága vált annyira szabad prédává, mint az övé. Egyre gyakrabban esik meg, hogy olvasunk valahol egy megkapó ötletet, egy meghökkentő megállapítást, egy meggyőző párhuzamot s az újdonság örömét az a gyanakvó rosszérzés rontja meg, hogy ezek már egyszer megkaptak, meghökkentettek, meggyőztek minket valahol, — hol is? És igen gyakran döbbenünk rá, hogy Turóczi-Trostler József valamely könyvismertetésében, szerény különlenyomatában, dúsan ontott lapalji jegyzetében szunnyadtak, míg valaki fel nem szedte őket, mint talált tárgyat. Turóczi-Trostler József műveit gyakran idézik, de még gyakrabban nem idézik, csak felhasználják. Azt hiszem, hogy ennek csak igen kis százalékában a tudomány kertjéből sem hiányzó szarkaság az oka (ámbr meggondolkodtató, hogy mennyivel több a szarka, mint a kakukk!). A főoka ő maga és munkamódszere.

Ő maga, azzal a segítő-készséggel, amellyel megszámlálhatatlanul sok fiatal pályatársának, tanítványának adott és ad tanácsot, útbaigazítást, bepillantást engedve készülő munkái műhelyébe, nem is gondolva arra, hogy a jó ötlet megragad, tovább él, a jó nyomon megindul az útkereső s az út végén már nem emlékszik arra, akitől az ötletet kapta, aki nyomra vezette. De munkamódszere is ludas abban, hogy műveit szabad prédának tekintik. Ha valaki egyetlen tanulmányát olvasta, igazat ad nekem. Mert ez a kifogyhatatlan ötletességű, a rejtett összefüggések felismerésére annyira fogékony tudósunk sohasem marad meg tanulmánya eltervelt tárgykörében, gondolatmeneténél, hanem mindazt, amit választott tárgyának feldolgozása közben fogékony ötletessége napfényre hoz, nem hallgatja el, nem tárolja későbbi

feldolgozás céljára, hanem belefoglalja tanulmányába, — néha csak egy megjegyzés, egy jegyzet erejéig, de ablakot nyit velük távolabbi perspektívák számára. Olvasói persze elsősorban az alaptéma kifejtésének központi gondolatmenetét követik, ezek a mellékesen elszórt, a tanulmányba belezsúfolt ötletek, jegyzetbe szorított kész értekezések csak mellékesen ragadnak meg bennük s később már csak az ötlet marad meg, de nem tudják urát adni. A kifogyhatatlan gazdagság teszi ilyen pazarlóvá, a kiapadástól nem rettegő termékenységük okán ilyen könnyelmű, ezzel élnek s élünk vissza — tudva-tudatlan.

Mindezt persze nem azért mondtuk el, hogy megadjuk a felmentvényt azoknak, akik a bőségből a maguk lapos tarisznyáját illetlenül töltögetik, hanem mert innenfelől közelíthető meg legalkalmasabban Turóczy-Trostler József tudós egyéniségének eszmeadó, ihlető, ösztönző jellege.

Egyszer, ifjúsága sorsdöntő olvasmányairól vallva, ezt írta: „Váratlanul kezembe kerültek az *Ezeregyéjszaka* meséi csonkítatlan német kiadásban. Még most is elfog az izgalom s eláll a lélegzetem, ha arra gondolok, hogyan ugrottam fejest ebbe a káprázatos meseóceánba, hogyan faltam az Universalbibliothek téglavörös füzetait, hogyan merültem egyre mélyebben ebbe az észbontó világba, ahol napszámos és varázsló, tündér és óriás, kalifa és tevehajcsár, köldüs és királyfi úgy jártak-keltek, mint egyetlen nagy család tagjai, ahol minden csodából új csodák, minden meglepetésből új meglepetések születtek, ahol minden olyan rendkívüli s mégis olyan természetes volt. Megtanultam repülni.” Ha olvasmányok döntő mód befolyásolhatják az ember szellemi fejlődését, akkor ez egy ilyen elhatározó hatás volt. Fiktív és artistikus keretben a teljes emberi világ. Csodalátó, korlátokat nem ismerő képzelet és a mesék mélyéges realizmusa. Magasszintű irodalom, mely rávall eredetére és formálójára, a népre, melyben fogant és az időre, mely alakította. Ahhoz a fogékonysághoz, melyet ez az olvasmány ébresztett fel és bontakoztatott ki benne, két dologra volt szüksége: harmonikus rendre és emberséges célra.

A harmonikus rend, az emberszabású eszmevilág mestere Goethe volt számára. Nem véletlen az sem, ahogyan Goethehez eljutott. „Némi kerülővel jutottam hozzá” — írja. — „Eddig alig ismertem. Inkább csak az iskola köteles tiszteletével bámultam. A klasszikus szobornak kijáró tisztelettel. Most elolvastam Eckermannt. A szobor hirtelen leszállt talapzatáról. Előttem állt a legegyszerűsebb európai lángelme, a leggazdagabb német élet hordozója, megközelíthető emberi távolságban.” Ahhoz, hogy a Goethe-i mű emberformáló hatású lehessen, erre a megközelíthető emberi távolságra, a roppant méretű alkotás emberi-erkölcsi hitelére volt szüksége. Goethétől humanizmust tanult, mohó kíváncsiságot és a valóságghú rend szigorát s — ami e korban oly vízvázlatzó jelentőségűvé vált — a formátlanságtól és az értelem-ellenességtől való iszonyt.

Az emberséges cél felé a magyar irodalom megismerése indította el. Kétnyelvű környezetben nőtt fel, előbb voltak német irodalmi élményei, mint magyarok, ám sohasem kívülről és felülről nézett a magyarságra, hanem eleve kétfős villanásban látta: önmagában és egy más jellegű műveltség párhuzamában. Ennek köszönheti azt, hogy oly rendkívül fogékonnyá vált minden iránt, ami gyökösen, jellegzetesen magyar s hogy oly szigorú mértékkel, a világirodalmi arányok szerint mérí műveltségünk csúcseit. Így magasodott fel előtte irodalmunk két legizgalmasabb őriása, Vörösmarty és Petőfi és így vált céljává annak felderítése, hogyan lép, milyen kincsekkel tarisznyázva a magyarság a világirodalomba. Ez csak látszólag és csak korlátozott mértékben irodalomtörténeti probléma. Több annál. A magyar nép önismeretének s bizonyos értelemben jövőjének kérdése, önértékünk reálissá tételének kérdése. Részéről pedig egy olyan tudós feladat vállalása a kozmopolita mazochizmus és fajgyűlöletbe torkolló sovinizmus világában, mely a tudós szakmunkáját egyetemes, népet nevelő munkává emeli.

Ezek az indítások és ez a cél megkövetelték tőle, hogy a sápadt filológiát étellel teli studiummá gazdagítsa. Így fordult a klasszika-filológia, a folklór, a nyelvtudomány, az

irodalomelmélet, de így az élő irodalom és az irodalmi kritika felé. (Ez utóbbira gonosz kényszer is szorította; mint 1919-es „vörös” professzort a tudományos világ hivatalos tekintélyei nem látták szívesen. De a gonosz kényszer nem érte el célját, a tudománytól nem tudta eltántorítani a publicisztikai munka, viszont megóvta attól, hogy elszakadjon minden irodalomtörténeti kutatás céljától, az élő irodalom értelmezésétől, irányításától.)

Fejlődése során megjárta a kor kínálta utak mindegyikét. Járt a nagy rombolók, Nietzsche és Bergson és Freud nyomában s megkísérelte azt az új szintézist is követni, melyet a szellemtörténészek, Dilthey és Gundolf kínáltak. De minden küzdelmessége ellenére is szerencsés életpályája, alapvető kulturális ösztönzései és céljai s a harcok, melyeket vállalni kényszerült, vagy önként vállalt, megóvták attól, hogy megüljön a kor profétáinak lábánál. A Nyugat-mozgalom egyik harcosa volt, átélte az első világháború borzalmaival, tevékeny munkása volt a forradalmak művelődési politikájának, megélte a fehér-terror üldözéseit s a gyilkos fasizmus térhódításának szörnyű idejét. Három talizmánja, a kultúra népi gyökereinek korai felismerése, a Goethe-i humanizmus erkölcsi és irodalmunkért való gondja mindig olyan valóság-közelben tartották, hogy útkeresésének mindig több volt a haszna, mint a kára. A pozitívizmustól, a társadalmi problémák iránti érdektelenségtől, az eszteticizmustól elszakadt, de nem ragadt meg útja állomásain. Szellemtörténeti indítású munkásságának termése ezért használható ma is: a társadalmi és irodalmi valóság gazdagsága, a humanista magatartás erkölcsisége mindig egyensúlyban tartja az idejé múlt doktrínáit. Ahogyan egy régi Gottfried Kellerről szóló esszéje tanúsítja, azt az utat keresi mindig, amely a romantika felől a realizmushoz vezet s ha ő él az „egyetemesség” fogalmával az más, mint a szellemtörténészek egyetemessége. A Jean Paultól Gutzkowig vezető utat vázolja, ezt írja: „Csak a Cooper- és Balzac-tanítvány Charles Sealsfieldnél, csak Jeremias Gotthelf nagy paraszregényeiben akadunk nyomára egy új reális vagy realizálható egyetemességnek, mely szimbolummá, tömeg- és világorsszá fokozza az egyén sorsszerűségét, tömeglélek az egyén lelkét s etoszával összeforrasztja a külön pályán keringő atomokat.” S a gyógyulás útját az atomizálódásból, az irracionalizmusból, a romantika teret és időt relativizáló anarchiájából Kellernél leli meg: „A gyógyulás feltétele: a látszatnak helyet kell cserélnie a lényeggel, a tárgyaltan romantikának és irreális fikciónak a valósággal, a dilettantizmusnak az életfegyelemmel”.

A felszabadulás számára nemcsak egzisztenciális szabadulást jelentett az egyetemes gyalázatból, hanem a végső konzekvenciáig vitte útját. Turóczi-Trostler, aki Feuerbachtól, Max Webertől Tönniesig ostromolta a valóság és társadalmi igazság titkát hiába, aki Adyn, József Attilán és Thomas Mannon keresztül tapogatta az új irodalom útját — nem is egészen hiába! —, a marxizmus—leninizmus ideológiájában lelt igazán és végképp magára. Egy életen át volt irodalomtudományunk egyik legnagyobb hatású inspirátora a nyugtalan kereséssel, az egyetemesség ezerfelé tekintő igényével, azzal, hogy nem tudott soha megbékülni a kínálkozó lehetőségekkel, most a célbaérkezés, az igazi egyetemesség, a tervszerű építés nyugalomával válik inspirátorunkká. Kítől annyi nyugtalanító kétséget tanultunk, megköszönve az eddigi segítséget, melyet adott, most azzal köszöntjük, hogy most tető alá kerülő nagy művei elvi bizonyosságát, valóságra fundált harmóniáját szeretnők megtanulni tőle.

PÁNDI PÁL

IRODALOM ÉS POLITIKA A REFORMKORBAN*

(Vázlat.)

I.

Az 1840-es évek irodalmi vitáiban a forradalom készülődött. Ezek az irodalom területén meginduló küzdelmek egyre nyíltabban, egyre közvetlenebbül fogalmazták meg ennek a forró történelmi szakasznak alapvető kérdéseit. A harmincas évek végén, negyvenes évek legelején az irodalmi harcok gyújtópontjában színszerűség és költőiség, cselekvés és jellem primátusának vitája állott. Ez volt az *első* nagy hulláma a kor irodalmi vita-sorozatának. A *Kritikai Lapok*, majd az *Athenaeum* (és melléklapja, a *Figyelmező*) — Bajza vezetésével — a francia drámát védelmezte és propagálta, zászlaján Victor Hugo nevével. Ez a haladó-szellemű irodalmi törekvés a német szentimentalizmussal, a Kotzebue-féle dráma-iránnyal szemben színpadra és diadalra segítette nálunk a francia színjátékot, a társadalmi progresszióval összefonódó romantikát. De ez a harc nem volt minden torzulás nélkül. A színszerűség és cselekvés elsőbbségének hirdetésében nemcsak egy korszerű dramaturgiai demokratizmus életerős vonásai voltak jelen, hanem egy, a vita hevében elfajuló esztétikai tévedésnek — cselekvés és jellem realista egysége szétbontásának — csirái is. A francia dráma és a Bajzáék ellen folyó harc érveit többnyire a francia (és magyar) progresszió iránti politikai ellenszenv tüzeiben edzették. De határozottan el kell választani a politikai reakció, nemesi konzervativizmus francia-ellenességétől Bajzáék magaskultúrájú ellenfelének, Henszlmann Imrénének érvelését, aki a jellemalkotás és költőiség fontosságának hangsúlyozásával realista igénnyel állítja szembe a romantikus drámával Shakespeare-t.¹ Később még bővebben foglalkozunk ezzel a vitával. Most csak annyit jegyezzünk meg, hogy a cselekmény és jellem — színszerűség és költőiség vitája még meglehetősen nagy közvetettséggel fejezi ki a kor lényeges társadalmi kérdéseit; bár vitathatatlan, hogy a romantikus dráma körüli harcban felkavart szenvedélyek több, mint irodalmiak.

Az 1840-es évek elején megpezsdülő politikai élet fokozza az érdeklődést a népi kultúra iránt; egyre több érdemi szó esik a magyar népdalról, egyre gyakrabban nyúlnak a népdal el-

* 1954-ben készült ez a dolgozat. Egy pedagógusoknak tartott beszámoló volt megfogalmazásának első alkalma. Akkoriban nem jutottam hozzá a sajtó alá rendezéshez, csak később, 1957-ben. Kisebb igazításoknál és stílusjavításoknál azonban nem változtattam többet a négy év előtti szövegen. Nem dolgoztam fel benne az első megfogalmazás óta megjelent szakirodalmat sem, viszont a jegyzetekben utalok az egyes részkérdéseket érintő újabb tanulmányokra s monográfiákra.

¹ Ld. erről az újabb Bajza-irodalomban: Tóth Dezső: Bajza József. (Irodalomtörténet 1954/2, szám); Lukácsy Sándor: Bajza válogatott cikkeihez írott bevezetőjét és jegyzeteit. (1954); Forgách László: Bajza és Belinszkij (1955) (68—82; 93.)

méleti kérdéseikhez, szaporodik a lapokban a népies költemények száma, egyre erősebb az igény egy magyar népdalgyűjteményre. Ez az igény nemcsak a szövegnek szól, hanem a zenének is: a negyvenes évek magyar zenetörténetében jelentős szerepe van a népdalmotívumoknak. „*Mit értünk nemzetiség és népiesség (volksthumlichkeit) alatt a költészetben? s különösen a magyar költészetre mennyi és mily befolyást gyakorlott a nemzeti és népi elem?*” — ez a Kisfaludy Társaság pályatétele az 1841. esztendőre. Erdélyi János 1842. november 30-án tartotta székfoglalóját a Kisfaludy Társaságban „Népköltészetéről” címen, s egy év múlva, 1843. december 2-án a Társaság felszólítást bocsájtott ki népköltési ereklyék gyűjtésére. Az érdeklődés nagy, amit nemcsak Erdélyi törekvései bizonyítanak, hanem más, egykorú kezdeményezések is (Czuczor, Kriza stb.).

A magyar irodalom fórumára lépő Petőfi *költészeti forradalmának* lényege a népélet költészetbe emelése, — nem felülről, leereszkedő jóindulattal, hanem a lentől jövők frissességével, ellenállhatatlan lendületével. Petőfi népi témaválasztása, népi hangja és formái hamarosan kiváltották az irodalmi reakció ellenkezését, — s *A helység kalapácsa*, *A Versek I.*, s a *János vitéz* megjelenése után fellángolt az új irodalmi harc. Ez az irodalmi viták *második* nagy hulláma. Ennek az egész folyamatnak (beleértve a népdal iránti érdeklődés fokozódását) elemzése most nem feladatunk. Itt csupán arra mutatunk rá, hogy a népdal iránti érdeklődés már a kor tudatában is politikai motívációval jár együtt. Erről tanúskodnak a Kisfaludy-Társaság pályázatára beérkezett munkák,^{1/a} erre mutat Erdélyi János 1846-ban írott tanulmánya a magyar népdalról, amelynek elvi alapvetéséhez tartozik a népdal irodalmon túlmutató jelentőségének hangsúlyozása: „Most, miután már századok óta áll e nagy meghasonulás életben és költészetben egyaránt a nép és nemzet között, nagyobb dicsérete nem lehet a mai kornak mint, hogy eszébe jutott ismét egyesülni. Mikor az iskolátlan népet költészete után becsüljük, annyit tesz, hogy polgárilag is fogjuk, mert a kettő együtt jár. . .” Petőfinek Aranyhoz írott levelében tér majd vissza — markánsabban és lendületesebben — ez a gondolat.

Greguss Ágost, aki egy 1846-ban, Lipcsében megjelent népdalgyűjteménnyel lépett a nyilvánosság elé, a Kisfaludy Társaságban elhangzott székfoglaló beszédében (1860), a hősi korra emlékezve, emelte ki, hogy „a népköltészet felkarolása, méltatása, buvárlása, kincseinek tüzetes gyűjtögetése a demokrata elvnek a politikai életben terjedésével egykorú. Mindkettő a múlt század végével indult meg s a mostaninak egyik legfontosabb lételeme”. Általános nézet ez a negyvenes években, s a korra visszatekintő emlékezésekben. Erős fényt vet — más oldalról — a népi kultúra iránt megpezsdülő érdeklődés politikai jellegére, például, a klerikális színezetű Nemzeti Újság cikke. — Egy „kis népszerű olcsó könyvtárnak” megindítását sürgeti, amely „a lelkesek értelmező befolyásával minden esetre többet tenne a nép főlemelkedésére, mint a fölhevült philantropismus utópiai tervei.”²

Petőfi jelentkezése után egyre inkább az ő költészetére koncentrálnak a támadások. Lírájának népi, forradalmian újító irányzatát veszik célba a reakció kritikusai s az irodalmi színezetű érvelés mögül egyre nyíltabban tör elő a retrográd politikai tendencia Császár Ferenc, a reformkori irodalomnak ez a kártékony figurája útszéli hangon támadja a „művészettől elpártolt musafi”-t, aki „a pórok legalsóbb, legnyersebb osztályának énekel.”³ Petrichevich Horváth Lázár, a Honderű hírhedt szerkesztője, a korabeli magyar szépirodalom helyzetét elemezve, arra a következtetésre jut, hogy közéletünkben túlzó politikai irányzatok érvényesülnek, s az irodalomban is „az eszmék anarchiája, szóval a demokrácia kapott vérszemre”. A népiesség és a demokráciai irány közötti összefüggést rosszalóan konstatálja: „Nem igen ismerünk paraszttónú írókat, ki egyszersmind a túlzók közé számíthatni ne szeretne.”⁴

^{1/a} L. Horváth János: *A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig*. 278—281. l.

² Nemzeti Újság, 1843. 149 sz.

³ Irodalmi Ór, 1845. 4. sz.

⁴ Honderű, 1845. nyárhó 22.

Ebben az irodalmi harcban, amelyben erősebb volt a Petőfi-ellenes támadás, mint a védelem, már nyíltabban jelentkezett az irodalmi ellentét politikai célzata, mint a francia dráma körüli vitában. De a reakció támadásait — a későbbiekkel összevetve — még bizonyos politikai hangolmpítás jellemezte, a Petőfi elleni kritikai intrikák nyitányában még erős szerepet vittek a formai kifogások, rimtechnikai akadémikuskodások. A Petőfi irányzatával szembeni politikai türelmetlenséget még többé-kevésbé sikerült irodalmi köntösbe öltöztetni, márcsak azért is, mert Petőfi lírájában sem jelentkeztek még közvetlenül a forradalmi nézetek. Másfelől pedig: liberalizmus és demokratizmus szétválása még nem volt aktuális történelmi szükség, nem is kerültek tehát olyan élesen a középpontba az ezzel összefüggő kérdések, mint 1846 után.

Az irodalmi viták *harmadik* nagy hulláma 1846-ban bontakozott ki. Ennek a harcnak a főkérdései a politikai költészet, „irányköltészet” létjogosultságának védelme, illetve tagadása, az irodalmi pártosság védelme, illetve támadása. Petőfi költészete mellett Eötvös regénye, *A falu jegyzője* áll a támadások középpontjában. A harc itt már teljes szélességében és nyíltságában bontakozik ki, Petőfi is, Eötvös is — kiki a maga útján — ott áll az első vonalban. Ez a kérdés irodalmi természetű, de *minden eddigi vitánál közvetlenebbül mutatja meg az ellentétes álláspontok politikai tartalmát*. Az irodalom alapvető kérdései körül folyik a polémia élet és irodalom, társadalom és irodalom összefüggéséről, s ebben a vitában nyílt politikai színvállás nélkül már nem lehet állást foglalni. A vitát kiváltó okok is erősen politikai természetűek, hiszen Eötvös regényének lényege az irodalmi eszközökkel való politikai közvéleményalakítás, Petőfi lírájában pedig 1846-tól kezdve felerősödik a közvetlen politikai állásfoglalás hangja. Ez a *politikai líra* egyszerre áll a támadások középpontjában politikai tartalmi és esztétikai irányzata miatt, s elsősorban maga Petőfi az, aki az országos politika színvonalán tartja a vitát (ld. *Előszavát*). Ennek a vitának politikai nyíltsága mellett egyik sajátossága, hogy — mint később látni fogjuk — *nemcsak a konzervativizmus és haladás frontvonalán folyik már a küzdelem, hanem kirajzolódik a liberalizmus és demokratizmus ellentéte is*, — nem utolsó sorban az irodalom társadalmi funkciójának értelmezésében.^{4/a}

Irodalomnak és politikának ez a közvetlen kapcsolata a reformkorban megkülönböztetett jelentőséget ad az ars poétikának, a költészetről vallott költői és kritikai felfogásoknak. Mivel az irodalom fontos tényező 1848 előkészítésében, az ars poétika — a költészet célját, helyét, eszközeit általánosító erővel megfogalmazó írói állásfoglalás, — szinte sűriti a líra önmagán túlmutató, extenzív célkitűzéseit.

II.

De nem érthetjük meg igazán az irodalom szerepét a 40-es években (különösen pedig a forradalmi demokratizmus előretörésében), ha nem tekintjük át fővonalaiban az irodalom funkciójának alakulását a XIX. század első évtizedétől. Már a fentiek alapján is láthatuk: az irodalomnak sajátosan fontos szerepe van a XIX. század magyar társadalmában; lüktetése több, mint a nemzeti lét egyik életjelensége, sokkal inkább a szívedobogása.

Révai József Kölcsey-tanulmányának egyik központi gondolata, hogy bizonyos körülmények között az öntudat megváltozásának főszöke valamely országban az irodalom is lehet. Így például „Magyarország az irodalommal csatlakozott a francia forradalommal megindult nagy európai mozgalomhoz”. Az irodalom és a nyelvújítási harcok úttörő szerepe a polgári öntudat fejlesztésében nem a véletlen műve, hanem a sajátos magyar viszonyok következménye. Magyar városi polgárságról a XVIII. század végén és a XIX. század elején

^{4/a} Az irodalmi vitákról ld. Sőtér István: Eötvös József (1953), Törő Györgyi: Az igazi művészet és a művészet a művészetért harca Petőfi korában. Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészettudomány Karának Évkönyve, 1952/53.

alig lehet még beszélni; *nincs tehát számottevő polgári osztálybázisa a polgári haladásnak*. Ilyen körülmények között nem érlelődhet ki eleven politikai harc polgárság és nemesség között; a polgári progresszió gondolatát még nem politikai küzdelmek viszik az ország tudatába, hanem az irodalom s elsősorban a nyelvújítási harc, amelyben — a terület sajátos formanyelvén — élesen ütközik meg a régivel az új. Az ország függő viszonya Ausztriával csak nehezíti, hátráltatja a polgári gondolat politikai sikon való kibontakozását. Nemcsak azért, mert Bécsnek sikerül egy időre kompromittálni a felvilágosodást a nemesi—nemzeti erők szemében azzal, hogy egyszájból hirdet aufklárizmust és osztrák hegemoniát,⁵ hanem azért is, mert a nemesi vezetésű nemzeti törekvésekben mindig megvolt az a tendencia — hol erősebben, hol halványabban, — hogy a nemzeti gondolattal ellensúlyozza, vagy éppen leszerelje a társadalmi gondolatot. A magyar polgári erők gyengesége tette, hogy nálunk a polgári haladás és nemzeti függetlenségi törekvés egy ideig majd hogy nem ellentétes irányzatként jelentkezett. A nemzeti gondolat nemesi hordozói sohasem tudnak teljesen megszabadulni a feudális vonásoktól, a polgári progresszió első nagy nemzedéke pedig — ami politikai tudatát illeti — erősebb a társadalmi gondolat tisztázásában, mint a nemzeti kérdés következetes megfogalmazásában és megválaszolásában. Amit a politika síkján még nem tudott összeforrasztani a magyar történelem: a nemzeti és társadalmi felemelkedés elvét, — azt a maga sajátos módján közelíti egymáshoz az irodalom, a nyelvújítási harc. A magyar irodalmi nyelv rangjának elismerettségéért, majd a nyelv szókészletének megújításáért vívott harcban azok az írók jártak élen — Bessenyeitől Kazinczyig — akik a felvilágosodás eszméinek úrtörői és magyar akklimatizálói voltak. Bessenyei, Csokonai és Kazinczy működése éppen az irodalmi—nyelvi állásfoglalásban bontakoztatja ki leghatározottabban a nemzeti elvet; az irodalmi—nyelvújítási törekvések egyre fokozódó hatósugárral hirdetik a nemzeti gondolatot.^{5/a} A magyar nyelviségért vívott harctól a nyelvújításig s innen a magyar nyelv hivatalos elismertetéséig a központi gondolat: magyar, de *korszerűen magyar* szellemi kultúra kialakítása. Bizonyos ellentmondások, sajátosságainkból következő problémák azonban itt is mutatkoznak.

Világosan kell látnunk a magyar nyelvi mozgalom két, többnyire összefonódó, de olykor szétváló tendenciáját. Az egyik: *harc a magyar nyelv jogainak elismertetéséért*, a nyelv hivatalossá tételéért. Ennek az erős nemzeti érzésből táplálkozó törekvéseknek osztrák-ellenes volt a célzata, s a magyar függetlenségi harc részeként, annak egy előkészítő szakaszát jellemezte. Képviselőit nemcsak írók látták el, hanem országgyűlési követek, politikusok is; a nyelv ügye újra és újra szerepelt az országgyűléseken, míg végre az erősödő nyomás engedményre kényszerítette Bécsset: az 1843/44. országgyűlésen „ötven évi ernyedetlen sürgetés után a nemzetnek sikerült valahára kivívni a maga kétségbevonhatatlan természeti jogának elismertetését, s azon polcra emelni a maga nyelvét, mely azt megilleté . . .” (Horváth Mihály.) A magyar nyelv hivatalossá tételéért vívott harc főereje a középnemesi progresszió tábora volt. Mint kezdeményezők, mindvégig nagy szerepet vittek e harcban a magyar írók, s alkalmanként kiegészült ez a tábor a hazafias arisztokrácia tagjaival is. A magyar nyelv elismertetéséért vívott harc azonban jellegénél fogva sem lehetett alkalmas arra, hogy következetes vízvázalást legyen a nemzeti érzelmek szférájában. A nemesi sérelmek miatt osztrák-ellenes rétegek szintűgy sikraszálltak a nyelv ügyéért, mint a középnemesi progresszió vezetői; a szűk látókörű, provincializmussal vert nacionalisták csakúgy, mint a polgárosulás jegyében öntudatosodó patrióták.

⁵ Ld. Waldapfel József: A magyar irodalom a felvilágosodás korában. 1954. (1—11. l.)

^{5/a} A XIX. század haladó liberális történetírója, Horváth Mihály már nagy nyomatékkal emeli ki a magyar nyelvújítás sajátosságait, nemzeti jelentőségét, az irodalom tüntető hatását. „Huszonöt év Magyarország történetéből.” III. kiadás. I/67—68. l. Világos szavakkal elemzi a „philológiai forradalom” politikai szerepét, közszellemet alakító hatását Kemény Zsigmond is a „Még egy szó a forradalom után”-ban. Ö. M. XII. kötet, 226—228; 239. Érinti a kérdést *Élet és irodalom* c. tanulmánya Ö. M. X. kötet 236—37. l.

A másik tendencia : a *nyelvújítási harc* volt. A nyelvi mozgalomba ez vitt társadalmi színezetet ; ha a magyar nyelv elismertetéséért vívott harc gerincét a nemzeti függetlenségi gondolat jelentette, a nyelvújítási törekvés középpontjában a nemzet polgárosulásának, antifeudális „nyelvi felszabadításának”, korszerűsítésének eszméjét látjuk. Kazinczynak két fronton kellett megvívnia a maga harcát. Egyfelől Béccsel s a nyelvújítás arisztokratáira, elmagyartalanodott, német—latin ellenzőivel szemben, másfelől : a „rég Magyarorságot” féltő, minden változtatásban veszélyt látó konzervatívizmussal szemben, amelyet egyébként kitapintható szálak fűztek a nacionalista neológizmushoz, a minden idegen ellen hadjáratot indító barczafalvizmushoz, s annak előzményeihez.

E két főtrendencia összefonódásainak és időleges szétválásainak elemzése, a mozgalom egészének feltárása még előttünk álló feladat.^{5/b} Annyi azonban bizonyos, hogy viszonyaink sajátosságaira utal s azoknak alakulását befolyásolta az a tény, hogy a *nyelvújítás előbb diadalmaskodott* — Kazinczy vitái nyomán, Vörösmarty és társai írói gyakorlatában — mint a *magyar nyelv hivatalos elismertetéséért* vívott küzdelem. Ennek aztán olyan következményét is látnunk kell, hogy a *nyelvi mozgalomból* a történelmi (és irodalomtörténeti) fejlődés előbb vezette le a társadalmi feszültséget, mint ahogy érvényre juttatta a nemzeti tartalmat, tehát a nyelv ügyében hosszú évekig lehetséges volt a nemzetileg jogos, elevenbe vágó harc anélkül, hogy ezzel szükségszerűen összefonódott volna a társadalmi gondolat. S a progresszív *társadalmi* tartalom nélküli nemzeti törekvés — még ha történelmi funkciója szerint haladó is — mindig táptalaja a nemzeti érzés eltorzulásának, a nacionalizmusnak. Amikor pedig országgyűlési győzelmet arat a magyar nyelv ügye, az irodalomban már új megújulás, s ezen belül nem nyelvi-szókészleti, hanem nyelvi-stiláris forradalom zajlik : Petőfi költészetében. Ennek politikai „pendent”-ja azonban már nem a magyar nyelv hivatalossá tétele, hanem a magyar nép „hivatalossá tétele” lesz. Minőségi ugrásról van itt szó : a magyar nyelv elismertetéséért küzdő erők nem kis részének végcélja volt az, ami a támadó fiatal Magyarországnak szinte „természetes” eszköze lett. S akik végcélként tekintenek egy vívmányt, gyakran szembekerülnek azokkal, akik ugyanezt *csak* eszköznek, egy hosszabb út állomásának tekintik... De térjünk vissza Kazinczyhoz.

Martinovics mozgalmának elbukása után, Kazinczy és a magyar írók fogsága és szabaddulása után, a XIX. század első évtizede a haladó magyar kultúra reorganizációjának korszaka, a nagy harcok előkészítésének ideje. Szinte megható az az ügybuzgalom, amellyel a fogságból hazatérő Kazinczy nekilát a nagy munkának. Helyreállítja korábbi irodalmi kapcsolatait, újakat szervez ; lázasan kovácsolja elveit, s toborozza író-táborát a nyelvújítási harcok előestéjén. A kor sürgetését érzi a költő, ebből fakad ez a megszállott buzgalom. Nem tehet másként az az ember, aki már érzi, hogy „az idők bennünket inteni látszanak, hogy halálos álmokórságunkból riadjunk fel”.⁶

Bécs és a magyar nemesség ellenforradalmi szövetségének ideje ez, a napóleoni háborúk elveket és mozgalmakat próbáratevő korszaka. Bécs és a magyar nemesség számára a Napóleon elleni harc egyet jelent a felvilágosodás elleni offenzívával. S ha a Napóleonnal szemben felkelt nemességet csak hírhedt futása okán tartja számon a hadtörténet — a felvilágosodás eszméinek hazai üldözésében éppen nem volt eredménytelen a Béccsel paktáló nemesi korlátoltság. De az évtizedes reakció súlya alatt nő, növekedik a magyar irodalom : Kazinczy levelezése egy erősödő szervezet vérkeringése.

A nyelvújítási harc megindulását 1811-től szokás számítani ; ekkor jelent meg Kazinczy epigrammagyűjteménye, a *Tövisek és virágok*. Az 1811-es devalváció, majd az 1811—12-es

^{5/b} A nyelvi mozgalmakról ld. Tolnai Vilmos : A nyelvújítás c. munkáját (Megj. 1929), valamint Deme László : A XIX. század első felének harcai a nemzeti nyelvért. (Nyelvünk a reformkorban c. tanulmánygyűjteményben. Szerkesztette Pais Dezső. Megj. 1955.)

⁶ Idézi Váczy János : Kazinczy és kora c. művében 625. l. (Kazinczynak Hertelendy G.-hoz 1804. jún. 25-én írt leveléből.)

országgyűlés már Bécs és a nemesség szövetségének felbomlását jelzi. Ferenc császár tizenhárom esztendőn keresztül nem hívja egybe az országgyűlést; az idegen katonaság és a titkosrendőrség nyelvén beszél az új, diktatórikus politika.

A dekonjunktúra kihúzza a birtokot a középnemesség jelentékeny része alól; az anyagi biztonságában megingott réteg megindul a hivatalok és a város felé, a Béccsel és feudálizmussal szemben táplált elégedetlenség útján. Ez az évtized érleli meg azt a sajátos magyar nemesi réteget, amely — polgárság híján — a polgári haladás vezetőereje lesz. De a középnemesség még nem találta meg a maga politikai módus vivendijét az új helyzetben, s ezt nem kis mértékben késleltetett az a tény is, hogy a középnemesség válsága Napóleon bukása, a Szentszövetség megalakulása, Bécs megerősödése idején ment végbe. Feszülő belső erők, szinte kilátástalanul kedvezőtlen külső körülmények — ez jellemző erre a korra.

Ebben a helyzetben indítja meg a nyelvújítási harcot Kazinczy, megérevezve a korban rejlő szükségletet: „a polgári öntudat fejlődésének legelemibb eszközét, a nyelvet kellett előbb általában alkalmassá tenni arra, hogy ennek a fejlődésnek a szolgálatába álljon.”⁷ Azért állították Kazinczyék a kor szellemi életének középpontjába a nyelvi kérdést, mert a nyelv „egyik legfőbb kincse, egyik legfőbb dísze a nemzetnek, a nemzeti léleknek mind igen szép képe, mind hív fenntartója és élesztője.”

Kazinczy nem grammatikai oldalról indította el a nyelvújítási harcot. Amikor ő az irodalom szükségletét tartotta szem előtt, abból az elvi megfontolásból tette ezt, hogy a „nagy cél az, hogy nyelvünk alkalmas legyen arra, amire bírjuk, tudniillik a gondolat és érzés festésére — még pedig 1. az Élet, 2. a könyvek nyelvén, 3. mind prózában, mind 4. poezisban”.⁸ A nyelvújítási törekvéseknek ez az életszerű felfogása a korban adott nemzeti feladatok szintjére emelte a mozgalmat. Kazinczy célkitűzésében, kérdésfelvetésében a megújult gondolkodás, új eszmék és fogalmak korszerű kifejezése dominál, tehát az, ami a nyelvet a korrall összeköti s nem az, ami a nyelv struktúrájában közönyös a korviszonyok iránt.

Amit *Széphalom* című versében Petőfi oly lényegbe találóan ír Kazinczyról, tükrözi a XVIII. századvégi, XIX. századeleji magyar irodalom történelmi misszióját: „fél századig Tartá vállán, mint Atlasz az eget, A nemzetiségnek ügyét.” A nemzetiség „korszerű” ügyét: a nemzeti polgárosulás feladatát is.

III.

A szentszövetséggel megerősített, országgyűlések nélkül kormányzó Bécs és a nemesség szövetsége már az 1810-es évek elején meglazul, s az évtized derekán felbomlik. A vármegyék szinte szekértáborai a nemesi ellenállásnak, amely most még gyenge és távlat nélküli, de nagy dolgok csíráit rejtí magában. Az újabb adó- és katonaállítási követelések csak magasabbra csapják a nemzeti érzés lángjait, a vármegyék politikai forummá válnak. A politikai élet erősödik, öntudat-ébresztő szerepe lassanként megnő. Ha az országgyűlés-nélküli helyzetben hiányzik is az országot-átfogó politikai fórum, a vármegyék bizonyos fokig *átveszik* ennek szerepét, s ha kényszerűen is, de a Béccsel való *közvetlen* kapcsolat megélelnkíti a *helyi* politikai életet. Igaz, ennek a nemesi elégedetlenségnek a megnyilvánulásaiiban sok a „szörnyű magyarság”, Kisfaludy Károly „bundás indulatú” műveinek robbanó sikere csak Katona *Bánk bán*-jának visszhangtalanságával együtt jellemzi reálsan a korviszonyokat. S ez a kor nem puskapor-nélküli „haza puffogatás”-ra termett, hanem a nemzeti felemelkedés előkészítésére. A külsőleges nemzetieskedő stílus — ha csökkenőben is — de 48-ig kíséri a nemesi mozgalmat, majd 49 és különösen 67 után jóerőben újratamad. De ennek

⁷ Révai József: Irodalmi tanulmányok, 11. l.

⁸ Kazinczy Ferenc levelezése. XVII. kötet, 351. l.

a kornak, a Ferenc császári diktatúra korának történelmi jellegzetessége az, hogy a közép-nemesség utolsó nagy nemzeti szerepére készül, a legtöbbre, amit tenni képes: a sajátos magyar polgári felemelkedés vezetésére.

Az 1821-ben és 1822-ben kiadott (katonaállítási és adóemelő) rendeletek heves ellenállást váltottak ki a megyékből. A megpezdült politikai élet gazdag impulzust jelentett az irodalom számára. Vörösmartyra, aki 1822 novemberétől egy esztendeig Tolna megye alispánja mellett volt patvarista Görbön, mély hatást gyakorolt a megyei élet. Gyulai Pál fordulatot lát akkor a fiatal Vörösmarty költészetében, amit szerinte nagyban elősegítettek az 1823-as politikai mozgalmak.⁹ A költő „Fel magyar”-jában szinte eloször vesz lélegzetet riadóra a nemzet, s a kurucmotívumok Vörösmartynál („Rákóczi Bercsényinél . . .”, „Mikes búja”) és Kölcseynél („Fejedelmünk hajh . . .”, „Himnusz”) érzékletesen mutatják a tízes évek végétől megelevenedő politikai élet legjobb vonásait.

A megyei ellenállás országos jelenség, ha voltak is puhább pontjai ennek a frontnak: De az egyes megyék ellenállásának mennyiségi összege nem képviselhetett azonos erőt az egész országot átfogó, tehát országos politikai fórumot jelentő országgyűléssel. A megyei ellenállás nem volt mentes a helyi-érdekű szemlélettől, a politikai provincializmustól. A megyékre tagolt politikai életből nem nőhetett ki egy nemzeti méretű politikai koncepció. De a vármegyei forrongás elegendő volt ahhoz, hogy ösztönzést adjon az irodalomnak az *egységes nemzeti kép* kialakítására. A XIX. század első két évtizedében a magyar irodalmi élet központi gondolata az, hogy az irodalom, a magyar nyelv a „nemzeti lélek . . . hív fenntartója s élesztője”. Kazinczyék nemzeti, sőt európai méretekben éreztek és láttak; tevékenységüknek nem voltak provinciális korlátai. A századeleji magyar irodalomnak ez a nagy belső ereje szinte nemzeti méretűvé tágította az irodalomba lépő Vörösmarty gondolatait; a vármegyei politikai élet tapasztalatai egyetemes nemzeti gondná nőttek a Kazinczy csapásán induló Kölcsey és Vörösmarty költészetében. A Zalán futása úgy ébreszti a nemzeti öntudatot, hogy a reformkori hazafias eszménynek szinte bölcsőjébe teszi a nemzeti egység gondolatát. Az irodalom a maga nyelvén — nemzeti méretekben beszél. A „régí dicsőség” emlegetése, a „puhaságra serényebb gyermekek” ostromozása, a „Vár állott, most kőhalom” riasztó ellentétnek kimondása — megannyi erőteljes vonás az irodalom nemzet-képén. A levegőben ott felhőzik Herder sötét és elsiertet jóslata a magyarság pusztulásáról, — s Kölcsey egy egész nemzet, sőt egy egész történelem nevében válaszol erre a *Nemzeti hagyományokban*. A *történelmi gondolat* nagy arányokban bontakozik ki a húszas évek irodalmában, korszerűen kellő súlyt adva a nemesség történelmi szerepének. Nemzeti elhivatottságát ébresztgeti ezzel is. Kölcsey — 1826-ban — keserű hangon korholja nemzetét, mert megfeledkezett a mohácsi tragédia háromezredik évfordulójáról. Fájdalom remeg hangjában, amikor arról beszél, hogy a *játékszín*, a *gyűlések*, az *egyházak* nem képesek egységbe kovácsolni a nemzetet. A nemzet *történelmi tudatát* éleszti a mohácsi emlékeztetővel; ebben látja azt a nemzeti örökséget, amely az egész nemzet sajátja, amelynek „*egyetemi joga van minden szívhez*”, „palotákban és kunyhókban” egyaránt. Jelezve a kibontakozás útját, már jelenszerűen lép be a húszas évek irodalmába a népdal, népi kultúra iránti érdeklődés: Kölcseytől Kisfaludy Károlyig és Vörösmartyig, Gaál György *Märchen der Magyaren-jétől* Mailáth János *Magyarische Sagen und Märchen-jéig*.

Ha a század első két évtizedében a nyelvújítási harcokban fejeződtek ki legélesebben a magyar haladás kérdései, ha a progresszív gondolkodásnak ezek a Kazinczy által vezetett polémiák voltak a fermentálói, akkor a húszas években már az irodalmi élet eseményei jelzik legbiztosabban az idő múlását, s irodalmi vitákban, irodalmi csoportosulásokban, irodalmi zsebkönyvekben és lapokban (*Auróra*, *Élet és Literatura* stb.) jegecesedik ki

⁹ Gyulai Pál: Vörösmarty életrajza. V. kiadás. 40. l. ✓

legtisztábban a magyar progresszió. S ez, önmagában véve is, a haladás jele ekkor. Hiszen az irodalom mindig közvetlenebbül, szélesebb körhöz szólva, a politikához közelebb állva fejezi ki egy korszak főkérdéseit, mint a nyelvi harc, amely ha az öntudatra ébresztés főeszköze, már ezzel a funkciójával is jelzi a társadalmi állapotok fejletlenségét, a nemzeti függetlenség korlátozott voltát. A felépítményben a *politikához* — amely legközvetlenebbül hivatott közvetíteni az alap problematikáját a felépítmény többi része felé — igen közel áll az irodalom. S amikor egy nemzet életében a nyelvi kérdésektől az irodalmi kérdések felé tolódik el a hangsúly, ez már biztató közeledés az egészséges állapothoz: amikor is a politika játssza a főszerepet a nemzeti—társadalmi öntudat ébresztésében.

A húszas években nőni kezd a politika hatósugara is; a *közvetlen* politikai cselekvés többet tesz már a nemzet talpraállításáért, mint az előző két évtized során. A megyék erősödő ellenállását, a politikai gondolkodás terjedését ekkor már újra támogatja az európai helyzet: az olaszországi forradalmak, a spanyol és a görög szabadságharc.¹⁰

Az 1825/27-es, majd az 1830-as országgyűlések megélelnek Magyarországon a politikai közgondolkodást. Sűrűsödnek a politikai cselekvés alkalmai, megnő a politikai irodalom jelentősége. Különösen Széchenyi *Hitel*-e vívja ki magának az országos érdeklődést. Mellette és ellene szinte az egész ország állást foglal; itt csatlakozó öröm jelzi az útját, ott könyvégető máglyák fénye. Berzsenyi lelkes hangú levélben köszönti Széchenyi Istvánt, jelezve azt a nagy hatást, amelyet műve tett: „A *Hitel* nálunk egész kurucvilágot támaszta a lelki világban, s furcsa volt hallani a tarka debattokat! . . . Én örültem a zajnak, mert az még életet mutat. De örvendjen Méltóságod is, mert olly anyagra tette művészkezeit, melyből még minden bizonynal formálhat daedalusi járó szobrokat.”¹¹ Az új korszak iránymutató szava a Széchenyié; ő az a nagy szellem a reformkor hajnalán, akihez vezért megillető tisztelettel vagy gyűlölettel fordul oda a nemzet. Még nem olvashatta a *Hitelt* Berzsenyi, amikor már — Széchenyi leveleinek és 1828-as művének eszmei bővületében — lelkes szavakkal fogalmazza meg a kor egyik legnagyobb és legmerészebb gondolatát: „Nem lehet többé ideálunk a régi Rákos; meliora sumus nati oracula . . .”¹²

Kisfaludy Károlyt, az Auróra szerkesztőjét, halála gátolja meg abban, hogy otthagynya az *irodalmi Aurórát* a *politikai* Jelenkornak, Széchenyi tervezett lapjának szerkesztője legyen.¹³ S Kazinczy, az irodalom koszorús veteránja, akit sírjáig kísértek a polemikák, egyik legszebb kései versében köszöntötte a nemzet porondjára lépő új erőt, Széchenyi Istvánt. Az irodalmi harcok vezérének büszke öntudata magasodik fel a költeményben. Kazinczy úgy üdvözli a *Hitel* Széchenyijét, mint küzdelmeinek rokonát; s még egyszer hitet tesz előtte a nyelvújítás igazáról:

„Én láttam a zavart s láttam, hogy az Rendén vagyon; úgy volt az mindenütt
Mig a nyelv hívei, írók s olvasók,
Egymást korholván, összeszerkezének;
S a versenygöket nem békére vontam
Hanem hevesbb és még makacsbb vitára.
Ki nyugtot óhajt, harcra kél. Kívívánk
A szép tusát s most béke boldogit.”

¹⁰ „Az ellenzék kitartó bátorságát . . . tetemesen növeli az is, hogy a szabadság szelleme mindenfelől hatalmasan nyilatkozott Európa lenyűgözött népeiben” — írja Horváth Mihály. I. m. f. 1/87. 1.

¹¹ Berzsenyi levele Széchenyi Istvánhoz. 1830. Berzsenyi Minden munkája 436. 1.

¹² Berzsenyi levele Széchenyi Istvánhoz. 1830. febr. 25. i. m. 434. 1. Vö. Beöthy Zsolt: *(Széchenyi és a magyar költészet)* (1893).

¹³ L. Farkas Gyula: *A magyar romantika.* 313. 1.

Megrendítő ez a hitvalló epilógus. Az egykori harcok mostoha körülményei s az új kor kedvezőbb feltételei emlékezésre és összehasonlításra készítetik Kazinczyt, s lehet-e csodálni, ha az ősz harcos hangjából a rezignáltság is kihallik :

...nyugalomban könnyű menni néked :
Nagysága s fénye védik a dicsőt.
Mi védhet engemet, homály fiát,
Ha védelmemre nem kelek magamnak?
És ültetnének téged is számárra,
És tilthatnának el csak téged is,
Mint engemet készültek : oh bizonynal
Mondom neked, elnagyra nyugalmaid.
Sűrű köd és borongó fellegek
Fogák el tájainkat, a miáé
Egvenként kezdénk itt-ott a meiest ;

A „sűrű köd” és a „borongó fellegek” oszladoznak már. Az élénkülő politikai élet nagy eszmékkel gazdagítja az irodalmat.

Két nagy gondolatot sugárzott bele Széchenyi Hitel-e az irodalomba. Az egyik : a múlttól a mára irányította a figyelmet, a feudalizmusból a kapitalizmus felé nyitott ablakot. Korigényt sürítő szavai — „sokan azt gondolják : Magyarország — volt ; — én azt szeretném hinni : lesz !” — meggyorsították azt a folyamatot, amely a régi dicsőség helyett a *Béltelki kúria* létkérdései felé fordítja a nemzet figyelmét. „És mond : Honfi ! mit ér epedő kebel e romok ormán ? — Régi kor árnya felé visszamerengeni mit ér ? — Messze jövőddel komolyan vess össze jelenkort : — Hass, alkoss, gyarapíts : s a haza fényre derül !” — hangzik fel Kölcsey szava 1831-ben, s ez a szellem telíti politikai beszédeit és naplóját, elbeszéléseit és *Parainzisét*. A másik ébresztő gondolat : a provincializmus, a hazapuffogató magyarság bírálata, az Európától elzárkózó malomalji szemlélet éles kritikája. S már jön is az egyetértő okfejtés Kazinczytól, a megkopott mestertől, ki saját igazát látja kiderengeni Széchenyi szavaiból : „Muftit és janicsárt illeti az a gondolkodás, hogy nekünk nem hasonlítani kell másokhoz, hanem másoktól különbözni, és azért a jótól idegenkedni. Ami jó, ami hasznos, az magyar is egyszersmind, s az olyat jobb másoktól átvenni s magyarrá csinálni, mint másoktól irigyelni.” Vörösmarty gondolatkörét is szélesítette a Hitel. Nemcsak a hősi multról fordítja tekintetét a jelen felé, hanem ekkortól hagy mélyebb nyomokat írásaiban a nagyvilágot is kutató érdeklődés, ekkortól emelkedik lírája a „haza s emberiség” költői fensíkjaira. Széchenyi két gondolata hatalmas emelője lett a magyar irodalomnak : tágította szemhatárát, növelte gondolati súlyát, kikényszerítette a nemzeti érzés magasabb színvonalát, s egész literatúránkat közelítette a realizmus felé.

Ennek a folyamatnak természetesen megvoltak a maga sajátos vonásai. Az 1825/27-es országgyűlés kudarcai kiábrándítóan hatottak Vörösmartyra. Ez a kiábrándulás nem a politikai *cselakvés* lehetőségének szólott, hanem a *nemesi politika* szüklátókörségének. A *Mikes búja* csak ebben a megvilágításban tárja fel legmélyebb értelmét ; a halott fejedelmet sirató Mikes bánatába a húszas évek Vörösmartyjának fájdalma is belezúg. Kettős fájdalom ez. Rákóczi siratásáé, meg azé a nagyobb bánaté, hogy „egyedül vagyok én” a fejedelem emlékének őrzője, „*kiért országnak kellene sirni*”.

Kölcsey hallgatása, Vörösmarty keserősége (*A magyar költő*) az első reformországyűlés után : a nemesi politikával való elégedetlenség tünetei. Ezek az évek fordítják egy sor magyar író figyelmét a népdal, népmese felé ; — ösztönös útkeresés már ez, a polgárosulc nemesi érdeklődés kiterjesztése a nép felé, egyelőre az irodalom területén. Kölcsey tanulmánya a *Nemzeti hagyományokról* előfutára a politikus Kölcsey törekvéseinek ; Kisfaludy Károly népdal-tónusú műdalai, Vörösmarty népi ihletésű versei, drámája, népi témájú elbeszélései, irodalmi hírnökei az új korszak egyik központi társadalmi követelményének : a népi felemelésének. Az irodalom hangja még nem lentről dübörgő plebejus fenyegetés, —

sokkal inkább az idillizáló szemlélődés, érdeklődő fölény, vagy legjobb esetben a nemesi lelkiismeretfurdalás kifejezése. De ez sem kevés, ez is 1848 felé mutat.

Az 1830-as években tovább erősödik a politika köztudatalakító hatása, amiben nem kis szerepe van a párisi forradalomnak. A felvidéki kolerajárvány politikai továbbgyűrűzése, az 1832—36-os országgyűlés mozgalmas vitái, az országgyűlési fiatalság élénk működése, majd a politikai perek (Lovassy, Wesselényi, Kossuth) s az 1839—40-es országgyűlés szinte állandó izzásban tartják a közvélemény politikai érdeklődését.

A politikai gondolat erejének és hatósugarának növekedése az irodalom területén is érezhető. Kölcsey és Vörösmarty lírája a harmincas években egy eddignél gazdagabb hazafogalmat formál. Kölcsey fékezhetetlen gyűlölete az ország belső ellenségei iránt, *Parainézis*-nek szinte tudományos egzaktussággal megfogalmazott patriotizmusa, s Vörösmarty tettekre buzdító, alkotásra-haladásra serkentő versei a polgári átalakulás irányába nevelik a közgondolkodást. Egyre erősödik maga a politikai költészet is. Az eleven politikai feszültségeket most már nem az évszázados történelem anyagában fejezi ki legjelentősebben az irodalom, hanem közvetlenül szikrázik fel belőle a kor követelése. Nem vész ki az irodalomból a történeti tárgy, nem hal el a patriotizmus történeti pátosza, az egész reformmozgalom történeti ihletettsége. De lassan-lassan elhalványul s a modern fogalmak tisztelete egyre erősebb: a kor szótárában mind nagyobb teret kapnak az olyan szavak, mint munka, ipar, vashámor, vasút, gyár, hitel, kereskedés... s ez a szó is, hogy „tett”, Széchenyi erős hangsúlyával. (Ld. *Világ*.)

Fáy András a *Belteky-ház*-ban a *nemzedéki* ellentét rajzában vázolja fel a nagy korfordulatot, amely sajátos magyar formák között állítja szembe a feudalizmussal a polgárosulást. Az újnak és a réginek ellentétéről és harmóniájáról, a történelmet tisztelő nemzeti gondolatnak és a „buta vak homályt” oszlató új szellemnek az összetartásáról ír verset Czuczor Gergely. (*Korunk olcsárlóihoz*). Egész sor költeményéből árad a kor új szelleme, csap meg bennünket a harmincas évek modernsége, — s a nyiladozó demokratikus érzésnek korai, liberális érzelmességtől nem mentes változata. (*Felfordult világ, Nyilatkozás, Ki az? Gr. Széchenyi Istvánhoz, Leánycsiny* stb). Az új kor bélyegzi Garay János verseit is. Ő Kölcsey nyomán kéri — s nem követeli, mert az erősebb szó idegen egyéniségétől — a nép történelmi jogait, megzavarva ezzel is a hagyományos nemesi—történelmi szemlélet nyugalmát:

Beszédeidbe sződd be a répet is,
Mely nyolc siralmas századon át együtt
Vérzett ez ügyben a nemessel,
De vele nem feleztél maiglan...¹⁴

Ihletett költői szavakkal formázza az *újat*, stílusosan sapphoi strófákba öntve az új gondolatot, hagyományos forma és új tartalom találkoztatásával is érzékeltetve a kor átmeneti jellegét:

Lágy, szelíd, édes legyen a magyar dal,
Ha szerelmet zeng, legyen ömledékeny
Mint patakcsörgés, epedékeny-édes,
Mint csalogányé.

De ha honjához mer emelni szókat
Férfi lélekkel, ne nyögelve zengjen,
Elsírók multját e hazának immár
Ah sok ezerszer!

A cselekvésnek kora tűnt nekünk fel!
Tenni a jelszó, szeretett barátim!
A tavasz megjő mezeinkre s minket
Alva találjon?¹⁵

¹⁴ Felhívás. 1836.

¹⁵ Előre. 1838.

Egyre erősödik az irodalom eszmei felelősségének, embert-formáló és nemzetet-szolgáló feladatának a tudata. Jósika az *Abaji Toldalékában* mint központi gondolatot fejtegeti a regény erkölcsi hatásának mibenlétét, s nem a véletlen műve, hogy a morális erő és a realizmus részleges követelménye egységben jelentkezik nála. Jósika a „valóságos-világból” kinövő erkölcsi hatást biztosabbnak és becsebbnek tartja, mint az elképzelt „nem volt, nem is lesz” — világ csinált erkölcsi tanulságait, amelyek nélkülözik a hitelesség bélyegét. A jelen felé forduló líra mellett Vörösmarty dramaturgiai elvei is mutatják az új kor hatását, esztétikai nézetei között egyre határozottabban jelentkezik egy életre tekintő, realiztikus törekvés. „Korunk világosabb eszmék kora — írja a *Dramaturgiai Lapok* első részében — s a költő jól teend, ha mindent az ember belsejéből, az egyes karakterek erejéből fejt ki s ha a fönnemlített külső hatalmat, a körülmények nyomását veszi fatum gyanánt. . . Ily összeütközésekből kevesebb fenségest és bámulatot, de több valódi erőt, emberileg érdekest fejthet ki a költő, s ez által a költészet religiója nem megszűnni, csak változni fog, a megfoghatatlan és láthatatlan istenség helyébe egy látható, de szinte megfoghatatlan (a világ, emberiség) lépvén.”¹⁶ Vörösmarty elítélte az olyan költészetet, amelyben „hibázik. . . a föld, kor, nemzetiség zamata. . .”, s tudta jól, hogy „az élet földétől távozást mindig igen drágán fizetjük meg, s hogy ahhoz, ha egyszer-másszor kirepülni mertünk is, mindinkább vissza kell törekednünk, s még magasb eszméinket is az élet szokott és ismeretes képeibe öltöztetnünk”. A harmincas években nálunk előtérbe kerül a drámai irodalom. A viták zöme ekörül zajlik, s azok az elvek, amelyekben megfogalmazódik a kor igénye az irodalom iránt, elsősorban a drámaival kapcsolatosak. Amellett, hogy a polgáris, városias kultúrában a színpadnak igen nagy szerepe van, a drámai irodalom hazai jelentőségét más, sajátos magyar körülmények is indokolják. A magyar nyelvű színjátszásért vívott harcnak nálunk már az 1810-es, 20-as években is szép politikai hagyományai voltak,¹⁷ s ha ehhez még hozzátesszük, hogy Pesten jóideje volt már állandó német színház, míg a magyar (pesti) Nemzeti Színház csak 1837-ben nyitotta meg kapuit — akkor világosan látjuk a színházügy politikai súlyát. Bajza tiszta szavakkal véste a nemzet tudatába, hogy nekünk a színházhoz „magasabb célokat kell hozzákötelnünk, nyelvet, nemzetiséget”.¹⁸ Ő mutatott rá a színjátszás megkülönböztetett jelentőségére a magyar viszonyok között: „Nekünk magyaroknak, kik a színházzal nemzeti célokat remélünk és fogunk is egybe köttetni, sokkal fontosabb az, mint a német, francia vagy angol nemzetnek; nekünk az, ha akarjuk, lételünk egyik alapkövévé válhatik.”¹⁹

A magyar színjátszásért vívott harcban a nemzeti törekvésekkel összefonódik a társadalmi progresszió gondolata, a polgárosulás igénye. Garay János felemeli szavát „azon egyedül csak az óaristocratia multságára kiszámolt — egyetemes érdeket sohase gerjeszthető — conversatioi darabok” ellen, amelyeknek sémája, hogy „a fiatal kapitány az öreg gyámot megcsalja s egy gyámleánylibácskát elcsábít”. Ezzel a hazug színjátszással szemben olyan drámák előadását sürgeti, melyek a közönséggel „idea és életrokonságban” vannak, amelyek összeforranak a „társalkodási és politikai élettel”.²⁰ Garay Shakespeare és a francia dráma példáját állítja szembe a valótlan, németes színjátszással.

A politikai gondolatnak az irodalomra gyakorolt hatását mutatják — ha közvetve is — az irodalom, az irodalmi vélemények forgalmazásának megváltozott eszközei. A század elején Kazinczy *levelezése* jelenti a magyar irodalmi élet vérkeringését. A húszas években a polgárosultabb nyugat „Taschenbuch”-jait mintázó *zsebkönyvek* reprezentálják az irodalmat. A harmincas években már megjelennek a korszerűbb divatlapok előfutárai, a *Rajzolatok* (1835) és a *Regélő a Honművésszel* (1833), hogy aztán majd átadják helyüket a *Regélő Pesti Divatlap-*

¹⁶ Dramaturgiai Lapok 1837; Ö. M. VII. k. 50. l.

¹⁷ Ld. Waldapfel József: Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből. Megj. 1935.

¹⁸ Bajza József Összegyűjtött Munkái V. kötet 183.

¹⁹ Bajza József Ö. M. V. kötet 70. l.

²⁰ Garay János Ö. M. V. kötet 396—399. l.

nak, *Életképeknek*, — s a szerkesztői asztalokat olyan jellegzetesen „polgári” szerkesztőknek, mint Vahot Imre és különösen Frankenburg Adolf. A *Regélő Pesti Divatlap* nevében őrzi az átmenet színezetét. „Regélő” — ez a szó még Kisfaludy Sándor várregéinek, a múltba révedő irodalmi érdeklődésnek emlékét őrzi, de ott van már mellette „Pest” és az, hogy „Divatlap” : a polgárosuló Magyarország képei és jelképei.

A polgárosulással együtt érlelődő politikai érdeklődés korszerű jele az útleírások számának rohamos növekedése. Bölöni Farkas Sándor és Pulszky Ferenc, Eötvös és Gorove, Tóth Lőrincz és Erdélyi János — hogy csak néhány utazó magyar nevét említsük itt meg — úgy járnak a haladottabb Nyugat országait, mintha előrsi szolgálatra küldötte volna őket a nemzet a feudalizmusból a kapitalizmusba. Az a hatalmas tapasztalati anyag, amellyel ők hazatérnek, nemcsak az irodalomnak (Eötvös I) de az egész magyar politikai életnek gondolati élesztőjévé lesz. S ez a jelenség a 30-as években válik szimptomatikussá. „Különös, hogy a mostani időben olly számosak az utazási leírások, s kritikák, úgy látszik, hogy az egész literatura utnak indult — írja Pulszky — hogy ítéljen arról, mit látott s nem látott. Ez is egy karakterizáló jelenete időnknek, mely a múltban nem létezett, a megelégtelenség elhajtja most az embert a honi tűzhelyről, átfutják a világot. . .” (Úti vázlatok 1836-ból. *Árvizkönyv.*)

Közvetlen és közvetett jelenségek garmadája mutatja az irodalom területén is, hogy a harmincas években megnőtt a politika eszméltető hatása, hogy a politika már méltó erővel ébreszti a nemzeti öntudatot. Kialakulóban van egy egészséges ritmusú közélet, amelyben a politikai cselekvés fontos szerepet játszik. Kölcsey egyik Szemere Pálhoz írott levelében — 1834 szeptemberében — a következő jellemző szavakkal ajánlja Szemere Bertalant barátja jóindulatába : „Ő a nyelv grammatikáját tanulta, s tiszta kellemes prózát ír, s van benne elég talentum, hogy litteratoraink közt egyszer diszben tűnjön fel ; de az én kinézéseim nem annyira azok, hogy ő litterator legyen, mint azok, hogy hivatalbeli. Ez a gyermek, ha minden meg nem csal, a polgári pályán nem utolsó jelenet lesz ; s országunk mostani helyzetében én inkább óhajtom, hogy a megyéken s országgyűléseken előtétellen, szabadelvű, merész lelkű, s nem ingó férjjak támadjanak, mint jó drámaírók. E népnek gyorsan jövő segédre van szüksége, hogy saját érdekei felől felvilágosíttassék.”²¹ (Kiemelés tőlem. P. P.) Kölcsey szavaiból a friss, energikus politikai élet akarása sugárzik, a nemzeti felvilágosítás objektíve leghatékonyabb eszközének, a haladó politikának az igenlése.

A harmincas éveknek e rövid áttekintése nemcsak azt bizonyítja, hogy megnőtt a politika szerepe, hanem azt is, hogy a politika hatásának erősödése nem az irodalom rovására történt. Sőt : ez az évtized gazdagította, hitelesítette a magyar irodalmat, — témában, műfajban, művészi indításban egyaránt. Általánosabb következtetést is levonhatunk ennek az évtizednek a tanulságaiból. Ha a politikai tevékenység a nemzeti történelem egy szakaszában gyöngye, elmaradt, fejletlen, akkor — *egyek funkciót* — átveheti a felépítményben az irodalom, filozófia stb. De ahol a politika — „a gazdaság sűrített kifejezése” (Lenin) — erős, étellel teljes, felívelő, ott szinte közvetíti az alap főtenenciáit az egész felépítményhez ; tehát nem nyomja el, hanem felemeli az irodalmat.

IV.

Az 1840-es évek magyar viszonyait elemezve emeli ki Horváth Mihály, hogy „. . . bizvást elmondhatjuk, miképen a történelem alig mutathat fel példát, hogy valamely nemzet, pár évtized alatt, mind bel- mind külterjileg oly haladást tett volna irodalmában, mint a magyar. A rendkívül élénk politikai élet a szellemi tevékenység minden ágában nagy elevenséget hozott elő.”²²

²¹ Kölcsey Ferenc : Minden Munkái. 1887. IX. kötet 432. I.

²² I. m. II. k. 209. I.

A „rendkívül élénk politikai élet” egyik főtényezője volt a negyvenes évek elején a *Pesti Hirlap*. A börtönből szabaduló Kossuthot majdhogynem készen várta a szerkesztői asztal. Metternich felhagy eddigi irányzatával. A magyarországi viszonyok nyomása engedményekre kényszerítette a nagyobb viharoktól tartó Bécset, s Landerer, aki lojalitásáról biztosította a kormányt, megkapta a lapengedélyt. A *Pesti Hirlap* tüneményes gyorsasággal tett szert a magyar sajtó történetében addig példátlan népszerűsége. A Kossuth szerkesztette *Pesti Hirlap* példányszáma ötezer fölé nőtt. Jellemző a lap elterjedtségére, hogy 1842-ben a posta 3670 példány *Pesti Hirlapot* szállított, míg a *Világból* 1244, a *Nemzeti Ujságból* csak 450 példányt.²³ A nemzeti öntudat ébresztésében és nevelésében elsőrendű szerepet játszott ez a politikai napilap, amelynek egyes cikkeitől — mindenekelőtt Kossuth vezércikkeitől — visszhangosak lettek az ország politikai fórumai, sőt az eszmélő és szervezkedő magyar közélet egésze.

S az irodalom? Toldy szavain némi keserűség és művészféltés felhőzik, amikor arról beszél, hogy a „kor részvételét egy más irány, a politikai, oly hatalmasan elfogja”.²⁴ Ezek a szavak szinte megisméltödnék, sőt határozott élt kapnak a Kisfaludy Társaság 1841. november 10-i felhívásában, amely a Társaság kibővítését célozza. „Korunk érdeklődése elsősorban a politikára irányulva, szépirodalmunk érdekvesztével az esztétikai studiumok mindinkább elhanyagoltatni, a költészet kevesebb gonddal és eszmélettel műveltetni tapasztaltatnak.”²⁵ Kétségtelen, hogy az irodalomnak és a művészetnek ez a féltése a politika megnövekedett szerepétől — benne él a kor szellemi közfelfogásában. Különösen a Kisfaludy Társaság köreiben tartja magát erősen ez az aggodalom. Még a Társaság soraiba lépő Vajda Pétert is azzal a gondolattal fogadja Székács József,²⁶ hogy a politikai érdeklődés elhidegíti a művésztől.

A látszat valóban az, hogy az országosan tapasztalható politikai élénkség nem emeli, hanem gátolja az irodalom ügyét. A *Pesti Hirlap* vonja magára a figyelmet, és — úgy látszik — a nemzet még nincs hozzászokva a több oldalú szellemi lekötöttséghez. „Nálunk pár év óta a journalistika mindent háttérbe tolt, kivált a politikai journalistika, — írja Bajza 1843-ban — jól van-e ez vagy nincs, most nem fejtegetem, de hogy így van, tény. Minden figyelmek a journalistikára vannak függesztve.”²⁷ Kossuth újságja szinte magához hódítja az irodalmi lapok olvasóközönségét is, — az Athenaeum 1843 végén bejelenti megszűnését. A tiszta látásúak előtt, akiknek tekintését nem borította el a politikai elfogultság, világos volt, hogy a *Pesti Hirlap* nagy népszerűsége, a politikai élet rohamos megelevenedése *egészséges jelenség*, hogy az irodalomnak hasznára lesz ez a nagysodrú áramlás, — még akkor is, ha rövid ideig az irodalmi érdeklődés rovására hódít híveket. A liberális Bajza tisztán látta, hogy a liberális progresszió *politikája* nem törheti le a magyar irodalom hajtásait, nem válhat az irodalmi fejlődés akadályozójává. Sőt! A *Végszó az Athenaeumhoz* egyik jegyzetében így ír: „Az Athenaeumnak előfizetők tekintetében csak a politika ártott, egyéb semmi nem. . . Garay Regélője s a Honderű megjelenése nem voltak igen észrevehetőek az Athenaeum előfizetői számára nézve: de nagy mértékben a *Pesti Hirlap*, s általában a politikai ébredés, mely ébredésnek egyébiránt mind a mellett senki sem örvendett őszintebben, mint mi! Ez ébredés megteremdi gyümölcseit idővel még az oly tartalmú lapokra nézve is, mint az Athenaeum. Egyes károk nem jöhetnek tekintetbe ott, hol az egész nyer.” Bajza remekül lépett oda az irodalmi élet dobogójára a kritikai lapok vezérszavával. S nagy emberként, mert előre tekintve, lép le onnan az *Athenaeum* végszavával.

²³ Ld. Dezsényi Béla—Nemes György: A magyar sajtó 250 éve. I. Bp. 1954. 59. l.

²⁴ Beszéd a Kisfaludy-Társaság hatáskörének kitérítése iránt. Tartatott augusztus 15. 1841. T. F. összegyűjtött munkái VI. k. 285. l.

²⁵ Idézi Kéký Lajos: A Kisfaludy Társaság története (1836—1936) 52. l.

²⁶ „Saját tapasztalásodból tudod, hogy ezen korban a komolyabb, az anyaggal foglalkozó tudományok, de kivált a politika az, melly magával ragadá kortársainkat, úgy annyira, hogy ezek az iránt mi az érzelmeket műveli, nemesíti s az embert emberré teszi . . . nagy mértékben elhidegültek. Ezen társaság azt hívé, hogy legszentebb kötelessége a kor irányát ismét a művészet felé fordítani . . .” Kisfaludy Társ. Évlapja IV. k. 25. l.

²⁷ Lapszemle. *Athenaeum*, 1843. Ld. Bajza: Ö. M. IV. k. 469. l.

Toldy és Bajza azonos jelenségre tapintanak rá, de hangjuk súlyvetésén már több, mint árnyalatnyi eltérés érzik. Bajza bizalma a Kossuth hírlapja nyomán támadt politikai megelégnélkülés iránt mintegy előregzése annak a politikai határozottságnak, amellyel néhány esztendő múlva az *Ellenőr*, majd a *Kossuth Hírlap*-ja szerkesztését vállalta és folytatta, s a *Futár*-ét csak megkezdeni tudta. Toldy *bizalmatlansága* és irodalomféléte a megelégnélkül politikai élet közepette szinte előrevetett árnyéka az ő otthontalanságának a negyvenes évek irodalmi életében; egyik első rezzenése annak a kritikai magatartásnak, melyre egyre inkább jellemzővé válik bizonyos korszerűtlenség, arányvesztés, izlésbeli megcsontosodás.

De Toldy keserű szavai liberalizmuson *belüli* hangok. Nem is szólva Bajzáról. A reakció hangvétele, érvelése, támadó szenvedélye egészen más, mint ahogy másfélék azok az indulatok is, amelyekből táplálkozik. Az arisztokrata—konzervatív *Honderű* is hangoztatja az irodalom féltését, de emögött a Kossuth irányzatával élesen szembeforduló *politikai* reakció áll, a Bécsset, és a feudalizmust védő magyar arisztokrácia. Az irodalom védelmének ürügyén a haladó politika ellen folyik a támadás a *Honderű*-ben. „Egyik hatalmas ellene korunkban a szépirodalomnak — tudományos dolgozatokul már éppen nem is szólunk — a politika. A korszak ezen százkarú óriása mindent összefojt, mi nem az ő rengeteg ölébe tartozik.”²⁸ Világosan bontakozik ki a konzervativizmus ideológiája a jobbra méltó Tóth Lőrincz egyik írásából is. Itt már a néven nevezett *polgári hatadástól* félti az irodalom, a költészet létét, mondván, hogy „korunkban sokkal nagyobb a rabuláskodó perpatvar, a gőzgépek zúgása s locomotívok zörgése, mintsem a lant zengésére némileg elnyomó hatást ne gyakorolna”.²⁹

Petőfi fellépte után, *A helység kalapácsa*, a *Versek* első kötete és a *János vitéz* megjelenése után ezeknek a támadásoknak élesebb és szenvedélyesebb lesz a hangja, konkrétabb a célzata; a poláris ellentétek indulatai csapnak feltámadásból és védelemből. Petrichevich Horváth Lázár 1845-ben éles kirohanást rendez a *Honderű* hasábjain a sajtó, az irodalom eldurvuló hangneme ellen. A támadás szemelláthatóan céloz a Kossuth-i újságírásra, de mindenekelőtt Petőfi köre ellen irányul. Ez a támadás még nem tesz különbséget a librális progresszió és demokratikus irányzat között, mint ahogy az eszmék tekintetében ez a szétválás még nem is ment végbe úgy, amint azt 1846 után irodalom és politikai élet jelzik. Petrichevich Horváth a „nivellatív szellemet” kifogásolja, s a fialalok ellen forgatja tollát, akiknek hatására „az eszmék anarchiája, szóval a demokracia kapott vérszemet”³⁰ az irodalomban. Az irodalom „eldurvulásáért” a „túlzó” politikát teszi felelőssé Petrichevich Horváth, mondván, hogy „mennél túlzottabbak politikai elveikben az írók, annál nyersebb durvaság bélyegzi iratukat”.

A politika és irodalom kapcsolatának problémájára akkor, a 40-es évek elején, a politika oldaláról érkezett határozott válasz. A Pesti Hírlap hasábjain Kossuth is kifejtette nézeteit. Teljes tudatában volt annak az arányeltolódásnak, ami a lap működése következtében irodalom és politika köztudatosító hatása között végbement. Öntudattal és elvszerűen vallja Kossuth a Pesti Hírlap, a politika primátusát. De a politika és irodalom kapcsolatának értelmezésében Kossuthot nem szűkkeblű politikusi praktícizmus jellemzi, hanem a haladószellemű politikus felelősségtudata — a szépirodalomért is. Vörösmarty újabb munkáinak kiadásából néhány év alatt alig kelt el kétszáz példány. Kossuth tollat ragad, s keserű hangú, felrázó

²⁸ *Honderű*, 1843/III. Magyar irodalom.

²⁹ Tóth Lőrincz: *Dalünnepe*. *Honderű*, 1843/XIII. sz. Ugyanebben a cikkben olvassuk a következőket: „Korunkban mindent elnyelnek politika zajgásai és anyagi érdekek mozgalmái; amannak lármás és ingerült, de ily sok esetben sikertelen vitatkozásai, emennek gyárzörgései közt alig-alig marad kellő figyelem más nem kevésbé fontos nemzeti érdekekre.” Egyébként az ipari fejlődés és a művészet ellentétét gyakran hangsúlyozta a reakció tábora a 40-es években, így pl. Zerfy Gusztáv Petőfit támadó cikksorozataiban így írt: „A szépirodalom csupán csak a szabadság napfényén tenyészhet, a számitó ipar jegén megkövesül... Iparból fejlődjék ki szépirodalmunk? az teljesen lehetetlen...” (*Honderű*, 1846. Őszhó 13.)

³⁰ *Egy pár Komoly szó a maga idején, illetőleg a magyar szépirodalomról*. *Honderű*, 1845. Nyárhó 22.

erejű vezércikket ír lapjába, „Adalék a nemzeti önismerethez” címmel. (1842. június 2.) Ennek zárógondolata is világosan tükrözi, hogy Kossuth nem az irodalom ellenében hangoztatta a politika primátusát: „Gondolkozzunk! Azt hagynunk nem lehet, hogy az időszakai sajtón s politikán kívül a nemzeti literatura minden egyéb ágának munkásai ismételni legyenek kénytelenek az ismeretes francia mondást: »Soyons plutôt maçons,» inkább kőművessé legyünk.«” A *Pesti Hírlapon* belül, a szűkkeblű, egyoldalú, az irodalom iránt kevés megértést tanúsító nézetekkel szemben akkor Kossuth képviselt széleslátókörű, irodalmat-értő, nemzetileg előrettekintő álláspontot. Foglalkoznunk kell még egy 1843-ban lezajlott vitával, mivel Kossuth itt kifejtett felfogása elvi érdekű, s nem kis hatást gyakorolt a negyvenes évek irodalmi felfogására.

A *Pesti Hírlap* 1843. évfolyamának január 1., 2., 8. számában érdekes cikk jelent meg „A magyar irodalom és művészet 1842-ben” címmel.³¹ A cikk szerzője örömmel konstatálja a politikai hatás rohamos növekedését a nemzet életében, sőt a sajtó iránt korábban tapasztalt kisebb érdeklődést azzal magyarázza, hogy „a szerkesztők s lapvezérek közt alig volt valaki, aki practico-politikus életet élt; mivel többnyire csak literátorok voltak, publicisták nem...” A továbbiakban a cikkíró élesen és egyoldalúan állást foglal a francia drámairodalom ellen, majd a „fölebredt hazafiúi lelkesedés” legnagyobb eredményéről, az irodalom *nemzetiségéről* beszél. Ennek kapcsán bírálja a magyar irodalomban korábban divatos graecizálást és latinizálást, majd pedig támadja kora íróinak, „különösen regény- és novellaíróinak”-nak azt a szokását, „miszerint sokszor idegen, külföldi tárgyakkal piperezik föl, még belföldi elemű műveiket is”. Azzal érvel, hogy a közönség „valódi benső rokonszenvvel inkább csak a magyar életből merített költeményeket fogadhatja”. A támadás éle egyrészt az erős külföldi hatásraól tanúskodó irodalom ellen irányulhatott, másrészt — s itt látni a lényegét ennek a kérdésfelvetésnek — a *Karthauzi*, vagy legalábbis a nem-hazai tárgyú regényirodalom ellen, amelynek kétségtelenül Eötvös első regénye volt a csúcsa. Az irodalom és politika, nemzetiség és irodalom vis-nyát bizonyos egyoldalúsággal tárgyaló cikkhez a szerkesztő, Kossuth Lajos írt jegyzetet.³² Ez a cikkszerző jegyzet elvi hozzászólás néhány aktuális irodalmi problémához. Az irodalmi kifejezés demokratizmusát, széles körhöz szóló „szent egyszerűség”-ét követeli Kossuth, s példaként hozza fel Moore Tamást. Kossuth korántsem helyezkedik olyan egyoldalú álláspontra a külföldi tárgy kérdésében, mint a cikkíró, sőt! Azt hangsúlyozza, hogy nem szabad „prózaí hévvel lelke röptének szárnyát metszeni”, ha idegenből veszi tárgyát az író, hiszen a magát magyarnak érző alkotó tekintete az „idegen régiók mozgásában is a hon felé forduland”. Kossuth az írói szabadság elvét vallja. *Szabadság*-ét s nem az eszmeietlen szabaddosságét. Az író feladatát a nemzet nevelésében és emelésében látó, az írói munka sajátosságára tekintő szilárd állásfoglalás jellemzi Kossuth nézeteit. Felemeli szavát a „mondvacsínált” ihlet ellen, s arra buzdítja a magyar írókat, hogy „menj, énekelj azt, a mi lelkesített, mert a melly lelkesedés nem magából jött, a melyet mondva csinálni, melynek tárgyat parancsolni lehet, az felpaskolt érzeményhab, nem lelkesedés...” Kossuth ezután a Kölcsey *Parainéziséből* már ismert gondolatot alkalmazza az irodalomra, mondván, hogy az ember ereje szűkebb, „mintsem hogy egy egész világot keblére szoríthasson”. Az *édes haza* az a kör, melyet „mondhatatlanul szeretni” tud az ember, s „a költészet is ott álland legmagasabb fokon, hol a költők akaratlanul, önkénytelenül, keresetlenül az édes hon köréből merítik a szent ihletést”. Kossuth

³¹ A cikk alatt -jegy áll.

³² Nem érdektelen ezzel kapcsolatban emlékeztetbe idézni Kossuth és a kiadó Landerer között létrejött szerződés egyik pontját. „Csak azt az egyet kötötte ki a kiadó, hogy a belső érdemőknél fogva közlésre méltó s illedelmes hangon írt oly cikkeket is tartozzék a szerkesztő fölvenni, a melyek véleményével nem egyeznek is meg, hogy a más véleményyt kizáró egyoldalúság vádjá a hírlap életének akadályául ne szolgáljon. De a szerkesztőnek szabadság adatott ily cikkeket jegyzetekkel kísélni, vagy esetleg külön cáfoló cikkel kiadni”. (Ferenczy József: A magyar hírlapirodalom története 1780-tól 1867-ig.)

azért hangsúlyozza az *akaratlanul, önkénytelenül, keresetlenül* érvényesülő ihletet, hogy félreérthetetlenül tegye az író szabadságát, s óvjon attól, hogy — az ő szavaival — „a költészetet a politica sablonjává tegyük”. De *ezzel együtt* hangsúlyozza irodalom és politika szükségszerű kapcsolatát, s csak *így* teljes az ő álláspontja: „kell hogy legyen egy kapocs a népek politikai élete s művészete közt, melly ha megszakad, a költő többé nem nemzetének embere . . . e nemzet viszonyai közt kétszerte kívánatos, hogy a magyar költő is annyira szívben, lélekben magyar legyen, miszerint önkénytelenül is azon kútfőből merítve lelkesedését, melly kútfőnek kiapadhatatlan forrásává kell műveinek válni, hogy hassanak, és ez a nemzeti érzelem, melly ha még olly sasróptű magasban is, de mintegy mágnesi erőtől vonatva mindig a hazát repdesi körül . . .”³³

Az eddigi fejtegetések talán tisztázni tudták azt, hogy a politika és az irodalom kapcsolatát sok tekintetben egészségesen rendezte el ez a két évtized, a nemzet adottságainak megfelelően jelölve ki helyüket és szerepüket a nemzeti öntudat ébresztésében és célravezetésében. Világossá tették ezek az évek a politika elsőbbségét, a politika vezetőszerepét a közgondolkodás alakításában, a nemzet tudat- és érzelmvilágának formálásában. De világossá vált az is, hogy *haladó politika és haladó irodalom között nem lehet szakadás*, hogy a politikai cselekvés primátusának nem az irodalom visszaesése az ára.

Irodalom és politika szerepének változása a hazai fejlődés egységben nemcsak mint e két tényező közvetlen kapcsolatának problémája jelentkezik a korban és a kor tudatában, hanem közvetettebb módon is, az irodalom belső formálódásában. A polgárosulással *általában* együtt jár a realista ábrázolás meghonosodása, nálunk azonban a polgári haladás felemás voltá, a polgári funkciót is vállaló középnemesség történelmi szerepe következtében némiképp módosulnak a realizmus kialakulásának, realizmus és romantika kapcsolatának feltételei és jelenségei. Ma már közhely irodalomtudományunkban annak hangsúlyozása, hogy a magyar irodalom romantikus áramlata már 1848 előtt lényeges vonásokban különbözik a nyugati, elsősorban a német romantikától, hiszen a romanticizmus nemzeti pátosza nálunk Bécs ellen irányul, s nem felvilágosodás- és forradalomellenes eszmékkel, érzelmekkel fonódik össze, hanem — *fővonlatában* (elsősorban Vörösmarty költészetében), a liberális progresszió gondolat-körével. Vannak természetesen zsákutcái a magyar romantikának. A húszas évek *önkéntű* múltbafordulása — mint például Kisfaludy Károly egyik-másik elbeszélése — vagy a 40-es évek prózairodalmában elburjánzó, a francia romantika külsőségeit elleső, borzalmakat halmozó „beszélyek” és regények — bár számuk jelentékeny, — nem tartoznak a magyar romantika fősodrába. De nemcsak a Bécs-ellenes, öntudatra serkentő nemzeti pátosz, s nem csupán a reformmozgalommal való összefonódás jellemzi a magyar romantikát. Ezek az előrevívó sajátosságok az irodalomban — természetes áttételeken keresztül — az ország *jűgű* helyzetének és a *megkésélt* polgárosodásnak következményei. *Ezért* fordul nálunk Bécs-csel szembe a romantikus energia, ezért lehet *középnemési* derékhada a polgárosulásnak. Lényegileg tehát nemzeti státusunk és társadalmunk „rendellenességei” lettek egy irodalmi áramlat beágyazói a haladás medrébe. Ezeknek a strukturális tényezőknek azonban máshol is mutatkozniuk kell, de nem az egyenetlen, hanem az egyenetlen fejlődés következményeképp. A francia romantika a lírában, drámában és prózában, elsősorban Victor Hugo munkásságában, jelentős *társadalmi képet* tudott adni anélkül, hogy a romantikus látást, ábrázolási eszközöket, szerkezeti elveket feladva, módszereiben realistává lényegült volna. A magyar irodalomban is történtek kísérletek a *társadalom életének* romantikus megragadására, (pl. *Stibor vajdában*, *Magyar titnokban*) ezek a kísérletek azonban nem hoztak nagy irodalmat, Annak, hogy az irodalom képes legyen feloldani a társadalmi életet egy romantikus életérzésben s ábrázolni romantikus művekben, kiiktathatatlan feltétele a nemzeti státus és a társadalmi fejlődés klasszikus alakulása, de *legalább is* a nemzeti státus függetlensége. (Orosz

³³ P. H. 1843. január 8.

romantika!) Victor Hugo ismert mondása — a romantika az irodalomban megfelel a liberalizmusnak a politikában — a mi viszonyaink között azzal a módosítással érvényes, hogy ez a liberalizmus a polgári funkciókat is ellátó középnemesség liberalizmusa a polgári forradalom előtt, tehát nem egy *polgárságon belüli áramlat, hanem áramlat a feudáliszmuson belül*. Reformmozgalom, amelynek jogos nemzeti törekvései mellett súlyos belső ellentmondásokkal terhelt a társadalmi programja (s megoldatlan problémája a nemzetiségi kérdés). Ezért lehetséges a nemzeti érzés nagyszabású, romantikus ábrázolása s ezért lehetetlen a társadalom életének nemhogy realista, de még csak jelentős romantikus kifejezése is a középnemessi progresszió talaján. S ezért lehetetlen *romantikusan* meghaladni nálunk a középnemessi liberalizmust a társadalom életének megjelenítésében: a kritikai *realizmus* mestereként a *polgári demokratika* Eötvös jelentkezik *A falu jegyzőjé*-ben, a *plebejus* forradalmár Petőfi pedig a lírai realizmus alapköveit rakja le és tetőzetét vonja föl alig hétesztendő költsői pályáján.

Viszont a társadalmi *problémák* kifejezésére nem alkalmas ez a romantika, tehát a jelentős művészi *megjelenítés képtelenségével* nem jár együtt a *problémák* elvont kifejezésének képtelensége. Vörösmarty első nagy romantikus korszaka után a 20-as évek végén már jelentkezik a társadalmi és egyetemes emberi kérdések kifejezésének igénye, — s ennek az igénynek szülte a *Csongor és Tünde* is. Az itt mutatkozó romantikus elvontság lírává, filozófiai költészeté lényegülten tovább él pályája következő szakaszaiban, s költészetének csúcsa e nemben a *Gondolatok a könyvtárban*, *Az emberek* stb. Vörösmarty akkor adja a társadalmi gondolat legmégrázóbb romantikus kifejezését, amikor éreznie kell, hogy etekintetben *már* nem tud választ adni a középnemessi liberalizmus. Petőfi lírájában viszont éppen azokon a pontokon erősödik fel a romantikus színezet (1846 és 1848), ahol a költőnek éreznie, sőt tapasztalnia kell, hogy *még nem* áll mögötte tábor, még nem elég erős a forradalmi gondolat az áttöréshez. Ez egyébként a döntő különbség Petőfi és Vörösmarty *romanticizmusa* között, amely különbséget aztán sok egyéb tényező motivál.

Ahol a romantika követi a politikát, ott helyzeténél fogva kényszerítve van bizonyos konkrétságra, ott a politika által rögzített viszonyok határozzák meg létét. De ahol a romantikus irodalom előtte jár a politikának, ahol az irodalom összegez a politika helyett, ott hiányzik a konkrétan az az egészséges kényszere, egy politikailag kiérlelt helyzetnek az a befolyása, amely mint ábrázolási igény jelentkezik a romantikán belül is. Ezt a hiányt két irányban lehetett túlhaladni, illetve megkerülni. A társadalmi problémák és dilemmák elvont költői kifejezésével, mint azt Vörösmarty tette, vagy művészileg harmadrendű, francia- vagy német-utánzó társadalmi regényekkel, beszélyekkel és drámákkal, (mint azt a kor átlaga és átlag alatti írórétege tette), amelyekről joggal írta Erdélyi János 1847-ben: „belőlük saját alkotó erőnkre soha nem fog ismerni senki, mivel a lélek bennök fattyú szellem, a minta közvetlenül párisi, ekkép a szegény magyar irodalomnak nem marad más belőle, csak a szó... Ezt a szöromantikát gyűlöljük...”

A Vörösmarty vonal a fejlődés főága, vizsgálódásunk számára is ez most a fontosabb. Politika és irodalom, középnemessi progresszió és romantika komplexumában a húszas évek derekától kezdve mind határozottabban válik uralkodóvá a politika. Ezzel a reformpolitikával fonódik össze Vörösmarty útja, s a reformpolitika értelmében (annak korlátait sem véve ki), a középnemessi polgárosító haladás értelmében, irodalmi munkássága gerincében egy realiztikus politikai gondolatkör, realiztikus eszmeiség munkál. Ennek az a fő jellegzetessége, hogy a magyar valóság tényleges szükségeiből nötteti ki s a nemzeti ügyhöz és egyre inkább a társadalmi haladáshoz kapcsolja Vörösmarty epikáját, drámáját és líráját, — mégha vannak is ennek a kapcsolatnak problematikus szakaszai (Délsziget, Tündérvölgy stb.). Ilyen értelemben egy lényegét tekintve realiztikus eszmeiség erjed már a húszas évek Vörösmarty-jában is, hiszen a velejéig romantikus Zalán futásának nagyon is realiztikus az a nemző-eszméje, hogy az adott magyar viszonyok között a honfoglaló hőskor monumentális felelevení-

tése serkentőleg hat a nemzeti öntudatra, segít elmozdítani a magyar fejlődést már-már kétségbeejtő holtpontjáról. Ha a múltbafordulás menekülés a jelentől, ha a középkor-kultusz retrográd válasz a francia forradalomra — és az! — akkor ez az eszmeiség reakciós, a kifejezés romanticizmusa reakciós—romantikus gondolattal párosul. De a Zalánban, s Vörösmarty pályájának rákövetkező szakaszain, a romantikus kifejezés egy korlátozott értelemben realista gondolatisággal párosul. Ez a gondolat „kinövi” magát a középnemesség megélnékül politikai tevékenységében, s Széchenyi Hitel-ének hatásával együtt Vörösmarty tollát egyre közelebb kényszeríti saját korához, egyre jobban távolítja a 20-as évek romantikus rekvizitumaitól, egyre kevésbé tűri meg a romantikus kifejezés önállóságát, egyre erőteljesebben köti meg a kifejezést (40-es évek lírája). Ilyen értelemben a romantikus irodalmon belül bizonyos realiztikus tendenciák mutatkoznak, még a kifejezés tekintetében is, — hasonlít-suk össze a húszas évek eposzvirágzását a 40-es évek gondolati lírájával! S nem véletlen, hogy ez a folyamat akkor válik a legnyilvánvalóbbá, amikor Vörösmartyban megéri a középnemesi liberalizmus válsága. Ugyanakkor azonban: mivel középnemesi reformmozgalomról van szó, amely kötve van a feudalizmushoz, az említett realiztikus tendenciák sem nőnek át realizmusba, nem lépik át a romantikát, sőt ugyanaz a középnemesi liberalizmus, amely a megcsontosodott feudalizmussal és a nemzeti elnyomással szemben képes volt haladó gondolatot oltani a romantikába, a sajátos hazai viszonyok között később gátja is lett a realizmus kialakulásának, „prolongálta” a romantikát olyan korszakra, sőt korszakokra, (mert 49 utánra is gondolunk), amelyekben klasszikus polgári fejlődés és független nemzetiség esetén nem egy példátlanul szűk polgári demokratikus bázison született volna meg a realizmus a magyar prózában (Eötvös a reformkorban), s nem lett volna szükség arra, hogy a romantikus illuzionizmus tartsa fenn a nemzet reményeit, — mint ahogy Jókainál látjuk 1849 után. Sőt még hozzátehetjük ehhez: nemcsak a romantika erős realiztikus beütései jellemzőek a magyar viszonyokra, hanem a realizmus (Eötvös), sőt a fiatal Magyarország (nem véve ki Petőfit sem) szembevetendő romantikus vonásai is.^{33/a}

V.

Az irodalmi folyamat differenciálódása szempontjából is figyelmet érdemel egy elméleti—kritikai vita a harmincas évek végén. Szontágh Gusztáv egyik cikkében az eposz melletti foglal állást, a megélnékül drámai irodalommal szemben.^{33/b} „A hősköltemény a költészet legfelségesebb neme, s mi ezt a legújabb időben elhanyagoljuk . . . helyette boldog-boldogtalan drámai koszorúk után kapkod.” Felfogása szerint az eposz csak „tetőpontját elérte” irodalmában korszakerőtlen, így pl. az olasz, angol, francia és német irodalomban. Mi még csak „gyermekmek” vagyunk, kiknek mese és rege kell, nem pedig férfikorban levők, kik a regényt és drámát igénylik. Szontágh cikkére Toldy Ferenc válaszol *Eposi és drámai kor* c. elmefuttatásával.^{33/c} Toldy az eposz korszerűsége ellen nyilatkozik, mondván, hogy miután a hősi kor elmúlt, „mely fizikai erő és bátorságba helyezte az emberiség eszményét: hiányzik a belső szükség; miután békés fejlődés napjait éljük, melyeknek feladása nem hatalomterjesztés, vagy a nemzeti létezésnek fizikai védelme kifelé, hanem belterjes kifejtése a szellemi erőknél s ezáltal mindennemű jólétnek . . .” Az eposzsal szemben, melynek értékét az emberi kultúra történetében Toldy nagyra becsüli, a dráma korszerűsége mellett foglal állást, mivel ez valóban tömegekre hat.

^{33/a} A romantikáról ld. Sötér István: *A magyar romantika. (Romantika és realizmus. 1956)*; Turóczy-Trostler József: *A magyar romantika problémái.* (M. Tud. Ak. OK. VI. 1—2. sz.) Tóth Dezső: *Vörösmarty Mihály* (1958) s a korábban megjelent irodalomból Király István Mikszáth-monográfiáját, valamint Waldapfel József Vörösmarty-tanulmányait.

^{33/b} Figyelmező, 1839. 310. l.

^{33/c} Figyelmező, 1839. 395. l.

De a *negyvenes* évek elején korábbi álláspontjával ellentétben Toldy már az eposz-, a történelmi tárgyú elbeszélő költészet korszerűsége mellett nyilatkozik. „Elbeszélőköltészetünk a regény és beszélyre, balladára és legendára szorítkozik, az eposz többé meg sem kísértetik, pedig... a nemzeti hősköltemény... még nincs megírva...”^{33/d}

Miért változtat véleményt Toldy? Érvélese ad választ erre is. Kárhóztatja a túlténgő szerelmi költészetet, s erős hangsúllyal bírálja az „úton útfélen, reggel és este” pengetett hazafias lírát. Részgazsága vitathatatlan. De a költészet bajainak alapokát abban látja, hogy „ki van vetkőztetve általános emberi és erényi fenségéből, midőn a napi politika hívőjévé, napszamosává aljasíttatik”. A hazafias költészet tárgyául, ihletforrásául a nemzet történelmét jelöli ki, „jó és bal állapotjával ez ad tartalmat és hangot énekének: de mindig csak a hazafi magasb álláspontján: a költészet szellemi országa whiget és toryt nem ismer”. Toldy, aki a 20—30-as években adekvát kritikusa volt a haladó irodalomnak, a 40-es évek elején megtorpant, nézetei kezdtek megcsontosodni, s lényegileg egy idejétmúlt eszményt propagál. Nemcsak a Petőfi gondolatával kibontakozó új iránynak, de még Vörösmarty költészetének sem tudott már gondolati összegezője és kritikai általánosítója lenni. Az a kezdetben alig észrevehető rés, amely Vörösmarty lírája és Toldy állásfoglalása között támadt a 40-es évek elején, valójában a nemesi liberalizmuson belül keletkezett. A vízvonalzó kérdés irodalom és politika kapcsolatának megítélése volt, s míg Bajza és Vörösmarty ezt a kapcsolatot lényegében helyeselték, Toldy aggályokat táplált a politika térhódításával szemben (bár volt bizonyos jogosultsága ennek az aggálynak a divatszerelességet illetően).

Toldy itt idézett beszédében nem foglalkozik expressis verbis a népies irodalom kérdésével. De a „túlzott egyszerűség” megrovása, a történelmi tárgyú elbeszélőköltészetnek a követelése arra enged következtetni, hogy Toldy már némi bizalmatlansággal fogadta az irodalmi megújodást, mert veszélyeztetve látta benne a nemzetnek „pártok” felett érvényesülő „egyetemes érzületét”. Ami — kétségkívül — lehet az érdekegyesítési politika védelme is, de nem balról, Petőfi platformjáról, hanem jobbról, a nemesi bizalmatlanság oldaláról.

Hivatalos fórumok részéről egyre erősebb adminisztratív intézkedések is akadályozzák az irodalom politikai arculatának kibontakozását. Érdekes és szemléletes példáját őrzi ennek a politikaellenes inkvizíciónak a Helytartó Tanács 1842. június 5-i ülésének jegyzőkönyve, amikor is Frankenburg divatlapkérelméről tárgyaltak. Frankenburg programján, többek között, az alábbi változtatásokat eszközölték: „ad punct. b) in locum verborum: „a tudományra méltó mozgalmakat, híreket és eseményeket közölje” haec ponantur: a tudományra méltó *művészi* mozgalmakat stb. . . Ad punct. 1. pag. 2. post vocem: „népmondák” inseratur: a mennyire nem politikai színezetűek, stb.”³⁴ Ha ehhez hozzávesszük, hogy a titkosrendőrség kémei egyre-másra küldik a jelentéseket magyar írók tevékenységéről (pl. Szigligeti *A Pókayak*-járól, Vörösmarty *Fóti dalának* hatásáról stb.) s hogy a Helytartótanács csírájában fojtja el a haladó lapalapítási kísérleteket (pl. Kazinczy Gábor kísérleteit) — talán érzékelnünk tudjuk a negyvenes évek elején az irodalomra nehezedő atmoszféra nyomását. Ilyen körülmények között érthetővé válik, hogy a népdal-kultusz — a lojális, álnépiesség jelentkezése ellenére is — politikailag magasfeszültségű irodalmi jelenség.

VI.

Eddig a reformkorszak vezető politikai irányzatának, a haladó középnemesi politikának és az irodalomnak kapcsolatát vizsgáltuk. Megállapításaink a liberális progresszió s az abból táplálkozó, azt kifejező irodalom helyzetére, alakulására vonatkoznak. Azért kell ezt

^{33/d} Beszéd szépirodalmunk ügyében a Kisfaludy Társaság III. közgyűlésén, 1843. febr. 6.

³⁴ Id. Ferenczy József: A magyar hírlapirodalom története. 441. l.

hangsúlyozni, mert ha szemügyre vesszük a *demokratizmus* kibontakozását a reformkorban, értve ezen mindenekelőtt Petőfiék forradalmi demokratizmusát, akkor más eredmények is mutatkoznak. A *demokratizmus* belül az *irodalom* mindvégig megőrizte primátusát — egészen a *forradalom és szabadságharc* évéig.

A forradalmi demokratizmus határozott formában, ideológiai erővel csak 1846-tól vált el a liberalizmustól — akkor sem úgy, hogy külön pártot jelentett. Egy táboron belül élt meg középnemesi progresszió és demokratizmus — az akkori magyar viszonyok között erősebb volt az, ami összekapcsolta őket: a Bécs-ellenesség, antifeudalizmus, polgári törekvések, mint az, ami elválasztott: a jobbágykérdés megoldásának, az átalakulás jellegének megítélése. Az összekapcsoló és elválasztó mozzanatok határfoka korántsem volt egyenletes, kiegyenlített, — hol az előbbieket, hol az utóbbiak kerültek előtérbe, a politikai helyzet alakulásának megfelelően. De sem teljes azonosulásra nem kerülhetett sor, sem pedig teljes szakadásra. A középnemesség táborra oszthatott, a radikális liberalizmus politikájáról leforgácsolódhattak egyes rétegek a forradalom és szabadságharc viharában, de Kossuth és a demokratikus irányzat hívei között — minden vitájuk és elvi-személyi nézeteltéréseik mellett is — végig fennállott a kapcsolat.

Demokratikus *mozzanatok* már a negyvenes évek elején, sőt azelőtt is jelentkeztek a *liberalizmuson* belül. A magyar liberalizmusnak erre a korai szakaszára jellemző bizonyos értő készség a népi problematika iránt, érzékeny reagálás az európai demokratikus áramlatokra. A nemzeti függetlenségi törekvés olyan politikai platformot kívánt, amelyen lehetséges, sőt szükséges a nemzeti összefogás: csak olyan alapon állhatott biztosan, melyet megszilárdít a nemzeti egység. Ennek a Bécs-ellenes nemzeti egységnek legjobb képviselőiben, a nemzeti gondolat legfelelősebb hordozóiban megvolt ez a demokratikus hajlandóság — Kölcseyre, Kossuthra, 48 liberális baloldalára gondolunk itt. Nem jelentett ez demokratikus irányt, nem jelentette azt, hogy bárki közülük kilépett volna osztályából, — de jelentett egy tömegek felé forduló politikai áramlatot, szigorú következetességet a nehéz helyzetekben, készséget a nép hangjának meghallására, jelentette azt — s nem többet és nem kevesebbet —, amit Révai József ír Kossuthról, hogy a „népi közvélemény nyomása alá helyezte” a liberális nemességet. Ennek csirái, nyomai megvannak Kölcseynél is, ennek szándéka feltetszik a negyvenes évek Vörösmartyjának verseiben is. És Eötvös is — sohasem emelkedve ki a nemzeti függetlenség iránti közömbösségből —, a fiatalkori testetlen forradalmi szimpátiáktól, az érzelmes demokratizmus lírai hangütéseitől eljut *A falu jegyzőjéig* és a Dózsa-regényig, amelyekben több és testesebb az a demokratizmus, amely megfogja az olvasót, mint a centralisták elvont „jogi forradalma”. Szó sincs itt lenről jövő demokratizmusról, de szó van demokratikus mozzanatokról, melyekről épp oly hiba volna hallgatni, mint túlbecsülni jelentőségüket. Itt jegyezzük meg, hogy a szónak szélesebb, irodalmiasabb értelmében vett demokratikus mozzanatokkal szinte már a húszas évektől kezdve találkozunk a magyar irodalomban. Vitathatatlan az irodalom témakörének fokozatos demokratizálódása, a népdalokkal kezdődően a kifejezés egyszerűsödése, a francia dráma körüli vitában egy dramaturgiai demokratizmus kibontakozása stb. stb. Mindez természetesen a liberalizmuson belül zajlott. A magyar liberalizmusnak ezek a demokratikus vonásai éppúgy a sajátos magyar helyzetben gyökereznek, mint a magyar demokratizmus liberális „beütései” — amelyektől Petőfi 1844 után ment volt, de a *Tizek* csoportja már nem.

A magyar demokratizmus a negyvenes években már elég erős ahhoz, hogy hatást gyakoroljon a liberalizmusra, de sem az objektív, sem a szubjektív körülmények nem tették még lehetővé, hogy erős, önálló politikai pártot alkosson, hogy szilárd és ütőképes, országos hatósugarú szervezet legyen, hogy a magyar polgári fejlődés, függetlenségi törekvések országos vezető erejévé váljon. A haladásnak *élgárdája* volt a demokratikus tábor, de nem vezető ereje. Egy-egy döntő történelmi pillanatban vezetővé nőtt (1848 márciusában, szeptemberben), de a magyar osztályviszonyok fejletlensége miatt a tényleges vezető szerepet huzamosan

nem vehette át. Ezért lehetett a demokratizmusnak és liberalizmusnak nemcsak a politikai--fegyvertársi kapcsolatok vonalán, hanem a világnézet síkján is olyan határszakasza, amelyen elmosódni látszik a kettő közti különbség. Nem a forradalmi demokratizmus vezetőire jellemző ez, hanem arra a meglehetősen laza szervezetű táborra, amely követte őket. De ennek ellenére kétségtelen, hogy a negyvenes években kibontakozó demokratizmusra egyre kevésbé jellemző, hogy a liberalizmuson belül érlelődik, hanem éppen ellenkezőleg, az a lényege, hogy egy új törekvésnek, a plebejus forradalmiságnak a kifejezője. Plebejus demokratizmus ez, amelynek irodalmi formáit, művészi eszközeit, gondolatanyagát részleteiben, egyes mozzanataiban előkészítették a 20-as évektől nyiladozó liberális törekvések, az ezeken belül meglevő, liberális módon demokratikus jelenségek. De Petőfiék demokratizmusának úgyszólván önálló, független élete van, mert ennek az irányzatnak más a társadalmi bázisa, mint a magyar liberalizmusnak. S ha a Kossuth-féle politika legnagyobb eredménye az volt, hogy a „népi közvélemény nyomása alá helyezte” a liberális nemességet, akkor Petőfiéknek, a magyar demokrácia táborának az volt a legnagyobb érdeme, hogy a következetes függetlenségi gondolat és a forradalmi plebejus követelések politikai nyomása alá helyezte a liberalizmust, — egészségesen teljesítve ki ezt 1848-ban a pésti tömegek felsorakoztatásával.

Ha a demokratizmus kibontakozását a negyvenes években közelebbről szemügyre vesszük, ennek a folyamatra — bizonyos leegyszerűsítéssel — három etappját különböztethetjük meg. Az első: a negyvenes évek elején felerősödő népdalkultusz; ennek csúcsa Petőfi lírája, *költészeti forradalma*. A második jelentős lépése az előretörő demokratizmusnak a Tizek Társaságának megalakulása 1846-ban, s a harmadik: Petőfi és a Pilvax-köri fiatalság 1848-as szerepe. A három mozzanat természetesen a jelenségek egész sorát képviseli. A népdalkultusz még a liberalizmuson belül indul meg, de Petőfi új, népi hangja, irodalmi forradalmat támasztó népi egyszerűsége, verseinek demokratikus esztetikuma a plebejus demokratizmus első önálló megmutatkozása. Ennek a jelentkezésnek az a sajátossága, hogy irodalmi formában történik, hogy most még csak az irodalom területén, a líra formanyelvén mondja ki azt, amit később más területen, más nyelven kell majd kimondania.

A Tizek Társaságának megalakulásába egész sor kor-mozzanat sűrűsödik össze. Petőfi lírájából az 1845—46-os válság közben és után már egy széles, országos politikai dallam csap fel — a forradalmi demokratizmus hangja. Petőfi társasága már politikai alapon találkozik össze, lapalapítási kísérletüknek ez a mozzanat is ösztönzője. A tervezett — és nem engedélyezett — *Pesti füzetek* iránti várakozás politikai természetű volt.³⁵ Jókai az emlékezés indulatától átfűtött hangon idézi fel ennek a körnek francia-imádatát, Petőfi rajongása a francia forradalom iránt pedig közismert. A kör tagjainak irodalmi működését a demokratikus tendencia jellemzi, ha többségüknél ez nem is jelent még forradalmi demokratizmust.

A demokratizmus előretörését 1845—46-ban³⁶ nemcsak a Tizek csoportosulása jelzi, hanem más irodalmi események is. Táncsicsnak ekkor már egész sor műve jelent meg, s 1847-ben, Lipszében napvilágot lát Horarik munkája: *Johan Horariks Kampf mit Hierarchie und Kirche in den Jahren 1841—1845*. Horarik művében a francia materialisták és Feuerbach valláskritikájának hatása érzik; — egyike ez a legjelentősebb demokratikus irányzatú politikai—ideológiai alkotásoknak 1848 előtt.³⁷ Táncsics és Horarik mellett nagy műve megírására készül már Vasvári Pál is; 1847-ben jelennek meg első történelmi tanulmányai, majd 1848 elején *Történeti Névtár*-a.

³⁵ L. Ferenczi Zoltán: Petőfi életrajza. II. k. 266. l. Részletesen foglalkozik a Tizek Társasága kérdésével Ferenczi Zoltánnak egy korábbi, adataiban érdekes tanulmánya: *Petőfi törekvései egy írói társulat alapítására* (1888).

³⁶ Ennek körülményeiről részletesebben l.: *Petőfi Felhők ciklusa* c. dolgozatomat. Irodalomtörténet. 1953, 1—2. sz.

³⁷ Részletesen ismerteti Tordai György: *Horarik János* életéről írott munkája.

A demokratizmusnak erre a második nagy lendületére már az jellemző, hogy *nem csupán irodalmi formában*, s nemcsak a szépirodalmon belül jelentkezik, — noha elvitatathatatlannal, hogy legnagyobb hatósugárral az irodalom, s ezen belül Petőfi lírája képviseli az irányzatot. Jellemző vonása ennek a szakasznak az is, hogy liberalizmus és demokratizmus fegyvertársi kapcsolata³⁸ mellett megmutatkoznak már a két felfogás szétválásának jelei is. Petőfi lírája, Petőfi és Arany levelezése, a Szépirodalmi Szemle Petőfi-kritikája — s mint ennek a szétválásnak szervezett formája, a Tízek Társaságának megalakulása, erre vallanak.

A demokratizmus előretörésének harmadik felvonása 1848-ban zajlik le. Megintcsak jelenség-láncolatról van szó s ebben a legjellegzetesebb 1848. március 15. A *forradalmi* demokratizmus erősödése jellemzi ezt a szakaszt, a cselekvő demokratikus erők politikai vezető-képessége. Immár a politikai élet porondjára lép ki a demokratikus tábor, — s ha Petőfi, Arany és társaik nem is jutnak be a nemzetgyűlésbe, ha Vasvári és Jókai nem is indulhatnak a választásokon, — a Petőfiék vezette pesti tömegek aktív hatóerőt jelentenek a forradalom kibontakozásában. Ebben a szakaszban is Petőfi költészete a legmesszebbhangzó, legvilágosabb hirdetője a forradalmi demokratizmusnak. De mellette már szerepet játszik Táncsics lapja, a *Munkások Ujságja*, s a *Március Tizenötödike*, a „március 15-i párt” (Kemény Zsigmond nevezte így Petőfiéket) lapja.³⁹ A demokratizmus politikai szerveződését mutatja a Márciusi Club, majd a Demokratikus Club, amely utóbb összeolvadva a nemesi radikálisokkal, az *Egyenlőségi Társulat* magvát alkotta. A márciusi baloldál egységes szervezetének létrejöttében tehát jelentős, kezdeményező szerepük volt a forradalmi demokratáknak.⁴⁰

A magyar demokratizmus előretörésének erre a harmadik szakaszára tehát kétségtelenül jellemző a mozgalom *politikai* jellegének kidomborodása, a demokratikus politikai tevékenység megélénkülése, a pártszerű szervezkedés igénye. Ugyanakkor kétségtelen az is, hogy a forradalmi demokratikus álláspontot legtisztábban, legmesszebbre hangzóan Petőfi Sándor képviseli, nemcsak politikai beszédeiben és cikkeiben, hanem elsősorban költészetében. Gondoljunk arra a nagyszerű tömegmozgósító lírára, amely a *Kemény szél fúj, A mágnásokhoz* című költeményektől, a *Nemzeti dal*-on keresztül *A nemzethez*, az *Akasszátok jel a királyokat-hoz*, s a harci énekekhez vezet.

Hogy az irodalomnak 1848-ban megvolt az a képessége, hogy elsőnek és „tele torokkal” mondja ki a szabadságharc és forradalom nagy és kis igazságait, annak több oka van. A sajátos magyar viszonyok között a XIX. század irodalmának egyik erőssége lett a politikai költészet, az írók közösségi hivatástudata. Különösen intenzív módon nyilatkozik meg mindez a negyvenes évek irodalmában, ezen belül is a demokratizmus táborában. Az irodalom primátusának a demokratizmus előretörésében másik lényeges oka az, hogy a demokratikus gondolatnak *még* nem volt erős és szervezett politikai pártja, nem voltak intézményei — alkotmányos mozgási tere is korlátozott, s még ez is csak 1848-ban vált — úgy-ahogy — legálissá. A demokratizmus tömegbázisa igen széles, de a tábor tudatos és következetes vezetőgárdája viszonylag kicsiny volt, s a pestieket a vidéki hivatalok és iskolák demokrataival inkább csak azonos érzelmek és hasonló gondolatok laza szálai fűzték össze. *Szervezetileg*, ami pedig egyik főfeltétele az átütő erejű politikai cselekvésnek, nem volt erős a magyar demokratizmus. Viszonylagos gyöngeségének egyik lényeges oka volt, hogy Bécs a politikai elnyomás minden eszközével igyekezett akadályozni a mozgalom megerősödését. Az 1840-es évek elejétől tapasztalható látszatengedmények a helytartótanács és a cenzúra részéről együttjártak a titkosrendőrség működésének megélénkülésével, de a liberális ellenzéknek tett kisebb engedményeket is a radikalizálódás leszerelésére akarták felhasználni. Táncsics, Horarik politikai művei, Irinyi útinaplója, az *Ellenőr* csak külföldön jelenhettek

³⁸ Példa erre a Bajza szerkesztette *Ellenőr* c. politikai zsebkönyv. Lipcse, 1847.

³⁹ L. erről Fekete Sándor: A márciusi fiatalok. 84—86. l.

⁴⁰ Uo. 112—113. l.

meg; Petőfiék új lapját, a *Pesti füzetek*-et nem engedélyezték, Petőfiék társaságát titkosrendőri megfigyelés alatt tartották. Ilyen körülmények között objektíve is nagy feladat várt az irodalomra. A magyar irodalom ekkori helyzetében sok vonás emlékeztet az orosz forradalmi demokratákra, hiszen az irodalom önmaga nevében is, meg az elfojtott politikai megnyilatkozások helyett is, a forradalomért beszélt.

Szólni kell végül arról, hogy a sajátosan bonyolult magyar viszonyok kifejezésére elsősorban a *lira* volt alkalmas, hiszen a regény és a dráma fejlődésének feltétele: a „tisztá” társadalmi kép, amely egységes nézőpontról áttekinthető, — nem volt adva.⁴¹ Minél inkább közeledünk 48-hoz, minél élesebbek az ellentétek — annál inkább átfogható művésziileg is a magyar társadalom képe. Ékes bizonyossága ennek Eötvös regényírói útja. De a magyar polgári fejlődés felemás volta, a nemzeti (és egyre erősödően: nemzetiségi) kérdés megoldatlansága miatt; a magyar valóság csak olyan álláspontról volt a maga egészében és mélységében megragadható, amelyet a nemzeti és társadalmi kérdés egységes, következetesen nemzeti és haladó felfogása jellemzett. Ilyen alap volt a forradalmi demokratizmus, amelyen azonban az irodalom belső hagyományai, a mozgalom kifutásának rövid ideje, a forradalom előkészítésének sürgető feladata, s nem utolsó sorban Petőfi zseniális költői egyénisége miatt a líra nőtt hatalmassá: a költészetben fejezte ki magát legpregnansabban a forradalmi haladás.⁴² Ime — röviden megfogalmazva — ezek azok az okok, amelyek a demokratizmuson belül az irodalmat, az irodalmon belül a lírát tették meg a nemzeti felemelkedés reprezentálójává.

Ezek ismeretében fel kell figyelnünk az ars poëtika rendkívül nagy jelentőségére a negyvenes évek irodalmában. Ha az irodalom elsőrendű szerepet játszik a demokratikus öntudat formálásában, akkor a költői vallomásnak, az írói művészetszemléletnek különösen megnő a világnézeti-ideológiai érdeke. Amikor egy kor a maga legszebb akaratát az irodalomban fejezi ki, akkor az a korszak az ars poétikában irodalmon túlsugárzó erővel, elvi súllyal vall önmagáról. Mint ahogy Petőfi ars poétikájában a magyar forradalmi demokratizmus legtisztább és legkövetkezetesebb megnyilatkozásait ismerhetjük meg. Irodalomról szól a költő, s mégis úgy beszél a kor nyelvén, hogy országot ráznak költészetéről valló szavai.

Mivel a forradalmi demokratizmus nálunk az irodalom területén bontakozott ki leghatározottabban és a legaktívabban, mivel elsősorban az irodalomban ütközött meg a reakcióval s vált el a liberalizmustól, — ezért az egész korra rányomták bélyegüket az *irodalmi viták*. A negyvenes években a fenti okok miatt lettek a kritikai polémikák, irodalmi harcok par excellence hordozói a politikai ellentéteknek, kifejezői a világnézeti—létszeli különbségeknek. Liberalizmus és konzervativizmus, liberalizmus és fontolva haladás harca, Kossuth és Széchenyi, Kossuth és a centralisták harca: a politikai cselekvés, politikai publicisztika területén zajlott. Demokratizmus és konzervativizmus küzdelme, demokratizmus és liberalizmus szétválása *elsősorban* az irodalom területén ment végbe. E harcok és-viták *kiindulópontja* minden esetben az irodalom, s ha a küzdelem során a viták egyre inkább közelednek is a nyílt politikai harchoz, sőt el is jutottak ahhoz (Táncsics írásai; Petőfi 48-as politikai szerepe stb.), — az irodalomtól teljesen sohasem szakadtak el, az irodalmi eredet ihletését mindvégig megőrizték. Az ars poétikának tehát nemcsak azért van kimagasló jelentősége a korban, mert az irodalom lényeges szerepet játszik a demokratizmuson *belül*, hanem azért is, mert a demokratizmus lényeges szerepet játszik a negyvenes évek politikai—társadalmi—irodalmi—publicisztikai életében.

⁴¹ L. erről Révai József: *Ady. Irodalmi tanulmányok*. 203—205. l.

⁴² Erről és ehhez kapcsolódó problémákról ld. Forgács László: *Költészet és filozófia dialektikája reformkori és forradalmi kritikánkban*. Társadalmi Szemle 1956. szeptember.

Az ars poétikának és az irodalmi-kritikai harcok funkciójának súlyát csak növelte az a körülmény, hogy a magyar esztétikai irodalom elmaradott volt, hogy a filozófiai színvonalú esztétikai kultúra leginkább csak a német esztétika magyarra átültetett eredményeit jelentette, s hiányzott egy erős és eredeti, a magyar társadalom talaján felnövő, a filozófia legjobb eredményeit alkalmazó és fejlesztő elméleti—esztétikai iskola. A német irodalomban Goethe, Schiller és Lessing elméleti esztétikát is műveltek, s Hegel Esztétikája az idealista dialektika legnagyobb eredménye ezen a területen. A XVIII. század végi, XIX. századi német kultúrát erős filozófiai érdeklődés jellemzi. A német filozófia, mindenekelőtt Hegel munkássága, az irodalommal együtt jelenthette az öntudatformálás főszeközét a hercegségekre bontott Németországban.

Nálunk a filozófiai kultúra, ha rendelkezett is hagyományokkal (Apáczai Csere, Bessenyei, Verseghy stb.) — mégis csak szűk körre korlátozódott, nem játszott jelentősebb szerepet a nemzeti öntudat alakításában. Az elmaradott magyar viszonyok, a polgárság hiánya, a nemesség jórészt jellemző parlagiság és provincializmus, megannyi gátja az eleven tudományos tevékenység kialakulásának. Németországban a filozófia vezető szerepet játszhatott az országot egyesíteni akaró törekvések között s a polgári forradalom ideológiai előkészítésében. Nálunk viszont az ország függő helyzetéből, feudális elmaradottságából nem a filozófia mutatta a kiutat, hanem sokkal inkább az irodalom s az egyre élénkülő politikai cselekvés.

Nálunk a kor elvi, elméleti vonalait, történelmi lényegét nem rendszerező elméleti művek reprezentálják és sűrítik, hanem irodalomkritikai írások és polémiák. Bajza működésére gondolunk itt elsősorban, majd a negyvenes évek irodalmi harcaira, amelyekbe aktívan is bekapcsolódik Petőfi demokratikus költészete. Nem véletlen jelenség ez. A magyar kultúra története során nem halmozódott fel egy olyan átütő erejű filozófiai-elméleti hagyomány, mely szinte megkövetelte volna a folytatást. A francia felvilágosodás eszméinek jelentős hatása volt nálunk, s a francia polgári ideológia nemcsak a XVIII. század végén teremt iskolát Magyarországon, de eszméi felcsillannak a reformkor legjobbainak műveiben is. Tovább él — egyes lényeges gondolataiban — a felvilágosodás a reformkorban is. De ez a hatás — éppen a magyar polgárság hiányában — nem lehet központi, nem válhat — *filozófiai formában* — az öntudatnevelés lényeges eszközevé. Sokkal jelentősebb az a hatás, amit a felvilágosodás filozófiája az *írókra* gyakorol, mint az, amit a magyar filozófia és esztétikai irodalom felmutat. S akik majd példaként tekintenek a nagy francia forradalomra — a magyar demokraták a negyvenes években — azok már azt is látják, hogy a francia burzsoázia hogyan értelmezte klasszikus hármasszavát, s forradalmi hevük és helyzetük az utópista szocializmus felé fordítja figyelmüket.

A reformkorban megszorodik a német filozófia követőinek száma. Kant, Schelling, Hegel műveire számos magyar mű utal, közvetlenül vagy közvetítőkön keresztül támaszkodva a nagy német gondolkozók rendszereire. De még az abszolutizmus igenlésében kicsengő hegeli rendszer — ha a legnagyobb hatást gyakorolta is a németek közül — sem tudott a nemzeti életben igazán jelentős iskolát teremteni. Nemcsak, s nem elősorban azért, mert a német viszonyokban gyökerező elvont terminológia idegen volt a tudományos kifejezésben még nem elég fejlett, s éppen ellenkező — konkrétabb, érzékletesebb — irányban fejlődő magyar nyelv számára. Ez csak következménye mélyebben fekvő okoknak. Elsősorban azért nem vágott medret a német filozófia a magyar közgondolkodásban, mert a mi társadalmi-politikai helyzetünk a reformkorban, különösen pedig a negyvenes években *más* volt, mint a német filozófia társadalmi-politikai háttere. Nálunk nem az ország egyesítése, hanem az ország függetlenségének kivívása volt a főcél, s ez a harc a nemzet nagy többségét politikailag állította szembe a bécsi monarchiával. Magyar polgárságról pedig még kevésbé

lehet beszélni a reformkorban, mint német polgárságról a nagy mizéria évtizedeiben. De nálunk volt egy erős középneemesi réteg, amely ha nem is tudott következetes lenni a polgári gondolat képviselőjében, de képes volt, egyre inkább képes lett a reformkorban a *politikai cselekvés* síkjára vinni a nemzeti élet főkérdéseit. A harmincas—negyvenes évek politikailag egyre sűrűbb atmoszférájában, az egymást követő országgyűlések, majd a párt- és köralakulások légkörében a nemzeti és polgári célkitűzésekért vívott harc *közvetlen* politikai feladattá konkretizálódott, közvetlen beavatkozást és tetteket követelt. A század első két évtizedében a magyar viszonyok még nem voltak elég érettek egy átfogó polgári filozófia rendszerének alkotó átvételére. A negyvenes években sem voltak meg maradéktalanul ezek a feltételek, de akkor már a magyar helyzet nem is filozófiát és esztétikát, hanem élénk politikai tevékenységet kívánt. S a nemzeti ügyért hagyományosan is helytálló magyar irodalmon belül, mindennek előtt a demokratikus mozgalom síkján kibontakozó elvi-politikai harcokban: *az ars poetika nem filozófiai-esztétikai rendszerekhez kapcsolódik elsősorban, hanem közvetlenül a harmincas—negyvenes évek politikai valóságához.*

Az jellemző a magyar forradalmi demokratákra, hogy a francia forradalmat tekintették példaképnek s nem a német filozófiát. Petőfiék már az emberi haladásnak abba az áramkörébe kapcsolódtak, amelyhez az orosz forradalmi demokraták, a „marxistává” fejlődő Marx és Engels, s főlük elszigetelten, de rokongondolatokkal, az európai népek századközépi forradalmárai tartoztak. A fentiekből az is nyilvánvaló, hogy a magyar forradalmi demokraták nem a filozófiával nőttek fel a forradalmi mozgalom európai hegyláncolatához, hanem az irodalommal és a politikai cselekvéssel.

Hogy az elvont, elméleti gondolkodás helyett a reformkorban a politikai *cselekvés* szelleme és szenvedélye járta át a nemzetet, hogy a kérdések felvetése és megválaszolása nálunk egyre *direktebb* módon történt — ez az erő jele is, a *nemzeti* mozgalom erejének jele. De hogy nálunk a filozófia szárnyra kapni nem tud, hogy a tényleges nemzeti érdekeket kifejező széles rendszer helyett csak kompilációk sorozata, s egy szegényes, torzan született egyezményes iskola jött létre, — ez a *gyengeség* jele, amely a magyar *polgári* átalakulás osztálybázisának objektív gyengeségét mutatja.

Eddig azt bizonyítottuk, hogy a filozófiai-esztétikai érdeklődés a reformkorban nem volt intenzív és széleskörű, az öntudat formálásában, a közgondolkodás alakításában nem töltött be olyan jelentős szerepet, mint az irodalom és a politikai tevékenység. Mindez azonban nem azt jelenti, hogy semmiféle szerepe nem volt a filozófiának, hogy a reformkor szellemi életében elhanyagolható tényezők a filozófiai-esztétikai törekvések. Éppen az újabb kutatások eredményeképpen kezdjük jelentősebbnek látni a filozófia szerepét a reformkor szellemi életében, különösen Erdélyi János munkásságában és a Fiatall Magyarországnak köreiben (Vasvári!). Mindez természetesen nem változtat azon a tényen, hogy a márciusi fiatalok elsősorban a francia felvilágosodás és forradalom eszmeköréhez kapcsolódtak. A húszas években nálunk is terjedni kezdenek Hegel tanításai: Toldy Ferenc Berlinből tudósítja Vörösmartyt, hogy tagja lett egy tudományos társaságnak, amelyhez Hegel is tartozik (1829); s a berlini egyetemen a harmincas években számos magyar fiatal tanul. Nálunk is voltak tanítványai és propagátorai Hegelnek. Nálunk is támadta a hegelianusokat a feudális reakció (Vécsei József) s a klérus lapja, a *Religio és Nevelés* valóságos anti-hegelianus boszorkányüldözést folytatott. De voltak az egykori berlini diákok között, akik megvédték Hegel filozófiáját, (Tarczy Lajos, Taubner, Wurga János) s ők indultak harcba a jobboldali hegelianus nézetek képviselői ellen is (Szeremlei Gábor). A magyar Hegel-vita, amely sokkal jelentősebb és egyetemesebb érdekű volt, mint a századeleji magyar Kant-vita — 1838-ban indult meg az *Athenaeum* hasábjain, majd folytatódott a *Figyelmezőben* (1839). A bal- és jobboldali hegelianusok vitája a nemesi liberalizmuson belül zajlott, de jellemző, hogy a baloldali Tarczy Lajos, Petőfi pápai tanára, már értő figyelemmel kísérte a magyar demokratizmus kibontakozását is.

A hegeli tanítások hazai térhódítása az esztétika területén volt a leggyümölcsözőbb, Erdélyi János munkásságában, a negyvenes években. Hegeli eszméket már Schedius Lajos (aki a század elején kapcsolatban állott Hegellel) és Nyiry István is érvényesítettek esztétikai fejtegetéseikben (húszas—harmincas évek), de Erdélyi János volt az, aki esztétikai studiumait irodalom-közelben végezte, belekapcsolódva a magyar irodalmi élet legaktuálisabb kérdéseinek elemzésébe, konkrét irodalmi tárgyon érvényesítve nemcsak a hegeli idealizmust, hanem ami ennél negyvenes évekbeli munkásságában jelentősebb, a hegeli dialektikát.^{42/a}

Szólni kell röviden az ú. n. „egyezményes filozófiáról”, amely — hirdetőinek, Hetényi Jánosnak és Szontágh Gusztávnak terminológiája szerint — *specifikus magyar filozófia*. Ez az irányzat jelentőségében messze elmarad a magyar baloldali hegelianusok munkásságától, s irodalmi hatásában sem ér fel Erdélyi hegelianus irodalomkritikájához. De a maguk korában az egyezményes filozófiából levezetett *esztétikai* elvek nem voltak hatástalanok, s ha áttételeken keresztül is, érvényesültek a harmincas—negyvenes évek irodalmában.

Horváth Mihály monográfiája tülemeli értéken ezt az iskolát, amelynek eredetét visszavezeti a húszas évekig, Fejér György működéséig, akinek eklekticizmusában — Toldy Ferenc nyomán — az iskola voltaképpen megalapítójának, Kőteles Sámuelnek gondolati előkészítését látja. A német Krughoz kapcsolódó „egyezményes” filozófia voltaképpen kompromisszumos filozófia; a hegelianizmus és materializmus ellen küzd egyszerre, — anélkül, hogy akárcsak meg is kísérelné kihámozni Hegel rendszeréből a dialektikus módszert, vagy kora materializmusából a valóság objektivitásának igazságát. Hetényi működése és Szontágh *Propylaeum*-jai nincsenek híján a rendszerező, magyar viszonyokra is tekintő, filozófiai érdeklődést támasztó törekvéseknek. Ha az iskola *lényegét* tekintjük, akkor világos, hogy ez az „egyeztető” filozófia részben tükrözője a magyar polgári átalakulás ellentmondásos voltának, annak a kétarcúságnak, amely a *polgári* funkciót teljesítő *nemességét* jellemezte. De tegyük mindjárt hozzá: ez a filozófiai iskola már Szontághnál világosan kifejezte, hogy a középnemesi progressziónak nem a tömegek felé nyíló, 48-hoz közeledve radikalizálódó, a haladás iránt fogékony Kossuth-i lelkületét tükrözi, hanem a középnemesség megtorpanó, a forradalom gondolatától meghátráló, a kérdések következetes végigvitelétől elriadó lelkületét. Szontágh — politikai téren — *Kossuthal szemben* Széchenyi híve volt.

„Nekünk oly philosophia kell, mely megvetve az ábrándos idealizmus léghajózásait, de más részről elfordulva az aljas érzékiség fertőtől, fejtse ki magában és embertársaiban azt, ami emberileg szép, dicső, sőt isteni” ... írja Hetényi János, jellemezve az egyezményesfilozófiát.^{42/b} A jószándékot elvitatni nincs jogunk. De az egyezményes filozófia *lényegében* volt haladásellenes; ismeretelmélete megrögzötten idealista,⁴³ módszere antidialektikus. Az „egyeztető” filozófia, a „dualistcai synthetismus” társadalmi-politikai sikon határozott forradalomellenességgel párosult,⁴⁴ s Szontágh teljesen tudománytalanul igyekszik „magyar alapot” biztosítani ennek a „középutas” elméletnek: „Hazánk földje dél és észak között a középvonalon terül el, s nemzetünk szellemében az érzékiség és ész között ritka egyensúly található, mellynél fogva félszeg empiricai vagy rationalistcai kicsapongásokra nem lehet hajlandó.”⁴⁵ Az egyezményes filozófia a mi szempontunkból most azért kíván

^{42/a} Hegel és a magyar filozófiai gondolkodás kapcsolatáról ld. Pukánszky Béla: Hegel és magyar közönsége (1932); Heller Ágnes: Erdélyi János (Filozófiai évkönyv 1952); Hermann István: Hegeli gondolat a magyar forradalmi demokraták világnézetében. (Hegel-émlékkönyv. 1957.) Ld. még: Bohó Róbert — Tordai György: „Szabadelmébéli gondolatok az emberi boldogságról s ennek elérhetése módjáról” (Reformkori kiadatlan filozófiai kézirat ismertetése. Filozófiai Évkönyv 1956); valamint Forgács László i. m.

^{42/b} Idézi Horváth Mihály I. M. II. k. 226. l.

⁴³ Ld. pl. Szontágh Gusztáv: Propylaeumok a magyar Philosophiához. 1839. 71—85. 107. l.

⁴⁴ Ld. Szontágh Gusztáv: Propylaeumok a Társasági Philosophiához, tekintettel hazánk viszonyaira. (1843) 74—93. l.

figyelmet, mert Szontágh rendszerének és fejtegetéseinek integráns része az esztétika, sőt — ami ennél fontosabb — irodalomkritikai ítéletein erősen átütnek filozófiai elvei.

A „dualistikai synthetizmus” alapvonása : a mindig, mindenhol, mindenben jelenlévő *harmónia* feltételezése és bizonyítása — *esztétikai* vonalon a valóság idealizálásának elméleti megalapozásához vezetett. Szontágh számára az volt az irodalom helyes eszmeiségének kritériuma, hogy a mű eltűntesse a valóság ellentmondásait, „kiegyenlítse” azokat.⁴⁶ „Tőle is, (az irodalmi műtől. P. P.) mint a filozófiától, vég irányzatában kiengesztelést, kibékülést kívánunk magunkkal, a világgal és sorssal ; s hogyan nyerjük ezt, ha az ő varázkörében is megint csak a régi zavarra, homályra és nyomorra akadunk.”⁴⁷ Szontágh nézetei irodalomkritikáin és filozófiai művein keresztül belekerültek a negyvenes évek irodalmi-esztétikai köztudatába, — s talán mondani sem kell, hogy Petőfivel és társaival szemben használták fel azokat a konzervatív vagy nagyon is „fontolva haladó” kritikusok.

Az elméleti tudománynál, a filozófiánál és esztétikánál jelentősebb tényezői voltak az irodalmi, s ezen keresztül az egész szellemi életnek azok a kritikusok, szerkesztők, akik nem elméleti általánosításokkal, rendszerekkel, normatív esztétikával szereztek maguknak tekintélyt, hanem az irodalom lüktetését követő cikkekkel, a magyar irodalom eleven kérdéseit fejtegető írásaikkal, a társadalom életéhez közvetlenül kapcsolódó polémiákkal. Hogy ez az eleven irodalomkritikai élet nem párosult tekintélyes filozófiai műveltséggel és munkássággal, — ez a magyar polgári fejlődés gyengéjét mutatja. De hogy volt egy ilyen erős és ható kritikai mozgalom, az a nemzeti öntudat erejének a jele is, a politikai tettvágy fokozódásának következménye is. Petőfi költészete sem filozófiai-esztétikai rendszerek égisse alatt született. A pályáján elinduló költő sokkal inkább kapcsolódott az élő magyar irodalomhoz, vitákhoz, folyóiratokhoz. Hogy Bajzához fűzte első irodalmi kapcsolata, az szinte jelképes. A kezdő költő a harmincas évek harcos, liberális irodalmának első kritikusától vár bíráló véleményt, s Bajza az, aki lapjában útjára indította Petőfi Sándort.

A harmincas években az irodalmi elvek, nézetek, ars poétikák — a legmagasabb színvonalon — irodalomkritikákban, polémiákban bontakoznak ki. A negyvenes években : polémiákban s a lírában, Petőfi Sándor költészetében. Az ars poétikának ez a lírai, s nem elméleti-esztétikai kibontakozása az ars poétika demokratizálódását jelenti, közvetlen összefüggését a kor nagy politikai harcaival, megkülönböztetett szerepet 48 előkészítésében. Hiányzik a reformkorból a központi, erős, öntudatformáló filozófiai-esztétikai iskola, de megteremtik a sajátos magyar viszonyok a korszükségletet kielégítő forradalmi demokrata esztétikát : Petőfi ars poétikáját.

*

Összefoglalás s nem a részletek elemzése volt célunk. Az irodalom funkciójának, az irodalom és a politika kapcsolatának alakulása szempontjából vizsgáltuk meg egy felívelő, izgalmas kor életét, keresve azokat a csomópontokat, amelyekre támaszkodva áthidalhatjuk e három évtizedet. A kor hajnalán a nyelvújítási harc halványabb fényei világítanak, a korszak végén a forradalom és szabadságharc tüzei hatalmasodnak. A kor hajnalán még nem az irodalom fejezi ki legmarkánsabban a haladás főkérdéseit. A korszak végén már nem az irodalomé a hegemonia. (Noha 1848/49-ben az irodalomnak, az íróknak mindvégig vezetőszerep jut a plebejus radikalizmus létküzdelmében.) De a közbűlső negyedszázadban az irodalom mondta ki a leghallhatóbban az ország gondjait és vágyait, — nem függetlenül a haladó politikai mozgalmaktól, hanem összeforrvan azokkal, ébresztgetve

⁴⁵ I. m. 281. l.

⁴⁶ Az írói alkotáson „az ész eszméinek, a magasabb, ellenmondásokat kiegyenlítő, harmóniai világszemlélésnek befolyása látassék”. Szontágh Gusztáv : A magyar philosophia alapelvei és jelleme. A Magyar Tudós Társaság évkönyvei. V. k. 129. l.

⁴⁷ I. m. f. 127—8. l.

a politikai öntudatot, s ébresztve is a politika által. A nagy ébresztő Széchenyi, de az írók, akiket odafordít a jelenhez, többet és tovább látnak nála. S alig telik el egy évtized, Vörösmarty és Eötvös már szembefordulnak vele. A lánglobbantó: Kossuth Lajos — de akik az ő hírlapja nyomán támadt izzásban kezdtek formálódni — köztük Petőfi is — már keveslik a nemesi liberalizmust, ők már a népi forradalmiság zászlaja alá gyűlnek. Erő és gyengeség jele egyszerre a reformkori irodalomnak ez a szép felmagasodása. Az erőé: az irodalom erejéé, az alkotó géniusz erejéé, amely képes volt maradéktalanul megvalósítani a történelem által kínált lehetőségeket. Az erőé: a nemzeti függetlenség és társadalmi haladás szívós akarásáé, amely képes volt kisűrgetni a korból a negyvenes évek világirodalmian hatalmas magyar irodalmát. De a gyengeség jele is: társadalmi viszonyaink fejletlensége, nemzeti státusunk függősége miatt a *leghaladóbb, legkövetkezetesebb* politikai eszméket nem a politikai cselekvés közvetíti a nemzeti közvéleményhez, hanem az irodalom. Nem a közvetlenül ható és cselekvő politika ekkor a demokratizmus legvilágosabb kifejezője, hanem a költészet, az irodalmi viták, amelyeknek hatása csak ritka történelmi pillanatokban válik közvetlenné a cselekvés szempontjából. A nemesi liberalizmus eszméit a negyvenes években már a politika terjeszti a legnagyobb erővel, Kossuth működésével félreérthetlenné válik a politika primátusa. De csakis a nemesi liberalizmus körében. Amint erre rámutattunk: a demokratizmus mindvégig megtartja irodalmi „vezérképviselőt”. Aminek aztán az lesz a következménye, hogy a liberalizmus és demokratizmus szövetségén belül érvényesülő ellentétek gyakran öltik fel politika és irodalom ellentétének *látszatát*, gondoljunk akár Petőfi versére (*A magyar politikuskokhoz*), akár Kossuth és Petőfi ellentéteire. De a lényeg a látszat ellenére is: liberalizmus és demokratizmus, s nem elvontan irodalom és politika vitája.

NAGY MIKLÓS

AZ ARANYEMBER*

1.

Timár Mihály sorsának számos olyan fordulata van, amely az egész regény jelképévé lehet, de talán egyik sem szimbolikusabb, mint a Duna jegén való eltévedés. A milliomos, a tetterejéről és gyakorlati gondolkodásáról híres ember tanácstalanul vergődik itt, nem lel utat. El tudnók-e képzelni hasonló helyzetben Berend Ivánt vagy Kárpáthy Zoltánt? Timár mintha csak tagadása lenne a korábbi hőszoknak, de legfőképpen Berend Ivánnak. Itt is a nemzeti tőkés problémája foglalkoztatja az író, de egykori eszményére már kiábrándultan tekint, pályáját meghasonlásba vivőnek találja. A felvilágosult polgárság nagy eszményeit az alkotó munkáról, a szabad választáson alapuló házasságról, a társadalmi szolidaritásról és jogrendről mind megvalósíthatatlannak érzi a maga korában, valóráváltásukat már nem az utópisztikusan elképzelt jövőtől várja, hanem a népmondák szigetére helyezi.

Egyszerű, de felettébb téves dolog lenne *Az aranyember* és a századforduló romantikus, antikapitalista Jókaija között valamiféle közvetlen kapcsolatot létesíteni; az *Ahol a pénz nem Isten* (1902) sziget-motívumával, a világból való elmenekülésével szinte csábít az éfféle konstrukció megalkotására. Ott egy emberi és művészi útjának végefelé járó aggastyán nyilatkozik meg, aki a körülötte levő világ mozgató erőit egyre kevésbé érti, arról csak teljességgel elnagyolt, sablonos képet tud festeni. Pesszimizmusa inkább saját helyzetéből, mint a viszonyok felméréséből ered, ezért szövegekben merül ki, mesét, helyzeteket alkotni nézetének igazolására már nem képes, azokat íres rutinú kalandregényből veszi át. Ahol az esztétikai értékek ennyire különböznek, ott közvetlen kapcsolatról nem lehet szó. De más jelek is azt mutatják, hogy *Az aranyember* az író illúzióvesztésének olyan dokumentuma, amelyet bizakodó, a közéleti harcokat vállaló és szolgáló, sőt újabb illúziókat megfogalmazó művek követnek. Hiszen 1872 nemcsak *Az aranyember* folytatásokban való közlését látja, hanem *A jövő század regényét* is, s a hetvenes években jelenik meg még a *Ra Ráby*, meg a konzervatív *Névtelen vár* is. Az azonban bizonyos, hogy a tőkés vállalkozáshoz fűzött nagy remények erősen lelohadnak Timár Mihály regénye után, s a félrevonulásban fellelhető idilli bologság ezután a korábbiánál gyakrabban jelenik meg írásaiban. Az *Egy az Isten* ugyanúgy ezt hirdeti, mint *Az élet komédiásai*, s az *Enyém, tied, övéből* is világosan kiolvasható a modern üzleti élet jellemet és erkölcsöt bomlasztó hatása.

* Tanulmányomban elsősorban a regény gondolatvilágának kifejtésére, általánosabb, és Jókai munkásságán belüli összefüggéseinek feltárására törekedtem. Több olyan mozzanatot (pl. Jókai realista adatgyűjtése a mesterségek köréből, Teréza antiklerikalizmusa, a nyelvhasználat stb.) mellőztem, amelyet a közelmúltban általánosan elterjedt dolgozatok — Lengyel Dénes utószava a regény 1954-i kiadásához, Sötér István: Jókai útja — részletesen, felfogásommal egyezően tárgyaltak. Köszönetet mondok Hermann Istvánnak, aki rendelkezésre bocsátotta kéziratot tanulmányát a regényről.

Joggal merül fel azonban a kérdés: mi vezetett a kiábrándulás, az elmenekülés könyvének megírásához? 1871, a regény formálásának éve a politikus Jókai számára a deákpárti liberalizmusban való keserű csalódást hozza, egyszersmind arról is meggyőzi, hogy a kormány-párt masszív többségével szemben az ellenzék tiltakozásai eleve kudarcra vannak ítélve. 1872-ben a választások előtt beszámol a Terézvárosban képviselői tevékenységéről, s ekkor határozottan kijelenti: ¹ „Deák pártját nem vezeti többé, ott már az ultramontanizmus, a retrográd tendencia, a vasúti érdek vezet.” Évek során buktak meg hazafias, következetes liberalizmustól áthatott javaslatai: kudarcot vallott képviselőházi beszédeivel a magyar jegybank és a honvédség kibővítése terén, nem tudta elérni az egyház és állam szétválasztásában a kellő előrehaladást, nem hallgatták meg akkor sem, amikor a nemzetiségek kulturális felemeléséért emelt szót.² A legteljesebb bizalmatlansággal szemlélte a delegációk meg a felsőház működését, hiszen az utóbbiban még a botbüntetés eltörlését is leszavazták.³ E lesújtó tanulságokat csak súlyosbította a német—francia háború élménye. A kegyetlen megszárlás, a mindkét részről folyó mértéktelen uszítás és rágalmazás egy életre szóló emléket hagyott Jókai szívében, s későbbi pacifizmusában is nagy szerepet játszott ekkori megdöbbenése. Nem tudta megérteni a párisi kommünt sem: forradalmi világnézet híján, a célzatosan ferdítő tudósításokat olvasva úgy tűnt fel neki, hogy mindez csak áldatlan testvérharc volt, amelynek során a francia burzsoázia és a kommünárdok egyaránt félredobták a hazaszeretetet, a nemzeti egység nagy eszméit.⁴ Egy ilyen hazai nemzetiségi vagy osztályharc bekövetkezése erősen aggasztotta, amint ez *A jövő század regényében* is megmutatkozott.

Az *aranyember* keletkezését az eddigi életrajzok mind összefüggésbe hozták Jókai házasságtörésének legnagyobb válságával, L. . . Ottilia iránti szerelmével. Voltaképpen ma sem lehet sokkal többet mondani erről, mint amit Mikszáth megírt könyvének *A sárga ház és lakói* című fejezetében. A 18 éves leány, egy elhunyt honvédezedes gyermeke Jókai gyámsága alatt állott, és kezdődő tődébaja elől Arácson, Balatonfüred mellett keresett gyógyulást 1871-ben. A Senki szigetéről szóló fejezetek már úgy készültek, hogy a szerelmes költő füredi villájából naponta átlátogatott hozzá. De a betegség nem könyörült a bájos fiatal teremtesen, s Ottilia csakhamar Meránba, a „mellbetegek” végső állomására került, ahonnan nem is volt már számára visszatérés. A későbbi mende-mondák,⁵ amelyek szerint e viszonyból fiú is született, nem sok hitelt érdemelnek, annál figyelemre méltóbb Feszty Árpádné egy kis adata⁶ Jókainak féltékeny feleségével való ekkori összetűzéséről. E szerint Laborfalvi Róza annyira felindult ura hűtlenségén, hogy válással fenyegetőzött, amit az csak hosszas könyörgéssel tudott megakadályozni. Ha ez valóban igaz, akkor jobban megérthetjük, mért válik annyira lényegessé a regényben a két asszony közti választás gondolata. Nemcsak Jókai kifinomult erkölcsi érzéke kívánta ezt így, hanem saját életében is állt már ilyen dilemma előtt.

Tiltott szerelmén, feleségével való meghasonlásán kívül még számos önvallomásos része van *Az aranyembernek*. A gyümölcsfákkal babrálgó, csillagvilágót csodáló, szomorkás

¹ *Rechenschaftsbericht des Abgeordneten M. Jókai*. Pest 1872. 31. l.

² I. m. 38. l.

³ I. m. uo.

⁴ Jókai igen sok vezércikket szentel *A Honban* a német—francia háborúnak. 1870. június 23-ától kezdve — *A semlegesség magyar szempontból* c. cikkétől — szeptember végéig több, mint tizenöt alkalommal foglalkozik kizárólagosan vele. Érdeklődése ezután láthatólag alábbhagy; a kommünről összefoglalólag *A Hon* 1871. április 15-i és május 28-i számában beszél a fenti értelemben. Az áprilisi cikk címe: *Politikai ideálok és hazaszeretet*. Erre vonatkozólag l. Geréb László: *A párisi kommün az egykorú magyar irodalomban*. Bp. 1951. c. bibliográfiáját is.

⁵ Tábori Kornél: *Jókai regénye*. Bp. é. n. 96 l.

⁶ Feszty Árpádné: *Akik elmentek*. Bp. é. n. 16 l.

hangulatokba merülő költő áll itt előttünk számos fejezetben, akit eddig a felfokozott hősök közt, a nagy eposzi zengésű regények lapjain nem igen láthattunk. Itt fakadt fel benne a gyermektelen apa eddigi „kiíratlan” érzésvilága. Olvasunk a szülők naiv büszkeségéről kis Dódiuk első léptei láttán, s megrendülten vigyázzuk az apa szélütött fájdalmát a parányi koporsó mellett. Különös, de mintha a hetvenes évek első felében többször tévedne szembe a kisdedek sirhantjára, mint máskor. Ezt tanúsítja *Az élet komédiásai* „Niobe parasztruhában” című fejezete, a gidres-gördős egyenetlen regény egyik csúcspontja, ahol egy parasztasszony kilenc gyermekét veszíti el vörhenyben egyetlen hét leforgása alatt.

Meddő kísérlet lenne azonban ezen túlmenően kulcsregénynek tekinteni a művet, és van némi túlzás Mikszáth nyilatkozatában is: „Ez talán az egyetlen regénye, amely közvetlen a Jókai élő érzéseiből táplálkozik, és nem pusztán a fantáziájából.”⁷ Hiszen a mese jelentős része semmiféle összefüggésben sem áll a költő egyéni életével, olyan személyek pályájából merített hozzá indítást, akiket még csak nem is ismert alaposabban. Az Athalie—Timea—Kacsuka háromszögről, Athalie szörnyű gyilkossági kísérletéről egy távolabbi rokonának, Szűcs Lajosnének elbeszéléséből értesült,⁸ a meggazdagodott Timár alakjának — ha igaz Eötvös Károly feltevése — a komáromi nábob, Domokos János szolgálhatott mintául.⁹ Minthogy Domonkos János már 1835-ben meghalt, Jókai csak a temetésén vett részt és semmilyen más ismeretsége nem fűzhette hozzá.

Am az sem áll, mintha Jókai többi munkáiban nem törnének fel „az élő érzések” és benünk pusztán a fantázia röptét csodálhatnánk. Magasra csapnak legtöbb írásában az emberi közösségre vonatkozó érzései: hazaszeretet, népszerűség, szabadságvágy, a haladásba és a tudományba vetett hit, s az értékesebbjéből nem hiányzik a személyesebb érdeklődés sem. Elég itt az életrajzi mozzanatokat adó regényekre (*Politikai divatok*, *Mire megvénülünk*, *A tengerszemű hölgy*) emlékeztetni, vagy azokra, amelyekben sok kedves, mély benyomása ölt testet. Ilyen emlékezetből vett helyzetekre, alakokra bőven akadhatunk *Az új földesúr*, *A kőszívű ember fiai*, *Fekete gyémántok*, *Eppur si muove* lapjain is s az irodalomtörténeti kutatás bizonyára még jelentősen növelni fogja az ilyesfajta motívumok számát.

Az azonban kétségtelen, hogy nála nagyobb köz választja el a belső élet alakulását a műtől, mint az a modern magyar irodalomban szokásos. Nem írt pamfletszerű regényt Szabó Dezső módjára, de életének az az objektívabb regénybe öntése is idegen tőle, amit Móricz Zsigmondnál vagy Németh Lászlónál tapasztalhatunk. Számára az irodalom nem volt katharizis, alkalom válságainak kivetítésére mint Kemény Zsigmondnál, akinek *Gyulai Pálját*, *Férj és nőjét* másképpen meg sem tudnók érteni. Mikszáth észre is vette ezt, s hajlott arra a magyarázatra, hogy Jókai élete túlságosan zökkenőmentes volt ahhoz, hogy mélyebben áthassa művészetét: „Jókainak mindent megadott a természet, ami egy világraszóló nagy íróhoz kell, csak a boldogtalanságot nem.”¹⁰ A probléma azonban aligha oldható meg ilyen egyszerűen. Ne feledjük ugyanis, hogy ezt a jelenséget más XIX. századi prózaíróknál is fellelhetjük, mégpedig olyanoknál is, mint pl. maga Mikszáth, akit a reális látás mellett ugyancsak gyötrő és terhes fiatalkorral vert meg az élet. A kései években a „nagy palóc” nemcsak írni nem akart, de felesége tanúsága szerint még beszélni se igen szeretett minderről. Másrészt az is erősen kétséges, hogy Jókai életének mérlegén csakugyan olyan üres volt-e a szenvedések serpenyője, mint Mikszáth állítja. Az önkényuralom sokféle zaklatása, családi bajai (két örökbe fogadott, házasságon kívül született Rózája, felesége öregkori zsarnoksága) ellentmondani látszanak e feltevésnek. A magyarázatot tehát nem annyira a költő életében, mint inkább irodalmunk sajátos fejlődésében, az egyes stílusirányok iratlan programjában kell megkeresnünk. Ami gátolta a

⁷ Mikszáth Kálmán: *Jókai Mór élete és kora*. Bp. 1910. II. k. 104 l. (Jubileumi kiadás XIX. k.)

⁸ *Utóhangok az Aranyemberhez*. Jókai ÖM. XLVI.

⁹ Eötvös Károly: *A Jókay-nemzetség*. Bp. é. n. 235 l.

¹⁰ I. m. 198 l.

realizmust, az nyilván gátolta az író belső drámáinak kendőzetlen kivetítését is — és fordítva. Mert a realizmus — s erről az utóbbi években többnyire megfeledkeztünk — legalább olyan mértékben lelkiismeretvizsgálat, mint megfigyelés dolga s még a társadalomkritikának is kiindulópontja a kíméletlen önbírálat. Ibsennel szólva (aki ezt saját példáján remekül igazolta) előbb önmagunk felett kell ítélőszéket tartani, aztán mások felett. Viszont nálunk a romantika, majd az anekdotikus realizmus, a népieskedéssé váló népiesség, a közönség ízlésére való ügyelés (pl. Mikszáth esetében) nem vezethetett az író belsejét feltáró irodalomhoz. Az önnön szívünkbe tekintés még leginkább Kemény Zsigmond, Gyulai, vagy Arany moralizáló lélekelemzésével s a hetvenes—nyolcvanas évek irodalmának dezillúziójával függött össze (pl. Arany László, Reviczky: *Apai örökség*).

3.

Közismert dolog, hogy a mű erősen kidomborítja a kapitalista élet számos ellentmondását, de mindjárt bevezetőben meg kell jegyezni, hogy a bérmunkás kizsákmányoltságáról nem esik szó benne. Nem véletlen ez, hanem szerves következménye annak, hogy Jókai korában nem lepleződhetett le még ilyen mélyen a tőkés rend, különösen nem Magyarországon, ahol az még sok tekintetben kivivandó célnak számított, amelyhez szükségszerűen tapadtak egyes illúziók. Egyébként így van ez Victor Hugo *Nyomorultak*­jában is: Jean Valjean mint Madeleine gyáros úgy gazdagszik meg, hogy senkit sem tesz tönkre a városában, sőt megszünteti a nyomort és munkanélküliséget, felemeli a munkabéreket.¹¹ Mennyire hasonlít ebben Timár Mihályhoz, aki legfeljebb olyan fené­kig romlott spekulánst dönt pusztulásba, mint Brazovics!

Az ellentmondások egészen más vetületben jelennek meg: a gazdag, de a teljes ember­ségről lemondani nem akaró Timár lelki­világának, érzelmi, szerelmi kapcsolatainak szét­téptésében tükröződnek. Az egykori hajó­biztos érdemtelenül, más kifosztásával lett gazdaggá, de most a feddhetetlenség látszatát kell keltenie, szüntelen képmutatással kell biztosítania jó hírnevét. A képmutatás, a látszat és a valóság kettőssége, az az ablak, amelyen át Jókainak sikerült bevilágítania a polgári erkölcs­tan labirintusába. És a feltárt igazság általános érvényen nem változtat az, hogy kivételes esettel van dolgunk a talált kincs útján való meggazdagodásban. A nagy veszedelmek árán megtalált „gazdátlan” kincs a romantikus próza gyakori kelléke. (Dumas: *Monte Cristo*, Verne: *Utazás a tenger alattban* Nemo kapitány kincsei). De mennyire más a funkciója Dumas-nál, mint itt! Ott a romantikus életszemlélet káprázatában azt tanítja az író, hogy a nagy magányos jellem a vagyonnal megszerzi a hatalmat arra, hogy valóságos földi gondviselés­sé emelkedjék. Jókai ellenben éppen azt emeli ki: Ali Csorbadzsi félholdas zsákja felőrli Timár erkölcsi énjét; olyan helyzetbe kényszeríti, ahol lassanként elveszíti tetterejét, hogy akarat nélkül sodródjék az öngyilkosság felé. Amott az egyéniség lesz korlátlan úr a társadalmi valósággal szemben, emitt a valóság nem ismert törvényszerűségei győznek az egyéni akaraton. Nem kétséges tehát, hogy Dumas a lázadózó kispolgár álmait próbálja hihetővé varázsolni a talált milli­ókkal, míg Jókai éppen a realitás kérlehetetlen logikájára ébreszt rá e fantasztikus fordulattal.

„A végtelen gazdagság... az általános tisztelet... a boldogító szerelem... bár csak egy volna ezek közül megérdemelt igaz keresmény.”¹² Timár nemcsak a kényszerű képmutatás miatt van elkeseredve, nemcsak milli­ói nem voltak „igaz keresmények” de a házassága sem. Jókai etikája szerint, ahol a szerelem olyan különleges magaslaton áll, rendkívül nagy bűnt követett el, amikor Timeát elszakítva igazi szerelmétől, magához láncolta. Bármennyire ószinte rajongással volt tele, mégis csak erkölcsileg kényszerítette a házasságra a hála érzetével. Nagyon kifinomult formában, de megvásárolta a leány szerelmét. A tévedés tragikus következménye az asszony elhidegülése lett, amit Jókai csak egészen futólag érint. Élő „alabástrom szobornak”

¹¹ Győry János: *Victor Hugo*. Bp. 1952. 72. l.

¹² ÖM, XLVI. 122. l.

nevezi Timeát, amire Krúdy Gyula tréfálkozva vágja rá : „Jókai még így nevezte a hűvös vérmérsékletű nőt.”¹³ Kőlcsonös nagyrabecsülésből szövődik kapcsolatuk a továbbiakban, a naiv gyermeklányból mintaszerű üzletasszony lesz, de mit használ mindez a modern Midásznak? Timár körül érzelmi vákuum van, „az ifjúkori ábrándot, a hajlamot a regényesség után, . . . a pénzszerző pálya rideg üzelvei, száraz számítások, mindennapi gondok eltakarták”.¹⁴ Innét találja meg a kivezető ösvényt a Senki szigetén annak a Noéminak odaadó szerelmében, akinek „az aranyembertől nem kell az arany, hanem csak az ember”.¹⁵ Azonban ezzel kezdődik meg vergődése a két asszony között s ez a vívódás — mint minden igazán mély szerelmi regényben — ezúttal is azt jelenti: választania kell kétféle életforma között. Ha kitart Timea mellett, továbbra is az önzés rabja marad, mert nem tud belenyugodni a magántulajdonának érzett feleségéről való lemondásba. Elsősorban ez az a tényező, amely visszatartja a szigetre való végleges visszavonulástól : „tán azzal a gondolattal még meg tudott volna barátkozni, hogy kincseit odavesse a világnak. . . de azzal a gondolattal nem tudott kibékülni hiúsága, hogy az a fehéarcú nő, ki az ő hitvesi lángjától nem tudott felmelegedni, még ez életben boldog legyen — más által.”¹⁶ Ez az önzés mélysegesen igazságtalanná teszi, vannak percek, amikor akár meg is tudná ölni hűtlenségben vétkes asszonyát, s csak nehezen szánja rá magát Timea szabadságának visszaadására.

De visszaadhatja-e ezt anélkül, hogy feloldja a nő mélyseges tiszteletét megmentője iránt és bevallja : „egész élete egy nagy hazugság” volt? Az erkölcsi halálra nem képes, inkább a valóságos választaná vezeklő szándékkal, ha egy váratlan fordulat nem segítené hozzá, hogy új életet kezdjen Noémi oldalán. Megszabadulása véletlen műve, nem is oldhatja meg igazán az aranyember problémáit. A Senki szigetét azért tartjuk harmonikus befejezésnek, mert kifejezi Timár vágyát a munkás és egyszerű élet után, megszabadítja a terhére vált vagyontól, de Timea iránti felelősségét túlkönnyen törli el az író. Ezt maga a szerző is érzi, amikor később bemutatja a férje halálát kétségbevonó, a boldogságot meg nem találó özvegyet.

Sajátos Jókai magatartása a szigettel szemben: ide összpontosít minden eszményt, amit a haladó polgárság csak kialakíthat. Ez a talpalatnyi föld nem tartozik semmiféle államhoz vagy püspökséghez, ismeretlen rajta az elnyomás, háború, vallási villongás, érdekházasság, sőt maga a pénz. Nem mindennapi szubjektivitásra volt szüksége Krúdy Gyulának ahhoz, hogy *Az aranyemberben* csupán a „legideálisabb házasságtörő regényt” lássa, s a Senki szigetről se legyen több mondanivalója ennél: „A Senki szigete az ma is feltűnedezik szentimentális férfiak képzeldésének folyóján mint egy halkan, zenélve úszó hajó.”¹⁷ Az ilyen egyoldalú, Jókai eszmevilágát lefokozó szemlélet persze nem Krúdy hibája elősorban, hanem a koré, amelyben íróvá érlelődött. Találón mondja a századvégről Babits a *Haláljái*ban : „Ez volt pedig a szerelem kora Magyarországon, a frázissá vált és Jókaiából tanult szerelemé : mert ugyan mi érdekes lehetett volna egyéb az életben. Ama más idők — melyeket a történelem nagy időknek is mond — nagyobb szórakozásokat ismertek ; de eszméik ünt ereklyékké váltak . . .”¹⁸ Csakis a Senki szigetén ismerik a regény szerint a munka, a szerelem, az egymáson való segítés valódi értékét. Másrészt a költő mégiscsak visszadöbben a világ teljes elhagyásának gondolatától. Az utószó magános aggastyána, aki az önkényuralom alatti szabadságküzdelmeknek s a nemzeti reményeknek elbeszélésére is csak egykedvű pipázással felel, aligha elégítheti ki őt teljesen. Mintha Jókai saját lelkének két felét állítaná szembe egymással ebben a jelenetben!

A társadalombírálat nemcsak Timár bűneiben és gyötrődésében nyilatkozik meg, hanem üzleteinek elmondásában, sőt a kisebb alakok pályájában is. Jókai ezúttal úgy mutatko-

¹³ Krúdy Gyula : *Írói arcképek*. Bp. 1957. I. k. 182. l.

¹⁴ ÖM. XLVI. 4. l.

¹⁵ ÖM. XLVI. 3. l.

¹⁶ ÖM. XLVI. 80—1. l.

¹⁷ I. m. I. k. 184. l.

¹⁸ Babits Mihály : *Haláljai*. Bp. 1927. 47. l.

zik be, mint a napoleoni háborút követő évtizedek dunai kereskedelmének kitűnő ismerője. Ugyanerről a témáról nem egy regényében emlékezik még meg (*Fekete gyémántok*, *A mi lengyelünk* stb.) sőt 1879-ben a XIX. század eleji inflációról és a későbbi általános pénztelenségről cikket is ír *Csöndes évek története* címmel.¹⁹ Gabonaüzlet, telekspekuláció, földbirtokbérlet, a hatóságok megvesztegetése egymást éri a könyv lapjain. Keserű adomák sínein gördül a történet, amelynek refrénje: „gazdag ember — dicsó ember, szegény ember — kutya ember.” A pénz szól bele a többiek életébe is. Utána rohan eszközökben nem válogatva Brazovics és Krisztyán, kaucióhiány lesz az oka Kacsuka meg Athalie házassága meghiúsulásának. Az embertelen csódtörvény kergeti halálba Teréza mama férjét, ez teszi őt magát meghasonlottá minden közösségi étellel. És az egész zsidobongó vásár felett ott sötétlenek az öreg Krisztyán epigrammába illő cinikus szavai: „Akinek pénze van, az azt mind lopta. Akinek sok van, sokat lopott, akinek kevés van, keveset lopott.”²⁰

Mily sablonos a *Fekete gyémántok* rajza a spekulációról ehhez a hollandi mesterek festményeihez hasonlóan életteli körképhez képest! Ismét megmutatkozik, hogy Jókai igazában nem a kiegyezés korának nagyvárosában otthonos, hanem a még alig polgárosodó Magyarország kúriáin és polgári portáin. Kirepítő fészket, Komáromot már nem egyszer megénekelte, de most egészen új oldaláról állítja olvasói elé. Az alispánékhöz és a lelkészlakba vezetett el *Az elátkozott családban*, s a *Politikai divatokban* is jórészt a „salva guardiás” házak környékén kószált. Regényeiben eddig azt vette elsősorban tollára szülővárosa múltjából, ami ott országra szóló hírnevű volt : a földindulást, tudós Péczeley József irodalmi körét, a hajóhid vízbeomlását a nádor látogatásakor, a vár hősi védelmét 1848—49-ben. Most első ízben ábrázolja a kereskedők Komáromát, és minden eddiginél jobban elmélyed annak hétköznapi életében. Otthonuk elárverezésének előestéjén a kétségbeeséstől hajtva elindul Athalie volt vőlegényéhez, hogy felkínálkozzék neki — mint szerető. Éji útja rosszhírű park mellett vezet, majd felbukik egy földön heverő züllött nöben. Ilyen nyers környezetleírásra ritkán akadunk más Jókai-regényben! A későbbi komáromi témák majd megint nemesibb, ünnepebb és derűsebb színezetűek lesznek. Ismét az ostrom napja eleveníti majd fel *A tengerszemű hölgyben* és *A mi lengyelünkben*, s a rác kalmárok tereferélő helyeire csak a húsz évvel utóbbi *A három királyok csillaga* vezet el újból.²¹

Amint a sokszor felidézett Rév-Komáromnak *Az aranyember* a legmegkapóbb költői újratereemtése, azonképpen a Senki szigetében hajt ki legszebben Jókai folytonosan visszatérő sziget motívuma. A sziget egyszerre jelenti az ő művészetében a magány, a természetszeretet, az idill, másfelől a titokzatosság, a láncát törő fantázia birodalmát. A sue-i hatásvadászat idején a borzalmak halmozására jogcím a külvilágtól elzárt földdarab (*Nepean szigete*, a „Mocsárok viránya” a *Hétköznapokban*), művészetének megérlelődésével, békére vágyó szíve, kiábrándult elvagyódása vagy egyszerűen szépet szerető ösztöne nyilatkozik meg rajzában. Így alkotja meg a Körös-szigetet, amely a szabadságharc véresójében Baradlay Ödön szereteteit rejti, a Senki szigetét, a Ponthaligeti park tavának rejtett zugát (*Kiskirályok*), hogy végül a saját fiatalkori komáromi szigetéről (*A tengerszemű hölgy*) s a világgyűlölő főherceg óceáni rektékelyéről regéljen (*Ahol a pénz nem Isten*). Mindannyiok közül ez a kis dunai paradicsom áll a legtöbb oldalról bemutatva előttnünk : látjuk a boldog szerelmes és a meghasonlott öngyilkosjelölt szemével, majd minden évszakban, a civilizálódás kezdetén és kifejlődése után. Többi társa csak epizód vagy keret, ez maga is szereplője a műnek, s nem is éppen alárendelt. Ellentéte a cselekmény szöttezésében egyrészt a fenségesen zord Aldunának, másrészt a dúsgazdag ember felzaklatott komáromi életének.

¹⁹ ÖM. XCVI. 72—92. l.

²⁰ ÖM. XLVI. 189. l.

²¹ Az elbeszélés 1894-ben jelent meg a *Pesti Hirlapban*.

Erintettük már Timár portréjának gyakori önarckép jellegét, a vele kifejezett mondanivaló merőben új voltát. Mindebből az eddigtől eltérő, a kritikai realizmus emberábrázolását Jókai művészetén belül legjobban megközelítő jellemzési mód származik. Következésként végighúzódo elemzésről, a lélekredők tanulmányozásáról Balzac vagy Flaubert módjára nem beszélhetünk; az érzékek és ösztönök szerepe az elhatározásokban (pl. Timea frigiditása) csak egészen távolról érezhető, de mindez nem cáfolja előbbi megállapításunkat. A mesélő kedv pazar bőrsége itt már alá van rendelve a lelki fejlődés hézagatlan folytonosságának, melyben okok és okozatok szilárdan kapcsolódnak egymáshoz. Hányféle megoldáson: felesége elhagyása, törvényes elválás, a hűtlenség megbosszulása, Noémival való kettős öngyilkosság — töpreng a főhős, míg a teljes elfásultság erőt nem vesz rajta! Mily sok tényező találkozása szükséges ahhoz — apai érzése, Teréza halála stb. — hogy érezze: a kettős életet nem lehet tovább folytatni.

Az egész alkotás világnézeti és lélektani mélysége, újszerűsége feledtetni velünk, hogy akad benne a hatásvadász francia romantika kelléktárából kölcsönzött mozzanat; ilyen Krisztyán gályarabsága is. Ezek sorából csak egyet kívánunk kiemelni, Timár látszólagos halálát, amely megtéveszti környezetét. Nem először nyúl az író ehhez a motívumhoz. Monce, az 1850-ben megjelent *Egy halálítélet* című novella üzletember hőse (ÖM. XIV.), miután önhibáján kívül csődbe jutott, öngyilkosságot tettett s Amerikába szökik, hogy később felfedve kilétét, feleségét maga után hívja. Ha kissé jobban elidőzünk ennél a momentumnál, nyomban feltűnik, mennyivel olcsóbb, valószínűtlenebb az egész első megjelenési formájában. Monce tudatosan, aprólékosan előkészíti álöngyilkosságát, míg az aranyember véletlenül sodródik e különleges helyzetbe. Monce ahhoz a háttorzongató segédeszközkhöz nyúl, hogy egy felismerhetetlenségig eltorzított arcú hullát öltöztet fel a saját ruháiba, viszont ezúttal Jókai már távol áll az ilyen grand-guignol látványtól: Krisztyán, halála előtt, mitsem sejtve maga ölti fel Timár ruháit. Kialtó a különbség a két főhős házasságlete tekintetében is: a francia szereti feleségét, mégsem világosítja fel kétségbeesett tervéről, ami egészen természetellenes, papirosízű elképzelés. Mennyivel érthetőbb az, hogy Timár sohasem fedi fel Timea előtt a balatoni rianás halottjának igazi nevét. Ő Timeát Kacsuka oldalán akarja boldognak tudni. De ami a legdöntőbb: nagyon is különböző indítókok bírják rá a két hőst végzetes elhatározásukra. A párizsi „üzér” csak a bürzei becsületnek engedelmeskedik a látszat öngyilkossággal, hiszen egyébként meg is szokhatnék feleségéstől minden hókusz-pókusz nélkül. Nem így a komáromi nábob, aki csak az igazi vagy látszat öngyilkosság között választhat, ha nemcsak a vagyontól és örömtelen házasságtól, hanem a Timea iránti büntudattól is meg akar szabadulni. A meglepő fordulat a regény befejezésében minden idegen ízét elveszti. Nem is a különös alakcserét érezzük már benne elsőrendűnek, hanem a kibékítő csendes véget, amelynek ára a teljes visszavonulás. Mennyire hasonlít ez a befejezés *A különös házasságára!* Mennyire a népmese hite lüktet mindkettőben: egy Butler gróf, egy Timár Mihály, akikről legendatermő áhítattal beszéltek az alacsonyfedelű házakban, nem halhat meg, valahol messze-messze élnie kell. . .

Igen finom apró megfigyelések biztosítják az aranyember arcképének teljes átéltségét. Figyeljünk fel melankóliájában groteszk ötleteket szikráztató elméjére, amint a felköszöntöt daráló Fabula uramat legszívesebben kamaszos játékra hívna ki: „. . . hogy mikor például Fabula János uram meglátogatja s mint egyházi vicekurátor komoly dolgokról kezd el perorálni előtte. . . olyankor úgy csiklandja valami Timárt, alig bír a vágnak ellenállni, hogy a két kezét hirtelen a vicekurátor úr vállára téve, annak a fején keresztül ugorják.”²² Természetesen a cselekmény folyamán nem mindig jelenik meg ennyire belülről megmutatva. A bűnbeesés előtt, az aldunai hajózás idején még nem áll egészen előtérben, a Szent Borbála vagy a táj ek-

²² ÖM. XLVI. 116. 1.

kor vele egyenrangú szereplője a történetnek. Nagyjából a megszokott Jókai-hős körvonalait mutatja ekkor emberfeletti bátorságával és ügyességével, csak szegénysége s ebből fakadó csüggedt szerelmi tépelődése sejteti, hogy a továbbiakban még meglepetésekkel szolgál majd pályája.

A többi alak mását nem nehéz felfedezni Jókai galériájában: Athalie és Plankenhorst Alfonzine, Edit meg Timea, Brazovics és Csanta uram párhuzamossága feltűnő. Timea ugyanúgy szegény együgyű rokonnak tűnik fel a házikisasszony szemében, mint Edit, s csak a mesei igazságszolgáltatás győz, amikor végül mégis ő találja meg az igazi boldogságot vetélytársnőjével szemben. A démoni leány ugyanolyan lélektani indítékoknak engedelmessé válik, mint *A kőszívű ember fiaiban*. Hiszen szerelmét, vagyonát veszítette el s mindezt végsőfokon a hajdan lenézett török leány ragadta el tőle. Kacsuka, akinek hűtlenségét egykori menyasszonya egy életen át sem tudja megbocsátani, a legélettelemből az egész szereplőgárdában. Csak szerzői becsületszóra hisszük el, hogy két szép fiatal teremtés halálosan szerelmes belé. Obligát kései lovagiassága nagyon is érthetetlen azután, hogy a történet kezdetén: „szerencsétlen éhenkórászoként szedegeti fel az éltelmezési ügyekben elhullott morzsákat” egykori iskolatársa gúnyos megjegyzése szerint.²³

Krisztyán Tódor helyét nem nehéz megtalálni a gonoszlelkű Jókai-hősök családjában: legközelebbi szomszédai *Az új földesúr* Straffja és a *Mire megvénülünk* Gyáli Pepije lehetnek. A balatonfüredi találkozás órájában Timár ugyanúgy ellenkezés nélkül adja kezébe életét, mint Áronffy Loránd Gyáli Pepinek, és Straff ugyanolyan kém, mint ez a kalandor. Egy szatirikus régi kritika szerint Jókai eszményített alakjai között alig van különbség, „csak a kabátjuk más”. Valóban egyéniségük szinte hajszálra ugyanaz, eltérő színezetük csak onnét ered — ez olykor elég jelentős különbség — hogy mások az életkörülményeik, más-más korban harcolnak érvényesülésükért. Krisztyánban csakugyan van valami balkáni, amint ezt Sötér István megjegyzi,²⁴ de ennél is fontosabb, hogy ő hármójuk közül a legtudatosabb. Nem véletlen ez, hiszen *Az aranyemberben* ismeri fel a költő legtisztábban a pénz hatalmát az állami és társadalmi életben s így a negatív jellem is ezúttal használhatja fel mindezt a legenergiusabban. Krisztyán cinikus bölcselkedéseivel egyenesen Vautrinra, Balzac rettenthetetlen gályarabjára emlékeztet. Magányosabb teremtménye Jókainak Teréza és Zsófi máma. Az előbbi túlságosan rezonőr jellegű, inkább csak igazságait halljuk, mint vére lüktetését, a másik egymagában is írói diadal. A parvenü remek példányát fedezte fel benne, aki szalonban él ugyan, de igazában még mindig a konyhában vagy a cselédszobában érzi otthonosan magát.

Ritka művészettel készült a kompozíció, amelynek egyik erényéről, zárt logikájáról már szó esett, és számos rejtett finomságot mutat. Jellemző rá a hangulati tartalmak csodálatosan változatos cserélődése: az Alduna hősi pátoszát a sziget idillje folytatja, erre a nyers komáromi életképek következnek s mindehhez később még a rezignáltság és a tragikus feszültség járul. A főhős kettős életének színtereit a kisebb szereplők egész sora köti össze: Krisztyán egyaránt felbukkan Komáromban meg a szigeten, Sándorovics esperes Timár támasza Levetincen, de Teréza gyóntatására is elsiet, Brazovics nemcsak közvetlen környezetén zsarnokoskodik, hanem korábban már Teréza férjét is szerencsétlenné tette s a két asszony is találkozik rövid időre félig gyermekként. Sejtelmesen ismétlődnek egyes motívumok, amelyek megvilágítják az idő múlását, a hős lelkivilágának megváltozását. Minduntalan feltűnik a bűnre csábító, lelkiismeretfurdalást keltő, végül halálba hívó holdfény. A perigradai örvénybe került malomnak megvan a maga ellenpontja abban a mozzanatban, hogy az elfásult ember csaknem megfagy a befagyott Duna közepére sodródott malomban.²⁵ Maga a vörös

²³ ÖM. XLVI. 158. i.

²⁴ *Romantika és realizmus*. Bp. 1956. 456. i.

²⁵ A malom-jelenetre különösen Hermann István kéziratban levő tanulmánya hívta fel a figyelmet.

hold Babits Mihály szemében jelképévé lett Jókai egész művészetének, aki a *Halálfiában* Hintáss szavait egyenesen így kommentálja: „S vörös hold kel fel, egy romantikus szó, s Jókai országa egészen közel jött, szerelemmel, ragyogó és ördögi hősökkel... Oh szerelem, te vörös holdvilág.”²⁶

A regényt olvasva valóságos, megfogható közegnek tűnik fel az idő, természetesnek tartjuk, hogy a Vaskapunál elének lépő 34 esztendő Timártól úgy válunk el, mint 43 éves férfitől. A többi művekben is ugyancsak sok utalás történik Jókainál hónapok, évek pergésére, de hiába, még olyan nevezetes alkotásban, mint az *Eppur si muove* sincs időélményünk, holott abban ez igen lényeges lenne. Nem nehéz megfelelni arra a kérdésre, miért történik ez így. Az idő, az irodalom számára mindaddig csak erőszakolt díszlet, míg jellemek és viszonyok változásán nem alapul. Az *Eppur si muove*-ban a végső fordulatok — az olaszországi festői évek, a vagyonról való önkéntes lemondás stb. — annyira erőltetetten hatnak, hogy az író megjegyzéseit a férfisorban levő Jenőyről nemigen tudjuk komolyan venni. Valóban a realista regény alaptényezője az idő és jellem viszonya, amint ezt Kemény Zsigmonddal kapcsolatban Rónay György hangsúlyozza.²⁷ Természetesen a regény nem órával és kalendáriummal mér, hanem a „belső időhöz” igazodik, a fontos élmények ritkasága vagy sűrűsödése szabályozza arányait. A lassított és gyorsított felvételek váltakozása a filmben sem lehet felőtlőbb, mint egy művészi regényben! Mily aprólékosan foglalkozik a költő a Szent Borbála talán csak 3—4 napig tartó aldunai kalandjaival s mily hamar végez később egy-egy Senki szigetén eltöltött évvel! De ezúttal indokolt a sietés, nem úgy mint az *Eppur si muove*-ban, ahol az utolsó száz lapon csak az író erőlködését érezzük, hogy minél hamarabb révbe vesse valahogy történetét. Csakhogy van egy Achillesz-sárka a szerkezetnek s ez éppen a végső 4—5 fejezet. Athalie gyilkossági kísérletét sehogyan sem érezzük idevalónak, sokkal több örömmel tennénk le a könyvet, ha az a főhős eltávozásával zárulna le. Csak valamiféle krónikás teljesség kívánhatja ezeknek a részleteknek elmondását, nem a műalkotás sajátos történései. Amilyen aránytalan a kitekintés, olyan jól illeszkednek a mese derekához azok a kis közbevetések, amelyek a mű kezdőpontja előtti eseményekre utalnak. Nemcsak a főszereplő megjegyzéseiben merülnek fel ilyenek, de hallunk a gyermek Athalieról, aki már akkor ki-nevette a szerencsétleneket, Brazovics korábbi sötét üzelmeiről (titkos folyosót építtetett házában), nem is beszélve Teréza szörnű fiatalkori összeomlásáról.

A kompozíció egy másik újdonsága a hétköznapi és álmok, csodás kalandok kettősségének finom összeszővése. Jókai mintha csak valami láthatatlan mérlegre rakná a fejezeteket, gondosan ügyel arra, hogy az egyik elem egyensúlyban tartsa a másikat: a Senki szigetének paradicsoma mellett ott áll Komárom, a családi élet kicsinyes intrikáival, az üzlet tisztátlan kavargásával. Az életet és hálált osztó balatoni rianás megdöbbenhet szívünk mélyéig, ám előtte áll mint petőfics zsánerkép a befagyott tavon mulató halásztársaság. A tények, tapasztalatok mindenütt elkísérnek a képzelet szabadszárnyú útjaira. A Szent Borbála fedélzetén Tömörkény sem szólhatna szakszerűbben a csigaorrú hajók kormányzásának fortélyairól, még az idilli sziget sem lehet meg természet tudomány nélkül: Timár séta közben kioktatja Noémit a békák hasznáról és szeretetre méltó voltáról.

5.

Ily sok művészi kiválóság láttán lehetetlen, hogy fel ne merüljön bennünk a kérdés: folytatta-e az író *Az aranyemberben* megkezdett utat, s ha ez nem történt meg, mi a magyarázata kezdeményezése elsikkadásának? Valóban a regény messziről kimagasló orom a Jókai művek hegyláncolatában. Magányossá teszi nemcsak magasrendűsége, hanem módszereinek

²⁶ I. m. 23 l.

²⁷ Rónay György: *A regény és az élet*. Bp. 1947. 294. l.

egyedi volta is. A legkiválóbb Jókai regényekre javarészt a nemzeti irányregény elnevezés illik a legjobban: témájukat a XIX. század első kétharmadának politikai mozgalmából merítik, irányzatosságukat a középpontba állított eszményített és hiperbolikus hős biztosítja, aki ingadozás nélkül, kiélezett és egyértelmű összeütközések során szolgálja a haza és haladás ügyét. Ezzel szemben *Az aranyembernek* csak egészen távoli, közvetett kapcsolata van a nemzeti megmozdulásokkal, meghatározott történelmi események egyáltalán nem szerepelnek benne. Középponti hőse egyénített, kevéssé idealizált személyiség, aki inkább önmagával mint külső erővel küzd, s ellenségeivel való harcában (Krisztyán!) sincs minden igazság az ő oldalán. A korábbi legjobb íróaktól az is elhatárolja, hogy a zsánerképnek és az anekdotáknak csak másodrendű hely jut benne.

De ugyanúgy sok ellentétre akadunk, ha *Az aranyembert* a későbbi terméshez mérjük. Ekkor Jókai művészetére egyrészt a XVII—XVIII. századi memoárok és picaro-regények tesznek nagy hatást. (*Egy hírhedt kalandor. Két Trenck, Rákóczi fia* stb.), másrészt a francia tézisdrámák és a velük egy töről fakadó, szórakoztató félrealista regények. *Az aranyembernek* egyikkel sincs számos érintkezési pontja. De viszonylag még mindig az utóbbi regénytípushoz áll közel.

Ezekre a művekre (*Egy az Isten, A lélekidomár, Akik kétszer halnak meg*, sok tekintetben az *Enyém, tied, övé* is) szintén jellemző a privát életből vett téma, bennük a szerelem és házasság kérdései ugyanúgy háttérbe szorítanak sok egyebet, mint Timár Mihály regényében. De csak a keret azonos, a benne levő kép már nem. A divatos félrealizmus útján Jókai messze kerül attól a tisztánlátástól, amely a mesés fordulatok indítékaiban is éreztetni tudja a polgári erkölcs fertőző gócait. S elsodródik az emberábrázolás már kipróbált új módszereitől is: Adorján Manassé, Ilavay, Lándory stb. csak egyes vonásaikban meggyőzőek, egyébként önállóság nélküli, valószínűtlen ugrásokban fejlődő bábjai az írói akaratsnak. Az embersorsokat az írói rutin irányítja, a rutin válogatja ki a hatásosan egzotikus, különösségekkel telt környezetet is, amelyben alig csillan meg valami a hiteles apró részletek költőiségéből, holott ezek *Az aranyembernek* talán fő varázsát adják. Alighanem az *Enyém, tied, övé* a sok közül a leginkább az, amelyet *Az aranyember* rokonának érezhetünk. Nemcsak a szenvedély természetrajza ez, amely a „férfi sorsa az asszony” közhellyé vált igazságát példázza. Tágas a korrajza, félreérthetetlen benne a közhangulat, a társadalmi eszmények hatása magára a szerelem és házasság emberi tartalmára is.

Az öregkor kiválóbb írásai inkább a korábbi nemzeti irányregények láncolatához kapcsolódnak és csak járulékosan mutatnak fel némi rokonságot az *Aranyemberrel*. Anekdotaiság, a közélet előtérbe állítása inkább az *Egy magyar nábob, Kárpáthy Zoltán* típusú regények égtája alá viszi a *Rab Rábyt* és a *Kiskirályokat*, semmint az *Aranyember* vonzókörébe. Ráby ugyan tetteinek valószerűsége, elhibázott házassága miatti vergődése következtében sokszor párhuzamba állítható Timárral, mégsem téveszthetjük szem elől a kettő közti távolságot, amelyet Sötér István is nyomatékosan hangsúlyoz: „... jellemében a hibák és erények oly reális aránya, aminővel Timár Mihálynál találkozunk, mégsem tud létrejönni. Jókai már-már rámutat öltözködésének, modorának, életszemléletének elidegenült elemeire, sőt Mariskával kapcsolatban, szinte egy fatális ingatagságára is. De mégis, utólag mintegy „visszavonja”, semlegesíti ezeket a vonásokat, s a Fruzsinkának tett vallomásban valóban nemes indokokkal igazoltatja Ráby elfordulását Mariskától. . . Álérvek ezek is, mivel Jókai vonakodik attól, hogy hőse jellemének mélyére hatoljon. Ahhoz, hogy ezt megtehesse, Ráby valódi konfliktusát kellett volna oly következetesen és élesen bemutatnia, ahogyan Timárét mutatta be.”²⁸ A kései remekek közül több joggal állíthatjuk *Az aranyember* mellé a *Sárga rózsát*. Hidat ver köztük a közös romantikus antikapitalista ihlet és a jellemrajz következetessége, plaszticitása, a nemzeti irányzatosságtól való tartózkodás. Ám a „pusztai regény” egész millióje, erkölcsi problé-

²⁸ I. m. 536. l.

mavilága oly elemien egyszerű, hogy a jóval komplikáltabb viszonyok és eszmei előfeltételek között lejátszódó korábbi regénnyel való összevetés első pillantásra meghökkentőnek tűnik. Amellett a *Sárga rózsza* lemond a romantikus meseszövécs csillogó motívumairól, amelyek *Az aranyemberben* nagy változatossággal bukkannak fel.

Adósak vagyunk még a második kérdésre való válasszal: mi a magyarázata *Az aranyember* el-elakadozó, gyér folytatásának? Az egyik ok kétségkívül Jókai hanyatlása — amelynek magának is sok összetevője van (politikai, társadalmi nézeteinek időszertei lenné válsága, erőltetett, túl gyors ütemű munka s részben ennek következményeként írói kifáradása). Emeljünk itt ki azt a komponenst, amely már az eddigi fejtegetésben is többször felmerült: Jókai rosszul választotta ki írói mintaképeit, amikor a népszerű fél- és negyedrealizmus felé fordult. Feuillet, ifj. Dumas, Ohnet és társai azt a hitet keltették benne, hogy ismeri a „modern” irodalmat és lépést tart vele. S közben alig-alig vett tudomást az igazán új jelenségekről: Flaubert-ről, Maupassant-ról, Daudet-ről, Tolsztoj-ról, G. Keller-ről stb., sőt alighanem a késői Dickens-ről és Thackeray-ről sem. Egyedüli indítóknak azonban nem tekinthetjük a hanyatlást, egyszerűen azért nem, mert mint láttuk, időnként felülkerekedett rajta, de ezek az önmagára eszmélései mégsem mutatnak határozottan *Az aranyember* megjelölte irányba. És itt kell segítségül hívunk a második mozzanatot: azt a körülményt, hogy *Az aranyember* nem csupán a külvilág fájó ellentmondásainak felismeréséből, hanem egyúttal Jókai házassátlenség mélyreható válságából született. Ilyen krízisre csak még egy példa van további pályáján, a második házasságát követő, de abból nem született méltó prózai alkotás, legfeljebb néhány törekeny szépségű lírai vers. A nagy lelkitusa nem ismétlődött, s így elmaradtak a lírai önvallomásból fakadó, magánéletre és a jellemrajzra összpontosuló regények, amelyeknek nyitányát *Az aranyember* jelentette volna: terméketlen kései romantikáját pedig olyan felvillanások szakították meg, amelyekben anekdotikus realizmusát próbálta összebékíteni a rutinos szalonregény követelményeivel (*Rab Ráby*, *Kiskirályok*, *A lőcsei fehéraszony*).

Hatott-e más írókra is *Az aranyember*, s a közvetlen hatástól függetlenül látunk-e a hozzávaló lelki rokonságból fakadó műveket regényirodalmunkban? Azt hisszük, a kérdésre nem nehéz megadni a választ: *Az aranyember* kedvelhetik és ronggyá olvashatják a születése utáni egy-két évtizedben, de igazi visszhangja majd csak három évtized múlva lesz íróink között. A század utolsó negyede félrealizmust, naturalizmust, szórványosan az igazi realizmus szárnypróbálgatásait hozza: az írók a valóság felszínét tapintják vagy mélyebb tárnáiban bányásznak, de lírai elvágyódásuknak alig adnak hangot. Csak a XX. század elején válik olyan sivárrá és ellenségessé a magyar glóbus, hogy az izmusok világviszonylatban is terjedő hatásától támogatva a menekülés egyre több íróknak életformájává válik. Útnak indul Szinbád, kibomlik Csáth Géza, Cholnoky Viktor vitorlája. Igaz, a világot, amelyből kimentik hőseiket, egyik sem látja oly valószerűen s főként oly nagy összefüggésekben, mint a hetvenes évek Jókaija. Eszményi alakjaikban sem lobog oly Rousseau-n nevelkedett humanista igény a munka, a kizsákmányolás és képmutatás nélküli közösség után, mint Timárban meg Terézában. Hőseik különcebbek, de különösen a Krúdyét a tiszta lelkiismeret, az egyszerű boldogság, az áldozatos, egy életre szóló szerelem utáni sóvárgás élteti²⁹ a kaotikus, világháborúba merülő korban,

²⁹ Krúdy arcképéhez különösen Sőtér István tanulmányát, *Romantika és realizmus*; 573—99. l. használtam fel.

RÓNAY GYÖRGY

KASSÁK ÉS AZ IZMUSOK

A századvégi szimbolizmus, elfüggönyözött, művi izgalommal fűtött „mesterséges paradicsomában” légszomjasan fuldoklottak a fiatalok. Hovatovább magának a világnak a valóságosságában is megrendült a hitük. „Napfény és levegő nélküli”, „szörnyűségesen zárt” légkör ez; a legeredetibb tehetségek igyekeznek menekülni belőle. Elvetik a *l'art pour l'art* dogmáját; helyette új jelszót írnak törvényül maguk elé: *la vie pour la vie*. Az öncélú művészet jeliséje helyett az élet kultuszáét.

A századforduló legtöbb új irodalmi mozgalma ennek az élet-kultusznak, ennek a vitalizmusnak a jegyében áll. Elég volt Baudelaire-ból! Elég volt a szimbolizmusból, finomságaiból és gyöngéd hangulataiból! Elég volt a könyv-kultúrából! Térjünk vissza a természet-hez, az emberhez és az élethez. Ez a végső lényege egy sereg századfordulói és századeleji „izmus”: *naturalizmus*, humanizmus, unanizmus programjának. A szimbolista életérzés az írókat arra készítette, hogy — Andre Gide kifejezésével (aki a szimbolizmus fókuszából, Mallarmé köréből indult el írói pályájára) — „irrealizálja a jelenségeket”. Az új törekvések, éppen ellenkezőleg, a „jelenségek realizálására”, a valóság minél mélyebb átélésére, a természettel való minél meghittebb egybeolvadásra, az emberrel való minél teljesebb szolidaritásra irányulnak.

Elkanyarodni a meddőnek érzett közvetlen múlttól, akár Nietzsche, akár Whitman ösztönzésére; szakítani a múlttal és a szalonból, vagy a könyvtárszobából kilépni az élet széljára szabad mezőre, sőt: szétzúzni ezt a múltat, *tabula rasá*t csinálni, hogy a romokon minden érzelmi kötöttségtől és értelmi örökségtől megszabadulva üthesse föl fejét az új, föl szabadult ember.

Ez az utóbbi, ez volt a futurizmus programja.

*

Leszámolás, megsemmisítés.

Mindenekelőtt a hagyományos szerelmet kell megsemmisíteni, mert gyöngíti a létet, paralizálja az akaratot. Vissza kell vezetni a szerelmet a két nem természetes kapcsolatára, s ez nem más, mint mindenféle szokványos kellék: holdfény, virágok, szavak nélkül, egyszerűen az élet föntartása.

A szerelem után: megsemmisíteni a családot, az ember elpuhításának fészkét. Aztán: megsemmisíteni a természet romantikáját. Ábránd, álom, melankólia elvetendő. A futurista a jövő embere, az elgépiesülő világ rajongója, a mechanizmusé, amely „lerombolja a világ ócska, beteges érzelmességeit”. Ezek az érzelmességek a kifejezés nyelvi formáit is megfertőzték; ehhez a kifejezés hagyományos nyelvi formáival! A „gépi ember” harsány dicséretében a futurizmus szétrobbantja a szintaxist, megöli a logikát, szívendőfi az értelmet.

„Az állati korszak lejárt, kezdődik a fémkorszak” — jelenti ki Marinetti 1912 májusi manifesztumában. És : „Megkezdjük a cserélhető tagú gépember teremtését. Megszabadítjuk a gondolattól, még a haláltól is megszabadítjuk”.¹

A gondolattól megszabadult gépember, cserélhető alkatrészeit diadalmasan rázva, éneкли a jövőbe Marinetti halhatatlan sorait :

Mocastrinaz fraligaren doni doni doni vron kap,
vron kap angolo angoli angola angolin . . .

Ime az új költői idióma, mely szavak helyett elvszerűen hangutánzásokkal dolgozik, s melynek olaszul épp oly kevés értelme van, mint a világ bármely más nyelvén.

Ez a futurizmus a mi szellemi életünkben sem volt ismeretlen : mint „az élet és művészet új lehetőségét” ismertette 1913-ban Szabó Dezső. Ekkor rokonszenvvel és „életképes oldaláról”, mint „magát vakmerő, óriási tettekben szétdobáló” modern epikus élet-élést. Két évvel később visszatért a témára, s ekkor már keményen elítélte. Benne — írta — „minden eddig megrángott örültség, minden bűnös monómánia, szemérmetlen reklámvadászat s akart hisztéria együtt van . . . Komikusabb, szomorúbb, undorítóbb szellemi betegsége még nem volt az emberiségnek, s nagy fájdalom, hogy tényleges és erős hatással van kezdőinkre.”²

*

1915. november 1-én megindult Kassák Lajos folyóirata, a *Tett*. A kortársak általában futuristának mondták, ami bizonyára inkább hipermodernet jelentett, mint Martinetti értelemben való valódi futurizmust. Ez ugyanis válogatás nélkül fölmagasztalt mindent, ami harc és erő kifejtés, s mint ilyenért, mint a hősiesség végletesen nagyszerű, epikus lehetőségéért, lelkesedett a háborúért is ; a *Tett* viszont feltétlenül elítélte a háborút. A futurista eszménye — Szabó Dezső szavaival — „a tett-mámoros egyéni erő szabad gesztusa”, de az önkielésnek, az *egyén* végletes egzaltálásának érdekében ; a *Tett* szemlélete szerint viszont az egyéni erők fölfokozásának célja az ember *kollektív* föl szabadítása, mégpedig nem valaminő romantikus messzianizmusban, hanem a szocializmus konkrét történelmi kereteiben.

Az új folyóiratot Szabó Dezső cikke vezette be. „Új korba ocsudik át az emberiség” — írta ; új irodalom születik az új korhoz ; az esztétizmusnak vége ; „az irodalom igen mohón fog egybeélni minden életet, mint valaha a fiatal naturalizmus.” „A szép túlradja a művészetet, s az élet szélesebb szépség, mint a szép.” „A jövőt alakító, forrongó, nagyszerű humánusoknak ebben az új, izzó korszakban minden *splendid isolation, tour d'ivoire*, éneskedés, szópecérség hiábavaló mókává szegényül. A művész, az író megint munkás lesz a munkások, harcos a harcosok közt.” „A szép, mint lelki történet, éppen olyan hódító fegyvere életünknek, mint fogunk, vagy karunk, vagy szerelmünk. . . A szép a legzsúfoltabb praktikum.” „Valószínű, hogy új szocialista irodalom fog következni a tegnapi és ma individuális művésze után.” Végül : „Az t generációt, melyet irigy öregek nemrég mint *Holnapot* akartak agyonütni, most új Holnapok rohanják túl.”

Ezt az utolsó idézett mondatot különös örömmel olvashatta a *Tett* minden munkatársa. Valóban, mint a *Holnap* idejében, megint két nemzedék állt szemben : egyfelől a *Nyugat* „beérkezettjei”, másfelől a fiatalok, a húszévesek, ahogy Babits nevezte őket, vezérük, Kassák körül. Más volt a magatartásuk, mások az eszményeik, más az ihletük, más az életérzésük.

¹ Emmanuel Aegerter — Pierre Labracherie : *Au temps de Guillaume Apollinaire* ; 225—236. (1945)

² Szabó Dezső : A futurizmus : Az élet és művészet új lehetőségei, 1913 — *Tanulmányok* c. kötetében (Génius-féle kiadás 159—178) ; és : A legfiatalabb irodalom, 1915 — *Egyenes úton* c. kötetében (Génius) 191—195.

Az, hogy Kassák éppen Szabó Dezsőtől kért bevezető írást nemzedéki folyóiratához, igen jellemző. Mindketten elvetették az esztétizmust, mindketten az „élet vallásának” voltak hívei; mindketten a teremtő energiák, férfias erők, romlatlan alkotó ösztönök jogait hirdették. Visszanyúlni az élet elemi forrásaihoz, belőlük táplálkozva dinamikus életet élni! Kassák verse, *Az örömhöz*, éppúgy program volt a folyóirat első számában, mint Szabó Dezső bevezetője; és Szabó Dezső éppoly jogosan vállalhatta az új irodalom keresztapaságát, mint amilyen jogosan az új irodalom tekintette őt már tekintélyhez jutott idősebb testvérének. „Az élet szélesebb szépség, mint a szép” — szögezte le Szabó Dezső. Kassák is ugyanezt hirdette a vitalista-dinamista költészet nyelvén:

Az élet billió lehetőségét csapolom magamból
s a nevetés aranyvillája koppan a fogaimon.
Az öröm és az akarat bitangló híme vagyok,
s bolond csikó, tág cimpákkal nyeritek az időkbe:
hol majd Vesztfália mély acélhámorai dalolnak nekünk
s igás ökrei után a vad, kúnsági paraszt,
Pétervár 1905-je, a champagnei víg szüretelők —
s ó lásd! az én részeg, utcai nyelvem is, ki most
elsőnek dobja magát az új földre.

*

A *Tett* íróiban igen erősen élt a nemzedéki tudat. Számon tartották és hangsúlyozták, miben különböznek az előtük járóktól. Nagyjában így látták: ha a *Nyugat* a modern iroda, lomnak, az új idők új dalainak forradalma volt az epigonizmussal és polgári középszerrel szemben, ők viszont az élet forradalma a *Nyugat* esztétizmusával szemben. Úgy érezték-ök a valódi mai, a mának megfelelő, a ma élményéből a mának és holnapnak teremtő irodalom; a *Nyugatra* úgy tekintettek, mint konzervatívvá merevedő tegnagra. „Mélyebb, keményebb zengőbb, a ziháló, forró életből fakadóbb lesz az új művészet. A tespedő, fáradt, kiaggott betűk helyébe öntudatos, erős, energiás betűk jönnek” — írta a *Tett* harmadik számában Haraszti Zoltán. Tévednek, akik úgy vélik, a háború mindenestül elsodorja az individualizmust. Nem; csak „az elsenyvedt, tétlenül tétovázó, elnyűtt metafizikai sablonokban tetszelgő játékosdóra” lesz katasztrófális.

Egy következő számban Vajda Imre foglalta össze vezércikkben a lap világnézetét, s egyben esztétikai alapelvét is.³ Ami a művészetben eddig történt, az — mint Maeterlinck mondja — „a lélek atmoszférájában” játszódott le. „Belső történések voltak, légmentesen elzárva a külvilág érintésétől. Mindaz, ami kinn történt, profán és piszkos volt, nem alkalmas a megéneklésre. Az értékek skálája egyúttal a finomságok és finomkodások skálája volt.”

„A *Tett* kilép a lélek atmoszférájából. A teleológikus világrendet, a kozmoszt énekli meg és így az erők éneke. A lélek atmoszférájában minden korlátozva van és a keretek végesek, a mozgás csak látszólagos mozgás, mert az egyéni kielégülés tiszta statikája helyettesíti az élet dinamikáját.”

„A *Tett* a végtelenségek és az univerzalizások felé lendül. Számára az értékek skálája a fájdalomak, az emberi boldogságok, az életsorsok és a nyughatatlan természeti erők skálájává változik.” . . .

A nemzedéki szembenállás akkor vált élessé, amikor Babits a *Nyugatban* foglalkozott, Kassák egy programcikkének örvén, a *Tettel* s az egész fiatal irodalommal, Kassák pedig válaszcikket írt Babitsnak. Babits szerint e fiatal írónál „még kísérlete sincs a komponálás valamely új módjának, a stíl valamely új tempójának: egy-egy bizarr ötlet, a futuristák legüresebb külsőségeinek esetlen utánzása, a grammatikának és értelmességnek némi, nagyon

³ A *Tett* 1916. január 5.

is erőltetett és kevésbé következetes fumigálása, a mondanivaló szándékos és okatlan komplikálása (naív fiatal íróknál gyakori szenvedés): ennyi az egész stílusújítás”.

Amit erre Kassák válaszolt, az — a „mi” nemzedéki többszámában — az ő leg személyesebb költői programja és vallomása volt. Ennek lényege egyrészt az, hogy a művészetben a hangsúly nem a megcsinálás hogyanján van, hanem a művészen mint szociális emberen; másrészt az, hogy a témakör esztétikai korlátok nélkül határtalanul kiszélesül, s a műalkotás célja „az erőnek és akaratnak, mint az egyetlen művészi abszolútumnak, megismerése és érvényesítése” lesz — ami végeredményben hamisítatlan dinamizmus. És vitalizmus: „Ahelyett, hogy a született fenyőt a pálmaházban óhajtanánk *megnevelni*, kint a hegytetőn akarjuk rácsorgatni az éltető napot.”

Nem kevésbé jellemzőek Kassák formai kérdésekre vonatkozó megjegyzései. Babits (különben „A legfiatalabb irodalomról” szóló tanulmányában Szabó Dezső is) nehezményezi a szabadversnek majdnem kizárólagos használatát. Kassák szerint a szabad forma „a művész fantáziájából önálló életre kívánczozó vízió” formája; „a megkomponáltabb forma — a lényeg formája. A szabad vers formáját éppen a belső struktúra adja; az adódó téma, életdarab tudatos centrumba lökése alakítja a vers szemmel látható külsőségeit... A szabad versnek van a leggazdagabb és egyben lelebírhatatlanabb formája... s ez a forma soha nem *a priori* jelentkezik, hanem mondani valóról mondani valóra a vízió pszichikális és fizikális egy pontba szorítása szüli meg”... „A mi szabadverseink — (helyesebben azt kellene mondania: az én szabadverseim) — a lehető legszigorúbban megkomponált egészek, és éppen ez a komponáltság választja el őket Walt Whitman szabadverseitől. Walt Whitmannal valljuk a rokonságot, de ő még sokkal inkább az intuíció rabja volt, impresszionista, semhogy mesterünknek fogadhatnánk el”. Költeményeiknek (illetve Kassák költeményeinek) fémjelzője a *koncentráció*, „egy tömeggé koncentrációja minél gazdagabb témának, zenének, plasztikának és expresszióknak”.⁴

Vagyis: Whitman közvetlenül a világ látványát, vagy a világ látványán érzett lelkesedését énekelte meg; Kassák viszont a valóság szétszedett elemeiből konstruál új, szintetikus valóságot egy lelkiállapot, élmény, látomás kifejezésére. Whitmann impresszionizmussal szemben — expresszionista. Egy későbbi versében írja:

A ma emberét a konstrukció megismerése és az elemek legyőzésére való törekvés jellemzi.

Fizika és metafizika.

Centrális és decentrális.

Egoizmus és kollektívizmus.

Minden belőlem kiinduló és hozzám visszatérő magamtörvényei.

A tisztaság kristálytenyerén fekszünk és érezzük, hogy minden a mi belső, vérbeli rokonunk.

Minden a mi rokonunk, tehát szigorúaknak és keményöklűeknek kell lennünk.

A világ mai képén rossz naturalista festők dolgoznak. Végre is meg kell fejni

a teheneket, szét kell hasogatni a nagy történelmi vásznakat és ki kell jelenteni, hogy mi is itt vagyunk.

Ember! Konstruktőr!

*

Szabó Dezső „stréber klaunok reklám vitustáncának” nevezte a futurizmust. A mozgalomban valóban sok volt a handabandazás és a misztifikáció, a manifesztumokban sok volt — ez is Szabó Dezső hasonlata — az impresszárió vásári kiáltozásából az óriáskigyo

⁴ Kassák program-cikke *A Tett* 10. számában; Babitsé: Ma, holnap és irodalom, *Ars poetica* forradalmár költők használatára a *Nyugat* szeptember 1. számában — olvasható: BM. Összes Művei (a Franklin-féle kiadás) 904—923. Kassák válasza: Az új irodalom, *A Tett* 1916. szeptember 20.

⁵ Olvasható a *Versék cím nélkül* sorozat XXV. darabjaként Kassák Lajos 1956-ban a Magvetőnél megjelent *Válogatott Verseiben* (88. lap).

sátra előtt (amely alapján véve nem is olyan óriási). Ezt különben maga Marinetti is elismerte. Ha a futuristák — mondja — udvarias, diplomatikus nyelven beszélnek, ügyet sem vet rájuk senki. Ezért, hogy észrevegyék őket, agresszív formában szintetizálják a kifejezésre váró eszméket, programjuk lényegét, „az egyéniség és eredetiség egzaltációját.”

A *Tett* írói külföldi példáiktól készen kapták az agresszív modor mintáit és fogásait. A lapban, s utódjában, a *Mában* valóban bőven találni csinált lármát és akart bonyolultságot. Mint Babits joggal fölroja, rengeteg bennük a nagyotmondás; de a munkatársak túlnyomó többsége egészen fiatal ember; „valamennyien zöldfülűek — írja önéletrajzában Kassák. — Nagyot mondani náluk még majdnem egyet jelent az igazság kimondásával.”

S ez a lárma harci lárma is: a védekezve támadók természetes taktikája. Hadakozás művészetben az Ady-nemzedékekkel, politikában majdnem az egész világgal — olvassuk ugyan csak az *Egy ember életében*; egy „hangos, extatikusán túlfűtött” légkörhöz alkalmazott hang. De van bizonyos egyéni hitele is, éppen majdnem hisztériásan életjavalló ágálásában: a rekedt kiáltások sokszor a légszomj kiáltásai. „Különös emberek ezek a fiatalok — emlékezik rájuk Kassák. — Fizikailag is milyen különös figurák. A harc, az előretörés, a kemény akaratosság költői, a duzzadó izmok, a megfeszült mell, a habzsoló fiatalság dicséretét éneklék, s ahogy itt ülnek sorban, látni rajtuk, hogy valamennyien tüdőbetegek.”

Am nemcsak azért hangosak a zaklatottak, mert fiatalok, mert harcolnak és mert betegek, hanem azért is — talán elsősorban azért — mert koruk gyermekei; koruk is hangos és zaklatott. Igaz — feleli Kassák Babitsnak — költészetünk nyers, harmóniatlan. De olyan, mint a kor, mint a kor élete! Kaotikus? Kaotikus a kor is, amelyben élnek. Az ifjúság úgy lát, úgy ér, úgy gondolkodik, ahogyan ők; legföljebb csak nem tudja formába önteni vízióit.

E háborúba — „a világ testén átvonagló tajtékos epilepsziás rohamba” (mint Haraszti Zoltán írja a *Tettben*) — belenőtt ifjúság, mely első költői eszméléseiben ezekkel a nyavalyatörős rángógörccsökkel találkozott, semmiféle szép harmóniát, semmiféle klasszikus egyensúlyt, semmiféle szimbolista finomságot nem érezhetett időszerűnek, sőt igaznak sem. Még Adyban is idegenkedett mindattól, amit a „békebeli” polgári dekadencia vér-aranyos megvilágításának látott. A nemzedék anarchikusságát Babits azzal menti, hogy „nem sok oka lehet tisztelni törvényt s hagyományt”, hiszen „a legtiszteltebb törvényeket s hagyományokat mint a legsztelenebb vadságok cégereit tanulta megismerni”. Ez igaz, de kevés. Az új nemzedék számára nemcsak arról volt szó, hogy a törvények hazugoknak bizonyultak, és a hagyományok csődöt mondtak. A megrázkódtatás sokkal mélyebben, az élet legbensőbb rétegeiben történt. Nem az új irodalom akart anarchikus lenni, hanem a *valóság lett anarchikus*; az irodalom csak a valóság anarchiáját tükrözte. A háborúban megszűnt a világ harmonikus szemlélésének lehetősége; mert a világ megszűnt harmonikus lenni. Az élmény dezorganizáltsága alapján véve a valóság dezorganizációjából eredt; és dezorganizált valóságélményt hagyományosan organizált nyelven és formákban hitelesen kifejezni nem lehet. Új, expresszív kifejezési módot kell teremteni hozzá. Expresszionizmust.

Kassák és a *Tett* költői forradalmának jogosságát nem lehet elvitatni. Pusztán csak arról lehet szó: ez a jogos és hiteles forradalom módszereivel és stílusával vajon jó és hiteles műveket tudott-e létrehozni. Sikerült-e, mint Kassák mondja, „más, színesebb, gazdagabb hangszereléssel kidobni magukból azt, ami művészet”. Ugyancsak ő írta: „Tévedésből sem vagyunk kimondottan szimultanisták és semmiféle isták és izmusok nem vagyunk és ú irodalmi iskolát sem akarunk csinálni, csak a *jó* szó átértékelésében jó költők akarunk lenni”

*

„A széteső dolgokat vasmarokkal összefogni s egy új egységet hozni létre a körülöttünk, lévő zűrzavarból” — az *Egy ember életének* ez a mondata a kassáki expresszionizmus foglalata.

Hogyan született meg ez az expresszionizmus? Ugyancsak az *Egy ember életéből*: „A belső dinamika szétfeszítette a megmerevedett formákat, a játékos rímek és hangulati

lebegések helyett a vers testiségét akarom megformálni. Úgy érzem a szavakat, mintha téglák, kockára vágott kövek lennének, egymás mellé és egymás fölé rakom őket, mintha házat építenék. Akiknek megmutatom a verset, azok meglepődötten olvassák és úgy tesznek, mintha nem értenék. Később, a vitatkozás közben kitűnik, hogy ésszel megértik az egymás mellé rakott sorokat, de egészében nem tudják fölfogni. Valami idegenség van benne a részükre. Hiába olvassák, nem folynak beléjük a szavak, pillanatok alatt áthidalhatatlan árok van köztük és a vers között. Azt mondják : Futurizmus. — Nem igaz — feleltem, — csak annyi igaz, hogy más, mint az eddigi verseim voltak. Közvetlenebb, őszintébb. A futurizmust sokban külsőséges valaminek tartom, ez pedig úgy szakadt ki belőlem, mintha egy darabja lenne a húsomnak. Nem művészet ez, ami kívülem van, hanem ez vagyok én, egész emberségem szavakba zártan.”

Jellemző és szinte jelképesen figyelmeztető mozzanat, hogy Kassáknak ez a magára eszmélése, mondhatnók a magyar expresszionista lírának ez a megszületése, Szabó Dezső bábáskodásával történik. „Szabó Dezsőnek válaszoltam — olvassuk az *Egy ember életében* — aztán megint ő írt, s ebben a levélben annyi erő és életakarát volt, hogy engem is előbbre lökött. Ha vannak emberek, akik így szólnak hozzánk, akkor megered a mi szavunk is, s föllobban bennünk az élet lángja, ami szomorúan és fáradtan majdnem kialudt már. Készülődtem az írásra. Érzéseket és vágyakozásokat hordtam magamban, s most kifislik belőlem az első vers. Háborús vers, de nem olyan, mint a szomszéd költők versei. Nincs benne semmi a hősök dicséretéből, s a formája sem hasonlít az én régebbi verseim formájához.”

Nem olyan, mint a szomszéd költők versei. Nem más légkörben kialakult, nem elődeitől öröklött hagyományos stílusban szól. Az új idők újfajta élményeit nem kész régi formákban fejezi ki ; hanem saját világképének, világ-látomásának, világ-élményének megfelelő új stílust igyekszik teremteni. Nem a poétika hagyományos szabályai szerint dolgozik ; a vers minden hagyományos „versszerűségével”, a versszerűség minden kellékével szakít. Lemond — mint a *Nyugat* és Babits elleni polemikus éllel mondja — „a sorok mértékéről, az ütem egyöntetűségéről, a melódia finomságairól, a rímek pontos glédába állításáról s más ilyen verklibe foghatóságokról”, nem verseket ír, hanem *költeményeket*.

Tévedett Kassák, amikor a „versfaragásnak” — mint ironikusan mondja — „verklibe foghatóságait” mindenestül mellékeseknek, üres csecsebecséknek, afféle bárány nyakába akasztott csengettyűnek (szintén az ő hasonlata) minősítette ? Lehet. Nem sokkal szervesebb eleme-e mindez a versnek, mint ő gondolta ? Kétségtelen. Az is tagadhatatlan viszont, hogy *abban az adott pillanatban* minden oka megvolt rá, hogy így gondolkodjék. Az életnek, az erőnek, a mozgásnak az az egzaltációja, amelyet ő vallott és érzett : ez a dinamizmus („belső dinamika”) szükségképpen dobott le magáról mindent, amiről úgy vélte, hogy lendületét fékezi, közvetlen áradását akadályozza, vagy egy régiebb, zártabb, élettől idegen, mesterkéltné statikus (szimbolista) világ kelléke. Amellett, a háború nyers és véres élményei közt, amikor a brutális események és végítéleti szenvedések azonnali reakciókat téptek ki a gyötrődő emberek lelkéből, nem tűnhetett-e egy még a maga igazi hangját és modorát csak most kereső költő s ugyanakkor ízig-vérig forradalmár mozgalmi ember szemében idejétmúltnak, mesterkéltné, majdnem frivolnak a rím, a ritmus, általában a forma hagyományos tisztelete — mindaz, ami a vers művészetének bizonyos mestersége ?

Az ő számára nem az a fontos, hogy amit ír, szép legyen: hanem az, hogy kifejező legyen : nyelven, képen, dinamikában *expresszív*. A szimbolista költői stílusban általában a jelzők hordják a legnagyobb hangulati terhet; a dinamizmusban a vezérszólamot az állítmány, s az ige viszi. A jelző árnyal ; az ige : cselekvés, mozgás, lendület. A léleknek abban a titkos műhelyében, ahol az élmény kifejezésre váltódik, szavakba testesül : a dinamizmusban, alapélményének, világhoz való alpviszonyának megfelelően, minden mást félreszorító kizárólagossággal lépnek előtérbe a mozgás-képzetek. Ime egy példa Kassák egy verséből :

Mert az éjjel valaki belém zubogatta a nevetését
s ami ha holnap megvásna az inyem,
fiatal bikamód, kiszarvadzik a homlokomon,
kipiroslik a kezem jószágú fűrtjein,
kirúgatja az inamat
és szétpeckeli a fogaimat.

Mert az éjjel valaki belém zubogatta a nevetését
a reggeli 5 pedig játszani-kedvvel kiszippantott az utcára
egyedül

- csak egyedül a kókadtt, zenebonás fejemmel :
- a világosság most ikreknek mutogat az anyjával,
- a föld: rengeteg alázatosság, nyalogatja a talpam,
- a színek mind megpingálják a szemeimet,
- a hangok mind pántlikát gombolyítanak a füleimnek,
- a vonalak mind beleegyenyesülnek a gerincembe
és a formák mind rátáltoskodnak az ölemre.

*

„Minden a mi rokonunk”. A szimbolizmus finoman árnyaló impresszionista ecsetvonásai után a dinamizmus mindennek mindennel való rokonságát vallja és akarja érzékeltetni (mint már annakidején Whitman is): rokonságukat az egyetemes életben, az élet egyetemes mozgásában. A kassáki dinamizmus-expresszionizmus mélyén nemcsak lappangó panteizmust érezni (mely mintha távolról Jules Romain's unanimizmusára emlékeztetne), hanem bizonyos, elsősorban nyelvben és képkötésben megnyilatkozó törekvést is — (és ez némileg szintén párhuzamos az unanimizmussal) — az egész világ állandó aktualizálására, mozgósítására, megjelenítésére a versben. „Összedicsérni az élet érdemes plusszát” — ahogyan Kassák egyik verse mondja.

Voltaképpen ez az „összedicsérés”, együvé-sűrítés történik meg az olyan erős asszociatív feszültségű, szintétikusan alkotott képekben, mint „a kövér csönd bezsindelyezte a várost”, vagy „az utcák fölhólyagzott testén... borzas, zöld erdőket nevetnek a fiatal lányok”.

De mindez végülis még mindig csak egy mozzanat, s nincs benne az egész teljesség. Igaz: nincs benne a reális szemléletben sem; még legtávolosabb képünk is határolt. Hogy a világ minden pillanatban meglévő együttlétezését érzékeltessük, le kell bontanunk a reális szemlélet határait, túl kell emelkednünk rajtuk; együtt, egymás mellett, egyszerre kell elővetítenünk mindazt, ami van, illetve — mert ez lehetetlen — mindazt, amit a rengeteg egymás-mellett-létezőből kiválasztunk. Elemeire bontjuk a világot; ezeket az elemeket összerázzuk egy csöben; a csövet addig és úgy forgatjuk, amíg az elemek szeszélyes kombinációja kiadja a lelkiállapotunknak, hangulatunknak, kedélyünknek megfelelő alakzatot. Alakzatot, mely a világ elemeiből, de *nem a világ saját organikus törvényei, hanem a mi kompozíciónk szerint formálódik új egészsé.* Nagyjában ez a szimultanizmus.

Legnagyobb költőjének, Apollinaire-nek első magyar fordítása a *Tett* első számában jelent meg; ennek közlése is fölért az esztétikai program-adással. Babits ezt írta vele kapcsolatban: „Kozmikus lírát akarnak, minden elhatárolódás nélkül valót, s folyóiratuk első számában programszerűen közlik Guillaume Apollinaire-nek egy versét, hol a balladás történet fordulópontján a költő, egy pillanatra, célzásokban és futó sorokban fölillantja, minden történik ugyane pillanatban, mindenfelé, az egész világon... A lírának e szimultanizmusa, mely a sziquáltán színek és események egyszerrelátásán sarkallik, ki óhajt terjeszkedni az egész emberiség szimultán érzéseinek egyszerre-érzésére is: s szemet-szívet egyaránt a végtelenbe akar dagasztani” — ami lényegében így is van. Egy tagadhatatlan különbséget azonban észre kell vennünk Apollinaire és Kassák szimultanizmusa között. A módszer többé-kevésbé azonos; hangulati töltésük különböző.

Kassák, saját vallomása szerint, nem Apollinaire-től tanulta a maga szimultanizmusát. Az *Egy ember életében* elmondja, hogy amikor a *Tett* megindítására készült, Raith Tivadartól kért Apollinaire-fordítást az első számba. Raith „néhány nap múlva Apollinaire *Saint Merry muzsikusa* című versének a fordításával jött be . . . Szép vers, különös szimultán líra, én most olvasok tőle először s milyen öröm számomra, hogy rokonságot fedezek fel köztem és eközött a távoli, ismeretlen ember között”. Rokonság az ábrázolás módjában, tagadhatatlanul. De Apollinaire a szimbolizmus felől jön, Verlaine, a verlaine-i dal, a *Gáláns ünnepek*, a *Belga tájak* Verlaine-je, s még messzebb, egy Verlaine-en átélt Villon felől; nála a szimultanizmusba a francia lírai hagyomány fejlődik át — s a kettő: szimbolizmus és szimultanizmus, a verlaine-ien csupa-zene dalok és az *Égőv* vagy a *Saint Merry muzsikusa* között ott van, mint átmenet, mint valóságos műhely, a *Megsált szerető éneke*, ahol az ember szinte tetten éri az átfejlődést: azt a pillanatot, amikor ez a már fokozhatatlan zenei tökélyre érett, már-már abszolút muzikalitású líra át-billen a szimultanizmusba.

Nem így Kassák: ő kezdettől fogva a szimbolizmus, az elődök, a *Nyugat* határozott, tudatos és programszerű ellenlábas; s a szimultanizmus formai módszerével a dinamikus létérzés és a szocializmusra törő forradalmi kollektívizmus élményeit fejezi ki. Apollinaire-ből egy túlrejt világ alkony-hangulata árad, elemezhetetlen nosztalgia, „epedő asszonytekintetek vonuló nyájának”, a meddő várakozásoknak, egy haldokló messi fuvolahangnak a melankóliája — mint a *Saint Merry muzsikusa* végző soraiban is; Kassáknál izmok feszülnek, tömegek menetelnek, bazalt-talpú hidak épülnek, „nyár van és élet”; ő „az idők új arcát éneklí”, de a társadalom konkrét küzdelmei közt, az elnyomottságból fölfelé, teljes, napos, építő nyári életre törő munkások előtt:

Tegnap még sírtunk s holnap, holnap talán a mi
dolgunkat csodálja a század.
Igen! Mert a mi csúnya tömpe ujjainkból már zsendül
a friss erő,
s holnap már áldomást tartunk az új falakon . . .

*

„Kinek adjam ezt a könyvem első nekiszaladás az új Kassák felé” . . . Ez az új Kassák az emigráció Kassákja, a dadaista-szürrealista. Az, aki eltökélten leszámol minden „irodalommal”, minden esztétikával.

. . .ők hát a költők ők a szelíd báránykafejúek és a
kiszöpött édesfagyökerek is ők
{ ha ők megszólalnak a majom szégyenlősen vízbeugrik
hozsanna hát neki
mi pedig kinyitjuk ablakainkat
halljuk az esztétikát kukorékoló jaguárokat a hajnalban
de nekünk már nem kell semmitől se tartanunk
szeretett tűzoltóink fősorakoztak a tohuvabohu folyó
partján.

Mi ennek a dadaizmusnak a programja?

köpd ki magadból a langyos területeket az elszaba-
dult lendületre apellálok
alig van valaki aki le merné nyelni a logikát . . .

Kassák le meri nyelni. Igaz, hogy a történelem már előtte lenyelte: megteremtette a dadaizmus föltételeit. „Nyelvünkről leakasztottuk a hárfákat fejünkbeül kifésültük a grammatikát” . . . és: „A szavak nem azért vannak hogy tartalmat hurcoljanak mint a zsákhordók a költő azonban egész bátran a feje tetejére állhat.” Végül: „Csak egy út van egyenes — és ez az úttalanság.”

Az úttalanság ; vagy a tudattalan. A dadaizmus elvet, hazugságnak minősít minden komponált irodalmat : minden olyan alkotást, amely szerephez engedi a rendszerező, kiválasztó, rendező értelmet. Lényünk egyetlen területe, ahová még nem ért el a hazug és hamisító értelem : a tudattalan ; ide kell lemerülni, ezt kell szóhoz juttatni, a maga ősi természetességében. „Mint dühödő szél, széttépjük a felhők és imádságok vásznait s előkészítjük a katasztrófa, a tűzvész, a széthullás nagy látványát!” — hirdeti Tristan Tzara a harmadik dadaista manifestumban (1918 decemberében), és „abszolút spontaneitást követel.”⁶ Egy francia kritikus, Jacques Rivière így foglalta össze a Dada törekvéseit : „Megragadni lényünket, mielőtt bármiféle megszokásnak engedne ; összefüggéstelenségben, illetve őseredeti összefüggéseiben fogni meg, mielőtt az ellentmondás elve megjelennék és arra kényszerítené, hogy megsűrűsödjék és megformálódjék ; logikai egységét, mely szükségképpen szerzett (másodlagos), egyedül eredeti (elsődleges) abszurd egységével helyettesíteni.”⁷ Ami Kassák dadaista terminológiájában így hangzik : „Lenyelni a logikát”. Vagy : kiköpní magunkból a „langyos területket” és átadni magunkat, fönttartás nélkül, az „elszabadult lendületeknek”. A szavak nem azért vannak, hogy rabszolgaként logikai tartalmakat hurcoljanak és grammatikai rendbe igazodva logikus mondatokat közöljenek, hanem azért, hogy a tudattalan szeszélyesen oldódó-enyésző képeit, e spontán kép-vegetáció folyamatoságát közvetítsék.

A dadaista forradalomnak ehhez a negatív mozzanatához egy pozitív jellegű társul : amaz a rombolás költészete, emez a teremtésé. A dolognak ezt a részét legvilágosabban Pierre Reverdy fogalmazta meg. „Olyan művészetre is törekedhetünk — írja folyóiratában —, amely egyáltalán nem akarja utánozni vagy értelmezni az életet. Ahogyan volt olyan művészet, amely az életből merítve a valóság elemeit, igyekezett többé vagy kevésbé teljes képet adni erről a valóságról : úgy lehetséges olyan művészet is, mely új módokat fedezve föl, az életből csak a valóságnak a műalkotáshoz szükséges némely elemeit kölcsönzi, anélkül azonban, hogy ez a műalkotás utánozná az életet. Megteremteni azt a műalkotást, amelynek megvan a maga független élete és valósága, s mely önmagának célja, a mi szemünkben magasabbrendű dolog, mint a való életnek bármilyen tetszélgősen ötletes interpretálása, ami csak alig szolgálja, mint a hű másolás, melyet különben sosem érnek el, akik ilyesmire törekszenek, pusztán csak azért, mert a művészetet lehetetlen volna azonosítani az élettel anélkül, hogy meg ne semmisítenénk.”⁸

Ez a költészet tehát a valóságból kölcsönzött elemekkel ugyan, mert másból nem kölcsönözhet, de *nem a valóság objektív törvényei szerint*, hanem pusztán önelvűen új *költői valóságot* akar létrehozni, olyant, amely egyedül mértéke önmagának és semmi egyébhez nem mérhető : autonóm világ. A költő új realitással fogja össze a valóság tudattalanban úszó törmelékeit, s alkotásában semmi másnak nem engedelmeskedik, egyedül csak ihletének. Nem megfigyel, nem utánoz, nem értelmez ; önálló, a valóságtól független képeket teremt, s ezeknek hiteléért egyedül ő maga, az ő ihlete kezeskedik. Asszociál, de az asszociációnak nem az a — bármily távoli — kapcsolat az elve nála, ami a két társított dolog között a valóságban fönnáll, hanem pusztán az a szellemi mágnesség, amely két dolgot az ihlet melegében, a képteremtés és a képben való önkifejezés igényei szerint pillanatnyilag egyberánt. Egy példa Kassáktól :

⁶ Christian Sénéchal : *Les grand courants de la littérature française contemporaine*, 1934, 380.

⁷ *A Nouvelle Revue Française* 1920 augusztus 1-i számában (Reconnaissance à Dada c. cikkében). — Vö. Marcel Raymond : *De Baudelaire au surréalisme*, 1933, 309—365. a dadaizmusról és szürrealizmusról ; Tristan Tzara : *Le surréalisme et l'après-guerre*, 1948 ; Maurice Nadeau : *L'histoire du surréalisme*, (1945) a különféle törekvések és „izmuskok” magyar ismertetése modern *Uj francia költők* c. könyv bevezetése, és legújabban Kassák Lajos és Pán Imre : *A modern művészeti irányok története, Nagyvilág* 1956/37.

⁸ Sénéchal i. m. 380—81.

A reggeli vörös pódiumokon ideoda táncolnak a városok napok szakadatlan tavaszörületet puttonyoznak a tornyokra a horizonton levágot fejfák zarándokolnak üres darázsfaszkekkel a hónapok alatt ó városok születések óráján elnyűt cipősarkak és cintányérok keringtek a levegőben mint paradicsom-madarak...

Kassák e verseinek, jellemzően, nincs külön címük; a költő tudatán, illetve tudattalanján folyamatosan árad, hömpölyög át a világ; egy-egy (számmal jelzett) költemény olyan, mintha egy folytonosan forgó, soha le nem járó hanglemeze időnkint rátennék a tűt, majd megint levennék, aztán ismét rátennék, és így tovább: a tudat, helyesebben a tudattalan életének egy-egy „hangos” részlete a vers. Vagy mintha valóban „a tohuvabohu folyó partján” állnánk: sötéten, folytonosan siklik tova az ár, s fölszínére néha rávetődik egy fénysugár.

Mindez ott a legszuggesztívabb, ahol a legjobban megközelíti a Reverdy által megfogalmazott eszményt: ahol a kép a legpontosabb, a reális vonatkozások „terhétől” a leginkább megszabadul, a legfüggetlenebbül válik „költői valósággá” s valóban új, autonom realitásként hat képzeletünkre. Ilyen szűrrealitások az efféle sorok mint „a reménytelenség bazalt oszlopai virágznak fölöttünk”, „a horizonton levágot fejfák zarándokolnak üres darázsfaszkekkel a hónapok alatt”, „harangok kiléptek ketreceikből s most áttopognak a hidak fölött”, vagy „teljes intenzitással érezzük az ösvérek közelségét, akik fülük mögött új megváltókkal ácsorognak a jégcsapok alatt”; ilyenek azok a versek vagy versrészletek, melyek zsúfolt irreális asszociációik révén szinte nyomasztó erővel érzékeltetnek egy-egy tovább már nem boncolható, elemi hangulatot, s azt az „eredeti, abszurd egységet” közvetítik, melyről Rivière beszél. Például:

Egy kettő Egy kettő
Már az utolsó hordókat dudlizzák az őrmesterek a hold roppant ejtőernyőkkel hintázik az erdők felett bizony jó lesz ha mindenki aludni takarodik a tyukokkal szörnyű éj szörnyű éj szörnyű éj a villamosok újra felbogarzóttak a körutakon süket, karmesterek csőrömpölnek a pincérek agyvelejében kokottok és egérszagú vénasszonyok kiléptek az ordító cimtáblákból...

Vagy a „Tartsátok föl a kezeiteket meghalt az asszony” kezdetű vers.

*

Hátra volna, hogy minderről mérleget készítsünk; de ezt elkészítette maga a költő. „Végigmentem az izmusok fejlődésén — írja — s végeredményben talán sikerült leszűrnöm olyan eredményeket, amik az ismert kísérletezések nélkül sohasem jöttek volna létre. Hiszem, hogy magam is ugyanúgy, mint a külföld kísérletezői közül a valóban alkotásra hivatottak, átléptem az irányzatok határvonalain s költészetemben az iskolák céljai eszközzé alakultak át egy magasabbrendű, egyetemes művészi kifejezés érdekében.”⁹

Mirre ehhez csak néhány megjegyzést kell hozzátennünk.

Az elsőt a „kísérletezések” szóhoz. Kassák hangoztatja: „korszerűen vetődtek föl benne a kétségek a múlt hagyományai iránt”; nem majmolta az újítókat, hanem párhuzamosan haladt velük. Hogy ki, hol és mennyire hatott kísérleteire? Kétségkívül érték ilyen hatások; s nagyon jól tudjuk, hogy a hatás nem föltétlenül azt jelenti, hogy egy költő olvas egy másik költőt és utánozni kezdi. Éppenséggel az a gyakoribb, hogy a „hatás” baktériumai mintegy a levegőben úsznak. Valószínű, hogy „A ló meghal, a madarak kirepülnek” nem született volna meg Apollinaire, az *Égőv*, a *Saint Merry muzsikusa* nélkül; de ez egyáltalán nem azt jelenti, mintha Kassák *utánozta* volna Apollinaire-t. Ahhoz, hogy Kassák átélje dadaista-

⁹ Az *Összegyűjtött Versek* utószavában (A pásztor elkíséri nyáját):

szürrealista korszakát, egyáltalán nem volt szükséges, hogy akár Tzara kiáltványait, akár Reverdy *Nord-Sudjét*, akár később Breton manifesztumait áttanulmányozza; expresszionizmust sem kellett a német expresszionistáktól tanulnia. Mindez „a levegőben volt”. Kassák együtt alakult korával; kora eszméinek és törekvéseinek hatása alatt. Látszólag épp oly illogikus szakadozottsággal, épp oly máról-holnapra vetette bele magát egyik izmusból a másikba, mint ahogy maguk ezek az izmusok burjánoztak egymás után — valójában azonban mégiscsak következetesen, egységesen és szervesen fejlődött, s egymásra következő izmusai végeredményben „logikusan” következnek egymásra.

Mert ezek az izmusok nem pusztán irodalmi kísérletek voltak; mindegyiknek megvolt a maga realitása a korban, fedezte a költő életkörülményeiben. Ki tagadná például, hogy dadaizmusában, mint minden dadaizmusban, sok a csinált bukfenec? Igaz, hogy a költő „bátran a feje tetejére állhat”, de szeretnők, ha *kevésbé tudatosan* állna a feje tetejére. Megértjük, hogy átadja magát az „elszabadult lendületnek”; de szeretnők, ha az illogikus logikája kevésbé érvényesülne, ha a programszerű spontánság spontánabb, kevésbé irányított volna, ami egyébként az egész dadaizmusra-szürrealizmusra áll. De az kétségtelen, hogy amikor Kassák belevetette magát a dadaizmusba, akkor, életének adott körülményei közt és adott élményeivel, ez volt számára a legtermészetesebb ihletforma és kifejezés. Az *emigráns* Kassák nem szolgálatkészen majmolt valaminő bizarr idegen divatot, hanem — ha idegen ösztönzésre is — éppoly természetesen találta meg akkori élményvilágának adekvát kifejezési formáját a dadaizmusban, mint amilyen természetes megnyilatkozásmódja és stílusa korábban a dinamizmus expresszionizmusa volt.

*

A második megjegyzés a „magasabbrendű, egyetemes művészi kifejezéshez” kívánczik. Egy tömör, vázaltszerű kis tanulmányában, melyben az utolsó ötven év német költészetének fejlődéséről ad áttekintést, az expresszionizmusnak a húszas évek végén bekövetkező apályával kapcsolatban írta egy mai német kritikus: „Man kann nicht sein Leben lang Expressionist sein” — nem lehet az ember egész életén át expresszionista.¹⁰ Az expresszionizmus bizonyos fokig kor, és bizonyos fokig életkor kérdése; bizonyos fajta *Sturm und Drang*, amely után a lázadóknak a természetes fejlődés organikus szükségszerűségével lép föl a klasszicizmusnak (a saját klasszicizmusuk megteremtésének) igénye. Így történt ez Kassáknál is. A szürrealitás felől visszakanyarodott a realitáshoz, de ez a realitás, ahogyan ő látta, már nem volt teljesen azonos azoknak a realitásával, akik ellen annakidején lázadt.

A fiatal, expresszionista-dinamista Kassák *lelkese* dött a világért; az izmusok kalandján túljutva egyszerűen élte a világot. Most már nem a valóságon *kívül* komponált *önálló* „költői valóságot”, hanem a konkrét (mondhatni kollektív: mindannyiunk számára egyformán létező) valóságból bontott ki valaminő benne rejlő többletet — realitásában a szürrealitást. Az izmusok lázas élmény-anarchiájában Kassák elsősorban ezt tanulta meg, ezzel a költői tudással gazdagodott: hogy minden, ami reális, egyben szürrealis is; költői szemlélet (és kifejezés) kérdése meglátni (és megláttatni) benne a szürrealitást — úgy, ahogyan egyben és együtt adja a kettőt Kassák egy-egy olyan verse, mint a *Mandulafa*, a *Gyarló varázslat* vagy a *Telefirkált lapok*.

Lényegében ez történt: Kassák az izmusok vándorévei után hazatalált, megtalálta alkatának legjobban megfelelő saját hangját és kompozíciós formáját. „Egyhelyben állok, fölfelé nővök és egyre mélyebbre eresztem gyökereim” — írta. A kép találó: miután stíluskeresési problémáin túljutott, valóban mintha mélyen földbenyúló hajszálgyökerekkel szívta volna föl magába a *valóság* nedveit, hogy azokból termelje ki lombját-virágját — alkossa meg a korábbi sűrű stílusváltozásokkal szemben most már huzamosan, nem-változóan egynemű költői stílusát, s fejlessze ki letisztult, biblikus-bukolikus tónusú férfi-hangját.

¹⁰ Curt Hohoff: Utószó a *Flügel der Zeit* antológiához (170. lap).

LENGYEL DÉNES

JÓKAI ÉS PETŐFI SZAKÍTÁSÁRÓL

Hozzászólás Szekeres László cikkéhez

Az újabb irodalomtörténeti kutatás nagy érdeklődéssel fordul Jókai 1848/49-es tevékenysége felé. Az érdeklődés teljesen indokolt, mert ez a korszak az író pályafutásának egyik legérdekesebb és legismeretlenebb szakasza.

Legújabban Szekeres László *Jókai és Petőfi szakítása* címmel¹ folyóiratunkban régen vitatott kérdést kívánt megoldani, majd ugyanő hasznos Jókai-bibliográfiát is közölt.² Mindkét cikk gazdag filológiai anyagot tartalmaz. Szekeres sok új adattal rendelkezik, dolgozataiban számos félreértést tisztáz, és gazdag bibliográfiát nyújt. Ezért joggal várjuk tőle Jókai publicisztikájának teljes feltárását, és a felfedezett értékek mielőbbi közlését. Ha most cikkeinek néhány szakaszával szemben aggályunkat fejezzük ki, ez csak munkájának javítását, kiegészítését célozza.

Szekeres gazdag anyagot közölve, vitathatatlanul bebizonyítja, hogy Jókai és Petőfi közt „1848 nyarán a publicisztikán lemérhető elvi különbségek nem növekszenek, hanem csökkennek s az események Petőfit igazoló menete juttatja el Jókait a honvédő harc elkerülhetetlenségének felismeréséig.” Ezzel a cikkíró hasznos szolgálatot tett, és sok téves felfogást sikerült kiküszöbölnie. Mégis rámutatunk arra, hogy még nem oldotta meg feladatát. Itt ugyanis az összeütközés, a „szakítás” jelentőségét becsüli túl a kutatás. Az igazi elszakadás — véleményem szerint — nem az *Életképek*ben kiadott nyilatkozatokban jelenik meg, mert azok sem politikai, sem szubjektív vonatkozásban nem jelentik ennek a kipróbált barátságának a végét. De vizsgáljuk meg előbb a „szakítás” okait közelebbről.

Ezekről az okokról Szekeres nem egyértelműen szól. Cikkének első részében ezt írja: „A szakítás a forradalmi fejlődés csomópontján magánügyek következményeként jött létre, s a politikai eltérések csak fokozták a szubjektív ellentéteket.”³ Ezzel szemben másutt már ezt olvassuk: „Jókai és Petőfi — mint kifejtettem — szubjektív okok miatt szakított egymással.”⁴ Itt már nem szól politikai eltérésekről, holott ezek nagyon jelentősek. Hiszen a Vörösmartynak közlése áll a középpontban, s mintha erről Szekeres teljesen megelégedne. Pedig Petőfi ezt írja augusztus 27-én a költeményhez írt jegyzetben: „Én, ha verset írok, nem írom a magam multságára, hanem írom azért, hogy kiadjam, hogy gyönyörködjenek benne vagy okuljanak rajta. (Elérem-e célokat vagy nem? az nem tartozik ide.) Sokan voltak, kik e költeményem kiadását elleneztek. Nem tehetek róla. Én érzem a legnagyobb fájdalmat, hogy erre kényyszerülve vagyok, mert én szerettem, én tiszteltem legjobban Vörösmartyt mindazok között,

¹ *Irodalomtörténet*, 1957. 4. sz.

² *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1957, 4. sz.

³ I. h. 434. l.

⁴ I. h. 450. l.

kik őt valaha szerették és tisztelték, de elveimet még sokkal jobban szeretem és tisztetem, mint őt. Szívem sajog és vérzik, de kérlelhetetlen maradnék, ha elvérzeném is bele. Brutus talán sírva szúrta le jótevőjét, apját, Caesart, de leszúrta. Hogy Vörösmartyt elítélem, nagy áldozat, melyet szívem tesz elveimért, de bármily nagy ez áldozat, kész vagyok és mindenkor kész leszek sokkal nagyobbakat is tenni értetek, szentséges elveim!" Ezzel a szilárd és könnyörtelen elvhűséggel szemben hallgassuk meg Jókai álláspontját: „Vörösmarty neked is, nekem is, második atyánk volt. Ő vezetett be az irodalomba; ő pártfogolt, ő szeretett bennünket, ő figyelmeztetett hibáinkra. S aki négy szemközt mondja meg hibáinkat, az nem kritikuskunk, az barátunk, az apánk. Nem szabad őt megtámadnunk!"⁵ Ez a két nyilatkozat világosan mutatja, hogy a barátok között áthidalhatatlan ellentét van. Petőfi forradalmi elszántsága és Jókai megértő humanizmusa ebben a kérdésben is élesen szemben áll egymással. A politikai ellentét tehát nem látszat, hanem az éppen felmerült Vörösmarty-kérdésben is nyilvánvaló valóság. Hogy ehhez szubjektív, magánjellegű okok járultak, azt nem vonjuk kétségbe. De a kettő viszonyának pontos felmérése elképzelhetetlen, hiszen ezt még a két barát sem tudta volna megállapítani.

A politikai és szubjektív okokról maga Jókai is nyilatkozott. Szekeres idéz is három nyilatkozatot, s ezekből azt olvassa ki, hogy Jókai „szubjektív okokra vezeti vissza a szakítást”. De az egyik nyilatkozat kevésbé felel meg ennek az igénynek. Jókai ezt írja: „Valami mélyebbre ható, erősebb vérmérgezésnek kellett itt működni, mint egy halvány politikai nézetkülönbség. Hiszen saját, akkor írt cikkeim állnak mint terhelő tanúk ellenem, akik szemembe mondják, hogy én éppen olyan vakbuzgó „gyökérirtó” voltam, mint Petőfi.”⁶ Mint látjuk, itt maga az író szól valamiféle halvány politikai nézetkülönbségről. Nem közli itt Szekeres az „Életemből” című kötet adatát, amelynek rövid summája ez: „E költemény fölött hasonlottunk meg.” A szerző nem ismerteti Jókai nyilatkozatát, ha ez a politikai okot állítja előtérbe. Így Petőfi Sándor *Összes költeményei* életrajzi bevezetésében ezt olvassuk: „Én kértem előbb, majd tiltakoztam ellene, hogy azt (a Vörösmarty-verset) közös lapunkban kiadja. Ezen aztán úgy meghasonlottunk, hogy egész Buda ostromáig nem jöttünk többet össze egymással.”⁷ Nagyon érdekes ebből a szempontból a *Forradalom alatt írt művek* bevezetése. Ebben többek között ezt írja Jókai: „Erre az időszakra esnek (csaknem egy rövid hó időközére) életem legválságosabb időpontjai. Események egy huszonhárom éves életben.

Petőfivel, kivel lélekben egyé voltunk forrva eddig, kétszeresen meghasonlottam. Először, mint társszerkesztő a Vörösmartyhoz írt s általam nem helyeselt költeménye miatt; másodsor, mint férfi, oly családi ügyeimbe avatkozás miatt, amik a legbensőbb barátára nézve is szentélyt képeznek.” Ez a megfogalmazás határozottan a politikai szempontot állítja első helyre.⁸ Érdekes magyarázatát adja annak is, hogy a nyilatkozat után Jókai még radikálisabb cikkeket írt: „A hon veszedelme fölötti elkeseredésen kívül önlelkem büszkesége is sarkantyúzott. Be akartam bizonyítani, hogy nem egy az enyimmél forróbb lélek lángja gyújtott fel eddig: tőle elszakadva is tudok égni! Petőfivel nem érintkezve többé, iparkodtam őt túlszárnyalni a szabadság bálványozásában.” Ezeket a nyilatkozatokat nem vehetjük mind szó szerint, de a kutatónak mégis valamennyit fel kellett volna sorolnia, s csak ezeknek gondos elemzése után mondhatott volna véleményt a politikai és szubjektív okok viszonyáról.

Szekeres stílusa helyenként homályos, olykor nem azt mondja, amit ki akar fejezni. Így Jókai egyik cikkéről ezt állapítja meg: „A közlemény szűkszavúsága miatt nem eléggé félreérthetetlen.”⁹ Másutt a táblabírák gúnyolódásairól ír, holott a táblabírák kigúnyolására gon-

⁵ Jókai Mór: *Életemből*, I. 215. l.

⁶ Jókai Mór: *Őszi jény*, 75. l.

⁷ Petőfi Sándor: *Összes költeményei*, Életrajzi bevezetéssel ellátta Jókai Mór, Bp. 1892. LIX. l.

⁸ Jókai Mór: *Forradalom alatt írt művek*, Bp. 1912. 5. l.

⁹ *Irodalomtörténet*, 1957/4. sz. 421. l.

dol.¹⁰ Ugyanigy szól táblabíró gúnyról másik cikkében, s ott is a táblabírákat gúnyolják.¹¹ Különösen bosszantó a sok sajtóhiba az Irodalomtörténeti Közleményekben. Szinyei József nevét kétféle ortográfiával találjuk : Szinyei és Szinnyei helyesírással.¹² Pálffy Albert nevét így és Pálfi helyesírással is közli, s végül a bibliográfiában az időrendet helyenként felcseréli (pl. *Életképek* okt. 25. után okt. 22. következik).

Szekeres dolgozatai nagy lépéssel vitték előre a Jókai-kutatást. A történeti összefüggéseket most már jobban látjuk, és cikkei után sok téves nézetet el kell vetnünk. De minthogy a Vörösmarty-kérdést nem elemezte kellőképpen, és Jókai több nyilatkozatát nem vette figyelembe, eddigi bizonyítása alapján nem fogadhatom el azt az állítást, mintha ennek a „szakításnak” csak szubjektív okai lettek volna. Vizsgáljuk meg közelebbről a „szakítás” problémáját is. Jókai és Petőfi barátsága mély és őszinte szereteten alapuló kapcsolat volt. Ismeretes, hogy a pápai, majd a kecskeméti találkozás után Pesten először Petőfi segítette Jókai pályakezdését, aztán együtt haladtak politikai és irodalmi pályájukon. Ma már — hála Szekeres munkájának — látjuk az összhangot és az eltéréseket, s ezekből következtethetünk is. A két ifjú barátságának sok próbát kellett kiállnia. Emeljünk ki néhányat ezek közül, hogy a „szakítás” jelentőségét ezeknek világánál szemlélhessük.

A „szakítás” szubjektív oka, Jókai házassága kétségkívül igen jelentős tényező. De vajon nem bírt-e ki ennél súlyosabb próbát is a két ifjú barátsága? Amikor Petőfi 1847-ben házasodni készül, Várady Antalt és Jókai Mórt kéri fel esküvői tanúnak. A költőnek ekkor különösen nagy szüksége lenne barátai társadalmi támogatására, mert nemcsak Júlia apja ellenzi a házasságot, hanem a szatmári társaság is mindent megtesz, hogy kellemetlenséget szerezzen a jegyespárnak. Nem csoda, ha Petőfi türelmetlenül várja barátait. Amikor se választ nem kap, se a tanúk nem érkeznek, ilyen levelet ír Váradynak: „Már mi a fene ez? én bámulom annak idejében a szemfényvesztés mesteriségét, de most ne bolondozzatok velem, hanem írjátok meg együtt kereken, hogy jöttök-e vagy sem? hadd tudjam már mihez tartani magamat, mert ha nem jöttök, hát kapok én itt is embert, aki bír annyi műveltséggel, ha többel nem is, hogy a nevét csak be tudja írni a matriculába vagy csizióba, vagy minek híják azt a papi protokollumot.”¹³ Jókai később levélben kimentti magát, de ezzel legfeljebb csökkenti a sértés súlyát. Petőfi nem szakította meg a baráti kapcsolatot, sőt ezután költöznek közös lakásba.

Még komolyabb összetűzésről számol be Jókai *Petőfi eszmecsirái* című munkájában. Az író elbeszéli, hogy 1848. június 11-én egy olasz császári ezred fellázadt, és összetűzött a magyar katonákkal. Erre a nemzetőrséget is fegyverbe szólították. Jókai hazafutott, hogy szuronyos puskáját magához vegye. Petőfi is felfegyverkezett és barátjával akart tartani, De Júlia féltette férjét, és így szólt Jókaihoz:

— Az égre kérem önt, siessen! ne várja meg Sándort. Zárja be a lépcsőajtót, s vigye magával a kulcsot.

Jókai teljesítette a kérést; Petőfi nem vehetett részt az éjszakai összetűzésben. A két barát összezördült, Jókai ekkor és ezért költözött el Petőfiéktől. Ennek az összekoccanásnak is voltak szubjektív és politikai okai egyaránt.

Több olyan összetűzésről is tudunk, amelyeknek okát Jókai nem közli, s ezek mind elmúltak, a barátság örökkétartónak látszott. A fenti példák azt bizonyítják, hogy a Vörösmarty-vers közlésével kapcsolatos összetűzés csak egy a sok közül, s nem feltétlenül kell szakításnak, utolsó szónak tekintenünk. Annál kevésbé, mert Jókai már a szeptember 17-i nyilatkozatban ezt írja: „Petőfi engem sohasem szeretett, én szerettem őt, s azért az ő kíméletlen szavai legfeljebb bántanak, de ellenségévé nem tesznek.” Később számtalan nyilatkozatban mu-

¹⁰ I. h. 425. l.

¹¹ *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1957/4. sz. 437. l.

¹² I. h. 413. és 419. l.

¹³ Bővebben: Hatvany Lajos: *Felések felesége*, Bp. 1919. 348. l.

tatkozik meg őszinte, baráti érzése. Petőfi pedig éppen azt viseli el nehezen, hogy a „szakítás” után kétszer is üzent Jókainak, hogy fontos ügyben keresse fel őt, s „egyetlen barátja” ennek ellenére nem ment el hozzá.¹⁴ Mindez azt bizonyítja, hogy Petőfi a nyilatkozatok, tehát Jókai házassága után sem kívánta megszakítani kettejük kapcsolatait. Éppen ezért az asszonyi intrikával és félreértésekkel teli szakasz részletes boncolgatása helyett a kutatásnak arra kell törekednie, hogy a baráti viszony felbomlását ne a határidőhöz kötött szemlélet, hanem a történelmi fejlődés szempontjából vizsgálja meg.

Petőfi és Jókai barátságát a politikai és személyes problémák szorosan összefűződő szövevénye zavarja meg. Mindkettejük házastársa politikai tényező is, hiszen Szendrey Júlia forradalmár, Laborfalvy Rózának pedig mágnás és békepárti kapcsolatai vannak. Az egyes összetűzések, kis haragok boncolgatása helyett — amely rendszeren Jókai elítélésével szokott járni az eddigi kutatásban — a két barát szemléletének különbségét kell figyelembe vennünk, mert csak ez magyarázza meg az összes súrlódásokat. Petőfi forradalmi elszántságát Jókai csak olykor fogadja el, és a szuggesztív hatás alól szabadulva újra meg újra visszatér alapvető felfogásához, a liberális nemesi szemlélethez. Ennek a sokszor párhuzamos, máskor ellentétes felfogásnak alakulásáról helyes képet fest Szekeres tanulmánya. De nem foglalkozva Jókai pályafutásának későbbi szakaszával, nem veheti figyelembe a békepárti korszakot, amelyben teljes ellentét mutatkozik az egykori barátok politikai pártállása között. Az igazi szakítás minden írásbeli dokumentum nélkül akkor jött létre, amikor Jókai Debrecenben a békepárt politikáját kezdte szorgalmazni. Petőfi nem tarthatott sokáig haragot barátjával azért, mert az Laborfalvy Rózát vette feleségül, de nem is bocsáthatta meg neki a márciusi eszmék megtagadását. Ha az összetűzést személyes jellegűnek tartanók, akkor Mikszáth véleményét fogadhatnánk el: ugyan mi köze Petőfinek Jókai szívügyéhez? De minthogy a barátság megszűnését elsősorban elvi, politikai okra vezetjük vissza, ezért a forradalmár költő haragját és Jókai mentegetőzését teljesen megértjük.

PÉTER LÁSZLÓ

TÖMÖRKÉNY MERÁNBAN ?

D. Szemző Piroska tanulmányáról (Adatok Tömörkény István életéhez, Irodalomtörténet, 1958. 108—113. l.) 1956. febr. 9-i lektori véleményemben már kifejtettem, hogy téves következtetésekre jutott. Mivel írása mégis megjelent, kénytelen vagyok cáfoló adataimat röviden a nyilvánosság elé bocsátani.

Mivel próbálja igazolni állítását? *Első érve*, hogy Tömörkény Kőtsönös Rókus képében írt. *Másik*, hogy a *Hüvelyk Matyi* 1890. okt. 19-i számának címlapján levő karikatúrában Tömörkényt véli fölismereni; a rajz a Meránba távozó munkatársat ábrázolja. *Harmadik*, hogy a *Szegedi Napló* 1890. nov. 30-i száma „Meránban időző munkatárs” tudósítását közli a Koch-féle gyógymód bevezetéséről.

Az elsőhöz idézzük föl, amit D. Szemző Piroska Szeged monográfiájából idevágóan citál. (Ez az eredeti dolgozatában nem szerepelt, figyelmét én hívtam föl rá; eredetileg mint új kutatási eredményt szándékozta előadni a Kőtsönös Rókus=Tömörkény azonosítást.) Itt a szegedi szerző (valószínűleg Sz. Szigethy Vilmos) annyit mond, hogy Tömörkény a *Hüvelyk Matyi*-ban a lap „egész sor maradandó alakjának adott derűs és hosszú életet”. Ez nem jelent többet, csak azt, hogy Tömörkény is írt a *Hüvelyk Matyi*—Tömörkény előtt megteremtett — figuráiról s ezzel hozzájárult „életük” meghosszabbításához, alakjuk közkedvelté, maradandóvá

¹⁴ Az *Est Háemaskönyve*, 1925. 137. l. idézi Szekeres, *Irodalomtörténet*, 1957/4. 433. l.

válásához. Kőtsönös Rókus nevében tehát kétségtelenül írt Tömörkény — *is!* De ez a figura nem tulajdonképpeni álnév, hanem olyan, mint az *Irodalomtörténet* ugyanabban a számában Hegedűs Nándor említette váradi „Kesergő családapa”, melyet Fehér Dezső kezdett, Ady nagy kedvvel folytatott és még Hegedűs Nándor is írogatott évekig (127). *A jelzett időben Kőtsönös Rókus néven még Békefi Antal írt!*

A második érve is elesik, ha tudjuk, hogy Békefi — jellegzetes bajuszával — igen hasonló volt a fiatal Tömörkényhez. Ha Békefi fényképét (lásd a mellékletet) összevetjük a *Hüvelyk Matyi* ábrázolta portréval, kétségtelennek tartjuk, hogy a Meránba készülő — Békefi Antal.

Harmadszor : a *Szegedi Napló* 1890. dec. 18-i számának 4. lapján ezt olvassuk : „Békefi könyve [Napról-napra — PL] ma került ki a sajtó alól. A késés okát mindenestre megértik az előfizetők, akik tudják, hogy lapunk e kítűnő munkatársa Meránban tölti a telet...”

Mindez már elegendő ahhoz, hogy megállapítsuk : a szerző állítása alaptalan, következtetése — *egész tanulmányának értelme* — téves.

A szerző véleményem ellenére fönn tartotta valószínűtlenné vált föltevését, hiszen ha elismeri igazamat, le kellett volna mondania a közzétételről. Óvatosságból mégis ennyit beszúrt a tanulmányába: „Le kell szögezünk, hogy abban az időben az ugyancsak tudóbajos Békefi Antal is tartózkodhatott Meránban, és ő is tudósíthatta arról lapját, a *Szegedi Naplót*, mindez azonban nem mond ellent Tömörkény egyidejű ottlétének.” (112).

Miért írja, hogy „tartózkodhatott”, „tudósíthatta”, amikor a *Szegedi Napló* híréből nyilvánvaló, hogy Békefi ez időben *egészen bizonyosan* Meránban tartózkodott.

S az is egészen bizonyos most már, hogy Tömörkény viszont sem ekkor, sem később nem járt Meránban. Fia szerint katonáskodása kivételével soha nem is volt Magyarország határain kívül. Ha Békefivel együtt lett volna kint, ennek föltétlenül nyoma lenne a hírlapi cikkekben, s még inkább : nyoma lenne írásaiban. De Tömörkény 1891-ig nem is volt a *Szegedi Napló* munkatársa, tehát e címen nem is emlegetheti a lap. Még kevésbé lehetett a fiatal, 24 éves patikus „nagy férfi”, ahogyan a karikatúra címe mondja.

S ha mindez még mindig nem lenne elég meggyőző, nunc venio ad fortissimum : Tömörkény 1890-ben nem is lehetett volna Meránban, mert — *katoná volt!* Önéletrajzából, minden róla szóló életrajzból köztudomású, hogy 1888 őszén bevonult s „az a három esztendő” 1891-ben ért véget. Így írja ezt maga D. Szemző Piroska is a *Nagy magyar elbeszélők* című, szerkesztésében megjelent ajánló-bibliográfiában (Bp. 1955. 31. l.).

Két évvel ezelőtti lektori véleményemben tagadtam azt is, hogy Tömörkény valaha is tüdőbeteg lett volna, s ebben elsősorban fiának, Tömörkény Lászlónak szóbeli közlésére hivatkoztam. Akkor még nem szerepelt a tanulmányban az író Burger Gusztávhoz írott levele, amely kétségtelenül bizonyítja, hogy később — *17 év múlva!* — valóban Tömörkény is megkapta a morbus hungaricust. A levél egészen bizonyosan 1907-ben kell : ezt mutatja a 25 évvel ezelőtti könyvtáralapításra való utalása. (Reizner János 1882 júliusában foglalta el az akkor szervezett könyvtárigazgatói állást.) Ezenkívül levelében érdekes vallomást tesz Tömörkény arról, hogy belépett az antialkoholista Good Templar páholyba és az előző év ősze óta nem iszik. Ez a szervezet az 1905 októberében Szegedre került *Hollós József* buzgólkodása révén 1906-ban létesült. Hollós, aki — ugyancsak az absztinencia kérdésében is, de polgári radikális politikai nézeteivel is — Juhász Gyulára is jelentős hatással volt, önéletrajzában (*Egy orvos élete*, New York, 1944. 65—68. l.) elmondja Tömörkény „beszervezésének” történetét, s mint élete nagy kudarcáról, csalódásáról számol be arról, hogy a nagy szegedi író nem sokáig bírta az absztinenciát, s visszatért a mindennapi borocskához.

A közölt levélnek ez az új adata — tehát, hogy 1906-ban Tömörkénynek valóban volt tüdőbaja — a dolgozat egyetlen értéke. Amit a korábbi föltevésre épített (így a Tömörkénynek tulajdonított írások szerzősége stb.) az *mind* homokra épült.

BÉKEFI ANTAL

*A Szegedi Napló 25 éve. 1878—1903. Szeged, 1904. 79. l.
(-Szeged [monográfia] Szeged, 1927. 307. l.)*

ADATOK ÉS ADALÉKOK

ZOLNAI BÉLA

ADY-EMLÉKEK

Ady Endrét nem ismertem „személyesen”, csak látásból. Látni is csak egyszer láttam. 1913 telén volt, amikor a Váci utca déli részén, a Vámház körúthoz közel levő, azóta megszünt Mike-féle vendéglőben vacsoráztam. Főleg diákok, kispénzű intellektuéllek jártak oda. A gazda hónap végén hitelezte is a kosztot . . . A szemközti asztalhoz telepedett le Ady. Nyilván jól érezte magát ebben a miliőben. Bort rendelt és iszogatótt, időnként körüljártatva a szemeit. Lehetetlen volt föl nem ismerni. A Váci utca északi, üzleti részén, egy fényképész kapubanyiló kirakatában ki volt akasztva akkor már közismert képe: homlokára omló, simított fekete haj, nagy fekete szemek. Volt benne valami szuggesztív szépség. Az arca azóta is így él a köztudatban. Észrevette, hogy nézem. Bizonyára nem esett neki rosszul, de attól kezdve kerültem a tekintetét.

Akkor már túl voltunk az Ady-forradalmon, de még mindig lázadónak és rossz magyar-nak számított, aki hívének vallotta magát. Költői mivolta és nimbusza csak nőtt a közvetlen közelségben. A prózai környezet kiemelte akkor már klasszikussá vált vonásait. Horváth János tanulmánya *Ady s a legújabb magyar líra*, (1910) óta szankcionálva volt az ő „beérkeztsége”, bár a harcok még folytak körülötte. Jóleső érzés volt egy helyiségben ülni vele, 24 éves ismeretlenségemben szemtől-szembe a jelennek akkor már legnagyobb költőjével.

*

Nyolcadikos gimnazista voltam Kolozsvárott (1908), amikor először a kezembe került Adynak egy verskötete. Abban az időben, amikor inkább elkobozták a diákoktól az Ady-verseket: kolozsvári piarista tanáromtól, Visegrádi Lajostól kaptam olvasni az *Új verseket*. Visegrádi néhány évvel ezelőtt elhunyt. Adyért is hálás vagyok neki. Nyilván azzal a szándékkal adta, hogy a „legújabb magyar lírát” megismertesse velem. Nem lehetett ellenszenves előtte ez az új költészet . . . Néhány nappal később visszaadtam neki a kötetet, mondván, hogy nem értek semmit belőle. (Azért szólok erről, mert tipikus volt ez az attitűd a századelő fiataljainál.) Visegrádi jóindulatúan, de kissé gúnyorosan mosolygott, mikor arra mertem célozni, hogy valami nincs rendben Ady körül: vagy én nem jutottam még odáig, hogy megértem, vagy Adyban van a hiba: nem tartozik a megérthető, „értelmes” költők közé. De a dolog tüskét hagyott bennem . . . Utólag azzal vigasztalhatom magamat, hogy 1906-ban a 37 éves Ignó, a *Nyugal* szerkesztője, ezt írta *A fekete zongora* c. versről: Akasszanak föl, ha értem. De szép.

Persze, mai szemlélettel nehéz elképzelni, hogy Ady egy ellenszenves, új, talán komikus világot akart ráerőltetni a magyarságra. Pedig irodalmi neveltetésünk ezt a hitet keltette bennünk. Mikor 1908-ban fölkerültem Pestre, az Eötvös Kollégiumba, néhány „modern” barátommal — Baranyai Zoltán, Denghy János, a Nietzsche-rajongó Dobóczki Pál, aki elesett a világháború elején — minden hónapban elmentünk a Nagy Endre-kabaréba, ahol a műsor slágerej között, Apponyi Albert kifigurázása mellett, Ady komikumnak számító versei vagy egyenesen paródiái is szerepeltek. Mindenki ott volt, akinek valami köze volt az irodalomhoz. A műsört vidékről is kultiválták. Időnként Dézsi Lajos, a magyar irodalom-történet kolozsvári professzora is megjelent a kabaréban: ő igazán távol állott lélekben Adytól. Mindenesetre érezhettük, hogy az irodalmi kritikának egyik fóruma lett Nagy Endre és hogy a magyar irodalom egy sorskérdésének tárgyalásához asszisztálunk. Ady volt az 1910 körüli évek egyik nagy közéleti problémája.

Akkoriban írta Ady-paródiáit Lovászy Márton.¹ A füzeteknek nagy sikerük volt. Társaságban Adyról vitatkoztak. Teljes értetlenség mutatkozott Ady stílus eszközei iránt. Amit a stílusvizsgálat mint Ady zeneiségének egyik új eszközét fedezett föl, az *isméllést*, a kabaré-kritika éretlen öncélűséggel fogadta („Hát maga megbolondult, Hogy mindent kétszer mond, Hogy mindent kétszer mond?”)

Az Ady-hívek szinte nyilvántartásba kerültek. Voltak, akik még tagadták Ady-pártiságukat, de titokban már közeltek az Ady-rajongás felé. (Ritkák azok a korszakok irodalmunkban, amikor a közönségnek harcos kiállással rajongani kellett valamely költőért: ilyen volt a Petőfi korszaka is.) Ehhez a rajongáshoz úgylátszik a tagadáson keresztül kellett eljutni. A századeleji „zsúrokon” mindig akadt egy süvölvény, aki szmokingban, csapzott hajjal a züllött műköltőt mímelve, Adyt ironizálva, gúnyosan szavalta, azzal a céllal, hogy az irodalom szellemének tetsző jócselvedetét visz végbe.

Egyik jóhumorú barátommal történt a következő eset. Idősebb urak társaságában Adyról folyt a vita. Az egyik vitatkozó Szabolcskát dicsérte, Adyval szemben. (Ilyen is volt még akkor.) Barátom ajánkozott, hogy elszaval egy Szabolcska-verset. És előadta Karinthy paródiáját, szentimentális modorban:

....
A mi falunkban este van, ha lenyugszik a nap.

.....
Forgácsot vág a fából a gyalu.
Csodálatos, csodálatos falu.

Az idősebb úr megilletődve halgatta a lényegretapintó, andalítóan leplezett gúny-verset és némi áhitatos szünet után megtörte a csendet:

— Látod, öcsém ez az igazi poézis!

*

A Lovászy-paródiák lassan elmaradtak a kabaré műsorából és a helyükbe Reimitz Béla Ady-daljai jöttek. A hangulat átbillent a diadalmas pátosz oldalára. „Röpij hajóm, ... rajtad a Holnap hőse” (*Új vizeken járok*): Ady az öreg urak játékszeréből a harcos ifjúság kifejezője lett. Ettől kezdve nem nevetni, hanem lelkesedni jártunk a Nagy Endrekabaréba. Az volt az érzésünk, hogy egy új, nagy költő elismertetésének előharcosai vagyunk. Mindenki könyv nélkül tudta a Tengerpart, alkony, kis hotelszoba ... kezdetű verset (*Egyedül a tengerrel*), ismétlődő második sorával.

Az Eötvös Kollegium határozottan Ady pártjára állt. Mikor megjelent a Kollégium tanárának, Horváth Jánosnak *Ady s a legújabb magyar líra* című füzete, a kollégium dicsőségének tekintettük, hogy az irodalomtudomány boncasztalára került az új költészet. Tudományos probléma lett az országos vitából, amelynek megoldását és fejtegetését csak a maradiak elleneztek. Ma nehéz elképzelni, hogy a velem egykorú nemzedéknek presztizskérdése volt Ady. Lenéztük azokat, akik Adyt „nem értik”. Persze mi is csak inkább azokat a verseket értettük, amik Horváth János könyvéből diadalmasan és makulátlanul elevenedtek meg — mint pl. a *Halál lovai* — és amelyek még közelebb állottak az Arany utáni, „rejtélytelen” költészethez. Valósággal faltuk az első Ady-magyarozatot, a „magyar Brunetiére” tanulmányát, amely a mi szimbolizmusunkat magyarázza. Riegler (Szakolczay) Ernő zenét komponált Ady verseihez, az évente szokásos farsangi kabaréelőadásra. Ady-dalokat énekeltek a színpadon zongorakisérettel. A titkok titka meg volt fejte: Ady egyszerre érthetővé vált, mindenki számára hozzáférhetővé. Horváth könyve Ady „gyökeréhez” igyekezett hatolni és — amint mondani szokták — fölnyitotta a szemeket. Ady üldözött verskötetei ott állottak finom bőrbe kötve a kollégiumi könyvtár nyílt polcain, hivatalos elismerésként. Csak hozzájuk kellett nyúlni, leemelni őket a polcra (nagy dolog ez egy könyvtárban), hogy kezünkben legyen a mának legfőbb irodalmi problémája.

Akkor még úgy hittük, a probléma tisztán „artistikus”, „esztétikai” sikon fekszik és hogy Ady stílusforradalmár, de politikai lázadására még alig eszméltünk rá, bár Horváth János már utalt Adynak „a mai socialisticus törekvésekkel ... a hazai társadalmi viszonyokkal való kapcsolatára”.

¹ Lovászy Márton Tisza Istvánnak a magyar költészet ügyeibe való illetéktelen beavatkozását is kifigurázta, *Magyar Fűtűlő* c. röpiratában.

Az Ady-kultuszt fokozta, mikor értesültünk róla, hogy a hargitai Horváth János összerakozott a szomszédos érmdiszenti Adyval, bár a barátság részleteiről semmit sem tudunk meg. De a Kollégium szerepe a modern tudomány és az élő irodalom összetalálkozásában jóleső érzést keltett valamennyiünkben.

Egyszer Horváth János elhozta a kollégiumba Ady Endrét (én sajnos éppen távol voltam): mindenki lelkesedett és a Kollégium erkölcsi sikerének érezte az üldözött költő és a franciás kultúrában élő, Párizsban járó kollégisták találkozását.² (A franciáság jelentette akkor, 1910 táján, a modernséget, a haladást.)

Ady kollégiumi látogatása szemtanúk elbeszélése alapján elevenen áll előttem. Ady Horváth János lakására ment. Jelen volt Szabó Miklós is és rövid időre az igazgató, Bartoniek Géza — „Bégé úr” — is benézett Horváth Jánoshoz, Ady látogatásának hírére. Borozgatás közben Ady — alig ivott valami keveset, szomorúnak látszott — azt az óhaját fejezte ki, hogy szeretne az ifjúsággal találkozni. Megadták csöngettyű-rázással a gyülekezés jelét és mindenki sietett a Diszterembe, amely egyuttal Eötvös József könyvtárának elhelyezésére is szolgált. Mikor Ady Horváth Jánossal és Szabó Miklóssal belépett a diszterembe, az ifjúság — mintegy huszonöten lehettek — harsányan megéljenezte a költőt, aki mindenkiel kezét fogott. Több mint félóráig időzött a diákok között.

Amint Durkó Antal nyug. békési gimnáziumi igazgató írja hozzám intézett levelében, Ady kívánságára a fiatalok kuruc nótákat énekelték, amiket ő is velük énekelt. Szabó Miklós ollégiumi tanár emlékezése szerint Ady határozott kívánságára néhány kollégista elénekelt az mert katolikus egyházi dalt, amely a gyászmise liturgiájához tartozik és egy latin prózai zöveg (Libera me Domine a morte perpetua) régi fordítása:

Ments meg, uram, engem, az örök haláltól,
Ama rettenetes napon minden bajtól,
Ha majd az ég és föld meg fognak indulni
S eljössz a világot lángokban ítélni.

Az ének témája rokon a XIII. századi Thomas de Celano *Dies irae, dies illa* kezdetű énekével, amit Babits Mihály (*Amor Sanctus*) és Sik Sándor (*Himnuszok könyve* 1943) fordítottak magyarra. Mindenesetre jellemző a kálvinista Adyra ennek a katolikus egyházi éneknek kiválasztása.

*

A lírizmus a század elején divatba jött Magyarországon. Mindenki tudott könyv nélkül néhány verset a legújabbakból, mindenki, aki a vitatott irodalomért lelkesedett — mert akkor mi valóban lelkesedtünk — Ady, Babits, Tóth Árpád, Kosztolányi köteteit vásárolta. Népszerű lett az Ady-irodalom gyűjtése is. Máról holnapra bibliofilek lettünk. Ambíciónk volt, hogy lehetőleg minden dokumentumát megszerezzük az Ady körüli harcnak, egészen a röpiratokig és az újságkivágásokig.

Az ellenzékiég diadal felé közeledő jóleső érzése is magyarázza a fiatalok Ady-kultuszát. Úgy éreztük — némi büszkeséggel — : az idős professzorok rossz szemmel néznek ránk, a konzervatív folyóiratok ellenünk vannak. Mindez csak fokozta kitartásunkat Ady mellett. Az „öreg urak” persze nehezen szereltek le. De boldogok voltunk, mikor egy-egy tekintély kijelentette, álláspontjának fönntartása mellett, hogy Adynak van egypár igen szép verse.

*

Ha érthető az öregek ellenállása Adyval szemben, aki életszemléletében, szerelmi magatartásában, politikai lázadásában tagadása volt a régi eszményeknek, — a fiatalságot éppen az akkor divatos felsőbbrendűségi tudat kapcsolta Adyhoz. Horváth János könyvéből csak azt hallottuk ki, hogy az új költők „egy megújuló, egy nagyszerű élet Messiásai”. Aki önmagában Adyval azonosult, az abban a hitben élhetett, hogy egy új, haladó, különb, „európaibb” magyarsághoz tartozik. Amint a *Nyugat* neve életprogramm volt a vele egyidejű és a későbbi *Napkeletben* szimbolizált konzervatív magyarsággal szemben, a „nyugatos” Ady profétai jellegével hódított. Igaz, a politikumot akkor még alig értették Adyban, de a költészet határtalan kiterjesztése a titkok, csodák, látomások, bizarr babonák, szimbólumok, a harcos merések világa felé: a fiatalságot részesévé tette egy új, izgalmas, „magyarabb” világnak.

² Ady kollégiumi látogatásáról Mészáros György, aki azóta meghalt, cikket írt 1941 táján valamelyik szegedi napilapba.

Ady világosan megmondta, de nem tudtuk észrevenni, hogy a „csoda” forradalmat jelent:

Vagyok a láplakók csodája...
...Csoda-reggel.
Vulkánhegyek nőnek a lápon,
Végigcikkázik a világón.
Lángoszlop lesz, mi most ködös rém.
Lángfolyó lesz a szenny, salak
S a veszteglő bús akaratból
Lesz diadalmas akarat.

Talán vulkán-hegyekre lépek
Vérvörös, büszke'lobogóval...

(*Vízio a lápon*, Új versek, 1906.)

A forradalom hirdetésétől függetlenül az üldözött és magyarságában félreismert költő természetszerűleg rokonszenvet keltett maga iránt. „Ady stának” lenni önbizalmat adó magartartás volt. A szürkéek hegedőseihez, a megálmódott álmokhoz ki akart volna visszafordulni? Dekadensnek lenni (eltekintve attól, hogy a dekadencia harcra lázadás volt): dicséretnek számított a konvencionális „fehér”, „egészséges”, oskolás irodalommal szemben.

Az ellentétet a régi és az új nemzedék között fegyelmi intézkedésekkel is fönntartották az iskolákban. Tudok esetet, hogy valaki osztályfőnöki megrovásban részesült, mert a folyosón tüntetően Ady egyik verskötetét olvasta. 1910 táján a Markó utcai gimnázium egyik ünnepélyéről legendák keletkeztek. A műsoron Ady *En a Halál rokona* vagyok c. versének elszavalása is szerepelt. Egy színésznek készülő fiú adta elő, kissé föltűnő modorban. Állítólag Erődi Béla főigazgató fölkelt és elhagyta a termet... Ez azonban legenda, de jellemző legenda. Csupán annyi történt, hogy a tanuló a főigazgató kérésére abbahagyta a szavalást. Az ifjúság tomboló tapsviharral adott kifejezést érzelmeinek. Az ünnepélyről Benedek Marcell, az önképzőkör vezetőtanára, hiteles beszámolót adhatna.

*

Az egyetemi politikában még 1918-ban is volt rá példa, hogy valakinek habilitációját a *limine* elutasították, mert az illető „nemzetietlen” szellemben foglalkozott a magyar irodalommal. Nemzetietlen itt annyit jelentett, hogy Adyt nagy költőnek tartotta... Szerb Antal csak a harmincas évek közepén, alapvető irodalmi munkásság után tudott magántanárrá lenni, felsőbb helyről jövő ellenzés dacára, egyik vidéki egyetemünkön.

Abban a félhivatalos levelezésben, amely Szerb Antal ügyében e sorok írója és Szily Kálmán államtitkár között folyt, szerepel Ady Endre magyarságának kérdése is. Legyen szabad e levelekből idézni azt a néhány Adyra vonatkozó sort Szerb Antaltól, amelyek azt a célt szolgálták, hogy a minisztérium előtt hiteles szöveggel igazolják Szerb Antal magyarság-szemléletét:

„Ady társadalomszemlélete a legszorosabban összefügg azzal az új látással, ahogy ő látta a magyarságot. Ez volt Ady legfontosabb újítása. A nemzet nagy költőinek a hivatása, hogy a nemzetet önszemlélethez segítsék. Ady előtt ezt a föladatot utoljára Arany János végezte el. Utána a költők és a nem-költők olyanok látták a magyart, amilyenek Arany János látta. Mire az Arany alkotta kép Adyig jutott, sürgős revízióra volt már szükség. A nemzet jelleme nem állandó, változik a változó korcsillagokkal, mindig új és új vonása domborodik ki. Ady, missziója tudatában, csak rosszkedvűen tudott beszélni Arany Jánosról és az általa alkotott képről:

Egy emberöltőn folyt a dárídó
S ékes meséje Toldi hűségének,
Soha egy riasztó, becületes,
Egy szabadító vagy keserű ének.

(*Kétféle velszi bárdok*)

Az Arany-kép optimizmusa gyötörte — ő aztán elénekelt a riasztó és keserű énekeket. De az Adyban megjelenő új magyarság-elmélet ma még lehetetlen tudományos fogalmakba absztrahálnunk. Még nagyon olyanok vagyunk, mint amilyenek Ady által lettünk, semhogy olyan objektíven tudnánk az Ady látta magyarságot körvonalazni, mint az Arany látta Toldi-magyarságot. A *tragikus magyarság* címszó, melybe össze szokták foglalni Ady magyar-

ság-fölfogását, a háború után frázissá kopott és nem is foglalja magába teljesen a képet. Ady magyarság-versei, úgy hisszük, még mindig tele vannak várakozó proféciaikkal, melyek csak későbbi emberöltők számára lesznek nyilvánvalók.” (Szerb Antal, *Magyar irodalomtörténet*, 1935, 469.)

Ebben a Szerb-idezetben az az érdekes, hogy az Ady-viták bejutottak a minisztériumi akták közé is és Ady értékelése emberek sorsát irányította. Szily Kálmán végül is az idézetek hatása alatt kedvezően döntött . . .

*

Volt a századeleji Ady-kultuszban sok nosztalgia Párizs iránt, ami együttjárt azzal, hogy a németekkel szemben bizonyos ellenkezés nyilvánult meg, éppen az ifjúság részéről. Franciásnak, „nyugatos”-nak — tehát Adyhoz hasonlónak — lenni, Nyugatra „menekülni”: akkor magasabbrendű életformát jelentett. Akkor ülte európai diadalait a francia impresszionista festészet és a szimbolikus líra. Egy fiatal müncheni művészettörténész, Fritz Burger, aki a témátlanság témáiról rajongott, kathedráról jelentette ki 1914-ben, hogy a német festészetnek előbb franciává kell lennie, hogy igazán német lehessen és önmagára találjon.

Revelációként hatott, hogy Horváth János ki merete mondani (51) az üldözött, hazarúlónak bélyegzett, Párizsba járó Adyról, hogy *nagyon jól tud magyarul*.

*

Emlékszem írók bizalmas nyilatkozataira a húszas évekből. Szabó Dezső akkor a Centrál-kávéházban trónolt, ahol a pincérek még emlegették a fiatal Adyt. Állítólag a tulajdonos, Mészáros Győző, ingyen feketekávé-kiszolgálást rendelt Adynak . . . Adyról nem nyilatkozott Szabó Dezső, illetőleg Ady volt az egyetlen, akit elismert, de a többi nyugatos költőt igen kicsinyelte.

— Kis diurnisták ezek, — mondta harsány hangon — én vagyok a nagy író . . .

Kosztolányiban — most már beszélhetünk róla — volt valami hiúsági érzés Adyval szemben. Egyszer a Vár lejtőjén levő házában meglátogattam, rengeteg könyvei között. Csak annyit mondott, hogy a „modern” lírában ő megelőzte Adyt . . . Az ő versei voltak az első „új” versek. Lehet, hogy igaza volt, nem lényeges. Adyt nem a prioritás teszi Adyvá. A kérdés mindenesetre megérdemelné a tüzetes vizsgálatot. Várkonyi Nándor írta Kosztolányiról *A modern magyar irodalom* c. könyvében (1929², 202): „Kosztolányi időrendben talán minden újítónkat megelőzte.”

*

Ady hivatalos elismerésének első külső jele volt, mikor az 1914-es világháború előtt a gyorsvonatok könyvautomatáiban 20 fillér bedobása ellenében egy Ady-novellás füzetet lehetett vásárolni.

A főváros háziyomdája 1919 tavaszán kiadott egy rózsaszínű füzetet *Szemelvények a magyar forradalmi és szociális költészetből* címmel. A kiadvány népdalokkal kezdődik, majd Tiborc panaszával folytatódik. Aztán a fáraó-jelenet részlete következik Madáchból. A versek: Vörösmarty, Petőfi, Ady, Babits, Gyóni, Karinthy, Várnai Zseni, Lányi Sarolta, Csizmadia Sándor, Kassák.

*

Gyűjteményemben van egy sokszorosított, gépírású ív. Tekintettel arra, hogy bizonyára kevés példány maradt fenn belőle és hogy az Ady-kultusz történetére fontos mozzanatokot idéz föl, teljes szövegében közlöm (az aláhúzások tőlem valók) :

Felhívás a magyar diákalakulatokhoz. A tavaszra tervezett budapesti Ady Endre ünnepség előkészítő tanácsa nevében azzal a kéréssel fordulunk minden magyar diákalakulathoz, hogy ennek az ünnepségnek nagyarányú előkészítésében és megrendezésében minket megértő igyekvéssel támogasson.

Tervünk szerint az Ady Endre ünnepség az új nemzedék most bontakozó új magyar öntudatának egyetemes jellegű megnyilatkozása lesz. Nincs szó irodalmi szakszerűségről és nem is a halott költő emlékét akarjuk megülni, mert ezekre nem a fiatalság hivatott. A bennünk élő ifjú magyarságot akarjuk kibontani, azt a szellemiséget, mely Ady Endre hallhatatlan költészetéből életrevaló súlyos tanácsokat merített. Meg kell már szólaltatnunk azt a *népi eszmet*, mely a zárt középosztály-öntudatot az ifjúságban *a magyar munkás és paraszttömegekért való szociális felelősségérzettel* olvasztja át és az új magyar öntudat gerincévé a faji mélységek talajos egészségét teszi. Széles

hatású ifjúsági mozgatóerővé kell lennünk azt a természeti magyar nemzeti érzést, mely a magyar nemzet és államiság jogi egységének széthullása ellenére is építő harmóniába fűzi össze négy világtáj egyetemes magyar ifjúságát.

Az Ady Endre ünnepség védnökei Magyarország, Csehszlovákia és Románia tekintélyes magyar vezéregyéniségei közül kerülnek ki. Az egyetemi és főiskolai hallgatókból álló ezertagú rendezőség pedig az állami határookra való tekintet nélkül minden magyar diákalakulat jelöltjeiből tevődik össze. Ezek a jelöltek személyes voltakban kerülnek be a rendezők jegyzékébe és így az Ady Endre ünnepséget nem a diákalakulatok³ rendezik, hanem ezer diák a magyar világ minden részéről. Az ünnepségre többek között Babits Mihály, Bartók Béla, Kodály Zoltán, Mécs László, Molnár Imre, Móricz Zsigmond, Odry Árpád és Szabó Dezső írókat és művészeket kérjük fel.

Az Ady Endre ünnepség jelentősége ezek után megfontolóan hármas:

1. Tudatosá teszi az új nemzedékben azokat a *népi szellemi forrásokat*, melyekből a határokon innen és túl is, a kisebbségi területeken az új magyar öntudat táplálkozik. — Közelebb hozza az ifjúság tömegeihez *Ond vezér unokáját*,⁴ aki a magyar problémát kiáltó fájdalommal fölvetette. — Összekapcsolja az ifjúságot a *magyar népi mélységekből* feltörő irodalmi megújulás élő nagyjaival. — Megsejteni műsorában a *népi kultúra* őseréjű ígértét.

2. A fiatalság gondolkodásának homlokterébe a szabad szellemi kutatás és a szociális haladás, az abszolút európai kultúrérdeklődés és a *reális magyar sorsmegoldás* parancsát állítja.

3. Elviselhetőbbé teszi a magyar szétszóródás szomorú tényét, mert a befelé forduló *népi magyarság* jegyében közös szellemi és munkairányzatba hozza össze minden államszervezet magyar ifjúságát.

Bízunk abban, hogy hívó szavunk eleve eloszlat minden félreértést és a mély gyökerek felé orientálódó új magyar öntudat és az ebben feszülő *szociális jelentőség-erzet* minden magyar diákalakulat tagjaiban az adekvát gondolkodásmód helyeslő feleletére talál. Az új nemzedék gondolkozásmódja szintetikus, nem folytatódik benne az idősebb nemzedékek széttagoaltsága, de összetalálkozik benne mindez, ami az előtte járó generációk különféle irányaiiban és oldalaiiban jövőépítő jelentőségű. Hisszük tehát, hogy az Ady Endre ünnepség sehol sem kelt felesleges bizalmatlanságot, csupán megértést és helyeslő szeretetet.

Kérjük a tekintetes vezetőséget,⁵ nevezzen be az államközi ifjúsági rendezőségbe öt—tizenöt komoly magyar életfölfogású egyetemi vagy főiskolai hallgatót.

Az előkészítő tanács nevében:

Arady Zsolt, Kertész Dániel, Kessler-Balogh Edgar, Mohácsy Endre, Tóth Kálmán és Vass László.

Levélcím: Mohácsy Endre, Budapest, I., Ménési-út 11.

A cím: az Eötvös Kollégium volt. Föltűnő a fölhívás szövegében, hogy erősen hangsúlyozza a népi és szociális szempontokat. A fönti fölhívással kapcsolatban — főleg Kertész Dániel szíves közlései alapján — a következőket tudtam megállapítani.

A fölhívás 1928-ból való. Az aláírók közül Arady Zsolt Szlovákiából jött Magyarországra, verseket írt, a *Széphalomba* is dolgozott (1929). Jelenleg Rómában él. — Kertész Dániel Juhász Géza tanítványa volt Debrecenben. 1931—1934-ben a debreceni Ady Társaság titkára. Budapesten közgazdasági egyetemet végzett. Jelenleg a *Sportfogadás* c. lap szerkesztője. — Kessler-Balogh Edgar Szlovákiából származik, a szlovákiai magyar fiatalok Sarlós-mozgalmának egyik vezetője a 20-as évek végén, 1940 óta Erdélyben él. 1950 körül a kolozsvári Bolyai Egyetem rektora volt. Jelenleg ugyanott a magyar irodalom tanára. — Mohácsy Endre az Eötvös Kollégium tagja volt. Jelenleg Hajdúnánáson gimnáziumi tanár. — Tóth Kálmán református lelkész, zeneszerző, a megújított *Énekes könyv* szerkesztője. Budapesten él, a ref.

³ Erre a megkülönböztetésre nyilván azért volt szükség, mert a „diákalakulatok” egységes állásfoglalása Ady mellett nem lett volna elérhető. Z. B.

⁴ Ond vezér unokája: Ady Endre, aki ilyen című versében azt írta, hogy „nincsen hozzá semmi közöm”. Ezt a fájó kijelentést, azt hiszem, nem kell szösz szerint venni. Éppen ez a tiltakozás mutatja, hogy „van” köze Ond vezérhez. Bóka László írja (*Vady pályakezdése*, 1955, 16): „Nem véletlen, hogy éppen az *Ond vezér unokájá*-ban nevezi magát *fajából kindit magyar-nak*.”

⁵ Ez rám nem vonatkozhatott, mert semmiféle „diákalakulat” tagja nem voltam. Z. B.

theologia tanára. — Vass László roznnyói származású, az Eötvös Kollégium tagja, újságíró. Meghalt 1951-ben. Róla írta MórícZ Zsigmond *Vass fiákeres fia* c. novelláját.

Az Ady-ünnepség szálai az 1926-ban megalakult Bartha Miklós Társaságra nyúlnak vissza. Ennek törzsgárdája a Hársfa-u. 59/B alatti diákotthonban lakott. Voltak közöttük festőnövendékek, muzsikusok, bölcshészek, mérnökjelöltek, köZgazdászok. 1927 tavaszán elhatározták, hogy megünneplik MórícZ Zsigmond 25 éves írói jubileumát. Az ünnepséget 1927. máj. 21-én meg is rendezték. Ebből az alkalomból kiadtak egy füzetet, amelyben 500 aláíró tett hitet MórícZ Zsigmond mellett. Szerepelt az ünnepélyen Kodály Zoltán és Kosztolányi Dezső is.

Ebből a MórícZ-jubileumból csírázott ki az Ady-ünnepség 1928-ban. A program két napra terjedt. Ady sírjánál Juhász Gyula beszélt és Kertész Dániel szavalta el a *Bujdosó kuruc rigmusa* c. Ady-verset. Este a Zeneakadémia nagytermében irodalmi ünnepély volt, amelyen Rudnay Gyula előadást tartott a modern magyar festészet *népi motívumairól*. Másnap a régi Képviselőház nagytermében ifjúsági nagygyűlést rendeztek, amelyen Szabó Dezső volt a szónok. Györy Dezső *Uj arcu magyarok* c. versét mondotta el. A végén a diákvezetők fogadalmat tettek, hogy Ady szellemét ápolják. Megjelent ebből az alkalomból az *Uj új szívekben élek* c. hatíves füzet, amelybe Kodály Zoltán, Juhász Gyula és Szabó Dezső is írtak.

*

Ady emléke elválaszthatatlan annak a generációnak életétől, amely a század elején volt fiatal. Ennek a nemzedéknek fájó és boldog élménye volt az Ady körüli harc. Sebeket kapott és lelki jutalmakban részesült. Ilyen jutalom volt az az Ady-érem, amit — baráti viszonzásul a *Széphalom* Ady-cikkeire — a *Nyugattól* kaptam. A nagy alakú bronz-érem, talán, mert bronzból volt, több bibliofil relikviával együtt, elkallódott a háború viszontagságaiban. Az Ady-harcnak azonban sok nyomtatott és kézírásos emléke megmaradt könyvtárakban: Ady öreg szívekben is él.

BARTA JÁNOS

ARANY-ADALÉKOK

1. Arany prózai műveinek gyűjteményében olvassuk az *Irányok* c. hosszabb tanulmányt, amelynek befejező része rövid pillantást vet az antik lírára. Annak bizonyítására, hogy ez nem volt tisztára ódai jellegű, hanem dalszerű darabjai is voltak, az ú. n. szkoliákat említi meg, s egyet illusztráció gyanánt saját fordításában mindjárt közöl is: *Mirtusz lombja közé fonom be szabályam...* (Akadémiai kiadás VI. 239., az egykötetes prózai kiadás 387—88. lapján.)

Vargha Balázs az akadémiai kiadásról írt bírálatában (*Itk* 1953. 362. l.) gyanúba veszi ezt a fordítást: hátha nincs is eredetije, hátha Arany saját zsarnokellenes versét csempészte a görög név alá. („Feltehetjük, hogy a vers Arany eredeti műve, amelyet szkolionnak és görög fordításnak álcázott.”) Gyanút kelthet valóban, hogy a szerző megjelölése nem következetes: a tanulmány *Kallistrates-t* mond, az 1867-es összkiadás *Kallimachos-t*.

Az illusztráció, esetleg a politikai rejtőzködéssel indokolva, nem volna lehetetlen, ha a szerző a görög szöveg hazánkban is, másutt is híres és hírhedt példáit termelték volna. De a szerző nem is van szó, csupán arról, hogy (hihetőleg) Arany emlegette megnevezte. A kis dal (szkolion), amelynek a szerző a címetem egykori klasszika-filológia-professzora, a görög népek és hellének-kötet 480. lap), valóban Arany őrizte meg: nem Kallimachos az, nem is Kallistrates, hanem Kallimachos. A legúj, kritikai kiadása megtalálható: Bergk, *Poetae lyrici graeci*, Pars III. Poetae lyrici graeci, 10., 11. és 12. sz. szkolion. (Teubner, 1914-es kiadás.) A négy külön szám alatt közölt, összesen 16 sort Arany összefüggő költeményként fordítja. Fordítása, Varga László kartársam felvilágosítása szerint, csaknem tükörszerűen hű és pontos; Arany általában így fordít. Eltérés csak a 15. és 16. sorban van; e kettő Bergknél azonos a 3-4. sorral, Aranynál nem teljesen. Nem tudni: ő vett-e szabadságot magának, vagy más változat volt a kezében, mint a Bergknél közltek.

2. Arany a *Szépirodalmi Figyelő* 1860-as évfolyamában megbírálta Vas Gerebennek *Pörös atyjaiak* c. regényét. Maga a bírálat kritikai irodalmunk egyik legkitűnőbb alkotása; klasszikus mintaképe az egyetemi szemináriumainkban dívó „regényelemzés”-nek. Arany itt sem hagy elvi tanulság nélkül: a maga realista esztétikájának s a regényelméletnek néhány lé-

nyeges kérdésért érinti. A *Pörös atyafiak* olvasása egyébként sem múlt el nyomtalanul Arany lelkében; egyik legnagyobb költeményéhez vett belőle egy apró mozzanatot. A képes összkiadás megfelelő kötetének (Bp., 1905.) 134. lapján olvassuk a következőket (a maga nevében mondja Vas Gereben): „Én, a »nem haragos«, sőt valóságos »jókedvű különc«, minden boldogságot annak köszönhetem; mert nem akartam a vásári néptömeggel haladni a nagy országúton, hogy annak hosszában a nagyravágók mellé fölüljek a hintó-bakjára, és én is kapjak egy tányért — megnyalás végett: hanem maradtam a gyalogúton, józanon meggondolva, hogy a hintó mellett futkosót a hintókerék sara nagyon befecskendi. . .” Amikor Arany, tizenhét évvel később, az *Epilógusban* a maga élet-útját megeleveníti, talán az eredő-helyre nem is emlékezve bukkannak fel benne ennél a képnek az elemei: a gyalogjárás, a fényes hintó elutasítása, a hintó vagy a lovas mellett gyaloglóra csapódó sár. Vas Gereben stílusáról maga Arany írja: „folytonos hasonlat, képdús reflexiók s e nemű díszítmények során halad. . . minden nyommon kész egy nagyot ugró, de talpraeső hasonlításal, egy jó ötlettel, egy nem várt reflexióval. . .” Fáyra, Eötvösre utal Arany, de szavai nyomán még inkább a Dugonics leszármazottai közé sorolhatjuk Vas Gerebent, éppen kissé erőltetett közmondásosságá és bölcselkedése, valamint képeinek ökölrel megfogható, nyers kiszínezése révén. (Arany is illel a „busa”-derb jelzővel.) A halmozó, reflexiókba átsapó, éppen ezért igazi szemléletességében nem érvényesülő illuztrációiból Arany nál válik plasztikus, lírai tartalommal átítatott puritán kép.

3. Az *elveszett alkotmány* I. énekének 288—89. sorában olvassuk Háborról:

Ómaga, mint a Kazinczy röpülő strucca vagy a fenn
Említett ördögszekerek, kotródik az erdőn. . .

A kritikai kiadás szerkesztésekor sem Voinovich, sem magam, sem más megkérdezett irodalomtörténész nem emlékezett Kazinczy struccára, így ez a hely a II. kötetben magyarázat nélkül maradt. Véletlenül bukkantam rá Kazinczy meséinek egy új, ifjúsági, átírt válogatásában (*A tücsök és a fülemüle és más mesék, válogatta Koczogh Ákos, Ifjúsági Könyvkiadó 1953.*) A *strucc* című mesére. A kis fabula Kazinczy-féle eredetije (*K. F. Munkáji, Pest, 1814, IX. kötet, 366. l.*): „A strucc. A sebes futású szarvas meglátta a struccot s azt mondta: Futni ugyan a strucc nem igen tud, de bezzeg tud, tudom, repülni. — Másszor ismét a sas látta a struccot repülni. Amint látom, úgymond, repülni nem tud, de úgy vélem, annál jobban fog futni tudni.”

4. Az *ItK* 1955-ös évfolyamának 82. lapján Bikácsi László számos adattal bizonyítja be, hogy Arany *Reményinek* c. versét nem 1859-ben írta, ahogy eddig a kiadások feltüntették, hanem 1860 májusában, 17-én vagy 18-án. Heiyes időrendben, ahogy Bikácsi mondja, a verset „közvetlenül a *Széchenyi emlékezete* elé kell helyeznünk”. Adatközlését, utalva az 1859-es és 1860-as politikai helyzet döntő különbségére, e szavakkal fejezi be: „1859 tavaszán ezeket a sorokat Arany még nem írhatta le, egy évvel később azonban a *Széchenyi emlékezete, a Rendületlenül* c. költemények szomszédságában igazi értelmet kapnak Arany reményt hirdetős szavai.”

Széchenyi kétszeri említésének több alapja is van, mint a pusztá sejtetem. Tartalmi bizonyítékok is erősítik, hogy a Reményi-vers 1860 tavaszán keletkezett, s hogy Széchenyi halálával s a nyomában járó nemzeti gyásszal közvetlen kapcsolatban áll. A vers záró-sorai a következők:

Öngyilkolásra hogy többé fajulna,
Sokkal önérzőbb a magyar.

Ezt a gondolatot Aranyban már Széchenyi műveinek olvasása keltette. A *kelet népe* második szakaszának elején (*Fontes*-kiadás 219. lap, az eredeti kiadás 16. lapján) találjuk az inspiráló mondatokat: „Ígen, drága földiek, jövendőnk alapja nem egyéb, mint: nemzetiségünk biztosítása, nemesb kifejtése. Mennyivel édesb tehát jelenünk búsan leélt napjainknál. Valódi elemünket megismertük, gyáva öngyilkolás által el nem veszünk többé.”

Ismeretes, hogy Széchenyi 1860. április 8-án oltotta ki életét. Az Akadémia „a nagy férfiú nevét dicsőítő költemény”-nyel is akart gyászolni, s elhatározták, hogy ennek megírására Aranyt kéri fel. Erről Arany, Csengery révén, baráti értesítés formájában, egy-két nappal április 18-a után már tudomást szerzett. A kritikai kiadás idézi azokat a levélbeli nyilatkozatokat, amelyek a feladattal és a témával hosszú hónapokig vívott küszködését bizonyítják. A Széchenyi-óda csak szeptember 29-én lett készen, de a május 17-én vagy 18-án keletkezett Reményi-vers arra vall, hogy hamarosan a felszólítás vétele után már megkezdte Széchenyi műveinek tanulmányozását. (Mellékesen nem árt emlékezetünkbe idézni azt sem, hogy ez a mű Arany ekkori magatartásának, kezdődő bizakodásának érdekes dokumentuma, de mint verset Arany határozottan gyöngének tartotta. „Ki azonban nem jöhet” — s az ok: „majdnem rög-

tönözni kellett”, — holott Arany ekkorra már az élményeket erősen átszűrő, művészileg alakító lírai formába fejlődött bele.)

Érdeklődjön-e a filológus még azíránt is: hogyan, miért vezette Aranyt Reményi művészi hegedűjátéka éppen Széchenyihez? Az általános bizakodást, az újraeledő reményeket, amelyeket a Reményiben (nomen est omen) diadalt arató magyar művész nyilvánvalóan támogatott, miért fejezi ki éppen Széchenyi szavaival? Véletlen, az időbeli közelségen alapuló asszociáció az oka, vagy több is ennél? Ha még egy kicsit lapozunk *A kelet népében*, ezt a kapcsot is megtaláljuk. Az előhang-szerű bevezető részben írja Széchenyi (az említett kiadás 216. lapján):

„Figyelmezz a németnek társasági szellemére, figyelmezz zenéjének jellemére, a zenének, melyből oly valódi tükörözik ki a külön nemzetek legbelsőbb érzelme, s fogod-e tagadhatni, hogy a német a jelenben él, a jelennek szedi virágát, sohasem epedvén a jövődnék kockajátéka körül. Halljad zenéjét, s akaratom ellen vigalomra gerjedsz, az utolsó hír elhangzása után azonban vége a varázsnak, lelkedben nem marad semmi nyom. . . Mit érzek viszont magyarok közt, magyarok közt, kiknek lelkét nem bélyegzé meg az elkorcsulás szégyene; mit érzek messze a világ zajától magamba vonulva? Bánatot és reményt! Zendítsd meg a nemzeti dal gyász-húrjait, s a múlt kor mélyeibe süllyedve édes kínok közt Berzsenyivel elsírom bús elégiámat, s ki nem vesz semmi azon hiedelemből, hogy a magyar nemzet „volt”. Fel-felhasad ismét előttem az ég, és édeni kéjjel reppen lelkemen keresztül ily szózat: „Epedésid nem holtakat illetnek, bús hangjaid nem halotti zene, a jövődő lehet korod.” Ó mennyei öröm! S ime sötétre borul szemeim előtt az idők folyama megint, s örült gyanánt kínok és kéjek közt hánykodva fogyasztom magamat, éltemnek nagy része bánat, a reménynek sugárjai vajmi gyéren öntnek pályámra fényt.” S ha tovább olvassuk, a fájdalom vívódás után meghallhatjuk a diadalmas végső akkordot is: „Ez azonban, hála az égnek, mind „volt”. . . S mind inkább sejtjük, mind inkább hisszük, hogy nemzetünk még „lesz.” — A Bach-korszakot átélő Arany nyilván önmaga lelki háborgásaira ismert Széchenyi gyöttrő kételyeiben, s a frissen olvasott hely, éppen zenei utalásai révén, mintegy előkészítette Reményi művészetének hallgatására. A kőrösi hangverseny így, Széchenyin keresztül emelkedett nála az egyszeri alkalmon túlmutató nemzeti jelentőségre. Nem túlzás tehát azt mondani: az Arany-vers nemcsak Reményi művészi játékát visszhangozza, hanem *A kelet népe* előhangjának hatalmas zenéjét is.

5. Úgy látszik, az olvasók egyrésze nem könnyen nyugszik bele abba, hogy az akadémiai kiadás és nyomában a Magyar Klasszikusok s a *Hét évszázad magyar versei* visszatértek a *Családi kör* eredeti, Arany életében nyomtatásban meg sem jelent változatához. Több mint kilencven év megszokását mindenestre nehéz egykettőre áttörni. Néhány évvel ezelőtt egy Arany-olvasó levelet is írt egyik napilapunkhoz s számonkérte ezt a változtatást; nem elégtette ki a Szépirodalmi Kiadó válasza sem, amelyhez kérdése az illető lap levelezési osztályáról jutott. Végül is próbáltam levélben meggyőzni. Az érvek persze nem egyformán hatások; ha a költő szándékára hivatkozunk, mint fő figyelembeveendő irányelvre, Arany eredeti szándékával szemben mérlegelendő az is, hogy a (szerkesztői figyelmeztetésre) ártít szöveghez valamennyi, még élete folyamán megjelent kiadásban ragaszkodott. Persze, másrészt a *Családi kör* kötetben először 1856-ban jelent meg, tehát olyan időben, amikor a cenzúra és a hatósági nyomás még csaknem változatlanul fennállt; ekkor tehát Arany-nak még nem állt módjában a maga eredeti szövegéhez visszatérni. Miután pedig verse már két ízben megjelent az ismert formában, valószínűleg a köztudat kedvéért így hagyta a későbbi, már szabadabb légkörben megjelent 1867-es kiadásban is. Annál inkább tehetette ezt, mert az új változat művészi tekintetben nem áll hátrább az eredetinel. Így lehet jobbra és balra, a régi és az új szöveg javára egyaránt érvelni. A kérdést végülis annak kell eldöntenie: melyik változat éri el ma az Arany szándékában megvolt művészi és eszmei hatást? Arany László a *Hátrahagyott versek* bevezetésében mondja: Apja maga említette neki, hogy a költemény Burns *The Cotter's Saturday night* c. versének hatása alatt keletkezett; „Gondolkodóban is volt, nem volna-e kötelessége ezt meg is említeni, s csak azért nem tette, hogy a béna magyar harcos által akkor kelteni óhajtott hatást el ne rongta”. Nos, ezt az „akkor kelteni óhajtott hatást” 1850 és 60 között, s utána még sokáig az átdolgozás is hordozhatta; a „béna harci”-ről tudták, mire gondolt a költő, s beszélt a nagyobbik fiúnak szóló feddés is: „Nem mese az, gyermek.” Ezek a szavak azonban az évtizedek folyamán egyre halványodtak — már ami mélyebb értelmüket illeti; a magam diákkori emlékeiből tudom, hogy a vers szabadságharcos vonatkozásait már szinte észre se vettük, csak a falusi idillt láttuk benne, a tragikus-hősies háttér nélkül. Arany sokszor az állcázásban remekelhet alkotott, mint a nyílt kimondásban; a *Családi kör* új változatában sem vallott szégyent — mégis: a késői utókor számára az eredeti változat az igazabb, amely nyíltan utal a szabadságharcra, a rákövetkező keserű elüldöztetésre és buidosásra, s amely még a csonka harci honvégyát is át tudja érezni. Számunkra így teljesedik be az „akkor (tehát 1851-ben) kelteni óhajtott hatás”.

GYÖRFFY MIKLÓS

MADÁCH KIADATLAN LEVELEI

1954. március 25-én — egy hónapi utánjárás jutalmaképp — sikerült nyomára bukkannom Madách kiadatlan, a kutatók elől elzárt levelezésének. A négyhetes keresés bebizonyította, nehéz vállalkozásba kezdtem, mikor elhatároztam, hogy Madách Imrének Lónyay Menyhérthez írott leveleit megkísérlem előkeríteni. Hiszen a nyomok nagyon kevésé voltak biztatók.

A Madách — Lónyay levelezés fennmaradt részére először Harsányi Zsolt hívta fel a figyelmet a *Pesti Hírlap* heti mellékletének három folytatásos közleményében, *Madách Imre negyvenhárom ismeretlen kézírata* címmel (*Képes Vasárnap*, 1939. évf. 16., 17., 18. szám). Ugyanekkor egy cikket a *Pester Lloyd*-ban is elhelyezett (1939. 81. sz.). — Harsányinak ugyanis a Lónyay-család megengedte a levelek átnézését, talán az *„Ember küzdj’* c. életrajzi regénye miatt. Kozocsa Sándor szíves útmutatása és a folyóiratokban való böngészés útján megállapíthattam, hogy a felfedezés dicsősége nem egészen Harsányié. A *Képes Vasárnap* cikksorozatának megjelenése előtt néhány héttel ui. Lónyay Marietta meghívására a család levéltárába pillanthatott Lukács József, és — saját közlése szerint — ő hívta fel a Lónyay-család figyelmét a 44 (1) darab ismeretlen Madách-kézíratra. A család méltányolta is Lukács lelkesedését, s — idézem őt —: „... megengedte, hogy a kéziratkegyéből szabadon válasszak egyet, amit nekem ajándékoznak. A legnagyobb örömmel tettem eleget a felszólításnak.” Így történt, hogy Harsányi már csupán 43 levelet talált a hagyatékban, de mivel Lukács csak 1941-ben tette közzé az ajándékba kapott Madách-levél szövegét (*Tükör*, 1941., 348—351. l.), az irodalmi közvélemény Harsányi Zsolt cikkéből értesült — két és fél évvel korábban — a legfrissebben fölfedezett Madách-kéziratokról.

Madách teljes levelezését — korábbi szórványos, illetőleg részleges publikációk után — pontosan egyidőben ketten is sajtó alá rendezték: Halász Gábor (*Madách Imre összes művei*. I—II. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Halász Gábor. Révai, Budapest, 1942) és Staud Géza (*Madách Imre összes levelei*. I—II. Sajtó alá rendezte Staud Géza. *Madách Könyvtár* 7—8. szám. Madách Színház, Budapest. Új Színház KFT. kiadása, 1942.). A két kiadvány részben eltérő céllal készült, ennek megfelelően Halász „A szöveget mindenütt betűhíven, az eredeti levelek alapján...” (i. m. II. 1203.) közli, csak nyomdatechnikai okokból helyettesít bizonyos Madách-féle írássajátosságokat ma megszokottabb jelölésekkel; Staud viszont szándékosan figyelmen kívül hagyja a filológiai pontosságot, s a nagyközönség számára folyamatos szöveggel oldja fel Madách leveleit. Mint mondja: „Főcélunk az volt, hogy hiteles szövegekkel olvasható anyagot adjunk a közönség kezébe...” (i. m. II. 199.) A Halász-féle kiadás betűhűsége sem teljesen következetes, — igaz, kapkodva is kellett dolgoznia, a kiadó folyvást sürgette —; ellenőrzés céljából találatomra kiválasztottam egy közepes terjedelmű (négy írott levéloldalas) Szontagh Pálhoz címzett levelet (1843. 12/1) és összehasonlítottam a Halász-kiadással. A hibák és pontatlanságok száma — a kétes eseteket nem számítva — pontosan 24 volt. Ha jóakaratóan feltesszük, hogy a többi levélben kevesebb az eltérés, filológiailag legalább is kritikával kell fogadnunk a kiadvány pontosságát.

Madách levelezésének mindkét teljes kiadása megegyezik abban, hogy a Madách—Lónyay levelezésből csak igen kisszámú és töredékes részleteket bocsát közre. Mindkét publikáló kénytelen megelégedni Harsányi alapján három teljes terjedelmében közölt levél (a tréfás distichon, az ún. „telefon-levél” és a „Véd” c. hosszabb levél) közzétételével, mert a másik két teljesen hitt levél kihagyásos (a Halásznál 17-es számmal jelölt levélből négy szó hiányzik (i. m. II. 885. l.), a 19-es számúból (887—891) pedig jó 12 sor és a mottó, félrecsúszott olvasásokat, el nem olvasott szavakat stb.-t nemis tekintve), végül tizenkét különböző levélből, illetőleg versből való pársoros vagy párszavas idézettel. (Halász, i. m. II. 1204—7. l.) Pedig Halász is, Staud is mindent megtettek annak érdekében, hogy biztosítsák kiadványuk részére ennek a levelezésnek anyagát, hisz egyaránt teljességre törekedtek. A Lónyay-család részéről azonban a legmervebb visszautasításban részesültek. Halász Gábor többször is megpróbálkozott, jegyzeteiben ezeket írja:

„A levelek tartalmi kivonata is mutatja, hogy a fiatal Madáchra rendkívül jellemző és életrajzi adalékokban gazdag dokumentumokkal van dolgunk, sajnos, tulajdonosuk ismételt kérésünkre sem volt hajlandó a leveleket kiadásunk számára átengedni.” (i. m. II. 1204. l.)

Staud Géza az első Lónyay Menyhérthez szóló levél jegyzetében írja:

„Mivel a Lónyay-féle levelek kéziratához nem férhettünk hozzá, Harsányi alapján közöljül (1) az összes itt található Madách—Lónyay leveleket. A közölteken kívül

Harsányi Zsolt még 28 levelet említ, amelyek megfordultak a kezén, részben ismerteti és kivonatolja is őket, szövegükből azonban egyetlen sort sem ismerünk.” (i. m. II. 204. 1.)

A többi levél jegyzetében kurtán csak ennyit :

„Kézirat : özv. Lónyay Istvánné birtokában.”

Én mindezek tudatában is belefogtam a kilátástalannak ígérkező vállalkozásba. Számíthattam természetesen arra, hogy a közben eltelt több, mint egy évtizednyi idő alapvető változásai alighanem Lónyayékat is — legalább részben — más felátásra készítették. S mikor sikerült a szóbanforgó Lónyay-családág egyetlen Magyarországon élő tagjára, Lónyay Sándorra, özv. Lónyay Istvánné fiára rátalálnom, benne rendkívül előzékeny, a kutató iránt kifejezett tiszteletet érző embert ismertem meg, aki fenntartás nélkül azonnal rendelkezésemre bocsátotta a birtokában levő Madách-leveleket, még el is vihettem őket nyugodt lemásolásra. — Ismeret-ségünk során fény derült arra, hogy annakidején édesanyja miért volt olyan megközelíthetetlen az említett Madách-kutatókkal szemben. A Lónyay-család ugyanis, mikor tudatára ébredt, hogy milyen érték birtokában van, megkísérelte értékesítésüket. A Nemzeti Múzeum azonban olyan csekély összeget ajánlott fel vételár gyanánt (vagy a család kért olyan magas árat?), hogy özv. Lónyay Istvánné megfogadta : ha ilyen semmitérők, akkor ne is legyen kíváncsi rájuk senki, betekintést sem fog nyújtani, jelentkezzék bárki. — Szerencsére, ma már nem tartja fel a Madách-kutatást. Csak azt sajnálhatjuk, hogy a második világháború hányattatásaiban valamiképp elkallódott négy Madách-levél. Arra alig van remény, hogy lappanganak ; minden bizonynal megsemmisültek.

Harsányi Zsolt említett cikksorozatában csupán arra vállalkozott, hogy az irodalmi közvélemény figyelmét ráirányítja az előkerült Madách-relikviákra. A tudományos feldolgozást a szakemberekre hagyta ; meg is nevezte közülük Voinovich Gézát. Harsányi előzetesen csak annyit tett, hogy a levelek közül a könnyen időrendbe sorakoztathatókat rendezte — a kronológiáról a maga helyén bővebben szólnak majd —, a többit ad hoc helyezte 1-től 43-ig tartó sorszámai alá. Az elkallódott leveleket tehát az ő sorszámaikhoz kötjük, amelyeknek emelkedése — ismétlem — nem jelöl egyben keltezési sort is. Harsányi idézetei, illetőleg kivonatai alapján módunkban van megállapítani, mekkora a veszteség-lista. Sajnos, Harsányi a levelek közül többet — a kevésbé jeletoseknek ítélteteket — mindössze egy-egy igen általános mondattal jellemezett pl.: „A 13., 14., 15., 16., 17. levél mind baráti levél. Könyvekről, tréfákról, ismerősökről.”), így ezek között csak bizonytalanul tapogatózunk.

A Harsányitól átlapozott 43 darabból kezünkben van 39 eredeti Madách-kézirat. Tehát Harsányi Zsolt négy levéllel többet ismert. Cikkje segítségével a következőket állapíthatjuk meg.

Nincs birtokunkban :

1. a 21. számmal jelzett levél, amely — Harsányi szerint — Lónyay Menyhért novelláját nyugtázza. Így végződik :

„Fagyott kezekkel forrón szerető barátod, Imre.” (*Képes Vasárnap*, 1939. 18. sz. 10. 1.)

2. a 33. számú, 1839. IX. 7-én kelt levél főrésze Madách Endre királyról írott darabjának haladásáról szól. Endrét Madách „hamleti karakternek” akarta kidolgozni. Harsányi a következőket idézi a levélből :

„Én a nápolyi udvarnál ha valóban is ott lennék, ha maga a korona takarná fejemet, annak sugarát nem ismerném véled azt nem osztva.” (i. h.)

3. a 42. számú, kelet nélküli, pöstyéni (tehát minden bizonynal 1840 nyaráról származó) levél nagyon szép tájleírást ad Beczkó váráról, és mulatságosan jelenít meg egy bonyodalmas tutajozást a Vágon (i. m. 11. 1.)

a 4. elsikkadt levélhez Harsányinál nincs támpontunk.

Alább közlöm a Madách—Lónyay levelezés teljes fellelhető anyagát, függetlenül attól, hogy Harsányi Zsolt milyen idézeteket tett közzé belőlük. Főntebb utaltam rá, hogy ezek a közlések — és a kénytelenségből rajtuk alapuló Halász Gábor és Staud-féle kiadások tudományos szempontból kevésbé használhatók. A levelek ezúttal betűhű közlésben kerülnek a további kutatás és az érdeklődők elé. Egyetlen kivétel a — teljesség végett közölt — Lukács Józsefnek ajándékozott levél, amelynek a kéziratát semmiképp sem sikerült megkerítenem, talán magánkézben lappang. (Lukács József özvegye nem tud visszaemlékezni, hogy a 40-es évek végén

kinek adták el.) Ezt kénytelenségből a *Tükör*-beli szöveg alapján adom, amely nyilvánvalóan nem betűszerinti közlés. Két kisebb betűhibát a szöveg mellett található facsimile alapján helyesbítettem.

Ismerve a fiatal Madáchnak azt a szokását, hogy leveleket sohasem őrzött meg — édesanyjának hozzá írt soraiból egy 1848-as keltezésű a legkorábbi, ami rendelkezésünkre áll, feltehetőleg ezt sem ő tette el —, nem csodálkozhatunk azon, hogy a Madách—Lónyay levelezésből kizárólag Madáchtól Lónyay Menyhérthez címzett leveleket ismerünk (Lónyay a kapott leveleket gondosan eltette). Egyetlen Madáchnak szóló levél a véletlen folytán maradt meg: ezt ugyanis Madách —, néhány beleegyező sort a végére lírkantva — visszaküldte Lónyay Menyhértnak, s ő ezt is megőrizte. — Pedig a levelezés nem volt egyoldalú: Madách írásai közül soknak a szövege alapján kétségtelenül megállapítható válaszlevél jellege, egyikben éppen egy 18 oldalas Lónyay-levélről szerezhetünk tudomást. Igaz, hogy Madách többször panaszkodott Lónyay Menyhért leveleinek elmaradása miatt; Madách egy helyütt azzal a jellemző kéréssel zárja sorait:

„Miért szakasztanók meg a lelki pántot, mely egyé olvasztja érzetünket. Írjál kedves Menyhértem te is, írjunk egymásnak, közöljük (!) gondolatinkat cseréljük ki eszméinket mindenféle tárgyak felett, ne féljük a sűrűdást mely tisztítja a képzeteket. Oly édes messze vidéken tudni egy lelket, melynek repte magasb' a por mindennapiságom — ő pedig messze kell vándorolni ily lélekért...” (1842. június 23-i levélből.)

Nem kétséges, ezek a szavak és más hasonlóak azt is magukban rejtik, hogy Lónyay Menyhért koránt sem írt barátjának olyan szorgalmasan, mint az neki, de föltétlen tucatszámra lehetne birtokunkban Lónyay Menyhérttől származó levél, ha őket Madách gyöngédebb gondossággal kezelte volna.

Az alább következő levelek Madách élete 1838 és 1844 közötti hétéves szakaszának gazdag adalékai. Lónyay Menyhérttel Madách pesti egyetemi éveinek elején ismerkedik meg, s csakhamar kölcsönösen a legjobb barátokká válnak. Madách aránylag későn tudósítja még anyját is — akit különben szinte kínos pontossággal tájékoztat élete minden mozzanatáról — későbbi legjobb barátja felől: Lónyay legelső említése egy 1838. dec. 11-i levélben történik (Halász i. m. II. 904.), „vallomás”-a pedig 38 karácsony napján kelt levélben található:

„... új kegyességgel, hogy a muzsika egyesületre prenumeráltál, nekem sok sok kelemes estét szerettél melyeket Lónyay társaságában, két napról-napra jobban szeretek töltök.” (Halász, II. 905., kiemelés tőlem.)

Barátságuk ennél nyilván jóval korábbi keletű, de nem is az első pillantásban találnak egymásra. Madách mindjárt legelső pesti levélben (1837. okt. 15.) megemlíti édesanyjának új egyetemista ismerőseit, s itt nincs szó Lónyayról:

„Mostanáig Balassa, Kalai, Benyiczky és Lubival vagyok ösmerős, Majtényi Laczi azon útszába van szállva, melyen minden nap járnom kel.” (Halász, II. 893.)

Hogy barátságuk kölcsönös vonzódáson épült, amelyet Madách részéről Lónyay Etelkához fűződő érzelmek is támogattak, arra az egész levelezésen kívül perdöntő bizonyíték Lónyay Menyhért élete utolsó hónapjában tollbamondott életrajzi töredékének idevonatkozó néhány mondata (Kónyi Manó közölte a *Budapesti Szemle* 1885. évfolyamában, 337—356. l.). Lónyay legkedvesebb tanulótársairól szólva első helyen említi Madách Imrét (i. m. 350. l.), majd így ír:

„Madách közt és közttem őszinte, bizalmas barátság fejlődött. Ő már akkor is túlságosan érzékeny volt.” (i. m. 352. l.)

A levelezőtárs bemutatására néhány mondatban összefoglalom életpályáját:

Lónyay Menyhért éppen egy esztendővel idősebb barátjánál. Ősnemes család sarja. Apját, Lónyay Jánost, 1832-ben nevezték ki a helytartótanácsban tanácselnökké; ekkor jön a család Budára lakni. A piaristáknál végzi középiskoláit, majd 1837-ben kezdi meg egyetemi tanulmányait. Ekkorra már Lónyayék Pestre költöztek át: az Egyetem utcában a Palikucevni-házban laknak. Mivel az egyetemi ifjak közi Menyhért csakhamar vezető szerepre tett szert, s mivel az ő lakása volt legközelebb az egyetemhez, általában nála gyűltek össze a többiek az órák megkezdése előtt és a leckék után. Házuk így egy egyetemista csoport főhadiszállásává lett, *Mixtura* c. folyóiratuk egyes számain is náluk állították össze a fiúk. Lónyay

Menyhért már 19 éves korától fogva kezd részt venni Bereg és Szabolcs megye közgyűlési tanácskozásain, 21 éves korában Bereg egyhangúan választja országgyűlési követévé. Az 1843–44-es országgyűlésen mindjárt neves pénzügyi szakemberként hallgatják az alsó tábla legtitatalabb tagját. 1845-ben feleségül veszi azt a Kappel Emiliát, akinek 1844 őszén dachból Petőfi kérte meg a kezét (vö. Hatvany Lajos, *Így élt Petőfi* II. 416–421. l.). Lónyay 1849-ben a Szemere-kormány pénzügyi államtitkára, Világos után külföldön él, a párizsi egyetemek előadásait hallgatja. Hazatérte után részt vállal az ország gazdasági intézményeinek kiépítésében. 1861-ben jelentkezik újra a politikai életben, s lényegében Deák háta mögött Andrássy Gyula, Eötvös József és Lónyay hozza tető alá a kiegyezést. A 67-es miniszteriumban a pénzügyi tárcát vállalja el, 1870-ben közös pénzügyminiszterré nevezik ki, 1871 végétől egy esztendőre magyar miniszterelnök. Főleg nemzetgazdasági téren fejtett ki jelentékeny munkásságot: ennek elismerésül a Magyar Tudományos Akadémia 1858-ban levelező, majd 61-ben tiszteleti tagjává választja, Eötvös halála (1871. febr. 2.) után pedig élete végéig (1884. nov. 4.) az Akadémia elnöki tisztét látja el. Csak sajnálhatjuk, hogy jelentékeny — több, mint hétézer írott lapra terjedő — naplói máig kiadatlanok maradtak, s 1944–45 viharai között minden jel szerint megsemmisültek. (Vö.: Doby Antal, *A Lónyay család*. Budapest, 1895., a *Vasárnapi Ujság* megemlékezései az 1860. április 29-i és 1884. november 9-i számban, s a már idézett önéletrajzi töredék: *Budapesti Szemle*, 1885.)

*

Sok gondot okozott a levelek kronológizálása. A kezünkben levő 40 levél közül csak 16 van kelettel ellátva, ezenkívül egy levélen Madách a hónap számát feltűntette, de évszámot nem írt. Általában a legelső levelek néhány darabján található pontos datálás, s az utolsó tíz levél (1840 augusztusától 1844 májusáig) kivétel nélkül gondos keltezésű. De éppen a kettőjük levelezésének legsűrűbb időszakából való 15 darabon semmi évszám sincs.

A keltezetlen levelek időrendje tekintetében legjobb útbaigazítással szolgáltak számomra a levelek címzése körül található postai bélyegzések és a tintával írt, ismeretlen eredetű kelteзések. Ezeket vagy szintén a postán jegyezték rájuk, vagy — ami valószínűbb — a Lónyay-család valamelyik tagja látta el pontos dátumokkal az érkezett tudósításokat. Ezekre, mivel egykorúaknak látszanak, nagy mértékben mertem támaszkodni.

Rendelkezéseimre állottak emellett az eddigi — már jelzett — levelezés-kiadványok: Staud Gézáé és a Halász-féle összkiadás megfelelő része (II. 859–1136. l.). Ez utóbbi szinte semmi útmutatással nem szolgált, mert kelteзeket egyáltalán nem tartalmaz: Halász valamennyi Lónyaynak írt levél közül mindössze a „Harmadik éve...” kezdetű „nagy levél” aljára biggyesztett szögletes zárójelben egy 1840-es évszámot. A jegyzetekben Harsányi nyomán között levéltöredékeknel is csak ott ad kelteзést, ahol Madách maga írt. — Ezzel szemben nagy segítséget nyújtott Staud Géza munkája. Ennek a kiadványnak szűkre szabott jegyzetanyagából egyáltalán nem látható, mekkora filológiai adat-bogozás eredményére épült a közlés. Néhány esetben — a levelek teljes anyagának birtokában — módom volt egypár levelet pontosabban kelteзni, mint ahogy Staud tehette, de majdnem kivétel nélkül az általa megjelölt időegységeken belül. Egyetlen darabot kellett az ő véleményével szemben hátrább helyeznem, de ebből a levélből Staud — Harsányi révén — csupán egy mondatot ismert.

Ilyen külső támogatás mellett a levelek tartalmi mozzanataiból is ki lehetett olvasni egyet-mást az időpontokra vonatkozólag. Az ilyen következtetéseket az egyes leveleknél a megfelelő jegyzetek mindig közlik.

Végül hat olyan levél maradt fenn, amelyek keletkezési idejére a filológiai apparátus teljes felhasználásával sem tudtam biztos ígnyt deríteni. Ezeket az egész levelezési anyag végére helyeztem, mint pontosan nem keltezhetőket. A hat levél közül három verset tartalmaz. Kettő Madách eredeti költeménye, egy pedig Franklin Benjámint saját francia nyelvű sirverse, amelyet Madách valahonnan lemásolhatott s így küldött el barátjának. Harsányi Zsolt minden külön papírt önálló levélnek számolt, pedig nagyon valószínű, hogy ezek nem különálló levelek voltak, hanem csak egy-egy prózai levél költői mellékletei. Természetesen ma már összetartozásuk nem állapítható meg. — Ennél a hat levélnél is talál az olvasó kronológiai hozzávetéseket, de kellő fogódzó hiányában nem sorolhattam őket az aránylag biztosan kikövetkeztetett kelteзésű levelek közé.

Madách helyesfrására vonatkozólag a kutatók egyöntetű véleményét táplálják: az íróra nézve nagyon lesújtót (vö.: Halász, i. m. II. 1158. l., Staud, i. m. II. 198. l., Voinovich, *Madách Imre és Az ember tragédiája*. Budapest, 1922. csak futólag és elszórtan beszél a költő helyesfrásáról). A kutatóknak minden okuk megvan erre a véleményre. Igaz ugyan, hogy a magyar helyesfrás csak a XIX. század 30-as éveiben teszi meg az egységesülés felé első komolyabb lépéseit, addig mindenki a maga egyéni elgondolásai szerint vethette papírra mondanivalóját

(vö.: Kniewicz István, *A magyar helyesírás története*. Budapest, 1952). Madáchnál nem is az a kifogásolnivaló, hogy sajátos helyesírási elvei vannak, hanem az, hogy sokszor úgy tetszik, mintha semmiféle elve nem volna: teljesen következetlen és hanyag az írásmódja. Csak egyetlen példát idézek: ugyanaz az igekötős kapcsolat, ugyanabban a mondatban, egymástól három szónyi távolságban először egybeírva, másodsor különírva fordul elő („kiadhat” és „ki adott”: levele Szontagh Pálhoz, 1843. dec. 1.). Ilyen mozzanatoknak tulajdonítható, hogy bár én heteket szenteltem neki, képtelen voltam Madách helyesírását rendszerbe foglalni, mert annak nincs rendszere. — Különben ő maga is tisztában volt írásmódjának hanyag voltával. Pontosan az imént idézett Szontaghhoz címzett levelében egy helyütt „írásjel”-gyűjteményt találunk (éppen írásjelek tekintetében mutatkozik helyesírása talán leghanyagabbnak): egy kérdőjel után két gondolatjel, azután három kérdőjel, egy vessző, egy pontosvessző, egy gondolatjel, majd egy pont, ismét pontosvessző, végül egy újabb gondolatjel (? — -- ???; —; —). Utána ez a mondat következik:

„Ezen interpunctiocat úgy nézd mint segéd sereget, pótolod velek a hiányokat, tudom sok helyt ki maradtak, hol a gondolat gyorsabb volt kezemnél.” (Halász, i. m. II. 957. 1.)

De helyesíráson még ennyire is ritkán gondolkodik, pedig már 1840-ben „Egy népszerű újság lehető alapításáról” Lónyay részére megírt véleményében így rögzíti:

„Nyelvünk orthographiájának e viharos szakában, hol tán köztünk is különböző írás mód divatozik, a tudós társaság írás módját vélném befogadhatónak 's a tagok által bár mily orthographiával irt beküldött munkák csak ezen orthographiával nyomtatnának ki.”

Madách a maga gyakorlatában legkevésbé sem követte „a tudós társaság írás módját” — A közlésben csak nagyon ritkán tettem szögletes zárójelbe egy-egy felkiáltójelet, de általában előre szeretném jelezni, hogy minden pontosan úgy szerepel Madách kezefírásával a levelekben, amint itt látható, bármilyen furcsának tűnjék is ez nem egy helyen.

Ezek után már csak néhány technikai kérdésre térek ki:

Madách a sorvégi elválasztás alkalmával nem kötőjelet alkalmaz, hanem egy régies jelet, amely leginkább a mi idézőjelünkhöz hasonlít, mégpedig eleinte a sor végén és a következő sor elején egyaránt, később mindinkább csak a sorvégen (formáját lásd alább). Ezt a nehezen reprodukálható jelet nyomdatechnikai okokból a funkciójának manapság megfelelő elválasztó-jellel helyettesíttem.

Sajátos kötőjel híján is egybeírtam néhány esetben olyan alapszavakat, illetve ragos szavakat, amelyekből — sorvégre kerülve — csak feledékenység vagy hanyagság folytán maradt el az elválasztás jele: mond ja (jelen közlés 12. számú levele. A továbbiakban is a zárójelben található számok ugyanerre a sorszámozásra vonatkoznak.), Jan tsit (a 6. számú levélben) érez ni, ha tárain (mindkettő a 20. számú levélben). Ahol csak a leghalványabb gyanúját ismerhettem föl a különírás szándékos voltának, ilyen — egyébként is csekély számú — összekapcsolást természetesen nem végeztem, sőt egyszer-kétszer ugyanilyen nyilvánvaló esetekben szétválasztottam a tollhibából eredő kötőjeles eseteket. Így a betűk 'helyett' esetében a „Véd” című, 19. számú levélben. Egyébként az ilyen természetű helyesbítéseket a jegyzetek mindig közlik.

Néhány esetben a ma különösen kirívónak tetsző madáchi szóelválasztásokat megjelöltem. A nyomtatásban egykét szóban függőleges vonal jelzi, hogy Madách azt a szót sorvégen miképp tagolta. Pl. kegymosoly/aért (26. számú levél).

Madách egyes mássalhangzók kettőzésére a betű fölé alkalmazott kétféle ismétlő jelzést használ. Ez a közlésben is mindenütt a kéziratnak megfelelően szerepel, kivéve azt az esetet, amikor ez a kettőzési jel olyan elválasztott szavakban tűnik fel, amelyekben Madách az elválasztás jele után megismétli a mássalhangzót. Pl. örööm,, „mel, töb”, „bet (8. számú levél). Furcsa lett volna, hogy a nyomtatásban nem sorvégi elválasztásba eső szavak hosszú mássalhangzói fölé vagy közé még egy ilyen kettőzési jelet is tettem volna.

Nyomdatechnikai okokból kénytelen voltam lemondani Madách egyik itt-ott fel-tűnedező régiességéről, a hosszú s-ekről. A jegyzetek azonban minden esetben jelzik ezek kézirati előfordulását.

A kiadás kritikai jellegét biztosítja az áthúzásoknak, törléseknek, általában minden javításnak jegyzetben való közlése.

Az egész levelezési anyagban nincs egyetlen borítékos levél sem. A címzés minden alkalommal a levélpapír hajtogatásának külső oldalán helyezkedik el. A terjedelem csökkentése érdekében az egyszerű címzéseket csak a név és a rendeltetési hely közlésére korlátozzuk. Természetesen kivételt képeznek a játékos vagy tréfás címzések: ezeket teljes terjedelmükben közöljük.

Befejezésül még néhány szó Madách idézési módjáról. A levelekben aránylag nagyszámú idézet található. Madách azonban csaknem minden esetben fejből, emlékezet szerint idéz. Emiatt idézetei gyakran alig ismerhetők fel. Az is előfordul, hogy idegen nyelven olvasott művekből idéz, s ilyenkor levélírás közben hevenyészve fordít. A jegyzetek készítője pedig keresgélhet! Van példa arra is, hogy pontos óhajt lenni, + alatt jegyzetet közöl, s ebben tévesen jelöli meg a szerzőt, mert rosszul emlékszik. — A közlésben az idézeteket majdnem mindenütt jegyzetekkel kísérem: az idézet szerzőjét, a mű címét és az idézet pontos szövegét lenyomatva. Egy Rousseau-idézetre semmiképp sem tudtam ráakadni. Talán valaki segíthet, aki az idézetet véletlenül ismeri.

Hogy az alább következő levelek milyen mértékben bővítik Madách pályakezdéséről való ismereteinket, az már külön tanulmányt igényel.

1.

Sztrégova 31^{ik} Mar. 1838.¹

Régen bé-telyesítettem volna ígéretemet, mely egyszersmint óhajtásom is volt, néked kedves Barátom² egynehány sorokat írni; de úti kalandunkat, csak tegnap fejezvében, mindjárt is íráshoz fogtam. Márma értettem az újságból, búval, de egyszersmint örömel is hogy három hét lefolytával, Pesten véled ismét őszme jövök. — Azt hallom hogy Tóni³ is már kint van; De meg-nem látogatom Miért nem lehetsz te oly közel ide; Job'an élnék e' szomszédcságal. De reménylem a távol lét meg nem változtatja érzetid, erántam is. Téged, s Bertzit⁴ öleli

barátod
Madách Imre.

[Címzés:]

a Monsieur Melhior de Lónyay

a Pest^{4a}
sur la poste restant.

2.

[Pest, 1838. július vége — aug.]⁶

Kedves szeretett Menyuskam!

Márma reggel volt itt Reisinger,⁶ és ily örömmel sohse tölte el látása, mint épen ma; nem akkor, midőn súlyos betegségemből ki vont, mert akkor leg feljeb' egy örömtelen jobbúlást adott, ma pedig azt: mi az életet kívánatossá teszi. Sok minák után mondá, hogy teljes biztosságal jöhetsz hozzám, mert én csak tégedet kérdeztelek, csak szüntelen tégedet vágytalak ölelni. Azt mondá továbbá hogy ezt⁷ előb' is meg engedhette volna már, de félt, hogy hideg léggel telt ruhákkal bejőve meg fog ártani nekem — óh képzelheted bosszúságom oly sok írni való lenne, de nem írhatok többet, igen gyenge vagyok, de várva, forrón várva azon perczet, mely hozzám vezet (és barátságodtól reménylve, hogy ez nem soká lesz) maradok

hű barátod
Imre.

¹ Feltehetőleg Madách első levele barátjához, Lónyay Menyhérthez, akit húsvéti otthon-tartózkodása alatt keres fel soraival.

² A B b-ből javítva.

³ Közös barátjuk és egyetemi évfolyamtársuk: báró Balassa Antal.

⁴ Lónyay Albert, Menyhértnék egy évvel fiatalabb öccse.

^{4a} A „Pest” szó „Bude”-ből áthúzással javítva.

⁵ A keltezés alapja Madách betegsége, amelyről anyjához írott, valószínűleg 1838. július végén kelet levele is szól. Az idézett levél csak Staudnál (i. m. I. 33. l.) található, a Halász-féle összkiadásból hiányzik!

⁶ Madáchék háziorvosa.

⁷ Az „ezt” és „előb'” között kitérőlt „adok” szó.

[Címzés:]

Lónyay Menyhértnek.

3.

Sztrégova. $\frac{1}{9}$ 1838⁸

Kedves szeretett Menyhértem!

Szegyenelhetném magam, hogy általad két leveledel, melyek oly kelemesen lepének meg, már meg-előzteték; — anál is inkább', mivel utólsób'ikából bizodalmatat erthetém [!], hogy soraim már hozzád útba vannak. Ne vedd ezt hideg ülő barátságom jeléül, találva fel inkább' okát ithon nemlétünkbe. De én mentegetem magam? tudom barátom szíve engem elége ki mente már, előre. → Valóban ha nem venném pusztá tréfának,⁹ fájlalhatnam álandóság o[m]¹⁰ iránti kevés bizodalmatod; én leg távolab'ról sem [tu]dnék kételkedni, hogy levelem benned még mindég régi [b]jarátomat leli. — Egészségem még soká előb'i állapotját vissza nem nyeré, azonban mihelyt kedves Sztrégovankra érkezénk, hol minden tárgyal egy múlt öröm kelemes emléke van öszve kötve, egészségem is szemlátomást helyre jött. Előb'i leveledben kívánságod jelentéd e tájt leg aláb' leírásból is ösmerni. El van az rejtve a természettől is, mint a világ' kívántszi szemee-től [!], el takarva de át halladva e tsekély gátot, egy virágzób' hon is fejlik ki a szem előtt. Eleveneb' itt minden, mint a kül világon Viritób' rét,¹¹ melynek tsermelyes közepén, egy néhány falu¹² emelkedik. Az ezernyi madár énekétől vizshagozó [!] erdő kelemesb'. — Lakunk egy dombon vagyon, körülvéve egy angol izlésű, majdnem igenis nagy körű kerttől, mely, hegyen, 's a völgy ölen fekvén, erdőt, rétet, szőlőt, aklot, és tavat is foglal magában de egy része most igen el hagyott. E vad tsendes magány tehát, mely másnak nem tudom de nékem kimondhatlan bájt foglal magában, hazám, kedves lakó helyem. Innen a szomszédtságokban kis látogatásokat teszek, M[á]ria napra^{9k} Szep. Keszeghre¹³ szándékozunk szeretet[tt] testvérem névnapjára, hol egy kis mulátság is les[z.]

Tsak most veszem¹⁴ észre már mily későn van, mert mily nehéz el válnom e levéltől, mely véled leg aláb' a távól lét datzára, beszélni segít. Bertzit tzókolva tehát maradok téged igazán szerető

barátod

Madách Imre.

[Címzés nélkül]

4.

A. Sztrégova /9 [1838 szeptember]¹⁵

Kedves szeretett Menyusom!

Sebessen szál már azon idő felénk, mely ismét fel zavarva mostani élet rendemet, Pestre visz, és reménylem téged is. Szomorún nézek én elébe, mert meg foszt ismét hazámtól, hol oly sok van amit szeretek. És meg láttam most rövid időre, hogy vesztét anál inkább érzem. De kívántszi is várom azt egyszersmint, mert az hozza tsak el azon várt órát, mely véled ismét öszve hoz. Oh miért esik mindég a sors tsak úgy hogy egy örömet más bűn kel meg venni, mért nem lehet mindent bírni maga körül minek irántunk bája van. Nem tsinálhatok néked szemre hányast, hogy oly igen igen soká nem vettem kedves soraidat, mert e' szemre hányásal magam bűnét is megfeddném. En itt igen keveset olvasok, és töbnyire tsak kelmeseb' tárgyakról Scott-tól Matthissontól Michaelis' Tiedge és másoktól, de Pestre többit szándékom vinni u. m. Pope Schlöjger Gellert Bulwer Mendelsson¹⁶

⁸ Tehát: 1838. szeptember 1.

⁹ A „tréfának” és „fájlalhatnam” között kitorölt szókezedet: „áta...”.

¹⁰ Néhány betű pótlása a levélpapír egér- vagy molyrágása miatt volt szükséges.

¹¹ Eredetileg „rélet” írt, aztán a két utolsó betű törölte.

¹² Eredetileg ú-val írta, több az ékezetet áthúzta.

¹³ Keszeg nógádi kisközség, ahol az író idősebbik nővére, Madách Mari, Huszár Józsefné lakott.

¹⁴ A „veszem” után áthúzott szókezedet: „ve...”.

¹⁵ Madách csak a hónapot jegyezte a helységnev után. A levél kelte a rajta található postapecskétekből állapítható meg.

¹⁶ „Mendelsson” második s-e hosszú s.

Policlet és másokat. Kérésemet, hogy még néhány sorral tudósíts újítva maradok téged
hóltig szerető barátod
Bertzit, Jantsit¹⁷ tsókolom — —
Saskú!¹⁸ [!] tisztelem és anyád
kezét nem ismerve is tsókolom.

Madách Imre.

[Címzés:]

A Monsieur Melchior de Lónyay

a

N. Lónya

5.

[Pest, 1838. dec. második fele]¹⁹

¹⁶ *Level* Mivel azon kinevezéseket, melyeket, minap említettél el felejtettem,
kérek írjad meg (az atyádéval együt.)

Emericus Serenissimus Philosophicus canis,
disserens membrum, hoc nomine *Harmodias*²⁰

²¹ *Level* Kérlek írjál te ödönnek, \bar{v} is Appiusnak,²¹ hogy készüljön el a His — —
ból — s 8^{ad} félkör jöjjön hozzád, énis meg jelenek, 's egy úttal vernerhez²² is megyünk.

³*k* *Level* — — — — —
— — — — —
— — — — —
— — — — —
— — — — —

Ó tempora ó móres

Ó ásini ó censores — *kitörülte* — a leghosszab' levelem

punctum

Nézzétek, ez három, 's még is
egy! szóla, ha a tradíciónak
hidni lehet, szent lélek sugalta
hangal, a kálvinista pap —

[kézjegy]

O. A. M. D. G.

De te eretnek ember, ezt meg sem érted, azért én mint jó Catholicus, hogy az
egyedül böldegítő útra vigyelek, meg magyarázom \bar{v} . inkáb' meg deácozom — Hald
tehát keresztényi figyelemmel "Favéte lingvis,, Azon időben mondá Cristus az δ tanít-
ványiaak, [!]^{23a} ugy, mint én mondom neked: Omnia Ad majórem Dei Glóriam q. e. d.²³

[Címzés:]

Három levél, egy személbe + Lonyai Menyusnak

Paulus, Petrus, Jacobus, Lucas.

Policarp, Telesfor, Macár c. c.

¹⁷ Nem tudni, ki lehet.

¹⁸ „Saskúl” nyilvánvalóan Saskút; Sasku-családról tud a történelem. Valamelyik Sasku-fíú talán
hallgató-társuk lehetett.

¹⁹ A keltezés a levél tartalmi vonatkozásaiból következtethető ki: Madách 1838. dec. 25-i levele
utóiratában közli édesanyjával Menyhért apjának, Lónyai Jánosnak „excellenciás”-sá emelését.

²⁰ Madách az egykori görög szabadsághős nevével írja alá magát.

²¹ Évfolyamtársuk, a baráti kör tagja: Beniczky Ödön. A fiatalok antik szerepnevekkel nevezik
egymást.

²² Verner (Verney) József (1785 – 1850-es évek eleje) a pesti Tudományegyetem tanára, 1837 – 38-ban
a filozófiai kar dékánja.

^{23a} A „tanítványinak” és az „ugy” között áthúzatott „hogy” szó.

²³ Ezen a levélen két címeres rajz található: egyik kívül a címzésen, a másik bent a levélben. Lénye-
gében mindkettő a kétfejú osztrák sást ábrázolja különböző stilizálások keretében. A rajzok a levélpapír víz-
nyomásának tintával való kihúzásai. A címlapon levő víznyomás eredeti körirata: „Gott erhalte den Kaiser
von Oestreich”. Ezt Madách az eredeti helyébe a következő körirattal látta el: „In hoc signo beatus evades
Hungare”. — A levél belsejében levőnek üres helyeire pedig azt írta: „megette | tsak fen ne repedjen | tőle”.

— Ugyanitt egy háromágú villához hasonló rajz is szerepel, amely alatt olvasható a „Nézzétek, ez három, 's
még is egy! . . .” kezdetű szövegrész. Madách rajzkészségének sok egyéb emléke is ismeretes (Halász, I. m.
II. 1209. l.; Staud, I. m. I. 16 – 17. közt, 39. l., 103. l.; 128 – 129. közt, 145. l., 183. l.).

Kedves Menyusom!

Tőled elbutsúvzván, lesem fekudtem, [!] 's még két óra előtt elmenénk. Midőn lasként eltűntek szemem előtt, az éj homályába Pest Pompás kő-tömegjei, 's midőn így minden pertz közeleb' vitt szeretetjeim karjai közé, örömom még se lehetett tőkéletes, mert ezen öröm öszvevölt kötve a tőledi elválással. Véled töltém minden napom' egy nagy, 's kellemes részét, veled közlöm érzetím, gondolatimat, — és most két hólnapig, egyedül a holt papírosnak kel hordani hozzád azt, mit élıszóval óhajtnék baráti kebledbe önteni. 8 óra után meg érkezék Keszeghen, hol egész 30adikig igen kelemessen töltöttem az időt. Járva a szomszédságokba,^{23a} és véve látogatásokat. (Verseimet itt ki válogattam és a végső politúrát adám reájok. Most újra kérlek, hogy leirt verseimet senkinek se mutasd, 's ha ismét meg látjuk egymást, akkor oda adom minden kijavítottakat, melyekel már kényed szerént bánhatsz.)^{30an} hírt kaptunk, hogy Anyám Teplitzből, hol igen jól mulata testvérem is, haza érkezett. Még azon este el indultunk, és másnap reggel már Sztregován valánk 5^{órák}kor. Utunk igen kellemes, és érdekes vólt. Mentem a nagy *Verbötzy* sírja mellett, melyen egy egyszerű piramis ál deák felirással, mentem a romhányi téren — 's a nap akkor szála le, más hazák²⁴ felett virasztani ditső hajnalát. 'S az érező szívébe anyi képzetek tódultak — anyi — 's oly kimondhatatlanok. — Gyarmaton éjfélkor mentünk keresztül, keszeghen meg tudtam, hogy a vármegye levéltárába sok íratok vannak Rákótzý ideiből, többi közt az *Onodi gyűlés* e. u. t. ez nekem igen érdekes, és hasznos lessz (darabomba) Füleken²⁵ egy régi²⁶ elhagyott házba, mely egykor Rákótzý birtokába vólt egy artz képre találtak, ez artzkép sógorom birtokába van, bal oldalán ezen felírás olvasható :

Qui pro bóno societatis nihil audet ille Bonis Societátis úti dignus non est.²⁷
 Qui non plus audet quam ei praecipitur Servus est.²⁸
 Qui injuriam sibi inferri patitur ea dignus est.²⁹
 Malis mori ut Leo, quam vivere ut Asinus³⁰
 audeas quam³¹
 Plus liceat qua que L I [ki szakadt.] A T
 Patriae conservationi.³²
 Sacr. Symb : Pr : Fran : Rákótzý³³

Emlékeztetek ígéretedre, hogy azon szomorújátékokat ird meg, melyet ígértél,³⁴ már én is készülök reá, 's mi nagy gyönyörűség lesz azt öszve hasonlítani, bár már előre meggyőzöttnék ismerem el magamat. Nekem itt egy író-szobám van a kertbe, 's nagy részén a napnak ott vagyok. Jó anyám távól létem alatt oly kelemessen öszve igazította azt, hogy ki költő nem lenne, itt ázza kellene lennie, — Én itt sztregovát két szempontból festem le. Játztál e már Lónyán teátrumot, és mit — Vajh ha nézötök lehetnék, töb' éledeletet adna, mint bár mi művészi remeklés. — Pétert³⁵ ki nem dolgozom, de Endre³⁶ írássára előre örülök, mivel azalatt (bár mindég) de kiváltképen tsak rólad fogok gondolkodni. — Ma várjuk keszegről testvéremet. — Egészen meg lennék elégedve,^{36a} tsak te hibázol nekem — s oly nagyon hibázol, hogy örömem tsak fél, mivel azt-veled

[ke]t. ^{23a} A "szomszédságokba" szó elválasztása alkalmával Madách elfelejtette kitenni a választójele-

²⁴ Eredetileg : „hazákat”, utóbb a két utolsó betű törölve.

²⁵ „Füleken” után a „most!” szó törölve.

²⁶ A „régli” és „elhagyott!” szó közt kitérőt szökezdés „elhygy . . .”.

²⁷ Aki a társadalom javáért mit sem merészel, az nem méltó arra, hogy a társadalom javait élvezze.

²⁸ Aki nem merészel többet annál, mint amit parancsolnak neki, az használja.

²⁹ Aki eltűri, hogy jótalanul bánjanak vele, az meg is érdemli. —

³⁰ Inkább akarj oroszlánként meghalni, mint számárként élni!

³¹ Nem dönthető el, hogy a külön sorban elhelyezett „audeas quam” melyik mondathoz tartozik.

³² Legyen szabad több, mint amennyi tetszenék a haza megóvására! — A kettészakított szó minden valószínűség szerint : „libeat”. A latinban közkeletű licitum-libitum ellentét erre enged következtetni.

³³ Rákóczi Ferenc fejedelem szent hitvallása. A Rákóczi-kutatók nem ismernek a fejedelemtől mégcsak ehhez hasonló hitvallást sem. — Az említett s már akkor is rongált Rákóczi-kép azóta valószínűleg megsemmisült, mert ma már az sem ismeretes.

³⁴ Lónyay Menyhért önéletrajzi töredékéből (Könyi Manó közölte a *Budapesti Szemle* 1885-ös évfolyamában) tudjuk : „Én is éppen *Gibbont* olvasván, rászántam magamat, hogy Lucretia című öt felvonásos szomorújátékokat írjak, melyet Madách kegyetlenül megbírált, úgy hogy a drámai kísérletekkel fölhagytam.” (*Budapesti Szemle*, 1885. 352. l.)

³⁵ Madách szindarobot tervezett Orseoło Péteréről.

³⁶ *Nápolyi Endre* címen ötfelvonásos drámát írt, — Az „Endre” szó után kitérőt szökezdés : „l . . .”.

^{36a} Az „elégedve” szó elválasztásánál a választójelek elmaradtak.

nem oszthatom, bűm kétszeres, mert azt viselni te nem segítsz. Szüléidnek, és testvérednek kezeket stsókolva [!] Bertzit szinte kit kérek hogy irjon nekem, bár tsak néhány szót, énis fogok néki jövő póstán, Jantsit³⁷ a károly és pali³⁸ nevében is és³⁹ a kis kellemes Jósit, ezerszer öelve maradok téged szeretni megnemszűnd.

barátod
Imre.

[Címzés:]

a Monsieur Melhior de Lónyay Docteur de
la Philosophie

a

Lónya

7.

1839 17 Aug.

Kedves Menyusom!

Mivel valaháyszor írsz, mindég a póstán fizetendő árt emlited, és mentegeted, nem jöhetek más gondolatra, mint hogy neked is, tőlem egy levelet kapva ez első gondolatod; vagy pedig hogy nem tartasz képesnek, v olyan barátnak is, hogy: ha egy kedves levelet kapok, (nem anyit megnyit kel) de ezerte anyit adjak érte. — — — ezt tsak parentesisbe.

18 óidalos leveledet el olvastam, 's töb'ször utána számoltam hogy igazán **an**yi e, mivel nekem oly rövidnek látszott, de ki találom okát; azért mivel disputálni lehet rajta? — óh nem — de mivel tőled vólt. Disputátióba nem akarok ereszkedni, mivel oly rossz vége lehetne mint a mixturai⁴⁰ disputátióknak. — — — — —

Kérdezel, hogy mit dolgozok, valóban az igen keves. *Phádonnak*⁴¹ (hisz' ösmered (?)) legaláb' kívülrül — ugyis e világon minden külső máz — — — —) ennek tehát egy taglatját írom. De ez téged nem interesszál. — Ezenkívül lovakat tanúlok hajtani — Festek — egy fog húzó *tanárt*. Néha versezek, miből egy exemplárist küldök, ha a póstát nem sajnárod. Kérlek küld el *Péter*, tervét — Restellek újat tsinálni, vissza adom. — *Endrének* dolgozok tervén, igen egyszerű darab lesz. Tsókollak Bertzi és Jantsival. — — — — —

Zelotes⁴² barátod

Imre

N.B. Testimoniumomat el (nem)
küldted — — — köszönöm.

*Egy anya, gyermeke sirján*⁴³

Szívemre hultanak
Ezernyi átkaid
Nagy ég, le⁴⁴ orzva hajh
Ditső virágait.

Le tört tser orma ként
Ki sújtva álok én,
Törött hajó gyanánt
Az élet tengerén.

Le sújtva vágyaim
Ég adta érzeti,
Le törve szúm ditső
De múlt reményei.

Ki sújtva álok én
Hazátlan elhagyott,
Távolba semmi szív,
Mejy értem érzne ott.

Esengve semmi száj
Se hív "jó gyermekem
Sehol se vágy felém
Szerette kedvesem.

Nem számít a haza
Leányai közé,
Szívem honát tsak ott
A sírokon lelé.

tudni. ⁴³ A már korábban is előforduló Jancsíról s az itt először szóba kerülő Józsíról semmit sem lehet

⁴⁴ Madách öccsel.

⁴⁵ Az „és” után kihúzva: „ki” és föléírva: „a”.

⁴⁶ A Lónyayéknál egybegyűlő egyetemi baráti társaság kis tudományos és irodalmi hetilapjának címe, amelybe bekerül „... allerhand Curiosa in Versen und in Prosa”. — Bővebbet a 72. jegyzetben.

⁴⁷ Mendelssohn Moses-nek a lélek halhatatlanságáról szóló műve.

⁴⁸ Vakbuzgó.

⁴⁹ Ugyanez év végén a vers a *Honművészen* is megjelent (1839. dec. 26-i szám) kissé átalakított formában. — Rövidített s valamivel érettebb változata: *ÖM.* II. 846–7. l.

⁵⁰ Az „ég” és a „le” szó között kihúzott szókezdés: „or...”.

A sírba, hol enyész
Ég adta képzetem
Fagyszitva hol veszett
Az üdv, az érzélem

'S ha el rezegtenek
E fél világ körén
Borús keserveim
Rokont se lelve én.

Egyetlen egy hivem
A viszhang szelleme,
Ez érti, mit nem ért
Sok ember érzete.

A kő vizszont adá
Borús keservemet,
'S az emberek között
Lagy szívre, nem lelek.

De szűmre hulva bár
Az égnek átkai,
El bírta az *anya*
E vészt ki tartani.

Az ég adá neki
Órere angyalát,
Egy égi gyermeket,
Szerelme magzatát

Ujúlva láttam én
Szemébe hajnalom,
Szerelmem éveit
Vezér tsillagzatom

Ujúlni láttam én
Ditső reményemet,
'S mosolyba tűnni föl
Ég adta éltemet.

Szívem keserve hát
Ő rajta meg töre,
Veszély között viradt
E szívnek édene.

Virasztva őrztem őt
Az égnek üdve ként,
Gyöngéd virágomat
Az éltető rem^lényt,

'S ha szóla "jó anyám,,
Elősször én felém! — —
Rokon szívet lelek
Éltemnek éjelén.

Éltemnek éjelén
Hol mindki el hagyott
Egy kedves angyal itt
Felém sohajtozott.

'S fülébe súgtam "óh,
"Szeresd a szent hazát,,
"Tisztelve őrzöd őt,,
"E jó 's ditső anyát,,

'S hol itt a földi kints
Fizetni üdvömet,
Ha égni láttam én
E szókra a szemet.

Hol itt a földi kints
Fizetni egy anyát,
Ki gyermekében egy
Ditső eget talált.

'S ha szunyadozva ő
Ölemre el hevert,
Szívem, szívében egy
Remény világra lelt.

Fejlődni láttam én
Honom reményeit,
A órága szűben ott
Ujúlni fényeit.

'S ha ébredvezve most
Őrülve játszogalt,
Szemembe köny eredt,
Főlötte felleg ált.

Mivel tudám a báb
Majd egykor únva lessz,
'S a bábbal édene
Őrök sirokba vesz.

Ezernyi vész, vihar,
Jön élte tengerén,
'S ha tört hajója — hajh
Belé temetve én.

'S ha tűz reményei
Egekbe vágytanak,
'S virágos érzeti
Az égbe laktanak!

Ujúlni láttam én
Le törte érzetím,
Sirokba fulladott
Ditső reményeim.

'S bimbom midőn virúlt
Ditső remény között,
Le törte azt a jég
Őrök sirok fölött.

Ki égve oly üres
E szívnek érzete,
Sirokba költözött
Reménye — élete.

+ + +

Im útas itt vagyok
A drága méla sír,
E sírba érzetem
Egy égi kintset bír — !

E nagy világ körén
Szívemnek semmie,
Ki véve a remény,⁴⁵
Vidító érzete.

Mindössze birtokom
E talpalatnyi föld,
Napom, szövétnekem
Borús ölébe dől.

'S lesendi birtokát⁴⁶
reményben⁴⁷ az anya, —
Örökre kintseket
Az ég nem orzhatta

Im! ezen sorok azok, melyeket ígértem Bertzinek, 's most be töltém ígéretemet. — — —

• Néked menyusom ezt.

Gyász⁴⁸

Egyetlen, szeretett felesége halála után iml
Templomot építet férje, keserve között.
Temploma kész, bé megy leg először is ekkor,
'S új feleségivel ott öszvekelendni örül.

P: S: Veses [!] könyvetskéd kész.

[Címzés:]

a Monsieur *Melchior* de Lónyay

a

N. Lónya

8.

[Sztregova,] 1839 Aug. 30

Ha némi részvétellel vagy erántam, úgy nem kel írnom előb', de érzed azt, mi érzet foghatott el meg tudva betegségedet. Tudva hos [!] ismét egy időre azoktól el választatol kiket szeretsz, kik^{49a} téged oly esdve várnak, mint én tán azon pertzet, mely öszve vezet. — Oh ha gondolom még egy hólnap, egész egy hosszú hólnap, akkor itt érzett édességeimbe egy keserűség keverődik, melyet tsak az előb' látási remény enyhíthet. Úgy vélem szándékos volt a bánya városokba utazni ezen szünetek alatt, Jó anyám engemet is el küld oda, jóságának új, 's már anyiszoros jeléül, nékem mi sokkal kedveseb' lehet ez, hogy ott véled van alkalom öszve jöhetni — Vajh be hosszúnak fog látszani nékem az út oda, mi rövidnek az ott mulatásha [!] ott lelek, 's mi ki álhatatlannak a vissza jövetel, ha nem — — Mi ott leszünk 22. Sep.+ — 's onnan, de dem [!] beszélek többet, nem képzelek magamnak ditső álmokat, melyeknek be nem teljesülések keservesseb' lenne a nem is bírásnál. — Végeznem kell a levelet, várnak reá, 's mit is írnék, ha nem a reményt, a félelmet, melybe forgok, 's ha ezt érzeni tudod, úgy érzed azt, ha nem, nem érted akkor is örömét

Imrédnek.

+ *Selymetzen*.

[Címzés:]

a Monsieur *Melchior* de Lónyay

a

N. Lónya

9.

[1839]⁴⁹

Adorianok és Jenők

1^{ör} Nints benne szövődés

2^{ör} Az ártatlan leány, nemesb' érzetekre alkálmasb' ősei vak bosszú vágyok szerszámává lessz, ártatlan maradékokon.

⁴⁵ Eredetileg „reményt”, aztán Madách a t-t kihúzta.

⁴⁶ A versszak kezdő sora olvashatatlanul kitörölve, alatta az itt közölt végleges sorra javítva.

⁴⁷ A második sor első szava eredetileg „örökre” [!], ezt a szerző kihúzta s alatta „reményben”-re javította.

⁴⁸ A fiatal Madách ismeretlen, distichonokban írt epigrammája.

^{49a} A „kik” szó elé a sor elejé-e Madách választójelet írt.

⁴⁹ A levélbéli, illetve egy levél mellékletén levő bírálat Jósika Miklós *Az Adorianok és Jenők* c. három felvonásos szomorújátékát vizsgálja. A mű az Eötvös gondozásában megjelent *Budapesti Árvizkönyv* II. kötetében látott napvilágot, 1839-ben. Valószínű, hogy Madách a részletes bírálatot a nyomtatott szöveg alapján készítette el, nem pedig a Nemzeti Színházban esetleg látott (bemutatója: 1838. május 12-én) darab megtekintése nyomán.

3^{or} Hogy lehet olyan egy atya, hogy ámbár maga bosszulhatná meg magát, leányát álozza [!] fel, azt egy szörnynek téve, hogy ez végezze bosszúját.

4^{ev} Majdnem lehetetlen, hogy mind az öt testvér egy leányt szeressen, közbevetlenül egymásután.

5^{ör} Ha mindenki meghal a barlangban, hogyan a leány nem, midőn beszél is bent, 's így kell lélekzenie.

6^{szó} Tsak borzalom fogja el a nézőt egész⁵⁰ darab alatt, semmi meglepés,⁵¹ semmi gyöngédeb' érzet, semmi öröm a jó jutalmán, 's sajnálat a⁵² jóknak rossz sorsukon, e. u. t. A *dialogus* jó.

[Címzés nélkül]

10.

[Pest, 1839.]⁵³

Kedves Menyusom!

Mivel Ödönhöz küldök, nem tartóztathatom^{53a} meg magam, hogy hét óráig is, mikor reményllek Nálam látni, véled írásba szoljak, hidd ez idő oly hosszú teged [!]

szerető
Imrédnek.

[Címzés:]

M.

Lónyay

11.

[Pest, 1839.]⁵⁴

Édes Menyusom

A Jove principium⁺⁵⁵ Tsak egy az Isten akit én imádok +⁺⁵⁶ egy kéréssel küldök hozzád: kérlek küld el azon könyvet, melyet ígértél gondolom *Schmidt*-től notandum nem Kristóftól — kérlek küld el a nálad lévő Honművészt, de minden esetre, itt küldök egy más számot — A balítéleteket⁵⁷ most olvastam el, sok balítéletet tanultam belőle, ami a Jus naturét illeti Ciceroval okoskodom, hogy mindenkinek szívébe van írva, nem kell könyvekből tanulni, én egészen tanácsát követem — usus te plura docébit,⁵⁸ — amit nem tudok magyarázni azt mondom Shakespeareal "Sok van e világon, mi daczol philosophiánknak."⁵⁹

⁵⁰ Az „egész” szó után kihúzott: „ab...”.

⁵¹ A „meglepetés” szót Madách eredetileg különírta, aztán az igekötőt egybekapcsolta s a p és é között egy-két betűt olvashatatlanul kitérőlt.

⁵² Az „a” után áthúzva: „rossz”.

⁵³ Vö.: Staud, I. m. I. 52. l. — Az 1839-es levelek egymásutánja nála — kevesebb adat bírtokában — nem következetes.

^{53a} Az elválasztott „tartóztathatom” szó választójelei hiányoznak.

⁵⁴ A levélbeli idézetek, főképp az Eötvöstől és a Shakespeare-től vettek a levelet 1839-re keltezhetővé teszlék.

⁵⁵ Helyesen: „Ab Jove principium” (Kezdjük a földaloggal!). Madách — mint majdnem mindig — emlékezetből idéz. Innen érthető, hogy a szólást Horatiusnak tulajdonítja, holott Vergilius-tól való (*Bucolica* III. Ecloga. 61.).

⁵⁶ Kazinczy Gábor *Ezeregy óranegyed* c. tatár novella-fordításainak élén álló *Erdély* c. vers első szakaszából való idézet (Málvina | Regények' Könyve, Budapest, 1838.).

⁵⁷ Wesselényi Miklós *Balítéletekről* c. könyve (Bukarest-Lipcse. 1833.).

⁵⁸ A gyakorlat majd többre tanít.

⁵⁹ Shakespeare idézése ismét fejből történt. Hozzá legközelebb a *Hamlet* következő két helye állí

„Mehr Ding' im Himmel und auf Erden giebt's,
Als eure Weltweisheit sich's traunt, Horaz...”
(Akt I., fünfter Auftritt)

és

„... Zum Wetter, es steckt hierin etwas mehr als Natürlisches, wenn Philosophie es nur herausfinden könnte.”

(Akt II., zweiter Auftritt)

Az idézet német Shakespeare-kötet (W. Shakspeare's s^mmmliche Werke. Schneeberg — Wien. 1836.) Madách könyvtárának darabja, melybe maga írta bele a beszerzés időpontját: 1839-et. — Az idézet végén Madách nem tette ki az idézőjelet.

A nyelv hazug szolgája a tudónek
kebel, szem, arcz, az érzet tükrei.

Vörösmarty⁶⁰

nem mondok semmit azért többet, hólnap meg látjuk egymást, szemem egy fekete borít [?] tükrozik, melybe gyász vagyon, én az emberiség fájának vagyok egy levele, mely véle le sorvad

B. Eötvös.⁶¹

Maradok, notandum aki marad, már annak annak kell lenni, ez igen helyes subdis-
tinctió — Maradok maradok magam sem tudom mi, egy zerus a mindenségbe, egy iks —

barátod
Emő

Horacius
++ Kazinczy Gabor

[Címzés:]

Tekint

Lónyay Menyhért úrnak, a Philosophia, 's a szép tudományok baccalaureus tanárának, a művészeti egyesület, hangászati egyesület, és conservatorium rendes tagjának, az ifjak társasága egyik küldötjének, nem külömben az egész joghalgatóság megbizotjának a színház ügyébe, a megbukot sok terv, és társaság résztvevő tagjának.

12.

[Pest, 1839.]⁶²

Kedves Menyusom!

Kérlek küld el az árvizi könyv 3^{ik} kötetét. — Én most épen semmit sem tudok tenni, minden ün tele keblem gondolatokkal, melyeket versekbe ki önteni nem tudok — még ehez a mái kellemetlenség, de erről szó se legyen, bár hogy én még ezt meg tudom, és akkor — úgys egykor azt jövendőlék nekem, hogy elnem érem az 1840 esztendő, teljesedjen be — talán — be fog. — Rousseau is azt mondja:^{62a} Nem azért jövendőlék,

mert befognak teljesedni, de azért teljesednek be, mert megjövendőlék.⁶³ Hólnap $\frac{2}{7}$

kor nálad leszek még némi beszélni valóm van — igazán szerető
barátod

Emők

[Címzés nélkül]

13.

[Pest, 1839.]⁶⁴

Kedves Menyusom!

Hogy igazán és forrón szeretlek, nem is kételkedhetsz, sőt nem is
kétkelkedsz reménylem.

⁶⁰ Vörösmarty *Marót bánjából*, melynek harmadik felvonását az *Athenaeum* 1838. április 5-i száma mutatóványként közölte az eredeti *Erdődi bán* címen:

A' nyelv hazug, szolgája a' tudónek;
Kebel, szem, arcz az érzés' nyelvei...'
(*Athena um* 1838. I. 408. I.)

⁶¹ Eötvös *A Carthausi c. művéből*, amely először a *Budapesti Árvizkönyv* III. kötetében (1839) jelent meg:

„... Egy levél vagyok a' nagy emberi nem' fájáról, egy cseppje a véghetlen tengernek, egy homokszem a' nagy pusztában:...” (I. m. 194–5. l.)

⁶² A *Budapesti Árvizkönyv* mindhárom kötete 1839-ben jelent meg, a levél tehát korábbi nem lehet.

^{62a} A „mondja” szó elválasztójelei nincsenek kitéve.

⁶³ Az újra emlékezetből idézett Rousseau-féle szentenciának nem sikerült nyomára lelnem.

⁶⁴ Vö.: Staud, i. m. I. 51–2. l. — A levél szabadvers-formában íródott, Staud azonban — Harsányi nyomán — próza gyanánt közli. Halász Gábor hasonlóképp: i. m. II. 885. l.

'S épen ez teszi, hogy tőled minden inkább' érdekel mint másától. —
 De meg kel engedned
 hogy ha az embert ostoba, tsatsogó lúdnak titulázzák,
 bár kitől kelemetlen. —
 Nem tartom, sőt nem is tarthatom magam egy különös
 lángésznek, de oly igen
 ostoba, oly lúd, még sem vagyok, én is iparkodtam
 magam ki művelni. — Hogy
 a többi ezt nem fájlalja, valóba tsodáalom, mert ha
 különben nem szeretnélek
 úgy, ez elég okot adna tán örök haragra "Vanitas
 vanitátum,, hogy sokat
 beszélék is oly ostoban, az oka, hogy levelemmel is
 oly soká untatlak,
 botsás meg a téged szerető

Lúdnak

[Címzés:]

Monsieur Lónyay

14.

[1840? jan. eleje]⁶⁵

Itt küldöm ígéretem kellemes teljesítéseül e képet, "traditione perennali,, emlékü¹
 születés napodra, mind azon kívánságokkal, melyeket rólam baráti kebled fel tehet.⁶⁶
 — Ha a sors vas keze el sodor mesze tőled, el el szakasztja egymástól kebleinket, ez fog
 le nézni rád mint egy szép^{66a} elő kor sír dala — jeléül örök érzetemnek. — — — Kérlek
 küld e Montesquieuxt, két kötet, és a hon-művész numerussait. — Testvérem itt küld
 két emlék lapot, Testvérednek és Neked — Ha vissza tér vissza veendő

Téged szerető^{6b} barátod
 Emők

[Címzés nélkül] —

15.

[Pest, 1840. jan]⁶⁷

Keves Menyusom egy örökévalóságnak látszik, hogy nem láttalak, annál inkább⁶⁸
 ha gondolom hogy ezt csak Spányik⁶⁸ elménczkedésének köszönhetem, képzelted
 minő képpel fogadtam ezen tréfát, kérlek édes Menyuskám ha van néhány perced,
 melyet egy barátodnak szentelhetsz, látogasd meg szerető

Imrédi

Reménylem hogy Berczi, kit
 ölelek már jobban van —

[Címzés:]

Lónyay Menyhért

16.

[Pest, 1840. jan. — febr. ?]⁶⁹

Mostanáig kedves Menyusom avval hízelkedék magamnak, hogy oly, v. legaláb' majd
 oly mértékben bírom barátságodat mint te enyémet. — És fájdalom ez édes tsalódásból

⁶⁵ Palágyi ellenkező adataival szemben (Palágyi Menyhért, *Madách Imre élete és költészete*. Budapest, 1900. 51. l.) maga Madách adja tudtul édesanyjának 1839. június 17-én az olajfestés megkezdését (Halás z i. m. II. 910. l.). Palágyitól értesülünk arról, hogy Madách első olajfestményét Lónyay Menyhértnek ajándékozta (i. m. 51. l.) Az már ebből a levélből tűnik ki, hogy az ajándékozás alkalmául Menyhért születésnapja (január 6.) szolgált. Ez csak 1840-ben lehetett.

⁶⁶ A szökezdő t nincs áthúzva.

^{66a} A „szé” szóbol javítva, onnan maradt rajta az ékezet.

^{66b} A „s erető” sz ban loss ú s.

⁶⁷ A baráti hang még zavartalan, a látogatás kérésében egyelőre megszokott dolgot lát. Ilyen alapon helyezm ezt a kurta levelét a rövidesen megkezdődő torszalkodások-elé.

⁶⁸ A Madách-fiúk nevelője 1836 és 1840 közt.

⁶⁹ A „megbántások” valószínűleg éles bíráló szavak lehettek, ez a tény a későbbi levelekből mind észletesebben bontakozik ki. A két barát viszonya kezd válságosra fordulni.

naponként inkább 'ébredek egy keserű valóba. Mindég mindenfélével vádolsz, és fadjaid⁷⁰ néhe [!] leg érzékenyeb' részimet érik. — Legyen — én meg vallom, hogy némelyel megbantottalak, és megbántásimat jóva fogom ügyekezni tenni — Alá vetem magam haragodnak, bár oly nehéz elszoknom akkor barátságodtól mikor magam már érzeni, gondolni nélkül el feledék. Már anyám is kérdezi miért [!] nem jössz most soha hozzám, tán meg szűnt barátságunk? és én felelni nem tudtam, mért részéről értettem ennek igazságát, részemről bűnöm nem lelem. — Nem magamért, fájdalom nem barátságodért kérhetlek tehát, de a külszínét jőj olykor, jőj ma hozzám, áldozd fel néhány percet nekem is — előb' nem volt szükséges hogy kérjek néhány percet — de most ennek vége — fájdalom, vége van

Emőd.

[Címzés nélkül]

17.

[Pest, 1840. jan.—febr.?)

Édes Imrém!⁷¹

Ugyan gondold meg, édesem, *fzivedből* *szólottál* é? meg vagy é győződve arról a' mit mondtál, ki *szerehet* téged jobban mint én? mivel mutattam valaha hogy nem vagy leg kedvefebb barátom? nem voltam é nem vagyok é még erántad a legnagyobb bizalommal? Nem lehetne é nékem hozzád ugyan azon kérdéft tenném [!], melyet te hozzám tevél', vald meg nem voltál é erántam titkolódzó? — de semmit erről többet, én nem akarok hallani. Tsak azt mondom, olly kevés jeleit adtam é én barátágomnak hogy hozzád egy ideje nem jöttem, onnan olly *rofszat* *concludálnál*, igazán mondom néked hogy időm igen kevés, holnap megmutatom azon rendet, melyet atyámmal együtt a' nap minden órájá [!] felett hoztunk. — Ha hinném hogy *fzivedből* mondd hogy tsak a' *fzinvéget* jöjek hozzád és hidd meg felettéb neheztelnék, 's ha *fcrupulofus* volnék ebből meghült barátságodat *concludálhatnám*. — Mind a' mell [!] is hogy olly kevés időm van még is többet jöttem volna hozzád, de egy héten háromszor van időm *fétálásra* hagyva, 's mindég mikor hozzád jöttem meg rajzoló órádván, Meg édes Imrém *hízf fenki* mellet se vagyok többet, mint melletted, tán senkivel *fe bezfélek* annyit (még Anyámat *fe ki véve*) mint veled, *hízf nagy'* ha több mint 4 és 5 óráig vagyok véled. — Én azt tartom hogy néked eleget mondtottam.

LM.

[Madách válasza a levélpapír üres alján, a papír megfordításával:]

Meg győztél kedves Menyusom, néked nem maradt időd melyt nálam vesztegess el — és isz négy óráig elég, ha egymás mellett ülünk — mindnyájan — szót se többet —

ME

18.

[Pest, 1840. jan.—febr.?)⁷²

Kedves Menyuskám!

Először is ezerszer engedelmet kérek ha meg bántottalak, én a leg mérgesebb' criticát jó szívvel, sőt örömmel veszem, de oly megvetést, mint tőled tapasztaltam nem szenvedhetem. Azonba én bár mily sértő kifejezéseidért rád nem haragudhattam, nem úgy mint te, mivel ösmerem természetedet, te heves vagy, 's azt nem szenvedheted el, ha álitásaidnak ellent mond az ember, sőt néha nem leg jobb utakon is bosszúlod meg — Azért tsak magamon kel haragudnom, hogy disputatiocba ereszkedtem. — Valóban Menyuskám nékem talán nagyob' volna okom apprehendálni, az utolsó számba⁷³ előjött

⁷⁰ Nyilván : „vadjaid”.

⁷¹ Lónyai Menyihért egyetlen kezünkben levő válaszelevele. Madách a levélpapír aljára írt néhány sor választ, így küldte vissza barátjának, aki az egészet megőrizte. — Lónyai levelében a törléseket, javításokat nem közlöm. A levél s betűinek több mint fele (35 közül 19) hosszú s.

⁷² Itt már látszik, hogy a „kritikák” adták az alapot első komolyabb összetűzéseikre. Sajnos, Lónyay már említett önéletrajzi töredéke csak időadatokat nélkül szól a baráti kör ilyenfajta összekocnásairól: „Gúnyosan *Mixturánok* neveztek a lapunkat, mert mindenkinek az eredeti eszméit, bármily zavarosak vol ak is, foglalta magában. De, mert a főadat az is volt, hogy egymás munkáját megbráljuk és a kritikákat a la ba bejegyezzük, ebből az apprehensiók végtelen sora támadt, úgy hogy a keserűségek következtében elhatároztuk, hogy ki-ki tartsa meg magának a dolgozatait, vagy közölje barátával, de egymás kritikája alá ne bocsássa.” (I. h. 352. l.) — A körülmények amelletl szólnak, hogy a levél 1840 telén íródott.

⁷³ A *Mixtura* utolsó száma.

másra magyarázott ki tételekért, annál is inkább' mindhogy védelmemre is minden utat el zártál, ez elég ok lenne örökös haragra, — 's én nem is szenvedném él [!] az azt senkitől mind tőled, kit bár hogy meg bántasz, bár mit tegyél szeretnem kel [!]. — Vádolni lehet valakit, de engedni kel védni magát, te (mást nem hihetek) a leg tsunyáb' he [?] szántsándékkal (mert világos értelembbe vólt írva) öszve szedett, magadra alkalmaztadtad, 's nékem védni nem szabad magam — mond ha valaki ez utolsó számot kezébe⁷⁴ venné mit vélné rúlam — 'de^{74a} nékem védni nem szabad magam — Ez örökre lehetetlené teszi, hogy én még valaha ily Mixtura frásba részt vegyek — lehetetlené hogy szivem némi hidegséget ne vegyen magára Mert így le alázni, védelem nélkül sok. — Nem bút okoz nekem tőed [!] így v. lel ismerve, vagy szántsándékkal meg gyalázva lenni,⁷⁵ de legyen elég, én rád haragudni nem tudok

Imre

[Címzés:]

Lónyai Menyhér
kérertetik olvasná el,
és ha oly jó akarna
lenni — de már
e sok kegyelem
lenne erántam —
— — —
— — —

Pest

19.

[Pest, 1840, első fele]⁷⁶

Véd.

Hon jövék, könyvhöz ültem, de a betűk helyett^{76a} sötét árulók tűntek fel szemeim előtt, kik nem tartják bűnnek le tépni azt mi embert emberé tesz. — És tanulni mentem, de tsak azt tanultam hogy bosszú itt kötelesség v. betsület nélkül a nemélet. — — Egy örvénybe vagyok melyben gondolatjaim az orcán ként zajlanak, és te ott álsz, egy szavadba, egy éterbe kerül ebből megmenteni, és te ott álsz, és én alá megyek. — ez kegyetlen tőled. — Mondták vólna hogy gaz ember vagyok, hogy oly vétkeket követtem el melyektől az ég visszaborzad, és el vonja felőlem kék boltját, helyébe dörögve az átok súlyos föllegeit. — Én el türtem vólna, és türelmem paizsa az öntudat meg őrizem villámitól. — De épen itt — épen itt, hol egy tsapásra anyi húrja reped el az érzetnek — anyi, mely oly édesen hangza össze, egyszerre a leg vadab' üvöltésé változik, 's mind ennek alapja egy oly halandó mint én, ki érzetem, tán eszem romjaín fogja kaczagni vérdiadalmaít. Egy tsapásra azok előtt, kiket e földön leg jobban tisztelék, azok előtt, kik földi ideálokként áltak előttem, kik egy baráti kebelét nyújtottak nekem melybe ki önthetém érzeteim legg szenteb' ömlengéseit — Földi istenként kik áltak utam végén — és én istenem ellen üssek pártot — én őket gyalázam, kik mellet a többi ember el veszté szememben az emberi nevezetet. Óh ég esz váj ennek ha megnem hajólhat, meg török az emberi érzet — és úgyvan — — — De tanú bizonságom nints, mint ön érzetem, mely őrt áll⁷⁷ keblemnek aijtáján — de az érzet nem nyilatkozhatík, mint a nyelv, a tüdő eszközzével — melyek szolgálí lehetnek a fekete pokolnak. És mi arczal meñyek hozzád, meñyek azon házba mely egy ditső templom vólt eddig előttem, és melyben én állok ily meg gyalázottan. — Ezt nem is kívánhatod — nem rognék e öszve ha gondolnám — ezek kik — — — általam magokat meggyalázottaknak vélik, és én én — ki őket úgy tisztelé mint halandó tsak halandót szokhatott — én ártatlan vagyok — de benem bizonyíthatom — barátomnál van a kültés az elveszett édenhez, de ő egy tűzkardos angyal, melynél el rezegnek hangjaim, ő benem ereszt. — Ember vagyok e még — vagy magam vagyok a sivatagnak szörnű síkjain — Most tőled függ egész eltem [!] sorsa — tőled mindenem "vagy ő vagy én" ez lessz a jelszó [!] közép út

⁷⁴ A „kezébe” után olvashatatlanul kitorölt szó.

^{74a} A „de” szó d-je s-től javítva, ezért van előtte hiányjel.

⁷⁵ A „lenni” és „de” közt a vessző után áthúzogott „nem” szó.

⁷⁶ Vö.: Staud, i. m. I. 59–61. l. A levél Halásznál, i. m. II. 885–7. l.

^{76a} A „betűk” és „helyett” szó közé elválasztójelet tett Madách.

⁷⁷ Az „áll” után olvashatatlanul kitorölt szó.

[!] nintsen a deszkáról, mely úszik a tenger tornyos hajóin, és csak egyet tart el.
— Botsásd meg ha mindent öszve írtam, fejem oly nehéz, igen rosszul vagyok — a jövő mély sötéte⁷⁸ van, de a főtétbe⁷⁹ csak gyász szín lehet. — — — — — Többet nem szólok, tégy mit jónak tartasz, én el vagyok tökéve — a leg végsőig — de mindenre mi szent ez így nem marad hat!!!

Emők.

[Címzés:]

Monsieur Melhior de
Lónyay

20.

[Pest, 1840 első fele, talán február vége?]⁸⁰

— — s szellemem
Mint a kiholtak háza — — —
Oly kietlen, 's borzasztó vala.
Vörösmarty.⁸¹

Harmadik éve, egy elég hosszú, és a jónak még is oly rövid üdö, miolta meg-ismerkedénk. Meg ismerkedénk, és az üdövel nőlt azon érzet is szivemben, mely egy életben a valódi életet élni tanít — ki soha nem érzette azt, nem is érti, de ki érzé, annak dóre álom az égnek üdve üdvéhez képest — és veszte egy mindenség veszte. — Az ég lát, mint szeretlek tégedet, és e barátság az esteli árnyék ként nőtön nőlt, még bé takarta egész létemet. — Én veled úgy valék mint az ég és e földnek vízei, szüntelen téged túkröztelek vissza, tégedet, ha tiszta napod sugárzott, vagy ha tornyozó ború takarta búlepte arcodat. — Úgy voltam mint az ég, és a föld virágai, ha amaz nem öntheti ezek keblekbe könyeit, borús marad, és borúja ledörög a semmiségbe. — Én elfelejtettem élni magamban, és benned éltem, mint *memnon* szobra, mely csak a nap sugáriban ad hangokat. —

Azon üdötől nem volt gondolat érzet, melyet veled nem közöltem, és kettes örömköket izlelek mert tiéd enyémek valának, fél bút érezék, mert felét te hordtat [!] — — Botsáss meg haszontalan érzégsimnek, de keblem oly tele van, hogy már azt egyszer kikell öntenem. Valamint vészterhelte fergeteg, ha tseppen ként ne[m] ömölhet el az éledő virágokon, mindent le sújtva körében, tar láthatárán egyedül marad rém gyanánt; úgy azon kebel, mely egy rokon baráti kebelbe nem öntheti érzeteit, meg török magában és elenyész fájdalminak árában, mint az oceanba hulló szirt, melyet lemostak hajjai. Gyakorta gondoltam magamban, hogy dacolni lessz erőm, hogy e gondolat velem száljon a sirba — és senki, senki ne is gyanítsa, hogy azon sirba, azon porban, egy nagy reményvilág is enyészik, melyet úgy őriztem a zivatartól, a keserű való ihletétől, mint egy kártyaházat, melynek minden lapjain egy-egy reményem függött; Felejtve, hogy tulajdon lihegése is feldúlja, és egy alap kártya estével az egészet el vesztém⁸² — Hatyu dalt írtam, — mert vágyam elvölt e világról, el minden, — és a természet nem adta e eszközt kezeinkben, egy tsapással mindennek véget vetni — De akkor képed tűne fel, mint egy tsillag, egy kétes lény a nagy oceanon egy hajótörést szenvedőnek, biztatva ne vesse el még végreményeit — és én — halgattam rá — bár kimondhatatlan volt a fájdalom, hogy keblébe nem önthetem egyetlen és leg nagyobb' érzetem — — 'S ha eltökélém hogy mindent megmondok, mindent, mindent, újra egy rémes borzatás [!] borítá el agyom, és én áltam, miként a vándor, kinek feje felett üvölt a mostoha ég, le sújni⁸³ fenyegetve, lent ing a félig el rodhatt hid a szörnűy örvény felett. — Most látja az isten hogy eleget küszködék nékem választani kell, és választok, választom az eget, mely

⁷⁸Valószínűleg: „sötéte”.

⁷⁹A „sötéte” — melynek s-e hosszú s — szó után áthúzogattott g áll.

⁸⁰Kihagyásokkal, félreolvasásokkal: Halász, i. m. II. 887–91. l., Stand, i. m. I. 62–68. l. — A „minapi vigalom”-ra való utalás világossá teszi, hogy ez a hosszú és fontos levél Lónyayék húshagyó kedden rendezett házbálja után keletkezett közvetlenül. A báról Madách részletesen beszámolt Mari nővérenek, sajnos szintén keltezés nélkül (Halász, i. m. II. 921–6. l.). Talán keveset tévedünk, ha farsang utólját február végére tesszük.

⁸¹Ritka pontos idézet Vörösmarty *Marót bánjának* IV. felvonásából (Gyulai-féle összkiadás IV. köt. 359. l.).

⁸²Az utóbbi két testes mondat — Harsányi kihagyása alapján — mind a Halász-, mind a Staud-féle kiadásból hiányzik. A helytelen olvasatok sűrűn előfordulnak a kiadott szövegben, a továbbiakban csak néhány értelemzavaró hibára hívom föl külön a figyelmet.

⁸³Valószínűleg: „sújtni”.

ányi bájta ada eléb'. Kőnyeb' ennek tsapássa, mint a tátongó mely,⁸⁴ melynek színe — gyász. Olvasd végig, 's ha végére jutál, kérdezd magad' ha képzelni tudod esetem mit tettél volna, és szánj ha tudsz — — —

El beszéltem neked azon gerjedelmet, melyet egykor még mint gyermek érezék, én a kegyetlen sorstól arra vagyok ítélve, hogy semmit sem lássak természetes színbe, de minden érzetem: szenvedély⁸⁵ legyen — ritkán érzek valami iránt, de ha érzek úgy igensoká, és forrón mint *siria* napja, mely alatt, a kellem virágok mind elhullanak. — Barátságom erántad indulat — és sok, ki így érzene egy nő eránt azt hinné, hogy szereti — meglehet, tsak én vagyok e sajnálatra méltó kivétel. — Azt hittem,⁸⁶ hogy akkor szerettem, mint egy gyermek szeretni képes, v. tán még jobban is — rideg volt soká e világ előttem, és — meglehet hogy az határozta el *Cháacteremet* mely a fellengzést, és indulatot kedveli. — Az emlék azon érzetre most is kedves nekem, mert az oly édes volt, oly édeni, mint a tiszta barátság. — Sok nőt láttam azólta, de nő többé rajtam nem gyözedelmeskedett, képébe minden szépet mondtam, és el fordulva katzagék. Már magam akartam volna, hogy⁸⁷ tetszene valaki, de tárgyat nem találtam. — Mert érzetim mindég vadabbak valának, és úgy, oly gyöngéden, mint akkor egészer szerettem, már téged is szerettelek, és akkor láttam, hogy a gyermek egy tiszta barátságot szerelemnek vélt, mert a szerelem nem oly édes. — — — Tavaly láttam őt⁸⁸ először, meg döbbenék első látására, és *A' rokon érzet*⁸⁹ et írtam. — Ő akkor rám olyan benyomást tett, mint az kit először ismerék kedves tárgynak, de én bódog voltam, és verseimben egy édes érzet ömle el — a tiszta barátság szent érzete. — Magamba rejtém titkomat, mert rejthetém. — És bírására irigy valék. — Többet és többet láttam őt, és barátságom eránta, és erántad egy lépésbe nőtt. — Az idén újra láttam többször őt, én minden látásával egy új bájta fedezék fel benne. Már más azt hidte volna hogy szerelmes, én nem hívém, de növekedő tiszteletnek magyaráztam, magam magamat akartam elhithetni de már nehezen ment. Olykor ha hozzád bé menék egész zavarba láthatál lélekzet nélkül, nem tudva hol álok, — akkor mind én előtaláltam a folyoson, és én nem tudtam mi lessz velem — el bájolvá áltam mint a kis madár, de okát feltalálni nem akartam. — Álmom ő volt ő volt a lélek lantjaimba, ő volt az isten mely vezérte élet útamon, és én jóknak v. rosszaknak arról számláltam a napokat, hogy előtaláltam e v. nem. És úgy ararta [I] bal (?) szerencsém, hogy allig múlt el a nap melyen nem láthatám. — Ez leg szeb' üdőszakom volt mert ebben szerettem és ez oly dütső volt, minőt ez előtt nem képzelheték. — Meg hívaték jószágok által a minapi vígalomra — őt egész gráciájával láttam a Française ba,⁹⁰ kövülve áltam — — És vége volt az egész világnak ő volt egyedül az egész világ — Az ég tudja, én nem ez érzetnek mi nevet adjak — ez töb' mint az imádat, töb' mit minden mit bír az ember. — Érzettem hogy nem bírok magammal, fel tettem gyakran magamba hogy fel nem megyek hozzád, és ez volt az ok — te balúl magyaráztad — (máskép nem is lehetett) Azólta a sors isteni tán könyörültebül öszve esküdtek ellenem, én őt már sosem találok elő — és ha arra megyek szívem dobog, hogy keblemet majd nem ki veri fájdalma. — A színházba nem megyek, mert ha ott van, töb' napig mindenre képtelen vagyok, ha nints minden, oly üres, oly kiálthatatlan. A titkos írások foglalatja ez volt, a leg költőib' színekbe festve, mert véghetlen volt az érzet, mely nem fér keblembé; ki kellett öntenem. Én nem alhatom, nem tanulhatok semmit, semit e világon, az isten tudja, és jót nem álhatok, hogy elmém meg nem zavarodik — Egyszer egy rózsát adtam neked, te néki adád, előtaláltam őt a rózsával, el hervadt keblén szégyenelve mellette magát — és én mind erre egy egy kedvű szerepet játszak — Az ég ígen, ígen meg akart büntetni, és ily eszbe tett. — Zsömböry⁹¹ a bájftal⁹² előtt valami pletykát tsinált rólam és Róla, Berczi előtt ki Kazinczinak mondta meg, és az nekem, képzelheted dühöm, én kihítam, ő menté magát, szembe kívánt állítatni Berczivel, a színház údvarába történt ez, — te szememre hánytad hogy kerüllek, és nékem halgatni kelle. — Nékem végre tőled hallani kelle, hogy én ellene valami leg kiszeb' rosszat mondtam, és még ennek se tudjam nevét, hogy meg mondhassam hogy hazug, hogy meg bos'szúlhassam az ő, nem az én betsületemet — őh ne tegyél feltételeket, ez kötelességem, és néked is az. — — — Ezen érzet nem szerelem — őh nem, ezt

⁸⁴ Valószínűleg: „mély”.

⁸⁵ A két többször említett kiadásban „szenvedély” helyett hibásan „szenvedés” áll.

⁸⁶ A „hittem” szó után áthúzogatva: „és most is azt hiszem”.

⁸⁷ A „hogy” szó hiányjellel beszúrva,

⁸⁸ Lónyay Etelkát.

⁸⁹ A verset nem ismerjük.

⁹⁰ A „française” vagy contredanse angol eredetű tánc.

⁹¹ Valószínűleg egyetemista barátjuk.

⁹² A Nemzeti Színház egyik előadása, minden bizonnyal Donizetti *Szerelmi bájitala*.

oly kívés ember érzi, hogy annak mondani nem lehet, ez őrlt imádság — ez nagyobb mint halandó elbírhathat el alatta megtörök. — Nem alhatok, nem örülhetek, nem busúlhatok, beszélhetek, gondolkozhatok, irhatok, semmit ő végzetetlen mint az Isten, és örök hatalma, engem egészen elfoglal, és én istenemre oly igen, igen rosszul vagyok. De a nap oly sok virágnak ad életet, és oly sok elsovad alatta, azért a tavasz nem vesztí el fényét. Ditsön⁹³ virúl, egy virág egy porszem a mindenségbe. — De a nap minden virágra egyaránt árasztja jótékony fényét, őh de ő nem, mindkire mosoly, mindkivel nyájas, és szives, épen én vagyok kívül leg komolyab' leg szótlanab' — Festek, az istenekre festek én is magamnak hajnalt ha véremmel is lenne az, te betsület szavadat attad — annak álni fogsz, megmondod ki beszélt rólam. — Sokat beszélhetnék még, de botsáss meg ennyi beszédemért is, ezeket is felejts [!] el ha lehet, én felejtteni nem tudom. — Ezt kellett tennem, barátságodért mely nekem oly betses kellett tennem — Te néma leszel mint a sír — meg ígérted — Botsássá meg a természet — én küszködtem ellene, és legyőzeték. — Legnagyobb' elenségemnek nem kívánom sorsomat. — Te egy vagy, kinek szíve érezni^{93a} nem felejte el, egy vagy, ki tán igaz szeretettel értem dobogsz, ki tán fel fogod fogni mit tesz az így érzeni, és néked nem öntöttem volna ki keblem legg főb' viszonyát — vádolj, bár — én mást nemteheték — A jövő setétbe van, gyász a sötét, melynek rejtekéből nekem sugár⁹⁴ nem int — szép, fényes álmaim mind őszve olvadtak ez egyben, és úgy álok miként a számkivetett honja határain,^{94a} ha vissza néz könyvébe sugárzik vissza a szent-haza képe. — 'S ha egykor a fellengző költői életű barátot fájdalmai súlja alatt Cartausinak látod zsugorodni — emlékezz, hogy soisa is azéhoz hasonló, 's ha anyi sohajt szentelsz nekem, mint annak, úgy könyeb' lessz a sír melybe temetkezem, mert a féltérhet a kedves baráti szív viszi. — Reményltem az üdöben, — engem ez is elhagy, e mindeneknek orvosa engem kikerül. — Nyől, nem fogy érzetem, — míg el emész, mint a fába termő léreg meg őrlí a fa gyökereit. — Én nem bírok elmémel is — vigasztalást az sem ad — semmi semmi — tsak szánakozásod. — — — Könyveben lélekzem nints most szívembe egy redő is, melyet kinem tártam volna előttd, nints semmi semmi — és mind e keserv jutalma *barátság* tsak ezt megnefoszd tőlem 's ha mindenben tsalatkozom, ha mindenem elveszett, arra támaszkodom és fel katzagok tsak ez erős, ez hú — a többi dőre árny

E darabka láncot loptam, meg vallom — mint reménylem életemben egyetlen lopásom lessz, tsak ezt add vissza — nem képzelheted mi értéke van annak előttem ez egy kintsem — kérlek még ne fossz tőle — téged holtig szerető

barátod

ME.

[Címzés nélkül]

* 21.

[Pest, 1840. márc.]⁹⁵

Kedves Menyusom!

Irod hogy el akarod felejtteni az egészet, mert az egészet hamisnak hiszed. Óh ha úgy van, úgy le kell mondanom örökre azon örömről, melyel barátságod róz'a⁹⁶ szín hajnállá deríti rideg életemet. — Olvasd el másik leveletem, melyet a tegnapi történet után írtam, és mindent fogsz érteni; Én benned az igazi hú barátot láttam, szét választottalak két személybe, és tsak az egyiket vettem tekintetbe. Ha vétkezék, botsássá meg az ég — mely nem ada elég erőt, ha imádni vétek, — de ami leg jobban fáj, és miben leg kevesebbé⁹⁷ érzem bűnösnek magam, az az mit te mondtál nálad hogy

⁹³ A *D d*-ből javítva.

^{93a} Az elválasztott „érezni” szó választójelei hiányoznak.

⁹⁴ A kiadásokban Harsányi nyomán „sugár” helyett hibásan „nyár” található.

^{94a} A „határain” szó választójelei nincsenek kitéve.

⁹⁵ Véleményem szerint a teljes levél ismeretében ezt a nagy beszámoló után kell helyezni. A „tegnapi történet után írt” levélre — már mint „másik”-ra utal. Ugyanerre vall a „péntekre ígért” titok firkészése s az a tény, hogy itt már barátságukat Madách teljesen reménytelennek ítéli. — Staud a levél egyetlen mondatának ismeretében a nagy beszámoló elé helyezte (i. m. I. 61. l.).

⁹⁶ A „rózsa” szó s-e hosszú s.

⁹⁷ Eredetileg a második e-n ékezet, melyet Madách utóbb kihűzött.

t. i. viczéleink tárgya volt — Más levelemben még láthatod a reményt melyt barátságodba helyezék, most istenemre meg untam éltetemet — kezem allig bír erővel tollamat vezetni, és elmém oly nehéz — veszteném bár el egészen világát, hogy fel ne fogjam sorsom súlját — Te ily esetben le mondál barátságomról, bár szívem meg török, halgatnom kell, mert leg jobbnak vélt barátom is bűnösnek ítél — én hazudni nem fogok. — Még sok, igen sok köszönettel tartoznék, ha meg írnád mit Péntekre mondani ígértél — Isten veled — én hálával fogok emlékezni szép napjainkra, melyeket együtt éltünk, én vétkezők, hogy imádtam az istent, te el ítélsz, én nékem veszni kell — Meg bocsájtok, mindenkéért — és ha nem lessz baráti kebel, ki öntni érzetimet, magamba temetem, és kihál e kebel, mint a sir. —

MadE

[Címzés :]

Mon Meli de

N : 1.

Lónyay

22.

[Pest, 1840. március]⁹⁸

kedves [!] szeretett Menyusom (Engedd meg hogy így szólítsalak, mert ha kebledbe el is aludt minden erántemi hajlandóságod, és boldogító barátságod, te nékem még is kedvesb' vagy mindenkinél, sőt ha lehet kedvesb' mint valaha, akkor érezve tsak igazán érdeked betségét, midőn többé nem bírom azt.)

Szólni akartam hozzád, szólni azon joggal melyel ki halgatunk minden leg nyomorúltab' szolgát, nem baráti joggal, melyről oly szívsebzőn lemondál. — ki volt valaha kit nálád inkább' szerettem volna, de minek is hozom ezt fel, ezen hangok némán hangzanak el füledbe, ott hasztalan keresünk engesztelést, hol az engesztelés magvai kiszáradtak, 's helyettek a meg vetés rideg rémje ül. — Én indúlatoosan szokok mindent tenni, barátságom is az, 's ha vak, 's dőre⁹⁹ képzetektől látom barátságomat nem úgy viszonyozva, mint gondolám — Mint esdeném, elkeseredés fogja el valómat, mint egy két hete tapasztalám ezt rajtad, soha — soha nem valék oly szerentsés nálam láthatni tégedet, ha valahol többen öszve jövénk, utoljára, 's tán leg hidegebben köszöntél, ez nékem fájt, tán kába képzelet volt, mert az első okod lehetett — — — a második kitudja miért történt, de ingerékeny érzetem ezt máskép magyarázta, 's keservem kitörése pillanatiban igen-igen igazságtalan valék. — A bál dolgába nem avattam magam semmibe majdnem, a vendégek meghívása végett is hogy jöttem[!] bele, tudod — — Nem mentegetem magam, szóltam meñyi védelmemre volt, 's most tsak nagylelkűségedhez fordúlok, ne taszitsd el azon kebelt mely nélkülöd élni nem tud, 's hogy nem tud, most érzi leginkáb' — Te jó vagy, te szánsz, tudom ; egy hű ebnek is áldozunk néhány könýtet ha elhagy, ha ki leheli vég-léleketét — Óh hald e szót 's értem, nem magadért bocsáss meg hogy vetélykedve nagylelkűséggeddel, ezentúl erősbben öszvefűzve többé soha se zavarja barátságunkat a leg kisséb' vizzály —

Engem ragadt el töbnyire indúlatom, a nagyob' 's különösb' óldalrólí vevéssel, le szoktam hidd el egyszerre erről, azon remény hogy meg bocsájtssz, és nem tsak megbocsájtssz,¹⁰⁰ mert ezt már úgy is megtevéd, el ellefelejtssz mindent, ezen remény ád erőt hibám eltevéésére, tsak addig felejtssz el, még nem látod, mint meg változtam, mint fogok údekezni helyre hozni, ki pótolni mindent — Eleget tenni erőmszerént mindenért — Ha ezt nem teszed — úgy végre az is mi éltembe egy kintsem volt, mit örökre vélttem bírni, mibe bíztam mint a hajós mágnesébe, 's mit tsak most fogok még tanulni érdemére betségül — elhagyott — És én emlékédt, fogom imádni, 's emlékébe azt, kinek hamvain ál. téged hóltig szerető

Imréd.

(Címzés nélkül)

⁹⁸ A levél egészéből ítélve néhány nappal az előző levél után keletkezhetett.

⁹⁹ A „dőre” után kihúzott szókezdés: „pip...”.

¹⁰⁰ A „megbocsájtssz” szó után kihúzva: „dec...”.

Lónyai M.
Barátomhoz.

(búcsúzásúl Pesten 1840)¹⁰¹

*Egy elv mosolyga ránk
A vészek éjelen ;
Egy sajka horda el
Az élet tengerén.*

*Imánk is egy vala
A szent egek felé
Szerelmünk a haza
Tett rendületlené.*

*A vészek éjelen
Ha mindki elhagyott
Kárpótlást mind ezért
Rokon szived adott.*

*'S ha egy világi tér
Romokba őszve hullt
Világot kebleden
Találni megtanúlt.*

*'S világom — elhullott —
Reményim álmain:
Elálmodám, a vész
Dúló viharjain,*

*Nyugodni mert mi szent
Hel egy baráti szű,
Kj rendületlenül
Szeretve, védve : hű.*

*'S ha osztva édenünk
Kettőzve izlelénk
Ezernyi bús között
Gyönyört csak mink lelénk.*

*'S ha bánat perczen
A bűt eloszthatánk,
Súlyának átkait
Csak félig hordozánk.*

*Akkor : ha egy keserv
Fakasztta könyeink
Érzék : testvéreké
Álkothák szíveink.*

*'S ha jött az álnokok
Irigylő ezrede
'S az alvilági had
Keservet hirdete*

*A köz vihar előtt
Közösen harcolánk
Megőrzve érzetünk,
Mít ég mosolyga ránk.*

*'S ez érzet élni fog
Örökre élni kell,
Még mily távolba bár
E két szív őszve ver.*

*'S ha szűm kiszenvedett
A néma sírokon
Éltemmel elvonúlt
A púsza fájdalom*

*Ez' érzet élni fog :
Szűd nyugtomért eseng,
Míg őrző angyalúl
Lelkem körödbe leng,*

*A múlt gyönyöreit
Mosolygva még reád
'S elődbe tünftető
A szenvedő hazát.*

*Számomra mindenért
Esengve könyedet,
Ha néma bánatom
Örökre eltemet.*

Madách Imre
1840 Jun. 29.

[Címzés nélkül]

[Pöstyén, 1840. július eleje]¹⁰²

Kedves Menyusom!

Elválásunk után néhány perczel, már úton valék, át haladva a mindég csende-
seb' utszákon ismét a szent természet nagyszerű templomában, melynek oly rég nem
izlelém édenét, annyi édes, bár komoly érzet kélt kebelemben.

¹⁰¹ Madách eddig ismeretlen búcsúverse barátjához tanulmányalk befejeztével. Utolsó évét a költő —
betegsége miatt — odahaza végezte.

¹⁰² A keltezés a címzés különböző posta-nyomaiból és feljegyzéseiből vehető ki.

Pest egy kis porfelleg ként tűnt el megettem, 's e kis porfellegben anyi ott töltött nap öröme és öröme; 's bár kimondhatlan gyönyör fogott el oly szabadban oly isten mosolygta természet ölni tudni magam, nem maradt ez öröm is zavartalan a múltnak bánatától. Hisz nem bocsájt-é a gálya-rab is egy bánatkönyvet fölszabadulása óráján börtöne felé, v azon remények felé melyeknek tömlőcze sírjok vala, v bánat napjaiban nem volt-é egy kis pók fogoly társa, ki zavartalan élve az üdőt mutatá barátilag neki. —

Másnap kocscin öszve tört Gyarmat megett és mi ott hagyva az eltörtöttestekéren sok vizsály után elértünk oly óhajtvá várt-csendes lakunkat, a sötétzöld erdőkel környezett árnyas völgyben értünkkor nagyégi háború dörgött ell' a reszkető természet felett, csak olykor metszték az éjet át néhány sápadt villámlatok, 's száz vízhangzott moraj között cikáztak el a fellegek között. Az egész nézet oly ünepélyes, oly túvilági hatalom szülte bájlepett komoly volt, 's oly igen meg egyező lelkületemmel, hogy igen, igen meghatott. E kedves völgy mely anyi ízben tünteté fel a kelő nap örömmemő scarlárját vidám színekben reám oly elkomolyúlva fogadott vissza sircsendű ölébe. —

Másnap anyámmal idefelé indulék, tegnap az az vasárnap meg érkezünk estfelé.

Az út eléggé érdekek[!]¹⁰³ már Nyitra, Vadna, Galgóc, Léva, soknemű historikai emlékezetieit is, ezen emlékezetekért, melyek ismét hazánk Erényragyogta férfias századából, 's elkorcsosult aljasodásából, szabadsága róza korányából, 's a buta vak szolgálak éjéből meritvék, minden hely egy virágtermő sir, melyben mégis szob' virágok sorvadnak alá. — Érzünk estvénjén egy bál volt meg itten; az egész vidéket, szokott mulatságokat, itt lévő vendégeket, két óra alatt kiutdván, elmentem igen kíváncsian a már nevökről ismért vendégekre e roppant vígalomra. A tánczterem egyszersmint Tália, és Terpsihore csarnoka igen csinos — jaj azon vígalomnak, melyben a terem-dicséretnél kell kezdeni! —

Jaj nékem és jaj annak aki nékem
Ezen fadesset¹⁰⁴ vígalomnak nevezte.¹⁰⁵

Mindöszve ⁸¹⁰⁶ tánczosné két nem tánczó nő, 7 tánczos tölté el egész a — pusztaság a termet. — Beléptem a *szabadművész cörus* gentialis szengedezései alatt, mint holdból esett személyessen sengit, 's senkitől sem ismérve. Beléptem is nagy *sensatiót* tett, mert az ajtónál áló egyi tánczosnap kegyetlenül a lábára hágtam — ez volt az első lépés az ismeretségemre. Minden ember sügött, kérdezett nevemért, de felelni senkisé tudott. Én igen komolyan, 's szilárdul jártam fel 's le legfeljeb' egy szemüveges tékintetre méltatva a társaság *legszeb'jeit* két¹⁰⁷ keringő még beléptem előtt el múlt, ott létem alatt ismét, a kíváncsiság nőtön nőt. Ekkor beléptek még az akkor érkezett Gr. *Stárembergék*, (egy a két nem tánczó nő közül, a 8^{ik} tánczosné, és ő maga az öreg) ezeket ismértem.¹⁰⁸ Allig beszéltem vélek mint egy negyedig általok nevem im megtudatott.¹⁰⁹ Néhány fordulat keringőt tánczoltam erre a leányal (Tinni a neve) 's a^{tya} által bémutatattam magam a többi dámáknak. Mind igen elszánt teremtményei az istennek, nem is tudom dücsőségére teremtvék-é, de mind egy nevek elősorolásából magad is meglátod¹¹⁰ két Zsicsiné, Fesztetich, Forrai, Berényiné Orcziné — e.u.t. 's ezek a tánczosnék. Nékem is azon rettenetes sorsom volt egy Zsicsinével (született Majthényi) atyafiság jussán egy roppant hosszú és *discursiv* fűzér tánczott keresztül bajnokul átt vinni, mely után még is nagy sietségben haza ügettem búcsút mondva az egész *cóteriának*.¹¹¹ — Jövő vasárnap igen nagy bál lessz, melyre az egész megye *szépei* (?) megjelenendnek (Ha ez igaz lenne! be kis bál lenne belőle) — —

Im! majd tele levelem, és még anyi mondánivalom van, érdektelen dolgok, de sok lessz érdekessé a baráti kebelben. Itt egy vers is, melyet az úton írtam, tudom

¹⁰³ Valószínűleg: „érdekes”.

¹⁰⁴ Izetlenség, unalom.

¹⁰⁵ Vö. Kölcsy *Panaszának* következő soraival:

„Jaj nekem, s jaj annak aki engem
Verset írni bümra megtanfított...”

(*Kölcsy Ferenc összes művei*. Franklin-Társulat
Budapest, é. n. 88. l.)

¹⁰⁶ A 8 7-ből javítva.

¹⁰⁷ A „két” szó után áthúzott szókezdés: „kerg...”

¹⁰⁸ Az „ismértem” szóban a *t* nincs áthúzva.

¹⁰⁹ A „megtudatott” szó után kihúzva: „kerig...”

¹¹⁰ A „meglátod” *t*-je áthúzatlan.

¹¹¹ Zárt társaság, klikk.

ez is érdekes lesz neked, mert verseim érzetem tűkrei, a baráti szűnek szent a rokon érzelem. —

(az athéneumban még vakációk alatt
ki jó ily című versem "Még egy szó hozzá,,
tán emlékszel rá, így kezdődik :
Egy szóm vagyok leányka hátra még,
Halgasd ki azt, 's e szó búcsú szavam)¹¹²

Megnyugvás¹¹³

Óh lány! ha nincs e föld borús körén
Valódi érzet, és csalóka mind,
Az ég bocsássa meg tenéked úgy
Ha majd felém a vég enyészet int.

Nem átkozandom én a sorsot is,
Csalódtam, ám de kit se csaltam én,
'S ez öntudat oly istenül mosolyg
A sír borús határain felém.

'S nyugalmat ad e néma sír nekem,
Hol elvonul emlékezet, remény ;
Amabban anyi kín és gyötrelen,
Emebben anyi füst, 's csalóka fény.

Képzetvilágom túlvilági volt,
A túlvilági kép — leányka te,
'S a sors irigy hatalma : kebleden
Túlföldi kéjt bírnom nem engede.

De nem repül az égbe szent imám
Villámlatát miért remegjem én?
Daczára kél nyugalmam éjele
Remény világom néma romterén.

Nem is veszejthet ám a puszta szű
Hol elborúlni nem virúl remény,
Míg életéhez nem csatolja¹¹⁴ már
Se vágy, se dőre égi érzemény.

Emberbarátimat sem esdem én
Hogy együtérzéssel könnyítsenek,
Hisz ők a föld csillámló tengerén
Nem bánatot viselni lejtének.

'S midőn meg osztta édes édenét
Tudá előre már a dőre szű ;
Egy köny se lesz jutalma egykoron
Ha dad¹¹⁵ veszély jó egy kebel se hű.

Csak egy fohászban él az érzelem
Vezér szövétnekül szűm éjelén,
'S ez egy fohász is tégedet követ
Órangyalúl éltednek tengerén,

'S ha élteden elégedett leendsz,
Még Chárisok mosolyganak körül,
Úgy érzetem a sirgyanánt nyugott
Még egyszer, és csak sorsodon örül. —

isten veléd Menyusom, én igen sokszor fogok írni

Imréd.

[Cimzés :]

Monsieur Mealchior de Lónyay

a

N. Lónya

25.

Pöstyény 19 Juli. 1840

Előbbi levelem ólta *kedves Menyusom* itt két bál volt ismét, Zsicsyné adott egyet. Töb' napomba került, még hozzá szoktam, és bé tanultam az itt divatozó társalgást, melyben az ember cifra és sok szavakkal oly keveset kénytelen mondani, 's a nő nem isteni rendeltetésének daczára, ily lelketlen hölgyekkel társalgani. De semmi, itt meg tanultam legaláb' az ellentétet, mint lehet a nő isten, és daemon ; mint lehet az élet borongó ösvényén frissítő virágcsa dúló zivatarok után, v. óvó kép mely költői reptébből túl régiókból levonja az embert mutatva mi gyomorú a föld, 's mi pór teremtménye minden.

Én most *Endrét* írom, és allig képzelem magam a Nápolyi csarnokokba hol róbert cseleit szövi a hit szent palástja alatt, hol a szenvedő erény tűnik fel Sanchában¹¹⁶

¹¹² A vers az *Athenaeumban* nem jelent meg, ma sem ismerjük. Az ÖM.-beli ilyen című vers nem azonos. — A zárójelek közé tett magyarázó részlet a vers első verszaka mellett foglal helyet.

¹¹³ Eddig ismeretlen Madách-vers.

¹¹⁴ A „csatolja” t-je áthúzatlan.

¹¹⁵ Valószínűleg : „vad”.

¹¹⁶ Sancha a *Nápolyi Endre* szereplője, Johanna anyja.

Phönixkent a vétek tömkelegéből, hol Endre természete egész szilárdságával viv; kúzdni, vagy elesni kész egy vak éj minden rémei ellen, melyben Rienci¹¹⁷ áll csak maga órjási nagyságában glóriájával, jó látogatás, v. kell mennem látogatásúl, 's egyszerri ily esés. —

Előbbi szerdán¹¹⁸ egy kirándulást tettem a Trencsényi fürdőbe, mely innen 7 óra járás, csak egy napra, egy ott adandó bálnak alkalmával. Utam keresztülvitt Trencsényen mely a fürdőtől még mint egy két óra. A gyönyörű vág vidékén virágzó mezők felett ezüst szallagként kigyózik el a sebes folyású folyam, népes falvak szórva el partjain, melyek között a rég elhanvadt századok órjása ként áll a még romjaiban is magasztos felegvár. Bejártam bedőlt csarnokit az izolog takarta pusztá erkélyeket, melyekről Csák szabadság hirdető zászlói lobogtak. Az ór toronynak csonka rém árnyát, melyről őrizve honjok érdekét sas szemekkel néztek le az ősbajnokok. Repkény vonúl el a benső udvar terén, melyben a vár leányának egy kegymosolyaért harcra kéltek a dalják, 's rég öszve roskadt a moh takarta ablak sor, melyről bátorságot sugárzó nézetekkel éltet és halált intett a nők virágfüzére. Bejártam a szirtbe vésett úgynevezett szerelem kútját, melyel órjási erővel győzött a magasztos érzet ezernyi akályon[!] 's melynek^{118a} története ismerve lessz előttd: És romba vesztegel az erény a vitézség hon szerelem szent emléke, még a kihólt nemzedék utódjaul vérezes' bércei sas út tanyát magának a vad^{118b} gerébeben. Kölcei verse jutott önkénytelenül eszembe, menyire emlékszem :

Ósinek — — sas lakára
Szédeleg ha olykor fölpilant.

Le tértem újra a völgybe, 's öröm bánat kevert tekintetet veték ezen vég maradékára a Feudál rendszernek, melynek romjain a népszabadság béke nemtője ül. —

A fürdőbe érkezvén fél nap alatt az egész társaságot ismerém, mindenütt bemutatták 's a látogatásokkal kelemessen el telt egész napom. A bál igen fényes és számos volt : több szép 's lelkes nő díszesítte ugymint két Piáček, egy Jánosy, Bobok, Divéki leányok, kik szépség és kellemre nézve érdemes vetélytársúl küzdtenek az est koszorújáért. De első helyet érdemelt szememben szendesége, 's Psihe hasonlatú arcaért Jánosy nina. Arczába sok ismerős vonás jó elő, mosolyában sok mint egy látott báj, beszédébe mint egy a múltból rezgő hangok, szóval meg egyez némelyben^{118c} ideálommal, mi külömben ritka eset, kár hogy szemei egész feketék. Ezen tulajdonokért ki is tün tetém mert leg többet tánczoltam és beszéltem véle, füzér tánczot a szörnyű dús Piáček leányal tánczoltam. Bál végével Jánosiekat, kiknél még bál előtt bemutattam haza késérem. Másnap haza kellett volna mennem, de magam helyett csak egy levelet irtam Anyámnak, 's még másfél napra ott maradtam.¹¹⁹ —

Különös hogy a magyar vendégszeretet csak még itt a tótok közt van fen. Valóban az egész földi társaság annyi szívességgel, megkülömböztetéssel volt erántam, hogy egész idegen létemre nem is hihetém, az egész földőhely igen tárjaságot, minden különös szabály nélkül látogat az ember, [!?] sőt kétszer is egy nap, kaputban is. A férfiak éji zenével, 's¹²⁰ virág füzérekkel tisztelik a dámákat, a dámák fesztelen társal jutalmaznak ezért. Mágán csak Niczkyék Motcsicskyék és Luzsinszkyék vannak, kik szíveségbn vetélykednek. Ott létem alatt minden nap virág füzérrel, 's éji zenével tisztelém meg a Jánosi (keresztnevét nem tudom) kisasszonyt, és egyszer Piáček kisasszonyt.

Estve az arénában ismét az egész társaság együtt van. a színész társaság is meglehető.

Többi tréfák közt egyszer kikocsiztunk versenyt futva az egyik kocsí fel dőlt, 's szercsétlenül [!], mert Akkay és Trstyánszky igen megsértették magokat. Estve^{120a} ki lovagoltunk, én Balogh lován, a dámák épen együtt voltak a zenét halgatva, midőn lovam megjedve a hangszerektől, ágaskodni, ugrálni kezd, 's az elrémült dámákat a kapu alá ieszte. —

¹¹⁷ Lehet, hogy Madách Rienzinek, az olasz tribunnak s népvezérnek szerepet szánt darabjában, hisz egykori tudósítás szerint Nagy Lajos a nápolyi hadjárat folyamán találkozott vele.

¹¹⁸ A „szerdán” szó „szombaton”-ból föléírással javítva.

^{118a} Az elválasztott „melynek” szó két tagja közé Madách nem tette ki a választójelet.

^{118b} Az „a” és „vad” között áthuzogatott d betű.

^{118c} A „némelyben” utolsó szótagja választójelek nélkül került új sorba.

¹¹⁹ A „maradtam” t-je nincs áthúzva.

¹²⁰ A „s” után áthuzott szókezdés: „ba...”.

^{120a} A „magokat” és „Estve” között áthuzogatva: „én pr...”.

Tegnap visszajöttem mi töb' egy hajtásra, mi ezen elkényeztet lovaktól nagy meritum (!) — A pöstyényi dámák mind öszve esküdtek szakáлом ellen, úgy hogy végre Zsicsiné persvaziójára — le tettem. — — A kék szem mint itt mint Trencsinbe nagy theorémákra adott alkalmat melyeket én mindég úgy fejtek meg, hogy még nagyobb theorémákat vonnak magok után. Ez igen mulat, annyival inkább' hogy mind letételére akarnak bírni. mire vég feleletem mindég haz : "Az Isten szemét heléről semmi földi elnem mozdítja., Márma egy szörnyű nagy bálunk lesz a vármegye ispotálya számára, sikeréről később'. Irtam egy verset is ismét czímje "Ige a múltból",¹²¹ de nem írom meg, mert tán már ún is. — Berczinek *Veisse* jeles írásaiból ezen verseckét küldöm :

Die versöhnliche Laura

Ich kenne diese sanften Winke :
 Sie laden mich zum Frieden ein.
 Versöhne Laura, komm und trinke
 Auf unsern Friedensschluss vom besten
 deutschen Wein.

O nähmen könlge der Erde
 Zum Beyspiel Laura, dich und mich,
 Sie würden bald versöhnet werden.
 Des Mittags zanken wir, und Abends
 küß' ich dich.

Anyádnak és Testvérednek kezeit csökölva maradok igaz barátod

Madách Imre.

[Címzés :]

a Monsieur *Melchior de Lónyay*

a/

Lónya

26.

Pöstyény 13 Aug
 1840.

Kedves Menyusom!

Im a mai nap az első melyben képes vavagyok,[!] az ágyban ugyan még néhány sort írni, annak írni, kivel oly sokszor oly kimerítve szeretném közölni keblem érzeteit, mert tudom hogy azok rokon szivétől, 's 's[!] leg inkább' ettől nem elértvék. De oly irigyek az ég hatalmai hogy e gyönyörtől is meg fosztanak egy üdöre. Úgy örültem¹²² Lónyára úgy, miként ritkán az életem, hogy festettem mogamnak láng színekkel azon édes napokat, melyet egész családodad anyira szives körében baráti kebleden töltendek — de máskép volt írva a sors¹²³ örök könyvébe, én még mindég betegség által ide lán-czolva, 's kitudja még meddig. Minap hallottam Atyád bizonyos kinevezését Bécsbe,¹²⁴ és ismét^{124a} messzeb' szakadsz tőlem, ott a virág¹²⁵ csillámló tengerén lelkedben^{126a} csak hamar elfoglalják újab, nagyszerűb' alakok a hajdan általam bírt helyet, még én árván fogok állni emlékeddel. — De félre ezekkel te nem fejtetes¹²⁶ el úgye a távolban sem,

¹²¹ A verset nem ismerjük.

¹²² Az „örültem” szó *t*-je *n*-ből javítva.

¹²³ A „sors” szó után javított betű kihúzva.

¹²⁴ Lónyay többször idézett életrajzi töredéke szerint : „1840-ben atyám kinevezetvén az udvari kancelláriánál udvari tanácsosnak és referendáriusnak, ismét nem volt Pesten hol laknunk.” (I. h. 355. l.)

^{124a} Az elválasztott „ismét” szó választójele hián oznak.

¹²⁵ A szó *r*-je kissé nyújtott formájú, annyira, hogy első rátekinésre hajlandók volnánk a szót „világ”-nak olvasni. De ilyen *r* betű Madáchnál még ebben a levélben is előfordul nem egy, az *l*-et viszont soha nem írja ebben a formában. Értelem szerint n égis „vil: g” ílik a szövegte.

^{126a} A „lelkedben” szó választójelei nincsenek kitéve.

¹²⁶ Valószínűleg : „fejtetes”.

legaláb' egészen nem 's az írás jótékonyan enyhíti a távot, tudósits kérlek mindenről és gyakran, 's ha fel egészségedem,¹²⁶ én is tenni fogom, mint betegségem előtt 's hadd reménylenem, erősítsd reményemet, hogy esztendőre Lónyán szinte vígan lehetünk 's talán még ősz előtt Anyádnak és testvérednek kezeit csókolva Berczit ölelve maradok barátod

Imre.

[Címzés :]

Monsieur Melhior de Lónyai

à

Nagy Lónya
au Comté de Bereg.

27.

Romlott szív, és romlott elme
Kit hazája hő szerelme
Szép tettekre nem hevít.

Bajza.¹²⁷

VÉLEMÉNYEK EGY NÉPSZERŰ ÚJSÁG LEHETŐ ALAPÍTÁSÁRÓL¹²⁸

1° §. E válatat korszerűségéről, 's az emberi méltóságnak megfelelő szentségéről szólnom tellesleges, mivel mind azok, kik ezen iratot olvasandják 's az ügy buzgó pártolói, keblek leg belsejéből meg vannak győződve mind ezekről. . . — Nincs hát hátra egyéb, mint előszámlálni azon akadályokat, melyek e válatat élébe tornyosulnak, ám de nem azon szándékkal, megtörni a válalkozók lángoló buzgalmát, de megmutatni a hiányokat melyek melyek [így, kétszer] orvos kézt kívánnak ; 's csekély véleményem szerént azok a következők :

2^{ik} §. Mindenek előtt szükséges szilárd eltökéllésű 's némi áldozatokra is kész társakat szerezni, kik ily szent pálya képet rendeltetések egyik fő pontjának tekincsenek felfogva azon mérhetetlen befolyást, melyet a *nép nevelés* egy hon boldogságára gyakorol.

3^{ik} Továbbá szükséges az egész fél évi nyomtatási költségeket megtudni több intézeteknél, melyek öszve hasonlításából a leg jutalmasab lenne kiválasztandó. Az én tudakozásaim sikere következő : Landerer sok munkája végett hátrálva is lévén, mint hanyagabbul vinné mint pedig drágábban.

Tratner negyedrészt formátba (fél ív formába drágáb') nyomtató papiroson (kezdetnek ne magossab'ra, hogy ne kellessen lejob szállni) olyan betűkkel, mint a jelenkor[!] 500 példányban hetenkint egy-egy ívet 9 v. 10 pengőért. — és ez igen kedvező. például az előízetés fél évre 1 f. 30 kr. tétetnék peng[?] 's minden részvényes hólnaponként 2 p. f. adna 120 előízetével is kijönnének a legrosszab' esetben 5 részvényessel. —

4^{ik} Mivel nyi dolgozó társ a szerkesztőséget firmában nem teheti egy tagnak firmáját kell fel vennünk, *ki mint a kormányndól nem rossz hitelű*, mint a nemzetnél, nem gyűlöletes, v. gyanús, az elsőbbinek igen nagy befolyása lévén az engedelemre, mint a cenzurára, mint Kazinczy G. példája mutatja ; a másodiknak pedig a lap keletére.

5^{ik} Mivel egy dicséretessen ismert név a dolgozó társak sorában nagy kedvezést tehetne reménylhetővé igyekeznünk kellere ily tériakat megnyerni, de csak akkor midőn az egész biztosítva 's a kivitelhez közel álland.

6^{ik} Nyelvünk ortographiájának e viharos szakában, hol tán köztünk is külömböző írás mód divatozik, a tudós társaság írás módját vélném befogadhatónak 's a tagok által bár mily ortographiával irt beküldött munkák *csak ezen* ortographiával nyomtatnának ki.

¹²⁶ Az "eg'szségesedem" választó'eleit Madáhs kifelejtette.

¹²⁷ Bajza *Haza, élet, emlékezés* c. verscsoportjának mottójául szolgáló ötsoros verslike utolsó három sorát idézte Madách. L. : *Bajza József Összegyűjtött munkái*^o. Sajtó alá rendezte Badics Ferencz. Budapest Franklin-Társulat. 1900. I. köt. 199. l.

¹²⁸ Ez a Madách-levelezés egyetlen olyan darabja, melyet nem eredeti kézirat alapján közölök, hanem Lukács József már a bevezetőben részletesen megjelölt *Tükörcselli* közzététele nyomán.

7^{ik} A tagok nem lakván itt állandóul mind, a szerkesztő hivatal oly taghoz lenne teendő ki állandóul, 's okvetetlenül itt lakik.

8^{ik} A hirlap neve elhatározandó

9^{ik} A társaság rendületlen *alapokra constituálandó*: (ily formán)

a) A tagok ünnepevényesen bizonyítsák együtt maradásukat, és bár észbeli munkálatokban; bár pénzbeli segedelmekben örökös buzgalmokat e szent cél felé, mely a nép nevelés, egyik segéd eszköz a kiadandó lap.

b) A tagok ünnepevényes megbizással ruháznák fel a szerkesztőt, ki egy más tag ellenőrsége mellet a mindennapi munkálatokat viselné.

c) Tetteit, és számolásait az egész társaságnak bizonyos üdőkbe köteles bemutatni.

d) A cikelyek felvétele vagy nemvétele felet egy három tagból álló választmány neveztessek ki. S cikelyek idegentől is vétessenek fel.

e) Fő iparkodásunknak kell lenni a lehetőségigi ócsóság

f) A netalán tán fen'maradt nyereség pedig (a társaság célja nép nevelés lévén, nem egyedül ezen egy hirlap) népszerű munkák fordítására, és terjesztésére fordítassék.

g) A társaság ne nézze e hirlapot mint egyedüli célát, mely mégis csak eszköz, de mint egyenként tagjaiban iparkodjon a kitűzött jel mondatának megfelelni, mint bizon azon reményben, mely kecsegtet, hogy e kis kezdettel, egy később' felvirulandó 's terjedett Nép nevelő társaságnak magvait vetettük

10^{ik} Hátra még a fő pont:

Látjuk a leg dücsöb' kezdet, a legszenteb' akarat, néha mint célját eltévedte hosszab' üdő után, oka a kevéssé meghatározott határ, melyre terjedni kell a munkálatnak. Meghatározandók azért szigorún a felveendő tárgyak, meg azon nép osztály, melynek ismereteihez, 's szükségéhez szabandó a lap, meg a hirlap szerkezetének alakja, és ehhez egy oly férfinek tanácsa sem lesz felesleges, ki a honjáérti munkálataiban egy életet tölte.

11^{ik} Meg lévén alapítva a hirlap azt, mint a nemesb' érzetű hirlapoknak ajánlni (hasztalan ennek is történni kell) mint a közönséggel minden módon előre ismértetni kell.

12^{ik} Így reménylenünk lehetne, hogy jön egy kor, mely Honunk egyik leg érzékenyeb' hiányát betöltve látná, 's hála ajkai imát rebegnének a kor varázsira, reménylenünk lehetne tán egy társaságnak később' alkotássát 's megalapitássát, mely nagyob' kört nyerve, jótékony behatását szerte gyakorolhatna; 's édes lenne azon öntudat,^{128a} hogy ezt mi tevének, az akarat szentsége, a buzgalom áll a sikerért

Madách Imre

1840 october 20 (?)

[Alul ceruzával frt sorok:]

Kedves Menyusom allig várom a viszontlátási perczet, ha látlak minden nem látott munkáimat is megmutatom, s talán egy tökéleteseb'^{128b} tervet veendek tőled

olvashatatlan aláírás

[Emid?]

28.

JAVASLATOK A "NÉP-OKTATÓ EGYESÜLET TÁRGYÁBAN

Át látva azon hiányt, melyet hazánkban a nép szerű könyvek, 's népet oktató intézetek szülnek; fontolóra véve azt, miként egy hon morális erő nélkül egy a sors viszonyainak anyira alávetett sajka, mely kormánytalan hanyatik a pillanat vak hatalma által habokra; 's miként a morális erő leg hathatós' emeltyűje a nép felvilágosodása, és nevelése,¹²⁹ eltökéllénk magunkat ezen Nép-oktató intézet alapítására, melynek célja lenne külföldi nyelveken írt népszerű munkáknak lehető olcsó áron közre bocsátása, egy nép újság létesítése, 's biztosítása, végre az ezen nemű honni litera-

^{128a} Luk csráál: „ön tudat“. A Tükör 1941. 349. lapján közzétett facsimile alapján helyesbítettem.

^{128b} Lukácsnál: „tökéleteseb“. Ugyancsak a facsimile alapján helyesbítettem.

¹²⁹ A „nevelése“ szó s-e hosszú s.

túra lehető kivirágzása. — E cél elérésére leg sikeresb' eszközöknek következőket vélném: —

1^{0r} Minden ily köz célra alakult társaság két féle lehet v. tudni illik a társaság alapul bizonyos tőke pénzen, melynek kamatai a társaság szükségét fedezik, 's mely tőke pénz v. országos, v. privát adakozásból származott, — és ekkor a társaság egy magában organizált, zart kör, mely tagjait kénye szerént választja, 's felelet teherrel magának tartozik csak, 's így célját könnyebben érheti, v. másodsor alapul *actiácon*¹³⁰ melyeknek eredményük úgy tekintetik, mint egy ideális *capitális* esztendei jövedelme, ekkor a tagok megválasztása többé nem függ a társaságtól, de tag ki fizet, és felelet teherrel a közönségnek tartozik. —

Mindennik át fogja látni, az első mód job' voltát, de egyszersmint, hogy az nálunk ropant költségeért kihihetetlen, [!] 's így csak a másik, most töb'nyire divatozó mód marad fen. (Hátrab' látszik hogy talán kivihető) innen szükségesnek látnám: Mentül töb' tagot össze szedvén, kik bizonyos mennyiség pénzre le köteleznék magukat hólnap, félév, v. évenként.

Meg lévén ez,¹³¹ Szemere v. Lukácshoz, még inkább az utolsóhoz, mivel ez már vitt ilyes dolgokat, mennék, elmondva néki az egész tervet, 's a társaság célját, 's meg kérve egyszersmint a társaság elnökének.

Ezek nagyob' biztosítására előb' elmennék én, v. menne más, hozzá és meg tudná privát beszédben, valyon egy flyen és ilyen társaságot pártolna-é, 's fel vállalná é az elnöki hivatalt. Ezek után, ha szükséges engedelemért folyamodnánk a társaság számára, ha nem, annal job' és az ügyet vagy Pest megye ügyivé tennénk, v. minden megyét külön fel szólítanánk, tán mind kettőt lehetne egyesíteni és nem kétlem hogy e halladás századában viszhangra ne találna e korszerű cél. Ez előtt már Fáynek, néhány más honfíának ajánlva pártolóink biztosítva lennének. —

De itt egy fontos kérdés:

Én ha nem csalódom, azt hiszem, hogy oly társaságnak mely az első mód szerént constituált kell engedelem, mely a más mód szerént, nem, oka igen világos, mert ettül félni nem lehet. — már most, engedelem nélkül mint felfogható job' lenne, mert az engedelem kétes, — ellenben ezt biztosítva az első mód.[!] mely a megyék útján bár töb'be kerül kivihető, és én erre hajlanék. T. i. A megyékben nem actionáriusokat keresnénk, de egy és mindenkorra adókat, ez lenne a tőke és kamatai a költség.

Magunk választatnánk akkor tagokat, 's a tagok évenkénti ajánlásukat, szinte mint kamatot néznénk — bár egy ideális tőkéét. A tagsággal olyan nagyobb' hatalmukat tisztelnénk meg, kik fizetnének, 's szinte rendes és tiszteletbeliekre osztanánk.

E közbe, kivált ha engedelem mind ammellet hogy a társaságot az első mód szerént alakítanánk, nem lenne szükséges, engedelemért esdene bár melyikünk egy nép-újságra, 's azt meg nyerve a szerkesztő ő maradna ezen hozzátéttel ki adna a nép nevelő társaság, ha pedig a társasáért is engedelem kellene, egyszerre folyamodnánk, de külön külön a két engedelemért, a többi mint feljeb'. —

Mivel én a feljeb' módot kívánnám a társaságra, tehát úgy fogok most beszélni, mit ilyen társaságról, mely t. i. zárt.

1^{0r} Elég tőkepénz lévén:

Választanánk rendes tagokat, kiknek [!] munkálkodniok kellene, és tiszteletbelieket, a tőkepénz kevéssége esetében a minden rendű tagok mint felyeb' mondva bizonyost fizetni is le kötnék magukat.

2^{0r} A rendes tagok fel osztatnának az újság szerkesztőségére, és a könyvek fordítóira.

3^{0r} Bizonyos üdőkbe gyűlések tartatnának, hol a fordítandó munkák meg hártározatnának egy jutalom kérdés tétetnék, a díjt össze adnánk, a közönség tudósítatna munkálatinkról, és a számolások meg történnének, 's nyilvánítatnának.

4er Választmány állítatnék a jutalom kérdések megvizsgálására.¹³² —

5^{0r} Az elnökség meddig tartása meghatározassék, és az ne legyen örökös. — És ez mind lehetséges, mind kivihető, mind oly 's a nyi haszonnal a honra az emberiségre öszvekött, ne merjünk-é ezért? ne kockáztassunk is! —

Madách Imre

1840 Oc. 23.

¹³⁰ Részvényeken.

¹³¹ Innen egy hosszabb rész kihúzza: „Lukácshoz [esetleg egy kitörölt szó] v. Szemere Fáy András-hoz...” [utána olvashatatlanul kitörölt szavak].

¹³² A „megvizsgálására” szó zs-jében az s betűjegy hosszú s.

Kedves menyusom ismét egy tervel alkalmatlankodom — bocsáss¹³³ meg, me [[1] több' között job' választani, 's tán a leg silányab' is foglal némi jót magában. Az annélkül is értetődik, hogy ez csak egy váz melyre még hiányzik a kül forma. Isten veled barátod

NB Most tudtam meg hogy mind ezekre engedelem nem csak hogy nem szükséges, de ha e mellett akarjuk véghez vinni, úgy minden ülésben egy királyi biztos lessz nyakunkon.

[kézjegy]

[Címzés :]

T. cz. Lónyay Menyhért —
nek

29.

[Sztregova] 1841 $\frac{18}{5}$

Kedves Menyusom! mily sok napok folytak el, reményem neked kellemesen, mióta nem csak társaságotól, de még legaláb' holt sorokkai közlekedéstől valék el zárva, eleinte még betegségem tartóztatott, később' [!] falura menvén sógoromnál,¹³⁴ ki igen rosszul van tölték néhány szomorú napot, úgy hogy végre e kedves rég nem látott csendes völgybe térvén majd vissza estem bajomba.¹³⁵ De most eröm 's egészségem szemlátomást nevedvén, gyakran, igen gyakran fogok írni neked; oly édes, oly jótékony gondolatit, érzeteit kiönthetni egy kebelbe, mely bár mértőföldre velünk rokonul érez — bennünket ért. — Tudom érdekel tudni, mit teszek, mivel foglalkozom : Nagyob' részét kint töltöm a napnak, tanulmányimat, irodalmimat folytatnom jelenleg nem szabad; különösnék fog tetszeni előtted, én most a Bibliát olvasom, 's belőle igen sok kivonatokat szerzek, melyek csodálatos hasonlatossággal^{135a} bírnak a Bramán és Perzsák szent könyveikkel, könyvtárunkban egy Samskritből fordított hosszú költeményt leltem "Dya-Na-Sore",¹³⁶ nével ebből is sok használható. — Bámulom már azon ős korban anyira kifejlett gyönyörű Philosophiát melyen India ős erdőinek nagy-szerű költészete, 's szerzőjének gyermekdes tiszta jelleme ragyog. — Nem tudom mint magyarázni, hogy még tőled semmi tudósítást nem kaptam — reményem nem valami baj akadályoztat vagy már megfeledezél^{136a}

Imre barátodrol

[Címzés :]

Monsieur
Monsieur Melchior de Lónyay

N. Lónya

30.

[szeptember]
1841 Nyárutó 6 — Sztregován

Kedves Menyhértem!

Nem tudtam eléggé csodálkozni azon, mint eltudál, 's oly rövid nap felejteni egészen, még Palinak szöllő leveled a tévedést meg nem fejténé. Megvallom, én néhányszor írván feleletet sosem véve, nem gondolhaték egyebet, mint hogy a távollét emlékem is ki törlé baráti kebledből. Annál örvendetesbben lepett meg a valóság. — Tudom rokon kebled részvétellel vevé azon gyász hírt, mely házunkat oly súlyosan érte.¹³⁷ Valóban én nem csak egy rokont, egy követésre méltó pálya képet, de egy valódi, egy hő barátot is vesztek Huszárban, kinek emléke szent lesz előttem, még emlékem vég szikrai elnem aluznak. Alkalmasint már olvasád "A keleti népet", melyet Szécsényi Kosúth ellen írt, különös példája mint lehessen szaporítani a szót hasztalanul, én legaláb' az egész nagyob' részét üres declamációnak veszem. Olvastam verekedés mocskolta tisztá-

¹³³ A „bocsáss” szó mindkét s-e hosszú s.

¹³⁴ Huszár Józsefknál, L. a 137. jegyzetet.

¹³⁵ Eredetileg: „bajomban”, utóbb Madách az a-t behúzza az n-be.

^{135a} A „hasonlatossággal” szó választójelei hiánvoznak.

¹³⁶ Dya-Na-Sore oder die Wanderer. Eine Geschichte aus dem Sanskrit übersetzt. I – III. Wien – Leipzig, 1789 – 91. (L. Szűcs József, Madách I. könyvtára: Magyar Könyvszemle, 1915., 16. l.)

^{136a} A „megfeledezék” szó választójelei a kéziratban kimaradtak.

¹³⁷ Huszár József noográdi allspán, Madách Mari férje 1841 július 17-én fiatalon halt meg gégesorvadásban.

sokról, melyik párt hive vóltál te — nemde Komlóssy-é? v. tán részt sem vettél az egészben. Mikor jössz ismét Pestre, én Octóberben az exámeneket csak akkor le teendők!!! — Te már alkalmasint Gyakornokoskodol, kinél? — Örömmel emlékszem vissza együt töltött édes perczeinkre, nemde egyvólt éltünk édesb' szakainak, és el röpiált észre¹³⁸ vehetlenül, még kellemét csak veszte tűnteti egészen elénkbe. Súlyos gond, dícsvágyó törekvés a későbbi kor része, 's ha anyi küzdelemre végre kivívtunk némi kitüntetés, éljük e örömet? el aggott a test, őszek a fűrtök a lélek nem kéj élvező többé. — Vajh mi kéj a gyermeknek egy fa kard; nem bírja, nem elégítheti mondhatlan vágyát, az ifjú száz ily kis kardot vehetne, dé néki már nem kell ez, ő tenni ő küzni[!] 's győzni vágy, ő égbe tör, magasra kél, — és mindenütt az ezer akadály tornyosul elébe, még egy talpalatnyi tért kivív, addig el aggott addig a néma nyugalom az egyetlen miben kedve telhetik. 'S nyugalmat lel e a minden napi kenyerét kereső pór, v. várja tellyesültét vágyának ismét egy új életszaktól? — Óh mely élet szak hát, melyre teremtetéink? melyre törekszünk? mely az élet rendeltetése?¹³⁹ Berczit csókolva maradok hű barátod

Imre

[Címzés :]

Monsieur Monsieurs Melchior
[Lóny]ay.

a/

N. Lónya

31.

Kedves Menyusom!

Most olvasom leveled, melyben mint táblabíróágodat,¹⁴⁰ mint készíletedet a szónoklatra olvasám; szükségtelennek gondolom a szerencse kívánatot, mivel nem is kételkedhetem sikerén. Egy mondanivalóm abból ál, bár emeld szavadat mindég a közjó, a haza szent ügyénél. — Sajnálva olvasám, hogy Pestre csak Novemberbe jössz le, mivel én már akkor Gyarmaton fogok jegyzősködni. Minap vóltam Pesten a váltóból próbátételt teendő. — Balassa, Török, Majthényi¹⁴¹ már régen jegyzők, az első ki jelenté, hogy ő a megyét fogja szolgálni, a második közelgő tisztújításunkkor szolga bíró akar lenni, az utolsó honiba megy másod Főjegyzőnek. — A már anyi üdő ólta készülöben lévő "Nápolyi Endre,, bevezésséhez közel, evvel akarok fel lépni az irodalom mezején, reménylem a darab nem lesz hatástalan, legaláb' többen ítéltek meg kedvezőn; jövő májusig minden esetre világot lát in "nomine domini,,. Ez lesz kengyfutója "Csák,,-omnak, melyet leg nagyob' szeretettel dolgozok, mintegy 2500 jambusból áll, 's már félig elkészült. Ez utóbbi darabnál az egyszerű antic formát követem incáb' 's azért színpadon nem is anyira hatásos, mint esthetikai szépségre van számítva. — Berczit czókolva[!] maradok

igaz barátod

Madach[!] Imre

Anyád 's Testvéred kezeit csókolom
1841 Szeptember 12
A. Sztregova

(kézjel)

[Címzés :]

a Monsieur Melchior de Lónyay

a/

N. Lónya

32.

Budapet.[!] 841 — 10 : 25

Kedves Menyusom!

Vettem leveledet melyben le írod roppant gazdálkodásodat, valóban a le írás egész Virgilius Georgikonja. — Épen az nap midőn leveledet kaptam, beszéltem valakivel,

¹³⁸ Az „észre” szó után olvashatatlanul kihúzott szótag.

¹³⁹ A levél második részének Madách *Életünk korai c.* versével feltűnő a kapcsolata (Halász, i. m. II. 258—9. l.).

¹⁴⁰ Lónya Menyhért Bereg és Szabolcs megye közgyűlési tanácskozásain már 19 éves korától szerepel.

¹⁴¹ Egykori joghallgató társaik.

ki Anyád és Testvéreddel Bécs felé a gőzösön öszve jött. Sajnálva értettem hogy nem csak pénzünk megy túl e hön határin, gazdagítani a már úgyis gazdag külföldöt, de a haza leg becsesb' 's tisztelb' hölgyei is árvan hagyák az elhagyott hont. — Most én November 15^{ik} itt mulatok, a honi törvényből próbatémetet le teendő. Reménylem addig te is fel jössz, 's én ismét keblemhez szoríthatom lelkem barátját. — November 14^{ik} Itt táncmulatság adatik a Református paplak felépítésére. — En Salamin francia mesternél vettem szobát és kosztot. Ebédnél mindég francziájúl folyik a beszéd, mit igen szeretek, egészen gyakorlásba¹⁴² jövök. — Mindenap más érdekes tárgy hozatik szönyegre, 's azt az ebéd folytában korszerűleg, 's minden szempontból meg vitatjuk, mi annál könyebben megy, hogy a társaság egészen különböző elemű és jellemű egyénekből áll. Igy egy nap Europa sorsát döntjük el, más nap a gyárak, ismét máskor a nép sorsát vitatjuk. — A vacsora pedig a vig, 's szeszélyes elbeszéléseknek, 's¹⁴³ elméncz ötleteknek van szentelve. — Reméllem hogy nemsokára ölelhetiek, 's maradok hű barátod

Imrè.

[Címzés :]

Monsieur Melchior de Lónyay

a/

N. Lónya

33.

Kedves Menyhértem!

Régtől nem közöltük egymással gondolatjainkat^{143a} érzeteket; sok megváltozott azóta mióta végszer búcsút vevénk, de hadd reménylenem hogy mind ezek daczára két pánt mely öszve fűz tágult, 's ez a barátság és honszeretet. — Olvasám a P. Hírlapban fel léptedet a nyilvános szónoki pályán 's arra csak szerencsét kívánhatok. — Én ám bar a Jegyzői hivatalba léptem 's ott munkálkodok, nem léptem¹⁴⁴ még mint szónok¹⁴⁵ fel eddig. — De jövő Augusztusban szándékozom. — Kötelességemnek tartva ily állapotban minőben Megyénk van, bár mi csekély fontosságú szöveget ajánlani a Szabad elv, 's honéret mindinkáb' hanyatló mérlegébe. Nem hidegülő érdek, vagy a hatalmas ellenféltől félelem tartott edig is vissza, de kevéségem érzete, 's a köztörvény tanulmányai, melyekben mentől inkább' halladok annál inkább' látom mi sok van még teendő! — Olvastad bizonyal a Nódrádi tisztujitást. — Károlyi¹⁴⁶ v. az ügy nevezett Jankovich párt győzött, mely töb' évek óta gyakorolja megyénken kényuradalmát, 's melynek jármát eddig haszaltan ügyekvénk. Én a vesztkönl voltam, s' hivatalt annélkül sem akarván vállalni minden vissza tartás nélkül munkálkodhaték. — Sok igen comicus jelenetnek voltam tanúja; például: a választás után két Karolyira szavazó mutatatta magának az új alispányokat, 's midőn Károlyit mutattam, nagy *indignatióval* el fordúlva az válaszola "Ha tudtam volna hogy így néz ki, száz forintér sem szavaztam volna rá. — A vesztk fél embereit első nap mind el bocsájtván, azok Károlyi tanyáira törtek, ott mindent ki rabolvan mi enni s inni való volt, másnap oly szükség volt a tanyákon, hogy a nemesség allig kapott mit enni. — A titkos szavazás, melyel előre ügy fel dicsekedénk, nem volt egyéb' a titkos szavazás *paródiájánál*. Sóstól hallottam hogy Augusztusban Pestre^{146a} fel métsz, igen meg örvendeztetett e hír mivel ott találkoznék. Én Juniásban esküttem fel és Novemberben *censurát*¹⁴⁷ teszek. — — Néhány év előtt egy könyv volt kezemben, melyben a *Sancció pragmatican* igen szabad történetét olvasám a körül ágyúkkal kerített ország házát Draskovich ellentmondássát 's meg ölettetéssét "Az *inter tremores et angóres* aláírásnak történetét olvasám ott, most nekem mind erre igen nagy szükségem volna, kérlek kedves Menyhértem, nem igazithatnál valamikép nyomba. — igen igen nagy köszönettel tartoznék. — Esztendőre tavasszal az egész

¹⁴² A „gyakorlásba” szóban az l betű t-ből javítva.

¹⁴³ A „s” után tintafolt.

^{143a} A gondolatjainkat szó első n-je felérással beszúrva.

¹⁴⁴ A „léptem” szóban a l nincs áthúzva.

¹⁴⁵ A „mint szónok” kifejezés a „még” és „fel” szó közé hiányjellel és fölérrással beszúrva.

¹⁴⁶ Károlyi Jánost 1842 tavaszán Nógrád megye másod-alispánjává választják.

^{146a} A „Pest re” nagy kezdőbetűje p-ból javítva.

¹⁴⁷ Ügyvédi vizsga.

országot készülök bejárni, szegény terra incognita! mi sokan ismerik jobban *Calicutát*,¹⁴⁸ mint enfészkeket — melyről még is vaj mi igaz hogy :

„verjen vagy áldjon sors keze
Itt élned, halnod kell!!!

'S levelemet ime egy kéréssel végzem — van-é a Phisicai távöllétnek hatalma a lélekre is? — Ó nem, nemesseb' a lélek, hogy sem ily¹⁴⁹ igát túrne. — Miért szakasztanók meg a lelki pántot, mely egyé olvasztja érzetinket. Irjál kedves Menyhértem te is, irjunk egymásnak, közöljük [!] gondolatinkat cseréljük ki eszméinket mindenféle tárgyak felett, ne féljük a súrlódást mely tisztítja a képzeteket. Oly édes messze vidéken tudni egy lelket, melynek repte magasb' a por mindennapiságon — ó pedig messze kell vándorolni ily lélekért. — — Anyád 's Testvéred kezeket csókolván maradok

igaz barátod
Madách Imre

Szregova 1842 Junius 23.

[Címzés :]

Monsieur Melchior de Lónyay —
a

N. Lónya
C. Beregh

34.

A Szregován
1844, 5: 8^{dn}

Kedves Menyhértem!

Tollam rég nem foglalkozott veled, de emlékem igen. Te már a' pályán állsz, melyre Én csak fegyverkezem, neked e készüllet unalmas, — így elmélkedék s' hallgattam Terveket közölni melyeknek sikere kétséges nehéz, ha kedves vágyaink buktát csak min-magunk tudjuk, el akarjuk feledtetni magunkal, ki beszéljük fejünkéből ; mint szép álmoképeinket felejtjük bár mi élénken álmodók azokat. De tudja tervünket más is, oszoljon az köddé, 's mint sirkereszt emlékeztend kedves halottunkra, a csalódás kétszerte fáj mert ketten osztják 's az emlék óthatatlan. — Én mint afféle parlagi táblabíró gyűléseken zavarom a világot, ez szenvedélyem ; szeretem ha a' vén *spectabilisok* megbotránkoznak 's talán kissé rettegnék is — szeretem ha mézes szó v. más hízgeléssel hálóba akarnak keritni, melyet én rég át láttam. Ez éltem leg zavarosb' 's leg kedvesbb oldalainak egyike. Magány a' másik,¹⁵⁰ melyet még elvonultabbá teend lakváltoztatásom a csesztvei nyírbe.¹⁵¹ — Olvasás 's irás töltik azt, előkészület mind kettő 's azért többnyire komoly foglalatú, azonban vidításul nem hanyagolom el egészen a' szépirodalmat is, eddig ugyan egy nemben sem tettem valami figyelemre méltót, sőt olyat sem mi alá nevémet írni tartottam volna érdemesnek Társalkodói cikkemen kívül,¹⁵² de reményem lesz idő melly meg termi gyümölcsét. Egy színművem van készen de nem színi hatásra számított,¹⁵³ most irok egyet hatásra számítva, ha ez utóbbit el játszatom a' nyáron, az elsőt is ugyan akkor adandom ki — sikerét megmutatja a következő. — Legyen igen jó v. igen rossz mind egy, csak a' középszerűtől mentsen meg az isten. — Komolyabb tárgyakról még soká nem adandok ki valami nevezetesebbet, kis cikkeket nem mondom hogy nem, 's leg szivesebben Szalay hirlapjába,¹⁵⁴ ha csekély 's még egészen ismeretlen tehetségeimnek, azoknak, előre is csak jeleset ígérő hasábjait megnyitandja. Levelező szerzésére Szontaghot¹⁵⁵ szállítá fel ki Kosúthnak hive marad,¹⁵⁶ Szontágh megszólított engem, de én nem szeretem a' hivatlan avatkozást, 's azért (bocsásd meg e' gyengeséget) levelezője most egyenes felszólításom nem lévén nem leszek. — Igen örülök hogy Nógrádban a közteher viselés elve elfogadásának indító oka valék, az elnök egy ki csuszott mondatát fel fogva, commentálva 's így kény-

¹⁴⁸ Alighanem Calicuta, azaz Kalkutta.

¹⁴⁹ Az „lly” szó után áthúzott szókezdés: „,je . . .”.

¹⁵⁰ A „másik” szó s-e hosszú s.

¹⁵¹ Célzás a család csesztvei birtokára.

¹⁵² „Szózat” törvényhatóságinkhoz a' Telekij ügyében”: Társalkodó, 1844. 31. szám, 122—4. l.

¹⁵³ Valószínűleg a „Csák” első kidolgozása.

¹⁵⁴ A *Pesti Hirlap* 1844 közepétől a] centralisták kezén van. Előbb Szalay László, majd Csengery szerkeszti.

¹⁵⁵ Madách jóbarátja: Szontagh Pál.

¹⁵⁶ A „marad” szó után kihúzott szavak: „,ő fel”.

szerítve őt akarhatja elleni indítványára tételére. — A kortes ugyan melly közt e' hir szinte terjengeni kezd nem leg kedvezőbb elővéleményt nyer irántam közeledő tisztujításunkra; de még ki tudja addig lesz-é rájok szükségem is! Az egyik (Sréter) párt konferenciát tartván azt végezté,¹⁵⁷ hogy ha győz,¹⁵⁸ Fráter (alispány) Szontágh és En nem jöhetünk hivatalba. Ez pedig az úgy nevezett szabadelvűbb párt!! — — — A P. hírlap czáfolatára viszont czáfolatot irtam néhány új okkal a' telekdij ellen, reményem Helmeczi nem sokára közleni fogja.¹⁵⁹ Barátainkat üdvözöld ismerőinket tiszteld nevemben legközelebb többet irok — fájdalom nem mondhatom érdekesebbet is, mi érdekelne téged parlagunkból legfeljebb egy, 's az régi de még is mindég új igazság, hogy igazán szeret bárátod

Madách Imre.

Ha élemlényeim' kis sorát nevezetesen szaporítani akarsz, lopj el komolyabb foglalkozásaidtól néhány percet számomra

[Címzés :]

Tekintetes

Lónyay Menyhért Úrnak
Bereg megye követének

Pozsonyban

Csak megközelítő biztonsággal keltezhetők :

35.

[Pest, 1838?]¹⁶⁰

Kedves Menyusom!

Tudod ha az embernek van valamije, mit tökélesíteni [!] magasb¹⁶¹ tzéljai közül egy, ha erre építi¹⁶² reményeit, a ditsvágyó kebel; és tsalattatik, és nem érheti el — — mint fáj az. —

Olvasd. "Verstossene, ben¹⁶³ a festőt, és engem látsz benne, mint költőt. nem is akarom valakivel látatni szép reményim, rontó gyümöltreit, melyek egemből úgy le rántanak. — Ha egy kérest halgatsz meg tőlem tedd, hogy a nálad lévő verseket se mutatva senkinek, örök sötétbe temesd. Még egyszer meg próbálom, 's bizonyos lehetsz, hogy ha valaki, úgy én leszek az, ki jó munkáit bár kinek nem szügyenli mutatni. — De ezeknek jób' lett volna sosem születni. — 'S ha ez egyszer is rosszúl sül el reményem — úgy — költészet isten veled én közönséges ember lenni nem tudok.

Madách Emő

[Címzés :]

A Morcz Lonyay

36.

Kedves Menyusom^{163a} valóban már félve irok ismét egy kérést!! már igazán annyit kínozlak vélek, hogy félek utóljára is megharagszol; Im itt küldök 23 pengő for Kérlek légy oly jó Börne munkáit meg venni, mivel drágábbak köszönettel vissza adom ha öszve jövünk — kérlek Menyusom, az ördög sétája Byronot! mit minap olvasni kezdénk, meg van-é az enyémben is? v. mi czimmel? — én mindenütt keresem de nem leltem enyi bajért bocsánatot kér barátod

[Címzés nélkül]

Imre¹⁶⁴

¹⁵⁷ A „végezté” szó utolsó betűje „et”-ből javítva.

¹⁵⁸ Eredetileg: „győznek”, ebből Madách utóbb az utolsó szótagot kihúzta.

¹⁵⁹ Valóban közölte: *Még egyszer a' telekdijről: Társalkodó*, 1844. 38. szám, 157. l. — Helmeczy Mihály a *Társalkodó* szerkesztője.

¹⁶⁰ Pontosan nem keltezhető, mindenesetre 1840 előtti levél.

¹⁶¹ Eredetileg: „egyvetlen”, ez áthúzva és föléírva: „magasb”.

¹⁶² Az „épit” p-je t-ből javítva.

¹⁶³ A gót betűvel írott, nehezen olvasható szót Hajdu Helga így valószínűsítette. Valamilyen irodalmi mű címe lehet, közelebből nem ismerem. — A címben a kettős s' mindkét jegye hosszú s.

^{163a} A „Menyusom” megszólítás kezdőbetűje m-ből ráírással javítva.

¹⁶⁴ Madách könyvtárában megvannak Börne Összegyűjtött művei (Ludwig Börne *Gesammelte Schriften*, I–IX., Hamburg, 1833.). Az utolsó, kilencedik kötet hiányzik a sorozatból. A nyolc meglevő kötetből az első hét a mű második kiadásában van meg, mégpedig az I–VI. kötet 1835-ös megjelenési évszámmal, a VII. 1840-essel. A VIII. kötet az első kiadásból való, 1832-es évszámmal. Börne műrikáira alighanem az 1840-ben, néhány évi szünet után megjelent VII. kötet hívhatta fel Madách figyelmét; ebből gondolom, hogy levelét 1840 telén írhatta, amikor a féleves szünetét Sztregován töltötte. — Egyébként a Madách-könyvtárban Börnének egy másik sorozatos műve is megtalálható (L. Börne, *Briefe aus Paris*, I–VI., Hamburg – Paris, 1832–4.). Sajnos, egyikben sincs szerzési évszám, később Madách ezt mindig gondosan bejegyezte. — A könyvtár Byron-műveinek jegyzékéből szintén nem kaphatunk a kronológia számára útbaigazító adatot.

37.

Kedves Menyusom, meg kapva a Honművészt, im mindjárt hozzád küldöm, lelek benne egy verset, mely oly ideát és czimet visel, mint egyik az enyéim közül, de a versekbe magaménak nem ismerem, ez még háromszor rosszab' mint enyém (ha emlékszel rá) Spányik rontotta el, és azért protestatiót írandok ellene — Servus édes Menyusom, — viseleted ismét igen igen fáj — meg lehet hogy valami bajod vólt, és azt¹⁶⁵ vélem is érezteted, én nem kutatom, de azt gondolhatod, hogy tőled ily¹⁶⁶ képeket, ily kérdéseket, és kétkedéseket látni fáj.

Emi¹⁶⁷

38.

Epigrama

Ma . . . ch I . . . re.

Költsei kislaludink Petrarka babért nyere olykor.
Nyersz te is őh magas ész! — hidd — (betsináltba) babért.

Anonimus.¹⁶⁸

39.

Építaphé de Franclin, écrite par lui même

Ici repose^{168a}

Livré aux vers,

Le corps de Benjamin Franclin imprimeur,

Comme la couverture d'un vieux livre

Dont les feuillets sont arrachés

Et la dorure, et le titre effacés.

Mais pour cela l'ouvrage n'est point perdu,

Car il reparaitra

Comme il le croyait

Dans une nouvelle et meilleure edition

Revue et corrigée

Par

'L auteur.¹⁶⁹

Verzár.¹⁷⁰

40.

Hős nő¹⁷¹

Virág fedett vidék^{171a} ölen

A rózsá gally között

Ketses fuvalmka lengedez

Az esti szél fölött

Mosolygva néz a tiszta ég

Vidám a völgy színe

Ditső aranyal ébredez

A hajnal élete.

¹⁶⁵ Az „aszt” szó után tintafolt van a levélpapírban.

¹⁶⁶ A „tőled” és „ily” szó között egy többször áthúzott „ly”.

¹⁶⁷ Madáchnak a *Honművészb*ben 1840 folyamán jelentek meg legnagyobb számában versei. Ekkor várhatta tehát úgy mindenik számot, hogy azonnal saját versét kereste benne. Spányik javításai 1840 elejéről valók a *Lantvirágok* kéziratában. — A Lónyay viselkedésére utaló sorok a levelet 1840 késő tavaszára helyezik a legnagyobb valószínűséggel.

¹⁶⁸ A distichonban írt tréfás epigrama eddig ismeretlen Madách-versike. Halász jegyzetében közli (i. m. II. 1205. l.), Staudnál nem található.

^{168a} A szökezdő r ráírással p-ből javítva.

¹⁶⁹ Nyersfordítása a következő:

Franklin maga szerzette sírfelirata

Itt nyugszik kiszolgáltva a férgeknek a nyomdász Franklin Benjámint teste, mint egy elnyűtt könyv borítólapja, melynek kitépve lapjai, aranyozása is, címe is lekopott. De azért a mű egyáltalán nem veszett el, mert újra megjelenik majd — mint maga hiszi — új és jobb kiadásban, a szerzőtől átnézve és kijavítva.

Madách a felirat-verseket ilyen formájában valami francia folyóiratból írhatta ki (eredetije angol nyelvű), amire 1840-ben bő lehetőség kínálkozott Franklin halálának 50. évfordulója alkalmából.

¹⁷⁰ Madáchékkal ismerős család neve, nem tudjuk milyen kapcsolatban áll itt.

¹⁷¹ Eddig ismeretlen változata Madách azonos című versének, amely a *Lantvirágok* kéziratosa *füzete*-ben megtalálható, de a kinyomtatott kötetből hiányzik, mivel félreérthetetlen hazafias utalásai miatt a cenzor sajtó alá nem engedélyezte. Végül a költemény enyhített, utalásait megfosztott alakban, *Mohács terén* címmel került a *Lantvirágok* kinyomtatott versei közé. Az itt közölt változat ugyanezt a megszélesítést mutatja, de eltér attól is (vö.: Halász jegyzeteit, i. m. II. 1201–2. l.). Hogy a téma sokat és sokszor foglalkoztatja Madáchot, mutatja, hogy egy rövidebb, de mondanivalójában egyező más megfogalmazása is van versei közt *A síraló* címmel (Halász, i. m. 89–90. l.).

^{171a} A „vidék” szó hiányjeltes főnévvel beszűrve.

Kehelbe gyöngyöt áldozik
Feléje a virág,
Ditső dalokba hangzik el
Ez ébredő világ.

Szabad 's mi búttan életén
A kis madár örül,
Ha éltető sugárokon
Danolva föl repül.

De ím az árnyba bú között
Mi hölgy ki áldozik?
Komoly sötét takarta el
A keblet 's artzait?

S azok a gyász virága ként
Enyésznek oly korán
Nem is virúlva érzetén
A fényteli' korány.

"Mi kín leányka mely győtör
E szem gyönyörre van
Teremtve? nem aludni el
A kinnak áriban.

Talán e sír anyád fedi
Szerette gyermeked?
Kiben gyönyörrel őrizéd
Ditső reményedet

Talán a kedves életét
El orzta e halom
Írtyen, és e kintседért
Győtört bu, fájdalom? —

"Dezsőt takarja hajh e sír
Díjúl ki hartzba hült
Az elnyomott hazák felett
Szívébe lánsa dúlt

Szívébe mely mi jó vala,
Honával oly tele,
Érette élt, veszett neki
Viruló élete.

De nem siratja vesztemet
Szemem te jó utas
A férfi dísz, ha ölte őt
Hazájaért a vas,

Dem bánom én egy életem
Tsillagzatát — veszett
Hazámnak adta tsak e szív
Mit adni kellett.

De azt siratja hogy veszett
Honomnak és nekem
Annélkül óh hogy az ditső
Kövén szabad legyen.

SCHIEBER SÁNDOR—ZSOLDOS JENŐ :

TIZENKÉT KOSZTOLÁNYI-LEVÉL

Kosztolányi Dezső szabadkai diák-élményeivel két írói emlékképet hozott magával Pestre. Jámbor Pál az irodalmi régiséget és talán az irodalmi élet folytonosságát is jelentette számára, Milkó Izidor pedig — így vallja a költő — a világ megismerésének vágyát ébresztgette benne.¹

Milkó a múlt század utolsó negyedének népszerű tárcaírói közé tartozott. Mikszáth „szellemdús”-nak minősíti írói magatartását,² Móra Ferenc „szellemes” értékjelzővel hitelesíti működését,³ Kosztolányi ítélete szerint : „okossága rábeszélő, szeretetreméltó”. Amikor Kosztolányit éledő érdeklődése meg a helyi környezet Milkó közelébe sodorja, a szabadkai visszavonultságba menekült Milkó már inkább szülővárosa közművelődési viszonyainak megjavításán fáradozik, mint írói elgondolásainak formába-öntésén. A világháború következményei kötelezik újból írói tevékenységre. Egykori polgári jómódja romjain talál vissza választott hazájába. A kenyérkeresés parancsára újítja meg a Kosztolányi által is „európai színvonalú, pompás újság”-nak⁴ nevezett *Bácsmezei Naptó* irodalmi főmunkatársaként tollforgató életének termékeny éveit.

Kosztolányi itt közölt levelei⁵ Milkó hármas tagoltságú írói pályájának két utolsó szakaszával érintkeznek. A levelekből határtalan tiszteltet árad. Ezeket az őszintén hálás érzelmi mozdulatokat két forrás tartalma táplálja és erősíti. Ez a két forrás : Milkó egyénisége és

¹ Kosztolányi Dezső : Milkó Izidor. *Nyugat*. 1925. I. 349—50. I.

² Mikszáth Kálmán levele Milkó Izidorhoz. Az Országos Rabbiképző Intézet könyvtárában.

³ *A Szegedi Naptó huszonöt éve*. Szeged. 1904. 53. I.

⁴ *Bácsmezei Naptó*. 1927. december 25. 61. I.

⁵ Az eredeti levelek az ORI könyvtárában.

európai műveltsége. Kosztolányi feledhetetlenül őrzi azokat az ifjúkori pillanatokat, amelyek Milkónak közvetlen, gyermeket is emberszámba vevő modora révén hódító hatással vésődtek lelkébe. Tárcainak, cikkeinek olvasása közben következetesen érzi az író tizenötezer kötetes könyvtárának levegőjét, s méri fel kultúraszeregetének széles területeit. Kosztolányi Milkó-tisztelete később, amikor a szabadkai újságíró félszázados jubileumához érkezik, nyilvános kifejező formát keres. Hanghoz szeretné juttatni öreg barátját a *Nyugat* hasábjain. Próbálja előkészíteni a talajt. Osváték nehezen állnak kötélnék. Igyekezete csak felsíkerrel jár. Közéteszik Milkónak Vadnay Károlyról írt visszaemlékezését, novellái között azonban nem találunk izlésüknek megfelelő írást. Ahogyan Kosztolányi a kudarcos kísérletet, az elhárító üzeneteket Milkóval tudatja, eljárása csupa tapintat. Szinte érezni, minő erőlködéssel kiméli Milkó érzékenységét. Még a „nem tudom miért” kitételben rejlő tájékozatlanság feltételezését is vállalja, csak hogy ne bántsa meg kedves emberét. Közléseiben minden elismerő szó és dicsérő jelző szinte eufemisztikusan hat.

Kosztolányi Milkó pályájának ötvenéves fordulóján külön emlékező cikkben is fel akarta hívni a figyelmet a vajdasági irodalom veterán munkására. De írásának megjelenését ismeretlen szerkesztői huzavona késleltette. Egy évnek kellett eltelnie, míg a Milkóról szóló „figyelő” sorok a *Nyugatban* napvilágot láthattak. Bennük azonban a költő már nem a hosszú írói pályamúltat köszönti, hanem a hetvenéves írói idézi, és azt a ritka jelenséget nyugtázza, hogy Milkó egyszerre hat új kötettel jelentkezik az irodalom ítélőszéke előtt.

A levelek külső alakjáról a következőket jegyezzük meg:

Kosztolányi a megszólítást általában a levélpapír jobb szélén kezdi (kivéve a 7. és 9. levelet), s a szöveget nem egyszer a papír bal oldalán mintegy félhasábosan írja (így a 2., 4., 5., 6. és 12. levélben). A megszólítást aláhúzza. 1923-tól kezdve zöld színű tintát használ. (A 7. levélben a névalírás tinta-színe: fekete.)

1.

Budapest, 1907. febr. 5.

Mélyen tisztelt uram, február ötödikéről kelteztem a levelet s most pirulva és igazán mélyen szígyenkezve látom, mennyi idő múlt el azóta, hogy megtisztelő sorait vettem.⁶ Hiába is mentegetőznék, be kell vallanom, hogy feledékeny és lusta voltam s az új újságírónemzedéknek ebből a csúf, krónikus betegségéből még akkor sem tudtam kibabalyodni, mikor hozzám, az igénytelen kezdőhöz egy oly nagynevű és szeretett íróm ereszkedett le, mint akit doktor úrban mindig tiszteltem és tisztelek. Egészen melleleg megemlítem, hogy tényleg beteg voltam s Szabadkán egy hétig feküdtem.

A dologra térve kijelentem, hogy a Szabad Lyceum egyesületben készséggel felolvasok, de egyelőre még nem mondhatom meg, mikor s nagymérvű elfoglaltságom miatt nem is remélhetem, hogy egyhamar elkészülhetek a francia dekadensekről szóló értekezésemmel, amivel a Lyceum Egyesület programjában szerepelni szándékozom.⁷ Mindenesetre sietni fogok vele s a húsvéti szünetben valószínűleg már sorra is kerülhet.⁸

Addig szíves türelmükért esedezem.

Ennyit rólam és az írásomról.

Illetlen késedelmemért azonban még egyszer bocsánatot kérek. Érzem, hogy azokra a kedves és meg nem érdemelt sorokra egészen másképpen kellett volna vála-

⁶ Milkó mint a szabadkai Szabad Lyceum Egyesület elnöke közreműködésre kérhette fel Kosztolányit. Az egyesület a felolvasásokat a gimnázium dísztermében tartotta (*Bács-megyei Napló*. 1910. március 6. 4. l.).

⁷ A dekadensek régóta foglalkoztatják. 1904. augusztus 11-én írja Babitsnak: „A dekadensek... azon embereim közé tartoznak, akiket lelkem mélyéből gyűlölök. Az urakat in corpore vetem meg” (Kosztolányi Dezsőné: *Kosztolányi Dezső*. [Budapest, 1938.] 117. l.)

⁸ Az előadás megtartásáról tudósítást nem találtunk sem a *Bácskai Hírlapban*, amelynek Kosztolányi még az előző évben belső munkatársa volt, sem a *Szabadkai Friss Újságban*. A *Bács-megyei Napló* 1907. évi évfolyamából csak néhány január–februári szám van meg az Országos Széchényi Könyvtárban. A főváros egyéb könyvtárában ez az évfolyam nem lelhető fel.

szolnom : talán majd munkámmal teszem jóvá nagy mulasztásomat, ha képes leszek rá. Becses sorait eltettem azon írások közé, amiket holtom napjáig megőrzök.

Mély tisztelettel
Kosztolányi Dezső

(A költő a levelet a *Budapesti Napló* fejléces levélpapírján írta.⁹)

2.

Budapest, 1910. január 10.

Mélyen tisztelt doktor úr,

az elutazásom sajnos olyan hirtelenül jött, hogy le kellett mondanom a búcsúvizit kedves kötelességéről. Így levélben búcsúzóom el. És így levélben kérem meg doktor urat, legyen kegyes tudatni, mikor lesz Szabadkán a Mikszáth ünnepély? Szeretném tudni a pontos dátumot. Nem csak azért, mert készülnöm kell a felolvasásra, de azért is, mert már most intézkednem kell, hogy az a napom szabad legyen.¹⁰

Lakáscímem : Budapest. Ferenc körút. 32. III. 4.

Szíves értesítéséért előre is hálás vagyok.

Nagyságos Asszonynak kézcsokomat jelentem. Önnek pedig maradok igaz tisztelője :

Kosztolányi Dezső

3.

1910. márciusban.¹¹

Mélyen tisztelt doktor úr,

hamarosan igen nagy szükségem lenne Ibsen drámájára, a „Baumeister Solness”-re : Minthogy munka közben vagyok, csak e levéllel kérem doktor urat, adja át nekem pár órára, ha lehet* huszonnégy órára, holnapig.¹² Holnap délután sok és hálás köszönet kíséretében visszaviszem magam. Ma nem akartam bejelentetlenül kopogtatni.

Mély tisztelettel maradok
doktor úr kész híve :
Kosztolányi Dezső

4.

Budapest, 1913. november hóban

Mélyen tisztelt doktor úr,

zavarban vagyok, mit írjak, hogy köszönjem meg a kedves kártyáját, mit feleljek az ön nemes figyelmére? Ezért halogattam a levélírást. Ön annyi jósággal és szeretettel nézi a pályámat, hogy nekem már nem is marad viszonzó szavam. Igen örültem, hogy

⁹ Kosztolányi 1906. június 24-én értesíti Babitsot : „a Budapesti Naplóhoz szerződtem belmunkatársnak” (Kosztolányi Dezsőné i. m. 158. l.)

¹⁰ A szabadkai Mikszáth-ünnepély előkészületei már 1910 januárjában megkezdődtek. Újsághír közli, hogy a városi közgyűlés elé indítványt fognak terjeszteni : Nevezzék el a Virág utcát Mikszáth utcának. Az előzetes tervek szerint az ünnepséget januárban vagy februárban szándékoztak megtartani (*Bács megyei Napló*. 1910. január 5. 1. l.). Végül is 1910. április 3-án, vasárnap délután rendezték meg a Pest szálloda nagytermében. A megnyitó beszédet Milkó mondotta. Röviden ismertette Mikszáth jelentőségét. Az előadók más-más nézőpontról közeledtek Mikszáth életművéhez. Kosztolányi Mikszáth stílusáról értekezett. „A hallgatóság bizonyos meghatottsággal szíta be minden szavát a nagytehetségű fiatal költőnek és zajos tapssal köszönte meg neki az artisttikus, meleg és közvetlen szavakat” (*Bács megyei Napló*. 1910. április 1. 2. l.; április 6. 1. l.).

¹¹ Szabadkán írt levél. Kosztolányi ekkor huzamosabb ideig tartózkodott szülővárosában. Karinthy már február közepén leutazott barátja meglátogatására (*Bács megyei Napló*. 1910. február 16. 2. l.)

* Az eredetiben : leheteg

¹² Ibsen drámáját Gömöri Jenő fordította le. Kosztolányi írt hozzá előszót (Budapest, 1910).

tetszett a német könyvem.¹³ Karácsonytájt lemegyek — feleségestől — és akkor — ha megengedi* — másod magammal tisztelem teszem.¹⁴

Önagysága kezét csókolom, önt sokszor üdvözlöm és

vagyok igaz híve
Kosztolányi Dezső

5.

Budapest, 1923. karácsony előtt.

Kedves bátyám

a *Nyugat* következő számában te veled óhajtok foglalkozni. (Akár megadod rá az engedélyedet, akár nem.)¹⁵

Nagyon leköteleznél, ha kedves fiaddal elküldenéd címemre pár könyvedet. (Budapest. I. Tábor ucca 12.) Ő vele különben is lenne egy kis beszélni valóm.

Egészséges vagy-e már? Írásaidból azt látom, hogy — hála Istennek — jól vagy.

Nagyságos Asszony kezét csókolom.
Neked pedig vagyok

igaz tisztelőd és jóbarátod :
Kosztolányi Dezső

6.

Budapest, 1924. I. 9.

Kedves bátyám,

sietve köszönöm meg azt a bájos, finom írást, melyet a *Nyugat*nak küldtél.

Azonnal eljuttattam rendeltetési helyére. A szerkesztők általam teljes tisztelettel arra kérnek, hogy légy kedves a *Vadnay*ról ígért cikket — tanulmányodat — is megírni, hogy abban a számban, melyben az én igénytelen iráskám is megjelenik,¹⁶ teljes irodalmi arcéledet mutathassuk meg a mai olvasónak. Aztán — ha van — egy hosszabb, egy-két íves elbeszélésed (nem tárcád) azt is szívesen vesszük.

Igaz tisztelettel
jó híved :
Kosztolányi Dezső

7.

Budapest, 1924. jan. 31.

Kedves Bátyám,

tisztelettel és örömmel tudatom veled, hogy mind a három kéziratodat megkaptam. A *Vadnay*ról szóló cikk a *Nyugat* holnap megjelenő számában jön.¹⁷ Mind a két szer-

¹³ Kosztolányi Desider : *Die magische Laterne*. Novellen. Aus dem Ungarischen von Stefan J. Klein. Heidelberg. 1913. Saturn-Verlag.

* Az eredetiben : megengedi

¹⁴ 1913. május 8-án vette feleségül Harmos Ilonát (Kosztolányi Dezsőné i. m. 199. l.)

¹⁵ Szubotica városának társadalma 1923-ban Milkó 50 éves írói működésének megünneplésére készül. A jubileum előkészítésére végrehajtó bizottság alakul (*Bácsmezei Napló*. 1923. április 30. 2. l.). A lapban gyakran esik szó a készülődés mozzanatairól : Így : Eredménytelennek bizonyul az a törekvés, hogy a Városi Tanács adja vissza Milkónak 10—15000 kötetből álló könyvtárát, amelyet a város jogi vonatkozásban megtámadható alapon vásárolt meg az írótól (uo. október 14. 2. l.). A bácskai magyarság politikai vezetői még hallgatóként sem hajlandók részt venni a Milkó-ünnepség előkészítő ülésein (uo. december 11. 1. l.). Stb. Az ünnepség elmarad. Milkó a háttérben nemzetiségi és felekezeti motívumokat, írói nemzedék-ellentéteket sejtet (uo. 1924. március 30. 2. l. L. még uo. ápr. 2. 1. l. ; ápr. 6. 1. l.). Kosztolányi mint a lap munkatársa is értesülhetett a tervezett jubileumról, s hívhatta fel Milkóra a *Nyugat* szerkesztőinek figyelmét.

¹⁶ A Milkóval foglalkozó cikk csak 1925. március 1-én jelent meg (*Nyugat*. 1925. 5—6. szám).

¹⁷ Milkó Izidor : *Vadnay Károly és a Fővárosi Lapok* (*Nyugat*. 1924. I. 179—90. l.)

kesztő¹⁸ szíves baráti üdvözetét küldi neked, ki ily friss, nekünk nagyon érdekes
cikkkel örvendeztetted meg őket és összekötötted a múltat a jövőddel. Az én kis,
igénytelen írásom a következő számban jelenik meg. Minden szeretettel üdvözl

híved, barátod :
Kosztolányi Dezső

(Gépirásos levél)

8.

Budapest, 1924. február 21.

Kedves Bátyám,

meleg és finom leveled megkaptam. A Nyugat a következő számban közli Rólad szóló,
ismétlem, igazán igénytelen írásomat, melyet kérlek Te is csak egy baráti levélnek
tekints. A Te érdemeidről könyveid és írásaid beszélnek, nem én.

Vadnayról szóló tanulmányod írók körében is visszhangot keltett. Valóságos
idilli kép ez most, mikor nyugtáinkon milliók szerepelnek.¹⁹ Nem dicsekszem, hanem
panaszokodom.

Az április 1-i számot, melyben a visszaemlékezésem megjelenik, azonnal póstára
tétetem.

Feleséged kezét csókolom, Neked pedig szívem minden melegével sok új sikert,
munkát kívánok.

Igaz híved :
Kosztolányi Dezső

(Gépirásos levél)

9.

Budapest, 1924. július 1.

Igen tisztelt és szeretett Barátom

ebben a pillanatban* bizonyára már kezeid között van kéziratod, melyet vissza-
kértél. *Osváth* Ernő múltkor egy nagyobb társaságban igazán elismerő szókkal beszélt
novelládról. Mindnyájunknak igen tetszett. A Nyugat azonban, *nem tudom miért*,
mást kér tőled. Azzal az őszinteséggel közölte ezt velem a Nyugat szerkesztője, mely
a Te írói egyéniségedet megilleti. *Kérlek, jöttétlenül küldj kéziratot.* A Nyugat engem
bizott meg, hogy könyveid megjelenésekor hosszabb tanulmányban foglalkozzam
velük.²⁰

Az a cikk, mely kiesett legutóbbi leveledből, elpirított. Boldogan pirultam el.
Ha nem is érdemeltem meg ezt a sok dicséretet, nagyon jól esett. Főként az esett
nagyon jól, hogy megemelted kalapod az édesapám előtt,²¹ kit hosszú, munkás élete
során sok keserűség ért és hogy az az író nyújtja felém jóságos kezét, kit már gyerek-

¹⁸ Ekkor a főszerkesztő Ignótus. Szerkesztők : Babits Mihály, Gellért Oszkár, Osvát
Ernő. Az idézett két szerkesztő minden bizonnal Gellért és Osvát.

¹⁹ Utalás Vadnaynak 1875 augusztusában Milkóhoz írt levelére : „ha Ön egy szép-
irodalmi lap szerényebb budgetjéhez mért honorálásával (egy sor 3 kr meg (van elégedve,
akkor állandó munkatársul szívesen üdvözlöm” (*Nyugat.* 1924. I. 188. 1.).

* Az eredetiben : pillanatban már

²⁰ Milkó előfizetési ívek kibocsátásával hat új, javarészt még nem közölt írásokat
tartalmazó kötetet jelentet meg 1924-ben : *A miniszter barátja* (Mosolygó történetek). *Firenzei
eset és egyéb elbeszélések.* *Asszonyok* (Novellák és más írások). *Baedeker írásából* (Novel-
lisztikus dolgok és cikkek). *Spekuláné és társai* (Régi és új figurák). *Írók és könyvek* (Novellák
és tárcák) (*Kalanga.* 1934. 636. 1.). A *Bácsmezei Napló* vezércikkben jelenti az első ívek
nyomdába adását (1924. április 2.). Hosszan elemzi a művek politikai és irodalmi jelentőségét
a vajdasági magyarság életében (uo. november 14.). Szenteleky Kornél az író munkásságának
összefoglaló értékelését adja (uo. 1925. január 4. 13. 1.). A féltucat mű a gyomai Kner-nyomdá-
ban készült.

²¹ Kosztolányi Árpád matematika-fizika szakos középiskolai tanár 1882 decemberében
lett a szabadkai főgimnázium tanára (*Bácskai Ellenőr.* 1882. december 31. 2. 1.). Utóbb az
intézet igazgatójává választották (I. Kosztolányi Dezsőné i. m. 35—41. l. Benne Kosztolányi
Dezső írását édesapjáról 36—8. l.).

koromban áhítatos tisztelettel néztem.²² Semmiféle külföldi elismerés nem fogható ehhez az örömhöz. Máskor talán büszke voltam. Most nemcsak büszke vagyok, hanem boldog is. Minden szavadon az otthoni fészek melege érzett.

Csak az ilyen siker tesz bennünket boldoggá. A távoli, idegen siker hideg. Elgondolom, örülnék-e, ha a Marson ünnepelnének. Azt hiszem, nem örülnék.

Köszönöm, még egyszer nagyon köszönöm a jóságod és szereteted. Itt küldöm legújabb verses könyvemmet.²³ Fogadd szívesen.

Igaz híved és barátod

Kosztolányi Dezső

(Gépirásos levél)

10.

Budapest, 1926. XII. 15.

Barátom, — köszönöm bölcs, jóságos, vigasztaló szavaidat.²⁴

Kosztolányi Dezső

(Gyászkeretes névjegy. A kézzel írt szöveg a kártya üres lapján. A borítékon: Ngs Dr Milkó Izidor úrnak író Subotica (Szabadka) Jugoszlávia S. H. S. A gyászkeretes boríték záró szegélyén fekete viaszból címeres pecsét.)

11.

Budapest, 1929. jún. 3.

Kedves barátom,

sietek megköszönni neked azt a remekbe készült írásművet, melyet legújabb köteteimről írtál.²⁵ Nagyobb kitüntetés igazán nem is érhetett volna. Az én irántad való szeretetem és nagyrabecsülésem még gyermekkoromból származik s hidd el, kedves barátom, hogy ez most is csorbitatlanul él bennem, mikor már őszülni kezd a halántékom és annyi minden elpusztult bennem. Ezért esett oly jól meleg jóindulatod.

Feleségednek kezét csókolom, neked pedig vagyok mindenkor készséges híved és tisztelőd:

Kosztolányi Dezső

(Nagy alakú kártonlap. Bal felső sarkában zöld színnel nyomott cím: Kosztolányi Dezső Budapest, I., Tábor-utca 12. sz. Gépirat. A borítékon: Nagyságos Milkó Izidor úrnak író. Subotica (Szabadka) Zrinski trg. Jugoszlavie. S. H. S. A boríték záró szegélye felett nyomtatott szöveg: Feladó: Kosztolányi Dezső Budapest, I., Tábor-utca 12. A záró szegélyen zöld viaszból címeres pecsét.)

²² Milkó ezeket írta: Szabadka közömbös nagynevű szülöttei iránt. Kosztolányiról már utcát kellene elnevezni s gondolni kellene szobra felállítására. „Másutt az apja — amúgy is érdemes professzor, jeles pedagógus — különös tiszteletnek a tárgya volna azon a címen, hogy a legkitűnőbb költők egyikét mondhatja fiának. Én nem tehetek róla, amióta Kosztolányi Dezső a magyar irodalom egyik ékessége s azon az úton van, hogy világhírességgé emelkedjen (már fordítják különböző nyelvekre a verseit s a prózáját), azóta az apja előtt is mélyebben emelek kalapot, — hálából, amért ily fiúval ajándékozta meg a kultúremlékeiséget s ezáltal nekem is oly sok gyönyörűséget szerzett (*Bácsmegyei Napló*. 1924. június 28. 13. l.)

²³ *A bús férj panaszai*. Budapest, 1924. *A Bácsmegyei Napló* már 1924. június 8-án ismertette (2. l.)

²⁴ Kosztolányi Árpád 1926. december 3-án hunyt el 68 éves korában; december 5-én, vasárnap délután temették (*Bácsmegyei Napló* 1926. december 5. 5. l., december 6. 4. l.)

²⁵ *Alakok* (Budapest, 1929). A képeket Molnár C. Pál rajzolta. Milkó túláradó magasztalással szól a könyvről. Az író: „városunk immár európai híres fia”; „boszorkányos talentumú szerző”; „nagyszerű stílművész”; az alakokat Kosztolányi jellegzetes írói erővel formálta meg: „Mindegyik magán viseli a kosztolányiság nemes és egyéni bélyegét” (*Bácsmegyei Napló*. 1929. június 2. 33. l.)

Nagyságos asszonyom,

mélységes gyászomat jelentem.²⁶ Úgy érzem, hogy ebben a gyászban némának kell maradnom, mint egy családtagnak, hiszen az elhunyt a mi nagy családjunkhoz tartozott, a legnemesebb és legtisztább értelemben író volt, lélekben állandóan közöttünk és velünk élt s én kisgyermekkoromtól fogva szerettem, tiszteltem, bámultam őt. A közeli napokban leutazom szülővárosomba s akkor — ha megengedi — személyesen is tiszteletemet teszem.

Hódolattal és kézcsókkal híve :

Kosztolányi Dezső

(A nagy alakú kartonlap bal felső szegélye mentén lévő nyomtatott cím alatt itt még : Tel. 530—55. A borítékon : Őnagysága özvegy Milkó Izidorné úrasszonynak Subotica (Szabadka). A boríték hátsó részén a zöld festékkel átnyomott Magyar Pen Club szöveg helyett : Kosztolányi Dezső I., Tábor-utca 12. Címeres pecsét.)

V. KOVÁCS SÁNDOR

GRELL JÁNOS IRODALMI MUNKÁSSÁGA

I.

GRELL ÉS A „FELVIDÍTÓ” SOROZAT KÖTETEI

Új nevet kell bejegyeznünk a XIX. század magyar irodalmának történetébe : Grell Jánosét. Személyéről alig van valamiféle biztos tudomásunk. Nemcsak Szinnyi nem tud róla, de más bibliográfiai, vagy életrajzi összeállítás épp úgy nem említi, mint ahogy lexikonaink sem ismerik. Feltűnő, hogy Kazinczy levelezésében sincs róla szó. Nevét — jelenlegi ismereteink alapján — csupán a sárospataki kéziratár híres „*Felvidítő*” sorozatának néhány köteté őrizte meg számunkra.

Pedig mint íróember nem jelentéktelen. Korábban ismert verseskötetén¹ és fordításán² kívül nemrégén egy újabb munkája került elő a budapesti Vörösmarty Mihály gimnázium könyvtárából.³ Az eddig ismeretlen kéziratot lelet korábbi írásaival együtt igényt tarthat az irodalomtörténészek figyelmére is, és ezért érezzük indokoltnak Grell János irodalmi munkásságának rövid ismertetését.

Személyére vonatkozólag közvetlen forrást egyelőre nem ismerünk. Ez talán azzal is magyarázható, hogy haladó világnézetű író létere az I. Ferenc-i reakció éveiben nem kereshette a nyilvánosságot. Kénytelenek vagyunk hát rávonatkozó ismereteinket csupán írásából összefoglalni. Életkorának megállapításakor egy versében tett kijelentése kínálkozik kiindulópontul, melyben ötven évesnek mondja magát.⁴ Alapul véve a versek összeírásának⁵ idejét, 1828-at, Grell tehát a XVIII. század 70-es éveiben, de mindenesetre 1779 előtt születethetett. Munkáiban megnyilatkozó köznevelési származásra utal. A Martinovics-szervezkedés idején legalább 16 évesnek kellett lennie. Nem lehetetlen, hogy a jakobinus eszmék is

²⁶ Milkó Izidor 1932. április 21-én, csütörtökön halt meg (Bácsmezei Napló. 1932. április 22. 8. l.). Temetésének napja : 1932. április 22 (uo. április 23. 5. l.). A temetésen elhangzott beszédek 1. uo. 6. l. ; Bródy Mihály beszédét : Kalangya 1934. 639. l.

¹ „Felvidítő. [X. Darab. Jull.] [Grell Jánostól] 827 [N. O. K.] A 80 lapsos füzet végig Grell írása. A 35—36. l. hiányzik. Kézirattári száma : Kt. 132. Idézése a továbbiakban : *Juli*.

² „Felvidítő. [XXI. Darab.] Marokkói Levelek. [829] N. O. K.” A címlap hátlapján : „Marokkói Levelek [Arabsból] : Frankfurtra és Lipszába 1784” Utána más kézzel : „Fordította G.(rell) J.(ános).” A monogram feloldása ceruzával. XX. századi bejegyzésnek látszik. A 177 lap terjedelmű fordítás végig Grell írása. Kézirattári száma : Kt. 134.

³ Ez a kötet a külső és belső érvek alapján Grell leghitelesebb kézírata. Címlapja : „Grell Jánostól [Háromszáz harmic három, [333] Epigrammák, [14] Darab.] Felvidítő. [XX² Kötet. [1828] N. O. K.” — (A továbbiakban : 333 Ep.). 8 r. 114 szíjan levél, 16 × 10 cm, puha kartonkötéssel. A címlap előtt négy üres előap, majd 216 szíjan lapon találhatóak a versek I — CCCXXIII-ig. Az utolsó nyolc lap ugyancsak üres. Jelenleg a sárospataki kéziratár tulajdona. Jelzete : Kt/a 200. Ezúton köszönöm meg Pech Zoltán volt tanáromnak, a Vörösmarty-gimnázium tanári könyvtára kezelőjének azt, hogy mindenkor lekötelező szívességgel tette lehetővé számomra a kötet tanulmányozását.

⁴ 333 Ep. XV. sz. Itt említi meg, hogy legutóbb Pogány Péter *Kik üjtötték a szőke ataki Felvidítőt?* c. kiténő tanulmánya (Ethnographia, 1958. 93—115.) a szózattal kapcsolatban nemcsak két alapvető problémát old meg véglegesen (N. O. K. = Nánási Oláh Károly; Papszász György kiléte), de kiténő tesz Grell személyének felcserítésére is (l. I. 1. 16. j.). Érvélese tisztetős, úgy látjuk azonban, e rendkívül tisztázatlan kérdés m g további kutatásokat igényel.

⁵ Azt, hogy másolattal, pontosabban tisztázattal van dolgunk, bizonyítja az, hogy az epigrammák több darabja ismételtelen belekerült a gyűjteménybe részben változatlan (24. sz. *Magyarné*; 112. sz. *Magyarné*, stb.), részben stílus szempontjából változtatott szöveggel (171. sz. *A kétkező*; 202. sz., *Vad Tamás úr* stb.).

hatottak rá, legalább is ezt sejteti egy-két radikálisabb hangú verse és sokszor meglepően felvilágosult véleménye.

Iskoláit Sárospatakon végezhette. Valószínűleg a ius publicum tudományával foglalkozott és majdnem bizonyos, hogy tanára volt az országos hírnevű Kövy professzor, akiről epigrammát is írt. Műveltsége amolyan ex omnibus aliquid, ex toto nihil. Latin irodalmi ismeretei nem terjedtek túl az iskolai studiumok anyagán, érdeklődése azonban eléggé széleskörű volt. Értette a latinon kívül a németet, s talán az olasz nyelvet is, és az is megállapítható, hogy nem volt járatlan a képzőművészetben sem. Szerelmét, Julit, egész ciklusban énekelte meg s egy versében⁶ például éppen arról beszélt, hogy annak hajfürtje mintája lehetne akár Van Dyck, akár Rubens ecsetjének. Az általa emlegetett Juliáról semmi közelebbit nem tudunk azon kívül, hogy később Grell felesége lett. Erről maga a költő tudósít ciklusa utolsó darabjaiban. Sokoldalú érdeklődésére vet világot az is, hogy feljegyzései között fennmaradt egy rövid „Tót népdal”⁷ és egy nyelvészetileg nem jelentős, kún nyelven írott szöveg.⁸

Baráti köréből senkit nem ismerünk. Egyetlen biztos adatunk az, hogy ismerte Berei Farkas András vándorló fűzfaköltőt, akit sok epigrammájában neveltségessé tett. A vele szemben alkalmazott gúnyos hangot azon kívül, hogy Berei Farkas minden érdem nélküli versfaragó volt, elsősorban az magyarázza, hogy a gyökeresen reakciós költőt alapvető világnézeti különbség választotta el Grelltől.⁹

Nem tudjuk meghatározni Grell életútját, csak annyi látszik valószínűnek, hogy az 1820-as években és még a 30-as évek elején is Sárospatakon tartózkodott. Ez az évtized ugyanis a „Felvidtő” sorozat keletkezésének ideje és Grellnek úgy látszik nagyon sok köze van ehhez a híres gyűjteményhez. Kiderült ugyanis, hogy a „Felvidtő”-k máig ismeretes darabjai közt senki sem rendelkezik önálló kötettel, kivéve Grellt. Három kéziratos könyvben található meg munkái. Ezzel szemben mások szerzőségére csak egyes darabok esetében van utalás. Hozzá kell még tennünk, hogy a további tanulmányozás során majd minden kéziratos kötet utolsó lapjain, tekintet nélkül azok tartalmára — bizonyára az eredetileg üresen maradt helyeken — „Grell” szignálású epigrammák és versek bukkantak elő. Végül azt is meg lehetett állapítani, hogy az egész „Felvidtő” sorozat 2049 lapja közül 1818 lap Grell kezeírásával készült. Egyetlen kötet származik csak teljes egészében idegen kéztől,¹⁰ de ennek címlapja szintén Grelltől való.

Mindezekből következtetve nem járunk messze az igazságtól, amennyiben őt tekintjük nemcsak a „Felvidtő” sorozat egyik másolójának, de egyben összeállítójának és a leírások fő irányítójának, ha ugyan nem az ő nevéhez kell fűznünk az egész sorozat megszületését. Ezt eldönteni azonban mai ismereteink alapján végérvényesen még nem lehet.

II.

KÖLTÉSZETE

Grell, verseinek tanúsága szerint tájékozott volt a magyar közéletben, a perspektívátlan provincializmus teljességgel hiányzott költeményeiből. Epigrammáinak zöme sem más, mint különféle eseményekkel kapcsolatos állásfoglalás hol kiélezett, hol letompított tendenciával.

Politikai verseiben gyűlölettel támad Bécsre, de méginkább azokra a magyar főurakra, akik az osztrák kormányzat kiszolgálói voltak. Velük szemben kíméletlen:

— — — — — a mágnások
A magyar vért korcsosítják,
Ellenségink szaporítják,
Kik ha felnőnek idővel, —
A magyart nyomják erővel,
Kár hát azt szaporítani,
A mit ki kéne irtani.

⁶ „Julit hajfürtje.” Juli, 62. l.

⁷ „Felvidtő [VI.] Nóták. [2.] 1824”. A CCIII. sz. dal a 199. lapon.

⁸ „Felvidtő [114k] Egyveleg [140] 1824 N. O. K.” 57. l. Kt. 129.

⁹ Kéziratos munkái teljes mértékben igazolják ezt. L.: *Széch nyi Könyvtár*, Oct. Hung. 383, Oct. Hung. 384, Oct. Hung. 402, Quart. Hung. 230, Quart. Hung. 2693. Ez utóbbi Mátray Gábor 1869-ből származó feljegyzései is tartalmazza „Rövid jegyzemények Farkas András életiratahoz” címmel (p. 1a–1b). Ebből kiderül, hogy Berei Farkas 1777-ben született, „működését már a XVIII-ik század utolsó évtizedében kezdte meg s folytatta a következő három évtized alatt...” Halálának időpontja nem ismeretes. Minthogy azonban „megjarta a hazát,” „bebarangolta az ország nagyobb részét”, Grell tartózkodási helyének földrajzi meghatározásához az ő életrajzi adatai semmi biztos tájékoztatást nem adnak. Meg kell még említenünk, mivel Berei Farkas András költői működése minden szempontból értéktelen s a hazafiak gyalázásában merül ki, nem csekély megdöbbenéssel olvassuk Alszechy Zsolt megállapítását, miszerint Berei Farkast „Petőfi legigazabb előhírnökei közt” kell számontartanunk. (*Epigon lírikusaink a XI. századig*. Itk. 1917: 429.)

¹⁰ „Felvidtő [XXVIII] Diaetai Beszédék.” 195 p. Rendkívül gondos írás. Kt. 138.

— írja Bécs c. versében.¹¹ Az ilyen éles hang a századforduló első évtizedeiben eléggé ritka. Más verseiben keserű gúnnyal ront neki az olyan gerinctelen aulikus magyar főúr típusának, aki érvényesülése érdekében kész megtagadni magyarságát gondolkodásában, ruházatában, nyelvében és minden szokásában, aki feslett erkölcsi életet él és mások kegyeit keresve kész bármiféle aljas szolgálatokra is:

Az előmenetel.

Ha előre akarsz menni,
Vagy becsületre szert tenni:
Borotvánd le bajuszodat,
Frizérodz fel a hajadat,
Frakkba jársz s bő bugyogóba,
Jártas légy a német szóba,
Neszőlj magyarul nagyoknál,
Csapodárkodj a dámáknál,
Hízlekedj és szént mutassál
Hogy bölcs embernek tartassál. —
Ne mond ki szived érzését,
Hagyd hejbe mások tettzését.
Magad más ellen ne szegezd
Ha kell a vért víznek nevezd.
Ha mindent e szerént teszel,
Úgy bölcs és becsületes leszel.

(333 Ep. CLXXXIX.)

Meglepő világossággal látja az osztrák kormány intézkedéseinek lényegét. Tiltakozik az ellen, hogy „... Bécs a sok aranyokat papírosért beszédeti”, rámutat arra a megvesztegető politikára, amellyel a gazdag magyar főurakat kintüntetések és más egyebek ígéretésével Bécsbe csalják, míg végül is ott költik el minden vagyonukat. Ezek számára a haza, a becsület fogalma már nem jelent semmit, egykor vért ontottak érte őseik, „Most könnyű szert rá tenni, — Pénzért meg lehet venni.”¹² Méltán panaszkodik hát Grell, hogy csak az osztrák elnyomó hatalom emberei és az őket kiszolgálók élhetnek emberi módon, a becsületes hazafiak nem.

A szerencsétlenség oka¹³

Nem tsuda hogy gyászos bú, s baj közt hányatik éltem
És hogy ezen földön szenvedek ennyi sokat.
Mert Magyar Országon kétfélék boldogok: úgy mint
Egyike a német másika a csapodár.

(333 Ep. CLV.)

¹¹ 333 Ep. 183.

¹² „Az olcsó becsület.” 333 Ep. 225. sz. Ugyanez a keserűen éles hang található később Petőfi: „Haza tértem” c. versében is.

¹³ Fel kell hívnom a figyelmet az alábbi, 1821-ben névtelenül kiadott epigrammára:

Fortuna és Kupidó
Nem tsuda hogy nekünk, sok baj közt hányatik éltünk,
És hogy alig pislog ránk valamely deli fény. —
Mert rövid éltünknek két fő kormányai gyávák,
Egyike asszony tsak, másika vaksí gyerek.

(Szép-Literatural Ajándék, 1821. 41.)

Az egyezések itt épp oly nyilvánvalóak, mint Grell egy másik epigrammájának esetében, amely szintén érdemes az összevetésre.

Grell szövege:

Ádám álma
Ádám aludt s magát nem védelmezhetette,
Hogy belőle az Úr Évát teremtette.
El vevé, hogy velle enyhülne fájdalma —
Ahl első álma volt leg végső nyugalma.

(333 Ep. 227. sz.)

Névtelen szerző:

Ádám első reggele
Hogy felébredt Ádám álmából,
Midőn az Isten oldal-csontjából
Feteségét Évát teremtette,
Szemét bámészon rá meresztette,

Ezért mondja másutt, hogy „Német közt jót remélni” annyi, mint „Jégre házat építeni”. S nyilván nem véletlenül fejtegeti a szabadság nagy jelentőségét sem, hivatkozva mindazon korabeli friss eseményre, amelynek háttérében a népek szabadságvágya húzódott meg.

A szabadság

Egyedül a szabadság, a
Mi teszi az életet
A halandók boldogsága
Csak ebbe hejheztetett
Szabadság az élet
Öröme s vidámsága
S minden java semmivé lett
Csak vadon pusztaság a.
Ezt mind egyaránt szeretik
Mindenféle nemzetek
Ezért a kotzkára vetik
Javokat és életek.
A szabadság kedvéért foly
A vér patak módjára
Ezért fogott nem rég Nápoly
Fegyvert a királyára.
Mít mivelte a vad Frantzia
S miket el nem követett
Szabadságáért Anglia
Ezért eddig miket tett.
A szabadság a magyarnak
Oly lelkes tulajdona
Mellyért a mennyei karnak
Is ellene állana.
Ígérj annak szabadságot
Ki rab tömlőcét üli
Fogadom a szabadságot
Annál többre betsülli.

(Juli, 28—29. l.)

A hazafias meggyőződésű Grell nemcsak Bécs ellensége, de üldöz mindent, ami a külföldi szokások és idegen nyelvbeli kifejezések térhódítását elősegíti, — ugyanakkor mégsem megcsontosodott konzervatív. Érdekes idézni e tárgykörből egyik költeményét, amelyben a „náj-módiás gravátlit” teszi az akkor oly könnyen osztogatott rablánc anticipáló jelképévé.

Artzát s deli természet csudálta,
Létét az Égnek buzgón hálálta,
Uram! — szől — szedj ki minden csontokat
Testemből, s formálj illy asszonyokat.
Ah! mert nem tudta, hogy első álma
Vólt élte végső csendes nyugalma!!!

(Szép-Literaturai Ajándék, 1825. 176.)

Végül hasonló a helyzet egy harmadik verssel is:

Grell:

Egy részeges testamentuma
Sírkövem fedelére
Mindedjék szegletére
Ahányszor fér annyiszor
Ezt írjátok: bor! bor! bor!

(333 Ep. LXXII.)

Névtelen szerző:

Egy nagy ivó testamentuma
Sírkövemre ezt kell metszeni annyiszor,
Valahány sor lefér arra e rövid sor:
Bor, bor, bor,
Bor, bor, bor.

(Szép-Literaturai Ajándék, 1926. 110.)

Figyelembe véve azt, hogy az idézett epigrammák ötletben, fordulatokban, szókapcsolatokban egymással szoros rokonságot mutatnak, a *név nélküli* publikálási mód arra enged következtetni, hogy a szerző egy személy, s ez talán Grell János.

A Gravátlis

Örvöt hordol a nyakadon —
Jól teszed, hogy szoktatod,
Majd ha nyakvas tevődik rá,
Könnyebben hordozhatod.

(333 Ep. 253. sz.)

Itt kapcsolódik költészete a nyelvújítás és nyelvművelés kérdéséhez is. Grell több versében beszél erről,¹⁴ de nem áll határozottan sem az orthológusok, sem a neológusok oldalára. Jóllehet nem ismeri fel a nyelvújítás politikai jelentőségét, a magyar nyelv mellett azonban a leghatározottabban állást foglal, sőt még egy új szót is alkot.¹⁵

Az általánosságban megfogalmazott országos kérdéseken túl Grell szint vall az egyes társadalmi osztályokkal kapcsolatos felfogásáról is. Epigrammáiban megnyilatkozó társadalomkritikája eléggé széleskörű, de csak a főnemességről és a főpapságról szólóak hatolnak mélyebbre. Célba veszi a főrangúak nevelésében görcsös ragaszkodását a nemesi „y”-hoz, kigúnyolja a műveletlen nemesi kisasszonyokat. Szatírába hajló verseiből teljes biztonsággal meg lehet állapítani, hogyan látta a bárók és mágnások szerepét az 1820-as években és milyen elmarasztaló véleménnyel volt róluk.

A nyilvános jel

Bárók, mágnások tűznek mejjeikre keresztet ;
Hogy mik az országban, azt mejjeiken viselik.

(333 Ep. CLXXXVII.)

Icarus

Költésnek tarták Icarust, hogy nap fele menvén
Szárnya el olvada így önmaga vízbe bukott.
Nem költés vigyáz nemesink közt hány Icarust látsz
Mint mász fel fel fel, s bukva terül lefelé.

(Egyveleg, 301. l. Kt. 136.)

Amikor a klérusról ír, a szatirikus módszer alkalmazásával fokozza ítéleteinek élességét. Nem kíméli sem a felső-, sem az alsópapságot. A magas klérus moralitása épp oly könnyörtelen megvilágításba kerül a Jacopo Sannazaro nyomán készült „A VI. Sándor pápa sirverse”-ben, mint az alsópapságé számos más versében. Antiklerikális epigrammáiban különös nyomaték-kal emeli ki a túlvilági boldogság hirdetése és az egyház által gyakorolt földi vagyongyűjtés ellentmondásos voltát.

A pap

Dicséri a más világot
Mert ott ér fő boldogságot
Útját mégis halasztja
Nem szeretne oda menni
Sákját el nem szabad vinni
Azt e földön hogy hagyja ?

(333. Ep. 288. sz.)

A polgárságnak — a tőkével nem rendelkező szegényebb kisnemes szemével nézve a kérdést —, éppen a pénzszerzést rója fel. Egy verse szerint a „polgárok mind hiúzok”, mert „Ravaszul tsalárdkodnak”.¹⁶

A jobbágyokról nem beszél soha rosszalóan. Látja kiszolgáltatott helyzetüket, de látja erejüket is. Több versében elítéli a jobbágyelnyomás különféle módszereit s vallja, hogy a jobbágyáságnak joga lenne mindezeket visszafizetnie. Grell azonban — társadalmi helyzetének megfelelően — elzárkózik a parasztforradalom gondolatától.

¹⁴ „*Malum necessarium*.” 333 Ep. 234. sz. ; „*A nyelvművelők*”, 333 Ep. LXV. sz.

¹⁵ Áltány: 'tömeg, csoportosulás'. Az EtSz csak hangalakítágot egyező szóról tud (I. 86.).

¹⁶ „*Az okos oktalanok*.” 333 Ep. LXXXVI. sz.

A bot

A kor szellem el felejtette
Bot kés a gyermek kezébe —
A botot az Úrtól el vette
S adá a paraszt kezébe
Senki sem érte ezt ésszel fel
Bot a paraszt kezébe nem kell.
A paraszt érzi a bot sullyát
S száz évektől gyűlöli urát,
S könnyen támadhat olyan óra
Melyben új Dózsa lesz s új Hóra
S méltán fenyíti meg azt aki
Kézéből a botot adta ki.

(Diätai jegyzetek, 156. l. Kt.137.)

Nemcsak egyes társadalmi osztályok bemutatása található meg Grell költészetében, hanem bizonyos típusok rajza is fellelhető benne. A korabeli nemesi bíráskodás jellemzésére megverseli Anaxagoras közismert hasonlatát.¹⁷ Epigrammát ír a tort adó városról, melynek fiskusa halt meg: Mint kiderül, nem halotti torról van szó, hanem vidám ünnepségről, mivel a fiskus halála egyúttal a város szenvedéseinek végét is jelenti.¹⁸ Erős Csokonai reminiscenciát árul el egy zsugoriról írott sirverse, aki holta után azért kesereg, mert sírfeliratát bárki ingyen olvashatja.¹⁹ Az ügyvédek „rossz” híret Grell is öregbíti egy bizonyos Bükkesiről szóló epigrammájában.

A szava tartó ember

„A szomszédod tsak káradat
Akarja” mond Bükkesinek
Ügyésze „de én javadat
Hidjél szívem érzésinek.”
Szavát bezeg meg tartotta
Javából ki pusztította.

(333 Ep. CXXXVI.)

Népies költeményeinek nagy száma azt bizonyítja, hogy eredményesen próbálgatta a népdal-stílust. Epigrammáinak csattanóiban is közkeletű szólások ismerhetők fel.²⁰ Tema-

¹⁷ „A törvény.” 333 Ep. LIII. sz.

¹⁸ „A tort adó város.” 333 Ep. CXII. sz.

¹⁹ „Sugori sirverse.” 333 Ep. CI. sz.

²⁰ Érdekes problémákat vet fel „A vén házaspár” című költeménye, melynek szövege a következő:

Hogy érhessen boldog véget
Az öszkcr házasodott.
Társul vevé a vénséget
Vig lakodalmat csapott.
De mi haszna ha nem legény
Óreg matka vén vőlegény
Kender gyeplő kender hám
mind a kettő rossz szerszám.

(333 Ep. 286. sz.)

Grell ezzel nem jelzi — ellentétben általános gyakorlatával —, hogy ismer ehhez hasonló szöveget. Pedig könnyen megállapítható, hogy a költemény második fele nem Grelltől származik. Közel áll hozzá Pálóczi Horváth Adám „Rossz szerszám” címen feljegyzett táncdal szövegének kezdete:

Nemes ember, szür dolmány, fakó kocsí kender hám,
Már e bizony mind a kettő rossz szerszám.

(Ötödfélszáz Énekek, Bp. 1953. 391. l.)

A Pálóczy-gyűjtemény kritikai kiadásának jegyzetel (dallamáról: 664. lap; szövegéről: 847. l.) ismeretlen eredetűnek mondják a dal szövegét és kezdősorát egyaránt. Az utóbbi variációira történik ugyan utalás, de ezzel kapcsolatban érdemes még Arany „Vágtat a ló” c. versének utolsó soraira is felfigyelni:

Fakó szekér — csepü szerszám —
Lovag — kocsis — nieszze marad.

valamint Mikszáth egy novellás kötetének címére: *Öreg szekér, fakó hám* (1901). Mindenesetre megállapítható, hogy „A vén házaspár” c. vers egy újabb és a Pálóczi Horváth-féle gyűjtemény népszerű táncdalának teljesebb változata.

tikája szintén jellemző : a szerelem és a házasság foglalja el benne a legnagyobb helyet. Hangjuk pedig emlékeztet valamelyest a Faludi-korabeli asszonycsúfolók hangjára.

Lotti kérdése

„Kedvelsz-é engem boldog leszek egy szavad által” —
Lotti te ezt kérdéd? — „Nem” leszen a felelet.

(333 Ep. 250. sz.)

Búcsú vétel

Pista sír hogy kedvesétől
Őrök búcsút kell venni —
Kati — könnyez — attól fél hogy
Pista nem fog el menni.

(333 Ep. 279. sz.)

A házasság

A házasság bú szerzője
Öröm s vigság tetetője.
A nyugalom koporsója
Bolondok egérfogója.

(333 Ep. III. sz.)

A népies hangszerelést alábbi versében érte el maradéktalanul :

Paraszt Dall

(nincs okosabb, mint a ló)

1. Az állandó szerelem
Merő kín és gyötrelm
Nincs jobb mint a könnyű szív
Aki egy Lyányhoz sem hív.

2. Bolond ki egyet szeret
Szeress Leánt ezeret
Nállok úgyis már szokás
Ma egyik kell, holnap más.

3. A Lyányokkal kötődök
Egyikhez sem kötődök,
Akár szeret, akár nem
Fejem falba nem verem.

4. Bár magadhoz csatolnád
Hajlik a lyán mint a nád
Mikor téged ölelget
Nekem szemmel integet.

5. Ha hát őket megcsalom
A kölcsönt vissza adom
Csalni kell a Lyányokat
Vissza adjuk tromfjokat.

(Juli, 77. 1.)

Grell szerelmi költészetének legjobb ihletője Juli, későbbi felesége volt. Noha a szokványos udvarló formulákon kívül nem tudott mást nyújtani, van valami sajátos színezete szerelmi költészetének azáltal, hogy Júlia magyar voltát minduntalan kiemeli. „Magát magyarul hordja, — A módinak nem bolondja” — írja „Az én szeretőm” c. versében. Megvet minden fényűzést és ezekkel Júlia természetes szépségét állítja szembe. Szerelmének csokonaias finomsággal megrajzolt arcképe — a formailag sikeres Himfy-strófiával — méltán lett a hozzá intézett kötet megnyitó versévé :

Az én Julim

A nap fénylik Júliának
Ragyogó kék szemében.
Hajnal hasad ortzájának
Bájos kellemében.
Szőkés haja a vállára
Lengedezve elterül
Rózsaszínű ajkákára
Ámor pajkoskodva ül.
Szép a szeme, szép a szája,
Ditső termete s formája
Édesen foly életem
Mert én Julit szeretem.

(Juli, 1. 1.)

Sok erotikus epigrammát is írt. Egész sor élénk, ötletes, nem egyszer nyomdafestéket sem tűrően sikamlós verse maradt fenn. Költészetének java természet azonban nyilvánvalóan

nem itt kell keresnünk. *Költői munkássága főleg a magyar epigramma története szempontjából jelentős.* Míg korabeli költőinknél az epigrammairás inkább csak átmenet volt, Grellnél gyakorlattá vált. Noha darabjaiban világosan felismerhető a Kazinczy-féle klasszicizáló oktató tónus, de túl is jutott ezen. Valamiféle romantizáló, szélesebb tematikájú, politikusabb és népiesebb tartalom keveredik epigrammáiba.

Jelentőségük is nagyobbnak tűnik Vitkovics és Szentmiklóssy ekkor már időszerűtlenné vált, merev klasszicizmust képviselő epigrammáinál. Vitkovics vallásos frázisai és I. Ferencet, mint „népeinek atyját” ünneplő darabjai éppúgy, mint Szentmiklóssy elvont, esztétizáló, szenteciózus bölcselkedései aligha vetélkedhetnek Grell Jánoséival.

III.

PRÓZAI MŰVEI

„Töredék a házasságról”

Grell egyetlen eddig ismeretes, 1830-ban írt tanulmánya.²¹ Címe nem a dolgozat töredékességét akarja kifejezni, — minthogy ez befejezett egész —, hanem a házassággal kapcsolatban felvetődő gondolatok találmokra kiragadott voltát. Grell egész munkájára jellemző a felvilágosult szemléletmód. Különösen Rousseau hatása nyilvánvaló. Grell is hanyatlást lát a társaságok beálltával a fejlődésben és szerinte sincs más megoldás, mint a természethez, a természetességhez való visszatérés. Úgy látja, hogy ez a tökéletes boldogság egyedüli kútforrása.

A *Töredék* bevezetőjében Grell sorra veszi az ókori népeket és megállapítja, hogy mind a zsidóknál, mind a görögöknél, vagy rómaiaknál lehetséges volt a nemzetiségen belüli házassóság.

„Ezt, — folytatja gondolatmenetét, — átkozza a keresztény vallás, kárhozatos bűnnek tartja, vérparázsnak nevezi, Isten haragjával pokollal fenyegeti s ha nem sajnálod a pénzt szórni ez iszonyatos bünt bűntetlen tehedd, a pápa magára veszi s bűnöd megbocsájtja, — bolondság !”

„Nézzük, vajjon bűn-é ez ? — Tartsa bűnnek a civilisált világ, én a természet törvénye szerént bűnnek nem veszem . . . A természet hímet és nőt alkotott, a páros életet először a szerelem szülte, később a társaságok beállásával a szerelem hejjét a haszonvágy foglalta el.”

„Leg elsőbe a papi áldást törleném el, . . . az ember változó, mint a természet, mire epekedve vágyott, holnap undorodik tőle, nem kell, ma életét odaadná mátkájáért, holnap kész volna vérét ontani, ha nőjétől, vagy férjétől szabadulhatna. — Nem szabadulhat ! Örökre leköté a papi szó ! . . . Az ember szabadon született és szabadságát a legnagyobb kincsnek tartja. De házasságakor a papi szó megfosztja szabadságától . . .”

„Mindezeknek véget vetne egy olyan forma törvény milyen Napoleon alatt készült Franchonban, mely a házasságot csupán polgári szerződésnek tekinti, a mint a pár önkénye szerint szerződik évekre, hónapokra hetekre vagy csak napokra. Ez leg jobban megegyez a természettel . . . Az ember a természethez közelebb állna, pedig bizonyos hogy minél közelebb van az ember a természethez annál közelebb van a tökéletes boldogsághoz.”²²

Grell fejtegetései természetesen sok problémát rejtenek magukban. De a pénznek a házasságkötésre és az egyházi gyakorlatra kiható szerepének felismerése, a megoldásra való törekvés ugyanúgy figyelmet érdemel a tanulmányban, mint a *polgári házasság bevezetésének gondolata*, melynek egyik első megfogalmazója Magyarországon.

„Marokkói levelek”

Grell fordítása már tárgyválasztásánál fogva is jellegzetes. Ez ugyanis Johann Pezzl 1784-ben *„Marokkanische Briefe”* címen,²³ név nélkül kiadott, rendkívül figyelemre méltó politikai röpiratának első teljes magyar fordítása.²⁴ Ha visszaemlékezünk Grellnek költeményeiben kifejtett nézeteire, nincs szükség különösebb magyarázatra, miért éppen ilyen munkát ültetett át magyarra. A fordítás ténye mindenesetre a már eddig felvázolt egyértelműen haladó Grell-kép hitelességét erősíti meg. Grell ebben az esetben olyan fordító volt, aki azonosította magát a könyv eszméjével. Igazolja ezt a megállapítást az a tény is, hogy eredeti munkáiban Pezzl röpiratának számos gondolata fellelhető.

A könyv legterjedelmesebb része a kereszténység kritikájával foglalkozik. Tíz fejezeten keresztül elemzi a keresztény vallás mibenlétét, tanításait és szervezeti felépítését. Pezzl

²¹ „Fel-vidító | XXVI. kötet | Diaetai Jegyzetek | 830.” Kt. 137. 150–154. l.

²² Uo. kihagyásokkal.

²³ *Marokkanische Briefe, aus dem Arabischen.* Frankfurt und Leipzig. 1784.

²⁴ L.: a 2. jegyzetet.

például felhívja a figyelmet az *Énekek Éneke* profán jellegére.²⁵ Majd a biblia további taglalásakor idézi az Újtestamentumból „a legszerencsétlenebb mondás”-t: *Compelle eos intrare*. Mellékelten közöl egy angol statisztikát is, mely szerint a fenti citátummal szentesített erőszakos térítések következtében addig 11,419200 ember pusztult el.

Érdekes a „kereszténység szerzőjéről” szóló kitétel is:

Pezzl :

Grell :

Einer der besten deutschen Köpfe hat eine neue Idee über Kristum gewagt. Er behauptete, dass der Zweck Jesu nicht der gewesen sei, ein überirdisches Reich zu gründen, sondern sich im politischen Verstande zum König der Juden auszuwerfen.

Egy, a legokosabb németek közül, új ideát tanított a Xtusról. Azt állította, hogy Xtus célja nem az volt, hogy mennyei országot állítson, hanem politikai értelemben legyen a Sidók királya.

(90.1.)

(39. 1.)

Nem tudjuk, kire céloz itt a szerző, de nem lehetetlen, hogy Thomas Münzerről van szó: Az egyházatyák csalhatatlanságáról és a zsinati határozatok tekintélyéről szólva a röpirat eddig hideg tárgyilagosságú hangja itt gyakran csap át „marokkói terminológiával” dolgozva szatirikusba.

Pezzl :

Grell :

Man sagt, ein solcher Diwan sei infalliber : wer wird daran zweifeln ? — Er besteht ja aus Menschen.

Azt tartják, hogy az oly Diván csalhatatlan ; Ki kételkedne benne ? — Hisz az is emberek-ből van.

(102. 1.)

(45. 1.)

Megtalálható itt a niceai zsinat egyik nevezetessége is, „amikor Ariust elkárhóztatták, ki a konszubstantiatioval nem volt egészen megelégedve”. A hagyomány szerint az Ariusra kimondott végzést két, időközben elhalt püspök is aláírta, kik csupán névaláírásuk idejére támadtak fel s utána újra meghaltak.

A továbbiakban a pápa és a jezsuiták működését éri bírálat.

Pezzl :

Grell :

Die Janitscharen des Papstes die Jesuiten . . . sie erhielten die Welt absichtlich blind, um sie desto bequemer nach ihren Absichten leiten zu können. Das Monopol der Schulen, in allen Katholischen Provinzen that ihnen dabei treffliche Dienste.

A jezsuiták a pápa janicsárjai . . . szánt szándékkal vakon tartják a világot, hogy annál könnyebben tzélok szerént vezethessék. Minden katolikus tartományokba az oskola monopoliuma derék szolgálatot tett nékiék.

(117. 1.)

(52. 1.)

A gyónást már korábban elítélte, mint egyházi szokást, ezúttal politikai viszonylatban támadja, példaként említve a genovai forradalom eseményeit.

Fokozott figyelmet érdemelnek Pezzlnek azon elgondolásai, amelyeket elmond, vagy javasol a nép neveléséről, az irodalom és a tudomány megbecsüléséről. Mindezek Grell számára nemcsak tanulságosak lehettek, de a magyar viszonyokra vonatkoztatva, egyes tézisei el is gondolkozathatták őt a megoldás lehetőségeiről.

A szóbanforgó rész kiindulópontja a következő :

Pezzl :

Grell :

Es war eine Zeit, da unter unsrem Horizont die schwarze Legion im Allenbesitz der Pedanterei war, die man damals für Gelehrsamkeit hielt ; . . . Diese Zeit ist vorbei, aber die Vorurtheile jener Zeit sind noch nicht ganz entwurzeit.

Volt idő, amejbe a Fekete Légió a mi horizontunk alatt egyedül való birtokában volt a pedántságnak, mit ekkor bölcseségnek tartottak . . . Elmúlt ez az idő, de azon idő előítéleti még nincsenek egészen kitépve gyökereiből.

(203—204. 1.)

(94—95 1.)

²⁵ „Lies das sogenannte hohe Lied, und du wirst auf Schilderungen treffen, die etwas profan scheinen : ich will eben nicht mit Grotius, und Whiston sagen, dass es ein ärgerliches, sittenverderbendes Buch sei, aber ich wundere mich doch, dass es unter den Kanonischen steht.” Pezzl, i. m. 64. 1.

Ezután rátér Pezzl az addigi nevelési módszerek bírálatára és saját elgondolásainak ismertetésére. Az oktató-nevelő munka új tartalma és formája — szerinte — a következőkben foglalható össze : a nép nevelése kizárólag világi vezetéssel képzelhető el. Szüntessenek meg mindenféle egyházi befolyást ne csak az iskolában, de a nevelés egész területén. Ezzel együtt töröljék el az olyan tárgyak tanítását, amelyeknek semmi gyakorlati haszna nincs, sőt az embereket még később is képtelenné teszik a tiszta és hasznos ideák elfogadására.

A latinnal szemben a tanítás nyelvét az anyanyelvet kell tenni. Mivel „a nép kultúrájának első grádusa önnyelvi kultúrája”,²⁶ csak a nemzeti nyelven hirdett hasznos tudományok tanításának van értelme. Véget kell továbbá vetni az egyoldalú szellemi foglalkoztatásoknak és meg kell valósítani az enciklopédikus elméleti képezéssel párhuzamosan a testi nevelést is

Pezzl :

Man lehrt den heranwachsenden Bürger vor allen Dingen seine reiche, männliche, und ausdrucksvolle Landessprache, weil man überzeugt ist, dass Spracharmuth und Ideenarmuth unzertrennbar sind ; man lehrt ihn Welt- Menschen- und Geschäftskenntnisse, foglich alle dazu führende Wissenschaften : Erdbeschreibung, Geschichte, Naturlehre, Moral, Philosophie.

Man lässt sich angelegen sein, nicht bloss seinen Geist zu bilden, man sucht auch die Kräfte seines Körpers zu entwickeln und zu stärken ; jenes zärtliche, kränkliche heft und sonnenscheue Wesen der vorigen Zeiten ist verbrannt ;

(192—193 l.)

Pezzl szerint a játszva-nevelés módszere káros. Elismeri, hogy ezt már mások is hangoztatták előtte, de úgy véli, hogy amennyire ez az elv nem új, annyira igaz és így nem felesleges ismételni sem.

A szépirodalom szerepéről beszélve felveti a kérdést, vajon milyen az írók sorsa ebben a feudális, középkor-szellemű világban? A felelet egy írotípus bemutatása. Mintha Szilveszter alakja elevenednék meg „Az apostol”-ból, magunk előtt látjuk a négy sima, sűrű fal között a testileg megtört író, aki az íranta való legcsekélyebb megértés jele nélkül is lankadatlanul dolgozik népéért, hogy „felebarátainak használhasson.” (seinen Mitbürgern zu nützen).

Nem kevésbé figyelmet érdemelnek a „Marokkói levelek” fejtegetései a tudománnyal kapcsolatban. Az iskola nagy jelentőségének hangoztatása mellett helyt kap itt a tudós tanárok megbecsülése is. Várható volt-e bármiféle tisztelget irántuk, amikor az egyedüli tudományosságot a teológia jelentette? Pezzl válaszul — épp úgy, mint fentebb —, megrajzol egy ilyen tudós-arcképet.

Pezzl :

Hier sitzt ein unermüdeter Professor der seine Ruhe, seine Gesundheit, alle Vergnügungen des Lebens ausopfert, um sich seines wissenschaftlichen Faches ganz zu bemeistern, es bis auf den Standpunkt der Vollkommenheit zu bringen ; oder auf ganz unbekanntem Pfaden neues Licht aufzustecken. Fragt nach seiner Belohnung : sie ist bei weiten nicht so reichlich, als die eines fürstlichen Kutschers, eines gräflichen Thürhüters. Der Mann, welcher ein ganzes Volk zu belehren im Stande ist, lebt unbekannt, ungesucht, und nährt mit Mühe seine darbenende Familie.

(235—236. l.)

Grell :

A nevedő polgárokat mindenek felett férfias és kifejező honni nyelvekre tanítják, mert meg vannak felőle győződve, hogy a nyelvbéli szegénység ideabéli szegénység is, megtanítják az embereket a világ foglalatossági ismeretére s következőképpen minden akor vezető tudományokra, földleírásra, természet tudományára, Morálra s Filozófiára.

Nem csak a lelkeket igyekeznek pallérozni, a testbeli erőt is igyekeznek kifejteni s erősíteni ; a múlt század beteges levegő s naptól féltő valósága elkárhoztatódt.

(89—90. l.)

Grell :

Itt él (!) egy fáradt (!) professzor, ki nyugodalmát, egészségét s élte minden örömét fel áldozza, hogy a tudománynak valamely nemét tökéletesen magáévá tegye s azt a tökéletesség álláspontjára vihesse ; vagy egészen esmeretlen ösvényen újj világot dugjon fel. Jutalmát kéred ? Koránt sincs oly gazdag, mint a fejedelem kocsisáé, vagy egy gróf kapusáé. Az a férfiú, ki képes egész népet megtanítani, esmeretlenül, el felejtve él és keservesen táplálja szűkölködő házanépét.

(109. l.)

²⁶ „Der erste Grad zur Kultur eines Volkes, ist die Kultur seiner Sprache.” Pezzl, i. m. 195. l.

Felvetődik a röpiratban a tudományos és népszerűsítő irodalom kérdése is. Pezzl szerint a brosúrákra igen nagy szükség van, mert ezek a nép széles rétegeit vannak hivatva felvilágosítani: „Bücher bilden Gelehrte; Broschüren bilden Menschen.”²⁷ A tudomány megbecsülésének szellemében fejezi be eszmefuttatását, annak haladó szerepéről ezeket írja:

Pezzl:

Grell:

Wenn mit jedem Jahresschluss die Zahl der physischen, moralischen, und ökonomischen Vorurtheile geringer; und das Register der neuen heilsamen Erfindungen, Kenntnisse, und öffentlichen Anstalten grösser wird: so hat man es den Bemühungen der Gelehrten zu verdanken.

(242 l.)

Hogy minden esztendő végére kevesebb a phisikai, morális és gazdasági előítéletek száma s az új hasznos találmányok, tudományok s közönséges rendelkezések száma nagyobb, azt is a tudósok fáradozásának köszönhetni.

(112. l.)

Pezzl vázlatosan ismertetett, felvilágosult szellemű röpiratának lényegét talán így fogalmazhatnánk meg: harc az egyház fejlődést gátló világi hatalma és meghaladott, tudománytalan nézetei ellen, küzdelem a nép felvilágosításáért az anyanyelvű tudomány és művészet segítségével.

Nincsenek bizonyítékaink, hogyan gondolkozott Grell mindezekről, a fordítás ténye azonban távolabbi célra is enged következtetni: a propagálásra.

IV.

GRELL FORRÁSAI ÉS IRODALMI MINTÁI

A kisebb költőkre jellemző eredetieskedés, a források elhallgatása és tagadása Grellnél olyan szerencsés formában módosul, hogy kézírataiban úgyszólván minden tudatos átvételnél jelöli az eredetit. Kivételes eset persze nála is van. A jelenlegi anyag ismeretében világosan megállapítható, hogy elsődleges forrása a népköltészet volt. Nemcsak életkörülményei segítették ennek megismeréséhez, de ezen túlmenően tudatos érdeklődése is. A részben általa másolt és talán szerkesztett „*Felvidítő*”-k valóságos kincseshányái a XIX. század első negyede népdalanyagának.

Grell megállapíthatóan nemcsak az előtte ismeretes nóták összeírására törekedett, hanem ennél nagyobb célt tűzve maga elé, a hozzáférhető népdalokat is beleolvasztotta gyűjteményébe. Ezt tanúsítja a „*Nóták*” feliratú 5. kötet címlapján olvasható tájékoztató is: „Le iródott a Papszász Gyuri gyűjteményéből szóról szóra annak első és második kötete — hol is X kötet találtatik 824^a.”²⁸

A kötet végig Grell kezeírása és ez a népdalgyűjteményeknél általában nem szokásos forrásjelzés Grell módszerére jellemző. Saját műveiben is felbukkanak ehhez hasonló hivatkozások, de ugyanakkor a kötetben, ha más szerzőről van szó, ilyesminek nyoma sincs.

Költészetére a népies szemléletmód, egyes költeményeire a népi hagyományok ismerete vagy felhasználása érezhető tipikusnak. A tartalmatlan stílusfordulatok alkalmazásával általában nem él vissza, a formai népiesség inkább csak műfordításaiban és átköltéseiben érvényesül.²⁹

Grell költői műveit vizsgálva több érdekes megállapítást tehetünk. „*Magyarné*” c. epigrammájával³⁰ kapcsolatosan például egy olyan népi hasonlat útját figyelhetjük meg műköltészetünkben, amelynek azonos feldolgozása megvan már Balassinnál³¹ is:

²⁷ Pezzl, i. m. 239. l.

²⁸ Mellette ceruzával: „Papszász Gyuri a Péchy Kata férje volt. L. Csoma Abauj m. nem. csal.” Papszászról bővebben: Pogány Péter id. tanulmányában: *Ethnographia* 1958. 93 skk.

²⁹ Így például „*Geszténye szín*” c. olaszból fordított költeményében (Juli, 73–74. l.) efféle sorok árulják el a magyar népköltészet szókincsének ismeretét: „Piros, mint a Pünköst gyöngy rózsája,” vagy „Fehér gyöngyvirág, május lánykája,” stb.

³⁰ 333 Ep. XXIV. sz.

³¹ Balassi Bálint összes versei. Bp. 1954. 48. l.

Grell :

Magyarné férjét sírátja
Búsul, zokog felette —
Bújában haját szaggatja
Sűrűn könnyez érette
Így a nyersfa bárha ég is
A más vége könnyez még is.

Balassi :

A fiatal fához
vagyok már hasonló,
ki még nyers és zöldellik,
Ki a tűzben lévén
egyfelől nedvesül
s másfelől égettetik
Így egyfelől szívem
tőled kinoztatik
s ismeg vigasztaltatik

(Chak Borbála nevére)

Grell jól ismerhette a sárospataki diákéletet és bizonyára sok érdekes dolgot meg is örökített ebből. Ma már nehezen állapítható meg, mely verseit lehetne e szempontból megnevezni, az egyik azonban meglepő összefüggésekre enged következtetni. „*Orvos Nagyhoz*”³³ c. epigrammája egybevethető Mikszáth *Különös házasság* c. regényének egy részletével. Az egyes mondatok pontosan megfelelnek egymásnak, csak a sorrendet kell megváltoztatni.

Grell :

Orvos Nagyhoz

Vagy ölsz, vagy gyógyítol, mind egyre megyen ki,
Azért háládatos nem lesz hozzád senki.
Meggyógyul beteged? Isten tartotta meg.
Ha meghal akkor azt mondják, te ölted meg.

Mikszáth :

„Ha a beteg meggyógyul, azt mondják, hogy magától is meggyógyult volna, ha nem gyógyul meg, akkor a doktor rontotta el. Ejh, cudar egy pálya ez! Hálára ne számítson az ember.”³³

Grell és Mikszáth forrása valószínűleg közös volt: a sárospataki deák-hagyomány.

Az epigrammaíró Grellre az antik klasszikusok közül nagy hatással volt Martialis. Nem utánzásról van szó, hanem követésről, témában, felfogásban, stílusban.³⁴ Noha közvetlen fordítást nem készített Martialisból, néha nagyon is felismerhető epigrammájának latin eredetije. Ennek igazolására idézzük az alábbi két³⁵ verset:

Szkárosi

Szkárosi még nem evett maga házánál soha — koplal,
Éhezik ő otthon s máshoz ebédre siet.

De Philone

Nunquam se caenasse domi Philo iurat; et hoc est;
Non caenat, quotiens nemo vocavit eum.

A dicséret

Mihály gazda a holtakat
Szokta csak magasztalni.
Dicséretjéért nincs nekem
Semmi kedvem meghalni.

³³ 333 Ep. 50. sz.

³⁴ Különös házasság. Bp. 1953. 45. l.

³⁵ Futólagos egybevétel alapján is párhuzamba állíthatóak Grell 333 *Epigrammák* kötetéből a következők: 4. sz., Mart. II. 80.; Grell, 250. sz., Mart. III. 61.; Grell, 18. sz., Mart. III. 95.; Grell, 32. sz., Mart. IV. 12.; stb.

³⁶ Grell, 333 Ep. CXLIII. sz., Martialis, V. 47.; Grell, i. m. 315. sz., Mart. VIII. 69.

In Vacerram

Miraris veteres, Vacerra, solos,
Nec laudas nisi mortuos poetas.
Ignoscas petimus, Vacerra: tanti
Non est, ut placeam tibi, perire.

Érdekes Catullus-reminiscenciát találunk Grell következő versében:

A hív szerető

Hogy Babit szeretni fogom
Halálig, azt esküdtem.
Esküvésemet egy tölgyfa
Levelére felmetszettem.
Egy sebes szél elrabolta
Magával a levelet,
Menj békével te jó levél:
Vigyed esküvésemet.

(333 Ep. 152. sz.)

Mulier quod dicit

Nulli se dicit mulier mea nubere malle
Quam mihi, non si se Iuppiter ipse petat.
Dicit: sed mulier cupido quod dicit amanti,
In vento et rapida scribere oportet aqua.

(Carm. LXX.)

A magyar költők közül Csokonait tekinthetjük Grell legjobb ihletőjének. Szerelmi versein kívül más költeményei is sok rokonvonalat mutatnak Csokonai hangszerelésével.

A német irodalomból Hölti és Körner nyomán írt verseket feleségéhez, az olaszok közül a már említett költemény ismeretlen szerzője mellett Jacopo Sannazarot szólaltatta meg.

Prózai munkái közül a *Töredék a házasságról* c. tanulmányát elsősorban Rousseau *Contrat Social*-ja inspirálhatta. Lehet, hogy eredetiben olvasta, de minthogy nincs adatunk franciás műveltségére, hihetőbb, hogy Cziny József 1819-ben készült fordítása volt a közvetítő. Rousseau-n kívül félreismerhetetlenül megállapítható Johann Pezzl hatása is, akinek *Marokkanische Briefe* c. röpirata Grellnek úgyszólván minden munkájára rányomta bélyegét.

Grell János irodalmi munkássága, a társadalmi életünktől el nem szakadt költészete, felvilágosult szellemet eláruló tanulmánya és politikai röpirat-fordítása minden bizonnyal nem volt érdemtelen egy összefoglaló ismertetésre.

SZEMLE

AZ ERKÖLCS ÉS AZ ÍRÓ

(„A céda és a szűz” olvasása közben)

A 70 éves Tersánszky J. Jenőnek

Az irodalmat kóstolgotató fiatalság felelőtlen gyönyöréből integet át számomra a két kis cselédlány, Veronka és Ágnes története mind a mai napig: a hajdani koranyári délutánok, melyeken ezt a regényt a barnahátú *Nyugat*-kötetektől zakatoló dobhártyával kiloptam a magam szíve számára, nem sápadtak el, nem tudta az idő pernyéje befedni őket. De a kor gyanúja kikezdté bennem is: vajon jogosan él-e úgy emléke, mint Tersánszky egyik legmesteribb írásáé, nem csak a fiatalos hevülékenység, a szexuális merészségnek a művészettel való összevetésztése írta-e be jogtalanul oly mélyre a szívembe? Ezt még fokozta az is, hogy úgy tudtam: annak idején a szerzőt e művéért perbe fogta az ügyész, mert szemérem elleni vétket talált benne...

Most újra olvastam, s mint felnőtt, ki gyermekkorá csodakastélyának kertjébe téved s ámulva látja: mi sem ment össze, sőt talán nagyobb és szebb lett minden fa, bokr, virág — örömteli meghatódással üdvözlöm ezt a kisregényt. Remek ez, melyen nem fog az ügyész vádja, az olvasó később belemagyarázott gyanúja, az idő salakja.

*

Mégsem csodálkozom az ügyészen. Egy államrendes úriember erkölcsi érzékét sértenie kellett ennek a történetnek, mely végletes és közönséges, mindennapos és rendkívüli egyszerre. Úgy mindennapos, és úgy végletes, ahogy csak az igazi műalkotás lehet az: alaphelyzeteiben közönséges, kifejtésében, feltárulkozásában rendkívüli; ha nem félnek attól, hogy műfaji problémákat pedzegetve Tersánszky neve árnyékában menthetetlenül kihívom homéri kacaját, azt mondanám: ez a tipikus alkotásnak, a tipikus ábrázolásnak csálhatatlan panaceája — annál csálhatatlanabb, mert ezt művi úton, szintetikus, hideg eljárással megvalósítani úgy sem lehet, ennek a titka az író

lelkében, látásában megnyilatkozó sajátos tehetségében rejlik. Mert vannak-e közönségesebb dolgok, mint a megesett lány, aki elmegy szolgálni; a fiú, aki katoná s utána megnősül; a leány, aki városon felnöve szinte kicsikortól beletanul abba, hogy a cukrot magasra kell tartani s csak jóáron odaadni; mint az ostoba mérnök, aki ráfizet az üzleteire, s a ravasz pallér, aki még a mérnök rossz üzletein is keres — és így tovább, sorolhatnám napszállatig? De ahogy ezek a mindennapi dolgok összecsoportosulnak: ahogy Veronka férfisége egyben a jószág és lágság asszonyi példájává nő, ahogy Ágnes forróvérű, hidegfejű számítgatásai az agybeli ocsmány cédaság jegyét sütik a szűz testre, ahogy Jantyyik fel-feltűnő undorító s egyben neveltséges figurája az egész falusi oligarchiába ojtott basztard-kapitalizmus sötét árnyékát veti a vergődő mérnökökre, sárló cselédekre és üzekedő diákokra — mindez bizony, akarva-akaratlan több mint érdekes történet, mint mindennapi eseménysor: ez már kor, jellem, környezetábrázolás.

*

Kerülgetjük a forró kását, de a hajdani ügyészúrhoz még nem léptünk közelebb. Mi volt hát izgalma oka? Igaz, *A céda és a szűzben* Tersánszky nem hallgat arról, hogy az embereknek testük is van, s nemcsak rózsaláncot illesztenek egymás homlokára; sőt nyugodt szóval elárulja azt is, hogy a testi szerelemnek vastkos, sőt a néző számára nem egyszer gusztustalan mozzanatai is vannak. Ez háborította volna fel az ügyészt? A pornográfiát üldözte?

Azt hiszem, a vádiratában, melyet látni, ismerni szerencsém nincsen, a pornográfia ellen kelt ki. Az ügyész úrról különben nem tudok semmit, még a nevét se, de el tudom gondolni, hogy ha elég intelligens ember volt, akkor irodája magányában, míg lángszavakból font ostorral hajkurászta vádbeszédé-

ben a pornográfiát, egy őszinte pillanatában felsóhajthatott: — Uramisten, ha ez csak pornográfia lenne, de kár lenne ellene ennyi tintát pocékolni!

Mert akkor ő is tisztában lehetett volna vele, hogy a pornográfia — ha valóban az, vagyis nem tesz mást, mint önmagáért és kiadósan ábrázolja a testi szerelem technikáját, elsősorban korhatáron aluli és felüli olvasók szexuális ingereinek bizsergetésére — az nagyon is erkölcsi világrendes dolog, nem szítja, hanem eltereli az indulatokat, mint a bordély, mint a rulettklub; úgy támogatja a polgári világot, mint a külső támpillér, mely tán csúfítja az épületet, de a tartósságát biztosítja.

Nemcsak *A céda és a szűz*, de az egész Tersánszky veszélyessége abban rejlett, hogy nem a másik oldaláról hirdette a burzsoá morált, hanem azon kívül beszélt, arra dobálta gúnyja és megvetése köveit; hogy nem a szabadosságot, a cédaságot hirdette, hanem nagyon is szigorú belső erkölcsi normák heroldjává szegődött írásalban.

Ha Veron történetére hallgatunk, egyszerűen megértjük: az író a természet gyermeke, aki az ösztön erkölcsét érzi át, az ösztönök természetes kielégülésének erkölcsös-ségét hirdeti. Ennek jegyében fordul minden morál ellen — s elsősorban természetesen a polgári morál ellen — amely társadalmi és anyagi, vallási és kaszt-kötelékkel akarja lenyűgözni a szabad és boldogságra törekvő embert; amely érzéseit és vágyait nyílt és őszinte bevallása helyett ezeknek elleplezésére, lehazudására, az örömeiket kötelességgé kérésére, az élvezetnek — vagy bánatnak, vagy keserűségnek — tökéltetésére törekszik, akár az egyén, akár a társadalom érdekében vagy jelszava alatt.

A társadalomtól béklyóba nem vert, életörömet és boldogság-készségét kiélni tudó ember harsogó heroldja Tersánszky; legjobb hőseinek legerősebb lendkerekei mind ebbe az irányba mozognak. Valamiféle, a társadalmi, tételes morállal szemben álló, természeti morál hordozói, hirdetői az ő alakjai; Rousseauista tán, de olyan, aki már Nietzschet is ismeri s Freud sem idegen a számára.

Etikai anarchia — süthetnők rá a hangzatos és elrettentő címkét. Talán valóban etikai anarchia, a szónak abban az értelmében, hogy szembe fordul minden olyan etikával, szabállyal, renddel, amely az ember természetes boldogságvágyának, életörömeinek korlátozására, gúzsbakötésére szolgál; de nem az, a legkevésbé sem az a szónak etimológiai értelmében, mennyiben nem, egy pillanatra sem, sohasem prédikál valamiféle etikai rendtelenséget, rend-nélküliséget. Az ember rendje az emberi szívből van írva s az a maga-

tartás az etikus, amely az ember belső boldogság-vágyát, kiteljesülés-igényét szolgálja: ezt mondja Tersánszky művek egész során át, s talán sehol se határozottabban, mint éppen *A céda és a szűz*-ben. Fején táncol az a világ, amelyben Ágnes az erkölcsös és Veron a lotyó; állítsuk hát talpára, s mutassuk meg a világnak, hogy a tiszta erkölcs a Veroné, aki szívére s érzékeire hallgat, míg Ágnes, aki számít, aki blúzra, brossra, jegygyűrűre akarja átváltani előbb a hymen-hártyát, majd annak látszatát — az a céda, a züllött, az emberi korcs. A társadalom szemérme ellen talán Veron vétezik jobban, de ez a társadalom hibája; mert a természet szemérme ellen Ágnes a bűnös, ő az, akit nem lehet felmenteni. S elítéltetésének igazi mércéje éppen regénybeli felmagasztaltatása: hogy Jantykne lesz, aki apja lehetne s undorító jelenség, hogy Jantykne lesz s ezzel betetőzi önmagán a természetellenességet.

*

Ez a regény legfőbb mondanivalója, ez izgatta Tersánszkyt, míg megírta művét; de míg ezt a nemes gyöngysort összeillesztette, csak úgy mellékesen, a teljesség és igazság kedvéért hány apróbb drágakövet kellett még beledolgoznia a nyakékbe!

Hogy mindjárt az egyik legfontosabbon kezdjem: nem balzacizál ő, megadva pontosan színhelyt, időpontot — ha úgy tetszik, lehet ez valami imaginárius bányafalu, kisváros is; de mégis hány észrevétlen, apró elemmel — a gimnazisták bajszával, a plébános és nővére beszédjével, magatartásával, gondoljaival, Jakab katonaságával s ki tudja még mivel — tudja egészen pontosan meghatározni a színhelyt s az időpontot: az első világháború előtti évek s egy kisváros a felsőmagyarországi bányavidék közelében. . . Ezek az elemek annál pregnansabbak, mert maga az író látszólag ügyet sem vet rájuk: természetes a számára, hogy így alakítja, mint természetes a hálnak, hogy vízben úszik; mert nem agy-játékok a számára Veron és Ágnes, hanem hús-vér lények, a társadalomban élő s a társadalomtól szenvedő vagy azon nyereszkes emberek, ezért kénytelen — valóban nem tehet másként — köréjük igaz, hiteles társadalmat, kort, életet szervezni tollával; mert a tudásnál pontosabban érzi, hogy emlékül csak hiába piszkítaná a papírt, mondanivalója kifejezésre nem juthatna. S egy hiteles világban csak hiteles emberek mozoghatnak: ezért kortörténeti hitelű a félhülye mérnök, az eszes, futri felesége s a regény, de Tersánszky egyik legjobb mellékalakja, a cselédlányok vérért szívó, a fiatal házaspár életét elkészerítő öreg nagysága, az anyós tökéletesre cizellált fi-

gurája. Pedig csak egyetlen jelenete van s a lányok élete során sem kerül rá szó háromnál többször; mégis mindvégig ott van, hallani a neszezését a konyhában, s tán még a forró, izzadságpárás szerelmi sóhajokban is ott bújkál egy leheletnyi szorongás: csak ki ne hozza a nehézség az öreg nagyságát. . .

*

Végül még egy pillantás a formára. Tersánszky hagyományos módszerével dolgozott: elmondja nekünk azt, amit neki egykor egy bányászasszony mesélt, az a bizonyos Veron. . .

Miért ez a hátralépés? Csak játékoság? Pusztán írói kényelemszeretet: a mesélő-anekdotázó félparaszti, félmunkás nyelvet kényelmesebbé teszi ez a módszer a számára? Tersánszky van olyan művész, hogy ne kelljen ilyen fogásokhoz nyúlania céljai elérésére, saját hiteles írói hangjának az olvasó előtti jogosítására. Azt hiszem, a keretet sok minden diktálja számára: a saját kora stílus-eszményeivel való szembefordulás, az újfajta hang, új társadalmi kör megszólaltatása, s talán leginkább az, ami a lényegi mondanivalója: ő nem pusztán játszik a

szavakkal, nemcsak agyszülemények kellems feltalálója: neki hirdetnivalója van s amit hirdet, hitelt érdemel. E hitel írói alátámasztásának egyik eszköze az, hogy keretbe teszi mondókáját, másra hivatkozik, tanúkkal bizonyít — a népi mesemondó módszerét ölti magára, aki szintén azt hiszi, hogy meggyőzőbb lesz, ha nem sajátjaként adja elő találmányát, hanem mint másoktól hallottat közvetíti. Ma már, lehet, megmosolyogtat ez a ravaszkodás; ma már, bizonyos, Tersánszky egyetlen mondatának több a hitele az olvasó fülében, mint bármilyen hivatkozásnak.

Mert ez a nyelv, ez a tündériesen játékos, a legmegszokottabb mondatban is bukfenetet vető, a legmerészebbet is szemérmesen közlő nyelv az író legnagyobb ereje. Éppen mert sosem használta érdemtelennek közlésére, az az érzésünk, hogy bármit el tudna ennek a révén fogadtatni velünk; olyan a varázsa, annyira beleringat első sorai zenéjével sajátos atmoszférájába, hogy mint az ópiumszívó a pipa után, nyulunk következő sorai, darabjai, kötetei után. S talán ez a legtöbb, ami írónak elérnie adatott.

Nagy Péter

A MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETE 1849-IG

(Bibliotheca. Bp. 1957.)

Hosszú várakozás után jelent meg a már annyira várt rendszerezés, a magyar irodalomtörténet első része. A könyv igényeit és terjedelmét tekintve inkább a művelt olvasókhoz szól, mintsem a szakemberekhez, de mindaddig, míg a tervbe vett bővebb terjedelmű, nagyobb apparátussal felvonuló tudományos összefoglalás nem lát napvilágot, jellegénél fogva, a szerzők és a kiadó szándékain túl, ennek a munkának kell vállalnia a tudományos jellegű kézikönyv szerepét is. Előre kell bocsátani, hogy e kollektív munka ebben a minőségben is hasznosnak fog bizonyulni.

A munka első részének tanulmányozása után a recensens nyugodt lelkiismerettel kijelentheti, hogy a könyv kellemes meglepetést keltett. Új irodalomtörténetírásunk fejlődésének abban a szakaszában keletkezett, amikor a kezdet jószándékú, de túlzásokra hajlamos, egysíkú szemlélete oszladozóban volt, amikor a problémalátás újszerűsége az irodalmi jelenségek szélesebb területeinek egybekapcsolását tette lehetővé. Szerencsére — mivel a könyv szövegének első változata nagyjából néhány évvel ezelőtt készült — hiányoznak belőle a bántóan disszonáns hangok, irodalomtörténetírásunk régebbi évtizedeinek azóta újból

felbukkant negatív irányzatai. Nem hibátlan ez a munka természetesen, és semmiképpen sem jelzi elérhető legmagasabb fokok egyikét. Az összkép azonban, ami a könyv szorgos lapozgatása után kialakul, kétségtelenül kedvező. Új irodalomtörténetírásunk szerteágazó, sokrétű s a legtartózkodóbb tárgyilagosság szemszögéből is nagyszabásúnak mondható kutatásainak, eredményeinek összefoglalása ez a vállalkozás.

A magyar irodalomtörténet hagyományai gazdagok, olyan kiváló művelői, mint Gyulai Pál, Riedl Frigyes és Horváth János felbecsülhetetlen értékekkel járultak hozzá a magyar tudományos gondolkodás gyarapodásához. A most megjelent munka azonban mégis döntő vonatkozásaiban az elmúlt évtized gyökeresen új megállapításaira alapozódik. Irodalomtörténetírás napjainkban a magyar irodalom útjának új rajzát, az értékkála új elrendezését, nemzeti történelmünk menetéhez való következetes hozzáigazítását, s ebből következőleg az anyag elrendezés egy másfajta struktúrájának kialakítását is jelenti. Az előttünk fekvő munka éppen azért értékes, mert az egyetemi előadásokon, tankönyvbéli összefoglalásokon túlmenően, a nyomtatott betű parancsolta felelősséget vállalva érvényesíti, minden

eddiginél szélesebb koncepcióban új irodalomtörténetírásunk sarkalatos elveit.

A könyv erényei elsősorban az egyes írói pályák rajzában, az elemzések sokrétűségében és biztonságában jelentkeznek. Ez a körülmény részben abból is fakad, hogy új irodalomtörténetírásunk éveken keresztül elsősorban az egyes alkotók életművét boncolgató monográfiák terén hozott létre jeles műveket. Egy másik, kézzelfogható, de nem kevésbé hangsúlyozandó értéke a munkának az a szolid történeti szemlélet, amely szükség-szerűen fakad tudományos világnézetünk-ből. A kultúra, nevezetesen az irodalom fejlődését beleilleszteni a nemzet történetének menetébe, összekapcsolni a társadalmi fejlődés principiumaival korántsem egyszerű feladat. Két veszély leselkedik a kutatóra ezen a területen — az irodalmi jelenségeknek az eseménytörténettel való erőszakolt összefűzése, valamint — szintén mesterkéltén — közvetlen kapcsolat teremtetése a szorosan gazdasági problémák és az irodalmi alkotások hangulata, sokszor líraián szubjektív mondanivalója között. Az említett két negatív tulajdonság, amely egyébként sok önálló tanulmányra rányomja bélyegét, a könyv átgondolt koncepciójában csak nagyritkán kap szerepet. Érdekes, közérthető, tudományos színvonalú elemzések bizonyítják, hogy a tárgyalt korszakok legkiemelkedőbb művészei Janus Pannonius, Balassi, Zrínyi, Csokonai, Kölcsey, Vörösmarty, Eötvös, Petőfi. Megnyugtató, hogy ez a fejlődési vonal nem a különböző fejezetek szerzőinek egyéni hozzáértése és felkészültsége, hanem elsősorban a munka koncepciója, összehangoltsága által jut kifejezésre.

Az egyes pályák, egyes jelenségek megfogalmazásával kapcsolatban — kevés kivétellel — csak dicsérő jelzőket alkalmazhatunk. Az irodalmi áramlatok, az átfogóbb stílus-kategóriák, iskolák jellemzése esetében azonban már bizonyos kifogásokkal kell élnünk. — A kor atmoszférája, az irodalmi alkotások genezisének nélkülözhetetlen kellékei, a könyv tartalomjegyzéke szerint „történeti, társadalmi, műveltségi viszonyok” — irodalmunk régebbi századait tárgyaló fejezetekben érzékletesebb, alaposabban fogalmazásban szerepelnek, s több hely jut a műfaji, sőt műfaj történeti kérdések megvilágítására is. A felvilágosodás és főként a reformkor irodalmában a művészi problematika bonyolultabb, az irodalmi termés sokszorosa az előbbinek. Ebből az következik, hogy rendkívül tömör, találó fejtegetéseket olvashatunk egy-egy korszaket jellegzetes problémáiról Szauder József, Tóth Dezső és Pándi Pál tollából, de ezek szétfeszítik a szűkös kereteket, s helyenként epigrammatikusan talányossá válnak. Bizonyos zsúfoltság tapasztalható a felvilágosodás és reformkori fej-

zetekben: a szerzők nem éltek a két korszak több periódusra való felbontásának lehetőségével. Az előforduló aránytalanságokkal kapcsolatban csak egy példát: Gyöngyösi István munkája a *Műrssel társalkodó muranyi Vénus* kb. azonos terjedelemmel szerepel, mint a *Magyarország 1514-ben*, s többel, mint a *János vitéz*, vagy *az apostol*. Természetesen megvalósíthatatlan lenne, s nem is kívánatos ilyen külsődleges mértékek merev alkalmazása, mint a fejtegetésre fordított sorok száma. Egy elv azonban fontos: az összefoglaló jellegű irodalomtörténeti munkánál a szerkezet arányait nem a sajátos kutatási területek illuziórikus egyenrangúsága, hanem a művészi jelenségek objektív művészi-társadalmi rangja, a jelen felé irányuló történelmi szerepe szabja meg.

Többször elhangzott a vád, nálunk is külföldön is, hogy az az irodalomtörténetírás, amely az irodalmi jelenségek társadalmi genezisést és funkcióját tartja a vizsgálódás alapelveinek, szükségképp érzékietlenné válik a forma- és stílusproblémák iránt. Nem igaz ez a vád. A polgári irodalomtörténetírás elszakadása a művészet végső forrásától, a valóságtól, főként a XX. században, ellensúlyként a művészi alkotás technikai és szubjektív elemeinek fokozott vizsgálatát eredményezi. A megfigyelések és benyomások virtuóz megfogalmazása, modern hangulatok visszavetítése a múltba, a történelmi öngazolások rendszere a lehető legtetszetősebb formában, — jelentős képviselői révén — egy gyökerében *ahisztorikus* szemlélet táplálója lett. Ez a könyv nem elégíti ki azokat, akik szemüket behúnyva izlelgetik a művészet gyümölcseit, s kizárólag egyéni gasztulusok — idegrendszerük és éppen folyamatban levő lelki válságaik állapota — szerint ítélnék. Az irodalom történeti nemcsak az adatok tekintetében, hanem egyes korok sok körülménytől függő *izlése* tekintetében is objektív kategóriákat követel. Egyszerűen azt lehetne mondani, hogy az olvasó nem annyira a kutató egyéni ízlését fürkészi, mint inkább azt a képességét méltányolja, melynek segítségével más korok problémáit, gondolkodását, ízlését megérteni és kifejezni tudja. Világnézet és tehetség kérdése ez. — Örvendetes, hogy a most megjelent magyar irodalomtörténet a kezdeti, történelmileg indokolt egyszemélyes leküzdése után, alapjában véve helyes mértéket alakított ki a tartalmi és formai elemek vizsgálatára. Ezt továbbfejleszteni, elmélyíteni a tervezett nagyszabású munka feladata.

Sok-szerzőjű könyvről lévén szó, meg kell emlékezni arról az indokolt gyanakvásról, amely az ilyen kollektív munkák stílusának szükségyszerű tarkaságával kapcsolatban szo-

kott adódni. Az elkerülhetetlen eltérések mellett azonban a kötet szerkesztőinek (Bóka László, Pándi Pál) sikerült — kár, hogy jobbára szürkítéssel — nagyjából egységes hangnemet kialakítaniok. A kötet egyes szerzői igyekezett a szűkreszabott keretek között, a speciális kívánalmak mellett, tudásuk legjavát adni. Klaniczay Tibor, aki kitűnő egyetemi jegyzetet készített itt feldolgozott témáiból, nemcsak rövidített formáját adja azoknak, hanem az újabb kutatások eredményeit is beledolgozza. Bán Imre főként — az egyébként nem kellően alkalmazott — világirodalmi párhuzamok, összefüggések területén nyújt érdekeset. Gerézy Rabán rövid részlete a könyv legszébb megírt lapjai közé tartozik. Pándi Pál a Petőfi-fejezettel, Szauder József és Tóth Dezső pedig a Kőlcsey illetve Vörösmarty költői pályájának rajzával nyújtanak a kötet jó átlagánál többet. Vargha Balázs hozzájárulása a kötet szövegéhez, bár adatanyagában, módszerében megfelel a követelményeknek, sokszor terjengős, elnagyolt, s ez a körülmény sajnos éppen azokban a fejezetekben tűnik ki (Csokonai, Berzsenyi), amelyek a szerző érdeklődésének legjobban megfelelnek. — A fentebbi sorokban említett erények és hibák összesítése után is változatlan a kedvező öszkép: a könyv arról is tanúskodik — egyebek mellett —, hogy a kollektív munka sikere a tudományos, objektív, következetesen alkalmazott szerkesztő-elvektől függ elsősorban. — A munka gerincét, vázát azok az alap-igazságok alkotják, melyeknek felfedezése és formulázása új irodalomtörténetírásunk érdeme. A könyv külön érdeme, hogy mivel jó könyv, nemcsak egyszerűen rendszerez, hanem feldolgozatlan anyagok (írói pályák, irodalmi viszonyok, a kultúrtörténet számos problémája) területén úttörő munkára vállalkozik, s bármennyire futólagosak ezek a fejtegetések a könyv jellegéből eredően: elindító, segítő lehetnek további kutatásoknak. Remélhetőleg elmondhatjuk ezt a munka később megjelent részéről is.

A könyv végén, az olvasó tájékoztatására, időrendi táblázat található (Fazekas László munkája). Rendkívül tanuláságos egy pillantást vetni két egymással párhuzamos oszlopra, ahol ugyanis időrendben a magyar és a külföldi irodalmak jelesei sorakoznak. A mi irodalmunk és a más nemzetek irodalma közötti eltérések és hasonlóságok tárgyalása, amelyekre egy ilyen táblázat is oly feltűnően hívja fel a figyelmet, nemcsak a magyar fejlődésnek az európaiba való bekapcsolását segíti elő, hanem a magyar irodalom fejlődésének sajátos jellegét is jobban kidomborítja. Az összehasonlító irodalomtörténetírás túlzásainak következményeként

előtérbe került a magyar fejlődés belső tényezőinek fokozott hangsúlyozása, de helytelenül a magyar irodalomra ható külföldi áramlatok szerepének tagadása is. Bármennyire indokolt az elutasítása minden olyan elméletnek, amely a magyar irodalmat a külföldi függvényeként, halvány másolataként fogja fel — a valóságos összefüggések negációjához vezethet mereven alkalmazott elutasító álláspont esetén. Egyes irodalmi és ideológiai jelenségek ugyanis érthetetlenek vagy legalább is problematikusak maradnak ilyen módszertani elvek következtében. Elég talán a humanizmus, a barokk, a rokokó, sőt a felvilágosodás és a romantika kérdéseire utalni. E munkában tapasztalható törekvés a „belterjes” irodalmi szemlélet leküzdésére, de mivel ez a törekvés határozott célkitűzés-ként nem hatja át a könyv egészét, az imént említett problémák az egyes szerzők érdemei ellenére sem nyernek megnyugtató megoldást.

Nem törekedhetett teljességre ez a munka, s ezért természetesen könnyen találhatóunk kevésbé kidolgozott, vagy éppen hiányzó témákat. Nem törekednek a szerzők a más művészeti ágak pl. a képzőművészet segítségére támaszkodni egyes korok, stílusáramlatok megrajzolásánál, sőt e lehetőséggel még az illusztrációk összeválogatásánál sem igen élnek. Hiányzik a reformkorban középonti jelentőségűnek érzett színi kultúra alaposabb, elmélyültebb tárgyalása is. A kifejezetten ezzel a problémával foglalkozó részlet (381—386. old.) nem tudja a kérdés valóságos jelentőségét érzékeltetni. Többször esik szó az irodalmi életnek nem szorosan a művészi alkotás körébe vágó mozzanatairól (kritika, irodalomtörténetírás), de csak elvétve szerepelnek az esztétikai gondolkodás kifejlődésének problémái. Köztudomású, hogy a magyar tudományosság e területen szegény, e megállapítás azonban megnyugtatótja a kutatókat, s így ebben a tudatban azok a szerény eredmények, melyek azért mégis léteznek, óhatatlanul feledésbe merülnek (Szerdahelyi György és Buczy Emil neve pl. elő sem fordul a kötetben). A XIX. századi pozitívista akadémizmus irtózott a teóriától, s bár foglalkozott az irodalmi élet e területével is, érdemleges következtetéseket nem tudott levonni. Elszigetelt kísérletektől eltekintve ez a kutatási téma félévszázados nyugalomban szendereg.

Ez a néhány megjegyzés természetesen nem érinti a könyv a'apvető érdemét, pusztán néhány, akár a következő kötetben is megvalósítható tennivalót óhajt megjelölni. Ide tartozik az a megjegyzés is, hogy a jövőben a művelt közönség tájékoztatására szánt munka az elavult kutatásokra támaszkodó, hamis biztonságérzetet keltő átértékelés helyett jelezze a nyitott problémákat, a to-

vábbi kutatás irányát (egy-
tőségű, régóta elhanyagolt írók tárgyalásá-
nál s egyes irodalmi áramlatok rajzánál
érezünk néha bizonyos kételyeket). Egy-
szóval az irodalomtörténetírói-
oktatói tekintély és a tudományos
őszinteség között kell ebben az
esetben egészen szükséges nevez-
hető kompromisszumot kialakítani.

Befejezésül egy idézet: „Ez a könyv a
mai magyar olvasó számára íródott, első váz-
latos leltárként, eligazító útmutatóul iro-
dalmi örökségének kincstárához.” A művé-

szi és tudományos életben ritkán megnyil-
vánuló szerénység példája ez a mondat
(talán ez is a munka kollektív jellegéből
fakad). Jó leltár, jó eligazítás ez a könyv.
Haszonnal forgathatja a mai olvasó, de nem-
csak a nyájas, az érdeklődő, hanem az egye-
temi hallgató, a magyar szakos, az irodalom-
tanár, az újságíró, az irodalomtörténet szak-
embere. Tehát irodalmi kultúránk rajon-
gói, jelenlegi és eljövendő őrzi és terjesztői
egyaránt.

Wéber Antal

KRÚDY GYULA: ÍRÓI ARCKÉPEK I—II.

Válogatta, az utószót és a jegyzeteket írta Kozocsa Sándor. Magvető Budapest, 1957.

Közhely, hogy a művészi arckép nemcsak a modellt ábrázolja, hanem a kép alkotóját is; csak másodsorban hasonmás, elsősorban műalkotás, amely inkább a művész személy-
azonosságát igazolja, nem a modellét. Ez
több is, mint statisztikailag bizonyítható tény.
Alapvető követelmény ez, még az „írói arc-
kép” műfajában is, amely pedig bonyolultabb
feladat elé állítja a művészt, mint ecsettel,
vésővel dolgozó társát, hiszen a szó eszköze-
vel olyan modellt kell megörökítenie, aki
ugyanazzal az eszközzel, a maga írói művé-
ben, ha közvetve, ha áttételesen is, már
megalkotta saját portréját.

Krúdynál ez a nehézség legtöbbször föl
sem merül: mintha egy írónak műve nem
is volna, úgy hallgat róla, szinte tudomásul
sem veszi. „Krúdy „arcképei”: korábbi, első-
sorban azonban önmagáról szóló vallomá-
sok” — mondja utószavában Kozocsa Sán-
dor, aki e két kötet gazdag, bár egyetlen
értékű anyagát válogatta és jegyzetelte.
(A válogatásról — mint a legtöbb válogatás-
ról — bizonyára lehetne vitatkozni, a jegy-
zetek azonban vitathatatlanul semmilyen cél-
nak sem felelnek meg: az irodalomtörté-
nésznek alig nyújtanak valamit, a nagy-
közönségnek meg éppen semmit, pedig ezek-
ben a Krúdy-írásokban elég bőven akad
olyan név, utalás, amely, jegyzet híján, holt
adat az olvasó számára.)

Kozocsa megállapítja, hogy „Krúdy nem
úgy látta író-kortársait és azok mozgalmait,
mint az irodalomtörténetírók. Nem azt szem-
lélte az irodalomban, ami az írott emlékek
történetét jelenti. Őt az örökké változó élet
tűkrözdései érdekelték, s az írói törekvések-
ben azt tartotta följegyeznivalónak, hogy
miképpen jelentkezik az élet a műben.”

Ha olykor mégis szó esik a műről, maga
Krúdy is hangsúlyozza, hogy megjegyzései
nem irodalomtörténeti jellegűek: „Amde
mindez az irodalomtörténetre tartozik,
mi csak a költő tragikumát látjuk egyelőre

a bús kávéházi vendégben” stb. (I. 433.)
Teljesen mellékes, hogy ezt véletlenül egy
irodalomtörténeti szempontból jelenték-
telen költővel, Rudnyánszky Gyulával kap-
csolatban mondja. Magatartása ugyanez az
irodalom nagyjával szemben is. Pl. Vajda
János esetében is láthatólag a „költő tragi-
kuma”, Bartos („Niobe”) Rózával kötött
szerencsétlen házassága érdekli, nem a költé-
szete. „Versek születtek Niobe Róza kedvé-
ért, de erről beszéljen az irodalomtörténe-
lem.” Csillaggal még külön is jelzi, hogy e kis
illetéktelen kitérés után a maga területére
érkezik végre: „Ki tudja, meddig tartott
volna Vajda János boldogsága, ha a vakeset
egy olyan kemény kacsa nem kormányoz
a pesti piacra, amelyet még Bartos Róza
sem tudott porhanyóra megsütni.” (I. 310.)
A kemény kacsa létének, mint történeti
ténynek bizonyítása egy Vajda-levéllal: akár
tudatos paródiája is lehet az irodalomtörté-
neti dokumentációnak. De a paródia, ha van
is, csak esetleges, alkalmi ráadás itt. A ke-
mény kacsa végzettszerű megjelenésének gro-
teszk története elsősorban kifűnő példa arra,
hogy Krúdy írói arcképeiben — akár csak
egyéb műveiben — a tényszerű, történetileg
hiteles valóságem legtöbbször valami ku-
riózum, akár alkalmi megemlékezést, jubi-
leumi köszöntőt, nekrológot, akár irodalmi
riportot, anekdotát, zsánerkép-szerű tárca-
novellát, akár olyan hangulatnovellát ír, mint
a Kemény-arckép, a *Zsigmond utolsó
szava*”, amelyet méltán tart Kozocsa az
„egyik legmegrázóbb és művészi szempont-
ból tökéletesen felépített” Krúdy-elbeszél-
lésnek.

Hogy mennyire a kuriózum vonzza Krúdyt,
bizonyítja egy sereg név, amelyeknek vise-
lői nem írói értékekkel lettek arra méltók,
hogy arcképüket megrajzolja: a bankó-
hamisító Benedek Aladár, a „királyné köl-
tője”; Kálnay László, nyiregyházi ügyvéd,
Krúdy ifjúkori öreg bohém-cimborája, akit

Rákosi Jenő fedez fel, mint „fiatal” tehetséget; Gáspár Imre, a beteges hajlamú újságíró, aki ifjúkorában saját halálhírért közölteti egy lapban, kíváncsiságból, vajon milyen hatást vált ki a hír az újságírók világában; Komócsy József, a „vendéglők költője”, akinek nevét a Komócsy-vesepecsénye őrizi; vagy Petőfi szerencsétlen sorsú fia, „Zoltánka”, aki még névleg sem író, hanem korhely vándorszínész.

Az irodalom második, harmadik vonalába vagy még oda sem tartozó írók arcképehez viszonyítva a nagyokról rajzolt portrék sem mutatnak lényeges különbséget. Olykor még szürkébbek is amazoknál. Bármennyire helytálló is, amit Krúdy pl. Kazinczyról mond és a nyelvújításról, „az új, vértelen, nemzeti forradalom”-ról (I. 34.), Kazinczy arcképe élettelen: az emberről kapott személyes élmény, vagy a még friss, eleven legenda híján az író művéből kell anyagot s ötletet merítenie Krúdynak. Még legkedvesebb költőjéről, az életével és eltűnésével sok életrajzi érdekességet szolgáltató Petőfiről is szürkébb képet fest, mint, mondjuk, Inczédy Lászlóról. A Pilvax-kávéház: történelem, legfeljebb kilógzott irodalomtörténeti legenda; viszont ifjúkorában maga is üldögélt a ferencvárosi Svertetzky-vendéglőben, „ahol a kocsmakertben nagyot dobant a kugligolyó, nemzetiszínű volt a pohár, és estenden halkán, kocogva megjelent Inczédy László, hogy hiveivel megbeszélje a napi politikai eseményeket.” (I. 440.)

Kivétel számba megy, környezetéből ki is írja az irodalomtörténeti esszébe kívánczik pl. az a Jókairól szóló pársoros kaján remeklés, amelyben egyszerre villantja fel Krúdy az ember és író képét: „Valamiképpen mindig valamely őszinteség nélkül, görögtüzes gyanúság érezhető, amikor a messzi években Jókai tollára veszi Petőfi nevét. Sohasem tudja neki elfelejteni és megbocsátani azt a félelmet, amelyet ifjúkorában okozott. Ez az élet-mumus még nyomtalan halálával is zavarba hozza Jókait, aminthogy annyira zavarba hozta egykor szeretetével, haragjával, bátorságával és erejével.” (I. 194.) Ami egyebet Jókairól mond: életrajzi érdekességek, apróságok, emberi gyengeségek, epizódok. Arany János: öreg, asztmás, bogaras „akadémiai titkok”, aki „ezüst-huszkáját aggodalmasan olvastatta: vajon kifutja-e belőlük egyszerű ebéde ára ott a felsőszigeti vendéglő teraszán, ahol Törs Kálmán, a tárcáíró mindennap rákot evett” (I. 234.), és aki „sohasem fordította meg a fejét, amikor a pajkos, lobogó Weismann kisasszonyok a szigeti bokrok közé elbújva, hangosan szavalták Toldi estéjét.” (I. 235.)

A kortársakról, nemzedéktársakról, íróbarátokról természetesen sokkal többet tud

és mond Krúdy, mint a régiekről. Többet, de lényegében nem mást. Hiába igaz, hogy Ady „költészete mindenkor útbaigazítója lesz azoknak a vándorlóknak, akik a jövőendő messzi éveiből visszakalandoznak ezekbe az időkbe, a huszadik század első fertályába, amint Ninive romjait is fel szökték keresni a passzionátus utazók” (II. 61.), emlékeztünkben jobban megmarad a kép az Operaház közfinkszét meglövegoló költőről, a „vidéki-fi” jelző, vagy egy mondat Ady üstökéről, amely „Párizsban kezd... civilizálódni, és Ady mindenre kiterjedő gondosságára mutat, hogy hajának még akkor is tudott bizonyos vadságot kölcsönözni, amikor az már művadság volt” (II. 215.). És hiába pontos, helytálló, amit Bródy naturalizmusáról mond Krúdy, hiába találó és szellemes a megjegyzés, hogy Bródy „tetszett a fiataloknak; az irodalom kakasülőjéről messzibbre látnak, mint a földszint komótos zsöllyebérlői” (II. 238.), a Bródyról szóló írásokból mégis másra emlékszünk elsősorban: az ételreceptekre, amelyekkel Vénusz Amort, az irodalmi babérokra és gáláns kalandokra vágyó, Pestre szökött sánta vidéki asszonyt szórakoztatja Bródy; vagy arra, hogy a Royal Szálló nevét „rojól”-nak ejti: a szeszekre, amelyek fogyasztásával öngyilkosságára készül a Semmeringen; vagy arra, hogy öreg fejlett, a Görög-utca egy kis házában ablaka alatt állva, régi „nőies” kalandjaival mulattatja az ablakba könyöklő tabáni kisasszonyt s a függöny mögött hallgatózó anyját.

Különbség a kortársakról és a régiekről festett arcképek közt leginkább ennyi: a kortársakról szóló írásokban olyan nagy számban vonultatja fel Krúdy a korabeli Pest, e „középszerűségében és balkáni izléstelenségében zülledő város” furcsa alakjait, hogy a főszereplő néha elvész a sok statiszta közt. Nála egy alak létét csak az indokolja, ha egy sajátos légkör jelenségévé válna, sajátos hangulatot szuggérál. Ezért emlékszünk pl. az Adyról szóló írásokból Esperesre, vagy a „Kakasosház” többi vendégére, a ház úrnőjére, J. asszonyra, a „pesti sajtó öreganyja”-ra, vagy az orfeumból hajnali misére vonuló félvilági nőkre legalább olyan élénken, mint Adyra, aki maga is csak egy a „tegnapok ködlövágjai”, a jellegzetes Krúdyfigurák sorában.

Krúdy egyik-másik írói arcképe a megtevesztésig olyan, mintha a *Rezeda Kázmér szép élete*, vagy a *Hét bagoly* egy-egy fejezete volna, de egyetlen egyet sem lehetne becsempészni Kosztolányi, Babits, Schöpflin, vagy akár Jókai, Mikszáth írói arcképei közé, a szigorúan irodalomtörténeti arckép-sorozatokról nem is beszélve. Krúdy írói arcképei az irodalomtörténezt, az esztétát

pontosan azok elé a kérdések elé állítják, mint Krúdy bármilyen írása, egész életműve, hiszen valamennyiben ugyanaz nemcsak a stílus, a hang, hanem ami mindennél fontosabb: a művészi vízió is ugyanaz. Különös vízió ez: mintha egy kettős látcső hozná létre, amelynek két lencséje egymással teljesen ellentétesen működik. Az egyik torz, de borotvaéles körvonalakat mutat, nagy fény-árny ellentéteket, és közel hozza a képet; a másik távolít, s oly lágyan rajzol, hogy a fények és árnyak lehet-é finom átmeneteiben a körvonalak elmosódnak. A két kép nem fedi, mert nem is fedheti egymást, s hiányérzetet kelt.

Krúdynak azok a méltatói,¹ akik nem érik be annyival, hogy rájogásukat fejezzék ki irodalomtörténeti elemzés helyett, esztétikai értékelés címén pedig az író „gordonka” (ritkább változatban: „mélyhegedű”) hangján elandalodjanak, végső soron e hiányérzet okát kutatják, amikor Krúdy sajátos lírába oldódó realizmusának, emlék- és ábránd- és álomvilágának, múltbemenekülésének, területenkívüliségének, magányosságának titkait fessegetik. Válaszuk lényege ez: Krúdynál a történelem rostjain kihulló köznemesség idejétmúlt életszemlélete uralkodik: innen a nosztalgikus vágyódás a megszépítő és megszüpített múltba; a múlt szépítgetése viszont önámítás: innen egyrészt a rezignáció, másrészt az irónia.

Mindez igaz, de nem egészen kielégítő. Kétségtelen, hogy „Krúdy Gyula igazi világa a kiegyezéstől az első világháborúig terjed”. (Kozocsa.) Csakhogy 67 után a megkésétt, éppen ezért hajszolt ütemű gazdasági fejlődés és a közjogi kérdéseknél megrekedt nemzeti politika ellentéte nemcsak a történelmi szerepét már eljátszott köznemesség pusztulását sietteti, hanem gátolja az egészséges magyar polgári fejlődést is. Krúdy alapvető társadalmi élménye nem kizárólag és talán nem is elsősorban a pusztulás, hanem a hiány, valami elikkadásának az élménye is. A köznemesi életszemlélettel körülbelül úgy van Krúdy mint ócska ruhájával a szegény ember: megtartja, jobb híján, néha büszkén is viseli, dacból, néha maskaraként, magamagát gúnyolva érte.

Múltbavágyódása még bonyolultabb kérdés, mert nem arról van szó, ami egy eszményekért hevülő, hősokeket kereső, alapjában véve romantikus ironál egészen természetes volna, hogy a dicstelen jelenből a dicső-

séges múltba kívánczok vissza, mondjuk: Ferenc József korából vagy a Horthy-korszakból 48-ba, a reformkorba, vagy a Rákóczi szabadságharc idejébe, s a felidézett korból merít vígaszt és példát maga és olvasói számára. Ő — legalábbis igazán jelentős műveiben — mindig a kiegyezés és az első világháború közé eső idő elmúlt pillanatait ragadja meg, már a háború előtt is, tehát még csak nem is azzal az egyszerű és lélektanilag érthető esettel van dolgunk, hogy a világháború katasztrófájának és az azt követő gazdasági, politikai, erkölcsi, szellemi csőd láttán egy öregedő, betegeskedő s egyre nyomasztóbb anyagi gondok súlya alatt roskadozó író „régis szép, boldog bekeidők”-ké stilizálja Ferenc József korát s ezt sírja vissza „ebben a kinarjult kezű, lábú országban” (II. 502.), „izgalmas, vergődő, siralomházkedvű napjainkban” (I. 95.), „ebben a korszakban, amelyet már eleven állapotában is megrökönyödve emlegetnek a kortársak” (I. 214.), egy olyan korszakban, amely „nem mert könyveket olvasni, nehogy ráeszméljen, hogy van egy másik világ is az ő rombadőlt világán kívül, ahol már az emlékezet se meri szárnyát megrebenteni” (II. 532).

Igaz: az „elmúlt század regényes férfiai”-ban találja meg eszényképeit Krúdy, s leírja a még szubjektivitásában is menthetetlen túlzást, hogy „amíg maradnak közöttünk magyarok, akik a tizenkilencedik századból jöttünk át az új századba. . . , addig a hegycsúcsok tisztaságával, elérhetlenségével, isteni megközelíthetlenségével emelkedik ki a magyar történelem dombos völgyes századaiból a XIX. század hegycsúcsa.” (I. 411—414.) S igaz az is, hogy leplezetlen irigységgel gondol Kiss Józsefre, aki „szép időket élt meg. Delelje arra az időre esik, amikor leggazdagabb volt Magyarország aranyban és tehetségben.” (I. 477.) De a nyolcvanas évekről ezt is mondja: „A kor hazug és színészkedő volt. . . Tiszaszlár robbantgatta az alig elhelyezkedett új társadalmat. . . Még egyszer felemelkedett az előregedett Magyarország, az elnyűtt, elpuvadásodott, elmaradt régi világ. . . Szomorú, szégyenletes, elbutult kocsmahécc volt ez.” (I. 360—361.) És a milleniumi idők? „A svindlerek korszaka volt ez, az elmúlt század vége, amikor jó darabig nem mutatkozott más a politikai porondon, mint szélhámos.” (I. 439.) Bródyról írva így jellemzi a világháborút megelőző időt:

¹ Mátrai László: *Krúdy realizmusa*. Magyarok, 1948 — Sőtér István: *Krúdy Gyula*. Romantika és realizmus. 1956. — Szauder József: Bevezetés *Krúdy Valakit elvisz az örök* c. kötetéhez. 1957. — Szabó Ede: Bevezetés a *Válogatott novellák* c. Krúdy-kötetéhez. Magyar Klasszikusok, 1957. — Kozocsa Sándor: Utószó az itt ismertetett *Írói arcképek*-hez.

Bródy „olyan korban született, amikor a nagy élnivágások mögött is ott lappangtak már a fáradozás, a nemtörődömség árnyai, a költőzködés előtti idő slendriánságai. Semmit se tett már a maga helyére, mert érezte, hogy menni kell a kornak, amelynek gyermeke volt. A változást, a hurcolkodást, a régi ház elhagyását minden és mindenki várta. Senki se vetett már olyan horgonyt élete hajójának, amely horgony szilárdan megmaradhasson helyén a levegőben lógó világháborúban.” (II. 446.)

Külön tanulmányt érdemelne az első világháború szerepe Krúdy írói fejlődésében, bár nem fordulópont, bizonyos látszatok ellenére sem, csak igen jelentős állomás. A teljes pusztulás és a várt kibontakozás csődje, a történelmi légüres tér kínzó élménye volta-keppen csak betetőzése az író alapélményének. Ne felejtjük el, hogy az utazó Szindbád alakjában, vagy a vörös postakocsi jelképében Krúdy már a háború előtt megtalálja a jelen kijátszásának, nem-vállalásának művészi lehetőségét. Már e „boldog, békés” Ferenc József-korban arra kényszerül, hogy a mindenkoriban mában jelentkező kielégületlenség érzését valamiféle sose-volt tegnap illúziójával próbálja csitítani. Már ekkor megteremtí a maga mitológiai világát, amely mindig az élményszerűen megtapasztalt valóság hangulati vetülete, sohasem a képzelet szülőtte csupán. Krúdy a legkevésbé sem „fantasztikus” író; képzelete mindig a valóságélmény tisztítóerejétől kapja meg a szükséges kezdősebességet. A valóságtól csak el-

távolodni tud, elszakadni soha. Ezért képtelen igazán kitörni a valóság tér- és időbeli korlátai közül, akár a személyesen meg nem élt régebbi múlt, akár a jövő, az utópia, akár a fantasztikum irányába; bármilyen kényszerítő is a kielégületlenség érzése és a menekülés vágya, a mából csak a tegnapi jut el.

Az 1914-gyel kezdődő időszak egyrészt „légüres tér”. (Jellemző, hogy a háború kitörése után megért csaknem teljes két évtized egyetlen pillanatát sem stilizálja tegnapra az író!) Másrészt viszont az idő teljessége ez a kor, akár az élmény intenzitását, akár a művészi érettség fokát tekintjük. (A *Hét bagoly*, a *Boldogult úrfikoromban*, *Az élet álom* novellái, a *Rezeda Kázmér szép élete* mind a háború után születnek.) De bizonyos vonatkozásban a csőd kora is ez az idő Krúdy pályáján: éppen ereje teljében kerül legtávolabb annak a lehetőségétől, hogy kor-élményéből a kor nagy regényét megalkossa. A valóság pontos érzékelésének és az ábrándok kergetésének kettős igénye, sőt kényszere, az a „megoldhatatlannak látszó belső feszültség”, amelyről Kozocsa beszél, itt már olyan nagy, hogy a rezignáció és ironia villámhárítói nem mindig tudják levezetni, csak villámszerű kisülések, főleg a publicisztikai írásokban, de néha regényekben, novellákban is, s ezek egy-egy pillanatra olyan mélységekbe világítanak bele, amelyek egy művészi látomás ködein, páráin át máskor csak sejlenek.

Ruttkay Kálmán

MÓRA FERENC: VÉREIM. PARASZTJAIM*

Sajtó alá rendezte Madácsy László. A magyarázó szótárt összeállította Vajda László és Madácsy László. A jegyzetet írta Vajda László. Magvető Könyvkiadó, Bp. 1958. 488 l. Móra Ferenc összegyűjtött művei [1. kötet]. Szerkesztő Vajda László.

„Nem sok reményem van rá, hogy klasszikus legyen valaha” — írta Móra 1925-ben (165. l.) s valóban, irodalomtudományunk és irodalmi köztudatunk máig sem döntötte el megnyugtatóan, századunk klasszikusai közé számítsa-e a ragyogó tollú publicistát, elbájoló nagy csevegőt, kedveshangú, meleg humanista tárca-író-t, a magyar kisgyermek búvószavú mesemondóját. Egy ismertetés sem vállalkozhat arra, hogy pördöntő érveket sorakoztasson fel Móra sajátos klasszicitásának igazolására; ezt majd megérleli az idő. Az olvasók mindenestre már a huszasharmincas években, s könyvei népszerűségéből, kelendőségéből ítélve azóta is folyton

véleményt mondtak Móra életműve felől, s ha tudjuk is, hogy a közönségsiker olykor kérészélű, divatos nagyságoknak is kijár, itt alighanem mégis másról van szó: egy mélyen emberi mondanivalójú, sajátos stílművészetű, nagy író maradandó életművéről vall az olvasók szeretete.

A szegedi recenzens nem tudja véka alá rejtteni lokálpatrióta örömet, hogy amit évek óta sürgetett, immár megvalósulóban: a szegedi klasszikusok egymásután jelennek meg sorozatos kiadásokban. Móra életművét egyszerre két sorozat is megkezdte közkinccsá tenni: az ifjúsági műveinek változott kiadása, mely e sorok írásakor már

* Péter László bírálata már szed.s alatt volt, amikor az *Irodalomtörténeti Közleményekben* (1953. 2—3. sz.) megjelent Vargha Kálmán kritikája ugyanerről a Móra-kötetről. A két szerző egy ástól függetlenül a szöveget, kritikai észrevétel helyenkénti egyezéseinek oka a tárgyaló kiadvány szerkesztési elvének vitatható pontjaiban keresendő. (A szerk.)

a tizedik köteten is túl van, s az oeuvre-jének többi részét, tárcáit, regényeit, publicisztikai írásait tartalmazó, húsz kötetre tervezett sorozat, amelynek ez az első kötet.

A gyűjteményes kiadás — mint a szerkesztő Vajda László leszögezi (442) — nem kritikai jellegű ugyan, de a tudományos igényeknek is meg akar felelni, az irodalomtudomány ügyét is szolgáltni kívánja. A jegyzetapparatus gondossága, az egyik-másik íráshoz kapcsolódó — miniatűr tanulmány-számba menő — alapos jegyzetanyag, a variánsok summázó egybevetése a között szöveggel — mindez valóban alkalmassá is teszi a kiadást a tudományos vizsgálódásra. Mégis szóvá kell tennünk, hogy e sorozatnak nem lett volna szabad elmulasztania a kínálókozó alkalmat az életmű időrendi közzétételére, úgy, amint azt (hogy más szempontból nem teljes sikerrel, az most nem ide tartozik) a Czibor János-gondozta Tömörkény-kiadás helyesen teszi. A gyűjteményes Móra-kiadásnak is függetlenül kellett volna magát a korábbi kiadások többé-kevésbé esetleges kereteitől és a kritikai kiadásokhoz hasonlóan a kronológia legfontosabb, számos új összefüggést megvilágosító fonálára kellett volna följuznie a tárcák, cikkek gyöngyeit. Mert mi teheti megokolttá a korábbi kiadások hagyományos kereteihez való ragaszkodást, e rosszul értelmezett hűséget? A kötetek egy részénél az, hogy maga az író szedte így össze őket, tehát bizonyára a csoportosítással, a tematikus rokonítással is volt mondanivalója. Ez részben igaz, de — ahogyan a kritikai kiadások még a sokkal szorosabb egységet jelentő vers-ciklusokat is fölbontják és az egyes darabokat visszaosztják időrendi helyükre — ez nem elégséges ok, hiszen az ilyen összefüggést a jegyzetek élén egy kiadástörténeti összeállítással (az író által sajtó alá rendezett kötet vagy kötetek tartalomjegyzékének közreadásával) kellőképpen éreztetni lehet. De hogy még az író által kiadott könyv szerkezete sem lehet tabu, azt be kell látnunk, ha arra gondolunk, hogy az író öncenzúrája mennyit kihagyatott vele egy-egy kötetének sajtó alá rendezése során (akár egyszerűen helyhiány miatt, akár más, főként politikai okokból), tehát voltaképpen mennyire esetleges egy-egy ilyen könyv tartalma is. Hogy ez Móra esetében sem lehetett másként, jól mutatja, hogy a Lantos-Genius által kiadott tárca-köteteknek csak lényegesen kisebb része jelent meg az író életében, tehát saját gondozásában, a zöme csak halála után, mások (talán Szalay József, vö. 445) szubjektív szerkesztői ízlésének, ötletének, anyagismeretének véletlenszerű objektívációjaként.

A mostani kötet mindjárt példa is arra, mennyire célszerűtlen a konvencionális kötetekhez való ragaszkodás. A *Véreim* 1927-ben jelent meg Móra gondozásában, a *Parasztaim* 1936-ban, Szalay Józsefében. A két cím sejtet bizonyos téma vagy műfaj szerinti kapcsolatot, közelebbről nézve azonban azt látjuk, hogy a *turcák jöresse az író bármely kötetében helyet kaphatott volna*. Hiszen az *Egy gyászjelentés szelére*, a *Szeksertés*, a *Gergelynap i harangszó* vagy a *Szél anygó jót akar éppúgy beillenék* a „Szegedi tuipántos láda” címmel 1936-ban megjelent gyűjteménybe, mint a *Küsmődi felkarolja a hazát*, *Illés megtette a törvényt*, *Mindenféle ördögökről* stb. az „*Utazás a földalatti Magyarországon*” címűbe (1935). Vagy ha műfaji egységet keresnénk a hagyományos kötet-keretekben, akkor is azt kellene látnunk, hogy ilyen sincs: még a *Vereimben* is együtt vannak a korábbi gyermekmesékből átírt tárcák az önéletrajzi jellegű elbeszélésekkel (*Mindennapi kenyerrünk*, *A gyemántcserep*, *Én és a zene* stb.) vagy éppen a Tömörkényi ízeit idéző rajzokkal (*Osztokodások*, *Igazságkeresők*, *Külpolitika*, *Mihály jolyamatba tetele*, s *Zuginé egyikéje* első része). Nem is beszélünk arról, hogy a *Parasztaim* c. kötetben benne van két műfajilag teljesen elütő írás, egy egyfölvonásos (*Csöszfogadás*) s egy jelenet, vagy inkább monológ (*Szakadsz-e már cérna?*), melyek egyébként aligha voltak „a Parnasszusra szánvák”, s bizony — különösen a monológ — művész értéke, parasztszemlélete sem méltó Mórához. (Egy kritikai kiadás ezeket a tárcáktól elkülönítve közzölné.)

Mindezek után sajnos be kell érünk azzal, hogy a megindult gyűjteményes Móra-kiadás követhetetlenül adja kezünkbe az író műveit: csekély részben a Móra által, zömében a véletlen szerinti, s ismét kisebb részben — a kötetben most először megjelenő írások esetében — a helyes időrendi szerkesztésben. Már-már bele is nyugodtunk volna ebbe, de az első kötet máris nyugtalanító kérdéseket vet föl. A mostani kötet nem közli a *Vereim*-ből a *Szeptemberi emléket*, *Mikor én telkesgazda voltam*, *Istenáldotta búza*, és *Az édesapám fejfái* című írásokat, mivel ezek szerepelnek a „Daru utcától a Móra Ferenc utcáig”, illetve a „Georgikon” c. kötetekben is (445). *Tehát nem tud következetes maradni a hagyományos kötetekhez való alkalmazkodásban sem*. S ezt még tetézi azzal, hogy viszont itt közli a „Kedve öreg árnyak” közé való *Egy gyászjelentés szelére* címűt vagy az *Istenáldotta búza* c. írásához szorosan kapcsolódó, tőle elválaszthatatlan, időrendben is ötnapos különbséggel utána következő *Hol termett az istenáldotta búza?* c. tárcát, noha, ha ebben következetes akarna lenni, azt is

át kellett volna vinnie a „Georgikonba” (ha — tekintve zártságát — másként nem, ennek függelékéül).

Ez az első kötet egyébként nem állította nehéz feladat elé a sajtó alá rendezőt, hiszen voltaképpen ismert anyagot kapunk; *ami új, azt a jegyzetek nyújtják*. A szövegközlésnek sincs különösebb problémája, bár itt-ott egy kis szövegkritika nem ártott volna. Például azt a durva sajtóhibát, amelyet nyilván a „Vérem” kötet szedője tett a szövegbe, hogy ti. Tisza Lajos *Gesztre* lovagolt Gerliczy báróékhoz (holott tudnivaló, hogy Gerliczy báróék *Deszken* tartottak kvártélyt a grófnak), föltétlenül ki kellett volna igazítani (149). Külön problémát jelent Móra nyelvjárásossága, illetőleg az e téren adódó következtetlenségek olvasót zavaró szerepének kiküszöbölése. Ez, hitem szerint, részben nyomdatechnikai eredetű, a pesti szedők olvasatának eredménye, részint azonban — s ez még minket is meglep — azt bizonyítja, hogy a *felegyházi Móra sem tudott veglegesen tisztába jönni a szegedi nyelvjárás egynemely sajátosságával*. Így pl. nyilván szándékosan írja a tárgyrág előtti ő-t következetesen, noha a népnyelv itt e-t mond az ilyen esetekben, mint *akiköt* (115), *zöldeköt* (122), *akármelyiköt* (174.), *földemöt* (247), *egyiköt* (60), *mindönt* (68), *fejédöt* (346), *szögeköt* (422) stb., stb. Más esetekben az a zavaró, hogy a szó félig ő-ző csak: *megkörnyéközte* (40), *tisztölletem* (57), *szömedöt* (64), *löhetett* (251), *mögkérdezni* (273), *rendölné* (320) stb. Mások oda is tesz ő-t, ahova a szegedi nyelvjárás nem: *régöbben* (74, 238), *nézőzök* (115); *mindögy* (122, 139), *ölöget* (öleget, 253), *ögyöbet* (ögyebet, 376) stb. Kedvvel használt a szegedi nyelvjárásban szokatlan igealakot is: *mönünk* (346), *elmönök* (410). Ezek az elírások jórészt olyanok, mint amilyeneket Móricz Zsigmond *Rózsa Sándor*ával kapcsolatosan már annak idején szóvá tettek a nem éppen elfogulatlan kritikások, de amelyeknek tárgyi igazát s az ő-zést ismerő olvasóra tett zavaró hatását valóban el kell ismernünk. Móricz annak idején Bálint Sándort kérte föl a nyelvjárasi korrekcióra (s ennek a nyomda sürgetése miatti elmaradása volt a hiba oka), és ezzel is (s erre vonatkozó hiteles nyilatkozatai szerint is) kifejezésre juttatta a nyelvi realizmus igényét a hiteles nyelvjárásias beszélgetésben. Fölvehetjük ezt Móra esetében is: azt hisszük, nem hűtlenség Móra szövegével szemben, ha — mint a *Rózsa Sándor* ügyében is — azt javasoljuk, hogy a sajtó alá rendezők — rendkívül óvatos, gondos mérlegeléssel — javítsák ki ezeket a nyelvi szelplőket a szövegben. Félreértés ne essék: kizárólag az ő-zés hibáinak javítását (tehát a rossz helyre tett ő-betűk e-vel való

cseréjét, s a közvetlenül ő-ző alakokban a szükséges ő-k pótlását) javasolom, semmiképpen sem azt, hogy nem ő-ző alakokat írjunk ő-zővé. Hiszen a nyelvjárásosság Móránál is inkább stílizálás, mintsem teljes, naturalisztikus hűség; nem is mindenütt él vele. De az ő szellemében cselekszünk, ha ott, ahol élni kívánt e nyelvi festési módszerrel, kiigazítjuk a részben tőle, jórészt pedig a nyomdától származó elírásokat.

Az egyes írásokhoz fűzött jegyzetekről elmondtuk már, hogy *Vajda László többéves, alapos kutatómunkájának eredményeit summarázzák*, s hogy főként ezek jelentik az újat, az irodalomtudomány számára hasznosat ebben a kötetben. Sajnáljuk, hogy a kötet végfelé nem kapunk ugyanolyan alapos magyarázatokat, mint az elsőknél, s hogy nem tért ki (csak elvétve, pl. az *Oszlókodások* esetében) *tárgytörténeti összefüggésekre*. Pedig Móra talán a legjobban alkalmas arra, hogy rajta az *irodalmi hatás és az eredetiség dialektikus összefüggését* tanulmányozzuk. A világirodalom összes nagy alkotója — Shakespeare-től Anatole France-on át Móricz Zsigmondig — élt az „utánzás eredetiségének” (France kifejezése szerinti) módszerével. Bartók idézi egyhelyütt Sztravinszkijt, aki nem hogy tagadta volna, vallotta, hogy „ott veszi témáját, ahol találja”; Benedek Marcell írja Shakespeare-ről, hogy egyetlen drámája sincs, amelynek tárgyát maga találta volna ki. France mondja Rabelais-ról szólván, hogy „a nagy költők egyúttal nagy kölcsozók”. Móra mindenben megfelelt e jellemzésnek: csak a mostani kötetben is két olyan elbeszélés szerepel (*Az Asszonyok Tüköreből*, *Tápéi diplomaták*), amelyről a magyar anekdóta egyetemes kapcsolatainak kitűnő kutatója, György Lajos derítette ki világirodalmi összefüggéseit. De ott van pl. a *Diptomaták*, amelyek gyökere nyilván a néphagyományban van, amint a Kálmány gyűjtötte „Nagyotmondó huszárok” (Hagyományok, 1: 178) mutatja.

De nemcsak sujet-keket, hanem kisebb motívumokat, s nem csupán a világirodalom közpréda-számba vehető folklorisztikus anyagából, anekdóta-kincséből, mesevilágából kölcsönöz Móra, hanem sokkal közvetlenebb forrásokból is. Ott van pl. a *Harmadikon* befejező mozzanata, amikor az öreg szerb ember a magyar meg a szerb bakterre hárítja a felelőséget, amiért a szőregi szerbek meg magyarok negyvennyolcban hajbakaptak (43). Csaknem azonos szavakkal írta meg ezt már Móra elődje, Tömörkény is a zentai Vászó bácsi szájába adva a tanúságot: „Szerb pap fölment a templomba és prédikálta: gyűnnek a magyarok és megölnék minden szerbet. Akkor magyar pap is fölment templomba és prédikálta: gyűnnek a

szerviányok és megölnek minden magyart. No aztán addig prédikáltak, hogy összevesztünk.” (Faj és felekezet. *Vándorló földiek* 1952. 179.) Nem érdektelen, hogy még a témára rátérő fordulat („hanem negyvennyolcban maga sem lehetett ilyen fehér kis birka”) is megmaradt Móránál („azért negyvennyolcban a szőregi szerbek is csak ráfogták a kaszát a magyarokra”). Vagy idézhetjük a *Hol termelt az isten-áldotta búza?* című tárcának anekdotáját arról, hogyan hallotta a szegedi tanyavilág népe Szluha Guszti szegedi rendőrkapitánytól Homérosz Iliászát, s mint lett egy esztendő leforgása alatt Achillesből — „Ag Illés nevezetű huszárgyőrök.” Móra itt sem tartja szükségesnek elmondani, hogy ezt is Tömörkénytől tudja, ő is írta meg alig egy évtizeddel annakelőtte *A tanyai ember Ag Illése* címmel egy néprajzi szakcikkében (*Ethn.* 1914 : 97—101.) Meglehet, hogy már nem is emlékezett rá, honnan tudja: innen az a néhány apróságban megmutató eltérés is (Tömörkény nem Szatymazra, hanem Alsótányára teszi az esetet, s nem egy esztendő múlva, hanem „harmadnap estenden” hallotta vissza a főkapitány a mesét. Mindenesetre Móránál — az egy éves distantia — hihetőbb!)

Ugyanítt a *Földhözragadt János történetében* olvassuk azt az apró epizódot, hogy a háború poklában, a lengyel harcmezőkön a szegény földnélküli János, miközben hasonfekve várta a halált, „a srapnelek csipogása közben belemarkolt a föltürt földre, szétmorzsolta, a szagát beszívta, a nyelve hegyére vette és hátraszólt a tisztjének: — Hadnagy úr, ez ám a föld!” (161). Móra nem járt a fronton; ezt a magyar paraszt földszeretetére oly jellemző esetet szegedi barátjától, Tonelli Sándortól hallhatta: Tonelli, aki tartalékos hadnagyként szolgált a világháborúban, egyik cikkében, melyet emlékezetem szerint (sajnos, elmulasztottam följegyezni) 1928—30 között a *Homokóra* c. szegedi hetilapban írt háborús emlékeiről, maga is elmondja, csaknem szó szerint így.

A „kalcinált szóda”, a „herepfedény”, meg a „tetrakontaoktaéder” mellett Móra sokat emlegetett példája az iskolában tanult haszontalanságok, tudni nem érdemes dolgok szimbolizálására, s néptől idegen, álpátoszú stílus érzékeltetésére az a tanyai vizsga, amelyen szegény kis Buborék Tallas Andriská hiába rugaszkodik neki többször is a Mátyás királyi választásáról szóló történetnek, csak nem tudja kiolvasni a számára értelmetlen kifejezést: olvas előbb „fennkölt lelkesesét”, aztán „felkönt lelkesesét”, végül „fölkent leselkedést” — csak éppen a „fennkölt lelkesedésre” nem tud ráállni „a szegény kis

szittyta” nyelve (197—198). Móra írásának első változata a jegyzet szerint 1931-ből való. S a *Szeged* című napilap 1924. június 22-i számában Juhász Gyula — minden bizonnyal makói élményei alapján — ezt írja *Kis magyarok vizsgáznak* című riportjában: „Először olvasás van, Petőfi Sándor életét betűzik, lelkendezve, néhol akadozva és a nagy ember alakja, sorsa mondatról mondatra nő, nő, a kiskőrösi bölcső ringásától a segesvári közös sír dübörgéséig... A hazafias lelkesedés... rebegi a pöttön Kovács Kása Jani, mire az elnök úr szeliden megkérdezi: — Hogy is van az, fiam? Nézd csak meg jobban egy kicsit! — A hazafias lelkesedés — sivitja még nagyobb buzgósággal a gyerek. — Lelkesedés, fiam, lelkesedés! — A hazafias lelkesedés — törí ismét a nyelvét és negyedszer is csak lelkesedés az...”

Az, hogy honnan vette Móra témáit, motívumait, érdekes, de tán még érdekesebb, *hogyan alakított rajtuk*. Juhász Gyula — újságírói, riporteri földadatahoz híven — színesen, de a valósághoz ragaszkodva írta le az elemi iskolai vizsgát. Móra *költött*: a megtalált, készen kapott valóság-magot a maga fantáziája és eredendő humorérzéke szerint továbbfejlesztette, s amíg Juhász nebulója kitart a lelkesedés mellett, Móra újabb tréfaforrást lel a szó továbbvariálásával. S nemcsak jó szójáték-sorozat ez a számára, de alkalmas mondanivalója tartalmi elmélyítésére is: kifejezi, hogy a lelkesedésre még véletlenül sem tud ráhibázni szegény kis magyar, mert ez számára idegen szó; keres tehát olyat, ami neki értelmes! Mindezt Móra még fokozza, hogy a „hazafias” jelző helyébe is olyat fundál ki, amely a jelzett szóhoz hasonlatosan értelmetlen a nép számára, s szintén alkalmas népetimológikusan „értelmessé” alakításra.

Minden alkotó, aki közkincsékként kezeli a világirodalom és a folklór egyetemes tárházát, szükségét érzi, hogy nyilatkozzék is az eredetiség és utánzás problémájáról; nem véletlen, hogy éppen Anatole France ejt szót annyiszor erről. Móra egy fiatalkori cikkében (Plágium-tudomány, *Az Idő*, 1908. február) szintén vall erről, elárulva, hogy maga is „találva” érzi magát, amikor a forráskutatókat — mint afféle fán élősködő hernyókat — elutasítja attól a földattól, mely kimutatná, „legnagyobb költőink mit honnan loptak össze.” S a mai kutató — bármennyire is szintén „találva” érzi magát Móra itteni próféciájától (hogy ti. nemcsak a régiak, az új írók, költők is megkapják a maguk hernyóját!) — mégsem mehet el Móra írásai mellett anélkül, hogy szemügyre ne vegye mind forrásait, mind azt a sajátosságos, „mórai” módszert, amellyel sajátjává haso-

nítja a készen kapott témákat, motívumokat. Akár tudatos, akár véletlen volt például, hogy a *Hol termelt az istenáldotta búza?* című tárcában Móra szuverénül használta Tömörkény motívumát, nagyon jellemző és a művészi hatást fokozó dolgot tett vele: a forma adekvát a tartalommal; az Ág Illés-motívum újramesélése pontosan azt illusztrálja, amit az író egész írásával képviselt: a motívumok vándorlásának, tudatos írói alkalmazásának jogosságát. *S miközben magyarázta — meg is valósította Móra* — akárcsak a népköltészet — az eredetiséget nem a motívumban, a témában, hanem a megformálás sajátosságában, az aktualizálásban valósítja meg.

Az aktualizálást remekül igazolják Vajda László bibliográfiai jegyzetei. Meglepő például, hogy a huszas évekbeli, *Világban és Magyar Hírlapban* megjelent tárcák zömét megírta Móra még 1921-től datálható országos hírneve előtt, vezércikkekben és gyermekmesékben. Az a Móra, akit könyveiből ismer az ország olvasóközönsége, voltaképpen az 1921 utáni Móra, hiszen előtte csak mint „lírai költő” volt ismeretes, de az is inkább csak a Petőfi Társaság konzervatív költői előtt. (Ezért érthető Ady lesújtó nyilatkozata Móráról 1906-ból, hiszen ő még csak az Arany-epigon, Pósa társaként szereplő költőt ismerhette!) Most mindannyiunkat meglep, hogy a huszas években született tárcák legszébbjeit — voltaképpen 15—20 évvel korábbinak kell tartanunk, s leszögezhetjük, hogy *Móra trásművésze volt már országos prózairói hírneve előtt is*; az országos publicitás csak ösztönözte és továbbérelte művészetét. A jegyzeteknek a korábbi mesevariánsokra való utalásait megszerezhetjük még kettővel: így az *Én és a zene* megjelent *A körtemuzsika* címmel (*Furfangos Cintula*, 1955. 3. kiad. 80—82.), a *Tápai diplomátuk* pedig *A szőregi követek* címmel (no. 137—139.).

Még van néhány kisebb megjegyzésünk a jegyzetekhez. Szalay József nem rendőrkapitány, hanem rendőrfőkapitány; ez nem lenne önmagában fontos, de Móra meglehetősen gyakran emlegeti így (445). Móra és Juhász 1919 áprilisában nem a kormánytól kapott megbízatást kulturális munkákra, hanem csupán a szegedi második, ún. polgári direktóriumtól, pontosabban Dettre Jánostól (447). A *Tetrakontaoktaéderek* c. tárca jegyzetének megjegyzését, hogy a „bevezető és befejező része az első kiadás szövegében nem található” (448) nem értjük: az itteni szöveg ugyanis nem tér el az első kiadásétól. Véletlenül lemaradt volna mégis? A *Lóvászár* jegyzete „első fogalmazásának” említi a közölt változatot (455); ez azt jelentené, hogy volt későbbi is; ez esetben viszont

talán a későbbit kellett volna közölni, hiszen a kiadások szabálya, hogy mindig az író kezéből kikerült legutolsó változatot bízzuk az örökkévalóságra, hacsak ennek valami egyéb ok (kényszerű változtatás, cenzúra stb.) ellene nem mond. A *Hol termelt az istenáldotta búza?* jegyzetében említést érdemelt volna talán, hogy az Ág Illés-motívum fölbukkan a *Négy apának egy leánya* c. regényben (1955. évi kiadás, 110. l.) is. A *Csöszfogadást* korábban mutatták be, mint a jegyzet tudja; Móra *A saját kézírásomról* c. tárcájában (*Sokjéle*, 1927. 208.) elmondja, hogy „valami baráti kör farsangi mulatságára írtam vagy hat éve egy ártatlan tréfát, amit aztán pár esztendeje a makói színházban egész komolyan is »színr hoztak». Nem tudom *A saját kézírásomról* pontos megjelenési adatát, de az egyfölvonásos tárgyából (az értelmiség leszegényedéséből, a rekvirálásokra való utalásból, a kiszagda-önérvet nagy fokából) arra következtetek, hogy a *Csöszfogadást* 1920-ban írhatta Móra. A makói színházban pedig — Juhász Gyula *Szép csöndesen* és Réti Ödön *Viora* c. jeleneteivel együtt — 1924. szeptember 18-án mutatták be. Ez alkalommal készültek az ismeretes csoportképek, melyek részint különféle helyzetekben a három szerzőt, részint pedig néhány makói barátot — köztük a fiatal József Attilát — is ábrázolják; ez utóbbiról írta Juhász Gyula is, Diósszilágyi Sámuel is az ismert anekdotát „az aradi vértanúkról” (a két szakállas, Juhász Gyula és Károlyi Lajos miatt). Az 1925-ös szegedi előadás tehát nem az első volt. (Egyébként így emlékszem, az állástalan színészek javára még egyszer, 1926 őszén is bemutatták. A napisajtóban persze ennek is utána lehetne nézni.)

Engi Tüdő Vincéről Cserzy előtt (473) már Tömörkény is írt, tárcában (*Rónasági csodák*, 1905) és néprajzi cikkben (Tanyai orvosságok, *Néprajzi Értesítő*, 1907: 244—245.) is.

Farkas Szilárd, „a regénybe is belementett csókai pap” (310) a *Négy apának egy leánya*” — Pap Fidéjé. Eletrajzi szempontból is, a regény értelmezése szempontjából is érdekes ez, mert a regényelemzésnek vizsgálóra kell majd vennie, hogy a csókai ásatás emlékei (a 910-es években) és a Heller Ödön meggyilkolásával kapcsolatos tápei valóságzikkák (1920—21-ből) mint ötvöződtek, fonódtak egybe a regényben.

A gyűjteményes kiadás tájékoztatójában olvassuk, hogy a sorozatban megjelenik majd egy kötetnyi kiadatlan karcolat *A lümbusz-ból* címmel. A cím nagyon találó, valóban mórjai, hiszen kedvelt szavát teszi meg

kötetcímé. Azonban szeretnék, ha Móra írásmódjához híven s-sel szerepelne a szó, hiszen magyarosan így is ejtik. Hasonlóképpen, a verseket tartalmazó kötet címében (*Könnyes könyv*) megfontolandó a hosszú mássalhangzó; ismeretes, hogy az első kiadások címe bizonyos archaizáló szándékkal „Könyes könyv” volt; megváltoztatásához alapos mérlegelés és — megokolás szükséges.

Végül a magyarázó szótárról: ez bizony nem könnyű probléma. Magam is sokat vívódtam rajta gombában is, lektorral is a Juhász Gyula-prózák sajtó alá rendezésekor; nincs ugyanis objektív mérce ahhoz, mit kell magyaraznia egy ilyesfajta népszerű kiadás szerkesztőjének. Ha mindent akarna magyarázni (minden nevet, idegen szót, tájszót stb.), a könyv fele texikonná változnék. Mihelyt viszont szelektál, rögtön szubjektív lesz, s a legkönnyebb követelni a jegyzetelőtől ezt vagy azt a szót. Ime: míg a *lenungot* mindenki ismeri, mégis magyarázza a könyv, nem kapunk magyarázatot az ilyen idegen szavakra: *idioma* (87), *entente-komiszáros* (97), *fidibusz* (104), *illojális* (105), *détail* (114), *immunitás* (137), *kondoleál* (146), *l'art pour l'art* (10) *múzeum-chef* (38), *doktriner* (25), *budget* (37), *kriminalista* (329), *laterna magika* (329), *grép-fruít* (434) stb. (Ez utóbbi azért is fontos, mert rim következik rá.) De hasonlóan vagyunk a tájszavakkal is, bár egy részük a mondatösszefüggésből kétségtelenül érthető (mint pl. *összebarmol*, 25, 28, *kögül*, 26, *templompríbék*, 29, *rezsgeni*, 362, *szuszkolódik* 363, *kahog* 364); jónéhány azonban kívánna magyarázatot (*sejtán* 60, *csiszlik* 56, *habókos* 56, *réztollú bagó* (= bagoly) 75, *tarka-bíró* 56, *miszlik* 155, *csörtög* 278, *zákányos* 301, *nyihároz* 345, *kompolyodik* 380, *jarba* 335, *szukszul* 341 stb.)

Lenne néhány tárgyi magyarázni való is, ha már azt, hogy „ödzik a bocskora”, magyarázza (*zálogos tehén* 26, *Molinúry baka* 29, *Kukália* 30, *33-as bizottság* 196 stb.), valamint a jegyzetben említettekén kívül is néhány név, mely párszavas magyarázatot igényelt volna (*Horváth Zoltán* 101, *Smith Ádám* 169, *Somogyi Szilveszter* 50, *Szentgyörgyi Albert* 286, *Farkas Szilárd* 310, *Kállay Albert* 383, *Beck Pista* 416). Ismétlem, vitatható, hogy minderre szükség van-e, de mindenesetre, ha olyanokat magyarázunk, mint amilyenekre a könyv vállalkozott, akkor — konzekvensen — ezeket is meg kellene magyaroznunk; hiszen aki nem tudja Bartucz Lajosról, hogy kiesoda, éppúgy nem tudhatja Szentgyörgyi Albertől s még kevésbé pl. Somogyi Szilveszterről.

A jegyzetekben említett aetiologikus mesék néprajzi szakszava: eredetmagyarázó

mese (475). Átokházáról elmondható, hogy ma Ásotthalom néven önálló község (476). Az atrec nem egyszerűen magyarosítása a német Adresse-nek, hanem népnyelvi alakja (476). Nem szabatos a jegyzet a Dömötörtemplomról, mert a fennmaradt Dömötörtorony nem a Fogadalmi templom előtt lebontott belvárosi templom tornya, hanem annak falából előkerült, sokkal régebbi, Árpádkori templom maradványa (477).

Sajtóhiba is akad. Egy részük nem veszélyes, de az bosszantó, hogy a *lánybogyú* almát *lúgybogyú*nek szedik (65), mert akkor értelmetlenné válik az asszociáció: „ráéhözik az ebhitű török” az alma láttán az adakozók lányaira...

Végül elkelt volna a kötetbe néhány illusztráció is, legalább a címlap elé egy jó Móra-portré.

*

Kizárólag a kötet szövegkiadási problémáival foglalkoztam, mert szükségesnek véltem, hogy a további kötetek az első bizonyos tanulságait hasznosítsák. Tudomásom van arról, hogy a sorozatszerkesztőnek a kronológiai szövegközlést illető szándéka a kiadó akaratán hiúsult meg, így az erről elmondottakat a Magvető kiadónak adresszálom; talán még nem késő belátniok, milyen következtelenségekbe kényszerítik bele a vállalkozás tudományos munkásait, akik helyes fölfogással — és gazdag bibliográfiai apparátussal — a gyűjteményes kiadás egyedül járható útját tervezték. Ugyanígy meggyőződtem arról, hogy a magyarázó jegyzetektől szintén a kiadó hagyta ki önkényesen a hiányolt kifejezéseket, s ezzel ismételtelen kellemtelen helyzetbe hozta a sajtó alá rendezőket. Végezetül el akarom kerülni a látszatát, mintha a tárgytörténeti párhuzamokat hiányként kérném számon a jegyzetektől; csupán az álkalmat ragadtam meg, hogy a kötet anyaga kapcsán ezt a problémát előtérbe állítsam.

Újból hangoztatom, hogy Vajda László, a sorozat szerkesztője (nevének a sorozatjelzés alatt, nem pedig a kötetcímlap verzőjén lenne a helye!) a legalkalmasabb a gyűjteményes Móra-kiadás gondozására, amint ezt már az első kötet jegyzetei is igazolták, noha ebben a kötetben még kevésbé csillogtathatta meg anyagismeretét; hozzáértése még csak ezután, az eddig kiadatlan anyagokat tartalmazó kötetek napvilágra kerülésekor fog igazán kiderülni.

Az olvasók szinte oly érdeklődéssel várják a következő köteteket, mint az irodalomtudomány munkásai.

Péter László

ÁPRILY LAJOS : ÁBEL FÜSTJE

Válogatott versek. Drámák. Szépirodalmi könyvkiadó Bp. 1957.

Tiszta ember és tiszta költő — így jellemezném Áprily Lajos egyéniségét és költészetét, ha egyetlen szóval kellene beérnem. Ezt az egyetlen szót textusnak választva és egész tartalmát kibontva, elmondhatnám mindazt, amit emberről és költőről tudni és kimondani lehet.

A jelzőnek megvan az a veszedelmes tulajdonsága, hogy amikor jellemez, egyben korlátoz is. Kizár, vagy legalábbis feledtet minden olyan tulajdonságot, amely benne nem foglaltatik. Homeros az ismétlés erejével kalapálta emlékezetünkbe a rhododaktylos Eost, s az ő hajnalát mindig rózsaujjúnak fogjuk látni. Ady helyesen, ösztönösen érezte, hogy hármásával-négyesével kell a jelzőket tornyoznia, ha látomását korlátok közé nem akarja szorítani. A „tiszta” jelzőnek az a veszedelme, hogy nemcsak elmentétét, a piszkosat, szennyeset rekeszti ki, hanem az árnyalatokat is a két véglet közt. Legkényelmesebb meghatározása a tisztaságnak egy negatívum: a szenny hiánya. Aki a tisztaságról prédikál, rendszerint azoknak a szennyes bűnöknek leírásában édeleg, amelyek a tiszta emberből hiányzanak — s eléri azt, hogy üresnek, szintelennek, unalmasnak érezzük a tisztaságot. A desztillált víz nem oltja a szomjat, sőt az egészségnak is árt.

Ha a csupa negatívumot jelentő tisztaság művészi érték lenne, akkor a nagyanyáink számára írt épületes történetek jelentenék az irodalom csúcseit, Ady pedig, aki azt írta magáról, hogy lelke mélyén mocsrar: a fürtelem — egyáltalán nem lenne költő.

Kétségtelenül körülhatárolhatjuk Áprily költészetét negatívumokkal is. Nincsenek szenvedélyei. Nem szólal meg olyan vágya, amelynek teljesüléséről rezignáltan le ne tudna mondani. Öröme nem ujjongás, legmélyebb fájdalma sem a sebzett vad üvöltése. Emberszeretete nem megy a forradalmársággig, sem politikai, sem szociális tekintetben. Könnyű munka lenne ilyen negatívumokkal tönkreszabdalni egy rosszul elképzelt költő-ideált.

De én pozitívumra gondolok, amikor tisztaságról beszélek. Nem arra, ami nincs meg az emberben és a költőben, hanem arra, ami árad belőle. Ha a ránk törő szenny bemocskolhat bennünket, a felénk sugárzó tisztaság ne tudna beragyogni és belénk hatolni? Valóban iztelen, színtelen, súlytalan lenne az, ami az emberben legértékesebb, aminek hordozói kiválasztott emberek, s amit továbbadni, szétsugároztatni a legszebb emberi és költői kötelesség, a legszociálisabb cselekedet?

Erről a sugárzó, átható, nemesítő és végeredményben teremtő tisztaságról beszélek, Áprilyról szólván.

A hetvenéves költő új könyve ismét válogatott versekből áll. Jellemző rá, hogy bár egész életében ritkán szólalt meg s tökéletesre csiszolt versei gondos válogatást árulnak el, többször is adott ki válogatott költeményeket. Most, majdnem félszázados útjára visszatekintve, egy nem is vaskos kötet első felében foglalja össze az első harminc esztendő sokszorososan átszűrt termését (nem egy emlékezetes versét fájdalommal nélkülözük is) — és a kötet másik fele ad részletesebb képet az utolsó másfél évtized terméséről.

Áprily annak a csodálatosan termékeny lustrumnak szülötte, amely — más műfajokról és művészetekről nem beszélve — olyan lírikusok születési évét foglalja magában, mint Babits, Juhász, Kosztolányi, Tóth Árpád, Füst Milán... j' en passe. Különbösképpen csupa poeta doctus, a távol Eredélyből később ideszakadt Áprilyval együtt. Megszólalásuk olyan időre esik, amikor valamennyiüknek megfeszített erővel kell küzdenie, hogy a közvetlenül előttük járó lángészről, Adytól, minél határozottabban elkülönítsék a maguk egyéniségét. Előttük áll a Petőfit követő epigon-korszak elrettentő példája. A szabadulás nem volt könnyű — gondoljunk Tóth Árpád Ady-rajongására. Érthető, hogy a kortársak közt éppen ezek a poeta doctusok szabadultak meg legkönnyebben. Nemcsak tehetségük, doctus voltak is segítette őket: az intellektus, a mélyen magukba szívott és tudatosan feldolgozott kultúra, Ady zseniális ösztönösségével szemben.

Áprilynak Adyhoz való viszonyában ne azt firtassuk: hány szenvedélynek, hány téma körnek hiánya különbözteti meg költészetét fehér színét Ady szivárványától. Hiszen a fehérben benne van a szivárvány minden színe. Az ő függetlenségi nyilatkozata: a pisztrángról szóló vers. A pisztráng annak a földnek vízében él, ahonnan Áprilyt elszakította a sors s ahová örökös honvágy vonzza. A pisztráng csak tiszta vízben tud megélni. A pisztráng mindig fölfelé, ár ellen úszik. És végül — hogy a függetlenségi nyilatkozat egésze világos legyen — a pisztráng az Óceántól indul el és visszajut az Érig.

Az Óceán a tudós poeta számára kettős szimbólum. Egyik értelme a nagyvilág, amit Ady fizikailag megtapintott Párizsban, ő pedig rezignáltan lemond róla első fiának születésekor. Hogyan telnék párizsi útra a család-

apává lett fiatal vidéki tanárnak? Olyan vágyalom ez, amelyet említeni is alig hallunk többé. — Másik értelme a szónak az a mély kultúra, amelyet szegényen is meg lehetett szerezni. A pisztráng magával hozta az Óceánból és az Ér javára használja fel. Gondoljunk a műfordító Áprilyra, aki versben Shakespeare, Hauptmann, Ibsen, Puskin és Nyekraszov, prózában Gogol és Turgenyev műveit szólaltatta meg tökéletes formában és a legtisztább magyarsággal.

Áprily irodalmi kultúrája Babitséval rokon. Alapja a nyelvnek és a formának szinte vallásos tisztelete. A forma tisztaságának gondját talán a többször emlegetett ötvös-östől örökölte. Legerősebb nyomot a görög klasszikusok hagynak költészetén — erre vall két drámai költeménye, a Proserpinalátomás, a hexameterek, distichonok, saphoi strófák. — De még gyakrabban s ugyanolyan mesteri tisztasággal használja a nyugati formákat is. Hangjának emelkedettségére, tempójára jellemző, hogy e formák közt legkedvesebb neki a keresztrimes ötös-hatodfeles jambus.

Tartalmilag Nyugat hatása kevésbé nyilatkozik meg. A mitológiát, amely az erdélyi vagy szentgyörgypusztai tájakat benépesíti, a görögöktől kapja. Érthető ez: amikor egész magát kivetíti a természetbe, ebben az egészben nemcsak érzés, vágyakozás, hangulat, hanem kultúra is foglaltatik.

Áprily egész életében a szerelmes figyelő szemével járta a természetet. Ez nemcsak azt jelenti, hogy hű és jellegzetes jelzőkkel ruház fel százféle állatot, fát, virágot. Jelenti azt is, hogy fű, fa, virág, madár, felhő, szikla új meg új világitást kap a költő hangulata szerint. Az erdő lombja közt átnyilazó, földön játszó napsugár fényes foltja nem egy versben fordul elő, de érdemes lenne sorra szedni: hányféleképpen.

Áprilynak nincs egyetlen ilyenfajta felkiáltása sem: „Ó természet, ó dicső természet!” (Általában azt hiszem kevés felkiáltójelet lehetne összeszámolni verseiben.) Nem magasztalhatja a természetet, annyira egy vele. Önmagáról keveset beszél, költői szemérem dolgában Arannyal rokon. Amit életéről megtudunk, azt is a szülőföld, Enyed, az édesanya, a feleség, a gyermekek, az unoka képen látjuk tükröződni. Az unoka... ennek a drága kis teremtsnek elvesztése sajtolja ki a költő lelkéből azt a versciklust, amelyhez esztétikus nem mer hozzányúlni, mert leggyöngédebb szavaival is sebeket bolygatna, dicsőregetéért sértés-számba menne. Nem hárta, dicsőségért íródtak ezek a versek, hanem a költő szíve véreből áldoztak fel valamit, hogy az életnek, a maradandóságnak egy darabkáját megmentsék az örökre elveszett kedves gyermek számára.

Mit mond a költő az emberek világáról? Keveset. Az embernek csúcsát keresi, a legmagasabb pontot, améddig az ember eljuthat — és két világháborút él át, meg a fagyűlöletnek a háborúnál is borzalmasabb embertelenségeit. Az ő hangszere nem alkalmas arra, hogy iszonyodását teljes valóságában kifejezze. Ahol ezt a tárgyat érinti, nem jut tovább a keserű rezignációnál. Inkább hallgatása beszél, menekülése a természetbe, s az a sok tartalmilag gyakran egymásba folyó négy soros vers, amely a legmélyebb rezignáltság formái kifejezője. Hosszú időn át nem próbál nagyobb verset fölépíteni: minek? „Lirai sóhajokba tördeli szét fájó lelkét.”

Szociális forradalom? Áprily lelki alkattal nem lehet forradalmár az ember. Csak átveheti a rőzsegűjítő anyóka terhét, mert kezét hasonlóknak látja az édesanya agyondolgozott kezéhez. Ennyi elég, hogy lássuk: melyik oldalon áll az emberért folyó küzdelemben.

Horátiusi öntudat nincs benne. Mint Aranyánál, úgy hiszem, nála is szerénység a szemérmesség alapja. Szentgyörgypusztai kis háza előtt befog egy forrást: ezt érzi legmaradandóbb művének.

Ábel füstje... A rövid vers, amelynek címét Áprily a gyűjtemény élére tette, nem a legjelentősebbek közül való. De a cím tökéletesen jellemzi a költő művét. Áldozat füstje, amely tiszta fehéren, töretlenül, egyenesen emelkedik fölfelé.

*

Néhány szót még a kötetet lezáró drámai költeményekről. Áprily görög kultúrájának szép termékei ezek. Az *Oedipus Korinthosban* 1954-ből való és nyomtatásban most jelent meg először. Jambikus trimeterben írt előjáték Sophokles *Oedipus királyához*. Költői dramatizálása egy ősi anekdotának, amely szerint már Polybos udvaránál fölmerült a gyanú Oedipus származását illetően. Egy elfojtott testvér-szerelmem előre veti az incestus árnyékát.

Régebbi mű amellyel örömet találkoznak újra, az *Idahegyi pásztorok*. Homerosi epika és sophokleszi tragikum keveréke, klasszikus stílusban, de Áprily kedves nyugati versformájában, amely sokat elvesz a mű drámaiságából. A trójai háború kimeríthetetlen anyagából Páris tragédiáját formálja meg. A királyfit, éppen mint Oedipust, kitétték szülei, mert a jóslat azt mondta róla, hogy Trója pusztulásának okozója lesz. Végzetét — amely egyben városának végzete is — épp oly kevésbé kerülheti el, mint Oedipus. Az istennek őt is bűnössé teszik akaratán kívül. Az Erinysek üldözése elől máglya-halálba menekül.

Ebben a tragédiában szólal meg a legerősebb hang, amelyre Áprily hangszere képes volt. Idézem Páris szavait, a háború elátkozását. Ez a néhány sor sokat elárul abból, ami a rezignált, halkszavú költő lelke mélyén rejtőzött.

... Jaj átkozott az átok,
melynek tüzes bilincsét hordozom —
Az ember-irtó, farkas-torkú rémet:
a háborút jajjal megátkozom!

A vakmerőt, ki vészthozó kezével
kinyitja dőghalás ketrecét,
kigyó riassza, barlangszáj kilökke,
hazátlanul bujdosson szerteszt!
Holló feleljen jajgató szavára,
itassák vérré változó vizek —
s borzongató dalt zúgjanak fülébe
az embervérre-bősz Erinysek —!

Benedek Marcell

MAGYAROK BESZÉLNEK

Szemelvények emlékiratokból. A kötet anyagát válogatta Hatvany Lajos és Belia György. A bevezetőt és utószót Hatvany Lajos, a jegyzeteket Belia György írta. — Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1957.

Negyven íves könyv, közel félévezred hazai memoárirodalmából. Mátyás király korától Ferenc József koráig követik egymást a fel-fellobbanó fényecskék, amelyek egy pillanatra megvilágítanak egy-egy jólismert vagy félig-elfelejtett arcot, s talán némiképpen módosítják is az olvasóban a benne élő képeket a magyar múlt hőseiről. Annyi bizonyos, és ezt eleve le kell szögezni: nagyon érdekes, sőt, nagyon szórakoztató olvasmány. Olyan könyv ez, amelyet az ember előelővehet, találomra bárhol felülthet, kicsit beleolvashat, s mindújra úgy érzi magát, mintha nem túlzottan fontos, de mosolyra, fejcsoválásra, vagy esetleg elgondolkozásra készítő pletykákat hallott volna régi ismerősökről.

Hogy mi a könyv célja? Az előszó igyekszik rá egyértelmű magyarázatot adni, mondván: „E könyv célja, hogy a magyar történelem folytonosságának, a két háború vágta szakadékon keresztül, olyan szakvakban verjen hidat, melyekben egy-egy nemzedék nevezetes vagy névtelen szereplői, a maguk korának vezéreszméit, tudatosan vagy öntudatlanul kimondták.”

Kétségtelen, hogy aki igényt tart arra, hogy többé-kevésbé tisztában legyen nemzeti múltunk hozzánk vezető méltóságos folyamataival, az nem csak kuriózumok kedvelésének okából kap egy ilyen könyv után. Egy ilyen könyvre tulajdonképpen nagyon nagy szükségünk lenne. Ez a *nagyon érdekes kötet nem az*. Ha volna már egy ilyen könyvünk, akkor a *Magyarok beszélnek* lebilincselően egészítené ki ama könyvet, hiszen megvan benne minden, ami abból a még össze nem állított könyvből kimaradt. Hatvany Lajos és Belia György gyűjteményének ugyanis a legfeltűnőbb tulajdonsága, hogy nem azok a magyarok beszélnek benne, akik a maguk korának vezéreszméit legjellegzetesebben hordozták, hanem azok a magyarok, akik ezekre a nagy egyéniségekre visszaemlékez-

nek. Nem Mátyás király, Zrínyi Miklós, Széchenyi István, Kossuth Lajos fejt ki korának vezéreszméit, nem Deák Ferenc igyekszik indokolni a Kiegyezést, hanem mások — esetleg igen kitűnő írók, máskor jószemű, okos írástudó kortársak — szólnak felőlük, nem egyszer érdekes részletújtonságokat elárulva, tehát ismereteinket okvetlenül bővítve.

Persze, a recenzióknak semmiképpen sem volna joga ezt a hiányt számonkérni a szemelvény-gyűjteménytől, ha az előző nem ezt a sokkal súlyosabb célt tűzte volna ki. Lehetséges, hogy nem is volna ilyen kellemesen olvasmányos a könyv, ha a hazai reneszánsz vezéreszméit Mátyás király szavaiból vennők tudomásul, ha a parasztháborúk célkitűzését Dózsa György megfogalmazásában olvasnók újra, ha az úri reakció igéit Werbőczy hangoztatná, s utánuk maga Zrínyi Miklós jelentené be, hogy immáron megszületett a magyar nemzeti állam tudata s igénye, majd Rákóczi közölné a kurucok uralkodó eszméit, Martinovics a felvilágosodás jegyében született polgári forradalmiságát, Széchenyi a reformkorét, Kossuth a negyvennyolcas forradalom szabadság-eszméjét, Deák Ferenc a kiegyezés megfontolásait és Táncsics Mihálytól olvasnók, hogy a szocializmus első reményei is eljutottak a magyarok földjére. Ezek a férfiak valóban hordozói valának egy-egy kor vezéreszméinek. A kötet szerzői pedig javarészből csupán ezeknek a megihletettjei voltak. Ezért kockáztattuk meg már mondanivalónk legelőjén, hogy a könyv olvastán egyben-másban ugyan módosul bennünk a hazai múlttra vonatkozó kép, de maga az összkép vagy már eleve megvan bennünk, vagy ha hiányzik, ezekből az érdekes történetekből ugyan ki nem alakul.

Tehát ne tekintsük a *Magyarok beszélnek* című gyűjteményt annak, aminek ígéri magát, hanem annak, aminek valójában sikerült: egyrészt történelmileg általában hi-

telesnek mondható anekdotagyűjteménynek, másrészt olyan emlékeztetőnek, amely nyomtattal hívja fel a figyelmet arra az irodalomtörténeti tényre, hogy van nekünk egy kitűnő és köztudatba eléggé nem került memoáriradalmunk. A memoárról, mint irodalmi műfajról ugyanis esztétikánk is, irodalomtörténetírásunk is csak nagyon mellékesen szokott beszélni. Pedig egy jó emlékirat esztétikailag is felérhet egy jó korábrázoló regénnyel. Bethlen Miklós, Pulszky Ferenc vagy Déryné (aki egyébként nem szerepel ebben a gyűjteményben) epikus mércével mérve is remeket alkotott, és Jósika Miklós emlékiratai talán legjobb regényeinél is többet érnek. A Hatvány — Belia féle összeállítás, habár csak apró mazsolákat szedett össze ebből a sokféle izekkel teljes termésből, mindenesetre meggyőzhet bárkit arról, hogy költészetünk, elbeszélő- és drámai-irodalmunk mellé előbb-utóbb rendszeresen föl kell dolgozni memoáriradalmunk történetét is. S az esztétika feladata lenne, hogy elméletileg is felmérje ezt a naplótól a szoros értelemben vett visszaemlékezésen át egészen a riportázsig terjedő tág határvidékű irodalmi műfajt.

Ha pedig tudomásul vesszük, hogy milyen iradatlanul nagy az a terület, ahonnét a kötet összeállítói kiemelték anyagukat, akkor már eleve le kell mondanunk a válogatás kritikájáról és fel sem tehetjük a kérdést, hogy az adott negyven ívbe miért éppen a felvett darabokat szemelték ki. Hiszen mindez, amit összegyűjtöttek, nagyon érdekes, és sokszorosra maradt ki annak, ami hasonlóképpen érdekes. De negyven ívbe csak negyven ívnyit lehet beleszorítani, és nem többet. Sajnálatos volna, ha azok helyett a könyvben levőket nem olvashatnók.

Persze tulajdonképpen minden szemelvény bosszantó dolog: az olvasó gyámság alatt érzi magát. Mintha *ad usum delphini* előírnák neki, hogy ettől vagy attól a szerzőtől éppen ezt a részt olvassa. Holott minden érdekes szemelvény a mű egészére és a szerző egész életművére ébreszti fel a vérbeli olvasó ember kíváncsiságát. Ezért érzem úgy minden szemelvénygyűjtemény — sőt minden anthológia — olvastán, hogy gusztuskeltő, ravasz prospektust tartok a kezemben. De ennél a könyvnél úgy hiszem mégis erénynek kell betudnunk az ily módon felkeltett bosszúságot, hiszen a legtöbb — idézetekből megismert — emlékirat alig-alig megközelíthető, s ha nem volna ez a gyűjtemény, ennyit sem ismerhetnénk belőlük. Ezek az ízelítők valóban felkeltik az ember étvágását. (Mint gyakorló és passzionátus olvasó azonban erősen hiányoltam, hogy a szemelvényeknél nem jelölték meg a pontos lelőhelyet, így nehezebb utánakutatni az egész-szöve-

geknek. A névmutatóban kellett volna legalább bibliográfiai pontossággal útbaigazítani az érdeklődőket, hogy melyik könyvből idéztek. Viszont a névmutatóban elhelyezett olyan név is előfordul — Meller Simoné — akinek semmiféle írásrészlete nem szerepel a kötetben. Persze ilyen elvétel minden válogatásnál előfordul: bizonyára eleve benn volt, azután helyszűke miatt kimaradt. De helyes lett volna nevét a névmutatóból is törölni).

A gyűjtemény egyébként nem egyszerűen kronologikus, hanem egy-egy gondolatmenet köré csoportosítva újra meg újra előről kezdődik. Az első rész címe: *Arcképek és ön-arcképek*. Politikai és irodalomtörténeti alakok (sőt Liszt Ferencel egy zenetörténeti alak is) vonulnak fel itt előttünk, meglehetősen szempontatlanul. Békésen foglal helyet egy cím alatt a Szigetvárból kirohanó Zrínyi veszének politikai indokolása és a *Toldi szerelme* egy kihagyott versszakának irodalomtörténeti kuriózuma. Széchenyi Istvánról többen is tanúsítják, hogy gőgös volt, Bolyai Farkasról pedig megtudjuk, hogy pipázott. Ismétlem: mindez nagyon érdekes, lebilincselő, kellemes olvasmány... Csak formátlan tohuvabohu. S így megy ez a következő fő és alfejezetekben. A következő két fejezet: *Bölcsőtől koporsóig* és *A nemzet küzdelmes életéből* ugyanis alfejezetekre oszlik, ilyen címmel: Az iskolában, Munkában és otthon, Ünnepnapok, Házasélet, Szemközt a halállal, Nemesek és nemtelenek, Diplomatak, katonák, politikusok, A hatalom jelvényei, Politikai tréfák és csínyek, Elemi csapások, Világos után. — Ezek az alcímek jelzik a tárgyköröket. Valamennyinél újra kezdődik az időrend, ilyenformán például Mátyás kora és alakja újra meg újra felbukkan, s amikor Madarász Józseftől megtudjuk, hogy Deák Ferenc miképpen vélekedik a maga politikájáról, egyszerre megint több, mint négyszáz évvel visszaugrunk s Kottaner Ilona — a XV. század nagystílusú kalandorasszonya — elmondja, hogyan is lopta el a szent-koronát. Hát akiben nem él nagyon tisztán történelmünk időkoordinátája, az ugyancsak kapkodhatja a fejét ebben az ideodacsapongásban. (Mintha csak egy Proust utáni időbontó regényt olvasna az ember, úgy hánykolódik előre-hátra elménk a magyar századok viharai közt).

Különös egy könyv ez, tagadhatatlan. Szempontjai, szerkezete, egész léte valahogy megfoghatatlan. Azt sem lehet tudni, kiknek szól igazándiból: az írástudókban hiányérzetet kelt, az írástudatlannak magas. Talán a diákság és az úgynevezett művelt nagyközönség a valódi címzettje. Elő- és utószava a maga csevegő esszémodorában megragadó, de nélkülük éppenolyan teljes volna a könyv,

sőt az előszó nélkül már eleve kisebb igénnyel fogna bele az olvasó. És mégis, mégis: nagyon érdekes, nagyon vonzó könyv. Nem lehet letenni. Olyan, mint egy nagyon finom csemegekereskedés inycsiklandóan, véletlen összevisszasággal elrendezett kirakata. Látára az ember szájában felidéződnek az ízek,

s a képzelet önkéntelenül is arról ábrándozik, hogy milyen finomságok lehetnek odabent a polcokon.

Amióta ezt a könyvet elolvastam, szeretném sokkal jobban ismerni a magyar memoárirodalmat.

Hegedűs Géza

BUSA MARGIT: A THÖKÖLY-KÓDEX ÉS KURUCKORI VERSEI

Egy XVII. századi kéziratos kötet ismertetése. Akadémiai Kiadó, Bp. 1958. (Irodalomtörténeti Füzetek 13. szám)

A felszabadulás óta eltelt évek alatt nemcsak a magyar irodalom legnagyobb alakjainak tudományos átértékelése történt meg, hanem új adatok feltárásával méltatlanul elfeledett vagy szándékosan mellőzött költőinkre, íróinkra is fény derült. De örvedetesen megnövekedett pl. régi énekes-költészetünk feldolgozott anyaga, kéziratos gyűjteményeinknek a száma is. A különböző intézmények, közületi és családi levéltárak irodalmi anyagának tervszerű számbavétele, a források rendszeres gyűjtése vagy a véletlen rátalálás „felfedezései” azt mutatják, hogy amit eddig régi magyar költészetként ismertünk, az a valóságban meglevőnek tőredéke csupán. A régi énekes gyűjtemények és verses kéziratok költészeti anyagának feltárása és közzé tétele igazolja majd, hogy a „hivatalos” régi magyar költészetben kívül létezik egy másik is, egész új világ. Benne talán sok a lim-lom, néha kevés a költőiség, de társadalmi, politikai, történelmi mondanivalója olyan súlyos, hogy már csak emiatt is szükséges és érdemes a publikálása, nem is számítva azt, hogy ezek ismerete nélkül nem lehet irodalmunk történetének reális képét megrajzolnunk. Ez a gyűjtő és adatfeltáró munka sok tekintetben egészen megdönti vagy lényegesen megváltoztatja eddig bizonytalan elképzeléseinket, kiegészíti hiányos ismereteinket, módosítja biztosnak látszó következtetéseinket.

A fenti kiadványban a *Thököly-kódex* verses anyagának közzé tétele egymagában is igazolja állításunkat.

Azt eddig is tudtuk, hogy a XVII. század második felében a habsburgellenes küzdelem gondolatát a Zrínyi Miklós környezetében keletkezett, az ő törökellenes harcaival majd halálával kapcsolatos versek pendítették meg. A személyével kapcsolatos egykorú költészetben születése pillanatában látjuk kibontakozni a kuruc világot. A *Thököly-kódex* ismerete előtt azonban azt hittük, hogy „a korai kurucságnak és az első kuruc szabadságharcnak nincs történeti jelentőségéhez méltó költészete. Eddigi ismereteink szerint csak a Rákóczi-szabadságharc költészete

szólaltatta meg a kuruc nemzeti ellenállás érzelem- és gondolatvilágát. A *Thököly-kódex* betölti ezt az űrt.” (34. l.)

A *Thököly-kódex*ben, egyetlen kötetben előttünk áll egy csomó verses és prózai emlék, melyet a korai kurucság és Thököly szabadságharca idején fegyverként használtak a nemzet függetlenségi harcának erősítésére. A manifesztumok, pátensek, missilis vagy fiktív levelek, epítáfiumok, pasquillusok, prózai vagy verses darabok akár latin, akár magyar vagy német nyelven a közvélemény kialakítására és irányítására vagy aktuális események közlésére szolgáltak. Ezért történeti szempontból igen értékesek. Kár, hogy a kiadvány csak címszerűleg sorolja fel őket, mert ebből nem lehet mindig helyesen következtetni a tartalmukra. Hasznos lett volna néhány szóval utalni a darabok tárgyára, terjedelmére, azok szemléletére, beállítottságára. (És ha már verses emlékeken kívül az összeállító közzétette a latinnyelvű *Zrínyi-epitaphiumot*, még néhány fontosabbnak látszó darabot hozzá csatolhatott volna függelék-ként. Mondjuk a Miatyánk parafrázisát II. Rákóczi Ferencre vonatkoztatva, a pasquillus hangon megírt Bezerédi epitaphiumokat, Caraffa, Thököly Imre epitaphiumait, a Peccatum irremissibile Domus Austriacae-t stb).

A *Thököly-kódex*, melynek tartalmát összefoglaló címe: *Kuruckori versek és hivatalos iratok másolatai*, tíz magyar nyelvű verses emléket őrzött meg számunkra. Egy latin nyelvű, Teleki Mihályról írt verses pasquillussal és egy prózai, szintén latin nyelvű Zrínyi-epitaphiummal együtt a kiadvány szerkesztője mind a tizet közzé teszi. (Nem hozza az irodalomtörténetileg elég jelentéktelen, *Unqi lakodatom* címmel ismert egyetlen latin—magyar nyelvű makaróni-verset.)

A kiadvány szerkesztője a tiz olvasásra szánt verses emléket a kor történelmi eseményeihez kapcsolva négy csoportba osztja. Az elsőbe — Zrínyi Miklós költő és hadvezér harcai 1663-1664. — két Zrínyiről szóló, egyéb forrásokból is ismert verset sorol. A második-

ba — Főúri összeesküvés 1672-1676. — szintén kettőt. Közülük a *Magyar országh Vesszedelmeröl*. . . szótól már ismerjük Kabóthi István jegyzőkönyvéből (Tévesen mondja azonban a kötet sajtó alá rendezője, hogy ezt Thaly az *Adalekok* I. 1—4.-jain kiadta. Thaly ott a jegyzőkönyv egy másik versét tette közzé. A szóban forgó vers először az IK 1935. 76—81. l-on látott napvilágot.) Eddig ismeretlen volt azonban a Rottál János császári követ és a meghívott magyar főurak 1671-i tanácskozásáról szóló 86 vsz-os, párbeszédes formában írt politikai vers.

A *Thököly-kódex* legtöbb verses darabja a harmadik verscsoporthoz — Kezdeti kurucság 1672—1676. — tartozik A bevezető tanulmány (14. l.) szerint 5 vers, közülük 4 eddig teljesen ismeretlen. Számbavételkor azonban a szerkesztő csak 4 verset tárgyalt, ötödikként itt is, meg a szövegközlésben is a *Pasquillus Thelekianus* szerepel. (Vagy talán az *Ungi lakodalm* lenné az ötödik?) Ez a rész a kiadvány legértékesebb adaléka kuruckori költészetünk gazdagításához. Egy kuruc beállítottságú panaszvers a németek, pápisták, a némettel praktikaló sárosmegyei vezetők ellen; erre a querelára labanc részről — ahogy ezt a szerkesztő bebizonyítja — 1673-ban nyomtatásban is megjelent 93 strófás magyar nyelvű röpirattal feleltek, melyet a *Thököly-kódex* összeírója lemásolt. Érdekes adatokat tartalmaz ez az 1672-ben Erdélyből Teleki Mihály vezetésével Magyarországra betörő protestánsok támadásáról. Felekezeti éle van ennek a németpárti, azaz katolikus versnek, utolsó 10 versszak, ahogy a másoló megjegyzi „Telekiről szól”. Felekezeti jellegű az ugyancsak idetartozó *Szepes Várallyai Extázis Epicurával való Soliloquiája* c. vers is. Igen fontos a csoportban a *Más Magyar Országrul* című vers. Ennek 49 strófás (a szerkesztő hibásan 46 versszakosnak mondja a 14. l-on!), igen éles labancellenes versnek eddig a *Várjalvi Fodor* énekes könyvéből 1770. tájáról lejegyzett 8 versszakos változatát ismertük csupán. A verset eddig 1707 nyarára datálták (Esze-Kiss-Klaniczay: *Magyar költészet Bocskaitól Rákócziig* Bp. 1953. 486. l.) A most előkerült változat utolsó versszakából kitűnik a vers szerzetési ideje: 1672.

A negyedik csoportba — Thököly Imre kora 1678-1686. — a *Thököly haditanácsán* kívül egy eddig ismeretlen vers sorolható *Theatrum scenicum* címmel Bécs 1683-i ostromáról. Még az ostrom alatt íródott, annak kimenetele bizonytalan; az eseményeket Buda és Bécs városok, ezek templomtornyai, kuruc, labanc és török vezérek mondják el.

E tíz vers közül az értékes változatok, de első sorban a korai kurucság lelkeségét megmutató öt ismeretlen alkotás nagy jelentőségű, és értékes gazdagodást jelent kuruckori költészetünkben.

Nem kevésbé jelentős azonban az a körülmény, hogy csaknem valamennyi vers sajátos versstípus, mondhatni műfaj képviselője. Nemcsak tartalmuknál fogva tartoznak együvé, hanem szerkezeti felépítésük is egy bokorba fűzi őket. Az ilyen politikai, vitatkozó, párbeszédes formájú költészetnek eddig két képviselőjét ismertük: *Thököly haditanácsút* és a *Magyar Országh vevő romlásáról* szótól. A *Thököly-kódex* közzétett darabjai azt mutatják, hogy ebben a korban a magyar nemesi körökben virágzott az ilyen dialóguszerű vitatkozó költészet. Mintha a XVII. századi szenvedélyes viták prózában írt dialogizált pamfletjeinek verses párjai lennének ezek a dialógusok, ahol a szereplők voxolnak, hosszú párbeszédekben ismertetik álláspontjukat, támadják ellenfeleiket. A *Thököly-kódex* tanúsága szerint ez a verstípus elterjedt volt a XVII. század nemesi költészetében.

A kiadvány szerzője az egyes versekkel kapcsolatosan alapos történeti tájékozottsággal rajzolja meg a hátteret. Helyesen említi ki a versek publicisztikai jelentőségét. Valószínűnek látszik, hogy a kódex zöme tervszerű és folyamatos másolat. A 156 foliót 14 kivétellel egy kéz írta. Az összeírás idejét a szerző az 1670-es évekre teszi. Ennek azonban ellentmond, hogy a Bezerédyről szóló német epitaphium után 1709. évszámot találunk, és az első kéz ezt a verset latinra fordította le. Az első kéz másolása is átnyúlik tehát a XVIII. század elejére is.

A kiadvány szövege filológiai pontossággal látott napvilágot. A kódex tartalmi ismertetése azonban, az említett hiányosságokon túlmenően, némi pontatlansággal készült. A szerkesztő nem közli mindig az egyes darabok teljes címét, vagy annak jelentős adatait. A tartalmi ismertetésből kimaradt a f. 134^v anyaga, a f. 153^v Zrinyi epitaphiumát sem említi. Nem szól az utolsó üresen maradt lapokról, emiatt a *Prosa Rusticorum* lefolyélynak megjelölése helytelen.

A versszövegek kiadásánál célszerű lett volna megszámozni a verssorokat, vagy legalább a versszakokat. Ebben az esetben elmaradt volna a bevezető tanulmány egy-két pontatlan számadata is. Kár, hogy a tartalomjegyzékben nincs mutató, mely az énekeket külön is feltüntetné.

Varga Imre

BAKOS JÓZSEF: A MAGYAR COMENIUS (KOMENSKY) IRODALOM II.

Die ungarische Comenius (Komensky) literatur. II. Sárospatak, 1957. 64. p. (Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei. 12—13.)

A Sárospataki Rákóczi Múzeum kiadásában jelent meg Bakos József fontos munkájának, a magyar Comenius-bibliográfiának második része. Feltétlen elismerés illeti meg a Múzeumot, hogy ilyen nagyobb közönségsikerre nem számító tudományos munka kiadására is vállalkozott.

Bakos József e kötetben az 1952 óta megjelent Comenius irodalom regisztrálását és munkája első részének bővítését, ill. javítását végezte el. Alapos, jó munkát, jó rendszerezést mutató bibliográfiája főként két, egymással összefüggő szempontból jelentős. Egyrészt hasznos a kutató számára, aki összefoglaló áttekintést nyerhet az eddig végzett munkáról, megismerheti, melyek azok a területek, amelyek a legkiaknázottabbak. Másrészt észrevételezheti az eddigi feldolgozások hiányosságait s a megoldandó feladatokat, amelyekből többet Bakos is felsorol előszavában.

Az általa itt felvetett javaslatok valóban hasznosak. Comenius munkáinak, elsősorban a Sárospatakon írottaknak lefordításával valószínűleg mindenki egyetért, hiszen mind a tudomány, mind a gyakorlati pedagógia munkásai örömmel fogadnák a *Janua*, az *Orbis pictus*, a *Schola ludus*, vagy a *Gentis felicitas* új kiadásait. A Comenius Válogatott Művei kiadás eszméje is csak helyesíthető olyan formában, ha a felvett művek teljes szövegét — nemcsak szemelvényeket — nyújtáná át az olvasónak.

Comenius munkásságának hatása elvitathatatlan, sok kutatót foglalkoztatott eddig is, azonban a feldolgozásokból bizonyos tematikai leszűkülés állapítható meg. Úgy tűnik, mintha munkásságának eddigi méltatói, kutatói csak a *pedagógust* látták volna benne s így csak pedagógiai, lélektani, neveléstörténeti szempontból tartották fontosnak hagyatéka vizsgálatát és ismertetését.

A további kutatás remélhetőleg a pedagógiai vizsgálódásokon túl és a szerző által említett filozófiai vonatkozások kiaknázása mellett az irodalomtudomány művelőit is foglalkoztatja majd, sőt a nyelvészek is értékes anyagra lelhetnek Comenius nyelvtanai és olvasókönyveinek tanulmányozásakor.

A bibliográfia beosztásával egyetértünk. Hasznos a könyvek, tanulmányok szerző és tárgy szerinti csoportosítása, amellyel a pedagógusok és a kutatók gyakorlati munkáját könnyíti meg. Helyes a Comenius-művek magyarországi kiadásainak és fordításainak felsorolása nemcsak a magyar Comenius kutatások felmérése, de általános

művelődéstörténeti szempontból is. Nem helyeseljük azonban a *Comenius a magyar szépirodalomban* c. fejezet módszerét. Egyes esetekben (495. Képes Géza: *A patoki iskola ünnepére*; — 499. Németh László: *Történeti drámák, II. Apáczai*.) a könnyen közölhető, pár soros utalásokat, versrészleteket megtaláljuk a bibliográfiában, míg a hosszabb, teljes egészében Comeniusról szóló versekre csak utal a szerző, minthogy nem közölheti terjedelmességük miatt. Helyesebb lett volna e fejezetbe csakis a Comeniusról szóló *teljes művek* megjelölését adni.

Bakos József alapos munkájának érdeme a teljesség, a világos áttekinthetőség, a soronkövetkező kutatási feladatok helyes szempontú megvilágítása és az így nyújtott ösztönzés a kutatási területek kibővítésére. Bibliográfiákban szokatlan, de hasznos módszer alkalmazott azzal, hogy eddig ismeretlen vagy meg nem jelent művek faksimilét is közölte (Hasonló módszert csak Veress Endre *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai* c. művében találunk, de ez viszont nem elsősorban bibliográfiai jellegű kiadvány.)

Helyénvaló volt a Comenius gazdag életművét és hatását tükröző cikkeknek és tanulmányoknak annotált bibliográfia formájában történt közreadása is. A kutatót megkíméli ezáltal attól a felesleges munkától, amely a felduzzadt sokoldalú anyag gyakran megtévesztő címeiből adódnék. Bakos József munkájának érdeme az is, hogy a nemzetközi, elsősorban a cseh tudomány számára fontos segítséget nyújt az általa feldolgozott területen.

Befejezésül nem hallgathatunk el két technikai jellegű megjegyzést: 1. A bibliográfia, mint megemlítettük az előző kötet kiegészítését és javítását is tartalmazza. Helyes lett volna megjelölni, vagy kiemelni ezeket a tételeket, mert bár csak 18 címfelvétel esetében történt lelőhely bővítés, lelőhely és lapszám helyesbítés, ez is hozzájárult volna a világos áttekinthetőség elvéhez. 2. Az utalások, hivatkozások megkönnyítésére, a kezelhetőség szempontjából célszerűbb lett volna folyószámozást alkalmazni a kötetenként megújuló sorszámozás helyett.

Örömmel olvastuk, hogy Comenius életművének feldolgozása oly nagy irodalmat hozott létre, hogy Bakos „a harmadik rész előkészítésének munkáját is” elkezdte.

Szentesi Miklós

TÁRSASÁGI HÍREK

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság vezetősége a nyár elején tartott ülésén megvizsgálta lapunk helyzetét, s kijelölt néhány feladatot, melyeknek megvalósítása múlhatatlanul szükséges folyóiratunk eszmei színvonalának emelése érdekében.

A Társaság folyóirata viszonylag nagy példányszámban jelenik meg, s buzgó olvasói, elsősorban a középiskolai tanár körében az utóbbi években kulturális életünk fontos tényezőjévé vált, a szónak nemcsak elméleti, hanem gyakorlati értelmében is. Ezt a tényt nehezen leplezhető örömmel szögezzük le, de érezzük egyszersmind a helyzetünkből eredő felelősséget. Lapunk célja, amint ezt a Társaság alapszabálya is tartalmazza, az irodalomtudomány művelése a marxista-leninista világnézet alapján. E követelmény határozott érvényesítése nem jelent szűkkeblűséget: minden valóban jelentős tudományos eredmény közzétételére szívesen vállalkozunk, amennyiben azok szelleme nem sérti lapunk legfőbb törekvését.

Az ellentradalom után keletkezett eszmei zűrzavar nyomai lapunkban is megtalálhatók, s ez a körülmény azért is sajnálatos, mert értékes publikációk szomszedságában, vagy éppen nagyhatású, magas színvonalú tanulmányokban jelentkezett többfajta, lapunk szellemétől idegen törekvés. Elhatározott szándékunk, hogy az objektív körülményekkel magyarázható, de nem menthető terhes örökségtől megszabaduljunk. E törekvésünkben nagy segítséget jelent az elmékben megindult tisztulási folyamat, a szocialista eszmék újra erősödő vonzóereje.

Lapunk jellegét azonban nemcsak a történelem erői, hanem a szerkesztőbizottság is hivatott alakítani. Ezért a szerkesztés aktivitásának fokozása, s főleg munkájának alaposabbá tétele elsőrendű követelmény. Szükséges továbbá a szerzőgárda bővítése, frissítése, valamint az egyes számok kialakításában érvényesülő tervszerűség és szakmai ideológiai igényesség. A Társaság vezetőségi ülésén hozott határozatok valóra váltása azoknak az eszméknek jegyében történik, melyeknek szolgálatában lapunk közel egy évtizede munkálkodik.

Folyóiratunk problémái elválaszthatatlanok a magyar irodalomtörténetírás jelenlegi égető kérdéseitől. Ezeknek felmérése és tisztázása bonyolult tudományos feladat. Az *Irodalomtörténet* közeli szamaiban elemző tanulmányokkal igyekszik hozzájárulni e sürgető feladat sikeres megoldásához, azzal a meggyőződéssel, hogy tolcscatában, eszmeharcban a zavar, a homály, az ártó szándék csak vesztes maradhat.

1. A *Magyar Irodalomtörténeti Társaság* a „Győri Napok” alkalmából 1958. március 30-án Vándorgyűlést tartott Győrött. A délelőtti tárgysorozat a Győri Városi Tanács székházának dísztermében folyt le, amelynek során Bóka László egyetemi tanár, az Akadémia levelező tagja tartott bevezető előadást Kisfaludy Károlyról; Sötér István egyetemi tanár, az Akadémia levelező tagja Szerb Antal munkásságát méltatta; Jenei Ferenc tudományos kutató a régi Győr irodalomtörténetéből olvasott fel.

A délutáni tárgysorozat keretében Tóth Dezső tudományos kutató, az irodalomtudományok kandidátusa vezetett ankétot a reformkori irodalomkutatás problémáiról,

majd ezt követően Szabolcsi Miklós az Irodalomtörténeti Intézet osztályvezetője beszélt a XX. századi irodalomtörténetírás néhány kérdéséről. A Vándorgyűlés a győri résztvevők nagy érdeklődése mellett zajlott le.

2. *Terveink.* 1958 őszétől kezdve újból rendszeresen meg kívánjuk tartani a Társaság hagyományos felolvasó-üléseit. A felolvasó-ülésekre az anyagok összegyűjtése folyamatban van.

Elvi megállapodás történt a TIT Irodalmi szakosztályával irodalomtörténeti sorozatok megrendezéséről. A részletes tematika kidolgozása a későbbi időpontban fog megtörténni.

3. Emlékezések Arany Jánosra, 1957.

Társaságunk az *Élet és Irodalom* 1957. november 1-i számában felhívást tett közzé. Célunk az volt, hogy hírt kapjunk, s ennek alapján hírt adjunk a budapesti és vidéki jubiláris Arany-ünnepségekről. Mint ismeretes 1957-ben volt Arany János születésének 140. és halálának 75. évfordulója. E kettős évfordulót nagy költőnk iránti hűséggel és ragaszkodással, gazdag és értékes programmal ünnepelte meg országunk számos, az irodalmat szerető és pártoló szerve. Nem szólunk most az országos ünnepségekről, de szólnak a kisebb, a szélesebb tömegek előtt tartott megemlékezésekről, amelyek épp a magyar irodalom haladó hagyományainak ápolása és terjesztése miatt döntő jelentőségűek. A megyei és járási kultúrotthonok, TIT-szervezetek, iskolák és egyéb szervek ünnepségeiről.

Beszámolóink, természetesen csak a felhívásunkra beérkezett válaszokra épül. Jóval több lehet a megemlékezések száma, mint amennyiről mi hírt kaptunk, s így az általunk közlendők nem adnak teljes egészében számot az országban megtartott ünnepségekről, de ezek is híven mutatják, hogy Arany Jánost tisztelik, szeretik, becsülik szerte hazánkban.

Budapest — A Budapesti Pedagógusok Központi Kultúrotthona október 25-én „Arany János Emlékest”-et rendezett, amelyen Benedek Marcell egyetemi tanár, az irodalomtudományok doktora tartott előadást. Az ezt követő műsorban felléptek Palotai Erzsébet előadóművész, Török Erzsébet Kossuth-díjas művész, Joó László, a Szegedi Nemzeti Színház tagja és Arató Pál. A Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola és a Színház és Filmművészeti Főiskola hallgatói közösen tartották október 20-án Arany-émlékünnepélyüket. Hegedűs Géza főiskolai tanár emlékbeszéde után a két főiskola hallgatói Arany János költeményeiből és megzenésített verseiből adtak elő.

A budapesti iskolák közül hírt kaptunk az Állami I. István Gimnázium önképzőköré által október 24-én tartott emlékünnepélyről, amelyen Képes Géza, az Irodalomtörténeti Intézet osztályvezetője tartott előadást. A XI. kerületi Állami Kaffka Margit leánygimnázium tanulói október 21-én a magyar munkaközösség irányításával tartották meg ünnepségüket. A budapesti Élelmiszeripari Technikum tanulói október 21-én tartottak Arany-ünnepélyt az iskola irodalmi szakkörének rendezésében.

Baranya megye — A Pécs-Gyárvárosi általános fiú- és leányiskola nevelői, tanulói

és szülői munkaközössége november 10-én tartotta emlékestjét Arany János emlékezetére.

Békés megye — Október 24-én kezdődtek meg a Békés megyei Arany-émlékünnepségek. A Békéscsabai Megyei Könyvtár emlékkiállítás rendezett, amelyen ismertette a nagy költő életútját és műveit. Ezt követően a Békés megyei Jókai Színházban rendeztek műsoros emlékestet a színház művészei és a békéscsabai Liszt Ferenc kamarakórus közreműködésével.

Az emlékvé alakmából a megye számos városa és községe művelődési otthonában tartottak előadásokat, így Békésen, Gyulán, Gyomán, Orosházán, Szarvason, Sarkadon, Battonyán, Szeghalmon és Elekén. Az említett helyeken az előadásokat Elek László tanulmányi felügyelő, Fodor József tanítóképzői igazgató, Bereczki Elemér gimnáziumi igazgató és Sándor Jenő tartotta.

A Békés megyei általános iskolák közül hírt kaptunk a kötegyáni, a mezőkovácsházai, a sarkadkeresztúri és a zsadányi iskola ünnepségéről.

A TIT Békés megyei szervezete a Társulat békéscsabai klubjában, az Építők kultúrotthonában és Dévaványán rendezett Arany-émlékünnepséget.

Borsod megye — Monokon — Kossuth Lajos szülőfalujában — a Hazafias Népfront helyi bizottsága, az általános iskolával karöltve október 17-én emlékezett Arany Jánosra, mintegy 400 főnyi hallgatóság előtt. Az előadást Zsuffa Tibor általános iskolai nevelő tartotta.

Csongrád megye — A TIT Csongrád megyei szervezete műsorral egybekötött emlékestet rendezett Hódmezővásárhelyen, Csongrádon, Szentesen és Makón. Az előadásokat Döme Mihály, Fehér Ede, Nagyajtóssy István és Sipka Sándor tartotta. A műsorok keretében fellépett Gobbi Hilda Kossuth-díjas művész, a Nemzeti Színház tagja, valamint Lászlóffy Katalin, Farkas László, Joó László és Kovács János.

A TIT Csongrád megyei szervezete Arany-előadásokat tartott továbbá a következő falvakban: Balástya, Bokros, Csanádpalota, Duzsegyháza, Kiskundorozsma, Kistelek, Pusztamérgecs, Öttömös és Szőreg.

Győr megye — A csornai Hunyadi János Gimnázium, a járási Tanács Népművelési Osztálya és a Hazafias Népfront közreműködésével november 2-án tartotta Arany-émlékünnepélyét, amelyen a község lakossága is nagy számban részt vett.

Hajdú megye — A berettyóújfalusi Arany János Gimnázium május 25-én tartotta megemlékezését névadója tiszteletére. Az ünnepségen Kállai Gyula államminiszter is jelen volt. Arany Jánosról Bakatsi Pál gimnáziumi tanár tartott előadást.

A Hajdú megyei Arany-émlékünnepséget november 22-én, Nyíregyházán rendezték meg. Ünnepi beszédet mondott Barta János egyetemi tanár, az irodalomtudományok doktora. A műsor keretében fellépett Palotay Erzsébet előadóművész is. A zeneiskola tanárai Arany János megzenésített költeményeiből adtak elő.

Nyíregyházán a Pedagógus Szakszervezet, a Megyei Könyvtárral karöltve Arany-émlékkiállítását rendezték, amelyen megnyitót mondott Kókás Ferenc, a Hazafias Népront megyei titkára.

A nyíregyházai Kossuth és Zrínyi Gimnázium, valamint a vásárosnaményi Általános Gimnázium sikeres emlékünnepsége emelhető ki a megye többi iskolai ünnepsége közül.

Komárom megye — Dorogon, a József Attila művelődési ház és a TIT helyi szervezete rendezésében szeptember 21-én tartották Arany-émlékestet.

Pest megye — A nagykőrösi Arany-napok szeptember 15—22. közötti ünnepségeinek eseményeiről a sajtó annak idején részletesen beszámolt. Mi, most az ennek bevezetőjeként megtartott Arany-émlékestet említjük meg, amelyet a 400 éves Arany János Gimnázium önképzőköre rendezett május 18-án. A műsor keretében a gimnázium tanulói ismertették Arany nagykőrösi éveinek első és második szakaszát, valamint előadták ezen időszakra eső legjellegzetesebb költeményeit, továbbá tárgyalták Arany és Nagykőrös viszonyát. A gimnázium kisénekegyüttese Arany-dalokat adott elő. Az emlékest befejezéséül a búcsúzó negyedik osztályos diákok tiszteletére ballagó bált rendeztek.

A váci Sztáron Sándor Általános Gimnázium a Járasi Könyvtár olvasótermében szeptember 18-án tartotta Arany Jánosról emlékünnepségét.

A veresegyházai általános iskola kétnapos emlékünnepélyt rendezett november 16-án és 17-én. A keretes előadást összeállította és vezette Timár Gergely tanár. A műsorban többek között előadták a Toldi XII. énekének dramatizált változatát, melyet Bodrogi Katalin tanár írt színré.

Tolna megye — A bogyszlói általános iskola november 24-én rendezett Arany-ünnepségén Kovács Győzős Gábor tanár tartott előadást.

Vas megye — A szombathelyi Megyei Könyvtár és a leánygimnázium október 26-án a Sabaria Múzeum nagytermében rendezte meg Arany-émlékünnepélyét. Palkó István, a leánygimnázium igazgatója tartott előadást. Ezt követően Nagy István mesemondó, a népművészet mestere mondott részleteket a Toldiból.

A szombathelyi Megyei Könyvtár olvasótermében október 27-én gyermekhallgatóknak mesélt Toldi-részleteket Nagy István mesemondó.

A kőszegi Állami Tanítóképző tanuló november 17-én Kőszegen, 19-én Csepregen és 24-én Gencsapátiban rendeztek emlék-ünnepséget Arany János tiszteletére. Az előadásokat Hegedűs András igazgató tartotta. A gazdag és változatos műsort a Tanítóképző tanulói szolgáltatták.

Veszprém megye — A zirci Járasi Kultúrotthon október 22-én rendezett Arany-émlékestet. Az ünnepi megemlékezést Papp Sándor tanár tartotta. A műsorban fellépett Kun Vilmos, a győri Kisfaludy Színház művésze.

A révfülöpi körzeti központi iskola szakszervezeti bizottsága október 26-án Arany János irodalmi estet rendezett. Az ünnepi előadást Benke László igazgató tartotta.

A bakonyzentkirályi általános iskola október 20-án rendezett Arany-émlékestet, amelyen Tamás Jenő tanár ismertette a költő munkásságát. Ezután az iskola nevelői és tanulói közös műsort adtak.

Zala megye — A nagykanizsai Járasi Könyvtár és a TIT helyi szervezete október 25-én, a nagykanizsai Közgazdasági Technikum október 28-án rendezte meg Arany-émlékünnepélyét. A megemlékezést mindkét helyen Pillér Jenő, a Közgazdasági Technikum tanára tartotta.

A pusztaszentlászlói általános iskola október 20-án tartotta Arany-émlékünnepségét, a község lakosságának nagy érdeklődése mellett.

4. A Nyíregyházai középiskolai tanárok továbbképzési tanfolyamának keretében Barta János egyetemi tanár, az irodalomtudomány doktora tartott előadást a realizmusvita mai állásáról 1958. április 25-én.

СОДЕРЖАНИЕ

ЛАСЛО БОКА : ЙОЖЕФ ТУРОЦИ-ТРОСТЛЕР, КАК ИНСПИРАТОР

Статья, написанная к 70-летию академика профессора Йозефа Туроци-Тростлера, в первую очередь выделяет инспиратора в работе семидесятилетнего ученого, из богатства научных плодов которого училось и обогащалось несколько поколений филологов, литераторов, критиков. Статья дает короткий очерк жизненного пути Туроци-Тростлера. Он был одним из борцов движения «Ньюгат» (Запад) и активистом революционной культурной политики. Гёте был его мастером в создании гармонического порядка, шедевры венгерской литературы он оценивает в свете мировой литературы; большое значение имеют его произведения о Вёрёшмарти и Петёфи. Год освобождения был для него не только жизненно важным освобождением из всеобщего позора, но довел его до последней последовательности: через Ади, Агилы Йозефа и Томаса Манна он дошел до идеологии марксизма-ленинизма, и в этой идеологии нашел себя окончательно и действительно.

ПАЛ ПАНДИ : ЛИТЕРАТУРА И ПОЛИТИКА В ЭПОХУ РЕФОРМ

Работа обсуждает связь литературы и политики в первой половине XIX-го века. Известно, что из-за особенностей венгерских условий у нас на продолжении столетий литература играла ведущую роль в создании общественного мнения, самые передовые идеи часто литература высказывала раньше политики. В эпоху реформ все большую роль играет политическое действие, и в сороковых годах на передний план выдвигается работа Кюшута и его либеральных единомышленников. Статья указывает на то, что по линии либеральной прогрессии политика занимает присущую ей ведущую роль, но в продвижении плебейского демократизма гегемония литературы господствует до конца: Это, с одной стороны, доказывает силу нашей литературы, с другой же отражает неразвитость тогдашних венгерских общественных отношений.

МИКЛОШ НАДЬ : ЗОЛОТО-ЧЕЛОВЕК

«Золото-человек», роман Мора Йокаи, изданный в 1872-ом году, относится к тем произведениям великого романтика, в которых появляются многочисленные черты критического реализма. В романе вырисовывается правдивая картина раннего венгерского капитализма, с убедительной психологией разворачивается губительное действие приобретения богатства, обманом богатства и пустота семейной жизни дельца. Очищение героя подсказывается романтическими идеалами писателя: развязка раскрывается в бескорыстной чистой любви на фоне идиллической, экзотической роскоши природы. Сильный лиризм произведения выделяет его из других произведений писателя. Работа выдвигает в общем проблему исповедности в венгерской прозаической литературе.

ДЬЁРДЬ РОНАИ : КАШШАК И «ИЗМЫ»

Характерные для символизма поэтические направления по всей Европе выступили с целью разрушить старые формы. Самым громким из них был футуризм. Кашшак и журнал «Тетт» (Дело), венгерские представители новых стремлений, сначала сочувствовали итальянскому движению, но позже по своим социальным убеждениям отказались от бесплодного индивидуального культа силы футуризма. Правда, они называли себя хао-

тическим голосом хаотического века (в противоположность «Ньюгату» (Запад), но понимали литературу, в первую очередь, как общественную функцию, задача которой не индивидуальное наслаждение, а переобразование общества. *Поэт* Кашшак — действительно доходит сверх разрушения старых форм до образования новой экспрессивной формы (стих должен быть не красивым, а выразительным). В своем развитии он проходит дорогу европейских «измов», но не подражает им, а развивается вместе с ними, пока он не создает своего настоящего мужественного голоса.

ДИСКУССИЯ

Денеш Лендьель: О разрыве Петёфи и Йокаи.

Ласло Петер: Тёмёркенъ в Меране?

ДОКУМЕНТАЦИЯ

Беда Зольнаи: Память о Ади.

Янош Барта: Данные од Арань.

Шандор Шайбер-Йенё Жольдош: Двенадцать писем Костолаамы.

Шандор В. Ковач; Литературная деятельность Яноша Грелль.

ОБЗОР

Петер Надь: Мораль и писатель (во время чтения «Развращенная и Дева»).

Антал Вебер: История венгерской литературы до 1849-го года.

Кальман Рутткаи: Дьюла Круди, Портреты писателей.

Ласло Петер: Ференц Мора, Кровь моя. Мои крестьяне.

Марцелль Бенедек: Лайош Априли, Дым жертвы Абеля.

Геца Хегедюш: Дьёрдь Белия—Лайош Хатвани, Говорят венгры.

Имре Варга: Маргит Буша, Кодекс Тёкёли и его стихи времен куруцов.

Миклош Сентеши: Йожеф Бакош, Венгерская литература о Коменском.

CONTENU

LÁSZLÓ BÓKA : JÓZSEF TURÓCZI-TROSTLER, L'INSPIRATEUR

Cet article, rédigé à l'occasion du soixante-dixième anniversaire de l'académicien József Turóczy-Trostler, professeur d'Université, fête le savant éminent en premier lieu comme inspireur de plusieurs générations de philologues, d'historiens de la littérature et de critiques qui se sont instruits en s'enrichissant de son abondante oeuvre scientifique. L'auteur esquisse en outre la carrière de Turóczy-Trostler qui était un des combattants dans le mouvement de la revue littéraire intitulée «Nyugat» (Ouest) aussi bien qu'un travailleur actif de la politique culturelle des révolutions. Quant à la création de l'ordre harmonieux, il avait pour maître Goethe; il a mesuré les sommets de la littérature hongroise à l'échelle de la littérature mondiale. Dans ce domaine, ses ouvrages relatifs à Vörösmarty et Petőfi ont une importance toute particulière. Pour lui la Libération ne fut pas seulement — au point de vue de son existence — une délivrance de l'infamie générale mais, grâce à celle-là, il put tirer les dernières conséquences: par les oeuvres de Ady, Attila József et Thomas Mann, il est parvenu à l'idéologie du marxisme-léninisme, où il se sent vraiment et définitivement à l'aise.

PÁL PÁNDI : LITTÉRATURE ET POLITIQUE A L'ÈRE DES RÉFORMES

L'étude traite de la connexion entre la littérature et la politique dans la première moitié du XIXe siècle. Dans les conditions particulières de notre pays, la littérature hongroise avait, comme on sait, un rôle dirigeant dans la formation de l'opinion publique à travers des siècles, les pensées les plus progressistes ont été souvent formulées par la littérature, bien plus tôt que ne le fit la politique. A l'époque des réformes, l'action politique joue un rôle de plus en plus essentiel, et après mil huit cent quarante, c'est l'activité politique de Kossuth et de ses partisans libéraux qui passe au premier plan. L'auteur signale que, sur la voie de la progression libérale, la politique a occupé le rôle dirigeant qui revenait, mais — quant à l'essor du démocratisme plébéien — l'hégémonie de la littérature s'est maintenue jusqu'à la fin. Ceci reflète d'une part la force de notre littérature et, d'autre part, le développement incomplet de nos conditions sociales contemporaines.

MIKLÓS NAGY: «L'HOMME D'OR»

«L'Homme d'or», le roman de Mór Jókai, publié en 1872, est un des ouvrages du grand écrivain romantique, dans lesquels ils se trouvent de nombreux traits du réalisme critique. Le roman donne l'image fidèle de la période initiale du capitalisme en Hongrie ; le romancier y analyse, avec une psychologie démonstrative, l'ambiance étouffante de la fortune acquise par fraude, ainsi que l'aridité du mariage d'un homme d'affaires. La «catharsis» du personnage principal s'est inspirée de l'idéalisme romantique de l'écrivain : celui-ci désigne notamment, comme chemin de dénouement pour «l'homme d'or», l'amour désintéressé, retrouvé au sein de la nature idyllique, à splendeur exotique. Par l'intensité de son lyrisme, le roman est presque unique dans l'oeuvre de Jókai. L'étude soulève, en général, aussi le problème du caractère de confession dans la littérature hongroise.

GYÖRGY RÓNAY : KASSÁK ET LES -ISMES

Les tendances poétiques, succédant au symbolisme, ont revendiqué partout en Europe la destruction des anciennes formes. La plus bruyante parmi ces tendances était le futurisme. Kassák et la revue «Tett» (Action), représentants hongrois des aspirations nouvelles, sympathisaient d'abord avec le mouvement italien ; mais forts de leur conviction sociale, ils repoussaient plus tard le culte stérile de la force individuelle et prêché par le futurisme. Ils se proclamaient sans doute la voix chaotique de l'âge chaotique (contrairement à la revue «Nyugat») ils considéraient cependant la littérature comme fonction essentiellement sociale, dont la tâche consistait non pas à représenter l'individu qui vit sa vie particulière, mais bien à contribuer à la formation de la société. *Le poète* Kassák parvient, au-delà de la destruction des formes anciennes, en fait à la création de formes nouvelles, expressives (que le vers soit non pas beau, mais expressif). Au cours de son développement il parcourt le chemin des -ismes européens ; pourtant il ne les imite pas, mais il se développe ensemble avec eux, jusqu'à ce qu'il s'est formé sa propre voix d'homme.

DÉBAT

Dénes Lengyel : Sur la rupture entre Petöfi et Jókai
László Péter : Tömörkény au Méran?

NOTES ET DOCUMENTS

Béla Zolnai : Souvenirs sur Ady
János Barta : Notes sur Arany
Miklós Györfly : Des lettres inédites de Madách
Sándor Scheiber—Jenő Zsoldos : Douze lettres de Kosztolányi
Sándor V. Kovács : L'activité littéraire de János Grell

REVUE

Pierre Nagy : Moral et l'écrivain (En lisant le roman «La débauchée et la vierge») — *Antoine Weber* : L'Histoire de la Littérature hongroise jusqu'à 1849. — *Kálmán Ruttkay* : Gyula Krúdy, Portraits d'écrivains — *László Péter* : Ferenc Móra, Mes frères paysans — *Marcell*

Benedek: Lajos Áprily, La fumée du sacrifice d'Abel — *Géza Hegedűs*: György Bélia — Lajos Hatvany, Des Hongrois vous parlent — *Imre Varga*: Margit Busa, Le manuscrit Thököly et ses poésies de l'âge «kouroutz» — *Miklós Szentesi*: József Bakos, La bibliographie hongroise relative à Comenius (Komensky).

INHALT

LÁSZLÓ BÓKA: JÓZSEF TURÓCZI-TROSTLER DER INSPIRATOR

Der aus Anlaß des 70. Geburtstages des Universitätsprofessors und Mitgliedes der Akademie, József Turóczy-Trostler, geschriebene Artikel würdigt im Lebenswerk des 70 jährigen Wissenschaftlers in erster Reihe den Inspirator aus dessen reichen wissenschaftlichen Wirken mehrere Generationen von Philologen, Literaturhistorikern und Kritikern gelernt und geschöpft hatten. Der Artikel vermittelt auch eine kurze Skizze über den Lebenslauf von Turóczy-Trostler. Er war einer der Mitkämpfer der »Nyugat«-Bewegung und aktiver Mitarbeiter der Kulturpolitik der Revolutionen. Bei der Schaffung einer harmonischen Ordnung war Goethe sein Meister, er mißt die Gipfelleistungen der ungarischen Literatur nach den Maßstäben der Weltliteratur; seine Werke die sich mit Vörösmarty und Petöfi befassen sind von großer Bedeutung. Die Befreiung des Landes war für ihn nicht nur eine existenzielle Befreiung aus der allumfassenden Niedertracht, sondern er zog aus ihr auch die letzten Konsequenzen: über Ady, Attila József und Thomas Mann gelangte er zur Ideologie des Marxismus-Leninismus und in dieser fand er sich selbst wirklich und endgültig.

PÁL PÁNDI: LITERATUR UND POLITIK IM REFORMZEITALTER

Der Aufsatz behandelt die Verbindung zwischen Literatur und Politik in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Bekanntlich hatte in Ungarn die Literatur infolge der besonderen Verhältnisse jahrhundertlang eine führende Rolle in der Herausbildung der öffentlichen Meinung inne und die fortschrittlichsten Ideen vertrat sie oft früher als die Politik. Im Reformzeitalter spielt die politische Aktion eine immer größere Rolle und in den 40er Jahren trat die politische Tätigkeit Kossuths und seiner liberalen Gesinnungsgenossen in den Vordergrund. Der Aufsatz weist darauf hin, daß auf der Linie des liberalen Fortschritts die Politik, die ihr gebührende Führerrolle übernommen hatte. Doch beim Vordringen des plebejischen Demokratismus wurde die literarische Hegemonie durchwegs beibehalten. Dies bezeugt einerseits die Kraft unserer Literatur und andererseits widerspiegelt es die Rückständigkeit der damaligen ungarischen Verhältnisse.

MIKLÓS NAGY: „DER GOLDMENSCH“

Der im Jahre 1872 erschienene Roman von Mór Jókai gehört zu jenen Werken des hervorragenden Romantikers, in denen zahlreiche Züge des kritischen Realismus auftauchen. Im Roman erscheint das lebensvolle Bild des ungarischen Frühkapitalismus, mit überzeugender psychologischer Kraft entwickelt sich die würgende Wirkung des durch Betrug erworbenen Vermögens und das freudlose Eheleben des Geschäftsmannes. Die Läuterung des Helden wird von dem romantischen Ideal des Schriftstellers diktiert: der Weg zur Lösung öffnet sich ihm in der selbstlosen Liebe, die er im Schoße der idyllischen exotisch prachtvollen Natur gefunden hat. In seiner starken Lyrik steht das Werk im Schaffen des Schriftstellers fast einzig da; der Aufsatz wirft auch im allgemeinen das Problem des Selbstgeständnisses in der ungarischen Literatur auf.

GYÖRGY RÓNAY: KASSÁK UND DIE ISMEN

Die poetischen Strömungen, die auf den Symbolismus folgten, traten in ganz Europa mit der Forderung der Zerstörung der alten Formen auf. Am lautesten unter ihnen war der Futurismus. Kassák und die Zeitschrift »Tett« (Die Tat), die ungarischen Vertreter der neuen Bestrebungen sympathisierten anfangs mit der italienischen Bewegung, später jedoch lehnten sie in ihrer sozialen Überzeugung den unfruchtbaren individuellen Kraftkultus des Futurismus ab. Zwar erklärten sie sich für die chaotische Stimme des chaotischen Epoche (dem »Nyugat« gegenüber), doch faßten sie die Literatur in erster Reihe als eine gesellschaftliche Funktion

auf, deren Hauptaufgabe nicht das individuelle Ausleben ist, sondern die Umwandlung der Gesellschaft. Kassák, *der Dichter*, gelangt in der Tat über die Niederreiung der alten Formen hinaus zur Schaffung neuer expressiver Formen (das Gedicht soll nicht schön sein, sondern ausdrucksvoll). In seiner Entwicklung durchläuft er den Weg der europäischen »Ismen«, doch imitiert er sie nicht, vielmehr entwickelt er sich gemeinsam mit ihnen, bis er seine eigene wirkliche mannhafte Stimme formt.

DISKUSSION

Dénes Lengyel : Über den Bruch zwischen Petöfi und Jókai
László Péter : Tömörkény in Meran?

DATEN UND BEITRÄGE

Béla Zolnai : Erinnerungen an Ady
János Barta : Angaben über Arany
Sándor Scheiber u. *Jenö Zsoldos* : Zwölf Briefe von Kosztolányi
Sándor V. Kovács : Die literarische Tätigkeit von János Grell

RUNDSCHAU

Péter Nagy : Die Moral und der Schriftsteller (während der Lektüre von »Die Liederliche und die Jungfrau«)
Antal Wéber : Die Geschichte der ungarischen Literatur bis 1849
Kálmán Ruttkay : Gyula Krúdy, Literarische Porträts — *László Péter* : Ferenc Móra, Meine Brüder, meine Bauern — *Dezső Tóth* : Sándor Lukácsy u. László Balassa: Mihály Vörösmarty — *Marcell Benedek* : Lajos Áprily, Das Opfer Abels — *Géza Hegedüs* : György Béla u. Lajos Hatvany, Ungarn erzählen — *Imre Varga* : Margit Busa, Der Kodex von Thököly und die Kurutzenlieder — *Miklós Szentesi* : János Bakos, Die ungarische Comenius (Komensky-) Literatur

ELŐFIZETHETŐ

a Posta Központi Hírlapirodnál (Budapest V, József nádor tér 1) és bármely postahivatalnál. Csekk számlaszám; egyéni előfizetésnél 61 257. Közületi 61 066 (vagy átutalás a Magyar Nemzeti Bank 47. sz. folyószámlájára),

vagy

az Akadémiai Kiadónál (Budapest V, Alkotmány u. 21) csekk számlaszám; 05 915, 111-46 (vagy átutalás az MNB 46. sz. folyószámlájára).

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki felelős: Szöllösy Károly

Kézirat beérkezett: 1958. VI. 25. — Terjedelem: 9 1/2. (A/5) ív + 1 old. melléklet

46437/59 Akadémiai Nyomda, V., Gerlőczy u. 2. — Felelős vezető: Bernát György

IRODALOMTÖRTÉNET

1959.

1. SZÁM

<i>Bóka László</i> : Turóczy-Trostler József, az inspirátor	1
<i>Pándi Pál</i> : Irodalom és politika a reformkorban	4
<i>Nagy Miklós</i> : Az aranyember	32
<i>Rónay György</i> : Kassák és az izmusok	43

VITA

<i>Lengyel Dénes</i> : Jókai és Petőfi szakításáról	54
<i>Péter László</i> : Tömörkény Meránban?	57

ADATOK ÉS ADALÉKOK

<i>Zolnai Béla</i> : Ady- emlékek	59
<i>Barta János</i> : Arany-adalékok	65
<i>Győrffy Miklós</i> : Madách kiadatlan levelei	68
<i>Scheiber Sándor—Zsoldos Jenő</i> : Tizenkét Kosztolányi-levél	103
<i>V. Kovács Sándor</i> : Grell János irodalmi munkássága	109

SZEMLE

<i>Nagy Péter</i> : Az erkölcs és az író	122
<i>Wéber Antal</i> : A magyar irodalom története 1849-ig	124
<i>Ruttkay Kálmán</i> : Krúdy Gyula: Írói arcképek I—II.	127
<i>Péter László</i> : Móra Ferenc: Véreim, parasztjaim	130
<i>Benedek Marcell</i> : Áprily Lajos: Ábel füstje	136
<i>Hegedüs Géza</i> : Magyarok beszélnek	138
<i>Varga Imre</i> : Busa Margit: A Thököly-kódex és kuruckori versei	140
<i>Szentesi Miklós</i> : A magyar Comenius (Komensky) irodalom	142

TÁRSASÁGI HÍREK

Ara: 8,— Ft

Előfizetés egy évre: 24,— Ft

VILÁGIRODALMI FIGYELŐ

1958. 3. SZÁM

Keresztury Dezső: Rilke

Rónay György: Valéry Larbaud (1891—1956)

Vajda György Mihály: Az irodalmi korszakok kérdésének margójára

Nemzetközi kapcsolatok

Sziklay László: Magyar-szlovák irodalmi kapcsolatok a XIX. században

Kritika

Könyv a „groteszk”-ről: W. Kaiser, Das Grotteske (Walkó György)

Sőtér István: Világtájak. (Hegedűs Géza)

A *Dalok Könyvéről* (Miklós Pál)

Újabb összefoglaló mű az olasz irodalom történetéről: L. Russo; *Storia della letteratura italiana*. tom. I. (Koltay-Káštner Jenő)

A *Bánk bán* cseh fordítása (Szalatnai Rezső)

Modern angol dráma-esztétika: P. R. Henn, *The Harvest of Tragedy* és R. Peacock, *The Art of Drama* (Székely György)

Szemle

Hopp Lajos: A levélműfaj a XVII. századi francia irodalomban. I.

Illés László: Élményköltészet és szimbolizmus

Rába György: Casare Pavese

Az IRODALOMTÖRTÉNET számonként is vásárolható és előfizethető az Akadémiai Kiadónál (Budapest, V. Alkotmány utca 21.) és könyvesboltjában (Budapest, V. Váci utca 22.)

580

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

1959 JUN 9

1959.

2. SZÁM

TARTALMÁBÓL

- BÓKA LÁSZLÓ: Irodalomtudományunk néhány kérdéséről
- JÓZSEF FARKAS: A Tanácsköztársaság irodalmi publicisztikájából
- FÁBRY ZOLTÁN: Móricz Zsigmond és kora
- KOMLÓS ALADÁR: A modern költészet felé
- WÉBER ANTAL: Az elbeszélő próza néhány sajátossága a reformkor elején
- VITA
- ADATOK ÉS ADALÉKOK
- SZEMLE
- TÁRSASÁGI HÍREK

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

Szerkesztőbizottság:

BARTA JÁNOS, BÓKA LÁSZLÓ, KIRÁLY ISTVÁN, KOCZKÁS SÁNDOR,
TÓTH DEZSŐ, VARGHA KALMÁN, WÉBER ANTAL

Felolvasó szerkesztő:

BÓKA LÁSZLÓ

Segédszerkesztők:

BESSENYEI GYÖRGY ÉS WÉBER ANTAL

E szám munkatársai: Bóka László egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja, József Farkas az Irodalomtörténeti Intézet tudományos munkatársa, az irodalomtudomány kandidátusa, Fábry Zoltán író (Stósz, Csehszlovákia), Komlós Aladár az Irodalomtörténeti Intézet önálló tudományos kutatója, az irodalomtudomány doktora, Wéber Antal egyetemi adjunktus, az irodalomtudomány kandidátusa, Szauder József egyetemi docens, az Irodalomtörténeti Intézet osztályvezetője, az irodalomtudomány kandidátusa, Tóth Dezső egyetemi docens, az Irodalomtörténeti Intézet tudományos munkatársa, az irodalomtudomány kandidátusa, Tiborc Zsigmond hirlapíró, Csekey István egyetemi tanár (Pécs), Nino Nikolov középiskolai tanár, hirlapíró (Szófia), Ungvári Tamás aspiráns, Zuzana Adamová a Csehszlovák Tudományos Akadémia Szláv Intézetének tudományos munkatársa (Prága), Réz Pál könyvkiadóvállalati lektor, Fülöp Géza az Enciklopédia szerkesztőségének tudományos munkatársa, Orosz László középiskolai tanár (Kecskemét), Kiss Andor középiskolai tanár (Románia), Boros Lajos gimnáziumi tanár (Szentendre), Barta János egyetemi tanár (Debrecen), az irodalomtudomány doktora, Péter László tudományos kutató (Szeged), Rónay György író, műfordító, középiskolai tanár, Nagy Péter az Irodalomtörténeti Intézet tudományos munkatársa, az irodalomtudomány kandidátusa, Rába György az Irodalomtörténeti Intézet tudományos munkatársa, Vargha Kálmán az Irodalomtörténeti Intézet tudományos munkatársa, Horváth Károly az Irodalomtörténeti Intézet tudományos munkatársa.

A következő számok tartalmából: Basch Lóránt: Egy literáris pör története (Babits és József Attila), Bóka László: Irodalomtudományunk néhány kérdéséről II., Egri Péter: József Attila költészetének álom- és látomászerű mozzanatai, Füst Milán: A *Nyugal* születése, Gáldi László: A finn-ugor költészet tipológiája, Horlai Györgyné: Népiesség a szabadságharc után, Rába György: Szabó Lőrinc költészete, Schweitzer Pál: Ady verskezdetéről, Ungvári Tamás: Babits *Haldt fal*, Vargha Kálmán: Möricz Zsigmond fiatalkori tanulmányai. *Vita* Szauder József: Kazinczy, Csokonai és a *Magyar Hirmondó*, Egri Péter: A magyar stilisztika vázlata, Komlós Aladár: Válasz Barta Jánosnak, *Adatok és adalékok* Kiss Tamás: Ady Endre reklamációja, Szerb Antalné: Szerb Antal utolsó hónapjai, Mezősi Károly: Móra Ferenc ismeretlen ifjúkori költészetéből, Fenyő István: Kihagyott részletek Kisfaludy Károly naplójából, Csatkay Endre: Magyar írók levelei egy vidéki zeneszerzőhöz, László Gyula: Történeti és régészeti jegyzetek Petőfi sírjának mondáihoz, Borzsák István: Adriai tengernek Syrennája, Nacsády József: Reviczky és a *Szegedi Napló*, Kolta Ferenc: Istvánffy Miklós ismeretlen levele, Hollós Róbert: A Móra-kiadások egyik visszatérő szöveghibája, Basch Lóránt: Egy elfelejtett forradalmár költőnk (Tass József, 1894—1958), Péter László: A *Tengeri hánlós* kézírata, Dobos András: Egy ismeretlen Karinthy-kézirat, Vuicsics D. Sztóján: Ady ifjúkori költeménye Kraljević Markórol, Sáfrán Györgyi—SziJ Rezső: Kner Imre levelezéséből, Péter László: Móra Ferenc Juhász Gyulának tulajdonított verse, Bisztray Gyula: Arany János két kis rimjátéka, Földes Anna: Adalékok Móra Ferenc szabadkőművességéhez, Hevesi József: Móra Ferenc szabadkőművességéről, Implon József: *A hamis tanu* kérdéséhez, Eder Zoltán: Adalékok Babits középiskolai tanárságának éveire, Várkonyi Nándor: Palágyi és Möricz leveleiből, Lőkös István: Egy ismeretlen Kazinczy-levele, Szilágyi Ferenc: Csokonai írta-e a *Csetneki Pergő*? Kusjár Márton: Arany János: *A hamis tanu* c. balladájának kérdéséhez, Kristóf György: A *Családi kör* végleges szövegéről, Réz Pál: Gelléri Andor Endre ismeretlen levelei, Implon József: *A hamis tanu* kérdéséhez. *Szemle* Rónay György: Kálmok László Szeszélyes szüret.

IRODALOMTUDOMÁNYUNK NÉHÁNY KÉRDÉSÉRŐL

BEVEZETÉS

Több mint három esztendeje, 1955 koratavaszán, összefoglaló tanulmányt írtam *A magyar irodalomtudomány tíz esztendeje* címen (*A magyar tudomány tíz éve 1945—1955*. Budapest, 1955. Akadémiai Kiadó. 41—57. l.). Egyet-mást talán másként írnék meg ma, de beszámolóm egészével egyetértek s különösen néhány záró mondatával. „De a szabadság tiz esztendejének eredményei és a jövő reményei nem szabad, hogy feledtessék azt a mély szakadékot, ahonnan elindultunk. Mert minden lépés, mely nem a megindult fejlődés irányában tevődik, efelé a szakadék felé visz” — írtam (i. h. 57). Az eredmények azóta szaporodtak, a jövő reményei fényesebbek (tanulmányom a Szovjetunió Kommunista Pártjának XX. Kongresszusa előtt íródott!), de a figyelmeztetés ma még szinte nagyobb hangsúlyt kívánna, mint akkor, amikor leíródott. Akkor — az eredmények és a perspektíva fényében — majdhogynem feleslegesnek éreztem az óvást, mert elképzelhetetlennek tartottam, hogy a megindult fejlődés irányától eltérhessünk, hogy irodalomtudományunk valaha is lemondjon azokról az eredményekről és lehetőségekről, melyeket a marxí—lenini ideológia adott neki s tárt elé. Meg kell jegyezni: ma is elképzelhetetlennek tartom. De ma már korántsem látom olyan problémátlannak, olyan törés nélkülinek ezt az utat. Akkor nem gondoltam egyébre, mint a teljesen fel nem számolt múlt maradványaira, ezekre a botlató, utunk egyenesétől ideig-óráig eltérítő akadályokra, melyeket csupán ideológiai felkészültségünk nem kielégítő foka tesz veszedelmessé. Aktiv vonzóerőre egyáltalán nem gondoltam. A kapitalista államokban tenyésző polgári tudomány vonzóerejétől pedig csak azért tartottam — igen csekély mértékben! —, mert a dogmatizmus, akkor már enyhülő szorításában egyesekben éltek illúziók a polgári tudomány fölényéről. De úgy képzeltem, hogy ezek könnyen szertefoszlanak az egészséges fejlődés során. Ebben az elképzelésemben megerősítettek azok a kiadványok, melyek — igaz, igen korlátozott számban még — eljutottak hozzánk nyugatról. Sem a náciizmus által kompromittált egzisztencializmust, sem az avatag pozitívizmust, vagy a koravén szellemtörténet felfogást nem tartottam s tarthattam aktiv vonzóerőnek. A szólam-szerűen s igen ritkán emlegetett revizionizmust pedig pictus masculusnak véltem s így számba sem vettem, nem ismertem fel azt, hogy mind a múlt maradványainál, mind a polgári tudomány tekintélyénél sokkal veszedelmesebb és aktívabb ellenfél, mivel a szocializmus jelmezében, a fejlődés vonzó jelszavával jelentkezik.

Ma a helyzet merőben más.

Aki ma visszatekint, korántsem látja olyan problémátlannak a helyzetet. Fel kell ismernie, hogy az elmúlt esztendő alatt fejlődésünk útján nemesgyaser megtorpantunk, megálltunk, sőt visszafordultunk, s ha ma ismét úgy érezhetjük, hogy a fejlődés egy új szakasza van kibontakozóban, nem hunyhatunk szemet a történetek felett. Annál kevésbé, mivel ma már látjuk, hogy a megtorpanások s meghátrálások oka a revizionizmus jelentkezése szak-tudományunk területén. Meghamisítanók irodalomtudományunk valóságos képét, ha eltúloznak e jelentkezés méreteit és jelentőségét, ha azt állítanók, hogy a revizionizmus mint tudatos és általános tendencia érvényesült, ha a politikai életben jelentkező revizionizmussal egializálnók. De még nagyobb hibába esnénk, ha alábecsülnénk jelentőségét. Ha van komoly veszélye, az éppen az, hogy nem tudatos tendenciaként jelentkezett s így nem a kellő időben

figyeltünk fel rá. A tünetek csekély volta nem az egészség jele s megnehezíti az orvos gyógyító munkáját — mint egy nagy orvos tanította.

A revizionizmus — ha szólamszerűen is emlegetik — nem üres terminus technikus. Revizionizmuson azt az eljárást értem, mely a marxizmus—leninizmus továbbfejlesztése, megtisztítása, megújítása ürügyén úgy torzítja el és szűkíti le a marxista-leninista ideológiát, hogy az harc képtelenné válik az osztályharcban, alkalmatlanná a szocializmus építése terén, szóval ha valóságos fejlesztése helyett alapvető elveitől fosztják meg. A politikai életben rendkívül egyszerűen lehet tetten érni a revizionizmust: a tettet, az intézkedést az minősíti, hogy az osztályharc adott szakaszában kinek kedvez. Sokkal bonyolultabb ez a kulturális élet területén, ahol a közvetlen politikai hatás nem jelentkezik azonnal.

A Szovjetunió Kommunista Pártjának XX. Kongresszusát a szocializmus táborában általános öröm és megkönnyebbülés fogadta. Mindenki érezte, hogy szocialista fejlődésünk súlyos hibáktól szabadult meg, hogy a Kongresszus szellemében folyó munka nagyobb hatásfokkal fog érvényesülni. Nem nagyon vettük észre, hogy a dogmatizmus, a személyi kultusz felszámolásának feladata — a Kongresszus helyesen értelmezett szellemében — kontaminációban van az elvi megerősődéssel, a revizionizmus elleni harccal, mivel mindnyájunkat közvetlenebbül, személyesebben érintettek a dogmatikus korlátok. Itt van előttem az a *Beszámoló a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály munkásságáról*, melyet Akadémiánk 1956-os nagygyűlése során tartottam (az *MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei. IX. 245—267*). A XX. Kongresszus konzekvenciáiról szólva leszögezem ugyan, hogy ez „éppen a mi területünkön nem jelenthet semmiféle ideológiai ellanyhulást, nem jelenthet semmiféle ideológiai fegyverletételt” (i. h. 247), de a konkrétumok során a dogmatizmus, a vulgarizálás, a sematizmus, a citatológia, az elbizakodottság, a polgári tudomány tévedései ellen hirdetem a harcot, de egyetlen szót sem találok a revizionizmus elleni harcról, a revizionizmus neve sem fordul elő beszámolómban, még formális felsorolásban sem, még közvetetten sem. Azaz: a XX. Kongresszus követelményeit leszűkítettem, szellemét meghamisítottam s — nyugodt lelkiismerettel mondhatom: öntudatlanul és jóhiszeműen — beleestem a revizionizmus hibájába.

A példa önmagáért beszél. Így kezdődött — nyilván nemcsak nálam — a revizionizmus térhódítása a mi területünkön, a XX. Kongresszus eredményeinek egyoldalú, szűkítő értelmezésével anélkül, hogy ennek következményeiről akkor még fogalmunk lehetett volna. A dogmatikus merevség leküzdésének lehetősége, a hibák jóvátételének lehetősége, egy egészséges kör kialakulásának lehetősége olyan erővel vonzott mindnyájunkat, hogy másról hallani sem tudtunk.

Hogy mennyire öntudatlanul és jóhiszeműen veszítettük el a talajt, azt legvilágosabban az a vita példázhatja, mely Akadémiánk Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának 1956. március 26-án tartott ülésén folyt az én kinos emlékezetű, *A pártosság kérdése az irodalomban* című referátumomról. (Engedtessek meg nekem, hogy ne rekessem ki önmagam példáját ebből a tanulmányból: a szálkák és gerendák arányos elosztása megköveteli ezt.) Referátumom (mely soha nem látott napvilágot, saját folyóirataimban sem volt mód a közzétételére...), azt hiszem, elvileg helyesen, formájában szerencsétlen merevséggel vetette fel a pártosság problémáját. A referátumot követő vitában azonban rá kellett volna döbbernünk — nekem is, vitatársaimnak is —, hogy a vita nem az én referátumom hibái körül alakul ki. Mert szememre vetették, hogy nem helyes a pártosság éles elkülönítése a XIX. századi irányzatosságtól, kijelentették, hogy a pártosság azonos a művek eszmiségével, beszéltek arról, hogy a pártosságon belül a demokratizmusnak kell érvényesülni, leszögezték, hogy a pártosság nem esztétikai fogalom, hanem politikai, kifogásolták, hogy a pártosság elégtelenségéről szólva nem a párt hibáiból indultam ki, megintettek, hogy vegyem figyelembe, átmeneti korszakban élünk, melyben „átmeneti ideológiák” élnek s nincs helye az ideges türelmetlenségnek, hiszen a „főkérdés az, hogy a szocialista realizmusban a realizmus biztosítódjék” stb. A vitát egy

olyan sajtókampány követte, amelyben az *Irodalmi Újság* vitte a vezérszólamot s melynek során az én referátumom — melyet, ismétlem, sehol sem tettek közzé — csak ürügy volt arra, hogy a dogmatizmus elleni koncentrált támadás kibontakozhassék, hogy a pártosság igénye paralizálódjék. A vitázók azzal a jóhiszeműséggel hadakoztak, hogy a XX. Kongresszus szellemében járnak el s én — jóhiszeműen — nem ébredtem fel, hanem örömmel üdvözöltem a feléledt vitakedvet, melyből magam is a dogmatizmus elleni harc csatakiáltásait hallottam ki elsősorban s nem azt, hogy a győzelem ára mi lesz.

A példákat szaporíthatnám sokáig. Hadd mondjak még csak egyet. 1956 áprilisában készült Barta János *A romantika, mint esztétikai probléma* című tanulmánya (A Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Intézetének Dolgozatai. 4. szám). Barta János — egy régebbi vitához visszanyúlva — azt a problémát kísérli megoldani, hogy a romantika irodalmi irányzat-e, vagy csak stílus. A kérdés felvetése jogos és helyes volt, nemcsak neki, másoknak is feltűnt, hogy vannak olyan közös jegyei a romantikus irodalmi alkotásoknak, amelyek a különben mélyrehatóan különböző német és francia romantikában, azokon belül a progresszív és reakciós romantikában egyaránt fellelhetők. Helyes Bartának az a szándéka is, hogy a leegyszerűsítő, vulgarizáló formulákat félrevetve, esztétikai vizsgálódás tárgyává tegye a romantikát, hogy élesen elhatárolja az irányzat és a stílus fogalmát és csak helyeselhetjük vizsgálódásainak azt a végeredményét, hogy a romantika irodalmi irányzat, amely megállapítása nem mond ellent annak, hogy vannak az irodalmi alkotásnak romantikus stílus-jegyei. Ámde mire vezet célkitűzésének az a megszorítása, melyet így fogalmaz meg: „jelen kérdésfeltevésem nem konkrét történelmi és társadalmi, hanem általános esztétikai jellegű. Azoknak az esztétikai-irodalomelméleti fogalmaknak, amelyeket felállítok, természetesen megvannak a maguk társadalmi alapjai és előfeltételei, ezeket azonban most nem vontam be vizsgálódásaim körébe. Eddig többnyire ezen az úton jártunk: kerestük valamely irodalmi jelenség létrejöttének körülményeit, hogy esztétikai jellegzetességeit megállapíthassuk. Ilyen módon sok eredményt értünk el éppen a romantikával kapcsolatban; talán megengedhető, hogy ezekre most csak utaljunk, és tárgyunkat a maga elvi-esztétikai jellegében és struktúrájában vegyük elemzés alá” (i. h. 100). Barta nem veszi észre, hogy ezzel a mellérendeléssel (történelmi és társadalmi—általános esztétikai) lecsúszik a történelmi materializmus, a marxi—lenini esztétika alapjáról, hogy ezt a mellérendelést újabbak sora követi („a társadalmi és történelmi szemlélet mellett a lélektani és jellemtani vizsgálatok” uo.), nem veszi észre, hogy — hadat űzve a vulgarizáló sematizmusnak, az esztétikai igénytelenségnek, a lélektani szempontok mellőzésének stb. — belecsúszik valami steril esztétikai strukturalizmusba s ennek következtében a tanulmánya végén adott meghatározása a romantikus irodalmi irányzatnak annyira formalista, hogy ha innen akarna a történelmi-társadalmi valósághoz visszatérni, aligha tudna különbséget tenni Shelley és Chateaubriand romantikája között. Barta jóhiszeműsége nyilvánvaló a tanulmány elfogulatlan olvasója előtt, tanulmánya elején minduntalan igyekszik „utalni” a kétféle előjelű romantika közötti különbségre, de ez — gondolatmenete végén — úgyszólván teljesen eltűnik, marad a szemleges séma. Megint csak nem vettük észre — sem ő, sem mi, akiknek bírálata elé bocsátotta művét —, hogy eben gubát cseréltünk, a dogmatikus, vulgarizáló sematizmus helyett megszületett az esztétizáló sematizmus, mely a szólamokkal, a dogmatikus ferdítésekkel az alapelveket is kidohtta.

Meghamisítanók a XX. Kongresszus utáni helyzetet, ha abban csak a Kongresszus eredményeinek egyoldalú értelmezését, a revizionizmus beszivárgását látnök. Nem kétséges, hogy a Kongresszus szelleme májusi esőként záporozott kulturális életünkre is, hogy nyomában elmélyültebb, szempontgazdagabb, szélesebb perspektívájú munka indult meg az irodalomtudomány terén is: ennek eredményei most hozzák meg gyümölcsüket az egymásután sorjázó, emelkedő színvonalú irodalomelméleti és irodalomtörténeti munkákban. Magam, aki sokféle funkcióm következtében sok mostanában megjelent munkát fogantatása óta ismerem, nemegyszer regisztrálhatom, hogy a sematikus, szűkösen tervezett célokból milyen

árnyaltan gazdag, tághorizontú művek valósultak meg. De ha ezt megállapítjuk, azt is le kell szögeznünk, hogy ez a gazdagodás — mint a példák is mutatják — olykor az elvi alapok elvesztésével társult s ha ebbe az elvi elbizonytalanodásba többé-kevésbé jóhiszemű öntudatlansággal csúsztunk is bele, a marxista—leninista szándékú irodalomtudósok szűk körét határoló környezet öntudatos örömmel vette észre belső elbizonytalanokodásunkat s élt is ennek lehetőségeivel. S ez, természetesen vissza is hatott és — sajnos — magunk sem vettük észre, hogy a határok lassan elmosódnak a marxizmus—leninizmus útjáról véltlen letévedtek s azok között, akik ennek az útnak végleges berekesztésére törtek, levette a konformizmus álarcát.

Lényegesen megváltozott a helyzet 1956 októbere után. Nyilvánvaló, hogy semmiféle, mégoly tragikus történelmi megrázkódtatás sem tudja egy csapásra letörölni azt, amit egy lassúbb fejlődés írt tudatunkba. Nyilvánvaló tehát és természetes, hogy az elébb vázolt helyzet tévedéseiből sok minden tovább élt és tovább él bennünk mindmáig. De az a gyanútlan jóhiszeműség nem élhet tovább s immár nem is operálhatunk túlságosan a jóhiszeműséggel, mert immár felelősségünkről van szó. Mert hihetünk jóhiszeműen egy új helyességében mindaddig, amíg valaki az út végén szakadékba nem zuhan, verembe nem esik. De abban a percben, amikor a helyesnek vélt út ál-útnak bizonyult, nem az az első kötelességünk, hogy elkészítsük tévedésünk oknyomozó történetét, hanem hogy jelzőtáblát állítsunk az útra, nehogy tegnapi tévedésünk ma is áldozatokat szedjen. Már előbb, az egyre szélesebb plénum előtt folyó viták során is rá kellett volna döbbernünk, hogy az óvatlanul kimondott szónak is milyen visszhangja támadhat, ha rossz szándék ferdíti, hangszóró torzítja. De az októbertvégi, november eleji napok lemeztelenülő ellenforradalmi eseményei s a belső köreinkben lejátszódó események (pl. a „sztálinista” irodalomtörténészek ellen indított nyílt támadás) ráébreszthettek mindenkit, hogy azt a helyes fejlődést, melyet a XX. Kongresszus indított meg, csak akkor tudjuk végigvinni, ha elhatároljuk magunkat mind a nyílt antimarxista törekvésektől, mind a szocializmus álarcát viselő revizionista tendenciáktól, s ha belül is rendet teremtünk, munkánkat a — mind a dogmatizmustól, mind a revizionizmustól megtisztított — marxi-lenini alapokra fundálva. Ez a szükséges lépés, sajnos, nem mindenütt történt meg. Felesleges annak részletezése, hogy miért nem. Nyilván szerepe volt ebben a magunk belső megzavarodottságának, a tisztázódás időszaka némely ellentmondásainak, visszásságainak s olyan helytelen megfontolásoknak, hogy az elvek tisztázása előtt azt kell elérnünk, hogy — bármi áron — meginduljon a munka, hogy kialakuljon egy olyan bizalmi légkör, mely az elvi vitákat mentesíti az adminisztratív számonkérés jellegétől. Egy bizonyos fajta önmarcangoló szubjektívizmus és pillanatnyi kis előnyökért alapvető eredményeket feláldozó opportunizmus fogta le a kezünket, akasztotta meg lépteinket a kibontakozás útján.

A negatív eredmény nem is maradt el.

Folyóiratunk, az *Irodalomtörténet* körül egyrészt kialakult egy olyan légkör, mintha itt valami oázist, karavánszerályt létesítettünk volna a harmadik út vándorai számára. Ezt a látszatot — tévedés ne essék — nem az a helyes eljárás keltette, hogy az *Irodalomtörténet* megnyitotta hasábjait nem-marxista irodalomtörténészek számára, vagy hogy vitatható ideológiai felfogású cikkeket tett közzé, hanem azzal, hogy nem vált a marxizmus—leninizmus irodalomfelfogásának bátor vita-fórumává, hogy nem szállt vitába mindazzal, ami ideológiánk szempontjából vitatható s ha ki is pattant néha valamiféle vita, nem vitte azt végig, nem igyekezett a vitákat helyes elvi eredménnyel lezárni. Meg vagyok győződve arról, hogy nem-marxista munkatársainkat a viták acélfürdője nem riasztotta volna el a munkától, hanem a megbecsülés jelét látták volna abban, hogy nézeteiket megvitatják velük, s megbecsülték volna elvi szilárdságunkat — jobban, mint elnéző s így kétértelmű magunktartását.

Másrészt elértük azt, hogy a Magyar Szocialista Munkáspárt folyóiratában, ugyanabban a cikkben, mely lezögezi, hogy élénk elméleti munkára, az ideológiai fejlődést előmozdító, egészséges vitaszellem kibontakoztatására van szükség s megbélyegzi azt a múltbeli helyzetet.

melyben éppen az volt a baj, hogy a becsületes, de világnézetileg bizonytalan talajon álló értelmiségiek helytelen nézeteiket, vagy kételyeiket nem merték feltárni, folyóiratunk olyan orgánumnak szerepel, mely nem folytat az anti-marxista nézetek ellen következetes eszmei harcot, hanem lehetőséget ad zavartkeltő, antimarxista nézetek hangoztatására (Orbán László: A párt művelődéspolitikai irányelveinek jelentősége. *Társadalmi Szemle*. XIII. évf. 10. sz. 72—73. l.).

Alig hiszem, hogy akár a rossz látszat kétes népszerűsége ellen, akár a párt elevenünkbe vágó bírálatával szemben az lenne a feladatunk, hogy valamiféle deklarációval különítsük el magunkat az antimarxizmus irodalomtudományi irányzataitól. Az ilyen bürokratikus megoldások, a formális önkritikák hitelüket veszítették. Nem deklarálnunk kell, hanem folyóiratunkat valóban olyan fórummá kell tennünk, melyben a helytelen nézetek, a kételyek is teret kapnak, de nem azért, hogy hangszóróval felerősítve nagyobb hatósugárral terjedjenek, hanem azért, hogy eggyel több hely legyen azok leküzdésére, becsületes, elvi tisztaságú viták során. S ha — megvitátás céljából — helyet is adunk vitatható nézeteknek a jövőben is, ez önmagában nem lehet folyóiratunk célja, hanem azon kell igyekeznünk, hogy egyre több pozitív eredményét tárjuk fel a marxizmus—lenini módszerrel dolgozó szocialista irodalomtudományunknak.

Ennek egyik lényeges előfeltétele az, hogy bizonyos elvi-ideológiai kérdésekben tisztázzuk álláspontunkat. Mert a hibák forrása gyakran nem a kívülről beható helytelen nézetekben keresendő, hanem a magunk elvi bizonytalanságában.

Ilyen kérdésként kínálkozik a revizionizmus kérdése az irodalomtudományban. Ennek a kérdésnek felvetése, megvitatása, tisztázása nemcsak arra ad módot, hogy megkeressük hibáink forrását, hanem arra is, hogy a helyes utat egyengessük jövőnk munkánk számára. De azért is szükségünk van erre, mert ha ezt a kérdést nem tisztázzuk megfelelően, akkor részvételünk a párt művelődéspolitikai irányelveinek megvalósításában csak formális lehet, mivel a revizionizmus fogalma az egyes szaktudományok területén, például a mi szakterületünkön, koránt sincs oly világosan tisztázva, mint a politikai-társadalmi élet más területein. Holott a harc most már egyre konkrétan, egyre kisebb területekre koncentráltan folyik, s ha a magunk területére nem tudjuk konkretizálni, akkor harcunk általános szólamok hangoztatásává válik. „Most már arra van szükség, hogy meginduljon a harc a részletkérdésekben, hogy az egyes tudomány- és művészeti ágakban, az egyes kulturális intézményekben konkrétan jelentkező revizionista, burzsoá nézetekkel és dogmatikus, szektás nézetek meglévő maradványaival szemben sikrasszálljunk” — írja Orbán László idézett cikkében (71) s ebben a konkrét harcban a szakfolyóiratoknak, mint a „kulturális területen folyó ideológiai harc és világnézet-nevelőmunka kiemelkedő tényezői”-nek (i. h. 72) lesz szerepük. Mivel éppen ennek a szerepnek perspektívájából nyilvánult munkánk elégtelennek, azért is helyes, ha ennek a kérdésnek tisztázásához próbálunk hozzájárulni.

Természetesen ennek a kérdésnek pusztán a felvetése is túlmutat az *Irodalomtörténet* keretein és körén: az irodalomtudomány egész területét érintően kell felvetnünk. Ez nem csökkentheti a magunk munkájával szemben gyakorolt kritikát, de egyben megóv a szemforgató önkritikus módszer látszatától, mintha beérnők önmagunk eltúlozott ostromozásával, mintha nem látnók, hogy hibáink nemcsak egyéni-személyi, hanem elvi hiba.

A kérdés felvetése során még egy praeliminaris kérdést kell előre vetnünk. Bármennyire is *filius ante patrem*ként hangzik is, fel kell vetnünk a kérdést: ki a revizionista? Sajátos történelmi helyzetünkben a kérdés korántsem olyan abszurdum, mint amilyennek látszik. Hazánkban a marxizmus—leninizmus széleskörű és rendszeres tanulmányozása csak a felszabadulás után kezdődött, addig úgyszólván csak egy maroknyi táboron belül, a baloldali szociáldemokraták szűk átmérőjű, gyűrűnyi körében és az illegálisba szorított kommunisták között folyt rendszeres ideológiai önevelés, illetve nevelőmunka. Ennek következtében nagyon kevés volt az elméletileg alaposan képzett marxista—leninista a felszabadulás után. Akkor viszont — különösen 1948 után — nemcsak a párton belül, hanem iskolákban, a nép-

művelés különböző szerveiben, társadalmi egyesülésekben megindult a marxizmus—leninizmus rendszeres tanulmányozása — nem mindig szerencsés formák közt és módszerekkel, különösen ami az értelmiséget illeti. Ha ennek ellenére ez nem is volt eredménytelen, sőt igen sokakat állított a marxi—lenini elmélet és gyakorlat igaza mellé, még ma sem állíthatjuk, hogy a marxi—lenini ideológia ismerete túlságosan magas szintet mutatna. Ez még a párton belüli értelmiség jelentős részénél sincs másképp, hiszen sokszor az oktatók is csak néhány fejhosszal jártak előbb tanítványaiknál, tanulva tanítottak. Ha tehát valaki ma revizionista nézeteket hangoztat, egyáltalán nem biztos, hogy revizionista, lehet, hogy csak újszülött, nem elég alapos tudása alapján okoskodva, neofita buzgalomban jut helytelen következtetésekre, tévedezik revizionista utakra. Menti ez nézeteik helytelenségét? Nem. Nem kell az ilyen eredetű revizionista nézeteket leleplezni, azokkal szembeszállni, azokat megsemmisíteni? De igen. De alaposan meg kell vizsgálnunk az ilyen nézetek eredetét s hangoztatóikat nem szabad eleve a munkásmozgalomban nem különösen kedvező hangulatú revizionista nevezettel megbélyegeznünk, mintba csupa kis Eduard Bernsteinek lennének, kik hatalmas elméleti tudással, hajdani ortodox marxizmusuk pólusáról lendültek volna át a revizionizmus pólusára. A revizionizmust nem nevezhetjük másnak, mint ami: revizionizmusnak. Elvi téren nincs pardon s minden megjegyzés nélkül hagyott, le nem leplezett helytelen nézet csak növeli az eszmei zavart s rést nyit további tévedések vagy tudatos hamisítások számára. De a helytelen nézetek leleplezését csak akkor követheti megbélyegzés, ha a vita során kiderül, hogy nem jóhiszemű, elvi bizonytalanságból származó téves nézettel hadakozunk, hanem tudatos zavartkeltő szándékkal. Az a revizionista, aki a marxizmus—leninizmus ideológiáját azzal a céllal „korrigálja”, „revizionálja”, „fejleszti tovább”, hogy azt meghamisítva gyöngítse, vagy elgáncsolja a szocializmus útján haladókat s támogassa a szocialista fejlődés ellenségeit.

Erre a szigorú elhatárolásra azért van szükség, mert nem személyek, hanem helytelen nézetek ellen akarunk harcolni, nem az a célunk, hogy a bizonytalankodókat elriasszuk a vitától, megbélyegzéssel megszegényítsük, hanem hogy értelmiségünket, alkotó tudásainkat megszilárdítsuk ideológiai biztonságukban. Nem merném azt állítani, hogy sorainkban nincsenek tudatos revizionisták — a sommás ítéleteket akkor sem szeretem, ha azok pozitív előjelűek —, de azt bizton állíthatom, hogy irodalomtörténszeink nagy többsége megbecsüli azokat a lehetőségeket, melyeket a felszabadulás utáni fejlődés nyitott az irodalomtudomány előtt, hogy felismertc, a marxi—lenini módszer eredményességét a tudományos kutatásban s ezen az úton akar járni. 1956-ban nem egy olyan nyilatkozatot, vallomást hallottunk tudósainktól: „rá kellett döbbernem, hogy nem is tudom már másként nézni az irodalmi jelenségeket, mint a marxizmus—leninizmus szempontjai szerint”. Ezeknek a tudósoknak támogatásra, biztatásra, erősítésre van szükségük, de eljutottak már arra a fokra, hogy a nyílt és kemény bírálat, a könyörtelen vita éles magaslati levegőjét elbíráják.

A revizionizmus kérdésének tisztázása, szaktudományunk területére való alkalmazása egyébként sajátosan tudományos feladat, hiszen keletkezésében is — Lenin szavával élve — „professzori” vonalon indult meg s egy tudományos restaurációs kísérlethez, a neo-kantianizmus fellépéséhez fűződik s egy professzori egyéniség, Plechanov mérte rá a filozófiai bíráló elemzés első hatalmas csapásait. A revizionizmus elleni harcot nem kevesebb tudományossággal, de politikai szinten is leleplezve a revizionista törekvéseket, Lenin vívta meg. Az ő nyomát követve szeretnők most az irodalomtudomány területét megtisztítani a revizionizmustól.

Lenin nyomát követni — ez nem valami általánoságot jelent, hanem azt: a tudomány magas szintjén, a gyakorlati feladatok megoldásához szükséges konkrétsággal. Mi sem valami általános tézist szeretnénk alkotni a revizionizmus és az irodalomtudomány viszonyáról, hanem olyan égető kérdéseket fogunk megvizsgálni, melyek irodalomtudományunk aktuális kérdései s amelyek területén felismerhetően mutatkoznak revizionista hibák.

Ezek a kérdések az alábbiak :

a) a nacionalizmus kérdése az irodalomtudományban ;

b) irodalmunk fejlődésének útja 1919 után (a polgári humanizmus és a marxista humanizmus, demokratikus fejlődés és szocialista fejlődés, világnézetek együttélése, a felszabadulás utáni helyzet stb.) ;

c) a szellemtörténeti módszerek továbbélése az irodalomtudományban ;

d) az „általános esztétika” és a marxi—lenini esztétika szerepe az irodalomelméleti munkában.

Ezek a kérdések komplex kérdések, széleskörű vizsgálatot igényelnek, s mint látható, szorosan összefüggnek azokkal a most folyó vitákkal, melyek csak most vannak igazán kibontakozóban. Ehhez szeretnénk a magunk munkájával hozzájárulni, felhasználva a revizionizmus elleni első nagy harcok tanulságait, de megszívlelve Lenin figyelmeztetését : „A forradalmi marxizmus eszmei harca a revizionizmus ellen a XIX. század végén csak bevezetője a proletariátus nagy forradalmi harcainak.” Nem analógiákat, történelmi párhuzamokat keresünk, hanem mai problémáink mai érvényű megoldását.

(Polytatom)

JÓZSEF FARKAS

A TANÁCSKÖZTÁRSASÁG IRODALMI PUBLICISZTIKÁJÁBÓL

Negyven esztendővel ezelőtt — a Nagy Októberi Szocialista Forradalom példamutatását elsőként követve — született a parasztsággal szövetkezett magyar munkásosztály első államhatalma: a Magyar Tanácsköztársaság. Ez ünnepi évforduló alkalmából közreadunk néhány, ez időszak irodalmát bemutató antológiákba, gyűjteményekbe fel nem vett, s így 1919 óta meg nem jelent publicisztikai írást a Tanácsköztársaság gazdag irodalmi terméséből. Szándékosan a nem kommunista — sőt a kommunizmus eszméitől távol álló — polgári írók munkásságából válogattuk össze e szemelvényeket, tükrül annak, hogyan jelentkezett s mekkora változást idézett elő a proletárdiktatúra ezen írók gondolatvilágában. Emellett az 1919-es forradalmi események jobb megértéséhez és közvetlenebb átéléséhez is hozzásegítenek ezek az írások, midőn más-más oldalról világítjuk meg a Tanácsköztársaság létrejöttének nemzeti és nemzetközi jelentőségét. Több írásból kitetszik, mennyire maga mellé állította az értelmiségi, kispolgári, sőt egyes polgári rétegeket is a magyar proletariátus azáltal, hogy a nemzet élére állva, roppant nehéz körülmények közepette vállalta a nemzeti függetlenség megvédését az antant imperialista támadásaival szemben. S másrészt, némelyikük arra is rámutat, mily nagymértékben segítette e rétegek csatlakozását az a szerencsés történelmi körülmény, hogy a proletárforradalom *véronás nélkül* győzött hazánkban.

Más jellegűek Kosztolányi itt közlésre kerülő írásai: szemhatára nem terjed ki a kultúra birodalmán túlra, de észreveszi és megírja, milyen forradalmi változásokat hozott létre a Tanácsköztársaság a nép műveltségi színvonalának felemelésében és mily széles távlatot nyitott a művészet — és a művészek előtt. Érdekes megfigyelésekkel színezett írásaiiban, ha olykor naiv módon is, mint például a *Mi tűnik el?* utópisztikus és merőben idealista eszmefuttatásában, éles határt von a múlt és a jelen, a művelődést előmozdító proletárdiktatúra között.

Van valami közös e különböző színvonalú és jellegzetességű írásokban: a nemzet felemelkedését hozó társadalmi fejlődés *tudatos* szolgálatának a vállalása. E feladatvállalás adja meg azt a szenvedélyes, párosszal teli alaphangot, amely mindegyik írás sajátja.

I.

BIRÓ LAJOS: MAGYAR TANÁCSKÖZTÁRSASÁG

Az entente katonai bizottsága a magyar kormánynak tegnap ultimátumot nyújtott át. Az ultimátum egy csomó újabb vármegyének román impérium alá való kiszolgáltatását követeli, más területeket francia megszállás alá óhajt vetni; a magyar kormány pedig huszonnégy óra alatt tartozik kijelenteni, hogy ezeket a kívánságokat — a hozzáfűzött hajmeresztő feltételekkel együtt — teljesíteni fogja. A válasz az ultimátumra az lett, hogy a kormány lemondott; és abban a percben, mikor e sorokat írjuk, Magyarország kormányzását már a munkástanácsok vették át. A magyar köztársaság átalakult tanácsköztársasággá. Ebben a lélek-

zetelfogó pillanatban próbáljuk meg hidegen és elfogulatlanul szemügyre venni a helyzetünket.¹

A nagy átalakulás Magyarországon vér nélkül, sőt úgyszólván zökkenő nélkül ment végbe. Ezt nem vártuk másképpen. De külön örömmel és elégtétellel kell megállapítani, hogy ez az átalakulás egyúttal meghozta a munkáspártok összeolvadását. A proletárdiktatúra meghozta a proletárok egységét. Ez nagy érték; mindenképpen megóvandó eredmény; a rendnek, az átalakulás termékenységének, az új termelő rend hatékonyra tételének legfőbb biztosítéka. Ez bizonyára így van befelé. Milyen a magyar tanácsköztársaság helyzete kifelé?

Az, hogy a helyzet ily megrendítő egyszerűséggel billent át balra, azt kétségtelenül azok a gonoszok, együgyűek és ostobák idézték elő, akik Párisban gyógyszer helyett mérget főztek a beteg világnak. Magyarország velük fegyverszüneti szerződést kötött. Ők nem tartották be már ezt a szerződést sem, hanem kiszolgáltatták Magyarországot alávaló kis imperializmusoknak. Most a szerződést egyszerűen széttépték. Magyarország a saját halálos ítéletét írta volna alá, ha elfogadja az ultimátumokat; ez az ultimátum egyúttal világossá tette itt minden ügynevezett polgári politika teljes csődjét. A magyar tanácsköztársaság azt jelenti, hogy Magyarország szembeszáll a Párisból érkezett újabb hadüzenettel. Új háborút jelent ez? Kétségtelenül annak lehetőségét is. Mi azonban azt hisszük, hogy nem kerül rögtön új háborúra a sor. A gyalázatos párisi határozatot Wilson távollétében hozták. De még ha Wilson hozzájárult volna is, az ultimátumnak ez az eredménye Párisban nagy riadalmat fog okozni. Mi egyáltalában nem tartjuk lehetetlennek, hogy a magyar—szovjet kormány új külügyminiszterének a következő napokban igenis módjában lesz a párisi konferencia különböző ajánlataival foglalkoznia. Akár így lesz, akár másképpen: Magyarország barátokat és szövetségeseket csak a proletáriátusban kereshet. A győzelmes orosz, az egyelőre vívódó német, a készülődő cseh, az elnyomott román, a nagyhatalmú angol proletáriátus: ezek felé kell utat és tájékozódást keresni.

A budapesti események híre, mint egy óriási dördülés, úgy fog Európán végighömpölyögni; megriaszt itt és felriaszt ott. A párisi méregkonyha embereit meg fogja riasztani, de Bécsset, Prágát, Münchent és Berlint fel fogja riasztani. Budapest ma a világtörténelemnek egy új fejezetét nyitotta meg.

Világ, 1919. március 22.

2.

BIRÓ LAJOS: AZ ÚJ ÚT

Néma elfogódottsággal tekintünk azokra a férfiakra, akiknek a végzet kezébe tette Magyarország sorsának irányítását. Az akarat és az erő, amelyet képviselnek, a proletáriátus akarata és ereje, de a munka és a felelőség irtózatos módon egyéni osztályrészők, és okosságuk és tehetségük sok kockázatot elháríthat és sok vezedelmet kikerülhet. Azt kívánjuk nekik, nőjjenek irdatlan világtörténelmi feladatuk teljesítése közben olyan nagyra, mint az orosz proletárforradalom két világra szóló nagyságú hőse: Lenin és Trocky. A végzet különös rendelésénél fogva olyan proletárforradalmat képviselnek, amely egyúttal nemzeti forradalom is. Ez és más okok a munkájukkal szemben való belső ellentállást a semmivel tették egyenlővé, viszont megszereztek számukra olyan szolgálatra való készségeket is, amelyeket a proletár-

¹ Az antant további jelentős területek átadását követelő ultimátumát Vyx alezredes március 20-án nyújtotta át a koalíciós kormánynak.

forradalom egyébként csak nehezen kaphatott volna meg. Legelső nagy feladatuk most a szervezés, a fegyelem megteremtése, a felvilágosítás, a tanítás, mert a diktatúrát csak ez tudja egy új termelőrend hajtóerejévé tenni. Új termelő rendet, egy új világot megteremteni könnyebb viszonyok között is nehéz feladat lenne; a proletariátus számára nem lehet elég-szer ismételni — amit a munkástanácsban tegnap elmondottak —, milyen kimondhatatlanul nehéz feladat ma, amikor nincs szénünk, nincs nyersanyagunk, nincs élelmiszerünk. A proletariátusnak heroikus erőfeszítéseire lesz szükség az eljövendő időkben; minden egyes embert eltölteni ennek az erőfeszítésnek történelmi és morális jelentőségével: ez a proletárdiktatúra egyik legelső feladata. A második feladata: éppen úgy kikerülni minden felesleges erőpazarlást, amilyen kíméletlenül fog letörni minden rosszakarató ellentállást. Lenin legyen ebben is a magyar proletárdiktatúra nagy tanítója, az a Lenin, aki úgyszólván minden dolgozó embert és a népek minden vezetőjét megkínált előbb az új rendbe való békés beilleszkedéssel, mielőtt rászánta volna magát az összezúzásukra. Magyarországon kevesen lesznek, akik egyenesen szabotálni akarják a proletárdiktatúra tevékenységét; és amilyen öröm volt, hogy a proletárdiktatúra itt egyetlen csepp vér kiontása nélkül született meg, éppen olyan öröm volt látni, hogy a népbiztosok első cselekedetei minden felesleges erőpazarlást elkerültek.

Nem felejtethjük el természetesen emellett, hogy sorsunk mennyire összefügg azokkal az eseményekkel, amelyek — sajnos, olyan szűkre szorult — határainkon túl történnek. Külföldről egyelőre nincsenek híreink. Hogy Moszkva ujjongva fogadja testvérét és szövetségését: a magyar tanácsköztársaságot, az természetes. De még nem tudjuk, hogyan felel a budapesti eseményekre Bécs és Prága, Berlin és London. És hogyan felel Páris. A forrongó és vajudó Európában még nem látni az erők megoszlását; nem látni még, kik lesznek a magyar tanácsköztársaság mellett és kik lesznek ellene. A magyar népbiztosok kormánya bizonyára tanítványa lesz Leninnek abban a ragyogó diplomáciai művészetben, amellyel ez a tudós dogmatikusnak keresztelt nagy ember meglepte a világot és amellyel olyan csodálatos győzelmeket szerzett a szovjetköztársaság számára. Bizonyára megtörtént tehát minden, hogy a világ proletariátusa informáltassék a magyarországi eseményekről. Ez pedig azt jelenti, hogy Magyarország annak az erőnek a szövetségét keresi és kéri, amely a világon mégis a legnagyobb, ha cselekedni akar. Most várjuk szorongva és bizakodva a választ és bizunk benne, hogy a világ proletariátusa nem fogja elhagyni Magyarországot.

Világ, 1919. március 23.

3.

KÓBOR TAMÁS: PESTI KIS TÜKÖR

Megint robognak a teherautók a pesti utcán zord rakományokkal, délcegen és dacosan meredező fegyveres emberekkel. Az ósírózsa hervadásától az ibolya nyílásáig mekkora változás. Járok az utcán és a vakító naptényben és fõrgeteges szélben elgondolom, hogy Amerika fölfedezésétõl tegnapig nem telt le annyi idõ, mint tegnapról maig. Voltaképpen úgy kellene lenni, hogy a tegnapi ifjú ma fehérszakállú Matuzsálem legyen, a tegnapi álmából fölébredõ egy húszéves álmából fölcsudó Ripp van Winkle legyen, mert egészen más világra ébredt, mint amit ismert. Proletárdiktatúra. Aki tegnap hatalmas volt, ma senki. Ami tegnap förendházi tagságra kvalifikált, az ma kizár minden politikai jogból. Ami tegnap irigyeltté tett, hogy gond nélkül fejedelmileg megélhetek, az ma gondok és veszedelmek forrása. Kicsi emberek szánakozva néznek a nagy úrra s boldogan csillog a szemük: hála Istennek, nincs semmim, enyém a világ!²

² A cikk bevezetõ sorai az 1918-as polgári demokratikus forradalomra utalnak.

S napfényben, tavaszi főrgetegben senkit sem látok öregebbnek és senkit sem másnak. Milyen csodálatos ez a pesti ember? A világa felfordult, de nem változott rajta semmi. A fiatal lányok mosolyognak s mamáik csak azon aggódnak, lesz-e hús? Az emberek lótnak-futnak és politizálnak s vagy jól érzik magukat, ha proletárok, vagy rosszul, ha vagyonos osztálybeliek. Mi lesz a betétekkel? Ha kikapja a betétjét, akkor már csak érdekes olvasmány az újság.

Nem megy a lélek mélyére semmi. Legalább láthatóan nem. Nincs-e mégis az idegzetük alján valami szorongás? Valami különös megérzése egész sorunk kockán fordulásának? Hogy fordul-e javunkra a világ, ha nem: javunkra tudjuk-e fordítani fegyverrel? Néhány héten belül el kell dőlnie: Magyarország leszünk-e ismét, vagy romhalmaz? Budapest lakossága egy gigászi illusztrációja a képtelen paradoxonnak: hogyan is fest az a vulkánon való táncolás?

*

Ugyancsak e mellett a sohasem öregsünk meg mellett a legfürgébb átvedlés máról-holnapra. Még el sem olvastuk, hogy Kun Béla otthagya a gyűjtőfogházat, már természetes, hogy ő a külügyi népbiztos. Népbiztos. Még tévedésből sem ejti ki senki azt a szót, hogy miniszter. S tegnap még képtelenség volt, hogy a bizalmiférfi kapja a pénztárkulcsot s ma már természetes, hogy megkapja az egész bankot. S nem furcsa, hogy a dzsentrí-kaszinó homlokzatán vörös zászló leng s a világraszóló installációnál sehol nemzeti színt nem látunk. S legfőljebb egy pillanatra hőkkenünk meg, jólesően, a kommunista plakát rendet és munkát hirdet s a nagy rablók mellett a kis tolvajokat és fosztogatókat is megfenyíti. Rémképezeleteink a vörös terrortól mást mutattak, égnek meredt tőle a hajunk. De nem így van, hála Istennek.

S eszünkbe sem jut már, hogy másképp képzeltük.

Mi boldog pestiek!

Az Újság, 1919. március 23.

4.

MOLNÁR FERENC : „RUHE IN BUDAPEST”

1914 decemberében egy mitrovicai kávéházban zúgott a fejem a háború első rohamának rémületétől. A jelentésekben, amelyeket a lapok számára kiadtak, „szerb kegyetlenkedésekről” volt szó. Hogy a szerbek kihúzták a beleit egy sebesült magyarnak s a beleivel akasztották fel egy fára. Szemkiszúrás, orr, fül, kezek levágása . . . borzongató volt, rettenetes, ott álltam én is a többivel együtt tudatlanul, tájékozatlanul, megszedőlvé, megrémülten ennek a vértengernek a partján, és ezt mondtam az asztalnál:

— Miért írják ezt, mi érdekük van ebben? Vagy igaz ez mind?

Egy okos ember, egy katona magyarázta meg:

— Nem igaz. De aljasság, hogy írják. Mert mi történik? A magyarok olvassák, hogy a szerbek beleket húznak. Azt mondják magukban: „megállj, csak egyszer kerüljön egy ilyen szerb a kezembe!” Aztán a kezébe kerül a szerb, a magyarnak vérben forog a szeme és kihúzza a szerb beleit, dühödt bosszúból. Ezt megtudják a szerbek és azontúl a sebesült magyarnak lényeg kihúzzák a belét és levágják az orrát. *Az újság hazugsága igazsággá válik.* Íme a sajtó hatalma.

Nyár óta módomban van francia lapokat olvasni. Ami francia napilap ide eljut, — azok a bizonyos ismert, sokat idézett lapok — az a világ legfelületesebb, leglelkiaimeretlenebb, legtájékozatlanabb és legtudatlanabb sajtója. De akár maga irányítja önmagát, akár központilag igazgatják, a *legfontosabb sajtó*. A vezércikktől kezdve az utolsó nemi-betegség hirdetésig más fordítása a *bolchevik* azónak nincs benne, mint rabló és gyilkos. Ott olvastam,

hogy minden ok nélkül, csak mert kevés volt az élelem, a bolsevikiek sírt ásattak a polgárokkal és belelődözték őket a sírba; az újabb turnusnak előbb ezeket a sírokat kellett betemetnie s csak aztán áshatott sírt a maga számára. Ott olvastam az éhínségnek, a nyomornak olyan leírásait, amelyek csak a rossz újságíró ordináré képzeletében teremhetnek. olvastam, hogy Pétervárott egymás ürülékét eszik az emberek, ezt olvastam. Oroszország messze van, a francia munkás akkor még mást nem igen olvasott Oroszországról. (A *Humanité* és a *Populaire* hangja csak később erősödött egy kicsit.)

Mért volt mégis, hogy Cachin képviselő elment Oroszországba mint imperialista és visszajött Párisba, mint bolseviki-barát? Mért volt, hogy *Sadoul* kapitány és *Pascal* hadnagy (mind a kettő az Oroszországba küldött francia katonai misszió tagja) elment Leninékhez a francia militarizmus nagyképű képviselőjében és *ma mind a kettő hadbíróági eljárás alatt áll Franciaországban a bolsevikiekhez való csatlakozás miatt!* olvastam a hadbíróág amaz aktáit, amelyeket kiadott közlésre a párisi sajtónak: oly nyugodt ez a párisi cenzúra, oly biztos a maga dolgában, hogy le merete nyomtatni az összes lapokban *Sadoul* kapitánynak egy forradalmi felhívását a francia munkásokhoz, amely így végződik: *Vive la Confédération Communiste des Etats-Unis d'Europe!* Hogyan? Az önsiratás és az ürülék-evés, a vérnek, a rothadásnak, a felbomlásnak és a világtörténelmi elzúllásnak a párisi sajtóban annyiszor megfestett képe csábította el ezeket? És *Ludovic Naudeau*-t, aki börtönben ült Oroszországban, mi tette kommunistává? És van bennük annyi naivság, hogy az egyik oldalon tovább közlik a rémregényt, mialatt a másik oldalon megírják, hogy *Sadoul*-ból hívő leninista lett, *Sadoul*-ból, az oroszok *Vyx* alezredeséből! Mi marad tehát? Marad, amit az osztrák vezérkari ál-humanizmus *Gruellat*-nak nevezett, a kitalált borzalmak hajszolása, ami arra kell, hogy vezessen, hogy ha megindul valaki Párisban a Leninék vörös-arany zászlójával, azt már puskával fogadják, vér folyjon s ott is igazság legyen a sajtó hazugságaiból.

*

„Ruhe in Budapest” — olvasom most a vastagbetűs címet a *Lokalanzeigerben*. A német sajtó — még a kapitalista sajtó is — mindig tisztességesebb volt a francia sajtónál, ha ugyan egyáltalán szabad itt fokozatokat felállítani. „Ruhe in Budapest” — megy szét az egész világba egy bűvös, csábító, csodálatosan egyszerű cáfolat minden komizságra, bornirtságra, minden tenyésztett sajtó-kretinizmusra. Nem is tudjátok, milyen csodálatosan szép ez, akik nem olvastátok egy évig a nyugati sajtót. Nem „Blutbad in Budapest” és nem „Hungersnot in Budapest”, hanem „Ruhe in Budapest”. Abból a tisztesség-különbségből, ami a forradalmi német sajtó és a győzelemben remegő francia sajtó közt van, — abból a földrajzi különbségből, ami az Oroszország és Franciaország nagy távolsága s Németország és Magyarország kis távolsága közt van, megszülethetik a lenini koncepciónak egy nyugat felé fordított olyan képe, amelyről lehullt az ámitás szennye, s amely a maga csodálatos tisztaságában, világtörténelmi jóhiszeműségében és annyi emberi nyomorúság tapasztalatait felhasználóan boldogító ragyogással világít a nyugatra.

Az *Ember*, 1919. április 1.

5.

PORZSOLT KÁLMÁN: AKIK ÚJ ÉLETET KEZDENEK

Ha a kabát rosszul van begombolva, ki kell egészen gombolni s újra kezdeni. Most a világtörténelmi fordulás sok ember kabátját rosszul gombolta, a legtöbbjét egészen el is vette, hát újból előlről kell kezdeniök az életet. Nehéz sor. Hisz egy életet is oly kínos munka megalkotni. Most pedig több százezer ember egzisztenciájának alapja rendült meg. Megtörténhetik.

hogy kisebb lesz az ország. A magyar intelligencia egy részére nézve bizonyosan kisebb lesz, amennyiben ha az úgynevezett „területi integritás”-t sikerül is megteremteni, az kétségtelen, hogy a nemzetiségi vidékeknek adandó autonómia a hivatalnoki, ügyvédi, bírói, tanári, tanítói, sőt a kereskedői és ipari pályák magyarjait nem fogja a régi mértékben alkalmazni, illetve megtűrni, mert az oláhokban és szlávokban türelmetlenebb a nemzeti érzés. E vidékekről tehát a magyar értelmiség nagy része a tiszta magyar területrésze kénytelen vándorolni; itt pedig annyi ember nem élhet meg a régi foglalkozásából. Ezekre beáll az új élet kezdésének, az új pályaválasztásnak s új kenyérkeresetnek szüksége. Szomorú állapot, különösen az idősebb emberekre. Azért a társadalom részéről egy kis lelki bátorítás s a hatóságok részéről egy kis kézzelfogható segítség jól esnék.

Tulajdonképpen csak az átmenet nehéz és kinos. Azért ezt az átmenetet meg kell rövidíteni. Az elveszett régi pálya és pozíció fölötti kesergést kell meg rövidíteni. A lelki töprengést hamar be kell szüntetni a múlton. S amely percben becsukták ennek kapuját, egyszerre megnyílik egy új jövő ajtaja. Nem kell félni az új élettől. Nem kell idegenkedni egy új foglalkozástól. Gondolja meg a kész férfi, hogy most érett fejjel s élettapasztalattal gazdagabban, praktikusabban választhat új kenyérkereseti forrást, mint diák korában, amikor csak ösztönszerű hajlam, szülői parancs vagy rábeszélés irányították. Higgyük el, az életben legszebb a reménykedés. S ha valaki új életet kezdhet, akkor új reményei fakadnak, melyek új életenergiát kölcsönöznek neki. Érett fejjel latolgatja az esélyeket. Az új foglalkozás megtanulása is könnyebb, mint az első pálya kitanulása volt. Ne féljünk a tanulástól. Hisz a tulajdonképpeni kenyérkeresetre való képesítés vagy képesség megszerzése nem sok évbe került. A diplomások nagyrésze 24—26 éves korában s a kereskedői s ipari pályák embere 16—18 éves korában beszünteti a tanulást s rögtön keresetképes lesz. Nos, pár évi tanulást nem kell sajnálni a későbbi korban sem, ha ezzel egészen új életet lehet kezdeni. Hisz a világ legkiválóbb emberei is gyakran két foglalkozásból is éltek, hogy megtudjanak élni, s fölfelé és lefelé változtatták pályájukat. *Luther* Márton esztergályozott, kertészkedett s órát is csinált, hogy éhen ne haljon, *Kisfaludy* Károly arcképfestésből tartotta fenn magát sokáig. *Fejér* György a régi magyar tudós, csak 71 éves korában tudott jó állást kapni. *Herschel* előbb muzsikus volt s csak később lett csillagász. *Franklin* nyomdász, *Stephenson* munkás, *Gerstäcker* inas, *Canova* kővágó volt s *Hunter* János kárpitos legényből lett bonctanár s *Kepler* nem a csillagászati tudományából, hanem csillagjósáslásból élt. *Mihály* József az író tanár volt s öreg korában lett orvosdoktor, *Kacziány* Géza mint nyugalmazott tanár tanulta ki a papi pályát. Bármely főiskolai diploma öt évbe került. A végzett ügyvéd vagy szolgabíró sem sajnálhatja magától ezt az új öt évi tanulást, ha általa mint orvos vagy mérnök nemzetközi képesítést tud szerezni.

Csak az a szomorú a dolgok fejlődésében, hogy a kenyerét vesztett fejmunkások egy része kivándorlásra készül. Pedig idegenben is új pályát kell kezdenie, még pedig rendszeren ipari, kereskedői pályát s testi munkássá kell lennie. Mért ne találhatná meg ezt a pályacserét itthon? Hisz a magyar iparnak nagy szüksége volna értelmes elemre. Az álszégyent félre kell tenni. Ha a legelőkelőbb családok nőtagjai nem röstelnek boltokat s műhelyeket nyitni, akkor a diplomás férfiak is megkísérelhetik a praktikus életpályákat. Az új kornak egyik legnagyobb vívmánya, hogy a született rangot eltörölte és helyébe tette a munkának és munkának a tiszteletét. Mikor *Garai* Ernő munkásból kiváló kereskedelmi miniszter lett s *Böhm* Vilmos szereléből snájdig hadügyminiszter, miért ne próbálhatná meg egy-egy régi tábornok vagy rossz miniszter a munkát vagy az ügynöki pályát? Sőt tán még egy-egy elcsatott uralkodóból is lehetett volna még hasznos polgár, ha megfogadta volna *Piutarhasnak* azt a tanácsát, amit *Trajan* császárnak adott: „Magadon kezd el az uralkodást!”

Az Érdekes Ujság, 1919. április 3.

SZILÁGYI GÉZA: TAVASZI DERŐ

Tegnap, vasárnap délután keményen fülön szerettem volna fogni azokat a francia, olasz, svájci, német és osztrák — különösen az osztrák! — újságírókollégáimat, akik, Magyarországtól megszámlálhatatlan mérföldnyi távolságban, sok hazugságot teremtett íróasztalukon egyre-másra költik az úgynevezett budapesti „hangulatképeket”: az egetverő ostobaságoknak és a rothadtan beteges rosszindulatnak ezeket a perverz termékeit. Ha valami csoda megengedte volna, galléron ragadva, akár csak egynéhány tanulságos pillanatra, idécipelem őket, belecsapom a jeles társaságot egy kocsiába és körülvizsem szerte a városban, ezekkel a kérdésekkel paskolva meg számárfülüket:

— Láttátok-e ezeket a vidáman sétáló emberekkel telezsúfolt utcákat; Láttátok-e az arcokon a mosolygó derűt, amely versenyt kacag a májusi napfényvel? Hallottátok-e azt a kedves csevegést, amely végigcsergedezik a sétányokon, a parkokon, a kirándulóhelyeken? Csak egynéhány percre engedjétek, hogy úrrá legyen a hazugságnak elkötelezett szívetekben az őszinteség és ezalatt a parányi idő alatt valljátok be legalább önmagatoknak: Budapest igazán az a város, amelyik — mint nem győzitek újra meg újra lapjaitokban elkárogni — a mélységes levertségnek, a legsötétebb elborulásnak, a feneketlen kétségbeesésnek elviselhetetlen terror alatt vonagló jajvárosa? Igazán ez-e az a város, amelyikben, mint rágalmakban tobzódó áltudósításaitokból kiförtelmeskedik, a lakosság túlnyomó része oly állandó rettenésnek boszorkányszombati lidércnyomása alatt hőrög, hogy egyáltalában ki sem merészkedik a járókelőket folytonosan életveszedelemmel fenyegető utcára. Valóban ily kedves, friss, tavaszi képük van azoknak a városoknak, amelyek, mint egy klasszikus hajlandóságu svájci kolléga, aki nem mostanában, de sohasem járt erre, Budapestről írtában elsőhajtotta, Dante poklának borzalmait remegtetik bele az idetévedő idegenek földült idegzetébe... Ezt látjátok, halljátok, érzitek Budapesten?

Efélékkel csapkodnék a rágalmazás szadizmusának orgiáit űlő idegen kollégáknak a fülébe, ha valahogyan idebővölhetném őket. Ez azonban lehetetlenség, és így be kell érünk azzal, hogy a magunk örömeire idézzük föl újra meg újra a vasárnapi utca képét. Az a néparadat, amely vasárnap százfelől és százfelé végighömpölygött az utcákon, szemmelláthatóan! — ó de mennyire letagadhatatlanul szemmelláthatóan! — a semmiféle átmeneti gondtól el nem nyomorítható jókedvet, s legravaszabban alattomos rémhírektől is ki nem marható proletárhitet, a vörös csapatainknak egyre harsányabb és mind erősebb fényű sikereinek hírérdődő kommunista bizalmat ringatják imponálóan széles és derűsen tiszta hullámaikon.

Bizony, egész Európa minden rikácsoló dűhű rágalmazóját túlkacagja Budapest vasárnapi utcájának, a nyugodtan remélő, vidám proletárrend kedves utcájának tavaszi nevetése...

Az Ujság, 1919. május 13.

KOSZTOLÁNYI DEZSŐ: FORRADALOM ÉS PAPIRKOSÁR

Ezt a cikket Kosztolányi Dezső két héttel ezelőtt írta...

Az első forradalmi jelenetet véletlenül egy színház tőszomszédságában láttam. 1918. október 31-én este nyolc órakor egy tagbaszakadt, sapkás civil fölszállt a villamosra és kezében egy szuronnal, mint valami szakértő sebész, egymásután operálta le a tizti sapkarózsákat. Ez pont a Nemzeti Színház előtt történt, és vele kezdődött a magyar forradalom.

Azóta gyakran gondolok erre és még valamire: vajjon mi változás esett a forradalom alatt a forradalom óta, forradalom hatására a Nemzeti Színházban s általában a színházakban? A revolúció árja körülnyaldosta a várost. Egyetlen talpalatnyi foltot, egyetlen négyzetcentiméternyi területet se hagyott érintetlenül. Minden és mindenki átalakult. Alig lelek valamit a régi intézményekből és az emberek, kikkel találkozom, gyökerestül megváltoztak, akárcsak a színészek két felvonás között, más a szavuk, más a ruhájuk, a hajuk és a gondolatuk színe, úgy hogy alig lehet rájuk ismerni. Ravasz rókák, kik hajdan elől jártak az uszításban, ma köpködve, kéken kidagadó halánték-érrel szidják a militarizmust, gyáva lapítók, kik helyeselték a gyilkosság üzletét és a germán óriást, most egyenes gerinccel sétálnak és leckét adnak a kötelességtudásból, a tisztességből. Örülök, hogy az emberek ennyire — néha szinte torzképpően — megváltoztak. Ellenben a színházakban semmi jele az új időknek. Úgy állnak ezek a pompás épületek a történelem hullámtorlatában, mint a hűbéri kastélyok, melyekben még mindig a régi dinom-dánom járja, a fehérparókás igazgatóknak keztyűs inas nyújtja át a „sláger”-eket, a régi háziszervezők ma is szedik a dézsmájukat, a tizedűket (10% minden előadás után) a nem primadonna-színészek és színésznők tisztességtelen éhbérért robotolnak. Sokkal kevesebbet, mint a villamoskalauzok, vagy a pincérlányok.

A színpad forradalma késik. Úgy látszik, hogy a gyülékony színészvér csak a színpadon működik és alkalmatlan a forradalomra. E középkori nyugalom dereng az öltözőkben és a színházi irodákban is. Egy pillanatra a forradalom első ijedelmében a művészi vezetők piros frig sapkával cserélték föl zsiros hálósapkájukat és hebegő kommunikékben ígértek fűt-fát, Paul Claudel-t és Gerhard Hauptmann-t, irodalmat, forradalmat és mindent, de az első rémület elmúltával visszanyerték hidegvérüket s megmaradtak a kipróbált izetlenségek mellett. Minden téren találkozunk legalább néhány új és értékes névvel, csak a színházak körül nem. A lyra, a magyar széppróza az utóbbi tizenöt év alatt megfiatalodott, új életre kapott, ellenben vagy tizenöt éve nem láttunk új neveket a színlapokon. Megállt volna a fejlődés? Nem, csak lezárták mesterségesen. Hiszen mindnyájah tudunk fiatal, tehetséges drámaírókról, kik két-égbesetten házalták végig a színházakat és végül is megkeveredtek, elkoptak, belekukultak a bánatukba s most elevenen eltemetve és körülfalazva élnek bús otthonukban, mint szerény magánemberek. Nincs mód, hogy életjelet adjanak magukról.

Ezeket hozzák színre a forradalom idején. A színházi irodákat úgy kell megostromolni, mint ama nevezetes éjszakán a K. u. K. hadtestparancsnokságot. Tegyük közre a fiókok tartalmát, a papirkosarat. Eddig láttuk, hogy mi nem került oda, s okunk van hinni, hogy ami belekerült, legalább olyan érdekes, mint amit nem selejtezték ki. Inkább izgató rosszat, értékes hibásat, mint altató jót és unalmas tökéletest. Legyen vége a színházi magzat-gyilkosságoknak és gyermek-fojtasoknak. Az új magyar drámákat eddig az égbe magasztalták, agyondicsérték, belefojtották a bókók mézes hordójába. Angyalt csináltak belőlük. Mennyi ilyen kis irodalmi angyalka pihenhet a színházak fiókjaiban. Isten úgyse a színházak körül oly maradi szellem uralkodik, hogy némelyik direktor még „Az ördög”-ből is angyalt csinált volna.³

Figdó, 1919. március 29.

8.

KOSZTOLÁNYI DEZSŐ: MI TŰNIK EL?

A régi könyveket gyakran jegyzetekkel kell kísérni, mert a korok és erkölcsök változása folytán egyes szakások érthetelenné válnak az olvasó számára. Így olvassuk Dantét, kit a skolasztikus bölcsélet ismerete nélkül nem tudunk egészen élvezni, a latin és görög klaszszikusokat, kik — túl a meg nem rendülő irodalmi értékeiken — egy rommá vált világot

³ „Az ördög”, Molnár Ferenc szindarabja.

idéznek elénk és olyan társadalmi jelenségekre céloznak, miknek ma már az emléke se él, csak a történelmet bűvárló tanárok könyveiben.

Múltkor egy magyar regényt lapozgattam, melyet 1913-ban írtak. Ebben a következő mondatokat leltem: „Hajnal felé bement egy kávéházba, megvacsorázott és elszívott egy szivart.” Itt kissé megállapodtam és mosolyogtam azon, hogy ez a mondat, melyet egyik kartársam írt, hat év múlva már zavaróan hat rám. Hozzászóltam, tudniillik, hogy a kávéházakban záróra van, éjfélkor, tíz vagy kilenc órákor. A magyarázó, kortörténeti széljegyzetet magam szolgáltattam, aki még emlékeztem a régi kávéházak örökké égő tűzhelyeire és mindig fényes tükörlakaira, amelyek mögött sohase alszik el a villany. Egy tizennégy éves fiúcskának azonban, ki a háború kitérésekor csak nyolc éves volt, már semmi támaszpontja sincs e mondat megértéséhez. Őnéki olyan idegen a békebeli társadalom, akár a skolasztikus bölcsélet vagy a latin és görög klasszicizmus.

A háború pedig semmi gyökerig ható változást nem hozott a társadalmi rendben. Alatta a régi szabályok szerint folyt az élet. Hiszen a háború ősi, szokott megrázkódtatása a régi korszak, mégis számtalan új alakot, eddig ismeretlen szokást teremtett. Képzeljék el, hogy mikor majd nemcsak az élet felülete inog, de alapjaiban hánytorg fel és végre teljes kiépitettségében valósul meg a tiszta erkölcsökön nyugvó kommunista állam, micsoda emberek keletkeznek — a munkásnak hány ezer, eddig ismeretlen fajtája — és a megújhodott világ milyen hideglelős ámulattal tekint vissza a régre, mely idegenebb, különösebb, érthetlenebb lesz a számára a forradalmas átalakulás után, 2000-ben, mint számunkra a római, vagy görög kor 1919-ben. Valóban ez az új társadalom egy nemzedék letűntével már csak széljegyzetek, magyarázó útbaigazítások segítségével élvezheti a tegnapi irodalmat, mely a problémái révén nagyobb részt tárgytalanná válik. Ha régi szindarabot adnak elő, akkor kísérteteket bolygatnak, rémeket zaklatnak, szellemeket idéznek.

Majdnem minden tragédia és vígjáték családi. Sóca [? a családban székel, ebben a kisebb közösségben, mely a nagyobb közösséggel szemben fölveszi a létharcot, a „*struggle for life*”-t, melyet az új emberiség a mai gyilkos és megsemmisítő formájában többé nem ismer. Egy ügyvéd jön ki a színpadra, kinek múlt hónapban zsíros pórei voltak és a hősnő, jóságos és előrelátó szülei engedelmével most már hajlandó házasságra lépni vele, mert „az életük biztosítva van”. Mennyire csodálkozik ezen a jeleneten a jövőendő. Mindenekelőtt nem ismeri fel az ügyvédet. Csak a műveltebbek tudják majd, hogy egykor ilyen foglalkozású emberek is éltek a föld hátán, de ők se értik meg ennek a boldogtalan társadalomnak a morálját, mely az élethez, a szerelemhez csak szerencse és ravaszkodás útján jutott. A kereskedő szintén ismeretlen lesz s a cseléd is, ki a bevezető jelenetben a bútorokat porolva cicázik az inassal. A kövér püspök olyan különlegessé válik, mint nekünk egy római néptribun. Hasonlóképpen eltűnik a régimódi katona, az uralkodó osztálynak ez a jól fizetett, paszományos és aranyérmekkel kirakott gyilkosa, aki garázda kedvvel feszít s az utcai lány is, a bohócosan kifestett, szegény arcával, aki a mai szerelem torzképe.

Észre se vettük, hogy minden gondunk és drámánk a tulajdon körül forgott és az „enyém, tiéd, övé” problémáját feszegette. *Maitre* „Fővény”-ét és *Bernstein* „Tolvaj”-át aligha írják meg a jövőben. Se fővény, se tolvaj nem lesz. Főkép pedig nem lesz szegény költészet, — mert hála az új rendnek — szegény se lesz, aki pincelakásban nyomorog és képtelen megélni munkájából. *Gorkij* „Éjjeli menedékhely”-ét úgy bámulják majd, mint az elmúlt gonosztevő társadalom képét és a hideg borsószik végig a nézők hátán, mint mikor mi a középkori elmeogyógyászatról olvasunk, mely tüzes fogókkal csipelte és egy ladikban körbe forgatta az örülteket, hogy agyonkínozza és elszédítse őket, de nem gyógyította meg.

A költészet útja a kommunista államban nyillegyenes. Megszűnnek a „társadalmi problémák”, melyeket eddig a költők lelkiismerete tartott számon és átveszi tőlük az állam, mely egy pár rendelettel gyökeresen elintézi. Minden írás az igazi egyéniségé marad. A költő még

Ha pedig a színész mostanában a nézőtérre pillant, csak eleven tüzeket lát, szemeket, kék, barna, fekete, sárga, zöld, szürke lángokat, melyek — színes templomi mécszek — áhítatosan lobognak a homályban.

Színházi Élet, 1919. május 25-től 31-ig.

10.

KOSZTOLÁNYI DEZSŐ: NEVEK NÉLKÜL

Én ismertem egy kedves, finom, vidéki nénikét, aki reggeltől-estig olvasott és mint-hogy bámulatosan éles volt az emlékezete, számot is tudott adni olvasmányairól. Hibátlanul és folyékonyan mondta el Jósika, Jókai vagy Mikszáth több regényének a meséjét. De mikor megkérdeztem, hogy ezt vagy azt ki írta, csodálkozva nézett rám. Erre sohase gondolt. A szerző nevére, mely nekünk először ötlük szemünkbe, mintha piros festékkel és felkiáltójellel lenne a címlapra nyomtatva, ügyet se vetett, a cég neve nem érdekelte, csak maga a könyv. Öntudatlan és egyben öntudatos lehetett nála ez a védekezés. Nem akarta megtörni az álom varázsát, melyet a könyv láttán érzett elhitette magával, hogy ez maga az élet, egy forróbb és élőbb valóság, mely úgy termett, mint a kalász és a mezei virág.

Körülbelül ez a lelki folyamat megy végbe mostanában az új színházi közönségben. Soha annyit nem beszélnek költészetéről, színházról a gyárakban, a műhelyekben, a szegénylakásokban, de nevek nélkül. A költő az maga a poézis, a színész pedig maga az alakoskodás, az ősi komédia. Multkor hazamenet a hídon két munkáslányt hallottam egy szindarabról beszélni, melyet már pár napja láthattak. Különös színházi kritika volt. Egyetlen név se fordult benne elő. Se az írónak, se a színésznek a neve. Csak alakok és ábrándok, tündérek és boszorkányok, kik a kavargó és titokzatos életet jelentik és komédiások, kik ezt, vagy azt a szerepet alakították, a munkájuk olyan pontos, áhítatos és talpraesett jellemzésével, amilyent a hivatásos bírálatokban sohase leltem. „Akkor bejött a herceg — mondja az egyik — halálra-vált arccal és így nézett” és megmutatta a másik leánynak, *miként* nézett. A darabot magát egy csodálkozó taglejtéssel nézte meg, anélkül, hogy kimondta volna a szerző nevét s oda-biggyesztette volna melléje: „a világszerte ismert, modern drámáiról”, a színészeket pedig a szerepükkel jelezte, anélkül, hogy „vérbeli művészetéről”, „nemes tartózkodásról”, vagy egyéb-ről beszélt volna. Ő is óvakodott a varázs szétrebbentésétől, mint az a vidéki nénike, aki sohase nézte meg a regényíró nevét. A díszlet, a maszk, a festék szent volt előtte, akár a természet.

Nem hinném, hogy a művésznek fanyar vagy sértő lenne az a hódolat, mely csakis a művészetének szól és nem a testi mivoltának. Annak előtte színpad volt számára az egész világ, kivéve a színpadot. A korzón, a vendéglőben, a kávéházban is játszania kellett, viszont a színpadon csak a magánembert látták benne azok az ismerősei, tisztelői, barátai, kikből a közönsége zöme kitelt. Mindez a nézők beszédmodorában is kifejeződött. Ha a tengerparti sétányon feltűnt, így kiáltottak fel: „itt megy X. Y., a híres színész”, de a nézőtérén, mikor jelenete jött, ezt suttogták: „a Gabi következik”. Tótágast álló világ, melyet rendbenlévőnek és természetesnek tartottak. Ma azonban a színpadon ismét a művészet van otthon, mely névtelen és személytelen és érdektelenül „önmagáért” való.

Ezért sohase szomorkodjatok testvéreim, hogy mostanában kevesebb autogramot kérnek tőletek. Ti vagytok a hercegek és a koldusok, a betörők és a szentek, a cudarok és a jószágosak, immár többé nem a „közönség kedvencei”, az ótörői teák, az estélyek társadalmi körülrajongottjai, a lényképzések célpontjai, a találgakérdő levelek boldog áldozottjai.

Mindnyájan előléptetek: a Művészek vagytok.

Színházi Élet, 1919. június 15-től 21-ig.

MÓRICZ ZSIGMOND ÉS KORA*

„Mer a szögény is embör”
 („Rózsa Sándor”)

Volt egy Herrenvolk : a német, és volt egy Őri-Magyarország! Időszerűtlenség mindkettő: nép-, nemzet- és korveszedelem. A német anachronizmus világveszedelem lehetett : a kizárólagos katonanemzet virulenciája. Urai a parancs és engedelmesség mintaképévé formálták : modern középkorrá, fasizmussá, a tekintetnélküliség ámokfutásává. A német faji kiválasztottság tudata robbanó és robbantó dinamit lehetett : a hullaugedelmesség démoni örölete. A világháborúkat, Lidicéket és Osviecimeket csak az urak és szolgák világgá szabadított dinamizmusa realizálhatta. Őri-Magyarország részesei inkább passzivitásban élvezték kiváltságukat : aktivitásuk csak az adózók és robotolók felé éledt. Vércsapolón a német háborúkba is a népmilliókat lökték. Németországban az űri kaszt mint tisztikar jelenthette az állandósult háborús veszélyt. Magyarországon az állami kulcspozíciók biztosították a zavar-talan és változatlan hatalmat a határokon belül : Extra Hungariam non est vita . . .

Herrenvolk és Őri-Magyarország : régi egyezés történelmi képletel Az űjkor hajnalán Európa két legnagyobb parasztlázadása nem véletlenül zajlott le majdnem egyidőben Németországban és a magyar Alföldön. Florian Geyer és Dózsa György, Thomas Münzer és Lőrincz barát — elválaszthatatlanok. A német kiskirályok és a magyar oligarchák egy fából voltak faragva : a hűbéri rend e két országban permanensen állandósulhatott az űri kiváltság alapjává. Montesquieu tanúsága a XVIII. századbeli Magyarországról sokáig maradt érvényben : „Itt őrződött meg a legtisztábbban több mint egy század késéssel a nyugati népekkel szemben a középkori feudalizmus”. Jókai Mór később igazolón írhatta az *És mégis mozog a föld* előszavában : „Egyedül Magyarország állt egy helyben és az volt a virtus, az volt az állambölcsesség, az volt a tudomány, hogy helyéből ki ne mozduljon. Életfeltétele volt a vis inertiae : a tétlenség erénye. Aki jól alszik, annak jó lelkiismerete van, akinek jó lelkiismerete van, az jó ember : tehát aki jól alszik, az jó ember”.

A múltjogok, a múltélősködés folyamatossága : a legteljesebb antiszociális időszerűtlenség. Tudatos elkülönülés : kényelmes struccjáték. Amikor körben és közben az egész világ változik, akkor Magyarország — fittyet mert hányni mindenre. A kiváltságos főúri és nemesi osztály Verbőczy Tripartitumának védbástyái mögött korlátlan ura maradhatott a földnek és a népnek. Magyarország a nemesi társadalom melegágya volt. Schol Európában annyi nemes nem élt, mint itt. Franciaországban 1830-ban 94 000 nemes számoltak össze, de Magyarországon 544 382-t!

A nemesi nemtörődömség és életherdálás lett Magyarország átka, Petőfi gúnyverse a legtisztább realitás : „Munkátlanság csak az élet. Van életem, mert henyélek. A paraszté a dolog. Én magyar nemes vagyok.” A magyar nemes, későbbi változatában, mint dzsentri, folyamatosan jelenthette az ezeréves Őri-Magyarországot. Az ország : a nemesség tulajdona és a vármegye ezen belül a tönkrement dzsentrik közkereseti társasága! Hiába voltak ez osztálynak európai látókörű büntudat-ébredtői, hiába volt Kölcsey, Eötvös, Széchenyi, Wesselényi,

* Az ötkötetes szlovák nyelvű MörícZ Zsigmond kiadás bevezető tanulmánya, mely így természetesen nem ölelhette fel a probléma egészét. Magyar nyelven itt adjuk közre először.

hiába a jobbágyfelszabadítás, hiába 1848/49, a helyzet lényegében alig változott: a milleniumi kor, csakúgy mint a Horthy-éra, Magyarország népét és földjét az úri osztály haszonélvezeti objektumává avatta. A magyarság vezetői még a második világháború előtt is az arisztokraták és dzsentrik sorából kerültek ki. Hogy ez lényegében mit jelent, azt az első világháború előtt Ifj. Andrássy Gyula, a „fekete gróf”, árulta el a legteljesebb nyíltsággal: „1848-ban megszüntettük a jobbágyságot, de ezzel nem mondtunk le a nép vezetéséről. Megszüntettük a jobbágyságot abban a reményben, hogy úgylis a nép vezetői maradunk olyan választójog segítségével, amelyet mi akarunk, és olyan megyeigazgatás révén, amelyet a megyében a mi nemesi osztályunk megkíván.” Amit a köztudatban immár történelmi fogalmazással „Úri-Magyarországnak” nevezünk, osztálykiváltság uralmának és céljának, az itt meztelenkedik kitörülhetetlen klasszikus szövegezésben.

Ez Úri-Magyarország ára és áldozata a magyar nép volt, de a nyomorban és kultúrátlanságban tartott három millió koldus ténye és léte sokáig néma átok maradt. Illyés Gyula a harmincas években a vigasztalan helyzet egészét így fogta össze: „Nem luxus-e, nem kődverés kultúráról, irodalomról beszélni, amíg a nép, amelynek ezt a kultúrát meg kellene teljesítenie, testét, halló- és látószerveit is alig tudja működésben tartani. Mi értelme daloknak, ha a fül, amelynek be kellene fogadnia, az éhség vérpadásától dobol, s a szájat, mely dalodat ismételné, vacogással tölti meg a hideg?” A magyar író e ponton csak a szociális megoldatlanság egészét közvetíthette. Az időszerűtlenséggé görcsösödött Úri-Magyarország más fogalmazást nem tűrt meg!

*

Magyar író e korban másképp nem beszélhet. Igaz író, magyar író szemben áll, harcban áll Úri-Magyarországgal. A XX. század legnagyobb magyar költője, Ady Endre, és legnagyobb prózaírója, Móricz Zsigmond, ez Úri-Magyarországgal való szembenállásban, küzdelemben lett magyar és férfi, nagy és halhatatlan. Ady Endre a fajából — annak korszerűtlenségéből, dohos, bűnös áporodottságából — kinőtt magyar. Tudja, érzi fátumos kötöttségét, visszavisszahúzó osztályvarázsát: „ez a mi szép, koldus, úri fajunk nyugtalanít: példánya vagyok”... Ismeri, hessegeti ez élet csábító rest unalmát, patópálságát: „Egy urambátyám röpdős körül... Egy ősom. Tollamra néz, dohog s kezemre csap a füstös pipaszárral”. A feudalizmusba, úri kiváltságba rekedt ó-magyar élet pipaszárral, átokkal, kiközösítéssel, gúnyos hahotával csapkod Ady felé. Az álmos, a téli Magyarország, a tespedt kérdődzés, az eburafakó országvetelés a halál képét idézi: „Halál-tó marad Magyarország”... Itt és így azonosulni megállást jelent, de Ady változást akar, életet, és így harca magyar viszonylatban csak büntfeltárás lehet: „magyar átkok fröccsölő szégyenkútja”.

Igy lesz Ady a nyugtalanító, az örök békétlen magyar, erjesztő és uszító, álarctépő és valósággradobbenítő:

„Majd lerántom a lárvát,
S a síró magyar árvát
S ami csak fájhat, megmutatom.
Mint bennem, fojtón, bátran
Csap majd azét ez országban
Kén-tüzesen a keserűség”

Móricz Zsigmond *Baldog emberében* Jóó György ezt mondja: „Mindenki boldogtalan... El van rontva az egész ország, úgy ahogy van, ez egész istenség. Hátha az emberi nép felébred és azt mondja, nem jól van ez így, csináljuk másképpen.”

Ady Endre és Móricz Zsigmond mondanivalóban, harcban, tettben, eredményben egyet jelentenek: elválaszthatatlanok. A különbség a vers és a próza hőlokából adódik: „En-fajta versekben az ember nem kárta!”, mondja épp Móricz Zsigmondhoz intézett baráti versében

Ady. Mondanivalójuk, adottságuk végzetesen egy: mindketten az Ady által „Űr-Hunniának” aposztrófált Magyarország szülöttei, élői, tanúi, vádlói és bírái. Amikor Móricz megszólal, Ady szinte magától adódóan köszönti és védi jóelőre — fegyvertársát. „Persze, hogy a nacionalista mű-magyarok, a nehézfejű impotensek s grófi s püspöki ispánok megint kiabálhatnak a falu megbántása miatt: a megindult magyar intellektuális forradalomnak vitézeket kellett kapnia. S ebből, a mi fajtánkból jött most megint íme Móricz Zsigmond, aki egyedül fölér egy forradalmi szabadcsapattal.” Nem véletlen, hogy mindkettő végső fokon és soron a magyar forradalom hőiséhez fordul. Ady Endre Dózsa György unokájának vallja magát: „Különb volt, mint nyolcvan apátúr, Szentebb úr nem vala itten, Úgy trónolt ott a tüzes trónon, Mint az egekben az Isten”. De Móricz Zsigmondnak nem adatott meg, hogy szívéhez legközelebb álló hősről regényt vagy drámát írjon. E témára nem akadt színpad és nem akadt kiadó. Csak hátramaradt töredékek, vázlatok tanúskodnak a nagy Dózsa-gerjedelemről. Ady és Móricz rokonsága kétségtelen. Csak el kell olvasni Ady valló versét: *Levél-féle Móricz Zsigmondhoz*, Móricz Zsigmond ugyanakkor boldogan vállalja Ady követését: „ó, hogy ragadott, mily ellenállhatatlanul magával, mint az örvény s én, hogy úsztam boldog sorában”...

*

Móricz Zsigmond 1879-ben született a felsőtiszai Csécsén. Ady mindössze két évvel idősebb Móricznál. Szülőföldjük sem esik messze egymástól: Szilágy és Szatmár megyék szomszédosak. Ady és Móricz is kálvinisták, anyjuk papleány. Ady apja nemesi származék, Móricz apai részről kistelkes paraszt-utód, de a nagymama, Nyilas Kati, bárónőket is emleget ősei között és Móricz úgy emlékszik a gyerekek neveltetésére, „hogy a legnagyobb ínségből is bármikor kastélyba felgyűlhetnek volna”. A gyermekkor valósága azonban hol szűnő, hol vissza-visszatérő szegénység volt. A falu tele gazdag rokonsággal, de a kis Zsigának alázkodni, kérni, koldulni kell. Anyja szenved és a gyerek eszmél: „Anyám miatt megtudtam ismerni a felháborodást és a bosszúálló gyűlöletet”.

Felháborodás és bosszú a gazdagok önzésével szemben: csírájában itt határozódik meg Móricz Zsigmond életútja, melyet nem dönthet el szülői kívánság és családi hagyomány. Móricz Zsigmondból nem lett tiszteletes úr, ahogy Adyól sem lett főispán: szülők vágyalma. A debreceni, sárospataki, kisújszállási diák teológus lesz ugyan, de ezt nemsokára felcseréli a jogászsággal, ahonnan átnyergel a bölcsészetre. De ahogy nem lett belőle pap, nem lesz tanár sem, hogy végül is hivatalnokként csapat-papot otthagya, az újságírásnál kössön ki. Móricz Zsigmond nem tud leüledni: viszolygott az egyetemtól, hivataltól, a nyárspolgári sorsától és szolgaságtól. Ő csak nézni, látni akart és írni: „mi az az emberi életben, amit érdemes leírni, s amit *muszáj* leírni, *ami fáj*... És az emberi fájdalmak legkedvetlenebbje: a szolgai függés”.

Leírni, amit muszáj, ami fáj és írni, szólni függés és szolgaság ellen: íme, Móricz Zsigmond írói indítéka. Leírni a kreatúra fájdalmas vergődését, küszködését Istennel és a pénzzel, munkával és szerelemmel. Leírni, ami fáj: a világ szeretetnélküliségét, szeretetvágyát, rosszaságát és jóraszomjúzottságát. Leírni, ami fáj: az unalmat, az aporodottságot, a letörést, a sárba rekedt embert és az Istenhátamögötti lét minden kölöncét. A Türi Danik túlfűtött céltalan élete, az érték-kallódás, a *Sárurany*; a vidéki papnék magyar Bovary-adája és a *Hél Krajcár* halálos grimasszá merevedett kacagása, egy töből fakadtak: leírni, amit lát, ami fáj: az ember vergődését.

Leírni, amit muszáj: a szolgaságot, de úgy, hogy e szolgaság haszonélvezői felszisszenjenek. A magyar paraszt vicclap-figura volt és kosztümös gatyás színpadi kellék. És a paraszt most Móricz által a maga valószínűségében egyszerre berobbant a magyar irodalomba, a magyar életbe. A földönzés és a földéhség, a zairosság és a szegénység egyszerre kért itt szót. De az alapmotívum: a szegénység ügye és dolga. Utóhó művében, a *Rózsza Sándorban*, már patológiai

képpé tisztul a felismerés: „A szegénység kitermeli a rosszaságot. A nyomor... pusztít, mint a szennyes árvíz.” A szegénységet, a szennykitermelő rosszat tehát meg kell szüntetni: nincs ennél egyszerűbb tanulság! Emberség joga és kötelessége e szüntetésben lel önmagára, író ez erkölcsi elkötelezettségben feladatára: a kikerülhetetlen muszájra.

*

Amikor kitör az első világháború, az írástudók nagy részét elsodorja 1914 váratlansága: A hurrápatrizotizmusnak akkor olyan nevek statisztáltak, mint A. France, A. Gide és Thomaš Mann! A Romain Rollandok és Adyk, tíz ujjunkon megszámlálható kivételek voltak. Csoda, ha Móricz Zsigmond is lelkesen írt a „magyar fiúk” és „vitéz tisztjeik” bátorságáról és vitézségéről?! De ez csak kezdeti felgyűlés volt, a magyar valóság íróját hurrápatrizotizmus el nem sodorhatta. A háború csak láthatóvá tette az addig rejtett összefüggéseket, és Móricz Zsigmond a háború tűzfényénél visszarévül a magyar béke utolsó fejezetéhez, az ököritói tűzvészhez, mely mindent megvilágító valósággá és riasztó magyar szimbólummá lobog regényében, a *Fáklya*ban. A regény egy kálvinista pap tragédiája, ki nemes idealizmustól eltelve érkezik ekléziájába, hogy itt emberi torzulásokra döbbenjen, parasztok önző sunyiságára, nagy urak gazságára. A fáklya kell, hogy itt ellobbanjon, helyét a magyar valóság világító lángoszlopa foglalja el: Ököritő. Ököritőt, ezt a vigalomban született legszörnyűbb tömegszerencsétlenséget csak Űri-Magyarország termelhette ki. A falu lampionos csűrben bált rendez, de sok szegény is bevetődik: a csűr kapuját tehát beszegezik, csak aki fizet, maradhat bent! A lampionok tüzet fognak: a kapu csukva, aki bentrekedt, elég. „Az ököritői tűzvészt a főszolgabíró ostobasága idézte elő. Részeg volt és megengedte, hogy a csűr kapuját beszegezzék a parasztok”, állapítja meg Móricz Zsigmond. A sebesültek is elpusztultak: orvos nem került idejében, az alispán lesürgönyözte a Mentőegyesület felajánlkozását: „Szíves készségükért köszönetet mondva, értesítem, hogy Ököritón egyéb munkálat nincsen, mint háromszázon felüli hulla eltemetése.” A főispán nem hajlando a szerencsétlenség színhelyére utazni, idegei nem bírják ki a látványt: „Ököritón nincsen szükség segélyre, csak díszes emlékoszlopra.” Így az urak. De az áldozat: a magyar paraszt őrült monomániával löki ki magából a világgá bömbölt és feleletre váró kérdést: „Pongó Ferenc huszár-fiam, hol vagy?”

Móricz Zsigmond egyformán adja fel a vádló magyar kérdést békének és háborúnak. A békének és háborúnak egyforma áldozatai vannak: a föld népe, amely munkában, vígdozásban és háborúban egyformán pusztul. Nem véletlen, hogy Móricz Zsigmond a *Szegény emberek* című novellájában, Ady mellett a legdöbbenetesebben tárja fel a háború emberirtó, emberrontó barbarizmusát. A háború embertelenségét, gyilkos továbbfertőző hatását, a világirodalomban pártját ritkító megrázó erővel, szoborszerű megjelenítéssel hozza elénk. Nincs itt szó háborúról, frontról; messze hátul vagyunk: otthon, és elénk lép a szabadságos katona, a nincstelen zsellér, aki hazaérve, ölni kénytelen, hogy asszonya, pulyái éhen ne haljanak. Ez a gyilkos mindent tud, vád- és védbeszédében mindent megmond: „Minek éljen az ember, ha csak arra él... 26 hónapig odaki lenni, olyan időben, hogy se foglyot, se sebesültet, csak halottakat csinálni... Ez a haszna, ez a vége... Azelőtt én sem tudtam volna ránézni a gyilkosságra. Ha szegény anyám csirkét ölt... én bizony oda se dugtam az orrom... de hát háborúban sok mindent megszokik az ember, amiről osztán idehaza nehéz leszokni... A szegénység vitt rá.” Amilyen igaz, olyan rettenetes: a szegénység mint bűn! De az értelmi szerző, a végok: a pénz, a háború, a kétfelé szakadt emberiség messzebb van. A szegénység háborús filozófiáját, duplanyomorúságát csak ez a szerencsétlen gyilkos nyilatkoztathatta ki: „nem a muszka van a másik parton... hanem a másik parton vannak a gazdagok... Mink vagyunk itt, ezen az ódalon a szegény emberek... a másik parton van a tiszt menázs... ott vannak a szép, nagy házak, terített asztalok, meg a hombárok, sok búza benne, sok hab kóbasz, ódalis, sonka.” Sturmhurrá: a szegénység kommandíroz. A gyilkos karjai vádlón,

hullnak le : „A szegénység vitt rá” . . . Móricz Zsigmond, akárcsak Ady, a háborút a szegény embereken át érzékelteti. Háborúban mindenkinél jobban ölni : ez, ennyi rettenetes osztály-részüik. A háborús uszítók bűne ezen a ponton érik megbocsáthatatlanná. Ady tudta és Móricz is mondta Szegény emberek : a vers és a novella tárgya és hordozója ezen a síkon pontosan egybevág. Szegény emberek : Ady is, Móricz is a soha el nem nyugvó szociális lelkiismeret írói voltak.

*

Móricz Zsigmondnak a szegény ember — minden : „A szívem hasad meg, mintha vér-rokonom lenne, ha igazi szegénységgel találkozom . . . Nem a politika sodor egyre jobban a proletariátus felé, de itt van körülöttem és nem tudok menekülni előle.” Íme, a muszáj, a kikerülhetetlenség : az író rabja és szószólója a szegénységnek — és szegénységszűntetésnek : „Új emberre van szükség . . . vagy új rendre, amely minden embert rákényszerít a jó életre, úgy ahogy a mostani rend parancsolja a gazságot” — írja Dózsa-vázlatában. Amikor aztán 1919-ben ez a szegénység lesz a magyar föld ura és részese, a tanácsköztársaságot, a földosztást és az első somogyi szövetkezeteket Móricz Zsigmond lelkesedése köszönti : „Áldott legyen a forradalom és áldott legyen a népakarat, mely ezt a legjogosabb igényt, ezt a századok óta esedékes jóvátételt megvalósítja . . . Testvérek vagyunk, most lettünk igazán testvérek. Emberek vagyunk s csak most lettünk először emberek . . . Boldognak akarom látni a magyar népet.”

Aki azonban Úri-Magyarországon boldognak akarja látni a magyar népet, az börtönbe kerül. A kommün bukása után Móricz Zsigmondot letartóztatják és a hivatalos fórumok instanciázó feleségének nyíltan a szemébe vágják : „Ideje volt, hogy becsukják ezt a gaz-embert!” Úri-Magyarország Horthy-fejezete kezdődik : a levert forradalom Dózsát idézi. Móricz Zsigmond Dózsához menekül : róla akar vallani. Megírja az első felvonást, aztán megtorpan : úgysem adják elő, a mű torzó marad. Ez a torzó Dózsa alakján át akart hitet üzeni : „Egyet nem fog elvenni senki tőletek : szegény emberektől az emberi önérzetet. Most már tudjátok, hogy emberek vagytok.”

De az embereket a Horthy-tisztek rémuralma tizedeli : az embertelenség úri dáridója. Itt az emberség, a jóság, a tisztaság szavát és létét kell felmutatni. Így születik meg Móricz Zsigmond legtisztább csengő műve : a *Légy jó mindhalálig*, mely, ha más korba és diákok közé visszavetítve is, lényegében a humánus érthető tiltakozása volt minden ellen, ami ez időben Magyarországon folyt. Az ellenforradalom urak szüretje lett. Az úr volt a mérték, a hatalom és a valóság, csakúgy, mint tegnap. Semmi sem változott : Móricz Zsigmond nagyító-lencséje a tegnapról és a máról egyforma országgépet vetíthetett.

Úrrá lenni : Magyarországon életdöntően ezen fordult meg minden. Magyarországon az úr mindent jelentett : a hatalmat, az ölbehulltságot, de jelentette ugyanakkor az erkölcsi semmit : a tunyaságot, a megrekedtséget, a felelőtlenséget, a halált. Jókai fentebb említett regényének hőséhez így szól nagyanyja : „Tanulj úrnak lenni!” Amikor az így felszólított egyedül marad, sírva fakad : „Tehát semmi sem, csupán csak úr!” Jókai megjegyzi : „Hogyne sírna az, akinek ezt mondják légy *semmivé* . . . az egész csillagképlet arra volt összeszövetkezve, hogy Kálmánnak ezt a jóslatot hozza : ne légy te semmi, te légy csak úr!” Móricz Zsigmond 1940-es látletele sokkal vigasztalanabb : a kórság, a fertőzés szinte megállíthatatlan : „Úrrá lenni — ez volt a kornak vezéreszméje. S ha ezekből a parasztfjakból vagy kispárosgyerekekből később szolgabírák lettek, vagy közigazgatási tisztviselők — basák lettek, akik semmit sem gondoltak a nép, a tömeg kívánságaival.”

Úrrá lenni és úrnak megmaradni : ez a Horthy-korszak lerövidített formulája, Úri-Magyarország görcsös múltélősködésének permanens megnyilvánulása. A magyar parlament képviselői, „mintha Dózsa György korának oligarchái volnának”. A Tisza árvizes tájain „kibírhatatlan a szegénység”, de az urak végeérhetetlen ebéd mellett diskurálnak, anekdotáz-

nak. Ez az *Ebéd*, ez a Móricz Zsigmond-dokumentálta ebéd! Egy novella, mint történelmi akta! Méltóságos urak, földbirtokosok, papok ebédje. Maga az étlap a legláztóbb provokáció: marhahúsból, kacsából és öregkakasból készült leves. Velő pirított kenyérral. Marhahús ribizlimártással. Tökkáposzta pörkölt hússal. Sertéspörkölt zöldbabbal. Kacsasült befőttel. Ludaskása libamájjal. Paprikáscsirke. Rántott harcsa. Juhtúrós galuska. Kész. De a pont nem bőfőgön csattan. Hírnök ront be: „A bika megtiporta a csordást”, és már hozzák is, ott hal meg az urak előtt az udvaron. „A házigazda mérgeesen morgott magában: az istenit ennek a csordásnak, ennek is így kellett parádéra csinálni. Elrontotta az egészet.” Ennyi az egész. Magyar urak ebédje: szakácsművészet anekdotákkal fűszerezve, és a végén — emberhalál. Idegen, értelmetlen halál. Annak az embernek a halála, akinek kissé az ebédet is köszönhetik. Így, ilyen egyszerű és mégis riasztó csattanókkal döbbsen az úri valóság tényére Móricz Zsigmond. Ártatlan eszem-iszom az egész, aki olvassa, nyeldeheti a nyálát és a végén elromlik minden: előtünk állnak, akik elrontottak mindent: a szegénységet terítő és állandósító urak. A novella vége elmond mindent: a pont — tetemnézés, tetemrehívás!

*

Móricz Zsigmond nem lázít szavakkal, csak lázító tényeket közöl. Őri-Magyarország, a hatalmi tudat, kézzel-lábbal védekezik az ellen, hogy valamit adjon a hazának, a népnek, a dolgozóknak. A parlamentben a nagybirtokosok szónoka kijelenti: „Nemzetépítést nem lehet egy osztály rovására csinálni.” Móricz Zsigmond erre megjegyzi: „A nagybirtokok szónokának kijelentése igazságosnak látszik. Ha azonban arra gondolok, hogy a két osztály közül egyik áll száz családból és egy millió holdból, a másik egy millió családból és száz holdból, akkor másképp látom ezt az egyszerű kijelentést: a nemzetnek minden fia egyformán kedves és egyformán nem kedves.”

A nép és Őri-Magyarország: a legteljesebb összehozhatatlanság. Móricz Zsigmond hiteles tanú: ő még látta Tisza Kálmán múlt századi Magyarországot, „aki fenntart egy ragyogó fényben élő úri világot s ezt másképpen nem teheti, csak ha arra szoktatja a millió koldusokat, hogy békén hallgassanak”. Tisza Kálmán a „mozdulatlanság miniszterelnöke” volt, és mi más Horthy Magyarországa?! *Őri muri* mindkettő: a mozdulatlanság tényének, bűnének túlríkoltása. Móricz Zsigmond ily című regénye hiába van visszavetítve a millenium idejére, ezt alig veszi észre valaki: a Horthy-korszakban ugyanúgy éltek és mulattak az urak, ugyanúgy nyúlták és csalták a parasztot, zsellért és kubikost. Ha rászedhették őket: nem volt ennél nagyobb multság és kiváló kivirradtig állhatott az úri muri. Szakhmáry Zoltán csak úgy játékból kiszámítja, hogy épp jelenlő ivócimboráival „nagy meglepetésére a határ 3/4 része ezeknek a jelenlőknek a markában van”. A végeláthatatlan úri murira tehát minden ok megvan, és mégis, Móricz Zsigmond épp itt, e veszett heje-hujában tesz pontot a dzsentrí után. Az „*Őri muri*”: Őri-Magyarország haláltánca. Öngyilkos lövés csattan és reggelre ropogva ég a magyar kvaterka-symposion tanyája: „A hajnalban az Alföld közepén egy tűzfáklya mutatott az égre, a tűz, a tűz, a szent tűz, amely *minden rosszat* megemésztt”. Újra tűzoszlop világít, mint a *Fáklyában*, de itt a fáklya mindent megvilágító ítéletként lobog. Az ítéletet az érdekeltek persze megfellebbezték: a *Budapesti Szemle* egyenesen fajgyaláznak minősítette a regényt, a semmis Őri-Magyarország vádló öntükrét.

„Züllött, lehetetlen társadalmával a lehető legnagyobb katasztrófa előtt áll ez az ország”, írta Ady 1902-ben. Móricz regényei Ady szavainak cáfolhatatlan igazolásai. Az *Őri muri*: urak öngyilkos aktivitása, ultima ratio! E nincstovábban azonban nincs semmi tragikus. Móricz bebizonyította, hogy ez osztály immár tragédiaképtelen, tragédiajojtalan. Irgalmatlanul le kellett leplezni a „kérlekalássan”-álarc valóságát: a csalásig, szélhámosságig meztelenített úri osztályt. Az *Őri muriban* még láng lobog, az emészttő láng még szimbólumot mond, a *Forró mezőkben* ez életforma még detektívregényként ingerkedik, de a *Rokonokban* erre

már nem kerülhet sor. Panama és tragédia, korrupció és szimbólum nem hozhatók össze! A *Rokonok* a Horthy-korszak úri lezüllöttségének dokumentumkönyve, a fertő, mely megöli, kiöl, kizár minden jobb érzést a saját soraiból. A *Rokonok* lényege az a felismerés, hogy az úri osztály immár *képtelen* a másulásra, változásra és országvezetésre. Képtelen, tehát — joggal! A magyar úri osztály levitézlett az egész vonalon. Az erkölcsi nincstovább történelmi ponttá sűrűsödik: itéletté. Egyik naplójegyzetében a *Rokonokkal* kapcsolatban ezt írja Móricz Zsigmond: „Regényeim nem a szórakoztatást szolgálják, de a tanítást sem. M van az én témáimban? *Büntetés*. Rokonok: egy társadalmi állapot feltárása azzal a céllal, hogy elmondásával a büntetés is megtörténjen”. Móricz realizmusa kimondotta a végítéletet Úri-Magyarország felett, de ugyanakkor az érem másik oldalát is meg kellett mutatni: az úri eszköz és áldozat, a paraszt és zsellér életét. „Jó volna, szép volna egy ilyen embernek az életét egyszer már *pontosan* látni”: és Móricz Zsigmond szinte tudományos módszerrel megteremti a magyar paraszt autoszociográfiáját. A paraszt Joó György elmondja életét, Móricz jegyez, és megszületik a *Boldog ember*.

Boldog ember: a cím, a tény — a legláztóbb lehetetlenség. Nem az író, nem a toll vádol, de a paraszt, a szegénység jaja és sóhaja — egyszer már boldognak képzelt tegnapi, háború előtti élete felé: „Az én régi életemet. Ha ezt meglátják az emberek, meg a kormány, hogy milyen élete vót ebben az országban szegény magyar embernek valaha, akkor talántán gondolnak egyet és azt mondják: csináljunk még eccer ilyet nekik”. És mi volt ennek a „boldog embernek” tegnapi jósorsa? Csak meg kell kissé vakarni ezt a boldogságot és akkor előttünk állnak például azok, akik üres gyomorral kaszálnak... Milyen boldogság volt, hogy két család lakhatott egy földes szobában, „és krétával húztak a földön egy vonást és mindenik asszony úgy sepert, hogy a világért se ment vóna tovább a seprűje, csak a vonásig”. Micsoda boldogság: a jegyző pofozott, az urak és ügyvédek jussából, földből forgathatták ki a szegénységet. Íme, mire tanítja Joó Györgyöt az édesanyja: „A lóval is csínyján kell bánni, ha rügós... Hát még az urakkal. Mert az uraknak a kezében van a hatalom, ölhet, eleveníthet minden úriember, aki csak van a világon. Hallgatni kell előttük, mert az úr az úr, ha még olyan kicsi is, mint egy csú tengeri. Akkor is hatalommal bír a szegény felett”... Micsoda „boldog ember” ez a Joó György: „Mit szabad hát nekem ebben a faluban? Szabad mindenkinek szógalatára lenni... szabad megengedni, hogy lehúzzák a bért, szabad túrni”.

És a Horthy-korszakkal szemben ez a sok rossz — boldogság lehetett, mert az ember még fiatal volt, szerelem is vót és munka vót! És most semmi sincs, pedig Joó György mindig „rettenetesen” szeretett dőgozni. Az élet megállt és a tegnapi boldogtalanság egyszerre boldogsággá szépült. Így, ilyen módon vádolni és itélni: az írói realizmus legművészebb foka. Ez maga a cáfolhatatlanság. A vád azonban mást is mutat: ez a Joó György, ez a paraszt, boldogságra, szépre termett és tiszta életörömrre hivatott. Néha érezte, hitte és tudta ezt maga is, és feleségével, Kőműves Erzsivel bizonyítja elorozhatatlan boldogságát: „de 25 év alatt egyszer felleg nem jött az én homlokomra úmiatta... Ezt nem tudom, melyik királynak milyen lánya adta vóna meg az urának”. Lehet egy életről szebbet, tisztábbat, emberibbet mondani? És itt ezen a ponton mutatkozik meg az úri osztály hüne, néppel való nemtörődömsége a maga jóvátehetetlenségében, így válik ez örömrablók, boldogság- és emberségrablók felelőtlensége megbocsáthatatlanná. Móricz Zsigmond „büntető”-regényeinek mottóját csak Ady szövegezhette:

„Aki csak élt mások könnye árán,
Rettenetes, rüt véggel pusztul.
Sírban, mában, ágyékban ki zsarnok,
Döggént fog elhullni csapatostul:
Rettenetes, rüt véggel pusztul.”

Móricz Zsigmondnak Thomas Mannhoz intézett levelében ez áll: „Azóta súlyosan elromlott a világ, vajjon mikor érünk a kút fenekére — olyan mélyre, hogy azontúl már csak emelkedés következhetik”. A kút fenekére érni, nem jelent mást, mint kiinni a keserű poharat. Passiónak azonban csak úgy van értelme, ha utána feltámadás jön!

A kút mélységéről nemsokára Hitler gondoskodott. Horthy-Magyarország Hitler csatlósa lett, és ahogy a Hitler-éra emigrációba kényszerítette Thomas Mannt, úgy üttötte el állásától, fórumtól Móricz Zsigmondot is. Minden lap, minden intézmény kirekesztette magából. „A felmondási idő alatt a szolgálat teljesítése alól az igazgatóság Nagyságotat mentesíti”, adja ki az útját sürgősen a *Pesti Napló*. Móricz Zsigmond rezignál: „ha az embert nem eresztik a szószekre, hazamegy és lefekszik”. Móricz Zsigmond egyedül marad. Rideg, kietlen magányban.

De mikor nem volt ő egyedül? Mikor és mi oldotta fel az ő irtó magyar árvaságát? A szlovákiai magyarság büszkén vallhatja: pillanatra itt nálunk lelt enyhülést és talált hitet. A kincstaláló boldogságával látott meg minket, a mi másultságunkat, európai horizontunkat, gerincbe nem roppanó kisebbségi sorsunkat, mely hű maradt nyelvéhez, magyarságához, de ugyanakkor ellensége lett mindannak, ami Őri-Magyarországban antihumanumot, antiszocializmust jelentett. A szlovákiai magyar ifjúságban Móricz Zsigmond az „újarcú magyarokat” köszöntötte, humanizmus és szocializmus egyforma elkötelezettjeit, úri felelőtlenség elemésztőit: „Legnagyobb emlék és legszebb eredmény számomra, hogy ezzel az ifjúsággal megismerkedhettem. Ők már látják, ha a magyar meg akar állni ebben a rája kényszerített életben, okosabbnak és emberségesebbnek kell lennie, mint a régi volt . . . Magyarabbak ezek, mint itthon szegény sötétségben tartott gyermekeink . . . akik nagyon meg vannak ijesztve . . . nem mernek más igazságot látni, keresni és vallani.” Horthy-Magyarország minden fóruma felhorkant, Móriczot Benes-bérencként támadták és Zemplén vármegye közgyűlése hazaárulónak és megrovandónak ítélte el „a magáról megfelelőkezett író” és határozatát megküldte az összes törvényhatóságoknak hozzájárulás végett.

Őri-Magyarországon Móricz Zsigmonddal a szlovákiai haladó magyarság is a vádlottak padjára került, az a magyarság, mely mentes volt sovinizmustól és testvért, embert látott minden más nép fiában. Móricz Zsigmondnak is természetszerűen más szemmel kellett nézni a szlovákságra, mint Őri-Magyarország begyökerezett gögijének. A népek barátságának egyik legszebb dokumentumaként idézhetjük azt a levelet, melyet Móricz Zsigmond első szlovák fordítójának, a fasizmus által meggyilkolt Alzbeta Göllnerovának, a *Sárarany* áttűtetőjének írt:

„Nagyon köszönöm Önnek, hogy azt a nagy munkát és fáradtságot vette magának, hogy könyvemet szóról szóra s gondolatról gondolatra átvitte az Önök nyelvére. Fájdalom, én nem tudom olvasni, mert sajnós, a magyar nyelven kívül egy nyelvet sem beszélek. Olyan roppant munkában telik el az életem, hogy erre nem volt időm s energiam. És alkalmam. Nagy jelentőséget tulajdonítok azonban annak, hogy szlovák testvéreim előtt megszólalhatok. Ők jól ismerik a magyar életet és azt hiszem, ráismernek a gondolatokra, amelyek a szegény ember életét emberi közösségben állítják elő. Sőt, szeretném, ha ezen az úton tovább lehetne haladni. Az emberek és népek közötti barátságunk egyetlen módja a kölcsönös megismerés. Szívesen bocsájtok rendelkezésre írásokat, ha Önnek kedve van hozzá, hogy azokat továbbra is tolmácsolja. Ide mellékelem két kis elbeszélésemet: Népet művelni. Rokkant. És feljogosítom Önt, hogy ezeket lefordítsa és a legjobb napilapban, vagy folyóiratban kiadja. Honoráriumot nem kérek értük. Ezzel viszonzni kívánom nagy munkáját és jelezni azt, hogy nagyra becsülöm azt a szlovák népet, amelyet régebben alkalmam volt családi összeköttetések alapján közelebbről is megismerni. Első feleségem, szegény, Gömör megyei születésű volt és ő szerettette meg velem a szlovákokat abban az időben, mikor még tótoknak hívták őket.”

Móricz Zsigmond bűnlajstroma ezzel egyre szaporodik. Trianon frázis-lovagjai kellett, hogy anatómával közösiítsék ki közkereseti társaságukból! Móricz Zsigmond törvényszerűen osztozott Ady Endre sorsában: „hazaáruló” lett, Őri-Magyarország idegene, vádlottja és

bűnbakja. A valóságot látó és mondó író, szavának roppant oszloprázó erejével és igazával egyedül maradt: „Úgy érzem magam mint egy üldözött, mindenütt ugyanez a szomorúság üldöz. Utolért a magyar vész, amely minden magyar költőt elér, mint disznót a sertésvész s nincs ellene oltás. Ekkora szomorúságról sejtelmem sem volt, mint ami engem itt fojtogat”. Horthy Korvin-láncokkal honorálja a megalkuvókat, de Móricz a magyar író kallódását harsogja világgá: „Mi úgy teszünk, mintha bizony mindent elértünk volna már. Pedig fenét értünk el, semmit se értünk el. A magyar írók ugyanolyan nyomorban s elhagyatottságban élnek, mintha a maláji szigeteken tengődnének.” Csoda, ha útja a rideg magányosságba vezet?! Nem mesét írunk: dokumentálunk. Egy író helyzetét rögzítjük korában, hazájában: Móricz-levelet másolunk, melyben ezt írja gyermekeinek: „most már igazán egyetlenné vagytok ebben a roppant sötétségben és árvaságban, kik emberi hangon szólótok felém. Ez egész különös, ami velem történik. *Utam a rideg magányosságba.*”

Móricz Zsigmond útja Őri-Magyarországon csak a rideg magányosságba torkolhatott. Meglátásban és vállalásban naggyá épp ez a különállás, ez a különb-állás avatta: neki a saját személyében és egyedül kellett megbirkóznia a magyar probléma egészével. Az a hit és tudat éltette, hogy ez muszáj, hogy ezt más ember el nem végezheti. Magára veszi az egész szegénynemzet keresztjét és a keresztvállalás mindig a kivertség magányának a vállalása. Móricz mindenbe belefogott: házasságokba, házépítésbe, lapirányításba, de valahogy mindenből kiesett, kibukott és önmagára dőbent. „Ma is úgy élek itt Leányfaluban, mint egy Robinson szigeten”, írja *Életem regényében*. Amikor dolgozott: bezárkózott szobája négy fala közé és kulcsra csukta az ajtót, magára az egész magyar világot. Télen is fűtetlen szobában, pokrócba csavarva dolgozott, mint egy aszkéta barát.

Rideg magány! De neki nem adatott meg a negyven napi meditáló pusztába-vonulás. A szegény emberek még nagyobb és még ridegebb magánya mindig kihúzta őt — országjárásra, és ő magányos vándorként plajbásszal és noteszkönyvvvel sietett felvenni a szegénynemzet jegyzőkönyveit: nézni, látni, ami fáj, és elmondani, amit muszáj. Az indíték — mint látjuk — kezdettől végig egyforma maradt: nincs törés! Erdélyi kísérője, Bözödi György szerint, úgy jegyezte a szegények szavait, mintha őrajta fordulna a sorsuk és mint aki tudja, hogy tudatlanabb marad a magyarság azzal, amit ő most nem tud meg. Móricz Zsigmondot a szociális lelkiismeret láza hajtja!

Rideg magány és országjárás: különböző fogalmak és — paradox módon — mégis elválaszthatatlanul azonos önkifejezés mindkettő. Magányossága hajszolja országjárásra — *Gyalogolni jó!* —, és az országjárás buktatja vissza magányába. Magányosságának, hogy emberét szét ne vesse, egyetlen szelepe van: az országjárás. Az elvonulni kényszerült, kiközösített író lélegzeni kiszalad az országba, a szegénységbe, hogy utána fulladtan, átköverten vigasztalhatatlanul újra visszabukjon a négy fal közé; de talpán és szívében ott az egész ország, az egész szegénynemzet szenvedésének minden nyoma, fájdalma és kimondhatatlan — és mégis kimondásra váró és igévé érő — keserősége.

Hitler világháborúja a keserőséget és magányt szinte a kibírhatalanságig fokozta: „Lezajlanak Magyarországnak ezek a *különös* napjai és én ki vagyok rekesztve az életből, mert nincs lapon”. Maga kénytelen magának szócsövet szereznit: utolsó erőfeszítéssel átveszi a csőd szélén álló *Kelet Népet*, és itt e hasábokon zajlik le utolsó csatározása Őri-Magyarország és a Herrenvolk végső és végzetes konstellációjával, és gyönyörű búcsúajándékképp itt jelenik meg először az *Árvácska*, majd a *Rózsa Sándor*. Mindkettő a móriczsigmondi rideg magányosság önkifejezése. Árvaság és betyárság egymást vonzza: Árvácska és Rózsa Sándor egy tőből fakadtak.

Móricz Zsigmond nem fejezeteket ír Árvácskáról, a mindenki által mocskolt és kihasznált állami lelencről, de „Első zsoldárt”, másodikat, harmadikat. Valaki a mélységből, de

profundis, kiált itt zsoldárhangon. Valaki: Móricz Zsigmond, a szegénység, a kivetettség, a kivertség hangja. És Árvácska a végén bosszúálló angyal lesz, a kamrácskájába lopott karácsonyi gyertya felgyújtja a házat, elpusztítja kínzóit, és íme „elmúlt a rosszaság és elment a kegyetlenség. Minden békés lett, átalakult másfajta valamivé az élet. A nyelvekből üszök lett s a sértegetésekből füst és pára”. A fáklya immár *harmadszor* lobban a magyar éjszakában: Ökörítő, úri muri után, az árvácska elsikkasztott öröme, karácsonyfája világítja meg az utat előre és hátrafutón: szegény emberek bosszuló keservének eljöttét!

Rideg magány hozta létre *Árvácskát*, az árvaság megrázó költeményét — a tényeknek megfelelően. Mert mi más a magyar nép, mint urak piszkolta és kihasználta árva, kit élni — idegenbe, kivándorlásba vernek?! A kivándorlás azonban természeti törvény, nyugtatja magát Őri-Magyarország. Gróf Károlyi Sándor a parlamentben jelenti ki: „Létezik más törvény, létezik a kivándorlás és létezik a világ, a föld benépesítésének törvénye. Ez szomorú, mert sok magyar ember vész el, de más országok is átestek ezen.” A latifundiumosok gyerek-betegségként, természeti kikerülhetlenségként kezelték a nem utolsó sorban általuk előidézett munkanélküliség, nyomor és kivándorlás tényét, amikor az már a végstádiumot, a társadalmi hullafoltot idézte. Mi segíthet ez időszerűtlenséggé kórosodott úri kizárólagossággal szemben? A betyár visszavágó tette: betyárság ellen betyárt hozz! Így, ilyen módon realizálódott már egyszer a betyármotívum Móricz Zsigmond *Betyár* című regényében is. Szörnnyű Jóska csak azért sarcolta meg a grófokat, hogy utána az így szerzett pénzen minél több szegény embert segíthessen ki Amerikába!

Az úri muri tükrét „Betyár”-nak, majd végleges formájában „Rózsa Sándor”-nak hívják. Móricz Zsigmond itt e fókuszba gyűjtötte össze a magyar szegénynemzet kibírhatalanná érett képletét. Itt fogta össze élte értelmező mondanivalóját az Őri-Magyarországon betyárságba, árvaságba kergetett magyar népről!

Feudális keretben — Schiller bizonyítja — a lázadó, a bosszúálló, az ítélő csak betyár lehet. Schiller lázadása a betyárrá kényszerült Karl Moor személyében nem más, mint a Janosíkok és Rózsa Sándorok igazságvevése. A betyár a szegénység és a jogtalanság ősi, elemi reakciója. A betyárt a rosszal visszafizető logika termeli ki: szemet szemért, fogat fogért! A betyár: önbíráskodás, népi igazságtevés. A népszenvedés minden vágyálmát átruhazza a betyárra, aki a maga személyében egyedül, de mindenki nevében azt vállalja, amit ők még nem merhetnek.

A betyár a kétségbeesettség, az ultima ratio heroizmusa: itt állok, másképp nem tehetek! A betyár az az ember, kit „belekergetnek a betyárságba”, de az erre kényszerült a nép szemében több lesz: legenda, elérhetetlen, sebezhetetlen embervalóság. Rózsa Sándor megdönthetetlen, elidegeníthetetlen címe és jellege: a „gazda”! Valaki, aki mindenről tud, mindent számba vesz és aki minden szegényről gondoskodhat... Amikor a népi szenvedés kibírhatalansága betyárt avat, akkor bosszúálló óriást választ: forradalmat! Amikor Móricz Zsigmond regényében Maradék Pált, a császár kedvenc huszárt megkérdezik, ismer-e a császárnál nagyobb urat, „a katona eltűnődött s azt mondta: — Ha csak Rózsa Sándort nem...”

A regényben — osztályhelyzetének megfelelően — Rózsa Sándor kétféleképp tükröződik: „forrt miatta minden ház, akár úri porta volt, akár kastély, akár zsellér vityilló vagy putri. Csak persze egyikben Rózsa Sándor a világ legkegyetlenebb gyilkos rablója volt, a másikban pedig a legirgalmasabb szívű szegénypártoló testvér”... Mi a Rózsa Sándor-tett értelme? Az, hogy történik valami! A vágyalom testet öltött: a szegénység „szerette volna, ha történne már valami velük, mert ez bizony nagyon gyászelet”. És a betyárakció: a tömegmozgósítás és tudatosítás ősfoka, alapfoka. Hogy maga Móricz Zsigmond is mennyire így látja ezt, mutatja a következő mondat: „A lesetétedő kis házakban egyre nagyobbban gyulladt a mese lámpása. Itt volt valami, ami valósággal olajat adott a mécsesekbe”.

A *Rózsa Sándor* nagy regény-tett. Túl a betyáron, de az ő szemével nézve, teljes történelmi körkép boltozódik, mely a betyártól a császárig és Kossuthig egységbe foghat mindent-

És ha túlzás is, amit mond : „a magyar revolúciót . . . két név hajtotta végre : Petőfi és Rózsa Sándor” — ez az elírás szervesen adódik a regény légköréből, Rózsa Sándor felnagyított legenda-valóságából. És mégis, a regény — úgy, ahogy van — torzó maradt. A halál kiütötte az író kezéből a tollat : a két kötetet még egy harmadik követte volna. Az úri reakció azonban fülfájdító magyartalansággal így is felhördült : „Milyen ifjúság lesz az, amelyiket rászabadítják a Rózsa Sándor ponyvájára azzal, hogy a betyárvezér népi eszménykép legyen . . . lehet-e majd ezzel együtt vagy ezek után *parancsokat* meghirdetni?”

Magyarország a hitleri parancsuralom igájában és igézetében élt : Móricz Zsigmond *Rózsa Sándorja* telibe talált! Regénye mint írói tiltakozás kétfelé hadakozott : a betyár jogán a félfudális Őri-Magyarország ellen, és az ember jogán a katonafogdosó és katonaelesztő idegen német imperializmus ellen. Rózsa Sándor nemcsak az „ütött emberek” igazsága, nemcsak az úri deres népének a bosszúja, ő a szegény emberek értelmetlen vércsapolásának, az idegen háborúk magyar áldozatainak is szószólója. Egyforma kizsákmányolás ellen lázad jobbágyban és kényszer-katonában : „tudjátok meg, neköm semmi sem számít, csak a szögény”. És ezt a szögényt mint az állatot, kötéllel fogják tizenhatévi külföldi katonarabságra! „Maga ura lenni, maga életét bírni, nem bekötve, mint a számár az ólba, kötélén vinni az életet császárfogságba.” Óh, itt van tere és dolga a bosszulónak, de mit tegyen egymagában egy ármádia ellen, egy egész fegyveres világ ellen? Mégis tehet, mégis tesz! Éppen egy nagy ember-szállítmányt, szegényszállítmányt visznek, és ime lövés dörren az éjszakába : riasztón, csattanón és tiltakozón. Valaki — Rózsa Sándor — nemet mond, és háromszázötvenen küldték feléje szívüket : „350 legény szerette volna megcsókolni, megölelni azt a jó testvért, akiben volt annyi kurázi, hogy belelőtt a csillagos éccakába az ő gyzáséletükért. Isten segítse. Isten vezérelje!”

Rózsa Sándor csillagot, fényt hasított az éjszakába : árvaság meleg csillagüzenetét, szeretetet : „mert ott van az emberi szívben a szeretet, csak megmutatni nehéz. *Hiszen mindig másat kell csinálni s nem ezt mutogatni*, de ilyenkor, mikor az eleven embert sirba viszik, jaj most ideje van a megaláztatásnak”.

És a szeretetnélküliség, az embertelenség mikor volt nagyobb, mint Hitler háborújában?! Mintha a háborús embertelenség címére adressálná Móricz a magyarság, a szegénység, a mindenki keservét : „Nincs annál nagyobb, mint az árva sorsa. Ezt ők tudják a legjobban, az anyák. S mennyi árva van most a világon. Csupa árva az egész”.

Árvaság és betyárság, szeretetnélküliség és szeretetszomjúzás : Móricz Zsigmond rideg magánya csak Rózsa Sándort idézhette, ütött emberek igazságát. Regénye : riasztó, tiltakozó lövésként csattant az éjszakában. Móricz Zsigmond a legszívesebben Rózsa Sándorként vetette volna szét ezt a szegénységet és háborút szülő rossz világot : urak embernyúzását, német fegyvermániákusok háborús örületét, magyarnak idegenért való értelmetlen hullását. Betegen, utolsó tollvonásig hadakozott hazugság, tekintetnélküliség ellen, valami ellen, aminek nem szabad diadalmaskodni. Akit úri mesterkedések nem csaphattak be, Hitlerrel és idegen imperializmusokkal szemben sem veszítheti el tisztánlátását. Szavai a próféta bizonyosságával sugallják az új kor új emberét : kizsákmányolást, háborút felszámoló új társadalmi rend kivédhetetlenségét : „Meg fogjátok látni, ez horizontális háborúnak indul, de vertikális eredménye lesz. Az embernek már nem a földön szétterülő határokkal van elintéznivalója, hanem az arra merőlegesekkel. A társadalmi rétegek légvárának kell összedülni, vagy nincs esze a történelemnek!” — írta 1940-ben!

Móricz Zsigmond Mózesként vezette el a magyar népet az új föld küszöbére. A küszöböt azonban ő, aki csak a parasztot és földszegénységet látta, tudta és mondta, nem léphette át. Nem volt szocialista, de témájáról lényegében elmondott mindent, mert azt írta meg, amit lát, ami fáj és amit muszáj : „Én magamra s minden íróra csak egyetlen formáját ismerem

e a politikának : a magamét. Azt, ha valaki kiáll az emberek elé és elmondja, hogyan élnek ott, ahol a hét krajcár hiányzik”.

Nem volt marxista, de nála otthonosabban és elkötelezettebben kevés magyar író mozgott a magyar szegénység légkörében. Móricz Zsigmond a szegénység tényének és bűnének egyik legpotenciálisabb tudatosítója. De ez elsődleges láttatáson túl riportjai, novellái és regényei kivédhetetlenül és legteljesebb magátólértetődöttséggel sugalmazzák a szocializmus rendjének eljövételét. A varázsszó, a mindent egységbe és rendberántó ige Móricz Zsigmondnál is a munka lesz : „A munka az ember útja az ég felé. A munka a tér és idő mellett a harmadik megjelenési és gondolkodási forma. Az ember csak ott kerül igazi közösségbe emberrel : a munka mezején. A munka a vér, mely az emberiség testét átjárja s létté változtatja.”

Móricz Zsigmond a magyar munkanélküliség láttelezője volt : halottkém. Mert a munkanélküliség a társadalmi pellagra : maga a szabadságnélküliség, a kenyértelenség, maga a kultúrátlanlanság, és így — a halál. Ahol ez a hullafolt jelentkezik, ott a hatalmi bűnök hetedízig emésztik áldozataikat. A nemzet : a nemesség, a nemzet : az úr, mondotta, élte és parancsolta Űri-Magyarország. „A nemzet annyi, mint az általa végzett munka!” : amikor Móricz Zsigmond ezt a szentenciát leírja, akkor egyszerre rántja ki a talajt Űri-Magyarország lehetetlensége alól és végérvényesen hatálytalanítja a munkanélküli jövedelemből élők ezeréves talmi jogát. A nemzet : a munka. A nemzet tagja csak az lehet, aki dolgozik. „Munkátlanlanság csak az élet” : a magyar nemes, a magyar úr Petőfi-kottázta megelégedettségét, száz év múlva Móricz Zsigmond egész életműve a lomtárba utalhatta. Az ítélet — a munka erkölcsi jogának és kötelességének kinyilatkoztatásával — fejezetzáró történelmi tetté válhatott. Űri-Magyarország kitermelte a magyar szegénynemzetet, de a munka nemzete múlttá, semmivé avathatja ez időszerűtlenséget.

A Herrenvolk középkortól fasizmusig érő ideológiája és Űri-Magyarország rendalkotmányi csökevénye ma már csödtömög kelléke. De aki és ami megmaradt, az a „hazaáruló” Móricz Zsigmond és műve. Évről évre nő, szépül, érik és izesedik, száz év múlva jobban fognak benne gyönyörködni, mint ma, ahogy húsz-harminc év előtt nekünk is kevesebbet mondtott, mint napjainkban. Móricz Zsigmond óbor lett, aszú, esszencia, mint minden, ami emberiségében igaz, hiteles és való.

Ady újra igazolódni fog, Ady újra igazolódott : „Aszúra fog érni minden szép gerezeded, Rajtad már nem üthet rohadt magyar átok”. Móricz Zsigmond életét, jövőjét, utókorát, ércnél maradandóbban Ady véste múlhatatlansággá mindjárt indulásakor. Móricz Zsigmond és Ady Endre mindig és mindenben egymást erősítik, egymást hitelesítik. Harcuk egy volt, közös volt, „a magyar pokollal” volt, és így csak együtt és közösen dokumentálhatták Űri-Magyarország népvészéjtő pusztulásra-éretttségét és az író igazának, a maguk igazának erkölcsi nagyságát, cáfolhatatlanságát :

„De Móricz Zsigmond is megmarad én velem,
Magyar sors-kockákon ez így en döntődött,
Mind összekerekülünk közös mártír-hősök
S ha a lehetetlent nem tudtuk lebíjni,
Volt egy szent szándékunk : gyönyörűket írni”.

KOMLÓS ALADÁR

A MODERN KÖLTÉSZET FELE*

„Ha azonban a belső szubjektivitás a líra tulajdonképpeni forrása, akkor meg kell, hogy maradjon az a joga is, hogy tisztán belső hangulatok, reflexiók stb. kifejezésére szorítkozzék, anélkül, hogy konkrét külsőségekben is ábrázolt helyzeté bontakozzék szét.”
Hegel: *Esztétika*. III. 330. 1956.

I.

A 19. század második felében a polgárság és a feudális osztály kompromisszumot köt a feltörő proletariátus ellen. A filozófiának fő feladata azon örködni, hogy senki se valljon a kapitalizmusra vagy a vallásra veszélyes tételeket. A polgárság számára a biztos élet és nyugodt emésztés kora ez.

De a századforduló irodalmába az újat azok az írók hozták, akik már nem az uralkodó osztályokhoz tartoztak, még csak állami hivatalnokok sem voltak, hanem a szabad foglalkozású értelmiség tagjaiként tengődtek, többnyire félproletár nyomorúságban. Ezek az írók ellentétes gondolkodási irányok ütközőpontjában álltak: egyfelől befolyással volt rájuk az uralkodó osztályok szellemi légköre, másfelől hatottak rájuk saját keserves tapasztalataik. Különösen zavaró kettősség hatása alatt állt a századvégi magyar író, hiszen nálunk az uralkodó osztályok helyzete és befolyása sokkal szilárdabb volt, s ugyanakkor az író anyagi és erkölcsi helyzete sokkal mostohább, mint a nyugati államokban.

Hová tartozhatott hát az író? Származása nehézkedési erejétől és az országos légkör nyomása alól nem tudott szabadulni, de elkerülhetetlen volt, hogy léte keserű tapasztalatai is ne befolyásolják. Kötötte a régi osztálya, de már kritikával nézte; érezte az új igazságok vonzását, de még nem volt képes a forradalmi osztályhoz csatlakozni. Egyik osztállyal sem tudott teljesen azonosulni és semmiféle osztályigazságot nem érzett parancsolóan igaznak. Érthető a belső bizonytalansága, állandó ingadozása, hitetlensége és individualizmusa. Mindez nem ráfogás. Maguk a kortársak is tudatában voltak. A fiatal Zempléni Árpád pl. így írja le:

- Bizonytalan költők vagyunk mi,
Nagyon könnyű minket megunni,
Hogy mit szeretnénk, mi se tudjuk,
A tengert szélirányba futjuk.
Célért küzdtek a tiszta elmék,
Minden elért cél egy-egy emlék.
Kitől egy tiszta eszme tellett,
Neve fenn van, őmaga kellett.
• Mi célok közt bolygunk a szélben,

* A szerző Petőfitől Adyig című sajtó alatt levő könyvből.

Mélázunk a zavarba tétlen,
 Esünk erénybe és hibába :
 De mégse kellünk, mindhiába!
 Véletlenek játéka ver le,
 Szívünk ma sas, holnapra gerle ;
 Vagyunk halak és elefántok,
 Lidércek s meteorszilánkok.
 De nincs akarat mindezekben,
 Játék vagyunk meddő kezekben,
 Amint a jó szelek fuvalnak,
 Kapunk irányt, nyerünk sugalmat.
 Mult és jelen között habozva,
 Káoszt csinálunk a káoszba,
 Két lehetetlen közt, a mesgyén,
 Kibékítő eszmét keresvén.¹

Ignotus egyik fiatalkori cikke meg éppen rendkívüli világossággal fejti ki a századvégi ember lelkiállapotát: „... a modern ember világnézete amúgyis csupa ellentmondás. Új korszak mesgyéjén, egy eseményekben s eredményekben páratlanul gazdag századvégen állva az értelme előre vonzódik a jövő irányaihoz, de a szíve érzése a jelen túlhaladott eszméi elől sem tud elzárkózni. A modern ember legelőbb is szocialista, és fájdalmas szívvel bele-törődik abba a gondolatba, hogy a világból egy nagy munka-kaszárnya váljék. Ám kit ne lelkesítene a szabadság gondolata is, a szabadverseny és a szabad életmód? A modern ember kozmopolita és internacionalista. De ki ne érezné azt a bizsergést, amit a haza elavult fogalma nyit a szívekben és azt a szeretetet, amellyel az ember a maga fajtája, nemzetisége és nemzete iránt viseltetik?” Ugyanígy ingadozik, illetve egyszerre meghajlik a jog és törvény uralma előtt s együtt érez az anarchistákkal és siratja a megbilincselte egyént; demokrata, elismeri az egyenlőség jogát, de érzi, hogy a kiválóságot kiváltságok illetik meg; természettudós, csak azt hiszi, amit tapasztal, de nem zárkózik el a lélek titkos sejtelmei elől, vonzza a rejtelmes végtelen és hat rá a teológia és metafizika „céltalan, gyerekes, de bűbájosan szép poézise; verista és naturalista, de megkapja a romantika méla bája; a szerelemben hirdeti a hús jogát, de nem tagadja a nőiesség fenségét, az erény építőerejét és a szűziesség tisztító erejét; él-hal az igazságért, de látja, hogy minden igazság relativ, érzi a világ szépségét, de elbágyasztja a világ szomorúsága”. „Ebben a káoszban, amely a világ lelkét betölti, a hangulat a kormányzó, és innen van az, hogy a modern író hangulatai szerint hol egyik, hol másik pártban látjuk, és ma jobb szeretné megtagadni azt, amit tegnap írt. Egy ilyen modern író lelke univerzális káté, amelyben mindenki megtalálja a maga hitét és a maga kétségét.”²

Így jön létre a századvégen divatos szellemi irányok jellemző kétértelműsége. E korban minden modern igényű irány haladónak akar látszani, esetleg rejt is magában valami haladó elemet, de igazában mindegyik megtorpan, mihelyt a kapitalista rend fundamentumaihoz ér. Szinte valamennyit azzal lehetne jellemezni, hogy forradalmi vagy legalábbis radikális modorú és viselkedésű — idealista irány.

Carlyle kétarcúságát, aki a század forradalmi gesztusú idealista irányainak fő forrása, már Marx és Engels kimutatta. Kétértelmű volt Nietzsche filozófiája is, amely szintén kezdte befolyásolni a kor szellemi légkörét: a kulturális viszonyok éles és finom kritikája ugyanis a

¹ Zempléni Árpád: Bizonytalan költők, Új költők c. kötetében, 1897.

² Ignotus: A Hét, 1894. 265—7. l.

³ Rezension über das Buch Thomas Carlyle, 1956. — Újraközölve Über Kunst und Literatur, 199—209. l.

szocializmus, sőt a demokrácia tagadásával kapcsolódott benne. A magyar modernnek jó részét meg éppen valami felekezeti- és osztálykorlátozottság is fékezi. Jellemző, hogy Reviczky humort hirdet, melynek első lépése a visszasságokon való felháborodás, végső konzekvenciája azonban a belenyugvás; vagy az elfelejtett Rónay István magatartása, akiben vallásosság és eretnokség, forradalmiság és reakció keveredett. A kétértelműség általában mindenre jellemző, ami e korban valamennyire haladónak látszik: a vallási modernsége, mely magáévá tesz egyet-mást a szociális követelésekből, de csak azért, hogy annál több erővel védhesse saját pozícióját és támadhassa a társadalom igazi átalakulásáért küzdő szocializmust, azokra a törekvésekre, amelyek kulturális megújulást hirdettek, de esztéticizmusba torkolltak, a szerelmi élet nagyobb szabadságáért és tisztaságáért vívott küzdelemre, mely joggal harcolt a képmutatás ellen, de sokszor lelket, szellemet, társadalmat feledő üres szekszualitásba fulladt. Lukács György helyesen mutat rá, hogy a századvég írói lázadnak, de csak bizonyos korlátokon belül, a kulturális és privát morált élesen bírálják, de a gazdasági és társadalom kérdéseit nem szabad érinteniük. E kétértelmű magatartás menekülés volt a társadalom ellen vívandó harc elől; ám olyan menekülés, hogy az elkeseredett arcokról le lehetett olvasni, mi forr a szívekben. Ez a menekülés már-már szembefordulás volt. E kétértelmű szellem nagyon világosan látható A Hét hasábjain, mely csipkedi a feudális maradványokat, de kétellyel nézi a munkásmozgalmat is, s a világot fanyar szkepszissel szemlélő tárcák mellett a lélek muzsikájában éldelgő verseket közöl.

2.

A századvég írója beleszületett egy korba, amelyben magától értetődő igazságnak számított az individualista felfogás, hogy mindenkinek joga van lényé szabad kifejtéséhez. Ez individualista irányzatnak két párhuzamos ága volt: egy materialista és egy idealista ága. Amaz főképp az emberi test jogait hirdette: jogát kenyérre és csókra. Emaz az isteninek vélt emberi lélek elnyomása miatt tiltakozott a pénz, a hivatal, az egyház zsarnoksága ellen. A századvég írója ugyanis azt tapasztalta, hogy gazdag szelleme ellenére hazug hatalmak és üreslelkű senkik útszélre taszítják és hogy a helyzetet javítani lehetetlen.

Megvetettségét a burzsoá tömegtől elkülönülni vágyó lelki-szellemi göggel ellensúlyozza (mely az irodalomban Baudelairenél és Gautiernél jelentkezik először), a helyzet megváltoztatásának reménytelenségéért pedig álmodozással, a lelki folyamataiban való gyönyörködéssel kárpótolja magát. A materialista irányból a naturalizmus, az idealizmusból a szimbolizmus született. Mindkettőnek forrása az az érzés, hogy a jelen tűrhetetlen; itt nem lényeges, hogy a naturalizmus ezt a világ ábrázolásával mutatja meg, a szimbolizmus pedig azzal, hogy elfordul a világtól. S a materialista és idealista lázadás, ismétlem, ha öntudatlanul is, voltaképpen egy tövön nőtt, mindkettő az egyéniség lázadása, részben a múltból örökölt nyomasztó eldítéletek, részben a jelenben uralkodó új hatalmak ellen; nem csoda, hogy olykor össze is ömölnek, s a forradalmár olykor nemcsak kenyeret és csókot, hanem eget is követel, mint rövid „istenépítő” korszakában Gorkij, vagy Komjáthy Jenő, aki azt kiáltja: „Miként Napoleon a földet, Egyszerre vívjuk az eget” (*A nagyszívűek*), vagy később Ady, aki zsoldárokat ír a pénzhez, de Istent is keresi.

A test szabadságharca a költészetben kevésbé bizonyult termékenynek. Pontosabban: inkább a csók szomját szólaltatja meg, mint a kenyér éhségét.

Hozzátehetjük, hogy a szerelmi-szabadság-törekvésnek volt egy dekadens ága, mely a korábbi szerelmi felfogáshoz hasonló egyoldalúsággal, bár ennek fordítottjaként, csak a lélek nélküli kéjencséget ismerte, a lélek önhangsúlyozásának pedig volt egy konzervatív ága, mely az idealizmus fegyverét nem a testi harc szövetségeseként, hanem ellene forgatta. Mikor ugyanis a lelki irányzat képviselője az egyház szomszédos tanainak hatása alá kerül, elhiszi, hogy a lélek isteni voltával összeférhetetlen a test jogainak követelése, ezért szembe-

fordul a test harcával, s nem lázad, hanem meghajol isteni eredetűnek vélt földi hatalmak előtt (Maeterlinck stb.). De ez ritkán fordult elő. A tipikus az volt, hogy az ember annál hevesebben követelte testi és minden egyéb jogait, mert léleknek tudta magát. Rendszerint mindkét irány képviselőiben volt több-kevesebb haladó vonás. A nép-nemzeti iskolával szemben, mely pedagógiai felelősségből önként vállalt egy csomó érzelmi és gondolati korlátot, az individualista költészet modernségét viszonylagos merészség jellemzi; át mer élni, meg mer szólaltatni vágyakat, érzéseket, gondolatokat, amiket a népnemzeti költők undorral, borzongással, vagy hitetlenül utasítottak volna el.

Végül: minden modern költő a holnap felé tekint, hiszen igényeit csak a fennálló intézmények és uralkodó nézetek leomlása után elégítheti ki. S elfordul a jelenben csökevényesen megmaradt múlttól és a jövőt kutatja azért is, mert úgy érzi, új világ küszöbén állunk, a nagy erővel kibontakozó technika naponta új csodákat szül s a régi feudális világ falai és eldítéletei pusztulóban vannak. Úgy tetszik, az embernek, ha nincs kedve nevetséges múmiává válni, együtt kell alakulnia az új világgal.

A modern költő szemében legnagyobb érték tehát az egyéniség, a lélek és az eredetiség.

3.

A század utolsó harmadában tudvalevőleg a szellemi alkotások egész területén nevezetes mozgás megy végbe: filozófia, irodalom, festészet, zene a lélek felé fordul, a külső tapasztalatok világa helyett a lelki folyamatokat tekinti értékesnek, sőt egyedül valóságosnak. A filozófiában elég Kant és Hegel szubjektivista értelmezéssel történő feléledésére, Schopenhauer népszerűségére, Mach ismeretelméletére, a festészetben és zenében az impresszionizmusra, az irodalomban a szimbolista és misztikus áramlatokra utalni. A megfigyelés nem új, de magyarázatot még nem találtunk rá.

Ha azonban meggondoljuk, hogy a leírt jelenséggel egyidejű a kapitalizmus, a technika és a természettudományok rendkívül erőteljes kibontakozása, valószínűnek látszik, hogy a mondott befeléfordulás nem egyéb, mint az ember ösztönös védekezése a rárohanó tárgyi világ ellen, mely minden energiáját, figyelmét igénybe akarja venni, ráeszmélés arra, hogy van az emberben más is, mint amit ez az ellenszenves új világ oly mohón magának követel.

A lélek és az egyéniség meg akart hát szólalni: a kapitalizmus pénzhajszájától megnyomorított és önálló szubsztancia voltában tagadásba vett lélek és a maga jogai tudatára ébredt, az örökölt társadalmi konvenciók, szabályok bástyafalát repesztgető egyéniség. *Az új költészet az értelmiség lázadása az elterpeszkedő burzsoázia minden érdekfőzőtől tagadó pénzimádó „krajzleros”-szelleme és a feudális világból visszamaradt, fojtogató szabályok, eldítéletek ellen.* Az értelmiség és főképp annak félproletár része e szellemmel szemben ugyanis önvédelemből is kénytelen hangsúlyozni a maga értékeit: hogy van lélek, a lélek a lényeg, s ő ott tapasztalja magában annak csodás titkait. Különös magatartás jött létre így: a költő elítélte a kort, de úgy harcolt ellene, hogy — csodálta és élvezte a saját lelkét. Előbb haragos tekintetet vetett a társadalomra, aztán behunyta a szemét és a maga belső titkait figyelte.

A filozófia olykor idealizmussal vág vissza a kapitalizmusra. Ez az idealista visszahatás a XIX. század harmincas éveiben jelentkezik. Első képviselője Carlyle, aki egyfelől hangosan hirdeti, hogy a XIX. században az ember sorsa nyomorultabb, mint bármikor azelőtt, másfelől azt, hogy az embert csak a lélek, a munka és a kötelességteljesítés teszi boldoggá.

Az idealizmus Carlylet követően Newman Oxford-mozgalmában jelentkezik a 40-es években, Ruskinnél és a praerafaelitáknál az 50—60-as években, érthetően épp Angliában, hiszen a kapitalizmus és annak utilitárius szelleme itt fejlődött ki legelőször. Angliából álteti

át az 50-es években Franciaországba Baudelaire, aki oly modern művészetet követel, melynek lényege nem a külső megfigyelés, hanem „intimité, spiritualité, couleur, aspiration à l’infini”, s azt hirdeti, hogy a külvilág nem valóságosabb, mint képzeletünk alkotásai; s kétségtelenül onnan, az angol praerafaelitáktól hozza később az angol nyelv tanára, a francia szimbolizmus költője és apostola, Mallarmé. Különösen nagy lendületet kap az antimaterialista visszahatás a 80-as évek közepén, Franciaországban, ahol egyfelől a felviruló kapitalizmustól való csömör, másfelől az egyházi reakció támogatja. 1886-ban jelenik meg De Vogüé *Le roman russe* (Az orosz regény) című nagyhatású könyve, mely az orosz regényt mint az ember isteni voltának ismerőjét propagálja. 1889-ben, ugyanazon évben jelenik meg Bergson első jelentős könyve, az *Essai sur les données immédiates de la conscience* (A tudat közvetlen adatai), Bourget: *A tanítvány* című regénye, s 1893-ban Brunetière híres cikke: *Après une visite au Vatican*, (Egy vatikáni látogatás után) felvetve a tudomány értékének kérdését. Anatole France már 1890-ben észreveszi: „C’est tres curieux, en effet. La jeunesse devient mystique. Un souffle de religiosité passe („Igen érdekes, valóban. Az ifjúság misztikussá válik. A vallásosság egy fuvallata csap át fölöttünk”).⁴ Huysmans a *La-bas* előszavában 1891-ben leszámol a naturalizmussal, s Dehmel 1892-ben kiadja a „Los vom Naturalismus” jelszavát. Egy magyar kortárs is korán észreveszi: „Az irodalom tele van misztikus rajzokkal, éppen úgy, mint 1848 körül, mikor Werner Zacharias írja az *6 Febr. 24-éjét*. Most például Hauptmann Gerhard színművét, Hannele’s Tod-ot mindenfelé nagy hatással adják. Doumic francia irodalomtörténész szerint mindez haladás Zola 1880 előtti műveihez képest. Azok még nagyon külsők, a mostaniak már le tudnak szállni a lélek mélyeibe. J. Lemaitre az irodalom spiritualizációjának nevezi ezt a jelenséget. . . Ugyanez a miszticizmus jelentkezik a képzőművészetben, különösen, a festészetben is”.⁵ A szimbolizmus tehát az idealizmusból született, de ez az idealizmus a társadalomkritika, a haragos elégtelenség gyermeke volt.

S mint ahogy a kapitalizmus és a polgári rend csalódást okozott, úgy a racionalizmus és pozitívizmus sem váltotta be ígértét. Az ismeretelmélet egykori fejlődése is az idealista filozófiát támogatta. A századvégén, mint láttuk, újból divatosá lett Kant tanítása, hogy tapasztalásunk nem hat el a jelenségeken túlra, a magánvalóig; a Brunetière-hirdette „tudomány csödjé”-ből meg az következett, hogy az igazi valóság a felszín mögött keresendő, s a lényeg a lélek. Mach és Avenarius már a 70-es években közeledik a szubjektív idealizmus felé. A költő mindegyik tanításból azt a következtetést vonta le, hogy sejtelmével többre megy, mint az értelemmel és a tapasztalással.

Ne higyjük azért, hogy az új költők vallásosak, vagy éppen reakciósak. Sőt voltaképp kevésbé istenhívők, mint népnemzeti elődeik — persze istentagadásuk oly nyugtalan és kereső, hogy talán több vallásosság van benne, mint némely papi költő nyugodt vallásosságában. Gyulainak még világnézete volt, az új költőknek világnézeti problémái. Általában nem szabad náluk szilárd, biztos világnézetet keresni, hiszen egyszerre hat rájuk pozitívizmus és transzcendens felfogás, kétely és hit, csüggedtség és forradalmiság; ezért bizonytalanság és ingadozás, eklekticizmus és szkepszis a fin de siècle egyik általános jellemvonása. Igaz, az egyháznak is van szerepe a századvégi idealizmus terjedésében. Az egyház (nálunk Schlauch Lőrinc) azt tanítja: béküljetek meg inséges helyzetetekkel s keressetek vigaszt az égben, ne törődjetek az anyagiakkal, csak a lélekkel, mert így nyeritek el a túlvilági üdvösséget — s ez a tanítás az uralkodó rend fennmaradását szolgálta. De a haladó értelmiség számára a lélek tana barrikád volt, amelyet a pénzeszakszokok ellenében épített. A klérus ópiumnak adta, de a szegény költő a maga módján megerősödött tőle, mert ráeszmélt a maga fölényes értékének tudatára. Az idealista tanítás társadalmi szerepe tehát nem mindenütt egyforma; általában a reakciót, de a századfordulón gyakran a haladást erősíti. Így válik érthetővé, hogy a századvégén

⁴ Le Temps, 1891.

⁵ Bodnár Zsigmond: Pessimizmus és miszticizmus, Magyar Szalon, 1895. márc.

és -fordulón misztika és forradalmiság számos esetben együtt jár. Whitman és Swinburne, Rimbaud s egy időben Gorkij, A. Blok és R. Rolland, Komjáthy és Verhaeren mind hisz a lélekben és annak isteni voltában, de a lélek nevében egy szociális társadalomért harcolnak.

Az idealizmus tette mármost, hogy az értelmiség elkeseredése a kapitalizmus elleni harc helyett a lélek káprázatainak figyelésére terelődött. A költőből ki-kivillant az elkeseredés, amely magatartásának voltaképp fő rugója volt, de legszívesebben belseje felhővonalásait figyelte, abban a hitben, hogy így kerekedhet legbiztosabban az elnyomó erők fölé.

Az idealista gondolkozásmód következménye volt az elfordulás a belső élet felé, az individualizmusé a kivételes nagy egyéniségnek és az újnak a kultusza, a belső bizonytalanság és a reménytelenség következménye a hangulat és az álom kultusza.

4.

S mivel a modern költészet a nem-szeretett külső világtól elfordulás, a lélekbe húzódás szülötte, a lelkiállapotok közül leggyakoribb tárgya az emlékezés, az álom és ébrenlét közt ringatódzás, legtöbbször az ábrándozás. A századforduló költőinek jellemző kedvenc szava az álom. Költői tolvajnyelvükben gyűjtőnév ez a szó, melyen ki-ki a szemében legnagyobb értéket érti: az élet szép lehetőségeit, szerelmet, sikert, megírandó nagy műveket, esetleg egy jobb társadalmat. Voltaképp metafora tehát, a valósággal ellentétes szép elképzelések és eszmék gyűjtőneve, éppúgy, mint a romantikus Novalisnál vagy Vörösmartynál; bár a romantika hitt az álomban, míg a századvég költői ebben sem hisznek. Már az elnevezés elárulja, hogy véleményük szerint minden érték csak álom, s rendszerint csak múltidőben beszélnek róla. Viszonyuk hozzá többnyire a kiábrándultság, az egykori álmait sirató ember mélabúja; ha esetleg mégis álmodik, tudja, hogy álmodni élehetlenség. („Az én mezőmön nem értek kalászkok, Az én aratásom egy marék virág.”) A szó tehát egyfelől azt fejezi ki, hogy a költő menekülni szeretne a csúfnak talált valóságból, másfelől tudja, hogy a sóvárgott ideális érték nem érhető el, csak álom. Elégületlen, de harcolni nem kívánó, megtört emberek jelszava ez. Olyan elterjedt szó a századforduló lírájában, mint a negyvenes években a szabadság. Nemcsak a lírában és nemcsak nálunk, az egész kor filozófiájának jelszava az álom, vagy ahogy olykor nevezik: a mese, a hazugság. A századvég embere mindenben kételkedik, s szkeptikus mosolyának kiegészítője a szép álom. Ahogy Lukács György írja: „Ez a generáció csak álmodni akart, gondolatlehetőségekkel játszani, álmodni és szép palotákat építeni belőlük.”⁶ (*A modern dráma*. II. 185. l.) Az irodalom elfordul a naturalizmustól, a szimbolizmus és a pszichológia az uralkodó iránya. A kor jellemző regényalakja Huysmans Des Esseintes-je (*A rebours* című regényében), aki elzárkózik a világtól és új, mesterséges világot akar teremteni. Nálunk Molnár Ferenc darabjainak is az a tanulsága, hogy az életet csak a szép hazugság teszi elviselhetővé, s az iskola egyik utolsó magyar képviselője, Kőbor Tamás élete végén írt filozófiai művében úgy foglalja össze élete tanulságát: „*Álmodom, tehát vagyok.*” Ily általános népszerűségnek nyilván társadalmi gyökere volt: a viszonyok elviselhetetlensége és egyben megváltoztathatatlansága. Hozzájárul ehhez, hogy a pénz uralma közepette a költőnek levés érhetően annyit jelentett: mint virágokat aratni kalászkok helyett, s a költő úgy érezte: „*az ő világa egy álomvilág*”.

Az álom szó tartalma persze mindegyik költőnél más és más. De mindegyiknél kulcszónak bizonyul. Kiss Józsefnél éppúgy, mint Reviczkynél az álom szép, színes takaró, amellyel be kell fűdni a sivár valót. Kiss József akkor használja e szót, mikor már minden álomból: szerelemből, hírnévből, igazságból kiábrándult és már csak bánatosan eped utánuk; az elnyomottak forradalma volna még az egyetlen, ami vonzza, de ez az ő szemében jövendő tüzek délibábja még. Így hitetlenségében csak egy álom marad számára: a művészi szépség,

⁶ Lukács György: *A modern dráma*, II. 185.

olykor a múltó mámor, mely egy pillanatra szintén megszépíti a valóságot. Bár érezhető művészgöggel, de ugyanakkor némi kicsinyléssel beszél álmai virágaratásáról, amelyet szembeállít az igazi aratással, a kalászkodéval, prózára fordítva: a versírást a pénzkereséssel. Reviczky szerelme szép emlékeit vagy szerelmi és írói sikerei elképzelését érti az álmon. Álmaikat egyikük sem igyekszik megvalósítani, mindketten belenyugszanak, hogy álmuk álom — csak Komjáthy akarja rákényszeríteni álmát a valóságra: kár, hogy az övé utópia, amelyet az idegbaj küszöbén álmodott. Az ő álma az „eszme győzelmének” neve, harci lobogó, amely alatt le akarja győzni az életet. Ezután megértjük, hogy Kiss József hitetlen mosollyal néz az álmai után, Reviczky letörten, fáradtan, szomorúan pihen az álom ölében, Komjáthy büszke daccal álmodik és végül istenülő révületekbe jut. Csak Vajda János nem úzi közülük az álom kultuszát, mert — bár magányában bizonyára erősen él az álmodozás vigaszával — ép valóság-érzékeléssel nem nyugodott bele abba, hogy álommal érje be realitás helyett. Közvetlen utódai, Heltai, Makai Emil, mikor a hírlapírással egybekötött írói élet már jövedelemmel és tekintéllyel jár, önsajnálattal burkolt művészgöggel emlegetik magukat, mint cigányokat: „dőre álmok dőre álmodóit”. S mihelyt van remény a javulásra és harcra, a költők nem álmodnak többet. Ady már 1906-ban megtagadja az álmodást Telekes Béláról írott bírálatában: „Fényes cikázó, erős új szavak között is álom, álom, álom. Hogy lehetne valahogyan erősebben eljegyezni az élettel Telekes Bélát, ezt az igazán nemes poétát?”⁷

A szocialista Farkas Antal pedig már ily szavakkal fordul az álom-poétáihoz:

... Vesd meg az álmodót!
 Az öntudat sorvasztó láncait
 Hordozza az, kit boldogít a hit,
 Ki megszokta a lelki jármót,
 Tudás helyett az álmok kergetését,
 Napfény helyett az oduk pisla mécsét,
 Kik nem költnek föl ébresztő dalok...
 Én látni, tudni, élni akarok!⁸

De az „álmok” szó használata nemcsak egy sajátos társadalmi helyzetet árul el, hanem a líra fejlődésének is fontos útjelzője. Jelentkezése és elterjedése arra vall, hogy a költő elfordult a külső világtól és a kézzelfogható dolgoktól, csak a belső fontos a számára.

5.

S ha már a lelkével győz az ember a pénzszűke fölött, természetesen annál biztosabb és teljesebb a győzelme, minél nagyobb és erőteljesebb ez a lélek; ha zseni. S a lélek annál értékesebb, minél függetlenebb tud lenni a meglévő társadalom szabályaitól, minél eredetibb, rendbontóbb, szabadabb. A századvégi költő megveti és kerüli a konvenciót, külön úton igyekszik járni. Vajda, Reviczky, Komjáthy megannyi szabálytalan egyéniség, s Horváth János jó megfigyelése szerint Ady csak azokat a költőket érezte elődeinek, akik ilyenek voltak. Petőfi, Vajda és Reviczky neve „egy-egy csatakiáltás”, Ady ajkán harcot jelent Arany János irodalmi uralma ellen. „Petőfit kiáltanak, s ez azt jelenti, hogy vágjunk utat a Petőfivel megjelent, de Arany művészi mérséklete által visszafojtott lírai szabadságnak!” „Ha nem is leszármazási, hát fegyvertársi rokonszenv ez.” S még egy lélektani jegy közös bennük: „Petőfi,

⁷ Ady E.: Telekes Béla, Budapesti Napló, 1906. ápr. 8., újraközölve: Vallomások és Tanulmányok, 163. l.

⁸ Templomtűzek, vörös zsoltárok c. kötetében, 1914.

Vajda, Reviczky és Ady Endre nem egyforma jogosultsággal ugyan, de egyforma önérzettel, a kétség minden árnyéka nélkül hisznek egyéniségük rendkívüli voltában. Önérzetesek, büszkék, különcök; önmaguktól feltétlenül elismert lángelmék; tiszteletet, dicsőítést követelnek, s amelyikük nem kapja meg kifogástalanul, zsörtölődik, duzzog, jogot merit belőle a nemzet. az emberiség megvetésére". S ebben is eltérnek Aranytól.⁹

A megfigyelés találó. Az új költőknek rendszerint nincs állásuk, rangjuk, pénzük, sikerük, hát legalább azzal wigasztalódnak, hogy zsenik. De mi ezt gúny nélkül állapítjuk meg. Nekünk észre kell vennünk, hogy e költők hite a maguk lángeszében nem véletlen volt, hanem történelmi szükségszerűség. A burzsoá elterpeszkedése ugyanis Rousseau óta mindenütt kiváltotta a megnemértett érzékenyebb és finomabb lelkek sértődött magányát, arisztokratikus göggyét, nagyság-öntudatát a lenézett tömeggel szemben. (Amely csak akkor nem lesz sértődött magánnyá, ha a kor lehetővé teszi, hogy a sértődött lélek, mint például Petőfi, hasonló társak csapatával találkozva, forradalmárrá legyen.) A születési arisztokrácia részéről a honorácior még úgy-ahogy elviselte, mert megszokta a lenézetését, a burzsoá részéről, akit csak a pénz emelt fölébe, már nem. S a költő kénytelen zseninek tartani magát, hogy jogot érezzen a teljes önkifejezésre, a szabályok semmibebevására. Csak a zseni-hit segítségével őrizhette meg belső egyensúlyát, csak ez adhatott erőt arra, hogy egyedül és meg-nem-értve megálljon egy társadalom zord rengetegében s adhatott erőt a költészet megújítására; a szerény embernek nem lehetett elég öntudata ahhoz, hogy az elismert szabályok mellőzésével saját belső sugallatát kövesse és új szabályokat teremtsen. Míg tehát Petőfi költői modorában az elnyomott nép lázadt és vívta a maga életformája szabadságharcát az úri lét és modor uralma ellen, Vajda vagy Komjáthy a kivételes nagy lelket akarja megóvni a pénz és egyéb külső hatalmak ellen, azt szuggerálja, hogy magasabb sikon él, mint környezete. Petőfi modora nyilvánvalóan demokratikus dac és lázadás, Vajda és Komjáthy lázadása látszólag arisztokratikus, de voltaképp szintén a plebejus lélek arisztokratizmusa a gazdag csöcselékekkel szemben, szintén demokratikus gög.

Míg Petőfi, mint a földi dolgok közt mozgó egyszerű, természetes népfű, akarja elfogadtatni magát, Vajda vagy Komjáthy csak lelke mélyeit mutatja; míg Petőfi és követői a nappal dolgos polgárai, Reviczkyék a sértő napvilág elől álmaikba húzódnak. Számukra csak az én fontos, az énben csak az érzés, „a világ csak hangulat”. A lélek beáradásának a századvégi lírára jellemző hordaléka a hangulat. Ignotus, mint láttuk, a hangulatot a világnézeti káoszról származtatta. De a káosz nem szükségszerűen hangulatokban virul ki, származhatna belőle száraz szépségszisz, vagy cinizmus is. Az idealizmus azonban az érzelem felé fordult, a legillőbb érzésrezdület is becses volt neki. A hangulat már most nem egyéb, mint a meggyőződés nélküli ember érzésfodra, a futó pillanat terméke, amelyet az átérzője sem vesz komolyan, amelyért nem érez felelősséget, hiszen többé-kevésbé véletlen külső körülmények szüleménye. Reviczky már egy aránylag korai költeményében bámulatosan rátapint a hangulat lényegére, mikor az objektív igazsággal állítja szembe:

Ugy tekints az emberekre,
Hogy a föld se jó, se ferde,
Se gyönyör, se bú tanyája,
Csak magadnak képemása.
Ki sóhajtoz, ki mulat,
A világ csal — hangulat. (Magamról)

S mivel a lélek keresése e korban az alantas anyagiságtól eltávolodás tendenciájával történik és többé-kevésbé misztikus irányú, érthető, hogy a költő nemcsak befelé fordul,

⁹ Horváth János: Ady és a legújabb magyar líra. 1910., 11. l.

hanem felfelé is. Már Baudelaire is *Élévation* (magyarul: *Föl a magasba!*) című költeményében így buzdítja lelkét :

Repülj messze, repülj! tisztítsa meg a földi
Kóroktól szellemed a felső tiszta lég;
És idd, mint isteni szent bort, a menny tüzét,
Mely a nagy tereket sugarasan betölti!

(Szabó Lőrinc ford.)

Ezért a modern líra az érzések közt az érde- és észfölköttit keresi, a nemhétköznapi, a titokzatos, a misztikum ibolyántúli sugaraiban csillogót. Az Arany-iskola is az emelkedettet kereste, de ezt az erkölcsileg nemesben, a hazafiasban találta meg, míg a modern lírában feltáruló lélek — bár éginek tetsző, de ugyanakkor — keserű, sötét, iszapos, beárnyékolja nyomor, bűn, nagyváros, elnyomás. A népnemzeti líra érzéseit továbbá helyzet és értelem érthetővé teszi, még a vallásosság is racionális jellegű benne, mert kidolgozott, világos és általánosan elfogadott gondolatrendszerben mozog. Az új költészet emelkedettsége a tragikus magány, a végtelen, a rendkívüli, a sohanem volt, a mesébe burkolt érzés kivételes emelkedettsége, a földi fölé, a racionális, a kézzelfogható fölé törő. Míg tehát a népnemzeti költészet inkább az igazságot, Vajdáék inkább a költőiséget hangsúlyozzák, s ennyiben nincsenek híján némi romantikus színezetnek.

6.

A népnemzeti és a modern líra különbségének gyökerét az érzés és a külvilág eltérő viszonyában találjuk meg. Míg a népnemzeti költőnek fontos a külvilág, s ezért verse megnevezi, leírja az érzést kiváltó helyzetet, vagy gondolatilag megmagyarázza az érzést — a modern költő átugorja az érzést létrehozó helyzetet, csak ennek hangulati hatását, illetve gondolati feldolgozását nyújtja s a külvilágot csak mint hasonlati anyagot használja. Míg pl. Petőfi Horváth János szavával „a különböző helyzetekben forgolódo, érző embert” jeleníti meg, a modern költő absztrahálja az érzést s csak ezt festi meg vagy elemzi. A népnemzeti költőre érvényes Gautier önjellemzése: „Un homme pour qui le monde extérieur existe”, a modern költő számára csak az érzés létezik. Ha Petőfi helyett modern költő írja a *Szeptember végéig*, alkalmasint átugorja a tájkép-adta indítást s rögtön az elmúlás hangulatának festésével kezdi; ha meg Vajda helyett népnemzeti költő írja a *Husz év mulvát*, előbb lefesti a Mont Blanc fölötti Hajnalt s ehhez kapcsolja érzelmei festését.

Az érzésnek ez az uralma hozza magával a líra rehabilitását. A léleknek, mint legfőbb értéknek hangsúlyozása következtében a líra első helyre kerül az esztétikai rangsorban. Vajda János szemében a költő józanságát dicsérni olyan, mint a közönséges lőrét többre becsülni a tokajinál¹⁰ (*Önbírálat*, 2.), Reviczky meg a balladát is csak annyiban becsüli, amennyi líra, hangulat és egyéni színezet van benne: „Elég volt tehát már a balladákából, — írja — zendüljön meg újra a maga közvetlenségében a líra, minden költészetnek csirája és nélkülözhetetlen alkatrésze”¹¹ (*A balladajárvány*). Így aztán a századvégen rengeteg líra terem, s a líra nemcsak újraszületik, hanem új líra is születik. A leírt magatartásból új ízlés és stílusideál fakad. Hatásuk alatt átalakul a vers egész organizmusa: világítása, műfajisága, szerkezete, nyelve, verselése, stílusa, hiszen a stílus nem egyéb, mint egy lelki magatartás külső jelrendszere.

A századforduló az új stílust modernnek szerette nevezni. Mit jelent ez a jelző? Állítólag Hermann Bahr osztrák író *Kritik der Moderne* című könyve (1891) óta terjedt el, aki azonban elmulasztotta megmondani a jelentését. Ludwig Hevesi, a magyar származású, ugyan-

¹⁰ Vajda János: *Önbírálat* II. Ö. M. 1741. 1.

¹¹ Reviczky Gy.: *A balladajárvány*, 1884. Ö. M. 549. 1.

¹² L. Hevesi: *Moderne Malerei*, 7 Jahre Sezession c. könyvében.

csak bécsi műkritikus *Moderne Malerei* című cikke sovány meghatározása szerint e szó az élet és természet új hűbb tükrözésére való törekvést jelentette. Ez a törekvés azonban igen sok művészi irányról elmondható, amely nem nevezhető modernnek. A „modern” a századforduló, pontosabban: a népnemzeti elsoványodása és a Nyugat megindulása közti idő életérzésének kifejezési módja, bizonytalan vegyület, amelyben a múlt megvetése és az újszerűség szomszédja, naturalista és romantikus vonások, nagyvárosiasság, szkepszis és erotika keveredtek.

Természetesen minden költő stílusának megvolt az egyéni jellegzetessége. Itt azonban nem az eltérések érdekelnek bennünket, hanem az, ami a többé-kevésbé modernnek tekinthető költőkben közös. S ha Vajda a stílus magasságát az érzelmileg intenzív vagy gondolatilag jelentős mondanivalóval, a hang ehhez illő pátozásával és képei rendkívüliségével éri is el, Reviczky a tárgyak fölé emelkedő elvontsággal és az előmlő hangulattal, Endrődi és Kiss József sajtós és újszerű zeneiséggel és festőiséggel, Komjáthy misztikus élménye lobogásával stb.: a népies és a hétköznapi kerülésében, egy magasabb lelkiség keresésében mindnyájan egyek.

A modernnek érzett magyar lírikusok stílusában mindig megtaláljuk a szakítást a népiessel, törekvést a hétköznapi fölé, törekvést a világ anyagtalanítására (amely három törekvés, mint látni fogjuk, voltaképp ugyanazon törekvés különböző oldalai), s mindezzel összefüggően törekvést a vers olyan organizmusára, amelyben az éles körvonalak eltűnnek s élek, sőt ellentétek összefolynak. Általában az egész modern művészet kerüli a határozott körvonalakat (az impresszionista festészet és Debussy zenéje egyaránt eltünteti az éles kontúrokat), nyilván azért, mert csak a tárgyaknak vannak éles körvonalaik, a modern művészet pedig nem a tárgyak világát ábrázolja, hanem a lelkiélet egymásbafolyó hangulatait. (Csak egy negatívumban: az anti-népiesben közös velük Heltaiék városias csoportja, melyet épp ezért csak szövetségesüknek, vagy oldalági rokonuknak tekinthetünk, hiszen ők nem törek-szenek a természetes fölé. Ők éppen természetesebbek és hétköznapiak akarnak lenni, csak nem népies, hanem újfajta módon: a városi ember módján. A huszadik századi lírát ők tartal-milag készítették elő, a filiszteri prűdéria felőrlésével.)

De miért fordultak szembe a népiessel, kérdehetné valaki, ha még Szabolcskákéknál sem igen találunk több népiességet, mint a dal és a hangsúlyos versformák kedvelését? Az új költők kísértetek ellen harcoltak volna, ha a szó szoros értelmében vett népiességgel akartak volna szakítani. De nyilván ők sem így gondolták a dolgot. Természetesen még kevésbé gyanúsíthatók népellenességgel. Amit untak és mint népiest, lenéztek, ami helyett mást akartak, az a túlságos tartalmi és kifejezésbeli egyszerűség, a túlságosan világos, logikus szerkesztés, a szemlélet földhözragadt realizmusa, a falusias képzetkincs és a problémátlanág volt, végső soron a nappali szemlélet, a külső, tárgyi világhoz kötöttség, ami helyett ők a belső életet s a hétköznapi valóságnál szebbet keresték. Úgy is mondhatjuk, hogy éles körvonalak helyett az elmosódottat, érzéki tapasztalás helyett az érzékfölöttit, a mindennapi beszélgetésben elmondhatónál belsőbbet, a világos és puritánul tisztelen helyett a sejtetődő és díszeset, Horváth János szavával élve: a stilrealizmus helyett stilromantikát kerestek.

Mindennél fogva mindenekelőtt műfaji szempontból átcsoportosítás történik költésze-tünkben. Míg a népnemzeti irány még műveli az epikát, balladát, tankölteményt, szatirát, epigrammát, költői levelet, náluk csak a szó szoros értelmében vett líra terem, főképp dal és elégia. S nem elég ez, az új líra ki is vet magából minden epikai elemet — mint ahogy az egykorú festészet is elveti az anekdotát. A hangnemek változata is kevesebb benne, mint a népnemzetiben: pl. nem tűri a vidám tréfálkozást (a humort igen, gondoljunk Kiss József őregkori verseire), s csak ritkán az ódai lelkesedést.

A tiszta lírai műfajokban viszont gazdagodást láthatunk. Először is a népies dalt felváltja a gondolati líra. Mihelyt ui. a költő lelkébe betör a válság és a probléma, nem fejezheti ki magát többé dalban, s megszületik a nagyobb szabású költemény. A modern költészet első hívei megvetik az eszmenélküliséget: így Palágyi Menyhért lenézi Pósat, Ignó Sza-bolcskát, s másfelől Palágyi a gondolati tartalmáért becsüli nagyra Vajda Jánost. Vajda,

Reviczky, Palágyi Lajos gondolati költészetét aztán hangulat-líra, majd ironikus líra váltja fel (részben már Reviczkynél és Palágyinál): a könny és a gúny lírája. (Forradalom előtt gyakori jelenség ez: a felvilágosodás irodalmát a francia forradalom előtt is egyrészt a praeromantikus költészet, másrészt Voltaire és Beaumarchais követte; 48 előtt Heine, századunk harmincas éveiben Villon volt népszerű.) A modern líra alakzatainak csodálatos gazdagságát hiú kísérlet volna a poétika sovány műfaj-rendszerébe erőszakolni.

A mondottakból következik, hogy a modern költő nem törekszik minden klasszikus költészet egyik céljára, a világosságra. Inkább valami félhomály jellemzi, de nem fogyatékoságból: ösztönös művészi célja ez. Míg a klasszikus és népnemzeti költemény az értelmén át közelíti meg lelkünket s átlátszóságra törekszik, szerkezete olyan, mint egy mértani alaprajz s még Vajda is szereti oly frappáns hasonlattal, élesen lezárni a verset, amely az egész mondanivalót magába sűríti, a modern versben megszaporodnak és szinte vibrálnak a jelzők és metaforák, mert asszociációival hatni akar a tudatalattinkra és az idegeinkre is; a gondolati váz itt elvész a hangulati párában. A régimódi versben végig szabad kilátású hegyi úton kapaszkodunk fel a csúcra, Kiss Józsefnél vagy Endrődinél jelzők, metaforák lombsátra és bozótja eltakarja előttünk a kilátást, színek és illatok édes bódulatában megyünk fölfel s a táj csak homályosan dereng előttünk a jelző-bokrokon át.

Még rugalmasabb, mélyebbremenő és láthatóbb változással követi a tartalmat a képanyag, azaz a nyelv. A formanyelv különböző elemei közül a verselés és a szerkesztés lassabban változik; a vers legérzékenyebb, minden változást azonnal jelző eleme a kép és a szókincs, mint amelyek legközelebb vannak a tartalomhoz; a költészet nem is újhodik meg igazán, míg új nyelv nem áll rendelkezésére. A modern költő a maga rendkívüli bensőségét, finomságát, a lélek csodás színeit akarja tükrözni s menekül a pozitívizmus földhöz-kötött szürkeségéből. Ezért bár Petőfi neve van az ajkukon s valóban tőle örökölték a lírai nyíltság és szabad önkifejezés elvét, felfedezik Vörösmartyt; az ő hétköznapi-fölöttiségében, lázas pompájában látják az igazi költői nyelvet. Palágyi Menyhért már 1886-ban Petőfi mellett legnagyobb lírai költőnknek nevezi,¹³ később pedig ki is fejt: „Hiába, tisztában kell lennünk azzal, hogy Vörösmarty a magyar líra költői nyelvének igazi atyja, úgy, hogy minden igazi lantosunk akarva, nem akarva ezt a nyelvet fejleszti tovább. Aki nem vinne be valamit Vörösmarty szózatos nyelvéből a saját lírai ihletébe, s akinek lantján nem csendülne meg többé Vörösmarty daliás nyelvének tiszta, nemes, aranyércű csengése, az, úgy hiszem, magyar költő nem lehetne.”¹⁴ Ignotus pedig 1900-ban így ír: Vörösmartyt... való értéke szerint fiaink fogják igazán megbecsülni... A *Vén cigány* egymagában fölér Vörösmarty egész epikájával.¹⁵

Mi jellemzi a modernek nyelvét? Míg az átlagember és költő, verseikkel bennmaradván a megszokott világban, a legszürkébb nyelvvél is beérhetik, ők roppant nyelvi erőfeszítéseket tesznek, a legváratlanabb jelzőkkel, meglepő hasonlatokkal próbálják kifejezni a kifejezhetetlent, hiszen egy különös, meg-nem-értett belső világot akarnak megmutatni az értetlen, idegen embereknek. Az új líra nyelvi tűzijátéka magányos emberek erőlködése, hogy megmutassák magukat. Amúgyis az újat becsülik és lenézik az ósdit: Komjáthy megveti az irodalomtörténészek archeológiai szenvedélyét, amelynek „hiába szól a kakas, hirdetve az új nap reggelét, hiába zengi a költő az új kor harsány énekét? oda se hederít”, Szilágyi Géza pedig *Excelsior* című versében már 1896-ban büszkén szakít a régi életformával és az új élet keresését ünnepli: „Az úttalanban utat érni, Hol cél sem int, találni célt.”¹⁶ S mert érzik, hogy a lélek mégsem fejezhető ki teljesen, a tűzijáték a vers végén gyakran kihuny, a nyelvi pompát sejtető elhallgatás váltja fel. Színességükkel látszólag ellentétes, de voltaképp ezzel azonos gyökérből fakad az a

¹³ Palágyi Menyhért: Vajda János, Egyetértés, 1886. máj. 30.

¹⁴ Palágyi Menyhért: Petőfi, 1909.

¹⁵ Ignotus, A Hét, 1900. 48. sz.

¹⁶ Szilágyi Géza: Tristia, 1896.

másik vonásuk, hogy aránylag sok elvont szót használnak, a lelki és szellemi élet jelenségeinek neveit. A természetet csak nagy vonásokban, konkrét, egyedi nevek nélkül emlegetik, azaz ha esetleg észre is veszik, hogy egy fa van előttük, hogy milyen fa, azt már semmi esetre sem. Míg Petőfi, Arany és követők verseiből tudvalevőleg ki lehetne olvasni a magyar Alföld éghajlati viszonyait, növény- és állatvilágát, Reviczky és Komjáthy mintha triviálisnak éreznék, hogy külső dolgokról egyáltalán beszéljenek.

De ha nyelvük más is, mint a népnemzeti költőké volt, nyelvújításuk még nem szótári, vagy épp nyelvteni természetű, szemben a Nyugat későbbi nyelvújításával, csak stilisztikai jellegű. (Vajda és Komjáthy ugyan gyakran alkot nyelvújítás-izű új szavakat, s lehetséges, hogy ezek már egy művészi nyelvújítási szándék nem-sikerült gyártmányai.)

A korszak modern lírájának nyelve sosem realizisztikus. Színei voltaképp nem is valóságos tárgyak tényleges színeit idézik, hanem metaforákban villannak fel, ahol hangulatot, vagy elvont fogalmakat jelentenek. Mind festőiségük, mind zeneiségük újszerű jelenség tehát: Kiss József, Reviczky Gyula, Komjáthy mintha nem is az érzékeivel, hanem szellemi úton fogná fel a világot, illetve ami érzékelhető, vagy éppen tapintható, nem érdeklí ők. Kiss Józsefnek vagy Reviczkynek nincsenek leíró versei; ha Komjáthy-nak van is egy-két tájképe, az, mint a modern festészet, lemond a részletezésről, igazában érzések kivetítései. Míg a „vas-kos és reális” Arany mintegy a tapintásával is felfogja a tárgyakat, ők képeiket legszívesebben a habokból, a légköri és fényjelenségekből veszik. Mert a tájban is csak a megfoghatatlan és változó, a remegő és lebegő, mondhatni a táj hangulata érdeklí ők; ami a tájban állandó és tárgyi, azt figyelemre sem méltatják. A légköri jelenségek e figyelése is Vajdánál kezdődik, már amennyiben a csillagokon és hegyeken kívül egyáltalán észrevesz valamit („Száll a hegyre barna felhő”, „Az égen a felhő egymást üzi, hajtja”, „Nádas tavon”). Endrődin át a fény-szomszjas Komjáthy-nál folytatódik (megvan Telekesnél, Szalay Fruzinánál is), ha azzal a különbséggel is, hogy Vajda leginkább a beborulás, felhősödés képeit használja, míg a többiek felváltva a fényt és a ködöt. Olykor persze korábbi költők is megfestik a mondott jelenségek valamelyikét, így Arany a május-reggeli esőt a *Bolond Istók* második énekében. De épp ilyenkor válik legszembetűnőbbé a különbség: míg Arany részletező, pontosan megfigyelt leírást ad a jelenségről, a modern költőt voltaképp nem érdeklí ennek objektív lefolyása, csak a hangulata, s ezért csak jelzi a jelenséget.

Ezért, míg Arany plasztikus, Kiss József és Endrődi a mondott értelemben zenei és festői benyomást tesz. Kiss József *Ó mért oly későn* jében például minden sorban képek lebbennek el előttünk, de igazában nem érzékelhető tárgyi dolgokat jelentenek, hanem életkort, az idő múlását, hangulatokat, úgy hogy ez nem a realista festmények festőisége, hanem újszerű, szimbolisztikus festőiség. Ugyanígy e vers zeneiségén sem a dallamosságát kell érteni (bár az is van benne), hanem azt, hogy a mondanivaló nincs benne fogalmilag kimondva, csak sejtetve, határozatlanul lebeg a sorok mögött. Általában közelebb állnak a zenéhez, mint a festészethez, hiszen tárgyak nem a külvilág, hanem a lélek. Így míg a népnemzeti vers a hétköznapi megszokott, biztos, tapasztalati világába visz, a modernben valami gáznemű világban érezzük magunkat, ott nappal, tapintható tárgyak közt vagyunk, itt valahol a légből, fény és homály játéka közt, s nincs korlát vagy tárgy, amelyben megfogozhatnánk.

A modern költészet így lépcsőfokká válik a szimbolizmushoz, mely nyíltan szembeszáll a realizmussal és naturalizmussal. (A bizonytalan tehetségű Czöbel Minkánál franciás hatás alatt [Gautier után] már a 90-es években találunk is ilyen szóköltéseket, mint fehér illat *Fehér szimfónia* című versében, Pekár Gyula pedig ilyen jelzőket használ novelláiban: holdas csók, a hang csillogó érce, a művészi ötlet parfümjé).¹⁷ Magva nem a gondolat, sőt nem is a megértett érzés, hanem a talán igaz, talán nem igaz, félhomályos hangulat. Két dolog tilos számára: a külső leírás és az érzés nyílt megnevezése, ehelyett külső analógiák útján szuggerál. Lemond

¹⁷ Lázár Béla: A tegnapi, a ma és a holnap, 1900. II. 258—9.

a gondolat precizításáról, mert azt költőietlennek és durvának érzi s ehelyett több teret hagy a sejtelennek. Mint Verlaine, úgy Endrődi és Kiss József is az „indécis”-t, a határozatlanul keresi. Komjáthy Jenő, pantheizmusa következtében, néha már a szimbolizmust súrolja. Oly sorokban például, mint

Hattyú lebeg a ringó vízen :
Az én gyönyörben úszó szívem ;
A fénybogár a rózsá-kelyhen
Az én gyönyört sugárzó lelkem ;
A pillangó levelek selymén
Az én gyönyörtől ittas elmém. (A porba csúsztam)

már a correspondance-ra bukkan rá. A le-nem-zártság, illetve a sejtelmesség érzetetésére való törekvés szüli a „Valahol, valaki” szavak divatos használatát a századforduló verseiben. Ez a törekvés az interpunkcióban is észrevehető : Vajda gyakran fejezi be verseit kérdőjellel, s ő él költészetünkben először azzal az eljárással, hogy verseit három ponttal zárja le, annak jelzésére, hogy nem lehet mindent elmondani. Vörösmartynál, Petőfinél, Aranynál, Tompánál csak ritkán látjuk ezt az írásjelet s akkor sem a vers végén, a sejtetés jeléül, hanem előbb, szünetjelül. Endrődi, Kiss József és Rudnyánszky annál gyakrabban követi Vajda példáját. A „valahol, valaki” divatja idején aztán a... rendkívül elterjedt, hiszen e jel mintegy e szavak interpunkcióval való kifejezése ; Ady, Babits bizonyára épp e jel túlságos divatossága és olcsósága miatt nem él már vele.

A verselésben tapasztalható változás értelme rokon az előbbiekkal. A törekvés itt is az, mint az érzés nyelvi megfogalmazásában : fátylat borítva ritmusra, rímre, határozatlanabbá, olvatagabbá, csak épp sejtethetővé tenni ezt ; s ezért az ütemeivel túlságosan csattogó-hangsúlyos verset mellőzni kezdik, a jambust pedig fellazítják. Először Ábrányi Emil és Kiss József törli át az öröklött szabályokat, amaz az enjambement útján, emez a ritmusként és metrumok keverése segítségével. Négyessy László 1892-ben készített statisztikája szerint századvégi líránkban a jambus úgy elhatalmasodott, hogy költészetünk formái magyarságát veszélyeztette. Endrődinél a magyar forma 10%, a 86%-nyi jambussal szemben ; Ábrányi Emilnél 76% a jambus aránya „s egész világpolgárius meznek tűnik fel nála”. Rudnyánszkyánál 174 eset közül 128 jambus, Bartóknál 60%, Jakab Ödönnél a jambus 39%, Váradi Antalnál 81, Reviczkynek egyetlen magyaros formájú verse sincs, s a jambusa 80%-os. Csak Kiss József, Pósa, Kozma és Szabolcska használ gyakrabban magyaros formát, az öregek közül Gyulai Pál.¹⁸ Horváth János magyarázata szerint a költők azért idegenkedtek a magyaros versformától, mert dalstílust kényszerített rájuk. Ez volt az oka, hogy „még úgynevezett népies költőink is, élükön Petőfivel, szívesen folyamodnak a jövevény versidomhoz, mihelyt ihletük kised dalszerűségből magasabbrendű líraiságba ragadja őket, melynek merészebb és huzamosabb gondolatszővése Prokrusztész-ágyának érezné a zenei ütemezés gondolat-szeldeő aprózásait ; a dallamos magyar formák helyett ilyenkor szívesen veszik a beszélt ritmusú jövevényt. Az idegen versformák meghonosodásának tehát nagy jelentősége az, hogy ellátott bennünket olynemű simább, higgadtabb ritmussal, aminőt az eredeti magyar verselés (az egy tizenkettősön kívül) alig tudott nyújtani, amintőre pedig a műköltészet nagy területén lépten-nyomon szükségünk van, hacsak nem akarjuk egész költészetünket a dal kedves, de kisszerű döngicézésére korlátozni.”¹⁹

S ha a hangsúlyos formát modernjeink túlságos csattogása miatt mellőzik, a jambust viszont merész szabadsággal alkalmazzák. Kiss Józsefnél már 1876-ban találunk példát a különböző metrumok (jambus és trocheus) egy strófán belül való keverésére :

¹⁸ Négyessy L. : A mértékes magyar verselés története, 1892. 310—22. l.

¹⁹ Horváth János : Magyar ritmus, jövevény versidom, 1922. 102. l.

A kérdésről figyelemre méltó Galamb Sándor : Költészetünk fordulata a múlt század utolsó harmadában, Napkelet, 1923.

Enyém a dal, mely költöző madárként
Kóvályog az égen.
Azok a tördelt, szomorú hangok
Oly kedvesek nékem.
Azok a tördelt, szomorú hangok
Egy élet átkáról regélnek,
De míg szól a dal, én magam sem hiszem
Többnek, mint regének.

Mindez Ady keverő és zökkenő verselésének előkészítése.

A rímelésben szeretik az ölelkező rímet, ami éppúgy a rímcsattogás eltompítására vezet, mint az Ábrányi-meghonosította enjambement, s ennek ugyanaz lehet a célja, mint a hangsúlyos vers mellőzésének és talán mint a verlainei impair (-páratlan szótagszámú, tehát le-nem-zárt sor) igényének: a zene elhalkítása, imbolygóvá, elfoszlóvá tevése.

Ezért talán még tovább mehetnének Horváth János finom magyarázatánál: a verstani szabályok fellazítása, az éles ütemhatárok, csattogó jambusok kerülése, az élesen összecsapó rímek elbujtatása mögött végső soron megint az éles határok, körvonalak kerülésének az az ösztönös törekvése rejlik, amely, mint láttuk, az egész egykorú művészetben megfigyelhető.

7.

Félreértene a századforduló modern magyar lírai stílusáról itt vázolt képet, aki ezek után azt hinné, hogy a fentebb felsorolt tulajdonságok mind és állandóan megtalálhatók a kor új költőinek verseiben. Erről szó sincs. A leírt tulajdonságok közül csak egyik-másik villan fel műveikben, az is félig kialakulva és ellentmondó régiekkel keverve. Az itt rajzolt kép nem annyira egy kész állapot mása, mint inkább egy tendencia felmutatása, amely a korbeli versekből kiolvasható. A századvég lírája még nem valósította meg egészen, amire törekedett. Még csak tapogatózás, előkészület. Még nincs egészen nagy képviselője, olyan, akiben a kor elragadtatva magára ismer. Hiányzott egy nagy lendület, amely megteremtette volna.

S mégis hiba volna nem látni érdemeiket. Észre nem venni, hogy példát adtak a mondanivaló és nyelv bátorságára, megdöntöttek konvenciókat és feltalálták a nyelv valamiféle új muzsikáját. Hogy látták és megrajzolták az ország elmaradottságát és társadalmi szerkezete bűneit. Rajzuk vázlatos és erőltet lehetett, de mégiscsak ők mertek először szenvedni attól, amiről utóbb oly hangosan szólt a Nyugat kórusa. Arról hiú dolog volna vitázni, hogy ők mondtak-e több igazat a társadalomról, vagy a népnemzeti epigonok. Mindkét csoport egy-egy osztály, illetve réteg igazát mondta. Szabolcskák és Vargha Gyulák a feudális osztály uszályában jól elhelyezkedett hivatalnokréteg igazát, Reviczkyék meg a nyomorgó, szabad értelmiségét. De az bizonyos, hogy a bajokból az utóbbiak láttak többet. S más tekintetben is előkészítők voltak. Elsősorban Vajda János, egethasító fájdalomjaival, nagyerejű képei páto-szával, Kíss József a színes jelzőivel és verstani újszerűségével, Reviczky az őszinteségével és holdfényvilágítású nyelvvel, Komjáthy az érzelmi rendkívüliségével, istenültség fokozódó lángolásával s az önkívület és az élet titkai kifejezésére tett nyelvi erőfeszítésével, mindnyájan a társadalommal való konfliktusuk nyílt megvallásával és a lélek új tájainak feltárásával.

AZ ELBESZÉLŐ PRÓZA NÉHÁNY SAJÁTÓSÁGA A REFORMKOR ELEJÉN*

Rendkívül nehéz átvezető szálakat találni a heterogén prózai olvasmányok, a szórva-nyosan felbukkanó eredeti kísérletek korszakából a magyar regény fejlődésének következő szakaszához. Kétségtelen, hogy a régi eredmények, az idegen életanyagon át kimunkált művészi eszközök nem maradnak nyomtalanul, de az is bizonyos, hogy viszonylag szűk réteg ismeri ezeket, és sokszor annyira alacsony színvonalú a fordítási irodalom, hogy kívül marad az aktív irodalmi élet érdeklődési körén. Bonyolult áttételeken keresztül öröklődnek a szerény eredmények: a szűk olvasóréteg érdeklődése, a regényeken is fejlődő ízlése, az olvasók és így közvetve az írók tudatára is ható jellegzetes helyzetek, stílári fordulatok, témák révén, melyeknek hatása úgyszólván az egész olvasmányanyagból, vagy legalábbis igen különböző rétegekből összegeződik.

A Bessenyei-féle értelmezés szerinti fordítási program alapvető elvévé vált a regényfordításoknak. Ez azonban csak egyes írók esetében volt tudatos művészi eljárás a nyelv, az új fogalmak meghonosítása érdekében. Nagyon sokan, akik tollat ragadva hozzájárultak az idegen kultúra elterjesztéséhez, úgyszólván ösztönösen csatlakoztak hozzá, ezért korlátozódott az egész korszak jelentősége a további fejlődés szempontjából szűk, elbeszéléstechnikai eredményekre. A másik funkció, az ízlés, a látókör alacsonyszintű igényekből kiinduló tágítása az idegen életanyag segítségével, szorosan időhöz kötött, nincsen nagyobb kisugárzási felülete. Az eredeti művek lehetőségeket villantva fel emelkednek ki az összemosódó tarkaságból, de nem teszik lehetővé az itt elért sikereket közvetlen folytatását. A fejlődés előjátéka ilyenformán nem egy szerves folyamat akadálytalan felfelé futásának mechanikus része, hanem inkább jelzi az igények társadalmi érvényességét, melyet az eredeti irodalom van hivatva egy minőségi ugrás után kielégíteni.

A szorosan formai sajátosságok gyarapodása, alkalmazásuk elterjedése elsősorban a XVIII. század végére tehető és a felvilágosodás művelődési programjával kapcsolatos. Az elbeszélő művek száma és főként változatos újszerűsége az alacsony művészi teljesítmények, gyarló fordítások ellenére is ezt bizonyítja. A nyelvújítási harcok idején a prózairodalom fejlődése nem mutat sok biztató jelet, mégis ez a mozgalom viszi diadalra azt az ügyet, melynek eddig az elbeszélő műfajok inkább eszközei, gyakorlati példái voltak, mintsem önálló, irodalmi ranggal rendelkező alkotások. Kazinczy az ő 9 kötetes „munkái”-ban fordításai révén újból összegezi és magasabb szintre emeli szinte mindazokat a stíluseszményeket, melyek az előzőket többé-kevésbé ösztönösen foglalkoztatták. Az idegen epika mintaadó szerepe, mely az eredetiség rovására érvényesült, a nyelvújítási küzdelmek befejeztével véget ér. Mindazokat az eredményeket, melyek a XVIII. században és — tudatos formában — Kazinczy működése nyomán létrejöttek, csupán az új nemzedék fejleszthette tovább.

A fordítás és eredetiségprogram a reformkor kezdetén véglegesen elválnak, s az eredetiség követelménye visszavonhatatlan győzelmet arat. Ez a győzelem persze egyelőre inkább egy elv diadala csupán, s nem a művészi gyakorlaté is egyszersmind. Mégis ennek az elvnek a középpontba kerülése nyitja meg a gyors fejlődés útját az elbeszélő műfajok előtt. Abban a pillanatban,

* Részlet *A magyar regény kezdetei* c. tanulmányból.

amikor pl. a humoros novellák a magyar élet egyes jellegzetes képeit didaktikus, avagy enyhén satirikus célzattal próbálják megrajzolni, bármilyen kezdetleges legyen is az eredmény, annak a hazafias, javító szándékú, az elavult életformák ellen törő elgondolásnak adnak hangot, melyet először Széchenyi fog elterjeszteni, amelyből később hatalmas mozgalom sarjad.

Formai szempontból a sajátosan nemzeti elemek elterjedése elől járulnak el az akadémia-lyok az egyre inkább tartalommal telítődő eredetiség-követelménnyel kapcsolatosan. A magyar viszonyokhoz kötött és azokból fakadó problémák elvben meghatározzák a formakeresés útját, a gyakorlatban ez az idegen példák fokozatos visszaszorítását, vagy legalábbis a magyar témákhoz való fokozatos — nem csupán külsődleges — hozzáalakítását jelenti. A magyar próza kialakulásának ebben az új szakaszában eleinte alig vehetők észre ezek az új sajátosságok, de létrejöttük tagadhatatlan. Az elbeszélő műfajok között is a novellában, sőt a novellák között is a humoros hangütésűekben találunk a nyomukra, a nagyobb kompozíciókra még várni kell.

Az első igénytelen alkotás, mely a nagyszabású epikus kompozíció, a regény kialakulását készíti elő a valóság kisebb szeleteinek megelevenítésével: Fáy András *Különös testamentuma*. Megjelenésének éve 1818, a döntő jelentőségű 1836 előtt fontos korszakhatár.

*

Érdekes jelenség, a magyar prózairodalom sajátos fejlődési útjára rendkívül jellemző, a humoros novellák szerepének ideiglenes előtérbe kerülése. Az a pusztán tény, hogy 1818—32 között csak ezekben, főként Kisfaludy és Fáy munkáiban találunk eredetiségre, magvas mondanivalóra való törekvést, már egymagában is magyarízűt követelne. Előzmények természetesen itt is akadnak. Több-kevesebb hasonlóság található a Galante Briefe, Gvadányi Nótáriusa, Gaal György Tudós palótzá, Verseyhy Kolomposi Szarvas Gergelye, valamint a Fáy és Kisfaludy novellák között. A formailag és tematikailag egyező vonásokból azonban ebben az esetben nem szabad messzemenő következtetéseket levonni. A humoros rajzok, pillanatképek egyáltalán nem ritkák a kor európai irodalmában, terjedésük összefüggésben van a fellendülő hírlapirodalommal, a különböző vegyes tartalmú kiadványok szaporodásával. Nem hiányzik belőlük a mérsékelt kritika sem, hiszen az ilyenfajta írások egyenesen feltételezik a valóság, a társadalmi élet, a szokások, az erkölcsök furcsaságainak, torz vonásainak kitapintását, de egészen különböző világnézeti álláspontokról kiindulva. A magyar prózai olvasmányok sorát áttekintve leszögezhető, hogy a többi, s mástípusú művekkel együtt ezek a humoros rajzok is megjelennek, mégpedig sokkal eredetibb vonásokat mutatva, mint a hosszabb terjedelmű, nagyobb igényű művek. Az életjelenségek valóságos rajza, a „couleur locale” érvényesülése azonban inkább a műfaj természetes lehetőségeit mutatja, mintsem az epikus írói szándék kiterjedését.

A mozaik-szerű képek mögött rejlő, egységet teremtő írói szemlélet milyensége határozza meg az egyes képek értékét is, ez ad távlatot a különféle külsődlegesen megjelenített életdaraboknak. Gvadányi műve, jól sikerült hőisével, egyszerű, de logikusan felépített cselekményével, s a mögötte meghúzódó társadalmi célzattal több, mint a szerencsésen eltalált valósághű részletek sorozata. A népi ponyva irodalom alatti hagyományainak felszínre kerülése egy jellemző figura jellemző kalandjaiban, egységes és kerek történetben valósul meg, s ezen az erényen még a szemlélet konzervativizmusa sem tud erőt venni. A verses forma tiszteletreméltóan ódon döccenéseivel még nem zavarják a Kisfaludy és Fáy-féle prózai elbeszélésekkel való mélyebb összefüggést, ellenben Gvadányi művészi, politikai nézetei, egyszóval a művében rejlő szemlélet különbözősége azokétól, a szorosan vett témái hasonlóságokon kívül minden más kapcsolatot lehetetlenné tesz. Bizonyos témakörök felbukkanása és variálódása, sőt írói eljárások elterjedése, módszertanilag nem kizárólagos támpont egyes irodalmi jelenségek megragadásához. Ezek ugyanis többször átnyúlnak különböző korszakokon, s a szemlélet

rendkívüli változatosságát, sokszor ellentétességét is megengedik. A hasonló témájú és az írói eljárásokat tekintve is rokon műveknek csak egy része hat termékenyen a további fejlődésre, melyekben a későbbi korok érdeklődésének megfelelő elvek, mondanivaló ölt testet, többé vagy kevésbé szerencsésen. Itt nem az olvasmányosság, vagy a művek immanens értéke a döntő, hanem az ábrázolás akadályait elhárító irodalmi teljesítmények egymást kiegészítő sorozata, a kor reális problémáiból kinövő ábrázolásmód fokozatos, vagy ugrás-szerű megközelítése. Ezért szükséges a Gaal György és Verseghy-féle művek és a Fáy, Kisfaludy elbeszélések elválasztása a nem lebecsülendő tematikai, formai hasonlóság, sőt kapcsolat mellett.

Gaal György és Verseghy művéből voltaképpen a tisztán körvonalazható szemlélet hiányzik, melytől a humoros részletek mélyebb értelmet nyernek. Így azután a külső megjelenítés szerény érdemein kívül irodalmunk szempontjából keveset jelentenek. Ez is érték természetesen, nem is lekicsinyelhető. Végeredményben azonban nem több e két mű egy ismert, hagyományos műfaj ügyes (Gaal György inkább, Verseghy kevésbé) hazai változatánál, melyekben a magyar színek élénkebb volta a tájhoz kötött ábrázolási anyagból folyik. Az epikus alakítás, kompozíció, művészi jellemrajz szempontjából nem járulnak hozzá különösebb mértékben a magyar próza fejlődéséhez.

Látszólag a Fáy és Kisfaludy művek sem magasrendűbbek, sőt leleményük időnként talán alatta is marad az előbb említett munkáknak. Mégis, mindkét író esetében egy olyan többletet fedezhetünk fel, amely nem pusztán az összehasonlításban indokolja a mérleg javukra billenését, hanem olyan sajátosságok, felbukkanását jelzi a magyar elbeszélő prózában, amelyek következetesen, egészen az ő fellépésükig, sohasem érvényesültek. Természetesen művészileg még alacsony színvonalon jelentkezik ez a többlet, az idegen sablónok közé ágyazva, időnként primitíven, nehézkesen megfogalmazva. E többlet megvilágítása, az elbeszélések elemzése előtt, egy kisebb kitérőt igényel.

Fáy és Kisfaludy célzatos novelláinak keletkezése a reformküzdelmek megindulásához kapcsolódik. Az Auróra-körben megszülető új eredetiségprogram már olyan társadalmi igényekre támaszkodhatik, amelyek szinte átszövik a politikai és társadalmi élet minden területét. A reformkor magyar irodalmának kibontakozása szerves irodalmi folyamat: minden jelentős írói pályát az érdeklődési kör fokozatos bővülése jellemez. A politikai és művelődési törekvések e korban létesülő egysége a középnemesség egyre szélesülő mozgalmának áramába torkollik, ami irodalmi szempontból egy bőséges életanyag felbukkanását, változatos problémáknak egy szélesebb réteget foglalkoztató tömegét is jelenti. Ez az erjedés, mely a közéletben megindul, anyagot szolgáltat a legkülönbözőbb műfajok számára. Az alapvető műfaj továbbra is a líra marad, de megszűnik hovatovább a valóban művészi színvonal tekintetében szinte kizárólagos helyzete. Az epikus műfajok viszonylagos hagyománytalansága még mindig hatalmas akadály, de az írói küzdelem lényege már nem az epikailag megformálható életjelenségekre való rátalálás, hanem az egyre bőségesebben buzgó eredeti életanyag kimentése a sablónok szorító abróncaiból. Ez a fejlődés a humoros novellákkal kezdődik, majd az első nagyszabású regények megjelenése után, egy évtizeden belül eredményre jut. A magyar élet jellemző problémáinak behatolása az elbeszélő próza munkába a sablónok fokozatos kiszorításához vezet, és másrészt a korábinál sokkal szorosabb, nemcsak formai, hanem eszmei kapcsolatot is teremt a költészettel. Fáy és Kisfaludy novellái — minden kezdetlegesség ellenére — az írók világnézetének következetesen kidolgozott hordozói, egységes gondolkör nyilvánul meg bennük, a magyar élet képeinek egy kialakult szemlélet nézőpontjából történő felvázolása. Ez az a többlet, ami eddig hiányzott.

Egy igen érdekes példája a tudatos írói szemlélet termékenyítő hatásának Fáy András meséinek esete. Ezek a kis remekművek nem epikus írói elgondolás szüleményei, de a meglevenítésre törekvő művészi igény mégis az elbeszélő próza egyes kitűnően alkalmazott fogásait eredményezi. Badics Ferenc Fáy-monográfiájában részletesen elemzi a mesék sajátosságait, azokat a vonásokat, melyek pl. az aesopusi és lafontaine-i mesetípusoktól megkülönböztetik őket.

Ami e meséket klasszikussá avatja, az az általános erkölcsi tanulságokon felül kicsendülő konkrét társadalmi hatás igénye, mely a kor irodalmi színvonalához mérten rendkívül szellemesen érvényesül. A gondolati és nyelvi megfogalmazás igényessége e meséknek sokkal nagyobb prózairói erényeket sejtet, mint ahogy Fáy későbbi művei ezt igazolják. A reformkor politikai törekvéseinek tükré ez a két kis kötet, Széchenyi kedvenc olvasmányai közé tartoztak.

Ügyszólván teljesen hiányzik belőlük a képzelet játékos csapongása, s helyét az élet aprólékos jeleneteinek megfigyelése tölti be. Ily módon ezek a néhány soros kis művek, az állat és növényvilág keretei között, inkább szabályszerű anekdoták, ahol az ábrázolt tulajdonságok, esetek, helyzetek a tanulság összefoglalása nélkül is rendkívül jellemzőek. Persze ez az anekdotikus jelleg a modern, újkori meseirodalom más, világirodalmi jelentőségű művelőinél is megtalálható. Fáy esetében az a különleges, hogy amint erről az útról letér, s allegorikus formában próbálja előadni mondanivalóját, stílusa elszintelenedik, ötletei kihunynak. Az emberi tulajdonságokat szimbolizáló állatok, növények helyenként annyira antropomorf jellegűek és annyira emberien egyéni formában jelentkeznek, hogy az anekdotikus keretek közötti típusalkotásnak azokat a jegyeit mutatják, melyek később olyan jellemzőek lesznek a magyar regényben és a novellában. Fáy szépírói működésének előkészítése játszódik le előttünk meséiben, olyan lehetőségek virulnak ki szemünk láttára, melyek csak Fáy Andrásnál nagyobb tehetségű írónál válhatnak valósággá. A társadalmi körülmények miatt burkoltan, mozaik-szerűen rajzolt történetek, amelyek kerülőutakhoz folyamodva igyekeznek a realitás közelébe férkőzni: olyan tulajdonság kifejezői a magyar prózában, mely — fejlettebb formában, más körülmények között — sokszor lesz segítője s egyben akadályja az élet teljességét feltáró realista törekvéseknek.

Néhány példa a tétel igazolására. A konzervatív táblabíró képe: „A csigának eszébe ötle egy felhőkig nyúló bükket megmászni. Miután két hónapot tölté lassú haladásban, a fa derekáról visszapottyana a jámbor. Már látom, így kiált fel, hogy a hirtelen munka sohasem volt jó!” (A csiga.) A hivatali erkölcsöt megtestesítő, mérsékletességet szerfölött igenlő bíró, emelkedett hangulatában egy részeg emberré lel: „Vigyétek haza a gazembert, szól tizedeseihez, engem pedig, mond susogva, támasszatok addig a sövényhez.” (A bíró comme il faut.) A régi magyar vitézség ellenképe: „Én nem tudom, mit érzek magamban, ha macskát látom, mond a kis egér a patkánynak, a bajuszát nem szenvedhetem-e, a szaga undorít-e, vagy valami természeti ellenkezés van köztünk, de én akkor örülök, ha nem látom. Félelem biz az jó koma, felel mosolyogva amaz, nem egyéb.” (Az egér és a patkány.) A felsőbb körökben megfordult kisember naiv hetvenkedése: „A róka dicsekedett, mennyire megtisztel é őt a medve: a minap, úgymond, látogatására mentem s egészen kikisért a barlangjából. — Tudod mi okból tette ezt? szól a farkas: azért, mert félt, hogy ellopsz valamit; . . .” (A róka és a farkas.) Ezek a szemelvények is eléggé jellemzik Fáy humorának minőségét, a mesekeretekben megnyilvánuló regény- és novellairodalom körébe vágó mozzanatokat. Fáy meséi, mint a reformkor társadalmi törekvéseinek tükré, s a magyar irodalomra jellemző anekdotikus színek első világosan kivethető előtűnése, közvetetten sokkal nagyobb mértékben járulnak hozzá Fáy regényének, s az egész magyar prózairodalomnak kialakulásához, mint ahogy a polgári irodalomtörténetírás ezt hangoztatta.

A magyar élet képe Fáy és Kisfaludy beszélyeiben

A mesékhől kicsendülő tanító szándék a műfaj követelményének tűnik, vagy legalábbis kevésbé jelentős írói tulajdonságnak. A prózai műfajok régebbi típusára különben is jellemző volt az oktató szándék túltengése, a didaktikus célzatú sallangok olyan burjánzása, amely szinte elnyomta, kiölte a művek költőiségét. E kétségtelen meggondolások ellenére is valami új vonás halvány kirajzolódása figyelhető meg a Fáy-féle novellákban. A moralizálás és a komoly-

kodó oktatás akkor vált a művészi kifejezés kerékkötőjévé, ha a tanulsgként odabiggyesztett erkölcsi elvek tér- és időfeletti általánosságban lebegtek, s nem emelkedtek az útszéli igazságok, vagy vallásos közhelyek színvonala fölé. Amennyiben az írói célzatosság a nemzeti élet problémáiból sarjad s az azokra való erkölcsi, művelődési, vagy közvetlenül politikai síkon történő megválaszolásra ösztökél: elősegíti az önálló, eredeti irodalom kialakulását. Különösen az új műfajok akklimatizálódását könnyíti meg a valódi problémák megoldását, vagy felderítését célzó irányzatosság. A magyar próza eddigi fejlődésében mindig a művek középponti gondolatának általánossága, a más körülmények közé átültethető volta, a világos körvonalak hiánya gátolta a részletek igaz és találó rajzát is. A problémafelvetés felületességén siklott el az „eredeti”-nek nevezett, ma már feledésbe merült művek minden jószándéka.

A történelmileg indokolt szegényesség a Fáy és Kisfaludy-féle, igazán nem nagy igényű és értékű elbeszélésekben ad helyet ötleteknek, gondolatoknak, s ez nagy nyereség akkor is, ha ötleteiket ma már elavultnak s gondolataikat nem túlságosan sokat mondónak találjuk. — Mindez természetesen nem jelenti a célzatos, tendenciózus irodalom apológiáját, pusztán csak annyit, hogy a magyar elbeszélő műfajok fejlődésében egy-egy erősen domináló problémakör irányzatos megjelenítése jelentette az első lépést az idegen minták tartalmi, felfogásbeli varázsa alóli felszabadulás felé. Az írói mondanivaló és az ábrázolt életanyag természetes, szinte magától értetődő összefonódása a regényirodalomban már egy magas szintet jelez, s a fejlettségnek egy olyan fokát, amelyet hosszú előkészítés előz meg, vagy szubjektive (az írói tehetséget tekintve) és objektive szerencsés körülmények segítik létrejöttét. Különösen gyakori az írói szándék fokozott hangsúlyozása nagy társadalmi átalakulásokat megelőző korokban, vagy sajátos történelmi helyzetekben. A reformkor egyre inkább problémákkal, ellentétekkel terhes levegője, az egész nemzetet foglalkoztató viták léggömbre pedig csak táplálta az ilyesfajta törekvéseket.

Fáy és Kisfaludy humoros novellái természetesen művészileg szerény eszközökkel valósítják meg a magyar elbeszélő próza eredeti sajátosságait. A gondolat leegyszerűsödik az egysíkú megformálásban, s a különböző sablónos fordulatok, a Kotzebue-szerű másodrendű német prózára emlékeztetően, még igen jelentős szerepet játszanak mindkét író elbeszéléseiben. Ennek ellenére megfigyelhető az elgondolás és az írói megformálás mögött rejlő számtalan lehetőség, s ezt még jobban aláhúzza az az irodalomtörténeti tény, hogy, főként Kisfaludy novelláit, egy egész névtelen epigon-nemzedék utánozta, immáron külön kiemelt idegen minták nélkül. Kissé talán mosolyra indító az a körülmény, hogy érdemként kell elkönyvelni az utánzást, de a magyar prózairodalom kezdeti szakaszában egy mégoly keveset nyújtó hazai példa is, amely többé-kevésbé járható utakat jelöl: az elbeszélő műfajok meggyökeresedésének nemcsak hírnöke, hanem egyik előfeltétele is egyúttal.

Az eredeti, nemzethez szóló írói gondolat hangsúlyozása tisztán formai szempontból sem mellőzhető. A látszatra sablónosnak tűnő megoldások mögött szerényen meghúzódó, s későbbi fejlődés vonásait előrevetítő, a nemzeti gondolat és formakincs kialakulását elősegítő írói teljesítmények megvilágítását néhány konkrét példa segítségével lehet — talán — elérni.

1818. A *Különös testamentum* c. elbeszélés megjelent a „Friss bokréta” c. gyűjteményben, mellyel Fáy ismét kedveskedni akar a magyar közönségnek. Az elbeszélés összes méltatói, szinte egyhangúlag, azt emelik ki, hogy valami magyaros, valami eredeti levegő járja át ezt a kis művet. Ennek okát a jovialis tréfálózásban, egy-két mellékfigura eleven rajzában lelik. Ezek a megállapítások igazak, de a novella jelentősége mégsem ezekkel mérhető.

A történet maga régi és elterjedt. A tanulsgsá végrendelet a fiatalember számára, hogy tökéletes feleséget kereshet ugyan, de találni nem fog, s ezt a sikertelenséget beismerve a végrendelet szellemével ellőnkezően, érzelmeit követve választ párt — bizonyára nem első és nem is utolsó példája az ilyen típusú történeteknek. A humoros, sőt talán felületes történet afféle illúziórombolás, irodalmi mezbe öltöztetett tanulsg. Ilyen tanulsgokban bővelkednek a német almanachok elbeszélései is. Mi az, ami a hajszálpontosan azonos jellegű tréfás, tanul-

ságos történetnek más színezetet ad a magyar viszonyok közepette? A feleletet nem is maga az elbeszélés adja, hanem az a tény, hogy a józan és praktikus életbölcesség Fáy későbbi munkáiban is visszatér. Más szavakba foglalva: ez az igénytelen kis mű abban különbözik a hasonló típusú, szórványosan a magyar irodalomba is beszívárgó történetektől, hogy egy sajátos, több munkán keresztül vezető írói szemlélet és ábrázolásmód kezdete. A magyar próza eddigi fejlődésében olvasmányos és nem minden érték nélkül való munkák akadtak ugyan, de hiányzott az alkotások sorozata, a hangütés és a problémakör egysége, vagyis egy írói életmű kialakulásának lehetősége. Az írói látás, az írói egyéniségre jellemző megformálás, az életmű megteremtésének lehetősége a nem teljes értékű, helyenként gyarló alkotásokon keresztül is a reformkorban érelődő kedvező feltételeket jelzi az elbeszélő műfajok történetében.

A plágiumper, mely az *Elkésések* és a *Sulyosi Simonnal* kapcsolatban Fáy és Kisfaludy közt folyt, érdekesen világítja meg az eredetiség fogalmának alakulását. A fordítások és magyaráítások időszakában az eredetiség kérdését meglehetősen szabadon kezelték, ez a követelmény nem is jött komolyan számba. A két művet összevetve nyilvánvaló, hogy Fáynak nincsen igaza, amikor Kisfaludyt ötlete eltulajdonításával vádolja. Mégis mennyire jellemző ez a kis civakodás, mennyire megváltozott körülményeket mutat! Az alkotás alap gondolatának egyéni jellegéhez való ragaszkodás, sőt annak követelése visszatükrözi az új írónemzedék hozzáállását a műhöz, az új eredetiségprogram szellemét. Ez már nem a példák követése, próbálkozások X. vagy Y. módorában, nem a Kazinczy-féle irodalmi elvek megvalósítása. — Talán egy szempontból tekintve mégis van hasonlatosság a két beszély között: a vidéki nemes figurájának megjelenítésében. Fáy a maga oktató-elmélkedő, nehézkesen humorizáló stílusában állítja elének az elmaradott vidéki nemes, Kisfaludytól teljesen eltérően, de a hősválasztás hasonlósága azt mutatja, hogy az eredetiséggelv érvényesülése az írói gyakorlatban, a kidolgozásban jelentkező idegen sablonok ellenére, a jellemző figurák iránti érdeklődéshez vezet. A tájak rajza, egyes művek költői nyelve, közvetlen mondanivalója az elbeszélő műfajok eddigi fejlődése során is mutatott magyar sajátosságokat (Kármán, Bessenyei), de nem sikerült megteremteni az életkörülmények, helyzetek rajzát, a jellemző figurák galériáját, az epikus műfajok eme elengedhetetlen követelményét. Fáy (és méginkább Kisfaludy) munkáiból a módorosságok, szükségtelen kitérők, divatos sablonok kirotálása után éppen a magyar élet körülményeinek, helyzeteinek, figuráinak képe rajzolódik ki, talán esetenként csak elnagyolt kontúrokból, tétován, egysíkúan. Ez a szerény kezdet azonban még így is a magyar próza sok későbbben kifejlesztett vonását rejti magában.

Fáy másik nagyobbterjedelmű vidám elbeszélése, *A hasznosi kincsésés* egy igen kedvelt témát dolgoz fel: a reményeiben megcsatlakozott, csodára váró ember történetét. Ezt a témát nem véletlenül dolgozták fel Kármán, Kölcsey, Vörösmarty különböző hangütésű műveikben. A magyar élet szűkös viszonyai közepette gazdagon termő talajra találnak a kincssel, pénzzel kapcsolatos ábrándok. Az okok mellett azonban, melyek ezt a témakört kedvelté teszik, talán nem mellékes az sem, hogy az ismétlődő témáknak bizonyos hagyományteremtő erejük van. A magyar irodalom története — így a fellendülő prózairodalomé is — azt bizonyítja, hogy egyes jellemző történetek, helyzetek, típusok felbukkanása, amennyiben ezek valóban az élet lényeges mozzanataira tapintanak, motivikusan egymáshoz kapcsoló írókat, költőket egy-egy fontos, történetileg körülhatározható időszakban. Ezek a népszerű történetek, figurák az érdeklődés irányát, a társadalmi igényt is mutatják, s több oldalról való kimunkálásuk, az első jelentkezéstől az érett formáig, voltaképpen egy-egy kor szak nemzeti problémáinak igen jellemző visszatükröződése a sajátos irodalmi kifejezés területén.

Különösen jellemző Fáy elbeszéléseire s arra a módszerre, mellyel szerény műveiben az eredetiség felé tört az *Érzélgés és világ folyása* c. beszély. Olvasmánynak nem túlságosan szórakoztató, nemcsak ma, annak idején sem lehetett az. Méltatói — megint csak egyöntetűen — hosszadalmasságára és száraz elmélkedéseire panaszkodnak. Külső felépítésében e történet

levélváltásokra alapozódik. Ez az írói eljárás igazán nem mondható újnak, sőt lassan az elavultak közé kezd számítani. Mégis, mindjárt a cím valami érdekeseget sejtet. A gyenge, művészi erényekben szűkölködő munka tulajdonképpen két irodalmi stílus — és a mögöttük rejlő életszemlélet — ellentétességét próbálja megrajzolni. A téma felvetésében, az unalmas és gyenge kidolgozás ellenére, van valami merész. Az „érzelgés” Fáyra jellemző, szinte pedagógiai célzatú elítélése a szentimentalizmus, a német másodrendű irodalmon nevelkedett ábrándos gondolkodás elvetését jelenti. A „világ folyása” motívum a magyar élet felfedezése iránti óhajt jelzi, azt a törekvést, mely később Fáy Andrászt a Bélteki-ház társadalomrajzáig vezeti. Az ábrándos, méla érzelmek és a gyakorlatias józan ész szembeállítás, ezeknek cselekményszerű és stílári kontrasztja egy mű keretén belül, egy nagyobb művész kezében formailag is igen tanulságos következményekkel járhatott volna. Az új, eredeti megformálás lehetősége azonban így is észrevehető s ez az előző korszak prózai terméséhez képest számottevő eredmény.

Természetesen nem túlságosan nehéz feladat a különböző témák szövevényébe törvényszerűséget vetíteni, esetleges véletlen jelenségeknek az irodalomtörténet szigorú hangján a valóságosnál nagyobb jelentőséget tulajdonítani. Fáy András novelláiban a szándék és a művészi kivitel közötti különbség oly nagy, hogy az igen jellemző és fontos írói tulajdonságok megjelenése is csak némi kétségek legyűrése után hihető el.

A művészileg sokkal jelentősebb Kisfaludy novellákban azonban megismétlődnek azok az alapvető jellegzetességek, melyek Fáy műveiben fellelhetők. A köztük levő különbségek nemcsak a tehetségben jelentkeznek. Kisfaludy Károly egész írói működése, az irodalom-szervezői és szépírói, kizárja azt a lehetőséget, hogy pusztán az ösztönösség és az utánzás fogalmi kereteiben tárgyaljuk az ő egyébként nem örök értékű elbeszéléseit. Kisfaludynak az a bizonyos egységes szemlélete, mely humoros novelláit (és vígjátékait is) átszővi, ebben a tömör megfogalmazásban szerepel Horváth János tanulmányában: „Egészen véve annak a magyar nemesi társadalomnak alakjait és szokásait örökítette meg víg novelláiban, melyet maga és műveltségben vele rokon társai már avultnak tartottak, de maguk is abból nővén ki, félszükségeiben is legfeljebb mosolyogva, de nem gúnyosan néztek”. (*Kisfaludy K. és íróbarátai*. Bp. 1955.) Ez a megjegyzés egyébként fényt vet annak a sajátos és szándékában könnyed humornak okaira is, mely Fáy és Kisfaludy műveiben egyaránt érvényesül. Fáy moralizáló, didaktikus szemlélete sokszor elhomályosítja saját mondanivalóját, bírálatának éle még jobban eltompul a sokszor nem nagyon magas szintű reflexiók között. Kisfaludy novelláinak közös tendenciája sokkal könnyebben megfogható és a művészi alakításra is alkalmasabb.

Horváth János tömör összefoglalása aláhúzza ennek a gondolatnak világosan kivethető jelentkezését, s így ami Fáy esetében kétségekkel fogadható, Kisfaludy Károlynál bizonyosság. „Szerinte ugyan — írja Horváth János — Szalay néven írt művei többnyire szatirikusak, könnyedén, rejtve ostorozzák és teszik nevetségessé a magyart, de ezt a szatirát szerinte is csak a magyar érti el. Azt mondhatnók: csak az *akkori* magyar. A mi érzésünk szerint alig van azokban szatíra. Mégis ebből nőtt nagyra nemsokára a Széchenyiek és az Eötvösök erősen irányzatos, ostorozó társadalomrajza. S Kisfaludy nyilatkozata arra int, hogy észrevegyük tréfi komolyabb hátterét; így pl. a város és vidék (falu) elkenéteiben ne csupán mintáiban is feltalálható komikus tárgyat lássuk, hanem rajzolgatásukból (Tollagi Pesten) kiérezzük a fővárost irodalmi központtá fejlesztő író humorát is, általában pedig felismerjük a „cultura” központi jelentőségét az ő társadalomszemléletében.”

A művelt nemesi értelmiség nézőpontjából a falusi kúriák világa, alakjai a humoros témák forrásává válnak. A humoros tárgyak felbukkanása e korban az egykorú témákhoz van kötve, s a humor mögött a születő és avuló életformák ellentéte feszül. Ez a feszültség a nemesi kötöttségek miatt ritkán tud szatirává élesedni. A magyar történelmi fejlődés útja magyarázza, hogy a nemességből származó fiatal írógárda bírálata humorrá enyhül, csak a

kortársak számára érthető tendenciával. A fejlődő magyar elbeszélő irodalom éppen ebben az időszakban érkezik arra a fokra, mely a későbbi kísérletek szempontjából is elhatározó jelentőségű. Az egykorú környezet, életmód, figurák felfedezése így módon egy bizonyos elbeszélő típus előtérbe kerülését okozza, amely egészen a szabadságharcig virágzik. (Csató Pál, Kovács Pál, Gaal József, Frankenburg, Lauka Gusztáv, sőt bizonyos értelemben Nagy Ignác is ezt a hagyományt folytatja, de kísérletezik ilyen témákkal a kor számos jelentős írója is.) Határokat lehet ugyan és kell is vonni a különböző írók és korszakok között, de az egykorú élet humoros felfogásának ilyen feltűnően domináló jellege erősen kapcsolódik az első fellendülés után kialakult felfogáshoz, mely ha nem is irodalmi áramlattá, de legalább követhető hagyományú divattá kristályosodott az irodalmi köztudatban. Az egykorú témák nagy hányada csak ebben a formában volt megközelíthető, az alaposabb betekintés a társadalmi élet mélyeibe többnyire a romantika szélsőségeibe tévedezett. Ez a humorizáló hajlandóság a költészet területét is érintette, s főként a városi élet jeleneteit felcsillantó genrékpek esetében feltűnő.

Ezekben a humoros rajzokban mindig ott bujkál az anekdotizálás lehetősége. (Kisfaludy meg is próbálkozik egy „anekdot” leírásával a *Mit csinál a gólya?* c. elbeszélésében.) Igen erős anekdotizáló hajlandóság mutatkozik később Gaal Józsefnél, s első társadalmi regényünkben, *A Békely-házban* számos ilyen elem található. A realista kifejezésnek ez a kerülő útja nem pusztán Jókai és Mikszáth egyéni pályafutásának eredménye a magyar irodalomban, ha meggondoljuk, hogy pl. Jókai pályája akkor indul, mikor a különös figurák és események kutatása valósággal uralkodik a 40-es évek elbeszéléseiben.

A humor ugyanakkor szatírába is könnyen áthajlik. Sokszor és sokat feszegetett probléma a humor és szatíra közötti viszony. Precíz gondolkodók igyekeznek elhatárolni őket egymástól, olyannyira, hogy reménytelen vállalkozás a közös vonásokat megtalálni, mások szinte egyazon értelmet tulajdonítanak a két fogalomnak, ötletszerűen váltogatva őket. Az írói nézőpont milyensége határozza meg a különbséget, az ábrázolt jelenséghez fűződő érzelmi, gondolati rokonszenv szálainak elszakadása pillanatában hajlik át a humor szatírába, váltja fel a derűs mosolyt az irónia éles pillantása, a nevetésbe belehangzó megvetés. A humoros figurák — egész lényüket tekintve — nem váltanak ki ellenérzést, az értelmi és gondolati, tudatos ellenérzést kiváltó jelenségek és figurák azonban a komikum segítségével kiélezett helyzetekben feltétlenül olyan írói megformálást nyernek, melyet szatirikusnak nevezünk. Az író nézeteinek határozottsága játszik itt fontos szerepet. E rövid megjegyzések természetesen nem léphetnek fel azzal az igénnyel, hogy akár újat vagy hasznosat mondjanak, csupán két igen jellemző Kisfaludy-elbeszélés problémáinak megvilágítására szolgálnak. „Sok fordul elő az életbe, melyről egy classicus se gondolkozott, és az idő szelleme után élni, amellet igaz maradni tán a legnehezebb studiuma az életnek” — mondja Tollagi Jónás, miközben esetlenül botladozik a fővárosban. Az ilyen figurák iránt, az elmaradott, de alapjában véve derék nemesek iránt megmarad a rokonszenv: az író fölényes tekintete csak a félszegséget, elmaradottságot, azt az avult műveltséget fedezi fel komikus tárgyként, melyet a Bessenyei emlegette tiszteletre méltó „frizérozatlan” professzorok csepegtettek az ifjúságba.

Egyszerűen megfogalmazva: az elmaradottságban élő, de a haladó törekvések számára megnyerhető nemesi rétegek azért válnak csak nevetségessé Kisfaludynál, mert hibáik csiszolása után ép és hasznos tagjai lehetnek a társadalomnak. Persze az elbeszélő próza szempontjából ez az egyszerű eszközökkel, főként helyzetkomikummal operáló írói eljárás végső fokon sablonokra csábította Kisfaludyt, s mivel elbeszélései, az eredeti problémafelvetés mellett, eszközökben és szemléletben nem voltak elég gazdagok, az aktuális célzások túlságosan a percnak szóltak, s egy-egy figura felrajzolásánál kénytelen volt, munkája megkönnyítésére, igénybe venni a Kotzebue-szerű másodrendű német irodalom jól bevált fogásait. Ez természetesen mitsem változtat a novellák úttörő jelentőségén, s alapvető mondani-valójuk eredetiségén.

A *Sulyosdi Simon* már nemcsak jellemző helyzeteket, a város és vidék felszínes, de számunkra korrajzi szempontból becses rajzát nyújtja. Ízekre szabdalva talán itt is kimutathatók az öregkisasszonyok, városi kicsurak sablonfigurái s a könnyed, a felületességgel érintkező humornak jegyei, melyeken a mesterkéeltség mellett az idegen hatás is érezhető. Maga a hős azonban kizárólagosan magyar. A tétlen apátiába süllyedt, kövér „Sulyosdi” többször is elő fog bukkanni, ha nem is testének kerekdedségében és elméjének tompaságában, de jellemének alapvető vonásával, sivár tehetetlenségével, mely ólómként nehezedik minden tette serkentő vágyra. Ő lesz Vörösmarty sorssal vitázó magyar embere, Petőfi Pató Pálja, aki mindenre ráér, de elkésik. („Elkésések” — Fáy András is feszegette ezt a problémát, de csak plágiumvita és sértődés lett belőle.) A magyar nemesség reménytelen provincializmusba fulladt rétegei ballasztként akadályozták a reform-mozgalmak felemelkedését. Kisfaludy Károly, a nemesi szimpátiákkal telített, de önmagában az első modern írotípust megvalósító élet-szemlélete, a mocsarak és járhatatlan utak, a szellemi sötétség, a tunyaság nemesi világtól elfordult, s félrevertén a humorba burkolt tapintatot osztályosai iránt, az író tehetségének és szépprózáink fejlettségének határai között alaposan szemügyre vett egy jellemző figurát. Mi következett ebből művészként?

Egy szerény siker, megoldás egy nehéz problémára. A *Sulyosdi Simon* fölött többnyire átsiklott a bírálók tekintete. Megkapta ugyan a „magyar Oblomov” hallgatólagos jelzést, de az efféle rangadás gyakorlatilag édeskeveset számít. Való igaz, hogy a mű társadalomkritikája önmagában is jelentős érték, de a fejlődésrajz szemszögéből az elbeszélés hőisének megalkotása a legfontosabb. Az történt ugyanis ebben a műben, hogy a téma, a szerkezet nem eleve adott, nem érződik az a szál, mellyel az író a hőst rángatja, hanem a hős személyében rejlő, társadalmilag is jellemző tulajdonságok segítik elő a történet kibontakozását. A Tollagi esetében még ahhoz a módszerhez folyamodott az író, hogy hőst kiemelte természetes környezetéből és egy idegenbe helyezte bele: innen fakad egész humora. A *Tollagi Jónás* c. elbeszélés második része ezért nem sikerülhetett, mert a becsületes férfiút a megszokott falusi környezetében olyan helyzetekbe kellett beleerőltetni, melyek túlságosan esetlegesek, s így humoruk egészen felületes (személycseré, álarcosból stb. . .). Ezzel szemben Sulyosdi tehetetlensége, érzéketlensége annyira a jellemből folyik, hogy bármilyen egyszerű cselekményben mozog az élet egy kis területén, nevelés és megvetésre méltó tulajdonságai beigazolódnak. Persze megtévesztő ma már, amikor a magyar elbeszélő-irodalom annyi jellegzetes figurát alkotott, a Sulyosdi Simon érdemeit lelkes szavakkal ecsetelni. Nem is lehet a legnagyobb elbeszélésekhez mérni, mégis az első olyan figura volt a magyar elbeszélő irodalomban, akinek arculata teljes bizonyossággal rajzolódott ki, s a modern olvasó számára is érzékletesnek tűnően mozog a világban azon a néhány lapon keresztül. (Kármán Fannyja a szentimentális, önelemző regény kereteiben számos társadalmilag jellemző vonása ellenére halványabb, a külvilág, a fantázia számára elsődlegesen adott jelenségek az érzelmek szűrőjén szivárognak át poétikus csillogással.)

A véletlennek és a törvényszerűnek a kérdése újból felbukkanhat itt. Kisfaludy elbeszéléseit dicsérte ugyan Petőfi is, de mégis érződik rajtuk a gyors dolgozás, a múgond hiánya — azt költeményei számára tartogatta. Hogy elbeszélései között akad egy-két sikerült, s gyorsan rótt soraiból kirajzolódik Sulyosdi Simon alakja, az nemcsak Kisfaludy tehetségének érdeme, hanem annak is, hogy e korban a prózairodalom számára kialakult, a múlthoz képest kedvezőbb feltételek mellett a nemesi hibák könnyed bírálata, a főváros és vidék életének írói felfedezése iránti óhaj jelentékenyen erősödik. Ha arra gondolunk, hogy Kármán műve még nagyigényű kísérlet volt, a próza segítségével költői magaslatokra emelkedni, hogy Bessenyei még elméleti anyag alátámasztására használta a fiktív keretet, hogy Kazinczy kissé írói gyakorlatnak szánta a *Bácsmegyeyt* — meglepő, hogy Kisfaludy életművében (az új írónemzedék vezéralakjában!) milyen természetesen kér helyet a költemények, drámák mellett a próza! Kisfaludy novelláiban nagyon keveset láthatunk, ha elfelejtjük azt, ami mögöt-

tük rejlik, egy átgondolt, de töredékesen érvényesülő, írói szándékot, egy születő irodalmi irányzat, a modern haladó eszmék felemelkedését. Mint költőt sem lehet a legnagyobbak közé sorolni, mégis, irodalomszervezői tevékenysége bizonyítja művészetrajongásának, hatásában korszakos, jelentőségét. Egy szubjektív mondása pedig jegyzőkönyvében azt mutatja, hogy el tudta fogni őt az ámulat az élet gazdagsága előtt : „Vannak scénák az életben, melyek ha a kárpit lefordul, azoknak is álomnak tetszenek, kik bennök játszottak.” Az életnek ezeket a tovatűnő jeleneteit, szomorúakat, vígakat, próbálta visszaadni műveiben, ha ez nem is sikerült olyan sokszínű gazdagsággal, mint ahogy látta álomnak tetsző pillanataiban.

Elbeszélései közül tanulságosak még : a *Barátság és szerelem*, *Bajjal ment, vígan jött*. Parodiái, az *Andor és Juci*, s a *Hős Fercsi* érdekesen utalnak a ködös ossziánizmus, a korai német romantika elleni tiltakozásra. Hogy költészetünk, főleg a második sorban álló, nem került teljesen a legszélsőségesebb, sejtelmesen borongó stílusáramlatok hatása alá, abban nagy része van a próza és vígjáték oldalán megnyilatkozó realitásigénynek. A humoros tematika, az egykorú élet felfedezése nemcsak irodalmi divat, vagy amennyiben az, mélyreható társadalmi igény húzódik meg mögötte. Fáy és Kisfaludy eszméinek folytatója Széchenyi és Eötvös, a humoros történetek tendenciája politikai és szépirodalmi formában náluk bomlik ki a divat és sablon burkából. Mesterkélt és hamis elgondolás pl. Fáy novelláiban a szabadságharcig tartó biedermeier-idillek kezdetét látni. (Zolnai Béla : *A magyar biedermeier*, Horvát Edith : *A Biedermeier életkép a német és magyar irodalomban*.) Cselekményszövevényben, hangütésben persze sok hasonlóság akad, ez azonban felületi rokonság csupán. A magyar életképek íróira általában nem jellemző a kispolgári család-kultusz, vagy az irodalomnak az élet kellemes járulékeként való felfogása. Talán Kovács Pállal, vagy később Csató Pállal kapcsolatosan már több joggal lehetne ilyen irányban tapogatózni, de még itt sem feltétel nélkül. (Lásd Csató Pál *A phantasta* c. elbeszélését, melyből Széchenyi elvei világlanak, elég erős célzatossággal.)

Nem véletlenül esik egybe a magyar elbeszélő próza, különösen a humoros, fellendülése az új eredetiségprogram megvalósulásával. Mégsem elég azonban pusztán egy, bármilyen jelentős, irodalmi elv diadalához kötni ezt a fejlődést. Kisfaludy Károly nemcsak minden műfajban alkotni kívánó író, irodalomszervezői tevékenysége is túlnő folyóiratának érdemein, Pest irodalmi központtá való fejlesztése csökkenti a kulturális élet szétdaraboltságát és az abból folyó provinciális szűkkörűséget. Látókörének, működési területének ez a kiterjedése nem maradt hatástalanul művészetére sem, a saját korában modern hangütésű elbeszéléseinek megszületéséhez egy ilyenfajta írói életvitel kialakulására is szükség volt. Fáy András valószínű polihisztor, elméleti és gyakorlati ember egyszerre. A polgári irodalomtörténetírás általában magyaros józanságával szokta magyarázni a műveiben jelentkező valószínűleg meglepetéseket. Nagyon furcsa, de tény, hogy ez a józan Fáy ifjúkorában éppen olyan szentimentális és halálváró költeményeket írt, mint sokan mások. Viszont kétségtelenül volt érzéke az első ízben az irodalmi körökben felbukkanó reform-eszmék iránt, s így ő lett ezeknek meséiben az első hirdetője. A Szentszövevény elnyomó elveivel, az osztrák elnyomással szemben feléledő ellenállás adott új lendületet a köztársasági mozgalom bukása után ellanyhuló politikai életnek. A nemzeti ellenállás szükségképpen átsapott egyes pontokon a szociális változások szükségességének felismerésébe. Áttételesen vagy burkoltan jelentkezett ez, humoros novellákban például. Megindul az enyhén kritikus vizsgálódás, s eredményeként bátortalanul kirajzolódik a magyar élet kéne. Egész irodalmunk sokféleképpen jelezte az új korszak beköszönését, a humoros novella útja csak az egyik és nem is a legfontosabb, mégis anyagot szolgáltatott; felderített egyes ösvényeket, melyek nem haszontalanok eredeti regényirodalmunk szempontjából. Amikor Kisfaludy jellegzetesen reformkori jellembeli tulajdonságokat nevével jelző alakjai (Tollagi, Sulyosdi, Lépfalvi, Kamati, Kétesy, Pöröndy) szövik terveiket, akaratlanul is arra gondolunk, hogy milyen sok formában, mennyivel gazdagabban fognak újjászülni a mesterek műveiben.

Szinte közhelynek számít ma már a XIX. század elején a nemzeti múltunk iránt feléledő érdeklődés magyarázata. Egy vonatkozásban szükséges csupán e problémát érinteni: a nemzeti múlt-ábrázolás és a romantikus irodalmi áramlat viszonylatában. Érdekes jelenség, hogy a francia forradalom és a nyomában bekövetkező napóleoni háborúk utáni Európa egyes nemzeti irodalmaiban, főképpen a németben, a múltból vett témák sok esetben a sötét közép-kor dicsőítését eredményezték, a haladó törekvésektől való elfordulást, egy hamisra hősies, vagy misztikusnak lágy, borongó álmvilágot. Más nemzeti irodalmakban, pl. a magyarban és a lengyelben, a félig vagy teljesen elveszített nemzeti függetlenség, gazdasági elmaradottság körülményei közepette a nemzeti múlt képei a régi nagyságot a jelen szomorú süllyedésével állítják szembe, mintegy serkentve a kortársakat egy szebb, jobb, s régi dicsőséghez méltó új jelen megteremtésére. A múlt témái így egyáltalán nem jelentenek menekülést, elvagyódást: ellenkezőleg, aktuális tartalommal telítődnek, sőt, a jelen problémáinak legmegfelelőbb kifejezési lehetőségei lappanganak bennük a nemzeti függetlenség és társadalmi átalakulásért folyó harc eme szakaszában. Kölcsey írja egy történeti tárgyú verséről: „Egyébiránt itt is, mint más dolgozásaimban, szüntelen jelenvalót éneklek”. Majd hozzáteszi: „Kisfaludy pedig a múltat”. Igaza van-e Kisfaludyval kapcsolatban?

Kölcsey megállapítása Kisfaludy Sándorra vonatkozik. Kisfaludy Károly egyes költeményeire már nem vonatkozhat Kölcsey megállapítása ilyen határozottan, történeti novelláira azonban igen. A történeti elbeszélések ugyanis a húszas években költészetünkől eltérő sajátosságokat mutatnak, több okból is.

A magyar irodalomban a nemzeti múlt dicső képeinek felelevenítése szorosan kapcsolódik költészetünkhöz. A történeti témájú költemények, dalok, balladák vagy akár epikus művek is, több lehetőséget adnak az érzelmileg szubjektív elemekkel telített haladó nemesi hazafiság kifejezésére, mint az elsősorban objektív jelenségekkel dolgozó prózairodalom. A reformkor elején költészetünk mondanivalója elsősorban serkentő, agitativ célzatú: a történelmet csak a jelenhez való aktuális viszonya alapján értékeli. Nem a történelmi körülmények valóságú rajza a fontos, a jelennek szóló tanulságot lírai és epikus költészetünk szükségképpen nem a történeti körülmények objektív rajzából meríti, hanem egyes, érzelmileg, gondolatilag jellemző tanulságokat emel ki az oly fontos serkentő hatás elérése céljából. Nyilvánvaló, hogy a *Zalán futása* ősmagyarjai nem állnak a történelmi realitás talaján. A korban közelebbi témák esetében persze nő a történeti realitás mértéke, de kétségtelen, hogy a reformkori történelmi tárgyú epikus költészetnek nem volt és nem is lehetett feladata a múlt olyan ábrázolása, ahogy ezt a történelmi regénytől megköveteljük. A lírai költemények pedig még kevésbé törekedhettek arra. A húszas—harmincas évek magyar költészetének középpontban álló kérdései, a visszavonás, a nemzet léte és nemléte, régi dicsőség — szomorú jelen, a nagy hazafias tettek példája a méltatlan utódok előtt, alkalmasak a költői alkotások színvonalának példátlan megemelésére. E problémák irodalmunkban a verses műfajokban bukkannak fel és nyernek megformálást. Prózairodalmunk több fokkal hátramaradt a fejlődésben, s így a költészetünkben kialakult témakincshez való csatlakozás már csak ezért is nehéz lett volna.

Eredeti felfogású, nagyobb koncepciókra, regényre nem futotta még az erdőből. A novella pedig, vagy annak klasszikus formájánál inkább a regény felé közelítő elbeszélés, vagy „beszély”, korlátozott lehetőségekkel rendelkezik. A szélessodrású cselekmény hiánya, az egy eseményre, vagy eseménysorra, a drámai konfliktushoz hasonló összesűrűsödése éppen azt tette lehetetlenné, amire a legnagyobb szükség lett volna, a valódi történet szemlélet megteremtéséhez: az elmúlt korok embereinek életébe, gondolkodásába való behatolást, az emberi sorsok és a társadalmi viszonyok, intézmények közötti összefüggések művészi ábrázolását. Igazi, mély történet szemléleten alapuló történeti novellák vagy elbeszélések a valódi törté-

nelmi regény keletkezése előtt nemigen jöhetnek létre. A Magyarországon jelentkező „történeti beszély” típusa ahhoz viszont nem volt eléggé oldott, lírai elemekkel átszőtt, hogy költészetünk témáit variálhatta volna. Így jött létre az a helyzet, hogy pl. Kisfaludy Károly, aki költeményeiben, sőt egyik-másik drámájában (*Stibor vajda*) meg tudja szólaltatni a reform-hazafiság kedvenc eszméit, történeti beszélyeiben a német romantikának még a „felújított lovagregények” korszakából származó sablonjaival dolgozik.

A romantika irodalmi áramlatára az a jellemző, hogy a hasonló és ellentmondó sajátosságok olyan kusza szövevénybe fonódnak, amely szinte kétségbeejti az irodalomtudósokat. Victor Hugo keleti tárgyú költeményei és Novalis himnuszai az éjszakához, a háttorzongató német balladák és Sue rabló-tanyái, Chateaubriand misztikus rajongása és Byron szkepsze még mindig jobban megférnek egymással, mint a középkor-kultusz és szabadságvágy, az egyetemesség és nacionalizmus, az egyéniség imádata és a vonzódás a primitív ősihez, a reakció elvek s a népi kultúra tisztelete stb.

A romantika általános stílári és eszmei sajátosságai csak azokban a műfajokban és azokban a témakörökben válhattak egy adott nemzeti irodalom szerves részévé, ahol termékeny kapcsolat jött létre a romantikus áramlat felszabadította új lehetőségek és a nemzet életéből sarjadó problémák között. Az a tény, hogy a romantika szelleme újszólván egész Európát bejárta, abból ered, hogy a XVIII. század végén és a XIX. század elején egész Európa sorsára kiható történelmi események játszódtak le. A történelmi események nemzeti határon túlcsapó hatása tette lehetővé az azokra való reagálás bizonyos fokú formai és eszmei hasonlóságát, ugyanakkor az egyes nemzetek eltérő körülményei magyarázzák a végső soron azonos irodalmi irányzat keretén belül jelentkező, végtelen eltéréseket.

A magyar irodalomban, főként a prózában, számolni kell azzal a lehetőséggel is, hogy a külországi, az elején elsősorban német romantika témái, motívumai akadálytalanul özönlöttek be irodalmunkba. A nemzeti múlt kultusza, a romantika egyik eleme, nálunk pozitív eredményhez vezetett költészetünkben, érintkezési felület támadt az európai romantika és a magyar problémák között, ennek következtében mind tartalmilag, mind formailag nemzetivé színeződött irodalmunk szerves részévé vált. Ez a folyamat nem ment végbe a történeti beszélyek esetében. Az önállóság útján első bizonytalan lépéseit tevő magyar prózairodalom védtelen volt a külföldi hatásokkal szemben, melyek a nemzetek közötti érintkezések gyarapodásával egyre intenzívebbé válnak, másrészt műfaji sajátosságainál fogva nem volt alkalmas a költészet hirdette eszmékhez kapcsolódnival. Ezért a Bürger-féle iszonyatos műballadák történeteszemlélete, amely Kisfaludynál a balladákban inkább csak sejtethető, történeti elbeszéléseiben háttorzongató valósággá válik. Bár Kisfaludy Károly igyekezett novelláiban a magyar történelem ismert epizódjait is feldolgozni, a remetéik, érzékeny rablók, halálig hű szerelmek mégis olyannyira kirínak a történetekből, hogy németebbek a németeknél. A másodrangú német romantika a várromokban, páncélos vitézekben, fehér ruhás lányokban és könyörtelen martalócokban tetszelgő írónk témakincse meghíúsítja Kisfaludy terveit, hiszen ezt az erős hatást nem tudja mással ellensúlyozni, mint a magyar vitézek dicséretével, a magyar történelemből ismert királyok és hadjáratok emlegetésével.

Problémát jelent az is, hogy a romantika áramlata egyes országokban, pl. Angliában és Németországban a történettudományi, illetőleg annak segítését szolgáló más tudományos vállalkozások sorát indította el. Részt vettek bennük tudósok, művészek egyaránt. (Népdalok, történeti emlékek gyűjtése, etnográfiai kutatások, történetfilozófia.) Herder munkássága például az organikus fejlődés elméletével gyakorolt igen mély benyomást az irodalomelméleti s az alkotó munkára. Lukács György szavaival élve „a szerves fejlődés fetisként jelent meg, megtiltva a népnek, hogy intézményeit tevékenyen megváltoztassa . . .” A német romantikában, amikor érvényesült, többnyire így érvényesült ez az elmélet. Magyarországon a kor legragyogóbb irodalmi tanulmányában a *Nemzeti hagyományokban* jelentkezik, és pedig egyáltalán nem fatalisztikus végkicsengéssel.

Magyarországon a régi emlékek gyűjtése megindult már, főként Révai Miklós munkássága nyomán. A népi hagyományokban megőrzött történelmi anyag fontosságát észrevette és hangsúlyozta Csokonai Vitéz Mihály. Két szorgalmas történettudóunk, Pray és Katona, hatalmas anyagot halmozott fel, írónk ismerték régi krónikáinkat, emlékiratainkat. Mégis, ami nemzeti történelmünket illeti, elég hiányos ismeretek álltak rendelkezésükre, s néha a magyar történeti témák előbb bukkannak fel a német irodalomban, mint nálunk. Történelmi témáink versben, drámában, elbeszélésekben főként egy kis bécsi kör történelmi munkásságára támaszkodnak, Hormayr és Mednyánszki gyűjteményeire. Igen jellemző, hogy a leggyakrabban felhasznált munka Fessler Aurél Ignác tízkötetes műve. Fessler életpályája a szerzetességtől a szabadkőművességig, a racionalista felvilágosodástól a misztikus romantikáig magában véve is érdekes. Művének hatása persze elsősorban abból magyarázható, hogy jó ideig egyetlen elvi alapon álló, értékelő rendszerezés, mégpedig a romantikus történetiszemlélet módszereit érvényesítő munka. Az egyéni szorgalom és tehetség mellől azonban hiányzott a felkutatott forrásanyag, az értékelő részlettanulmányok, melyek csak Magyarországon készülhettek volna, beleilleszkedve a magyar kulturális fejlődésbe. A történettudomány viszonylagos fejletlensége összefügg azzal, hogy az érdeklődés homlokterébe az irodalom kerül, amely nemcsak a nemzeti kultúra letéteményese nálunk, hanem hosszú időn keresztül a politikai célok fő tudatosítója. A költészet keretén belül megnyilvánuló történeti érdeklődés elegendő anyagot talált az említett munkákban, persze csak a középponti témákat illetően. Prózairodalmunk, a történeti elbeszélések megsínylették a különleges magyar helyzet következtében kialakult állapotokat.

Mindez rendkívül megkönnyítette az idegen sémák beáramlását s rendkívül melegeztette a művészi ábrázolásban jelentkező történelmi szemlélet kialakulását. A meseszerű, fantasztikus, legendás elemek történeti elbeszéléseinkben (hosszú időn keresztül) nemcsak az idegen befolyás miatt játszanak nagy szerepet és nem is csak a romantika mindent mesévé oldó tulajdonságai miatt, hanem azért is, mert az alapul szolgáló történeti munkák már eleve tartalmazznak bizonytalan, anekdotikus, meseszerű, fantasztikus elemeket. Minden elhatározó körülményt egybevetve érthetjük a magyar történeti elbeszélések sajátos hangulatát, különös logikáját, a bennük festett érzelmeket és egész meghökkentően bizarr világukat. Érezzük az írói szándékot és azokat az ólomsúlyokat, melyek lefelé húzzák a történelmi tanulságok patétikus magassága felé szárnyaló írókat a kalandok és intrikák, a kibogozhatatlan cselekmények szövevényébe.

Kisfaludy Károly nagyigényű és szinte regénnyé terebélyesedő elbeszélése a *Tihamér* a legjobb példa e sajátos körülmények hatásának illusztrálására. Gyulai Pál, elég indokolatlanul, Manzoni *A jegyesek* című művének visszhangját látja benne. — Könnyű lenne a hasonló típusú német művekkel való rokonságát kimutatni. Ez azonban éppen azokat a sajátosságokat sikkasztaná el, amelyek a mi irodalmunk fejlődése szempontjából fontosak. Mit akar Kisfaludy ebben az elbeszélésben bemutatni? A rég letűnt idők egy ifjú leventéjének szomorú sorsát, az általános emberi vonások, az örök érzelmek egy múltbéli változatát, nagy szenvedélyek viharzását egy régi, de színes, mozgalmas világban. A cselekmény kerete a lényeges, az az idő, amikor magyar vitézek jártak Olaszországban, derék ifjak harcoltak, szerettek, szigorúan betartva a nemes lovagi szokásokat. A nagy és erőteljes Magyarország vonzó fiatal dalai járták a világot, harcban és szerelemben egyaránt példaképek. Vajon Nagy Lajos olaszországi hadjáratai valóban a nemes, nyíltszívű becsületesség átlántságát szolgálták-e az intrikáktól, vad indulatoktól fertőzött kékegű Itáliába? Nem valószínű. Ez a fajta idealizálás a túlságosan buzgó nemzeti önértékből fakad. Kisfaludy Károly célja az érdekes kalandok és az érzékeny történet mellett éppúgy a dicső képek felelevenítése, a régmúlt kíváncsok ragyogásának bemutatása, mint a költői alkotásoknak. Ott azonban a költői érzések heve, a jelennek szóló buzditás hazafias pátosza hidalja át azokat a szakadékokat, melyek a történeti igazságban tátonganak. Itt viszont „epikai hitelre” lenne szükség, a cselekmény, az emberi sorsok és mondanivaló olyan szoros egybefonódására, amelyből nem küszöbölhető ki a törté-

neti levegő valóságos, meggyőző érzékeltetése, ha másban nem, abban, amit és ahogy hősei gondolkoznak és cselekednek. Ebben az elbeszélésben azonban! igen érdekesen az történik, hogy a cselekmény önállósítja magát az írói szándék rovására, s ez itt (nem a realizmus diadaláról lévén szó) hátrányos következményekkel jár.

Voltaképpen nem is marad más a történeti valóságból, mint a cselekmény kerete, de az újabb Walter Scott-féle iskola erényei nélkül, az elmúlt idők jellegzetes atmoszférájának, szokásainak aprólékos és mégis meggyőző, költői szépségű ábrázolása nélkül. A régi Olaszország és a régi Magyarország fantasztikus diszletként jelenik meg. A túlszigázott képzelet, a korabeli német romantika sablonjai jellemzők Kisfaludy másik két kisebb történeti elbeszélésére is (*A vérpohár*, *Viszontlátás*). Példaként szolgáljon *A vérpohár* cselekménye: Egy Csák Máté pártján álló főnemes lánya, Hedvig beleszeret egy vonzó ifjúba. Ákos később hűtlen lesz szerelméhez, aki ezért önnön véreöntja, s egy teli pohárral küld véreből a hűtlen kedvesnek.

Az a szembeszökő különbség, mely Kisfaludy egykorú és történeti témájú művei között tapasztalható, bizonyítja, hogy a történeti tárgyú elbeszélések felzárkózása a költészet eredményeihez, vagy akár a sokkal körülhatároltabb, hatásosabb mondanivalójú humoros novellák színvonalához, az említett körülmények között még nem volt lehetséges. Az áttörés e ponton Jósika történelmi regényeiben fog bekövetkezni.

Herder mondja: „Unsere ganze mittlere Geschichte ist Pathologie des Kopfes, d. i. des Kaisers und einiger Reichsstände.” A történeti—társadalmi folyamatok felismerése a királyok és hadvezérek önkényes cselekedeteiből fakadó „történelem” helyébe lép, s ennek a művészi konzekvenciáit nálunk Bajza József igyekszik levonni, a román-költészetről szóló írásában szinte felkiált: „Áldás az oly írókra, mint Goethe és Walter Scott, mint Cooper és Irving, kik megtanítanak bennünket örök becsű műveikkel, mely cél felé kelljen a regényírónak törekednie”. Mielőtt e sorokat leírta, 1829—31-ig több regét és beszélyt bocsátott közre, jobbára történeti tárgyúakat.

Ugyancsak Bajza írja: „Most vajjon a német érzélgést mincként lehet köszönni, ha a regények által támadt s lassanként elragadott lelki bujálkodásnak nem?” Az ún. német érzélgés bizonyos stiláris következményekkel is járt prózairodalmunkban: a szentimentális irányzat bonyolult választékosságát, sőt dagályosságra, affektációra való hajlandóságát is továbbörökítette. Ehhez persze hozzájárul az is, hogy a magyar prózairodalom elemi eszközeinek kimunkálása idején elsősorban ez a stílus hatott. Talán megkockáztatható az az állítás, hogy a német irodalomban a késői szentimentális irodalom és korai misztikus romantika stílusa között sok rokonnaság található, főként a másodrendű művekben, ahol az írói egyéniség nem nyomja rá a maga szellemi bélyegét nagymértékben az alkotásra. E másodrendű munkák hatása Magyarországon magyarázhatja talán azt az egészségtelen szenvedélyt, mely egyébként vérgőzös történeti drámáinkat, beszélyeinket is áthatja. — Bajza egyébként maga is nehezen szabadul e lelki bujálkodástól. *Ottília* c. levélregényére célunk itt, amely egy légius szerelem története. *Ottília* például imádságot farag azokból az erkölcsi tanácsokból, melyeket szerelmese intéz hozzá. A levélregény más vonatkozásban komoly problémát vet fel, egy érzelmi—világnézeti válság problémáit, melyek a haladó gondolkodású, „széplelkű” nemesi értelmiséget fenyegetik.

E rövid kitérő után, amelyre csábító alkalom adódott, le kell szögezni, hogy Bajza az elsők közé tartozott W. Scott korszakos jelentőségű művészi eredményeinek felismerésében. Az irodalomtörténet figyelmének középpontjában annyira a kritikus és az elméletirő állott, hogy hajlamosak vagyunk elfeledkezni történeti elbeszéléseiről, amelyek pedig igen jelentősnek számítanak Jósika fellépése előtt. Első két kísérlete történelmi mondákat dolgoz fel: *A habledny* (1829) egy Mátyás királyról szólót, *A fekete lovag* (1831) pedig egy romantikus mesét kerekít a félrevezetett leány esküvőjére az utolsó pillanat után berobogó, zsarnok apára támadó ifjú történetéből. E két elbeszélés fő érdeme abban rejlik, hogy sikeresen ülteti át a próza nyelvére azokat a művészi eredményeket, melyek a magyar irodalomban először

Kisfaludy Sándor regéiben jelentkezők. A két történet félig-meddig a népi hiedelmek világában játszik, a cselekmény meghökkentő fordulatait, a romantika erős színeit a mondai keret oldja harmonikussá. Több mint egy évszázad távlatából persze kevésbé látszik kiemelkedőnek e két mű, a kor hasonló természetű írásai között azonban feltétlenül előkelő helyet érdemelnek.

Legnagyobb jelentőségű prózai műve a *Kámor* (1831), sajnos töredék maradt. A későbbi tanulmányában megfogalmazott elvek itt bizonyos mértékig a gyakorlat próbáját is kiállották. Ez a munka, ha Bajza befejezi, minden bizonnyal regénnyé terebélyesedett volna, hiszen az ábrázolt életanyag szélessége, a cselekmény bonyolódása mind erre mutat. A történelmi téma itt már nem pusztán keret, egyes történelmi figurák (V. László, Cilli, azaz Czillei) szerepeltetése történelmi elemzésen alapul, a kor jellegzetes problémái pedig (a Hunyadi emlékéhez való viszony) belejátszanak a mű hőseinek sorsába.

Érdekes, hogy a középkor történelmi levegője, amely más művekben többnyire fantasztikus irodalmi divatot mutat, itt tudatos művészi eszközökkel van kimunkálva. Egyes groteskségig eltúlzott jeleneteket az író játékossá avat a csodás elem felhasználása által. Két vénasszonyt rajzol az író: „Két iszonyú alak, egyik a kárörömmel, másik az átoknak lehetett volna képe egy Salvator Rosa irtóztató ecsete alatt”. A két öregasszony végül seprőre ül és ellovagol. A történetet áthatja a középkor babonás szelleme. Baljós jeleket látunk: a vár alatt őrült, virágot szedő fiatal leányt. Bajzánál ezeknek a jeleneteknek hangulatteremtő erejük van, s nincs az az érzésünk, mintha az író, legalábbis a művet tekintve, maga is komolyan venné mindazt, amit a középkor babonás fantáziája alkotott. Általában az e műben észrevehető hatások gazdag irodalmi kultúrára mutatnak: a riadtan tanácskozó derék klastromlakók jelenete a régi profán angol és francia irodalom ismeretét feltételezi. A kalandos, fordulatos történet, amelyben már valódi történelmi atmoszféra érződik, költött és valódi alakok mozognak, azt mutatja, hogy nem volt nálunk lehetetlen a modern regény fő alkotási elveinek ismerete alapján, jelentős irodalmi ígérettel kecsegtető művet alkotni.

Csak hogy átűtő siker, döntő fordulat eléréséhez egy tehetséges író egész alkotó energiájának latbavetésére lett volna szükség. — 1818 után Fáy és Kisfaludy fellépésével a novella veszi át a fő szerepet, s eredeti tartalommal, önálló mondanivalóval telítődik. Alakul a nagyobb koncepciók nyersanyaga, egyelőre azonban inkább a társadalmi, mint a történelmi témák biztatnak reménységgel. 1836-ban az *Abaji* megjelenésével alapvető változás áll be a verses és prózai műfajok viszonyában. Nem véletlen, hogy a harmincas évek első nagysikerű regénye *történelmi* témájú, bár az eddigi kísérletek nem ezt látszanak igazolni. E probléma tüzetesebb vizsgálata azonban más fejezetbe kívánkozik.

SAUDER JÓZSEF

NÉMETH LÁSZLÓ BERZSENYI-JÉRŐL

(Hozzászólás a *Népi Irók*-vitához)

A népi ideológia újabb irodalomtörténeti vonatkozásairól szólva, aligha indulhatnék ki jellemzőbb, szebb és alaptételeit tekintve hamisabb könyvből, mint amilyen Németh László *Berzsenyi*-je.

Nincs talán még egy magyar irodalomtörténeti esszé, melynek szerzője így szorosan ölténé magára hősnék alakját, azonosulva is vele teljesen, önmagát is adva általa. Mint Dante Poklának forró viaszként egybemálló teste (25 É.), úgy olvad össze Berzsenyi és Németh László alakja ebben a könyvben, a szerzőt kínzó kötöttség és ellentmondások tudatos feloldása céljából. A könyvet Németh László 1936 utáni döbbenetében írja az önkritika és öngazolás érzelmével is. De az a Németh László alakítja ki a könyv koncepcióját, akinek öngazoló, múltbeli példákra hivatkozó gesztusát már erősen megkötí korábban kialakult történetfelfogása: ennél fogva nem tudván szabadulni önmagától, e nagyszerű kísérlet önmaga megmentésére sem sikerül.

Többször leírta, hogyan találta fel a Bethlen Miklósok, a 17. századi erdélyi főurak természetét, modorát az ő falusi atyafiságában „mintha az a régi úri élet a kismemességén át ideszívárgott volna le a helyükbe növő jobbágyságba”. Most visszafelé teszi meg az utat: az östehetség annyira kínzó problémáját vetíti vissza Berzsenyi alakjába (egy „sznob” és egy „östehetség” levelei járkáltak Széphalom és Nikla közt — vallja nyíltan, 68. l.) övele azonosulva, elfelejtendő (vagy megfejtendő?) saját maga különös, félreszorult, kisebbséginek érzett helyzetét.

A *Mély magyarság* c. cikkében nyomatékosan kiemeli munkásságából Berzsenyi-könyvét, mint a százados elmerülés és elsüllyedések fölfedezését; s hogy ennek a könyvnek tételei milyen tartós egzisztenciális szorongásból születtek, arra még az a helyzetkép is bizonyíték, mely Németh László tavaly megjelent, Gulyás Pál-tanulmányában rajzolódott ki. A pesti Babits itt is kísértetiesen hasonlít a *Mély magyarság* „pesti” Kazinczyjához, a debreceni Gulyás Pál a debreceni Csokonaihoz, s csak ő, Németh László az, akinek szerepe legfeljebb Berzsenyiéhez mérhető. Mintha e későbbi helyzetképben még mindig azt az 1942 elején megfogalmazott tételt ismételné, mely így hangzik: „Az új sorsdöntő válaszut: Csokonaiék Debrecenben, Berzsenyi Niklán s Kazinczy Pesten... s a könnyebb ment tovább” és amely tételt a Berzsenyi esszében próbálta meg először 1937-ben szélesebben is kifejteni. Így él egy a saját helyzetét, szerepét folytonos szorongások közt igazolni óhajtó írói és ideológiai magatartás 1937-től 20 éven át szinte mindmáig.

A Berzsenyi-könyv ragyogó mű, s a maga nemében Babits Vörösmarty-tanulmányain kívül semmi sem állítható melléje. De erényei, igaz szépségei inkább az író tételeinek ellenére születtek meg. Hiába mentem az író azzal, amit ő maga jelölt meg gondolatai félreérthetőségének forrásaként: azzal, hogy tegnapi olvasmányt mai esszévé szokott trombitálni, mint Gulyás-tanulmányában írja rezignáltan, azzal, hogy a tanulmányai középpontjába került hasonlatok szándékán kívül algebrai jellé, sőt terminus technikusokká lényegültek. A metaforitiznak is, a sietős írásnak is már egy kész gondolatrendszer az előfeltétele, amely köré akár sebtiben rögtönözve is alakítható a nyersanyag s öltöztethető találó képek köntösébe.

Ez a gondolatrendszer pedig már készen áll a Berzsenyi-könyv előtt is. Németh L. nem titkolja azt, hogy egzisztenciális és ideológiai útkeresése torkolt a Berzsenyi-példa felidézésébe. Becsületesen kimondja könyve végén: „Korom s a Ferenc-kor mély hasonlósága tűnt fel: mindenik egy forradalom árnyékában állt, a hatalom mindenikben szembefordult a gondolkozással s a társadalmi korhadás, mint bonthatatlan szentség védetett. E korban az én lelkiállapotom, minden harcossága ellenére is, közelebb állt a Berzsenyiéhez, mint a Ferenc-korba átélt jozefinisták vagy rájuk emlékeztető marxista kortársaim állapotához. A nihilista gúny vagy forradalmi keretfeszítés helyett én is azokat a nedvből mélységeket kerestem gyökereimmel, melyek ilyen álló korokban is elérhetők. Így lettek közös isteneink a virtus és a görögség...” Igen termékeny hatású kiindulás az ilyen, de igazán csak abban az esetben értékes, ha az író nem ejti ki számításából régmúlt hősnék történelmileg meghatározott helyét;

ellenkező esetben olyan mértékig azonosítja önmaga helyzetét a hőséével, hogy az életnek már a *Mély magyarság* c. cikkben is kimondott „osztályok fölötti azonossága” egyenest történelemföldről, vagyis illuzórikussá párolódik. Ez történik e könyvben is, mely irodalomtörténeti sikon sűríti Németh L. népi ideológiáját.

Remek fölfedezései, művek, helyzetek és verstan területén, nem másíthatják meg azt az ítéletet, hogy Berzsenyi alakja a Németh Lászlóé, annak kora pedig ennek kora szerint mintázódik meg szinte teljesen. Ennek megfelelően alakul, szinte az idézett utolsó vallomás szövegét másolva át Berzsenyi pályakezdetének képébe, a könyv első része, ahol azt olvasni, hogyan zárul be az út Jenába, hogyan vált ki mély csalódást a világjavító ész párizsi kísérlete, s hogyan kell ezek után a léleknek új források után néznie, melyek „a forradalomra felelő reakció tilalmi közt is szabadok maradtak”. Ezekre pedig a világ múlandó mozgalmaitól való elfordulással, az öröktől való, az emberi természettel egyidős dolgok szemléletében, a nemzeti-ségben és a nemes-polgári hivatásban talál rá a költő. Könnyű volna s olcsó ezek után azt vetni Németh László szemére, hogy mi jögon igényli hőse számára az irodalmi élet irányítását, ha Berzsenyi maga fordult el a világ múlandó mozgalmaitól; a továbbiakban azonban meg-alapozódik ellenvetésünk, mert a múlt és a jelen egy-egy helyzetét kellő távlat és dialektika nélkül egybemosó Németh László — ideológiájának ösztönzésére — Berzsenyit teljesen alámeríti, szinte elsüllyeszti abban a nemesi közösségben, melynek ő valójában csak tagja volt, öntudatos, de annál sokkalta messzebb látó tagja. A Németh Lászlótól is reakciónak mondott ódák hitelét — szerinte — az adja meg, hogy Berzsenyi „az első író, aki a közösségben bennmaradt s onnét és azért beszélt . . . láthatára szűk, de kapcsolatai az egészszel épek”. Így készíti elő egyre inkább a maga koncepciójának útját Berzsenyi igazi lényének rovására, azt az utat, melyen az *Ágak és gyökerek* c. 1939. cikkének szavai szerint a kezdettől meglévő faji fázékonyság ellen a fajba való behúzóadás menedékét teremti meg. Elfelejteti azt is, amit Berzsenyi könyvének elején még oly találóan írt le: azt ti., hogy „a magyar nemesség szívet és elmét szorító börtönévé lett Berzsenyinek” (25. l.), elfelejteti ezt a Berzsenyi lényére is igazán rávillantó tételt, s ezentúl már csak a közössége épségét belülről védő, a nemesi renddel teljesen azonosuló Berzsenyit próbálja igazolni, egyre sikertelenebbül. A történeti érvelés egyre inkább elsikkad, a könyv második felében az objektív erőkkkel érvelés szélességének s alaposságának helyébe pusztán Berzsenyi „vegetatív elégedetlenségének” patronja kerül, a kiterő érv a testi szervezet elhamvadásáról. S a történelmileg értetlen vitatkozás Kázinczy s Kőlcsey útjával.

A Berzsenyi-esszé, minden szépségével, szuggesztivitásával együtt s értékei ellenére is inkább egy téves irodalompolitikai álláspont kifejezése, mint Berzsenyi valódi képe. Benne fogható meg irodalomtörténeti sikon leginkább a fajba és olyan közösségbe való bezárkózás vágya, amelynek osztályföldrőltséget, történelemföldrőltséget is hirdető tanain éppen az 1800-as évek elején rohant túl igazán az idő. S benne fedezhetők fel először annak a zavarnak csirái is, amely később Csokonainak, a másik — állítólag — Kázinczy-ellenes félnek értékeléséhez tapad. Ha Petőfiről van szó, Németh László óv attól, hogy „Petőfi hátravetődő árnyékában meghamisítsuk a 18. század nyájas bennszülöttjének, a botanikus lelkű Csokonainak igazi képét, ne csináljunk belőle elő-Petőfit” — így írja *A jelszó: Petőfi* c. cikkében. De ha történetesen Kázinczyról van szó, akkor a teljesebb magyar megmozdulások bajnoka egyszerre Csokonai lesz, természetesen elszigetelve, a Németh Lászlótól annyira kedvelt sziget-magányban. S ezeket a szigeteket szerinte semmi sem köti össze egymással, csak a mítikus hidraként kiemelkedő híg Pest—Buda tapossa el a gyönyörű, szigetekre szorult világokat. Révay József Kőlcsey-tanulmányának bevezetése kimondatlanul is ennek a népi ideológiában fogant történetiellen, nacionalista koncepciónak volt a kritikája.

Az aktuális történelmi helyét világosan fel nem ismerő, arra rá nem találó ember aligha ismerheti fel világosan a múlt erőt, tendenciáit. A Párt e mostani állásfoglalása, melyet hiányainál fogva nem tekinthetnek véglegesnek, annyiban igaz, amennyiben a történelem fő feladatait fel nem ismerő, vagy egyenest elközdítő ideológiáknak tarthatatlanságát bebizonyítja. Ez a jelen vagy közelmúlt éveire megállapítható úttévesztés világosan visszatükröződik Németh Lászlónak és íróársainak irodalomtörténeti munkásságában is, amely minden veszélyével együtt értéket is jelent, mint hű kifejezése egy valamikor értékes, bár ellentmondásokkal teli s végül illuzórikussá foszló polgári ideológiájának.

Ennek végigkutatása az egész, ellenforradalmi tendenciájú irodalom-értékelésen át külön tanulmány feladata lehetne. Pl. annak a Széchenyi-könyvnek kritikájával is, amelynek hőiséhez megint csak mint önmaga útjának példázatához Németh László korábbi viszolygás után érkezett meg. Érelődéséről azt mondotta, hogy „amit mi nagy gondolatnak tartunk, sokszor alig más nagy nyomás alatt komprimált közérzetnél” (72. l.), és hőse sorsának „beszűkülését” nyíltan a magáénak beszűkülésével ejtette egybe (179. l.). „A Hitel, a Józan ész, a Számítás, a Nyereség olyan félig irodalmi, félig gazdasági szavak voltak az ő szájában, mint a

mienkben, mikor Európa új lelkét a magyar gazdasági életbe be akartuk oltani: minőség, kultúra, kert.” (77. l.) — írja arról a Széchenyiről, akiről *Kijorgatnak a múltunkból* címen még ezt mondotta: „Népünket, múltunkat, tulajdon történelmi helyét korántsem ismerte úgy, mint régi nagy realista államférfiaink vagy Kemény Zsigmond” (*Téli hadjárat* 78. l.)

Van ennek az egész Berzsenyi, Széchenyi, Kemény Zsigmond között erőltetve kihúzott történelmi vonalnak tragikus pátozsa is, ami nem pusztán a hősök alakjából, ellentmondásaikból és a velük kapcsolatos reális történelmi erők felméretlenségéből adódik, tehát a téves történetiellen beállításból, hanem Németh László kudarcának, sikertelenségének előzetéből is.

A Berzsenyi-könyvet Németh László példának és mentségnek szánta, de az a vallomás melyet a *Fantomok ellen* c. cikkében tesz róla, mást is elárul. Így írja: „Eljutottam, ahová kellett, de későn. Ez a késő bánat vette bele magát a Berzsenyi-könyvbe. Ő is úgy érezte, hogy későn érkezett meg Mathissonéktól a görögökhöz. Én Pirandello-tól Kelet közbeszólásához.” Ez az 1942-i vallomás nemcsak azt mutatja ki, hogy Pirandello, vagyis a „*felszínes*” mai Európa helyett Kelet „*mély*” „*közbeszólását*”, azaz a nacionalista gyökerű magyar szupremáciát kellett végső ideálként megragadnia, hanem azt is, hogy erre az ideálra mindenképp az elkésztettség, a kudarc, a pesszimizmus veti rá árnyékát. S hogy ezzel a pesszimizmussal az ellenzéki népi író szándékán kívül is odasodródik, ahol az ellenforradalmi nacionalizmus pesszimista ideológiája tenyészik, aligha lehet az elhangzottak után kétséges.

Egy vitájában, melyet a szocializmusról és a marxizmusról folytatott, Németh László, — ha jól emlékszem — a nagyszívű, nagyátvlatú utópiát mint a magát védte az irreális politikai tervezetekkel szemben. A népi írók nacionalista tetteit ma már legfeljebb illúzióknak nevezhetnők, tragikus és veszélyes illúzióknak, melyek azonban aligha oszthatók el merőben tudományos vitákkal: hanem egyedül azoknak a reális, társadalmi okoknak kiküszöbölésével, amelyeknek mint a népi ideológia fel-felszítását előmozdító tényezőknak teljes és igazságos felmérésére — abban az értelemben, amelyben Erdei Ferenc szólt hozzá a fennforgó kérdésekhez — bizonyára nem tettünk még annyit, mint amennyit magáról az ideológiáról beszéltünk.

TÓTH DEZSŐ

PARASZTSÁG, NEMZET, NÉPIESSÉG

(A MTA Irodalomtörténeti Intézetének vitáján elhangzott felszólalás.)

Az irodalomtörténész, különösen, aki a XIX. sz. első felével foglalkozik, nem mehet el szóltanul amellett, hogy történetünk során a XX. századit megelőzően már volt népiesség. Ha ugyan két teljesen különböző korról van is szó, — már pusztán az elnevezés hasonlósága is felkelti az igényt, hogy a két jelenséget egymásra vonatkoztassa, összevesse és elhatárolja s ha érdemesnek tűnik, keresse köztük a történeti összefüggést, a szerves kapcsolatot.

Mi az alapvetően, jellemzően közös az első pillanatra is a kétfajta népiesség között? Az, hogy mindkét irányzat, ill. mozgalom népen parasztságot értett, hogy mindkét mozgalom, ill. irányzat a parasztságra orientálódott — politikai és irodalmi-esztétikai értelemben egyaránt. Márpedig, ha ez a leglényegesebb belső hasonlóság, akkor ezen belül kell keresnünk a leglényegesebb különbséget is — azt a legfontosabb elválasztó mozzanatot, amelyből a további eltérések egész sora következik. Ez a lényegi, tartalmi különbség a két népiesség közt az, hogy merőben mást jelentett a parasztságra orientálódni a polgári demokratikus forradalom előtt — mint a parasztságra orientálódni az imperializmus korszakának kelles közepén. Melyik a legfontosabb kérdés, melynek kapcsán ezt a különbséget elsősorban le kell mérni, amelynek kapcsán ez a különbség a legeklatásabban tűnik elő? Nyilvánvalóan az, amelyről az MSZMP dokumentumában és ezen a vitán is oly sok szó esik a népiességgel kapcsolatban: a nacionalizmus kérdése. A reformkori és a XX. századi parasztorientáció egyaránt a nemzetkérdéssel a legszorosabb ötvözetben jelent meg, mindkét paraszt-orientáció egyszerűsmind bizonyos nemzeti érvénnyel, nemzeti igénnyel is a legszorosabban párosult. A parasztság mind a két esetben — ugyan különböző indítékokból, és különböző fokon, de mint a nemzeti sajátságok, a nemzeti függetlenség és egyáltalán a nemzeti lét valamely létetemenyese-ként, alapjaként, bázisaként jelent meg. Nálunk — és ez történelmünknek egy, mindkét népiesség létrejöttét sajátosan indokoló különössége — nálunk a polgári-nemzeti gondolat mélyen összeszőződött a parasztság osztályával. Éspedig azért — erre a reformkor és 1848 adja meg a választ — mert a polgári átalakulás vezető osztálya a polgárosuló nemesség, egy feudális

osztály volt, amely a nyugati fejlett polgárságtól eltérően elsősorban nem önmaga termelte ki és hordozta a maga kifejezetten polgári nacionalizmusát, hanem amely magyarságának, nemzeti jellegének hangsúlyozása végett mintegy a maga feudális osztály-párjához, a parasztsághoz fordult, a parasztsághoz volt kénytelen fordulni. A mi viszonyaink közt — a függetlenségi harc és társadalmi átalakulás nemesi vezetése révén — a nemzeté-válás folyamatában a másik feudális osztály, a parasztság — éppen polgárság, polgári ideológia, életforma és mentalitás híján — szokatlanul nagy — illetve különösen sajátos szerephez jutott, éppen mert az átalakulás vezetése, a polgári ideológia, nemzettudat kialakítása egy — ugyan fejlődő — de nemesi, feudális osztály kezében volt. Ez a tulajdonképpeni történelmi alapja annak, hogy nálunk a polgári értelemben vett nemzettudat, a szó nem pejoratív értelmében vett magyar nacionalizmus érzete, tudata oly mélyen kötődik a parasztsághoz. — Csakhogy — és itt visszatérünk a kiindulópontoz — más, teljességgel más volt a parasztság nemzeti szerepe, a parasztságra való orientálódás nemzeti érvénye 1848 előtt — mint volt és lehetett a XX. század első évtizedeiben. A parasztság a polgári forradalom előtt az antifeudális osztály-harc egyik alapvető, éspedig legerősebb forradalmi pólusa, osztályerdekei legfőbb hordozói a nemzeti érdekeinek is; költészete, művészi szemlélete következőképpen a nemzeti esztétikumnak is legalkalmasabb kifejezője. Ezért lehetett az, hogy a politikai népiesség mindenkor fejlődése, kibontakozása egyben irodalmunk — elsősorban líránk — nemzeti esztétikumának kikristályosodását is jelentette, ezért lehetett az is, hogy a nemzetet reprezentáló Petőfi művészetének tartalma és esztétikuma — bár ő több volt, mint népies s nemesupán a parasztságot tartotta szem előtt — elsősorban a paraszti népiességet emelhetette nemzeti érvényűvé. A parasztság ezzel szemben az imperializmus korában — még a végig nem vitt polgári forradalom viszonyai közt is — többé már nem bírt, nem bírhatott egy ilyen értelmű nemzeti szereppel. Ebben a korszakban már nyilvánvalóan a munkásosztály az, amelynek osztály-harca egyben önszépi érdekeket képvisel, foglal mintegy magában, következőképp a munkásosztály a legnemzetibb osztály is. Ebben az időben a polgári forradalom végigvitele is, a parasztságság megoldása is csak a munkásosztállyal szövetségben, a további szocialista átalakulás perspektívájában valósítható meg. És ez az alapvető változás, ez az az alapvetően új a parasztság történelmi helyzetében, amelyet az októberi szocialista forradalom előtt már Ady is felismert — de amit a XX. századi népiesek az októberi szocialista forradalom után a Szovjetunió hatalmi kibontakozása idején — de még napjainkban a szocializmus magyarországi építésének idején sem voltak képesek felismerni. És a szemléletnek ebből a legnagyobb hibájából adódik a népies ideológia akart-akaratlan legnagyobb bűne, nacionalizmusa is.

Mert bár igaz az, hogy a XIX. századi népiesség a liberális nemesség lehajlása volt a nép felé, a parasztság felé — míg a XX. századi népiesek nemcsak közeledtek a néphez, de bizonyos mértékben képviselték, kifejezték a parasztság törekvéseit — mégis, ennek ellenére — éppen az alapkérdés, a parasztság történelmi szerepének megváltozása miatt — nagyobb és jogosultabb nemzeti jelentése volt és lehetett a reformkori népiességnek — mint volt és lehetett a XX. századiaknak. A parasztságra való orientálódás a XIX. század első felében a reformkori patriotizmus ugyan ellenmondásosan megvalósuló, de progresszív és legfontosabb eleme lehetett, amely ugyanakkor irodalomban és kultúrában is olyan, érvényével egészen Arany művészetéig ható platformot tudott teremteni, mint pl. Kölcsey *Nemzeti hagyományok* c. tanulmánya s amely magában az irodalomban is szemléletileg, nyelvileg Petőfi fellépését készítette elő. Ezzel szemben a parasztság az imperializmus korában már nem alapvető osztály, relációit — közvetve még a gyarmatokon is és az elmaradott országokban is — már a munkás és tőkés osztály harca szabja meg. Természetesen megvan a maga nagy, jelentőségéhez mért nemzeti szerepe ekkor is — de ezt csak a munkásosztállyal szövetségben, annak vezetésével töltheti be. *Ebben a korszakban pusztán a parasztságra támaszkodva mintegy a parasztságon keresztül közelíteni meg a nemzet-fogalmat, a nemzeti problémákat és nemzeti jövőt — egy sor tévedéshez, de mindenekelőtt nacionalizmushoz vezet.* Mert a XX. századi népiesek nacionalizmusából adódik, hogy a megváltozott viszonyok ellenére sok más kényszerítő körülmény mellett — a történelmi hagyományok szuggesztíója alatt a parasztságnak *továbbra is* azt a nemzeti szerepet tulajdonítják, amelyet az a polgári demokratikus forradalom előtt — s ott is csak a mi sajátos körülményeink között — töltött be. (És azt hiszem ez az egyik főoka általában is a magyar nacionalizmusnak s annak, hogy oly végzetesen kötve van retrográd, ellenforradalmi, végső soron feudális tartalmakkal. Ha a magyar nacionalizmus történelmi hagyományairól, kialakulásáról beszélünk, éppen ezért ne csak a függetlenségi harcokra, földrajzi helyzetünkre, kis-nép voltunkra stb., gondoljunk, hanem erre — az uralkodóosztályban és parasztságban is továbbélő hagyományra.

De függesszük fel egy pillanatra a reformkori és XX. századi népiesség összevetését. Annál is inkább, mert a XX. századi népiesek tulajdonképpen vagy elsősorban nem a reformkorhoz, inkább 1848-hoz, Petőfihez nyúlnak vissza szívesen előzményt és hagyo-

mányt keresve, feltehetően azért, hogy a parasztsággal való azonosulásuknak adjanak ezzel is kifejezést, másrészt, mert 1848 a parasztság és nemzetiiség történelmünkben legnagyobb találkozására volt. De vajon teljesen jogos-e ez a hivatkozás és előzmény-keresés? Úgy gondolom itt is lényegében arról van szó, hogy a mozgalom a maga objektíve hiányzó nemzeti érvényét kiegészítendő, mintegy önön történelmi igazolására nyúl e kor után. Illyés Gyulának *Petőfi* monográfiája, 48-as történelmi drámái, különösen az *Ozorai példa*, a Petőfi és Bem egyrészt nemzeti történelmünk dicsőleges korszakának reális, nemzeti és osztálytartalmában helyesen megragadott, éppen azért maradandó idézése. De e művek objektív értelmén és értékén túl, van — főleg a szocializmus építésének körülményei közt — egy szubjektív jelentésük is, egy az adott politikai atmoszférában hatni akaró sugallatuk is: annak a fel nem adott nézetnek történelmi igazolási szándéka, hogy miként a történelmi múltban, azonképpen ma is a parasztságra való orientálódásnak van és lehet nemzeti érvénye. A parasztságra építő reformkor és szabadságharc nemzeti jelentése a XX. századi népiességnek ezen az alapon is szolgált hivatkozási alapul, s ezen az alapon nem merő véletlen, hogy a népiesek pártja Petőfi nevét vette fel.

Pedig a népiesek — eredetük, szerepük bármennyire is a polgári demokratikus forradalom megoldatlanságából fakadt is —, mégsem hivatkozhatnak joggal a 48-as paraszttörténelmezésre, márciusi fiatalyságra és Petőfire. Annak ellenére — vagy éppen azért, mert lényegében ugyanazt akarják — mint ők — történelmileg hasonlíthatatlanul kevesebbet akarnak és jelentenek mint vélt példaképeik. A 48-as plebejus népi álláspont is annak révén adhatott maradéktalan kifejezést a paraszterdekeknek, hogy (a *Kommunista kiáltványról* még mitsem tudva) a kor leghaladóbb, polgári forradalmi ideológiájának jegyében gondolkozott és cselekedett. A XX. századi népiesek viszont éppen azért nem reprezentálhatták történelmileg érdemben a parasztságot sem, mert nem voltak képesek hasonló mértékben magukévá tenni a maguk korának leghaladóbb ideológiáját, hogy nem tudtak a szocializmushoz olyan egyértelműséggel közeledni, mint ahogy a polgári demokrácia elveihez közeledtek a 48-as forradalom képviselői. Ugyanígy: a 48-as hazafisága azt jelentette, hogy csatlakozunk a haladó világhoz — a XX. századi népiesek nacionalizmusa azt jelentette, hogy szeparátódunk tőle; a 48-asok össze tudta kötni a nemzetit és haladót — a XX. századi népiesek végső soron szembeállították a kettőt; a nemzeti függetlenségért folytatott harc során sem tudtak — ideológiailag érve persze — a 48-asokat még csak megközelítő szerepet sem betölteni: nem voltak képesek a német fasizmus ellen ideológiailag sem küzdeni — legfeljebb elhatárolták magukat tőle — de erre is éppen bizonyos érintkező pontjaik miatt kényszerültek rá. — A népies ideológia parasztszemléletének, nemzetfelfogásának tehát 1945 előtt is tulajdonképpen csak formális köze volt 48-hoz, bármennyire a még teljesítetlen 48-as követelések továbbvivői voltak is, a haladás és reakció megváltozott történelmi relációiban nem tudtak példaképeikhez méltó következetességgel tájékozódni. A népiesek legfeljebb a 48-as hagyomány céljait hangoztatták tovább, (aminek relatív jelentősége volt ugyan) — de a 48-as szellemnek épp azért nem lehettek, nem voltak örökösei. Ezt az örökséget — paraszti vonatkozásban is — azok vitték tovább, akik felismerték a munkásosztály történelmi szerepét, a szocialista forradalom távlatát, mint Ady Endre — s sokkal inkább, már a Szovjetunió kibontakozásának új történelmi körülményei közt — József Attila. Ő, a kommunista — paradox módon — igazibb népies volt, mint maguk a népiesek, mert azok szándékait, célkitűzéseit, magának a parasztságnak felemelését, nemzeti szerepének kibontakozását arról a platformról kívánta megoldani, amelyről ebben az időben egyedül lehetséges volt: a proletár osztályálláspontról. S ha sok konkrét körülmény érthetővé teszi is, miért nem juthatott el a népies mozgalom a paraszti és nemzetkérdésnek eddig a felfogásáig 1945 előtt — addig világos, hogy a népies mozgalom eszmei-ideológiai anakronizmusa, konzervativizmusa volt jóformán az egyedüli ok, amiért ezt a történelmi igazságot nem ismerte fel 1945 után sem.

A XX. századi népies mozgalom nem 1848, nem Petőfi örökségének továbbvivője. Éppen korlátozottsága, illúzió révén minden látszat ellenére sokkal több rokonságot mutat a XIX. század első felének népiességével, a nemesi liberalizmus paraszt-orientációjával. Igaz, ez a népiesség a néphez, a parasztsághoz való lehajlason alapult, telítve volt — minden demokratikus tendenciája mellett is — patriarchalizmussal, segíteni kívánt a népen, be akarta emelni azt az „alkotmány sáncái” közé, míg a XX. századi népiességben is — ha elfogulatlanul szemléljük — a népbarát, parasztbarát megatartás *lehajló* gesztusa dominált. A népiesség vezetőideológusai lényegében, gyakorlatilag nem bíztak a parasztság politikai erejében — ami első sorban abban fejeződött ki, hogy a parasztságot nem a mozgalom közegének, csupán bázisának tekintették, tulajdonképpen ők is valamiféle értelmiségi középréteget, esetleg paraszti eredetű, de intellektuális elitet tekintettek a tulajdonképpeni vezetőerőnek — s Gömböshöz való ideiglenes közeledésük is arra vall, hogy valamely felülről való, lehetséges fordulatra, az uralkodóosztály morális megújulására számítottak. Ennek a viszonylagos bizalmatlanság-

nak következménye egy másik hasonlóság is: a sokszor pesszimiztikus, tragikus paraszt-, ill. azon keresztül nemzetszemlélet. A nemesi liberálisok sokszor tragikus nemzetlátása, vívódása végső soron a parasztsággal való azonosulni nem tudásból táplálkozott — a XX. századi népiesek, akik viszont egyek voltak a néppel, a parasztsággal, történelmileg nem tudtak orientálódni osztályuk szerepét illetően s ezért erőit is sokszor alábecsülték, amit — mert a nemzetet bizonyos fokig azonosították a parasztsággal — a nemzetre vetítettek ki. S mindennek folyamányaképp van analógia a nemesi liberálisoknak a forradalom és szabadságharc idején való megtorpanásában, megriadásában és századunk népieseinek 1945 utáni zavartságában és következetlenségében is. Emellett a lehajló gesztus — ill. viszonylagos bizalmatlanság mellett analóg jelenség a kétfajta népiesség közt: mindkettő ideológiájának illúzióssága. A nemesi liberalizmus parasztság felé való közeledése; az érdekegyesítés, a nemzeti egység (csak viszonylag jogosult) illúziójában élt. A nép felemelése, helyzetének feltárása, a sorsán való könnyítés erkölcsi szándéka és politikája valóban erősebbé tette a nemzetet a függetlenségi harcban — ugyanakkor azonban az érdekegyesítés és nemzeti egység fikció és illúzió is volt, amely a tulajdonképpeni osztályellentétek elhomályosítását is szolgálta s akadályozta is a teljes nemzeti kibontakozást. A XX. századi népiesek épp ebben a következetlenségben rokonai a nemesi liberalizmusnak. Ahogyan nem hasonlíthatnak a nép nevében fellépő Petőfiékre, mert nem tették magukévá koruk leghaladóbb világnézetét — ugyanezért sokkal inkább hasonlítanak a felemás, ellentmondásos nemesi liberalizmus népiességére, s ugyanezért — persze más tartalommal — hamis és illúziós az ő ideológiájuk is. Ahogyan a nemesi liberalizmus népbártsága csak romantikus-morális pátozzsal tudott hivatkozni az akkoriban legfontosabb polgári nemzeti egységre — ugyanúgy a XX. századi népiesek is csak romantikus-illúziós eszméket tudtak hangoztatni a maguk kora legfontosabb törekvésével, — a szocializmussal kapcsolatban s nemzetértelmezésükben is a romantikus, mitikus fajfogalom kapott szerepet.

Mindez felveti a kétfajta népiesség történeti összefüggésének, lehetséges kapcsolatának kérdését. Mert összevethetőnek joggal összevethető, de vajon van-e közöttük szerves kapcsolatot, el és leszámítottja-e valamilyen áttételeken keresztül a XX. századi, a XIX. századi népiességnek? Azt hiszem igen. Éspedig kettős úton, kettős közvetítésen át. Egyfelől az uralkodóosztályon keresztül: a reformkori polgárosodó nemesség parasztsághoz való közeledése — bár erősen ellentmondásos — egészében haladó, pozitív volt. A szabadságharc után azonban ez az osztály rohamos hirtelenséggel elvesztette haladó szerepét, a század végére teljesen lezüllött. Agyában, tudatában azonban tovább élt a parasztsághoz való lehajlás történelmi emléke — ekkorra már mint az általános úri mentalitás része, az arisztokráciánál is divatos kelléke, merőben anakronisztikus illúzióvá süllyedve. Ez vált azután az erősen feudális jellegű Horthy ellenforradalom paraszt-orientációjának és „derék magyar paraszt”-ideológiájának egyik hagyománykeretévé — amibe persze a parasztság munkásosztállyal szemben való kijátszásának konkrét politikája került. A reformkori paraszt-orientációnak az úri osztályban így továbbélő hagyománya volt az, aminek nevében Gömbös a maga programját, jellemzően mint „új reformkört” hirdette meg. A nemesi liberális népiesség másik, hogy úgy mondjam kisebb kapacitású közvetítője viszont maga a parasztság volt. Sokat beszélünk a parasztságnak bizonyos fokú nacionalizmussal való fertőzöttségéről. Nos, nem kétséges, hogy a XX. századi népiesek osztályukat kifejezve ebből a paraszti nacionalizmusból is táplálkoztak. Természetesen ez nem járta át az egész parasztságot, s nagyrészt felülről sulykolták belé — de alapját mindenképpen a nagy történelmi, 1848-as és reformkori emlék, a nagy nemzeti szerep időközben anakronisztikussá váló tartalma adta, aminthogy ez az alapja különben a magyar parasztságban meglevő patriarchalis hagyományoknak, az uralkodóosztállyal szembeni illúzióknak is. A XX. századi népiesek, úgy gondolom, csak ennyiben, ilyen nagy és általános áttételek révén utódai csak a XIX. századi népieseknek s vigyáznunk kell, hogy se az analógiákat, se az újabbkoriak hivatkozásait ne vegyük egyszersmind a történelmi kapcsolat bizonyítékának.

Befejezésül egy apró, de a szemlélet analógiáját bizonyító mozzanatra szeretném felhívni a figyelmet — s ez már a XIX. századi népiesség kutatása szempontjából bir érdekkel, — nevezetesen, hogy a XX. századi népiesek paraszt-szociológiájának — ismertető, feltáró, leíró irodalmának csíráit, olykor meglepően hasonló, s a szépirodalomba is benyomuló előzményeit a reformkori népies irodalomban találjuk fel. — Egy megye, vagy falu parasztságának helyzetéről, szociális állapotáról, életviszonyairól, szokásairól igen sok jelentést, de publikációkat is olvashatunk, — a néptanító, népoktató irodalom is igen sokszor elemi közelségű, néprajzi hitelességű ábrázolásává lesz a paraszti életnek s a reformkori novella és regényirodalomba — sokszor ugyan még a romantika egzotikum-keresése nyomán — de beszűremkedik egy-egy parasztház belsejének részletes leírása, vagy valami sajátos pásztor-, vagy halászéletforma néprajzi igényű ismertetése. A reformkori irodalommal foglalkozó irodalomtörté-

nész ezt a jelenséget kétségtelenül a XX. századi népies alkotások ismeretében tudja kellően értékelni.

Összegezve: A XX. századi népiesség bíralt ideológiai fogyatékoságai nem abból származnak, hogy meg akarták oldani a parasztkérdést, hogy helyet akarnak a nap alatt a parasztságnak — mindez és mindenek eszmei művészi következménye történelmi érdek — hanem a torzulások mindig ott kezdődtek, mikor ezt a parasztképviselést kiterjesztették a nemzetre is, mikor a parasztságot, mint a XX. századi nemzet letéteményesét fogták fel.

TIBORC ZSIGMOND

MÉGEGYSZER A „MAGYAR SZOCIALISZTIKUS LIRA ELŐZMÉNYEIRŐL ÉS KEZDETEIRŐL“

Komlós Aladár fenti című, a MTA folyóiratában; majd külön lenyomatban is — megjelent tanulmányáról irtam ismertetőt az *Irodalomtörténet* 1958. évi második számában. Cik kemre Komlós *Választ* írt, amelyre csak most áll módomban észrevételeimet megtenni.

Igaz, hogy tollamat a kegyelet is vezeti, de az a törekvés is, hogy az úttörők megkapják az irodalomban azt a helyet, amelyet munkásságuk megérdemel. Nem „tartalomjegyzék”-re és „kádertlapok”-ra gondolok, hanem az úttörők munkájának irodalomtörténeti jelentőségére.

Újból téved Komlós, midőn azt írja, hogy azoknak a költőknek a verse, akiket én felemlíték, a Mezőfi-féle *Népolvasótárban* jelentek meg és a szerkesztő más lapokból vette át e verseket. Gábor Andor *A gyár* című verse 1905. V. 24-én, *Uj Messiás* c. költeménye 1905. VI. 8-án, Szép Ernő *Strófák az utcasarokról* c. verse 1906. június 17-én, Madarász Emil két költeménye pedig 1905. V. 21-én a *Népszava tárcarovatában* jelent meg.

Nincs igaza Komlósnak Peterdi Andor esetében sem. Igaz, hogy a költő szociális verseit tartalmazó kötete csak 1906-ban jelent meg, de a versek már megelőzőleg a sajtóban is napvilágot láttak. Ugyanez vonatkozik Tuba Károlyra is.

Farkas Antallal kapcsolatban azt írja Komlós, hogy nem osztja Ady véleményét, aki „talán a legkülönb proletár költőnek” tartotta Farkas Antalt. Hozzáfűzi azt is, hogy én vagyok az egyedüli, aki ezt elfogadja. Nos, így is jó társaságban volnék, de elismerik ezt mindazok, akik Farkas Antal költészetét jól ismerik. Itt csak Révész Mihály néhány sorát idézem: „Elemzésre vár még, hogy Farkas Antal, aki 3 évtizednél hosszabb időn át volt a munkásság lírikusa és harmonása, hogyan is felejthetőddt el halála után egynéhány esztendőre . . . Meggyőződésem, hogy hamarosan igazságot kap, hogy megindul az átértékelés, megismertetés, népszerűsítés, tanítás sorozata.” (*A munkás könyve*. Szociáldemokrata Párt kiadása 1943. Dr. Révész Mihály: *A költő és a munkások*. 66. o.)

Itt említem meg azt is, hogy Komlós Aladár, Farkas Antal költészetének ismertetésénél elfeledkezett a költőnek egy fontos verses könyvéről, a *Bujdosó Péter versesköttyvéről*, amely Bécsben jelent meg 1905-ben.

Bodrogi Zsigmond dalköltővel kapcsolatban csak azt jegyzem meg, hogy ennek a „kávéházi nótacsinaló”-nak nem egy dala vált a nép ajkán valóságos népdallá és aki ilyeneket alkot, azt megilleti a hely a magyar líra történetében, különösen akkor, amikor e téren is egész újat nyújt, megteremtven a — szocialista népdalt.

Külföldi Viktorról azért emlékeztem meg, mert ő is azok közé a vezetők közé tartozott, akik jól tudtak magyarul. Ami pedig azt illeti, hogy „bevándorolt” arról csak annyit, hogy inkább csak „öbbe hozták”, mert 3 éves korában került Magyarországra, itten nevelkedett és így sokkal inkább magyar, mint „külföldi”.

Lafargue, Lassalle műveit azért említettem, hogy kimutassam, hogy volt marxista irodalom és rendszeres oktatómunka is és idetartozik Brutus (Bokányi Dezső) könyve is, Marx életéről és működéséről.

Gúnyosan — kétszer is — kiemeli, hogy azt írom, „vállvetve” bánik a pártirodalommal, noha egy kis jóakarattal kitalálhatta volna, hogy az géphiba a „vállveregetve” helyett. Én főntartalom állításomat a József Attila idézet ellenére is, mert nézetem szerint az úttörők munkássága nélkül József Attila, de maga Ady Endre is csak nehezen jutott volna el a forradalmi költészethez.

VÁLASZ

Vitatott tanulmányomban elmondtam, hogy Mezőfi Vilmos *Népolvasótára* 1897-ben „adott először színvonalas irodalmat a magyar proletároknak”, s jellemzésül felsoroltam néhány költőt, akik e folyóiratban megjelentek (301. l.) Tiborc hiányosnak találta e felsorolást, mert nem említettem meg X. és Y. nevét, akik pedig szintén dolgoztak a munkássajtóban. Mivel a jelek szerint különböző logikák szerint gondolkozunk, eddig nem gondoltam arra, hogy oly költőket kerestem rajtam, akiknek verseit — a *Népszava* közölte 1905-ben. Gondolnom kellett volna rá.

Minapi vitacikkében Tiborc annak bizonyítására, hogy a szociáldemokrata párt már 1909 előtt, 1894-től kezdve lefordította Marx és Engels főműveit, felsorolta — Lafargue, Lassalle és Bokányi könyveit is. Ellenvetésemre, hogy Lafargue stb. könyvei mégsem tartoznak Marx és Engels főművei közé, azzal menti eljárását, hogy ki akarta mutatni: már 1894-től volt magyar marxista irodalom. De ezt senkisémet vontam kétségbe. Ha Tiborc ezt kívánná bizonyítani, felhívom figyelmét, hogy már nemcsak 1894-től, de a 40-es évektől fogva volt. Amennyiben a kérdés érdeklő, adatokkal szívesen állok rendelkezésére.

CSEKEY ISTVÁN

LISZT FERENC BARANYÁBAN

„Vezércsillagom, jeligém, hogy Magyarország egykor büszkén hivatkozhatnék ram.”

(Temesvár, 1846' nov. 10. Liszt Ferenc levele báró Augusz Antalhoz. 1846–1878. Kiadja Csapo V Imos. Budapest, 1911. 36. 1.)

Kossuth Lajoson kívül talán senki sem szerzett oly nagy hirt és világnépszerűséget a magyarságnak, mint Liszt Ferenc.¹ De mily vétkes mulasztása a múltnak, hogy egyikőjüknek sincs nagyságukhoz méltó, részletes magyar életrajzuk. Ha vissztékintünk a húsz évvel ezelőtt rendezett Liszt-émlékévre, alig járult hozzá valami újjal Liszt élettörténetéhez.² Kétségtelen, hogy egy monumentális monográfia egyik legfőbb feladata Liszt magyar zenei forrásainak feltárása és beható elemzése lenne. Ehhez pedig szükséges a kor magyar zenei emlékeinek tudományos felkutatása, amin tudomásunk szerint egy munkaközösség már évek óta dolgozik.³ Amde Liszt Ferenc nagy magyar életrajzát mégis egy szerzőnek kellene megírnia, aki kezében tudja tartani e nagy ember szövevényes életének sokfelé ágazó, tarka szálait. Amig ez megtörténik, a magyar helytörténetírás hálás feladata, hogy Liszt egy-egy magyar városához való viszonyát kutassa és egybegyűjtse esetleges ottani hangversenyek emlékeit.⁴

A Lisztről eddig megjelent legtudományosabb monográfia *Peter Raabe* kétkötetes német műve. Első kötete Liszt életrajzát, a második pedig alkotásait tárgyalja.⁵ *Raabe* életrajza azonban eklektikus mű. Maga kijelenti, hogy Liszt gazdag élettörténetéből csak azokat az eseményeket válogatta ki, amelyek életpályáján fontosabb szerepet játszottak.⁶ A magyar források már a nyelvi nehézség miatt sem álltak kellő számban rendelkezésére. Így azután Liszt 1846-i pécsi szerepléséről csupán mellékesen emlékezik meg az „Esztergomi mise” című műve keletkezésével kapcsolatban, majd az életrajz végén közölt időrendi táblázatban ilyenképpen: „1846. 13. April: Prag, dann Ungarn. Aug.: Agram. Okt.: Reise nach Siebenbürgen, Bukarest, Debreczen, Temesvar, Arad, Lugos, Szekszard, Fünfkirchen.” Ez a „Zeittafel” már azért is sántít, mert a sorrendet egészen megzavarja. Helyesen ugyanis így fest: Szekszárdra érkezett 1846. október 13-án, Pécssett hangversenyezett 25-én és 26-án, november 2-án és 4-én Temesvárt, 8-án Aradon, 15-én Lugoson, 18-án Nagyszebenben, 26-án, 29-én és december 3-án Kolozsvárt, 8-án Nagyenyeden; onnan Bukarestbe utazott, majd Iaşiba és Kijevbe, ahol 1847 egész februárját töltötte. Itt ismerkedett meg az orosz hadseregben szolgáló, de német származású Nikolaus Sayn-Wittgenstein herceg feleségével, a lengyel születésű Carolyne Iwanowskyval, aki kísérője lett további életútjainak.

*

Liszt talán soha el nem jutott volna Pécsre, ha gyakrabban fel nem keresi barátját, Augusz Antal Tolna megyei alispánt. Néha egész művészgárda gyűlt egybe körülötte Auguszék vendégszerető kúriájában. Ezek a találkozások Szekszárdot hetekre-hónapokra valósággal zene-

¹ Ezt már tüzetesen megállapítottuk akadémiai értekezésünkben: Liszt Ferenc származása és hazatiltága. Budapest, 1937. 3. 4. 1. (Értekezések a nyelv- és széptudományi osztály köréből. 25. 9. sz.)

² Utat mutatott e munkának *Szabolcsi Bence*: A XIX. század magyar romantikus zenéje, Budapest, 1951. 211 l. Vö. továbbá *oltán Gábor* 1: Die ungarischen Stilleigentumlichkeiten in den musikalischen Werken Franz Liszts. Berlin Leipzig, 1931. (Ungarische Bibliothek. 1. Reihe. 16.) Major Ervin: Liszt Ferenc és a magyar zenetörténet. (Forrástanulmányok Liszt magyar műveiről.) Budapest, 1940. (Magyar zenei dolgozatok. 4. 5.)

³ Ilyen tanulmányaink: Liszt Ferenc Szegedért. (Napkelet, XV – 1937. 673–682. l.) Pedig Liszt Szegeden nem is hangversenyezett, de fél Európát megmozgatta a szegedi árvízkarosultakért 1879-ben. A *Revive Szegedin!* című szerzeményének eredeti kéziratát megszereltük kulföldről 1936-ban a szegedi Somogyi Könyvtárnak. – 1846. és 1879. évi kolozsvári hangversenyeknek eredeti forrásokon nyugvó történetét megírtuk: Liszt Ferenc Kolozsvárt. (Széphalom, XII 1942. 63–70. l.)

⁴ *Peter Raabe*: Franz Liszt. 1. Buch: Liszts Leben. 2. Buch: Liszts Schaffen. Stuttgart Berlin, 1931. (9) 325 p. 4 t.; 379 p. 5 t.

⁵ 1. m. 1. Buch, 80–81. p.

életünk központjává avatták. Liszt 1840-től 1846-ig nem volt Magyarországon; Európa országait járta. Weimarból 1846. április 30-án ért Pestre. Ottani diadalai után egy kis bécsi, zágrábi és győri vargabetűvel októberben ismét Pesten termelt és 13-án Augusz barátjának látogatására Szekszárdra érkezett. Durrogott a mozsár, amikor a hajó Tolnán kikötött; megyei küldöttség fogadta, és diadalmenetben ért úttal először Szekszárdra, ahol este a Lövészegylet fáklyászenével tisztelte meg.

A következő napokon kirándultak a környékre. Az egyik ilyen látogatásról olvassuk *Frankenburg Adolf* folyóiratában: „A’ napokban majd szomorú sors érte Liszt urat. Ugyanis A[uguss] A[ntal] alispányunkkal, kinek ezen nagyférfiú ittlétét, a’ nyert műelveket ’s némelly sinlődő intézeteink pénzalapján tett segélyt köszönhetjük, szomszéd Viczay ’s Apponyi grófoknál levén: hazafelé jöttükben egy árokba dűltek, sérülésük azonban, hála Istennek, nem volt tete- mes ’s éji kalandoraink a’ kocsiból kieviczkélve, minthogy annak helyrehozásáról szó sem lehetett, egy közellevő molnár rázós kocsiján döcöggtették be Sexárdra a’ világ legdrágább Lisztjét.”⁶ Október 18-án délután volt a hangversenye a megyeháza termében. Erre még a szomszédos Pest, Baranya és Bács, valamint a távolabbi dunántúli megyékből, Somogy, Fejér, sőt Vas és Zala megyékből is sokan eljöttek. Október 22-én ünnepelték Liszt 35. születésnapját. Tiszteletére fényes estélyt rendeztek. Ismét fáklyászene vonult fel, mire Liszt nyitott ablaknál a Rákóczi-induló variációit játszotta. 24-én utazott el Pécsre.⁷

Lisztet nagy hangversenykörútjára *Petrichevich Horváth Lázár*, a HONDERÚ című irodalmi és művészeti folyóirat szerkesztője, a Magyar Tudományos Akadémia lev. tagja is elkísérte. Tudósításaiból megtudjuk, hogy Pécsről 14 tagú küldöttség érkezett Liszt szekszárdi hangversenyére, hogy meghívja Pécsre.⁸ E deputáció lelke Witt János, a pécsi székesegyház kiváló hegedűse volt. Witt atyjának csehországi német származása ellenre igen jó magyar ember lehetett. Egyike volt ugyanis ama tizenhat pécsi polgárnak, akiket a szabadságharcban Pécs megszállója, Stokucha osztrák őrnagy 1849. június 24-i kiáltványában pártütőknek nyilvánított.⁹

Liszt eleget tett a pécsiek meghívásának és október 24-én délután Augusz és *Petrichevich Horváth* társaságában Szekszárdról Nádasdra (később Püspök-, ma Mecseknádasd) érkezett és a püspök nyaralójában szállott meg. Pécsről valószínűleg ismét Witt buzgólkodására egy férfinégyes utazott elébe, hogy a kor szokása szerint német nyelvű szerenáddal tisztelje meg a nagy vendéget. E vokálnégyes tagjai voltak Witten kívül Schmidt Péter, a székesegyház orgonistája s a tanítóképző ének- és zenetanára; továbbá Radenich Imre, aki később városi tanácsnok lett a Bach-korszakban. Mindhárman alapító tagjai voltak az 1847-ben először megalakult Pécsi Dalárdának. A negyedik dalos pedig *Karlitzky Ágoston* csellistaként működött a pécsi német színtársulatnál és zenetanárként a ciszterek gimnáziumában.¹⁰

Hogy Pécsért ennyire érdeklődtek a kor leghíresebb zongoravirtuóza iránt, főleg a város régi zenekultúrájával magyarázható. A székesegyház körül előbb az egyházi zene fejlődött ki,¹¹ majd belőle, illetőleg vele párhuzamosan a világi. Hozzájárult, hogy a török kiűzése után Pécs jórészt németekkel telepítették be. Ők hozták magukkal a nyugati, illetőleg dunántúli városokba, Pozsonyba, Sopronba és Pécsre a dalosegyletek eszméjét.

Liszt ittjártakor a körülbelül tizenötezer lakosú Pécs a palatinuskor álmos életét élte. De a kézműipar korában éppen 1846 februárjában keresi fel Kossuth Pécsét, „a leendő gyár- várost”, hogy megtekintse a szénbányákat és a vasgyárat. Az előző évben alapítják a Pécsi

⁶ Életképek, 6. k. 7. sz. 1846. oct. 24. a boríték első lapján.

⁷ Budapesti Híradó, 1846. okt. 30. — Liszt szekszárdi időzéseinek jó összefoglalása *Bodnár István*: Liszt Ferenc Szekszárdon. (Tolnamegyei Ujság, 1929. apr. 20., 27., máj. 4. és 11. sz.) — Uő: A szekszárdi kaszinó kilencven éve. A Liszt-émléktábla leleplezése. Szekszárd, 1934. 40–54. l. — Uő: Liszt Ferenc emléktáblája. (Bezerédj István és a szazéves szekszárdi kaszinó, Szekszárd, 1942. 186–190. l.) — Liszt első szekszárdi hangversenyének műsorát, melynek egyetlen példánya a Szekszárdi Állami Levéltárban van, itt közöljük hasonmásban.

⁸ Honderú, IV—1846. 2. fele 17. sz. Őszutó (okt.) 27. 334. l. — Ugyanígy Der Ungar, V—1846. 29. Oct. 2131. Sp.

⁹ A kiáltvány szövege közölve: A Dunántúl évkönyve 1934. A százéves nyomda. 1834–1934. Pécs, 1933. 29. l. — Witt János Pécsváradon született 1807. máj. 21-én s meghalt Pécsen 1887. máj. 10-én. Iskoláit Pécsen végezte. Édesapja, aki a Pécsváradon állomásozó lovas ezredtörzs zenekarának volt harsonasa (*Tubicen*), felismerően zenei tehetségét, a bécsi zenekonzervatóriumba küldte, ahol a híres Malseder professzor kiváló hegedűst nevelt belőle. Ő volt Pécsen az első hegedűoktató. (Ezeket az adatokat részben *Várhalmi Oszkar* volt szíves közölni velünk készülő összefoglaló pécsi zenetörténetéből. Kutatásaink sokirányú támogatását innen is hálásan köszönjük neki.) — *Vá halmi*, ellentétben az előző jegyzetben közölt egykorú és hiteleseknek látszó forrásokkal, nem is szól a 14 tagú „választmány”-ról, hanem egyedül Wittnek tulajdonítja Liszt szekszárdi meghívását Pécsre. Ld. tole: Liszt Ferenc Pécsen, 1846-ban. (A Zene. XVII—1936. 196. l.)

¹⁰ Ld. *Karl Wachauer*: Franz Liszt in Fünfkirchen. (Fünfkirchner Zeitung, 8. Aug. 1886.) — *Rónaky Kálmán* még panaszkodik a tudósítás hianyossága miatt, hogy nem jegyezte fel a dalnokok nevéit. Liszt Ferenc hangversenye Pécsen 1846-ban. (Pécsi Napló, 1927. okt. 16.)

¹¹ I. d. részletesebben *Taksonyi József*: Pécs egyházzenei művelődése a XVIII. században. Pécs, 1935. 78 l. (Specimina dissertationum facultatis philosophicae... unive:rsitatis... 81.)

Takarékpénztárat. Abban az évben egyenesedik ki a Nagypiac (ma Széchenyi tér) keleti oldala, amelyen megépül a Nádor-szálló, alatta Zsolnay Miklós két háza, és a sarkon Littke szabó háza. Már érezhető a társadalom megjavult gazdasági helyzete folytán kulturális emelkedése. A művelődési intézményeknek, mint a bölcsészeti és jogi akadémia, a két nyilvános könyvtár, a színház, az előadói termek, a két kaszinó, a „Pécsi Aurora” évkönyv stb., volt következménye a XVIII. század hagyományaiból szervesen fejlődött zenekultúra, amely már kedvezett helyi zenei kiválóságok (Amtmann Prosper, Weidinger Imre stb.) kifejlődésének is. *Déryné* írta a huszas évek Pécséről, hogy „ott igen műértő közönség volt, mely igen szeretett színházba járni és sok muzsikaért volt. Itt muzsika-kar is volt... Adhattunk nagyobb szerű daljátékokat... mindenütt volt zongora. Mindenütt énekléssel töltöttük az időt”.¹² Ez egyre szélesebb rétegeket magábaölelő zenekultúra művelőinek volt fő érdeme, hogy korának legnagyobb magyar zenevirtuózát egy ízben el tudták csábítani Pécsre Szekszárdról és itt időzését a maguk egyszerűbb, de művészi eszközeivel feledhetetlen ünneppé avatni.

Eleinte természetesen német nyelven és szellemben terjesztették a zenét. A múlt század derekáiig azonban a magyar kultúra már meghódította magának a német eredetű városi polgárság javarészét. E nevéükben még német, de szívükben már magyar dalosok,¹³ akik abban az időben már javában tervezték a Pécsi Dalárda megalapítását, német szövegű férfinégyesekkel üdvözölték a magyar nemzeti büszkeség világhírű képviselőjét és a nádasdi vacsora alatt panaszokdtak Lisztnek, hogy nem kapnak Pestről magyar dalokat.¹⁴ Erre a magyar zene történetében páratlan jelenet következett, amely az egykorú tudósítás szerint a következőképpen folyt le: „Liszt azonnal még vacsora alatt componalt egy gyönyörű quartettet, mellyhez szövegül P[etrichевич] H[orváth] L[ázár] Garaynak A p a t a k h o z című költeményét választá. Ez azonnal a lény tanulva, s még a vacsora’ folytában énekléve. Ezután mulatságos versenygés támadt a partitúra’ birtokjoga fölött. Az urad. tisztartó az archivum — a dalnokok pedig a pécsi zeneegylet’ számára vindicálták azt, — míg ez utósóknak sikerült azt ellopniok, s ekkép a mű’ birtokába jutva, a másik praetendst az extra dominium apellálásra utasítatniok.” (Uo.)

Sajnos, e quartett eredeti kéziratát elveszték. Csupán másolatát találta meg *Várhalmi* a Pécsi Dalárda levéltárában első karnagyának, *Wachauer Károlynak* a hatvanas évekből származó kéziratában. Ennek hasonmását 1956-ban közöltük azzal a megjegyzéssel, hogy tévesen tünteti fel szövetség szerzőnek *Horváth Lázárt*, mert szerzője *Garay János* volt, akinek 1845-ben Liszt Ferenchez írt versével üdvözölték Pesten 1846. április 30-án a „világ vándorát”, amikor hat év után oda ismét visszatért.¹⁵ *Garay*, a magyar Tudományos Akadémia levelező tagja, 14 év után ugyanez év augusztus 27-én látogatott el újból szülővárosába, Szekszárdra,¹⁶ és így nagyon valószínű, hogy *Petrichевич Horváth Szekszárdon* zesebbé rejtette a város koszoris költőjének verseit és Nádasdon hirdeten így tett eleget Liszt kívánságának.

Hogy a magyar zeneirodalom mily gyöngye lábon járt még abban az időben, mi sem bizonyítja jobban, mint hogy Lisztnek ez az első magyar szövegre írt szerzeménye idehaza is teljesen feledésbe merült. Legelőször 1874-ben jelent meg az APOLLO című zeneműfolyóiratban „A patakcsa” címmel.¹⁷ Ezt a címet a nádasdi asztaltársaság *Garay* versének első sorából adta, de a költemény eredeti címe *Garay* valamennyi versének kiadásában „A pataknál”.¹⁸ Igaz, hogy a vers első sorában még *Garay* költeményeinek 1843-i első kiadásában is „patacska” olvasható, de később nyelvilag helyesebb formájában mindig „patakcsa”. Szerintünk bár helye-

¹² *Déryné Naplója*... Sajtó alá rendezte *Bayer József*. Budapest (1900). 2. k. 12. l. — *Déryné emlékezése*... Sajtó alá rendezte *Réz Pál*. Budapest 1955. 1. k. 356. l.

¹³ A pécsi Apáca (ma Geisler Éta) utcában a 12. számú házon van egy „Édes hazánk, kedves dalunk” felírási emléktábla, amely a Pécsi Dalárda megalakulását (1862) örökíti meg. A magyar dal első pécsi énekesei mind német származásúak voltak. *Ld. Csekey István*: A magyar nemzetfoglalom. Szeged, 1938. 57. l. (Acta... universitatis. Sectio: juridico-politica. 13. t. Klny. a Menyháth-émlékkönyvből.)

¹⁴ *Ld. Liszt Ferenc*’ alsó magyarországi diadalutja. (Honderű, IV — 1846. 2. fele 20. sz. Őszutó (nov.) 17, 396. l.)

¹⁵ Magyarázatos kiadása: „Hírhedett zenése a világnak...” Egykorú versek Liszt Ferenchez. Összegyűjtötte, bevezette és magyarázatokkal ellátta *Csekey István* és *Diósi Géza*. Szeged, 1936. 36 — 37. l. — A *Wachauer* másolta hangjegyet A „patacska”-ról ha onnásban közöltük: Liszt Ferenc Baranyában. Pécs 1956. 24. l. 4. t. (ATTIT és a Megyel Tan cs V. B. Nép üvelési Ösztályanak ki: d.) Ism. Dunántúli Napló, 1956. okt. 21. és 1957. jan. 11. — *Gara* „A pataknál” című költeményét *Va ha Károl*. „Úze et” címmel átköltöte te úgyhgy újabban Liszt kompozícióját erre a mod rn szövegre é: ekilk. Közölve: Dunántúli Napló 1957. okt 22.

¹⁶ *Ld. Pesti Divatlap*, 1. felelvi folyam 1846. 816. l.

¹⁷ 3. k. 13 — 14. sz. 114. l. Innen újból lenyomatva EGRI DALNOK 2. sorozat. 1880. 5. füz. 53. l. 39. karszám.

¹⁸ Megjelent először a *Garay* szerkesztette HAJNAL (Hazal almanach) 1838-l 2. évfolyamában 203. l. (Ebben első sorában: „patacska”) — *Garay János* versel. Pest, 1843. 26. l. (Ebben: „patacska”) — *Garay János* összes költeményei. Kiadta *Ney Ferenc*. Pest, 1854. 20. l. — A harmadik legrészletesebb tudományos kiadás: *Garay János* összes munkái. Sajtó alá rendezte, jegyzetekkel és élettrajzával kísérte *Ferenczy József*. 1 — 5. k. Budapest. 1886 — 1887. 1. k. 124. l. Meg kell jegyeznünk, hogy az irodalomtörténész *Ferenczy* nem tud róla, hogy e költeményt Liszt megzenésítette (1. k. 342. l.).

sebb lenne Liszt kórusának címéül is *Garay* költeményének eredeti címét („A pataknál”) használni, mivel azonban az APOLLO közlései folytán „A patakcsa” címmel került be a zeneirodalomba, megmaradhatunk mellette.

Az APOLLO hangjegyfűzet borítólapján olvasható cikkekcske: „Az első magyar férfi négyes” minden bizonnyal a folyóirat szerkesztője, *Fellegi Viktor* tollából származott.¹⁹ A cikk idézi *Ábrányi Emil* 34 soros közlését (nyilván a levele nyomán) a kis férfinégyes történetéről. Schmidt Péter 1873-ban küldte meg a kórus kéziratát az APOLLO szerkesztőségének. Igen nagy a valószínűsége, hogy ez Liszt eredeti kézírata lehetett, és így a becses Liszt-ereklye vagy az APOLLO szerkesztőségének esetleg még meglevő iratai közt lappanghat, vagy pedig ott vezetett nyoma. A kézirat történetét illetően Schmidt Péter, „ki már levelezését is alig végezheté önmaga”,²⁰ *Ábrányi Emil*t ajánlotta a lap szerkesztőjének. *Ábrányi* azután az említett kis közleményében azt írja, hogy „A patakcsa” szövegét *Petrichevich Horváth Lázár* írta. A bevezető sorokban azonban a szerkesztő megjegyzi, hogy Lisztet errenézve 1873—74-ben nem kérdezték meg, mert „ily csekélynek látszó episdra nem igen fog már emlékezni”.

Ezekből az adatmozaikokból most már úgy rekonstruálhatjuk a történetet, hogy a pécsi dalosok kérésére Nádason 1846. október 24-én *Petrichevich Horváth Garay*nak „A pataknál” című versét adta oda Lisztnek. A dalosok a kéziratért folytatott küzdelmükben valószínűleg nem írták följé *Garay* költeményének eredeti címét, sőt talán még a szerzőjéről is megfeledkeztek. Amikor azután Schmidt Péter röviddel halála előtt eljuttatta Liszt eredeti kéziratát az APOLLO szerkesztőségébe, a darab első sorának végződéséből „A patakcsa” címet adhatta, szerzőjéül pedig *Petrichevich Horváthot* jelölte meg, aki Lisztnek a versikét azzal nyújtotta át, hogy zenésítse meg. Nyilván ezt a folyamatot bizonyítja Wachauernek minden valószínűség szerint az eredetiről készült és tőlünk 1956-ban hasonmásban közölt másolata.²¹ Ehhez még hozzáfűzhetjük, hogy amikor az 1847-ben alakult első Pécsi Dalárda a tagok szétszéledése miatt hamarosan feloszlott, irat- és hangjegytárát Schmidt vette magához megőrzésre, majd ő adta át az 1862-ben újra alakult, később híres királydíjas Pécsi Dalárdának.²² Ekkor készülhettek a Wachauer-féle másolatok a dalárda tagjai számára.

A nádasi férfinégyes keletkezésének rövid történetét a HONDERŰ nyomán felemlítette már *Somssich Andor* 1925-ben megjelent Liszt-életrajzában,²³ valamint *Rónaky Kálmán* 1927-i cikkében.²⁴ Magát a férfikart pedig *Major Ervin* közölte harmadizban az APOLLO című férfikari gyűjtemény 1936 januári számában.²⁵ Ez megegyezik az 1874-i első közléssel. De még ugyanabban az évben negy. dszer is közzétette az 1874-i APOLLO-beli hangjegy hasonmásával „A régi magyar férfikari-irodalom” című cikkében.²⁶ *Major* hívta fel rá hosszú idő után a Liszt-emlékévben mindkét közleményben a figyelmet — ismervén az APOLLO és a ZENÉSZETI LAPOK 1874-i magyarázatait —, hogy ez volt Liszt első kompozíciója magyar szövegre.²⁷

Most, röviddel utána, hogy megnyílt Pécsen a „Liszt Ferenc Hangversenyterem”, két újságcikkben irányítottuk Liszt pécsi hangversenyeire és nádasi szerzeményére a közfigyelmet.²⁸ Egyben jónak láttuk végre módszeres kutatással megírni a történeteket, összegezve

¹⁹ Szószertint átvette a Zenészet Lapok, XIV—1874. júl. 12-i 11. sz. 83. l.

²⁰ Schmidt volt a dalosok legjelentékenyebb tagja. 1799. aug. 15-én Grabócán (Tolna megye) született és 1874. márc. 28-án Pécsen halt meg. Eletrajza és műveinek méltatása *Mecsekötő* (alnév): Schmidt Péter. Zenészet Lapok, IX—1869. 473—476. és 489—494. l. — Ua. Katholikus Neplap, 1868. évf. 2. féltév 33. sz. 257—260. l. Itt Schmidt farnaszetű képevel (257. l.).

²¹ Ez nagyjában megegyezik az APOLLO 1874. évi közlésével, ahol a 6. ütomben a 2. tenor szólamában a-t jelez, míg a Wachauer-féle kópián a-tsz olvasható.

²² Ld. *Haksch Lajos*: A negyvenéves Pécsi Dalárda története (1862—1902). Pécs, 1902. 4. l. Közli Schmidt Péter zsinóros magyarruhás arcképét (9. l.), valamint Wachauer Károlyét is (5. l.).

²³ *Somssich Andor*: Liszt Ferenc élete. Budapest, 1925. 202. l.

²⁴ Ld. fentebb a 10. jegyzetben.

²⁵ 153. sz. 2—3. l. 763. karszám. Ennek mellékleteként külön lapon említi a Liszt-mű keletkezésének rövid történetét. XXXIX—1936. 153. sz.

²⁶ A magyar muzsika könyve. Szerk. *Molnár Imre*. Budapest, 1936. 136. l. — De felemlítette még *Major* a következő tanulmányában is: Liszt Ferenc és a magyar zenetörténet. Budapest, 1940. 21. l. Magyar zenei dolgozatok. Szerk. *Kodály Zoltán*. 4—5.) (Kiny. az Ethnographia—Népelet 1939. évf.-ából.) — *Major Ervin*, a Zeneművészeti Főiskola tanára oly sokoldalúan támogatta kutatásainkat, hogy a hála legcsekélyebb megnyilvánulása irányában a nyilvános köszönet.

²⁷ Már 1936 februárjában jelent meg *Várhalmi Oszkár* idézett tanulmánya (9. jegyzet), amely igyekezett az eredeti forrásokat felhasználni. Egészen az ő cikke nyomán készült *Papp Viktor* rövid ismertetése: Liszt Ferenc és Pécs kapcsolatáról. (Önnepi játékok június 10—14. Missa solemnis. Pécs, 1936. 6—9. l.) — *Gárdonyi Zoltán* pedig csupán megállapítja, hogy „A patakcsa” volt Lisztnek magyar szövegre írott kompozíciói közt a legkorábbi, de keletkezését nem ismerteteli. Liszt Ferenc magyar stílusa. Budapest, 1936. 27. és 121. l. (Muscologia Hungarica 3.) A két nyelvű mű francia szövegéből az idevonatkozó jegyzetet kihagyta. — Ld. még erre vonatkozólag *Gál Endre*: A kétnapos pécsi zeneünnep. (Magyar Nemzet, 1942. nov. 21.) E cikk kivonata: Pécsi egyházzenei napok. 1942. november 16—17. Pécs, 1942. 19—20. l.

²⁸ Liszt Ferenc Pécsen. (Dunántúli Napló, 1954. okt. 24.) — Liszt Ferenc pécsi hangversenyeinek ereklyéi. (Uo. 1954. dec. 5.) — E cikkeink visszhangjaként közölték a napilapok, hogy Liszt Ferenc emléktáblát állítanak Mecsek-nádason. (Uo. és Szabad Nép, 1955. febr. 12.) — Híreinkre íktatta a budapesti es

az egykorú eredeti forrásokot és egybegyűjtve a rájuk vonatkozó, lehetőleg teljes irodalmat. Mulasztása volt ugyanis régebbi zeneirodalmunknak, hogy engedte feledésbe merülni Liszt' első magyar szövegre irt kompozícióját, amiről így a külföld sem vehetett tudomást. Ennek a nemtörődömségnek lett a következménye, hogy Liszt érdekes kis férfikarát nem ismeri a külföldi Liszt-irodalom, és nem szerepel Liszt műveinek jegyzékeiben sem.²⁹ Igaz, hogy *Garaynak* nem a legjobb versei közül választotta ki a különben sem erős kritikái érzékű *Petrichevich Horváth* a költeményt, és a mű zenei prozodiája sem kifogástalan, stílusában pedig magyaros elemet hiába keresünk: mégis büszkék lehetünk rá éppen mi pécsiek, hogy Liszt Ferenc első magyar szövegre készült szerzeményét pécsiek kívánságára és pécsi hangversenyeivel kapcsolatosan Baranyában írta.

*

Másnap, október 25-én, szerdán reggel Liszt és kísérete a püspök fogatán Pécsre érkezett. A püspöknél szálltak meg, aki délben fényes lakomát rendezett világhírű vendége tiszteletére. Mivel Lisztről köztudomású volt, hogy kérésre nem szeretett társaságban játszani, a házigazda — ügyes ötlettel — ebéd után néhány hangot ütött meg a zongorán. Liszt megértette a célzást, leült a zongorához és kijelentette, hogy a megkezdett nyomon fog haladni. Scitovszky János püspököt nemcsak Liszt művészete, hanem nagy műveltsége és kiváló emberi tulajdonságai annyira meghódították, hogy „azon zongorát is, melyet Liszt magával hozott, emléklül ritka vendégére, magához váltá”³⁰

„Még az nap esti 7 órakor adá első hangversenyét a csinosan elkészített s a német felírásokat magyarral felcserélt városi színházban.”³¹ Ez volt Pécs első kőszínháza, amelyben 1840-i megnyitása óta csupán német társulatok játszottak. De éppen abban az évben, 1846-ban elhatározták, hogy „a' városi színház egyedül magyar társaságnak adandó bérbe.”³² A részvényt alapon, klasszicista stílusban emelt kétemeletes épület nézőterét a színpaddal egyenlő magasságba emelheték, s e közel ötven méter hosszú teremben hangversenyeket és táncmulatásokat rendezhettek. A színház a jórészt német ajkú tagokból álló Polgári Kaszinó telkének keleti felén a Mária (hajdan Magyar, ma Déryné) utcának azon a részén épült, amely a bírósági épület területéből határos a mai Janus Pannonius gimnázium épületével.³³

A színház bérbevételét Liszt hangversenyének céljára érdekes részletadálékkal világítja meg egy Temesvárról a HONDERÚ szerkesztőségének beküldött cikk, amely vitatkozik a TĚMESVÁRI HIRLAP Lisztet támadó cikkével.³⁴ „Lisztnek minden hangversenyeit — mindenféle ahhoz tartozókkal egyetemben — derék titoknoka Belloni úr intézi el, ki néhány nappal előbb érkezik meg mindenhová, olly rendbe hozni a hangversenyezést, hogy Liszt úrnak semmi de épen semmi más tenni valója ne maradjon, mint zongorájához ülni s aratni a dicsőséget, melyet magas művészete annyira kiérdemel. Botorul állítja tehát kegyed édes hetilap firkász uram, hogy Liszt a pécsi színházigazgatásnak csak 15 forintot ajánlott; mert Belloni úr (Liszt' titoknoka) csak annyit adhatott nekik, amennyit kértek, és mert — nem lévén más színész-társaság akkor Pécsen — 15 pengőért bátran oda is ajánlhaták termüket.”³⁵

A HONDERÚnek kitűnőek lehettek értesülései, hiszen a szerkesztője kísérte el Lisztet egy darabon hangversenykörútján. Lisztnek ugyanis semmi üzleti érzelme sem volt. Hangversenyei körül mindent mintaszerűen elintézett a titkára, Gaetano Belloni.³⁶ Úgy látszik, Bel-

a pécsi rádió ismételtelen műsorába „A patakcsa” előadását. — 1955. okt. 22-e óta pedig a pécsi zeneművészeti szakiskola „Liszt Ferenc Kórusa” mellett a pécsi zenekisiskolának „Liszt Ferenc zenekisiskola” lett a neve. — I. d. még tőlünk: Megkerült Liszt Ferenc pécsi hangversenyzenegorája. (Dunantűll Napló, 1956. apr. 8.) A hírt főlapján közölte a Szabad Nép, 1956. apr. 10. — Tőlünk: Hogyan került meg Liszt Ferenc pécsi hangversenyzenegorája. (Magyar Nemzet, 1956. apr. 26.) — F anz Liszt in Pécs (Fünfkirchen). (Die Musikforschung. Kassel. Bvel. XI—1958. I. H. 69—75. p.)

²⁹ Ilyenek: Thematisches Verzeichniss der Werke von F. LISZT. Von dem Autor verfasst. Leipzig. 1855. 97 p. — Thematisches Verzeichniss der Werke, Bearbeitungen und Transcriptionen von F. LISZT. Neue vervollständigte Ausg. Leipzig é. n. (1877? 1883?) IV, 162 p. — Legteljesebb kiadása azonban Raabe fentebb a 4. jegyzetben idézett művének 2. könyvében: Liszts Schaffen. — Ennek nemli kiegészítései legújabbban *Humphry Searle*: The music of Liszt. London, 1954. VIII. 207. p. *Grove's Dictionary of music and musicians*. 5th ed. 5. vol. London 1954. 263—316. p.

³⁰ Honderú, IV—1846 2. fele 20. sz. Őszuto (nov.) 17. 396. l.

³¹ Életképek, 6. k. 19. sz. 1846. nov. 7. A boríték belső lapjain.

³² Zöld Sándor: Pécs es színháza. (Életképek, 6. k. 1846. 764. l.)

³³ I. d. Theater-Gebäude in Fünfkirchen. Aufgenommen (von) J. Baldauf Ingenieur. 1886. (Pécsi Állami Levéltár, 46. k. u.) F színházat későbbli tulajdonosáról Oertzen-színháznak is neveztek a pécsiek. A Pécsi Állami Levéltárban nemreg előkerült homlokzati rajzat először közölte *Vös Márton*: Az öttornyú város. Budapest, 1936. 173. l. A levéltárbeli rajz ha-onmását 2. táblánkon közöljük. A stílusos épület 1888-ban esett a csakányok áldozatául.

³⁴ 1846. evi 384. sz.

³⁵ Honderú, IV—1846. 2. fele. 23. sz. Télelő (dec.) 8. 456. l.

³⁶ Vö. Raabe I. m. 1. Buch 78. p. és 91. j.

LISZT FERENCZ
SZEGZÁRDI HANGVERSENYÉRŐL
ÉRTESITVÉNY.

1. Abránd Norma felett.
2. Megkérés keringőre. **Webertől.**
3. Üdvözlégység. (Ave Maria)
4. Rémkirály. (Erlkönig) } **Schuberttől.**
5. Magyar dallok.
6. Galoppe Chromatique.

**Kezdet déli 12 órakor a' megyeházi
nagy teremben.**

"A patacska." Horváth Lázáról.

Elő magyar férjeseget, írta Liszt Jereviz
Májdánon, 1846 Október 24.

T. *f*
Mily tiszta vagy patacska Le-látni Kébledig,

B. *f*
Mily tiszta vagy patacska Le-látni Kébledig,

pp.
mindannyi kis kövesre, mely benne rejtezik, mely benne rejtezik;

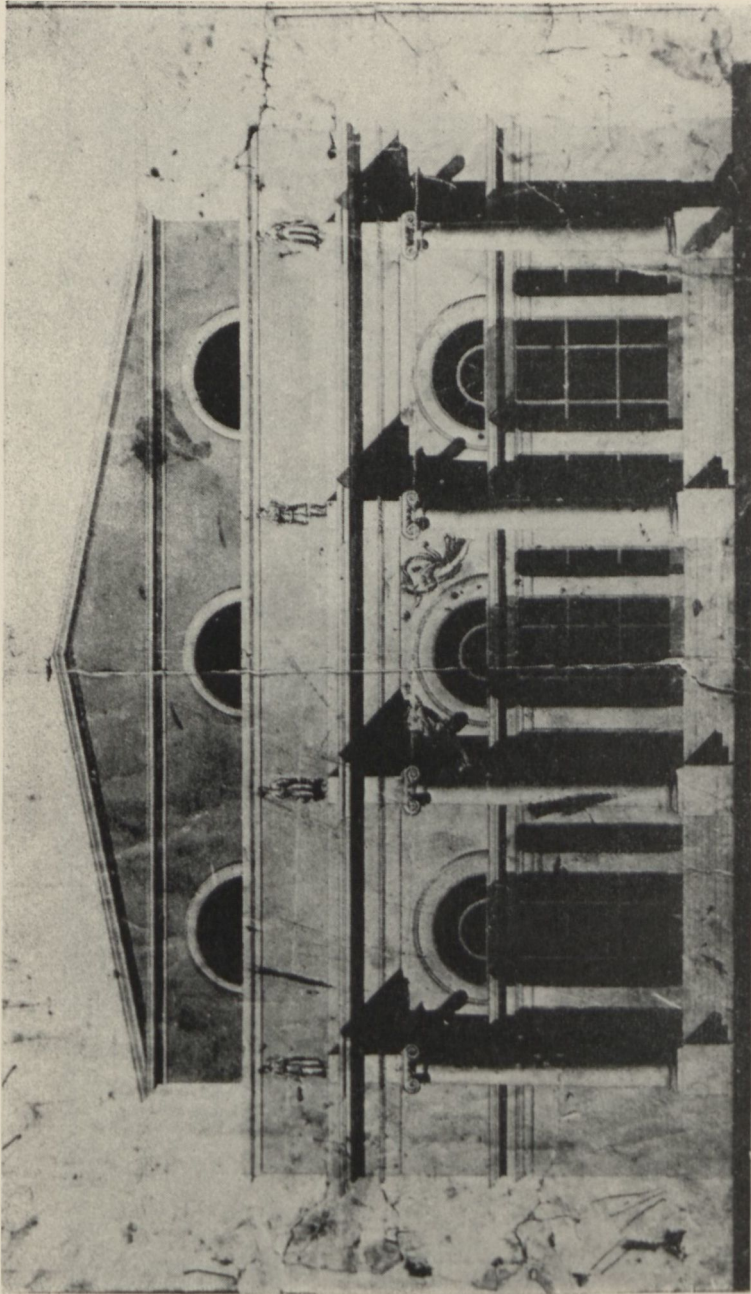
pp.
mindannyi kis kövesre, mely benne rejtezik, mely benne rejtezik.

f
Igy látni szép szeménél, az ő kéblébe le, sáth épen ily köves szűt

f
Igy látni szép szeménél, az ő kéblébe le, sáth épen ily köves szűt

f
sáth épen ily köves szűt Táplál a Kébele! Táplál a Kébele!

f
sáth épen ily köves szűt Táplál a Kébele! Táplál a Kébele.

LISZT FERENCZ.

PÉCSI HANGVERSENYRŐL

ÉRTESÍTÉNY.

1. Andante: Lucie de Sammermeer-től
2. Fantaisie (Albrind) Erdög. Probert-től
3. Tarantelle: Rapsini-től
4. - Mazurka: Chopin-től
5. Polonaise: Jancsi és László-tól
6. Rómeo-tól (C. Althaus)
7. Magyar dallalok.

loni, amint Liszt elfogadta a pécsiek meghívását, nyomban Pécsre utazott, hogy a hangversenyt előkészítse. Ez nemcsak abban nyilvánult meg, hogy meg tudta szerezni az erre legalkalmasabb színháztermet, hanem abban is, hogy művészi műsört nyomatott Pécssett a Lyceum-nyomdában. Büszkén mondhatjuk: talán ez Liszt valamennyi magyarországi műsora között a legművészebb, ami az 1834-ben alapított nyomda korszerűségét hirdeti, négy sajtójával és 73 féle betűtípusával.

A „Liszt Ferenc pécsi hangversenyéről [szóló] értesítvény”-t Tyroler József Pesten készült acélmetszete díszíti, amely Lisztet a zongoránál ábrázolja, de fordított irányba néz, mint az eredetin. E féalakot 1846-ban Joseph Kriehuber bécsi művész készítette színes kőrajkként. Maga a festő, valamint Berlioz, Czerny és Ernst hallgatja Liszt játékát. A litográfia címe: *Une matinée chez Liszt*. Ebből a kompozícióból metszette ki Tyroler Liszt arcképét, és még ugyanabban az évben mellékletként közölte a HONDERÚ és DER UNGAR című pesti folyóirat.

A Liszt-műsorból ma egyetlen példány ismeretes a Pécsi Egyetemi Könyvtárban.³⁷ Liszt volt az első, aki Magyarországon még az olyan német ajkú városokban is, mint Nagyszében és Temesvár, műsoraikat és belépőjegyeit magyarul nyomatatta.

Ami most már a műsor tartalmát illeti, bizony a székszárdi és a pécsi műsor számai nem különböztek az akkori Liszt-hangversenyek általános programjától. Talán túlságosan is alkalmazkodott kora közönségének kívánságaihoz, úgyhogy műsorának vétkét maga is elismerte és megbánta s magát a közönség szolgájának tekintette, amikor megsemmisítő készséggel és szeretettel s kívánt darabot játszott. „Ördög Róbert” ábrándját nemcsak a pécsi és az 1846–47. évi hangversenykörút valamennyi közönsége hallotta, hanem amikor Párizsban hangversenyezett a bonni Beethoven-szobor javára, és műsorán csupán Beethoven-művek szerepeltek, a megittasult közönség mennydörgésszerűen követelte a virtuóz e „kunststückének” eljátszását.³⁸

Egyébként az jellemezte még műsoraikat, hogy lehetőleg alkalmazkodott annak a nemzetnek zenei sajátosságaihoz, amelynek körében szerepelt. És mennyivel inkább tette ezt Magyarországon, amikor éppen dél-magyarországi útvjáról írta Temesvárról 1846. november 10-éről barátjának, Augusz Antalnak, hogy: „Minden élő művész között én vagyok az egyetlen, aki büszke hazát büszkén vallhat magáénak.”³⁹ A pécsi műsor utolsó, mintegy leghatásosabb számaként magyar dalok is szerepeltek. De legnagyobb hatása a ráadásnak, a Rákóczi-indulónak volt, amelyet fergetegesen adott elő a művész saját átírásában, tomboló viharként ragadva magával az egész közönséget. Először 1838. december 19-i pozsonyi hangversenyén játszott, amikor a titkos rendőrség jelentést küldött róla Bécsbe, s a kamarillának sehogyan sem tetszett, hogy az országgyűlés színhelyén a „patrióták”, az ellenzéki főurak karolták fel s a nemzeti zene gényusztának megtestesítőjét látták benne.⁴⁰

A városon kívül ott volt Liszt pécsi hangversenyén a megye színe-java, sőt még a szomszédos megyékből és a Dráván túlról is jöttek művészbárátok. Szinte bámulattal kérdezzük, miként volt ez lehetséges az akkori hírközlés lassúsága mellett. Úgy látszik, Liszt híre még korának hírközlési gyorsaságát is túlszárnyalta. A HONDERÚ felsorolja a hangversenyen megjelent előkelőségeket, akik közt helyet foglaltak a negyvennyolcban országos forradalmi szerepet játszó Batthyány grófok és a szabadságharcban oly ragyogóan küzdő Perczelek is. A szellemi elitből ott találjuk Haas Mihály, Höbling Miksa és Mátyás Flórián nevét, a keres-

³⁷ 108 911. számú kolligátumként nemrég került oda a régi Jogakadémiai könyvtárból a jogi karról. Újabban pedig 1956 óta berámázva az Egyetemi Könyvtár falát díszíti, bar papírosa megfoltosodott. Mivel e példányon rajta van az impresszum, nemcsak azt lehetett megállapítani, hogy a pécsi Lyceum-nyomdában készült, hanem a jobb sarkában olvasható „ny. Nagy B.” jelzésből még azt is, hogy szodóli Nagy Benjámint, a nyomda faktora és üzletvezetője készítette: a Liszt magyaros zekéjének ujja alatti beírásról pedig azt is, hogy Moses lithografálta. A műsor egészét most közöljük először hasonlóan. A műsorról a Tyroler-Kriehuber-fele metszetet először tette közzé a Zene, XVII – 1936, 177. l. (*Varhalmi* küldte be.) Majd mi a Dunántúli Napló 1954. okt. 24-i számában közöltük. Sajnos a pécsi múzeumi példány, amelyet *Varhalmi* 1933-ban ajándékozott, véletlen baleset folytán megsemmisült. Erről azonban levagták az impresszumot, úgyhogy csak most tudtuk megállapítani, hogy a litográfia Pecssett készült. – Papp Viktor tévesen írja (fentebb a 27. jegyzetben említett cikkében), hogy e műsor Liszt második pécsi hangversenyének volt a műsora. Ennek minden ellene szól, főleg pedig a 26-i hangverseny improvizált volta. Liszt pécsi hangversenyének műsora a Pécsi Egyetemi Könyvtárban unikum, mert az Országos Széchényi Könyvtárban ma nem található fel sem a zeneműtárban, sem a plakáttárban, sem az aprónyomatványok között, holott 1928-ban és 1936-ban még ki is volt állítva. Ld. Tíz év szerzeményei 1919–1928. Budapest, 1928. 85. l. Liszt Ferenc kolozsvári és pécsi hangversenyének (arcképes) műsora. (1924, 1926.) (A Magyar Nemzeti Múzeum kiállításai 5.) – Liszt Ferenc emlékkiállítás. Leíró lejtrom. Összeállította Bartha Dénes. Budapest, 1936. 25. l. 68. Műsor. „Liszt Ferenc pécsi hangversenyéről értesítvény.” (Magyar Történelmi Múzeum.)

³⁸ Richard Wagner e leírását a Dredner Abendzeitung 1841. máj. 5-i számából idézi Ruabe I. m. I. Buch 67–68. p.

³⁹ Liszt Ferenc levelei báró Augusz Antalhoz 1846–1878. Kiadja Csapó Vilmos. Budapest 1911. 36. l.

⁴⁰ Takács Sándor: Liszt Ferenc és List Frigyes az országgyűlésen. (Magyar Szemle. 3. k. 1928. 229. l.)

kedelmi és ipari világból pedig Zsolnay József és Miklósét, valamint Littke Lőrincét. „A nővilág mint valamely ünnepélyre, szokatlan fényben jelent meg” — írja az egykorú tudósítás.⁴¹ Elképzelhető a lángolás az akkor 35. életévét taposó világhírű művészért, a romantika világláiért és a bőkezű mecénásért. Liszt hangversenye sokáig fényes emléke volt a már leáldozóban levő biedermeier kor nemesi és polgári összefogásának, amit a Pécsi Nemzeti Kaszinó cimereiben összefogódzó két kéz is jelképezett.

*

A Rákóczi-induló vihara után *Petrichевич Horváth* Liszt tolmácsaként bejelentette, hogy a közkívánatnak engedve, másnap délben a Hattyúteremben még egy hangversenyen játszik a művész jótékony célra. A „Hattyú” vigadó emlékektől megszentelt épülete külsejében szinte változatlanul áll ma is a Kossuth Lajos utca 15. szám alatt, csak nagytermét, a „Hattyútermet” osztották szobákra a biztosító intézet részére.

Este Majláth György, „Baranya vármegye főispáni helytartója”, a későbbi országbíró és a Kúria elnöke, látta vendégül Lisztet vacsorán a Mária utca 13. számú házában. Ez abban az időben Pécs legszebb empire-homlokzatú épülete volt, melynek falai még a XVIII. századból eredtek. 1922-ben átalakított mai formájában már csak nyomain láthatók régi dísznek. Hangversenye után alig néhány lépést kellett megtennie a művésznek a Majláth-házig, ahol asztalbontás után pipaszó mellett még magyar dalokat játszott. Közben pedig „a helybeli polgári őrhadak zenekara” éjjeli zenével tisztelte meg.

A 26-i második hangversenyén különösen „Normá”-ja, „Ave Maria”-ja és a „Hattyúdál” ragadta magával a közönséget. Képzeltük a „zeneváros” közönségének lelkesedését, amikor Liszt átírásában és tüneményes játékában hallhatta *Bellini* operáját, amely akkor már csaknem egy évtizede volt a pécsi színpad legkedveltebb operája. De nem maradt mögötte népszerűségében *Meyerbeer* „Robert der Teufel”-je sem, amelyet Liszt előző napi hangversenyén játszott.⁴²

A második hangverseny után Liszt 350 pengőforint tiszta bevételt adott át ebéd közben a püspöknek. Ezt a pénzt a budai-külvárosi temető ma is meglévő kriptás kápolnájának építésére fordították. Ebéd után Majthényi bárókat látogatta meg és négykézre játszott a kis tizenöt éves Annával. Majthényi István akkor nyugalmazott őrnagyként élt családjával Pécsen, két év múlva pedig már tábornokként védelmezte Komárom várát a szabadságharcban. Még ugyanazon a napon báró Prandau Gusztáv felesége „fényes estélyt hívott össze, de mellyben a jeles vendég — kétségbeesésére a szép hölgyvilágnak — elfáradtsága miatt részt nem vehetett.”⁴³

A harmadik napon, október 27-én délelőtt a székesegyházat tekintette meg Liszt még régi, agyonstilizált alakjában. Mintegy háromnegyed óráig játszott a 48 regiszterű pompás orgonán. Köztük „Ave Maria”-ját híres gyűjteményéből, a „Harmonies poétiques et religieuses”-ből, amelynek ezt a darabját abban az évben szerezte és a „Marche funèbre de Dom Sebastien”-t, amelyet két évvel korábban írt.⁴⁴

A búcsúében a püspöknél megígérte, hogy a székesegyház megújítása után rendezendő felavatási ünnepélyre misét komponál, amelyet tiszteletből ingyen ajánl fel a székesegyháznak. Erre azonban nem került sor, mert a restaurálás hosszú ideig elhúzódott. Közben pedig Scitovszky püspökből Magyarország hercegprímása lett, akinek az esztergomi bazilika építésének befejezése alkalmával észébe jutott Liszt egykori ígérete. 1855-ben August útján értesítette Lisztet, hogy kéri, az ígért mise zenéjének elkészítését a bazilika felszentelő ünnepélyére. Így született a tervezett pécsi miséből a világhírű „Esztergomi mise”.⁴⁵

Mielőtt 1846. október 27-én délután Liszt a püspök fogatán elutazott Mohácsra, hogy a Dunán hajóra szálljon, meglátogatta még lakásán Witt János hegedűművészt, aki annyit fáradozott pécsi hangversenyeinek érdekében. Ekkor megígérte, hogy újból felkeresi városunkat. Erre azonban soha többé nem került sor, bár barátját, August Antalt az utóbbinak 1878-ban bekövetkezett haláláig még két évenként, sőt néha évenként meglátogatta a közeli Szekszárdon. Igaz, hogy időközben felhagyott a hangversenyezéssel és csak ritkán játszott jótékony célra.

*

⁴¹ Életképek I. h.

⁴² Vö. *Kardos Emilia* : A pécsi német sajtó és színészet története. Pécs, 1932. 49. és 52. l. (Specimina dissertationum facultatis philosophicae... universitatis... 32.)

⁴³ Honderú, IV — 1846. 2. fele 20. sz. Öszutó (nov.) 17. 397. l. — Majthényi az akkori Mária utca 29. sz. alatt lakott. Pécsen halt meg 1868. dec. 18-án. — Prandauné Cseh Adél a Nagyplac (ma Széchenyi-tér) 12. számú házában lakott, amely ma a Janus Pannonius Múzeum régészeti osztályát foglalja magában. A Prandauk tiroli származású hadseregszállítók voltak, akik Mária Terézia idejében gazdagodtak meg. Főleg Szlavóniában volt nagy birtokuk.

⁴⁴ Honderú I. h.

⁴⁵ 1936-ban így hirdetik a pécsi ünnepi játékokat : „A Missa Solemnis liturgikus dráma Liszt Ferenc pécsi (esztergomi) miséjének kísérelő zenéjével.” (A Mecsék Egyesület évkönyve a 46. egyesületi évről. Pécs, 1936. 2. l.)

Bár Pécsre életében nem tért vissza többé „a hangok nagy tanára”, de újból tapodta Baranya földjét, amikor 1870. szeptember 21-én ismét felkereste a Mecsek egyik legkiesebb fekvésű faluját, Nádasdot, ahol huszonnégy évvel azelőtt megpihenve, első magyar szövegű dalát szerezte.

Történt pedig, hogy Kovács Zsigmond, aki az előző évben lett pécsi püspök, nádasdi nyaralója környékén vadászatot rendezett, amelyre Auguszékat is meghívta Szekszárdról. A társaság nagy meglepetésére Auguszszal Liszt is megérkezett. Ugyancsak hivatalos volt a püspökhöz barátja, Horvát Boldizsár, az egyszerű családból származó akkori igazságügy-miniszter, a Magyar Tudományos Akadémia tagja, négy főnyi kíséretével. A püspöki nyaralóban ebéd közben az igazságügyminiszter megkérdezte Lisztet, hogy jártas-e még a magyar nyelvben. Liszt pedig azt válaszolta, hogy magyarul beszélni csak zongorán tud, de nagyjából megérti, amit beszélnek. Erre az igazságügyminiszter az ebéd vége felé felköszöntötte a híres vendéget és néhány bevezető mondat után legmértöbb asztalbeszédként elszavalta *Vörösmarty* „Liszt Ferenchez” című remek költeményét:

„Hirhedett zenésze a világnak,
Bárhova juss, mindig hű rokon!”

A pompás emlékezőtehetségű Horvát egyetlen hiba nélkül akkora hatással szavalta el a tizennégy versszakos ódát, hogy Liszt egészen elérzékenyült a figyelemtől, amelyet a miniszter a rögtönzéssel tanúsított. Azzal ugyanis, hogy a költeményt kívülről tudta, kétségkívül a nagy művész iránt táplált érdeklődését bizonyította. Liszt szenvedélyesen átölelte a minisztert és könnyek közt erősítette, hogy semmi sem okozhatott volna neki nagyobb örömet. Mintha valami nagy tartozását kívánta volna leróni, zongora után érdeklődött, hogy az akkoriban már oly ritkán hallható játékaival viszonyozza a figyelmet. Mivel azonban egész Nádasdon nem volt zongora, Liszt nem játszhatott, pedig elég ritkán fordult elő életében, hogy magántársaságban önként játszani akart volna. Ismételt köszönetnyilvánításai közt azonban megígérte a miniszternek, hogy közelebbről Pesten meglátogatja és megrendezi nála hangversenyét, amellyel most „előre nem látott akadályok miatt” adós maradt. „Látogatásának napja — írja az egykorú tudósítás — tudomásunk szerint nincs még megállapítva, de feltételezhetjük, hogy a Horvát-szalomban erre az alkalomra már minden helyet lefoglaltak.”⁴⁶

Liszt és Augusz még aznap délután visszakocsizott Szekszárdra. Másnap volt a vadászat. Horvát Boldizsár és kísérete négy napot töltött Nádasdon.

Liszt látogatásának visszhangjaként *Hatos Gusztáv* „Nádasdi tárcza Pestről” címmel a község történeti adatait sorolta fel a PÉCSI LAPOK 1870. október 13-i számában. A török hódoltság után Nádasd helyén egy elpusztult templom romjain kívül mást nem találtak. Nesselrode püspök 1717-ben németeket telepített ide. Klimó püspök pedig a XVIII. század második felében szép kastélyt építtetett, amelyet sűrűn vesznek körül vadgesztenyefák, dísz- és gyümölcsöskert; közülük az előbbi vízművekkel ellátott. Benne remeteház és kis kínai pavilon. Körülötte hatalmas vadaskert terült el.

Ma Mecseknádasdon az egykori püspöki nyaraló pompásan helyreállítva általános iskola. Szépművű ajtói is még korabelinek látszanak. Útcai oldalán a befalazott kapu helyén vörös márványtábla örökíti meg a nagy mester két nádasdi látogatásának emlékét és „A patakcsa” születését. Az emléktábla feliratát így szövegeztük meg:

E házban éjszakázott

L I S Z T F E R E N C,

a világhírű magyar muzsikus,
Szekszárdról Pécsre utaztában

1846. október 24-én.

Ekkor írta férfikarénekét

Garay Jánosnak „A pataknál” című versére.

Ez volt első szerzeménye magyar szövegre.

1870. szeptember 21-én ide újból visszatér

⁴⁶ Horváth und Liszt. (Fünfkirchner Zeitung, 5. Okt. 1870.) — Pécsi Lapok, 1870. szept. 25. A nádasdi élményről érdekesen számolt be Liszt Wittgensteinnének Szekszárdról 1870. szeptember 29-én kelt leveleiben. Azt írta, hogy Horvát tőszét helyett elszavalta „nekem a szép verset, amelyet Vörösmarty 1840-ben intézett hozzám, s amelyre azt hiszem némiképp válaszoltam a „Hungáriá”-val, a „Les Funéraires”-jal és más kisebb munkákkal.” Ebből is kiténik, hogy Liszt mennyire számon tartotta Vörösmarty hatalmas ódáját. Érezte, hogy az emelkedett hangú költemény valóságos unnepléses szerződés a nemzettel, amely

Az emléktábla fölött a barokk ivmélyedésben *Gebauer Ernő* festőművész freskója „A patakcsa” komponálásának jelenétét örökíti meg. A megyei, járási és községi tanácsok anyagi hozzájárulásával és a Hazafias Népfront buzgólkodásából a száztizéves évforduló emlékére 1956. október 21-én avattuk fel az emlékművet. (A freskó fényképét a 4. sz. táblán először közöljük.)

*

Liszt pécsi hangversenyeivel kapcsolatban két ereklyéről emlékeztünk meg: első magyar szövegre írt kompozíciója, amelynek azonban eredeti kézirata sajnos elveszett, valamint Pécssett készült művészi műsora, amelynek egyetlen példányát Pécssett őrizzük. A harmadik pécsi Liszt-ereklye a hangversenyzongora volt, amelyet az egykorú tudósítások szerint a püspök megvásárolt.⁴⁷

Agh Timót Pécssett 1894-ben megjelent kötetében azt olvassuk, „hogy Liszt Ferenc már művészi pályája kezdetén Pécssett hangversenyezett egy keskeny primitív zongorafélén, mely hang dolgában még cimbalomszámba sem vehető s melyet ereklyeként ma is őrizünk.”⁴⁸

Pécssett az utóbbi években zenetörténeti és régiségkiállításokon szerepelt egy alakjára spinétszerű, bár már kezdetleges kalapácsos keskenyzongora „Liszt zongorája” felirással. Aki azonban megtekinti a Janus Pannonius Múzeum művészettörténeti osztályának ezt az 1796-ban Bécsben készült darabját,⁴⁹ ha csak kicsit is ért Liszt zongorajátékához, nyomban megállapíthatja, hogy pozdorjává tört volna már Liszt Rákóczi-indulójától is, nemhogy két hangversenyt kibírt volna. Egykorú tudósítások szerint a néhány hét múlva rendezett aradi hangversenyén Liszt két bécsi zongorán *di prima qualität* játszott.⁵⁰ 1879-i kolozsvári hangversenyéről pedig biztosan tudjuk, hogy maga Ludwig Bösendorfer is jelen volt saját készítésű hangversenyzongorájával.⁵¹ Liszt nagyon sok zongorát „elhasznál”, úgyhogy Bösendorferék két-három zongorát is utána küldtek minden hangversenyéhez.

Ámde egyéb hibában is szenved múzeumunk „Liszt-zongorája”. Megállapítottuk, hogy a múzeum 1941-ben szerezte Gábor Jenő festőművész-rajztanártól, aki a zongorát 1918-ban Kőrmöcbányán vásárolta. Erre egy csapásra kiderült, hogy múzeumunk úgynevezett „Liszt-zongorája” nem lehet azonos azzal a zongorával, amelyet *Agh Timót* 1894-ben Liszt-ereklyeként emlegetett.

De hol rejtőzködhetik hát Liszt Ferenc pécsi zongorája?⁵²

Másfél évi eredménytelen kutatás után, amely az esztergomi primási levéltárra és a Scitovszky-örökösökre is kiterjedt, az a gondolatunk támadt, hogy átvizsgáljuk az 1911. évi Liszt-centenárium helyi lapközleményeit, nem tartalmaznak-e valami nyomravezetőt. S valóban a DUNÁNTÚL 1911. október 25-i száma „Liszt Ferenc Pécssett” címmel közölte, hogy Scitovszky püspök azt a zongorát, amelyen Liszt pécsi hangversenyei alkalmával játszott, később odaajándékozta a Miasszonyunk zárdának. „Most is ott van, persze már régi, kopott, hisz Pécsnek és Baranyának annyi asszonya tanulta rajta annak idején a zongorázás elemeit!”

Az újságnak ezt a nagyon valószínűnek látszó közlését tudományos alapossggal is megerősítette *Szentkirályi István* könyve, amelyben 1908-ban 14 zongoráról emlékezik meg a zárdában és intézeteiben azzal a megjegyzéssel, hogy: „Egy zongora Scitovszky János hercegprimás ajándéka.”⁵³ Felkerestük a zárda intézeteinek jogutódait Mayer Albert zongora-

kötelezettségeket ró rá. Vö. *Hankiss János*: Liszt Ferenc magyar jelentősége. (Alföld, Debrecen, VII.—1956. 63. l.) — Közljük Liszt levelének ezt a részét baranyai vonatkozásai miatt: „Après notre visite à Kalocsa, nous sommes allés ossequiare notre évêque d'océsain, Mgr Kovacs à Nádasd. à 3^h 1/2, de distance de Sexard. Là, on a décidé que la solennité de la dédicace de l'église, annoncée pour le 25 Sept., serait remise à l'année prochaine — ce qui me convient à tous égards... Une des grandes capacités du ministère hongrois, Mr Horvath, Ministre de la Justice, se trouvait le même jour que nous à Nádasd en visite chez Mgr Kovacs. Son Excellence m'a fait l'insigne honneur de réciter en entier et par coeur, en guise de toast — la belle poésie que Vörösmarty m'a adressée le 1840., à laquelle je crois avoir un peu répondu par la Hungaria, les Funérailles et d'autres opuscules. Ce surprenant à propos du ministre est à la fois un tour de force de mémoire, et un incident ultra flatteur pour moi.” *La Mara*: Franz Liszt's Briefe an die Fürstin Carolyne Sayn-Wittgenstein, 3. T. 6. Bd. Leipzig, 1902. 266. p.

⁴⁷ Ld. fentebb 28. és 30. jegyzet.

⁴⁸ *Agh Timót*: Emléklapok Pécs sz. kir. város multjából és jelenéből. Az orvosok és természetvizsgálók 27. vándorgyűlése tagjainak felajánlja Pécs város közönsége. Pécs, 1894. 195. l.

⁴⁹ Rajta: *Joh. Jacob Könnicke Instrumentmacher in Wien 1796.*

⁵⁰ *Sincerus*: Liszt in Arad. (Der Spiegel, 1495. 25. Nov. 1846. Sp.)

⁵¹ Ld. a 3. jegyzetben utolsónak közölt tanulmányunkat.

⁵² 1927-ben még *R naky* is kérdezi, hogy hová lett ez a művészettörténeti szempontból annyira értékes hangszer. Ld. fentebb a 10. jegyzetben idézett cikket.

⁵³ *Szentkirályi István*: A pécsi Notre-Dame nőzárdá és iskolái. Pécs, 1908. 185. l. — A Scitovszkytól a zárdának ajándékozott Liszt-zongorát említi meg a következő cikk: Liszt Ferenc Pécssett. (A Dunántúl évkönyve 1936.) Hivatkozik *Szentkirályi* egy kimutatására a nőzárdá szemlélt és vagyoni viszonyairól, amely 1859:378. sz. alatt van a püspök levéltárban. Ott azonban csak a kíséző iratot találjuk meg. Maga a leltár lappang valahol.

hangolóval együtt, aki negyven éven át kezelte a zárdai zongorákat. Kezdetől fogva — amint közzöltük vele kutatásaink eredményét — az volt a gyanúja, hogy az a Bösendorfer-gyártmányú hosszú hangversenyzongora lehetett a Liszt-féle, amely a zárda 1951-i államosításáig a növénydekek ebédlejtőjül szolgáló Erreth-féle házban (ma a Nevelők Háza) szerepelt. Miután már nyolc zongorát megtekintettünk, szinte reménytelenül mentünk le a Leówey Klára leánygimnázium tornatermébe, ahol Mayer örömmel kiáltott fel, hogy ez az általa keresett, százévesnél idősebb Bösendorfer-zongora, amelyről nem egyszer említette neki az 1945-ben már elhalt Karola nővér, hogy ez volt a legelső, tehát legrégebb zongora a zárdában. Érdekes azonban, hogy a püspök ajándékozta Liszt-zongora hagyományát senki sem tudta.

Már a billentyűfedélen olvasható cégjelzés megdobogtatta szívünket, amikor olvastuk: *I. Bösendorfer Kaiserl. Königl. Hof Pianos Verfertiger Wien*. A hangversenyzongora tehát a gyár alapítójának (1828), az 1859-ben elhalt Ignaz Bösendorfernek idejéből származik, amikor még nem használták a kiegyezés utáni *kaiserlich und königlich* megjelölést. Teljesen bezárult azután a bizonyítási kör, amikor a rezonancfenéken a következő beírást találtuk: *I. Bösendorfer kaiserl. königl. Hof Forte Piano Macher. Goldene Medaille Ausstellung von dem Jahre 1839 & 1845. 3075.*

Az 1845-i aranyérem nyomban eldöntötte, hogy ez a nagy hangversenyzongora nem lehet más, mint amelyet Liszt 1846 őszén magával hozott, és tőle a püspök megvásárolt. Tüstént irtunk is Bécsbe Ludwig Bösendorfernek, aki forduló postával tudatta velünk, hogy bár üzleti könyveik csak a hatvanas évekig terjednek, de a tőlünk közölt gyártási szám megfelel az 1846-ban forgalomba hozott hangversenyzongoráknak. „*Es scheint uns absolut wahrscheinlich, dass dieser Flügel der von Ihnen gesuchte ist.*”

A pécsi Liszt-zongora története tehát a következőképpen rekonstruálható. Scitovszky, amint elfoglalta a pécsi püspöki széket, nyomban elhatározta leánynevelőintézet alapítását. Terveinek közvetlen megvalósítása előtt 1846 nyarán meglátogatót néhány hazai és ausztriai kolostort és intézetet. Végül is úgy döntött, hogy a már száz éve működő pozsonyi Notre-Dame nőzárda mintájára és segítségével szervezi meg a pécsit. 1847 elején nyomban hozzá is fogott az építkezéshez, de a 48-as események megakadályozták a befejezést, úgyhogy a zárdát csak 1851-ben adta át nagy ünnepség keretében a zárdanőknek.⁵⁴ Ezt az intézetet tekintette pécsi püspöksége fő alkotásának, úgyhogy 1849-i primási kinevezése után még eddig élvezte a püspökség javadalmait is, amelyeknek tekintélyes részét a zárdára és iskolájára, valamint berendezésükre fordította.

Nyilvánvaló, hogy amikor Liszt 1846 őszén Pécssett megjelent, hangversenyzongoráját a püspök azzal a szándékkal vásárolta meg, hogy a néhány hónap múlva már építeni kezdett zárdának ajándékozza. Abban az időben, amikor még Bécsből tengelyen szállították a zongorákat, kedvezőbb alkalom nem is nyílhatott volna egy világhírű művész kipróbálta hangversenyzongora megszerzésére. Azt is tudjuk, hogy Bösendorferék Lisztnek mindig a legfrissebb gyártmányú hangversenyzongorákat adták körútjaira, mert ez volt zongoráiknak legkitűnőbb reklámja. Nem is valószínű, hogy abban az időben még egy hasonló hangversenyzongora került volna Pécsre vagy egész Baranyába. Az 1846-ban készült és az előző évben aranyéremmel kitüntetett zongora fahangtökés szerkezetű, két vasból készült merevítővel. Hangja még ma is kitűnő, de a hangolást már nem tartja. Külséjére igen nemes darab, sötét diófából; szép, egyszerű faragású lábakkal. Legjellemzőbb része azonban a klaviatúrája. Míg az előzően megtekintett zongorák billentyűzete roppant foghíjas; egy sincs köztöttük, amelyeknek le ne pattozott volna néhány műanyagból készült billentyűje: addig a zárda és intézetei egyetlen Bösendorfer-hangversenyzongorájának hófehér és ép a billentyűzete. Hogyan is lenne valami hiba rajta, amikor az egész nemes ébenfából és elefántcsontból készült. Liszt Ferenc száztíz évvel ezelőtt ezeken a billentyűkön át hódította meg a biedermeier kor lelkes pécsi polgárságának szívét. Reméljük, hogy hamarosan elfoglalja helyét a zongora a Janus Pannonius Múzeum művészettörténeti osztályán, miután hivatását — az egy épületömböt alkotó volt zárdai és ma állami leánynevelő intézetekben vándorolva — több mint egy évszázadon át betöltötte.

Volt azonban Pécssett még egy zongora, amely Liszt Ferenc pécsi hangversenyének emlékét hirdette. A PÉCSI NAPLÓ 1911. október 22-i száma Liszt születésének százéves évfordulója alkalmából szintén cikket közölt „Két Liszt reliquia Pécssett” címmel. Megírta,

⁵⁴ Michael Haas: Gedenkenbuch der k. freien Stadt Fünfkirchen. Zur Erinnerung an die felerliche Einführung der Kanonissinen von U. L. Frau in das zu Fünfkirchen errichtete Kloster. Fünfkirchen, 1852. V, 199 p. — Szentkirályi l. m. VIII., 245 l.

hogy van egy zongora Obersovszky Imre kereskedő tulajdonában, a Bányatelepi út 44. (ma Marx Károly út 62.) szám alatt, amelynek fedelébe írva olvasható: 25-27. Oktober 46. Fünfkirchen. F. Liszt. Már maga e szöveg elárulja a beavatottnak, hogy a beírás Lisztől származik, aki pontosan ezen a három napon volt egyszer életében városunkban.

E zongorát a még élő pécsiek közül jó néhányan ismerték. Köztük Sass Ernő pécsbányatelepi nyugalmazott általános iskolai igazgató nem egyszer játszott rajta, de már akkor igen rossz állapotban volt, úgyhogy tanácsára Obersovszkyék eladták 1916 táján, hogy leányuknak másikat vásároljanak. Láta a zongora rezonancfenekén a Liszt-féle beírást is, amire Obersovszkyék igen büszkék voltak. Úgy tudták, hogy a zongora családi ereklye volt ott, ahol Liszt is megfordult, játszott rajta és emlékül beírta nevét a rezonancszekrénybe. A beírást a kis Obersovszky Ilona fedezte fel benne két-három év múlva, hogy a zongorát 1907-ben Prangart Gáspár Bányatelepi út 12. szám alatt lakó kefekötőektől megvásárolták.

Mivel maguk Obersovszkyék sem tudtak bizonyosat, nekünk az a feltevésünk, hogy az a zongora Witt Jánosé, a székesegyház hegedűművészéé lehetett, akinek főrése volt Liszt pécsi hangversenyeinek megrendezésében. Emellett szól a beírás kelte, amely csakis a harmadik napról (1846. okt. 27-éről) eredhet, amikor Liszt Wittet Petrezselyem utca (ma Aradi vértanúk útja) 48. szám alatti lakásán is meglátogatta, hogy megköszönje fáradozásait.

Abban az időben különben is divatos volt, hogy világhírű művészekkel dedikáltassák azt a zongorát, amelyen játszottak. Jó néhány ilyen Liszt-zongoráról is tudunk. Ismeretes például, hogy mielőtt Liszt Pécsre jött, gróf Zichy Lászlóné néhány nappal előtte zongoráját péli birtokáról Szekszárdra vitette, hogy Liszt beleírja a nevét.⁵⁶ Zichy Gyula kalocsai érsek a bizonyító közjegyzői okiratokkal együtt megvásárolta 1937-ben Blázsik Ferencnéől Szekszárdon azt a Streicher-zongorát, amelyen Liszt állandóan játszott és Augusz bárónénak dedikált.⁵⁶ Mivel *Petrichevich Horváth Lázár* tudósításaiból Liszt pécsi tartózkodásának újszólván minden részletét ismerjük, tudjuk, hogy az első este Majláthéknál, a második napon pedig Majláthéknál játszott. E helyeken is beírhatta emlékül a zongorába a nevét, de a 25—27. Oktober mégis emellett szól, hogy az utolsó napon jegyezhetette be nevét emlékül, amikor Witt Jánosékat látogatta meg.⁵⁷

Erről a nem Bösendorfer-gyártmányú, négyszögletes fedelű zongoráról ma már csak annyit tudunk, hogy Obersovszkyéktől Stubnya Flórián aknászékhoz került Pécsbányatelepre (Borbála utca 16.), akiknek 1945-ben elhalt leánya, Bernát Ottmárné 1927-ben eladta Pécssett valakinek. Ha netán előkerülne is még e zongora, művészettörténeti becse sokkal kisebb lenne, mint azé a Bösendorfer-hangversenyzongoráé, amelyet Liszt hozott magával és amelyen két nyilvános hangversenyén gyönyörködtette a pécsieket.

Végül megemlítjük, hogy a PÉCSI NAPLÓ imént idézett cikke beszámol még egy pécsi Liszt-relikviáról: egy olajfestményről, amelyet állítólag Munkácsy Mihály festett a zongoravirtuózzal abban az időben, amikor ifjú korában rokonainál ismételten Pécssett időzött. A portrét az 1936-os Liszt-emlékév alkalmából közölte A ZENE című folyóirat ünnepi száma is.⁵⁸ Műtörténészek vizsgálata szerint azonban a szignálatlan festmény semmiféle Munkácsy-vonást sem árul el, hanem sokkal inkább valami iparszerű másoló munkája. Így sem Liszt-, sem Munkácsy-emlékműnek nem tekinthető. Egyébként ismeretes Lisztnek és Munkácsynak barátsága, valamint az a hatalmas olajportré, amelyet Munkácsy kevéssel Liszt halála előtt 1886-ban festett róla.

Jubileumi napjaiban összekeresgéltek mindent, ami tüneményes egyéniségével kapcsolatos volt. Így jelentkezett 1911-ben a helyi lapban Jellasi Károly nyugalmazott járási or-

⁵⁶ Ld. fentebb a 7. jegyzetben idézett irodalmat. — Ugyanígy Csapó i. m. 1. l. — Somssich i. m. 201. l.

⁵⁷ Ld. *Vay Sándor*: Liszt Ferenc Szegszárdon. (Pesti Hirlap, 1909. dec. 12.) — *Bodnar István*: Liszt Ferenc Szekszárdon. (Tolnamegyei Újság, 1929. apr. 27.)

⁵⁸ A Pesti Napló 1911. nov. 14-i száma ugyan beszélgetést közöl özv. Ferenczynével, „akinek atyja, Jäger János tekintélyes vaskereskedő, volt a hangverseny technikai előkészítője. Liszt természetesen meglátogatta a családot s ahogy már ilyenkor szokás, meghallgatta a kis leányok zongorajátékát is.” Jellemző Liszt jó szívére és figyelmére, hogy mennyire hálas volt mindazoknak, akik hangversenyei körül fáradoztak. Nem valószínű azonban, hogy éppen a kis Jäger-lányok zongorájába írta volna be a nevét. — *Vo. Csáky István*: Hol a másik Liszt-zongora? Miért nem jelentkezik annak a zongorának a tulajdonosa, amelyen Liszt Pécssett beleírta a nevét? (Dunántúli Napló, 1956. jún. 22.)

⁵⁹ XVII. évf. 165. l. — Az ötven év körüli Lisztet ábrázoló képnek tulajdonosa Pécssett özv. Zaray Károlyne.

vos, aki 65 évvel ezelőtt jelen volt Liszt első pécsi hangversenyén az Oertzen-színházban, és még arra is emlékezett, hogy a földszinti ülőhelyek felemelt áron két huszasba kerültek, ami akkor nagy pénznek számított.⁵⁹

Születésének centenáriuma alkalmából jelent meg „Liszt Ferenc” címmel az alábbi pécsi látogatását megőrkítő költemény,⁶⁰ amellyel mi is visszaemlékezünk:

Hogy itt is jártál hajdanába,
Büszkén beszéli azt a fáma,
S vannak, melyek még visszavárják
— Mint vénleány az ideálját —
Lehangolt, tompa zongorák
Művészkezednek csodás futamát.

Kevés nekünk, bár szép az emlék.
Lelked legyen ma itt a vendég,
Mely dalaidban él örökkön.
Ihless hát mester! Égre törjön
S szférák zenéjeképpen csengjen át
Minden magyar szíven szimfóniád.

NINO NIKOLOV

PETŐFI BULGÁRIÁBAN

(Vázlat)

Minden népnek saját nemzeti mértékegysége van a világirodalomban legnagyobb alakjainak értékelésére. Az oroszok Puskinnal, a németek Goethével, a lengyelek Mickiewiczessel mérnek. A magyarok Petőfivel, a bolgárok Botevvel.

Ez a két név, Petőfi és Botev neve kapcsolódik össze a tehetséges bolgár költő és Petőfi-fordító Emanuel Popdimitrov (1887—1943) egyik, a harmincas években írt versében:

Szabadság! Volt elsőszülött fiad,
melleden szoptatott, dédelgetett kedvenced:
Petőfi volt az, ki szent lírát pengetve harcolt,
a te váteszed és áldozópapod!
Ő énekelt rólad szent himnuszt,
miközben Segesvár gránitfűstjében eltűnt.
De megvigasztalódtál, Szabadság:
Szeretett fiad, a tüzed Botev lelkében
másik hőrszod támadott fel.

(Magyarországnak)

Emanuel Popdimitrov cikket is írt 1935-ben *Botev és Petőfi* címen, amelyet bevezetőnek szánt *Az apostol* bolgár kiadásához, de írása a cenzúra közbelépése miatt csak tizenkét év múlva látott napvilágot. A két forradalmi költő magatartásának és útjának egyező vonásait elemzi Popdimitrov tanulmánya: „Fiatalon pusztult el mindkettő, sirjukat senki sem ismeri — írja a tanulmányban — De a népi legenda halhatatlanná teszi őket.”

Magától adódik a kérdés: ismerte-e Botev Petőfi verseit? Sajnos az irodalomtörténet erre nem tud választ adni. Botev mintegy félévvel született Petőfi halála előtt, pontosan 1848 december 25-én. Elsősorban Sevcsenkó, Puskin, Lermontov költészete volt rá hatással fiatal éveiben. Jól ismerte az orosz klasszikus irodalmat és megismerkedett a nyugati iro-

⁵⁹ Liszt pécsi hangversenye 1846-ban. (Pécsi Napló, 1911. okt. 28.) A százéves jubileumi ünnepek idejére Liszt alakja már történelmivé válik. Nagysága és jelentősége az idő távlatában, mint a t volo ó fény árnyéka, egyre nő. A közben szinte elfelejtett Liszt ek megjelennek igazi orokosai, akik olytatják a „nagy munkát”, ahol Liszt abbahagyta. Már ekkor feltűnik két fiatal muzsikus a Liszt ala Itotta Zenekadémiában. Bartók és Kodály megteremtí az igazi, népi gyökereiből táplálkozó magyar muzikát. Errol Liszt, a „Jovo zenéje ek” harcosa, még csak álmódzott és irányában ihletszerűen utat mutatott.

⁶⁰ Szerző nélkül. Dunántulj 1911. nov. 12.

dalom alkotásaival is. A korabeli orosz irodalmat elsősorban a Szovremnyik (Kortárs) c. folyóirat lapjairól ismerte. A 60-as évek elején a Szovremnyik Petőfi-verseket is közöl. De pontos bizonyítékunk nincs arra vonatkozóan, hogy Botev valóban ismerte volna-e Petőfi költészetét.

*

Bulgáriában Petőfi költészetéből elsőként *Az őrült* című verset ismerték meg. Már a századforduló idején közismert volt ez a költemény Bulgáriában, sokfelé zavalták. Sokan talán nem is tudják, hogy Petőfi-vers, de ismerik. *Az őrült* első bolgár fordítása egy iskolai szöveggyűjteményben, a Bolgarszkije Hresztomatijában jelent meg, 1884-ben. Talán ezért is vált ilyen közismertté, mert iskolai előadásokon is gyakran előadták. Ez a szöveggyűjtemény a világirodalom nagy alakjaitól Homerosztól, Shakespearetől, Puskintól, Byrontól, Goethe-től, Schillertől, Hugótól, Tassótól stb. közölt verseket Petőfi mellett. *Az őrült*et Iván Vázov fordította le bolgárra, akinek az *Igu alatt* c. regényét a magyar olvasóközönség is ismeri.

*

Az első kritikai tanulmány Petőfiről, a költő halálának 50. évfordulóján jelent meg a bolgár irodalomban. A cikk szerzője Pencso Szlavejkov, az ismert bolgár költő. Petőfiről szóló esszéje *Egy dal* címen jelent meg a bolgár Gondolat c. folyóiratban, részletesen ismerteti cikkében Petőfi életét. Pencso Szlavejkov (1866—1912) Németországban végezte tanulmányait. Innen hozta magával a korszak divatos áramlatát, a modern individualizmus szellemét. A bolgár irodalom fejlődésének történetében alighanem sokkal haladóbb szerepe volt az individualizmusnak, mint nyugaton. Szlavejkov egyébként a bolgár népdalnak is szenvedélyes gyűjtője volt. Petőfiről szóló tanulmányában érdekes módon, bizonyos mértékben érvényesülnek Nietzsche filozófiájának nyomai. Petőfiben is az erős, önálló és mindenható egyéniség vonásait keresi. De szó sincs arról, hogy szemléletének ezek a jegyei oda vezetnének nála, hogy elrajzolná, vagy meghamisítaná Petőfi képét. Petőfi személyében a nép képviselőjét is felismeri. Böven idéz tanulmányában Petőfi költészetéből, az idézett versszakokat néha lefordítja, máskor csak prózai közlésben adja vissza. Idézeteknek többsége abban az időben ismeretlen volt Bulgáriában. Magyarázat közben, Petőfi elemzése során Szlavejkov is példaként Botevre hivatkozik, bár szerinte nem Botev volt a bolgár líra legmagasabb csúcsa. Szlavejkov nemcsak az első bolgár nyelvű Petőfi-tanulmány szerzője, hanem Petőfi egyik első bolgár fordítója is. Az *Egy gondolat bünt engemet*, a *Harci dal*, a *Szabadság, szerelem*, az *Apám mestersége s az enyém* az ő fordításában jelent meg.

*

Végül néhány bibliográfiai adatot közlünk (nem törekedve teljességre) a bolgár nyelven megjelent Petőfi-művekből.

A *hóhér kötele* 1919-ben jelent meg, németből fordította Hriszto Ganev. 1938-ban újra megjelent Bulgáriában A *hóhér kötele*, Sztavri Florov fordításában.

Petőfi lírai verseinek válogatott kiadása 1939-ben jelent meg A. D. Lebegyev fordításában. Még ugyanabban az évben megjelenik ennek a gyűjteménynek második, a következő évben pedig harmadik kiadása.

1946-ban jelent meg A *hóhér kötele* ötödik kiadása. Ugyanebben az évben jelent meg *Az apostol* is bolgár nyelven, Emanuel Popdimitrov fordításában, Peter Dinerov bevezetőjével, a fordító *Bolev és Petőfi* c. tanulmányával. A fordító már nem élte meg *Az apostol* bolgár kiadását és tanulmánya megjelenését.

A Magyar—Bolgár Társaság Petőfi halálának századik évfordulójára Petőfi verseinek kis válogatott gyűjteményét (mintegy húsz verset) adta ki Szófiában bolgár nyelven, Nevjana Sztefanova és Peter Szlavinszki szerkesztésében.

1952-ben a Magyar Költők Antológiájában kilenc Petőfi vers jelent meg új fordításban. A következő évben a *János vitéz* adták ki bolgár nyelven, Nevjana Sztefanova fordításában. Az eddig megjelent bolgár nyelvű Petőfi-gyűjtemények közül a legterjedelmesebb válogatás 1955-ben jelent meg, Nevjana Sztefanova, Varga József és Andrej Dimitrov szerkesztésében, háromezer példányban, 94 lapnyi terjedelemben. A kötet szerkesztői közreadták ebben a kötetben Petőfi valamennyi bolgárra fordított versét, *Az apostol* fordításának kivételével. Harminckét Petőfi verset ismerhet meg ebből a könyvből a bolgár olvasó. Peter Szlavinszki bevezető tanulmánya található a kötet élén.

1949-ben a költő halálának századik évfordulóján számos cikk idézte a bolgár sajtóban és a folyóiratokban Petőfi emlékét.

KÉT „AMERIKÁS“ VERS

Az „amerikás“ magyarság alig összegyűjtött költeményeinek javát Móricz Zsigmond (A bujdosó magyarok szivhangjai. Az Est 1921, ld. M. Zs. Válogatott irodalmi tanulmányok. 1952. 149. l.) joggal sorolja a népköltészethez. Kivált a múlt század nyolcvanas-kilencvenes éveiből — persze gyéren — előkerülő amerikás versek javát: földművesek, munkások írták; a strófák egy kezdetleges rígmus-költészet bélyegét viselik. De talán épp csiszolatlan nyerse-
ségükben hatnak őszinte fájdalommal, keresetlen bánattal. Nem érdektelen megemlíteni, hogy a hivatásos költő is, ha az idegenbe szakadt magyarság nyomorúságát szólaltatja meg, mintha ősztonösen a népdal ritmusához közelítene, annak formáira bizná mondanivalóját. *Rudnyánszky Gyula* amerikai verseinek (ld. Napszállat felé. Bp. 1913, pl. Hivogató, Amerikai bordal) hangvétele, stílusa szinte az „amerikás“ népdalköltészetet idézi.

Az alábbi két vers Csávolszky Lajos *Egyetértés* c. lapjában jelent meg. Az „Amerikai magyarok búsdala“ az 1889. június 3-iki számban. Az újság jelzi, hogy a verset tudósítója közölteti „Korlátrol“. A szerző Newhaven-ből küldte *Alsó Paski Jánosnének* Kapcsoldra, Abauj megyébe. Az *Egyetértés* kommentárja azt jegyzi fel róla, hogy az író „egyike volt azoknak a meggazdagodásra vágyó földműveseknek, a kik kivált az ország fölész vidékén egyszerre csak felkerelkednek és kivitorláznak az Új Világba“. A vershez még ezt fűzi hozzá a tudósító: „Ezután még egy sereg politikai irányú enuncziáció és különféle jó kívánság következik, melyekből arra lehet következtetni, hogy a bús magyar nem a legtántoríthatatlanabb híve Tisza Kálmán kormányának. Majd azzal végzi levelét, hogy a kiknek szól el ne sikkaszszák a drága rígmusokat, mert ő, a levélíró nagyon sokat törte rajtok a fejét, jobbat nem tehetvén, minthogy ráért ilyesmire hazafias fájdalmai között.“

A másik, itt közölt vers, a „Liberá migratio“ ellenképe az előbbinek: az emigrációról szól, honi földről. Megjegyzés nélkül jelent meg az *Egyetértés* 1890. január 19. számában. A tüz- és jégbiztosítás, az adózás emlegetése némi támpontot nyújthatna a szerző szociális helyzetéről, de a latin cím mintha a szerkesztés közreműködését sejtetné.

Amerikai magyarok busdala

„Rövid életemnek szomorú napjai
Vajjon hova lettek annak víg órái
Csak a sok bus élet szívemet epeszti
S nagy tengeren túl el is temetheti

Mily szerencsétlennék mondhatom magamat
Nagy idegen földön töltöm napjaimat
Elhagytam hazámat, *benne hű* páromat
Kéért az én szívem soha meg nem nyughat

Ugyan hogy nyughatna lelkem, egy hű párom
Mert elhagytam véled szép aprós családom
Elhagytalak vélek, bízatók istenbe'
Hogy segítsen engem lépni közitekbe

Sokat felsóhajtok az atyai istenhez
Boldog isten segélj vissza kedvesimhez
Mert ez iszonyatos nagy Amerikába,
Szívemet a kin örömtől elzárta

Édes jó istenem légy segítségemre
E sok szomorúság váljon örömmre
Hogy midőn eljutok szép magyar földemre
Dicsérjük az istent fent a magas égbe.

Bizony mindenkinek a kasza helyébe
Nehéz csákánt adnak a magyar kezébe
Bűdös mécses lévén az ő bokkrétája
Ugy ereszkedik le a köszénbányába

Bemegyén ő annak roppant mélységébe
Lépcsőkön majd mind 4 vagy 5 száz ölnyire
Hová bárha bemén, nagy rettegve bemén
Már egyebet semmit nem tud tenni szegény

És ott a bányába szemet vág, pipázik
A viztől mint csófog, naphosszáig ázik
Ott lövöldözi a büdös kőszén lábát
Várja minden percben a maga halálát.

Onnan hogy ha kijön még rá sem ismernél,
Mert rútabb, piszkosabb az undok ördögnél,
De azon sok piszok még semmit sem ártna
Van ám elég szappan nagy Amerikába.

Amivel meg mossa szépen az orcáját,
Szidja és átkozza Észak-Amerikát
Vagy tizennégy ezer magyarnak a szive
Busul, nincsen kedve vajjon hogy is lenne

Hogy is volna kedve, mert amerre csak járt
Olyan szép hazát, mint Magyarország nem lát
Virágzott is szépen az a magyar haza
De a népnek javát e vidék elfogta

De mióta azt ide befoglalta
Szép magyar hazának sok árvát okozta
Kivándorlott abból oly sok szép magyarfi
Más világra mentek élelmet keresni.

Libera migratio

Ismeretlen szerző verse

„Szabadságunk elég van minékünk,
Mondják — de annál keveseb kenyerünk
A termést leshedd sok száz napon át
De állítsd — s folyvást tartsd a katonát
Áldozz országnak, fizessed papod'
Az üdvet ingyen csak nem kaphatod.
Fizess községet, orvost, vármegyét
Tolvajnak, rabnak fizess kenyerét
Tűz- jégkár ellen biztosítsd magad
Jó isten! ugyan neked mi marad!
Öltözni, enni szintén kell, de mit!
A közjólét mindent eltakarít :
Eh : elvándorlok túl a tengeren
Ott több a bér, a föld jobban terem.
Szabadság van” "" Nem úgy atyámfia
A számításnak van egy kis hia ;
Indulsz, de ám ország határinál
A hatóság, a rendőr résen áll,
És visszafordít, bár szabadkozol,
Toloncz — faludba ingyen utazol
Csak ülj meg itthon békén, és noha
E hon anyád, — neked csak mostoha
Szeresd tovább is ; — átkozzad magad,
Urat, papot, kormányt — ez mind szabad
De tudd : e kívül nincs számodra hely
Megélned nem, de halnod itten kell.””

Egyetértés, 1890. január 19.

ADALÉKOK A CSEH RADIKÁLIS DEMOKRATÁK ÉS A MAGYAR SZABAD-
SÁGHARC KAPCSOLATÁHOZ

Európa tavaszán, 1848—49-ben a csehek nem álltak a haladásért küzdő népek élén, de a szabadság vágya ott sem hagyta közömbösen a szíveket. A cseh hivatalos közvélemény-nyel szemben, melyet František Palacký történetíró ausztroszláv koncepciója képviselt, a radikális demokraták nem nagyszámú csoportja az, mely korán átlátja, hogy a monarchia keretein belül önálló, független Csehország nem jöhet létre, hogy az udvartól várni a nemzeti-ségi és szociális reformok megvalósítását hiú ábránd. A radikális demokraták azok, akik — ha nem is könnyen és hamar, de idővel mégis — fölébe tudják helyezni a demokratikus fejlődés követelményeit a nemzeti és szláv törekvéseknek, akik a magyar szabadságharc, a haladó álláspont e próbaköve mellé tudnak állni 1849 tavaszán. Igaz, nem mindnyájan egyenlő mértékben és megértéssel, egyesek csak az udvar áruló magatartásának lelepleződése után, de mégis ők azok, Karel Sladkovský, Emanuel Arnold, Karel Sabina, Josef Václav Frič — hogy csak a legnagyobbakat említsük —, akik a magyar ügyet, a haladás, a szabadság ügyét támogatják. Megérdemlik ők: Karel Sladkovský, az eszme tisztalelkű harcosa, magávalragadó szónok, Emanuel Arnold, a falu fáradhatatlan agitátora, parasztok, jobbágyok bizalmasa, az *Občanské noviny* szerkesztője, a cseh Táncsics, Karel Sabina, a művelt, kulturált, tehetséges író, költő, publicista, J. V. Frič, 1848-ban a prágai Klementinum (Egyetemi Könyvtár) alig 19 éves katonai parancsnoka, megérdemlik, hogy nevükre a magyar olvasó is felfigyeljen. Nagyságuk tragikus: előbb ismerték fel ugyan a cselekvés helyes és egyetlen útját a döntő időkben, mint sokan mások (például a Palacký eszméit hirdető liberális Karel Havlíček, aki csak a Bach-korszak szomorú idején ébredt rá az elmúlt évek igazára), de ők is túl későn és túl elszigetelten ahhoz, hogy eszméjük és meggyőződésük reálisan ható politikai erővé, a haladásért vívott harc eredményes fegyverévé váljon. A szűkkeblű magyar nemzeti-ségi politika hosszú ideig elvakította és elriasztotta a haladás ügyének igaz védőitől még azokat is, akik pedig éppúgy gyűlölték a bécsi reakciót, mint a magyarok. Jellasics neve hosszú ideig szebben csengett előttük, mint Kossuthé. „A szlávok kikaparták Ausztriának a gesztenyét a tűzből és most . . . ?” írja Karel Sabina 1849 februárjában („A politikai színház függőnye . . .” *Noviny Lipy Slovanské*, 1849. II. 14.) Ekkor már világos előtte és társai előtt is, mit vesztett a csehek ügye. Mire 1849 májusában cselekvésre kerülne a sor, már késő. (És cselekvésnek nevezhetjük-e vajon ennek a ki nem robbant májusi felkelésnek ellentmondásos, megfontolatlan, kétes kimenetelű előkészületeit?) A cseh radikálisok kis csoportjának e halvaszületett kísérlete már nem hozhatta helyre, amit az elmúlt esztendő tétoვázásai mulasztottak. Az összeesküvés kirobbanása helyett letartóztatás, forradalom helyett rendőri kihallgatások, kivívott szabadság helyett sokéves fogság — ez lett a haladó gondolat cseh képviselőinek sorsa 1849-ben.

*

A cseh történelem e fontos korszaka nem ismeretlen a magyarok előtt. Kovács Endre, Hanák Péter, Arató Endre értékes és igen hasznos tanulmányai közelebb hozták a magyar kutatókhoz és olvasókhöz is a cseh 1848—49 eseményeit. Minthogy ennek a korszaknak egyik főalakja Karel Sabina, aki elsősorban író és kritikus, vele kell részletesebben foglalkoznunk.

Érdekes egyénisége, gazdag munkássága, tragikus sorsa és nem utolsó sorban egy-két kiváló műve, megérdemlik, hogy Sabinával ne csak mint politikussal, hanem mint íróval is foglalkozzunk. Ő volt az első a cseh irodalomban, akinek volt bátorsága *csak* írónak lenni és emellett erősen radikális nézeteket vallani — mondja róla Julius Fučík.

Karel Sabina 1813. dec. 29-én született. „Törvénytelen” származása egész ifjúságára rányomta bélyegét. Anyja tisztviselőnek a lánya volt. A vidéken átvonuló katonacsapatok egyik tisztjét vélték Sabina apjának. A katonaság továbbvonult és a leány egyedül maradt szegényével és hánatával. (Ez a motívum visszatér Sabina szépirodalmi műveiben is.) A leány gyermekét egy prágai munkásnál titokban szüli meg és ott is hagyja. A gyermek Sabina proletárcsaládban nő fel, közelről, „belülről” ismeri meg a nyomor és a sötétség mélységeit. Nem idegen számára az alkohol, a prostitúció által szétzüllesztett élet sem. Innen, ilyen környezetből indul el. Már ifjúkorában kitűnik tehetségével, osztrákellenes, haladó nézeteivel. 1848-ban a radikális demokraták csoportjának egyik vezető alakja lesz. Nevével minden haladó újság és folyóirat hasábjain találkozunk. A júniusi véres harcok után bebörtönzik, de röviddel utána szabadon bocsátják. Tevékenyen részt vesz az 1849. májusi összeesküvés előkészítésében, ennek leleplezésekor ő is a letartóztatottak között van. Halálra ítélik, majd

húszévi börtönbüntetésre változtatják az ítéletet. Az 1857. évi amnesztia-rendelet után szabadonbocsátják. Irodalmi tevékenysége ekkor bontakozik ki teljes gazdagságában. 1848 írói működésében is határvonalat jelent. 1841-ben kiadott *Költeményei*, (*Bánsné*), az 1844-ben megjelent *Obrazy ze čtrnáctého a patnáctého věku* (*Képek a XIV. és XV. századból*) című huszita-korabeli történetek (a *Husziták* című regény töredékei), valamint elbeszélései, melyek könyvalakban 1845-ben jelentek meg *Povidky, pověsti, obrazy a novelly* (*Elbeszélések, mondák, képek és novellák*) címen, nem mentesek a korabeli romantika jellegzetes vonásaitól. A boldogtalan, többnyire tragikus kifejlésű szerelem, kolostori és temetői jelenetek, a lelketlen csabító, az őrült sírásó, viharos tájak, holdfényes éj, vergődő lelkek, egyszóval a romantika arzenálja az, ahonnan Sabina ifjúkori műveit meríti, Byron és a cseh romantika legnagyobb alakja, Karel Hynek Mácha, a ma is csodálatosan szép *Május* című lírai elbeszélő költemény írójának hatása alatt. Elbeszélései közül érdekes megemlíteni a *Letní noc* (*Nyári éj*) címűt, amely 1839-ben jelent meg először a *Květy* c. folyóiratban. Ezt — mint ismeretes — Haan Lajos fordította magyarra.¹ Volt-e valamilyen személyes kapcsolat Haan és Sabina között, találkozott-e Haan Sabinával prágai látogatása alkalmával, ez ideig nem sikerült felderíteni.² Az elbeszélés nem nagyon igényes: ismeretlen vándor beszéli el utitársainak szerelme történetét. Kedvese hűtlen lett hozzá, férjhez ment egy gazdag, ostoba emberhez, sőt kegyetlenségében még esküvőjére is meghívta volt szerelmesét. Az utitársak később elköszönnek, a vándor egyedül folytatja útját, mely egykori kedvese háza felé visz. Hallja, amint a durva és gonoszlelkű férj kiűzi a házból feleségét, aki bánatában a folyóba öli magát. Ő már csak az asszony holttestét mentheti ki a folyóból. Érdekesebb és fordulatosabb az *Ervin* című elbeszélés, melynek központi motívuma a katonatiszt és a szép Emma szerelme, Emma szegénye, a tiszt vélt becselensége és halála, ugyanis, mint utóbb kiderül, Emma gyermekének valóban nem ő az apja, hanem Ervin, Emma szüleinek nevelt fia. Talán gyermekkori emlék, az anya utáni vágyódás, az anya tragikus sorsát felnőtt ésszel már megértő Sabina az, aki ebben az elbeszélésben oly melegen, annyigaz érzéssel rajzolja meg Emma alakját. Iróniája itt sem hagyja el, amint a közlétről szól. A 48 előtti viszonyok tiszteletével a tökröződik azokból a sorokból, melyekben a prágai élet-ről számol be: „... a társadalmi élet a szokott mederben folyik, szép egyszerűen éldegélünk és friss vizet iszunk, nehogy a káros tűz megzavarja gondolatainkat, kitérünk minden bírálat és vélemény elől, egyik napról a másikra élünk, mint isten jámbor teremtményei békében és elégedettségben”. Itt áttör a romantikán valami új hang, szokatlan elégedetlenség, valami-féle változás utáni vágy, de ez már nem a romantika melankólikus elvágyódása, valahová messze, az ismeretlen felé. E gúnyos hang mögött már sejteni lehet a változás reális elképzelését is.

1848 előtt megjelent utolsó műve a *Vesničané* (*Falusiak*) című hosszabb elbeszélés vagy kisregény. Itt csillan meg először a realista Sabina művészi creje. A cseh irodalomban Božena Němcová író nő az első, aki 1848 előtt realista képet rajzol a faluról. *Obrazy z okolí domálického*. (*Képek Domažlice környékéről*), *Selská svatba v okolí domálickémi* (*Falusi esküvő Domažlice környékén*). *Obrazek vesnický* (*Falusi képek*) című elbeszélései 1846—47-ben jelentek meg. Sabina 1847-ben kiadott elbeszélésével a falu igazi arcát tárja fel. Hynek, a tanulnívágyó elszegényedett parasztfiú és Bela, a szép, koldusszegény kis szolgálólány szerelmének a pénz állja útját. A mindenható pénz, melyért Hynek gazdag lányt vesz el feleségül, hogy megmentsse a teljes tönkremenéstől apját, szerencsétlenné téve ezáltal Belát, sajátmagát és jövőendő feleségét is. A pénz az, amiért Matejka gazdag paraszt harcol fiával, a durva, kegyetlen, részeges Tomessel. A pénz az, ami miatt Tomes nem veheti feleségül Juditot, a szép és jólelkű zsidó-lányt, noha ez az egyetlen lény, aki embert tudna faragni belőle, aki megszeli élténét. A pénz miatt gyűjtja fel Tomes apja házáat, a fél falut, földönfutó lesz családjával együtt. Ebből a bűvös körből nincs szabadulás, a komor képet egyetlen élénk szín sem deríti fel.

Már ebben a műben fel kell figyelnünk Sabina nevelési elveire, melyek majd későbbi munkáiban is visszatérnek. Tomesből szüleinek majomszeretete, anyja elvakult imádata csinált embertelen embert. Dorbézoláson, kártyán, iváson, verekedésen kívül más nem érdekli. „Jó példával” járt elől ebben az apja. Hiába volt később minden kérés, minden prédikáció.

Sabina szerint az okos, szerető, de szigorú nevelés hiánya, a szülők rossz példamutatása a társadalom számára is veszélyes, káros és fölösleges embert eredményez. Az ostoba, mindenben engedő majomszeretet ellentéte a zsarnoki nevelés, mely szintén foglalkoztatja Sabinát és mely ellen — mint mindenfajta elnyomás ellen — harcol és harcra buzdít.

¹ Megjelent Kovácsóczy Mihály *Közlemények az élet és tudományok köréből* c. folyóiratának 1841 33. sz.-ban. Erre az adatra Sziklay László hívta fel figyelmemet.

² Haan Lajos kézírásos naplójában (Orsz. Széchényi Könyvtár, Kézirattár Bp.) beszámol 1841 őszén tett prágai látogatásáról. Megemlíti azok nevét, akikkel itt találkozott (Palacky, Hanka, Safarik, Jungmann, Villani, Stepanek), Karel Sabina neve azonban itt nem fordul elő.

Sabináról szólva beszélünk az azon három Petőfi-vers cseh fordításáról, melyek 1847. január 5-én jelentek meg a *Česká Věsta* című folyóiratban. Az *Etelkéhez, Fa leszek, ha . . .* és *Az én szerelmem* című versek fordítóját „S” betű jelzi. Bátran feltételezhetjük emögött Sabinát, aki a lap igen agilis munkatársa volt és akinek figyelme más irodalmakra is kiterjedt. Ő mutathatta be a cseh közönségnek Petőfit azzal a megjegyzéssel, amely a versek mellett olvasható: „Petőfi ma a magyar nemzet legkiválóbb lírikusai közé tartozik”.

Az 1848/49. évek mozgalmassága nem kedvezett az író-Sabinának. Annál tágabb tér nyílt a publicista számára. Mint a *Česká Věsta* c. folyóirat munkatársa, majd rövid ideig szerkesztője, a *Noviny Lipy slovanské* című napilap szerkesztője, a többi haladó újság aktív munkatársa, nagy szerepet játszott az események alakulásában. Egyes cikkeiről a továbbiakban majd szó esik. Figyelemmel kísérhetjük bennük nézeteinek egyre inkább és egyre tudatosabban balra tolódását, a forradalom ügyének teljes és fenntartás nélküli támogatását. A magyar szabadságharcot kezdetben nacionalista szempontból elutasítja, majd fokról-fokra haladva eljut a teljes egyetértésig, sőt a magyar forradalom követésének szándékáig. Sabina 1857-ig a prágai, majd az oltmúti börtönben raboskodott. Szabadulásának évében lép színre ismét az író-Sabina. *Blouzněni (Lázdóm)* című regénye még itt-ott magán visei a romantika jegyeit, de már érdekes és valószerű képet nyújt a korabeli viszonyokról, a prágai életéről, különböző társadalmi rétegek erkölcséről és felfogásáról. A nyolcévi fogságból való szabadulás után írt műve szenvedélyes tanúságtétel mellett, hogy a szabadságról harcolni kell, a szabadsághoz mindenkinek — legyen az egyén, vagy nemzet — joga van és ezért a jogáért szembe kell szállnia az elnyomó hatalommal. Egy szerencsétlen szerelem sorsán bizonyítja ezt, ahol a kor és társadalom megkövesedett, hazug erkölcsai, embertelen előítéletei, a szülők kemény szigora tönkreteszi két fiatal ember életét.

Fogságának emlékét örökíti meg a *Oživené hroby (Feléledt sírok)* című 1870-ben megjelent regénye. Sabina ebben a művében éri el realista művészetének tetőpontját. Itt már nem a hatás keresése és nem is a kenyérgond az, ami az író tollát vezeti. Igaz, megrázó élmény a magva ennek a történetnek, melyben semmi különös nem történik, amint hogy a börtönökben nem is szokott semmi különös történni. Új foglyokat hoznak, a régiakat más-hová viszik, valaki megszökik, valaki meghal, vágnak haza és várják a szabadulást, ez minden. A szinte ridegségig leegyszerűsített, nyugodt, tárgyilagos elbeszélő hang mögött azonban ott feszül a ki nem mondott fájdalom, szenvedés, a szabadság utáni vágy és a zsarnokság gyűlölete. Sabina mesterien érzékelteti a börtönélet atmoszféráját, apró kis gondjait, még apróbb örömeit és ami e regény legnagyobb érdeme, a különböző nemzetiségű foglyok ellemrajzát adja, meggyőzően, realisan, megkapóan. Az oltmúti várbörtön — ez a történet színhelye — a monarchia minden népének politikai börtöne. Megismerkedik itt olaszokkal, az öreg, tapasztalt forradalmár Fortival, az ifjú szerelmes Bianchival és a felesége hűtlenségén keserő Astival; Schauberkkel, az osztrák vegyészrel, aki a kellenél több borocskát hajtott fel egy este, minek következtében egy-két őszinte szót is ejtett, ennek köszönheti a várfogságot, forradalmárok társaságában, kiknek nézeteitől meglehetősen távol áll. Tipikus osztrák nyárspolgár, bécsi a javából, akit Metternich és Sedlnitzky monarchiája olyannyira elnyomított, hogy szívét a nagy, nemes eszmék, az emberiség jövőjébe vetett hit már nem dobogtatja meg. Amiért őszintén lelkesedik, az egy idei rántottcsirke és a hegy leve. A Szláv nevű cseh — e figura mögött Sabinát sejtethetjük — meglehetősen háttérbe szorul, inkább csendes megfigyelője, mint tevékeny részese a történetnek. Hon, a magyar fogoly egészíti ki a cella lakóinak társaságát. Karel Krejci budapesti előadásában¹ már rámutatott arra a lényeges különbségre, mely a magyar forradalmárok szokványos ábrázolása és a Sabina által megrajzolt Hon alakja között érezhető. Az általánosan uralkodó romantikus felfogással szemben, mely vadul lelkesedő szilajoknak, komoly kitartást igénylő tette képelennek tartotta a forradalom magyar harcosait, Hon higgadt, józan, megbízható, öntudatos forradalmár. Mintha ezzel is, évek múltán is azt akarná mondani Sabina: igen, ilyennek kell lenni, ez a harc, a magyarok harca volt az igazi.

A történet 1854-ben játszódik — ha ugyan annak lehet nevezni a szűk cella világában lejátszódó epizódok sorozatát, a posta érkezését, a börtönudvari séta őrzítő egyhangúságát, a még itt is kivirágzó szerelmet a foglyok és az ugyancsak fogoly szép Ujákné, egy magyar forradalmár özvegye között, mert ez minden, ami itt történik. Nem véletlenül választotta Sabina nyolcévi fogságának éppen ezt az eszendejét története idejéül. A császár esküvőjének éve ez, az amnesztia éve. Ekkor remélték szabadulásukat a politikai foglyok is a monarchia minden börtönében. De hiába remélték: az amnesztia csak kevés, fiatalokú

¹ Epizódok a XIX. század hatvanas éveinek cseh-magyar kapcsolatából. *Fiol glai Közlön* 1957. I. sz. 33. 52.

politikai fogolynek jelentett szabadulást. (Ekkor bocsátják szabadon J. V. Fričtet is komáromi börtönéből.) Az elbeszélés azzal a megrázó jelenettel ér véget, mikor az egybegyűlt foglyok előtt a börtön parancsnoka felolvassa a dícséretet jó magaviseletükért és míg lassan lapoz — éveknak tűnő percek! — mindnyájan szabadulásuk hírét várják. Jó magaviseletük jutalma azonban az, hogy — jobb cellákba helyezik őket. „Minő ironiája a sorsnak!” — kiált fel keserűn Sabina története utolsó mondatában.

Regényein kívül a drámairodalmat is gazdagította Sabina *Inserát (Hirdetés)* és *Maloméské klepny (Kisvárosi pletykafészek)* című vigjátékaival, de ezek ma már meglehetősen elavultak. Az idők próbáját kiállják azonban librettói, melyeket a csehek nemzeti operájához, Smetana híres *Eladott menyasszonyához* és a *Brandenburgiak Csehországban* című operájához írt. *Dějepis literatury československé staré a střední doby (A régi és újabb kor cseh-szláv irodalmának története)* című művével, mely sokhelyütt elharmarkodott, felületes és egészében az anyagi gondoktól űzött-hajtott kapkodás nyomait viseli magán, az irodalomtörténész-Sabina mutatkozik be. 1861-ben írja meg figyelemre méltó elméleti művét, a *Duchovný komunismus (Szellemi kommunizmus)*, melyben hitet tesz amellett, hogy minden társadalmi osztálynak, a legalsóbb néprétegeknek is joguk van a műveltséghez, mert csak ennek segítségével harcolhatnak ki kedvezőbb életfeltételeket maguknak. „A szellem, a tudás jellege kommunista. Amit valahol elért, az az egész világé. A görög bölcsesség az alapja az európai nemzetek tudásának” — mondja. Sabina persze nem szocialista, nem kommunista a szó tudományos értelmében. Nem jut el az összefüggések gyökeréig, nem ás le az igazi mozgatóerők alapjait: a gazdasági okokig. Szellemi kommunizmus útján véli megvalósíthatónak az anyagi javak kommunizmusát is. Ez azonban mit sem von le munkájának értékéből, hiszen ő az, aki a radikális demokraták közül is a legközelebb kerül a munkássághoz. 1871-ben a párizsi kommunardok pártján áll és tudja, hogy a forradalom célkitűzéseit csak a munkásosztály valósíthatja meg.

Utolsó műve, mely életében, 1877-ben jelent meg, a *Das Theater und Drama in Böhmen bis zum Anfaenge des XIX. Jahrhunderts*, melyet Leo Blass álnéven, németül írt. Ezt a művét, mely színháztörténeti tanulmányait és színikritikáit tartalmazza, sok-sok évvel halála után Gusta Fučíková fordította le cseh nyelvre és 1940-ben Csehszlovákia német megszállásának idején jelent meg Julius Fučík utószavával, mely nemcsak a színházat igazán értő, a színészetért komoly tudással rajongó Sabinát eleveníti fel, hanem a nemzet számára oly nehéz időkben a haladó gondolat harcosát is. Ugyancsak Leo Blass álnéven, németül írja utolsó regényét, mely csak halála után jelent meg, a *Die Sturmvoegel der Revolution in Oesterreich vor dem März 1848* címűt. Cseh fordításban ez a műve 1927-ben látott először napvilágot. Ez a négykötetes regény magyar vonatkozása miatt is érdeklődésre számíthat. Széles tabló az osztrák birodalom országról, magyarokról, lengyelekről, csehekről, osztrákokról az 1846. esztendei galíciai parasztlázadás félelmetes rajzától a márciusi napokig. Néhány felületes, elharmarkodott részen kívül — amilyeneket különösen a regény utolsó kötetében találunk — kiváló jellemrajzot ad a lengyel nemesség és jobbság, a cseh urak, a bécsi demokratikus gondolkodású értelmiség életéről. Egy Kelczey nevű magyar festő is szerepel a regényben, aki részt vesz a lengyel forradalmi mozgalomban. Jóhiszeműen, minden ártó szándék nélkül elárulja a szervezett lázadás tervét. A titkos forradalmi bizottság halálra ítéli s ő menekülni kényszerül. (A továbbiakban majd meglátjuk, miért oly fontos ez a motívum Sabinánál.) Ebben a művében újra találkozunk nevelési elveivel: gazdag szülők egyetlen gyermekén mutatja be, milyen ellenszenves nőt nevel majd a vak anyai szeretet a lányból és ennek ellentétéként egy másik, zsarnoki anya hogyan nyomja el fia minden önálló megnyilatkozását. „Nem volt elég, hogy azt tegye, amit ő akart, azt kívánta, hogy a fiú azt is akarja, amit ő” — írta erről az anyáról. Nem lehetetlen az sem, hogy ez az „anya” az osztrák birodalom jelképe és a császári önkény elleni harcra buzdít akkor, amikor megmutatja, hogy az agyongyöftört fiú mégis szembeszáll anyjával és emberi életet harcol ki magának.

Ugyancsak a monarchia népeit mutatja be névtelenül megjelent, máig is majdnem ismeretlen regénye, a *Ferdinand Dobrotivý a jeho doba — (Jóteknő Ferdinand és kora)* melynek számos fejezete Magyarországon játszódik.

Sabina publicisztikái, újságsírói tevékenysége gazdag; cikkei, rövidebb irodalmi tárgyú tanulmányai köteteket tesznek ki. Csupán egyről szólunk most ezek közül, melyet 1859-ben írt. A *Jasoň* című folyóirat 1859. 5. és 6. számában jelent meg *Literární směry (Irodalmi irányok)* című tanulmánya, melyben nemcsak az irodalom jelentőségéről tesz tanúságot a nemzeti fejlődés szempontjából, hanem — újra és újra — a magyar irodalom, a magyar nemzet harcának csodálatáról szól. Néhol a cseh író tájékozatlanságon alapuló téves nézeteket is vall, végső következtetésében azonban mégis helyesen hirdeti a magyar irodalom fontos szerepét a nemzeti életben. „Az irodalom minden nemzet életrealitásának bizonyítéka és a nem német ausztriai nemzetek közül leginkább a magyarok tűnnek ki ezzel a kész-

séggel. Irodalmuknak csaknem egyáltalán nincs múltja, vagyis az 1830 előtti időben a magyar irodalom nem volt nagyfontosságú a nemzeti élet szempontjából. Az 1830. esztendő követő években azonban, miután [a nemzet] öntudatra ébredt, olyan energiával indult fejlődésnek, melyhez hasonlót ha a szlávok elérhetnének, eltűnne minden viszáltykodás és helyébe tette buzdító versengés lépne... A magyarok eleven törekvései, fáradhatatlan irodalmi energiája nem maradt elismerés nélkül az egész művelt világban és bár ez az irodalom társtalan... a magyarok mégis erőt merítenek belőle és bíznak irodalmuk ragyogó jövőjében. Ellenvetésül említik talán, hogy a magyar irodalmat mások támogatják, mint a miénket! Nos, a magyar irodalom megnyerte és megtartotta ezeket és nem alakoskodással, hanem büszkeségével. Nem törődött azzal, hogy ez vagy amaz mosolyával kitünteti-e; irányt szabott magának és erőlyesen követte azt: ime a jóindulat, mely a gyengéknek csak könnyűreletességet és sanyarú adományokat nyújt, az erősnek kedvezett. Az az irodalom, mely saját erejéből nem emelkedik fel és nem igyekszik kitérni elmaradottságából, hiába vár elismerést és hiába várja másoktól emancipációját, melyet elmulaszt buzgó tevékenységgel sajátmagának kivívni."

Irodalmi működésének teljében, politikai nézetei egyre biztosabbá és öntudatosabbá válásának idején, 1872-ben, kiderül, hogy Karel Sabina rendőrségi besúgó, 1859 óta az osztrák rendőrség konfidense. A cseh nyilvánosság leleplezi, ő ugyan védekezésében elmondja, hogy e tevékenysége közben, melyre csak súlyos nyomora vitte rá, soha senkinek sem ártott, az ügyet, melyért harcolt, soha sem árulta el. Ma már bebizonyosodott tény, hogy Sabina a rendőrségnek többnyire valóban csak jelentéktelen ügyekről számolt be, a haladó mozgalom nagyfontosságú, döntő eseményeiről hallgatott. Sőt, ha előzetes bizalmas értesülései alapján meg tudta akadályozni egyes személyek letartóztatását, vagy bizonyos akció leleplezését, nem mulasztotta ezt el. De hiába, Sabinára rányomták a „nemzet árulója” bélyeget, neve eltűnt a közéletből, erkölcsi halott lett. Szomorú körülmények között, koldusként halt meg 1877-ben.

A cseh forradalmárok késői utóda, Julius Fučík írt róla igaz sorokat 1940-ben, a német megszállás idején. Rámutat arra, hogy a haladás kerékkötői, a forradalmi gondolat ellenségei voltak azok, akik Sabinát a nemzet nevében elítélték. Kortársa, J. V. Frič, Jakub Arbes, Sabina író- és szerkesztőtársa, szavaival bizonyítja, hogy Sabina védekezése valóban igaz. A „bírák” felháborodásában nem a nemzet kárán érzett fájdalom tükröződik — mondja Fučík —, a maradiság diadala ez a haladó gondolat felett. Ha másképp nem sikerült, legalább így tették lehetetlenné Sabinát. „Karel Sabinának nem azért kellett és kell hallgatnia, mert áruló volt, hanem azért, mert — Karel Sabina volt” — mondja. Koporsóját szocialista munkások kis csoportja kísérte a temetőbe. Ezek-egyike mondott pár szót a sír felett. Méltán mondhatta: „Karel Sabina a mi emberünk volt. Nem, nem lett áruló. Ha elárult volna minket, nem lennénk most itt”.

E párszavas, igen vázlatos ismertetés természetesen nem pótolhatja Karel Sabina életművének alapos elemzését, de itt nem is törekedhetünk efféle. Annyit akartunk csupán elérni, hogy a magyar olvasók is felfigyeljenek Karel Sabina nevére.

*

Nem egyszer hangoztatták a közelmúltban azt a nézetet, hogy 1848 márciusában egymásra talált a magyar és a cseh nép, a haladás képviselői kezét adták egymásnak az őket szétválasztani igyekvő reakciós kísérletek ellenére is, hogy Petőfi hangja lelkesítette a cseh hazafiakat is a barrikádokon. Ez sajnos nem volt egészen így. Ezt a nézetet nagymértékben alátámasztotta az a tetszetős és nem eléggé alapos kutatás nyomán valószínűnek tűnő állítás, hogy 1848 döntő napjaiban Karel Sabina, a radikális cseh újságíró és költő Kertbeny Károly segítségével lefordította Petőfi *Márciusi dalát* és megjelentette a *Večerní noviny*ban *Březnová píseň* címen. E közlés Zikmund Skybatól származik. („K nebi s lidem, do pekla s aristokracií”, *Tvorba*, XVIII. évf. 31. sz. 738—9. l. és „Petőfi”, *Lidové noviny*, 1949. VII. 29.) Ezzel szemben Petőfinak nincs *Márciusi dal* című költeménye, Csehországban 1848-ban nem jelent meg *Večerní noviny* című lap és Karel Sabina *Březnová píseň* című fordítását senki sem látta. Itt természetesen többről van szó, mint egy ellenőrizetlen, téves adatról. Ha megtörténhetett volna, hogy Sabina 1848 márciusában Petőfi verset közöl cseh nyelven, cseh újságban, a tévedés nem lenne annyira bántó. De a korabeli cseh sajtó tele van éleshangú magyarelles kifakadásokkal: nem kivétel Karel Havlíček *Národní Novinyja**, de a J. S. Kneđihans-Liblínsky radikális *Prasáky večerní listje*** sem. Szinte elképzelhetetlen, hogy ilyen hangulatban, ilyen cikkek társaságában egyszerre csak megjelenjék Petőfi verse! A reakció túlharsogta az egymást kereső barátok hangját, közös harcukat sikerült jól kiszámított viszáltyok-

* *Národní Noviny*: Az osztrák politikával szembeforduló, lényegében ausztrósláv koncepciót képviselő mérsékelt újság (Szerk.)

** 1858 legradikálisabb lapja. (Szerk.)

kal gyengíteni. 1848 magyar márciusa nem volt a csehek ügye. Az uralomra vágyó magyarok elnyomó törekvéseit látták benne a szlávok ellen, egészen úgy, ahogy ez a bécsi udvar célkitűzéseinek megfelelt. Ugyanakkor az is tény, hogy Csehországot sem hagyta érintetlenül. 1848. március 11-én tartották a Szent-Vencel fürdői gyűlést, amely a cseh és német polgárság népgyűlése volt, nemzeti és szociális követelések, a robot eltörlése, a munka megszervezése, a békérendezése stb. hangzottak el ezen a gyűlésen. 1848 első forradalmi megmozdulása volt Csehországban a Szent-Vencel-fürdői gyűlés. Ezt követték júniusban a szomorú kimenetelű „pünkösdi zavargások”, a véres események, melyek gyors véget vetettek az éppen Prágában összegyűlt Szláv kongresszusnak is, a barrikád-harcok. Mindez megmutatta, hogy Csehország is várja az egészséges változásokat. A közélet vezető egyéniségei, František Palacký, Ladislav Rieger, stb. azonban nem az osztrák monarchián kívül és még kevésbé ellene akarták ezt megvalósítani. Független Csehország egy föderatív Ausztriában — ez a hibrid „ausztroszlávizmus”, mely megbénított minden következetesen demokratikus és haladó törekvést, volt vezéreszméje a hivatalos cseh közvéleménynek. A kor forradalmi eszméi titkos csoportok, egyesületek működésében éltek, melyek közül a legszámottevőbb és legismertebb az ír szabadságharcos mozgalomról elnevezett Cseh Repeal titkos politikai egyesület volt. Tagjai között ott találjuk Karel Sabiná-t, J. V. Frič-et, Vilém Gauč-ot, František Havlíček-et (nem azonos Karel Havlíčekkel, a Palacký-párti liberális újságíróval!), stb. a radikális demokraták csoportjának nem egy ismert képviselőjét. 1848 nyarán és őszén az ő nézeteik sem sokban különböztek a hivatalos véleménytől a magyar kérdésben. De amikor a cseh követek állásfoglalása miatt elutasítják a magyar küldötteket Bécsben, már felemelik egyesek szavukat. Karel Stadkovský⁴ fiatal jogász, akinek nevével a továbbiak során még találkozunk, elítéli a csehek magatartását, amiértis rászólgál a „magyar emmisszárius” gúnynévre. A birodalmi országgyűlésről írt tudósításaiban egyre több helyet foglalnak el a magyar események, melyekről a rokon-szenv hangján ír.⁵ Ő az első a cseh radikális demokraták között, aki már 1848 őszén javasolja a közös lépéseket nemcsak az osztrákokkal, hanem a magyarokkal is.⁶ Hangja azonban elvész az általános magyarellenes hangok zajában.

1848 végén jelenik meg Emanuel Arnold⁷ lapjában, az *Občanské noviny*ban a *Magyarországi hangok* című aláírás nélküli cikk,⁸ melyet írója ugyan egy magyar folyóiratból átvett fordításnak jelöl meg, tekintve azonban a cenzúra által korlátozott lehetőségeket, minden valószínűség szerint a cikk szerzője Arnold, aki, hogy elmondhassa saját nézeteit az uralkodóházról, ezt a szokott fogást alkalmazza.⁹ „Milyen ingerültség, izzó lángolás és engeszteletlen harag uralkodik az izgatott magyaroknál császári házuk ellen, erről többek között nyomós bizonyítékot szolgáltatnak a magyar újságok és folyóiratok. Az ottani nézeteket mutatjuk be, mikor közzétesszük egyik folyóiratuk cikkét, melyet Ferenc József császár trónralépte után írtak. Címe *A legújabb államesíny* és ilyenformán hangzik...” Ezen ártatlanul hangzó bevezető után az osztrák törvény- és nemzetellenes politika legélesebb bírálata következik, mely a „Soha többé Habsburgokat!” jelszóval ér véget. Emanuel Arnold tehát már az 1848. esztendő végén illúzió nélkül látta az osztrák politikát. Nemsokkal ezután, 1849 január 9-én jelenik meg az *Občanské noviny*-ban *Uherská válka (Magyarországi háború)* című cikke.¹⁰ Ez

⁴ Karel Stadkovský (szül. 1823.) jogász és publicista. Jogi tanulmányainak befejezésére 1845-ben Bécsbe megy. 1848 elején tér vissza Prágába. Tevékeny részt vesz a júniusi barrikád-harcokban. A mozgalom után ismét Bécsbe megy. Itt éri az októberi forradalom. Minden rokonszenvével az osztrák demokraták és forradalmárok mellé áll. Prágába való visszatérése után a radikális demokraták csoportjának aktív tagjává válik, 1849 tavaszán részt vesz a májusi összeesküvés előkészületeiben. Ennek leleplezésekor őt is elfogják, börtönbe vetik, mint az összeesküvés egyik vezető tagját. Halálra ítélik, majd 20 évi fogságra változtatják az ítéletet. A börtönben magyarul tanul, megismerkedik a magyar irodalommal is. Itt írja meg 1850-ben a szociális kérdéssről szóló tanulmányát: *Über den Urgrund alles Übels in der menschlichen Gesellschaft* címen, melyet Csehország közoktatásügyi miniszterének, Thun Leó grófnak ajánl, kitől kiszabadulása ügyének támogatását reméli. 1857-ben amnesztiát kap. 1860-tól ismét aktív szerepet játszik: képviselővé választják. 1880-ban halt meg.

⁵ T. v. ű. Josef Matoušek: *Karel Stadkovský a český radikalismus za revoluce a reakce*. Praha 1929. 29. l.

⁶ l. m. 90. l.

⁷ Emanuel Arnold szül. 1800. Újságíró, publicista, agitátor. Radikális, hazafias nézeteivel kitűnik már 1848 előtt is, „Jezsuitaellenes röpirat”-áért 1847-ben le is csukják. 1848 - 49-ben a radikális demokraták csoportjához tartozik. Ellentétben magyarszúkkal, Arnold élénk kapcsolatot tart fenn a vidékkel, személyesen agitál a falvakban. - 1848 novemberében indítja meg *Občanské noviny* (Polgári Újság) című lapját, mely egyik legradikálisabb sajtóorgánium volt abban az időben Csehországban. Részt vesz 1849-ben a májusi összeesküvés előkészületeiben, ennek leleplezése után sikerül megszöknie, de pár hónappal később Lipcseben elfogják. Halálra ítélik, majd 20 évi fogságra változtatják a büntetést. 1857-ben szabadonbocsájtják. Demokratikus gondolkodását a sok szenvedés sem törte meg: újabb forradalmi tevékenysége miatt 1858-ban internálják Karintiába. Egy prágai szegényháznak hal meg 1869-ben.

⁸ 1848 dec. 31. *Hlasz z Uher*; közli Karel Kosík: *Čestí radikální demokraté*. Praha 1953.

⁹ Megerősíti ezt a nézetet Arató Endre is, aki a korabeli magyarországi magyar- és németnyelvű sajtó átnézése után megállapította, hogy hasonló című cikk e lapokban nem jelent meg. Kézíre K. Kosík hívta fel a figyelmet.

¹⁰ K. Kosík: l. m. 66 - 72. l.

már tanúbizonysága annak, hogy Arnold helyesen ismerte fel a nemzetiségek között dúló egyenlenségek valódi okát: a kormány politikáját, melynek egyedül volt haszna abból, hogy a szlávokat és magyarokat egymás ellen uszította. Jellasicsot Bécs emberének, udvari lakójának bélyegzi, akinek nem a szlávok függetlenségének kivívása, hanem az udvar és a cár kegyének elnyerése a célja. Eljön majd az idő, „ha a mostani polgárháború vihara elül és a magyarok, szerbek és horvátok megértik, hogy nem magukért, hanem másért ontották vérüket a polgárháborúban és míg saját szabadságukért lángolnak, később éppen olyan jó szövetségessé válhatnak, mint amilyen ellenségek most...” A sorok között szinte tüzel a bécsi udvar, Windischgrätz és Jellasics iránti gyűlölet, míg a népek harcáról, a szerbek és magyarok szenvedéséről irt szavait meleg együttérzés hatja át. „Fájdalommal tekintünk a patakzó vérré, melyet Magyarországon szláv testvéreink és a magyarok szenvedélyességükben ontanak a magyar kormányért és a békés tájakat tüzzel-vassal pusztítják és sivataggá változtatják” — fejezi be cikkét Emanuel Arnold.

Nem lehetetlen, hogy Arnold nézeteinek ilyenét alakulására ekkor már hatást gyakorolt Bakunin is. Nem feladatunk ugyan itt M. A. Bakunin orosz emigráns forradalmár, későbbi anarchista szerepével foglalkoznunk, hatása azonban a cseh radikális demokratákra ebben az időben meglehetősen nagy volt, különösen a nemzetiségi kérdések tisztázásában, így nem hagyhatjuk figyelmen kívül működését cseh-magyar összefüggésben sem.

1848 decemberében írja meg Bakunin az *Aufruf an die Slaven* című röpiratát, melyet Karel Sabina cseh fordításban közöl a *Noviny Lipy slovanské* c. lapban.¹¹ Itt mondja ki Bakunin teljes határozottsággal, hogy a szlávoknak egyesülniök kell a magyarokkal Windischgrätz ellen, mert csak így lehet eredményesen megküzdeni az osztrák reakcióval. Ezt a cseh közvéleményben bombaként ható mondatot természetesen siet a szerkesztőség óvatos megjegyzéssel kommentálni, miszerint ezt túlzásnak tartja és nem ért vele egyet. Ez a cenzúrát szelídíteni igyekvő mondat persze nem tartóztatta fel a lapra, Sabinára és a Lipa slovanská egyesületre zúduló támadások áradatát. A vitát, melyben több prágai újság is részt vett, Sabina zárja le azzal a megállapítással, hogy Bakunin röpiratának közlésével nem akart részvétet kelteni a magyarok iránt. „Nem lenne esztelenség most, mikor a magyar háború végetér, rokonszenvet hirdetni oly nemzet iránt, melynek megalázása és rendre utasítása az egész szlávság érdekében, a mi érdekünkben áll?” — írja Sabina. Bakunin írásának csupán történelmi értéket tulajdonít. Republikánus nézeteit fantasztikusnak és e nézetek megvalósításába vetett hitét nevelésnek tartja.¹²

Érdekes rámutatni annak hátterére, hogyan jelenhetett meg egyáltalán ennek az „államellenes” iratnak fordítása cseh újságban? V. Čejchan *Bakunin Felhívásai a szlávokhoz c. írásai a prágai sajtóbiróság előtt 1849-ben* című tanulmányában¹³ magyarázatát adja ennek. 1848. dec. 20-án a belügyminisztérium új rendeletet adott ki a sajtó ellenőrzéséről, melyet azonban csak dec. 31-én közölt a helytartói rendelet. Ennek értelmében a prágai folyóiratok azon példányait, melyeket 1848-ban közvetlenül a királyi ügyészségnek nyújtottak be, az 1849. esztendőőtől kezdve először a prágai városi tanácsnak kell átadni előzetes megtekintés céljából és csak innen továbbítják ezeket a királyi ügyészséghez. Míg azonban ez az új szigorító rendelet a gyakorlatban is működni kezdett, eltelt néhány nap és így történt, hogy a *Noviny Lipy slovanské* c. napilap január 1—5. számait a királyi ügyészség csak január 6. vagy 7. körül kapta kézhez. Ekkor már nem volt mit tenni. A szerkesztőket, K. Sabinát és Vávrát nem lehetett őrizetbe venni, mert az addigi sajtótörvénynek nem volt hasonló esetre alkalmazható paragrafusa. Elkobozni a már megjelent lapot nem volt tanácsos, mert mint ahogy a sajtóüggyel megbízott királyi ügyész, dr. Ambros írja jelentésében: az utólagos konfiskáció „das sicherste Mittel ist, im Publikum eine wahre Gier nach dem confiszirten Gegenstand anzufachen, dann also die schon in Privatbesitz übergegangenen Blätter voller eifrige und zahlreiche Leser gefunden hätten.” A hatóságoknak nem maradt más hátra, mint támadást indíttatni a sajtóban. A *Lipa slovanská* és Sabina ellen a vitát a *Prager Zeitung* támadása indította el.

Itt említjük meg Bakunin második *Felhívás a szlávokhoz* c. cikkét, melyet 1849 március elején irt, annak a hírnek hatására, hogy a cári csapatok már osztrák területre léptek. Ebben

¹¹ A Lipa Slovanská (Szláv Hárs) a radikális gondolkodású hazafiak egyesülete volt; újságukat, az 1848. okt. 2-től hetenként kétszer megjelenő *Lipa slovanská* Dr. Podlipský és Josef Vávra szerkesztették. A lap, melynek alcíme: „Politikai-irodalmi és kereskedelmi folyóirat szlávoknak demokratikus alapon”, meglehetősen magyarellenes, hasábjain azt a nézetet hirdeti, hogy a magyarok ellen viselt háború igazságos. 1849-ben az újság szerkesztését, mely most már *Noviny Lipy slovanské* néven napilapként jelenik meg, átveszi Karel Sabina, aki csakhamar frissebb, egyre demokratikusabb szellemben vezeti a lapot. — Bakunin írásának fordítása az 1849. január 1—5. számokban jelenik meg „Hlas k Slovanum” címen.

¹² *Noviny Lipy slovanské*, 1849. 21. és 22. sz. Kozlil: Václav Čejchan: *Bakunin v Čechách*, Praha 1928. 37. l.

¹³ *Slovanský ptehd*, 1931.

a röpiratban, melynek csak pár példányát csempészték át a határon, még nyíltabban, még sürgetőbben buzdítja a szláv népeket a magyarok harcának támogatására, a magyar csapatokkal való egyesülésre. „Wollt Ihr (t. i. a szlávok) frei sein? Dann bietet eine versöhnende Hand den Magiaren. Das ungarische Volk, von einer engherzigen Partei irrefgeführt, hat sich wohl gegen Euch schwer versündigt, aber seine alte Schuld hat es schon theuer bezahlt durch Heldenthaten und sein für die Freiheit vergossenes Blut vollständig gebüßt; jetzt denkt es nicht mehr daran Euch zu knechten, jetzt ist es die letzte Stütze der Freiheit in Oesterreich.” Ennek a *Felhívásnak*, mely cseh fordításban meg sem jelent, nem lehetett nagy hatása a közvéleményre. Kétségtelenül hatott azonban a radikális demokraták csoportjára, nevezetesen Sabinára. Későbbi cikkei erről tanúskodnak.

Mennyiben fedték Sabina vitázó sorai valódi nézeteit a magyar szabadságharcról, melynek megítélésében nem lehetett közömbös a csehek előtt az elmérgesedett szlovák-magyar viszony sem, vagy mennyiben szolgáltak csupán a cenzúra megtévesztésére, — nehéz eldönteni. Annyi azonban bizonyos, hogy Bakunin szavai, melyeket röviddel ezután tettek is követtek, nem maradtak hatás nélkül. A cseh radikálisok, akik — kevés kivétellel — az 1849. esztendő első napjaiban még nem tudták teljesen magukévá tenni a magyarokkal és német demokratákkal kötendő szövetség gondolatát, rövidesen megváltoztatták nézeteiket. Bakunin személyes hatásán kívül (röviddel a röpirat cseh fordításának megjelenése után sor kerül Bakunin és Arnold találkozására Lipcsében) természetesen nagy szerepet játszottak itt az események is. Ekkor már minden kétséget kizáróan bebizonyosodott az udvar uszító szerepe és a csehek kénytelenek voltak beismerni a keserű valóságot: csúnyán kijátszották őket. Akik pedig még mindig tartósan és szívósan harcoltak Bécs ellen, azok a magyarok voltak. A haladó és reakciós erők viszonya egyre leplezetlenebbül tűnt elő; akik szlávok és demokraták voltak, tudomásul kellett venniük, hogy a szláv nemzeti eszméket csak a demokratikus gondolat győzelmével vihetik diadalra.

Februárban már maga Sabina is látja, hogy a magyar kérdés egyik legnehezebb probléma Ausztriában. Az *osztrák politikai színház függőnye már kezd felgördülni*... című cikkében¹⁴ nyíltan leleplezi Bécs politikáját. Így fakad ki: az osztrák kormány „elkábította Bécsben a szabadságot, bombáztatott, leverte Itáliát és teljes erejéből a magyarokra vetette magát. A magyarok és általában Magyarország a második legfontosabb kérdés Ausztriában, nem egykönnyen kibogozható csomó! A szlávok kikaparták Ausztriának a gesztenyét a tűzből és most...?” A válasz nem várattott sokáig magára. A kroméřizi Birodalmi Gyűlés feloszlata március elején és az oktrojált alkotmány világosan megmutatták, hogyan képzei el az udvar további működését. Az osztrák kormánnyal kapcsolatban táplált remények meghiusulása, a magyarok rendületlen kitartása a harcban, majd lassanként a cári intervenció egyre komorabban fenyegető veszélye többé-kevésbé kijózanította mindazokat, akik még nem láttak tisztán. Mindennek ellenére, a hangulat Csehországban 1849 tavaszán mégsem volt olyan egyértelműen forrongó és forradalmi, mint ahogy azt egyesek látni vélték. Ilyen értelemben tájékozottta ugyanis a Lipcsében, majd Drezdában tartózkodó Bakunint csehországi tudóstója, Heimberger az ottani helyzetről. Híreit olvasva, Bakunin joggal hihette, hogy a forradalom kitörése Csehországban csak napok kérdése, nemcsak a radikális demokraták csoportjának minden tagja, hanem a széles népi rétegek is tisztában vannak a kormány szerepével, a magyarok ellen viselt háború igazí értelmével, a viszonyok tarthatatlanságával és az egyedüli helyes út, a forradalmi út szükségességével. Minthogy Heimberger közléseit Arnold híreivel támasztotta alá, akiben Bakunin ekkor még feltétlenül megbizott, nem volt oka kételkedni a viszonyok leírásának helyességében. Nem tudván ellentálni Heimberger hívásának, aki leveleiben egyre buzdította Bakunint, hogy jöjjön Prágába és győződjék meg saját maga is a viszonyok rendkívül kedvező voltáról, Bakunin 1849 tavaszán illegálisan Prágába érkezik. Párnapos prágai tartózkodása, valamint találkozása a radikális demokraták képviselőivel, Sabinával, Arnolddal, J. V. Frič-csel¹⁵ egyhamar meggyőzők őt arról, hogy a prágai hangulatot bizony nehezen lehetne

¹⁴ *Noviny Lipy slovanské*, 1849. febr. 14.

¹⁵ Josef Václav Frič 1829-ben született. Haladó gondolkodású, ismert prágai ügyvéd fia. 1846–47-ben külföldön, Londonban, Párizsban megismerkedik a radikális demokrata eszmékkel. 1848-ban részt vesz a barrikád-harcokban. 1849-ben őt is letartóztatják a majusi összeesküvésben való részvétel miatt. 18 évi börtönbüntetést az 1854. esztendői amnesztia felfüggeszti. 1859-ben Angliába emigrál, majd Párizsban telepedik le. Kapcsolatot tart fenn Kossuthtal, Hercennel és a lengyel demokrata emigránsokkal. 1861-ben Genfben osztrakellenes folyóiratot ad ki *Cech* címen. (Itt közli Jan Neruda cseh költő *Honvéd* c. versét, melyben a magyar honved hősiességét állítja példaképül saját nemzetének fiataljaité.) 1879-ben hazatér, ekkor kezd írni emlékiratait, melyek *Paměti* címen 1886-ban jelentek meg. (Magyarul: *Emlékeim*. Bp. 1951.) Számos versen kívül, melyeknek művészi értéke meglehetősen csekély, *Paměti* című műve mind irodalmi, mind történelmi szempontból egyaránt jelentős. A szemtanu hűségével, a kortárs frissességével és a kiváló elbeszélő meglevenítő erejével tarja élénk 1848 és a későbbi évek eseményeit. Noha elbeszélése itt-ott nem mentes az ifjúkori élmények klszínzésétől, műve mégis szantalmán értékes adatot tartalmaz. Frič 1891-ben halt meg Prágában.

forradalminak nevezni. Maguk a radikális demokraták is inkább szenvedélyesen vitatkozó értelmiségiek, meglehetősen elszigetelt kis csoport, melynek sem a munkássággal, sem a faluval nincs élénk és termékeny kapcsolata. A parasztság körében kifejtett propagandát illetően Bakunin családik Arnoldban is, akiről úgy véli, hogy igen lanyhán és közömbösen végzi munkáját. Az igazság az volt, hogy Arnold olyan szigorúan megtartotta az illegális agitáció szabályait, hogy legmeghittebb barátai sem tudtak munkásságáról. Az állandóan közzvényére panaszkodó, zárkózott Arnold rideg, elutasító viselkedése csak erősítette az általa érzett bizalmatlanságot. Féltekenysége a jóval fiatalabb, műveltebb Sabina iránt, merev álláspontja a német demokratákkal szemben, áskálódások és intrikák, nagy különbségek műveltség tekintetében a radikális demokraták sorait belülről is gyengítették. A forradalom konkrét előkészületeinek pedig Bakunin nyomát sem találja. Minderről meggyőződve, mégis sürgeti a felkelés kirobbantását. A kedvezőtlen feltételek figyelembevételének elhanyagolása, a felkelés végső kimenetelének teljes bizonytalansága nagyfokú felelőtlenség volt és a későbbi Bakunin puccsista, anarchista nézetei érvényesülhettek már itt is. Ami mégis indokoltá teszi az eléggé irreális akció türelmetlen sürgetését, az a cári intervenció egyre jobban fenyegető veszélye. Bakunin jól látja, mit jelent a forradalom szempontjából a bécsi és a cári reakció összefogása. Ezért akarja — végső reményként — már 49 márciusában heteken belül kirobbantani a felkelést Csehországban. Az előkészületekkel kapcsolatban nem győzi eléggé hangsúlyozni a parasztsággal való kapcsolatok kiszélesítését; ehhez inkább a radikális demokraták elszigeteltségének ellensúlyozása vezette, mint az a tény, hogy az ipari munkássággal szemben a parasztságban látta volna a forradalom vezető erejét. Hasonló fontosságot tulajdonít a nemzetiségek, elsősorban a csehek és a német demokraták összefogásának, valamint a magyar szabadságharc támogatásának.

Prágából való távozása után igen fontos határkő nemcsak a cseh-magyar kapcsolatok alakulásának, hanem a csehországi általános hangulat megváltozásának szempontjából is a *Smutné úvahy (Szomorú elmélkedések)* című cikk, mely április 13-án — tehát egy nappal a magyarországi Függetlenségi Nyilatkozat előtt — jelent meg a *Noviny Lipy slovanské* című lapban. Noha aláírás nem jelöli a cikk íróját, a tartalom, a szenvedélyes hang, a politikai tisztánlátás, a nemzetiségi elfogultság teljes hiánya és nem utolsósorban a nyelvi sajátosságok — mindez Karel Sabinára enged következtetni, aki ebben az időben e lapnak szerkesztője volt. A *Szomorú elmélkedések* írója most nyíltan a magyarok mellett foglal állást. A magyar szabadságharcot, a magyar nép hősiességét állítja követendő példának a csehek elé. Csak a magyarokéhoz hasonló harcra reméli a viszonyok javulását. Hadd álljon itt részletesebb idézet ebből a rendkívüli jelentőségű cikkből, mely nemcsak azt bizonyítja, hogy jóformán hetek alatt milyentrétegeken megváltozott a cseh-magyar viszony (és itt megint csak Bakunin közvetlen hatására kell gondolnunk!), hanem egyben azt is, hogy milyen követelések éltek a cseh nemzet leghaladóbb rétegeiben.

„Csaknem minden ausztriai nemzet élénk megmozdulása után, mely most a kivívott szabadság eredményeként egész évben uralkodott, már csak a magyar az egyetlen, mely egész Európa figyelmét, különösen a mi tekintetünket magára vonja. Minél szomorúbb a mi politikai helyzetünk, nekünk cseheknek és általában a szlávoknak, annál nagyobb sóvárgással tekintünk a magyarokra, akiknek tartós ellenállásában sokan a jobb jövő valamelyes reményét vélik megtalálni. Ekközben azonban nem tagadhatjuk, hogy minél jobban csodáljuk kitarításukat a szívós ellenállásban és — ami elvitathatatlan — hősiességüket, annál jobban felismerjük saját gyengeségünket és bátortalanságunkat, annál jobban érezzük — mondjuk csak ki nyíltan — saját tehetetlenségünket.” „... az a nemzet, mely várja, hogy a szabadság magától eljő, vagy valaki más úgyszólván rákényszeríti, anélkül, hogy ő maga bármit is tenne érte, nem érdemli meg a szabadságot.” „... „Kérdezzünk minden igaz hazafit, nem szomorú érzés-e az, ami eltölt bennünket, ha arra gondolunk, hogy azok a magyarok, akiket a bécsi Birodalmi Gyűlés gúnyosan és gőgösen elutasított, mikor alázatosan kérték a Birodalmi Gyűlés elé bocsátásukat, hogy ezek a magyarok az élet ritkán tapasztalt megvételével harcolnak ügyükért akkor, amikor a Birodalmi Gyűlés szerepét szomorú módon már régen eljátszotta? Bármilyen is volt a magyarok kormányellenes harcának kezdete, most az ausztriai nemzetek nagy többségének részvétele kíséri őket, akik a magyaroknak a kormányval vívott harcában és a kormányval ebből támadt zavaraiiban a szabadságnak mintegy utolsó pillérét látják Ausztriában és ez az együttérzés dús áldásként szerencsét hoz a magyarok fegyvereinek.” — Sokak előtt érthetetlen, megmagyarázhatatlan a magyarok lelkesedése és hősiessége — fejtegeti tovább a cikk írója. Egyesek szerint Kossuth az éltető eleme e hősiességnek. De egy ember erre nem képes. Maga a magyar nemzet hőse. Vannak, akik a magyarok durvaságával, nyers természetével, civilizálatlanságával magyarázzák harciasságukat. De ezt a nézetet sem fogadja el a cikk írója. „A magyarok nem olyan műveletlenek, mint ahogy azt nálunk gondolják — írja — és ami durvaságukat illeti, mikor magyar ezred állomásozott nálunk, volt alkal-

munk meggyőződni arról, hogyan viselkedtek. Minden valóban művelt cseh összehasonlíthatja viselkedésüket a cseh katonaságéval a pütkösi harcok idején!”

„Az a műveltséget, mely abban nyilvánul meg, hogy a legmaradibb lépéseket is ellenállás nélkül, közömbösen eltűri, semmilyen nemzet, maguk a magyarok sem fogják irigyelni tőlünk”, folytatja a cikk írója és hozzáfűzi: „kénytelenek leszünk eltűnni, hogy a szabadságszerető nemzetek rabszolganépnek tartsanak minket, mely csak arra jó, hogy idegen akarat, a reakció eszköze legyen.”

„Bár csak egy kevés lenne bennünk abból az ún. magyar szilajságból, vagyis más szóval áldozatkészségből és buzgóságból! Ugysem tud a cseh mást, csak engedelmesen hallgatni és megint csak hallgatni, ez a legnagyobb erény, melyért minket agyondicsérnek és melyért oly rosszul jutalmaznak.”

„Ebből áll hát annak a híres műveltségnek gazdag áldása, mellyel kitűnik a magyarok és más nemzetek mellett . . .” „... összehasonlítva nemzetünket a magyarral, csak sóhajtni tudunk e műveltség felett, mely oly kevés reményt nyújt viszonyainak javulásához . . .”

„Csak az éleszt bennünk némi reményt, hogy nemzetünk, látva a még nemrég általunk megvetett nép áldozatkészségét és emberfeletti erőfeszítését, ismét megtelik büszkeséggel és igyekezettel, mellyel egykor jelleskedett és a legelésző nyájból ismét a szabadságért lelkesedő és áldozatkész nemzet lesz . . .”

E sorokhoz nincs mit hozzátenni. Meggyőződésünk szerint nem túlzás azt állítani, hogy ez a cikk jeladás volt, harcra hívó riadó, a májusi felkelés előkészületeinek első konkrétan megnyilvánuló jele. Ha 1848—49 cseh-magyar kapcsolataival összefüggésben valahol megértésről, barátságról, a két nép egymásra való hatásáról beszélhetünk, minden bizonynal e napok története az.

Ebben az időben jelenik meg Karel Sabina *Tűbor* című politikai folyóiratának első száma, melyben Kossuth és Bem arcképét közli, részletes életrajzban ismerteti a kor neves forradalmárainak, közöttük Kossuthnak is életét és tevékenységét. Többek közt ezt írja: „Nem tudjuk, hogy a magyar felkelés mostani vezérének politikai elvei azonosak-e azokkal, melyeket a magyar pártember és agitátor nemrégben vallott, az azonban bizonyos előttünk, hogy a háború, melyet most visel, nem a szlávok elleni *nemzeti* háború.” A második számban, melynek május 15. körül kellett volna megjelennie, Kossuth részletes életrajzával kíván foglalkozni. A *Tűbor* második száma azonban már nem jelent meg. Elárulják az összecsküvést, a felkelést még kitörése előtt elfojtják. Május 9-ről 10-re virradó éjjel letartóztatják a radikális demokraták vezetőit, Sabinát, Fricset, Sladkovskýt stb., egyedül Arnoldnak sikerül megszöknie, pár hónapi bűdosás után azonban őt is elfogják. Mi lett a sorsuk, tudjuk. Csehországra a diadalmaskodó reakció homályba borul.

*

Helyes volt-e a radikális demokraták harca, mely ide vezetett? Volt-e sikerhez remény e harcban, hol és mikor történt végzetes hiba? Őket terheli-e felelősség az elkövetkező súlyos esztendőkért?

A nemzeti liberális párt képviselői, Palacký, Havlíček kemény váddal támadták a radikálisokat. Szerintük éppen ezek a túlzott követelések lettek az okai a nemzeti katasztrófának, a megfontolatlan radikalizmus a reakció malmára hajtotta a vizet. Palacký már az 1848-as forradalmi megmozdulásokban — melyet szerinte a radikális demokraták idéztek elő — a reményteljes cseh mozgalom szomorú végének kezdetét látja.¹⁴ A nemzeti liberális párt embereinek elmarasztaló bírálatával szemben a haladó gondolkodású kortársak előtt sem talált nagy megértésre a radikális demokraták mozgalma. Jól ismertek Marx és Engels nézetei a szlávok, különösen a csehek szerepéről az 1848—49-es esztendőkbén. Joggal ostorozák e bírálatok a mozgalom következetlenségét, felemás voltát, a tétovázást, a tömegekkel való kapcsolat és az egységes, szervezett irányítás hiányát. Nem a túlzott radikalizmus, hanem a nem eléggé következetes radikalizmus, nem a megfontolatlan követelések, hanem a tétovázás a forradalmi úton, ez volt az oka annak, hogy a cseh radikális demokraták mozgalma 1848—49-ben kudarcot vallott. Az eszmei kérdések tisztázatlansága, a haladásért harcolók táboraának túlkéső felismerései, az uralkodóhazzal kapcsolatban táplált illúziók, mindez gátolta a mozgalom egységes voltát. Ezért maradt e mozgalom csupán egy kis csoport elszigetelt kísérlete, mely az adott körülmények között nem találhatott követőkre a szélesebb rétegekben. A cseh történelemnek mégis olyan szakasza ez, mely megérdemli, hogy különösen magyar részről figyelemmel forduljanak felé.

¹⁴ J. Matoušek: i. m. 91. l.

KOSZTOLÁNYI DEZSŐ ELFELEJTETT NOVELLÁSKÖNYVE

Egy kedves barátom szívességéből jutottam hozzá Kosztolányi Dezső elfelejtett, szinte ismeretlen novellásfüzetéhez. A kötet címe: *A vonat megáll*. Egyik budapesti közkönyvtárban sem található meg; nem tudnak róla a Kosztolányi-bibliográfiák (*Szegszárdy-Csengery József*: K. D., Szeged, 1938, Magyar Irodalomtörténeti Intézet, 96—98 l.; *Baráth Ferenc*: K. D., Zalaegerszeg, 1938, Pannónia Könyvnyomda, 124—127 l.; *Várkonyi Nándor*; *Az újabb magyar irodalom, 1880—1940*, Budapest, 1942, Szukits, 206—207 l., stb.), nem ismerte a kötetet Kosztolányi Dezsőné és Kozocsa Sándor sem. Anyagát a különböző Kosztolányi-kiadások nem használták fel.

A novellásfüzet 64 lap. A kiadás ideje, helye, a kiadó neve nem szerepel rajta; a címlap hátoldala a *Mozgó Könyvtár* főbizományosának, Schenk Ferenc könyvkereskedőnek hirdetése. A könyv formátuma, nyomdai díszai is valószínűvé teszik, hogy a füzet a *Mozgó Könyvtárban* jelent meg, e sorozat címének feltüntetése nélkül. A *Mozgó Könyvtár* 1908-ban indult; főként pályaudvarokon árulták kiadványait. Néhány jelentéktelen és értéktelen munka mellett olyan kitűnő szerzők is írtak bele (illetve — részben — régebbi írásait adták át a vállalkozásnak), mint Mikszáth, Szép Ernő, Molnár Ferenc, Csáth Géza, Krúdy Gyula, Heltai Jenő. Nem tudjuk bizonyosan, mikor szűnt meg a sorozat; talán 1910-ben, vagy 1911-ben. Lehetséges, hogy Kosztolányinak ez a füzete a *Mozgó Könyvtár* utolsó kötete volt, már a sorozat címének feltüntetése nélkül. A tulajdonomba került füzet külső címlapja hiányzik; esetleg azon tüntették fel a sorozat nevét.

A kis könyvben öt novella található: 1. — *A vonat megáll*. A *Budapesti Naplóban* jelent meg először, 1906 december 9-én, *Róza* címmel; ugyanennek a lapnak 1906. október 14-i számában, a *Hírek* rovatban, *D* jelzéssel rövid kis „színes” található, címe: *A vonat megáll*. Lehetséges, hogy a hír szerzője is Kosztolányi (ez egyébként valószínűsíti azt a feltevést, hogy a *D* a költő betűjegye volna), s Kosztolányi önmagától vette kölcsön a címet, amikor a *Rózát* kötetben megjelentette. — 2. — *Mária*. — Először: *Politikai Heti Szemle*, 1908. június 21, *A szerkesztő felesége* címmel. — 3. — *Halál után*. — *György* címmel megjelent a *Bácskai Hírlap* 1905 október 22-i számában, majd a *Budapesti Naplóban*, 1907. március 10-én. A novella két változata között kisebb eltérések vannak. — 4. — *Leányok*. — *Élet*, 1912. június 16. Megjelent a *Bűbájosok* című kötetben is. — 5. — *A magyar fiú*. — *Élet*, 1910. december 25. Megjelent a *Páva* című kötetben is.

Ezek az adatok valószínűvé teszik, hogy a füzet 1912 táján jelent meg; lehet azonban, hogy a *Leányoknak* van egy régebbi közlése is, amelyet nem ismerek (esetleg valamely vidéki lapban, hiszen Kosztolányi ezidőben a *Bácskai Hírlapnak*, a *Szeged és Vidékének*, a *Délmagyarországnak* s talán más lapoknak is dolgozott). Ez esetben a novellásfüzet talán 1910-ben vagy 1911-ben jelent meg.

A könyv elbeszélései között nincsen remekmű, hibátlan írás; a novellák nem érik el a nagy Kosztolányi-novellák színvonalát; bizonyára ezért nem közli őket a posthumus gyűjteményes kiadás. De mindnek finom a stílusa, kitűnő lélektani elemzések sejtetik a *Tengerszem* írójának kivételes képességeit. A kötet legjobb elbeszélése talán a *Mária*; a *Halál után* és a *Leányok* mintha az Esti Kornél-novellák korai előhírnöke volna. — A kötet tehát nemcsak irodalomtörténeti érdekességéért, de irodalmi értékeiért is megérdemli, hogy számon tartsuk.

Kosztolányinak egyébként több olyan álnevét, betűjegyét ismerjük, amelyeket Gulyás Pál kitűnő *Magyar Írói Álnév Lexikonja* (Bp., Akadémiai Kiadó, 1956) nem említi. Hadd emlékeztessenek itt ezekre: *costo* és *c-o* (főként a *Pesti Hírlapban*, 1922 után, szinikritikák alatt; néha *Coso-t* ír); *-i* (ezt az álnevet Kosztolányi Dezsőné is említi férjéről írt könyvében), s lehetséges, hogy a *Budapesti Naplóban* 1906-ban és 1907-ben felbukkanó *D* is az ő jele volt (ezt valószínűsíti *A vonat megáll* címének esete, s az, hogy Kosztolányi éppen ezekben az években volt a *B. N.* belső munkatársa). Igen sok névtelen cikket írt a *Világba*, az *Életbe*, a *Hétbe*, a *Pesti Naplóba*, az *Uj Nemzedékbe*, a *Pesti Hírlapba* stb.; ezeknek összegyűjtése egyrészt stíluskritikai vizsgálódások segítségével történhet meg, de Kosztolányi hatalmas kiadatlan levelezése is bizonyára hozzásegít majd a cikkek szerzőjének megállapításához.

FÜLÖP GÉZA

GÁRDONYI GÉZA LEVELEI ID. SZINNYEI JÓZSEFHEZ

A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában van id. Szinnyei József terjedelmes és gazdag levelezése. Szinnyei hatalmas és még ma sem nélkülözhető életrajzi lexikonának készítése kapcsán (Magyar írók élete és munkái. Bp., 1890—1914.) ismeretséget kötött korának szinte minden írójával s legtöbbjükkel levelet is váltott. E levelekben az írók többnyire életrajzi adataikat, közéleti tevékenységüket, írói munkásságuk ismertetését, műveik jegyzékét közlik — amit Szinnyei munkájában többé-kevésbé fel is használ —, de akad közöttük olyan is, amely érdekes és fontos írói vallomásokat tartalmaz.

A gyűjteményben van Gárdonyi Géza három levele is, amelyek közül az egyik tartalmilag különösen értékes: az író vallomását tartalmazza a történelmi regény, ez esetben az *Egri Csillagok* céljáról. A három levél abban az időben kelt (1892, 1899, 1901), amikor Szinnyei József a Nemzeti Múzeum Hírlapkönyvtárának volt az őre. Nem sokkal előbb, még mint a budapesti Egyetemi Könyvtár első őre, ő maga vetette fel egy hírlapkönyvtár felállításának a gondolatát, s igyekezett ezt cikkeivel is népszerűsíteni, s a közvéleményt és az illetékes hivatalos szerveket a felállítandó intézmény hasznosságáról és szükségességéről meggyőzni. A dolognak lett fogamatja: 1884-ben őt bízták meg a hírlapkönyvtár felállításával és szervezésével, 1889 novemberében kinevezték múzeumi őrnnek, majd 1901-ben igazgató őrnnek. Ebben az időben küldte el neki Gárdonyi Géza a fent említett három levelet, amelyek közül az első kettőben a hírlapkönyvtár, illetőleg a könyvtár használata és könyvek kölcsönzése ügyében fordul Szinnyeihez s ennek kapcsán tesz vallomást a történelmi regényíró céljáról is.

Az első levél:

Budapest, 1892 decz. 28

Igen Tisztelt Szinyei Bácsi!

Nagyon lekötelezve, ha szíves lenne megengedni, hogy az öcsém Gárdonyi Mihály kiírjon ott egy regényrészert ceruzával a Szegedi Napló 1890—91 évfolyamokból.

Tisztelő híve
Gárdonyi Géza

(A Magyar Hírlap levélpapírján és borítékjában — ennek volt ekkor belső munkatársa — küldi a levelet. Címzés: Tek. Szinnyei József úrnak mély tisztelettel.)

A Szegedi Naplóban *A legjelentősebb Afrikában* c. humoros regényét közölte folytatásban; Mummery Róbert álnéven írta s Stanley felfedező utazásait parodizálja. A mű 1894-ben önállóan is megjelent *A világjáró* angol címen. (A könyv közönségsikere igen nagy volt, 14 kiadása jelent meg. Gárdonyi később ifjúkori műveivel együtt ezt is megtagadta s kizárta művei közül. Visszavásárolta örök áron eladott tulajdonjogát, a meglévő példányokat összeszedette és elégette.) E regény egyik részletének kimásolásához kért engedélyt öccse részére Szinnyeitől, nyilván a könyv-alakban való megjelentetéskor volt rá szüksége.

A második levél:

Gárdonyi Géza

E g e r

Heves vármegye

Kedves Józsi Bátyám.

Én most egy terjedelmes regényen dolgozom, amelyben Eger ostroma fordul elő. Már két esztendeje tanulgatok hozzá s ezer forintnál többet költöttem történelmi könyvekre. De azt látom: sohse lesz meg minden könyv ami nekem kell, s ma arra gondoltam, hogy a Múzeum könyvtára elvégre is a magam fajta embereknek a használatára állítódott, hát mért ne forduljak én is oda, ahova a többi.

Írtam Fejérfatáky¹ úrnak, s írok Önnek is, mint könyvtári főtisztnek, legyen kegyes lehetővé tenni, hogy én időnkint kapjak könyveket. Mert hiába: nem bírja az érszényem, hogy ezeket költsék könyvekre, s azt meg nem engedi a lelkiismeretem, hogy olyan történelmi regényeket írjak, amelyekben mind a kor, mind a benne szereplő ember meg van hamisítva. Én elvégre is azért írok tört. regényt, hogy felébrezzem a nemzet múltja iránt az érdeklődést, nempedig azért, mintha más módon nem tudnék pénzt keresni.

Szeretettel tiszteli kész szolgája

Gárdonyi

1899 IX. 27.

¹ Fejérfatáky László (1857—1923), történetíró, az oklevéltan egyetemi tanára, ekkor a Nemzeti Múzeum könyvtári osztályigazgatója, majd 1901-től könyvtárigazgatója.

Gárdonyi pesti újságíróskodása után, 1897-ben végleg Egerbe költözik s nagy lelkiismeretességgel készül élete fűművének, az *Egri Csillagoknak* megírására. 1898-ban, hogy a törököket minél jobban megismerje s a mű Törökországban játszódó részeit hitelesen megrajzolhassa, Konstantinápolyba utazik. Rengeteget olvas, történeti tanulmányokat folytat : mind a kort, mind a benne szereplő embert hitelesen akarja ábrázolni. A filológiai kutatás kiderítette, hogy a korabeli történetírás alapvető művein kívül (Salamon Ferenc : Magyarország a török hódítás korában, Szilágyi Sándor és Szilády Áron szerkesztésében : Török—magyarkori emlékek, Nagy Imre : Egy magyar emlékirat a XVI. századból, Gorove László : Eger városának története) elmélyed az egykorú kútfőkben is (Tinódi Lantos Sebestyén Chronicája, Istvánffy Miklós Históriaja, Martonfalvi emlékiratai stb.), levéltári kutatásokat végez s forgatja a történettudományi folyóiratok adattárait is.

A regényt 1899-ben kezdte közölni folytatásokban a Pesti Hirlapban s 1900-ban fejezte be. Írói neve eddig alig volt s most egy csapásra híres és népszerű lesz. 1902-ben már könyv-alakban is megjelenik a mű.

A harmadik írás kondoleáló névjegy-kártya. Gárdonyi részvétét fejezi ki Szinnyeinek felesége elhúnyta alkalmával. Szinnyeiné 1901. január 3-án halt meg, s Gárdonyi a lapokban olvasta a gázshírt.

KÖSZÖNTŐ VERS FÁY ANDRÁS NÉVNAPJÁRA — FÁY VÁLASZA

Badics Ferenc Fáy András életrajzában (Bp., 1890) részletesen leírja, milyen nagyszabású és híres András-napokat tartottak Fáyéknál. Megemlíti, hogy író-barátai prózai és verses, tréfás és komoly üdvözlésekkel árasztották el Fáyt már napokkal névünnepe előtt. „Egyszer az akadémiai ülésen (1840. nov. 23.) összeség Luczenbacher, Kiss és Gaál, s mint a „m. t. társaság gratuláló választmánya” a helyszínen mindjárt elkövet 26 sor ékes alexandrint a Gvadanyi stylusában.” (613. l.) Mint a továbbiakban leírja, Fáy válaszolt a verses köszöntésre sajátkezü levéllel és versben, de ennek aljára ezt írta : „Ezen feleletet írta nevemben szeretett barátom B. Gy.” Badics részletet közöl a köszöntő versből is, a válaszból is. Az általunk közölt vers, melynek kézírata Kecskeméten, a Ráday-könyvtár kecskeméti fiókjának birtokában van, azt bizonyítja, hogy a „gratuláló választmány” 1841-ben is összeült. Ezúttal Garay és Vörösmarty csatlakozott Luczenbacherhez és Gaálhoz. Badics feltételezi, hogy az 1840-i köszöntőt Gaál írta, hiszen az akkori köszöntők közül csak ő volt költő. Most is rávall, hogy a kézirat őt nevezi jegyzőnek. De a különböző versformában írt két különálló versből arra következtethetünk, hogy csak az egyik vers szerzője volt ő, másiké Garay vagy Vörösmarty lehetett. A választ ezúttal maga Fáy írhatta. Mindkét vers tréfás, helyenként dévajkodó hangulatú.

Luczenbacher és Gaal
Fáynak gratulál
Garay János hozzájok áll,
S Vörösmarty Mihál,
A ki csak maga hál
Kit gyűlöl a halál,
Ő is bókot csinál.

Apostol volt András, Apostolok java,
A lelke tisztább volt mint Libanon hava,
Az esze mélyebb mint Tiberiás tava ;
De az igazságért zengett is ám szava.

Ezért Fáy András ő méltó druszája,
Mert helyén volt mindég esze és zuzzája,
Esze ha kívánta azt édes hazája ;
Ha pedig vigadni kellett, a zúzaja.

Nehéz fájdalomnak bár fáj a gyökere,
Nekünk Fáy még is a vidámság ere,
Hajtson is házába szerencse kereke,
S minden földi jóból legyen rajta tereke.

Igaz volt régenten különféle András,
De Fáy Andrásunk nem olyan ám mint más,
Századunk Andrása a mi dicsőségünk!
Éljen is sokáig mivel büszkeségünk.

Ő ugyan szent Andrást régen megtagadta,
Mert patronusának a ludat fogadta,
De mivelhogy a legszebb meséket írta,
E bűnét a szent is rég megbocsátotta.

Az Asszonyokat is ő jól megrostálta,
Ezzel ő magának új érdemet váltta,
S midőn a takaréék pénztárt megfundálta
A bölcseknek követ végkép feltalálta.

Száljon annyi áldás tehát ő házára
Mennyi a takaréék pénztárnak krajczárja,
Legyen tovább is olly jó az ő rostája,
Hogy a rosszat az országban mind alá rostálja.

Ne szólj nyelvem nem fáj fejem :

Ezt mondja sok bölcs nyelv ;

S ezt szólván már elvét sérti

Mit sem ér az illy elv.

Már biz én csak elkiáltom,

Mit érzek gondolok

Kivált midőn Andrásnak

Szívemből hódolok.

Endre bátyám becsületes

És jó egy ember vagy

De érdemed nem ez csupán,

Te még író is vagy.

Írsz mind a két fegyvereddel,

(Isten úgy akarta)

Soha kárát egyiknek is

Magyar nem vallotta.

Sőt örömmel nézi képét

Mind két rajzatodnak,

Testi s lelki irományod

Ránk kincsül maradnak.

Nohát cserében

Áldjon meg az Isten,

S pedig áldjon úgy amint csak

Áll tehetségében

Adjon neked hosszú éltet

Vidám örökséget.

Szeressen úgy minden szép Leány

Mint a feleséged.

Legyen élés táraidban

Hány nap annyi kolbász,

S Rosz kedv ellen vendégid közt

Pezsgő legyen a váz.[?]

Így majd csak eléldégélünk

Iván a Hazáért,

S a ki érte dolgozik is

Minden jó barátért.

Téged pedig befoglalunk

Szívünk imájába.

Tegyen meg a Mindenható

Ne légyen hiába.

Még többet is petyeghetnék,

De már ez is elég,

Éljl s házadnál honunk űdve

Legyen a fő vendég.

Mikint ő úgy neje éljen szerencsésen,
Legyenek boldogok egymással kedvesen,
Bennünket aztán is lássanak szívesen
Kik tiszteljék őket igazán s lelkesen.

Költ Pesten a Magyar tudós társaság gratuláló
választmánya Novemb 21-kén 1841-ben tartott gyűléséből

Gaal József
jegyző

Kívül:
Másolat Fáy András Ur neve napjára 1841:
Másolva 1844 jan. 29.

Luczenbacher János, Gaal József, Garay János és Vörösmarty Mihály barátimnak
válasz. —

Kik tisztelkedétek nekem szép szavakkal
Áldjon értök az ég halmozott javakkal!
János, József, Mihál, ki mind egyedül hál,
Bár nősző igénye mindegyiknek fenn áll,
Kívánom tegyetek le a nőtlen-daczról,
S szünjeteek silányul élni a piaczról!
Piaczon az ember szép csinos maszlagon
Gyakran az ördögöt magát kapja nyakon,
Ki a vasas (?) dobját vagy egy téli gúnyát
Akaszt rá in centro s üti vele gúnyát.
Osztán kik forogtok Typographiákban
Pestnek úczáiban estvéli órákban
Jól tudjátok milly nagy a nőtlen insége,
Milly méreg drága a nyomatás költsége!
Ugy van jó barátim! ha jó bort akartok
Tisztát inni, saját pinzcécskét tartsatok!
A hordót magatok fúrjátok meg s csapra
Magatok üssétek — ne bizzátok papra!
Ez csak áldást adjon, hogy a bemenetel
Szűk legyen — s tág könnyű majd a kijövetel!
Végre kik miattam megerőltettétek
A költői eret, áldásom vegyétek!
Erősítte az ég nálatok pótlásul
Azon drága eret, melly hívja áldásul,
Oly gazdagon fizet ha nincs benne hiba
Az emberiségnek édes aknáiba!
De csak a madarat lehet zengéséről
Megismernünk, embert pedig — a tettéről!
Nyelv szép szavakat ejt, és a toll leírja
Pedig gyakran a szív azokat nem bírja!
Csupán nyelvnek tehát, minthogy gyakran Júdás
Magában nem igen szokott hinni András!
Hanem ezt várja, hogy aki őt szereti
Andrásnak estvéjén házat megnem veti
Melly van situálva Kalap úczájában
Mihál! ki maga hál tő szomszedságában.
Jelentven, hogy minthogy a Kalap úczában
Nem egyedül hordoz kalapot házában,
Neje is szívesen látádjja vendégit
Házam jó barátit újabbat és régít. —
Sültöm nyárson forog, hordóm már csapon áll,
Ah már csak egyedül ez mi áll házomnál!
Ehetünk, ihatunk magunkért, masokért,
Háza emberiért, házi barátokért!

De a ki az elsőt hiven nem szereti,
Vagy palástja alatt önnhasznát kergeti,
Javaslom kerülje Andrásnak poharát
Ne profanálgassa barátim szép karát
Hanem zab kenyérre igya a nyírvizet
Míg a bántott Haza többel is nem fizet.

Költ Pesten Nov 27. 1841.

Fáy András

Kivül :

Másolat
válasz Fáy Úrtól
1841
Másolva 1844 Jan. 29.

Közli : *Orosz László*

BOROS LAJOS

MEGJEGYZÉSEK ÉS KIEGÉSZÍTÉSEK A MAGYAR IRODALOM HELYI HAGYOMÁNYAI C. FÜZETHEZ

1955-ben jelent meg a helyi hagyományokat feldolgozó középiskolai szakköri füzet 3050 példányban.¹ Két ismertetés, illetve kiegészítés jelent meg róla. Az egyik : Pótlások és javítások „A magyar irodalom helyi hagyományai” című kiadványhoz Csikesz Ferenc tollából az Irodalomtanítás 1956. évi márciusi számában, a másik Bohus Magda ismertetése az Irodalomtörténet 1956. évi 1. számában.

A mű értékéről nem célunk szólni. Sajnos, meg kell állapítanunk, hogy a vonatkozó szakköri füzet csak nagyon kevés iskolába jutott el, így csak részben tudta elérni célját. Hogy nem mindenben egységes a mű, az bizonyára abból adódik, hogy több munkatárs készítette, s ilyen követelménnyel talán nem is illendő előállni. Egyes helyeknél a munkatársak a legnagyobb teljességre törekedtek (pl. Debrecen, Nagykovács), ahol oly kevésé ismert személyeknek is helyt adtak munkájukban, mint Kállai Fényes István, Keresztúry Pál, Losonczy László, Öreg János, Warga Károly, másutt, főként a dunántúli városoknál, némi szűkkeblőség volna tán észlelhető. (Sopron, Győr, Veszprém, stb.)

Egy újabb kiadással kapcsolatban célszerűnek tartanánk :

1. A közben eszközölt közigazgatási beosztásokat figyelembe venni. Mikolc és Pécs megyei jogú város. Csepreg nem tartozik Győr megyébe, hanem Vasba. Már jóval a szakköri füzet megjelenése előtt átcsatolták. A Helységnévtár tökéletes irányítást ad ezen a téren.

2. Helyes lenne a mű végére helymutatót iktatni. Így könnyen felüthető lenne bármely kis község is, melyről csak kevesen tudják, hogy mely megye területén van.

3. A könyv minden oldalának felső részén a megye nevét fel kell tüntetni, amint erre Bohus Magda is felhívja a figyelmet. Így láthatjuk a Genthon István összeállításában megjelent Magyarország műemlékei c. könyvben.

4. A megyetérkép helyett, talán inkább azok mellett, nagyon jó szolgálatot tenne egy országtérkép is.

5. Esetleg a mű területe kiterjeszthető lenne az 1920 előtti Magyarország egészére, mint Radocsay Dénes és Garas Klára művészettörténeti műveiben már történt erre példa. Így elkerülhető lenne az a fonákság, hogy egy írónak viszonylag lényegtelen tartózkodási helyéről értesülünk, születési vagy halálhírei pedig nem. Nem gondolom, hogy bárki nehézséget támaszthatna ezen a téren.

6. Megfontolandó, vajon mennyire lenne kiterjeszthető egy újabb kiadás tárgyköre. Mindenképpen felveendőek lennének a könyvtárak, kéziratok jelentősebb művek, bizonyos helyek, melyekhez irodalmi alkotások fűződnek (ez szintén Bohus Magda javaslata elsősorban), végül tán színészetünk hőskorára vonatkozó adatok. Más a helyzet a színészekkel, zenészekkel, irodalmi művek első megjelenésével kapcsolatban.

Az alábbiakban kiegészítéseinket közöljük, lehetőleg lakonikus stílusban. Csupán a tények szigorú leszögzésére szorítkozunk.

¹ Középiskolai Szakköri Füzetek. (Az irodalmi szakkörök számára.) Készítették: Busa Margit, Kicsi Sándor, Kiss József, Nemeskürty István. Szerk. Vargha Balázs.

A név után a zárójelbe tett szám a születés és elhalálozás éve, a hely megjelölése nélkül! Ha valami a szakköri füzethez viszonyítva ismétlésnek tűnnék, ott kiegészítésről vagy javításról van szó.

Budapest

I. kerület

Ady Endre a Szilágyi Dezső téri református templomban tartja esküvőjét Boncza Bertával 1915-ben.

Döry Katalin sírja az Erzsébet apácák volt templomában a Fő utcában.

Juliánus barát a Hess András tér helyén volt egykori dominikánus rendi főiskolából indult el a Keleten maradt magyarok felkutatására (egyik vélemény szerint).

Wathay Ferenc író t a török 1606 elején Buda várába viszi.

II. kerület

Petőfi Sándor a Zugligetben írta A bokor a viharhoz c. költeményét.

V. kerület

Benyák Bernát József piarista iskoladrámáiró tanítja a filozófiát először magyar nyelven a pesti liceumban 1777-ben.

Bérczy Károly műfordító és író, a piarista gimnázium tanulója az 1830-as években. Czinke Ferenc Révai Miklós utóda az egyetemen 1808-ban, a magyar nyelv és irodalom tanára.

Csaplár Benedek piarista, irodalomtörténész, 1870 óta a rend pesti intézetében tanít. Ott hal meg 1906-ban.

Fejér György a pesti piarista gimnázium tanulója.

Halápy Konstantin latin költő, piarista tartományfőnök, meghal 1752-ben.

Horváth Mihály (1809—1878) későbbi történettudós és csanádi püspök, a piarista gimnázium tanulója.

Kisfaludy Károly 1823. március 23-án meglátogatja Czuczor Gergelyt a Központi Papnövelde olvasótermében.

Katona József (1791—1830) drámáiró, az első gimnáziumot a pesti piaristáknál végzi.

Mészáros Lázár (1796—1858) hadügyminiszter, emlékiratíró, a piarista gimnázium tanulója.

Nagy Márton piarista, Petőfi tanára, meghal 1873-ban.

Pápay Sámuel (1770—1827) irodalomtörténész, a piaristáknál tanul jogot.

Pállya István piarista iskoladrámáiró, rendfőnök, meghal 1802-ben.

A piarista gimnáziumban volt az első állandó színházterem.

Ráday Gedeon (1713—1792) költő, irodalompártoló, a piarista gimnázium tanulója.

Roboz István (1828—1916) költő, a jogot a piaristáknál végzi.

Sándor István (1750—1815) bibliografus, a pesti piarista gimnázium tanulója.

Simonyi Zsigmond (1853—1919) itt tanul, később egyetemi tanár.

Sujánszky Antal (1815—1906) költő, pesti piarista gimnázium tanulója.

Szabó Imre író, itt végzi a teológiát. 1847-ben a pesti egyetemen hitszónok, 1850-ben el kell hagynia a fővárost magyarsága miatt.

Szemere György (1863—1930) regény- és elbeszélésíró, a piarista gimnázium tanulója.

Vajda János (1827—1897) költő, a piarista gimnázium tanulója.

VIII. kerület

Asztalos Károly ügyvéd, színműíró, 1837-től 1844-ig a Nemzeti Színház titkára.

XII. kerület

Petőfi Sándor a Normafánál írta A hegyek közt c. költeményét. Jókait, Szigeti Józsefet is meghihlette ez a hely.

XIII. kerület

Váczi Pál domonkos szerzetes, egyetemet végzett tudós miniátor, 1474-től 1480-ig a Nyulak szigetén (Margisziget) élt. A Birk-kódex fordítója és másolója.

Bács-Kiskun megye

Baja

Szarvas Gábor nem a bencés, hanem a cisztercita gimnázium tanulója;

Kalocsa

Jámbor Pál (Hiador) (1821—1897), itt kispap. Kispap társai között „magyar iskolát” alapított.

Kecskemét

Katona József (1791—1830) a piarista gimnáziumban tanul.

Szerelemhegyi András műfordító, Kelemen László szintársufatának rendezője. Szül. 1762.

Baranya megye

Mohács

Szalkai László humanista író, esztergomi érsek, elesik a mohácsi csatában (1526.)

Pécs

Alsáni Bálint pécsi püspök (1374—1408) író, Remete Szent Pálról írt.

Árvai György (1697—1759) jezsuita, Bonfini nyomán Hunyadiról eposzt írt, Pécssett működött.

Czinke Ferenc irodalomtörténész, 1788-tól gimnáziumi tanár kb. 1791-ig;

Dóczy Orbán humanista, pécsi prépost a XV. században.

Hantó (Hampó) György itt nyitja meg 1440-ben az ország első közkönyvtárát. 300 kötetből álló híres könyvtára volt.

Jámbor Pál (Hiador) költő, Petőfi kortársa, itt diák.

Kalán püspök (Juventius Coelius) itt írta a XII. században Vita Attilae c. történeti művét.

Laskai Osvát (1450—1511) ferences hitszónok Pécssett élt és dolgozott.

Mátyás Flórián (1818—1904) nyelvész és történettudós, irodalomtörténész, a Magyar Tudományos Akadémia tagja. Itt él és itt hal meg. Ő határozta meg Anonymus művének keletkezési idejét.

Az Összesztának nevezett történeti művet valószínűleg itt írták I. László király idejében.

Szalkai Balázs ferences, a középkor nagynevű történetírója itt él a XV. században.

(Kézirata Gyulafehérvárt.)

Szatmáry György pécsi püspök, humanista, író, részt vett Cicero műveinek 1502-i Aldus-féle kiadásában.

Szemere Balázs költő. Hantó kortársa a XV. században. Latinnyelvű epigrammákat írt.

Tinódi Lantos Sebestyén itt végezte iskoláit az 1520-as években;

Thury Zoltán (1870—1906) író. Itt működik mint hírlapíró.

Váradai Antal (1854—1923) dráma-, regény-, novellaíró, itt végzi iskoláit.

Zoltán Vilmos műfordító, szül. 1869. Pécsi lapok munkatársa 1893-ig.

Békés megye

Békéscsaba

Zöldi Márton író, hírlapíró, szül. 1854.

Borsod-Abauj-Zemplén megye

Miskolc

Hutter Antal irodalomtörténész, piarista, szül. 1797.

II. Rákóczi Ferenc innét írta leveleit XIV. Lajos francia királynak. Háza a Rákóczi és Széchenyi út sarkán.

Tordai Anyos irodalomtörténész, cisztercita, szül. 1879. (Hejőcsaba)

Mezőkeresztes

Jakab István író, az Aurora munkatársa, szül. 1798.

Sárospatak

Balsarati Vitus János itt tanul, 1549—1562. Paróchus, lelkész, 1560-ban a főiskola tanára.

Beregszászi Nagy Pál (1750—1828) a kollégiumban tanul, majd ott tanár, nyelvtudós.
Bertalanffy Pál (1706—63) jezsuita hitvitázó.
Dévai Bíró Mátyás Perényi Péter udvari papja Mohács után.
Ember András „hegedős” a XVIII. század közepén, Hegyaljai városok c. munkájában megrajzolja a század Patakjának állapotát.

Emödy Dániel Petőfi és Jókai barátja, itt élt.
Gyulai Pál kormányképviselő 1884 júniusában az első újrendszerű érettségi vizsgán.
Harsányi István irodalomtörténész, 1897—1899-ig és 1903-tól kb. 1925-ig könyvtáros és tanár a református akadémián.

Horváth Cyrill irodalomtörténész, 1902—1905 könyvtáros, az akadémián bölcsészettanár:

Illyefalvi István jezsuita hitvitázó a XVII. században.
Jezsuiták 1663-ban a Templom téren a diákokkal nagyszabású látványos komédiát rendeztek, melyben repülő proféta és angyal is szerepelt.

Kézy Mózes jeles latin költő, a főiskola tanára, 1831-ben kolerában meghal, itt temetik el.
Kiss Imre jezsuita hitvitázó a XVII. században.

Komáromi János író itt tanul 1902—1910.
Magda Pál 1824—1834 gimnáziumi tanár.

Makkai Sándor író, 1917—1918 teológiai tanár.
Perényi Péter 1531-ben megalapítja a kollégiumot.

Rajcsányi János jezsuita hitvitázó, itt élt a XVII. és XVIII. század fordulóján.
Salánki György 1629—1635-ig főiskolai tanár.

Sámbár Mátyás jezsuita, hitvitái Pósházi János főiskolai tanárral: 1663, 1664. nov. 2., 1665. június 7.

Szalkai László (1475—1526) humanista író, később váci püspök, majd esztergomi érsek, 1489 körül Patakon az Ágoston-rendiek zárdájában tanult. E korból való iskolai jegyzeteit az esztergomi Főegyházmegei Könyvtár őrzi.

Széchenyi István 1846. augusztus 14-én felkeresi Patakot.
Szikaszai Fabriczius Balázs 1561—1564-ig és 1566—1576-ig főiskolai tanár.

Szinnyei Gerzson 1863—1902-ig bölcsészettanár.
Teleki László (1811—1861) drámaíró, 1828-tól 1830-ig itt tanul.

Tóth Ede (1844—1876) színműíró, 1863-tól 1864-ig itt tanul.
Vályi Nagy Ferenc pataki tanár, Homérosz első magyar fordítója, a mai Kossuth Lajos utca 10. szám alatt lakott, és itt tanított a kollégiumban 1798-tól 1820-ig.

Zempléni Árpád költő, itt tanul 1876-tól 1882-ig.
1860. július 8. a kollégium 300 éves fennállásának ünnepélye. 1831 helyett, mikor a kolerajárvány miatt elmaradt. Tompa Mihály is megjelent az ünnepségen.

Széphalom

Vachott Sándor jár itt 1842-ben.

Tiszatartján

Eötvös József itt írta a Karthausit.

Csongrád megye

Hódmezővásárhely]
Szerdahelyi József műfordító szül. 1804.

Makó
Komáromy Lajos irodalomtörténész szül. 1843.

Szeged¹
Czudar Mihály népköltő szül. 1850. körül.

Csaplár Benedek (1821—1906) irodalomtörténész, tanár a piarista gimnáziumban.
Juhász Gyula költő a piarista gimnázium tanulója az 1900-as években.

Katona József (1791—1830) drámaíró, a piaristáknál diák, itt végzi a filozófiai tanulmány első évét.

Kelemen László (1760—1814) az első magyar színigazgató, a piarista gimnázium tanulója.

Tömörkény István (1886—1917) a piarista gimnázium tanulója.

Szentés
Farkas Antal tanító, író, később a Népszava munkatársa, szül. 1875.

Fejér megye

Enying

Bocsor István a pápai református kollégium tanára, szül. 1807.

Ercsi

Viszota Gyula irodalomtörténész, szül. 1871.

Székesfehérvár

Benyák Bernát 1790-ben gimnáziumi igazgató.

Dóczy Orbán fehérvári prépost, humanista — Mátyás korában.

Halász Ignác (1855—1901) nyelvész, itt középiskolai tanár, később egyetemi professzor.

Hangay Sándor író, hirlapíró, szül. 1888.

Kálmáncsehi Domonkos fehérvári prépost. Könyvtárát „bámulattal és irigykedve szemlélték barátai” a XV. században, 1480 körül.

Szekfű Gyula történetíró szül. 1883.

Zigány Árpád regény- és szindarabíró, műfordító, szül. 1865.

Zolnai Gyula (1862—1932) gimnáziumi tanár a cisztercita gimnáziumban, nyelvész, később egyetemi tanár.

Wathay Ferenc író, elbeszélő, 1601-ben részt vesz Fehérvár visszafoglalásában, 1602-ben itt vicekapitány.

Győr-Sopron megye

Abda

Radnóti Miklóst itt ölték meg deportált társaival együtt.

Csapid

Ágh Lajos Norbert író, tanár, irodalomtörténész, szül. 1861.

Csorna

Laky János Demeter (1818—1902) költő, premontrei tanár, itt él 1854-től haláláig. Ő írta az első magyarnyelvű iskolai poétikát.

Pály Elek (1796—1946) író, premontrei kispap.

Egyházasközpont

Erdősi Silvester János a XVI. században birtokos Kisgógánfán. (A községet 1933-ban egyesítették Egyházasközponttal.)

Nyéki Vörös Mátyás népesíti be újból 1633-ban Keresztényt. (1950-ben szintén Egyházasközponttal csatolva.)

Fertőd

Bessenyei György 1772-ben öt napot tölt itt, ennek emlékét őrzik Az eszterházi vígasságok c. műve. Esterházy Miklós Rohan herceg francia követet vendégelt meg ekkor.

Fábián István a finn nyelv kiváló ismerője, 1864-től 1868-ig plébános Süttrőn (Fertőd-höz csatolva.)

Győr

Balásffy Tamás 1609-től 1618-ig győri kanonok. Pázmány megbízásából Alvinczi Péter Tükör c. iratára készítette válaszul a Csepregi iskola c. munkáját.

Balogh Sándor, jezsuita, majd világi pap, kanonok, akadémiai tanár, 1801-től 1806-ig szemináriumi rektor. Értékes könyvtára alkotja a szemináriumi nagykönyvtár alapját.

Batthyány Lajos (1806—1849) az első felelős magyar miniszterelnök, a bencés gimnázium tanulója.

Czinár Mór (1787—1875) író, bencés tanár, a Magyar Tudományos Akadémia tagja.

Deák Ferenc Győrött joghallgató.

Dóczy Nagylucei Orbán humanista, 1482-től 1487-ig győri püspök. Megértő barátja és Bonfini szerint „pazarlásig” bőkezű mecénása volt a humanista íróknak és tudósoknak.

Fábchich József (1753—1809) műfordító, nyelvész, a győri papnövelde tanára.

Fábián István (1809—1871) kanonok, finnugor nyelvész, műfordító.

Frankenburg Adolf 1827—28-ban bölcselethallgató.

Hamvas József költő, vigjátékiró, szül. 1871.

Jakubovich Emil nyelvudós, a bencés gimnázium tanulója az 1890-es években.

Kemenes Kempf József (1854—1922) műfordító és tanár, a bencés gimnázium tanulója.

Kiss Pál (1793—1847) győri teológiai tanár. Mint könyvvizsgáló enyhe cenzúrájával a magyar törekvéseket szolgálta.

Kistatai Tatay János az irodalom nagy kedvelője és művelője, győri kanonok 1851-től 1862-ig.

Kopcsinay Ferenc győri pap, 1724-től 1729-ig kanonok. A Lőcsei fehér asszony c. Jókai-regény és az anyakönyv szerint ő kísérte a vérpadra Korponay Jánosné sz. Géczy Juliánát. Itt halt meg 1729-ben.

Kürthy Emil író 1868-tól 1871-ig joghallgató.

Miklós győri püspök a XI. században. 1049-ban találkozunk nevével: A magyar irodalmi műveltségnek első győri munkása. A Tihanyi alapítólevelet az ő kezeírásának tartják. Magyar latinbetűs helyesírásunk szabályait ő alkotta meg.

Mikszáth Kálmán író elsőéves joghallgató az 1869—70-es tanévben.

Nyéki Vörös Mátyás író 1611-től 1654-ig győri kanonok, közben püspöki helynök.

Paitner Mihály író, prépost, kora legjelesebb íróival szoros barátságban állt. Előbb jezsuita, majd győri tankerületi főigazgató, meghalt 1826-ban.

Rátkay László drámaíró 1871-től 1873-ig joghallgató.

Reguly Antal nyelvtudós 1834-től 1836-ig bölcslethallgató.

Réthei Prikkel Marián bencés tanár 1919-től 1925-ig, nyelvész és etnográfus.

Szabó Imre (1814—1882) népies szépirodalmi műveket írt, tanulmányait a bencéseknel végezte; Czuczor Gergely tanára volt.

Szarvas Gábor (1832—1895) nyelvész, a Magyar Nyelvőr megalapítója, a bencés gimnázium tanulója.

Szatmári Ferenc püspök a XV. században. Humanista író, Bakócz Tamás testvér-öccse. Egyetlen műve sem maradt ránk.

Szávay Gyula zentai születésű író, Győrött végzi a jogot 1881-től 1885-ig, majd itt ipar kamarai titkár.

Xantus János (1825—1894) író, utazó, a bencés gimnázium tanulója.

Vajda Péter költő, 1826-tól 1828-ig bölcslethallgató.

Zoltán Vilmos műfordító, hírlapíró, 1893-tól 1906-ig Győrött él. A Győri Közlöny szerkesztője és megyei levéltáros.

Győrasszonyja

Jakubovich Emil nyelvtudós szül. 1883.

Hédervár

Révai Miklós író, nyelvtudós, nevelő a Viczay grófnoknál 1782-től 1783-ig.

Lövő

Kistatai Tatay János lelkes irodalombarát, 1820-tól plébános. Összeköttetésben állt Berzsenyivel, Kazinczyval stb.

Móra Ferenc 1901-ben itt tanár (Felsőlövőn).

Magyarfalva (Harka)

Petz Gedeon irodalomtörténész, germanista, szül. 1863. nov. 24.

Mosonmagyaróvár

Csaplár Benedek (1821—1906) irodalomtörténész, a piarista gimnázium tanára.

Kossuth Lajos jár itt 1848. október 23-án.

Nyalka

Kovács Márk író, bencés, 1813-tól 1815-ig adminisztrátor.

Nyúl

Domonkos István író, szül. 1862.

Páli

Nyéki Vörös Mátyás író épített fel 1642-ben a templomot.

Pannonhalma (Győrszentmárton)

Kultsár István író, bencés, 1780-tól 1781-ig bölcslethallgató, majd teológus.

Mór (Boldog) bencés szerzetes a XI. században, későbbi pécsi püspök, a keresztény magyarság első név szerint ismert írója.

Szedér Fábián (1784—1859) bencés, vers- és vigjátékiró, az Uránia szerkesztője (1828-tól 1832-ig), Kazinczy barátja.

Zalán Menyhért, bencés, főiskolai tanár, irodalomtörténész, meghalt 1928-ban.

Rábamási

Fábián István katolikus pap, a finn nyelv kiváló ismerője, szül. 1809.

Sopron

Bartók Béla (1881—1945) itt tanul.

Czinke Ferenc irodalomtörténész, gimnáziumi tanár 1791-től kb. 1801-ig.

Csányi János krónikairó a XVII. és XVIII. század fordulóján.

Egkenfelder Liebhart a hazai német irodalomban is ismert kódexmásoló literátor, 1438-tól 1439-ig városi jegyző.

Faut Márk városi tanácsos, a város első krónikairója a XVII. század elején, tagja a Lackner-féle társaságnak.

Gombocz Zoltán nyelvtudós szül. 1877.

Gugelweil János humanista műveltségű férfi, városi jegyző 1500 körül. A legrégebb magyar virágének lejegyzője.

Gyóni Géza (1884—1917) költő, az Orsolya téren lakik.

Hajnóczy József (1750—1795) az evangélikus líceumban tanul.

Hangay Sándor regény- és novellairó, szerkeszti a Sopronban megjelenő Kultúra c. szépirodalmi lapot a XX. század második évtizedében.

Hevenesi Gábor (1656—1715) jezsuita, nagy történelmi forrásgyűjtő, itt tanult.

Kolbenheyer Móric evangélikus lelkész, költő, Petőfi és Arany műveit, a Toldit is, németre fordítja.

Kresznerics Ferenc nyelvész, középiskoláit itt végzi 1780 körül.

Lackner Kristóf humanista, városi tisztviselő, majd polgármester. Ő írta a legrégebb soproni iskoladrámákat 1616 és 1619 között. 1604-ben megalapítja a Soproni Nemes Tudósok Társaságát, melynek nők is tagjai lehettek. Itt halt meg 1631-ben.

Magyar Társaság alakult 1790-ben.

Márton pap. Birtokában volt 1431-ben a Szent Imre legenda legrégebb kéziratát tartalmazó kódex. Ma a reini cisztercita apátság könyvtárában.

Nyéki Vörös Mátyás 1630 körül soproni javadalmas, a Dialogus bevezetője szerint „soproni keresztés”.

Paitner Mihály író szül. 1753. szept. 6.

Pállya István piarista drámaíró, 1790-ben gimnáziumi igazgató.

Petrik Géza bibliográfus, 1879-ig itt könyvkereskedő.

Rákosi Jenő író a bencés gimnázium tanulója az 1850-es években.

Ráth Mátyás hírlapíró a líceumban tanult az 1760-as években.

Réthei Prikkel Marián (1871—1925) bencés, nyelvész, néprajzos, a rendi gimnázium tanára.

Szeremlyéni Mihály költő és prédikátor a XVI. században.

Színház. Itt épült fel 1769-ben hazánk második kőszínháza.

Vörösmarty Mihály Salamon c. színművét az 1820-as években az evangélikus líceumban adták elő először.

Weiteni Orbán ferences pap 1400-ban húsz kötet kódexről végrendelkezik.

Zádor György műfordító, 1851-től törvényszéki bíró. Ezen időben sokat tesz a jogi műszavak magyarosítása érdekében.

Szany

Nagy János (1732—1803) költő, az irodalmi népiesség úttörője, Kis János barátja, itt plébános.

Tét

Révai Miklós író, nyelvész, 1796-ban adminisztrátor.

Hajdú-Bihar megye

Debrecen

Benyák Bernát József (1745—1829) iskoladrámaíró, piarista, itt középiskolai tanár.

Pálffy Albert nem a kollégiumban, hanem a piaristáknál diák.

Pápay József nyelvtudós 1908-tól 1914-ig a református főiskolán, majd az egyetemen tanár.

Egyek

Tárkányi Béla költő; énekszerző, Petőfi barátja, itt lelkész.

Heves megye

Eger

Dóczy Orbán humanista, püspök a XV. században.

Esterházy Károly püspök az 1760-as években felállítja az ország első négykarú egyetemét.

Gárdonyi Géza itt tanul az érseki tanítóképzőben.

Halabori Bertalan egri egyházmegyes pap másolja a XVI. század elején a Döbrentei-kódex néven ismeretes liturgikus könyvet.

Udvardi Pálnál lakik.

Pápay Sámuel 1770—1827) irodalomtörténész, itt tanul jogot, később a liceum tanára.

Rontó Pál diák a jezsuita gimnáziumban a XVIII. században. Kicsapják, mert a Fehér Bányába jár mulatni.

Szaicz Leó szervita szerzetes, író, itt hal meg 1792-ben.

Tanítóképző. Bartakovics Béla érsek felállítja az első magyar tannyelvű tanítóképzőt a XIX. században.

Tárkányi Béla író, énekszerző, Petőfi barátja, itt hal meg 1886. febr. 6-án.

Ujfalvi Ferenc püspök a XVI. században, mecénás, Pesti Mizsér Gábort ő biztatta a szótárírói működésre.

Zalár József költő itt végzi iskoláit, és itt hal meg 1914-ben.

Zolnai Gyula nyelvész, a XIX. század nyolcvanas éveiben a cisztercita gimnázium tanára.

Gyöngyös

Kossuth Lajos 1849-ben jár itt, mikor a honvédseregek fővezérsége Gyöngyösön volt.

Vachott Sándor (1818—1861) itt tanul.

Vörösmarty Mihály 1829 szeptemberében nagy utat tesz a Mátrában Gyöngyöstől Parádig.

Hatvan

Ady Endre (1877—1919) többször megfordult a Hatvani-családnál.

Horváth Mihály (1809—1878) történétíró, későbbi csanádi püspök, 1847-ben itt plébános, prépost.

Kápolna

Egressy Béni sebesülése nem 1848, hanem 1849.

Parád

Vörösmarty Mihály megfordul itt 1829 szeptemberében.

Vámosgyörk

Halmos István író, irodalomtörténész, szül. 1884.

Komárom megye

Ászár

Jászai Mari szül. 1848. február 24-én.

Esztergom

Dóczy Orbán humanista, kanonok a XV. században.

Jordánszky-kódex a Főegyházmegyei Könyvtárban.

Juliánus domonkos szerzetes az itteni rendi kolostorból indult el 1237-ben keleti útjára. (Egyik vélemény szerint.)

Katona Lajos (1862—1910) tudós, irodalomtörténész, a bencés gimnázium tanulója.

Kossuth Lajos 1848. október 18-án érkezik hajóval a városba. A kikötőnél lelkes tömeg várja. Mikor a hajóhídról a partra lépett, megeredt az eső. A hagyomány szerint ekkor született az Esik eső karikára c. dal szövege.

Laskai Osvát ferences hitszónok a Vak Bottyán utca helyén állt középkori ferences rendház tagjai Mátyás korában.

László esztergomi érseknek 1277-ben 13 nagyértékű kódexe volt.

Maszlaghy Ferenc (1839—1917) elbeszéléseket, útirajzokat írt. Itt teológiai tanár, majd kanonok, itt hal meg. Ő katalogizálta a primási gyűjteményeket.

Nagyszombati-kódex (1512—1513) a Főegyházmegyei Könyvtárban.

Némethy Lajos (1840—1917) tudós, könyvtáros, a bencés gimnáziumban tanul.

Réthai Prikkel Marián (1871—1925) néprajzi író, a bencés gimnázium tanára.
Simonyi Zsigmond (1853—1919) nyelvész, a bencés gimnázium tanulója.
Szalkai László (1475—1526) érsek, humanista, latin verseket írt; a mohácsi csatában elesik. Sárospataki iskolai jegyzetei a Főegyházmegyei Könyvtárban.
Főegyházmegyei Könyvtár: Perugiai Bernát-kódex. Az első bizonyíthatóan hazánkban leírt könyv 1190 táján. Az esztergomi betűfestők műhelyében készült.

Komárom

Virághalmi Ferenc regényíró szül. 1824. Jókai több regényét németre fordította.

Nagyigmánd

Pápay József nyelvész szül. 1873. július 1-én.

Nyergesujjalu

Ady Endre többször megfordult Kernstock Károlyéknál.

Pilismarót

Bozóky Mihály énekszerző, kántor és jegyző, itt hal meg 1839-ben.

Deák Ferenc 1867 tavaszán hosszabb időt töltött itt Heckenast Gusztáv pesti nyomdász villájában. Itt készíti elő a kiegyezési törvényt.

Dobozy Mihály és hitvese mondája (a XVI. századból) a községhez fűződik.

Tata

Antal Géza költő, szül. 1866, a piaristáknál diák, később pápai református püspök, Petőfi műveit ő fordítja hollandra.

Bajzáth György András latin költő szül. 1791. nov. 29-én.

Csaplár Benedek irodalomtörténész, piarista, 1867-től a gimnázium igazgatója.

Dalmady Győző (1836—1916) költő, a piarista gimnázium tanulója.

Hamary Dániel író, orvos, szül. 1826.

Kemenes Kempf József (1854—1922) filológus, Homérosz és Euripides műveinek fordítója, a piarista gimnáziumban tanul.

Vörösmarty Mihály 1855-ben jár itt testvérénél, kevés idővel halála előtt.

Nógrád megye

Balassagyarmat

Komjáthy Jenő (1858—1895) polgári iskolai tanár.

Pásztó

Báthori Miklós író, humanista, váci püspök, átépítteti a várat, sokat tartózkodik itt a XV. és XVI. század fordulóján.

Szécsény

Komjáthy Jenő költő szül. 1858.

Pest megye

Aszód

Hajnóczy József itt élt 4—17 éves koráig. Középkorait részben szintén itt végezte

Cegléd

Pintér Jenő irodalomtörténész szül. 1881. január 25-én.

Fót

Fekete János óbester, író a r. katolikus templomban temették el.

Nagykúta

Mátray Gábor zenetudós a Regélő megindítója, szül. 1797. november 23-án, Tinódi dallamait régi kódexekből ő állapította meg.

Nagykovácsi

Fejér György a XIX. század elején itt volt plébános.

Nagykőrös

Komáromy Lajos (1843—1914) irodalomtörténész, Arany János tanítványa, itt járt gimnáziumba.

Szentendre

Ráby Mátyás, Jókai regényhőse, itt élt, volt háza : a mai Rab Ráby tér 1. sz.

Törökbálint

Volf György irodalomtörténész, a Nyelvelmélet szerkesztője, szül. 1843. október 3-án.

Vác

Bérczy Károly (1821—1867) műfordító, a piaristáknál diák.

Juhász Gyula a piarista gimnázium tanulója, majd piarista novicius, kispap. A rendből felszentelése előtt kilép. Primavera, Váci szeptember 1899 c. verseiben emlékezik vissza váci éveire.

Kassai Vidor nyugalombavonulása után itt él, és élelaptopot szerkeszt.

Katona Lajos irodalomtörténész, szül. 1862, a piaristáknál diák.

Komjáthy Jenő (1858—1895) költő, a piarista gimnázium tanulója.

Pállya István piarista, drámaíró, 1782-ben a Theresianum igazgatója.

Somlay Károly novella-, regény- és színműíró, a piaristáknál diák az 1880-as években.

Szalkai László (1475—1526) humanista író, váci püspök, latin verseket írt.

Visegrád

Oláh Miklós humanista író, esztergomi érsek, 1536-ban jár itt. Leírja Mátyás király palotáját. A leírást az 1930-as években megindult ásatásokig valószerűtlennek tartották. Az azóta folyó ásatások viszont igazolták Oláh Miklóst.

Somogy megye

Kaposvár

Babits Mihály többször megfordul a Rippl-Rónai családnál.

Roboz István író és kritikus itt lakott 1856-tól haláláig, 1916-ig.

Látrány

Koródy Péter író szül. 1852.

Marcali

Zombory Gyula (családi néven : Kalmár Béla) színműíró, szül. 1852.

Siófok

Korcsmáros Ferdinánd író, szerkesztő, szül. 1883.

Szántód

Kazinczy Ferenc 1781 októberében meglátogatja Pálóczi Horváth Ádámot.

Szabolcs-Szatmár megye

Buj

Jókai Egy magyar nábob c. regényében leírja a Törökszakad csárda környékét.

Nagyar

Petőfi 1846-ban jár itt, a régi Luby kúriában száll meg.

Nyíregyháza

Vietorisz József lírikus, itt tanár a XIX—XX. század fordulóján.

Szolnok megye

Fegyvernek

Komáromy Lajos irodalomtörténész, meghal 1914-ben.

Kunhegyes

Zsigmond Ferenc irodalomtörténész, szül. 1883. március 6-án.

Tolna megye

Paks

Jámbor Pál (Hiador) szül. 1821.

Vas megye

Cellödömölk

Kresznerics Ferenc nyelvész, szótáríró, 1812-től 1832-ig sági (ma : Cellödömölk) plébános, itt hal meg 1832-ben.

Virághalmi Ferenc regényíró, Jókai több művének németre fordítója, meghal 1875-ben.

Csepreg

Farkas Imre kiváló magyar nyomdász itt működött 1621-től 1633-ig, Sopronkeresztúrról került ide.

Gabelmann Miklós történetíró. 1587-től 1588-ig a csepregi iskola rektora.

Csepregi hitvita 1591-ben Beythe István és Nádasdy II. Ferenc között.

Lackner Kristóf itt tanult pár évig a XVI. században.

Nádasdy Tamás 1557-ben iskolát alapít.

Duka

Zádor Stettner György, Vörösmarty barátja, szül. 1799.

Ivánc

Kresznerics Ferenc nyelvész, szül. 1766., 1791-ben itt katolikus pap.

Köszeg

Császár Ferenc (1807—1858) író, Dante első magyar fordítója, a bencés gimnázium tanulója.

Fábchich József nyelvész, szül. 1753. Gimnáziumi tanulmányait a jezsuitáknál végzi 1763-tól 1769-ig.

Hadik András (1710—1790) generális, a jezsuita gimnázium tanulója.

Paitner Mihály író, 1774-től 1775-ig középiskolai tanár.

Rájnisi József a jezsuiták gimnáziumába jár.

Réthei Prikkel Marián (1871—1925) nyelvész, etnografus, bencés tanár.

Zádor Stettner György műfordító, itt tanul a bencéseknel.

Rátót

Révai Miklós nyelvtudós 1800 nyarat itt tölti pártfogójánál, Paitner prépostnál.

Sárvár

Manliusz János vándornyomdász 1600 körül.

Wathay Ferenc író, 1596-ban itt hadnagy.

Szombathely

Finta Sándor költő szül. 1889.

Kistatai Tatay János a magyar irodalom nagy pártfogója. Összeköttesben állt Dukai Takách Judit, Berzsenyi, Kazinczy, Döbrentei Gábor stb. írókkal. 500 kötetes könyvtára híres volt. 1815-től teológiai tanár.

Kresznerics Ferenc nyelvész 1793-tól 1804-ig líceumi tanár.

Kultsár István a bencések II. József általi feloszlatása után itt tanár.

Nagy János (1809—1885) nyelvész, szótáríró, orientalista; katolikus pap, szemináriumi és líceumi tanár.

Szabó Imre író. Népies szépirodalmi műveket, költeményeket írt. 1869-től szombathelyi püspök. Itt halt meg 1881. február 28-án.

Vönöck

Kisfaludy Károly nem nagynénjénél, hanem nővérénél lakott.

Veszprém megye

Badacsony

Kisfaludy Sándor (1772—1844) költő többször megfordult itt, volt présháza ma múzeum.

Balatonfüred

Ady Endre 1917-ben jár itt Csinszka, Ady Lajos és Ady Lajosné társaságában. Emlékét 1917. június 8-ról fénykép őrzi, mely az egykori Szántó vendéglő teraszán örökíti meg őket.

Bártfay László író Vörösmartyval jár Füreden.

Czuczor Gergely itt-tartózkodásának emlékére epigrammát ír.

Decsy Sámuel 1796 május—júniusában tartózkodik itt.

Eötvös Károly többször megfordul Füreden.

Garay János többször nyaral itt. 1848-ban Balatoni kagylók címen önálló füzetben 28 verset ad ki. Ez volt az első „balatoni verskötet”.

Gyulai Pál (1826—1909) többször megfordul itt.

Kovács Márk bencés író. 1823-tól 1824-ig adminisztrátor.

Pálóczi Horváth Ádám Füreden lakik első házasságkötése után a XVIII. század utolsó évtizedében.

Széchenyi István a reformkorban Fürednek állandó vendége. Itt vetette fel először a

Magyar Tudományos Akadémia gondolatát. Innét indította útjára 1846-ban az első balatoni gőzhajót, a Kisfaludyt.

Vachott Sándor itt írta 1842-ben Balaton vidékén c. versét.

Vas Gereben (1823—1868) több alkalommal vendége Fürednek.

Békás

Szabó Imre író, később szombathelyi püspök, szül. 1814. október 10-én.

Keszthely

Berzsenyi Dániel részt vesz az 1817—18-as helikoni ünnepen.

Dukai Takách Judit költőnő részt vesz az 1817—18-as helikoni ünnepen;

Fejér György tudós, latin és magyar nyelven író költő, szül. 1766.

Kisfaludy Sándor részt vesz az 1817—18-as helikoni ünnepen;

Laky Demeter János költő, premontrei tanár, szül. 1818.

Pázmándi Horváth Endre megjelenik az 1817—18-as helikoni ünnepen.

Kövágóórs

Kis János lelkész 1799-től 1802-ig.

Mezőszentgyörgy

Eötvös Károly író szül. 1842.

Pápa

Bocsor István tanár a református kollégiumban, itt hal meg 1855-ben.

Deák Ferenc emléktáblája az Árok és nem a Korona utcai házon van.

Eötvös Károly 1865-ben a jogakadémia tanára.

Huszár Gál nyomdája a református kollégiumban (XVI. század).

Lampérth Géza költő itt tanul.

Pály Elek író, operaszövegek fordítója. Szül. 1796. Fő célja az opera meghonosítása volt.

Réthei Prikkel Marián (1871—1925) nyelvész, etnografus, tanár a bencés gimnáziumban.

Roboz István író, iskoláit itt végzi. Petőfinek és Jókainak volt tanuló társa.

Zádor György műfordító, Vörösmarty barátja, itt tanult. Kazinczyval már pápai tanulókorra óta levelezett. 1832-től itt jogtanár.

Vidovich Ágoston, Kisfaludy Károly kortársa és barátja, itt él.

Somlósztőlős

Somlay Károly író szül. 1870.

Sümege

Binder Jenő író, tanár, szül. 1856.

Vajda Amáliát, Kisfaludy Sándor második feleségét itt temették el (1841):

Szentgál

Bánóczi József irodalomtörténész, szül. 1849.

Tés

Halász Ignác nyelvész, egyetemi tanár, szül. 1855.

Tihany

Kultsár István (1760—1828) bencés, író, bölcséletet hallgat itt.

Szedes Fábrián (1784—1859) bencés költő, vigjátékiró, Kazinczy barátja.

Vanyola

Vajda Péter író szül. 1808.

Várpalota

Bán Aladár költő, tanár, szül. 1871. november 3-án.

Veszprém

Ányos Pál a piaristáknál diák, itt hal meg 1784. szeptember 5-én. Sírja a volt ferences templomban.

Bajzáth György András újlatin író, a piaristáknál diák 1804-től 1806-ig.

Bán Aladár író, irodalomtörténész, a finn nyelv és irodalom ismerője, a gimnáziumot itt végzi az 1880-as években.

Bánóczy József irodalomtörténész, a piarista gimnázium tanulója az 1860-as években.

Batsányi János a piarista gimnáziumba jár.

Benyák Bernát iskoladrámaíró, a piarista gimnázium tanára az 1760-as években.

Endrődi Sándor író, a piarista gimnázium tanulója az 1860-as években.

Eötvös Károly író 1862-ben joggyakornok, 1866-ban ő indítja meg az első veszprémi hetilapot Veszprém címen, itt él az 1870-es évek közepéig.

Halász Ignác (1855—1901) nyelvész, később egyetemi tanár, a gimnázium hat osztályát itt végzi a piaristáknál.

Horváth Cyrill irodalomtörténész, szül. 1865. november 25-én.

Jánosj Gusztáv (1841—1911) költő és műfordító, veszprémi kanonok. Kötteményeket írt, majd Arany János tanácsára áttért a műfordításra. Milton és Tasso műveit ő ültette át magyarra.

Padányi Bíró Márton (1696—1762) püspök, kora legismertebb egyházi írója.

Pállya István piarista, iskoladrámaíró, itt tanár a piarista gimnáziumban 1767-től 1769-ig.

Pápay Sámuel (1770—1827) irodalomtörténész, az első magyarnyelvű rendszeres irodalomtörténet szerzője, a piarista gimnáziumban tanul.

Petőfi Sándor 1842-ben átutazik a városon, itt írta Vadonban c. versét.

Révai Miklós nyelvész 1772-től 1773-ig a piarista gimnázium tanára.

Sebestyén Gyula (1848—1911) néprajzi író, a gimnázium alsó osztályait a piaristáknál végzi.

Simonyi Zsigmond nyelvész. Szül. 1853. január 1-én. A gimnázium négy alsó osztályát a piarista gimnáziumban végzi. Szülőházán emléktábla.

Szilasi Móric finnugor nyelvtudós. Itt születik 1854. október 20-án, itt kezdi középiskolai tanulmányait.

Vas Gereben (1823—1868) a piarista gimnázium tanulója.

Veszprémi-kódexet a Szent Katalin kolostor két apácája másolta.

Vutkovich Sándor író, szerkesztő, tanár, szül. 1845.

Zirc

Bán Aladár költő, a finn nyelv kiváló ismerője, cisztercita teológus.

Zala megye

Nagykanizsa

Deák Ferenc (1803—1876) a piarista gimnázium tanulója.

Donászy Ferenc ifjúsági író, a piarista gimnáziumban tanul az 1870-es években.

Hevesi Sándor műfordító, a Nemzeti Színház igazgatója, szül. 1873., a piarista gimnázium tanulója.

Szeremlyéni Mihály költő, prédikátor, 1544-ben itt írja Egyiptombeli kijövéséről Izraelnek c. bibliai költeményét.

Virág Benedek (1754—1830) költő, a piarista gimnázium tanulója.

Pölske

Kistatai Tatay János író, irodalompartoló szül. 1789.

Zalaegerszeg

Kresznerics Ferenc nyelvész, szótáríró, 1792-ben katolikus pap.

ISMERETLEN KÖLCSEY-KÉZIRATOK 1829-BŐL

A cluji (kolozsvári) Állami Levéltár állagából közöljük a következő, Kölcseytől sajátkezűleg írt, s így általa is fogalmazott aktákat: 1. „A Csekei Ref. Ecclesia Elöljáróji” feljelentése 1829. jan. 18-áról; 2. „Kölcsey Mihály, Ferenc” stb. beadványa 1829 február. 23-áról 3. „Kölcsey Mihály és Testvérei beadványa 1829 febr. 23-éről és Testvérei” beadványa 1829. febr. 24-éről.

A szövegek Kölcsey humanizmusának és politikai koncepciója életszerű háttérének megértéséhez segítenek közelebb, éles fényt vetve nemcsak a Kölcseyt foglalkoztató napi problémákra, hanem arra az életszférára is, melyből eredtek: a népéletnek s a megyei rendszernek a politikus pályára lépő Kölcsey elé meredő súlyos emberi kérdéseire.

Tekintetes Rendek,

Folyó Hónapnak 7-ik napján itt Helységünkben bizonyos Varga József nevű szerencsétlen Öreg a' maga lakó házában felakasztva találtott. A'falusi Birák, minekutána a' történetről tudósítottak volna, oda mentek ugyan; de elfelejtkezvén arról, hogy szerencsétlen embertársoknak szánakozással és segedelemmel tartoznak; elfelejtkezvén, hogy Kovács Doctornak közhasznú, és a' Tekintetes Vármegye által Helységenként kiosztogatott Tabelláji a' falu' ládájában vagynak 's az illy szerencsétlen esetben hasznos útmutatást nyújtanak: nem csak magok le nem vágják a' szóban forgó Öreget, de hogy mások is segítségére ne lehessenek, az ajtót reá lakatolták. Ezen szeretetlenséggel teljes viselet annál inkább megérdemli a' Tekintetes Rendek' figyelmét; mert mind azoknak, kik a' holttat a' Birák' oda menetelek idejekor, vagy kevéssé azután láthatták, egyenlő bizonyítások szerént, még az egészen el nem aludtt életnek nyilvánosság jelei voltak. Hozá járul ehez az a' megjegyzés is, hogy a' megholttnak egész állása olyannak találtott, hogy nem megvethetőnek tetszhetett az a' gyanú, hogy talán nem is maga volt szerzője ezen szerencsétlenségnek, 's hogy talán nem is egyedül megfojtás által lón hajála. Mert úgy mondatik azoktól, a' kik látták, hogy nem függött, hanem a' földön meghajlott térdekkel állott, 's hogy a' kötélt nem nyakára fojtva, hanem állcsontján tartózkodva volt; 's egyéberánt az akasztás által következett halálnak nagyon nyilvánosság jelei sem voltak láthatók.

Tekintetes Rendek, ez a' vétkes gondatlanság, mely által itt a' még megtartható emberi élet (lehetne mondani) készakarva meggyilkoltatott, 's az a' büntetésre méltó restelkedés, mellynél fogva a' földes Uraság' egy részének sürgetéseire is, sem valami nyomos vizsgálat nem tétetett, sem az előadott gyanu' vagy felvilágosítása vagy elhárítása miatt Chirurgus után a' Birák tellyességgel küldeni nem akartak, lehetetlen, hogy abban a' mértékben meg ne érdemelje a' Tekintetes Rendek' neheztelését, a' mellyben a' mi fájdalomkat felgerjesztette. Mi vétkeknek tartottuk volna ezen történetnek elhalgatását, 's könyörgünk a' Tekintetes Rendeknek, hogy hasonló szerencsétlenségek' eltávoztatására 's a' tudatlanok' és tudni nem akarók' oktatására nézve, ezen történetet nyomos vizsgálat alá vétetni, 's annak következtésében kegyes határozásokat megtenni méltóztassanak.

Ajánljuk magunkat a' Tekintetes Rendek' Kegyességébe, 's tartozott mély tisztelettel maradunk, Csekén Január 18 d. 1829

A' Tekintetes Rendeknek

alázatos szolgálja:

A' Csekei Ref. Ecclesia' Elöljáróji.

Végzés

Nvzlő Kis Dobronyi Isáak Gáspár Tábla Bíró a' Járásbéli fő SzBíró, és Eskütt kiküldtettnék, hogy ezen feladást nevezetesen azt, — hogy miért nem vágják le tüstént a Birák, — és segíteni rajta miért nem igyekeztek, — úgy azt is, ha nem más által erőszakkal történt e' meg gyilkoltatása, miért nem puhatolták, visgályák meg — s' ettzersmind a' Birák által bé panaszlott felásásról is a' már eltemetett testnek tegyenek jelentést.

Költt NKárolyb(an) 1829 Eszt. Január/ 21-én tart/ Köz Gyűlésből

Uray Balint
Mvnotarius által

(Felzet)

No Fasc : 103

Acto 226

1829 P. Politicorum (Levéltári jelzet)

No 39

No 2fa A bizottság jelentéséhez az iratot ezen számon mellékeltek.

Tekintetes Szatmár Vármegyének Rendeihez nyújtandó alázatos esedezés

Tekintetes Vármegyei Kiküldöttség,

Azon feladásnak következésében, melyet bizonyos Csekei Lakosok a' szerencsétlen Varga József nézve, a' Tettes Vármegye' elébe terjesztettek, szerencsénk vagyon a' Tekintetes Kiküldöttség előtt a' következőket alázatos tisztelettel felfedezni.

1. Folyó esztendő' Januarius hónapjának első hetében a' nevezett szerencsétlen ember felakasztva találtatott, 's ez a' szerencsétlenség' napjának dele táján történhetett. A' Birák tudósítatván azonnal oda mentek, 's velek együtt (mint e' féle szerencsétlen esetekben történni szokott) sok mások is. Kőlcsey Gábor, Kinek, mint Mező Birónak, az ilyen esetekben is felvigyázni, a' Helység transactiójában, kötelességévé tétetett, tüstént elő hívatta a' Birót, s tőle a' történetet bővebben megértvén, intette, hogy Kovács Doctornak a' Tettes Vgye által kiosztogatott Tabelláji szerént, tüstént vágassa le, 's életre hozásán igyekezzék ; 's egyszerűsmind a' jelenvolt Oskola Rectort Ország Pál Uramat nógatta, hogy a' Biróval együtt elmenvén, az említett Tabellák' tartalma szerént mint értelmes ember a' többieket munkálódni tanítsa. Nevezett Ország Pál elment, de a' testet belakatoiva lelte, 's a' Birák hozá nyúlni senkit sem engedtek. A' birák' jelenlétében felnyitott ugyan a' ház, 's Ország Pál minek-utána sem a' Birákat, sem az azoktól félt rokonait a' szerencsétlenség kérés által is a' levágásra nem vehette, készült, hogy maga levágja, 's ha lehet az elszalasztott drága pillanatokat segedelme által kipótolja. A' Birák ekkor is ellenkezővén, elmentek Kőlcsey Ferenczhez, 's jelentették, hogy Ország Pál (hogy Ország Pál) a' szerencsétlenség levágni akarja, de ők nem merik megengedni, 's Járásbeli Fő SzBíró Tettes Luby Károl Urhoz már elküldött memorialisokra teendő indorsatumot megvárják. Kőlcsey Ferencz azt mondá, hogy még az indorsatum megérkezik, addig a' szerencsétlen, ha még élet van benne, százszor meghalhat ; azért emberi kötelesség azt mindjárt levágni, 's ha ezen emberi kötelességet senki teljesíteni nem akarja a' Rectoron kívül, ám vágja le Ő, mert minden szempillantás drága. A' Birák visszamete után Ország Pál, nem lévén más a' babonás emberek közt a' ki cselekedte volna, le is vágta a' szerencsétlent, fájdalom! már későn. Mert többé semmi segéd nem használt.

2. Másnap a' Tettes Fő SzBíró Ur indorsatuma, ugy beszéllék a' Birák, noha magát az Indorsatumot velünk nem közlötték, megérkezett, 's a' nevezett Birák bizonyos Írás által azt kérdezték tőlünk, : hova temessék a' testet? Mi, tudván azt hogy a' szerencsétlen szánakozást érdemel, 'azt feleltük, hogy tegyék a' temetőbe ; annyival is inkább, mivel itt a' temetőn kívül minden darab föld vagy másnak sajátja, vagy vízállás. De ezen feleletünk' ellenére', mint később megtudtuk, kívül a' temetőn, egy tónak épen szélében, két lábnyi csekély mélységre elásták.

3. A' különben is babonás nép elrémült, 's a' temetés' módja méginkább megerősíté őket a' vak hitben, hogy a' szerencsétlenség ördög volt. Őzvegy Kőlcsey Sámuelné Kőlcsey Ferenczet és Gábort az utszán sírva szolította meg, hogy ő már házához közelíteni is fél. Több illy történetek még jobban felébresztették figyelmünket, 's tudakozódván a' környűl állásokrol több jelenvolt 's szemmel látott emberek tudósításából megértettük

a., Hogy a' szerencsétlen mikor legelőszer úgy találtatott, még az élet minden jeleivel bírt, 's az alatt holt meg, míg a' Birák az Indorsatumot várván, minden segédet tőle eltiltottak.

b., Hogy senki sem látta maga volt e oka szerencsétlenségének ; 's az a' mód mellyel nem függve, hanem meghajolt térdel állva, 's nem az állánál (és nem torkánál), tágan álló kötéllel, hanem inkább nyakravalójával megfojtva találtatott, azt is hagyta gyanítanunk, hogy talán nem is maga volt oka szerencsétlenségének, 's még talán valami titokban fekvő gonoszság van itt rejtekben.

Ezekre nézve a' birákat előhivatván azt nyilatkoztattuk ki előttök, hogy mi az egész dologra nézve nagy nyughatatlanságban vagyunk ; hogy mi meghatároztuk a' szerencsétlen temetésében esett hibát helyre hozatni, 's kértük őket küldenének Chirurgusért, a' ki a' történetendő felvájáskor a' holttat nézné meg, 's benünket vagy megnyugtatna vagy újabb vizsgálódásra világos nyomokat mutatna.

4. Intésünk most is haszon nélkül maradt ; a' Birák semmi lépést nem tettek ; mi pedig meggondolván, hogy a' szerencsétlenség mimódon történt halála még bizonytalan, meggondolván, hogy ha bizonyos lett volna is, hogy maga szerzett halált magának, őt a ;

70dik Canon csak azokat fosztja meg a' tisztességes temetésről, kik valamely gonosz tett miatt már bírói képen elébb halálra voltak ítélve, mint sem magok ellen kezét emeltek volna; meggondolván hogy a' fennforgó esetre nézve a' balvélekedések eltörlése tekintetében mind ezen Tettes Vgye kebelében, mind Budán az Ország Fő Városában vezető példák adattak; meggondolván végre, hogy a' nevezett tőszélen csekély mélységre temetett test árvíz, és meleg napok következtében veszedelmessé is lehet, most pedig az akkor uralkodo kemény fagyban a' felvájás semmi ártalmat nem terjeszthet el: tanácsot adtunk a' szerencsétlen rokonainak, hogy a' testet vigyék a' többi nyugovók' sorába, 's belső embereink tudván azt, hogy cselekedetek, az őket kötelező papi törvényekkel nem ellenkezik, a' szokott isteni tiszteletet a' test' általtételekor el is végezték, hasznos tanítást adván a' népnek, hogy a' szerencsétlenek eránt tartozó szánakozásról semmi esetben is el ne felejtkezzenek.

5. Temetőben megjelenni nem örömet szoktunk; mert Kedveseink feküsznek ott, és sirhalmaik' tekintete sebeket szagatt fel keblünkben. Azonban, mivel a' temetést megelőző nap Nemes Sarkadi Zsigmond az utszán méltatlanul megtámadtatott, és' félni lehetett, hogy lesznek vakmerők kik újabb méltatlanságokat fognak elkövetni: most megjelentünk, remélvén, hogy jelenlétünk (mint meg is történt) a' Köz csendesség feltartására elég leszen, de szükséges is.

Íme Tettes Kiküldöttség, ez vala a' dolgoknak együgyűen előszámlált folyamatja, melyet midőn bölcs ítéletek alá bocsátanánk alázatos tisztelettel maradunk. Csekén Februar 23ik' napján. 1829.

A' Tettes Kiküldöttségének

alázatos szolgálja:
Kölcsey Mihály, Ferencz
János és Gábor.

psentat/ 23a Febr 1829

No 500 (A bizottság jelentéséhez az iratot ezen szám alatt mellékeltek.)

No Fasc : 103
Acto : 226
1829
P. Politicorum } Levéltári jelzet

Felzet Tettes, Nzts, Vzlő Kiss Dobronyi I'saak Gáspár Urhoz, több Tettes Vgyék Fő Tábla Bírájához, Tettes Nztes, Vzlő Benedekfalvi Luby Károl Urhoz, Tettes Szatmár Vgyei Fő SzBíróhoz, mint ki küldött Tábla Bíró Urakhoz nyújtandó alázatos jelentés.

Tekintetes Deputatio,

Könyörgünk a' Tettes Deputationak, hogy a' szerencsétlen Varga József akkori álla potjára nézve, mikor még függött, és levágotott, Boldizsár Ferencz, Gyulai József és Szabó Mihály (Jakab Mihály és Tyukodi Mihály) Csekei lakosok' vallomását is kivenni méltóztassanak. (Mivel ezek voltak azok kik nekünk azt a' jelentést tették részszerént hogy a' testét a' szerencsétlennek még melegnek, részszerént még meg nem meredettnek találták. 'S egyszerűsmind arról is hiteles tudósítást adhatnak, mi módon volt felakasztva; mivel mint tegnap beadott alázatos jelentésünkben írva van, gyanú lehet, hogy nem a' kötél által történt a' halál.) Ezen kérésünk mellé bátrak vagyunk azt a' másikat is hozzá adni, hogy ha Szabó Mihály betegsége miatt a' Tettes Deputatio előtt meg nem jelenhetne, meltoztassék a' Tettes Deputatio valami módot találni, mellyel ezen akadályon segíteni lehessen. Melly alázatos kérés mellett gratiájába ajánlottak mély tisztelettel maradunk Csekén, Februar. 24. 1829

A' Tekintetes Deputatióknak

alázatos szolgálja:
Kölcsey Mihály és Testvérei

No 4° A bizottság jelentéséhez ezen szám alatt mellékeltek a fenti beadványt.

No Fasc : 103
— Acto : 226
1829
P. Politicorum } Levéltári jelzet

A' Tekintetes Deputatiohoz nyújtandó alázatos esedezés. (Felzet)

A TÖRTÉNETÍRÓ KATONA JÓZSEF

1

Katona József életében egyetlen történeti munkát adott ki. Címe: *A kecskeméti pusztákról. A Tudományos Gyűjtemény* 1823. évfolyamában jelent meg.¹ Valójában kevesebbet ad, mint amit ígér. Csak a várostól legmesszebb eső kecskeméti birtok, Pusztaszter történetét ismer-teti. A cikk bevezető része ugyan azt sejteti, hogy Katona ezt csak egy nagyobb mű kezdeté-nek szánja („... széjjel tekintve kérdeztem magamba, hogy h o l k e z d j e m, és a napra pillant-ván eszembe jutott az alsó csücs” — Katona kiemelése; Pusztaszter a legdélebbi a kecskeméti birtokok közül), de nem folytatja, s a befejezésben („Feci, quod potui, faciant meliora potentes”) már nem is utal a folytatás szándékára sem.

Nagyobb terjedelmű az a történeti műve, melyet halála után négy évvel apja adott ki: *Kecskemét története*.² Ennek a címe méginkább megtévesztő. A kötet a tulajdonképpeni Kecse-mét történetéből semmit sem tartalmaz, csupán Kecskemét környékének, a Duna—Tisza közének honfoglalás előtti őstörténetét adja. Megtévesztő a cím „hiteles levelekből össze-szedte” kitétele is, hiszen a honfoglalás előtti dolgokra vonatkozóan természetesen csak törté-neti művekre támaszkodhatott a szerző. Mind a cím, mind a „hiteles levelekre” való utalás csak akkor állhatott volna meg, ha Katona eredeti szándékai szerint készíthette volna el művét. Ezekre az eredeti szándékokra később visszatérünk.

Maradtak végül Katona után olyan történeti részletek és jegyzetek, nagyrészt apja másolatában, melyeket az, töredékes voltak miatt, nem tudott az 1834-i kiadásban vagy annak mintájára sajtó alá rendezni. Ezeket Miletz János adta ki.³ Itt kell megjegyeznünk, hogy Katona történeti műveinek kéziratai (az ún. Miletz-, Hornyik- és Geday-féle gyűjtemény), nagyobb-részt apja másolatai, kisebbrészt eredeti kéziratok, melyeket a kecskeméti városi levéltár őrzött, a második világháború folyamán megsemmisültek. Ezek között (a Hornyik-féle gyűj-teményben) a Miletztől kiadottaktól eltérő részletek is voltak.⁴

Katona fentebb ismertetett művei, ill. jegyzetei egy nagyszabású terv töredékes rész-letei. Az az *Előbeszéd*, amelyet az apja által kiadott kötet élén találunk, nem ennek a kötetnek, hanem a tervezett műnek az előszava. Katona ebben így vázolja fel műve felépítését:

„E könyv három szakaszban van:

Az első szől Partiskum név alatt azon dolgokról, melyek Krisztus születésétől fogva a magya-rok bejöveteleig vidékünkön történhettek. — Igyekeztem rövid lenni; mert, ami nem magyar törté-net, az nem is örömet olvastatik; ezt is csak azért irtam, mivel Kecskemétnek tartoztam vele. Külön-ben is Szeverinin kívül alig emlékezett még meg valaki a Duna—Tisza közéről; de ez is méltó volna a megüstöközésre, hogy miért nem elégítette ki jobban az olvasót.

A 2-ik szakaszban szől Kecskemétről a magyarok bejövele óta a mostani időkig, de csak a pusztá, száraz története; ez; — azért mégse reményelek ásitást okozni: különben ez sem én volnék az első!

A 3-ik szakasz szől az előbbeni kettőről belsőképpen, vagy is a vallás, igazgatás, szokás, litte-ratúra és belső tehetsége (statisztikája) tekintetében. Itt mindazt, ami isteni vagy felsőbb, odahagyjuk tisztelettel az isteni tiltok gondviselőjének és a felsőbbeknek: mi ezen dolgoknak is csak a pusztá viszontagságaival bibelődünk.”

Hová illeszthetők ebben a vázlatban az elkészült részletek?

Az apjától kiadott könyv első szakasza megfelel a vázlat első szakaszának. Ez lényegé-ben tényleg a Duna—Tisza köze honfoglalás koráig terjedő történetét adja elő, mintegy 120 lapnyi terjedelemben. A könyv rövid második szakasza, mely Partiskum vallásával, szokásai-val, polgári „alkotásaival” foglalkozik, a vázlat harmadik szakasza elejének felel meg. Ezt a szakaszt folytatják azok a részletek, amelyek Miletz könyvének 228—239. lapján található-k

¹ IV. köt. 50—8. l. A cikket átvette Hormayr Archivuma is: Die Kecskeméteri Haide. Nach J. K. Archiv für Geschichte, Statistik, Literatur und Kunst. Wien, 1824.

² Szabados Kecskemét Alsó Magyar Ország Első Mező Vörössa Történetei. Hiteles levelekből össze-szedte néhai Katona József, szabados Kecskemét városa fő fiskálissa. Pesten, 1834. Trattner — Károlyi nyom-tatása. (144 l.)

³ Katona József családja, élete és ismeretlen munkái. Budapest, 1886. IV. Kidolgozott történelmi részletek, régi levelek és chronológiai adatok Kecskemét és vidékének monographiájához. (225—314. l.)

⁴ A kéziratokról Hajnóczy Iván: Katona József Kecskeméten. Kmet, 1926. 42—43. l. és Új: Katona-emlékek Kecskeméten. Katona Emlékkönyv. Kmet, 1933. 5—7. l. A tört. művek egyes kéziratait, ill. apja máso-latait találta meg Somogyi Sándor a károlyvári ref. koll. ktrában. Ezek közt is van néhány olyan részlet, amelyek a Miletz-féle kiadásból hiányoznak. Mikrofilm-másolatuk a MTA könyvtárban A 293, ill. B 189/1. sz. alatt.

s a hunok, gótok, gepidák, szlávok, longobárdok, avarok és bolgárok vallását és szokásait tárgyalják. Pusztaszter története tárgya szerint a vázlatban megjelölt második szakaszhoz tartoznék. A második szakasz kidolgozásánál vehette volna hasznát Katona azoknak a jegyzeteknek, amelyeket a magyar királyok és erdélyi fejedelmek uralkodásáról, Kecskemét és vidéke kronológiájáról, az 1707-i kecskeméti rácdúlásról és a kecskeméti bírákról és jegyzőkről készített. (A három első Miletz könyvében, az utolsó a megsemmisült Hornyik-féle gyűjteményben.) A Miletztől közölt többi részlet, ill. jegyzet a harmadik szakasz honfoglalás kora utáni részéhez tartozhatna: a honfoglaló magyarok vallásáról és szokásairól, a keresztény vallás első tizenegy—tizenkét századáról, a Pannónia név eredetéről, Szilveszter pápa leveléről és a koronáról, a kecskeméti „öreg” kőtemplomról, a reformáció hazánkban való elterjedéséről, a Mária-kápolnáról, a kecskeméti felekezetek papjainak nevééről, Kecskemét egyéb városi és egyházi történeti emlékeiről, ill. eseményeiről. Ezeknek a feljegyzéseknek az értékre, s arra, hogy egyáltalán Katonától származnak-e, később térünk vissza.

2

Katona történeti műveinek értéke felől megoszlanak a vélemények. Életművének első méltatója, Csányi János, aki egyébként hivatali főnöke volt Kecskeméten, a *Tud. Gyűjt.*-ben megjelent cikkét nem említve, Kecskemét történetéről így ír: „... még a Jazyges Metanastakon s így Krisztus születése után a 80-ik éven kezdve az e környéken uralkodott és Kecskemét vagy Partiscum tuján pontosított nemzetek változásit, szép olvasottságra mutató illesztéssel, egész a magyarok bejöveteleig előadja. E munkát (mely meglehet, hogy sajtó alá a szerző által még egészen kisírtva sem volt) édesatyja 1834b. Trattner—Károlyi urak által kinyomatta. Ezen munka továbbviteléről semmi jegyzékei sem lévén, úgy hiszem, hogy ez legutolsó dolgozata volt; minden esetre fájlatni, hogy ott ebben a halál felében szakasztá.”⁸ Részletesebben s komoly kritikával ítélt — de szintén csak az apja által közreadott kötetéről — Kecskemét múlt századi történetirója, Hornyik János: „Előbeszédében nyilván gyaníttatja derék földink, hogy a város történetének kidolgozását vette föladatul, de meddig haladhatott, — tudni nem lehet. A korán elhúnytának édesatyja idősb Katona József némi hasznót reménylve a kézirat vagy hihetőleg csak jegyzetekben maradt vázlat kinyomatasától, azt tudomás szerint Búlint Antal kegyesrendi tanár segédkezése mellett sajtó alá adta; de e 144 kis nyolcaudretű lapra terjedő könyvecske nem Kecskemét története, hanem csak a történelmi kútjók kezdetétől a magyar nemzet beköltözéséig Duna—Tisza közén a népvándorlási korszak eseményeinek rendezetlen vázlata, helyenkint a történelmi források eljerdítésével, — mit magyarul íjabb Katona Józsefről hinni nem lehet, föltételezni nem szabad.”⁹ Figyelemre méltó az a néhány mondat, amelyet Horváth Döme Bánk bán-kiadása előszavában szentel Katona történeti műveinek: „Íjabb korában a történet is vonzó. Tanúsítjuk ezt az utána maradt s még pesti tartozkodása idejében az egyetemi könyvtárban összegyűjtögetett történeti jegyzetei. Tanúsítja ezt, elhúnyta után, az atyja által kiadott, s Kecskemét városa ősrégi történeti helyzetére vonatkozó hiányos, s kiváló figyelmet nem érdemlő történeti töredéke. Az egykori Tudomány Gyűjtemény füzeiben is akadtam egy-egy ősrégi történelnyomozó s egy széptani, hazafias irányú értekezésére; s ezek a tudományos teren is othonos és langmeleg keblű ferjiút eléggé jellemzik.”¹⁰

Katona teljes életművének első nagyszabású tudományos felmérése, Gyulai Pál monográfiája egyáltalán nem szentel figyelmet történeti műveinek. Értékelő megállapítás nem is tesz róluk, mindössze annyit állapít meg, hogy élete utolsó művei voltak a történelmi értekezések.⁶ Hornyik és Horváth Döme elítélő véleményével Hajnóczy Iván veszi fel a harcot. Katona kortársai, Csányi és Szokolay Hártó János (Kecskemét történetirója az 1840-es években) dicséretre hívatkozik, s megállapítja: „Katona műve a maga korának kútjányagát bőségesen, önálló feljoggással, élénk előadásban dolgozza föl; Partiscum bevonásával és a kultúr-történeti szempont kidomborításával pedig utat mutat utódai: éppen Szokolay és Hornyik számára.”⁹ Lényegében igazolja Hajnóczy elismerését az első nagyobb tanulmány, amely Katona történeti műveivel foglalkozik: Balanyi György *Katona József mint történetíró* című tanulmánya.¹⁰ Balanyi megállapítja ugyan, hogy Katona kiindulása, Kecskemét és Partiscum azonosítása hibás, megállapítja azt is, hogy az apja által közrebocsátott könyvében következetlenségek, ellentmondások, sőt értelmetlenségek akadnak, mégis kiemeli az anyagon való uralkodást, az éles kritikai érzéket és józan mértéktartást, ítéletei itt-ott meglepő modernségét

⁶ *Társalkodó*. 1840. évf. 43. sz. Újból közli a *Katona Emlékkönyv*. Kmé, 1930.

⁷ Hornyik János: *Kecskemét város története*. I. Kmé, 1860. VII—VIII. l.

⁸ Katona József: *Bánk bán*. A szerző arcképe- s életrajzával kiadta Horváth Döme. Kmé, 1860.

XII. l.

⁹ Gyulai Pál: *Katona és Bánk bánja*. Bp. 1907. 166. l.

¹⁰ Hajnóczy Iván: *Katona József Kecskeméten*. Kmé, 1926. 45. l.

¹¹ It. 1934. és *A Katona József Társaság Évkönyve az 1933-34. évről*.

(a vallás eredetéről közölt elmefuttatás racionalista mellékeze, a művelődéstörténet iránt tanúsított feltűnő érzék), a korában divatos délibábos nyelvészkedéssel, „magyarsógoritással” való határozott szembefordulást, végül a történeti műveiben is megmutatkozó erős magyar érzést. Történeti művei fő ihletőjének ifjúkora óta megnyilvánuló történeti érdeklődését és szenvedélyes lokálpatriotizmusát tartja. Balanyi cikkéhez kapcsolódik Waldapfel József.¹¹ Rámutat a Katona történeti műveiben megnyilatkozó felvilágosodott eszmeiségre, továbbá arra, hogy valamennyi töredéke és feljegyzése beletartozik a Kecskeméti története tágan megvont határú koncepciójába. Meggyőzően érvel amellett, hogy a történeti művek és jegyzetek még Pesten keletkeztek. Ámbar más összefüggésben, Horváth János hívta fel rá a figyelmet, milyen tanulságos lenne Katona József történeti műveit a stílusban, szubjektív megjegyzésekben kifejeződő írói-emberi egyéniség szémszögéből vizsgálni.¹² Ezt Katona-könyvében részben megteszi Waldapfel József,¹³ ő már észreveszi a stílus egyéni voltát, kiemeli szenvedélyességét és gúnyosságát, Katona drámáiróra valló képalkotását, tragikus szemléletét. Különvélemény Katona történeti művei értékelése terén Féja Gézáé. Féja Katona történeti kezdeményezéseit „jövőbe mutató és eddig nem méltányolt kísérletek”-nek tartja. Véleménye annál is meglepőbb, mert — mint szövegéből, idézeteiből kitetszik — nem az elkészült részletek, hanem a Miletztől közölt töredékek alapján ítél. Ezt írja: „A hátramaradt anyagot nem tekinthetjük elkészült műnek; mint a régi magyarság annyi és annyi irodalmi emléke: az anyag művelésének utolsóelőtti állapotát tükrözi.” Afféle „Kecskeméti néző”-t lát Katona történeti műve szándékában: „egy szilárd ponthoz akarta viszonyítani a körülötte tovaüzögött és leülepedett életfolyamokat.” „Katona kísérlete nagyszerű adat arra, hogy mennyire más magyar történelem kerekednék ki régi városaink és községeink monográfiájából: a „kis-magyarok”, tehát a sokak, a mindennapok, a valóságos magyar élet története.”¹⁴ A példák, az idézetek, melyekkel Féja megállapításait igazolja, kevésbé meggyőzőek: hiszen ezek csak szűkszavú kivonatok, nem lehetnek különösen jellemzőek Katona szemléletére. Ezeket a megállapításokat mégis fel lehet és fel kell használni Katona sajátos történeti érdeklődésének, szemléletének, tervezett műve koncepciójának vizsgálatánál. A felszabadulás óta Katonáról egyetlen összefoglaló jellegű mű jelent meg: Molnár Miklóse. Molnár a történeti művekkel kapcsolatban Gyulai álláspontjához tér vissza: szerinte is Kecskeméten, egyéb művei után írta Katona történeti műveit. „Ezek az írások vajmi keveset mondanak a mai olvasónak” — állapítja meg rólok. „Legfeljebb annyit, hogy mily keserű volt az az idő, a nemzeti elnyomatásnak az a korszaka, mely egyik legnagyobb irónkat erre kárhóztatta.”¹⁵

Az egymásnak gyakran ellentmondó véleményekből a következőket szűrhetjük le: a) Waldapfel meggyőző érvelése ellenére sem látszik véglegesen eldőntöttnek, hogy a történeti művek még Pesten keletkeztek, annyira erős annak az elképzelésnek a hatása, hogy a drámaírói ambícióiban kielégítetlen Katona vetette magát történeti stúdiómokra; b) az értékelések nem tesznek különbséget a Tudományos Gyűjteményben megjelent cikk, az apa által kiadott könyv s a Miletztől publikált történeti jegyzetek között, holott nyilvánvaló, hogy ezek a kidolgozás három különböző fokát képviselik; c) általában megegyeznek a vélemények abban, hogy Katona történeti műveinek értékét nem tudományos, hanem emberi és írói érényekben kell keresnünk: a hazafiasságban, a rokonszenves lokálpatriotizmusban, a vallás dolgairól vallott felvilágosodott elvekben, az erőteljes egyéni stílusban.

3

A történeti művek keletkezése idejének és helyének kérdésével csak röviden foglalkozunk. Nagyrészt Waldapfel érveit fogjuk ismételni, helyenként megszerelve őket egy-két észrevétellel.

Első keltezett h iradásunk Katona történetírói szándékáról az a kérvény, amelyben Kecskemét város tanácsától engedélyt kér a levéltár tanulmányozására. Ebben — 1818. júliusában — ezt írja: „Több esztendőök óta járadhatalankodok, hogy városunknak történeteit egybeszedvén közrebocsájthassam: most már azon a ponton vagyok, melyben a Nemes Tanácsot is a városi archivum eránt alázatosan megkeresnem kellekik.”¹⁶ Az e kérvényre kapott válasz alapján szerkeszthette azt a levéltárhoz intézett kérdőívét, amelyben — többek között — ezt olvasuk: „Régisége, sorsa sat. megvan nálam.”¹⁷ (Ti. a városé.) Mindkét idézet világosan mutatja

¹¹ Katona József mint történetíró. *HK.* 1935. .

¹² Jegyzetek Bánk bán sorsáról. *Napkelet.* 1926. Új kiadása: *Tanulmányok.* Bp. 1956. 242. l.

¹³ Waldapfel József: *Katona József.* Magyar Írók. Bp. é. n. 168–9. l.

¹⁴ Féja Géza: *A felvilágosodástól a sötétedésig.* Bp. 1942. 84–86. l.

¹⁵ *Katona József.* Nagy Magyar Írók. Bp. 1952. 6–7. l.

¹⁶ Hajnóczy Iván: *Katona József Kecskeméten.* Kmét, 1926. 41–2. l.

¹⁷ Miletz: i. m. 74. l.

hogy Katona már régebben, évek óta foglalkozik szülővárosa története megírásának tervével s a könyvekben, történeti feldolgozásokban található anyagot már össze is gyűjtötte. A Duna—Tisza köze honfoglalás előtti történetére vonatkozó műveket nem is tanulmányozhatta másutt, csak a pesti egyetemi vagy múzeumi könyvtárban. A kortársi emlékezősek,¹⁸ Horvát István bizonyítványa¹⁹ s Katona József Miletztől említett — a második világháború idején, sajnos, szintén megsemmisült — könyvjegyzéke²⁰ tanúskodnak róla, hogy rendkívül szorgalmas látogatója volt ezeknek a könyvtáraknak. Feltehető, hogy tervezett művének azokat a részleteit, amelyekre vonatkozóan kecskeméti kutatásaitól már nem várhatott új anyagot, meg is írta a pesti években. Waldapfel ennek bizonyítására egy polemikus jegyzetét említi, melyben újdunúj kalendáriumnak mond egy 1817-re szólót.²¹ Minden bizonnyal Pesten keletkezett az egész mű elé szánt s az apja kiadásában helyet kapott *Előbeszéd* is. Waldapfel jó érzékkel figyel fel arra, hogy az *Előbeszéd*hez csatolt ajánlásnak ez a mondata: „*Köszönöm azt a helyet, amelyen bölcsöm rengelt, és a sirt, amelyen majd egyszer jó szüleim elnyugodnak. . .*” csak Kecskeméttől távol keletkezhettek, hiszen ha már ő maga is kecskeméti lakos lett volna, bölcsőjével a saját jövődöbéli kecskeméti sírját állíthatta volna szembe.²² Kecskemét történetének az *Előbeszéd*ben közölt s fentebb már idézett vázlata s a forrásokra való hivatkozás („*Forrásaim, melyekből merítettem, az a szakszra ugyan, s itt is, ott is nyomtatványok. A többire kéziratok, közönséges, és, magányos levelestárak, sok szóbeli hagyomány is, mert mivel az egész megirt históriánkban alig leljük fel háromszor Kecskemét nevét, ide kell folyamadni.*”) azt a látszatot kelti ugyan, hogy ez az egész mű megírása után keletkezett; de mivel tudjuk, hogy az *egész mű* sohasem készült el, s mivel majd látni fogjuk, hogy a levéltári kutatás és a szóbeli hagyományok összegyűjtése nem, vagy csak nagyon-nagyon hézagosan sikerült, arra a következtetésre kell jutnunk, hogy az *Előbeszéd*et a kutatás igazi nehézségeivel való találkozás előtt írta Katona. A tizes évek végén való keletkezés mellett szól Schwartner és Piringer, ill. a velük kapcsolatos viták említése is. Horvát István támadása Schwartner ellen (*Nagy Lajos és Hunyadi Mátyás*) 1815-ben jelent meg, Piringer nemességét támadó könyve (*Ungarns Banderien*) fölött is a tizes években folytak a viták.²³

Egészen bizonyos viszont az, hogy a *Tudományos Gyűjteményben* megjelent cikk bevezető részét Kecskeméten való megtelepedése után, a huszas évek elején írta Katona. Ebben már régi és túlhaladott tervként emlegeti Kecskemét történetével kapcsolatos tanulmányait: „*Ezen okon olvastattam holmit össze, míg végre ebbe is beleuntam, mert könyvekből irni resteltem; ottan pedig, ahol csak a molyoknak szabad járni, hamar felricskázniuk oda-ütött orromat.*” Az a „*tekénre méltó kerület*”, melyben — az említett bevezetés szerint — a *Tudományos Gyűjteményről* beszélgetnek, világosan felismerhetően vidéki, kecskeméti társaság, s az a Katona, aki „*a hír sereghajtó barátjának*” nevezi magát, mostnár tényleg a vágyai-ban csalódott drámaköltő. De nemcsak a bevezetés, hanem a cikk is arra mutat, hogy ez csak Kecskeméten, helyi, levéltári adatok felhasználásával készülhetett, ha nem is a huszas években, hanem valamelyik otthon töltött nyáron, talán éppen 1818-ban, mikor a levéltár használatát kérvényezte. Erre még visszatérünk. Kecskeméten készülhettek a Miletztől közölt kecskeméti tárgyú jegyzetek: a Blahó Ferenc,²⁴ Telek József²⁵ és Székudvari János könyvéből²⁶ való kivonatok, ill. másolatok is. Ezek közül különösen az első Kecskeméten meglehetősen ismert lehetett, Szokolay Hártó János is hivatkozott rá és Székudvarira Kecskemét-történetében,²⁷ s művéből ma is található példány Kecskeméten. Itt kellett összeállítania a kecskeméti felekezetek papjainak listáját részben bizonyára az egyházi irattárak felhasználásával, részben — a ferences páterekre vonatkozóan — Fridrich Orbán művének²⁸ felhasználásával. A kecskeméti városi levéltártól kaphatta meg a kecskeméti bírák és jegyzők névsorát (ezt kérte is már említett kérdőívben). Végül Kecskeméten, talán szóbeli emlékezés alapján jegyezhetette fel azt a néhány, újabkori kecskeméti eseményekre vonatkozó kronológiai adatot, melyeknek nyomtatásban megjelent eredeti közlését nem ismerjük. Ez utóbbi, Kecskeméten készülhetett jegyzetek — mint említettem — pusztá kivonatok, ill. másolatok. Mivel nagyobb részük

¹⁸ Toldy Ferenc: *Magyar költők élete*. II. Pest, 1871. 178. l.

¹⁹ Miletz: i. m. 67–68. l.

²⁰ Uo. 58. l.

²¹ *Katona József*. 162. l.

²² Uo. 161–2. l.

²³ *Századok*. 1898. évf. 300–305. l.

²⁴ . . . Kecskeméten . . . Szerafikus Sz. Ferenc atyáknál vsletetett egyházi pásztorokodásának helytartását 1772-ben ezen beszéddel fejezte be. Nagyszombat, 1775. (Kecskemét történetére vonatkozó jegyzetekkel és levelekkel.)

²⁵ *Tizenkétcsillagú korona*. I. Buda, 1769, II. Vác, 1772.

²⁶ *Sűrű sírhalmokkal rakott jajhalom*. H. n. 1707.

²⁷ Szabadalmas K. városának történetirati ismertetése. Kmet, 1846. VII. l.

²⁸ *Historia . . . provinciae Hungariae ordinis minorum S. P. Francisci strictioris observantiae . . .* Kassa, 1759. 1–11.

nem is Katona, hanem az apja kézírásában maradt fenn, Hajnóczy feltételezi, hogy ezek az idősebb Katonától származnak.²⁹ Ez nem valószínű, hiszen Hajnóczy azt is közli, milyen részek maradtak fenn Katona eredeti kéziratában, s ezek között is találunk másolatokat.³⁰ A kivonatolás s egyes, fontosnak ítélt részletek kimásolása természetszerű útja volt az anyaggyűjtésnek. Persze tévednénk, ha az így létrejött jegyzeteket egy készülő mű akárcsak töredékes fejezeteinek is tekintenénk. Lehet, hogy apja először hajlott erre, azért rendezgette, másolgatta fia írásait. Végül azonban maga is lemondott arról, hogy valamit kihozzon belőlük, ezért csak Miletz közlésében váltak ismeretessé. Ezek a jegyzetek is készülhettek 1820 előtt, talán 1818 nyarán. A kronológiai feljegyzések 1809-cel zárulnak, a papok listája viszont túlmegy 1830-on, Katona halála évén, tehát ezt nyilvánvalóan kiegészítette az apja. A korábbi eredet mellett szól a *Tudományos Gyűjteményben* megjelent cikk már idézett mondata, amely félreérthetetlen világossággal közli, hogy Katona abbahagyta a történelmi stúdiumokkal való foglalkozást.

4

Katona József egyetlen történelmi műve, melyet maga is érdemesnek ítélt a nyomdafestékre, a Pusztaszerről szóló cikk. Amikor ezt beküldte a *Tudományos Gyűjteménynek*, készen állt már fiókjában annak a könyvnek a kézírata is, amelyet később apja adott ki. Miért nem azzal, miért nem annak valamelyik részletével kísérletezett? Mert nagyon is látta ennek a művének fogyatékosságát. Tudta, hogy egy olyan könyv, amely tíz vagy ötven előbbi nyomán újból előadja a népvándorlás kora Duna—Tisza közti történetét, nem tarthat számot különösebb érdeklődésre. Ezért igyekezett benne a lehetőséghez képest rövid lenni. Ez a tárgy őt magát sem túlságosan érdekelte: „*ezt is csak azért írtam, mivel Kecskemétnek tartoztam vele*” — olvassuk az *Előbeszéd* főntebb már idézett részletében. A könyvekből származó történelmi tudás egyáltalán nem elégíti ki. „*Egyik a másik által már a megnyüzött bakkot nyaggatja*” — fakad ki bosszúsan történelmi olvasmányai ellen ugyanott. Őt nem a történelem nagy hullámverései érdeklik, a történetkönyvekben is feljegyzett nagy események, hanem azoknak az embereknek a mindennapi élete, akik valaha a pusztává vált földek virágzó falvaiban éltek, a rommá változott templomokban imádkoztak. *Előbeszédében* — még azt hívén, hogy képes lesz megírni művét szándékai szerint — boldog öntudattal írja: „*Igy szakasztom fel hamvadt szemfedőket azoknak, kiket szerette vidékünk szült, és szintúgy vigak, szintúgy búsak voltak, mint kiket ezennel a koporsójok felé vezetek — meglatni tetteiket; boldog érzés! midőn semmit se hagytak unokáiknak, mint nemléteknak bizonyosságát.* Itt vehetünk észre valami hasonlót ahhoz, amit Féja a Miletztől közölt jegyzetek egyik-másik részletébe lát bele. Katona a dolgozó, a javakat létrehozó nép szemszögéből s az életet, az alkotást mindennél többre becsülő felvilágosodott ember szemével nézi a történelmet, amikor kesernyésen megjegyzi: „*Aki tartományokat pusztít, halhatatlanságot nyer, — aki virágzóvá teszi, alig érdeme-sítetik egy-két sor írásra.*” Jól tudja, hogy az általa eltervezett történelmi mű megírásához „*kéziratok, közönséges, ős, magányos levelestárak*” tanulmányozása, „*sok szóbeli hagyomány*” felhasználása szükséges. Mikor rászánja magát, hogy nyilvánosságra lép egy történelmi dolgozatával, azt veszi elő, amely leginkább megfelel fentebb előadott elveinek: amely egy kisebb táj arculatának változásaiban a történelmi mindennapok életét tükrözi, amely évszázadok értelmetlen pusztításaival szemben a virágzást keltő emberi munkát is megmutatja, a amely kéziratok tanulmányozása, levéltári kutatás alapján készült.

A *Tudományos Gyűjteményben* sok helytörténelmi cikk jelent meg már a Katonáé előtt.³¹ Ezeket egészen biztosan ismerte. Valószínű, hogy olvasásuk ösztönözte városa történetének kutatására, s cikke megírásában is hatással lehetett rá. Túlságosan sok helyet igényelne, s az eredmény sem lenne arányos a ráfordítandó fáradsággal, ha ezeket a cikkeket tárgyi és módszertani szempontból részletesen felmérnénk, s így hasonlítaniuk össze Katona dolgozatával. Megelégszünk azáltal, hogy néhány szembetűnő vonásukra mutattunk rá: olyanokra, amelyek Pusztaszerről szóló cikke s általában történelmi kutatásai tanúsága szerint ha nem is hatottak rá, de egybeestek törekvéseivel.

Egybeesik mindenesetre a tárgyválasztás, a tárgy iránti érdeklődés. A *Tudományos Gyűjteményben* megjelent helytörténelmi cikke szerzői nem a történelem szaktudósai, hanem szülőföldjüket, lakóhelyüket szerető emberek, akiket valamilyen nemes lokálpatriotizmus

²⁹ I. m. 44. l.

³⁰ Uo. 42—3. l.

³¹ 1817. VIII. folytatása: 1821. V.: *Csongrád vármegyének bővebb esmertetése*; 1817. X.: *Pest városának hajdani helyezetése*; 1818. IV.: *Vácnak leírásak*; 1818. V.: *Sárospatak . . . történetel*; 1818. VI.: *Régi Székesfejérvárról jegyzetek*; 1818. XI.: *Geográfiai, históriai és statisztikai tudósítások Szepes vármegyéről*; 1819. II.: *Hódmezővásárhely városa rövid rajzolatja*; 1820. VIII.: *Szerencs városának leírása*; 1822. XI.: *Szarvas városáról*; stb.

őszönöz arra, hogy városuk, megyénk múltja iránt érdeklődjenek, s kutatásaik eredményét az olvasók elé tárják. Így ír Kazinczy Ferenc iskolázása színhelyéről s széphalmi magánya közeli szomszéd-városáról, Sárospatakról, Nagy Ferenc városi jegyző Hódmezővásárhelyről, Melczér Jakab kislomnici evangélikus lelkész a Szepességéről, Hellebranth János jegyző Szarvasról, Karsai József plébános Szerencséről. E szerzőknek s társaiknak különféle mennyiségű és minőségű anyag állt rendelkezésükre dolgozatuk elkészítéséhez. Nyilvánvaló, hogy azok, akik Sárospatak, Vác vagy Székesfehérvár múltjáról írtak, több anyagot találtak az országos történelemben is, mint a kisebb történelmi múlttal rendelkező alföldi városok: Hódmezővásárhely vagy Szarvas történetének kutatói. Érdeklődésük iránya azonban sokban egyező. Csaknem minden cikk foglalkozik a tárgyalt helység nevének eredetével, csaknem mind kutatja, kik voltak a város földesurai. Fontos részei e cikkeknek a különféle tisztségviselők nevének felsorolásai is: a Sárospatakról szóló cikk a pataki professzorok messze múltban kezdődő névjegyzékét adja, a Váccal foglalkozó a váci püspökök felsorolását, a Szarvasról szóló a szarvasi lelkipásztorokét, tanítóké, uradalmi tiszteket, városi jegyzőket és bírákét. (Ilyen jegyzőek Katona történeti iratai között is maradtak.) Tárgya miatt Katona készülő Kecskemét-történetéhez Nagy Ferenc Hódmezővásárhelyről szóló cikke áll legközelebb. Ez is, meg a Csongrád vármegyéről szóló (ü. szerzői névjellel megjelent) cikk is emlegeti a török időkben elpusztult helységeket, amelyek helyén puszták maradtak. A Vásárhelyről szóló cikkben említett csomorkányi templomrom a kecskeméti puszta-templomok romjainak párja, amelyeket Katona is annyiszor s oly sok szeretettel emleget. Katona cikkének szorosan vett tárgyról, a szeri pusztáról is említés tétetik mind a Vásárhelyről, mind a Csongrád megyéről szóló cikkben, arról azonban nem, hogy ezt a pusztát a kecskemétiiek birtokolják, ill. azok tartanak rá igényt.

A történelmi források közül az említett cikkek nagyobb része főként Anonymust aknázza ki. Mellette is inkább régebbi szerzőkre hivatkoznak: Rogeriusra, Kézaira, Thurócizra, Bonfinira, Galeottóra, s csak kisebb mértékben modernebb auktorokra: Prayra, Katona Istvánra, Bél Mátyásra. De csaknem valamennyi tanúskodik levéltári kutatásokról is. Ezt mutatják a már fentebb említett jegyzékek is, de más adatok is. A Vásárhelyről szóló cikk például Bercsényi és Károli levelét közli a város levéltárából, s részleteket idéz a városi és a ref. egyházi jegyzőkönyvből is. A Csongrád megyéről szóló cikk is hiteles levelekre hivatkozik annak bizonyítékaul, hogy azóta pusztává vált helyeken még a XVII. században is virágzó községek voltak.

Katona történeti forrásismerete lényegesen nagyobb az említett cikkek szerzőinél. Különösen a Duna—Tisza köze őstörténetére vonatkozó feldolgozásokat ismeri igen alaposan. Ez azonban egyáltalán nem mondható el a levéltári anyagban való tájékozottságáról.

Katona igen óvatoss volt, mikor 1818-ban a levéltár használatának engedélyezését kérte. „*Tudom . . . , hogy egy levelestár olyan a béavatatlanra nézve, mint a szeiszi kép, melynek már a homlokára írva van a Ne ultra mortalis!*”. Fentebb már idézett kérdőívében is óvatoskodik, különösen mikor a város politikai körülményeiről érdeklődik: „*Csak az igent vagy nemet; ha tudni-e bizonyosan, mikor szakadt el a Kunságtól? és miért? tudni-e eleitől fogva volt földesurait?; a nevek szükségtelen, jókép ha összeülköznek a politikával!*” (Katona kiemelései.) Miért ez az óvatosság? Csak akkor érthetjük meg, ha egy pillantást vetünk Kecskemét városának, a kecskeméti tanácsnak akkori helyzetére. A kecskeméti magistrátus a 18. század második és a 19. század első felében igen nehéz harcokat vívott. Két fronton folytak ezek a harcok: egyrészt a város földesurai ellen, másrészt a városban lakó, nemesi kiváltságaikat érvényesíteni akaró armalista és possessionatus nemesek ellen.³² Ezekben a harcokban egy-egy kiváltságlevélnek, szerződésnek, jegyzőkönyvnek döntő jelentősége lehetett. Az az érv, amelyet egy-egy oklevél tartalma jelentett, sokkal kevesebbet ért, ha az ellenfél is ismerte, felkészülhetett ellene. Ezért egyáltalán nem csodálkozhatunk, ha a földesurakkal folyó bonyolult birtokpercek s a bennlakó nemesek kiváltságairól való meg-megújuló viták idején nem szívesen látnak senkit a levéltárban. Véleményem szerint ez, s nem a levéltár célszerűtlen elhelyezése és rendezetlen volta (mint Hajnóczy állítja)³³ volt a főoka annak, hogy Katona nem folytatott rendszeres levéltári kutatásokat, s így nem írhatta meg tervezett történeti művét. Pusztaszer története azonban szerencsés kivétel.

Pusztaszer történetét több, mint negyven évvel Katona után Hornyik János is megírta.³⁴ Műve előszavában előadja, hogy a 15. század közepéig történelmi munkák, ill. gyűjtemények alapján dolgozott, a 15. század második felétől kezdve a Kecskemét város levéltárában talált

³² Vö. Révész László: *Kecskemét harca a beköltözött nemesekkel a 18–19. században*. Kiskunság Kiskönyvtára 2. sz. Kmé, 1956.

³³ I. m. 43. l.

³⁴ *Pusztaszer, a honalapító magyar nemzet első törvényhozási közgyűlése színhelyének története*. Kmé 1865.

anyag alapján. „E város ugyanis mint Pusztaszer birtokosa, múlt század végén különféle perekkel támadtatván meg, azokbani védelmenek sikerítése tekintetéből, az országban létező minden hiteles, és hielmes, kúptalan és konventi, sőt némely megyei közlevéltárakat is kikeresett, s azokból e tárgyra vonatkozó adatokat hiteles kiadványokban megszerezte, melyek, a lefolytatott pereknek úgynevezett házi példányaival s egyéb közbejött tárgyratokkal együtt most a város levéltárában őriztetnek.”³⁵ A Pusztaszer birtokáért folyó perben épp 1818-ban történt az egyik legjelentősebb fordulat: a kecskeméti kiegészítők a Jakabházi örökösökkel. (Jellemző a per általában az efféle birtokperek bonyolult voltára, hogy Kecskemét városa kénytelen Pusztaszerhez való birtokjogát néhány helybeli nemesre átruházni, mert a Jakabháziak főurak Kecskemét birtoklása ellen az, hogy nem szabad királyi város, tehát nincs nemesi birtok szerzéséhez képessége. Ezek a helybeli nemesek aztán, akik a Jakabháziakkal pörösködnek s egyezkednek, többszörsen biztosítják a várost, hogy tiszteletben tartják Pusztaszerhez való jogait.)³⁶ A Pusztaszerrel kapcsolatos iratok ekkor (1818-ban) feltétlenül együtt s kéznél vannak. Katona művének ismeretében fel kell tételeznünk, hogy ezeket az iratokat legalább átnézésre, rövid kijegyzetelésre a kezébe kapta.

Pusztaszer egy része, egy darabja a Kecskeméti Pusztáknak. A Kecskeméti Puszták Katona számára már gyermekkorra óta a történelmet jelentették. Ahogy Kisfaludy Sándorban a dunántúli várromok keltik fel a nemesi előidők képét, úgy igyekszik elképzelni Katona vele, polgártársaival egysorsú elődök életét, valahányszor a pusztákon eléjemeredező templomromokat látja. „Ezen a száraz tengeren, hol az eget kivéve alig lát gyakran sok ideig az utas egyebet — hol számtalan pusztázó zsványok hiszik az igazságnak békéses türesét — hol őriző pusztoriknál tekintetre méltóbb marhák kóborolnak — ezen a temérdek sikon ütogetik fel magokat, mint megannyi lecsontított emlékoszlopok, szerteszejjel a gyűszös pusztatemplomok, melyeknek feketé homlokain egykor gyermeki meglepéssel néztem a krakogi hollókat, és soha-soha egy fősvény nem remegett úgy annak megtudására, ha az ő álma, mely a vén bodzafája alatt elsótt kincset mutatott, igaz-é vagy sem: mint én remegtem az után, hogy kik imádkozhattak itten elsőben!”³⁷ A pusztai templomromok titkát faggató gyermek képe nemcsak nagyon poétikus, hanem nagyon mély történelmi szemléletről is tanúskodik. Kecskemét és környéke történetének két döntő fontosságú eseménye volt: a török hódoltság, amely virágzó középkori községek helyén létrehozta a Pusztát és a kecskeméti gyarmatosítása, amely földesurakkal, neoaquisticával szembeszegülve új életet teremtett az elpusztított tájon. A templomromok voltak az egyetlen emlékek, amelyek néma tanúként átéltek ezeket a nagy eseményeket, amelyek mintegy összekötötték a virágzóknak képelt török előtti múltat az új virágzást indító jelenel.

Katona cikkéből világosan kibontakoznak Szer történetének a fentebb említett két eseménnyel taglalt korszakai. Azok az adatok, amelyek a török előtti időkre vonatkoznak, nagynak, erősek, virágzóknak mutatják a helységet és ősi monostort. Katona ugyan feltételezi, hogy a tatárjárás meg a „huszitai zenebona” is elpusztította a monostort, de egy 1476-i oklevélben örömmel fejezi fel: „oppidum nostrum Zeer”, Szer mezőváros: ez a megjelölés nagyságra, erőre mutat. Mohács után bizony már csak helységecske, possessio néven szerepel. Aztán ez is elpusztult, 1599-ben, a tatár büntetőhadjárat következtében. „Ez az idő az — írja Katona —, mely azután a Campus Cumanorumból csinálta a Kecskeméti Pusztákat, és megfosztott bennünket annak tudatától, amit az omlott falakból és gyepes halmokból kivájni hasztalan törekedünk. A zeeri pusztá templom, mely most is eléggé elárulja hajdani nagyságát, jó ideig állott izmos tornyával; de mivel abba zsványok és útonállóak jéskelték magokat, és e temérdek síkságon mintegy messze látszó hegy gyanánt szolgált, az emberi bátorságra való ügyelés a tornyot lerúntatta.” A következők fejezték azt mondja el, hogy a kecskeméti lassanként, részenként egész Pusztaszer birtokába jutnak, majd a neoaquistica „mag nélkül meghalván Jakabházi Gáspárt”, kiforgatja őket belőle. (Az idézett tömr kifejezést csak Hornyikból érthetjük meg: a rendelkezés értelmében e birtok csak fiágon öröklődhet, s mivel a Jakabházi fiág kihalt, a királyi fiscusra szállt.)³⁸ De a kecskeméti zálóggal újból megszerezték Pusztaszer: „a kertészekből valóságos gyarmatot állítottak — az életet és a természetet a legkellemesebb tenyésztésbe hozták; egy szóval Pusztaszer (Igy, amint van) a gyönyörűségnek valóságos tanyájává vált”.³⁹

Katona cikke a 15. század második felétől kezdve elég kimerítő képet ad róla, mikor melyik család birtokolta Szer. Ebben nem olyan részletes és pontos, mint Hornyik, de a hiányok s kisebb eltérések ellenére is megállapítható, hogy ugyanazokat az okleveleket látta — ha nem is mindet —, amelyeket Hornyik. Feltűnő azonban, hogy a XVIII. század végén a Jakab-

³⁵ I. m. VI–VII. l.

³⁶ I. m. 83, 85, 244–8. és 253–4. l.

³⁷ Tud. Gyűjt. 1823. IV. 50. l. (Katona kiemelése.)

³⁸ Hornyik: I. m. 75. l.

³⁹ Tud. Gyűjt. 1823. IV. 58.

házi, Viczmándi és Zay örökösökkel kiújult perekről Katona nem ír. Ámbár ha meggondoljuk, hogy ezek a perek véglegesen csak 1830-ban zárultak le, nem is csodálkozhatunk ezen. A még folyamatban levő ügyeket minden bizonnyal tanácsosabb volt nem teregetni a nyilvánosság elé. Katona általában nagyon szűkszavú a város Pusztaszer birtokáért folytatott harcát illetően. (Láttuk, milyen tömören intézte el a neoaguistákat;) Pedig minket ez érdekelné elsősorban. A város politikai érdekei azonban ezen a téren ezt a szűkszavúságot parancsolták.

Katona természetesen nemcsak kéziratos, levéltári anyagot használt e cikk megírásánál. Pusztaszer történetét az országos történelembé ágyazta, s az országos történelem — valószínűleg Katona István — Szerrel vagy Szer egyes földesuraival kapcsolatos említéseit is felhasználta művében. Művészettörténeti vonatkozásokra is figyelemmel volt: megállapította, hogy a szeri templom építése azokhoz hasonló, amelyek Károly Róbert és Nagy Lajos korában emeltettek. (De hozzát teszi: „én ehhez nem értek.”) Beszél a templom kulcsáról — „*valóságos remeke a régi időknek*” —, amely Kecskemét levéltárában látható. (Itt elárulja, hogy járt a levéltárban — biztosan akkor mutatták meg neki a kulcsot, amikor az iratokat.) Mindezt egybevetve nyugodtan megállapíthatjuk, hogy ez a cikk tárgyválasztásában, történetiszemléletében, történetírói módszerében a kor színvonalán áll, s megmutatja, hogy Katona képes lett volna a már többször említett és idézett *Előbeszéd*ben közölt terve szerint megírni Kecskemét történetét.⁴⁰

Az apja által kiadott kötetnek csak az első szakasza (a 125. 1-ig) mutat olyan szerkezeti egységet, hogy joggal feltételezhetjük: ezt Katona formálta ilyenné. Ezt Kecskemét földrajzi fekvésével, nevének magyarázatával s Kecskemét és a jazigok Duna—Tisza közti városa, Partiscum azonosításával kezdi. Ez a hibás azonosítás a mű legnagyobb történelmi tévedése. Katona egy a ferences szerzetesek kecskeméti klostromában talált jegyzetre hivatkozik ezzel kapcsolatban, amely szerint az ősi Kecskemétet „*aedificarunt antiqui jazigos metanastae, et vocarunt Partiscum.*”⁴¹ Ez az azonosítás azonban végső soron csak mintegy ürügy arra, hogy elmondhassa a Duna—Tisza köze honfoglalás előtti történetét is. A minél régebbi korba visszanyúló kezdés általános történetírói gyakorlat volt még abban az időben, s nagyon érdekes, hogy a Katonát szigorúan bíráló Hornyik is Partiscum történetének elmondásával kezdte a maga Kecskemét-történetét.⁴² Katona azután soraveszi fejezeteként a Duna—Tisza közén a honfoglalás előtt élt népeket: a jazigokat, a hunokat, a keleti gótokat, a gepidákat a szlávokat, a longobárdokat, az avarokat és a bolgárokat. Antik (római) és modern (18. századi feldolgozásokból, egyaránt bőségesen merít, forrásaival szemben gyakran jelent be kritikát, különvéleményt. Arra azonban nem kerül sor, hogy valamilyen eseményt közelebbi kapcsolatba tudna hozni Kecskeméttel vagy környékével. A mű második szakaszának összeállításán már inkább az apa keze érződik. Már említettem, hogy ide olyan dolgok kerültek, amelyeknek az *Előbeszéd*ben közölt eredeti terv szerint a harmadik szakaszban lett volna a helyük. Az öreg Katona alighanem talált is utalást erre fia jegyzeteiben, mert a jazigok (jazigok) szokásairól szóló fejezetet indokolatlanul kettévágta, s ennek második része elé a *Harmadik szak* címet írta. Ezt a részt s vele a kiadott kötetet ezekkel az érthetetlen mondatokkal fejezte be: „*Vallásokról, mint nem a testiek közé tartozó dolgokról láthatni különösen a III-dik szakaszban ott olvastasson meg, ezennel is az 1-ső számmal. Ha a nemzetek története sötét, ki kívánhatja pusztán az Amiczenek, annyiival inkább Partiscum esetét! — Én egészet írok.*” Itt már nemcsak az összeállításban, hanem fia szövegének megértésében, lemosolásában is hiba lehet. Az is érthetetlen, hogy a Duna—Tisza közti többi népek szokásait, vallását stb. ismertető többi fejezetet (Miletz 228—239. l.) miért nem közölte az idős Katona. Szerves egységet akkor alkotott volna az általa kiadott kötet, ha csak az első szakaszt közölte volna. De ha már belefogott a másodikba (ill. a terv szerinti harmadikba), teljesen indokolatlan volt megállnia ott, ahol megállt. Azt hiszem, ezt csak azzal magyarázhatjuk, hogy sem fia tervében, sem kéziratai között nem tudott kiigazodni. Nem tudjuk, hitelt lehet-e adni annak a Hornyiktól közölt adatnak, hogy Bálint Antal piarista tanár is segített a kéziratok összeállításában, sajtó alá rendezésében.⁴³

A Miletztől közölt történeti jegyzeteket felesleges műként bírálunk. Kivonat- ill. másolat-jellegükre főntebb már rámutattunk. Természetes, hogy ezek tárgyválasztásában kivonatos módjában találhatunk Katona szemléletmódjára vagy stílusára jellemző adatokat. Ezeket a későbbi tárgyalás során fogjuk megemlíteni.

⁴⁰ Jellemző erre, hogy Hornyik, aki a *Szabados Kecskemét*... c. kötetének olyan kemény bíráló volt, Pusztaszerről szóló könyvében maga is többször hivatkozik Katonára, minden kritikai megjegyzés nélkül.

⁴¹ Katona József: *Szabados Kecskemét... története*. Pest, 1834. 7. l.

⁴² Hornyik János: *Kecskemét város története*. I. Kmt., 1860.

⁴³ Hornyik I. m. l. köt. VII. l. Erdemes volna külön tanulmányban vizsgálni meg idősebb Katona József alakját. Flához írt levelei igen rokonszenvesnek mutatják, az ún. bitangkassza-ügyben való magatartása azonban — mint Hajnóczy bizonyított — makacs, sőt értetlen volt. Hornyik azt gyanítja, hogy anyagi haszon reményében adta ki fia művét.

A Katona történeti műveit átható legalapvetőbb érzelem a hazafiság. A hazafiság azonban nem egynemű érzelem Katona korában sem. Hazafiságként tetszeleg Kisfaludy Sándor vagy korai drámáit író öccse nemesi-nemzeti büszkélkedése is, de hazafiságnak tekinti magát a hazai állapotokkal való elégedetlenség, a magyar nyelv és irodalom európai, polgári színvonalú kiművelését célzó igyekezet (Kazinczy és hívei) is. Mit jelent ebben a korban Katona hazafisága? A két fő csoport közül melyiknek az oldalán áll? Hoz-e valami újat a hazafias gondolat számára történeti műveiben is, mint ahogy hoz a *Bánk bán*ban?

Katona hazafiságának fontos jellemzője a hazafiság és a lokálpatriotizmus szoros egybefonódása. Még mielőtt a *Bánk bán*t Kecskemét főbírájának és tanácsának ajánlotta, már azt tervezte, hogy történeti művét — mely elképzeléseiben talán a *Bánk bán*nál is nagyobb, jelentősebb műnek tűnt — a hazának és a szülővárosnak fogja ajánlani. A már többször idézett *Előbeszéd* végén forró szeretettől izzó szavakkal jelenti ajánlását a hazának is, Kecskemétnek is: „... Néked, édes Magyar Hazám! Anyám, Bálványom, Mindenem, melyhez szeretetem az örülléssel határos... Néked, Városi Nemes Tanács! magamnak születésem helye, melynek szárnya alatt, melynek kebelében éltem gyermekkoromnak örömeit... Köszönöm azt a helyet, amelyen bölcsöm rengett, és a sirt, amelyben majd egykor jó szülém elnyugodnak, ha magam elmúlok, megmarad ezen sorokban érted égő szeretetemnek bélyege.” (E szeretettől fűtött sorok közt szerényen húzódik meg a harmadik ajánlás, a korban szokottabb: a Kohári-Köbörug családhoz, Kecskemét földesuraihoz, akiktől talán támogatást remélt Katona műve kiadásához.) A szülőváros iránti szeretetre vall maga a tárgyválasztás is. Ha Kecskemét története nem válhatott is Katona jelentős művévé, egészen bizonyos, hogy ezzel foglalkozott legtöbbet, erre áldozott legtöbb időt és erőt. Mi vitte erre? *Tud. Gyűjt.*-beli cikkében egy ígéretet említ, — ha volt ilyen, bizonyára önkéntes volt, nem másvalaki biztatásából született. Az Egyetemi Könyvtárban egyebek között európai városokról írt monográfiákat is tanulmányozott,⁴⁴ de már ezeket is valószínűleg akkor, mikor megfogalmazott benne a Kecskemét-monográfia terve. Említettük már, hogy a *Tudományos Gyűjtemény* első évfolyamainak több cikke is városa története felé fordíthatta a figyelmét, ha erre még egyáltalán szükség volt. Mindenesetre elsősorban a szülővárosához való szenvedélyes ragaszkodás irányíthatta. Julow Viktor írja Fazekas-monográfiája elején, hogy Fazekas számára a „hazám” szó nemcsak Magyarországot, hanem szűkebb hazáját, Debrecent is jelentette. Olyan szenvedélyes szeretettel csüggett szülővárosán, amilyennel mai ember csak egész nemzetközösségen tud csüggeni.⁴⁵ Így volt ez Katona esetében is, s nála sem a nemzeti érzés alacsonyabb fokozataként jelentkezett ez a lokálpatriotizmus, hanem vele karöltve. Hogy a kor nemességének a megye, ennek a Csokonai-, Fazekas-, Katona-típusú polgárságnak a város volt a természetes életkerete. S a városához ragaszkodó polgár hazafisága merőben új típusú volt, másfajta, mint a nemeseké. A debreceni vagy a kecskeméti paraszt-polgári közösségben iskolázott agy másként fogta fel az ország dolgait is, mint a falusi kúriákat lakó vagy a megyei életben forgolódo táblabíráké. Természetes, hogy az évszázadok hosszú során szerzett tapasztalatok s a politikai vezetésben való részvétel egyelőre a nemességet segítik hozzá az országos távlatokban való gondolkodáshoz. De hogy a távolabbi jövő igazi perspektívája innen, „alulról” nyílik, azt nemcsak Csokonai felvilágosodott versei, nemcsak Lúdas Matyi és Tiborc alakjának megteremtése jelzik, hanem mindenek előtt a *Bánk bán*, a magyar történelmi és társadalmi problematika a maga korában messze egyedülálló teljességű és erejű ábrázolása. Úgy gondolom, nem lehet eléggé hangsúlyoznunk, mennyire fontos a XIX. század eleji magyar alföldi városok polgárságának hangja az irodalomban. Ha más nem is, az feltétlenül jelentős művé avatja Katona történelmi töredékeit, hogy ezek is ezt a hangot szólaltatják meg. Egy, a török időkben önállóságra érett magyar városi polgár-közösség öntudata, történelmi tudata jut kifejezésre Katona történelem iránti érdeklődésében, történelmi kutatásaiban. Az a Katona, aki nem hagyja, hogy „Kecskemét néhaiságának emléke” „gondatlanság alatt rothadjon el”, azt jelenti be, hogy a kecskemétiak, miután bebizonyították, hogy földesuraik nélkül, a maguk erejéből is boldogulnak, ezentúl már igényt tartanak arra is, hogy múltjuk, történelmük legyen, akárcsak eddig a nemeseknek. Mert sok egyéb között az is különbség volt a nemesek és a jobbágyok között, hogy a nemeseknek őseik voltak, a jobbágyoknak csak szüleik. („Húsz-harmincad évi dolgokat meg halljuk apánk- vagy nagyapunktól, de századokról ki szólhat” — panasolja Katona az *Előbeszéd*ben.) A történelem iránti érdeklődés jelentkezése is bizonyítja, hogy Kecskemét lakói már nem jobbágyok, hanem polgárok. (Katona félbemaradt kísérlete után is állandóan

⁴⁴ Miletz I. m. 58. l.

⁴⁵ Julow Viktor: *Fazekas Mihály*. Nagy Magyar Írók. Bp. 1955. 5. l.

nő Kecskeméten a város múltja iránti érdeklődés. 1846-ban Szokolay Hártó, 1860-tól kezdve Hornyik adja ki Kecskemét történetéről írt művét.)

Katona nemzeti érzületére jellemző, hogy a nyugati, keresztény, német történétírókkal szemben büszkén veszi védelmébe a „scythá” népeket. Nem mintha őseinknek tartaná őket, a „magyarsógoritást” általában elítéli, s még a hun-magyar rokonság gondolata sem foglalkoztatja. De abban a modorban, ahogy a nyugati történétírók ezeket a népeket kezelik, valami hasonlót ismerhetett fel ahhoz, ahogy a német elnyomók évszázadokon keresztül bántak a magyar néppel. A visszatartottabb, történetírói hang mögött néha szinte kuruc indulatokat érzünk: „*Balगत कन्यसेसे रोमनक (a kereszténysegnek is később), mely azt lármázta, hogy minden jövevény nemzet bárom, mivelhogy helyet keresven magúnak, nem vihette a hátán a házat, mint a csiga, hanem szekerekkel és marháival vándorlott. Természetes, hogy amig magúnak feyverrel nem csikarhatott ki tartománt, addig vándor bőreből ki nem velközhetett; minekutánna pedig ez megtörtént, és magát rendbe szedte, akkor nekik kellett a jó példat és józanitást tulajdonítani. Mintha bizon akik Persia és Khina mellől (a tudományok fészkeből) jöttek, azoknak meg a városi és polgári életet a rómaiaktól kellett volna megtanulni, és a hunnus is vagy a magyar alábbvaló lett volna az itt ásitóztó német és tót keresztényeknél?*” Más helyen azt írja, hogy Attilából, ha római vagy német lett volna, a történétírók a világ legnagyobb hőst formálták volna, de mivel hun volt, tigrisként mutatják be, s gyilkosát tették meg nemzeti hősné, „Betuliai Judithnak.”⁴⁶ Visszautasítja Katona az ősmagyarokkal kapcsolatban gyakran emlegetett régalmakat is: „*Amit az ő hűvesésokról és vörivasokról írtak, hogy az emberi szívet eldarabolván orvosságul veszik be és hogy szarvas és kecskelábiúak voltak, az csak azok közé tartozik, amiket a kereszténység minden ellenségei ellen kiabálni szoktak.*”⁴⁷ Katona németellenessége mutatkozik meg abban a gyakran gúnyos hangban, ahogy a gótok történetét tárgyalja „... alig jövevény közelebb a hunnusok, mind jutott, Ulphilas nevű püspöknek vezérlése alatt, és kétségbeeső kérelmekre a konstantinápolyi császár által befogadtattak birodalmába, azon feltétel alatt, ha az ariánus vallást beveszik. Képzhetni, hogy ez a nép, mely kevéssel azelőtt ujjat húzott a rómaiakkal, most a hunnusok elől futván (s égre nyújtott kezekkel rikoltván az isten irgalmasságáért) nem sokat alkudozott. Ulphilas püspök volt az első a csónakban. Milyen izgágut teittek ők aztán hálaadatosság fejében, az bennünket nem illet.”⁴⁸ Kétségbevonja azt a véleményt, hogy a gót elnevezés a gut szóból származik. Nem voltak ezek jók, bőkezűek, vendégszeretőek inkább illik rájuk egy másik történétíró jellemzése: „*hoc hominum genus, natura avaram.*”⁴⁹ De Katona helyenként, ámbár kevésbé nyíltan, kora nemesi történetsszemléletével is szembe fordul. Említettem már, hogy tiltakozik a „magyarsógoritás” ellen. Megveti a nemzeti hízeltedést a történétírásban is, akárcsak a drámáirásban. Előbeszédében írja: „*Jól tudom én azt, hogy soha Ulászlóra, mint Bonfinius, nem találók, de nem is vagyok én Bonfinius, ki emberből haszonért Istent hazudjak. A magyar csak a jót szereti magyarul hallani (melyik nemzet nem?), a rosszal elmaradhatni: inkább minden homályban maradjon, mint azzal az izellen is fényre jöjjön, mert ezzel amaz is hazugság. Az izellen az igazat szemtelennek kiáltja, az édes hazugot pedig egy mosolyodással fizeti. Nő, nő, — hízelkedik — meg lehet engedni! szereti nemzetet! Holott a történétíró, úgy mint történétíró, az egész világot, nem pedig egyes nemzetét.*” Katona az elmondottak illusztrálására három példát idéz: Schwartnerét, Schwartzét és Piringérét. Ezek érzékeny területeken sértették meg a nemzeti (nemesi) érzületet: a magyar nyelvet, a papságot, a nemesi alkotmányt támadták. Katona nem foglal mellettük állást, de ellenük sem. „*Szándékok talán nem volt rossz, csak hogy nem tudtak egyik félnek kedvezően a másiknak is hízelkedni. Azt nyerték vele, hogy ha lehetne, fellökdösné asztalaikat papirostól, ténstől a bosszúszomjazás.*” Ez az objektív hang, ez a tárgyilagos elhatárolódás is jelzi, hogy Katona nemzeti érzülete, hazafisága távol áll a nemesi sérelmek emlegetésétől. Jellemző módon határolja el magát a nemességtől művének egy olyan részletében is, ahol Dózsát említi. Arról van itt szó, hogy a jászok (jazigok) felfegyverezték rabszolgáikat is a rómaiak ellen. A szolgák uraik ellen fordultak. „*Csináljatok ti, amit akartok (gondolták magokban), nekünk több elegendi állapotunk nem kell! A gazdák hatalmokkal élni akarván, ki akarták venni kezekből a feyvert, pártútes lett (a szegény gazdák nem voltak olyan szerencsések, mint a magyar nemesek Dózával).*”⁵⁰ A zárójelbe tett megjegyzés tartalmilag nem mond sokat, de stílusa árulkodik a szerző érzelmeiről. A „szegény” jelző gúnyos: Katona örül, hogy a szolgák győztek; a „szerencsés” szó használata azt mondja, a magyar nemesek is vereséget érdemeltek volna a történelem igazsága szerint, csak szerencséjük mentette meg őket.

⁴⁶ Szabados Kecskemét... 26. és 76. l.

⁴⁷ Miletz l. m. 243–4. l.

⁴⁸ Szabados Kecskemét... 80. l.

⁴⁹ Uo. 78. l.

⁵⁰ Szabados Kecskemét... 54. l.

A hazafiság mellett főként a vallás dolgaiban való felvilágosodott szemlélet tűnik ki leginkább Katona történeti műveiből. A hagyományos vallásos hitben való megrendülés a kor egyik legnagyobb élménye. Irodalmunkban elsősorban a protestánsok: - Bessenyei, Kazinczy, Csokonai, Berzsenyi, Kölcsey adtak hírt erről az élményről. Waldapfel felteszi, hogy Katona felvilágosodott szemlélete sem független bizonyos protestáns-pietista hatástól, annak ellenére, hogy katolikus voltának határozott nyomai is fellelhetők történeti műveiben, ill. jegyzeteiben.⁵¹ Kisebb jegyzeteit nem számítva két részletében foglalkozik vallási problémákkal: az apjától kiadott kötet második szakaszának elején a vallás eredetével, a Miletz-féle kötetben pedig a kereszténység első századaival. Az elsőnek említett részlet elején rendkívüli világossággal és szellemes írói könnyedséggel állítja elénk az istenfogalom és az alapvető vallási fogalmak keletkezését: „A Természet első gyermekeinek szent együgyűsége sokáig csak úgy esmérte a legfőbb valóságot, mint az dedkori Paradicsomában beleöntetett. A jót úgy nézte, mint egy szükséges kellezőséget: de midőn majd azt a rossz megzavarta, látván sorsának változandóságát (Paradicsomából való kiesését), szomorúan könnyűl tekintvén, okát kereste; s mivel azt a földön nem tudta meglelni, jellekintett az egre, és hinni kezdé, hogy ott kell hát annak a valakinek lenni, aki az ő természetes javát oly ellenállhatatlanul lerontotta, és máskor ismét jóra fordíthatja: Ez — az Isten. Az ember valamely nem esmért, csak képzelt tárgyról nem ítélhet feljebb emberi elméjénél és mivoltánál. Az Istennek emberi formát, jóságot, haragot stb. tulajdonított, és mivel magának hajlama van a kérelemre és ajándékokra, úgy hitte, hogy az Istent is meg lehet azokkal nyerni: Ez a kérés, vagy imádság. Vele lett a világra az a vágy, hogy boldogsága mindég tartson; de testének elrogyását látván, elszakasztotta attól vágyút s azon mozgást, mely benne az életet tartja; és lélek nevet adott reá; ez mint valamely külön leve valami, kiköltözhetett máshová a szakadékony testéből, és csak ez lett az a tulajdonképpen való Ő, mely mindég tartó lehet; ez a jövődönt élet. Ebben az életben az örömet fájdalom keseríti, amöly se vélheté hát másképpen: ez a Menny és Pokol. Ugy de azt test nélkül érezni nem lehet, szükségessé tette hát a testnek feltámadását. Mindezt egybefonyván Istenének hajthatóságával, meggyőződésén a hit épült.”⁵² A következőkben azt mutatja be Katona, hogyan vált ez a még szellemi istenhit bálványimádássá. Megmutatja azt is, hogy az osztálytársadalom kialakulásával jött létre a vallási szervezet. („Midőn aztán az egyik ember, a here, a másikkal munkájából kezdé magát hízlatni azaz: a hatalmasabb urává lett a gyengébbeknek, ez a pusztá sejdítésből származott okoskodás (bizonyos formába öntvén), szívó pontja letta polgári szövetségeknak...”)⁵³ Végül a zsidó és keresztény vallást különválasztja elmfuttatása tárgyától. Ez a különválasztás indokolatlannak tűnik ugyan, hiszen az idézett rész nagyon is világosan keresztény elképzelésekre mutat, de ismeretes, hogy a felvilágosodás írói gyakran mondják el nem keresztény vallások ürügyén azt, amit a kereszténységről — különféle okok miatt — még nem mernek elmondani.

A Miletztől közölt vallástörténeti tárgyú részlet címe: *A századoknak szüleményei a religióra nézve*. Alap gondolata az, hogy a kezdetben egyszerű és tiszta kereszténység a századok folytán mindinkább megromlik. Katona figyelemmel van a hittételekben és szertartásokban beállt változásokra is, de ismerteti az egyházban lévő s azzal kapcsolatos társadalmi kérdéseket is. A III. századtól hozott változások közt azt emeli ki, hogy „megszűnt az egyenlőség”, „az úr szegyenlette a szegényt atyafiúnak nevezni”.⁵⁴ A IV. század hozza a papi rangokat, a VI. a püspökök világi hatalmát s a római püspök főméltóságát. „A VIII. században a papi méltóság annyira emelkedett, hogy a római püspök magának, mint sz. Péter helytartójának a lábait csokollatja a világiak által.”⁵⁵ „A X. században a pápák jegyveres kézzel lesznek és egyik a másikat letaszítja székeből; vérontás. Keresztelik a harangokat; misét mondanak az élőkért és holtakért; kezdődik a szentföldre való járás, ahonnét különféle dolgokat, mint szentek csontjait, keresztforgácsot hoznak.”⁵⁶ Ezek után ez a mondat: „A kereszténység egész pompájában volt már, midőn a magyar nemzet feltűnt”⁵⁸ — határozottan ironikusnak tűnik. Nem sok tisztelettel nyilatkozik Katona a kereszties hadjáratokról sem. Tömör rosszhiszeműsége helyenként szinte Tacitusra emlékeztet: „1147-ben Konrád császár és azután VII. Lajos francia király ment sok néppel és sajkákkal által; raboltak és éhséget hagytak hátra; azután 1161-ben jöttek a görögök; prédikálnak és veszekednek... 1203-ban a magyarok készülnek a szent háborúra; de elmúlt. A papoknak magoknak nem volt kedvek vezetni; mert a legszentetlenebb életet éltek. A magyarok annyira felbuzdultak, hogy a király ellen való zendülést is azzal kezdték, hogy Bertholdot, a kalocsai érseket jól megnáspángolták. Midőn tehát látta a papság, hogy a magyarok oly

⁵¹ ItK. 1935. és Katona József, 165. l.

⁵² Szabados Kecskeméti... 126. l.

⁵³ Miletz I. m. 247. l.

⁵⁴ Uo. 249. l.

⁵⁵ Uo. 250. l.

⁵⁶ Uo. 251. l.

nehezen mozdulnak ki, teljes búcsúkkal jorgolódtok, mint más nemzeteknél, és 1217. júliusában tehát megindultak. Ha valaki elmenni akart, és a papságnál az erre bejött pénzből segédelmet kért, csak azt nyerte, ami ugyan legnagyobb, de mégis egy fillér segédelmet se tett, — búcsút.” (Miletz kiadásában itt megszokad a szöveg, a most előkerült kolozsvári kéziratban azonban folytatódik. Érdemes ezt a folytatást idézni nemcsak kiadatlan volta miatt, hanem azért is, mert a felvilágosodott s a szegényekkel együttérző Katonára igen jellemző. A családját elhagyani kényszerülő keresztves vitéz búcsúját olvasva akaratlanul is a XIX. század eleje kötéllal fogott jobbágy-katonáinak sorsára gondolunk; biztosan gondolt rájuk Katona is e sorok írásakor:), „Már most nem lehet senkit megtartóztatni, a haldokló atya hasztalan nyújtotta ki reszkető kezeit az útra felkészült fia felé, hogy ne hagyja el őtet, hasztalanul nyújtotta a gyermek-ágyban levő anya férje felé nála levő csecsemőit, hiába hitták segítségül az Istent az árván maradtandók, mert az Isteni csak a napkeleten mondották lenni s uralkodni. Az atya s anya, feleség és árva s úgy az elmenő keservesen sirt: de hiába, mert menni kellett: mert a pap a prédikáló székéből azt hirdette ki, hogy az Isten kinyitja a mennyek kapuját annak: aki magát napkeleten — agyon fogja ültetni. A magyaroknak elég volt ez az egy út, mert ezerkétszázhuszba ismét kezdenek prédikálni, de a magyarok csak itthon maradtanak; és talán csak az lehetett az oka, hogy már akkor külön- s különféle vallásúak voltak az országban, és emiatt sokan a kiskunok közül letették a keresztényi vallást. Vide plus in historia! Különben is azon időben csak a nagyurak és fejedelmek körül volt a keresztényi türelem, azért siettek — azért e volt az oka, hogy a teljes búcsúkkal se sokat gondoltak, amidőn látták, hogy a gazdagabbak azzal is szintannyit nyerne, ha pénzt adnak — mivel azzal az elmenők segítettnek: magokért eleget tenni gondolták, ha egyik városból a másikba mentek templom tiszteletére — minthogy azok szent csontot épültenek . . .”⁵⁷

Láttuk, hogy Katona nem fukarkodott a gúnnyal akkor sem, mikor a keresztény történetírók elfogultságáról, rosszhiszeműségéről nyilatkozott a népvándorlás kora pogány népeivel szemben. Szinte egyetlen lehetőséget sem mulaszt el, ha valamit a papok rovására írhat. Constantinus római császárról írja: „... jertelmes tettei miatt, mindenektől megütöttván (megölte feleségét, fiait, s sok érdemes embereket) keresztényé lett, (mivel a pogány papok meg nem engedhetvén neki, a keresztények mindjárt feloldozták). . .”⁵⁸ Másutt ezt olvassuk: „A keresztények, irtózáván attól, hogy olyan hely is legyen, melyről az apostolok semmit sem tudtak, átkokkal fenyegették azt, aki vitatná, hogy vannak (antipodes) lábbal hozzánk fordultak; mert Jézus egész emberi nemzetet váltván meg, ezek nem tudhattak semmit is felőle; így jurt Vergilius salisburgi püspök (a 8-ik században), kit Zakariás pápa, ezen okoskodásáért, mind az anyaszentegyházból, mind a püspökségből kivetelt. Holott: Plató már emlékezetet tesz Timaeusában az Atlantis szigetről, mely nagyobb lenne, mint együtt Ásia és Afrika. . .”⁵⁹ II. András korának jellemzésében írja: „... az újatlas kobortásokban a szerzetesek annyira elfajultak, hogy a klastromok és monostorok szinte üresen maradtak.”⁶⁰ Kecskemét történetére vonatkozó jegyzeteit ugyan jórészt ferences szerzetesek (Blahó Vince, Telek József és Fridrich Orbán) műveiből másolja, de még ilyenkor is talál rá alkalmat, hogy forrása vallási elfogultságától szabaduljon. Blahó Vince művének ebből az adatából: „Az első külvinista prédikátor, ki ide jött, Búzis Mihály. Bár konkolyt ne hintegetett volna” — Katonánál csak az első mondat marad meg.⁶¹ Blahó adatára szüksége volt, elfogult megjegyzéséhez azonban nem volt semmi köze. A két felekezet közti békeség egyébként létét biztosító hagyománya Kecskemétnek. Hogyan állhatott volna meg a város a törökkel meg a földesurakkal szemben, ha vallási ellentétek bontják meg a polgárok sorait? Katona gondosan kijegyzi forrásaiból azokat az adatokat, amelyek ezt a felekezetek közti békét tanúsítják: a „város képében egyesedett” „pápista keresztények” és „Luther keresztények” 1564-i egyezség-levelét az öreg kőtemplom „bírodalmáról”,⁶² a kálvinista ember esetét, aki pápista kápolna építését szorgalmazza, s maga is anyagi áldozatot vállal ebből a célból,⁶³ az 1679-i megegyezést a két felekezet között, amelynek alapján új kápolnát, ill. templomot építettek.⁶⁴ Jellemző Katona vallási vonatkozású dolgok iránti felvilágosodott szemléletű érdeklődésére, hogy kecskeméti kronológiájába két olyan világtörténelmi eseményt vesz fel, amelynek közvetve sincs kapcsolata a magyar történelemmel: „1793. november 7-én eltöröltetett a keresztény vallás és az atheizmus jött helyére, és a temető helyekre azon írást tették; A halál örökös álom.” „1793. dic 17-a Maii eltöröltetett a pápának Napoleon decretuma által minden világi hatalma.”⁶⁵

⁵⁷ Miletz i. m. 254–5. l. és a MTA ktarának mikrofilm-tára: A 293, ill. B 189/1.

⁵⁸ Szabados Kecskemét . . . 51. l.

⁵⁹ Uo. 104. l.

⁶⁰ Tud. Gyűjt. 1823. IV. 52. l.

⁶¹ Blahó V. l. m. 8. l. és Miletz i. m. 301. l.

⁶² Miletz i. m. 275. l.

⁶³ Uo. 281. l.

⁶⁴ Uo. 290–1. l.

⁶⁵ Uo. 306–7. l. (A második dátum téves.)

Katona történeti művei rendkívül gazdag forrásai egyénisége megismerésének. A *Bánk bán* első kidolgozásának *Előversengését*, a *Ziskához írt Előljáró beszédet* és a *Bánk bánhoz írt Jegyzést*, továbbá a drámaírás akadályairól szóló tanulmányt leszámítva ezekben beszél legközvetlenebbül, legészintebben magáról. Különösen az apja által kiadott kötet *Előbeszédében* és a *Tudományos Gyűjteményben* megjelent cikk bevezető részében. De a történeti részekben is gyakran talál rá alkalmat, hogy jegyzetekben, zárójelek közt, vagy gyakran azok nélkül is szubjektív hangon szólaljon meg.

Egyéniségének jellemző vonása az igen erős írói öntudat. Különösen az *Előbeszéd* van tele ennek a megnyilatkozásaival. „*Lám, lám, milyen az író: halhatatlanságot adhat annak, aki megnyeri hajlandóságát, pedig sokszor magának alig van egy gombostöve*” — mondja először csak általánosságban, de aztán bátran jövődöli a maga halhatatlanságát: „*Vigságot és elégedést önt lelkembe az az önkecségetés, hogy engem itt olvasni fognak akkor is, amidőn már ez a szobacska, melyben most ülök, porhanyó düledékké válik, olvasni fognak azok, kik engemet sohasem láttak, sohasem esmértek, és akiket én soha látni, soha esmérni nem fogok.*” A maga írói alkotóerejében való feltétlen bizalom példája az egész *Előbeszéd*. A befejezettség távlatából mer beszélni egy olyan műről, amelynek még csak a terve, vagy talán a kisebb, jelentéktlenebb része van készen: micsoda ifjúkori bátorság kellett ehhez! Az erős írói öntudat mellett már némi fiatalos tiszteltelenséget is érzünk abban, ahogy Katona műve szövegében vagy jegyzeteiben a forrásul használt művek szerzőivel vitatkozik. Ez a hang annak a nyers tréfálkozásnak a hangjához hasonlít, amelyen a *Bánk bán* első kidolgozásának *Előversengésében* a cenzort meg a recenziót bemutatta. Lássunk néhány példát: „*Mi ugyan annyira el nem akarjuk a jurkót hagyítani, mint Fuhrmann...*” Cellarius egy kijelentésével kapcsolatban: „*Ez se sok!*” Schöizerrel vitatkozva: „*Kár, hogy nagy tudományá mellett nem tudta azt eltakarni, hogy az egész világot bolondnak gondolja, csak magát okosnak, és el akarta hitetni, hogy felakasztamá magát, ha olyan Kerl lehetett volna, mint Attila!*” Nem kíméli a hazai Prayt sem: „*Aki többet akar rólok tudni ott van Práj, olvashatja, míg bele nem ün.*”⁶⁶ De ez a hang csak szélsőséges megnyilvánulásaiban válik tiszteletlenülé, bántóvá. Azt, hogy Katona nem hajlong a történész-szaktekintélyek előtt, hogy tárgyával kapcsolatos magatartása nem a történettudósé, hanem a szülőföldje múltjával bíbelődő s a maga fejével gondolkodó emberé, nagyon is rokonszenvesnek találjuk. Majd látni fogjuk, hogy a stílusban is ez a magatartás fejeződik ki.

Katona írói öntudatának visszája egy gyakran önróniába burkolózó bizonytalanság-érzés. „*A tudós meg fog engedni a gyengének, mert tudja, hogy minden csak érteke szerént gazdálkodhat. Aki ez ellen tudatlannak mond, annak pajtási szívvel köszönök*” — ez is ott áll az idézett *Előbeszéd*ben. Az a félelem is, hogy ásitást okoz, (de hozzáteszi: „*különb en ez sem én volnék az első.*”) Az 1823-i cikk bevezetéséből az önbizalom már hiányzik, annál erősebb az önrónia. A családott költő itt már torzképet fest magáról. Arról beszélgetvén egy társaságban, hogy a *Tudományos Gyűjteményben* „*akárki is minden költség nélkül hírvil teheti, hogy ő is el a világon*”, Katona, „*a hírnek sereghajtó barátja*” azt javasolja: gyűjtsanak fel egy templomot. Erről jut aztán eszébe, hogy egy felgyújtott, elpusztult templom történetéről ír. Ha az előző műben helyell-közzel bántott a máskialt szemben való gúny nyersesége, itt fáj a kiégett lelkű önrónia. Ehhez hasonlólt csak egy még későbbi műben találunk, a *Vadásznaplóban*.⁶⁷

Az egyénisége mélyén rejlő gúnyt, iróniát nemcsak a történetirókkal és nemcsak saját magával, hanem gyakran a történelem szereplőivel szemben is érvényesíti Katona. Ahogy a múlt tiszteletre méltó alakjait és eseményeit a népies szavak, kifejezések színibe öltözteti, az már maga is bizonyos mértékig tekintélyrombolásnak tűnik. „*Augustus császár nem tehetett ki magáért...*”; „*az elhetetlen Tiberius*”; Domitianus „*nem tudta már úgy az édesgetest*”, mint elődei; Hadrianus „*inkább egy klastromba zárkózó jámbornak vagy szelíd poétának illett volna*” — ilyen jellemzéseket olvasunk a római császárokról.⁶⁸ A megszokott és komoly történelmi terminológiát friss, népies kifejezésekkel helyettesíti: „*Vibillius nem bizott magában, hanem... Zidót és Vangiót felpiszkálta ellene*”; „*éppen ezek törték nyakát*”; „*a jászok véres orral kezét nyujtottak a győztes kvádoknak*”; „*még tán nyakokra húghatott volna*”; „*pattogni ugyan nem mertek*”; „*ez az ingerkedés aligha torkokra nem forrott volna a jászoknak*”; „*Rómából rossz szellet megleltt el a füle mellett*”; „*titkon összeszűrték a levelet*”; „*összeakasztották amott a tengelyt*”; „*hallván atyjának szorítását*”⁶⁹; „*keményebb lábra állhatván a német és török között való bekesseg*”; „*a török és tatár minden németet és németeset kiszalajtatott*” stb.⁷⁰ Néha még

⁶⁶ Szabados Kecskemét... 1, 8, 77. és 68. 1.

⁶⁷ Kládva a Katona Emlékkönyvben. Kmté, 1930. 8–17. 1.

⁶⁸ Szabados Kecskemét... 18, 28. és 29. 1.

⁶⁹ Szabados Kecskemét... 20, 21, 28, 33, 39, 52. és 84. 1.

⁷⁰ Tud. Gyűjt. 1823. IV. köt. 50–8. 1.

nyilvánvalóbban mosolyog, tréfálkozik Katona, ki-kikacsintva a sorok közül: „*Probus... a jászokat is munkásabb életre kényszerítette, behozván Pannoniába... a szőlőművelést. Így hát Probus Magyarországon a kortyundik patronusa.*”⁷¹ De a mosoly gyakran keserű iróniává torzul az arcán. Vegyünk egy az előbbihez hasonló példát: Bőrebiszta, Dácia királya kiirtatta a szőlőket. „*Nem tudta azt a jó Bőrebiszta — fűzi hozzá Katona —, hogy az embereket vakítani ugyan lehet, de okosítani nem oly könnyen: ha megtiltatik a borital, maszlagot facsarnak gégejékbe.*”⁷² A megfogalmazás tömör szépsége is figyelmeztet, hogy Katona lényeges politikai nézetét közölte ebben az események elmondása közé vetett mondatban: „*Az ember előtt kiálthatatlan az erőszak, ha szinte jó is az...*”⁷³

Katona gúnyos, irónikus egyéniségéhez nagyon illik az a szkepticizmus, amely a történelmi megismeréssel, a történelmi igazság kiderítésével kapcsolatosan szólal meg *Előbeszédében*: „*Minden csak a véleményről, az ítéletről függ! Így valik egyik igazsága mesévé a másik előtt. — Szentül szolt Pope, midőn azt mondá: Éppen úgy vannak ítéletekkel az emberek, mint óráikkal, egyike sem jár a másikkal egyaránt, mégis mindenik csak a magáéval tart. — Helyelhellyel talál az ember valamit, de kapcsait elette az idő-rozsda; mégis világot szeretne gyűjtani: egyik valónak véltet hozzáragaszt egy másik kétséges hazugsághoz, aztán bémázolván egy kis színével az igazságnak, végre oly ködöt gözöltet elé, melyen az ezermester se lát, vagy csak nehezen, által.*” Nemcsak a történelmi művek, hanem a történelmi drámák írásához folytatott kutatások között is leszűrhetette Katona ezeket a tapasztalatokat. A *Ziska Előljáró beszéde*, a *Bánk bán* Jegyzése egyaránt tanúsítja, mennyi egymásnak ellentmondó véleménnyel kellett küszködnie. De ha a történelmi megismeréssel szemben szkeptikus is Katona, ha alakjait és eseményeit gyakran némi iróniával szemléli is, maga a történelmi folyamat, az idő kérlelhetetlen múlása mindig tiszteletet gerjeszt benne, patetikus kifejezésekre ragadja. Két műve előszavában is odaállítja magát, gyermekkori enjét a pusztai templomromok elé, hogy azt a legigazibb megrendülést ábrázolja, amelyet csak a gyermek érez, amikor először találkozik a múltó idő hatalmas, évszázados távlatával. Nagyszerű képeket talál másutt is a történelem, az idő kérlelhetetlen múlása érzékeltetésére: „*A történet egy örökké futó óriás, minden nap más köntösben fut elöttünk; a visszhang tart ugyan egy ideig dörömböléséből, de az újabbak elnyomják...*”⁷⁴ „... a legnagyobb hasonlót a kártyatoronyhoz: a reszketés és szerencse rakogatja a csoda emeletét. A rakó a legnagyobb szorgalommal kapcsolgatja egymáshoz, de a kérlelhetetlen múlandóság kidönti az alapot, a hódító sirba gurul, és a felséges építmény halomra omlik.”⁷⁵ „*Polibius, Tacitus, Livius, Thucydides is az előtők élt emberiségnek szomorú sirhalmain lrtak, az utóbbi történetírók a mieinken fognak irkálni...*”⁷⁶

A történelem pátoaszát érzi át, juttatja kifejezésre Katona ezekben a képekben, a valódi pátoasz, amely nem fenséget, hanem szenvedést, fájdalmat jelent. Ezekkel a képekkel stíliasan is a tragikus költészet magaslatára emelkedik. (A másodikként idézett példa megfeleleljét Waldapfel meg is találta a *Ziskában*.⁷⁷) De a történelmi művekben a drámairói technikával is találkozunk. Nemcsak mozgatja, cselekedtet, hanem szinte szinpadra állítja elének Katona a történelem szereplőit. Lássunk néhány példát; A jász szolgák küldöttsége felkeresi a római császárt. Íme a jelenet: „*Meg távulról leterdepeltek, és úgy jöttek elbe; de jegyvereiket sehogy se mertek elvetni, hanem mint a hason mászó vadász, úgy tologatták magok előtt. Ez batertelmet szült. Némely rómaiak megbosszankodva nekik ugrottak. Alló ók is talpon voltak mindjárt, és kézen vata a vérontás. Ók készek mindenre — kiabáltak —, de senki sem hallotta többé.*”⁷⁸ A szolgák egy újabb küldöttségéről: „*Alig övö egy csapat küldöttség, a szolgáktól, s ime egyik közülök, nem tudván tovább indulatával birni, nagy dühösséggel a császárra hagyítottá özvegyüirt boeskorát, és marha! marha! (jegyzetben: A marha, marha jobban mondván mrha, mrha, annyi mint hamar, s nálok tábori kiáltás volt.) kiálltán, azonnal kilobbanták a szarmata zászlót, és egyenesen a császárt sújtották volna helyéből, ha a lesből elé nem rohantak volna a páisosok, kiknek vezére, Cella ugyan mindjárt elesett, de a jászok is többnyire mind lekoncollattak.*”⁷⁹ Másutt mozgalmak képek alkotása árulja el a drámairói képzeletet: „... tizenhét nemzet pezsdült ki helyéből, és a Fekete-tengertől egész Franciaországig mozgásban volt Európa, — titott szájjal menvén a Római Birodalom jeljálására.”⁸⁰

⁷¹ Szabados Kecskemét... 49. l.

⁷² Uo. 10. l.

⁷³ Uo. 29. l.

⁷⁴ Uo. *Előbeszéd.*

⁷⁵ Uo. 78. l.

⁷⁶ Uo. *Előbeszéd.*

⁷⁷ Katona József. 168–9. l.

⁷⁸ Szabados Kecskemét... 57. l.

⁷⁹ Uo. 59. l.

⁸⁰ Uo. 35. l.

Közismert, hogy Katonát kora nagy irodalmi csatája, a nyelvújítás mennyire hidegen hagyta. Az újítók szavait általában nem alkalmazta, de annak sem adta semmi tanújelét, hogy a maradiák mellett állna. Kívül állt az irodalmi életen. A nyelvművelő hazafiság gondolata azonban nem volt idegen tőle. Nemcsak a *Ziska Előljáró beszédében* írja, hogy „*édes anyai nyelvet tehetsége szerént előmozdítani izzadoz*”, hanem a Kecskemét története *Előbeszédének* egyik mondata szerint is abban látja fő érdemét, hogy magyarul írt. („... *ha minden becs megtagadtatik munkámtól, én egész érdemét abban találom, hogy magyarul van írva.*”) Nyelvi kérdésekben nemigen foglalt állást, ahol mégis megtette, igaza volt. Elítélte a régebbi történetírók diákizálását, akik szövegükben latinra fordították a magyar neveket, de elítélte az újabbak német mintájú „magyarosítás-dühét” is, akik egyes latin neveket megcsonkítottak, hogy magyarosabb hangzásúvá tegyék őket.⁸¹

Waldapfel József a *Bánk bun* nyelvért elemezvén felveti a kérdést, vajon mennyi az olvasmány-émlék s mennyi a kecskeméti népi nyelvben megőrzött régiség ebben a régiesnek tűnő nyelvben.⁸² Ennek a problémának megoldásához is közelebb visz bennünket a történeti művek nyelvének vizsgálata. Eddig is sok példát láttunk arra, mennyi határozottan népies ízű szót, kifejezést használ Katona történeti műveiben. Népi hatást mutat mondat szerkesztése is. Terjengős mondatai nem kiegyensúlyozott körmondatok, hanem közbevetésekkel tarkítottak, aránytalanok, gyakran parasztosan darabosak. De épp a közbevetések miatt igen sok tartalom fér el bennük. Katona mondata terjengős, de ugyanakkor tömör; egyetlen mondatába egy féllapnyi mondanivalót képes összecsúfolni. Az élénk észjárású parasztnak beszédmódjához hasonlít ez, akik nem választják szét az együtt születő gondolatokat, hanem egymásba öltik-zsúfolják őket. Lássunk néhány példát: „*Neve régenten mi volt, nem tudjuk — Kecskemétre csak a magyarok bégjövetele után változott. De hogy az a nemzet, melynek tulajdonították éptlése, (ha szinte az nem lett volna is, ami volt) a rómaiak kedvéért nem csavarta ki nyelvét a Partiscum mondással, hanem anyai nyelven nevezte — természetes.*” „... *amint magyar írónk, Beel, Katona, Otrokocsi, sat. vitatják, később Atilla a híres fapalotáját is a mai Jászberénybe tette (Dugonics Szegebre kívánta, mint születése helyére: nosza hozzuk mi Kecskemétre! hiszen a mocsár és olyóvizecske, a hegy- és kőszúke itt is megvolt, és így eleget tehetnénk Priscus Rhetor szavainak): annyit állíthatunk csak, hogy a Tisza—Duna közéről igazgatták a hunnus birodalmat Buda és Atilla.*”⁸³ Mozgalmas események ábrázolásánál gyakran rövidevé, egyszerűvé, dinamikusá válnak Katona mondatai: „*Nem volt böcs, nem volt tanácsadó; nem volt úr, nem volt község, amiolta a szolgák talpon voltak. A legalábbvalóig esmerték erejeket, s azért feszítettek nagyot kis ideig; de midőn a terh súlyosodott, már nem volt tartalék.*”⁸⁴ Itt a lényegtelen részek mellőzése, a tartalmas, sokat mondó szavak, kifejezések használata kelti a tömörség érzését. Féja a Miletztől kiadott jegyzetekből idéz példát Katona „hallatlanul tömör” prózai stílusára.⁸⁵ Ezek a másolatok, ill. kivonatok azonban semmiképpen sem teljesértékű bizonyítékok. Bizonyos mértékig mégis figyelembe vehetjük őket. Ha például Székudvari János verses történetiát összehasonlítjuk a belőle készített kivonattal, felfedezzük, hogy Katona több versszak cselekményének lényegét éppúgy foglalja össze egy-két tömör mondatba, mint ügyészi jegyzőkönyveiben az eléjekerült bűnügyek tényállását. Népi realitásérzékre, a meztelen tények tiszteltetére vallanak ezek a kivonatok.

Főntebb is szóltunk már róla, s példákkal is bizonyítottuk, hogy Katona történelmi terminológiája nem tudományos, hanem népies. Helyenként egészen nyilvánvalóvá válik stílusán, hogy kecskeméti polgártársait képzeleli maga elé olvasónak, nekik magyaráz. A jazigok öltözetét pl. így írja le: „*A Jérfiak bugyogót viseltek, melyet inkább gatyának lehetne mondani, csakhogy alól a bokánál korca volt, és így öszveköttetek, mint a vászontarisznyának a szúja; a lábok meztelen vagy legfeljebb egy szűrbotos forma bakancsba dugva; bugyogójok úgy volt csak a testeken állalkötte, mint akinek a gatyamadzaga kirándulván, kívül a derekán állalköti; jelyüről meztelenek voltak, kivéven hogy a nyakokba (tövissel egyik vállokon öszvefogtatva) egy lebernyeg függött, mely mentének vagy más effélének hosszú, palústnak pedig rövid lenne. Fejeken vagy semmi, vagy amint módú csákó (mintha egy magoskás teletű kalapnak egészen lementszenék a parkányút) és aminőt még néha az árvai vagy trencsenyi tótok fejében láthatni.*”⁸⁶

A történeti művek stílusa — nyugodtan mondhatjuk — népies stílus. Nemcsak egyes szavak, kifejezések népies hangulata győz meg erről bennünket, nem is a népies mondat szer-

⁸¹ Uo. *Előbeszéd.*

⁸² Katona József. 138. l.

⁸³ Szabados Kecskemét... 2. és 73. l.

⁸⁴ Uo. 65. l.

⁸⁵ Féja l. m. 84–5. l.

⁸⁶ Szabados Kecskemét... 137. l.

kesztés, hanem elsősorban az író gyökerében népies magatartása, amelyből ez a stílus kinőtt. Mert abban, hogy Katona szülővárosa történetét írta (helyesebben: akarta megírni) polgártársai számára, hogy gyakran nyers tiszteletlenséggel viseltetett tárgyával, műfajával, forrásaival szemben, lehetetlen fel nem ismernünk, hogy — ha érezhető öniróniával is — helyesen nevezte magát „mezőről való” embernek, vagyis a nép fiának.⁸⁷ Kecskemét története fájdalmas torzó-volta ellenére is bizonyíték arra, hogy Katona, ez a maga korában annyira egyedülálló író a magyar irodalmi népiesség fejlődésvonalaiba tartozik, a népiességnek egy olyan változatát képviseli, amely társadalmi talaja és felvilágosodott eszmékkel való telítettsége miatt Csokonaiéhoz és Fazekaséhoz áll legközelebb.

9

Ha valaki hosszabban foglalkozik egy kevésbé jelentős íróval vagy művel, gyakran esik abba a hibába, hogy túlbecsüli. Lehet, hogy én sem maradtam mentes ettől. Azt nem állítom ugyan, hogy a Kecskemét története elkészült részletei jelentős művek, de azt igen, hogy nagy író jellemző alkotásai. Ezért több figyelmet érdemeltek volna Katona egyébként is mostoha kiadótól is.

Modern kiadásuk nincs. Katona műveinek gyűjteményes, válogatott kiadásai⁸⁸ szemelvényt sem vettek fel belőlük. Az egyetemi hallgatók számára készült *Szöveggyűjtemény* sem. A *Szabados Kecskemét...* című kötet *Előbeszédét* közölte ugyan a *Napkelet* 1930-i (Katona-émlékek) és a *Kiskunság* 1955-i évfolyama (az előbbi az ajánlás nélkül, az utóbbi teljes egészében), de ezekhez sem könnyű hozzáférni.

A történeti művekkel való mostoha bánásmódra mi sem jellemzőbb annál, hogy amikor 1942-ben a kecskeméti Katona József Társaság az Akadémiai Irodalomtörténeti Bizottságnak „Katona József összes irodalmi művei” kiadását javasolta, csak a *Tud. Gyűjt.*-beli cikket tartotta érdemesnek arra, hogy ebben a kiadásban helyet foglaljon, mivel az apja által kiadott kötet s a Miletztől közölt részletek és jegyzetek „csak helyi történeti érdekű” s „ezen kívül nem hiteles” anyagot foglalnak magukban.⁸⁹ Ha sor kerül Katona műveinek rég várt kritikai kiadására, a történeti műveknek természetesen helyet kell kapniok benne. De amíg ez létrejön, addig sem volna haszontalan egy néhány íves válogatást megjelentetni belőlük.

⁸⁷ A dramaturgiai értekezés befejezésében. *Katona József Vál. művei*. Bp. 1953. 349.

⁸⁸ *K. J. Összes művei*. Kiadja Abafi Lajos. I–III. Bp. 1880/1. N.Ktár XV, XVI. és XIX. köt. *K. J. Vál. munkái*. Szerk. és bev. Bayer József. Bp. 1907. Remekírók Képes Ktára 47. *K. J. Vál. művei*. Vál. és bev. Molnár Miklós, sajtó alá rend. Solt Andor. Bp. 1953. M. Klasszikusok.

⁸⁹ Kméti áll. levéltár. A Katona József Társaság iratai

SZEMLE

SÖTÉR ISTVÁN: ROMANTIKA ÉS REALIZMUS

Irodalmi tanulmányok. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1956.

Az irodalomtörténész Sötér István a szélesebb nyilvánosság előtt Eötvös-monográfiájával mutatkozott be. Újabb kötete más műfaj keretében mozog; többnyire terjedelmes, de mégsem monográfia-jellegű tanulmányokat közöl, amelyek közül, a tartalomjegyzék évszámai szerint, mindössze kettő keletkezett az Eötvös-kötet előtt (*La Fontaine és Radnóti Miklós*, 1948; *Mikszáth Kálmán és a Beszterce ostroma*, 1951); az Arany-tanulmány talán vele egyidőben, a többiek, éppen a legjelentősebbek pedig, már mind utána. Keletkezésükben a tudományos kutatás szándéka mellett több esetben szerepet játszott egy-egy megbízás alkalmassága is: kongresszusi referátumnak készült *A magyar romantika*, eredetileg doktori opponensi vélemény a *Vajda János* (kár, hogy erre valamiféle jegyzet nem utal; az olvasó helyesebben értené Sötér mondanivalóját); konkrét helyzetből fakadt, mint Lukács Györgynek válaszoló vitairat, a *Madách Imre*. Egyetemi előadásokból nőtt ki a már említett Arany-pályakép és a *Jókai útja*. A legfrissebb évszám, amely három mű keletkezését is jelzi, 1955; szám szerint az 1954-es teng túl. Noha tehát ezek a válogatott tanulmányok évek során át a tudományos élet fő áramából nőttek ki és döntő irodalmi jelenségek hiteles, marxista szemléletű megragadására töreksenek, eredményeik le mérésében és értékük megállapításában nem szabad figyelmen kívül hagynunk éppen ezeket az éveket, helyesebben irodalomszemléletünknek, irodalomtörténetírásunknak és szóabajhető segédtudományainak akkori stádiumát. Természetesen, egy új irodalomtörténész-egyéniség jelentkezésekor fő kell mérnünk azt is, ami bennünket legjobban érdekel: egyéniségét, kutatásának saját irányát, hajlamait, jellegzetességeit — egy átalakuló, fejlődő korszak tudósának alkotásaira azonban nagyon, a szokottnál is jobban ráüti bélyegét az idő; a két tényező kölcsönhatását kell tehát mérlegelnünk, ha az új Sötér-kötet eredményeit és itt-ott akaratlanul is elhatalmasodó fogyatékosait meg akarjuk érteni.

Sötér maga nem a filológia felől jutott az irodalomtörténethez. Ez nem zárja ki azt, hogy mint Eötvös-könyvében, itt is ne végezzen egy-egy, olykor igen jelentős kérdés tisztázása érdekében komoly, aprólékos filológiai stúdiumokat. Különösen a Madách-tanulmány kínálkozik példának, amelyben a megvádolt Madách védelmére, politikai megnevelésének, eszme-rendszere pozitívumainak bizonyítására, idézetek, nyilatkozatok tömegét állítja csatasorba. Célzattól eredően számos jó filológus-részletet tartalmaz a Vajda-tanulmány is; fontos kronológiai kérdéseket old meg, s tisztázza pl. Vajda néhány szerelmes versének eddig homályban maradt hátterét (l. a 310. lapon). Mégis, gondolom, Sötér egyetért velem abban, hogy számára a filológia se nem öncél, se különös, nagyobb arányú érdeklődési terület. Szívesen felhasználja eszköz gyanánt, miközben figyelmét tulajdonképpen, magasabbrendű céljára: nagy író-egyéniségek és életművek megértésére és értékelésére fordítja. Úgy látszik, ez az igazi szenvedély, amely az irodalmár Sötért hatalmában tartja; e kötet tanulmányainak többimint a fele írói portré és pályakép vagy annak részlete. Irodalomtörténésznél az ilyen érdeklődés nem csoda és nem is fogyatkozás; elvégre is a költői műveket a költő-egyéniségek alkotják.

Más kérdés azután, hogy az ilyesfajta érdeklődési irányú kutató számára a mondott években komoly nehézségeket jelentett és zavarokat okozott marxista irodalom- és történelemszemléletünknek viszonylagos fejletlensége és közismert vulgarizáló sémák uralma. Az alkotó művész iránti (teoretikus) megbecsülés és érzék ekkor volt a mélyponton; nem tudtuk összhangba hozni azt a két, egyformán jogos elvet, hogy az írórt vagy művészt és a műalkotást önmagából, valamint az adott konkrét, egyszerű történelmi-társadalmi helyzetből kell megértenünk, — s hogy meg kell mérnünk magasabb, saját korából le nem származtatható, saját korának igényeit felülhaladó mércéken is. Marxi alapról mindkét követelmény jogos: az egyszerű konstellációból való magyarázat

mint első lépés, amelyet második gyanánt a szocialista eszmények alapján való megvilágítás követ. Megújuló irodalomtörténet-írásunk, sajnos, a második lépésen akarta kezdeni. Jósándékú irodalomtörténészek elgondolásában megszűletett az a költői ideáltípus, amelynek vonásai Petőfiből és József Attilából voltak összerakva: a próféta, a leleplező politikus és a barrikádharcos vegyülete; tizenkilencedik századi változatában plebejus-demokrata, a század második felében határozottan elitéli a kiegyezést, a huszadik századi változatában osztályharcos szocialista; kifejezőmódjában „realista”, egyszerű, közvetlen és őszinte. Ezt az ideáltípust használtuk általános norma gyanánt; ennek legalábbis a csiráit, elemeit vagy lehetőségét kellett fölfedeznünk abban, akit komoly írónak akartunk számítani. Az adott helyzet vagy az egyéni jellem figyelembe nem vétele folytán könnyen beszéltünk megalkuvásokról és megtorpanásokról, — a realizmus kizárólagossága folytán sajnálkozva mentegettük az írókat, ha műveiben romantikus vonások tűntek föl.

Sőtér e kötetbeli író-portréin is nyomot hagyott a küzdelem az egyéniség megértésére irányuló törekvés meg az előbb elemzett vulgáris szemiatizmus között. Kötetében is ott van, mint csaknem egész közelmúltbeli irodalomtörténetírásunkban, Petőfinek, nemcsak mint élő költőnek, hanem mint költőtípusnak is abszolút normává való emelése. Azokat, akik környezetében éltek és mozogtak, vagy akik az utánkövetkező évtizedekben léptek fel, csak az ő árnyékában tudja elképzelni; ami bennük jó, ami értékes, az Petőfi-hatás vagy Petőfi-örökség, még a legnagyobbaknál is. A Bach-korszakbeli Arany jórészt Petőfi folytatójává válik, meglepetésünkre nemcsak lírájában. „A balladák Aranya természetesen a maga korviszonyai közé szorultán, még világosabban mutatja őt Petőfi folytatójának”. Azt hiszem, nem kisebbítjük Petőfi nagyságát azzal, ha utalunk rá, hogy Arany éppen Bach-korszakbeli lírájában a műfaj fejlődése szempontjából minőségileg új útra tért. Csak korlátozással érvényes tehát az, amit a 331. lapon olvashatunk: „Petőfi olyan líra-hangot s olyan líra-típusokat alakított ki, melyek halála után hosszú időn át maradtak uralkodóak, mint a lírai kifejezés legkorszerűbb formái.” Ez a Petőfi-örökség legmeglepőbb helyen is felbukkan: „Arany e korszakbeli epikája ugyancsak a Petőfi-örökség továbbélését mutatja. Erről taniskodik a *Katalin*, mely Petőfi módján bírálja a feudalizmust” (176. lap.) Később nyomatékosan megismétli, hogy Aranynak ez a műve „Petőfi sugalló hatását világosan mutatja”, rávallana „magának a cselekménynek végsőkig

feszített romantikája”. Nos, a *Salgó* sugalmazó hatása tagadhatatlan, csak nem döntő az 50-es tavasz tragikus levegőjéhez és a műfajban, formában is rokon Byron-féle kispikához képest. A társadalombírálat fogalmát is nagyon szélesre vesszük, ha a *Katalint* is az ilyen típusú művek közé soroljuk. A másik lírai „Petőfi-örökség”-ről, Vajdáról még később szölok. Sőtér látását főként a kor szemiatizmusa befolyásolja; hiszen más helyen nyomatékosan hangoztatja Arany különállását: „líráját a Petőfiétől gyökeresen különböztönek, attól merőben elütőnek és önállónak kell éreznünk” (173. lap). Jókai magatartásának a Petőfi-mércével való mérése olyan problémákat vet fel, amelyekről alább, más összefüggésben kell szólnom; Jókairól szölvá azt tartom meglepőnek, hogy Sőtér Petőfinek említett irodalmi vezérszerepét a líra határain túlra is kiterjeszti. Megint az előbb tapasztalt kéthangúság: „Jókai a mi első modern prózáírónk” (383. lap) — de „Jókai nemcsak a genre-művészetben követője Petőfinek, de stílusa is a Petőfi-próza úttörése nyomán virágzik ki. Petőfi a prózát épp úgy forradalmasította, mint a költészetet.” Ez utóbbi megállapításokat a fejlődéstörténeti vizsgálatok aligha igazolnák. Ismétlem: nem Petőfi nagyságát akarom kisebbíteni, — de veszélyesnek tartom az ilyen eredeztetéseket és örökös-kijelöléseket, amelyek végülis az Arany—Jókai-féle nagy egyéniségek eredetiségét, saját vívmányaik jelentőségét teszik vitássá. Nyilvánvalóan tudtak ők az élet, a társadalom megismerésében és kifejezésében önállóak is lenni. A történéss szemével nézve a dolgot, arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy mindezek az „örökösök” olyan évtizedeket értek meg, olyan történelmi helyzetekben alkottak, aminőkbe Petőfit sorsa sohasem állította.

Tanulságos példa a kötet egyik kisebb esszéje Krúdy Gyuláról, századunknak erről az izgatón egyéni prózáirójáról. Sőtér jól látja és finoman regisztrálja különös líráját, impresszionizmusba hajló romantikáját; miután azonban mindezt az első lapokon nagy stílusművészettel felidézte, mégsem tudja igazi, kerek portrévá kibontakoztatni; közbelép a dilemma másik tényezője, a már említett uniformizáló séma. Ennek érdekében ki kell egy kicsit mosdatni az ő alakját is; belőle is bátor, magasztos idealista lesz: „merészen független”, „nemesebb valaki”; „főlénye, életbölcsessége, jelleme és eszményekért hevülő lelkiülete” dirigálja; „tiltakozás ez az eszmény egy szürke és kicsinyes kor ellen.” Végül aztán olyasmi derül ki, mintha lírája és romantikája is tévút volna; úgy kellene, hogy ki tudjon bontakozni Krúdyban az a „realista művészet”, „mely-

nek lehetőségei pedig oly biztatóak már első novelláiban is". Megtudjuk, hogy hajlamai is a realizmus felé vonzanák, közelít „a valósághoz, az élet nyers és könyörtelen dolgaihoz”, igazi művei azok, „melyekben a lágy líraiság felett a leleplező kíméletlenség diadalmaskodik”. Ez már túlsok engedmény a sablonnak; gondolom, Sötér szerint is jobb, hogy Krúdyból éppen Krúdy lett, nem egy második Thury Zoltán. Kifogásolja vele kapcsolatban végül azt is, hogy (a *Boldogult úrfikorum*) „eleve lemond az események akár leghalványabb kommentálásáról is”. Ez talán nem okvetlen az epikus feladata; tőle elég, ha elbeszél, alakokat, cselekményt, atmoszférát teremt.

Az egyéniség iránti érzék és a sematizmus közötti harcnak legnagyobb arányú, az előbbinél hősiesebb és megnyugtatóbb példája a Madách-tanulmány. Ismerjük keletkezésének körülményeit: Az *ember tragédiája* szerzőjét meg kellett védeni egy olyan támadás ellen, amely őt megalkuvó politikuskak és vigasztalan dekadens, pesszimista költőnek bélyegezte. Itt a legjobb fegyver nyilvánvalóan az igazi Madách megmutatása lehetett, s ezt Sötér kitűnő sikerrel alkalmazta. A politikai eszmekörben feltárta hazafiságát, korai demokratizmusát és későbbi liberalizmusát, a függetlenség és a szabadságszémek, általában 48 iránti hűségét; megmagyarázta kései antikapitalizmusát és a néptömegekről alkotott elitélő véleményének gyökereit; meg tudta értetni, hogy Madách életében és műveiben a pesszimizmus mellett az optimizmus is állandóan jelen van és hogy főműve eszmeiségének központját éppen a kettő küzdélme és az optimizmus mindvégig való akarása alkotja. A bizonyítást, mint már említettem, tekintélyes filológiai munka előzte meg: Sötér átbúvárolja Madách drámáit és líráját, közben finom észrevételeket tesz ennek a lírának a jellegéről, Madách drámái technikájáról, figyelemmel van fejlődésének egyes szakaszaira.

Az így kikerekedő, alapvonásaiban meggyöző Madách-portrén mégis felfedezhető problematikus vonások, többnyire az említett torzító séma nyomai. Gondoljunk csak a Tragédia eszmei bőségére és problematikájának bonyolultságára; állítsuk ezzel szembe az ilyen kijelentéseket: „Ádám köré Madách azoknak az eszméknek drámáit csoportosítja, melyeknek jegyében az ő világnézete is fogant — vagyis azokét az eszmékét, melyekben 1848 középneemesi nemzedéke hitt” (281. lap). Utóbb: „Madách a Tragédiában nem a történelmet akarja bemutatni, hanem azoknak az „uralkodó eszmék”-nek sorsát, mérlegét, melyek az ő világnézetének alapját” is képezik, s melyek

az 50—60-as évek fordulóján különösen kérdésesekké váltak a liberális középneemeség számára”. Nyilvánvaló az a középneemesi osztályalap, amelyből Madách világnézete kinő; de ebből az alaphól a személyes életsors és a személyesen megszerzett műveltség közege keresztül személyesen átélte, az egész osztálynak már nem tulajdonítható problémák sarjadnak ki; a személyesség keretében általános emberi-filozófiai kérdések jelennek meg. Sötér ezekre nem fordít elég figyelmet: férfi és nő kapcsolata, általában a nőproblema; dicsőség és magánemberi boldogság romantikus antagonizmusa, — mindenekfölött pedig a „tudás”, mind a tapasztalati, mind a metafizikai tudás problémája, amely erős egységbe fűzi a mű mitikus kereteit a történelmi álomképekkel.

Az adott helyzetből megértem, de túlzottnak tartom a politikus Madách erős megbecsülését, a költő és a gondolkodó fölé emelését. Most ne firtassuk: csakugyan tisztán betegsége miatt volt-e 48—49-ben passzív. A Bach-korszakban valóban világos az álláspontja; szembenéz az évtized legnagyobb magyar problémájával és bátran is szólal meg — de csak az íróasztal fiókja számára. Jól tudjuk, hogy a negyvenes évekbeli hírlapi cikkektől a Tragédiáig egy sora nyomtatásban meg nem jelent; a nyilvánosság előtt semminő formában föl nem lépett. Amiket 1861-ben a képviselőiség körül mondott, mind bátor és értékes, — de végeredményben beleilleszkedik az év általános nemzeti felbuzdulásába, a bátorság akkor a legegyszerűbben volt. S megint figyelemzetnem kell: Madách nyilatkozatai a februári pátens nyomán adott helyzetre vonatkoznak, csak arra is értendők; nem tudhatjuk: mi lett volna álláspontja a 65-ben megindult politikai folyamatban, mi az, amit ekkor megalkuvásnak, elfeladásnak minősített volna. Azt, hogy neki 48 „minden további státusélet kiinduló pontja” — nem csak egyféle-képpen értelmezhetjük.

Kényes dolog arról vitázni: mi nagyobb Madáchban, a költő-e vagy a gondolkodó? Az a helyes, amikor Sötér a Tragédiával kapcsolatban az egyéniség lírai és gondolati ereinek egyszeri, szerencsés találkozásáról beszél. A rangsorban a politikust ténnyel utoljára és a költőt állítanám az élre, noha költői tevékenységén Sötérral együtt én is ott érzem a magános vidéki nemesúr amatőrködésének lehelletét. De azért Madách mégsem az a „valóságidéző lírikus” (Sötér szavai); líráját marxista irodalomtörténetírásunk ideológiai tartalma miatt akarja megemlíteni, de eddig nem vette tekintetbe, hogy egyáltalán nem jutott keletkezésekor a nyilvánosság elé, s hogy nem nézve az eszmeiséget, Madách lírai ere elég vékonyan csordogál; az itt-ott

kiömlő tiszta hangulatiságra, emocionalitásra banalitások, sűrű zökkenők következnek. Az „ittasságot”, amelyről Sötér beszél (261. lap), Madách nem tudja versébe is beleönteni. Hamis a párhuzam Tompával, akinek a belső forma iránti érzéke egy napon sem említhető Madách formátlanságával. Gondolkodásának, még jórészt romantikus színezetű tudóskodásának és filozófálgatásának dilettáns, olykor naív hullámvölgyeiről valának főljegyzései és székfoglalói.

Mindaz, amit eddig a kötet Madách-portréjában kifogásoltam, inkább csak vitatható hangsúly-eltolás és kiemelés volt. A Tragédia megoldásának elemzése során olyan útra jut Sötér, amelyet én belemagyarázásnak érzek. Az első lépést ehhez Ádám két nagy megfordulásának (XIII. : a Föld szellemének, XV. : Évának szavai nyomán) összekapcsolása, szinte azonosítása jelenti. „Lucifer ellenlábasaként a már említett titkos „természeti” erőket, szerelem, költészet stb. erőit lépteti föl. Ezek az erők a Földszellem alakjában testesülnek meg...” (272. lap). Madách „kettéosztja az anyagi valóságot, egy olyanra, melyre Lucifer a maga hatalmát alapozza — s egy olyanra, mely, a Földszellem jelképezte módon, az ember oldalán áll, s Ádámot az űrből, vagy az öngyilkosság szirtfokáról a földre, az életbe visszavonja.” (274. lap.) A cél világos: Sötér, nyilván Madách mentése érdekében, materializálni akarja mindazokat az erőket, amelyek a Tragédia Ádámjára hatnak. Később már magátólértedően beszél az „Éva-Földszellem-motívum”-ról, az „embersegítő anyagvilág”-ról. Szellemes, de a hitelesség szempontjából kétes fikció; vajon vállalkozhatunk-e arra, hogy Madách világképéből minden idealitást és transzcendenciát kiiktassunk? Csak utalok előljáróban arra, amivel Sötér sem foglalkozik tüzetesen: a hegelianus kor szelleméből Madáchra mégis ragadt annyi, hogy az „eszme”, a „vezéreszme”, a kor eszméje valamivel több volt neki pusztá absztrakciónál.

A főkérdés: megállhatja-e a helyét Madách saját értelmezésében a Földszellem és az Éva-képviselte erők rokonítása, s mindkettőnek az anyagvilágból való származtatása? Maga a Földszellem-fogalom közepkorias-romantikus jellegű, még az egzakt matematikai-mechanikus természetmagyarázat előtti vagy az ellen tiltakozó fikció; jórészt ennek maradt meg Madáchnál is; megszólalásakor a természeti erőknek materialista módon nem interpretálható végtelenségét, felfoghatatlanságát jelképezi, — mint ahogy Madách egész természetszemléletének alaprétege romantikus (I. a III. szín egészét, aztán a lombik szétpattanását a XII.-ben) A XIII. színben Ádámhoz intézett, ismert

szavaiból nyilvánvalóan az emberi tudatvilágnak, konkrét létezésnek anyaghozköttöttsége olvasható ki, de a Földszellem sem tagadja az anyagtól független emberi lelket, csakhogy azt üres, tartalom és értelem nélküli valaminek tekintti (Ő, hogyha látnád árva lelkedet...). Ádámot pedig nem az anyaghozköttöttség hívja vissza a Földre, hanem az, hogy csak a Földön képes továbbharcolni eszményeiért. S a vitában felbukkan, a XV. színt előkészítve, a halhatatlanság kérdése is, mint „szentelt pecsét”, amely az ember számára titok marad. Megszólal tehát ebben a valóban materialista hangokat hallható jelenetben mégis, Madáchra jellemzően, nem maga a transzcendencia, inkább csak a transzcendencia sejtelme.

Éva sugalmái sem származhatnak az anyagi természetből. Amikor (XI.) diadalmasan átlépi a sírgödört, ezt mondja: „A por hull csak belé, e föld szülötte” „Szerelmem, költészet, ifiúság nemtője tár utat örök honomba”. S a XV. szín szavai szerint sem az anyagi természet szavát hallja és hallatja Éva, hanem „égi szó”-t, ez az, ami „szíverén keresztül költészetté fog és dallá szűrődni” — amely „visszainti és emeli” az embert. Tudott dolog, hogy Madách elég kritikus álláspontot foglalt el a tételes vallásokkal szemben (egy múlt század derekán élő közép-nemestől ez is nagy dolog), de valami dogmá nélküli hit, transzcendens erőket sejtő hiedelem megmaradt benne, s ennek közvetítőjéül tekintette életében a nőt, a szerelmet, a költészetet, a zenét. Más nyilatkozatai is ide tendálnak, nemcsak főműve. Nem a Földszellem támogatja Éván keresztül Ádámot. — Kényszerítő erővel nyomul fel mindezek alapján Madách és *Az ember tragédiája* irracionálisizmusának problémája, — amelynek meglétét Sötér, a mentés érdekében, kereken tagadja. „Miféle irracionálisizmus volna abban, hogy Éva anyasága visszahozza az életbe Ádámot?” — Csakhogy nem ilyen szimpla a kérdés; Madách egész magatartását, nyilatkozatainak tömegét lehetne Sötér ellenében idézni. A mi marxista szemléletünk minden bizonnyal nem írja javára Madáchnak, hogy kételkedik az ész, a ráció, a „hideg tudás” megismerő erejében; talán enyhíti ezt az ész, hogy megismerő erőt az intuíciónak, az ösztönös megérzésnek is alig tulajdonít; az meg talán nem olyan tiszta vétség, hogy Madách szerint az életet nem az ész, nem a hideg tudás, hanem az érzelmek teszik tartalmassá. Az ténykérdés, hogy mit hitt Madách, milyen volt a világnézete. s a filológia megfelel erre; s ha nekünk mai embereknek kell Madách, akkor nyilvánvalóan az igazi Madách kell, akinek érthető eszmei fogyatékoságait nagy eszmei pozitívumok haladják felül.

További példakkal is dokumentálható, hogy a tanulmányíró Sőtérben még nem jutott egyensúlyba a társadalmi-történelmi szemlélet és az alkotó egyéniség iránt nyilvánvalóan meglévő érzék és tisztelet. E példákat már csak azért érintem, mert bennük a mérleg végleteke zuhan. Vannak sérthetetlen egyéniségek — s mások, akiket még csak a fonákjukról szemlél. Vajdának megbocsátja gyakori politikai fordulatait, magánéletének olykor nem valami példás rendjét, — Kemény még azért is megrovást kap, mert Tahyné szilvetei szalonjának törzsvendége. Ha Vajda „eltorzul”, ezért a viszonyok a felelősök; ha Kemény, akkor őt magát ítéljük el.

Mindezen kifogások ellenére meg kell állapítanunk, hogy Sőtér jó érzékkel törekszik az írói egyéniségek megértésére — s e téren kötetében jelentős eredményeket ér el. Kutató törekvésének másik jellegzetessége, módszerének másik alapvető vonása az, hogy az egyéniséget és az írói életművet fejlődésében akarja megragadni. Néhány kisebb igényű dolgozaton kívül a kötet csupa pályaképet, hosszmeteszetet tartalmaz: Aranyról, Vajdáról, Jókairól, — természetesen az esszé viszonylag szorosabb keretei között. A történeti szemléletnek ez a mértéke nem magától értetődő erény sem régebbi, sem mostani irodalomtörténetírásunkban; jelenti a pozitívizmus mozaik-technikájának legyőzését s a marxizmus fejlődési kategóriáinak alkalmazását.

A Sőtér-féle pályaképek háttere, amelytől őket elválasztani nem lehet, a negyvenes évektől kb. a század végéig tartó történelmi korszak. Élesen tagolt, változatos idő ez, tele drámai mozzanatokkal; ez könnyítheti és segítheti a pályaképek megalkotását. Sőtérnek e téren is vannak jelentős eredményei; van érzéke a fejlődés és a fejlődésbeli helyzetek iránt. Példaként idézhetem az öreg Jókai elárvultságának rajzát (374. lap), vagy a Madách-tanulmány első szakaszában nyújtott nagyszabású kor- és helyzetképet. De ha figyelmünket a teljesítmény egészére fordítjuk, azt vesszük észre, hogy ingatag talajon mozgunk. Ezek a pályaképek teljes egészükben akkor lennének megnyugtatóak, ha már tisztán földerítve és értékelve látnánk a korszak fő történelmi mozzanatait és folyamatait. Amikor Sőtér pályaképeit megfogalmazta, készen vett át a korszakra vonatkozóan olyan szemléletet és értékeléseket, amelyeket ma már kéttelylel fogadunk.

A sok közül egyik központi kérdés: 67 értékelése: Csakugyan az a nagy megalkuvás és áruálás volt-e, csakugyan és jelentős mértékben kevesebbet hozott-e az akkor elérhetőnél vagy a közeljövőben várhatónál? Marxista történettudományunk itt még nem mondta ki az utolsó szót; nem vizsgálta

meg a problémát minden oldalról, beleértve az európai távlatokat is. Ezekre utal, s ezért, de más okokból is gondolkodásra késztet Lenin ismert ítélete, amely a magyarságnak és a cseheknek Ausztriához való ragaszkodását éppen e két népfüggetlenségi vágyából magyarazza. Elfoghatónak látszik az, hogy a Monarchia fennállása hasznos és pozitív volt mindaddig, amíg komoly gátat jelentett a cári és a porosz imperializmus útjában. Kimutatható, hogy ez a berendezkedés a magyarságnak is hozott jelentős előnyöket. — A központi kérdés megoldásától írónk fejlődése szempontjából elsőrendűen fontos szemléleti és értékelésbeli kérdések függenek: forradalmiság és „forradalomellenesség” a Bach-korszakban, a középnemesség magatartása ugyanezen időszakban, a kiegyezést előkészítő államférfiak, a Deák-párt tevékenységének értékelése, ugyanez Tisza Kálmánal és pártjával kapcsolatban a 65 és 75 közti évtizedben stb., stb.

Ezen az alapon, éppen Sőtér tanulmánykötetének olvasása közben érez az irodalomtörténetes oly nyomatékos kívánságot: vajon lehetne-e tisztázni, hogy ennek a változatos kornak egyes szakaszaiban melyik az a helyénvaló, pozitív magatartás, amelyet íróktól-költőktől, pláne a nagytól, elvárhatunk és számonkérhetünk? Mikor melyik az a kritérium, amelynek alapján egy-egy író a maga egészében vagy pályája egy-egy szakaszán megalkuvónak vagy megtorpanónak minősíthetünk? Mi a politikai realitás és mi a politikai illúzió egy-egy időszakban? Lehet azt mondani Sőtérrel, hogy írónk számára 49 után is Petőfi magatartása jelentette volna a kiútát? (221. lap.)

Mindezek tisztázatlansága igen jelentős írónk megítélésére hat ki és okoz zavarokat Sőtér kötetében: nemcsak Kemény és Gyulai van érintve, hanem maga Arany is (a Buda halálával és pályájának legvitatottabb éveivel); Jókai junktimban pártvezérével, 1865 és 1875 között; Vajda egész útja, de különösen bírálata a passzív ellenállásról (313. lap); közeledik-e Vajda Deákhhoz, és bűn-e ez a közeledés, — mi lett volna helyes 1859-ben, és igaz-e, hogy Madách családott a magyarság ekkori magatartásában (246. és 248. lap)? Mennyire kompromittáló az, ha valaki az önkényuralom éveiben, pláne 1860 után a kiegyezést próbálja előkészíteni? Ismerjük az ökonzeratív, aulikus főúri csoport galád mesterkedéseit — vajon Deákra és Keményre ugyanazt a megvetést sugároz-tassuk, mint órájuk? Milyen lett volna a passzív ellenállásnak az a „méltóbb” formája, amelyre Sőtér a 232. lapon céloz?

Néhány példa, kissé részletesebben: A 180. lapon Aranytól az önkényuralom leg-

első éveiben valaminő nem tisztán politikai értelmű „lázadást” kér számon („a Petőfi módján”), és hibáztatja sztoikus, szemlélődő bölcsességét. Vajon a Petőfi-féle lázadás lett volna ekkor az ideális? Egyébként is: ne vegyük ekkor még készpénznek Arany „sztoikus, szemlélődő bölcsességét”; felszín, ritkán elért állapot az, amely mögött desperált keserőség húzódik meg (még „az elégiáig sem higgadtam le”), és ha nem is konkrét és tüntető „lázadás”, de elég heves lázadozás a világrend és a konkrét viszonyok ellen.

A szimplifikáló fehér-fekete technika, bonyolult helyzeteknek és tagozódásoknak bizonyos típus-ellentétekbe való sűritése főként Kemény és Gyulai megítélése körül jut diadalra. Sőtér, mint egyideig történettudományunk is, 48—49 politikai képleteit változatlanul átvetíti a következő évtizedekre, mintha a magyar és az európai konstellációban mi sem változott volna. Kemény Petőfit és Kossuthot nyilvánvalóan elutasította, de magát 48-at nem teljesen. (L. 368—69. lap.) Kemény világnézetét a 49-es katasztrófa tudatosabbá, világosabbá tette, de nem teremtette meg és nem adott hozzá egyetlen új elemet se; erről fiatalkori műveinek ismerete meggyőz; nincs szó tehát arról, mintha ez a 48—49-es politikai magatartásának pusztá reflexe lenne. — Gyulainak Jókai elleni harcában nyilván van politikum is, de legalább ugyanolyan mértékben van esztetikum is. Nem kell mindjárt „a kossuthi emlékektől való riadozást” látni, ha Gyulai egy olyan rossz regényt támad, mint az *Eppur si muove*, vagy ha rámutat egy rosszul megformált regényhős gyöngéire. Ami pedig a politikumot illeti, Gyulai nem 48-at üti Jókain keresztül, hanem a kiegészítő alap ellen nem a legszerencsésebben harcoló Jókait magát. „A Jókait megróvó, elutasító Gyulai hangja: a békepárt hangja”. Nem ilyen egyszerű az ügy. Jókai közelről megnézve nem mutatkozik valami nagy politikusnak; a politikai oldalon az a kérdés: mennyire volt 65 utáni szereplése az ország hasznára; de van egy irodalmi kérdés is: Gyulai esztétikája csakugyan ilyen szegényes kivitődése volna egy politikai párt-tendenciának? Gondoljunk csak meg: hányszor fordul az elő, hogy a művészi tudatforma közvetlenül és tudatosan ráépül a politikai tudatformára?

Legkiemelkedőbb példája annak, hogy a történelmi alap tisztázatlansága hogyan támaszt vagy erősít meg esztétikai balítéleteket: Vajda értékelése e kötetben. Feltűnő, hogy Sőtér Vajdánál nem ismer el semmi elvfeladást. „Vajda politikai nézetei nem ugyan elv-feladások, de kényszerű, átmeneti torzulások számos nyomait mutatják” (362. lap). Még 1862-es röpiratai is „szükségsszerűen következnek 1848—49-es nézeteiből”.

Az adatok ugyan mást mutatnak: éles, jó-részt személyesen indokolható fordulatokat Vajda politikai szemléletében — de tegyük fel mégis, hogy mindvégig ugyanaz a harcos, függetlenségi plebejus marad. Nos, az ilyen egyenes jellem vajon milyen lírát képes alkotni? „Lírája, lírai magatartása azonban mentes bármiféle torzulástól, s Petőfi után, Ady előtt valóban a legtisztább költői hang, mely egy politikai-társadalmi körülmények-megszabta, *egységes* életérzést a szerelmi, a politikai, a filozófiai költészet *más-másféle* témáiban, s mégis, *egyzon* indulattal, *egyzon* nagy, ihlető kényszertől hajtattva fejez ki” (361. lap). Sőtérnek egyébként jó esztétikai érzéke itt teljesen hamis útra jut. Ami a lírai magatartás, az életérzés egységét illeti, Vajda éppen csak ritka pillanatokban jut el ide; háborgó, kielégületlen egyéniségében ritkán következik be a lekierőknek az a harmóniája, amely a nagy, hibátlan műalkotásokat szokta megteremni. Éppen ezért ritka a hibátlan Vajda-alkotás; mennyiségben éppen a torzak tengenek túl, a ki nem érlelt ihlet diszsonáns termékei. — Petőfi árnyéka természetesen Vajdára is rávetődik. „Vajda költői hangja a Petőfi-örökség továbbfejlesztéséből született meg” — olvassuk a 333. lapon. Holott Petőfi példaképe, utánzása Vajda költői kibontakozásában inkább akadályt jelentett, mert őt tehetsége más lírai típus művelésére jelölte ki; az ő egyénisége nem férhetett bele a Petőfi-féle közvetlen, személyes líra kereteibe. Az ő költői küzdelméi egyik vonalát alkotják annak a folyamatnak, amely 49 után új, a Petőfiétől minőségileg különböző lírai változatokat fejlesztett ki. — Mindezt meg lehetne látni, ha Sőtér a költő-egyénségeket reális történeti háttérbe állítaná, és ezenfelül még esztétikusi szemmel is nézné.

Olykor a történelmi alappal való összefüggés keresésében nagyonis elragadja a buzgalom, ilyenkor mond ilyesmit: „Az önkényuralom enged szabad utat az olyan züllésnek is, melybe Gina süllyed Vajda János mellőli”. Vajon ha nem lett volna önkényuralom, Gina ellenállt volna az Esterházygróf csábításának?

Végül pedig: döntő ellenpéldának mindarra, amit a történelmi alapok tisztázatlanságából eredő fogyatékosságokról mondtam, nyomtatékosan szeretném kiemelni a kötetet megnyitó romantika-tanulmányt. Olyan irodalmi folyamatról szól, amely egy ma már viszonylag tisztázott történelmi háttér előtt zajlott le; a reformkornak, főbb mozgalmainak, a bennük részvevő társadalmi osztályoknak értékelésében marxista történetírásunknak sikerült megnyugtató álláspontot kialakítania. Éppen ezért jut el Sőtér is szilárd eredményekre a romantikus mozgalom-

nak mind eredetét, mind társadalmi háttérét, mind pedig fejlődési szakaszait illetőleg.

Sőtér Istvánt, az irodalomtörténészt, eddig így jellemeztük: megvan benne az író- és költő-egyéniségek, valamint a történeti folyamatok iránti érzék — szép részleteredményei ellenére egyik sem tud, a már említett sematikus hatások és történelmi vulgarizálások folytán teljes tisztaságában kibonakozni.

Tagadhatatlan mégis, hogy a kezünkben lévő kötetnek nagyon sok olyan oldala van, amelyet kritika nélkül, nemcsak haszonnal, hanem valódi gyönyörködéssel olvasunk végig. Ha megfigyeljük: azok a lapok ezek, amelyeken írói alkotásokat, különösen nagyobb epikus műveket elemez. Tehetségének ez az oldala érvényesül tanulmányaiban a legzavartalanabban; a műveket alkotókban megérteni, világukba magát szinte lírai fokon beleélni, s mindezt a stílusnak már szinte belletrisztikus szépségével és színezésével kifejezni — ez okozza láthatólag neki is a legigazibb passziót. Az is nyilvánvaló, hogy ez a törekvése méltó tárgyakra talált a tárgyalt írók, különösen pedig Arany és Jókai nagy alkotásaiban.

Az Arany-tanulmány kiemelkedő része: a *Toldi*, a *Toldi estéje* és a *Buda halála* kompozíciójának elemzése. Finom szerkezeti összefüggéseket tár fel Sőtér a *Toldi*-ban: a cselekmény végső mozzanata Miklósnak a lovagi világba való emelése; ennek gondos motivációs előkészítése a fő gondja és művésze Aranyé. E révén illeszkedik bele a cselekménybe a „száz arany”-motívum, de a maga gondosan kiválasztott helyén. Arany „egyrészt képlettel tehát, hogy Toldi a száz aranyhoz hozzájuthasson, — másrészt pedig egy véletlen útján sietteti is a pénz megszerzését, amikor Miklós sorsa forduloponthoz érkezett. Mind a képlettel, mind a siettetés ugyanegy célt szolgál: a fordulópont szerves előkészítését, cselekménybe-illesztését”. (163. lap.) Szó szerint idézem azokat a sorokat, amelyekben Toldi gyilkosságainak előkészítését elemzi:

„Rendkívüli gondossággal motiválja Arany a hős cselekedeteit. Különösen a Miklós jellemét néha problematikus színben feltüntető gyilkosságok drámai előkészítésére fordít gondot. Az első részben elkövetett gyilkosságot az indulat-fellobbanások valóságos sorozata előzi meg; legelőször Lacfiék sértése nyomán gerjed haragra, de ezt a haragját még visszafojtja magába, habár „mint a sértett vadkan fű veszett dühében”. Az indulatán erőtevő Miklós alakja mögött a mind nehezebben tűrő nép indulataira kell figyelniünk. Másodszor a bátyja sérti meg, de még ez a sértés sem vezet kirobbanáshoz. Indulatainak kitörésére csak a harmadik énekben kerül sor, amikor a kötekedő szol-

gák csúfot akarnak üzni belőle. Ez a két ízben visszafojtott harag teszi indokolttá az első gyilkosságot”.

Hasonlóképp sok finomság van a Toldi estéje elemzésében. „Jellegetesen drámai alkotás ez a mű: a fokozásnak, a drámai helyzetek mélyreható kiaknázásának ragyogó példáival szolgál”. (166. lap.) Konkrétan is végigelemzi azt a folyamatot, ahogy a költő Toldi és az új világ konfliktusát lassú, változatos előkészítéssel megteremt. „Toldi estéjének szerkezeti egysége mellé társul a hangulati egység is, mely az első ének kezdő szavait végig az egész cselekményen, az utolsó sor zárszáváig tovább visszahangoztatja. Ősz és új hó közé illeszkedik az egész költemény léggöre, ködével, borongásával, a nagyfalusi gyümölcskert magányával...” (168—169. l.)

Hasonló, sőt talán még nagyobb otthonossággal mozog Sőtér Jókai változatos életművének világában. Természetes, hogy általánosságokban támaszkodik a régebbi szakirodalomra; annak kész eredményeként veszi át Jókai korai romantikájának értékelését, — Jókai fordulatát a realitás felé az önkényuralom korában a 48—49-es események hatására (túlzás persze az, hogy ez a realitásigény már a *Csatáképek*-ben jelentkezik). Jókai 1875 körüli fordulatára már Zsigmond Ferenc célzott; teljes tisztázása, a háttér és az összefüggések feltárásával, a kötet *Jókai pályafordulata* c. tanulmányában található. — De már új vonásként adja hozzá a hagyományos Jókai-képhez a Bach-korszakbeli művek irányzatosságának erős kiemelését (továbbfejlesztve Zsigmond Ferenc egy-két elejtett megjegyzését, l. a tanulmánykötet 383. sk. lapjain). Gondosan összegyűjti az erre vonatkozó dokumentumokat: előszavakban és utószavakban található írói nyilatkozatokat, s az elv genezisént nyomozva visszamegy 48 előttre, az Eötvös és Szigligeti körül zajlott vitákra. „Jókai művében a Petőfi-örökség egyik legfontosabb elemeként él tovább az írói irányzatosság elve”. Valóban, Jókai 1847-ben, az *Életképek* szerkesztésének átvételekor határozottan magáénak vallja ezt az elvet; aztán, ahogy Sőtér mondja, „Világos után... az 1847-ben változott irányzatosság szolgálatában megírja a *Nábobot*”. Kár, hogy az elv azonossága mellett a továbbfejlődésre, a különbségekre éppen csak hogy utal: a *Magyar nábob* és rokonai „épp annyira — ha nem is épp úgy — irányregények, mint Eötvös regényei”. Nem merném fenntartás nélkül helyeselni. Ha irányzatosságnak minősítjük még a *Köszívű ember fiait* és a *Fekete gyémántokat* is, nehéz volna őket a *A falu jegyzője* mellé állítanunk. Jókai eszmiségből hiányzik az igazi leplező és agitatív erő, eszközei olykor naivak és átlátszóak (a *Nábob* propagandája Pest

mint főváros érdekében); Eötvösnél a cselekmény, a szereplők együttese, a környezet-rajz harmónikus egységet alkot az eszmeiség uralma alatt — Jókai szóban forgó alkotásairól ezt nem mondhatjuk el. No de mindezek ellenére valóban főnáll az irányzatosság és az irányregény jókaias változata.

A részlet-elemzések közül tömör, találó voltával felkelti a figyelmet a *Csataképek* novella-változatainak jellemzése:

„A romantika, mellyel ezt a valóságot kifejezni igyekszik, minduntalan áttöri a novella-műfaj és a próza-nyelv határait. A fehér angyal vagy az érceleány valamilyen balladás, rapszodiás forma felé közelítenek. A bennük megmutatkozó rapszódia-szerkezettel majd monumentális változatban, A köszívű ember fiaí lapjain találkozzunk. Lamennais prózájának vers-szerűsége, zsoltáros hullámlása éppúgy beleolvad a Csataképek stílusába, mint az ossziáni előadásmód lírai légysága. A Dalhon zeneisége, mely az Egyiptusi rózsa képeiben hasonult át Jókai tulajdonává, most mélabút és szilajságot fest alá, a képzlet játékos álmai helyett”.

Hasonló, Sötér valódi képességeit dokumentáló teljesítmény a továbbiakban a Jókinál kialakult új regényforma meghatározása: A *Nábob*...

„a regény műfajának egy sajátos magyar változatát teremti meg — változatot, mely a világirodalom többi regény-típusától gyökeresen különbözik. A Nábob egyaránt elűt a romantikus és a realista regénytől, habár mindkettőből elvegyül benne valami. Különösen a genre-részletekben, közelébb jut a realista ábrázoláshoz, mint pl. Victor Hugo — de az igazi kritikai realizmust éppen nem éri el. Ugyanakkor, a Nábob műfaját már sokkal inkább nemzetinek érezzük, mint pl. Eötvös regényeit. Jókai regényműfaja középuton áll a nyugati regény eljárásait, megoldásait kölcsönvevő Eötvös — és a népies eposzt megteremtő Petőfi és Arany műfaji törekvései között. De amíg Arany a népies eposzból a regény felé próbál eljutni, addig Jókai a regényt minduntalan a népmese, vagy a patriarkális anekdota felől közelíti meg. Nemzetibb, „magyarabb” színezetű lesz ugyan ezzel a műfaj, de nagyonis különböző a klasszikus, kritikai realista regénytől”.

Folytathatnánk még tovább az idézetést, a szakértő olvasó figyelmébe ajánlva olyan elemzéseket, amelyeket magunk is haszonnal olvastunk: „a cselekményszálak összeszövésének technikájá”-ról a *Magyar nábob*ban, a megfigyelő művészetéről és a genre-realizmus sokrétűbbé válásáról a *Kárpáthy Zoltán*-ban. Mint egész, legsikerültebbnek, tárgyához legméltóbbnak a *Köszívű ember fia*inak elemzése mondható. Legyen szabad néhány sorát ideiktatnom:

„A regény sajátos szépségét az anyagát képező elemek különböző volta, és mégis harmonikus összesímulása adja meg. Fennköltség és humor, kaland és bensőség, romantikus felnagyítás és ismét csak a realista genre-kép: ime a regény összetevői. Jókai szokásos, több százból, de mégis egységesen bonyolódó szerkezeteit ezúttal másféle kompozíció váltja fel, melynek változatosságát leginkább a rapszodiához hasonlíthatjuk. E rapszódia a felemelő és a megnevetetett részletek, a freskószerű csataképek és az életképszerű jelenetek egymást váltásából alakul ki”.

Különös jelenség, hogy Sötérnek ez a kiváló elemző és beléérző készsége az epikus, főként nagyepikai művek talaján mozog otthonosan; a lírai elemzésben eredményei kevésbé megnyugtatóak. Arany nagyverséről, az *Álom-való*ról enyhe megrovással mondja, hogy a vers „egy helyben kering”, „strófiái nem tudnak elszakadni a kezdőképtől”. Nem ismeri fel, hogy az egyhelyben keringés az álomszerűség művészi kifejezője, s nem méltányolja eléggé Arany sajátos érzelm- és képfejlesztő eljárását, ahogy a változó és fokozódó érzelmi folyamatot az epikus keret és a szimbolika fejlesztésével kísérni tudja. (174. lap.) — az ideológiai gyökerű, de helytelen globális beállítás érteti félre a *Hajnali kürt* c. Arany-verset. A Bachkorszakban Arany lírai művein „következetesen vonul végig egy borongó, keserű, fájdalmas kiábrándultságtól átítatott hangulat... Nem tud olyan friss, üde témához nyúlni, amelyből valamiképp a maga csüggéget, keserűségi lelkiállapotának rajzához ne érkeznek el”. (180—181. lap.) Ezt dokumentálná az említett vers is. Igazi helye nem itt van; a keserű versek szomszédságában akad egy csoport olyan is, amelyből a kedély könnyed derűje árad (*Írószobám, Téli vers, Érzékeny búcsú*); a *Hajnali kürt*ből sem a keserűség vagy a fájdalom csap meg bennünket, hanem a finom, könnyed, szellemes ön-íronia.

Azt hiszem, sikerült, ha csak végigtallózgatva is, hű képet adnom Sötér István tanulmánykötetéről, erényeivel és fogyatkozásai-val együtt. Író- és költő-egyeniségek iránti érzéke, a történelmi folyamatok, a fejlődés megragadására irányuló törekvése, finom műelemző készsége meggyőzhet bennünket arról, hogy ha még hiányosan is, egy eredeti, jelentős irodalomtörténész-egyeniség bontakozik ki előttünk, aki a részletek kutatása mellett határozottan a nagy koncepciók embere is. Erényei, képességei teljes kibontakoztatásának megvoltak a maga kényszerű akadályai; fejlődésének arra kell irányulnia, hogy túl tudjon nőni rajtuk.

Barta János

JÓZSEF ATTILA ÖSSZES MŰVEI III. CIKKEK, TANULMÁNYOK, VÁZLATOK

Sajtó alá rendezte Szabolcsi Miklós. Bp. 1958. Akadémiai Kiadó. 468 l.

Legfiatalabb költő-klasszikusunk életművének kritikai kiadása örvendetesen lépett előre ezzel az új kiadvánnyal, amely a költő verseit tartalmazó első két kötet után hat esztendővel jelent meg. (A versek első kiadása 1952-ben, második, javított és bővített kiadása 1955-ben látott napvilágot; jórészt ez indokolja, miért húzódott el a prózai írások mostani kiadásának megjelenése.) A jegyzetek bevezetéséből megtudjuk (281), hogy a következő, negyedik kötet a költő szépprózai műveit, verses és prózai műfordításait, drámakisérletét, önvallomásait, önéletrajzát, valamint az életére vonatkozó dokumentumokat tartalmazza majd.

Szabolcsi Miklós az első két kötet kiadásának tapasztalatait kitűnően hasznosítva, e mostani kiadvány jegyzetanyagában kiváló munkát végzett. A kötetnek több mint egy harmada jegyzet, mégpedig igen alapos, gondos, a részletekre is kiterjeszkedő magyarázatot nyújtó apparátus. Bár a kritikai kiadások szabályzata nem kívánja s általánosítani más kiadványokra csak módjával lehet, itt feltétlenül helyeselnünk kell, hogy a költő egy-egy vita-cikke kapcsán a jegyzet teljes terjedelemben közli mindazokat az írásokat, amelyekre a költő reflektál. Így előttünk áll az irodalmi népiesség (Győry János), a Móricz-kérdés (Móricz—Négyesy), a természettudományok marxista fölfogása (Totis Béla), a kapitalista tervgazdaság (Molnár Erik), egységfront (Téglás Ferenc) körül folyt disputa, az Új Szellemi Front majdnem teljes vita-anyaga (Zilahy Lajos, Ilyés Gyula, Kodolányi János, Szabó Lőrinc, Sárközi György, Tamási Áron, Nagy Lajos, Féja Géza, Pap Károly, Németh László, Bálint György) cikkei és a proletáriródlalom platform-tervezete is. Ezzel megkönnyíti a sajtó alá rendező nemcsak a kötet használatát, de József Attila publicisztikai tevékenységének a kor mozgalmaiba való beágyazását, mélyebb megértését is.

Új kezdeményezése még, amelyet a kritikai kiadások akadémiai szabályai szintén nem kívánnak, hogy egy-egy írás jegyzetében összefoglalja az arról szóló korábbi értékeléseket, s némelyik esetében hozzáfűzi saját állásfoglalását is. Itt lehetne ugyan bizonyos következetlenséget szemére vetni (miért nem értékelte ezt vagy azt a cikket is), de meggyőződésünk, hogy a választása mindig jó helyre esett: minden esetben ahhoz az íráshoz fűz értékelő megjegyzéseket, amely valamilyen oknál fogva leginkább szükségessé is teszi.

Jegyzetei alaposágának egyik kitűnő mutatója, hogy közli József Attila bejegyzéseit és kiemeléseit Pinter Jenő irodalomtörténetének abból a példányából, melyet a költő forgatott.

Alapos, fáradságos munkájának egy másik, kicsinynek látszó, ám mégis sok utánjárást igénylő mozzanata, hogy a kötetben fölbukkanó nevek közül mintegy harmincról, amely semmiféle lexikonban nem szerepel, szükséges fölvilágosítással szolgál. Egy harmadik: gondosan visszakeresi pl. Marx idézett helyeit, mai magyar, sőt német nyelvű (MEGA) kiadásokban is. Negyedik: a József Attila kéziratából Sándor Pál által némi önkénnyel összeállított, *Költészet és nemzet* címmel megjelentetett szöveget gondosan elemeire bontotta, és rekonstruálta a költő följegyzéseinek valószínű eredeti sorrendjét.

Mindezek már önmagukban is kellőképpen kiemelik a kötet jelentőségét és a vele kapcsolatos szövegkritikai munka értékét. Ha még hozzávesszük, hogy a különféle helyekről viszonylag hozzáférhető, tehát többé-kevésbé (pl. a Németh Andor-féle kiadásból, a szintén Szabolcsi Miklós-gondozta 1952-es válogatott művekből, Rejtő István, Sándor Pál, Szántó Judit közléseiből, a *Szép Szóból*) ismert József Attila-írásokon kívül több, mint tucatnyi kisebb-nagyobb írást kiásott a feledésből (köztük névteleneket vagy betűjeles cikkeket, mint pl. az 5, 7, 10, 11, 13, 14. sz.) és e kötettel nemcsak az irodalomkedvelő olvasó, de voltaképpen az irodalomkutató elé is első ízben tárja jórészüket (pl. 17, 18, 19, 23, 28, 29, 41, 46, 49, 50, 52, 55. számúakat és a kisebb töredékek nagyobb részét), akkor már kellőképpen kiemeltük a kiadás fontosságát a József Attila-oeuvre megismerésében. Sőt mint említettük, a jegyzet-apparátus gazdagsága révén nemcsak a költő műve, de a Horthy-korszak egy sajtósága évtizedének, az 1927 és 37 közé eső éveknek politikai és irodalompolitikai körképe is kibontakozik.

Némi hiányérzetünk a kötetben fölbukkanó nevek magyarázatával kapcsolatosan van csupán: amíg például az átlagos értelmiségű olvasó előtt nyilvánvalóan ismert Tolnai Vilmos neve, megmagyarázatlanul marad Kecskeméti György vagy Lakatos Péter Pál, de még Sándor Pál is, noha róluik még az irodalomkutatók is keveset tudnak. Legáltalább a névmutató utalhatna az álnevekre (Kémeri Sándor - Bőllőni Györgyné, Pór Tibor - Sarló Sándor). (A névmutató néhol hiányos, mert mechanikus: Gergely Sándor monogramját adja a 445. lap is, de a mutató

ban nem szerepel; Klebelsbergről beszél a 338. lapon Móricz, ez is hiányzik, Hans Naumann neve elő is fordul a 306. lapon, mégis ez a lapszám a mutatóban.) Elírás mind a jegyzetekben, mind a névmutatóban Hankiss János névének Elemérré való átkeresztelése.

A „Balmazújváros” jellegű szerkesztői üzenet csak jegyzetben közli a kiadás (420), bár Szabolcsi szerint is elképzelhető, hogy József Attila írta. Szerintem egészen bizonyos, nemcsak azért, mert az ugyanezen időben születő *Hazám* egyik változatának tanúsága szerint őt Veres Péter megbotoztatása rendkívül foglalkoztatta, de stílári meggondolások miatt is. Így ennek a pár sornak is a főszövegben lenne a helye.

A jegyzetek bevezetője a kritikai kiadás szabályaira hivatkozással mondja, hogy megtartotta az egyes cikkek eredeti helyesírását (282). A gyakorlatban azonban — legalábbis így láttuk — nem maradt meg József Attila eredeti helyesírása (amely a mostanítól egyébként is legfőljebb néhány *ucca*, *külömbőség*-típusú írásmódban különbözött, s ez nem egyéni sajátság, hanem az akkori helyesírás következménye). Mindenesetre szükséges lenne az ezen a téren a mostani szabályzatban valóban főnálló következetlenséget kiküszöbölni: vagy úgy, amint Kovalovszky Miklós kívánja (ItK. 1956. 214), tehát átírás nélküli szövegközlést követelve a kritikai kiadásoktól vagy pedig a teljes következetességgel végrehajtott egységesítést a mai helyesírás szerint. (Az utóbbi esetben persze a jegyzetekben legaiább egy helyütt számot adni a korábbi helyesírási sajátságokról, akár a kor általános jellegzetességei, akár egyénié.) Ez ugyan József Attila prózája esetében kevésbé lényeges, mint Ady vagy Juhász Gyula kritikai kiadásainak szempontjából, de bizonyos fokig erre is érvényes.

Főlölegesnek tartom, hogy a korábbi szövegromlást, nyilvánvaló sajtóhibát a kiadás bennehagyja a főszövegben, s csupán szögletes zárójelbe tett fölkialtójellel figyelmeztet rá (79, 175, 273.). Szerintem — éppen ez a kritikai szövegkiadás egyik föladata — ki kell javítani a hibát, s a jegyzetben számot adni a javításról; ha netán szükséges lenne, (bár az említett esetekben ez minden olvasó előtt világos) meg is okolva a javítás „mikéntjét”.

A töredékek kiadásánál a 249. és a 250. lapon a szöveg több bekezdésen át ismétlődik. Az egyik szövegrész telerendő lett volna a jegyzetben adni.

Az elvesztett tanulmányok között a kiadás fölsorol olyan elöadásokat is, amelyeknek nem bizonyos, hogy volt szövegük, lehetnek szabadelöadások is (278, 458.). Ez esetben

viszont meg kellett volna említeni két szege di elöadásának az Espersithez írott leveleiben (vö. Irodalomtörténet, 1955. 157.) fönnmaradt címét (*A teknikai kultúra kezdetei*, *Szociális költészet*) is.

A sajtóhibák most nem veszélyes mennyiségűek, bár kritikai kiadáshoz képest még mindig elég szép számban vannak, főként betűkiesések. A tördelés is lehetne gondosabb; pl. a 439. lapon teljesen egybefolyik a platform-tervezet szövege és Szabolcsi Miklós erről szóló elemzése.

Sajnáljuk, hogy a kritikai kiadások szabályzatának kívánalmai ellenére, a kötetben nincs egyetlen illusztráció sem; olvasó, kutató egyaránt szívesen vette volna, ha néhány füzet, folyóirat címlapját (*Ki a faluba*, *Elöör*, *Új Harcos*, *Szép Szó*) vagy a halálbüntetés elleni röpirat, néhány kézirat hasonmását s a költőnek egy-két (főként munkásmozgalmi vonatkozású) képét itt láthatta volna.

*

Nagy irodalomtörténeti föntosságúnak tartjuk József Attila prózai írásainak e gyűjteményes kiadását. Csak ennek fokozott hangsúlyozása mellett mondhatjuk ki ugyanakkor, hogy a prózai oeuvre kétségtelenül és lényegesen alatta marad annak a színvonalnak, amit művészi és világnézeti értékben József Attila lírája jelent. Mindig vitára alkalmas adó probléma írónk, költőink lírai és prózai alkotásainak értékbeli viszonya. S ha Adyt mint elbeszélőt a lírikus Ady mellett éppensakhogy említettük eddig, vagy Juhász Gyulát mint prózáirót és publicistát alig is ismertük mostanáig, ma hajlunk arra, hogy Ady prózáiban és Juhász Gyula publicisztikájában ugyanazt a zsenit lássuk meg, akinek költészetünkben mutatkoznak. József Attila prózai életműve sajnos nem viszonylik úgy saját lírájához, mint Ady vagy Juhász Gyuláé: jóval alatta marad költészetének, s ez elsősorban nem a tehetség egyoldalúságából, hanem a kor és egyéni sors sajátos, kedvezőtlen alakulásából adódott. „Az olvasó s a kutató — mondja Szabolcsi Miklós (282) — a nagy költő írásaiban, elmékedéseiben fel fogja ismerni a nehéz kor bonyolult viszonyai közt útját kereső, néha mellékutakra tévedő ember hangját, akit azonban — különösen azokban az években, amelyekből cikkei valók — mindig a fasizmus minden formájának ölthatatlan gyűlölete, s a munkásosztályhoz, a szocializmus ügyéhez való hűség vezet”. Ez így igaz, ám meg kell őszintén vallanunk, hogy ezek a tévutak — a legkülönfélébb irányba vivő mellékutak — annyira nyomot hagytak e prózai életműben, hogy szinte egyetlen olyan írás sincs a kötetben, amely akkor is, most is hibátlanul, za-

vartalanul heftállónak, tökéletesnek mondható lehetne. Eszmei tekintetben eleinte igénytelen és eklektikus; a huszas évek végén a Bartha Miklós Társaság fajvédő nemzeti radikalizmusának lelkes híve, 1930-tól, amikor tagja lett az illegális KMP-nek, elfogultan, majdnemhogy szektásan túlzó marxista (de ez a marxizmus is sajátos, egyéni értelmezésű); amikor sebeket kap itt, akkor — bár a szocializmus mellett kitart — bírálja a bolsevizmust, s egyéni sorából, idegbetegségéből fakadt pszichoanalitikus érdeklődése sajátos kísérletre, a marxizmus és a freudizmus összeegyeztetésére ösztönzi; utolsó éveiben több engedményt tett a Szép Szó körüli polgári liberális szemléletnek. *S mindennek az útkeresésnek ott van letörőhetetlen nyoma e művekben, sokszor — néhány éven belül — egymásnak is szögesen ellentmondva. Nem rokonszenves — bár egyéni tragédiájából, háttérbe szorítottságából érthető és magyarázható — az az indulat sem, amellyel — gyakran ellentétes álláspontokról, de egyforma hévvel — vitázik; az a forráság szükségképpen vezet igazságtalan ítéletekre. Még ahol fönntartás nélkül is elismerjük kritikája jogát, okát — mint Pintér Jenő vagy Mécs László esetében — még ott is feszélyez bennünket az érzés, hogy nem elfogulatlanul, olykor erőltetetten, szórshálhasogatónak támad. Még inkább így van ez Móricz, Tóti Béla vagy Tamási bírálatában. Nem szerencsés az az ad absurdum vitt logikáskodása sem elvei kifejtésében, amelyet még annak idején joggal mondott skolasztikusnak Molnár Erik (360), Veres Péter (361—2) s ezt helybenhagyja Szabolcsi is (373.). Hogy művészetbölcseleti, logikai fejtegetései mennyire bonyolultak, jórésztükben egyáltalán nem is érthetők, arra szintén már a kortársak rámutattak (351, 451—2.). Prózaí stílusa sem mindig a legsikerültebb: első írásaiban sok a germanizmus, vita-irataiban Szabó Dezső stílusát, szócsinálási módszerét követi; mire ez lehiggadna, akkorra a skolasztika foglya stílusában is, s ez nehezíti meg közérthető, világos prózaí írásmódjának kialakulását.*

Természetesen egy recenzió nem vállalkozhat arra, hogy egyes írásait elemezze: erre tanulmányok egész sora kell majd, úgy, amiként a Bartók-törédékét Demény János kísérte meg értelmezni vagy ahogyan egy diák-kori levelét, melyben a matematikai-logika körébe vágó fejtegetéseket tett, szakértő próbált megfejteni (vö. Galamb Ödön: *Makói évek*. Bp. 1941. 65—73. 1.) *Föltétlenül*

így kell sorra venniük a hozzáértő specialistáknak a költő esztétikai, közgazdasági, verstani, zenei, szociológiai stb. fejtegetéseit, s meggyőződésünk, hogy a nehezen érthető, olykor zavarosnak tűnő megfogalmazások mögül még sok rejtett értéket, jelentős megállapítást lehet kibányászni. Mert ha teljesen maradandó értékű, máiglan érvényes ítéletű írást nem is találunk a költő életművének cikkeit, tanulmányait, bírálatait főlölelő részében, számos értékes és tanulságos rész-megállapítást idézhetnők, s valószínűleg fogjuk is idézni e könyv nyomán a jövőben. Például a magam részéről föltétlenül jó megfigyelésnek tartom, amit mellékesen elsőr Juhász Gyuláról, költői alkatáról, lírájának jellegzetességéről; klasszikusan szép (ha nem is szabatos) definícióknak a többször ismételt gondolatot arról, hogy a nemzet: közös ihlet (24, 26, 247.); helyt állónak, amit a Naumann-féle elmélettel szemben kifejti a népköltészetéről (64. skk.); a forma és tartalom kölcsönhatásának egyik illusztrációját meggyőzőnek és szellemesnek (84. skk.); a népművészetéről mondott ítéletét tanulságosnak és igaznak (116.); az egységfrontról kifejtett, kétfrontos harcot hirdető nézeteit a Szovjetunió Kommunista Pártja XX. kongresszusának szellemében korszerűnek (140. skk.); az Új Szellemi Front kérdésében elfoglalt álláspontját — sajnos — profétainak (161, 166.) stb., stb. Sikerült, bensőséges írásoknak érzem a Kosztolányiról és Horváth Jánosról írottakat. S még a freudizmust a társadalomtudománnyal egyenrangúsító törekvéseiben is vélek valami igaz magot: igényt arra, hogy a „termelési erőket odakint” megszabályozva még mindig marad bőséges emberi probléma, amely megoldásra vár.*

Tanulságos néhány önéletrajzi értékű megjegyzése is, mint pl. a Horger-ügyre való utalás (107.), amely az első megfogalmazása (1931) ennek a jelentős emlékeknek. Érdekes az is, hogy a szabadversről, amelynek divatján ő is átment, s mely nem jelentéktelen nyomot hagyott költészetében, már 1929 végétől elítélően nyilatkozik (45, 191, 273.).

Ismételtem, ennyivel nincs „elintézve” József Attila prózaí életművének problematikája: a kritikai kiadásnak ez az értékes kötet csak megnyitja az alaposabb, elmélyültebb tanulmányozás szakaszát. *Szabolcsi Miklós az életmű alapos ismeretében kiváló munkát végzett; s várjuk tőle József Attila összes művei további köteteit, s József Attila hiteles életrajzát is.*

Péter László

* Ismertetésem megírása óta az előbbi megállapításomat jórészt igazolta Héra Zoltán cikke a költő esztétikai elveiről. (A forradalmár ars poeticája, Népszabadság, 1958. júl. 17.)

Bp. 1955. Magvető.

A múlt nagy egyéniségei a nemzeti köz-tudatban rendszerint stilizálódnak; művük és karakterük legtipikusabb vonásai az iskolai oktatás során leegyszerűsödnek — s az ezerféle hivatás gyakorlására szétszórt felnőtt társadalom lényegében változatlanul hordozza a nagy elődök e készenkapott iskolás képeit. Ahogyan azonban egy-egy világtájról, országról földrajz órákon kialakult tanemlékeink egyszínű sablonképeit eleven valósággá változtatja egy utazás — ugyanúgy bomlanak fel a nagy egyéniségről és koráról kialakult egyöntetű képeink is, ha valamilyen módon az időben tehetünk utat, ha a maga korában s a mindennapi élet ke-retei közt ismerhetjük meg egy-egy nagy történelmi személyiség vagy alkotó életét. Ilyenkor nemcsak a távolság és idegenség romantikája: nemcsak a múlt feltámasztása vonz bennünket, de a nagy egyéniség „közönséges” magatartásának megismerése is. A tömegekben a nagy egyéniségekkel szemben mindig volt egyfajta jogos egyenrangú-sítási szándék: felismerni, megtalálni karakterében, életében az összes többi emberrel közös, azonos elemeket. Hiszen a nagy alkotók — ahogyan Thomas Mann írja egyhelyütt — nem annyira életük és tapasztalatuk anyagában, sokkal inkább az alkotássá való felfokozás képességében különböznek a „közönséges” embertől —; a magasrendű koncentráció óráit kivéve a mindennapi emberek életét élik, rendkívüliségüknek is épp ezért vajmi ritkán vannak tudatában. Ez okon érvényesül a kiemelkedő egyéniségek iránt a tömegek részéről egyfajta közvetlen, egyenrangusító érdeklődés is, az elismerés és csodálat mindenkorai korrelációja, a közelho-zásra való természetes, ösztönös és jogos törekvés. Időnek és egyéniségnek ez a meg-elevenítő közelhozása, az ezutáni vágy hozza létre az anekdotákat csakúgy mint a regényes életrajzokat s a szigorúan tudományos bio-gráfiák ugyancsak emiatt válhatnak nagyobb közönség számára is érdekes olvasmányá.

Ennek a föltámasztásnak (s ez már lehet hogy illetlenül személyes vélemény) leg-megindítóbb, legfantáziamozgatóbb válto-zata a dokumentumokkal való rekonst-ruálás; ez a maga illúziótlan minden-napiságával mindég gazdagabb és többet sejtetőbb, mint az egyes adatokat sokszor nagyon is méltatlanul megformáló regényes életrajz vagy akár a tudományos biográfia, amely összefüggéseket teremt ugyan, de csak a nagy hitelesítő erőt jelentő napi esetleges-ségek lefaragása árán. A dokumentumok azonban a nagy egyéniség varázsától eleve

eltelt olvasóban megszászszorozott jelentést nyernek, ugyanakkor közvetlenségük révén a legnagyobb erővel hatnak vissza a kialakult képre; a műből és iskolás összefoglalásokból ismert karaktert a mindennapi ember voná-saival, magatartásával hitelesítik; a korabeli még távollattalan vélekedések a hétköznapi-ból naggyá-növekedés, a kiválás folyamatát tes-zik érzékelhetőbbé s értetik meg azokat a külső és belső nehézségeket, amelyeknek áldo-zatos legyőzése árán — s korántsem „magá-tól” létrejöhetett a mű. S ez alkotást és egyéniséget hitelesítő közlések szükségkép-pen jelentik egyszersmind a kor atmoszférá-jának közvetlen megismertetését, annak a társadalmi közegnek érzelmi-gondolati szfé-ráig való felnagyítását, amelyben az alkotó élt, amelynek erejéből táplálkozott, amely-nek akadályain és kicsinyességein győze-delmeskedett.

Egyéniségnek, műnek és kornak ilyen dokumentumokkal való közelhozására vál-lalkozott Lukácsy Sándor, s az ilyenfajta rekonstruálás tömegigényét ismerte fel a Magvető Kiadó, mikor e nem mindennapi vállalkozást felkarolta.

Lukácsy Sándor dokumentum-gyűjtemé-nye — amelynek érdekes és jóválogatott képanyaga Balassa Lászlótól való — ugyanis nem elődeinek közvetlen nyomdokán halad. Endrődi Sándor a Petőfire vonatkozó kora-beli sajtóanyagot sorakoztatta szigorú idő-rendbe, Hatvany Lajos a visszaemlékezések tömegét rendezte — Lukácsy azonban sem időben, sem a dokumentumok jellegét te-kintve nem tesz semmiféle megszorítást. Le-vél, kérvény, szerződés, jegyzőkönyv, napló, alkalmi költemény, emlék- és üdvözlöbeszé-dek, bírálat, vita- és vezércikk, színházi kritika és rendőri jelentés, emlékirat, monog-ráfia-részlet és korabeli tájleírás — minden néven nevezendő anyag szerepel itt — s nem különösebben szigorú időrendi kereten belül válogatva —: akad Vörösmarty születése előtt kelt — csakúgy mint messze halála után-ról való írás. — A gyűjtemény e heterogén anyaga ellenére mégis különös egész jelentéssel bír: ami a szelektálást végzi, ami az anyagot rendezzi és arányosítja, az alapvető cél: Vörösmarty pályájának felrajzolása, az, hogy életét, műveit, egyéniségét a lehetőségig teljesen rekonstruálja. Ami Endrődinél vagy Hatvanynál a lényegében tudományos szem-pontú szerkesztés másodlagos következmé-nye: az egynemű anyagon keresztül a pályakép kirajzolódása — a mindennapokban élő nagy egyéniség megjelenése volt — az itt közvetlen, elsődrendű célkitűzéssé lett. Lu-

kácsy a dokumentumkiadványok műfaján belül valami újat és jót hozott létre: a Vörösmartyra közvetlenül vonatkozó és atmoszféra-teremtő írások összeszerkesztésével többet adott mint egyszerű dokumentumkötetet: karaktert, művet és kort megvilágító Vörösmarty-pályaképet rajzolt — anélkül azonban, hogy a könyv hitelességét a kontár szépirodalmiaskodás méltatlan eszközeivel kompromittálta volna — s anélkül is, hogy a tudományos biográfia valamely egyszerű forrásgyűjteményét szerkesztette volna meg. S hogy olykor magától Vörösmartytól származó írások is helyet kapnak e dokumentumok közt — vaskalaposág volna az elvi egyöntettség alapján kifogásolni —: a válogatás jellegét és határát e téren is a főcél: a minél teljesebb jellem- és korszak kialakítása diktálta.

A könyv hatása, a szerző érdeme a szerkesztésben van — s ez egyszerre árul el igen magasfokú, tudományos tájékozottságot a Vörösmarty filológiában — s ugyanakkor valamely, inkább kiállításokon érvényesíthető művészi képességet is. Valóban, ez a kötetbe kötött Vörösmarty-kiállítás a dokumentumok sokféleségének s az egymásra vonatkozó elrendezés művészi tudatosságának köszönheti különös kor- és alakfelidéző hatását — sajátosan keltve a dokumentumok esetlegességével szépirodalmin inenni — s az életszerűen komplex egészszel szépirodalmin túli hatásokat. Lukácsy — s ennek egyik előfeltétele a fölüeny tudományos anyagismeret — ugyan olyan ötletes, falálékony egyes táj vagy atmoszférateremtő írások beiktatásában, amelyeknek eredetileg Vörösmartyhoz semmi közük nem volt, a könyv egészében azonban plasztikusabb teszik a művet vagy a karaktert — mint amilyen magától érthetődő természetességgel, célt szem előtt tartó alázattal iktat be egy-egy kisebb részt Gyulai ismert monográfiájából; a gyűjteményben nagy távlatú környezetrajzokat hirtelenül követnek a mindennapok világába szólító adatok, lírai visszaemlékezéseket száraz okmányszövegek — de mindannyiszor egymást kölcsönösen gyarapító jelentéssel —, összefüggésükben, vagy éppen kontraszthatásukban mindég a pályaképnek egy-egy meghatározott részére vetve soksugarú fényt. — S az így élvezetes, olvasónak és szakembernek egyaránt tanulságos olvasmányt hasonló szellemben egészíti ki a könyv képanyaga — nemegyszer olyan finom eszközökkel élve, mint a pesti képek egymásutánjában, ahol a húszas évek Pest-Budája mellett az ötvenes évek Budapestjét is bemutatja — a maga egyszerű eszközeivel érzékeltetve azt a reformkori kibontakozást, amelynek sodrában a Vörösmarty mű is oly nagyra növekedett.

A könyvnek a nagyközönséghez szóló elsődleges, plasztikus pályakép-adó szerepétől elválaszthatatlan az a sajátos értéke, amelyet a szűkebb irodalomtudománynak nyújt. Amellett, hogy a szerkesztő elvégzi a tudományos munka egyik elkerülhetetlen feladatát: az anyag egybegyűjtését és színvonalas, összefüggéseket feltáró rendezését — e csoportosítással többször újszerű tudományos vélekedésnek is hangot ad, s az eddig Gyulai óta fogyatékos Vörösmarty-pályaképet jelentősen egészíti ki. Anyagának egy része ismert, feltárt, hozzáférhető — de ezek közt sok az alábecsült, sem Gyulaitól, sem a későbbi kutatástól ki nem aknázott dokumentum. (A Zalán előfizetési felhívása, Vörösmartynek mátrai kirándulásáról beszámoló levele, Sallay Imre, Egressy Gábor, Perczel Mór emlékiratai stb.) — Közvetlenebbül tudományos jelentőségű az a kb. mintegy 30 százaléknyi dokumentum, ami a szerkesztő saját szorgos kutatásainak gyümölcse. — Főleg ez a levéltári, titkosrendőri anyagból álló rész teszi lehetővé és sikeressé a szerkesztőnek ama törekvését, hogy Vörösmartynek különösen a 30-as, 40-es évekbeli, Gyulai tárgyalásában háttérbe szorult közéleti-politikai szerepét bemutassa —, közel-hozva egyszersmind azt az atmoszférát is, amelyben közösségi lírája legnagyobb csúcspontjaira jutott el, s végleg helyreállítva a csendesnek, visszahúzódnak, apolitikusnak retusált Vörösmarty-kép igazi, közéleti vonásait. A *bujdosó*król szóló hivatalos akták, a rendőri megfigyelés dokumentumai, az Akadémia belülről folyó politikai küzdelmek, az *Athenaeum* körüli zajgások gazdag ismertetése, a Kőlcseyvel való levelezés közlése, majd a költő népszerűségére vonatkozó adatok, a Wesselényinél tett látogatás országos visszhangjának dokumentálása, a Nemzeti Körben játszott fontos politikai szerep bemutatása — mind a *közéleti* Vörösmarty alakját formálják meg minden eddigéig teljesebben és határozottabban; — s a Teleki Lászlóhoz 1848 tavaszán írt levél a költő forradalomhoz való viszonyának egyik legfontosabb, ugyan már közölt, de Lukácsytól hozzáférhetővé tett bizonyítéka. Sokat ad hozzá a gyűjtemény Vörösmarty korabeli fogadtatásáról való, eléggé hiányos ismereteinkhez is. A Kazinczy levelezés válogatása kertes nélkül tárja fel azokat a viszonylag mély esztétikai és világnézeti ellentéteket, amelyek Kazinczyt a romantikus nemzedéktől elválasztották; a folyóiratokból kicédulázott anyag s a vitairatok egy része a drámairól Vörösmarty fogadtatására vetnek fényt, s csak helyeselni lehet, hogy a költő életében megjelent egyetlen alapos bírálatból, Erdélyiéből oly bő szemelvényeket olvashatunk — már csak azért is, mert e tanulmány értékes megállapí-

tásait Gyulai egyáltalán nem használta fel s így monográfiájának egyeduralma révén a legutóbbi időkig (Waldapfel József elevenítette fel több megállapítását) méltatlanul háttérbe szorult. A gyűjtemény az egyfelől megmervített, másfelől örültté betegített Vörösmarty-egyéniséget is újszerűen hitelesíti: egy-egy nyilván ez okból szereplő levele a költő humorából ad ízelítőt, a Bártfay napló részletei is a budai hegyekben labdázó vagy a Balatonban fürdő Vörösmartyval ismertetnek meg — általában a dokumentumok nyomán elevenen áll előttünk a legszívesebben Zoffcsák asztalossal, és Szijj géppéssel együtt vacsorázó, jó bort kedvelő, rossz bort átkozó, elszánt pezsgő és szivar-készítő, kölcsönkéregető, borral, dohányval és szerelemmel korlátlanul élő, kissé bohém aggregény csakúgy, mint a feleségét, gyermekeit szerető, anyagi gondokkal küszködő, aggódó családapa alakja.

Egy ilyen tudományos tájékozottságra valló, sok új anyaggal gazdag, lényegében kitűnően szerkesztett arányos válogatásnál különösen is nehéz és kétértelmű lehet az „ez kimaradt”, „ez benne lehetne” — játék. Főképpen mikor a szerkesztő maga is jelzi, hogy a rendelkezésre álló anyagnak csupán mintegy harmadát volt módjában közreadni. Egy-két megjegyzéstől azonban nem tartózkodhatunk. Talán éppen más, fontosabb dokumentumok közlésének érdekében, a fiatal Toldy kritikáinak pl. szükségtelen volt ilyen nagy terjedelmet biztosítani. Az *Aesthetikai leveleknek* inkább kritikátörténeti jelentőségük van s sokkal inkább a fiatal Toldy, semmint Vörösmarty epikájának megismeretéséhez járulnak hozzá. E kissé doktrinér műelemzés — mivel Toldy különben ismert nevével van fémjelvezve — félrevezető is lehet s alkalmas arra, hogy ha nem is kifejezetten rossz, de értelmetlen, alaptalan szempontokat vigyen be a Vörösmarty epika elemzési lehetőségeit illetően a mai — mondjuk középiszkolás — köztudatba. Másfelől viszont mindenképpen bővebben dokumentálható és dokumentálandó lett volna Vörösmarty és Petőfi 40-es évekbeli kapcsolata. (Már a Ferenczi életrajz is bő anyagot kínál erre.) Hasonlóképpen lehetett volna valami mutatót adni Vörösmarty színírátaiból is: — nem egy közülük szenvedélyes vagy vallomások hangjával nemcsak műveként idézhető, hanem annak a belső eltökéltségnek, áldozatos segítőkésznek is dokumentuma, amely a drámaírói pályára irányította. (Nem beszélve olyan történeti értékű részletekről, mint Vörösmartynek a szerzői honoráriumért való harca, Komlóssy-nal való afferja, vagy *Bánk bán* bírálata. Ha megismerjük Garayról vagy Bajzáról alkotott véleményét, a Katona műveiről

szólóknak is helyet kellett volna szorítani!)

Ami az egyes dokumentumokat illeti — néhány esetben talán lehetett volna jobbat, meggyőzőbbet találni. Sajnálatos, hogy a feltehetően minden Vörösmarty anyagot felkutató szerkesztő nem ismerte a *Fehérvár* című folyóirat 1955. 3. számában közölt — legnagyobbreszt a Széchenyi Könyvtárban őrzött Vörösmarty leveleket, amelyek közül nem egy (pl. a lexikoni pörrel Teslérnek beszámoló) — elvileg is igen jelentős. Kérdés, hogy Lukácsy figyelmét eleve kerülte-e el, vagy csupán a válogatásnál mellőzte Bártfay Lászlónak 1831. június 22-éről kelt, Kölcseyhez írt levelét, amely igen érdekesen tudósít arról a megindultságról, amellyel Vörösmarty Kölcsey Csongor-bírálatát fogadta; s a Vizota Gyulától közölt titkosrendőri jelentés (*Gr. Széchenyi István írói és hírlapírói vitája Kossuth Lajossal* Bp. 1927. I. 696) a *Pesti Hírlap* cenzurától megszorított lelkendezésénél sokkal nyilvánvalóbban jelzi Vörösmarty újabb munkái megjelenésének, ill. az Akadémia jutalmaztató döntésének aktuális politikai tartalmát. A sokban sznob Vachottné emlékezéseiből is pl. — akár a családi kör Vörösmartyját kissé kenetesen felelevenítő rész rovására — közölni kellett volna a Vörösmarty Görgegyűlésre vonatkozó részt. Nem lett volna ez tautológia, mert hiszen a Zalára-visszaemlékezés csupán az eddig is köztudatban levő Világos utáni Görgey-ellenességet erősíti meg, míg Vachottné emlékirata a szabadságharc alatti, amúgy is elég hiányos Vörösmarty képet egészítené ki. Némely helyesírási és sajtóhiba mellett (mint amilyen pl. Sallay nevének egyhelyütt a cimben i-vel írt változata, vagy a Bártfay napló egy 1838-ból való részletének 1833-ra való keltezése), azt a pontatlanságot lehet megemlíteni, hogy egyes levelek, noha nem szerepelnek a Vörösmarty emlékkönyvben, mégis a másutt történt első kiadás megjelenése nélkül nyerne említést (Vörösmarty levele Perczel Sándorhoz Pest, 25. aug. 1828; Széchenyihez Pest, 2. márc. 1836; két levele Kovács Pálhoz Pest 9. dec. 1839. és Pest 7. jan. 1840 stb.). Az összekötő szövegek igen találóak és hangulatbresztők — néhány helyen azonban a címadás kissé szubjektív s el lehetett volna kerülni az olyan humoros kontraszt-hatást, mint amilyet az kelt, hogy Bajza egy éppenséggel ügyeskedő, fiskálisi visszavágása „Bajza férfias válasza” címmel ékeskedik.

Mindent összevetve Lukácsy Sándor tudományos felkészültségéről s esztétikai érzékéről egyaránt tanúságot tevő munkája — Balassa László ízléssel válogatott, újat is hozó képanyagával egyetemben követésre-

méltó útát: a dokumentumokkal szerkesztett pályakép műfaját teremtette meg, amely tényanyagával a legtanulságosabban gyarapítja a széles olvasóközönség történelmi

ismereteit, s nyújt nyersanyagot a tudomány számára. A könyv értékét gondos kiállítása, szép tipográfiája is növeli.

Tóth Dezső

SZABÓ LŐRINC: TÜCSÖKZENE*

Bp. 1957. Szépirodalmi Könyvkiadó

„Rajzok egy élet tájairól” — mint Szabó Lőrinc mondja a kötet alcímében, vagy egyszerűbben, sablonosabban: verses önéletrajz — ez a *Tücsökzene*. Először 1947-ben jelent meg; ez a mostani a második, immár végleges kiadása. A kettős: első és második kiadás közt az a különbség, hogy ezt a másodikikat Szabó Lőrinc áttekinthetőbbé tette (halála előtt egyik utolsó munkája volt a *Tücsökzenének* ez a sajtó alá rendezése), tagolta: az első kiadás 352 versét hat ciklusba osztotta, valóban életének *tájai* szerint — a nyitányt követő ciklusokat egy-egy városnév jelzi: Miskolc, a gyermekkor bűvöletében — Balassagyarmat, idillek az Ipoly körül — Debrecen, érelő diákévek — Budapest, ember és világ... majd az első kiadás utolsó négy verse jön, *Az elképzelt halál* cím alatt. Az új kiadásban, hetedik ciklusként, „utójáték” következik (*Helyzetek és pillanatok*), tizennyolc új vers, a delelő tehetség *teljességének* olyan mély, olyan véglegesen érett és biztos ragyogásával, melyben — (vagy csak a visszatekintés illúziója volna ez?) — benne érezni már valahogyan az életnek ehhez a déli teljességéhez hozzátartozó halált is.

Ez a *Tücsökzene*.

*

Félévvel Buda ostroma után, ezerkilencszáznegyvenöt nyarán nyitottam ki úgy az ablakomat, hogy a rőtparázs telehold alatt oly nagyon rátok csodálkoztam. A ti örületetek az a muzsika, az a szörny jókedv, mely ágyam köré, az izgatott nap romjai fölé visszahozta, fölépítette a békét. Másfél éve már! Micsoda varázs volt az a részeg éjszaka, az az egy-helyt cikázó kép-zene: augusztus, kedd, tizennegyedik!... Másnap kótázni kezdtem!...

Így számol be a költő műve geneziséről (*Töredék: A tücsökhöz*, 345. vers). A *Tücsökzene* az emlékezés költeménye, az emlékezés

ihletéből fakadt; úgy amint van, sajátos, egyedülálló költői remekműve az emlékezésnek. Nem a „visszagondolás” szokványos értelmében: hogy valaki leül s eszébejut a múltja, folyamatosan végiggondolja ezt a múltat, mintegy kilépve, kiesve jelenből egy ideig ennek a nyomon követett múltnak a síkjában mozog. Ezzel a mondhatni *unisono* emlékezéssel szemben a *Tücsökzene* ihlete az a „modern”, többszólamú emlékezés, amelyben egyszerre van jelen s egyszerre zeng a fölidézett múlt is, meg az emlékezés aktuálisának jelen ideje is — a két szólam egymásba játszik benne, egymásba fonódik, kölcsönösen kiegészíti, teltebbé és árnyalatosabbá teszi egymást. Az író ennek a kettős idejű, polifón emlékezésnek a tolmácsolásában mintha a lelki életnek valamiféle „prelogikus” állapotát, vagy inkább tevékenységét ragadná meg: azt, amelyikben az asszociációk spontán játékában még nem érvényesül az értelem kiválasztó és rendszerező munkája. A mű legalábbis a spontánságnak ezt a benyomását kelti. De mivel értelmi munka nélkül nincs igazi mű: ennek a „modern” emlékezésnek az írója is résen áll, mégpedig kettős művészi éberséggel, kettős hűséggel: egyfelől az emlékezés *jelen folyamata*, másfelől az emlékezésben megidéződött (vagy megidézett) *múlt tartalma* iránt. Az ihlet hangulata is kettős, telten kétszólamú: elbeszélően objektív, de ugyanakkor emlékezésben szubjektív is — dallam is, de kísérete is önmagának. Lényegében minden ilyen mű „az elveszett idő keresése” — ahogyan Proust regényciklusának címe mondja; és bizonyos fokig, a maga erősen egyéni változatában Szabó Lőrinc *Tücsökzeneje* is ide tartozik, a modern világirodalomnak abba a vonulatába, melynek egy-egy tartományát (melyek természetesen mindegyiknek megvan a maga sajátos faunája-flórája, mondhatni: különleges altalajának minősége szerint) — olyan nevek jelzik, mint Proust, Virginia Woolf, s nálunk Krúdy Gyula, vagy a *Színek és évek* Kaffka Margitja.

Ahogy Proust regényében — közismert példa — a hősnék elég megízlelnie a teába

* Szabó Lőrinc életműve *egészének* értékelésével külön tanulmányban kíván folyóiratunk a közeljövőben foglalkozni. (Szerk.)

mártott *madelaine*-süteményt, hogy egyszerre teljes intenzitásával földidéződjek benne az eltemetett gyermekkor: Szabó Lőrincnek is csak meg kellett hallania azon az augusztusi estén a pasaréti tücsökszót, hogy létrejőjön a varázslat:

... testvér percei
kelnek a multnak, éj s nap képei,
összevissza, lebegnek, rajzanak:
már nem tudom, agyamban zeng-e, vagy
odakint ez a zene: mikor a
szemem lehunyom, egyszerre Buda,
egész Buda köröttem muzsikál,
Köröttem ezer holdfényes határ
s ezer határon túl a távoli
Somogy és Szatmár minden tücskei —

„táj épül, omlik”: egy egész élet tolul föl a pillanat teljességében:

... én magam vagyok
a kép s a keret, s évek, negyvenöt,
lobognak körül, s mindegyik mögött
ott a többi, ott cirpel, ami csak
enyém volt, vágy, vagy boldog pillanat,
minden elérhetetlen messzeség,
minden kétségbeejtő veszteség,
mind, ami voltam...

S ezt a megidézett életet aztán, mint egy prousti Vinteuil-szonáta, mint egy *leitmotiv* szövi át meg át ez a tücsökszó: egyszerre gyarmati, miskolci, debreceni, mostari, pasaréti tücsköké, az állandó jelen keretét adva a benne újra lepergő múltnak, az egyetlen tartam zenei illúziójába sűrítve az emlékezés költői munkájának másfél esztendejét. Ahogy ez a mű megszületik — ahogyan fogantatásáról a költő vallomásából értesülünk — az egyike a költészet, vagy az ihlet, mint mondani szokták, „kegyelmi pillanatainak”. Proust beszél a *Swannban* a kelták hitéről, mely szerint halottaink lelke itt él egy-egy állatban, növényben; ha véletlenül elme-gyünk ezek mellett, meghalljuk belőlük a halott hívását s ráismerünk: kiszabadíthatjuk, visszahozhatjuk az életbe. „Így van ez a múltunkkal is — folytatja. — Hiába próbáljuk felidézni, értelmünk minden erőfeszítése haszontalan. Kívül esik az értelem területén és hatalmán, valami kézzelfogható tárgyba van rejtve (ennek a kézzelfogható tárgynak a bennünk keltett benyomásába), amiről még csak sejtelmünk sincs. Pusztán a véletlenen múlik, hogy ezt a tárgyat halálunk előtt megtaláljuk-e avagy sem”.

Szabó Lőrinc „félévvel Buda ostroma után” kitérte ablakát a tücsökzenés nyári éjszakába: ez volt az a véletlen, melyben a *Tücsökzene* rab lelke kiszabadult — melynek költészetünk egyik remekét köszönhetjük.

Ó, boldog véletlen! — kiálthatnánk föl naivan. De nincsenek véletlenek. Illetve a véletlenek is szükségszerűek.

*

„Félévvel Buda ostroma után”... Pontosan 1945. augusztus 14-én. Maholnap másfél évtizede, és másfél évtized alatt sokat felejt az ember az egykori dolgok realitásából; a valóság fogalmakba rendeződik, körvonalaiban kitisztul, összefüggéseibe illeszkedik, értelmében megfoghatóbb lesz, de élményileg kihűltebb — hiszen ki sem bírnánk, hamuvá égnénk tőle, ha minden eredeti hőfokán maradna meg bennünk. Kiben él ma már teljes izzásával az, amit ez a tárgyilagos megállapítás takar: „Félévvel Buda ostroma után?” Nincs az a remek rajz, nincs az a sikerült fénykép, amely egész légkörével együtt, *mindenestül* visszaadhatná. Pedig ez volt a *Tücsökzene* ihletének „klímája”, ezt kell földidézniünk, hogy a mű geneziséét igazán megértsük, illetve igazán *érezzük*.

Buda csupa rom volt; aki az ostrom utáni hetekben, hónapokban valami kilátóról végignézett rajta, annak ez volt az első érzése: itt élni, itt tovább élni — lehetetlen. Buda olyan romhalmaz volt, hogy még az élet folytatásának reménye is szinte kiegett belőle. S mégis, ahogy kitavaszkodott, a legbelső, régi Budán: Tabánon, Vizivároson Krisztinán, a Vár kiszáradt koponyára emlékeztető romházain, örült üregekkel ásitózó rom-háztömbjein kívül a kertek, völgyek, hegyek szinte vad önfelédtséggel adták át magukat a tavasznak, a nyárnak. A lombok sűrű sarjadása, a virágok tobzódó virulása egyszerre volt már-már frivolon ujjongó és méltóságteljesen súlyos: a halál jeleivel, a rom-várossal szemben az élet, teljes erejével; a létezés legyűrhetetlen vegetációja volt ez, a győzelmes, építő és időtlen gazdagságában közönyös természet feledhetetlen dionyzoszi mámorra és bőségében kiegyensúlyozott apollói szépsége... Ezen a tavaszon Budának nem volt „városi” szaga, benzingőzből, koromból, az aszfalt porából; váltakozva, egymásba keveredve két szag áradt el benne: kertek, virágok, fák, hegyek sűrű illata, meg valami állandóan jelenlevő émelyítő, keserű szag, amit utcák és dombok fölött állandóan ide-oda sodortak a meleg szelek: a Várhegy, Naphegy sietve, rosszul elföldelt hulláinak szaga.

Forgalom alkonyat után nemigen volt. Budára mélységes csönd borult esténként; nem szötte át az a fölszűrődő zsongás, a milliós városnak az a tompa lélegzése, melytől sosem lehet igazán csönd a csönd. De azon a tavaszon, azon a nyáron *igazi* csönd volt, s ebben aztán százszorosára, ezerszeresére erősödött az egyetlen, estétől hajnalig har-

sogó (s már délután hangolgatni kezdő) muzsika, az az egyre sűrűbb zene, mely

árad, megtolul,
s ütte-pendítve keresztül-kasul
a felszikkázó ű-keket és kri-keket
s hang-nyilaikat, fény-gyűrűiket
úgy csapja égig e tündérkürtcsatát,
idegeid, füled káprázatát,
hogy másnap is csupa i vagy meg ű
csupa síp, csupa tücsökhegedű.

És Budán sehohol nincs annyi tücsök, mint a Rózsadomb nyugatra lejtő kertjeiben és rétjein, meg a Pasaréten. Szabó Lőrinc itt lakott, a Pasaréten, szigeten a nyári tücsökzene tengerében. Erre a zenére nyitotta rá ablakát „a rőtparázs telehold alatt”; az izgatott nap után ennek „szörny jókedve” csapta meg. Megindul az emlékezés varázslata, de valami ritka teljességével életnek és halálnak, s a halálon, romlásán, pusztulásán mégis diadalmaskodó létnek ugyanazzal a kozmikus erejével, ami ott burjánzott, lobogott, létezett abban a romokkal szemben fölgerjedő budai tavaszban-nyárban — azzal a dionyzoszi életlobogással, mely a *Tücsökzene* nyitányának szinte minden sorából felénk csap:

Szinte robban a rét,
úgy élvezi agyirtó gyönyörét
az egy s az összes: lelkek, szellemek
gyűlödnek a tücsökökben, ős jelek,
ahogy néha rajtuk is átszap a
csillagközi vágy tüze-árama,
mikor farsangi éjszaka után
még gyorscsárdásra zendít a cigány
s egyszerre, tyuhaj, megvadul a tánc,
ropog a, lobog az üteme, láng,
ropog a, lobog a, kopog a, zuhog a
láb, meg a szív, meg a föld, meg az ég, meg a
cudar Mindenség — — Tücsök, zengjetek,
sose halunk meg, férgek, istenek!

*

Az ostrom tele — (s már az ostromot megelőző háromnegyed év is, a németek bevonulásától, az addig valahogy mégiscsak működő irodalmi élet megszakadásával) — olyasmi volt, mint egy élő törzs elmetszése. Ami odáig volt, annak egyszerre vége lett. Az irodalom életének van bizonyos mechanikus, szinte „önműködő” oldala is: folyóiratok, összejövetelek, társaságok és csoportok, stílusok és törekvések közössége; — van bizonyos üzemszerűség, aminek megvan a maga saját üteme, légköre, ritusa; valamiféle külön élet ez — „irodalmi élet” — és bizonyos időkben szinte külön tenyészet is, mely már majdnem önműzéssel szaporodik

s tartja fenn magát, irodalom az irodalomból. Ez az, aminek vége lett; ezt metszette el egyetlen kardcsapással a Történelem. A költő egyszerre kivetődött természetes eleméből, az irodalomból. Egzisztenciális problémái, melyek addig irodalmi formákban és kapcsolatokban jelentkeztek számára (s melyeket irodalmi kapcsolatokban és formákban igyekezett megoldani), most váratlanul a nyers lét brutális közvetlenségével vetődtek föl előtte. Tisztáznia kellett létét, tisztáznia viszonyát a világhoz — de valahogyan *meztelenül*, segédeszközök nélkül, teljességgel saját magára utaltan. Már nem irodalmi, költészeti, s nem műhely-problémákról volt szó, hanem lét-problémáról, a létének, léte értelmének, lényegének, jelentésének problémájáról s minderről olyan elemi létközelségben mint élete folyamán még soha. Egyszerűen arról volt szó, hogy az elmesztett, addigi életföltételeitől, élet-talajától megfosztott törzs tovább éljen, új gyökérezetet növelessen, új talajt keressen magának, újraviruljon, újra teremjen.

Arról volt szó, hogy egy este *kinyissa az ablakot*, rányissa a világra, önmagában és önmaga körül. Egzisztenciális lehetetlenség volt számára, hogy ne nyissa ki az ablakot. Szükségszerű volt számára, hogy találkozzék a pasaréti tücsökszó emlékidéző véletlenségével.

Az életnek az a fajta irodalmian-élése, ami régebben félig-meddig életformája volt, lehetetlenné vált számára. Kényszerítő szükséggel jelentkezett benne „a férfi összegezésének” igénye. Most már „az élete beszélt”, most már „saját magában haladt tovább” — s egyszerre, mint kint az éjszakát a tücsökszó, elborította nemcsak az emlékezés, hanem az emlékezés roppant gazdagsága és gazdagságának néha valósággal kozmikus elragadtatása, saját élete mérhetetlen gazdagságának élménye: „Életem, — be gazdag vagy, mihelyt emlékezem!”

*

1942-ben, már a hajszás háborús években írta Szabó Lőrinc *Ima* című versét, s benne ezeket a sorokat:

Régi rémálmok nem győtték úgy meg,
ahogy ma már
a legjözanabb nappal győttör — óh nem,
nem a halál,
nem a túlvilág hozza ránk a végső
poklot, de a
magány hiánya s kint az örök ingás
kábulata.
Mert azt vesztettem, a csöndet, a belső
szabad időt,
azt, hogy órákat eltölthettem egy-egy
virág előtt . . .

Régi panasza volt ez; lázadóbban nemegyszer hangoztatta már, de komolyabb férfi-tárgyilagossággal soha még; s még sosem hívta ilyen imádság-áhitattal „a lélek ráérését”, mint „a megpróbáltatások s rémek” között. Polipkarok fojtogatásában élt; — s ezek az ércarak most egyszerre lehulltak róla, testéről levált a „földrehúzó ólomruha”. Megszenvedett, de nem szenvedett hiába ő sem. Mintha keservesen kiérdemelt ajándékol végre megkapta volna azt, amiért kamaszos, kalibáni lázadással oly dühösen pörölt hajdan a Várossal — egy perc szabad lélegzetért, földközelségért, természetért, valóságért., „Átkozd meg a várost és menekülj!” — Most itt volt, megérkezett, az érett élet gazdag gyümölcseként, „a lélek ráérése”. Itt volt — és benne volt, megidézett gazdag életében.

Végignézett ezen az életen, s látta: semmi nem volt hiába. Minden megkapta a maga jelentőségét, a gyermekkori szappanbuborékegetés éppen úgy, mint a Babits mellett töltött hónapok élménye, s a művek épp úgy, mint a jégvirág a gyerekkori ablakon, vagy a havasi rét mámoros virágtengere. A *Tücsökzene* egyik jellemzője ez a roppant, dolgokhoz egészen közelhajló, szinte rövidlátó aprólékos figyelem, a regisztrálásnak, a rögzítésnek szenvedélyesen áhitatos pontossága. Nézzünk közönséges szemmel egy akármilyen tárgyat: megszokott, közömbös, jelentéktelen. De tegyük görcső alá: vonalak, formák, rajzok csodálatos szépségével és gazdagságával bűvöl el. Pedig a mikroszkóp nem ad hozzá semmit; azzal teszi csodálatossá, hogy kiemel, megmutat mindent, ami benne van: egy semmi kis dologban egy egész mikrokozmoszt. Így van ez Szabó Lőrincnél is: az aprólékos figyelemmel megidézett dolog szépségének leglényesebb eleme a teljessége. Íme egy példa, a *Buborék*

Fújtam, s, hogy forgott, nőtt a szalmaszál végén! hogy ingott! Minden kis sugár megtört rajta és körben ráfékűdt, groteszkül eltorzulva mindenütt, de felismerhetően, fekete keresztjével s megnyúlt négy üvege ábráival az ablak, vagy, ha kint játszottunk, az udvaron, ott megint egyéb, az égbolt, mindig az, ami legragyogóbb, de más is, ágai erezetével a fa, s mind a fény, ami csak volt, tükrös görbületén mind összegyűlt, mind rágyűlt, s hamvasan tündökölt rajta, szivárványosan és végül, hogy felkapta lebegő áramára a tündér levegő, szállni kezdett: szállt, s valamihez ért, és elpattant a szappanbuborék.

A *Tücsökzene* tele van a költői realizmus ilyen remekléseivel, melyek vetekszenek a fizikai kísérletek vagy természetrajzi leírások pontosságával. S éppen ez: hogy nemcsak egy bravúr-darabról van szó, hanem hogy *tele van velük* — éppen ez adja meg a kötetnek a realizmus sajátos, egyedülálló intenzitását, sajátos szabólrinciről líráját. Mintha különös villamos áramot vezetne a dolgokba, melytől ezek fölfülnek, világítani kezdenek, föltárva szerkezetük egész ágbogas rendszerét, egész bonyolult szépségét, úgyhogy magában ebben a fényes dologban gyönyörködünk — de a dolgot csak az áram teszi széppé, azzal, hogy átjárja, átvilágítja a benne rejlő teljes szépség fölragyogtatásáig izzítja. S ha nincs ez az áram: a dolog — unalmas, érdektelen, köznapi semmisség.

Hogy alapjában, természetében végül is mi ez a líra? Talán valamiféle világszerlem, figyelmes maga-odaadás a létnek — sajátos szenzualizmus, ahogyan a *Te meg a Világ* kötet *Tücsökzene*-beli kommentárjában olvassuk:

Lettél, ami vagy:

Szűrő lettél, a legszebb-szabadabb szeretkezés érzékeiden át a mindenséggel: Te meg a Világ.

Költők szívesen hangoztatják, hogy hazátlanok a világban; Szabó Lőrinc éppen az ellenkezőjét hangoztatta: szinte szerelmesen azt, hogy a világ, a Föld a hazája. Mert nem a szerelmes férfi hálájának hangját hallani-e a *Tücsökzene* egyik legszebb versében, annak a hosszú finálénak az elején, amelyben a költő — minden költészetünknek ez a legvilágirodalmibb alakja — a hang, a tisztaság, az emberi-költői érettség olyan fennsikjára érkezik, a kozmikus kitártság olyan csillagközelébe, amelyben egybeölelik „régii és modern”, az „örök helyzetben”: az érett, teljes élet halálközelében, szemközt az őselemi Természettel, a költészet kezdetben-volt, szűzi létélményével — hogy Sappho szavai minden irodalmi mesterkedés nélkül, szinte a természetes beszéd közvetlenségével szövődnek egybe a költő saját szavaival, s kétezer év ölelkezik egy halatonparti pillanat felejthetetlen időföltöttiségében:

Örök helyzet... „Alámerült a Hold. Utána a Fiastyúk. Áthajolt delén az éj. Áltattál csak, öröml Elmúlt az óra. Magam jekiszóm.” Így fáj Sapphó. Négy teljes héten át ingó tutajon, ingó parti nád között napra-nap leste: jön-e, kit tiltott a törvény, de akart a szív.

Igy fájt. Kétezer éve! A kabint, melybe húzódott, lám, én is megint megépítettem, mint már annyian: ismétlődik minden minduntalan; s mint alattam a csobogó vizek, úgy düdölöm modern énekemet: „*Lemerült a Fiastyúk, le a Hold* Az utolsó vonat elszakatolt. *Éjjél van.* Ma is áltattál, öröml! *Műlik az élet. Magam fejküszöm.*”

De térjünk vissza — ahonnét kitértünk — Szabó Lőrinc világszerelmének hála-himnuszához, a „Köszönöm!” című vershez, másfél évvel azután, hogy a *Tücsökzene* megszületett benne. „Micsoda — varázs volt az a részeg éjszaka, — az az egy-helyt cikázó kép-zene!” Az ihlet másfél éves nagy pillanata bezárul, a kör, miután ivébe zárt egy egész életet, visszatér önmagába; és fölzeng a hála-himnusz, a *Tücsökzene* egyik kulcserve, és Szabó Lőrinc egész költészetének egyik kulcsa. Mire virradt, a tücskök abba-hagyták dalukat, de az ő nótája „ma is töredék”.

De nem csoda: az ékező még sohase, nyomott az élet. Képek üteme, szavai, ti gyorsabbak voltak, egy éj alatt mindent elmondtatok, én lassúbb, hisz volt rá elég okom. De nemuljon végre a fájdalom, hiszen hálától csordul a szívem, hálától újra s ezerszeresen: tavaszi tücskök, ma kapunk alatt megint hallottam a hangokat, az örömet... Köszönöm!... S köszönet nektek is, nők, barátok, emberek, kik, mikor minden remény elfogyott, segítettetek, vigasztaltatok, Buda, Sóstóhegy, Békés, Pest, Tahi, Ózd, Igal, Patak: hazám szívei: áldjon meg, Akit, ha hiszünk, ha nem, Istennek mondunk közönségesen!

Vannak a világirodalomnak, egyáltalán a művészetnek művei — mindig a nagyok közül —, melyekben több forog kockán a szépségnél, amit a művész létre akar hozni; ezekben nem pusztán a műért küzd, nem pusztán azért, hogy a műben kimondja igazságát, közölje látomását — ezekben többről van szó: a művész itt önmagáért, léteért küzd, művét alkotva a halált, a lehetetlent küzdi le magában. Magát, életét váltja meg a művel. Ilyesmi volt Danténak az *Isteni Színjáték*. Ilyesféleképpen írt Baudelaire. Ilyesféleképp a „megnőtt életű” Ady, a „csodák föntjén”: *A halottak élén* költője. Vagy amikor a fájdalom és gyász letaszította a szenvedés alvilágába, így komponálta meg Dvorzsak a *Stabat Mater*t.

Mindannyian — hogy Vajda János egy kínálkozó szavát használjuk (a *Végtelenség* végsoraiból) — a „koporsókötelet” ragadják meg s „nem engedik el többé soha”, mert különben visszazuhanának a mélységbe. A művön, a műalkotáson át újjászületésükért küzdenek, a közhelyé kopott szólam eredeti, teljes, egzisztenciális valóságában „műükben élnek”. (Ki tudja, nem ilyen „koporsókötelet” volt-e Arany Jánosnak is a hun trilógia terve?) — Ilyen hangulatban fogant, nőtt, sarjadt, erősödött a *Tücsökzene*. S végül kilátó lett, magaslat, amelyre a művében megedzett szellem fölért, kozmikus kitárulkozás, a gyermekkor múltával szét-pattant világegyiség újra beteljesedése: — „szódd magad a szövetébe és sóhaj leszel és megkönnyebbülés”,

hisz máris az vagy, csupa suhogás a föld s az ég, álomtánc, tűzvarázs, s szemed lehúnyod, szél csókol megint s egymásba szédül a bent és a kint és zeng a hang és zsongva ring a rét s ahogy szived átveszi ütemét, mintha egy gömb fénytág felületén robbanna rólad, úgy hagy el az Én, úgy rohan, úgy nő az egeken át és csak mikor már benne a világ, csak amikor már ő a burka, csak akkor látod meg újra magadat, az eltűnt parányt, mikor kereste vagy már mindennek s minden csak a te belsőséged...: egyszerre isteni biztonságba hal földi tudatod s a nagy, két réten kezdik mennyei tücsökzenéjüket a csillagok.

*

Háromszázhetven vers, a forma minden változatossága nélkül: háromszázhetvenszer tizenhét sor, mindegyik öt jambus, és a háromezerháromszázharminc sorpárban sehol egy nőrim, sehol egy lágy akkord: végig ugyanaz a kemény kopogás. Szabó Lőrinc mindig is hajlamos volt az ihletű kizsákmányolására. Mindegyik ihletkőrének vannak állócsillagai, s vannak sápadtabb bolygói; egy-egy tüzes napjának néha egész bolygó-rendszere van. De itt, a *Tücsökzenében* sikerült a csoda: elkerülni a monotóniát. Háromszázhetven formailag egyforma verset fűz föl fonálra — de egy élet növekedésének, egy lélek történetének, egy szellem fejlődésének *epikus* fonalára; s a líra magasfeszültségét az epika sodrásával párosítja úgy, hogy egyszerre három történet is folyik: az élet külső eseménysora, „érzelmi” alakulása és eszmei-szellemi teljese (de mindez természetesen az egy-egyéniség szerves egységében) — külön-külön is szép, néha remekművi versek, vagy négy-öt versből álló

ciklusok sorozata, de együtt, egyben az egész — ez a rajzszorozat egy élet tájairól: — ez végeredményben verses, lírai-epikus formában a század első felének nagy *Bildungsromanja*.

Szabó Lőrinc világába behatolni, Szabó Lőrinc fejlődését nyomon követni, Szabó Lőrincet megérteni nem lehet a *Tücsökgéne* nélkül. Önnön világában nem mindig a költő a legjobb kalauz; de Szabó Lőrinc megbízható és szavahihető, mert a saját élete fölé is azzal a tárgyilagos és aprólékos érdeklődéssel hajlik, ahogyan a lét minden jelensége, ténye és dolga fölé.

A *Tücsökgénet* nem kell egyvégtében olvasni, mint egy regényt; izlelgetni, szemelgetni kell, újra meg újra elővenni s új meg új szépséget találni benne. De *legalább egyszer* azért el kell olvasni egyvégtében az egészet. S akkor az ember nemcsak a tücsökgészó bűvöletével telik meg, nemcsak a mű genezisének élet-halál-teljességét érzi meg, hanem a műnek és *művé* emelt életnek azt a hatalmas sodrát is, amely végül valami modern-görög kozmikusság időtlen, az elemi dolgok nagyságához méltóan egyszerű és nyugodt pátozásába torkollott: egyik oromteljesítményeként a modern világirodalom

lírájának. Álljon itt példának rá a *Tücsökgéne* utolsó verse, 1957-ből: a *Holdfogyatkozás*.

Nyáréji tó. Jegenyék, álmódók.
Sugársokszögön körben ránk a pók.
Öreg ezüstben öreg topolyák.
Ünnepély ma a megbúvólt világ,
s nagy némajáték: éjjél s egy között
Árnypúpunk hegye lassan átsöpört
az égi Gömbön, s úgy üzent felém,
hogy van a Földön túl is esemény.
De, lám, a csillag újra gyúl s tovább
hinti az ürbe halk álomporát.
Bár meg se moccan, rohan minden út.
Kúszik rólunk is a fekete kúp.
Búcsúzótt gügyög a fülemüle.
Álomná zsongul a tücsökgéne.
Majd a legpuhább lepke is elül,
a Hold a szomszéd kertbe menekül
s ott játszik tovább, ezüstcsöndű fény
a pók sokszögű tündérlemezén.

Ez már a líra legmagasabb, sapphói, hölderlini csúcsai között van, valami édes-hús létteljesség nyugodt, örök fényében.

Rónay György

SZABÓ MAGDA: FRESKÓ

Magvető, Bp. 1958.

Nehéz ésszerű magyarázatot találni arra, miért oly kevés aránylag a nőir, s ezen belül is miért oly kevés, aki saját kora „férfi”-irodalmának szintjén alkotni képes; aki van is, miért inkább lírikus, mint epikus tehetség. (Bár az utóbbit aránylag még a legkönnyebb megérteni és megmagyarázni.) A magyar irodalomnak igazi női epikusa eddig csak egy volt: Kaffka Margit. S ebben az összetételben a „női” jelző nem pusztán a szerző statisztikai adaléka: Kaffka teljes értékű epikus volt, azzal a többlettel, hogy mindig, mindvégig női szemmel látta a világot, s író-voltának kiiktathatatlan sajátosága, hogy kora s köre valóságáról női vallomást adott. A többiek, a legtöbb, aki azóta regényíróként fellépett, inkább csak az ifjúsági irodalom vagy a színvonalas, irodalmi igényű riport szintjén vallott a világról, s jó, ha ebbe a vallomásba a női érzés és látás sajátos színeit tudta keverni, s nem pusztán irodalmi férfi-imitátorként dolgozott, mint pl. a nagyon termékeny, nagyon műlékony Gulácsy Irén.

A *Freskót* olvasva állandóan az az örömteli érzés szorongatott: ha e regény vallomásának hinni lehet, új, vérbeli női epikusunk

született. Szabó Magda útja annyiban is hasonlít a Kaffkáéhoz, hogy maga is a líra kapuján keresztül lépett be az irodalomba s vívott ott ki helyet, megbecsülést magának: a felszabadulás utáni években legtöbbször ígérő fiatal költőink között tartottuk számon. 1948 után a lírikus a nyilvánosság előtt elhallgatott; s a regényíró feltűnése óta különösen érdekes, hogy ez az elhallgatás éppen egy lírai verses-regény körüli sajnálatos és oktalán félreértések következménye volt — egy verses regény körül, mely máig is csak kéziratban van, s melynek megjelentetését könyvkiadásunknak ma is aktuális feladata.

Szinte egy évtizednyi vizalatti műzás után — amely közben csak kitűnő műfordítások buborékai adtak hírt róla — Szabó Magda ezzel a regénnyel bukkant a felszínre, minden irodalomértő meglepetéssel vegyes örömmel. Öröm, hogy tehetsége nem kopott el a hallgatásban, hanem megizmosodva került ki belőle; s meglepetés, hogy a lírikus elhallgatásával elsőrendű epikus tehetséget nyertünk.

A Kaffka-párhuzamot tovább lehetne folytatni: a *Freskó* alig kétszáz oldala szín-

tén egy réteg: a vidéki magyar értelmiség jelen századközepi széthullásának — megsemmisülésének és megújodása csiráinak — a regénye. Az irodalomtörténet feladata lesz majd megállapítani: milyen szálak kötik Szabó Magdát ehhez a réteghez, a személyes és család-élmény milyen tényei nyertek ebben a regényben lírai felhangokkal gazdag transzfigurációt; a kritikuskak meg kell állnia ott, hogy látja a téma társadalmi horderejét s a mű orkeszteréből kihallja a líra végigkísérő zengését.

Nem nagyon lepne meg, ha egy szép napon kiderülne: mint Flaubert a roueni patikusné halálát, Szabó Magda is egy vidéki napilap hírvonatában olvasott Máthéné, a tarbai lelkész feleségének haláláról, s e hír cérnaszála körül kristályosult regénnyé a lélek tömény élményoldata. S az élmény, amelyet a tarbai lelkész ház lakói és testben és lélekben hazajáró kísértetei elevenítenek meg, generációnk alapvető élettapasztalata: a második világháborúnál is erősebben az a hatafnas átalakulás, amelyen a magyar társadalom e század első felében, különösen a háború végétől napjainkig átment. Az írók egyéni élményanyagán, érdeklődésén túl talán az irodalomnak valamilyen titkos, belső törvényszerűsége is érvényesül, amikor ennek az átalakulásnak a leggazdagabb, legsokrértőbb ábrázolásai éppen a hulló, szétbomló osztály körül jegecesednek: a század elején a dzsentri, most pedig a vidéki értelmiség körül. Lehetetlen észre nem venni azt a belső korrespondenciát, amely Németh László *Égető Esztere* és Szabó *Freskója* között van. Bármilyen biztosak legyünk is a kettő egymástól független, párhuzamos létrejöttében, ez nem gyöngíti, hanem erősíti e jelenség fontosságát, jelentőségét.

Ha irányvételükben van hasonlóság (s végtanulságukban is eléggé közel esnek egymáshoz), módszerükben erősen különböznek: Németh László egy család félszázadán keresztül, tiszta, szinte klasszikus diachron módszerrel ábrázolta ezt a változást, míg Szabó Magda lényegesen megnehezíti magának feladatát: a diachroniát synchroniába építi, s a múltat nem objektív folyamatában, hanem a különböző szereplők pillanatnyi tudatán keresztül — nagyrészt monologue intérieur-ökön át — tükrözti. Ezért válik a cím oly sokértelművé: a *Freskó* részben közvetlen utalás Annuska, a központi hősnő, a vidéki paplányból tehetséges művészé menekült, jövőt hordozó, egészséges ember egy gyermekkori alkotására, a családot ábrázoló freskóra; de ezen túlmenően a regény maga is pillanatkép, a család, a vidéki értelmiségi élet freskója — amely azonban minden egyes tagjában, egészében csakúgy, mint részleteiben mozog, mozog a

múltban s a jelenben, saját s egymásra reflektáló tudatukban.

Mit mutat ez a belső feszültségtől vibráló kép? E kérdésre sajnos, a kritikus csak történeti-leíró módszerrel válaszolhatna: elmondhatná, hogyan őrlött meg a lelkileg mindig billenékeny papné, hogyan szorult el az öreg pap lelke puritanizmusból szadizmusba, becsületes és tehetséges teológusból vad reakciósbá; hogyan csontozta ki a család Janka lelkét s hogyan acélozták meg ugyanazok a körülmények Annuskáét; hogyan züllött háziszarkává Árpád a fogadottfiú s hogyan akar most belépni a pártba, mint a vidéki tanítók politikai háziszarkája; hogyan lett Janka férje, Kun László „békepap” s hogyan fonódik karrierjének kudarcába maga-igazolóan Annuska iránti tragikomikus szerelme. Vagy a sok, konvergáló epizód egymás mellé fűzése helyett választanánk azt a módszert is, amely látszólag az íróé: meséje tengelyévé Annuska fejlődését tenni meg, az ő történetét mondani el, s ezen keresztül, emellett a családét, mely egy rétegévé szélesedik (s ebben nem kis része van a mesébe nehezen illeszthető, de oly jelentős útnak, melyet Décsyné, a nagyanya fut be, idéz vissza). Elmondhatná így azokat az éles vonásokat, amelyek minden szereplő emlékezetében a kisgyerek Annuska tehetségéről, elhivatottságáról tanúskodnak; elmondhatná, milyen biztos ösztönnel és mértékkel (a művészi ösztönnel nem egyik legfontosabb alkateleme-e a mérték?) jeleníti meg a felszabadulás egyéni útját, melynek csak utolsó előtti állomása esik össze a népével: felszökése Pestre — mert utolsó állomása éppen az a pillanat, amelyet a regény elfog, a temetés napja, amikor Annuskának, a megvetettnek, a kitagadottnak lélekben győztesen és igazoltan le kellett jönnie Tarbára, találkoznia Ádám (a maga személyében fel nem lépő, de egyik legtöbb szeretettel, derűvel megrajzolt alak, Annuska szerelme-férje) szavait: csak akkor tud magában leszámolni a család árnyaival, ha szembenéz velük.

S eközben a kritikus sok igazat elmondhatna a regényről és írójáról: elmondhatná, milyen remek önportrékat tudott rajzolni legtöbb alakjáról (én talán a legjobban az öreg pap és Décsyné rajzát szeretem; ezekben a lélek öreges megmerevedésének feloldódásának, a fokozódó világ-élő-elzáródásnak remek képét adja; de nagyszerű Janka és az öreg cselédasszony lelki röntgenfényképe is), bírálhatná egy-egy rajznak kissé elnagyolt, túl-egyértelműsített vonalvezetését (mint Árpádnál, vagy Kun Lászlónál), bár a maróan szatirikus felhangok itt engedékenységre hajlítanak a bíráló szavakat)

s végül szembe kellene nézni a regény egyik alapvető problémájával, Annuska alakjával, aki úgy főhőse ennek a regénynek, mint vegyi folyamatnak a katalizátor: képe átsuhan mindenki lelkén, kötve, oldva, szenvedélyeket újralobbantva vagy kihamvasztva, de ő maga nem változik e folyamatban, a maga (kicsit földöntúli, kicsit elérhetetlen — hiába halmozza a földi tények apróságait köré az író) tökéletességében villan át Tarbán, mint a szobába becikázó villám, mely megpörköli a lelkek falát s eltűnik, riadalmat, kénköszagot és még eddig soha nem érzett ürességet hagyva maga után. S éppen ezáltal válik hűtlenné bizonyos mértékig feltett szándékához: benne ezek az alakok mind meghaltak már, a szembesítés nem vált ki katharizist éppen őbelőle — s ez a tény kissé el is távolítja az olvasót az egész történetstől, mert hiszen mindig s törvényszerűen a központi hőssel érzi önmagát azonosnak.

S mondhatna a kritikus még sok igazat, s tán okosat is e könyvről — azonban akár így, akár úgy nyúlna hozzá, alapjában, lényegében lenne igaztalan, mert saját eszközeivel képtelen utánaacsnálni azt a formai játékot (mely lényegesen több, mint formai játék: formáló nyelv, a világlátás művészi megnyilatkozása), mely az egész könyv kompozícióját meghatározza: a synchroniának és diachroniának egymásrajátszását, elválaszthatatlan összefonódottságát, mely oly érdekessé, feszültté és szerkezetileg, indulatilag egyaránt elválaszthatatlan összefüggővé teszi ezt a belső indulatok remegésétől vibráló állókép-sorozatot, ezt az egy pillanatot skurcában elkapott, emberéleteket sűrítő freskót.

Éppen ez a módszer: a pillanatképből ibontott történeti ábrázolás, mely történetiségében is megőrzi pillanatnyiságát s percbe-rögzítettségében sűríteni tudja az egész történelmi folyamatot, teszi rendkívül modernné, a legmodernebb külföldi regény-szerkesztési eljárások rokonává ezt az írást. S a nyugati regény modern eljárásaira mutat megvalósítási eszközeinek szinte egyeduralgó vonása, a belső monológ elhatalmasodása. Hivatkozzam Faulknerre? Leginkább belőle fakadónak érzem mindkét módszert; de nem a jártas mester kézhez-kopott munkaeszközét vette pusztán át tanítványi alázattal Szabó Magda, hanem a saját világlátása és művészi célja számára alakított belőle az anyagformáláshoz leginkább kézreálló szerkezetet. Faulknernél a monologue intérieur eluralkodása nem egyszer a világ szolipszista látásának kifejezésévé általánosult; míg Szabó Magdánál ellenkező szemlélet kifejezési eszközzé lesz. A valóság relativitása büvölte meg őt is (s vajon nem az átmeneti

korokra jellemző-e, hogy az addig szilárdnak és változhatatlannak hitt, látszólag mindenki számára egyazonos valóság felbomlik, szubjektív mozaikokra hullik, melyek szöges ellentétességükben is hordozzák, sőt azon keresztül fejezik ki relatív igazságukat), de ez nem a realitás szolipszista negációja felé vitte, pusztán a valóság összetettségének, sokarcúságának szimultán látásához és kifejezési vágyához. A *Freskó* nemhogy kétségbevonná az objektív valóság felismerhetőségét, ellenkezőleg: a különböző tudatok közel egy pontra fókuszozott, relatív tükrőjátéka elsősorban arra szolgál a számára, hogy ezek szembesítésével, egymástkeresztesítésével komplexitásában hiteles módon fejezze ki a valóság objektív voltát, ragadja meg egyszerűsítés és durvítás nélkül azt a mindnyájunk által szinte naponta átéltényt, hogy a valóság sohasem olyan, mint amilyennek én vagy te látod, de a mi látásunk — valamennyiünk víziójának az interferenciája — igenis a maga objektív hitelességében fejezi ki a valóságot.

Éppen a valóság, az emberi, a társadalmi valóság megközelítésének, kimondásának a vágya tette, hogy ezeket az eszközöket Szabó Magda egy pillanatra sem próbálja öncélúan, valamilyen aberrált pszichológia szolgálatában alkalmazni; hogy regénye módszerében és kompozíciójában egyaránt kétségtelenül törekszik felhasználni a modern nyugati regényépítés eredményeit, de sosem válik szolgáló másolójává azoknak. Ennek egyik legjobb bizonyítéka, hogy sem hősválasztásában, sem alakjai zömében nem téved a lélektani különbségek — aberráció vagy beszűkült tudat — vakvágányára, amely oly sok érdekes művészi kísérlet eredményességét korlátozza nyugaton; hogy a gondolkodni és következtetni képes, logikus, intelligens elme működése, a világnak ezen keresztül való tükrözése érdeklí legelső sorban. Rendkívül megnyugtató ez a higgadt és eltökélt állásfoglalás a ráció mellett — irodalomban és társadalomban, amely együttjár azzal, elválaszthatatlan része annak, amit a regény társadalmilag általánosságban is kifejez: hogy a Máthék, Décsyk és Kunok világán keresztül nézve is a jelen világa egy szebb és tisztább emberi jövő ígérteit hordozza, mint az, amiből ezek az alakok kinőttek — még akkor is, ha a jelenben sok a szenny és a felháborodásra ok, még akkor is, ha ennek a rendnek sokszor a Máthé Árpád-féle krajcáros akarnokok a pillanatnyi házonélvezői.

Mindezek után próbáljuk elmondani, mennyivel több ez a regény, mint az „első regény” ígéréte? Tautológia és együgyűség lenne.

Nagy Péter

GUILLAUME APOLLINAIRE : VÁLOGATOTT VERSEK

Magvető, Bp. 1958.

Régóta vártunk ilyen bőséges magyar Apollinaire-t. Mióta nem lehet hozzájutni Radnóti és Vas közös könyvéhez, Rónay Apollinaire-fordításaihoz! Az új kötet átveszi Radnóti fordításait, Rónay és Vas régi fordításaikhoz újakat adnak, és Somlyó György csatlakozik hozzájuk.

Gera György válogatása szerencsés és bőséges. Nem a kötözködés, hanem az Apollinaire-rajongás mondatja velünk, hogy szívesen olvastuk volna a kötetben az *Oniro-critique* Orkenize-románcát, a *Bestiaire* még egy-két darabját — pl. *Écriveisse*- vagy esetleg a *Mamelles de Tiresias* irodalom-politikai jelentőségű prólogusának egy részletét is. Másrészt Jékely Zoltán és Kálnoky László szép fordításait is bevehette volna a kötetbe. Gera utószavát már inkább illetheti bírálat. Szereti és ismeri „hőstét”, pár oldalas vázolata azonban csak hangulatkeltésre ad alkalmat, nem elmélyült jellemzésre. Tömörített arcképet rajzol az élet fejedelméről, a művészet előőrseről, a szellemi tudás alkimistájáról, színváltóan és emelkedetten. A szűk helyen még arra is futja erejéből, hogy Apollinaire hagyományörző és útkereső szándékainak párhuzamára rámutasson, és Verlaine, Villon nevével hatástörténeti izelítőt is adjon. Tömörítenie kell s így viszont csak félmondatban utalhat a költő családi odisszejára, még ilyen mértékben sem a megélhetésért vívott harcára, irodalom-politikai küzdelmeire, költészetének kapcsolatára a képzőművészettel és nemcsak a képzőművészekkel, és még rövid elmefuttatást sem olvashatunk költői fejlődéséről. Gera elkövet egy tárgyi tévedést: Apollinaire több színpadi művet írt, mint kettőt. A *Mamelles de Tiresias*-t Gera is említi — másodikként vajon a fantasztikus *Couleur du Temps*-ra vagy *Casanova* c. vígjátékára gondol? Az *Homme sans yeux et sans oreilles*-en kívül sem André Salmon által a rádióban bemutatott színműveiről (*Le marchand d'anchois*, *La température*), sem drámai zsehgéjéről, *A la cloche de bois* (1898)-ról nem feledkezhetünk meg.

A fordítók közül Radnóti ragad leginkább magával. Apollinaire melódiája, bája, festőisége, közvetlensége, izgatott és izgalmas mindennapisága mind benne él az ő fordításaiban. Különösen a modern szemléletű — kubista, szimultanista — rimes és rimtelen szabadversekben remekel. Pedig négyük közül ő a legkevésbé szövegűhű, számára a költőiség, a hangulati varázs átmentése a lényeges. Radnóti nemegyszer ún. magyarzó fordításokat csinált; La Fontaine-fordításai-

ról szólva fejtette ki, hogy a gondolati hűség kedvéért odaillő kifejezésekkel, de főként jelzőkkel toldotta meg az eredetit. Ez a hatágú csillag *égi sápadt* — olvassuk az *Égöv*-ben, s e jelzőknek nyomuk sincs az eredetiben, akárcsak a következő sor légkörteremtő határozójának: És a kollégium kis templomában térdepeltek hajnalig *meredten* (25.). De nemcsak határozókkal, jelzőkkel élénkíti, hanem hozzátévesz a szöveghez igéket, egész kifejezéseket is: *Égöv (Zone)*: „Végül is unod e régi világot *csupa rom*”; „A gépkocsik is ódonak *zörögve futnak itt elébed*”; „Nagy emberek arcképe *bong* s ezer cím *döngicsél*”; (23.) „... és kürtként *harsant felém*”; „... *ringatja rejti Párizs*”; (25.) „E nevetés szikrai csillantják fel életed *tavát s mélységeit*” (29.); „Egy leydeni diákkal kell majd összeházasodnia s *előre unja*”; „... mindazért mi rémit s *benne hánytorog még*” (33.); „Remélik hogy sok pénzt keresnek majd *ó kába terv* Argentínában”; „Megállsz egy alja bár előtt egy pult előtt *mit sikos lé mocsok véd*” (35.); *Az éji szél (Le vent nocturne)*: „Mint szűzek aggok és költők s *akár a szikla* ... keselyű csap le majd *alvó galambjaikra*” (123.) stb. Nemegyszer a rim kedvéért kerülnek ezek a betoldások a szövegbe, lehet miattuk elmarasztalni vagy dicsérni Radnótit, de el kell fogadnunk, mert egy kiváló költő meggyőződéssel alapuló esztétikája áll mögöttük. Az ő Apollinaire-e színesebb az eredetinél; a franciában „A hegy függőleges falán a testes árnyak” csak „nőttek és zsugorodtak hirtelen” (*grandissaient*, s *abaissaient*), Radnótinál „Főlláltak néha majd guggoltak csüggeteg” (105.). Ezt a füstmilános ízű szabados megoldást mégis el tudjuk fogadni, mert a francia nyelv természetes festőiségét pótolja a pittoreszk szemlélet. A színeket ritkább szavakkal is tüzesíti: „Mikor Suger soványan *loholt* a Szajnaparát” (*Saint-Merry muzsikusa*, 237.) „se hátait” helyett. Néha barokkos, cikornyás, mint pl. a *Délen (Vers le sud)* címűben. Apollinaire dallamvezetését olyan fontosnak érzi, hogy a mondatot összerázza és újból öszerakja, csakhogy a melódiát megőrizze: Attys Attys Attys charmant et débraillé — C'est ton nom qu'en la nuit les efles ont raillé: Attis Attis Attis illetlen s tiszta báj — Téged csufolnak ők nevedtől zeng a táj (*Az éji szél*, 123.). Milyen kitűnően adja vissza rimértékű szavak evokatív erejét: Et tu recules aussi dans ta vie *lentement*: S hátrálsz, te is az életbe vissza lassan s *andalogva* (*Égöv*, 30—31.). Főként a *Calligrammes*

korszakra jellemző, de már az *Alcools*-ban előforduló szélessodrú szabadversek fordításában a mondatszerkezet feloldásával érzekelte a modern élet izgatottságát: Tu regardais un banc de nuages descendre: Egy vastag fellegrajt figyeltél ép alászállt... (Az *utas*, 100—101.). A feszült hangulatot posztpozitív szerkezettel érezteti: Et le bruit éternel d'un fleuve large et sombre: Zúgott egy nagy folyó örvényes és sötét volt (Az *utas*, 102—103.). Viszont fölöslegesen nyújtja meg az *Égöv* ugratott alexandrinusait néha majd kétszeresükre. Radnóti hűtlen hűsége tehát műfordítói esztétika kérdése, és nem szövegnehézség a szülője. Féltreértése szinte nincs is, csak „ki elhitte már eszméit néha-néha” sorban kellene „elhitette” (Egy szép *vörösszókéhez*, 315.), és kár, hogy a *Saint-Merry muzsikusa* derekán „fuvolaszó” helyett „dallam”-ot emleget, hisz ez a vers leitmotívja — nem véletlen, hanem éppenséggel jelképes a befejezése is: „Fuvola hangja száll s elfoszlik arra távol” (241.).

Rónay Györgynek több szép Apollinaire-fordítása van, amely a kötetben nem szerepel. Kimaradt az *Égöv*, a *Mirabeau-híd*, a *Kikerics*, a *Klotild* és a *Költőtáncosok* fordítása — ezeket Radnóti, ill. Vas tolmácsolásában olvashatjuk. Kárpótlásul nem kapott hasonlóan érdekes fordítói feladatokat; talán az *Alkony* és a *Lou-m hadd beszéljek újra neked* kivétel többé-kevésbé. Rónay fordítói alapelve, gazdag és nagyszerű műfordítói múltjának tanúsága szerint, a gondolat, ill. szövegűség. Apollinaire-jének minden asszociációja vagy nyelvi ötlete hiteles. A Rosemonde nevű lányról szóló versben híven adja vissza a szójátékot: Puis lentement je m'en allai — Pour quêter la Rose du Monde: S már mentem is tovább hogy a — Világ Virágát megkeressem (144—145.). Fordításainak költsége mindig az eredeti gondolatból nő ki: Frolée par les ombres des morts — Sur l'herbe où le jour s'exténue — L'arlequine...: Hunyóban a fény a gyepen — Borzongatja a holtak árnya — Arlekinát... (Alkony, 70—71.). Egyetlen tévedése: az Annie Playden-t visszafajó *Cors de chasse* a költő gyógyíthatatlan sebéről vall: Je me retournerai souvent. A „Még visszanezék néha rád” inkább könnyelmű ficsúrt juttat eszünkbe (186—187.). Rónay fordításaiban az vitatható, hogy a nyelvi leleményt hébe-hóba alárendeli a gondolati hűségnek, és szövege feszebb a már eleve dallamosabb franciánál. Pl. *Cors de chasse*: Passons passons puisque tout passe: „Gyérünk minden lét vége nemlét”. A francia csupa melankólia, a magyar moralizál. Legszébbek a *Lou-m hadd beszéljek újra neked* és a két „rhénane”, a *Rajnai éj* és a *Május*.

Különösen a *Rajnai éj*ben tud oia an érzelmi töltést adni a szavaknak, hogy maradéktalanul visszafénylik az eredeti nyelvi pompája. A népdalszerű *Május* fordításában csak azt sajnáljuk, hogy éppen a népköltészeti versindítást elejtette: Le mai le joli mai...

Somlyó György fordításai igen pontosak. Általában törekszik arra, hogy eredeti leleményt leleménnyel adjon vissza. Legsikerültebbek szabadversfordításai. Egy-két megoldása azonban mesterkéltné: „Ahogy a messziben jajong” (311.) nyilván „a távolban jajong”; az ismert ördög veri a feleségét szólás helyett értelmetlen „... az ördög — Feleségét veri az ördög hitvese” (141.) és indokolatlan a „beau ciel”-t is „lány ég”-nek fordítani (331.). Apollinaire fitogtatja erudícióját, és Somlyót egyszer be is csapja. „O maisons dans la nuit o lits pleins de rales — De la mort des amants du bonheur des époux — Punaise au ciel du lit simulant une étoile — Et la bête a deux dos qui se tâtaient le pouls;” magyarul: „Ó házak éjszaka Ágyak hol fulladozva — Hörgnek holt szeretők s boldog férj-feleség — Csillagot mimel az ágy egén a poloska — S a duplahátú vad most gyűjti erejét” (378—379.). A fordítás szerint a poloska a „duplahátú vad”, holott ez Shakespeare-reminiscencia, és a szeretkező párra céloz. Somlyó néhány formai elgondolásával nem lehet egyetérteni. Nem fordít gondot a him- és nőrimek következetes visszaadására, de még sajátosabban bánik az alexandrinussal. A magyar műfordítás hagyományai és a magyar verstan természetes követelményei szerint a francia alexandrinust jambizált változatban szokás fordítani. Somlyó az első hémistiche-t (fél-alexandrinus) gyakran hangsúlyos formában tolmácsolja, a másodikat viszont időmértékesben. Ez csak kivételként fogadható el, egyébként disszonancia, ritmikai képtelenség. Pl. „Egy felrobbant akna harc közben kint a fronton”, „Az egész világot véremmel öntözi” (351.). Nemegyszer a szabadversek sorait is a franciától eltérő lélegzetvételre szabja, pedig a szabadvers maga módján épp oly szigorú forma, mint a költött. Apollinaire itt-ott váratlanul bedob egy alexandrinust a szabadversbe, de Somlyónál ennek is ritkán van visszhangja. Pl. „Tapis qui ont des plis qu'on ne défera pas”: „Soha ki nem simítható redőkkel” (243—244.). Legkevésbé sikerültek Somlyó *Bestiaire*-fordításai. A szellemes állatportrék francia szövegének szomorokák bája elvész, költsége ellaposodik. „Mint elefántivort, az ajkam — Is drága kincset rejteget” (7.); „Hogy olykor újongok ördömben” (13.); nehézkes sorok. Végül: az *Il y a*-ból kimaradt egy sor fordítása: „Il y a une batterie dans une forêt.”

Apollinaire verseinek két alaptípusa van: egyik a játékos-melankólikus chanson, a másik a szélessodrú, rendszerint kötetlen formájú, modern témájú vers. Az előbbi főként az *Alcools*ban (1913), az utóbbi a *Calligrammes*ban (1918) és posthumus kötetekben fordul elő. A német Rheinlied-ekre emlékeztető, nyelvi és gondolati ötletekben bővelkedő „chanson”-ok Vas Istvánban kitűnő tolmácsot kaptak. A *harangok*, *Loreley*, *Ünnepély*, *Egy csillag bűnata* remeklések. Apollinaire művészetének irizáló szépsége, továbbzengő muzsikája benne van az ilyen telitalálatokban: „Mes yeux ce sont des flammes et non des pierreries — Jetez jetez aux flammes cette sorcellerie”: A sze-, mem lánggal csillogó nem holmi drágakövel — A lángra csak a lángra a férfibüvölővel” (152—153.). Ezek Vas régebbi fordításai, az újabbak egyike-másikában leiterjakabok akadnak. A *megcsalt szerető éneke* cím vitatható. A vers műzsája, Annie Playden, ahogy ezt újabb Apollinaire-kutatók, L. C. Breunig és R. Goffin, kimutatták, sohasem érzett szerelmet a költő iránt, inkább menekült az egzaltált fiatalember nyugtalanító szerelmi kitöréseire elől, s így még inkább beszélhetünk Apollinaire szeretetlenségéről, mint felszarvazásáról. Ilyen értelemben fordítja Radnóti „le pré mal fleur”-t „halnikészülők” rétnék (69.). De ez egyéni felfogásnak is tekinthető. Apollinaire homályos költő, nehéz magyartani. *L'ermite* c. versében a szentek jelzője „ácméres” — a magyar sor: „A minden szenteket kérlelem én hiába.” Az *aémère* görög szó és „naptalan”-t jelent: azokra a szentekre vonatkozik, akiknek halála napja nem ismeretes, nincsenek benn a kalendáriumban. (Marie-Jeanne Durry szövejtése, *Guillaume Apollinaire: Alcools*, Paris, Société d'Édition d'Enseignement Supérieur, 1956, t. I. 165.). Ez a remete tehát nem „minden szentek”-hez, hanem a naptalan szentekhez, sőt, a zugszentekhez imádkozik. *La Chanson du Mal Aimé*. Ha a Szultán „Seigneur éblouissant”, az hasonló játékos-sággal „fényesség nagyúr”, — a „Ragyogok mondhatatlanul” nem illeszkedik az ironikus szövegrészbe. A zaporozsjei kozákok levelében a szultán különböző ocsmányságokkal titulálják: Szörnyű álmoknak hosszú lánc — Te török hal rothadt feje, — majd, helyesen; Lándzsára szúrt szem; a „Szemeket tépelt ki a lándzsa” úgy hangzik, mint egy krónikás közbeszólása (52—53.). „*Tes richesses garde les toutes*”, tartsd meg minden kincsed, üzenik a kozákok a szultánnak. Vasnál: A boldogságod magad edd meg” teljesen indokolatlan (52—53.). *L'hiver est mort tout enneigé — On a brûlé les ruches blanches — Dans les jardins et les vergers*: A tél már meghalt havasan — a fehér fodor

mind elégett — A gyümölcsösben. . .” „*La ruche*” azonban kaptárt is jelent, és itt a kaptár kifüstöléséről van szó, — egyébként ez a contextusból is kivehető (58—59.). „*Des quatre vents*” magyarul: mindenfelől, a világ minden sarkából, — Hugo egyik verseskötete „*Les quatre vents de l'esprit*” helyesen: A szellem égtájai. Vas szó szerint fordítja: *Ou les quatre vents s'agenouillent*: A négy szél térden örködik (62—63.). „*L'orgue de barbarie*” kintorna, verkli. A fordító miért teszi hozzá: „Kintornák barbár orgonások” (67.). *Clotilde: L'anémone et l'ancolie — Ont poussé dans le jardin*: A kökörösín a harangláb — A kert mélyén felszőkött”. Legtöbben csak növénytani könyvből ismerik a harangláb nevű virágot, itt félreérthető is; boglárka jobb lett volna, vagy más félreérthetetlen növény, melyet rim és ritmus megenged (90—91.). *Cortège*. „*Les vaisseaux des armateurs*” hajótulajdonosok, és nem műkedvelők hajói. Feltételezzük, a fordító sajtóhibás kiadást használt (94—95.). *Marzibill*. Ha egy lotyó a babájáért „se mettait sur la paille”, akkor bizony tönkrejutott érte, s már nemigen „flangál elveszve”. Pedig milyen szép, szélemes ugyanennek a fordításnak a befejezése: *Leurs yeux sont des jeux mal éteints — Leurs coeurs bougent comme leurs portes*: „Szemünkben bujkáló tüzek — Ajtajuk szívük sose tétlen” (98—99.). *Le Larron*. „*Le jars*” az Eckhardt-szótár 885. lapján „zsargón”, de „gúnár” is. Föltehető, hogy Apollinaire ugyanabban a sorban pávak után inkább gúnárookra gondolt. Vasnál: „*Et l'angoisse rauque des paonnes et des jars*: „Nőstény-pávák rekedt félelme zsargonok” (116—117.). „*Les cadences plagales*” a gregorian-énekekre utal, s ez ébresztene is gondolatot az olvasóban — a „plagális ritmika” semmit (118—119.). 1909. „A ruhája csak vállig ért”. Az eredetinek csak kerek dekoltázsa volt: *Elle était décolletée en rond*. A sor ismétlődik, s akkor a fordítás ötleletes: „A karja válla meztelen” (172—173.). *O ma jeunesse abandonnée. Un froid rayon poudroie et joue — Sur des décors et sur ta joue — Un coup de revolver un cri — Dans l'ombre un portrait a souri*: „Hideg sugár porozva játszik — Diszkekre s arcodra világít — Pisztolylövés egy hang zokog — Arckép homályban mosolyog.” Diszletekről és nem diszkekről van szó. *Vici que s'en vient la saison — Des regrets et de la raison*: „Új évszak áll be hirtelen — A megbánás az értelem”. „*La raison*” itt józanság és nem értelem. 208—109.) *Chant de l'horizon en Champagne*. A „*drôle de guerre*” vagy „*la guerre est drôle*” kifejezés „fura egy háború”-t jelent, semmi szit alatt nem lehet így közvetíteni: „A háború merő vidámság” (273.). *Pointe-t-il des nez*

de lapins — Comme l'euphorbe verruquée: nyúl-pofák meredeznek, mint a csomós kutyatej. A fordítás meglepő: „A célban mint nyúl-pofák — Csomós kutyatej összebújva” (276—277.). *Je pense a toi mon Lou.* „Tüzérek árnya száll fürgén s nehézkesen” *Les canonniers s'en vont dans l'ombre lourds et prompts.* Helyesen: Ormótlanul és gyorsan vonulnak a tüzerek a homályban (334—335.).

Vas Istvánnak mély Apollinaire-élménye van. Észreveszi Apollinaire nyelvi teremtő erejét, a stílus oldottságát, melyet csak külsőségesen fejez ki a szakozatlan, központozatlan kompozíció, és szükségét érzi, hogy a magyar megfelelőjét kialakítsa. *La Chanson du Mal Aimé. Pour son baiser les rois du monde — Seraient morts les pauvres fameux — Pour elle eussent vendu leur ombre.* Milyen árnyaltan, sajátos mondatfűzéssel érezteti a fordítás az eredeti nosztalgiját: „Eltűrnék szívesen haláluk — Eladnák érte árnyukat — Földi szegény híres királyok” (46—47.). Apollinaire stílusa, a mondatszerkezet felbontása ellenére is, mindig logikus, világos. Vas Istváné nem mindig. „Egy damaszkuszi

hölgyülep — A szívem epp akkora nékem” olyan különleges szívnagyobbodást fejez ki, melyről a francia nem tud, és tragikomikusan kb. csak annyit mond: A szívem oly nehéz, mint... (59.). *Le Larron* kórusának felindultsága — *Il pleure il est barbare et bon pardonnez lui* — magyarul töredezett és értelmetlen: „Sir barbár jószívű adjatok hát kegyelmet” (110—111.). A következő francia sor gyönyörű: *Je confesse le vol des fruits doux des fruits murs.* A sóvárgás fizikai feszültségét érezni a szavakban. A fordítás magyarázatszerű. „A szép gyümölcsöket elloptam igenis” (uo.). A hibák kijavítása egy következő kiadásban csak fokozná Vas egyébként stílári és szemléleti tróville-okban gazdag fordításainak értékét.

A kötet ellenőrző szerkesztője Réz Pál. A könyv kiállítása nagyon szép, de tudományosságához a fordítások egyenletes színvonalán, részletes tanulmányon kívül jegyzetek is hiányoznak. Miért nem tüntetik föl, hogy a burkolót Max Jacob rajza díszíti?

Rába György

MÁNDY IVÁN NOVELLÁIRÓL*

Egy lazaserkeztű, erős hangulatokat magabazáró regény (*A huszonegyedik utca*, 1948), két kisregény (*A csöszház*, 1943, *Francia kules*, 1948), néhány ifjúságnak szóló könyv és két novelláskötet (*Vendégek a Palackban*, 1949, *Idegen szobák*, 1957) — ennyi Mándy Iván közel két évtizedes írói pályájának kötetekbe gyűjtött termése. Első novelláival a második világháború éveiben jelentkezett először a folyóiratok, a *Tükör*, a *Híd*, a *Diárium*, az *Új Idők* hasábjain és a napilapok elbeszélés rovataiban.

Egyetlen nagyobb lélegzetű regényén, *A huszonegyedik utca* lapjain kallódó, éhező és ügyeskedő bohémek, a képzelet világába menekülő és a fantázia segítségével saját külön „mitológját” teremtő pénztelen fiatal emberek vonulnak át. Mindannyian az élet sivárságától szenvedő, de a reménytelen prózaiságból egy percre sem szabaduló emberek. Sorsukat nem az összefonódó és egymásbabonyolódó szálak kötik össze, hanem az érzelmi, hangulati villanások: a közös szenvedés pillanatnyi megérzései. Tengődő életmenetükben az aktivitás ereje ismeretlen fogalom. A magány érzése és a társatlanságtól való menekülés hozza őket egymással rokonságba. Az egész művön fő moti-

vumként vonul végig a *magányélmény*, a lazakötésű regény részleteit, tájait, figuráit ez a fojtó érzés zárja harmonikus egységbe. Menthetetlenül egyedül vagyunk: ez a regény lírai magja, az életről szóló vallomása és ítélete, létrejöttének ezermélti forrása és végső kicsengése. Mint a parabola végtelenbefutó két szára, úgy távolodnak el egymástól egy-egy pillanat mágikus közelségéből szülők, gyerekek, barátok és szerelmesek. A reménytelen emberi kapcsolatokért a környezetben keresnek kárpótlást: lélekkel telnek meg a bútorok, mint Tóth Árpád impresszionista lírájában, az *utca* szinte mítikus jelképpé nő.

A huszonegyedik utca némiképpen összegezője és kulcsa Mándy Iván fiatalkori írásainak, írói pályája első évtizedének. A novellák mélyén ottlapuló líraiság a regény lapjain még fő szólam volt. „Harmincéves koráig majdnem minden író lírikus” — írta egyszer Kosztolányi. A regény egésze fényt vet az egyes novellák kevésbé fontosnak látszó motívumaira is, az egyes mozzanatok a regénnyel kapcsolatba kerülve mélyebb értelmet, nagyobb távlatot kapnak. Mándy fiatalkori novelláinak (az olvasó a *Vendégek a Palackban* c. kötetben találja összegyűjtve ezeket az írásokat) érzelmi és hangulati

* A szerző e cikkben elsősorban Mándy Iván két évtizedes írói pályájának *fejlődésrajzát* kívánja felvázolni. (Szerk.)

telítettsége ugyanebből a gócból, ugyanebből az emberi fájdalomból származik. Visszatérő novellatémái a magukramaradt öregedő anyák, a társtalán csavargók és a reménytelen szerelmesek szomorúsága. De a reménytelen szerelem Mándy prózájában más jelent, mint a hagyományos irodalmi szóhasználatban: nem viszonzatlan szerelmet jelez, hanem egy még reménytelenebb állapotot. Egyik legszebb novellája, a *Kosztos vendég* egy kezdődő szerelem története. Mint a fényreszomjas növény a Nap felé, úgy fordul egymáshoz, olyan boldogságéhesen a novella fiatal filozoptere és villanószépségű Péchy Ágnese, hogy aztán az élet ridegségének első fuvallatára újra magabazáródjon mindkettő. A társtalanság élményének kifejezésére alakította ki az író figuráinak — gyakran visszatérő és néhol már karikatúrává élezett — *párhuzamos monológjait*, azokat a különös dialógusokat, amelyek nem igazi párbeszéd. Két ember összekerül, a váratlan találkozás mindkettőből kihozza saját baját-bánatát, de a két ember mondanivalója csak úgy-ahogy kapcsolódik össze, nem is nagyon figyelnek egymás szavára, mindkettő a magáét fújja.

*

Ha az emberi magány élménye gyakori ihletője maradt is a *novellairó* Mándynak, és ha novelláit át is szövi valami rejtett és visszatartott líraiság, elbeszélései sohasem olvadnak híg érzelmességbe. Az ellágyulástól már spontán humora is megővja, ironizáló hajlama. A *huszonegyedik utcában* is találkozzunk már néhány plasztikus figurával, a regény többi alakja, az érzelmek és hangulatok sokszor bizony testetlen ködlovagjai között. Az élehetetlen-esetlen biztosítási ügynök alakjára gondolunk elsősorban, a versket író, savószínű Komlóthyra és ellenpárjára és barátjára, Borsosra, az erőszakos, sokat dolgozó „újságíró-kulira”. Novelláiban meg éppen nincs hiánya a hiteles és érdekes figurákban, a kitűnő emberlátásra, éles szemű megfigyelésre valló alakokban. A társadalom margóján élő elesett emberek, a városzéli csavargók, az irodalmi élet legelső régióiba szorult félírók és bohémek gazdag arcképsora állítható össze Mándy Iván elbeszéléseiből. Novelláinak környezete, légköre annyira intenzív és átél, és a miliő olyan erős ismertetől tanúskodik, ami egy vérbeli realista, vagy éppen naturalista számára is elegendő lenne. Mándy emberábrázolása sem idegen végső soron a realista hagyományoktól, ő is az emberi karakterek legjellemzőbb jegyeit keresi és emeli ki, de figuráinak reális vonásait az alakok jellembeli kinövéséi irányába rajzolja tovább, gyakran meg éppen a

groteszkbe hajló vonásokat hangsúlyozza novellahőseiben.

Előadásmódja viszont látszatra erősebben szakít a tradíciókkal. Különösen a mi irodalmunkban, ahol Jókai, Mikszáth, Móricz és Móra kényelmesen hőmpölygő anekdotikus prózája, meseszövése annyira kedvelt és szinte kötelezőnek látszó norma volt, szokatlanak tűnhet Mándy Iván kihagyásos, áthidaló, gyorsmenetű, de ugyanakkor erősen vizuális hatásokkal dolgozó prózája. Tíz éve leírtuk már egy kritikában, hogy egy írónk stílustechnikájára sem hatott olyan döntően a film, mint Mándyéra. Egy-egy képpel bonyolult lelkifolyamatokat, emberi relációkat, eseménytöredékeket vetít vissza. A cselekmények folyamatából csak a leglényegesebbet vetíti az olvasó elé, olyan gyors kép váltással és gyakran színtérváltoztatással, mint ahogy a film jelenetei peregnék a néző szeme előtt. Ez a stílus az olvasó cselekvő és figyelmes közreműködését kívánja meg. Mándy Iván már pályája kezdetén kialakította ezt a technikát, tehát egy olyan korban, amikor a polgári regények átlaga az aprólékos lélekelemzés, a részletekbevesző pszichológizálás gondjával és veszélyével küszködött. Erősen egyéni előadásmódjának kialakulásában alighanem ez a korjelenség is inspirálhatta, de bizonyára a film közvetlen hatása is jelentős lehetett a húsz-harmincas években Pesten felnövő írónál.

A kihagyásos, áthidaló előadásmód említése nyomán önként adódik a kérdés: a konvenciókkal szakító író prózája érintkezik-e a század formabontó törekvéseivel? Mándy Iván indulásának időpontja ebben a vonatkozásban igen szerencsés irodalomtörténeti „pillanat” volt. Neki már nem kellett végigvonulnia a formabontó iskolák labirintusain, de módja volt tanulni ezektől az irányzatoktól. Itt elsősorban arra gondolunk, hogy Mándy is felhasználja az ösztönös asszociációk, a féliggondolt gondolatok, villanásszerű megérzések sokszor a lényegre utaló, erős hangulatiságát: „Hirtelen fölrebbent a szeme, és egy nyurga alak állt előtte. Az idegen mögött, a ház falán már felgyulladt a villany, és ezzel a kert megváltozott. Kocsikat lehetett érezni a kapu előtt, vendégekkel, a kertben pedig több asztalt.”

*

A *Vendégek a Palackban* megjelenése után több kritika a társadalmon kívüli, kallódó elemek, a két világháború közötti pesti lumpenproletárok íróját vélte Mándy Ivánban felfedezni. Már első novelláskötete alapján sem lenne jogosult témakörét csak ehhez a réteghez kötni, de annyi bizonyos, hogy ebből az alig ismert, és lassan talán kiháló világból

hitelesen megrajzolt alakokat, érdekes miliőket sikerült művészi erővel megörökíteni. Ilyenfajta írásainak anyaggyűjtő helye a tizenöt-húsz év előtti Teleki-tér, az egykor legnagyobb pesti piac, falusi vásározók, pesti öszeresek, zsidóvándorok, kocsisok, alkalmi munkások, penge- és cipőfűzőárusok, munkanélküliek, csavargók, zsebmetszők és bevásárló pesti kispolgárok találkozóhelye (egy fiatal író számára nem a legrosszabb iskola!) — és a közeli cigánynegyed, a Mátyás-tér és környéke. A kötet egyik legerősebb hangulatú, legmegragadóbb erejű novellájában, a *Könnyező fukban* a cigányok máig meglehetősen zárt, nehezen kiismerhető világát olyan élményi erővel érzékelteti egy cigánylakodalom leírásában, hogy kedvünk lenne az író ábrázolásának néprajzi értékeiről beszélni, ha éppen Mándy Iván művészetétől nem lenne idegen minden etnografikus vagy naturalista dokumentumszerűség igénye. Nem az etnografikus érdekesség, és nem az exotikum vonzza ezekhez a figurákhoz, nem a (máig megírásra váró) pesti nagyvárosi néprajzhoz gyűjt arcképeket. Elbeszélései nem tézisnovellák, egy-egy novella írói programja látszatra nem több és nem kevesebb, mint megmutatni egy emberi arcot, egy emberi sorsot, az élet egy mozzanatát. De egy-egy külvárosi novellájának ihlető mozzanatai között mindig ott érezhető az a felismerés, hogy ezek a máról holnapra élő, tengő-lengő figurák, a figyelemre sem méltózt, a politika számításában nullát érő tényezők is *teljes emberek*, nekik is van érzelmi világuk, ha a nyomor és az élet bizonytalansága el is torzította legszebb vonásaikat. A *Könnyező fuk* nem a kitűnően megfigyelt és megrajzolt cigánylakodalom kedvéért íródott, hanem a szerelmes és bolond cigánylány, a szép Spinyóka fájdalmának megörökítéséért. Spinyóka szenvedése volt az ihlető pont, amely körül a novella kikristályosodott. Bármilyen elesettek is ezek a figurák, mindnek van valami szenvedélye vagy bolondériája, nem „szabályos” emberek. Az egyik, saját passzióból csökönyös elszántsággal keresi a válogatott csapat utánpótlását a külvárosi grundokon futballozó fiúk között, a másik nem tud szabadulni egy vágóhídra kísért beteg ló riadt tekintetének emléktétől és a nőért talán mind ölni tudna, mint Heltai Pali. A *huszonegyedik utca* külvárosi gavalérlja. Az olvasó néha azt kérdezi, az író felfedezése-e, hogy ezek a figurák is gazdag érzelemliválgallal megvert emberek, nem hajlik-e abba a végletbe, hogy nagyon is differenciált lelkialkatúnak rajzolja meg alakjait? Nem egy bonyolult, szubjektív életérzést másol rá ezekre a minden intellektus nélkül élő, vagy a kultúra hulladékain rágódó figurákra? Mándy novellafiguráinak művészi

hitele azonban eloszlatja ezeket az aggályokat.

A *Vendégek a Palackban* másik ihletkőre a második világháború utolsó hónapjai pesti zsidóüldözéseinek szomorú élménye. Három kitűnő novella idézi ezeket az időköt. Az emberi lélek belső viharait és apró rezdüléseit rajzoló író ezekben a novellákban jut leginkább kapcsolatba a külső világ, a farsadalom életének, a novellák születése jelenidejének eseményeivel. Ezekben az írásokban is az emberi sorsok belső drámája izgatja: hogyan formálódik, vagy hogyan roppan össze egy-egy élet az embertelen nyomás alatt. A *beszűgőben* egy nyílássá vedlő vénasszony természetrajzát írja meg, az *Arcok és árnyakban* egy „csillagos” ház életéből vett epizódban azt mutatja meg, hogy a rettegés érzése miként fordul át cselekvő gyűlöletté. A *Polgárokbán* — a három közül talán ez a legkitűnőbb — egy téveteg, a félelmekbe már belefáradt asszony tudatán tükrözötteti egy légiriadó és egy nyilasrazzia félelmes élményét.

*

Mándy Iván első elbeszéléskötetével kapcsolatban a „fiatalkori írások” emlegetése csak életrajzi értelmű lehet. A *Vendégek a Palackban* novellái sem voltak zsengek vagy ifjúkori kísérletek. Kiforrott, erősen karakteres író mutatott már első novelláskötete is. A tavaly megjelent új novelláskönyv, az *Idegen szobák* alapjában nem módosítja az első kötet nyomán kialakult képet. Persze a két kötet megjelenése között eltelt nyolc esztendő nem maradt nyomtalanul Mándy írói fejlődésében sem.

A két kötetből némi pályakép, az író fejlődésének útja is kirajzolódik már. (Kár, hogy a kiadó nem jelzi a kötetben az egyes novellák megírásának dátumát.) Éppen a kötet címadó novellája, az *Idegen szobák* mutat rokonságot az író első periódusának írásaival, a *huszonegyedik utca* erősen lírai (néhol már majdnem érzelmes), a valóság elemeit egy zárt, artistikus világba emelő tendenciáival.

Az író fejlődésének következő rétegéből valók a külvárosi környezetben játszódó novellái (*A Jéher város, Dinnyevők, a Fagyaltosok, az Egyérintő*). Különösen a két utóbbi erőteljes írás. Egy fagyaltos két társával elindul, hogy megfizessen a részeg csavargóknak, akik megverték a Ludovikakertben. Ahogy közelednek a tett, a megtorlás színhelyéhez, erőt vesz rajta a félelem. A két kis csoport — fagyaltosok és csavargók — összecsap, a fagyaltos szörnyű félelmében akaratlanul és szinte észrevétlenül megfojtja egyik ellenfelét. A másik novellában két

suhanc *egyéríntőt* játszik a téren. Játék közben egyik társuk a felbújtó ajánlatát hozza: magasnak ígérkező jutalom ellenében öljék meg a tisztítóst. Elvégzik az ügyet. Végül kiderül, korán volt a dolog, túl buzgók voltak, a felbújtó nem küld pénzt. A közvetítőt, a felbújtó megbízottját a két fiú felviszi a tér csúszdájára és azzal kinozzák, hogy újra meg újra lecsúsztatják, végül szinte félajuitan eleresztik. Aztán továbbjuttatják az egyéríntőt. Nem a gyilkosság ténye teszi igazán félelmesé alakjukat, hanem a nyugalom, ahogy újra játéka kezdenek. A novella ezzel a zárójelenettel válik borzongató, nagyvárosi *barbárok*-történetté. Mindkét novellának hibátlan a lélekrajza, példamutató az író anyagkezelésének takarékos gazdaságossága, ökonomiája, szüksézáví puritánsága. Még nagyobb rutinnal oldja meg legsajátosabb élményköre egy-egy új feladatát. De talán éppen e novellák kiérlelt, tökéletes biztonsága tenné gyanakvóvá a kritikust az író fejlődése vonatkozásában, ha itt megállna Mándy.

Új kötete azonban éppen arról tanúskodik, hogy Mándy Iván ki tudja magát szabadítani abból a kísértésből, hogy önmaga epigonja legyen. Le tud mondani a jól bevált tematikai és formai variációk ismétléséről. Ennek szükségességét bizonyára tudatosan is érzi. A kötet egyik novellájában, a *Brancsban* mondja az egyik fiatal író novellista barátjának: „Úgy irsz Máдай, mintha negyvenöt óta nem láttál volna embert. Meddig nyúzódsz még a cigányokat, meg a téri biciklásokat?”

Ennek a törekvésnek egyik látható tünete hogy az író érdeklődése új témák, új területek felé tolódott. A fiatal író általában nemcsak lírai, de rejtőzködő is. Legsajátabb érzéseit távoli emberek nyelvére adja. Mándy ebben a kötetben jutott el ahhoz a réteghez, amelyet nyilván a legjobban ismer, a fiatal írók, művészek és az irodalomból élő ügyeskedők és dilettánsok témaköréhez (*Egy esküvő*, *Brancs*, *Homokos part*, és az első kötetből joggal átvett *Kosztos vendég*). Természetesebb, fesztelenebb, kevésbé kimerített ezekben az írásokban, mint alvilágikülvárosi történeteiben. Régebbi írásaiban még kötötte valami iskolás hagyomány, hogy a novellát drámai eseményre kell kifuttatni (gondoljunk energikus novellazárásaira, gyakran gyilkossággal végződő elbeszéléseire).

Az új kötet legjobb és legfrissebb darabjainban szinte nem érezni az író alakítót, az anyagot a műfajszabta keretekbe rendező kompozíciós törekvéseinek nyomát. A hagyományos novella merev kötöttsége felazult Mándy újabb írásaiban, és ez a feloldódás a valóság természetesebb és közvetlenebb beáramlását tette lehetővé. Hasonló jelen-

ség volt megfigyelhető Möricz utolsó elbeszéléseiben, a Csibe-novellákban éppúgy, mint Nagy Lajosnál a negyvenes években megjelent, néhol már kisregényé bővülő kitűnő elbeszéléseiben. A hagyományos novella felazulása Mándy esetében sem jár együtt az elbeszélés széttördelésével, részkrebomlásával. Minden novellája zárt egység, de nem annyira a cselekmény drámaisága fogja össze újabb elbeszéléseit, hanem inkább a hangulat összetartó ereje.

A *Brancsban* kiérezhető önróniával egy novellistát szerepeltet Mándy, akiről barátai azt mondják, hogy semmi érdekes sem történik soha a figuráival: „Egy ember bemege a kocsmába, kijön a kocsmából. Vagy két gyerek labdázik és a csősz elkergeti őket. Ilyen csodálatos dolgok jutnak az eszébe.” Legújabb írásaiban még tovább jut az eseménytelenség, a szürkeség témáinak felfedezésében. Az egyik novellában a ruhatárosnő egy ellopott kabátot keres végigkóborolva az utcákat a hamis nyomravezetők csapdájába kerülve (*Utcaik*), a másikban egy magányos öregasszony két fával „beszélget” (*Fától fáig*), egy harmadikban kisdiákok mászkálnak az utcán és színházat rögtönöznek egy járdaszélre rakott divány körül (*Kék divány*). Mind „érdektelen” emberek, életük szürke és eseménytelen, még a nosztalgiai is csak filléres örömök. De Mándy novelláiban fényt kap a szürkeség és dinamizmussal telik meg a legeseménytelenebb pillanat.

Még mindig érdeklődéssel fordul a kallódótengődő figurákhoz (*Ügynök a kórházban*, *Szoba a harmadikon*), a társtalan magányosokhoz (*Tükrök között*, *Fától fáig*). Egy változó, alakuló, vajúdo korszak talajrezgéseit a belső világgal küszködő figurái is megérik, a történelem sodrásából valami eljut ezekhez is.

Az író rövid utószava zárja a kötetet. Pályájának legkezdetét idézi fel, nem csekély önróniával az első lépések hagyományos esetlenségét, szorongó bizonytalanságát. Azokat az utakat, amikor első kéziratait vitte Schöpflin Aladárhoz, kezdő írók puritán, szüksézáví felfedezőjéhez és azt a délutánt, amikor végre Schöpflin elfogadta egyik elbeszélését. „Cipeltem tovább a kéziratokat. Utam a Mátyás tértől az Egyetem utca sarkáig. Közben a József utca és a Károlyi kert. Ez volt az életem, ezt hurocaltam magammal. Ismertem minden kis üzletet, kapualjat. Lassan, észrevétlenül fölszívtam magamba ezt a városrészt.” Az emlékek idézése közben írói önvallomását is kimondja: „Dolgozni kell — nincs más. Meg hűnek maradni ezekhez a sokat szenvedett terkekhez, utcákhoz.”

Vargha Kálmán

Magvető. Bp. 1957. 516 l.

Az Arany János-jubileumi évet jobbra részletpublikációkkal ünnepelte meg irodalomtörténetírásunk. Ha nem számítjuk Riedl Frigyes híres könyvének újból való kiadását, a megjelent művek Arany Jánosnak nem annyira a költészetét vizsgálják, hanem inkább pályája egyes, eddig kevésbé megmutatott oldalaira vetnek világosságot. Gergely Pál gazdag és eddig ismeretlen anyag alapján Arany akadémiai főtitkári működése területén tett igen jelentős felfedezéseket, Hegedűs András Arany János tanári munkásságáról írt sok hasznonyal forgatható kötetet a már ismert tényeket sikerült összefoglalásban nyújtva, és új, eddig kiadatlan anyaggal egészítve ki. Keresztury Dezsőnek az Arany János-képeskönyv elé írt szép tanulmánya is legalább akkora gondot fordít Arany emberi vonásainak felrajzolására, mint a költő megmutatására, és sikerülten értelmezi Arany egyik, nemegyszer félreértett törekvését, ti. az anyagi függetlenségért folytatott küzdelmét: a nagy költő kora viszonyai között a gazdasági önállóságban látta a költői függetlenség biztosítékát. A Rozvány-család emlékeiből előkerült adatok szintén Arany emberi portréjára vonnak új színeket.

Igy tehát az Arany János-év publikációiban valahogyan inkább az emberi mint a költői pálya került előtérbe, és ez talán nem is baj. Az olvasó, aki a mindennapok küzdelmes életét éli, így közelebb érezheti magához azt az Arany Jánost, aki a családi élet és a létfenntartást biztosító élethivatások — tanárság, főtítkárság — gondjai közepette éppúgy a leikiismeret és a példamutató emberség hőse, mint költészetében. Azt az Arany Jánost, aki éppolyan hozzáértéssel küldi tanár-kollégáinak, Gyulai Pálnak és Léva Józsefnek kitűnő módszertani tanácsait a magyar irodalom oktatásáról, mint amilyen mély esztétikai tudással fejti ki költői elveit íróbarátaihoz írt leveleiben.

Nem érezzük tehát, hogy ellentét lenne az övéi sorsát aggódó szeretettel figyelő családapa, az adott életpályákon helyét példamutató buzgalommal megálló jegyző, tanár, akadémiai főtisztviselő, a mindennapi életnek a kedélyt a költői ihlettel elvonó gondjai miatt inkább rezignált hangon panaszkodó művészember — egyszóval a leveleiben megszólaló Arany — és másrészt magának a költői termésnek, a műalkotásoknak a vallomása között.

Ezért érezzük hitelesnek Arany megnyilatkozásait leveleiben. Gyulainak küldött önéletrajzában, és ezért lehetséges éppen Arany

János esetében a költő saját nyilatkozataiból összeállítani az életrajzát. E nyilatkozatok amilyen szemérmesek, éppolyan őszinték is; beszámolnak nemcsak Arany életének legapróbb eseményeiről, de belső vívódásokról is, amelyeket a művészi igények és a sokszor fájdalmasan prózainak érzett életkörülmények keltettek a költő lelkében.

Mindebből következik, hogy D. Szemző Piroška eredeti vállalkozása éppen Arany János esetében sikerültnek mondható. Az eredetiséget hangsúlyoznunk kell, mert az ő gondolata volt már évekkel ezelőtt az életrajzi regény helyett az írói vallomásoknak napló alakjában való összefűzése. Hogy hasonló írások magyar és német nyelven még az ő könyvének megjelenése előtt a közönség elé kerültek, nem csökkentheti újszerűségét, hiszen az *Arany János napjai* már évekkel ezelőtt nyomtatásra készen állt. A napló-forma természetesen fiktív, de megvan az az előnye, hogy az írói megnyilatkozások személyességét nem kell elszűrkiteni. D. Szemző Piroška iparkodott az elkerülhetetlen szükséges mértékre leszorítani a stílusutánnázzal írt összekötő szövegeket. Persze olykor-olykor kiderül magának a műfajnak a szaktudomány szempontjából mégis problematikus volta: a levelek naplóvá-átírása, a *Szépirodalmi Figyelő* programjának naplószerűvé tétele a szélesebb olvasóközönség és az irodalomnépszerűsítés szempontjából indokolható csak, az irodalomtudomány ilyen eljárásokkal nem érthet egyet. De D. Szemző Piroška nem is lép fel ilyen igényekkel, az a szép törekvés vezette, hogy az irodalom iránt érdeklődő olvasókat, elsősorban az ifjúságot vigye közelebb Arany János egyéniségéhez. A legproblematisabb kérdést, ha verses szöveg vallomását kellett napló szempontjából prózába áttenni, szintén a legnagyobb puritánssággal iparkodott megoldani a szerző. Ilyen átírást különben csak Arany kimondottan életrajzi vonatkozású és epikai jellegű szövegeivel kapcsolatban találunk, így a *Bolond Istók* második éneke és a *Vándor cipő* esetében. Egyébütt legtöbbször a könyv szerzője — helyesen — idézi a verseket.

D. Szemző Piroška könyve az egyetlen Arany-életrajz, mely a jubileumi évben megjelent. Anyagválogatása gazdag, sokoldalú. Hitelességével és a napló-forma közvetlenségével igen alkalmas Arany János népszerűsítésére: egy olyan életutat tár fel, mely az ifjúság számára nevelő, példamutató, a felnőttnél dolgozó ember számára pedig életküzdelembe hozza a nagy költőt. Egy byronias,

romantikus élet talán jobban foglalkoztatja a képzeletet, de Arany egyszerű élete mintegy megdicsőíti a mindennapok küzdelmeit vívó dolgozó emberéét is, aki ezáltal is közelebb kerülhet a költőhöz.

Persze a „mindennapok” mellett — éppen mert a szélesebb olvasóközönség és az ifjúság számára készült műről van szó — többet is írhatott volna a szerző Arany nagy nemzeti eredetű élményeiről, így több lehetne könyvében a Bach-korszak hazafias fájdalmára utaló szemelvény.

A könyv olvasmányos jellegét nem rontaná, használhatóságát viszont nagyban növelné, ha a szerző jegyzetet csatolt volna a végéhez a források pontos és oldalak szerinti meg-

jelölésével. A könyv egyik komoly értéke, hogy Arany a levelezésében és egyéb helyeken szétszórt megnyilatkozásait időrend szerint gyűjti össze, és ezt némileg lerontja, hogy — pl. az eredeti forrás után érdeklődő középiskolai tanárnak, tanulónak vagy irodalombarátnak több kötetben kell hosszasan keresgélnie, amíg megtalálja a megfelelő szöveget.

D. Szemző Piroska könyve — e hiány ellenére, mely talán nem is a szerző hibájából ered — értékes terméke az Arany János-évnek. Pedagógusok, az irodalom népszerűsítői és az irodalomkedvelő közönség egyaránt sok haszonnal és élvezettel forgathatják.

Horváth Károly

TÁRSASÁGI HÍREK

1. Vezetőségi ülés

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság vezetősége 1958. június 27-én ülést tartott, amelyen részletesen megtárgyalta a Társaság problémáit, s kitűzte soronkövetkező feladatait. A vezetőségi ülésről nagy vonalakban az alábbiakban számolunk be.

Barta János elnök rövid visszatekintést nyújtott a Társaság elmúlt működéséről, 1954 januárjáig visszamenően, amikor is utoljára volt a Társaságnak olyan közgyűlése, amely tisztújítással járt. Az ezt követő időben egyéb okok miatt nem volt lehetőség arra, hogy a Társaság közgyűlést hívjon össze. 1958 tavaszán a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Bizottsága megtárgyalta a Magyar Irodalomtörténeti Társaság helyzetét. Megállapította, hogy a Társaság munkájára, vagyis a magyar irodalomtörténeti kutatások legújabb eredményeinek tudományos színvonalú ismertetésére, továbbá a középiskolai tanárok szakmai továbbképzésére, stb. feltétlenül szükség van. Megbízta a Társaság elnökét, hogy tegyen javaslatot a Társaság fennálló személyi problémáinak tisztázására. A Társaság munkájának folyamatos végzése ugyanis szükségessé tette, hogy még a közgyűlés előtt erre sor kerüljön. Ennek értelmében 1958. áprilisában *Weber Antal* egyetemi adjunktus, az irodalomtudományok kandidátusa a tudományos titkári, *Padisák Mihályné* a szervező titkári teendőket ellátásával lett megbízva. A személyi változásokat természetesen a közgyűlés elé kell terjeszteni, jóváhagyás végett.

A vezetőség kimerítően foglalkozott a Társaság folyóiratának, az *Irodalomtörténet*nek problémáival. A vezetőség tagjai hozzászólásaikban hangoztatták, hogy az *Irodalomtörténet* a Társaság munkájának legrepresentatívabb megnyilvánulása; az az orgánuma, amellyel legsűrűbben lép a szélesebb nyilvánosság elé. Éppen ezért indokolt — hangsúlyozta a vezetőség — hogy az *Irodalomtörténet* a Társaság vezetősége részéről fokozottabb gondozásban részesüljön. Felhívta a figyelmet a vezetőség a szerkesztőbizottsági tagok munkájának aktívabbá

tételére, s emellett határozatot hozott atekintetben is, hogy a szerkesztőség a Társaság irodájával egy helyiségben, tehát az Egyetem Bölcsészkarának épületében dolgozzék, továbbá, hogy *Weber Antal* tudományos titkár kerüljön be a szerkesztő bizottság tagjai közé. Hangsúlyozta a vezetőség, hogy a folyóirat szakmai és politikai munkájának megerősítése érdekében szükség van az *Irodalomtörténet* profiljának következetes vonalvezetésére, a meglévő szerzőgárda felrészítésére, fiatal marxista irodalomtörténészek fokozottabb bevonására.

A vezetőség foglalkozott a Társaság egyik legfontosabb feladatának, a *vidéki továbbképző előadótak* megszervezésének kérdésével. Az elhangzott javaslat figyelembevételével úgy döntött, hogy 1958 őszétől 1959 tavaszáig hat vidéki előadótat kell a Társaságnak megszerveznie. A határozat szerint Miskolcon, Szombathelyen, Szentesen, Egerben, Salgótarjánban és Székesfehérvárott tartandó előadás. (Az egyes vidéki előadásokról — azok megtörténte után — későbbi számainkban adunk tájékoztatást.)

2. Vándorgyűlés

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság 1958. november 1-én és 2-án vándorgyűlést tartott Egerben a Heves Megyei Tanács Művelődési Osztálya, a TIT és a Népújság közreműködésével.

A vándorgyűlés iránti érdeklődést mutatja, hogy nemcsak Budapestről, vagyis az Eötvös Lóránd Tudományegyetemről és az Irodalomtörténeti Intézetről, hanem a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemről és a Pécsi Pedagógiai Főiskoláról is érkeztek szakemberek.

A vándorgyűlés előadásait az egri Pedagógiai Főiskola épületében tartottuk meg.

A szombat délelőtti ülésen két előadás hangzott el; mindkettőt egri irodalomtörténész tartotta. Az elsőt *dr. Némédi Lajos*, az egri Pedagógiai Főiskola igazgatója „Besenyei György és a Ratio Educationis”, a másodikat *Pataky László*, az egri Pedagó-

giai Főiskola tanszékvezető tanára „Az angol felvilágosodás esztétikai nézetei” címmel tartotta.

A szombat délutáni ülésen került sor a népi írókkal kapcsolatos állásfoglalás vitájára, olyan formában, hogy négy irodalomtörténész referált a kérdés legfontosabb részleteiről. Így *Weber Antal* kandidátus, az Irodalomtörténeti Társaság tudományos titkára bevezetőként összefoglalta az MSZMP KB mellett működő elméleti munkaközösség ismert állásfoglalásának legfőbb téziseit. *Tóth Dezső* kandidátus a XX. század népiességét a XIX. század reformkori népiességével vetette össze. *Koczka Sándor* egyetemi adjunktus irodalomtörténeti és esztétikai problémákat vizsgálva, a „magyar ugar” és a „magyar Messias” motívumán keresztül beszélt Adyról, Móricz Zsigmondról, József Attiláról és Németh Lászlóról. *Németh Lajos*, a Pedagógiai Főiskola igazgatója a magyar írói hivatástudat kialakulásával és fejlődésével foglalkozott.

Vasárnap délelőtt tartotta meg előadását *József Farkas* kandidátus „A Magyar Tanácsköztársaság irodalma” címmel.

Vasárnap délután került sor a *Krúdy Gyula-émlékünnepély* megtartására, amely a Megyei Könyvtárban rendezett Krúdy-émlékiállítás megnyitásával kezdődött. A megnyitót *Barta János* egyetemi tanár, a Magyar Irodalomtörténeti Társaság elnöke tartotta. Ezt követte a Főiskola zenetermében rendezett Krúdy-megemlékezés, amely egyben a vándorgyűlés befejező része is volt. *Szabolcsi Miklós*, az Irodalomtörténeti Intézet osztályvezetője beszélt Krúdyról, majd *Németh Gabriella* és *Kozaróczy József*, az egri Gárdonyi Géza Színház művészei Krúdy-műveket adtak elő.

A Társaság kétnapos vándorgyűlése élénk érdeklődést váltott ki az egri pedagógusok és irodalombarátok körében. Hasznát abban látjuk, hogy egyrészt megismerhették a magyar irodalom és esztétika néhány olyan kérdését, amelyekkel ritkán találkoztak, másrészt az egyes előadásokat követő vita során a filológiai kutatómunkához is módszertani segítséget kaptak.

3. Előadások

1958. június 16-án a Társaság a TIT-tel karöltve részt vett „A magyar irodalom története 1849-ig” című munka megvitatásában. A vitaindító előadást *Weber Antal* tartotta.

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság a TIT Irodalmi- és Nyelvi, valamint Történelmi- és Filozófiai szakosztályainak részvételével 1958. október 17-én a Kossuth Klubban

vitát rendezett a népi írók munkásságának problematikájáról. A vitát *Király István* egyetemi tanár, az irodalomtudományok kandidátusa vezette. A közvetlen, baráti légkörben lefolytatott vita elsősorban a népi írók munkásságának társadalmi, történeti, irodalomtörténeti alapjait tárta fel.

A Társaság vezetőségének 1958. júniusi határozata leszögezte, hogy a Társaság egyik lényeges munkája a vidéki előadók szervezése és megtartása. Ennek érdekében került sor 1958. november 28-án a miskolci általános- és középiskolai magyar szakos tanárok tudományos színvonalú továbbképzésére. *Szabolcsi Miklós*, az Irodalomtörténeti Intézet osztályvezetője és *Koczka Sándor* egyetemi adjunktus tartott ankétot a XX. századi irodalomtörténeti kutatások köréből. A résztvevőknek általánosságban az volt az igényük, hogy az előadók mindinkább mai kérdésekről beszéljenek. — *Koczka Sándor* rövid áttekintést adott a XX. századi kutatás állapotáról. Beszélt Adyról, József Attiláról, a népi írók problematikájáról, elsősorban esztétikai, irodalomtörténeti értékelésükkel kapcsolatos kérdésekről. — *Szabolcsi Miklós* a felszabadulás utáni irodalom helyzetéről, az 1956-ig terjedő periódus problematikájáról számolt be. Majd foglalkozott az ellenforradalom után jelentkező fiatal írók értékeiből munkáival.

4. Emlékezések

Veszprém Megye Tanácsának Idegenforgalmi Hivatala 1958. június 21-én *Czuczor Gergely*-emléktáblát leplezett le Balatonfüreden. A Magyar Irodalomtörténeti Társaság képviselőjében az emléktábla leplezésekor *Horváth Károly*, az Irodalomtörténeti Intézet tudományos munkatársa emlékezett meg *Czuczor Gergely*ről.

Tóth Árpád halálának 30. évfordulója alkalmából a Magyar Irodalomtörténeti Társaság irodalmi estet rendezett 1958. november 8-án az Egyetemi Színpadon. Az ünnepi megemlékezést *Turóczy-Trostler József* akadémikus, tanszékvezető egyetemi tanár mondotta. Az irodalmi est műsorának keretében felléptek *Csernus Marian*, *Bodor Tibor* és *Tallós Endre* előadóművészek, *Kenderessy Éva* énekesnő és *Kiss Ferenc* hegedűművész.

Molnár Ferenc-emléktáblát helyezett el 1958. november 30-án az Irodalmi Tanács és a VIII. kerületi Tanács a József körút 83. számú házon, ahol az író hosszabb ideig lakott. Az emléktábla leplezésén a Magyar Irodalomtörténeti Társaságot *Komlós Aladár*, az irodalomtudományok doktora képviselte.

5. **Horváth János** akadémikust 1958. június 24-én, 80. születésnapján a Társaság részéről **Tolnai Gábor** egyetemi tanár, az MTA levelező tagja és **Szabolcsi Miklós**, az Irodalomtörténeti Intézet osztályvezetője köszöntötte.

6. **A Magyar Klasszikusok** sorozatnak az utóbbi hónapokban a következő kötetei jelentek meg: **Tolnai Lajos** válogatott művei, **Jókai Mór**: A köszívű ember fiai, **Kemény Zsigmond**: Rajongók, **Mikes Kelemen**: Törökországi levelek és **Madách Imre** válogatott művei.

7. Vidéki hírek

Előző számunkban hírt adtunk az 1957. évi jubiláris Arany-émlékünnepségek magyarországi eseményeiről. Nem kevésbé örvendetes számunkra az a hír, amit azóta kaptunk Nagyszalontáról. 1958. június 1-én ugyanis a Román Népköztársaság Tanügyi és Művelődésügyi Minisztériuma, valamint a Nagyszalontai Városi Pártbizottság hathatós segítségével emléktáblát helyeztek el a város legrégebbi iskolaépületén. A fehér márványtábla román és magyar nyelven hirdeti az épület nevezetességét: „*E helyen állott az az iskola, amelyben Arany János tanult és tanított 1823—33 és 1836—39 között.*” A leleplezés alkalmából Deme George, a Rajoni Néptanács titkára és Dánielisz Endre múzeumigazgató mondott beszédet, majd az iskola énekkara Arany-dalokat adott elő, s néhány tanuló a költő verseiből szavalt. Ez a nagyszalontai ünnepség élénk bizonyítéka annak, hogy Arany János öröksége még inkább elmélyíti a román és a magyar nép baráti kapcsolatát.

A bácsalmási Helytörténeti Munkaközösség javaslatára 1958. július 12-én és 13-án **Bácsalmáson** ünnepi emléknapokat rendezett a Hazafias Népfront községi bizottsága abból az alkalomból, hogy **Vörösmarty Mihály** 110 évvel ezelőtt vállalta el a község országgyűlési képviselőségét. Az ünnepség előadója **Tóth Dezső**, az irodalomtudományok kandidátusa volt. Az ünnepség másnapján leplezték le **Vörösmarty Mihály** mellszobrát, amelyet **Miskolczy Ferenc** bajai művész készített. A szobor leleplezésénél **Szabó Pál** Kossuth-díjas író mondott beszédet.

8. A Társaság irodájának közleménye

Az 1958. évi tagdíjat 1958. január 1.—december 15. közötti időszakban a következők fizették be:

Angyal Endre, Debrecen 20 Ft

Ardó Mária, Budapest	25 Ft
Ascher Oszkár, Budapest	10 Ft
Barta János, Debrecen.....	50 Ft
Beke Albert, Debrecen	10 Ft
Belia György, Budapest	10 Ft
Benda Kálmán, Budapest	15 Ft
Benedek Marcell, Budapest	25 Ft
Bikácsi László, Budapest	25 Ft
Bodnár György, Budapest	25 Ft
Bóka László, Budapest	100 Ft
Dankó Imre, Baja	10 Ft
Dénes Szilárd, Budapest	10 Ft
Eckhardt Sándor, Budapest.....	20 Ft
Elek István, Budapest	25 Ft
Elek László, Orosháza	10 Ft
Graf Rezső, Budapest	10 Ft
Gyárfás Imre, Miskolc	20 Ft
Hegedűs Nándor, Budapest	20 Ft
Horváth János, Budapest	25 Ft
Illés Endre, Budapest	25 Ft
Imre Lajos, Jászapati	30 Ft
Joós Ferenc, Kecskemét	10 Ft
Kardos László, Budapest	50 Ft
Kállai Gyula, Budapest	120 Ft
Kéry László, Budapest	25 Ft
Kiss István, Kecskemét.....	10 Ft
Komlós Aladár, Budapest	25 Ft
Komlövözlai Tibor, Budapest ...	25 Ft
Kosjár Márton, Szeged	5 Ft
Kovács Kálmán, Debrecen	10 Ft
Kovács Sándor, Szeged	5 Ft
E. Kovács Kálmán, Budapest ..	25 Ft
V. Kovács Sándor, Budapest ..	25 Ft
Kőhalmi Béla, Budapest	50 Ft
Kőpeczi Béla, Budapest,	30 Ft
László József, Budapest	10 Ft
Lőkös István, Eger.....	10 Ft
Lutter Tibor, Budapest	25 Ft
Nagy Géza, Bácsalmás	10 Ft
Nagy Miklós, Budapest	25 Ft
Nagy Péter, Budapest	25 Ft
Nagyajtósi István, Szentes	10 Ft
Oltványi Ambrus, Budapest ...	25 Ft
Orosz László, Kecskemét.....	10 Ft
Pais Dezső, Budapest	40 Ft
Péczy László, Pécs	25 Ft
Rubinyi Mózes, Budapest	25 Ft
Salyámossy Miklós, Budapest...	10 Ft
Scheiber Sándor, Budapest	10 Ft
Sik Sándor, Budapest.....	30 Ft
Szabó Gyula, Kaposvár	10 Ft
Szabolcsi Miklós, Budapest	25 Ft
Szalatnai Rezső, Budapest	20 Ft
Szaunder József, Budapest	25 Ft
Szekér Endre, Kecskemét	10 Ft
Takács Béla, Hajdúböszörmény .	10 Ft
Tóth Dezső, Budapest	25 Ft
Tőrő Györgyi, Budapest	25 Ft
Vargha Kálmán, Budapest	30 Ft
Várkonyi Imre, Kaposvár	10 Ft
Vincze Géza, Budapest	25 Ft
Wéber Antal, Budapest	25 Ft

Kérjük t. Tagjainkat, hogy 1959. évi tagdíjukat a Magyar Irodalomtörténeti Társaság 171.250—70. számú MNB csekkszámlájára befizetni szíveskedjenek. Csekklapot kérésre küld a Társaság irodája, Budapest V. Pesti Barnabás u. 1. III. 43. Telefon : 180-960.

Az Irodalomtörténet előfizethető

a Posta Központi Hírlap Irodánál (Budapest V. József nádor tér 1) és bármely

postahivatalnál. Csekkszámlaszám : egyéni előfizetésnél 61.257. Közületi 61.066 (vagy átutalás az MNB 47. sz. folyószámlájára)

vagy

az Akadémiai Kiadónál (Budapest V. Alkotmány u. 21) csekkszámlaszám : 05.915.111—46 (vagy átutalás a MNB 46. sz. folyószámlájára).

СОДЕРЖАНИЕ

ЛАСЛО БОКА : О НЕСКОЛЬКИХ ВОПРОСАХ НАШЕГО ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЯ

Статья выделяет из новейших проблем нашего литературоведения вопрос о ревизионизме. Она исследует начало появившихся здесь вредных стремлений, их особенности. Статья подчеркивает, что после XX-го конгресса критика, при определенных исторических условиях, стала односторонней, направленной только против догматизма. Развитие событий доказало — на это указывает не один пример — что опасность ревизионизма больше, чем казалось.

Но борьба с ревизионизмом, в наших условиях только тогда может быть успешной, если мы будем не догматично применять эту категорию, а поведем борьбу в духе марксизма-ленинизма, выявив ревизионизм на территории спецнауки, и таким образом будем бороться не с личностями, а с ненаучными взглядами. В связи с разрешением этого важного вопроса наш журнал тоже имеет серьезные задачи. Автор указывает, что отдельные вопросы он будет разбирать подробнее в продолжении статьи.

ФАРКАШ ЙОЖЕФ : ЛИТЕРАТУРНАЯ ПУБЛИЦИСТИКА СОВЕТСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

По случаю 40-летнего юбилея Венгерской Советской республики автор публикует из публицистики писателей не коммунистического, а буржуазного взгляда. Они тоже помогли понять Советскую республику, и показали, как сумел победивший пролетариат притянуть на свою сторону мещанскую интеллигенцию.

Автор это избранное составил из публицистики Лайоша Биро, Тамаша Кобор, Ференца Мольнар, Кальмана Поржольт, Гезы Силадьи, Дежё Костоланьи.

ЗОЛЬТАН ФАБРИ : ЖИГМОНД МОРИЦ И ЕГО ЭПОХА

Статья Зольтана Фабри является введением пятитомного издания произведений Жигмонда Морица на словацком языке. На венгерском языке эта статья здесь печатается впервые. Статья выделяет враждебность Морица к господской Венгрии и рассматривает произведения автора, как искусство писателя о бедноте. Она дает план биографии Морица, не стремясь к полноте, особенно подробно трактует о последнем периоде Морица, его одиночество 30—40-ых лет, тот период, когда писатель создал свои последние произведения, незаконченную трилогию «Шандор Рожа» и «Спротку».

АЛАДАР КОМЛОШ : К СОВРЕМЕННОЙ ПОЭЗИИ

Автор ищет общественную причину одиночества писателей середины прошлого столетия. Он различает две параллельные ветви и рассматривает происхождение натурализма и символизма в Венгрии. Статья излагает различные виды бегства писателей от проблем, культ души, мечты, формы их проявления, значение форм, хорошие и плохие художественные особенности их.

Автор раскрывает корень разницы между народно-национальной и современной лирой. Он определяет, что современная лира неопределенная смесь : презрение к прошлому, жажда нового, натурализм и романтика, столичность, скептицизм и т. д. смешаны в ней.

В последней части статья рассматривает последствия художественной, стилистической разработки новых тем и настроений.

АНТАЛ ВЕБЕР: ОСОБЕННОСТИ ПОВЕСТВОВАТЕЛЬНОЙ ПРОЗЫ В НАЧАЛЕ РЕФОРМАЦИИ

В конце XVIII-го в начале XIX-го веков в центре внимания находится борьба за обновление языка. Число самостоятельных опытов тогда еще не повышается в большой степени, и только несколько, небольшого значения произведения, могут рассчитывать на некоторый интерес.

Впервые более широко раскрывается венгерская жизнь в новеллах Фаи и Кишфалуди. Их темы и способ изображения показывают нам мысли, цели, проблемы реформации, и даже чувствуются у них такие проблемы, которые позже часто выступают в политическом изложении. В отношении тематики и образовании типов можно извлечь много поучительного из сказок Фаи. Находящиеся в произведении писателей моменты, превращают рассказы в повести. Рассказы Кароя Кишфалуди являются более развитыми представителями этого жанра. Общими особенностями рассказов Фаи и Кишфалуди являются притязание на актуальность, современная тематика, общественная критика в форме юмора, к которому примешиваются сатирические черты. В этот же период рождаются исторические рассказы, но они не достигают значения упомянутых юмористических рассказов. То, что в начале реформации нашей поэзии в художественном, романтическом духе было выражением венгерского прошлого, то в прозе, более беззащитной от иностранного влияния, получилась смесь лженсторизма и романтического шаблона. Только в умолченных исторических рассказах Йозефа Байза можно найти обнадеживающие моменты. Художественная обработка исторического прошлого стала возможной только позже, после включения в одно из самых важных направлений нашей литературы.

ДИСКУССИЯ

- Йозеф Саудер*: Ласло Немет о Берженъи (Высказывание к дискуссии о народных писателях)
Дежё Тот: Крестьянство, нация, народность (Высказывания к дискуссии о народных писателях)
Жигмонд Тиборц: Еще раз о предшественниках венгерской социалистической лиры
Аладар Комлош: Ответ

ДОКУМЕНТАЦИЯ

- Иштван чекеи*: Ференц Лист в Баранья
Нино Николов: Петёфи в Болгарии
Тамаш Унгары: Два «американских» стихотворения
Зуанна Адамова: Документация к связи чешских радикальных демократов с венгерской освободительной борьбой
Пал Рез: Забытые новеллы Дежё Костоланы
Геза Фюлеп: Письма Гезы Гардоньи к старшему Йозефу Синьен
Поздравительное стихотворение на именины Андраша Фаи (*Ласло Орос*)
Лайош Борош: Замечания и добавления к тетради «Местные традиции венгерской литературы»
Ласло Орос: Историк Йозеф Катона
Андор Киши: Неизвестные рукописи Кельчен от 1829 года

ОБЗОР

- Янош Барта*: Иштван Шётер, Романтика и реализм
Ласло Петер: III том полного издания произведений Аттилы Йозефа
Дежё Тот: Шандор Лукачи—Ласло Балаши: Михай Вёрешмарти
Дьёрдь Ронаи: Лёринц Сабо: Музыка сверчка
Петер Надь: Магда Сабо: Фреска
Дьёрдь Раба: Избранные стихи Аполлинера
Кальман Варга: Новеллы Ивана Манди
Карой Хорват: Пирошка Д. Семзё: Дни Яноша Арань
Общественные новости

CONTENU

LÁSZLÓ BÓKA : SUR QUELQUES PROBLEMES DES SCIENCES LITTÉRAIRES HONGROISES

Parmi les problèmes nouveaux de notre histoire littéraire, l'étude relève celui du révisionnisme, en examinant l'origine des tendances néfastes qui se présentaient dans ce domaine. L'auteur souligne que la critique postérieure au XXe congrès du Parti communiste de l'U. R. S. S. — sous l'action de certaines circonstances historiques — est devenue trop exclusive elle fut dirigée uniquement contre le dogmatisme. Le cours des événements ultérieurs a suffisamment prouvé que le danger révisionniste était plus grand qu'on ne pouvait se l'imaginer — fait à l'appui duquel on pourrait citer bien des exemples.

Cependant la lutte contre le révisionnisme, dans les circonstances actuelles, ne peut être efficace que si nous n'employons pas rigidelement la catégorie du révisionnisme, et que si nous le mettons au point, en tenant compte des rapports spéciaux de notre branche d'étude, dans l'esprit du marxisme-léninisme, de façon que la lutte soit menée non pas contre des personnes mais bien contre des opinions mises à nu scientifiquement. En ce qui concerne la solution de cette question la plus importante, une tâche essentielle incombe aussi à notre revue.

FARKAS JÓZSEF : MORCEAUX CHOISIS DES ÉCRITS LITTÉRAIRES DE LA RÉPUBLIQUE DES CONSEILS

A l'occasion du 40e anniversaire de la République hongroise des Conseils, l'auteur présente une sélection des écrits de quelques écrivains — non communistes mais de conception bourgeoise, — sélection qui nous aide à comprendre la République des Conseils, tout en démontrant combien le prolétariat victorieux put s'attirer même les couches des intellectuels et des petits bourgeois.

L'auteur offre des morceaux choisis des oeuvres de Lajos Biró, Tamás Kóbor, Ferenc Molnár, Kálmán Porzolt, Géza Szilágyi et Dezső Kosztolányi.

ZOLTÁN FÁBRY : ZSIGMOND MÓRICZ ET SON ÉPOQUE

L'étude de Zoltán Fábry constitue l'introduction des cinq volumes de l'édition en langue slovaque des oeuvres de Zsigmond Móricz. En hongrois, c'est ici qu'elle paraît pour la première fois. L'auteur y souligne l'opposition de Móricz à la Hongrie des seigneurs, en analysant les oeuvres comme les créations de l'écrivain des pauvres gens. Il esquisse la biographie de Móricz, sans prétendre à la plénitude ; il traile spécialement en détail la dernière époque de la vie de Móricz, la grande solitude des années 30 et 40, époque où celui-ci a écrit ses derniers chefs-d'oeuvre, la trilogie, restée d'ailleurs inachevée, de Sándor Rózsa, et „Árvácska« (Petite orpheline).

ALADÁR KOMLÓS : VERS LA POÉSIE MODERNE

Dans cette étude l'auteur explore la solitude des écrivains du tournant du siècle, ainsi que les causes sociales et artistiques de celle-ci. Il distingue dans l'art de l'époque deux branches principales, et examine l'origine du naturalisme et du symbolisme en Hongrie. Il traite les différentes formes de l'évasion, le culte de l'âme et du rêve, les modes d'apparition de ceux-ci,

aussi bien que l'importance de ces formes et leurs particularités artistiques, tant avantageuses que désavantageuses.

Il découvre la racine de la différence entre la poésie moderne et populaire-nationale. Il constate que la poésie moderne est une composition indéfinissable, dans laquelle il se mêle le mépris du passé et la soif du nouveau, le naturalisme et le romantisme, les traits caractéristiques de la vie des grandes villes, le scepticisme, etc.

Dans la partie finale de l'étude, l'auteur examine les conséquences linguistiques et formelles de la mise en oeuvre artistique des sujets, ainsi que des états d'âme nouveaux.

ANTAL WÉBER: QUELQUES PARTICULARITÉS DE LA PROSE NARRATIVE AU COMMENCEMENT DE L'ÈRE DES RÉFORMES

Au tournant des XVIII/ et XIX/ siècles, les luttes de la réforme de la langue tenaient la vedette de l'actualité. Alors, le nombre des essais originaux n'augmente pas dans une mesure considérable ; il n'y a que quelques ouvrages de moindre importance qui peuvent d'un certain point de vue attirer l'attention.

C'est dans les nouvelles de Fáy et Kisfaludy que le tableau de la vie hongroise, à traits larges, se dégage pour la première fois. Leurs sujets et leur manière de représentation traduisent déjà les pensées, les buts et les problèmes de l'ère des réformes, et font entrevoir même l'ensemble des problèmes qui constitueront, plus tard, les questions souvent discutées de la vie politique. Quant aux sujets et à la création de types par l'écrivain, on peut tirer beaucoup d'enseignement des fables de Fáy. Dans les contes de celui-ci, le caractère et les éléments de la fable s'élargissent, pour devenir des nouvelles. Les contes de Károly Kisfaludy représentent un type plus développé du genre. Les nouvelles de Fáy et Kisfaludy ont des traits communs, tels que la tendance à l'actualité, des sujets modernes, la forme comique de la critique de la société, dans laquelle il se mêle, par ci par là, des traits satiriques. — Dans cette époque, on a créé aussi des nouvelles historiques, mais celles-ci n'ont pas atteint l'importance des contes humoristiques, mentionnés ci-dessus. Tout ce qui, au commencement de l'ère des réformes et conformément à l'esprit du romantisme, a pu devenir l'expression artistique du passé hongrois dans notre poésie, — se déformait dans notre prose sans défense face aux influences étrangères, étant le mélange de la conception pseudo-historiques et des clichés du romantisme. C'est uniquement dans les contes négligés de József Bajza, à sujets historiques, que l'on trouvera des indices plus encourageants. Cependant la possibilité de représenter artistiquement le passé historique ne se réalisera que plus tard, par un rattachement organique à un des courants principaux de notre littérature.

Débat

József Szauder : Sur le „Berzsenyi” de László Németh (Intervention dans la discussion concernant les écrivains populaires)

Dezső Tóth : Paysannerie, caractère national, populisme (Intervention dans la discussion concernant les écrivains populaires)

Zsigmond Tiborc : Encore une fois sur les antécédents de la poésie hongroise à tendance socialiste

Aladár Komlós : Réponse

Notes et documents

István Csekey : François Liszt dans le département de Baranya

Nino Nikolov : Petőfi en Bulgarie

Tamás Ungvári : Deux poésies de Hongrois retournés d'Amérique

Zuzana Adamová : Données sur les rapports entre les démocrates radicaux tchèques et la guerre de l'indépendance hongroise (de 1848)

Pál Réz : Un recueil de nouvelles oublié, de Dezső Kosztolányi

Géza Fülöp : Les lettres de Géza Gárdonyi, adressées à József Szinnyei aîné

Compliments en vers à la fête de András Fáy (László Orosz)

Lajos Boros : Remarques et compléments à la brochure intitulée „Les traditions locales de la littérature hongroise”

Andor Kiss : Manuscrits inédits de Kölcsey de 1829
László Orosz : József Katona, l'historien

Revue

János Barta : István Sőtér : Romantisme et réalisme
László Péter : Oeuvres complètes de Attila József. Vol. III.
Dezső Tóth : Sándor Lukácsy—László Balassa : Mihály Vörösmarty
György Rónay : Lőrinc Szabó : „Chant des cigales”
Péter Nagy : Magda Szabó : Fresque
György Rába : Poésies choisies d'Apollinaire
Kálmán Vargha : Sur les nouvelles de Iván Mándy
Károly Horváth : Piroska D. Szemző : Les jours de János Arany

Chronique

INHALT

LÁSZLÓ BÓKA: ÜBER EINIGE FRAGEN UNSERER LITERATURWISSENSCHAFT

Die Studie hebt unter den Problemen unserer neueren Literaturgeschichtsschreibung die Frage des Revisionismus hervor. Der Verfasser untersucht den Ursprung und die Eigenschaften der hier auftretenden schädlichen Bestrebungen. Er betont, dass die Kritik nach dem XX. Kongress auf Wirkung besonderer historischer Umstände einseitig war und sich lediglich gegen den Dogmatismus gerichtet hat. Der weitere Gang der Ereignisse — und hierüber bringt er mehrere Beispiele — bewies, dass die Gefahr des Revisionismus grösser ist, als man angenommen hat.

Der Kampf gegen den Revisionismus jedoch kann unter den heutigen Umständen nur dann erfolgreich sein, wenn wir diese Kategorie nicht starr anwenden, sondern ihn im Geiste des Marxismus—Leninismus in der speziellen Beziehung der Fachwissenschaft klären und auf diese Weise den Angriff nicht gegen Personen, vielmehr gegen wissenschaftlich klargestellte Anschauungen führen. Auch unsere Zeitschrift hat bei der Lösung dieser allerwichtigsten Frage ernste Aufgaben. Der Verfasser verweist darauf, dass er die einzelnen Fragen ausführlicher in der Fortsetzung seines Artikels behandeln wird.

JÓZSEF FARKAS: ÜBER DIE LITERARISCHE PUBLIZISTIK DER RÄTEREPUBLIK

Aus Anlass des 40. Jahrestages der Ungarischen Räterepublik werden einige Publikationen von nichtkommunistischen bürgerlich eingestellten Schriftstellern gebracht. Diese tragen in vielem zum Verständnis der Ungarischen Räterepublik bei und zeigen gleichzeitig, wie stark das siegreiche Proletariat auch die intellektuell kleinbürgerliche Schicht auf seine Seite zu ziehen vermochte.

Die Auswahl stellte der Verfasser aus den Publikationen von Lajos Bíró, Tamás Kóbor, Ferenc Molnár, Kálmán Porzolt, Géza Szilágyi und Dezső Kosztolányi zusammen.

ZOLTÁN FÁBRY: ZSIGMOND MÓRICZ UND SEINE EPOCHE

Die Studie ist eine Einführung zu der fünfbändigen Ausgabe der Werke von Zsigmond Móricz in slowakischer Sprache. In ungarischer Sprache erscheint sie hier erstmalig. Der Verfasser hebt den Gegensatz von Móricz zum Ungarn der Ausbeuter und analysiert seine Werke als die Kunst des Schriftstellers der Armen. Er gibt auch eine biographische Skizze von Móricz und ohne Anspruch auf Vollständigkeit er erheben, behandelt er besonders ausführlich die letzte Epoche des Schriftstellers, seine grosse Einsamkeit der dreissiger und vierziger Jahre, in denen er seine letzten Meisterwerke — die unbeendet gebliebene Trilogie „Sándor Rózsa“ und „Das Waisenkind“ — geschaffen hat.

ALADÁR KOMLÓS: DIE RICHTUNG ZUR MODERNEN DICHTUNG

In der Studie wird die gesellschaftliche Ursache der Einsamkeit der Schriftsteller um die Jahrhundertwende untersucht. Der Verfasser unterscheidet zwei, einander parallele Zweige und deckt den Ursprung des Naturalismus und des Symbolismus in Ungarn auf. Er behandelt verschiedene Variationen der Flucht, den Kult der Seele und des Traumes, deren Erscheinungs-

formen, die Bedeutung dieser Formen und ihre günstigen und nachteiligen künstlerischen Eigenschaften.

Er zeigt die Wurzeln für den Unterschied zwischen der volkstümlicheren und der modernen Lyrik auf, wobei er feststellt, dass die moderne Lyrik ein vages Gemisch ist: die Verwerfung der Vergangenheit und die Sucht nach Neuheit. In ihr vermischen sie Naturalismus und Romantik, Grosstadtum und Skepsis usw.

Im Abschluss der Studie untersucht er die sprachlich formalen Konsequenzen der künstlerischen Bearbeitung der neuen Themen und Stimmungen.

ANTAL WÉBER: EINIGE BESONDERHEITEN DER ERZÄHLENDE PROSA ZU BEGINN DER REFORMZEIT

An der Wende des 18. und 19. Jahrhunderts geraten die Kämpfe um die Spracherneuerung in den Mittelpunkt des Interesses. Die Zahl der originalen Versuche nimmt zu dieser Zeit nicht im grösseren Masse zu, nur einige Werke von geringer Bedeutung können von einem gewissen Standpunkt von Interesse sein.

Das Bild des ungarischen Lebens entfaltet sich zuerst in den Novellen von Fáy und Kisfaludy im breiteren Rahmen. Ihre Themen und Darstellungsweise zeigen bereits die Ziele und Probleme der Reformzeit, ja sie werfen sogar die Fragen auf, die später in politischen Formulierungen so oft eine Rolle spielen. Bezüglich der Thematik und Typusschöpfung kann aus den Märcen von Fáy manche Lehre gezogen werden. In den Erzählungen des Schriftstellers entfalten sich die hier figurierenden Momente zu Novellen. Die Erzählungen von Károly Kisfaludy repräsentieren die entwickelten Variationen dieser Kunstart. Eine gemeinsame Eigenschaft der Novellen von Fáy und Kisfaludy ist der Anspruch auf Aktualität, zeitgemässe Thematik, die humorvolle Form der Gesellschaftskritik, in die sich bisweilen satirische Züge mischen. — In dieser Epoche entstehen zwar historische Erzählungen, doch erreichen sie nicht die Bedeutung der erwähnten humoristischen Novellen. Was sich in unserer Dichtung zu Beginn der Reformzeit in romantischem Geist zum künstlerischen Ausdruck der ungarischen Vergangenheit zu entwickeln vermochte, das wurde in unserer, gegenüber fremden Einwirkungen schutzloseren Prosa zu einem Gemisch von pseudohistorischen Anschauungen und zu Schablonen der Romantik verzerrt. Einzig in den vernachlässigten Erzählungen von József Bajza von historischem Gegenstand finden wir positivere Zeichen. Die künstlerische Bearbeitung der geschichtlichen Vergangenheit wird erst später durch organische Einschaltung in einen der Hauptströme unserer Literatur möglich.

DISKUSSION

- József Szauder*: László Németh: „Berzsenyi“ (Beitrag zur Diskussion über die Volkstümlicher-Schriftsteller)
Dezso Tóth: Bauerntum, Nationalität, Volkstum (Beitrag zur Diskussion über die Volkstümlicher-Schriftsteller)
Zsigmond Tiborc: Noch einmal über die Vorläufer der ungarischen sozialistischen Lyrik
Aladár Komlós: Antwort

DATEN UND BEITRÄGE

- István Csekey*: Franz Liszt in Baranya
Nino Nikolov: Petöfi in Bulgarien
Tamás Ungvári: Zwei „amerikanische“ Gedichte
Zusana Adamová: Beiträge über die Verbindung der tschechischen radikalen Demokraten mit dem ungarischen Freiheitskampf
Pál Réz: Der vergessene Novellenband von Dezso Kosztolányi
Géza Fülöp: Die Briefe von Géza Gárdonyi an József Szinyeyi dem Älteren
Glückwunschedicht zum Namenstag von András Fáy (László Orosz)
Lajos Boros: Bemerkungen und Ergänzungen zu dem Heft „Lokale Traditionen der ungarischen Literatur“

Andor Kiss : Unbekannte Kőlcsey-Manuskripte aus dem Jahre 1829
László Orosz : Der Geschichtsschreiber József Katona

RUNDSCHAU

János Barta : István Sőtér : Romantik und Realismus
László Péter : Sämtliche Werke von Attila József, Bd. III;
Dezso Tóth : Sándor Lukácsy—László Balassa : Mihály Vörösmarty
György Rónay : Lőrinc Szabó : Das Grillenkonzert
Péter Nagy : Magda Szabó : Fresko
György Rába : Ausgewählte Gedichte von Apollinaire
Kálmán Vargha : Über die Novellen von Iván Mándy
Károly Horváth : Piroska D. Szemző : Die Tage von János Arany

NACHRICHTEN DER GESELLSCHAFT

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója. — Műszaki felelős: Szöllősi Károly
Kézirat érkezett: 1959. I. 16-án. — Példányszám: 2500 — Terjedelem: 15 (A/5) iv + 5 melléklet

48828/59 — Akadémiai nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

IRODALOMTÖRTÉNET

1959.

2. SZÁM

<i>Bóka László</i> : Irodalomtudományunk néhány kérdéséről	153
<i>József Farkas</i> : A Tanácsköztársaság irodalmi publicisztikájából	160
<i>Fábry Zoltán</i> : Móricz Zsigmond és kora	171
<i>Komlós Aladár</i> : A modern költészet felé	183
<i>Wéber Antal</i> : Az elbeszélő próza néhány sajátossága a reformkor elején	197

VITA

<i>Szauder József</i> : Németh László <i>Berzsenyi</i> -jéről	212
<i>Tóth Dezső</i> : Parasztság, nemzet, népiesség	214
<i>Tiborc Zsigmond</i> : Még egyszer a „Magyar szocialista líra előzményeiről és kezdeteiről” ..	218
<i>Komlós Aladár</i> : Válasz	219

ADATOK ÉS ADALÉKOK

<i>Csekey István</i> : Liszt Ferenc Baranyában	220
<i>Nino Nikolov</i> : Petőfi Bulgáriában (Vázlat)	231
<i>Ungvári Tamás</i> : Két „amerikás” vers	233
<i>Zuzana Adamová</i> : Adalékok a cseh radikális demokraták és a magyar szabadságharc kapcsolatához	235
<i>Réz Pál</i> : Kosztolányi Dezső elfelejtett novelláskönyve	245
<i>Fülöp Géza</i> : Gárdonyi Géza levelei id. Szinnyei Józsefhez	246
Köszöntő vers Fáy András névnapjára — Fáy válasza. Közli. <i>Orosz László</i>	247
<i>Boros Lajos</i> : Megjegyzések és kiegészítések a Magyar irodalom helyi hagyományai c. füzethez	250
<i>Kiss Andor</i> : Ismeretlen Kölcsey-kéziratok 1829-ből	263
<i>Orosz László</i> : A történetíró Katona József	266

SZEMLE

<i>Barta János</i> : Sötér István: Romantika és realizmus	282
<i>Péter László</i> : József Attila Összes Művei III. Cikkek, tanulmányok, vázlatok	290
<i>Tóth Dezső</i> : Lukácsy Sándor — Balassa László: Vörösmarty Mihály	293
<i>Rónay György</i> : Szabó Lőrinc: Tücsökgzene	296
<i>Nagy Péter</i> : Szabó Magda: Freskó	301
<i>Rába György</i> : Guillaume Apollinaire: Válogatott versek	304
<i>Vargha Kálmán</i> : Mándy Iván novelláiról	307
<i>Horváth Károly</i> : D. Szemző Piroska: Arany János napjai	311

TÁRSASÁGI HÍREK

Ara: 8,— Ft

Előfizetés egy évre: 24,— Ft

Irodalomtörténeti Közlemények 1958. 2—3. szám

Gerézi Rabán: Nagyszombati Márton
Varjas Béla: A sárvár-újszigeti nyomda betűtípusai
Klancsay Tibor: Ujfalvi Imre és az 1602. évi énekeskönyv
Stoll Béla: Közösségi költészet — népköltészet
Tarna Andor: Egy tibetinek álcázott laikus erkölcsstan a XVIII. századi magyar irodalomban
Szauder József: Géniusz száll...
Tóth Dezső: Irodalmi kritikánk kezdeteinek néhány kérdése
Fekete Sándor: Petőfi mint Nyesi Demeter táblabíró
Komlós Aladár: A Petőfieskedők
Sötér István: Toldi és szerelme
Nagy Miklós: A köszívű ember fiai
Horváth Károly: Madách Imre I.
Németh G. Béla: Egy elfelejtett századvégi folyóirat
Czine Mihály: Móricz Zsigmond szülőföldje és népköltési útjai
Nagy Péter: Szabó Dezső fiatalsága
Szabó György: Komját Aladár költészete
Kozoca Sándor: Ujabb adalékok Horváth János irodalmi munkásságához

SZEMLE

Gerézi Rabán—Horváth Károly: Waldapfel József: Irodalmi tanulmányok
Jenei Ferenc: Tolnai Gábor: Vázlatok és tanulmányok
Szauder József: Jancsó Elemér: Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratai
Nagy Miklós: József Farkas: Rohanunk a forradalomba
Vargha Kálmán: Móra Ferenc: Véreim, parasztjaim
Dienes András: Szalatnai Rezső: Petőfi Pozsonyban
V. Kovács Sándor: Mátyás a kortársak között
V. Kovács Sándor: Bakos József: A magyar Comenius (Komensky)-irodalom II.
Bán Imre: Zrínyi Miklós hadtudományi munkái
Bán Imre: Apáczai Csere János válogatott pedagógiai művei
Bóta László: Magyar költők, XVII. század
Varga Imre: A kuruckor költészete
Varga Imre: Őszi harmat után
Béke Albert: Csokonai Vitéz Mihály összes versei
Fenyő István: Gergely Pál: Arany János és az Akadémia
Sziklay László: Komorocky, Ján: Král Matej Korvin v l'udovej prozaiskej slovesnosti
Kovács Győző: Waldapfel József: A magyar irodalom a felvilágosodás korában (második kiadás)
A szomszédos államok magyar irodalmi folyóiratainak 1957. évi magyar irodalomtörténeti repertórium (Szerkesztette: *Kemény G. Gábor és Szabó György*)

AZ INTÉZET ÉLETÉBŐL

Az Irodalomelmélet Klasszikusai
A Régi Magyar Költők Tára XVII. századi sorozata
A XX. századi magyar irodalmi katalógus
Gyulai kutatások
József Attila-kutatások
Intézeti hírek

E-41
II.

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

1959.

3-4. SZÁM

T A R T A L M Á B Ó L

RÉVAI JÓZSEF

BÓKA LÁSZLÓ : Irodalomtudományunk néhány kérdéséről

KOCZKÁS SÁNDOR : A motiváló „eredet”

PÁNDI PÁL : Egy pályaszakasz Petőfi útján

TAMÁS ANNA : Örségváltás az Életképek-nél

HORLAI GYÖRGYNÉ : Népies próza a szabadságharc bukása után

SZAUDEK JÓZSEF : A kassai „Érzelmek iskolá”-ja

BASCH LÓRÁNT : Egy literáris pőr története

VITA

KORTÁRSOK SZEMÉVEL

ADATOK ÉS ADALÉKOK

SZEMLE

TÁRSASÁGI HÍREK

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

Szerkesztőbizottság:

BARTA JÁNOS, BÓKA LÁSZLÓ, KIRÁLY ISTVÁN, KOCZKÁS SÁNDOR,
TÓTH DEZSŐ, VARGHA KÁLMÁN, WÉBER ANTAL

Fellegős szerkesztő:

BÓKA LÁSZLÓ

Segédszerkesztők:

BESSENYEI GYÖRGY ÉS WÉBER ANTAL

E szám munkatársai: Bóka László, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja, Koczka Sándor egyetemi adjunktus, Pándi Pál egyetemi docens, Tamás Anna egyetemi adjunktus, Horlai Györgyné középiskolai tanár, Szauder József, az MTA Irodalomtörténeti Intézetének osztályvezetője, az irodalomtudományok kandidátusa, Basch Lóránt jogi szakíró, Egri Péter, a Petőfi Irodalmi Múzeum tudományos munkatársa, Komlós Aladár, az MTA Irodalomtörténeti Intézetének tudományos munkatársa, az irodalomtudományok doktora, Szerb Antalné MTA Irodalomtörténeti Intézetének munkatársa, Füst Milán író, Kiss Tamás (Debrecen) középiskolai tanár, Kristóf György (Köszvár) ny. egyetemi tanár, Eckhardt Sándor ny. egyetemi tanár, az irodalomtudományok doktora, Borzsák István, az Egyetemi Könyvtár tudományos főmunkatársa, az irodalomtudományok kandidátusa, Csalkai Endre (Sopron) főszerkesztő, László Gyula egyetemi tanár, a történet-tudományok kandidátusa, Hollós Róbert lektor, Kolta Ferenc (Pécs) főiskolai docens, Fenyő István lektor, Ipper Pál, a Magyar Rádió munkatársa, Rába György, az MTA Irodalomtörténeti Intézetének tudományos munkatársa, Vezér Erzsébet, az MTA Irodalomtörténeti Intézetének tudományos munkatársa, Fodor András író, Nagy Péter, az MTA Irodalomtörténeti Intézetének tudományos munkatársa, az irodalomtudományok kandidátusa.

Következő számunk tartalmából: Bóka László: Irodalomtudományunk néhány kérdéséről, Tóth Dezső: Irodalomtörténetírásunk jelenlegi helyzete, Klaniczay Tibor: A magyar későreneszansz problémái, Gáldi László: A finnugor népi versek tipológiai áttekintése, Vargha Kálmán: Móricz Zsigmond fiatalkori tanulmányai, Egri Péter: József Attila költészetének látomás- és álomszerű mozzanatai, Somogyi Sándor: Meditáció és felkészülés, Rónay György: Ráday Gedeon, Mezei Márta: Formai problémák Kisfaludy vígjátékaiban, Rába György: Szabó Lőrinc, Diószegi András: A mai magyar novella, Nacsády József: Az irodalmi népiesség 1867 utáni problémáihoz, Horváth Zoltán: A magyar sajtó a dualizmus utolsó esztendeiben, Szilágyi János: Munkásosztályunk irodalmi műveltsége a két világháború között, Schweitzer Pál: Ady versszerkezetének néhány kérdéséről, Nádor György: Thomas Mann Félix Krulljának motívumai, Kovács Győző: a polgári ízlés Kazinczy nyelvújító törekvéseiben, *Vita*: Szabolcsi Miklós: Válasz Basch Lórántnak. *Adatok és adalékok*: Barta János: Babits Mihály egyetemi előadásai, R. Kocsis Rózsa: Dukai Takács Judit és Kazinczy levelezése, Mollay Károly: Dayka Gábor németnyelvű prédikációja a toleranciáról, Nacsády József: Reviczky és a Szegedi Napló, Redl Károly: Temesvári Pelbárt és az Imitáció Christi, Mezősi Károly: Móra Ferenc ifjúkori verseiből, Hevesi József: Móra Ferenc szabadkőműves beszédei, Földes Anna: Móra Ferenc szabadkőműves beszédei, Kunszery Gyula: József Attila ismeretlen verskéziratai, Péter László: Szegedi fiatalok Juhász Gyulánál, Szegedi Petőfi-legenda, A tengeri hántás kézírata, Móra Ferenc Juhász Gyulának tulajdonított verse, Ez nem az én forradalmam, *Szemle*: Bikácsi László: Tolnai Lajos válogatott művei, Szalatnai Rezső: Kortársak Móricz Zsigmondról, Péter László: Tömörkény István: Hajnali sötétben, Szentesi Miklós: Gelléri Andor Endre: Nagymosoda, Koczogh Ákos: Szabó Lőrinc: Örök barátaink, Mezei Márta: Vajda Péter: Költemények prózában, Kiss József: Az irodalomtörténeti szöveggyűjtemény egy új kísérlete, Tamás Attila: Gelléri Andor Endre: Ház a telepen.

RÉVAI JÓZSEF .

(1898—1959)

Tudományos életünket nagy veszteség érte: Révai József, annyi kiváló tanulmány szerzője, az irodalomtudós, a történész, a marxista-leninista elmélet alkotó szellemű mestere elköltözött az élők sorából.

Az államférfi és a tudós tevékenysége összefonódik az ő munkásságában. Amit Révai elvtárs a munkásosztály ügyéért tett életének küzdelmes évtizedeiben, a történelem lapjaira kívánkozik. Az a minden akadályon keresztül felfelé ívelő életpálya, amelyet befutott, világosabban rajzolódik ki előttünk ma, mint valaha. Életműve korunk küzdelmeiből sarjadt, minden gondolata szakadatlan harc közepette fogant, a győzedelmes új társadalom lendületével együtt emelkedett egyre magasabb horizontokig.

Írásai könyvtárak polcain sorakoznak, eszméi gyökeret vertek a legjobb elmékben s eleven erőként hatnak a szellemi élet organizmusában.

Révai József alapvető munkákkal gazdagította a magyar irodalomtudományt. Kölcseyről, Petőfiről, Adyról, József Attiláról írott tanulmányai a marxista-leninista irodalomtörténetírás maradandó becsű alkotásai. Az értékes örökséget, melyet ránk hagyott, az ő szellemében gyümölcsöztetni: feladata mindazoknak, akik a szocialista kultúra fellendülése, gyarapodása, virágzása érdekében munkálkodnak.

A fájdalom és a méltatás e szavai nem jellemezhetik eléggé Révai József korszakos jelentőségű tevékenységét. Az ő munkásságának elemzése, taglalása, immár tudományos téma: a marxista-leninista magyar irodalomtudomány, melynek Révai József úttörő, fáradhatatlan munkása és kiemelkedő képviselője volt.

IRODALOMTUDOMÁNYUNK NÉHÁNY KÉRDÉSÉRŐL

I.

S hiába : a vakság már nem magyar,
Nincs magyar glóbus . . .

(Ady)

Minden antimarxista irányzat fegyvertárának kedvelt harceszköze a nacionalizmus. A századforduló idején ennek szellemében nevezték a munkásmozgalom harcosait „hazátlan bitangok”-nak, ennek értelmében nevezte magát a hitleri fasizmus „national-sozializmus”-nak s az újjáéledt revizionizmus is a sovén nacionalizmus vak indulataira számít, amikor a marxizmus-leninizmus ellen izgat, például a nemzeti szocializmusra oly kísértetesen emlékeztető „nemzeti marxizmus” jelszavával.

A nacionalista fertőzet veszélye elsősorban a társadalom-tudományok területét fenyegeti. A természettudományok terén — talán az egy biológiát kivéve — e tudományok sajátos jellege okán, nehezebben hódít teret magának : nemzeti fizikáról, nemzeti elektrokémiáról nehéz lenne a tudományosság látszatával szólni, — ezen területen legfeljebb a tudománytörténetben nyer teret, a felfedezések prioritása kérdésében.

A társadalom-tudományok azonban mindig szabad játékszerei voltak a nacionalista torzításnak, hamisításnak s eszközei a sovíniszta izgatásnak : az imperialista háborúk előkészítése nemcsak a hadianyag gyárat foglalkoztatja, hanem valóságos történettudományi nagyüzemeket hoz létre. A szépirodalom a politikai harcok eszköze lévén (gondoljunk az Ady-üldözés, az Ady közömbösítés és az Ady-kisajátítás három fázisára a két világháború között !), az irodalomtudomány gyakran abban leli feladatát, hogy alkalmas harceszközzé applikálja a hatalom számára az irodalmat (gondoljunk Farkas Gyula hirhedt „Az asszimiláció kora a magyar irodalomban” című munkájának szerepére az értelmiség fasizálása terén).

A felszabadulás ezen a téren is döntő fordulatot hozott. A szocializmus építésének útjára lépett magyar nép vezető társadalmi osztálya, irányító politikai pártja és állam-szervezete tudatos harcot indított a nacionalista fertőzet kártevése ellen s gyökeresen átalakult gazdasági-társadalmi helyzetünk, művelődési forradalmunk és külpolitikai pozíciónk gyakorlati eredményekkel segíti e harcot. A helyzet lényegesen jobb e tekintetben, mint volt valaha is, mégsem áltathatjuk magunkat azzal, hogy teljesen leszámoltunk a nacionalizmussal : a közelmúlt eseményei megmutatták, hogy milyen könnyű lángralobbantani a nacionalista szenvedélyek hűnyó parazsát.

Hogy az 1945 óta eltelt fél emberöltő nevelőereje milyen nagy volt, azt többek között az is bizonyítja, hogy — illúziók nélkül — bizvást állíthatjuk : nincs olyan irodalomtudósunk, aki tudatosan a nacionalista szenvedélyek szolgálatába állítaná munkásságát s olyan is alig akad, aki ne folytatna tudatos és tervszerű harcot a nacionalista irodalomszemlélet maradványai ellen. Ez az örvendetes tény azonban nem vezethet arra, hogy elaltassuk lelkiismeretünket. Társadalmunkban még virulens a nacionalista fertőzet, Európában új nacionalizmusok kisugárzó központjai alakulnak, ezért kell ügyelnünk arra, hogy munkásságunk, szándékaink ellenére, sőt jószándékunkat megcsúfolva, ne vállalhassék a nacionalizmus táptalajává.

Mert ez a veszély ma is fennáll.

Hadd mutassak rá most három szembeötülő jelenségre.

1. Megújhódott irodalomtudományunk egyik célja az volt, hogy kiküszöbölje a kozmopolita irodalomszemléletnek azokat a maradványait, melyek — mint módszerek — a pozitivisták hatás-kutatás és a szellemtörténeti „korszellem”-értelmezés csökevényeiként éltek, s elhomályosították a gazdasági-társadalmi fejlődés és az irodalmi fejlődés összefüggéseit. Ez a harc szükséges volt, de — utólag rá kellett döbbernünk — nem eléggé átgondoltan folytattuk. Mert a kozmopolita hatás-kurkászásnak, a történelmi-társadalmi valóságtól elrugaszkodó korszellem-kutatásnak egyik jellegzetessége az volt, hogy egyrészt nagy népek kulturális függvényévé alacsonyította a kis népek műveltségét, másrészt közvetlenül kapcsolva be a kis népek fejlődését a nagy világirodalmi áramlatokba, elterelte a figyelmet az egymás mellett élő, egysorsú népek közös fejlődéséről. Azaz: a magyar „bújdosó” le-lemaradozva, elfulva követte a biztosléptű német „vándor”-t e szemlélet szerint, mint annak alárendelt társa, de ugyanakkor, e vándor-bújdosó kapcsolat gőgjével nézte le cseh, szlovák, román, szerb stb. társait, — ha egyáltalán tudomást vett róluk.

Egyszerre érezhettük magunkat gyarmatnak és alacsonyabbrendű népek közé beékeltek, mégiscsak „római” provinciának, annak bizonyosságául, hogy a kozmopolitizmus ikertestvére a sovén nacionalizmusnak. Sajnos, amikor megindítottuk a harcot az irodalomtörténeti kozmopolitizmus ellen, nem gondoltunk egy egészséges világirodalmi szemlélet kialakítására, sem arra, hogy ezen belül, a köröttünk élő népek irodalmának tervszerű, rendszeres tanulmányozására irányítsuk a kutatást, azaz, hogy megteremtsük a szocialista összehasonlító irodalomtörténet alapjait. A nagy világirodalmi távlatokat elvesztettük, a reális helyzetképet nem tisztáztuk, irodalomtörténeti munkáink a világirodalomtól sterilizáltak váltak. Így születnek egyre-másra olyan monográfiák, melyek — jószándékú szerzők s gyanútlan olvasók ártatlan együttműködésével — akaratlanul is egy önelvű magyar fejlődés ábrándképét táplálják. A szakkritika pedig, sajnos, rendszerint beéri a helyes elvek regisztrálásával s az eredményt nem tartja szükségesnek behatóan vizsgálni.

2. A felszabadulás után irodalomtudományunk is hozzálátott a polgári irodalomtudomány eredményeinek marxista átértékeléséhez. Néhány marxista irodalomtörténeti tanulmány frappáns példája (elsősorban Révai József Kölcsey-, Petőfi- és Ady- tanulmányaira gondolok) világossá tette, hogy a történelmi materializmus módszere számos megoldatlan kérdés megoldásához vezet s az irodalomtörténeti kutatások eredményeinek minden eddiginél meggyőzőbb rendszerezését teszi lehetővé, a korszakolás kérdésétől az értékelés kérdéséig. Valójában nem is átértékelésről, hanem újjá értékelésről szólhatunk, hiszen az első eredmények úgy születtek meg, hogy a marxista irodalomtörténetírás módszerének néhány szempontja alapján kiki a maga szakterületén valósággal rádöbbsen e módszer adta lehetőségekre. Neofita hévvel, a felfedezőik örömeivel vetette rá kiki magát szakterületére s egyre-másra születtek pusztán a szövegek újszempontrú átvizsgálása alapján új és meggyőző eredmények. Az első eredmények, az indulás sikere valósággal szakadást idézett elő a tegnapi és a ma között, elfordultunk elődeinktől, eredményeiket sommásan elvetettük, vitára sem méltattuk őket. Jóllehet az első eredmények helyes irányba terelték irodalomtudományunkat s az a kor, melyben születtek, olyan hőskora a magyar irodalomtudománynak, melyre ma is büszkén gondolhatunk vissza, ma már világosan látjuk, hogy nem egy hibát vétettünk. Ma már nem kell sok szót vesztegetnünk arra, hogy az alap és a felépítmény viszonyát sokszor vulgarizálva értelmeztük, hogy sok jelenséget sematizáltunk, a tartalom prioritásának felismerése háttérbe szorította a tartalom és forma egységének eszméjét s hogy a polgári irodalomtudomány principiumainak elvetésekor irodalomtudományunk számos múltbeli eredményét is elvetettük, a múlt bírálatánál nem disztingváltunk lelkiismeretesen. Ez volt az az idő, amikor egy kalap alá került Beöthy Zsolt Négyesi Lászlóval, Király György Császár Elemérrel, Szerb Antal, Kerecsényi Dezső, Halász Gábor Féja Gézával és Farkas Gyulával. Nem vitatkoztunk nézeteikkel, nem tettük helyükre jó eredményeiket, hanem negligáltuk életművüket. Mikor kiderült ennek a pozíciónak tartahatatlansága, az ellenkező végletbe estünk: nemcsak elismertük elődeink kitűnő eredményeit,

hanem vita és kritika nélkül ismertük el, sőt olyanok is *salvus conductust* kaptak, akiket semmiféle kozmetikával sem lehet reakcióból haladó hagyománnyá avatni. Mind a két hiba megbosszulta magát. A meggyőző vita nélkül elhallgatott, mellőzött irodalomtudósok, kritikusok munkáiban a felnövekvő új nemzedék felfedezte az értékeket s olyan glóriát kaptak, melynek fénykörébe hibáikat is bevonták. A kritikátlan elhallgatásnál semmivel sem jobb kritikátlan rehabilitálás pedig igazolta rajongásukat. Ki kell mondanom, hogy a század első négy évtizedének magyar irodalomtudománya osztatlanabb, kritikátlanabb elismerést élvez, mint valaha is a felszabadulás előtt. Ez többek közt azt jelenti, hogy műveik idealista koncepciója s ennek struktív eleme, a nacionalizmus is él és hat. Sőt: éppen a koncepció, éppen a struktív szilárdságú elemek hatnak, mivel ezekhez a szerzőkhöz éppen műveik összefoglaló, rendszerező jellege vonzza azt az ifjúságot, mely máig hiába várja tőlünk — a nem lebecsülendő rész-eredmények után — a magyar irodalom marxista koncepciójú történeti összefoglalását s annál könnyebben engednek e művek vonzásának, mivel például egy Schöppflin Aladár, egy Szerb Antal munkájában a sovén nacionalizmus alpári színvonaltalansága nem riogat.

3. Felszabadulás utáni irodalompolitikánk egy szakasza ludas abban, hogy a népi írók egyébként valóban jelentős mozgalma olyan megkülönböztetett reflektor-fényt kapott a két világháború közötti irodalom történetében. Nem az volt a hiba, hogy a mozgalom jelentőségét olyan megbecsüléssel méltatták, hiszen képviselői közt jelentős írók vannak s olyan eredményeiket tartjuk számon, mint Erdélyi József első nagy lírai alkotókorszakának versei, mint Illyés Gyula *A puszta népe* című műve, mint Darvas József *Egy parasztcsalád története* című munkája, a közelmúlt irodalmának időálló remekei. S ha a mozgalom maga nem is volt forradalmi jellegű, hatása egy időben forradalmasító volt. A hiba ott volt, hogy a népi írók mozgalmanak megkülönböztetett elismerése együtt járt a munkásmozgalom irodalmának mellőzésével, elhallgatásával, melyen a protokoláris méltatások semmit sem változtattak. József Attila életművét persze nem lehetett mellőzni, de fénye magános fénynek látszott, egy magános zseni kivételes találatai lettek művei s korszakos jelentősége, központi helye elhomályosult társtalanná taszítottságában. Ha az irodalmi mozgalmakat valóságos mozgalmi jellegükben ábrázolta volna az irodalomtudomány s rámutatott volna arra, hogyan indult meg 1917—19 között egy kommunista irodalmi mozgalom, ha megmutatta volna ennek kisugárzását (részben a népi írókra!) irodalmunk egész területén, ha József Attila óriás alakja köré odaállítottuk volna azokat az úgynevezett „elfeledett írókat” is, akiknek most keresgéljük elő a por alól műveiket, ha a kommunista emigráció irodalmát tágasabban méreteztük volna akkor a helyzetkép reálisabban alakult volna. A Szabó Dezső-vita, azok a kísérletek, melyek hol Szabó Lőrincel, hol Sárközi Györggyel, de olykor már Kodolányi Jánossal sápasztgatták József Attila vagy Radnóti Miklós nagyságát, világosan megmutatták, mekkora hiba történt. Megint csak nem az volt a hiba, hogy Szabó Lőrinc kivételes tehetségét méltatták, hogy Sárközi György feledhetetlen alakjára fény hullott, — a hiba a célzatban volt és a koncepcióban. Szabó Lőrinc méltatása hamis, ha forradalmi hangú pályakezdését mellőzzük, Sárközi György útjában az az érdekes, hogyan lépett balra a Babits-i koncepciótól s Kodolányi nevét a munkásmozgalom ihletésében születt művei fogják fenntartani. De mindezen túl, a népi írók mozgalmanak központba helyezése egy internacionális proletár-forradalmi koncepciót tölt félre egy paraszt-mozgalmi koncepció érdekében, mely — legnagyobb népi íróink akarata ellenére — tele van sovén, sőt faji ragadványokkal, a 19 utáni ellenforradalmi korszak paraszthythosának, a harmincas évek „völkisch” nacionalizmusának fertőzetével.

Azt hiszem, a három felvillantott aspektus világosan megmutatja azt, hogy a nacionalizmus maradványai milyen virtuálisan vannak jelen. De azt is megmutatja, hogy ez a helyzet milyen bonyolult s arra is világot vet, hogy mik a következményei.

Bonyolult azért, mert mint erre igyekeztem rámutatni, ezek a maradványok nem kívülről kerültek a köztudatba s nem ellenséges kezek palántái, hanem természetes és alapjá-

ban helyes fejlődésünk hibái, gyermekbetegségei. Mert helyes volt a kozmopolita, szellem-történeti koncepciók elleni harc, mert indokolt volt az a tendencia, mely kezdetben elfordított minket a közelmúlttól s egy újszellemű kutatási irányba indított el minket, sőt még az is helyes volt, hogy a két világháború közötti irodalomnak azt a szektorát is méltattuk, melynek annyi pozitív indítást köszönhet irodalmunk. Jó intenciók helytelen végrehajtásáról van szó. S erős a gyanum, hogy mikor — felocsudva — szembefordultunk hibáink következményeivel, harcunk azért nem volt eléggé hatásos, mert nem társult a magunk útjának bírálóival, a saját hibáink leleplezésével. Mert igaz ugyan, hogy a népi írók központba helyezését egy személyhez kötött koncepció sugározta, mert igaz ugyan, hogy ennek térhódítása irodalompolitikánk egyik szakasza irányítóhoz fűződik, de mindez a mi fényes segédletünkkel teljes egyetértésünkkel, vagy befelé dohogó ellenkezésünk asszisztenciája mellett történt. Nem volt sem egy olyan irodalomtörténeti koncepció, mely tudományos megalapozottsággal ellentmondott volna ennek, nem folyt olyan következetes tényfeltáró kutatás, mely ennek a koncepciónak szilárd alapot adott volna (a szocialista realizmus magyar útjának irodalomtörténeti feldolgozása csak nemrég vált tervszerű kutatási feladattá), nem volt olyan kritikai élet, mely elvi következetességgel mutatta volna ki a ma irodalmából, hogyan hódítanak teret a tegnap árnyképei, hogyan válik művészi gyakorlattá egy-egy helytelen elgondolás. Ezt az önkritikus munkát pedig többek között azért is el kell végeznünk, hogy tanulságai a holnap hibáinak is gáncsot vessenek.

Erre intenek a kialakult helyzet felismerhető következményei.

Elegendő, ha azúttal csak egyet említek, irodalomtudományi munkásságunk aggasztó provincializmusát. Tessék behatóan tanulmányozni irodalomtörténeti monográfiánkat. Tisztelet a csekélyszámú kivételnek, alig akadunk olyan munkára, mely úgy tudná leírni s jellemezni hőse életművét, hogy az túlmutasson az izolált magyar társadalmi környezetben s szinte egy sincs olyan, mely be tudná állítani hőseit a szűkebb kelet-középeurópai s a tágabb világirodalmi fejlődés nagy áramaiba. Nagyjainkat magyar unikumokként interpretáljuk, ezoterikus nagyságokká ferdítjük őket, valamennyi egy autochton magyar fejlődés eredménye. Valaha meghatott mosollyal olvastuk, hogy Jókai Mór így interpretálta a német olvasóknak Madách Imrét: „Wir ungarn sind stolz auf unserem Madách. . .” Mintha ma sem jutottunk volna túl ezen a naiv büszkeségen. Nem a büszkeséggel, nagyjaink szeretetével van bajom, hanem azzal, hogy ennek a forrása nem nagyjaink reális értékelése, nem a tertium comparationis alkalmazása, hanem a közömbös tájékozatlanság. Csak az van, amit a magyar fejlődés, a belső fejlődés produkál s ez lassan elközömbösíti irodalom-kutatóink szakirodalmi érdeklődését is, — csak az van, ami magyar tárgyról, magyarul szól, kialakul egy olyan tudományosság, melynek sugárköre nem terjed túl a magyar nyelv határára. Ignoti nulla cupido: a látkörrel leszűkül a tudomány probléma-tudata. A provincializmus látköre eltorzítja a kutatók arányérzékét, a rövidlátó magynak látja azt, amihez közelhajol, mert csak azt látja. A provincializmus önhitt nacionalizmust termel. S ez azért akut veszély, mert provincializmusunk hibáit a marxista irodalomtudomány hibájául róják fel, holott éppen a marxizmus módszere tette lehetővé először a kozmopolita veszélytől ment világirodalmi kutatást, a reális összehasonlító irodalomtörténeti vizsgálódást, mert a hasonlítás és párhuzam kutatását a társadalmi fejlődés reális alapjára fundálja, az egyetemes és a speciális között meg tudja mutatni a dialektikus kapcsolatot.

Hadd mondjak itt még egyetlen konkrét példát. Megvizsgáltam szakirodalmunkat abból a szempontból, hogyan foglalkoznak a XIX. század magyar hősi epikájával, a *Zalán futásától* a *Toldi*-ig. Azt kerestem hogyan tudják ezeket a műveket kutatóink beilleszteni az európai irodalom fejlődésbe, hol találják meg az azonosságot és a különbséget a romantika hasonló jellegű világirodalmi alkotásaival. A magyarázatok kizárólag a magyar társadalom belső fejlődéséből, mint egyetlen szempontból indultak ki s így az összefüggések feltárására sor sem került. S míg egyre csüggettebben pásztáztam végig a szaktanulmányok és mono-

gráfiák egész sorát, ott csengtek fülemben Marx levelének sorai, melyeket 1863-ban írt Engelsnek: „Es geht in der Menschengeschichte wie in der Paläontologie. Sachen, die vor der Nase liegen, werden prinzipiell, durch a certain judicial blindness, selbst von den bedeutendsten Köpfen nicht gesehn. Später, wenn die Zelt angebrochen, wundert man sich, dass das Nichtgesehene allüberall noch seine Spuren zeigt. Die erste Reaktion gegen die französische Revolution und das damit verbundene Aufklärentum war natürlich, alles mittelalterig, romantisch zu sehn, doch selbst Leute wie Grimm sind nicht frei davon. Die zweite Reaktion ist — und sie entspricht der sozialistischen Richtung, obgleich jene Gelehrten keine Ahnung haben, dass sie damit zusammenhängen —, über das Mittelalter hinaus in die Urzeit jeden Volks zu sehn. Da sind sie dann überrascht, im Ältesten das Neuste zu finden, und sogar Egalitarians to a degree, wovor Proudhon schaudern würde” (idézi Michail Lifszic: *Karl Marx, Friedrich Engels Über Kunst und Literatur*. Berlin, 1949. 191. l.) Innen a marxista (egyenesen Marx-i) irodalomszemlélet magasáról nézvést semmivel sem kisebb Vörösmarty, vagy Arany érdeme, de helyük is van a világirodalomban s alkotásuk beleillik azon népek romantikus indítású áramába, melyek csak a felvilágosodás bizonyos fokáig jutottak el, de nem a forradalomig.

Azt hiszem, a teendők is derengenek már.

Itt az ideje, hogy fordítsunk egyet a szekér rúdján s kirántsuk a kátyúból. Irodalomelméleti feladatunk az, hogy beható vitákon tisztázzuk a nemzetiség és nemzetköziség helyes viszonyát az irodalom területén. Kutatói feladatunk az, hogy a körülöttünk élő népek irodalmát tervszerű munkával dolgozzuk fel, a társadalmi fejlődés közös történeti alapján, megvetve alapját egy olyan marxista összehasonlító irodalomtörténeti módszernek, mely egyszerre szünteti meg a kozmopolitizmus és a sovén nacionalizmus veszélyét s nyit valóságos perspektívát nemzeti irodalmunk köré a népek hazája-nagyvilág valóságos terepéé. S végül: a részletkutatások jelentőségéről meg nem feledkezve, meg kell alkotnunk egy olyan világ-irodalmi távlatú magyar irodalomtörténeti koncepciót, mely irodalmunkat helyes arányaiban ábrázolja.

(Folytatom)

KOCZKÁS SÁNDOR

A MOTIVÁLÓ „EREDET”*

(József Attila lírai fejlődését elemző hosszabb tanulmány részlete)

Előhang

Okos és illendő szokás a költő első verseinek elemzését élete kezdő lépéseinek történetével megelőzni. Okos, de nem problémátlan. Az első élményekről alig van költő, aki már korai verseiben is szólni tud. Csak érettebb éveiben találja meg azoknak egyéni, igazi értelmét. A gyermekkor világa József Attilánál is a harmincas években lesz valódi és jelentőségteljes költői téma. E korai esztendőkből az élmények és a versek „rímei” még csak ritkán csengenek össze. Az induló költőt inkább a hagyomány sodra ragadja magával: a mesterség, az elődök művészi magaslátának meghódítása ösztönzi.

Ami pedig az illendőséget illeti, az ember könnyen választhat — egy-két költői életrajz példája szerint — alkalmatlan vagy torzító hangnemet. Ha az adatok teljességére törekszik az apró tények egymásutánjához tapad, — esetleg magára a lényegre nem figyel. Mindent elmondhat, csak éppen homályban hagyja az élet és az életmű egymásba kapcsolódó áramköreit. A legfontosabbat: azt a különös hangsúlyt, azt a lírai varázslatot, amellyel maga a költő rendezte-értelmezte életének véletlen esetlegességeit. Mert hiszen minden költő akkor találja meg a maga egyéni „hangját”, amikor már tudja, hogy sorsa nemcsak egyéni sors. Amikor már ráébred, hogy élete véletleneiben hol erősebben, hol bújkáló patak módjára az egész élet, a társadalom mozgásának szükségszerű törvényei fejlődnek ki.

A költő életének krónikása lehet azonban egyszerű illusztrátor is, aki mondandóját az egyetemes érvényű tételek bizonyítékának szánja csupán. Óriássá növelheti, szoborrá merevítheti ilyenkor hőst, a nagyon is egyéni embert. Az általánosságok zuhatagával éppen a színt, az illatot, az egyszerűt burkolja el. Szólamot ad probléma, hangzatosságot hangulat és modoros pózt az emberi helyett.

Az esetlegesség és az általánosság leselkedő veszélyeit miképpen is kerülhetjük el? Karcusú költőiségével ezt a dilemmát Illyés Gyula Petőfi-könyve fölényesen oldja meg. A tények logikáját elmélyítve lírai hitelű képekben idézi fel a várakozással teli kort, majd a költő születését és gyermekkorát. De hogyan kövesse az ihletett író az egyszerű krónikás, aki ábrázolás helyett jobbra csak elemezni tud? Akit képzeletének szárnyalásában tudományos indítékainak nehezéke is darabosabb modorhoz, színtelenebb stílushoz köt?

A kísértés pedig igen nagy! Nem jelentéktelenebb dolgok vannak készülőkben a XX. század első éveiben, mint a XIX.-nek ama megújulással terhes huszas éveiben voltak. Sőt: a mi fiánk születésének éve is jelképes. Az 1905-ös esztendőnek szinte történelmi sűrűsége van. S ha Illyés Gyulát az emlékezetes szilveszter áhítata szimultán körültekintésre csábította, — 1905 áprilisában sem lenne érdektelenebb a kor élő szellemeinek megidézése. Petőfi születéséhez Berzsenyi és Vörösmarty, Széchenyi és Kossuth szilveszter estéjét hívja meg bábkodni. S Metternich meg Ferdinánd trónörökös alakjával árnyékolja sötétesre a képet. A fényt a miénkbe nemcsak a dzsentrí országlásból kiábrándult, keserűen éles Mikszáth hozná s nem is csak az új lírai hangját megtalált Ady Endre, aki már „forradalmas” harcra, újjon-

gásra is képes. Nemcsak az írásban ekkor még magatudatlan Móricz és a készülődő Nyugat nemzedék. Mert az irodalom körénél nekünk idehaza is szélesebbre kell néznünk : a nép is öntudatosabb már, érettebb, mint a száz év előtti. A mozgalomban szervezkedő munkás s az arató-sztrájkot megharcolt szegényparaszt talán méltatlan lenne e szimultán freskón karjaiba emelni az újszülöttet ? De a haza határai között semmiképpen nem maradhatunk. Hiszen fény árad a forradalomra készülő Moszkvából s a cári birodalom tüntető, sztrájkoló ipari városaiból. Londonban Lenin okos fejét látni vitázó gyűléseken és teleírt papírlapok fölött. És írókat kell meglátogatni Európa-szerte, akik munkások ügyétől, szocialista távlatoktól ihletettek. A „viharmadár” Maxim Gorkijt, a szkeptikus Anatole France-ot s a még kisdíák Vlagyimír Majakovszkijt, akit magával ragadott a tüntetők lendülete és a forradalmi röpcédulák harcot hirdető szava. Komor hangulatú mozaikokat is volna honnan venni. Nemcsak az akkor még kezdő Tisza Istvánt, a „geszti bolondot”, aki éppen pártja és kormánya választási kudarcán kesereg. Vagy Fejérváry Gézát, a „darabont-kormány” elnökét s a szabadelvű párt meg az ellenzéki koalíció csatáinak, „úri földrengéseinek” hangoskodó figuráit. Sötétlő árnyakkal súlyosodnak a képre a koronás uralkodók : Ferenc József és Vilmos császár, — s a Távolkeleten megszorított Miklós cár. De nem is a politikusok, vérengző uralkodók árnyait idéznénk meg talán, hanem inkább az igazi mozgatókat. Valakit a nagy kartellek iparmágnásai és az óriás bankok vezérei közül. Jelképnek egy „szürke eminenciás”-t a látható színpad háttéréből.

A megíratlant azonban ne dédelgessük tovább, ne játszunk a képzeletünkben megelevenedő ötlettel, amely így csak némi hangulatot, kort idéző atmoszférát ad. Az esetlegesség és az általánosság között keressünk valami konkrétabb egyensúlyt, tények és egyetemes tendenciák között a költő életében valóban jelentőset és megfoghatóat.

A gyermekkorban csak mechanikus szemlélet keresheti a lírai életmű mindent meghatározó és megmásíthatatlan alkotói elvét. József Attilát nem gyermekora, nem első élményei és tapasztalatai formálták szocialista költővé. Részük volt benne bizonyára, de a lényeges mégis fokozatosan kiharcolt, elméletben és gyakorlatban megszerzett világnézete, marxista gondolkodása volt. A proletársors csak lehetőséget adott neki is, mint másoknak, akik szintén a munkás-világból jöttek. Lehetőséget : az osztály, a szocializmus történelmi szószólójává magasodni. E lehetőséget azonban — amely nehéz egyéni áldozatokkal és megfeszített gondolati, művészi munkával járt — nem mindenki vállalta: Kassák Lajos és Szabó Lőrinc például nem. József Attila pedig — mint tudjuk — igen.

Annak, aki e lehetőséggel nem tudott élni, aki a feladatot nem vállalta, — a maga proletár gyermekora nem több mint érdekesség, mint újszerű, egyéni szint adó téma és atmoszféra. Aki azonban e lehetőségekhez felnőtt, annak gyermekora is különös, szinte történelmi fontosságot kap. Még véletlen esetlegességei is a szükségszerűség, az elhivatottság áramával telítődnek. Így tudja ezt — okkal és méltán — maga is. S így látjuk, így értjük ezt magunk is, akik kívülről és immár historikusan szemléljük mindazt, ami volt.

József Attila olyan szocialista költő, akinek megtalált világnézetéhez nem kívülről kellett az élményeket keresnie, átélnie. Az élmények, a problémák : voltaképpen a saját élete. Eredetének, gyermekkorának és ifjúságának motívumai. Mindezt tudatosabbá, a szocializmus ideológiájának értelmében általánosabbá kellett emelnie. De a későbbi gazdagodás sem változtatta meg, csak jelentősebbé tette ezt a kezdetet. A „mama” életét és alakját, az ősök, a rokonság világát s a külvárosi gyermekség szenvedéseit, halvány örömet. A tájat, ahol felnőtt és hétköznapijai, ünnepei teltek. A tájat — a városit és falusit —, amely arculatával az ottélő szegénység sorsához idomult.

A gyermek még nem érthette mindenben a törvényszerűt. De a felnőtt felismerését, tudatos cselekvését megkönnyítették, hitelesebbé tették e kezdeti élmények, motívumok. Biztonságot és küldetést maga a költő is innen, az első élmények forrásvidékéről merített :

Te kemény lélek, te lány képzelet!
A valóság nehéz nyomait követve
Önnönmagadra, eredetedre
tekints alá itt!

(*Elégia*)

A *mama „legendája”*.

József Attila 1905 április 11-én született Budapesten, a Ferencvárosban. A gyermekkor keretét három helység neve jelzi: Budapest, Szabadszállás és Öcsöd. Az első volt az állandó, a lakás szerint annyira bizonytalan, de valóságában mégis biztos talaj: a külváros. Szabadszállás a szegényes menedék: az anyai rokonság kisparaszti és zsellér-világa. Öcsöd s a témát csak variáló későbbi Monor egy kissé már a kétségbeesés örvénye: próba a lelenc sorsból, amikor az anyagi kilátástalanság hosszabb-rövidebb átmenetre felbomlasztja az egységét szívósan védelmező családot.

A szívósságot, a proletár keménységet legendák is jelzik a családban. Nem tudhatni persze, hogy ezekben a legendákban kinek mennyi része van. Még a mama kezdte-e őket s azután együtt fejlesztette, variálta a család? Vagy bizonyos elemek voltak meg belőle csupán és a költő-fiú későbbi műve az egész? A korán eltávozott apa alakját — Attila még csak két éves volt — mindenesetre meseszerű légkör veszi körül. A legenda szerint kivándorolt, szerencsét próbálni Amerikába ment. József Attila is így idézi fel utolsó éveiben a maga keserű számvetéseiből átvilágítva az alig ismert apa tettét és szellemét.

Csak most értem meg az apámat,
aki a zengő tengeren
nekivágott Amerikának.

Útnak eredt — nem új jelenség,—
hogy lefülelje bátoran
a természetes jószerencsét.

El is keserült, meg is csappant
érdeke, itt az óhazán,
unta főzni a szagos szappant.

Csak most értem meg az apámat,
aki az ingó tengeren
nekivágott Amerikának.

Az urak locsogtak, fecsegtek,
ő batyut kötött, odaszállt,
hol jó munkást szép pénz kecsgetet.

Az erdőn nem volt egy szál bokra,
egész úton emlékezett
és hányt a hempergő habokra.

Elhagyta bölcsen a családját —
azért, mert keményen keres,
a csemetéi őt ne áldják,

mert megátkozzák, ha felnőnek.
Nem volt erkölcsi példatár
s nem hűse hazugság felhőnek. . .

József Áron szappanfőző-munkás valódi sorsát azóta már pontosan tudjuk. Romániai kutatók és a Romániában járt Szabolcsi Miklós kiderítették, hogy sohasem volt Amerikában. Szakmájánál megmaradva Románia több városát is bejárta s a jugoszláviai Újvidéken is dolgozott. Romániában újra megnősült és új házasságából született is egy gyermeke. Végül is Temesváron élt s ott is halt meg. Mindebből azonban máig nem derült ki, hogy miért is hagyta el a családját? S az elhagyatottak pedig miért a kétéus „amerikás” változatból szőtték a legendát? A családi hagyomány sztrájkokban, mozgalomban való részvételéről tud és nagy örömről, hogy az életben maradt (a három első József-gyerek korán elhalt) két lány — Jolán és Etus — után harmadiknak végre fia született. A munkanélküliség kergette el vagy csak terhesnek érezte megszorodott családját? Idegen nő lépett az életébe vagy egyszerű kalandvágy űzte a véré? Megannyi hiábavaló kérdés.

De a családi legenda indítékairól sem tudunk többet. A mama őrizte ezzel egy régvolt szerelem és emberi meghittség emlékét vagy csak a gyermekek előtt akarta fenntartani az immár személytelen apai tekintélyt? Maguk előtt is takargatták az apa megbocsáthatatlan vétkeit? Vagy csak mások — idegenek — elől védték szemérmesen a család belső dolgait és jó hírét? Nem tudhatni már. Csak annyi bizonyos, amit apjáról nem megróvásként, de a tények egyszerűségével a költő írt: „nem volt erkölcsi példatár”. József Áron jól megértette a kapitalizmus törvényeit. S e törvények logikája szerint cselekedett, élt. Megszabadult családjától, a nehéz küzdelem és felelősség kötelességétől. Más ember volt, mint a fia.

A mama alakját már maga a költő szötte-formálta legendákba. Gondolataiban és költészetében a korán — 1919 karácsonyán — elhalt édesanya képe, emléke fokozatosan szinte lírai jelképpé nőtt. Anyja életében a proletár-sors megtestesülést látta: a névtelen hősök, a gyengeségükben is erős munkásasszonyok egyikét. A szegény mosónő így dicsőült meg kedves fia verseiben:

Anyám volt, apró, korán meghalt,
mert a mosónők korán halnak,
a cipeléstől reszket lábuk
és fejük fáj a vasalástól —
— — — — —
— — — — —

Látom, megáll a vasalóval.
Törekeny természet a tőke
megtörte, mindig keskenyebb lett —
gondoljátok meg, proletárok —

A mosástól kicsit meggörnyedt,
én nem tudtam, hogy ifjú asszony,
álmában tiszta kötényt hordott,
a postás olyankor köszönt néki.

(Anyám)

Az apa alakját őrző legendák bizonytalanok, az anyáról szólók valóságosak. Pócze Borbála egyéniségét lírai versek örökítették meg, pedig élete története leginkább epikus

elemző lassú és sokoldalú előadására méltó és alkalmas tárgy. Olyan téma, amelynek érdemes ábrázolása irodalmunkból mindeddig hiányzik. Kaffka Margit megírta már a nő életének válságát a századforduló társadalmában. Az ő hősnői azonban a pusztuló dzsentrivilágból s a felső értelmiség köreiből valók. A szabadszállási parasztlány problémája azonban csak felületesen, külszínre hasonló a Pórtelky Magdában lejátszódó válsághoz. A házasság és a nő szabadságának, önállóságának konfliktusáról van nála is szó, de nem a dzsentrivilág, hanem a szegényparaszti élet törvényei szerint.

Pőcze Borbála tizenöt éves volt, amikor anyja — régi falusi szokás szerint — a lány érzéseivel, tiltakozásával mit sem törődve, férjhez akarta adni. Pórtelky Magdának nincs más választása csak a házasság. A tanulságot — amit élete tapasztalataiból leszűr — csak lányai sorsában érvényesítheti: taníttatja őket, hogy „úri lányhoz” méltó kereső foglalkozással biztosítsa függetlenségüket. De mit tehet ilyenkor egy szegény parasztlány? Férjhez menjen vagy van más lehetősége is?

A kérdés Móricz Zsigmondot is foglalkoztatta. A feleletet több művében is keresi. A *Sárrany* Kis Borája nyílt szemérmertelenséggel vásári árunkat tartja a maga szépségét. Az érzelmek és az „ésszerű” választás konfliktusában nagyon is hideg fejfel, felnőtt tapasztaltsággal képes eligazodni. Nem finnyás: nem házasság, nem boldogság kell neki, csak szerencse. „Megmondta azt nekem az anyám, — okosítja fel a paraszti dolgokban járatlan grófnét — még kisiskolás koromban, hogyha vigyázok a szépségemre, akkor még nagy szerencsét csinálhatok.” Mi ez a szerencse? Azt is tudja: „Vagy elvesz valaki, vagy annyit ad, hogy azután nem kell búsulni.” Borát tudatosan az érdekei vezetik, az érzelmei csak másodlagosan. S ha a boldogságot nem is, a szerencsét valóban kiharcolja. Turi Daninak adja magát, akit szeret, de csak adomány, a Takács Gyuri elkártyázott vagyona ellenében. Az *Égi madár* Pannija nem ilyen öntudatos. A szerencsését nem maga kovácsolja, csak a szülők akaratának enged. Amíg szerelme, Miska, a szegény zsellérfiú a városban van, egy nagygazda felesége lesz. A szerencse azonban nála sem lesz a boldogság melegágya: még csak nyugalmat sem talál, — két világ között vergődik. A zsellérek már megtagadják, a nagygazdák világa viszont lenézi, nem fogadja be. Szerelem helyett így még csak a góg boldogsága sem jut neki. Teljesen megzavarodott, kiforgatott lélekkel azután szinte öntudatlanul követi az égi madár, a paçsirta hívogató szavát s Miska biztatását. Menekül a szerencséje elől a boldogsága után. A *Pillangó* Hitves Zsuzsikája Móricz zsellér-lányai között a legkülönb: a boldogságért harcolni tud. Darabos Jósikával együtt, mindketten megpróbálkoznak a szülők „okosságával” és szinte már a szerencse „torkába” jutnak. De a biztos szerencsétől Zsuzsika visszaperli a szerelmet, a pillangó boldogságot. A lakodalmas szekérről, friss asszonya mellől hívja vissza Jósikát, az elszállt „pillangót”, hogy ki ne röpüljön többet a kezéből.

A harcot választja a fiatal Pőcze Bori is. Az anyja gondolta, tervelte „szerencsét” nem más érzelem miatt utasította el. A szerelemről még csak sejtései voltak talán. De a függetlenségét, az érzelmei szabadságát, a boldogsága lehetőségét ösztönösen is védelmezte. Inkább otthagyt mindent. A falut s a „józan” megfontolásokkal vegyített feudális törvényeit. Pestre jött szolgálni: cselédlánynak. A munkaerejét adta el inkább, mint teljes önmagát. Amit falusi legényektől tudott, azt — úgy érezte — egy zsellér-lány is megteheti. A város szabadabb, tágasabb: az embernek, lánynak több lehetősége van. S nem is lett „falusi kislány Pesten.” Miként az anyjával, falujával szemben, a fővárosban sem volt naiv. Szerencsét és boldogságot egyszerre szerzett: egy sokat vándorolt, mesterséget és nyelveket tanult szappanfőző felesége lett.

De hol volt itt a szerencse és a boldogság — kérdezheti a házasság tragikus történetének ismeretében az olvasó? Pőcze Borbála további sorsával azonban a problémának már új szakasza kezdődik. A móríci zsellérlányok történetét is csak az élet benyújtotta első konfliktus pillanatáig, a konfliktus megoldásának kezdő gesztusáig követtük. Mi történt később velük? Boráról még tudjuk, hogy a különös nász és Turi Dani gyilkossága után már

nem tudott olyan okos lenni, mint előbb. Amikor a vasvillás kísérők között megpillantja a tragikus sorsát bevégzett Danit, eszt veszti; Önmagát vádolja Turi gyilkosságáért is és pusztá kézzel ugrik az embereknek. S hogy azután mi történt vele, hogy mit kezdett a testéért kapott vagyonnal? Nem tudjuk. Panniék és Zsuzsikáék további sorsáról még ennyit sem mond Móricz. Panniék bizonyára a városba mentek s az életük nem sokban különbözhetett attól, amit Pőcze Bori választott. És Zsuzsikáékra sem várhatott több és jobb, mint amit szüleik napszámos életében megszoktak.

Mindebben azonban már nem a jellem, nem az egyéniség, hanem a társadalom objektív törvénye érvényesült. A jellemnek csak annyiban lehetett újra szerepe, ahogyan az élet csapásait fogadta, ahogyan az újabb konfliktusokkal, nehézségekkel megküzdött. S Pőcze Borbálát az első választásnál mutatott keménysége, határozottsága segítette élni és helytállni akkor is, amikor a férje három apró gyermekkel magára hagyta. Vállalt mindenféle munkát, a maga módján forgolódozott, ügyeskedett és még betegen, szinte a halálban is óvta-védte, nevelte kicsibéit. József Jolán könyve, öccséről írt életrajza megdöbbentő képekben érzékelteti ezeknek az éveknek kilátástalan küszködéseit, a harcot a pusztá életért. A gyakran beteges és emberi méltóságában magát semmiképpen meg nem alázó asszony állandó munkát ritkán kaphatott. Még nehezebb volt a lakás dolga. Ki fogadott be szívesen egy három gyermekes asszonyt? Mint József Jolán írja a költőzködés volt életükben a szinte állandóan ismétlődő epizód. „Majdnem minden hónapban új lakásba költöztünk, s ezt a megszokott eseményt nagy hűhóval magunk intéztük el. A ház elé húztuk a fászincéből kölcsönkért kiskocsit, kicipeltük a bútorokat és amikor mindent felraktunk a kocsira, hárman a rúd mellé álltunk, a kötelet a derekunkra akasztottuk és nekifeszültünk a vontatásnak Gyi! Mama hátul toltá a kocsit és vigyázott, hogy semmi le ne essen róla.”

Melyik zsellérlány tudta volna az életet eképpen megharcolni Móricz hősnői közül? Melyiknek lett volna ereje, emberi kitartása ilyen következetesen a halálig végigmenni a maga választotta úton? Mert ha gyermekeit néha a Gyermekvédő Liga gondjaira is kellett bízni, nem mozdult Pestről. A külvárosból a faluhoz, Szabadszállásra nem fordult vissza. Pőcze Borbála ekként falusi szegényből városi, zsellérlányból már proletárasszony lett. Proletár-volta persze korántsem jelentett világos és egyértelmű öntudatot, ösztöneiben azonban már teljesen ehhez a világhoz tartozott. S ez éppen elegendő volt arra, hogy a maga történelmi hivatását betöltse. Hogy „mamá”-vá magasodjék: egy jövővel terhes asszonyi sors megtestesítőjévé. Pőcze Borbála ekkor még új és ritka típus a magyar valóságban. Élete, felröplődése az anyai szolgálatban azonban célt, értelmet, igazolást kapott. S a költő-fiú — aki mindennek hordozója és kifejezője volt — még a fájdalomtát szemérmesen hetykeséggel rejtegető soraiban is anyjának e történelmi szerepét érzékeltetve emlékezik meg róla.

Nemzett József Áron,
szappanfőző, aki már
a Nagy Óceánon
szagos füveket kaszál.

Megszült Pőcze Borcsa,
kit megettek a fenék,
gyomrát, hasát sorba,
százláb súroló kefék.

(Nemzett József Áron)

Sorsának mélységeibe belegendolva így ismerjük fel fokozatosan, hogy Pőcze Borbála Gorkij „Anyá”-jának magyar rokonai közül való. Kisebb lehetőségek, szűkebb keretek között a „mama” olyanképpen magasodik József Attila alakja mögé, mint Pelagéja Nyilovna nőtt

fel Pável Vlaszov mellé. József Attila jellemét — mint mindenkiét — sokféle tényező alakította. E mozzanatok nyomait megkeresnünk éppen további elemzéseink dolga. De hol találjuk az eredetét? A nyersanyagot, a képességet, amiből és amivel nagyra nőhetett? — Mutasd a mamára! Vér szerint is, példával is és okos vagy játékos szóval ő kezdte formálni ezt a jellemet. A költő-fiú keménységében, szívóosságában nem a mama egyénisége ismétlődik, ölt új formát s alakot? S nem a mélységeket megjárta, sokat küszködött Pőcze Borcsától kapta az első indítást, hogy a dolgokat, az életet mindig a szűkebb vagy tágabb közösségek érdekei szerint ítélje meg? Mert tőle tanulhatta először, hogy az emberek együtt sokkal többet tehetnek, mint az egyedülvaló, a magános ember. A fiú természetes kedvességét is megelőzte a mama dalos kedve, keménységében is lágy és érzékeny természetete. Pőcze Borbála teremtette meg azt a családi légkört, ahol József Attila tündéri játékosága kivirágzott. S éppen ő maga volt, aki fia jellemének ezt a legszemélyesebb — de egész osztálya lelkiületének szépségét is sugárzó — vonását éleszgette-növelgette. A mama szelleme él abban a derűben és üdeségben, ami Attila verseiből oly gyöngyöző tisztasággal, oly elbűvölő erővel árad.

A „*másajta raj*.”

A bővebb családja már voltaképpen a homályba vész. Az apa eredetét csak az erdélyi havasokig követhetjük, ahol a fiú nagyapja hegyipásztor volt. Ebből a zárkózott, különös világból jött József Áron, a „félíg székely, félíg román, vagy tán egészen az”. — Az anyai ágról már többet tudunk. Szabadszállási kúnok voltak: parasztok, halászok. Az anyai rokonság jellegzetes figurái itt-ott meg is jelennek József Attila verseiben: nagyanyja, ánya, nagybátyja.

A szegénység örvénylő mélységei gyűrűzik körül mindenfelől a költő gyermekségét. A nehéz sorban élők tapasztalatait, az urakétól különböző erkölcsét, érzelmeit és logikáját egymást követő nemzedékek örökségeként kapja a fiú. A szülők már a város emberei, de mögöttük eleven emlékekkel és kapcsolatokkal ott él a paraszti lét, a falu. A gyermekkor, a szegénység életének meglevenítésében ezért is található gyakran hasonló motívumokat József Attila és a korszak zsellér-sorból jött költői, Erdélyi József s Illyés Gyula lírájában. De nemcsak ezek a rokoni szálak, hanem a kétféle — a városi és falusi — szegénység életének, sorsának közös vonásai is ösztönzői voltak a lírai motívumok ilyenféle hasonlóságának. A lent világa előttük senkinél sem jelent meg a magyar irodalomban olyan mélységgel és teljességgel, olyan belülről átélt, éppen személyes hitele miatt tárgyilagos realizmussal. Számukra ez nem csupán újszerű, érdeklődéssel figyelt irodalmi téma, mint a századforduló novellistái — Thury, Tömörkény — szemében volt, hanem a maguk valóságos, végigszenvedett élete. Lírai szemléletükben már nyoma sincs az Adynál még jelentkező romantikus részvétnek (*Álmodik a nyomor, Proletár fiú verse* stb.), s a Móricz első írásaiban megnyilatkozó túlfűtött naturalizmusnak, tematikus és ábrázolásbeli kiélezettségnek sem. A külváros és a falvak, a tanyák élete a maga természetes egyszerűségében, romantika és naturalizmus nélküli hétköznapiságában jelentkezik József Attila és kortársainak verseiben. Mindezt a természeteséget a maguk gyermekkorának, családi életüknek eleven élményeiből, személyes múltjukból merítik. Így elevenednek meg József Attilánál a józsefvárosi pályaudvar fadóbaló munkásai, akiknek a figyelmét kellett kijátszania vagy jóindulatát megnyernie gyermekkorában, hogy a mama tűzhelyéhez fát szerezhessen.

Tőletek féltém, kemény emberek,
ti fadóbalók, akiket csodáltam?
Most mint lopott fát, viszlek titeket
ez otthontalan, csupa-csösz világban.
(*Kirakják a fát*)

A lent világában eltöltött gyermekkor kitörölhetetlen emlékei újra meg újra felbukkannak és motívumokká, költeményekké érlelődnek benne. Az *Iszonyat* furcsa látomásában a világgal megalkudni képtelen, vad, gyermeki ösztönök lázongása érzik: külvárosi gyermekeké, akiket a munkába ment szülők felnőtthöz mért kötelességekkel magukra hagytak. S még a Ferenc- meg a Józsefváros bérkaszáryaiból kíséri „a főzelék fagyott szaga” és pályaudvarairól a tehervonatok tolatása, különös zakatolása. Mindez — a tárgy s az atmoszféra némi változtatásával — mennyire rokon a falusi lebbencs-levések sovány illatával és a zsellérgyermekek nehéz szorongásaival, amelyekről Illyés és Erdélyi adtak hírt.

Más etikát alakít ki magának a szegénység, mint amiről az urak papolnak. József Attila is, Illyés Gyula is innen, személyes közelből ismerik a lent embereinek ezt az ösztönös, az anyagi kényszerűség vezette erkölcsét, amely mindig igazabb volt az urak önzően képmutató moráljánál. Miből éljen az, akinek semmije sincsen? — morfondírozik ilyenkor városi és falusi nincstelen. És ha dolgozik is, a munkáját éppenszak valahogy megfizetik. Ki érezné hát közülük bűnnek, lopásnak azt, ha az uraktól vesz el, „szerez” valamit. Ha a végső szükség miatt ezt-azt magának kisajátít. Hiszen ösztönösen érzi, hogy abból lesz az övé valami, amit az urak általuk, az ő munkájukkal szaporítottak. Az uraságtól a maga jussát lopvacsendben visszaszerző uradalmi zsellérek közösségét Illyés Gyula a harmincas évek elején hőskölteményben örökítette meg:

Egyetlen tolvaj-társaság
volt a puszta, hol nevelődtem.
Ujjak nyúlnak az uraság
java felé képzeletemben.
Ujjakat, mohó markokat
vélek látni a múlt sötét
éjében, matatásukat
hallom, s a csőszök füttyjelét,
dobogó futást szertesztét.

Szegény szegények, kényszerült,
ártatlan, kedves tolvajok,
hogy róná nektek föl e bűnt,
ha dalt kezd róla fiatok,
ha a múlt vastag éjjelében
futó sorai fölfedik,
mint tolvaj-mécs cikázó fénye
arcotok rebbenéseit,
mely akkor volt legemberibb.

(Hősökről beszélek)

S ki róná fel a józsefvárosi kisfiúnak amikor fáért-szénért a pályaudvar körül ólálkodik? De ki érezné bűnnek a proletár lét, a gyermeki szükség e tettekké érlelődő fölajdulásait? Miként versében vallja József Attila: az egész világegyetem nyomását érzi úgys gyermekönmagán, akit az éhség kényszere a szomszéd éléskamrájának megdézsmálására bízott.

Kioson, kenyeret szel a konyha kövén
s majszolja riadtan a gyermek.

Csak a léghuzat ismeri — alszik a ház.
Les nagy szeme, reszket a térde.
Zsírok és köcsögök teje közt kotorász,
surranna, mint az egérke.

Ha belé-belereccsen a szörnyű kredenc,
ajkára repül kicsiny újja :
könnyörögne az irgalomért, de a csend
zord kürtje a zajt továbbfújja:

Ez a zaj, ez a kín, e világrecsegés
nem szűnve, dühöngve növekszik.
Belesápad a gyermek, elejti a kést
és visszalopódzva lefekszik. . .

(Ha a hold süt. . .)

A szegénység világának költői ábrázolásában nemcsak rokon motívumok jelenlétével találkozunk, hanem eltérésekkel is. József Attilánál az ősök, a rokonok például — a mama alakját kivéve — nem kapnak meghatározó erejű lírai szerepet. Nem volt különösebb igénye arra, hogy őket olyan bőséggel felvonultassa, mint azt paraszti őseikkel Illyés Gyula, Erdélyi József és Sinka István tették. A különbség látszatra csupán a családi viszonyok és körülmények eltéréséből adódik. Józseféknel — mint ezt már az eddigiek során elemeztük — néhány kétes és valóságos legendát leszámítva nyoma sincs annak a patriarkális gazdag családi hagyománynak, amely a szegényparaszti költők falusi világában a rokoni szálak és történetek szinte vég nélkül szaporítható láncolatát kínálja. Ebben az eltérésben azonban két életformának elvi jelentőségre emelkedett különbsége is kifejeződik. A paraszti családfelek Illyéséknel a demokratikus törekvéseknek, a plebejus öntudatnak mutatói. Több évszázados plebejus gőg száll szembe bennük több évszázados úri gőggel. Mánás és dszentri arcképcsarnokokkal vitáznak a paraszti ősök: zsellérek, juhászok, uradalmi cselédek, béresek és kovácsok, nehézsavú férfiak és magukban motyogó anyókák. Ebből a vitából azonban még az Illyés Gyula európai iskolázott plebejus gőgje sem tudja elhessenteni a vidéknek, az uradalomnak a feudális múltból örökölt patriarkális szellemét.

Más történelmi alapról: a városból támadja József Attila az urak világát. Az őt formáló légkörnek nincsen semmiféle patriarkális színeződése. Az uraknak és a parasztnak a feudalizmus messzi századaiba visszanyúló vitája a proletárok világában, tudatában csak része egy általánosabb harcnak. A parasztság osztályharcát módszereiben az ellenfél, a feudális urakkal szemben szükséges ellenállás határozta meg. Annak pedig, aki ebben a harcban a szószólójuk, küzdőtársuk kívánt lenni, megfelelő és eredményes eszközöket kellett találnia az urak elnyomó módszereivel, sokszor igen raffinált harcmódszereivel szemben. S ha az arisztokrata és a dszentri őseire, származására hivatkozott, büszkélkedő ideológiát alkotva így magának, — plebejus öntudatát és harci riadóját a „népi” költő is származásával, paraszti őseivel igazolta.

Mennyivel egyetemesebbek, modernebbek a proletariátus osztályharcának módszerei! Kevesebb bennük a személyes elem és több a munka jelentőségének, a történelem logikájának felismeréséből fakadó általánosítás. Ha a kapitalizálódó uradalmak bérese ritkán is találkozhat már az urasággal, az apai emlékezők még elevenek, még őrzik paraszt és úr személyes kapcsolatának, „családias” érintkezésének emlékét. A munkás, az üzemi közösség sokszor már csak éppen a nevével, személyesen nem is ismeri a tőkést. S a falvak, a majorok lakói egymás között is más módon élnek, érintkeznek, mint a mindjobban szerteágazó külvárosok proletárai. Ott az együttmunkálók apáról-anyáról, sógorság-komaság, közelebbi

és távolabbi családi kapcsolatok megvilágításában veszik tudomásul egymást. Itt általánosabb csak munkája és gondolkodása alapján ismerni az embert, a proletár-sorban osztozó társat. A munkásnak tehát nem kell őseire, a jussra, az emberi és történelmi jogokra hivatkoznia. Elegendő, ha a maga és az egész dolgozó nép alkotó munkájára, társadalom-alkító és történelemformáló szerepére rámutat. Így a költő is, aki a proletariátus nevében szól, méltán vallhatja, hogy a dolgozó nép mindenkori osztályharcainak örököse, és tudatos összegezője, lírai kifejezője. Mindez érthetővé teszi, hogy József Attila a családi poézisnek még az adott lehetőségeit is csak alig használta ki. A mama alakját is általában szélesebb összefüggésekbe állította, s az önmaga harcait nem csupán a családi sors közvetlen motívumaiból, hanem a történelem egész folyamatának lendületéből vezette le:

Én úgy vagyok, hogy már százezer éve
nézem, amit meglátok hirtelen.
Egy pillanat és kész az idő egésze,
mit százezer ős szemléltet velem.

Látom, mit ők nem láttak, mert kapáltak,
öltek, öleltek, tették, ami kell.
S ők látják azt, az anyagba leszálltak,
mit én nem látok, ha vallani kell.

Tudunk egymásról, mint öröm és bánat.
Enyém a múlt és övék a jelen.
Verset írunk — ők fogják ceruzámat,
s én érzem őket és emlékezem.

(A Dunánál II.)

Az elmondottakban persze nehéz egymástól elválasztani a gyermekkor konkrét tényeit és az érett költő értelmező, a jelenségeket, a tényeket ideológiai összefüggésekbe rendszerező szemléletét. Mert más dolog a proletár-lét, a proletár életforma és megint más a marxista ideológia. De nem a proletár-lét szülte meg, tette szükségesszerűvé a tudományos szocializmus megjelenését? S nem a munkás osztályhelyzetéből következik, hogy ezt az elméletet s a benne rejlő tágas és nagy lendületű emberi perspektívát leginkább ő érti meg s ő tud érte legjobban, áldozatosan küzdeni?

Gyermekkorának élményeit József Attila már érett fővel a tudományos szocializmus megvilágításában dolgozta fel: az esetlegesség homályából a törvényszerűség világába emelte őket. Nagy költői mű soha sincs alakító világnézet és eleven élmény találkozása nélkül. Olyan „teremtény” mint a gyermek, akit férfi és nő csak együtt ajándékozhat meg az élettel. Hiába az élmény, ha a világnézet nem ad értelmet neki. De hiába a világnézet is, ha az élmény nem telíti érzelmi bensőséggel, alkotó művészi erővel. A patriarkalizmus és provincializmus atmoszféráját legbiztosabban a tudományos szocializmus talajáról lehet elkerülni. Nehéz ezt azonban egy lírikusnak élményszerűen magáévá élni; nehéz egyetemessé válnia akkor, ha élményei és tapasztalatai telítve vannak patriarkális motívumokkal. Élmények és világnézet József Attilánál azonos irányban hatnak, felerősítik egymást. Proletár léte és szemlélete, urbánus életformája az az eleven és létszerű alap, amelyre később kiharcolt világnézetének egyetemes látóköre épült.

A gyermekkor élményeinek többségét elmossa az idő. Egy-egy emlék, néhány mozzanat marad csupán, mint végtelen tengerben apró szigetek. Sokkal elevebben őrizi az ember a korai érzések színét, melegét. Az ismerős tájak képe is mindinkább elhalványodik, de nem az érzelmi meghittség, amellyel körülvettük, magunkhoz tartozónak éreztük őket.

Gyermeksége tájait József Attila is már a felnőtt szemével nézte és az érett költő tudatával ábrázolta. De mindebben benneélt, kifejeződött a külvárosra s az alföldi tájra először föleszmélő kisfiú friss érzéseinek bensőséges otthonossága is. Nemcsak jelenével szerette és eszével értette környezete néma beszédét, hanem a velük közös múltjával, a gyermeki meg szokottság természetességével is.

A szülőföld, a táj lírai ábrázolásában József Attilát már a tárgyi adottságok is megkülönböztetik a többiektől. A külvárosi táj poézisét teremti meg, ami a „népi” költők verseiből jobbra teljesen hiányzik. Ma már szinte közhely József Attilát a külváros Petőfijeként emlegetni. Miként nagy elődje az Alföldet, ő a külvárost jelenítette meg igazi valóságában, teljes „emberi szépségében”. Ez az „emberi” szépség Petőfinél a nép, a jobbágy-paraszt szemével nézett alföldi táj, annak lírai birtokbavétele. József Attilánál pedig a proletár tudatával, érzékeivel felismert, meglátott és életre keltett külváros.

A kapitalizmussal együtt fejlődő, ember-alkotta táj nem nála jelent meg a magyar költészetben először. A város általában már régi téma és világának ábrázolása különösen gyakorivá, jellegzetesen árnyalttá válik a XX. század első évtizedeiben. S fokozatosan polgárjogot nyert a költészetben a periféria, a proletárok lakta városnegyedek költői ábrázolása is. A Népszava munkás-költőinél gyakran találkozunk ezzel a kietlen világgal. Ők azonban inkább csak a nyomort kitergetve sajnálatot koldultak a tájnak és elesett lakóinak. De megjelenik a külváros a Nyugat lírikusainak költészetében is. Különösen jellemző e tárgyban Babits Mihály költői szemlélete. A városi világban ő eleinte csak a naturalista furcsát és groteszket látta (*Régi szálloda, A világosság udvara*) vagy riadtan, fanyalogva menekült a külvárosi atmoszférából (*Városvég, Haza a telepre*). Csak József Attila az, aki a külvárost szülőföldjének, otthonának érzi. A külvárosi tájat nála az otthonosság meghitt levegője tölti be: a költő nemcsak ismeri, de együtt is él, érez és gondolkodik ezzel a tájjal és bérkaszárnyaiba zsúfolt lakóival. Babits lelkét „szennyes mélabúra” hangolja Budapest „rideg háta mögött”-je. Innen csak menekülni tud: „kocsira! vissza! fénybe! körútra!” Illyés Gyula ha nagyon ritkán ihletével ide, a nyomorgó munkások világába téved, szinte maga sem tudja, hogy mit kezdjen velük. Bízson-e bennük vagy csak kínos értetlenséggel szemlélje őket?

Ó régi harcok, uccák! — Föld alól
kibukkanó és eltűnő folyó:
úgy zúg csak, mormol itt
a mély erdő, mely egykor egy világ
hódítására küldte áramát —
alig emlékezik.

— — — — —
— — — — —

Galamb ucca! Pokol tornáca! — Vagy
mégis a Jövendő tornáca vagy?
A parázsló szemek
tekintete veszőfutás nekem,
edző tűzpróba minden reggelen,
hivatalba menet.

(Galamb ucca)

A külváros, a proletárok világa József Attilát izgalomba hozza és vallomásra készíti :

Tudod-e
milyen öntudat kopár öröme
húz-vonz, hogy e táj nem enged és
miféle gazdag szenvedés
taszít ide ?
Anyjához tér így az a gyermek,
kit idegenben löknek, vernek.
Igazán
csak itt mosolyoghatsz, itt sírhatsz.
Magaddal is csak itt bírhatasz,
óh lélek ! Ez a hazám.

(*Elégia*)

Erősíthette ezt az állásfoglalást, ezt a pátoszt a tudatosan vállalt költői feladat, a munkásosztály sorsáért érzett felelősség. A közvetlenség bensőséges rezdüléseit azonban a külvárosban eltöltött gyermekévek élményeiből hozta magával József Attila. Ezért volt az érett férfi számára is természetes, poétikussá varázsolható környezet ez a táj.

Közvetlen élmények, érzések fűzték József Attilát a falusi, tanyai világhoz is. A szabadszállási Pőcze-rokonoknál nyaranta többször is elidőzött. Édesanyja szülőföldje, a szabadszállási környék gyakran volt ihletője a falu, a vidéki táj, a dolgozó parasztlakó költői rajzában. Innen, ennek a tájnak az elemeiből szötte-mintázta sajátos, mély értelmű tájképeit. Halászó nagybátyjának, Pőcze Imrének szegényes tanyája és a tanya kietlen környéke ihlette a *Holt vidék* téliesen kemény, az egész paraszti sorsot panaszoló strófáira. A szabadszállási táj keretébe formálta a *Falu* töprengő, a paraszti élet lényegét kereső sorait. S falusi, paraszti verseiben még másutt is fel-felbukkan vagy ennek a vidéknek vagy a később megismert Tisza—Maros-környéki tájnak a képe, egy-egy motívuma, eleme.

Petőfi után az alföldről szinte lehetetlennek látszott magával ragadóan újat mondani. A magyar tájak költői ábrázolásában Petőfi művészi színvonalát elérni és szemlélet-módjának sajátosan tárgyias, de lírai indulattal telített formáját túlhaladni egyébként is bonyolult és nehéz probléma. Ady szimbolista látomásaiban a tájnak csak közvetett funkciója volt. A Nyugat impresszionista tájköltői — Juhász Gyula, Kosztolányi Dezso — csak módosítottak, a színek és mozzanatok új keverésével változtattak a Petőfi-alkotta klasszikus képen. Lényegesen újat a paraszti világ és az azt környező természet ábrázolásában a népi költők is csak részben hoztak. Miként a nyugatosoknál persze nálunk is felismerhető, hogy közben Petőfi óta majd száz esztendő eltelt s megváltozott, civilizáltabb, az emberi kéz nyomáról sűrűbben tanúskodó lett a táj. Természetes az is, hogy új, eddig még alig megénekelte vidékeket eleve-nítették meg a líra megelevenítő erejével : a Dunántúl délkeleti lankásait (Illyés) s a Kőrösök öntözte síkságát (Erdélyi, Sinka). Tájábrázolásukban a figyelemre méltó az, hogy mindezt belülről, a paraszti „mélységekből” érkezetten jelenítették meg. De éppen ez a bensőség, közelségük a néphez okozza, hogy ezt a világot nem tudják ugyanakkor kívülről is nézni. Így a tájat s az ott élő embereket nem képesek Petőfinél is messzebbre néző, merészebb távlatokban ábrázolni. Csak ritkán ismerik fel, ritkán érzékelik a parasztlakó és a természet kapcsolatának modern, kapitalizmus meghatározta törvényeit. Még Illyés Gyulának is csak egyszer-egyszer sikerül a bensőséges látást a külső, tágasabb összefüggéseket is magába foglaló szemlélettel összehangolnia. Lírájukban így elevenebben és előtérben még mindig az él, ami a régebbi és hagyományos feudális feszültségekre, parasztlakó és tájnak feudalizmus megszabta kapcsolataira emlékeztet.

Szembetűnően újat a vidéki, alföldi tájról is a „városi rokon”, József Attila mondott. Az ő falu-élménye: a városból, a városi valóság összefüggéseiből nézett és felismert falusi táj. Ő már — ha még gyermekként is — a városból érkezve, annak látóköre szerint fogta fel s értette meg a falu világát. Várossiasága azonban nem burzsoá urbanitás, hanem proletár érettség és humanizmus. Képtelen lett volna idillbe burkolni, idealizálni az elmaradt falut s a narodnyik toborzók és nosztalgiák mit sem tudtak felkavarni, magukkal ragadni benne. A magyar templomtornyok és szénaboglyák provincializmusa messze szemhatára alatt maradt. Tudott azonban „rokon”, szövetséges lenni, aki a zselléri, szegényparaszti létben felismerte a közös kint és elnyomatást. Városi és falusi életben, tájban a felület játéka mögött a törvényszerű mozgásokig, problémáig követte a jelenségek logikáját és az elszigetelt lázadásokban, törekvésekben is felismerte a még derengő, de csak közösen megalkotható távlatot. A néphez való közelségnek, hűségnek és a mindezt „kivülről”, „magasabbról” is átélő szemléletnek teljes harmóniája így vált — a gyermekkori élményeiből fokozatosan tudatossá érlelődve — a költő természetes szellemi sajátjává.

PÁNDI PÁL

EGY SZAKASZ PETŐFI ÚTJÁN*

Petőfi 1844 tavaszán írta „megbotránkoztató” verseinek azt a csoportját, amelyből bohém, könnyelmű, léha poeta-arc nézett a közönségre. Ez év márciusának és áprilisának pajkos szülöttei a *Javulási szándék*, *Betegségemben*, *Gazdálkodási nézeteim*, *Deákpályám*, tehát azoknak az önarckép-verseknek zöme, amelyeken a kritika és a közönség mosollyal vagy felháborodással bámulta a petőfiség tipikusnak vélt jeleit. Ugyanez év tavaszán, nyarán és őszén keletkezett az a „második bordalcsoport”, amelynek korábbi darabjai az önarckép-versekkel tartanak közeli rokonságot, később született társaik pedig az évvégi líra eszmeköréhez húznak. (*Furfangos borivó*, *Dáridó után* stb.) De a költő fejlődésének egészét vizsgálva: ez a nyári, őszi bordalcsoport már nem vág a fejlődés fővonalába, némi túlzással azt is mondhatnók, hogy túlhaladott műnem *Az alföld* és a családversek után, a költői levelek és kikristályosodott népdalok és zsánerek környezetében. S éppen ennek a verscsoportnak meghaladásával születő *harmadik bordalcsoport* — pontosabban a harmadik „boros” verscsoport — beleilleszkedése a fejlődés fővonalába igazolhatja majd a korábbi termés másodlagos szerepét a lírai kibontakozásban.

Petőfinek Pákh Alberthez 1844 április 15-én írt levelében már a következőket olvassuk: „Lemondok tehát a színi pályáról, s tudod mi leszek? vagy is mi vagyok már úgyszólván? hát izé: a Regélő segédszerkesztője, a jövő félévtől kezdve Vachott Imre mellett. Már bizonyos Bajza, Vörösmarty, Nagy Ignác s átaljában mindnyájan helyeslik e lépésemet. Vachott Imre maga szólított föl.” Tudjuk, hogy Petőfi már e levél megírása előtt (április 7—9) meglátogatta szüleit, majd rövid pesti tartózkodás után április közepétől június közepéig időzött Dunavécshén. Részint itt, részint Pesten írta feltűnést keltő önarckép-verseinek zömét, márciusban és áprilisban, tehát *mielőtt még tartós kapcsolatba került volna Vahot Imrével*. Ezek a versek a pesti pálya küszöbére lépő Petőfi játékosan rikító névjegyei. A keserves debreceni tél, a megkínlódott gyalogút Pestre, az egri kedves fogadtatás, az első pesti közöny, majd Vörösmarty pártolása: ezeknek a hideg-meleg élményeknek váltakozó hatása nyilván mélyebben érintette a bohém életfilozófiát sugárzó versek költőjét, mint első találkozásai Vahot Imrével. Vahot, aki jószemű-szerkesztő és üzletember volt, észrevehette ezekben és a rokon-költeményekben a „neki valót”, különösen ha tekintélyek is álltak a fiatal poeta mögött. Hiszen jól tudta ő, hogy az Athenaeum köreiből — ha nem is „futtatják” de megbecsülik Petőfit, s nyilván tudta Vahot azt is, hogy a Regélő Pesti Divatlap ezévi 3. számában Erdélyi János írta a leendő segédszerkesztőről, hogy „A lírai pályán valamennyi felett, kik 1840 óta léptek fel, kiemelendő Petőfi Sándor”, s hogy „neki olly életének kell lenni, hol közel van hozzá minden költői anyag s nem kell zaklatni a phantasiat képekért s érzésekért”.¹ Nem is szólva arról, hogy minden valószínűség szerint Vörösmarty személyesen

* Részletek egy előadásból.

¹ Regélő Pesti Divatlap. 1844. január 11. *Levelek Ottitidhoz*. E-aláírással.

ajánlotta Vahot figyelmébe Petőfit. Márpedig Vörösmarty nagy tekintély volt ekkoriban, mondhatni abszolút irodalmi tekintély; arcképe ott függött Petőfi debreceni szobájának falán is.

A *vahotimreség* hatását Petőfire ott kell keresnünk, ahol az év eleji, Vahot-előtti önarcképek érvényének kiterjesztését, vagy látszólagos kiterjesztését tapasztaljuk a költő útjának olyan szakaszára, amelyen a fővonalról már távolabb esik a bohémos önarckép. A második bordalcsoport tulajdonképpen egyfajta prolongálása a koratavaszi önarckép-verseknek — ám boros-izsákos tónusban. Lehet ez az ifjúi kedély szertelen csapongása, lehet — a versek egy részénél — az őszi szüretnek alkalmi hatása, s mindezekkel, no meg a közönség visszhangjára való hallgatással együtt, a Pesti Divatlap és Vahot Imre szellemének, illetve biztatásának eredménye. A peleskeiség, amelynek szembeütő jeleire a költő ruházódásán már felhívtuk a figyelmet, át-áthatott lírájára is. Mint láttuk, az idillizáló népiesség hatása sem volt erős, egészen nyilvánvalóan, direkt módon talán csak az *Est* című költeményen mutatkozik, itt is elfinomítottan Petőfi ízlése által. A költő egészséges plebejus ősztonei jórészt elhárították a népi-eskedő liberalizmus irodalmi beszivárgásait, sőt : olyan mesterműben tette tudatosá Gvadányi aktualitásának jelentését, amelyben nyoma sincs a hamis, ál-népi értelmezésnek. Nincs ennek nyoma — külön-külön vizsgálva azokat — bordalaiban és a rokonkölteményekben sem. De hogy az év nyarán és őszén még gyakorta nyúl ehhez a kifejezési eszközhöz, hogy visszavisszatér az év folyamán olyan fiktív vagy csak elrajzolt önarcképi vonásokhoz, amelyeknek értékes, lázongó- tartalmát más verseiben már jelentősebben kifejezte, — ebben, tehát egy izlésállapotnak a költői fejlődés belső tényezőivel már aligha magyarázható *meghosszabbításában* érezzük a vahoti léghő, a vahoti tolmácsoláson átszűrt közönségvisszhang hatását a Pesti Divatlap Petőfijén. Később, a költő alakuló ars poétikájáról szövegezőlva, művészi elveinek és gyakorlatának szembesítésénél, rá kell majd mutatnunk arra is, hogy a ahoitimre -i magyaros-népies ízlés-eszményben átmeneti szövetségesre, támaszra találhatott Petőfi a bajzai-vahot-sándori érzelmességgel, holdvilágszürcsöléssel szemben. S a korviszonyok között ez a második bordalcsoport is rendelkezett azzal a polemikus energiával, mely az életszerű, realiztikus líra természetes tulajdona volt az elvont, puha, szentimentális, üvegházi költészet elenében. Ez a körülmény is felad egy kérdést : hogyan lehetséges az, hogy Petőfi közelebb kerül a liberalizmus nemesi oldalát élénkebben tükröző Vahot Imréhez és eszményeihez, mint a polgáriasabb színezetű Bajzához és Vahot Sándorhoz — de ezt a problémát itt éppen csak jelezzük s a válaszra később kerítünk sort.

Mindaddig azt igyekeztünk bizonyítani, hogy a különböző lírai nemekben nem a szerepjáték a döntő, meghatározó mozzanat, hanem a költői egyéniség érvényesülése, kölcsönhatásban a táguló élménykörrel. Ennek egyik — meghaladandó — eszköze egyfajta „szerepjáték” is, amely voltaképpen szerepteremtés—szerepjáték és szerepkritika komplexuma — végső soron az önkifejezés érdekében. A különféle verscsoportok elemzésekor rámutathattunk arra is, hogy a megalkotott szerep sohasem nélkülöz valamilyen ténybeli, élménybeli vagy legalább kedélybeli rokonságot a költővel, s arra is, hogy egyes életelemek, azaz rész-mozzanatok felnagyítása és önállósítása a szerepalkotás révén, vagy személyes vonatkozás nélküli, fiktív elemekkel való keverése és eltúlzása : éppen hogy alkalmas lehet a költői lényeg élesebb, plasztikusabb, tisztább érvényesítésére.

De az 1844-es esztendő újsága valójában az, hogy a népdal zsáner, zsánerező önjellemzés és bordal virágzása vagy másodvirágzása mellett előretör a *közvellen önkifejezés* írája, s már olyan költemények jelentik a mércét, mint *Az Alföld, Egy estém otthon, Füstbement terv*, a költői levelek, s az évváró, szép *Búcsú 1844-től*. Ha pedig alaposabban körülnézünk az „önarckép-versek” és a második bordalcsoport tájékán, akkor észre kell vennünk ennek a tendenciának érvényesülését számos kisebb költeményben is. Alakulóban van itt egy másik önarckép, az előbbinél direkter módon megrajzolt s részleteiben hitelesebb amannál. Ha a korábbi képen a szerepszerű túlzások mögött, sőt éppen a túlzásokban felfedeztük az

igazi Petőfi vonásait, akkor ezekből, a mostan vizsgálandó költeményekből, már zavartalanabb életrajzi hűséggel néz felénk a költő, olykor éppen nyomatékosan prózai élethűséggel. Azok a versek, amelyekre a színi-pálya otthagynya, illetve a színész-mesterség utáni nosztalgia ihletti; aztán Pest-élményének lírai hordozói; néhány meglepő, heinésen fanyar verse, s egy-két remeke az ifjú költő lírai emlékezőképességének: ez a tíz-tizenöt költemény teszi az esztendő önarckép-írájának ígéretesebb, bár művészigleg egyenetlen felét.

Elkeveredve jelennek meg ezek a divatlapokban a korábbi önarcképekkel s a második bordacsoport darabjaival, noha zömüket a *Gazdálkodási nézeteim*, *Javulási szándék* és a társ-versek után írta Petőfi. Vahot, aki a túlzásban is szerette a célszerű mértéktartást, s a korábbi bohémversek közül éppen a tisztesebb *Javulási szándék*-ot közölte a Pesti Divatlap 1844-es évfolyamába, ezekből a nagyobb személyazonosságú én-versekből elsősorban a színész-versekre csapott le, (*Színházban*, *Bűcsü a színésztől*, *Egressy Gáborhoz*) és a pesti-vidéki költeményekre (*Kedves vendégek*, *A boldog Pestiek*); ezek mellett inkább a bordalokat, zsánereket és népdalokat közölte, az év végén pedig a védegyeleti költeményeket. De már a *Magány*, vagy a maga nemében igen jellegzetes *Szobámban* nem itt jelentek meg, s áltatában elmondhatjuk, hogy Vahot csak a *Versek* első kötetének forgalomba hozatala után engedett szabadabbteret Petőfi olyanirányú költeményeinek, amelyek nem mindenben egyeztek az ő elképzeléseivel. Ellenpéldaként megemlíthetjük az újhangú *Kedves vendégek* közlését 1844 júliusának harmadik hetében, de a Pesti Divatlapban megjelent Petőfi-versek tendenciája mégis igazolja a fenti állítást. Vahotnak üzleti érdeke volt, hogy olvasóközönsége minél többet kapjon a feleskeinek öltözött, népdalt és bordalt osztó, bohémus Petőfiből. Csak a *Versek* I-ben jelentek meg először nyomtatásban — többek között — a következő költemények: *L...né*; *Farkaskaland*; *Élő halott*; *Megúnt rabság*; *Keresztúton állok*; *Elmondanám: Tél végén*; *A nemes*; *Ebéd után*; *Magány*; *Deák-pályám*; *Levél István öcsémhez*; *Katona barátomhoz*; *Első szerelmem*. S néhány azok közül az 1844-ben írott költemények közül, amelyek nyomtatásban először a *Versek* II-ben jelentek meg: *Az utánzókhöz*; *Ha*; *Szerelmem vándorai*; *Mi lett*; *Dáridó után*: *Sovány ős*; *Szívem, te árva rabmadár!*; *Szerelmem zúgó tenger*; *Élet, halál! nekem már mindegy*; *Lant és kard*; *Rabházának fia*. Igaztalan lenne mindebből arra a következtetésre jutni, hogy Petőfi személyes hiteltű önarcképeit, szerelmes verseit, sőt politikai érdekű költeményeit nem fogadták szívesen a divatlapok, s ezeket csak az mentette meg az elkallódástól, hogy Petőfi közreadta őket versgyűjteményeiben. Hiszen itt is kínálkoznak ellenpéldák: jónéhány népdala, bordala vagy zsánere is csak a *Versek* I és II-ben jelent meg először, s számos mástípusú verse a divatlapokban. Ám aligha lehet kétséges — éppen a fenti cím-listák bizonyítják ezt — hogy a népdalok, bordalok és zsánerek Petőfije akadálytalanabban érvényesülhetett a divatlapokban, főleg a *Pesti Divatlapban*, mint az önmagát közvetlenebbül megmutató, szerelmi szenvedélyét nyíltan feltáró, érdes hazafias hangját szabadabban kieresztő vagy éppen ironizáló költő. Mindez majd a *Versek* I. megjelenése után érvényesül gáttalanabban, Petőfi presztízisének nyomására. A *Versek* I. Petőfi-képe teljesebb-arányosabb a divatlapok hozta képnél, mondhatnánk azt is, hogy a *Versek* I. összeállítása a költő részéről való revíziója is a divatlapokból megismerhető saját-magának. Amikor Petőfi szót (és verset) emelt Vörösmarty, Szigligeti és Vachott Sándor döntése ellen, mely számos bordalát kihagyásra ítélte a Nemzeti Kör által finanszírozott versgyűjteményből, akkor éppúgy a maga irányát védte, mint amikor helyet adott kötetében azoknak a lírai mutálást jelző költeményeknek, amelyek kevésbé feleltek meg ugyan Vahot Imre ízlésének, mint a népdalok, bordalok és zsánerek de már egy következő fejlődési stádium elfutárai, a népdal-bordal és zsáner-virágzás közepette. Márcsak ezért is jobban kell figyelnünk erre az eddig mostohán kezelt, periférikusnak látott verscsoportra.

Amennyire egyetérthetünk Illyés Gyulával abban, hogy a költő fejlődését nem a *Gazdálkodási nézeteim*-ben s az ehhez hasonló versekben kell elsősorban keresnünk, annyira túlzottan érezzük azt az ítéletét, miszerint az 1844 nyarán írott *Kedves vendégek*, s más, rokon

versek Petőfi „művei közt. . . az uborkaszecszót képviselik”. Illyés, a költő, kongeniálisan megérzi, hogy a Vahot-hatás némi tájékozódási bizonytalanságot okozott Petőfinél, de eltűzozza ennek tényleges jelentkezését a versekben, írván: „egyik este megírja a *Pusztán születtem...* vagy a *Megy a juhász számaron* kezdetű verseket, másnap a *Színházban*, a *Színbárdlat* címűeket. Egyik nap népfi, a másik nap zsúrfiú. Ha nem ismernénk eléggé, aggódhatnánk érte, hova fog ezen az úton jutni”² Mi az 1844-es, sőt az ez év tavaszi-nyári-koraószai versek ismeretében sem aggóduink a költő útirányáért, mert a mikroszkópikusabb vizsgálat a kilengések mellett, sőt a kilengésekben is megmutatja a fejlődés biztató vonalát. Az év tavaszán írott ónarckép-versek bohémvonalásainak meghosszabbítása a nyári-ószai verstermésben alighanem Vahot hatására történt. De ugyanakkor jelentkezík egy másik versréteg is, amely nem mentes ugyan a bohém-attitűd nyomásától, itt-ott megtart valamit a zsánerező beállításból is, de összességében mégis újat jelent Petőfi pályáján.

*

„A könnyelmű, felszínes, borívó ál-Petőfi mellett még egy másikat is játszott a költő: a cinikusnak mondott Heinéskodót, anélkül, hogy valóban cinikussá tudott volna válni” — írja Horváth János (50. l.) A heinéskodó magatartás jegyében látott versek elsősorban a *Hová, Magány, Szobámban, Élet, halál! nekem már mindegy* címűek, távolabbról kapcsolódnak ide az *Elmondanám* s a *Tél végén*.

Horváth János formai-szerkezeti ismérvek alapján lényegileg kétféle verstípust hoz közös nevezőre, holott a tartalmi-hangulati-fejlődésbeli jellemvonások nagyon is elűtőek. E verscsoport közös, szerkezeti sajátja az, hogy váratlan fordulattal, csattanóval végződnék; a költő felhangolja az olvasó kedélyét bizonyos irányba, aztán hirtelen-váratlan fordulattal lehangolja. Formailag ez történik az *Elmondanám. . .* című kis versében is (1844 jan.-febr.): a költemény egészen az utolsó sorig feltételes módba helyezett epekedés a lánykához, aki — ennek kimondását váránk az utolsó sortól — nincs jelen, messze van, nem hallhatja meg szerelmesét. A fordulat azonban: „Elmondanám ezt, s többet ennél: — De nem mondom, mert nincs kinek”. A tényleges szerelemvágý elegyítése ez az ónszemlélet diszkrét humorával. A költő egyébként itt inkább csak kívülről tesz hangsúlyossá népdalkellékeket — „virágom, csillagom!”; vagy népdalra emlékeztető *műdalos* metafora a szív-tenger-gyöngy-hűség láncolat — de nem célja a népdal-írás: a csattanó, a váratlan fordulat nem fér meg az átlagos népdalkeretben. A vers a gyöngébbek közül való; az utolsó strófa inverziója — „Elmondanám, hogy: Tiszta fényét /E gyöngy örökre tartja meg” — közvetlenül a fordulat előtt zökkenti meg a verset. Horváth János ide sorolja a *Tél végén*-t is (1844 február), bár hangsúlyozza, hogy a „Heine-i szerkezetű darabok között ennek a humorában van a legtöbb melegség” (52. l.). Korábban már foglalkoztunk ezzel a költeménnyel, most csak annyit jegyezzünk meg, hogy a vers két részének ellentéte nem feltétlenül heinés szerkezet, itt nincs csattanó, váratlan fordulat, a költemény hangulata is csak messze távolból ha emlékeztet az érintett verscsoport jellegzetes darabjaira. Itt említi Horváth János az *Élet, halál! nekem már mindegy* kezdetű költeményt is (1844 november), mint amelyben „csak a megcsappant ihlet műve lehet a valóban váratlan, elég drasztikus befejezés” (u. o.). Később még alkalmunk lesz részletesebben foglalkozni a *Szerelem gyötrelmei* ciklusnak ezzel az érdekes darabjával; előljáróban csak annyit, hogy ennek a költeménynek verszáró fordulatát sem tekinthetjük jellemzőnek erre a verscsoportra, sokkal inkább a *Felhők*-hang egy korai jelentkezését halljuk ki belőle.

Így hát marad a *Magány, a Szobámban, a Hozzá*. Az első április szűlőtte, a másik kettő 1844 júliusában, illetve augusztusában keletkezett. De ha ennek a verscsoportnak

² Illyés Gyula: *Petőfi*. — 90. és 94. l. (Nyugat könyvkiadó.)

közös jellemvonását nem csupán egy formai-szerkezeti megoldásban látjuk, hanem mélyebben ennél: a formálódó szemléleti közösségben, — akkor távolabbi rokonként ide vehetjük a *Szerelem és pipadalt* (1844 áprilisából), s a *Szemfájásomkor* című igénytelen kis költeményt, (1844 szeptemberéből). Még távolabbról idétekint az *Első szerelmem*. Egyfajta profanizálás-illuziórombolás az, ami szemléletileg erősebben-lazábban összefűzi ezeket a költeményeket. A heinei ihletés, pontosabban a heinei felhatalmazás e modor lírai érvényesítésére: többségüknél aligha vitatható. Amit emelett fontosnak tartunk, az a költő hétköznapijainak belevillanása a versekbe, egy bohémkedés és játék alatti réteg pillanatfelvétele — a csoport jellegadó darabjaiban. (*Magány, Szobámban, Hozzá*). A másik két költeményt inkább csak a profanizáló, konvenció-ellenes hang emeli az előbbieik mellé, anélkül, hogy ezekben (*Szerelem és pipadal, Szemfájásomkor*) találkoznánk a heinei fordulattal. A *boldog pestieket* — távolabbról — a látszathál a valóságba, a játékos nagyozolásból a humorral fogalmazott realitásba zökkentő fordulat rokonítja ezzel a verscsoporttal.

A *Magányt* akár két esztendő múltán is írhatta volna a költő. Első strófáinak tónusa megtévesztésig hasonlít arra a hangra, amelyet a Felhők-ciklus válságából magáhozterő Petőfi ütött meg 1846 tavaszán, a nyugtató vidéken keresve lelke békéjét a bántó pesti környezettel szemben. Most azonban még korántsem ilyen mély és természetes ez a vidék utáni vágy: a megejtő nosztalgiával és a városi üldözöttség ecsetelésével csak az alábbi poént készíti elő:

Szent magány! hegyláncaid tetőin
 Át nem látnak űk,
 Szívtelen, rémarcú üldözőim
 ... A hitelezők.

Az első strófa még semmi fogózót nem ad a vers végső értelméhez, itt még nyoma sincs humornak vagy könnyedségnek, a hang inkább érzelmes idilli. A költemény a végkicsengéstől kap humoros fényt, amit már az üldözők fokozatos konkretizálása is sejtet (hiúszemek... elfogásra készen... lestenek...) s ennél is erősebben a távozás körülírása, mely eleve elvágja a tragikusabb-drámább értelmezés lehetőségét.

Összeszedtem végre sátorfámat,
 S szépen megszőkém

„Hitelező” a végszava a *Szobámban* című költeménynek is, azaz a poén itt is a költő anyagi szorultságára céloz, csakúgy, mint a *Hozzá* címűben. Hogy valóban üldözték-e Petőfit a hitelezők, vagy pedig pontos fizető lévén, nyugodtan járhatott-kelhetett, azt ma már nehezen lehetne eldönteni. Petőfi aggályos pontossággal igyekezett visszafizetni a baráti kölcsönöket, de hogy mindig módjában állott-e rendezni adósságait, ma már ki mondhatná meg azt? Lehetséges, hogy a hitelezők gyakori emlegetése éppúgy a bohém költő-portré tartozéka, mint az eszem-iszomok, s egyéb könnyelműségek emlegetése. Annyi azonban bizonyos, hogy Petőfinek akkoriban is keserves élménye lehetett az anyagi szükség, versei mellett a Nagy Ignáchoz, Bajzához, Tárkányi Bélához, Pákh Alberthez intézett levelek tanúskodnak erről, 1843 novemberéből, illetve 1844 februárjából és áprilisából. De nézzük a csoport legigényesebb versét, a *Szobámban*-t. A verstest és a verszárás itt annyira különállóak, hogy szinte nehéz nem-elfogadni Horváth János ítéletét: „cserben hagyta ihlete a költőt, azért igyekezett az időjárás kerettel véget vetni valahogy az ihlet nyomán szabad ég alá elkalandozott s onnan visszatérni már nem tudó költeménynek.” (52. l.) „Esős idő van” kezdi a költő, s szobájába kényszerülten medítál, végigfuttatva emlékezetét életén, majd a zárószakasz újra az időjárásról ad számot:

De már derül! szivárvány támad
Amott a rákosi mezőn,
Sétára hát!... csak el ne csipjen
Valamelyik hitelezőm.

A vers-test itt önmagában is ép egész. A gondolatfutam, mely a könnyelműség megbocsátóan szemrehányó felemlegetésétől a színészetig és a költészet glóriába vonásáig terjed, voltaképpen a környező versekkel nagyon is rokoni önarcképet rajzol, de életrajzilag hitelesebben, realiztikusabb modorban. Nem kell bizonygatni, hogy az ilyen sorok mint: „Ha feleségem volna: véle /Majd eltréfálnám a napot” — egytőről metszettek az olyan versekkel, mint a *Betegségemben*, vagy különösen az *Éjszakáim*, mely a következőképp zárul: „Másképp múlnak éjeim bezeg,/ Majd ha feleségre szert teszek.” A könnyelműséget sem itt emlegeti először, annak a magát feddő hangnak is van játékos előzménye (*Javulási szándék*, *Betegségemben*), amelyen most szól „hibájáról”. Egy árnyalatnyi eltérés azért mutatkozik. Petőfi enyhén humoros és érzelmes önjellemzésébe beleszőppen valami mélyebbforrású komolyság is, lélettapasztalatok esszenciája:

Könnyelműség, könnyelműség! ez
Gyakorta oly lépésre vitt,
Melynek később vásott fogakkal
Ettem fanyar gyümölcsseit.

A *Távolból* hangjaira emlékeztet ez a strofa, de az érzelmességet itt hasznosan fékezi a tapasztaltabb ember önszemlélete. A folytatás már kevésbé szerencsés, leginkább még az a kategórikus biztonság kap meg benne, ahogy önmagáról ítél a költő:

De bátran mondom: más hibám nincs
A könnyelműségen kívül.
S ez majd a maga idejében
Az ifjúsággal elrepül:

A *Távolból* reminiscenciái tovább is követnek, de a diszkrétén érzelmes emlékezést következtesen ellensúlyozza a költő. E két elrédő. lágý és kissé elvont strofára:

Viszontagságos életemnek
Egy hű, igaz barátja van,
Egyetlen ő, ki nem hagyott el
Balsorsom háborúiban.

Velem volt ő, míg a hazában,
Bújosva jártam, mint a vad.
És ittam a forrás vizéből,
S alvám a szabad ég alatt;

zökkenéstelenül következik a felsorolás keretén belül két nagyon is tény- és anyagszerű szakasz, anélkül, hogy ez a váltás megbontaná a vers harmóniáját:

Velem volt ő, míg a hazán túl
Naponti négy krajcár díjért
Híven fogyasztám a katonák
Sületlen, sótlan kenyereit ;

Velem volt ő, míg a könyűkkel
Sózott színészi kenyeret
Megpaprikázták bosszusággal
Ármánykodó gazemberek.

E két rész aztán összegeződik a remek folytatásban :

Ez egy barátom a költészet.
Ő volt mindenkor énvelem.
Verseltem én minden bajom közt
A színpadon, s az őrhelyen.

Ez az életszerű, valóság-ízű summálás áthat a következő strófa tündő soraira is, megkemé-
nyítve azokat, tartást adva az érzelmeknek :

Leend-e haszna verseimnek ?
Túlél-e majd apjokat ?
Ragyognak-e holdként fölöttem,
Ha sírom éje befogad ? . . .

Szó sincs itten omlatag szentimentalizmusról ! A kétség, elmúlás, hold és sír hangu-
lata összeötvöződött az előző strófákkal, s együttesen formálják ki azt az érzelme-
kkel telített férfias attitűdöt, mely egyre inkább jellemzi majd a költőt . . .

S hogyan lássuk mármost a verszáró fordulatot, mely egyébként *nem poén*, mint a
Magányban, hiszen semmiféle logikai köze nincs az előzményekhez. A verskez-
zés és verszárás valóban keretbe foglalja a költeményt, aminek nyilvánvaló jele az első és utolsó strófa
időjárás-jelzése. Ám zökkenő elemmel sem csak az utolsó szakaszban találkozunk (a hitele-
zőkkel), hanem az elsőben is, ha nem is oly éles, poentirozott helyzetben, mint később. Itt
egy hasonlat rezdít meg, egy Petőfinél is szokatlanul élénk párhuzam, de amely nagyon
is jellemző őrá, s dinamikusán üti meg a költemény alaphangját :

Esős idő van ; szürke a menny,
Mint a bakancsos köpönyeg.

Ezt a képet csak Petőfi írhatta le, így csak Petőfi kezdetű verset. A korabeli kép-divattól,
hasonlat-típusoktól már vaskosabb realizmusával is elüt. De ami meghökkentő benne, s ami
máig sem hűlt ki e hasonlatból, az a *hasonlított* („szürke a menny”) és a *hasonlító* („bakancsos-
köpönyeg”) profán összekerülése, s ami még ennél is profánabb : a *hasonlítás iránya*, mely
felforgatja a dolgok, fogalmak iratlan rendjét. A konvencionális hasonlatalkotás logikája az,
hogy a köznapi dolgok, élet-tények, tárgyak, viszonylatok érzékletességét emeli a költő azál-
tal, hogy e jelenségeket — például — a természeti megnyilatkozásokhoz, természeti képekhez
hasonlítja. Tehát a konvenciók szerinti *magasztosabbal* emeli a konvenciók szerint hétköz-
napibb, szürkébb mozzanatok hatását. Petőfi fordítva cselekszik : a mennyboltozat szür-
keségét teszi szemléletessé az élményi közelből ismert bakancsos köpönyeggel. Tehát nem-
csak az eget és a köpönyeget társítja össze egy hasonlat keretében, hanem ahelyett, hogy az

utóbbit emelné égbe, az eget rántja le a földre. (Később József Attilánál találkozunk majd a hasonlat-alkotás rokoni rendjével.)

Mindebből arra is következtethetünk, hogy a *Szobámban* verstestét nemcsak a két időjárásjelentés fogja keretbe, hanem a két meghökkentés is. S noha e két utóbbi között távolról sincs olyan szerves kapcsolat, mint a két időjárás-mozzanat között, s kétségtelen az is, hogy a verskezdő hökkentés tartalmasabb és hitelesebben hangzó, mint a versvégi, — de az is bizonyos, hogy a kezdet és a vég egyfajta bizarr hangulati körbe keríti a verset, amelyben a bakancsos évek inséges emléke összetalálkozik a jelen pénztelenségével. Még egy mozzanatra kell figyelniünk, amely cáfolni látszik azt a feltevést, miszerint a verszáró fordulat a kihűlt ihlet henye következménye. A zárószakaszt megelőző strófában emelkedett, magasztos gondolatok kerítik hatalmukba a költőt. Viszontagságos életében a költészet volt egyetlen barátja, s most túlemlelkedve saját életén, versei sorsán töpreng. Lesz-e hasznuk, túlél-e őt? Megaranyozzák-e holtában írójuk nevét? S amint e gyötrő, de mégis édes kételyek szárnyain ível egyre magasabbra, hirtelen, éles mozdulattal elhessenti a mozgásba jött képzeletet, a jövőt faggató kérdéseket: visszalép a józanító valóságba. S a „hitelező”-k odacsapása a vers végére keserű, irónikus summája a jövőbe szárnyaló vágyak s a napi gondok szembesítésének.

Hosszasabban időztünk el ennél a nem is „nagy-versnek” számító költeménynél, hogy ilyen második vonalból vett példán is igazoljuk az önarckép fokozódó teljességét és növekvő személyi hitelét a bohémkedő lázadás tözsomszédságában. A lázongó, nyugtalan különbözősnek az eleme jelen van itt is: útban vagyunk afelé, hogy a lázadó, s nemsokára forradalmas energiák a saját életrajzi alapjukon jelentkezzenek.

E verscsoport javához tartozik a *Hozzá* is. A költemény magashangú invokáció — úgy hisszük, hogy a hőn imádott kedveshez, kit végre elnyert a költő, de a zárószakasz poénje rácáfol hiedelmünkre: „És most . . . és most . . . jer a zsebembe, pénz”. Egyébként már a vers előkészítő része is sejteti a tréfát; a megszólító lelkiállapotának szélsőséges és divatos stíl-konvenciókkal tűzdelt rajzában már érezzük a lappangó humort:

Szent borzalommal nyújtom im feléd
Nem földi kéjtől reszkető kezem

— — — — —
Ó nem, nem álom! hallom hangjaid,
Az andalító édes hangokat,
És arcaidnak látom láljomát,
És itt pihensz, hol hév szívem dagad.

Szerepelnek továbbá a versben a „balsors”, s a „kedves verseim” is, kik boldogsága tárgyát *megszerezték*, — újabb példáiként a költő ama képességének, mellyel különféle tónusokat, különböző hangulatú stílus elemeket érvényesít egyetlen vers egységében. A poén egyébként, mely nemcsak váratlanul éri az olvasót, de az előzményekkel együtt humorosan érzékelteti a pénz, illetve a pénzhiány jelentőségét költőnk életében, nem az utolsó szó ebben a költeményben. A poén itt voltaképpen kétütemű, a vers kettőt csattan a végén:

Engedd, hogy még egyszer nézzek reád,
S szorítsanak szívemhez e kezek!
És most . . . és most . . . Jer a zsebembe, pénz,
S menjünk, először is csizmát veszek.

Az utolsó sor nyomatékosítja az utolsó előtti, de az egész költemény „alapeszméjét” is: jó, igen jó helye volt Petőfinél a Honderű aranyainak, ha ugyan ez az a pénz, amit köl-

teményével megtisztelt. A csizma, a maga vaskosságával, földhöztapadt mivoltával játékos kontrasztja a verskezdő „Szent borzalomnak”, anélkül, hogy ez a profán hanglejtés sértené az egészséges ízlést. A „szent borzalom”, a „nem földi kéj”, a „hév szív” eszközök a költő kezében — a korabeli lírai sablonok tárából — amelyek alkalmasan szolgálják a „csizma” útját a poézis birodalmába. Ez a stiláris játék, ez a nagyon is jellegzetes és lényegbevágó játék, a második csattanója ennek a költeménynek.

Profanizál Petőfi a *Szerelem és pipadal*-ban (1844 március — április) s a véle tárgyi rokon-ságot tartó *Szemfájásomkor* című versecskében is. A pipa és leány iránti szerelem egymás mellé állítása, a lányszem, a dohányfüst s az égboltozat hasonlati párhuzamba vonása (*Szerelem és pipadal*)³, s versbeszedése olyan aggodalomnak, hogy a szemfájás megfoszthatja őt a „lány és a pipafüst” látásától (*Szemfájásomkor*): mindez beleillik a költői merészségeknek abba a sorozatába, mely a bakancsos-köpönyegtől a csizmaig, a sótlan kenyértől a négykrajcáros zsoldig költészetbe emeli a költőietlen hétköznapiakat. E két verset tehát a frivolan ható képzettársítás rokonítja az előbbiekkal, s mint távolabbi rokont, itt említhetjük az *Első szerelmem* című bájos költeményt is (1844 júliusából). Az iskoláskor édes emléke elevenedik meg a versben — alighanem az aszódi korszak volt a költemény ihletője. Az előadás tónusában egyszerre van jelen a megindult emlékező hangja, s a férfivá edződött költő mosolya gyermek-önmagán. Figyeljük meg, hogy a stílusnak milyen finom játékával, az önszemléletnek milyen meleg „tárgyilagosságával” érzékelteti lelkiállapotát Petőfi:

Ha jött az este, s holdvilág volt :

A kertbe illanánk,

— — — — —
Csend volt ; méláza a természet

Nagy ünnepélyesen,

Csak a békák kuruttyolának

A szomszéd réteken.

Mi e regényes helyzetben

Érzelgénk boldogan :

Mondók, hogy : ejnye, hogy süt a hold,

Be szép egy este van !

³ A költemény, ismeretes, a Császár Ferenc szerkesztette *Aradi Vészlapokban* jelent meg *Dal a szivarról* címen, s a következő kezdősorokkal :

Szeretlek én, te jó növény.

Melyből szivarom készíték.

Lejjebb pedig *pipa* helyett *szivart* olvasunk. A pipa és szerelem költőileg sokkal jelentősebb; klasszikus kombinációjával már korábban találkoztunk a *Befordultam a konyhába...* című kis műremekben. Az irodalmi előzmények között Csokonai *Paraszt-dal*-a mellett, amelyre Horváth János figyelmeztet, meg kell említenünk Kazinczy *Katonadalából* (1827!) a következő sorokat :

Amint pipájában a tűz ég,

Aként ég szerelme

ami voltaképpen — csakúgy, mint az'egész költemény — Amade László *Az szép fényes...* kezdetű toborzódalának nem éppen sikeres átírása. Amadénál ez a két sor is frissebben hangzott:

Mint tűz meggyúlt pipájában :

Úgy ég a szerelme...

S következnek a lezárás, a jelenbe zökkenés :

... Ah, szép idők ! ti elmulátok
És mindörökre tán,
Már nem terem számomra többé
Sem sonka, sem leány.

Itt is csattanót érzünk, noha semmi váratlan fordulat, semmi poénszerű nincs a befejezésben; hiszen az első szerelem a költemény tárgya, s arról is értesültünk már a versből, hogy egykori gazdájának lánykája — ki a kisdíák szerelmének tárgya volt — a legjobb falatokkal, még a kamrából elcsent sonkával is táplálta ifjú lovagját. S mégis, a közös nevezőre hozott *sonka* és *leány* csattanóként, kedves, humoros, de merész csattanóként hat. E bájos frivolságra legfeljebb felhatalmazást kaphatott Petőfi Vörösmarty egyik-másik humoros versétől, de kész példát, elfogadott/költői gyakorlatot magyar nyelven : nem.

Hogy mit jelentettek ezek a költemények a maguk korában, miképpen hatott a profanizálás, a mellbevágó fordulat, a merész poén az irodalmi divat-berkekben, azt jól példázza Császár Ferenc, aki éppen ott találja elfogadhatónak Petőfi líráját, ahol a „sótlan kenyér és bakancs nem visznek kitűnő szerepet”.⁴ De hogy Petőfi hangváltásai nem pusztán a felső tizezer ízlését sértegették, hanem a jelentősebb és érdemesebb liberális-körökben, köznemesi progresszívek között is konsternációt keltettek — s ez a konsternáció nagyon is fontos tünete a kornak ! — arra nem elég bizonyíték a jelentéktelen Császár, azt bizonyíthatja a jelentős Pulszky Ferenc is a még jelentősebb *Szépirodalmi Szemlében*. Álljanak itt tehát e fonákjunktól találó sorok : „azon ellentét, melyben a költőnek gazdag és kincsekkel telt fantáziája üres zsebéhez áll, Magyarországon nem újság, ezt már annyiszor láttuk, hogy Petőfi sem képes érdekessé tenni ; a *modor* azonban, amelyben több ilyenemű dalai irattak, hol csak azért melegítették fel az olvasó kedélye nemesebb érzelmekre, hogy a dal végén a legmindennapiasabb prózaiság hideg vizével leöntessék, egyáltalánba nem javalható ; a *költészet méltóságával nem érnek össze* az ily bajazzóféle elménckedések, a nemesebb érzelmekkel nem szabad pajkos játékot úzni.”⁵ (Kiemelések tőlem. P. P.) Íme, a haladás szempontjából gutgesinnt kritika óvása az érdessé váló, lázongó Petőfi ellen.

Mármost összegezésképpen elmondhatjuk erről a verscsoportról, hogy a bohémas önarcképek és bordalok környezetében itt új hang és szemléletmód kezd kibontakozni, s itt figyelhetjük meg egy később jellegzetessé váló lírai modor első moccanásait is. A java verseknél ezek a vonások már nemcsak kedélyi, de tényszerű életrajzi hűséggel párosulnak. A heinés poének ; a versvégi merész fordulatok, amelyek konvencionálisan nagyon is ellentétes tárgyi és stílus- elemeket sodornak egymás mellé ; emelkedettnek és köznapinak, vaskosan anyagszerűnek és finoman magasztosnak profán keveredése ; a bajzai-vachottsándori érzelmes líraiság összekocintása eddig lírán-kívülinek tartott szavakkal és szókapcsolatokkal ; a hasonlatok rendjének merész felforgatása ; az önszemlélet lappangó humorának, sőt ironiájának érzékeltetése a stílus diszkrét játékaival : megannyi kezdemény a lírai horizont realista tágítására. Ami itt megmozdul a költőben, az részint *A helység kalapácsában*, részint későbbi, nagy életrajzi verseiben, részint a *Felhőkben* és a *Felhők* táján „növi ki” magát. Most még nem primer jelenségek ezek, az itt elemzett költeményekben nem is a legjobb szintjén mutatkoznak meg a költőnek, de már erősítői a fejlődés fővonalának. Három mozzanatot kell itt —

⁴ Császár Ferenc : *Petőfi Sándor költeményes munkái. Irodalmi Ör.* 1845. 4. sz.

⁵ Petőfi Sándor összes költeményeiről. *Szépirodalmi Szemle* 1847. május 9. (Pulszky Ferenc cikke.)

éppen a fejlődés plasztikusabb megmutatása végett — hangsúlyozni. *Először*: ezekben a költeményekben az újat jelző ízlés-, stílus- és szemléleti elemek többnyire még nem szakadtak el végleg a bohémes-könnyed allűröktől, de ezeknél már hatékonyabb a verscsoport javában a nem-fiktív, hanem tárgyi hitelű életrajziség. Az önszemlélet felerősödő humoros-ironikus-keserű vonásai is a személyi hitel jegyei. *Másodszor*: a stílus- és ízlésváltozás mögött változó szemlélet munkál. Petőfi népdalairól szólva említettük már, hogy az 1844-ben írottak egy részében újra találkozunk azzal a keserű hanggal, válat rándító dacos fájdalommal, amelylyel az első bordalcsoportban ismerkedtünk meg. Említettük azt is, hogy a népdalok hangja harmonikusabb a korai bordalokénál, azoknak szeszélyesebb, diszharmonikus, olykor romantikus színezetű tónusát itt hiába keressük; — ellenben találunk bennük tiszta egyszerűséget, kemény és egynemű bánatot, mélyről felhúzott, de áttetsző keserűséget. Dalba simulit itt az elégedetlenség kifejezése. Ugyanakkor a második bordalcsoport mulatós derűje, megjátszott gondatlansága távolodást jelent az első bordalcsoporttól s az egykorú népdaloktól. A költő tartalmas derűje, igazi újdonsága ekkor az *Egy estém otthon*-ban, s a rokonkölteményekben fészkel. Ez a második bordalcsoport tehát a bohémkedő-szerepjátszós önarckép-versekhez közelít, bár nélkülszi azoknak igényesebb önszemléleti játékeit. Viszont a most elemzett verscsoport a korabeli népdalokkal és profanizáló zsánerképekkel tart fejlődésbeli rokonságot (pl. *Elvennemék én, csak adnának...*; *Nem nézek én, minek néznék? az égére...*; *Ez a világ amilyen nagy...*; *A nap, A nap házasélete*, stb.). Ami ott a dal műfajában megférő keserűség és bánat, az itt — feloldozva a dal kötelékeiből — szertelenebb megnyilatkozása keserűségnek, elégedetlenségnek, zaklatott lelkiállapotnak. Itt nem kötelező a harmónia: a színek is ríkítőbbak, a kedély jelei is merészebbek. A tiszta humort és tiszta bánatot fel-felváltja a bonyolultabb önironia és gunyorosság; az ellentétek ütközete is komplikáltabban zajlik, a frontvonal a nyílt szókimondástól a stíláriis lázadásig terjed. *Harmadszor*: ez a tónus megváltozott körülmények és megváltozott életforma közepette kezd figyelmet kelteni. A Pestre érkező, Pesten élő és segítségkeresztőként működő, írók és színészek társaságában forgolódo költő új élet-atmoszférája találkozik ezekben a versekben a diák-katona-vándorszínész-országcsavargó tapasztalattá sodrott élményeivel, húségesen őrzött kedélyszíneivel. Ott van a városi kulőr lokál ezeken a költeményeken: nemcsak a kérgükön, hanem a mélyebb versrétegekben is.

Am nemcsak ezeket a verseket hatják át a városi színek, s nem is ezeken tűnnek elő a legteltebben. Témájukban hordozzák a várost *A boldog pestiek* s a *Kedves vendégek* című költeményei. Hogy ezek a versek adalékként járulnak a bohémes önarcképhez, arról korábban szóltunk már. De soraikban mást is kell látnunk, mint a „rendes élet”, a vidékiség föllényes-könnyed megvetését. Azt ugyanis, hogy Petőfinek *igaza* van, mégpedig nemcsak a játékban érvényesülő kedély és temperamentum segítségével, hanem közvetlenül, tárgyi nyíltsággal. Valami hasonló föllénnel róhatta versebe annakidején Kazinczy Hőgyészi Hőgyész Máté alakját, ahogy most Petőfi gúnyolódik a vidékieken. Ahogy a nem kívánt vendégeket jellemzi, ahogy e jellemzésben szembeállítja a maga tágas, korlátlan, Pesten is csiszolt szemléletét a vidékiek laposságával, szürkeségével, műveletlenségével: abból nagyon is realiztikus kép kerekedik elénk a költőről s a „kedves vendégek”-ről. Kigúnyolt és gúnyoló egyaránt hitelesen állanak előttünk, s inkább csak közeliségét érezzük a bohém-fikciónak, s nem közvetlen jelenlétét. Itt is, akárcsak az ímént elemzett verscsoport egyes darabjainál, szembetűnő a stíláriis eszközök hangsúlyozottsága. Amellett, hogy a vers direkt jellemzésben mutatja be a derék vidéki familiát, az előadás szándékolt prózaisága még plasztikusabbá és hangulatossabbá teszi a képet. Különösen a szűkrezabott mondatok sorozata tekinthető ezúttal stíluselvnek — a „táti”, „mámi” gúnyos versberántása mellett:

„S meglátogatnak. Még szebb. Jöjtek!”
 „Pompás multság lenne. Képzem.”

„Jeles család is. Annyit mondhatok.”
„A táti az derék legény. Derék.”
„Mindig pirul. S mi bájjal társalog.”
„Vigan vagyunk. Valóban. . .”

A humorizáló fölény hordozói ezek a kopogós mondatok, amelyekből a derék család érdektelen, prózai modorának paródiája rajzolódik ki. Egyébként a kortárs-kritika szemében a versbeli „trágya” lett Petőfi veszte; még a prózaiságnál is mélyebbre sülyedettnek minősítették emiatt költeményét.⁶

Lesz még alkalmunk bővebben szólni Petőfi merész stílus-törekvéseinek fontosságáról költészeti forradalmában. Bizonyos, hogy ha egy stílustörekvés pusztán szokatlan szavak kedvelésében jelentkezik, s nincs „fedezete” a költői szemlélet változásában, akkor ez aligha több verbalizmusnál, mely előbb-utóbb modorosságá válik. Petőfitől mi sem állott távolabb. Az ő „sült rák”-ja, „mámi” és „táti”-ja, „bakancsos köpönyege” s szó-társaik közvetlen és szerencsés érvényesítői a szavaknál nem kevésbé meglepő szemléletnek. A profanizálás, a maradi és korlátolt falusiakat körülzáró pesti fölény, az önszemlélet olykori ironiája — aligha érthetők meg pusztá Heine- és Béranger-hatásból, többek ennél: Petőfi új életélményeinek becsapódásai a költői szemléletbe. Ezt példázza *A boldog pestiek című* városi dal is, amelynek kétségtelenül izlés-rokona, sőt előde néhány Béranger- és Heine-vers, de megérteni csak a Pestre került Petőfi élménykörében tudjuk. Játékos-fölényes tónusban indul a költemény: a „falusiak”, és „kisvárosbeliek” húzzák itt a rövidebbet a „boldog pestiek” mellett. Aztán két strófán keresztül fokozódik a refrénbe tett „boldog pestiek” vidám és szórakozással zsúfolt életének esetelése, s folytatódik ez még a zárószakaszban is — egészen a poénig:

Így múlik éjünk és napunk,
Nincs híja semminek,
Míg végre csődöt nem kapunk
Mi boldog pestiek!

Kétféle értelmezésre ad lehetőséget a költemény. Elképzelhető, hogy Petőfi azt a *Kuthy Lajos*-féle, kevéspénzű, nagylábon élő, elegáns házat vivő arszlán-típust verselte meg, aki állandóan a csőd szélén állott. Petőfi maga is látta ezt a fényűzést. „Soha sem láttam én azóta sem olyan elegánsul bútorozott szállást, mint amilyenbe Kuthy elfogadott bennünket Petőfivel” — olvassuk Jókai Mór emlékezéseiben. A költemény azonban aligha lehet a Kuthy-eset pontos rajza, hiszen Kuthy csődje csak 1845 őszén következett be, amikor is az elegáns író vidékre szökött az anyagi bukás következményei elől, s csak néhány főrangú hölgy pénzben kifejezett barátsága mentette meg őt a nagyobb kellemetlenségektől.⁷ Így aztán ironizált az a fölény is, mely az első strófákban éri a szép természet dicsérőit — s a falusiak és kisvárosbeliek végül is „igazolódnak” a kérkedő, könnyelmű, csődbejutó pestiekkal szemben. Lehetséges azonban, hogy Petőfi a maga és barátai életét, kispénzű, robotos (segéd-szerkesztő már ekkor!), szegényes életét gúnyolja a versben, szembeszegezve a „boldog pesti” élet *látszatával* — a poénban megvillanó *realitást*. A *játéknak* mindkét értelmezés esetében nagy szerep jut a versben, de ez a játék tulajdonképpen a valóságos helyzetet megmutató kontraszt kedvéért történik, s így minél játékosabb, túlzóbb a „boldog pestiek” bemutatása, annál csattanóbb a poén. Itt sem beszélhetünk tehát vers-lényeget tevő szerepjátszásról,

⁶ Nádaskay Lajos bírálata Petőfi verseiről. (*Honderű*, 1844. december 21.)

⁷ A Kuthy-verziót tartja lehetségesnek Havas Adolf is, anélkül azonban, hogy figyelembe venné, hogy a költemény több mint egy évvel korábban jelent meg a *Pesti Divatlapban* (1844. július 4. hete), mint ahogy Kuthy csődöt kapott. L. még Wallentinyi Dezső: *Kuthy Lajos életrajza*. (1897. 62—63. l.)

sem ál-Petőfiről, hiszen ha a költő köréről szólna is a dal, a megjátszott pompa és könnyelműség csak eszköze a realitás érvényesítésének.

*

A költői önarcképnek tárgyilag is hiteles vonásait kapjuk a színész-versekben. Most; hogy Petőfi úgyszólván végleg szakít a színi pályával⁸, felrajzanak benne a pályán töltött évek emlékei, nosztalgiával gondol vissza a vándorszínész szabad és változatos életére, a segéd-szerkesztőinél vonzóbb életformára. A korábbi években írott színész-versek inkább csak alkalmi színlapra nyomott (*Emlény*) vagy hektográfon sokszorosított költeménykéek (*Búcsúszó*)⁹ vagy olyan gyengén sikerült kísérletek, mint *Az első dal*, amelyet aztán maga a költő sem vett fel versköteteteibe. A színészpályára emlékező költő sokkal jelentősebb verseket írt a színház világról, mint a színészoéta. (*Búcsú a színésztől*; *Levél egy színészbarátomhoz*; *A tintás-üveg* stb.).

Az év elején Debrecenben született *Füty* című verse a gyengébbek közül való; nyílt-szívű, de felejthető előadása a színészpanasznak: hálátlan a közönség, alacsony a gázi. Két, Pesten írt színház-versében (*Színbírálat*; *Színházban*) inkább csak ürügy és kellék a színház, hogy kifejezze rajongását egy kislány iránt — aki valószínűleg azonos azzal a Kappel Emiliával (utóbb Lónyai Menyhértné), akinek nevét egy kedves Petőfi-epizód őrizte meg az utókornak. A két költemény már a pesti atmoszférát idézi, s ahogy a *Színházban* Petőfi játékos finomkodással használ — úgy látszik — divatos idegen szavakat:

„Nincs szimpiád irántam?”

„Úgy de bánod is te mindezt! . . .

Sz' az malheuröm, hogy nem bánod”.

azzal nemcsak a lángolás jelentőségét mérsékli tetemesen, hanem nyilatkoztatja a preszi-özök felé is. Még nyilvánvalóbb ez a következő két sor stílus-keverésében, ahol öngúnyt is vegyít a gúnyba:

Nézd, a bú mint fintoritja

Széntimentális pojámat. . .

A költőnek erre az útszakaszára jellemző ez a stílus-mozzanat, de a vers alig több ennél: adalék egy fejlődésrajzhoz. Nyárelői vers a *Búcsú a színésztől*. A „kalandok” és „regényes élet” utáni nosztalgia, a pályaváltás kedvesen hetyke közhírré tétele („Adom tudtára mindazoknak, — Kiket tán sorsom érdekel”), s a refrén alkalmazása rokonítja ezt a költeményt a Béranger-hatást mutató, zsánerező önarcképekkel, amelyek egy valóságos jellemvonás kiemelésével és eltúlzásával adnak képet a költőről, vagy fiktív tulajdonság megjátszásában sejtetik arcvonásait. Itt azonban minden „tény” valóságos, — a színészség csakúgy, mint az, hogy „segédszerkesztő leszek”, a színi pályán töltött esztendőik száma csakúgy, mint a segédszerkesztőre váró „kis szoba”. Amit aztán a foglalkozás-csere tényei köré fon a költő — fájdalma a „kalandok” és „regényes élet” tüntén, félelme az új munkakör szürkeségétől — az nagyon is emlékeztet arra, amit néhány hónappal ezelőtt a *Javulási szándék*-ban írt meg a „rendes élet” és a „költői” élet ellentétéről, az előbbi rovására. Hihetné az ember, hogy a líra, vagy általánosabban a művészet-ellenes „rendes életet” féli a ráváró segédszer-

⁸ Egressy Gábor jutalomjátéka alkalmából a *Szökött katonában* játszotta el Gémesi szerepét. (Nemzeti Színház; 1844. október 12.)

⁹ Lásd erről: Újvárossy Fedor: *Petőfi német levele és ismeretlen verse* (Nemzeti Újság, 1933. 205. sz.) és Pándi Pál: *Néhány észrevétel Petőfi verseinek kritikai kiadásáról* (Irodalomtörténet, 1955; 3. sz.)

kesztői hivatalban is. Amennyire valószínű ez, annyira valószínűtlen ennek ellentéte, hogy t. i. a költő tudatában a színi pálya s a *Javulási szándék*-ban emlegetett tivornyázás és korhelykedés szinoním vagy akár csak rokon-fogalmak lennének. Az a felelős erkölcsiség, amellyel Petőfi itt és másutt a színészetről szól, tökéletesen kizárja ezt a feltevést. A két költemény ellentéteik között kétségtelen a rokoniság, mindkettőben a szabadabb életelv küzd a kötöttségek (lekötöttségek) ellen. De míg a *Javulási szándék*-ban a kedélyileg és életszemléletben megalapozott ellentét tárgyi fikción alapul, melyet költői játék tud csak megteremteni, addig a *Búcsú a színésztől* ellentéte, a színészet és segédszerkesztőség, *hivatal és szabad élet* vitája tárgyilag is hiteles, valóságos életrajzi momentumokban gyökerezik. A két költemény között ez az a hasonlóság és különbség, s ezt mi a költő útjának erre az egész szakaszára jellemzőnek tekintjük. A bohémes-könnyelmű zsánerszerű önarckép mögött és után kialakulóban van egy hitelesebb-realisztikusabb önjellemzés is.

A megformálásból azért itt sem hiányzik némi zsánerszerűség. A refrének és a negyedik strófa egyetlen vonást emelnek ki a jellemből: a kalandos élet, a színészet utáni vágyat. Ez az egy-tényező bemutatás nyomja rá a maga bélyegét a segédszerkesztőség és színpálya ellentétére: az egyik immár „elzárt mennyország”, a másik „untató” „pusztaság”-nak ígérkező hivatal. De ahogy Petőfi a színészetéről beszél, az más, mint a zsánerszerű ábrázolás, abban egy személyes hitelű, többrétű érzelm nyer költői kifejezést. Itt nemcsak azt tudjuk meg, hogy a költő számára színészet és szabadabb élet egyet jelentenek, hanem azt is, hogy Petőfi büszkén vallja magát színésznek, noha e pálya ellen „a balítélet — Vak órájának nyelve szól”, s annak ellenére is, hogy a színészet nemcsak rózsát terem, hanem keserves töviseket is. A „Két évi emlékezetek” pedig nemcsak a *költő szívében* igazolják mindezt, hanem az olvasó számára is nyomatékosabbá teszik a pálya-kép valóságát. Íme, együtt vannak hát azok a személyesítő vonások, amelyek megbontják a zsánerszerű bemutatás egyvonalúságát. Nem sokkal ezután szülehetett *A csavargó* című költemény. A kettő összevetése sem érdektelen, hiszen ugyanannak a helyzetnek ez utóbbi egyszerűbb, frappánsabb, zsánerszerűbb, s a bohémes önarcképpel közelebbi rokonságot tartó kifejezése.

A *Színészdal*ból mindez hiányzik. Cél-vers, a kevésbé sikerültek közül. Nyilván azzal a szándékkal írta a költő, hogy erkölcsi tanítást nyújtson volt pályatársainak, a Nemzeti Színház zsebkönyvében. Az első négy strófa a színészet apoteozisa: ez a művészetek koronája, mellette árny csak a költőképzlet; a színész uralkodik az emberszíveken, s apostola az erénynek. S nyilván sok személyes tapasztalat fratta le a költővel a szólamos zárószakaszt:

De amit színpadon
A népek hirdetünk,
Ne hazudtolja meg
A cselekedetünk.
Ha meg nem tesszük azt,
Ami föladatunk:
Akkor gyalázat ránk,
Színészek nem vagyunk !

A vers tanítójellegét nem forrósítja líraivá a személyiség varázsa, az alkalmi feladatot, amit később oly gyakran vállal és old meg tökéletesen Petőfi, itt még nem emeli lírájának magasába. Ő maga láthatta ezt a legbiztosabban: költeményeinek egyetlen gyűjteményes kiadásába sem vette fel a *Színészdalt*. A fejlődésrajzhoz ez a költemény édeskeveset ad hozzá: legfeljebb szerény példája a bohémes önarckép lehető ellentétének az *Egressy Gáborhoz* és a *Levél egy színész barátomhoz* című költemények mellett.

Ez a két költemény magasan kiemelkedik az eddig írt színészversek csoportjából, s mindkettő beletartozik az 1844-es esztendő javatermésébe. Az *Egressy Gáborhoz* című tulajdonképpen ditirambusként induló, s aztán gondolati lírába áthajló költemény, amelyet azonban mindvégig életközelségben tart az érzelmi feszültség és az aktualitás. Egyik korai kimagasló példája ez a költemény annak a petőfies lírai modernnek, mely az intenzív vallomástónus és a gondolatiság merész elegyüléséről ismerszik meg. Valószínűleg Egressy remek Machbeth-je ihlette Petőfit a vers megírására (1844. aug. 7-én lépett fel Egressy ebben a szerepben), de a költemény messze túlmutat az ihletet adó egyszeri alkalmon. Az alapgondolata :

Gyakran nem érti emberét a kor ;
Nagyot teremt nagy lelke erejébül,
És ez bukása ! népét fölviszi
Olyan magasra, honnan az leszédül. —

nemcsak Egressyt öleli körül, hanem belefáj abba a költői sors lehető tragédiája is, mint ahogy a művész koszorúit széttépő értetlenek ellen is „szinte a maga közeli végzetét sejtő haraggal” támad Petőfi (Horváth János). Nem is szólva arról, hogy költőnk színészként is megtapasztalta már a bukás, a meg nem értés keserűségét. De az ihletforrás személyes elemei nem mutatkoznak nyíltan a versben, csak a hangvétel izzásának, a gondolati megformálás mikéntjének közvetítésével. Az itt megpendített komor eszme majd a *Felhők*-ciklus *Keresztjében* s *Az apostol*-ban rezeg tovább. Egyébként színészet és költészet között itt is különbséget tesz Petőfi, akárcsak a *Színészdalban*. De ez a különbség-tétel nagyon is jelentős, hiszen a közönség visszhangját állítja középpontba, ami Petőfi számára is létkérdés. Tragikus vigasz a költő számára, hogy „az ész holt fénye egykor föllobog /S feltámadását fogják ünnepelni/ Világosabban látó századok” — de a színészt még ez a lehetőség sem élteti, hiszen csakis a jelen fővenyébe bocsáthatja híre horgónyát. Nem csupán *költő* szól itt a *színészről* : Petőfi mindkét lelkét, a költőt is, a színészt is beleönti a versbe — ezért nem hül hideg okoskodással a költemény ott sem, ahol például a színészi munka szigorú fegyelméről vall. Petőfi itt már nem áll meg a művész mostoha sorsának személyes hitélű kidalolásánál. Gondolatait magasabbra löki a szenvedélye, s így fut be a vers szélesebb horizontot :

Születté volna boldogabb hazában,
Hol érdemeknek kedvezőbb az ég :
Dicsőségednek fényes ragyogása
Egy félvilágra elsugárzanék.

Ez a keserű hang, ez az egész hazán végigverő indulat talán már több is, mint a liberálisizmus átlag-hazaszeretete — ez a tónus a *Mért nem születtem ezer év előtt* káromlásával együtt Petőfi új patriotizmusának küszöbe. Még nem plebejus tartalmú kifakadás, de nem is érthető meg csupán liberális eszme-hatásokból. Lejjebb izelítőt kapunk — de Petőfi nyelvéen ! — a hagyományos magyarság-kritikából is, ennek viszont éppenséggel nincs folytatása a költő pályáján :

S mit szóljak arról, aki ellened
Viseltetik rút, pártos szenvedéllyel ?

— — — — —
Oh mert van ilyen, és pedig nem egy van ;
Hogy is ne lett volna ?... magyarok vagyunk,
A párt, a párt és mindörökké csak párt
Sok század óta átkos jelszavunk. —

A verszárás mindazonáltal optimisztikus. Nincs ebben a derűlátásban semmi harsány, semmi könnyelmű, komoly Vörösmartyra emlékeztető férfiszavakban csendül ki a költemény, szép belső harmóniában a vers egységével :

De nem, jutalmad nem fog elmaradni !
Megtisztuland az érzet és az ész,
És eljövend a méltánylás idője,
Midőn mindnyájunknak kedvence lész.

Mit ad hát ez a költemény a formálódó önarcképhez ? Adja az elmélyülő költő vonásait, a hivatás gondjaival viaskodó művész karakterét, adja a komoly eszmékbe oldott Petőfit, aki nem más, mint a bordal-költő, vagy a bánatát harsány derűbe fojtó poéta. Petőfi az is, ez is, mint ahogy közös gyökérbe fut le a Petőfi-gond és a Petőfi-vígság. Kiegyensúlyozott, új-igényű költemény ez; méltóságteljes strófaiban, nemesen hullámzó ötös és ötödfeles jambusaiban, vallomásos-gondolatiságra szerelt stílusában semmi szeszélyes, semmi rikító, semmi fölényes-könnyed nem lepi meg az olvasót. A hagyományos keretet itt a hivatás gondjai, a komor eszmék feszegetik. S ez a költemény igazi értéke Petőfi útján: a közvetlen, baráti hangon induló, majd súlyos gondolatok szférájába emelkedő, elkomoruló s végül is kiderülő vers soraiból kendőzetlen, markáns Petőfi-arc tekint felénk.

Témája szerint a színész-versek csoportjához tartozik, bár jellegében a fentiektől merőben elüt a *Levél egy színész barátomhoz*. Önéletrajzi költemény ez, emlékező vers. „A költő itt dunántúli excursiójáról, vagyis első igazándi színészkedéséről (1841. július — szeptember) emlékezik egy ismeretlen színész-barátjához írt költői levél formájában. A Tolna megyei Ozorán avattaték be a színészetbe, miután Somogyot, Veszprémet, Tólnát bebarangolta. Az említett helységben Sepsy Károly igazgatása alatt egy hat tagból álló színtársulat nyikorgatta Thespis szekerét” — világosít fel Havas Adolf a vers életrajzi háttéréről. Egyébként a Szeberényi Lajoshoz, 1842. július 7-én írott levelében számol be életének erről a szakaszáról a költő. Ez a vers is az esztendő javaterméséhez tartozik; a színészkedés hónapjaira emlékező Petőfi jelentősebben tudott szólni a vándorszínészetéről, mint az aktív színészként írogató poéta, vagy a színészi morálról elmélkedő költő. A Megyeri-vers mellett ez az épistola is bizonyág erre. Elemében van itt Petőfi. A költői levél — amint azt eddig láttuk már s oly gyakran fogjuk még látni — pompásan érvényesíti költőnk közvetlenségét, abszolút kompetenciáját a lírán kívülinek tartott témák és helyzetek megverselésében, egyedülálló képességét a tónusnak és a lírai attitűdnek egy versen belüli hajlítgatására. Petőfi pályáján korai és klasszikus eredménye ez a vers a lírai emlékezés és megjelenítő erő összefonódásának. Plasztikusan rajzolódik elénk az élmény, s rajta az *emlékező* költő finom humora sejlik, amint a „mából” tekint tegnapi önmagára. A nyomort, nélkülözést, kínokat megszépíti az emlékezés, de Petőfi remekül utasítja el magától az emlékezés felkínálta érzelmességet: csak egy csipetnyit enged belőle a versbe, hogy elegyedve a szemlélet humorával, ízét adja a költeménynek. A „Hősleg működésem három szerepben. . .” mily találóan villantja át az utókornak a színész-Petőfit s a költőt is, aki színész-magára emlékezik. Vagy itt van a remek ismerkedési jelenet direktora, aki úgy invitálja ebédre a színésznek állt vándordiákokat, hogy szavaiból még ma is kiszaglik a vándorszínész élet:

Ebédelt már ön? itt az ételek
Fölötte drágák, s ami több: roszak.
Az ispán úrtól özcombot kapánk,
A káposztából is van maradék —
Ha meghívásom nem méltóztatik
Elútasítani: jó ebédje lesz.

Lám csak, mi mindent képes elhordani hátán a jambus! S Petőfi szellemesen ügyel: minél szokatlanabb a teher, annál szabályosabbak a lábak! A költemény zárósoraiiban aztán újfent a színészet gondjai foglalják el a költőt: hiányzik a közönség pártolása, bitangok, gaz sehonnaiak lepik el a színészi pályát. Ez a gondolati summázat a vers végén nem emelkedik a vers-test szikrázóan szellemes és eredeti megoldásai fölé. Ám ennek a szürkébb hangnak, indulattól fűtött elmélkedésnek, sallangtalan baráti megszólításnak is gyökere van Petőfi lírai egyéniségében. Később, főleg 1848-ban, gyakran találkozunk majd ilyen szürkébb köntösű, de nemes eszméjű versekkel és versrészletekkel.

Kétféle múltat-ébresztő, emlék-idéző kísérletnek voltunk eddig tanúi Petőfi pályáján. Az egyik típust, a korábit, a *Távolból* képviseli; itt az élmények csak érzelmi elvontsággal kerülnek versbe, az uralkodó színt az adja meg, miként reagálnak a költő érzelmei a múltra. Itt közvetlen a kapcsolat múlt és jelen között, egy jelenből kiinduló érzelmi folyamat a vers tartalma. Az ilyesféle múltidézés az érzelmesség szakadáskészlén billeg — Petőfi ösztönös jóízűsége kellett ahhoz, hogy ezt a versét is megőrizze a lehangyatlástól. A katona-évekre emlékező versekből sem hiányzik ez az érzelmi felfűtöttség. A *Távolból*-nak e tekintetben pár-verse a későbbi *Katona barátomhoz*, noha ebben a téma természeténél fogva halkabb az érzelmek érvényesülése. De az érzelmek gomolyából itt-ott már kezdenek kibontakozni a múlt kontúrjai, a tárgyi valóság nagyobb teret kap az érzelmi valóságban. (pl. K. . . *Vilmos barátomhoz*.)

A múltidézés másik típusának példáját a *Levél egy színész barátomhoz* című költeményben láthattuk. Itt előtérbe kerül a tárgyi valóság, a konkrét élmény, s az érzelmek, a jelenből fogant motiváció közvetett módon, a szemléleten keresztül, a megformálás mikéntjében érvényesül. Az emlék-ébresztésnek ez a módja hatalmasan kitágítja azt a területet, amit a költő lírailag bejár. Olyan témák és tónusok válnak itt költői lehetőséggé, amiket csak egy gyökeresen új szemléletű poéta, csak egy Petőfi-szerű zseni honosíthatott meg a költészetben. Lírai forradalmának egyik szakasza játszódik le ezekben a versekben. Legkivált az *Egy telem Debrecenben* mutatja az új lehetőségek tágasságát, s az imént idézett színész-verssel együtt: az önarckép teljességét, elragadó hűségét és báját. Elhíresült, szubjektív intonációval kezdődik a költemény „|Hej, Debrecen,| Ha rád emlékezem! . . .”, s aztán átötköken abba a „látszólagos részvétlenségbe” — Horváth János világitó kifejezése ez — amelyben kiválóan érvényesülhet az önszemlélet humora. Van valami figura-teremtő anekdotizmus ebben a versben, amely azonban az ön-bemutatáson belül érvényesül, s plasztikusan érzékelteti a distanciát, mely a Debrecenben nyomorgó poétát a nyomorról verset író költőtől elválasztotta. Petőfi nagy kedvvel „vág” költeményt a köznapiság alatti témakörből, szinte céltudatosan használja a mindennapi beszéd kifejezéseit, asszociációi nem vallanak nagyobb fantáziáról, mint az egyszerű embereké (pápiszták böjtje, humorizált cigánymizéria), sőt: még naiv túlzással figurásítja is nyomorgó önmagát: „Égő pipám — Szorítgatám, — Míg a fagy végre engedett”. A forma is nélkülöz minden hagyományos költőiséget: a verssorok szabálytalanul harmonikáznak a négy és tizenkét szótag határai között, s a jambus oly szerényen és engedékenyen húzódik meg az értelmi hangsúlyok mögött, mintha ott sem lenne. Keserűen ironikus ízt csak a nyomort ecsetelő strófákra következő poén vegyít a versbe:

Ez ínségben csak az vigasztala,
Hogy ennél már nagyobb ínségem is vala.

Ez is az önarckép vonása, ez a látszólagos közömbösség, ez a cinizmus határát súroló könnyedség, amely azonban alkalomadtán robbanhat is. De mind ennek itt még előszele se lebben; a keresetlenség, hétköznapiság, egyszerűség valóságos „nyomor-idillbe” ötvöződik itt az önszemlélet humorával.

Ha mármost egymás mellé állítjuk a *Hozzá, Magány, Szobámban* című költemények meg-megvillanó önarcképi vonásait; a költő profanizáló izlésének és kétfrontos fölényének

megnyilatkozásait a városi és vidéki élet festésében ; a színiéletet tárgyaló költemények valós színeit ; a segédszerkesztővé avanzsált költő aggodalmait az új pálya küszöbén ; s mindenekelőtt a *Levél egy színész barátomhoz* és az *Egy telem Debrecenben* érett önszemléletét, akkor nem lehet kétséges, hogy a bohém-versek és bordalok mennyiségi hegemoniája alatt, a zsánerek és népdalok mellett kialakul egy direkt módon is hiteles önarckép, mely egyben a plebejus fogantatású lírai realizmus tónus- és témaszélesítő lehetőségeinek megvalósítása is. A fejlődés szélesebb összefüggéseit tekintve : az éveleji család-versek, *Az Alföld*, a költői levelek nem elszigetelt jelenségek Petőfi 1844-es lírájában, hanem reprezentánsai egy fősodrásba kerülő fejlődési mozzanatnak, amelynek rokonelemei számos nyári és őszi versben fellelhetők. De túl a részletekből felcsillanó rokonságon, a *Szobámban*, az *Egressy Gáborhoz*, *Levél egy színészbarátomhoz*, *Egy telem Debrecenben* című költeményei egyenes folytatásai és kiterjesztői az év első felében klasszikus tetőzésig jutó realista szemléletnek (és önszemléletnek), az immár jellegzetesen petőfies lírai közvetlenségnek.

A korábban elemzett bohémversekkel szemben, amelyeknek az volt a sajátossága, hogy bennük a különbözős, lázadó kiválás és konvenciókkal szembefeszülő nyugtalanság eltűzött, vagy részlegesen fiktív tárgyi alapon jelentkezett — ezeknek a költeményeknek az a fejlődés gerincébe kerülő újdonsága, hogy bennük Petőfi különbözősége, lázadó-ellenzéki attitűdje *a saját életrajzi alapján* jelentkezik — azon az alapon, amelyből ténylegesen kinőtt: a nélkülözés, a vándorszínészi élet, a pesti művészek körében szerzett tapasztalatok alapján.

*

A személyi hitelesség nemcsak a szorosan vett életrajzi versekben nőtt meg, hanem a bordalokban, boros költeményekben is. Mintha 1844 második felében Petőfi korrigálná vagy legalábbis korrigálni kezdené az éveleji bohémes strófákban deformálódott arcvonásokat ; mintha a második bordalcsoport könnyed és kevésbé jelentős dalocskái után a boros lírát is méltóbb polcra akarná helyezni költészetében. Szeptember-október a mutálás időszaka : még megírja a *Takarékosság*-ot, félszeggel a bohém-arcképre kacintva, mellette megterem az *Igyunk!* s a *Dáridó után* — de ebben az utóbbiban már hazafiúi gondokba kap a mámor, előzménye ez a vers a későbbi *Részegség a hazáért* címűnek. Ugyanekkor, sőt valamivel előbb, szeptember elején írja meg Petőfi *Tompa Mihályhoz* című versét, válaszként Tompa bártfai levelére. Ezután következnek majd *A leánykákhoz*, *Sovány ősz* (októger), *A borhoz*(november), *Mit szól a bölcs*, *Szerelem és bor*, *Részegség a hazáért* (december) című költeményei ; különböző verstípusok ugyan, de valamennyiben nagy szerep jut a bornak, s ahogy itt szól a borról a költő, az merőben más, mint akár a második, akár az első bordalcsoport vallomása.

Mi ennek a változásnak vagy pontosabban : fejlődésnek legélénkebb hajtóerejét a költő irányvonalának tudatosodásában, költői egyénisége megszilárdulásában látjuk. Egyenes következménye ennek páratlanul széles élményanyagának egyre közvetlenebb, egyre személyesebb és — lírai értelemben — egyre polemikusabb kimondása. Ez a fejlődés mindinkább háttérbe szorítja a *jikciót*, melyből korántsem hiányzott az emberi hitelesség, s mindinkább előtérbe kerül az élmények tárgyi igazsága. Lényegileg ez a folyamat zajlik le az itt vizsgálandó költeményekben is, amelyekre nem illik ugyan rá a „bordalcsoport” gyűjtőnév, de bátran nevezhetjük *harmadik* boros verscsoportnak.

Am a „kijózanodásnak” még egy sürgetőjére kell felfigyelnünk, a fejlődés általános tendenciája mellett. S ez a sürgető ok : a bordaloknak s a boros-bohémes költő-attitűdnek visszhangja. Július második hetében jelent meg a *Pesti Divatlapban* Petőfi költői levele Kerényi Frigyeshez. Költőnk itt a tőle szokott tréfás nyíltsággal vallja meg rokonszenvét Kerényi iránt, írván :

Már ismeretlen is szerettelek,
Hát még mióta *bibáltam* veled !
T'od a Komlóban, persze, hogy tudod ;

S mindezt ország-világ nyilvánossága előtt. Az érzékeny és diszkrétebb, no meg nyárspolgáriasabb Kerényi kissé meghökken, hogy pesti „bibálása” közhírré tétetett, és tréfás válasszal siet megjavítani önhírét az eperjesi lányok körében :

Hogy is ne szóljak vissza pár soron
Dalodra, te pogány Anakreon,
Ki még az égben is, kemény dolog !
Csak bort s szerelmet énekelni fog.
Őszinte vagy, lepletlen, egyenes.
Ki álvirágot dísznek nem keres,
De nyílt szavadra, pajkos verselő,
Még engem is vehetnek ám elő !
Mámorvitéznek tarthat annyi lány
S szakadni fog kosár, kosár után.

(Petőfi Sándornak)

Szegény Kerényi Kármán Fannijának ábrándját hajszolta — „Lesz-e nekem ily szent menyasszonyom ?” — jajdult fel egyik költeményében —, érthető hát, ha Petőfi indiszkréciója zavarba hozta. Mire Petőfi, baráti gesztussal, a *Versek I.*-ben tréfásan megváltoztatta az ominózus sort :

Hát még mióta *rusztítottam* veled !

Így hát nemcsak bibált, de az ördög bibliáját is forgatta Kerényi Pesten ! A lényeg azonban az, hogy Kerényi finom humorral elhárította magától a szesz-testvéri barátságot s verse magasabb eszmék szövetségébe hívja Petőfit.

Nem sokkal ezután, 1844. szeptember 4-én jelent meg az *Életképek*ben Tompa bártfai levele Petőfi Sándorhoz, aki viszont Petőfit is túllicitálva dicsőíti a boritalt, s úgy köszönti ismeretlen barátját, mintha tiszteletlenség lenne józanul lépni a színe elé. Petőfi válaszerse csak rápendít Tompa hangvételére, aztán erős ívben elkanyarodik attól ; a költő nehéz életére emlékezik. De Petőfit (Pönögei Kis Pál) már egyre gyakrabban emlegetik a bor társaságában. A Pesti Divatlapban Fekete János egyik népies rajzának figurája Petőfi-bordalt énekel¹⁰; októberben a kenetes Sujánszky verse jelenik meg a Honderűben, az alábbi kezdősorokkal :

Sokan felőled azt hangoztaták :
Hogy csak tivornya és víg cimborák
Tudják tüzelni lángra szívedet
És bortul ázik minden éneked.

Majd arra biztatja a pap-költő Petőfit, hogy bordalaiban „a király, szabad hon, Istenért” emelje szavát, mert „E nélkül a pohár bor mit sem ér”¹¹. Novemberben az *Életképek* már mentegeti is Petőfit a bordalok sokallóival szemben, elég silányul : „Többben a sok bordalt

¹⁰ *Pesti Divatlap* 1844. 12. sz. „Pásztoróra Székesfejerváron” c. írás.

¹¹ *Honderű*, 1844. II. 16. sz.

sokallják e gyűjteményben: de, uram istenem, ha már arra vagyunk kárhóztatva, hogy magunk igyuk meg harminc millió akó borunkat, legalább legjobb »bordal« költőink énekeit vegyük meg. . . »¹² A szemfüles Vahot Imre is felfigyelhetett Petőfi beskatulyázásának veszélyére, s noha kedves és számítása szerinti volt a bordalos Petőfi, a *Versek I.* kötetét már azzal ajánlja olvasóinak, hogy a bor csak *egyik* témája Petőfi költészetének, sok más egyéb között. Idézzük itt ezt az egyébként is jelentős mondatát: „Ő mint sok pályatársa, nem tűzi ki holdvilágot, szerelmet, hazát és bort versei fő tárgyául, hanem ír nagy változatosággal mindenféléről, mik az említett szokásos költői tárgyak körén kívül is esnek.”¹³ Mindez nyilván hatott Petőfire¹⁴, s izlését dicséri, hogy boros versei ettől kezdve mindinkább kivetkőznek a könnyed-bohémes bordal-jellegből, s tartalmilag „megkomolyodnak.” Igaz, a Tompa Mihályhoz írott versben még ellegyinti a rosszalókat:

... hagyjuk a világot papolnia,
Hogy, ki a bort szereti, ez és ez. —

s ez a fölény nagyon is tartalmás és értékes, hiszen Petőfi tüstént tréfás-komoly triászt szervez az értetlen világ ellen:

Haszontalan világ ez a mai;
Egyáltalában nem tetszik nékem.
Jőjünk csak mi össze! . . . fenn az égben
Örömkönnyekeket sír Csokonai.

A lényeg azonban mégis az, hogy Petőfi boros verseinek hangja 1844 őszétől mutálni kezd, de nem a bordaltól vizsgálógók izlése szerint, hanem a boros-attitűd indítékainak felfedésével, a fikció eszközjellegének kinyilvánításával.

Első jellegzetessége ezeknek a verseknek, hogy már nem a *bor* bennük az ihletforrás s nem is *bordal*-írás a költő célja, hanem csak belécsorog a versbe a nedű, mint folyamba a patak. Legkevésbé még a *Sovány ősz*-re áll ez, de itt sem a bor, hanem a szűret, illetve a szüreti invitáció hiánya a dalforrás. A Tompához írott vers baráti ismerkedés, amelynek strófáiból egyhamar kiapad a bor, s marad a lényeg: a bemutatkozás. Kulcs-vers *A leánykákhoz* intézett költemény: Petőfi itt adja legszebb magyarázatát annak, hogy „oly sokszor beszélnek — A borról” versei. A *Szeretem és bor* amolyan „geselliges Lied”, de nem bordal, inkább valami sanszon-szerű lappang benne. A tűnő ifjúság gondja felhőzik a versen, s igaza van Horváth Jánosnak: „a gondúzó borra utalás sem tudja elnyomni egészen e gondolat melancholiáját”.

¹² *Életképek*, 1844. II. 21. sz.

¹³ *Pesti Divatlap* 1844. 19. sz.

¹⁴ Ezzel egyidőben Vörösmarty körül is magasra csapnak a bor hullámai. 1844-ben írja *Rossz bor* című versét, mire az egriek bort küldenek ajándékba a koszorús költőnek, *Tárkányi Béla* versének kíséretében. A vers a Honderűben jelent meg, augusztus 31-én. Az egriek küldeményét az aradiak bor-ajándéka követi, *Sárosi Gyula* versével. Ez is a Honderűben jelent meg, egy aradi tudósítás után. Vörösmarty levélben mond köszönetet Sárosi Gyulának; mire *Szemere Miklós* is költői levelet intéz Vörösmartyhoz, bordal írására serkentve a költőt. Vörösmarty levelet ír Szemeréhez (1844. október 28.), amelyben azzal szabadkozik, hogy a bordallal „nálunk igen csinyján kell bänni”. Ez után 1845-ben írja meg *Jó bor* című költeményét, s levélét is ügyben Sárosihoz, 1845. július 28-án. A bor-ügy dokumentumait I. Lukácsy Sándor—Balassa László: *Vörösmarty Mihály* c. munkájában. (Megj. 1955.) Anélkül, hogy messzevivő következtetést vonnánk le a tényből, érdemes megemlíteni, hogy *Sárosi Gyula* 1844. október 28-án levelet ír barátjának, Szemere Miklósnak, amelyben keserves kirohanást intéz Petőfi ellen. Ezt az ellenszenvet Szemere Miklós is osztotta. Figyelmet érdemel az a tény is, hogy 1844 szeptemberében a Honderű csipésére azzal válaszol a *Pesti Divatlap*, hogy laptársa nevének két utolsó betűjével kombinál. Köztudomású, hogy később ez egy Petőfi-vers témája lesz. Hogy ezt a prózai jegyzetet Petőfi vagy Vahot írta-e, ma már nehéz eldönteni. Annyi azonban bizonyos, hogy a Honderű Vörösmartyt népszerűsíti, a bor-küldemények dokumentumainak közlésével is, míg a *Pesti Divatlap* — ekkor még — Petőfi bástyája.

(170. 1.) Hangulatlíra ez, ha nem is a legjavából — Petőfi mértékei szerint. *A borhoz* című költeményében sem a boron van a hangsúly, hanem szerelmi csalódásán, melyre az italban keres gyógyírt. Keserű, szkeptikus vers a *Mit szól a bölcs?*, amelyben a kor éles szemmel látott ellentmondásaira felel a fanyar refrén: „Szikrát sem törődve szól a bölcs: — Itt van a pohár, hol a bor? tölts!” Formailag a *Részegség a hazáért* című költeménye áll legközelebb a bordalhoz, de itt csak forma a bordal, a tartalmi-lírai hangsúly a *hazán* van.

Ha már most a bornak funkcióját vizsgáljuk az itt említett versekben, ahhoz a végeredményhez jutunk, hogy a versek egyik csoportjában amolyan sablonos bútakaró a borital (*A borhoz; Szerelem és bor*); a versek másik csoportjához pedig bemelegítő az önvallomáshoz, alkalom az igazi önarckép megmutatására. (*Tompa Mihályhoz; A leánykákhoz*). Ehhez az utóbbi típushoz csatlakozik lazábban a *Mit szól a bölcs* és a *Részegség a hazáért* is.

A *Szerelem és bor* (december) című költeményről nincs több mondanivalónk a fentieknél. Érdekes azonban közelebről szemügyre venni november szülöttét, *A borhoz* intézett invokációt. A rapszodikus formájú vers a *Szerelem gyötrelmei* ciklushoz kapcsolódik, erre enged következtetni záróstrófája:

Oh bor!

— — — — —
— — — — —

Feledtesd el velem a gúnymosolyt,
Mely lángszerelmem jégjutalma volt!

Itt a vers lényege, ez indokolja a költeményt; tehát a versszerkezet egy nem túlságosan váratlan fordulatra, poénre épül: a vers-forrás a legutolsó sorban lesz csak láthatóvá. Addig voltaképpen a borhoz szólva, a borról medítál a költő. Például így:

Ha eddig hozzád folyamodtam
Bús állapotban,
Keresztelőd lett... a búbánatot
Vidámsággá kereszteléd.

Ami tökéletesen megegyezik azzal, amit *A leánykákhoz* írott versben mond a költő. De a bor versbeli aktualitása itt éppen az, hogy megtörni látszik a bor varázsereje:

De látom,
Hogy már kihalt tüzed, mely értem ége
S frigyünknek vége, vége.

Talán most is csak játssza a költő a borívót, talán a szerelmi csalódás valóban ivásra keserítette — bármiként történt is, a vers lényege az, hogy a szerelem fájdalommal hatalmasabb a bor erejénél:

Fejem nehéz,
És reszket már e kéz,
— — — — —
— — — — —
Ezt befolyásod eszközölte,
De nem hatál be a kebelbe:
A lélek ép,
Nem részegülhet semmifélekép.

Amit itt mond a költő, talán csak *egyszeri* érvényű, s nem több, mint egy ötlet a szesz-mámor küszöbén. Ezt a mámoros attitűdöt nemcsak az ivás leírása valószínűsíti, hanem az olyan sorok „spicces” prózaisága is (az ittas ember magyarázkodó modorában), mint „Ezt befolyásod eszközölte”; vagy a nehézkes-tudalékos szóhasználat („Nem *reszegülhet semmi félekép*”) vagy a verssorok rendszertelen harmonikázása; vagy a túlaradó kifejezőmód, mely egy korábbi stílus-állapotból merít („*lángszerelmem jégjutalma*”), de ahol az ellentétpárból nagyon is petőfies, s későbbben mind gyakrabban előtörő keserűség nyilall fel. Bármiként legyen is azonban, még ha a bort csak egyszeri ötlet sodorta is a versbe, az az ötlet korszerű, aktuális: nagyon is beleillik ebbe a boros-vers környezetbe a borral kötött frigy végének — mégoly tréfás, mégoly ötletszerű — emlegetése.

De lássuk a másik boros vers-típust, a jelentősebbet.

A *Tompa Mihályhoz* írott levél derekán azzal fordít költőnk a versmeneten, hogy könynyedén, szinte mellékmondat-szerűen, elhárítja magától a Tompa-féle túlzó Petőfi-képet:

Egyébiránt ne gondold, barátom,
Hogy én valami vad fickó vagyok,
Mihelyest a bor színét meglátom;
Nem én! csak úgy csendesen vigadok.

Melegség-hullám indul ki innen, a költő keserves múltjáról kezd emlékezni, hasonlóan a *Szobámban* című költeményéhez. A sorokon enyhe érzelmesség párázik — ami túlmegy ezen, azt az első megjelenés után törölte Petőfi a versből.¹⁵ Személyazonosságának itt is kiütkező jegye a *különállás*, szembenállásnak és elhúzódnásnak petőfies keveréke. A „haszontalan világ”, mely „nem tetszik nekem” éppúgy Petőfi szemléletére vall, mint az, hogy nála a gátlástalan emlékezésnek és kitárulkozásnak az a feltétele, „ha bizalmas ember van mellettem”. Szinte hihetetlen, hogy Horváth János ezt a verset tizenegy másikkal említi egy kalap alatt, mint amelyeket „sürgős modorú, felszínes, alakoskodó objektivitás” jellemez, amikor is a költő „önmagáról beszél s magát valami múltatlató, félvállról vett ötletességgel, jurátus-humorizálással *különösnek tetszeni akaró* typossá *játsza ki*” (47. l. kiemelés tőlem. P. P.). A *Tompa Mihályhoz* írott vers állítólagos típus-társai többek között — Horváth János szerint — a *Betegségemben*, *Deákpályám*, *Gazdálkodási nézeteim*, *Javulási szándék*. . . De hiszen itt a fejlődés különféle állomásait képviselő, sőt bizonyos értelemben egymást korrigáló versek kerülnek egymás mellé! Aina ritka pontok egyike ez Horváth János könyvében, amikor koncepciója elnyomja a tárgyi igazságot, amikor a szerepjátszás elmélete deformálja az egyes költemények valódi jelentését. Mi éppen azt igyekszünk kimutatni, hogy ez a harmadik boros-vers csoport, egyirányba hatóan különféle élettrajzi gyökerű költeményekkel, a felerősödő tárgyi hitelesség jegyeit hordozza. S ha a tavaszi-nyári versek egy részében — melyeket Horváth János itt összemoss a Tompa Mihályhoz írott verssel — felfedeztünk is a szerepjátszással rokon mozdulatokat, a most ismertetett költeményeknek éppen az a fejlődési sajátossága, hogy körükben elhalványodnak, tűnőben vannak ezek a gesztusok, s helyüket személyileg-tárgyilag hitelesebb vonások foglalják el.

¹⁵ A 32. sor után az *Életképekben* a következő szakasz állott:

A mi csak fájhat érző kebelnek,
Mind az érintette már lelkemet;
S türtem nyomort, hideget, meleget,
Úgy, hogy annak szó nem is felel meg.

Részletesebben kell foglalkoznunk A *leánykákhoz* című költeménnyel. Horváth János számára ez a vers perdöntő jelentőségű a szerepjáték mellett, hiszen a költő maga vallja itt bordalairól:

Míg olvassátok tőlem
A tréfás dalokat,
Nem sejtitek, hogy néha
Szívem majd megszakad.

S még ennél is „önleplezőbb” az, amit esztendő múltán ír Petőfi *Ismerjetek meg!* című versében, s amit Horváth János is ide emel érvként:

Ismerjetek meg végre: ki vagyok?
Álarc alatt volt mostanáig képem.
De már meguntam én álarcomat,
És azt most ünnepélyesen letépem!

és:

De többé nem leszek komédiás,
Ki víg pofákat vág a közönségnek,
És odabenn a színpalak között
Arcán kínszenvedés könyűi égnek! —

S a befejezés:

Oh nem, ez mégsem szép határozat!...
Muljék oly gyorsan, amily gyorsan támadt.
Szenvedjen bár szívem: a víg dalok
Ne szűnjenek meg... hátha általok
Kissé vidítom szomorú hazámat.

Nem véletlenül intonálja ezekkel a költeményekkel Horváth János „A Pefőti-szerep” című fejezetét, s jut arra a következtetésre A *leánykákhoz* című versből, hogy itt „a rejtélyesség szándékán kívül az a felfogás lappang, hogy szórakoztatni akar, esetleg *lelki állapota megtagadásával* is; ott lappang a művészi becsvágynak ez első, zsenge formája, ugyanaz, mely miatt a színészi pályához oly igen vonzódott.” (47. l. kiemelés tőlem, P. P.)

A *leánykákhoz* című versben arról a bonyolult pszichikai jelenségről vall a költő a maga világos nyelvén, hogy vidám dalok alatt fészkelhet a lélekben a keserűség; s ami ezután következik a versben, az tulajdonképpen a rejtett alkotói folyamatnak kivallása — egy fikció közbeiktatásával. Lássuk részletesebben a költeményt. A vers in mediis res indul:

Ne haragudjatok rám,
Leánykák, lelkeim!
Hogy oly sokszor beszélnek
A *borról*, verseim.

A második strófa az elsővel együtt már exponálja a vers egész mondandóját, de csak sejtetve a lényegét, nem oldva még fel azt lírai magyarázatban:

Ti nem gondolhatjátok,
Mily *bús az életem*,
Hogy gyakran a keservek
Keservét szenvedem.

Eszerint tehát a *boros* versek magyarázata a *bús élet*. S következik a már idézett szakasz:

Míg olvassátok tőlem
A *tréfás dalokat*,
Nem sejtitek, hogy néha
Szívem majd megszakad.

Most már világosabb az ellentmondás: a *borról* szóló *tréfás dalok* (bordalok) azért oly gyakoriak a költő lantján, mert „bús az élete”, mert gyakran szenved a „keservek keservét”. Ezután jön az ellentmondás feloldása: ha a „bú nekem rohan” — olvassuk — „Ha a világ előtttem — Éjjé sötétedik” s „a vihar szívemben — Dúl irgalmatlanul”, akkor:

Csak a bor, amitől ez
Ismét lecsillapúl.
— — — — —
S én újólág vidám, kék
Eget szemlélhetek;
S a fölvidámult égen
A *régi fényben* jár
A jókedv holdja, a szép
Örömszállagsugár.

Eszerint hát a költőre törő búrohamokat a bor szelídíti meg, s ez varázsol *ismét* derűt a kedély egére. *Ezért* lenne hát gyakori a bordal Petőfi versei között. Ám a dalok vidámsága eszerint hiteles, valódi vidámság, nem *játék* a bú elleplezésére, a „tréfás dalok” és „Szívem majd megszakad” nem egyidejűek, hanem egymás után következnek: előbb jön a „*Keservek keserve*”, aztán a *kedvre derítő szőlőnedv* s ezután következik a *tréfás dal*, amikor a „jókedv holdja” már ismét „*A régi fényben jár*” (kiemelések tőlem, P. P.). Így hát éppen nem a „Petőfi-szerep” igazolója ez a vers, hanem annak bizonyítéka, hogy Petőfi nem játszott, nem színészkedett, hanem lényegileg igazi önmagát adta. De valamit még el kell igazítanunk ezen a következőt soron. A versben ugyanis van némi túlzás a *bor* szerepét illetően. Mi elfogadjuk és igaznak vesszük több kortársának egybehangzó vallomását arról, hogy költőnk nemigen ivott boritalt, ha ivott, keveset ivott, s azt a keveset is nehezen bírta a gyomra. Tehát Petőfi játszik-tódit kissé a versben, úgy tüntetve fel magát a leánykák előtt, mint aki gyakorta úzi magától a bűt borral. Az igazság azonban az, hogy sokkal erősebben hatott rá a *bordal szesze*, a meg-hitt *baráti társaság* alkoholja mint a szőlőnedv, s amit a vers szerint a bor végzett el benne, az voltaképpen a diák, színész és frókompániák körében kigyúló dalmámor dicsősége. A kérdés azonban még nincs megoldva azzal, hogy a versbeli *bort* behelyettesítjük az életbeli bordallal, dalmámorral. Petőfi bordalaira nem az jellemző, hogy „lecsillapul” bennük a bűvihar, s helyét a tiszta jókedv foglalja el, hanem hogy bú és derű, bánat és tréfa, kedv és keserűség többnyire *egyszerre élnek meg bennük*. „Changeant”-dalok ezek, jellegzetes hordozói ezen a pályaszakaszon Petőfi forrongó, lázongó, érzékeny egyéniségének. Ezt a bonyolult lelki és lírai állapotot elemzi közérthetővé a költő a bor-fikció beiktatásával, *egymásutáninak* tüntetve fel azt, ami kedélyében és bordalaiban oly gyakran *egyszerre* volt jelen: a keserűséget és az életkedvet. De ebből a „vulgarizáló” ön-magyarázatból is kitetszik a lényeg: ellentétés, de közös gyökerű lelkiállapotok szoros összefüggése a bordalok körében. Legfeljebb a valóságosnál oldottabbnak s ezért egyszerűbbnek tűnik elő az, ami Petőfiben ekkor még bonyolult, embrionális alakzata a későbbi világos *igen*-nek és *nem*-nek. Játéknak és lényegmondásnak hasonló, de fejlettebb dialektikájára figyelhetünk itt, mint az első bordalcsoportban. A költő borivónak játssza ki magát, „szerepet játszik”, ám olyan ez a „játék”, hogy általa válik vilá-gossá a lényeg, ez döbbsen rá az igazra, adott esetben arra, hogy Petőfinél a bordal nem a

szerepjáték kategóriája, hanem az *igazi* Petőfié, s hogy ebben a versben a „játék”, a fikció *nem a költő lelki állapotának megtagadását segíti* elő, hanem valóságos lelkiállapotának markánsabb érzékeltetését.

De Petőfi szövegének elemzése mellett nem hagyhatjuk itt figyelmen kívül Horváth János szövegét sem. Ő az 1844-es évben a „kedélyszín első korszakos átváltását” látja, az „eddigi panaszos, fájdalmas, vagy dacosan sötét lyraság után a naív életkedv tarka pillangói”-nak hegemoniáját (46. l.). Ilyen kedélyszini változás valóban történik, de korántsem ilyen szélsőségek között. Szóltunk már arról, hogy a korábbi, sötétebb tónusú versek lázongása tovább él a kedélyesebb-bohémes versekben is, hogy ebben a 44-es kedélyességben ott feszít a keserűség is. A „naív életkedv tarka pillangói”-nak említését ezzel kapcsolatban elhibáztottnak érezzük. De kövessük tovább Horváth Jánost. Szerinte már itt, *A leánykákhoz* írott versben megmutatkozik Petőfinek „egyik jellemző tulajdonsága: fejlődése menetének számontartása, személyazonosságának erősítgetése a változás ellenére”. Ezt támasztaná alá a *Míg olvassátok tőlem...* kezdetű strófa. Eszerint *kettős* törekvés nyilatkozik meg a versben: egyfelől a „személyazonosság erősítgetése”, másfelől a „szórakoztatni” akarás, „esetleg lelki állapota megtagadásával”, azaz a szerpjáték. Fentebb kifejtettük, hogy a versben valóban fellelhető a *fikció*, amelyet szerpjátékos mozzanatok tekinthetünk. De a vers lényege, amit a fikció is érvényesít, a bordal-talány feloldása — majd hogy azt nem irtuk, hogy a szerpjátékszás elméletének cáfolata. Ebből következik, hogy tagadnunk kell a Horváth János-i értelmezés másik komponensét is, hogy ti. a versben — mintegy ellensúlyozandó a szerpjátékot, — a „személyazonosság erősítgetése” is folyik. A személyazonosság igazolása az lenne, ha Petőfi szükségesnek érezné bizonyítani, hogy a tréfás dalok is az ő szülőttei, a bánatosak is, azaz *mindkét* típuson ott a jellem bélyege. De ő ezt nem tekinti bizonyítandónak. A személyazonosság igazolása lenne az is, ha Petőfi arról írna, hogy a tréfás dalok alatt változatlanul megél az ő bús lelke, „mintha élete most is bús volna”. „mintha a belső igazság ellenére írná tréfás dalait” (H. J.). De Petőfi nem ezt mondja. Petőfi azt mondja, azt érzi szükségesnek „erősítgetni”, hogy életében és egyéniségében bonyolult egységet alkot bű és kedély, tréfa és keserűség; *ezt* kell megérteni a leánykáknak, ezt az érzékeny komplikációt, s nem azt, amit úgyis értenek vagy legalábbis érznek, hogy ti. ború és derű egyként a Petőfié.

Horváth János szerint Petőfinek az a törekvése, „hogy a változást csak látszólagosnak tüntesse fel, lényegbeli változatlanlanságát azonban fenntartsa” (47. l.), nemcsak *A leánykákhoz* című versben és 1844-ben nyer kifejezést, hanem *A felhőről*, 1847-ben írott költeményben is. Az igazoló strófa:

Miért vonzódom úgy hozzájuk?
Mert ők lelkemnek rokonai,
Mely mindig új s új alakot vált
S még is folyvást az egykori.

Igen ám, de Petőfi ebben a versében arról szól, hogy a felhők hol gyermekien ártatlanok, hol zsarnok ellen vívó haragos férfiakkhoz hasonlóak, hol pedig a testvéri gyöngédség képeit alkotják: s ez a sokféleség az, ami a költővel rokonítja őket: sokhúrú, sokoldalú, sokat átérző, változó maga a költő is, anélkül, hogy lény-e lényege változna. Gazdag egyéniség. Több költeményében is hangot ad ennek a korlátlan változatosságnak a szilárd egyéniség alapján (*Képzetem; Dalaim; Nem ért engem a világ* stb.), de — s itt csúszik le Petőfiről Horváth János értelmezése — sohasem azzal a céllal, hogy „a változást csak látszólagosnak tüntesse fel”. Nem, *a változás nem látszólagos Petőfinél, nem szerpjátékszerű, amely mögött meghúzódik az igazi Petőfi, az állandó alap. hanem a „változások” a lényegnek, az igazi Petőfinek jelentkezései, kizárólagos létformái csakúgy, mint ahogy a felhő is változó-alakuló felhőábrák formájában létezik.* A „lényegbeli változatlanlanság” hangsúlyozása s az a Petőfinek tulajdo-

nított törekvés, hogy ő „a változást csak *látszólagosnak*” tünteti fel — azért kerülnek így sarkos ellentétbe Horváth János koncepciójában, s azért van itt különösen szükség a „látszólagos”-ság kiemelésére is, hogy a költő nyilatkozataival, illetve azokból levont következtetésekkel is igazolja a szerepjátszás elméletét — prolongálva annak hatályát az 1847-es esztendőre. A „látszólagos változások” szerint a *Petőfi-szerep az ál-Petőfi* színonimja, legalább is lényege szerint, viszont a „lényegbeli változatlanosság” az *igazi Petőfi* megfelelője. Mindez azonban csak konstrukció, melyet — láthattunk — nem fedez a költői mű.

Hogy mennyire zsákutcába fut itt Horváth János elmélete, azt talán még világosabban bizonyítja fentidézett szövegének folytatása. A *Felhők* idézett strófája után olvassuk : „Ekként fog majd gondoskodni lyrai folytonosságának az elismeréséről még a *legkirívóbb ellentét* eseteiben is, pl. amikor majd megállapítja pesszimizmusa és emberszeretete azonosságát.” (47. l. kiemelés tőlem. P. P.) Nyilvánvalóan a *Világgyűlölet* című költeményről van itt szó, amelyben azonban nem objektíve kirívóan ellentétes érzelmek azonosságát bizonygatja a költő (mint ahogy a bűmarta lélek és tréfás dalok esetében sem ezt tette), hanem gyűlölet és szeretet igazító összefüggését, ha úgy tetszik : dialektikus egységét vallja ki páratlan tisztasággal. A „lírai folytonosságnak” bizonyítása tehát nem egy „kirívó ellentét” szubjektív betemetését jelenti, hanem a valóságos összefüggés lírai felmutatását. De pesszimizmus, szeretet és gyűlölet komplexuma majd a *Felhők*-ciklus táján válik égető kérdéssé Petőfi pályáján, elemzését is akkorra halasztjuk. Most csak azért említettük meg — Horváth János példáját követve — hogy lássuk (és elvágjuk) Horváth koncepciójának azokat a szárait, melyet a szerepjátszás elméletéből kiindulva szövik át az egész életművet. E szükséges kitérő után lépünk vissza 1844-be, a harmadik boros-vers csoporthoz.

A hátralevő versek — *Mit szól a bölcs. . . Részség a hazáért* — már csak lazábban kapcsolódnak a boros-csoporthoz. Itt egészen nyilvánvaló a bor kelléki helye a versben, már nem is az a fontos, amit a borról mond a költő, hanem amit *általa* mond. Egyébként mindkét jelentős költemény sejteti a borítal alkonyát Petőfi lírájában : az egyik a filozofikus-meditáló versek előfutára már, a másik a hazafias lírához kívánkozik. Ezért a maguk lényegi helyén tárgyaljuk majd mindkét költeményt. Itt csak annyit jegyezzünk meg, hogy a *Mit szól a bölcs?* -ben a menekülés útja a borítal, az élet keserves kérdései elől húzódik boroskancsó mögé a „bölcs”. Petőfi, akiről tudnivaló, hogy semmit sem gyűlölt jobban, mint az efajta meghátrálást, itt nem elítéli, hanem valami fanyar jóváhagyással állítja elénk a „bölcsét”, ki az élet nehezevel „Szikrát sem törődve szól” : „Itt van a pohár, hol a bor? tölts !” Ez — felszíni értelme szerint — a szubjektív helye a versben a bornak és a bölcsnek. De van lelki állapot, melyből a keserűség úgy nyilallik ki legfájóbban, ha érzet-ellen-tétlen át érvényesül : a tagadás indulata a komor jóváhagyásban. S ebben a versből is kitapintható mélyebb igazságban simul hozzá Petőfi tényleges szubjektivitása a szkeptikus bor-filozófia objektív értelméhez és értékéhez. Valami ahhoz hasonló zajlik itt le előttünk, amit a *Vanitatum vanitas*-ban figyelt meg Révai József : csak itt nem gúnyá torzul a fájdalom, hanem szkeptícizmussá. A bor itt ezt az irritáló nemtörődömséget emeli ki, esz-keze tehát a szélsőség érzékeltetésének. Hasonló a szerepe a *Részség a hazáért* című dalban, melyet okkal emel magasra Horváth János. A költemény helyét-szerepét Petőfi hazafias lírájában később jelöljük ki. De már most figyeljük meg a bor-fikció közreműködését a gondolat kifejezésében. A vers alapvető mondanivalója : elkeserítő a haza állapot. Petőfi ezt a sablonos igazságot eredetien zengi ki :

Én nem nézhetek vidámon
Végig elhagyott hazámon
Csak mikor részeg vagyok !

A *leánykákhoz* és *A borhoz* írott versekből már ismerjük a költő kedvelt fordulatát : a bor felderít, a bor vidámsággá kereszteli a bűbánatot. Ez a fordulat tér vissza itt is, de jelen-

többen minden eddigi mutatkozásánál, hiszen korábban csak állításként talákoztunk vele, most pedig *alkalmazva*. Ettől az alkalmazástól drámai erőt nyer a gondolat; a bor és a haza illetén való összekapcsolása döbbenetessé teszi a haza sújtott állapotát és nyugtalanítóvá a honfi gondját. Igaza van Horváth Jánosnak: Petőfi „leszállítja műfaji és szavaltó ünnepegyességéből a nagy közérzelmét” (107. l.) s ennek a felemelő leszállításnak, a közérzelem egyenítésének a kifejezésben frappáns eszköze a bor-fikció.

Ez minden, amit fontosnak tartottunk elmondani a harmadik boros verscsoportról. Hogyan illeszkedik bele mármost mindez a fejlődés képébe? Az 1844-es év őszén írott boros versek zöme hasonló tendenciát érvényesít, mint a különböző típusú életrajzi versek nagy többsége. A tendencia lényegét az életrajzi költeményeknél abban véltük felfedezni, hogy míg a korábbi bohémes-játékos versekben a lázadó kiválás eltűzött vagy részlegesen fiktív tárgyi alapon jelentkezett, addig ezekben a költeményekben Petőfi különbözősége a saját életrajzi alapján mutatkozik, ha nem is tűntek még el véglegesen a bohém-arcképre való kacsintgatások. A boros-versekben ez a tendencia úgy érvényesül, hogy elhalványulttűnik a fiktív borivó-önarckép, mint a költemény summája, boros verseinek középpontjába mindinkább súlyos vagy kevésbé súlyos, de mindenesetre boron kívüli, valóságos gondok és indulatok kerülnek, s a bor, a boros-fikció eszközzé-kellékké válik a költő mondandójának érvényesítésére. A bordalok zömében maga a boros önarckép, a maga fiktív voltában is, kifejezője lehetett Petőfi konvenciókat sértő, lázongó lelkiállapotának. Ez a lázongás mindinkább kivetkőzik az általánosság bizonytalanságából, szilárdabb halmazállapotba kerül, konkretizálódik. Életélményeinek, bővülő tapasztalatainak, vidéki és pesti forgolódásának, baráti hatásoknak eredménye ez. Ez a fejlődési tendencia, a maga belső lírai követelményeivel együtt, teszi aktuálissá a bordalok háttérbeszorulását és eltűnését, s állítja mindinkább előtérbe azokat a boros verseket, amelyekben már a valóságra közvetlenül reagáló indulatok viszik a prímet (szerelmi bánat, hazaféltés, társadalmi fonákságok miatti fájdalom stb.), s a lázongást már nem maga a boros *fikció* képviseli, hanem az, ami a bornak, mint *eszköznek* a segítségével markánsná, drámaivá, szélsőséggé, hangsúlyossá válik.

Petőfi irodalmi fogadtatását ismertette Horváth János felsorolja a hozzá írott költői üdvözléseket, s arra a következtetésre jut, hogy ezeknek a Petőfit köszöntő verseknek a tárgya „kivált kezdetben nem a költő újszerű költészete, hanem . . . az érdekes ember, akit ál-Petőfi-nek jellemeztünk. Jellemző ugyanis Petőfi elhíhető létezéséről, hogy készpénznek vették minden szavát s a nagy borivót, az apjával meghasonlott vándorszínészt, a közlegény bakkancsost és tüzes szerelmezt látták benne”. (*Tanulmányok*, 320. l.) Nem szólva arról, hogy — kivéve a nagy borivót — mindezt joggal láthatták Petőfiben, arra kell figyelmeznünk, hogy az 1844 végéig írott költemények szerzői közül csak Tompa rajong fenntartás nélkül a borivó Petőfiért; Kerényi, de különösen Sujánszky már igyekeznek megnemesíteni a borissza költő verseit, hivatkoznak a rosszaló közvéleményre, s „magasabb eszmék” felé kívánják emelni — különösen Sujánszky teszi ezt tendenciózusan — Petőfi figyelmét és becsvágját. Hogyan reagál minderre Petőfi? A közvélemény rosszalásától emancipálja magát, nem törődik vele (*Tompa Mihályhoz*). Tompa boros lelkeseését lehűti, kezdi reálisá tenni a maga arcképét barátja előtt. Verset ír, amelyben lírai magyarázatát adja a bor szerepének az ő életében, illetve — közvetve — a bordal szerepének az ő költészetében, s a saját „szerepének” bordalaiban (*A leánykákhoz*). Hovatovább eltűnnek a bordalok, s komoly boros-verseiben, már csak a gondolat élénkítésének eszköze a borital. A fejlődés posztulátuma mindez, s egyben válasz is az íróbaráti fogadásra és a rosszalónak mondott közvéleményre: a baráti üdvözlésekkel szemben a továbbhaladás, a bordal-stádium elhagyásának jogát és gyakorlatát védte meg Petőfi, a rosszalókkal szemben pedig a bor költészetet, de úgy, hogy most már ne csak a borivó poéta sértse az aggályoskodók izlését, hanem az is, ahogy Petőfi Sándor a hazáról, igazságról, múltjáról, maga-magáról s a borról gondolkodik. Ez a válasz pedig tökéletes harmóniában van költői útjának fővonallal.

TAMÁS ANNA

ŐRSÉGVÁLTÁS AZ ÉLETKÉPEK-NÉL

(Egy készülő nagyobb tanulmány első fejezete)

Történelem és irodalom, forradalom és költészet — külön fogalmak. Mégis, az 1840-es évek Magyarországn, mintha a közöttük húzódó határok elmosódnának. Nem általában. Csak a történelmet is formáló forradalmár-költő: Petőfi Sándor tüneményes pályáján. Irodalmunkba és történelmünkbe övele robbant be a forradalmi gondolat és a forradalmi cselekvés, olyan tiszta ötvözetben, amilyen évszázadok alatt is egyszer ha feltűnik egy nép életében — és nem is mindegyikében!

A költő-forradalmár az elaggott, természetes útján haladni nem képes, feudális béklyókba vert ország helyén egy új, életerős, virágzó fiatal Magyarországot akart látni és ennek a célnak az elérésére hívta harcba, szervezte táborba íróbarátait. A főkérdésekben hasonlóan gondolkodó fiatal írók számára a szervezeti keretet az irodalmi élet kínálta. A Tizek Társasága létrejöttét közvetlenül kiváltó okokról maga Petőfi számol be egy Arany Jánoshoz írt levelében, (1847. márc. 31.) de a *közvetlen* indítékok nem jelentik egyszersmind a Társaság megalakulásának tágabban értelmezett, azt mondhatnánk *valódi* okát. Erről a valódi okról is Petőfi fog nyilatkozni egy későbbi, Aranyhoz szóló levelében. (1847. aug. 17.). — A szerkesztőknek, elsősorban Vahot Imrének, a Pesti Divatlap szerkesztőjének az írókkal szemben tanúsított, kiváltságos helyzetével visszaélő, „üzletemberi” eljárása adta az ötletet Petőfinek, hogy ki kell szabadulni és az íróbarátokat is kiszabadítani ebből a lealázó helyzetből, össze kell fogni, nem írni a divatlapokba, hanem saját orgánusra kell szert tenni. A „*Pesti Füzetek*”-ről szőtt álom — helytartótanácsi engedély hiányában — álom maradt csupán — de mégsem egészen. Az idő az 1840-es évek vége felé nagyobb iramban forgatta kerekét, mintsem hogy a „merész, nagyot akaró” ifjú író gárda útját egy mozdulattal el lehetett volna torlaszolni. Önálló lapot nem kap a tiz író (Petőfi mellett, betűrendben: Bérczy Károly, Degré Alajos, Jókai Mór, Kerényi Frigyes, Lisznyai Kálmán, Obernyik Károly, Pákh Albert, Pálffy Albert, Tompa Mihály), de rövidesen alkalom nyílik arra, hogy törekvéseik — ha nem is az eredetileg elképzelt módon — a megvalósulás útjára lépjenek.

Mit képviselt ez a tiz író és milyen szálak fűzik őket egymáshoz? Hiszen már a nevek pusztá felsorolása is szembeűnő különbségekre mutat! Különbségekre az írói tehetség ranglétráján. Petőfit, Jókait vagy akár Tompát hogyan is lehet például Lisznyaiával vagy Kerényivel a művészi színvonal tekintetében egymás mellé állítani? De ugyancsak első pillantásra szembeűnő eltérések tárulnak elénk politikai felfogásuk vizsgálatánál is. Az 1846 tavaszától végérvényesen forradalmi demokrata Petőfi magaslátát a Tizek egy másik tagja sem éri fel, és a többiek között is vannak legalábbis árnyalati, ha nem nagyobb különbségek. Lisznyai a középnemesi liberalizmus költője, Tompának több köze van a néphez, Pákh Albert szemlélete inkább polgári. — Politikai szemléletükben, írói nézeteikben egyaránt heterogén társaság a Tizeké, és mégis, társulásuk, összetartozásuk valódi oka politikai és művészi felfogásukban rejlik. Miben egyek tehát ezek a különböző emberek? Egyek abban, hogy szívvel-lélekkel küzdenek a társadalmi haladásért, hogy szembefordulnak az avult

feudális renddel s annak kiszolgálójával, a konzervatív, hamis illúziókat tápláló, formájában dagályos irodalommal, hogy eszményképük a francia forradalom népe és irodalma. Törekvéseiket a 40-es évek közepétől egyre több — a divatlapokon kívül — önállóan is megjelenő könyvük, regények, verseskötetek, drámák közvetítik az olvasókhöz. 1846 végére szinte észrevétlenül, komoly pozícióba jutva vívják sztrájk-harcukat. Nem lehet már nem számolni létezésükkel, és lassan-lassan nem lehet már az olvasóközönség igényeit sem nélkülük kielégíteni. Ezért érik el — ha nem is az elképzelt formában — azt a célt, hogy olyan lapba írhasanak, amely nem „szívességet tesz” azzal, hogy írásaikat közli, hanem nyíltan vallja; hogy szüksége van rájuk; majd később, néhány hónap leforgásával közülük kerül ki Jókai Mór személyében a legolvasottabb divatlap, az *Életképek* szerkesztője is. De lássuk rendben egymás után.

1846 novemberében már 5-ik hónapja tart a Tizek sztrájkja s a szépirodalmi folyóiratok színvonalán, érdekességén érezteni már negatív hatását. A *Pesti Divatlapnak*, ennek a nemesi liberalizmus nemzetieskedő irányát képviselő irodalmi lapnak a szerkesztője, Vahot Imre részben ezt előre tudva, de főként bosszúvágyból már lapja első júliusi számában, tehát éppen akkor, amikor kezdetét venné a sztrájk, a Tizek öt tagjának, köztük Petőfinek régebben nála levő írását közölte. Eljárását súlyosbítja az a tény, hogy ebben a számban *kizárólag* a Tizek írásait hozza, ennyi szépirodalom a többi számban nincs is. Megjelenteti Petőfi: *Változás* c. költeményét, Obernyik: *A bálkirályné*, Degré: *A pesti uracs* c. beszélyeit, Lisznyai: *A rabnő* c. versét és Tompának: *A Tisza ég* c. prózai írását. Ezeket kívül csak hírek és szemle olvasható a júl. 4-i számban. Kiáltó a szándékosság és semmivel sem menthető, ha mindehhez azt is hozzávesszük, hogy Vahot ebben az évben Lisznyaitól és Degréától még semmit sem közölt, Obernyiktől csak félesztendővel előbb, a januári első számban hozott egy írást, Tompától is három hónapja jelent meg utóljára valami, tehát gyűjtötte-tartogatta korábbi írásaikat, hogy vállalkozásukat nevetségessé tegye, erkölcsileg torolja meg a Tizek Társaságán, hogy a továbbiakban saját lábukra akarnak állni. „*Visszaemlékezései*”-ben nem is tagadja, hogy milyen cél vezette: „Meg kell tréfálnom ezen hűtelen, pártos, de azért bolondos jó fiúkat — gondolám magamban — majd mindeniknek van már nálam előre díjazott, kifizetett munkája s az irodalom jó rendjét felforgatni törekvők kijátszása s ünnepélyesen tett fogadásuk megghiúsítása végett ki fogom azokat adni lapom júliusi számaiban, mikorra már az ő, minket tönkretendő visszavonulásuk ország-világra szóló egyesülésük határéideje beállott. . . .” Volt-e joga ehhez Vahotnak csupán azért, mert a díjakat esetleg valóban előre kifizette? Nyilvánvalóan a becsületlen eljárás más megoldásra vezetett volna, ez a „tréfa” enyhén szólva is izetlen volt.

Petőfi felháborodott tiltakozását Vahot nem hajlandó lapjában közzétenni, erre költőnk párbajra szólítja. „Vahot másfél napi gatyázás után végre határozottan kimondta, hogy ő semmi esetre sem fog vívni. Ezek voltak végszavaim hozzá: No, . . . amilyen alávaló gazember, éppen olyan gyáva is vagy!” (Petőfi levele Arany Jánoshoz 1847. márc. 31-én.) Végül is Obernyik Nyilatkozatának helyt ad Vahot a *Pesti Divatlapban* s arra válaszolva megpróbálja tisztázni magát s egyben ígéretet tesz, hogy a Tizek szerződését a jövőben tiszteltben fogja tartani.

Ilyen összetűzések után szó sem lehetett arról, hogy a *Pesti Divatlap* kezdeményezhessen valamit visszahívásukra. Ezt a helyzetet használta ki ügyes taktikával Frankenburg Adolf, aki 1843 óta szerkesztette az inkább polgári, mint nemesi liberális színezetű *Életképeket*. 1846, november 7-én levelet ír a tíz írónak és arra kéri őket, bontsák fel egymással kötött szerződésüket. Indokolásul arra hivatkozik — ügyesen, számítva, de egyben az igazságnak is megfelelően — hogy „. . . míg önök visszavonultak a lapirodalom teréről, addig az elébb szellemi kisebbségben tartott irodalmi töredék kapott túlnyomóságra azon, — ismertlen középszerűségek küzdtek fel magukat nyilvános kárával a szépirodalomnak úgy, mint a közönségnek. Pedig nincs tér és mód, melyen bármely korszerű eszme, erkölcsi vagy hon-

fiúi, erősebben bírna hatni közönségünkre, mint a szépirodalom tere. Veterán íróink nagyobb része — hála nekik és elismerés az eddigi küzdelmekért — most már örömeztőbb élvezi nyugalját, vagy az élet nehezebb fádalmival harcol; önök azok, kiknek most, ha valaha, kell egyesült erővel fellépniök a síkra, hogy azon, ismerve az irányt, mit honfinak és becsületes embernek követni kell, az igazság és honéret diadalát kivívni segítsék. . . . Ezért felhívom önöket, minden önzés és ámitás nélkül nemcsak a *magam*, hanem inkább a *közügy* érdekében, hogy félretéve minden mellékérdeket és netalán — mit valószínűnek nem látok — neheztelést: bontsák föl ugyanis csak ideiglenesen kötött társadalmi szerződésüket s kezdjék meg újra a hatást, mire erkölcsi és honfiúi tekintetben önlelkök sugallásától felvannak hivatva, emelve a divatlapok közül bármelyiket nélkülözött munkálataikkal, melynek iránya önlelkökével összehangzik! Adjon az ég önöknek áldást és egyetértést, szavaimnak pedig a kívánt sikert.” (É. 1846. II. 671. *Ismét egy pár szót, de örvendetest lapunk ügyében.*)

Frankenburgnak ez a jól célbataláló érvelése valóban azt eredményezte, hogy a Tizek közös megegyezéssel egy évre kötött szerződésüket felbontották, „tettleges része alakulásunk céljának nem nyilvánítható akadályok miatt teljesülésbe nem mehetvén. . . .” — Majd azzal a fenntartással élve, hogy „Ha a magyar irodalmi körülmények az eddigieknél netalán jobbra változnának, most szándékolt, de foganatba nem hozhatott célunk bizonyosan újra egyeztetend bennünket. . . .”, ígéretet tesznek Frankenburgnak közreműködésüket illetőleg. (É. 1846. II. 672) — A II. 685. lapján már Jókai *Sonkolyi Gergelyét* olvashatjuk s még 1846 végén két Petőfi-vers, Degré egy elbeszélése, Bérczy és Lisznyai egy-egy költeménye látnak az *Életképek*-ben napvilágot.

Mindazok után, ami történt, nem restelli magát Vahot egy 1846. december végi számban ítéletet mondani a szerződésszegésről olyképpen, hogy tárgyilagosságnak tűnő hangon Obernyik „erkölcsi kötelességérzetét” emeli ki, aki a Tizek közül egyedül nem ad írást divatlapba az év leteltéig. (*PDL*, 1846. 1057. l.)

A Frankenburggal való levélváltás után tehát ismét találkozunk Petőfi és társai nevével, elsősorban az *Életképek*-ben, de más lapok hasábjain is. Petőfi maga — a történetek után, és hozzá méltó elvi következetességgel — a *Pesti Divatlapba* többé nem ír. Az 1847-es évfolyamot végiglapozva hasonlóképpen nem látjuk ott Pákh Albert, Bérczy Károly és Degré Alajos nevét sem. A „szépirodalom emelésére és a közügy előmozdítására” a 47-től magyar nyelven megjelenő győri *'Hazánk'* című lapot is támogatják a Tizek az *Életképek* mellett. Petőfi legnagyobb versei közül is nem egy itt jelent meg először. (*Egy gondolat bánt engemet, A XIX. század költői*, stb.)

Érdeklődésünk középpontjában ezúttal az áll, hogy megvizsgáljuk, milyen változást okoz az *Életképek* arculatán a Tizek csatlakozása abban a szakaszban, amikor még Frankenburg a szerkesztő, vagyis az 1847-es esztendő első félévében. „Ismeretlen középszerűségek küzdtek fel magukat. . . .” — írta Frankenburg a Tizeknek. Milyen nevekkal találkozunk hát a sztrájk hónapjaiban a lap hasábjain? Mintegy hatvan munkatársa van januártól júniusig az *Életképek*-nek. Nagy név ezek között csak az Arany Jánosé, akinek *Hermina* című novelláját olvashatjuk itt és Vasvári Pálé, aki két történeti elbeszélését (*Bús napok, Óriási terv*) adja közre ekkoriban. Ismert név van még természetesen néhány, hiszen ír ide például Garay János, Gaál József, Vas Gereben, Berecz Károly, Sárosy Gyula, de a munkatársak nagy többsége, mintegy 70-80 százaléka teljesen kihullott az idő rostáján. — A lap elvi cikkeit illetően nincs egységes irányvonal. A társadalmi problémákat legközvetlenebbül érintő tanulmányt a reakciós-klerikális Gyűléshöz tartozó Mészáros Károly írja, aki a felvilágosodás racionalizmusával szemben foglal állást. Emellett azonban hangot kap a lapban a társadalmi helyzet előremutató elemzése is, mint például Medgyes Lajos *Tükördarabok Erdélyből* című cikksorozata. Ő a kasztszellem ellenében a nemzeti egység szükségességét veti fel, anélkül azonban, hogy mélyére tekintene a problémáknak, illetőleg, hogy túlmenne a rang- és címkorság hibáztatásán. — A költemények rovatát vizsgálva, itt is túlsúlyban

vannak a „szívhangok”, „fátyolképek”, sorozatban gyártott „költői képek”, és csak itt-ott olvasunk a kor hangulatát tükröző, a társadalmi igazságtalanságokat leleplező költeményeket, mint a Petőfi köréhez tartozó Berecz Károly két versét, Mentovich Ferenc nemzeti problémát érintő *Unió-dalait*, Garay János Szekszárd polgári fejlődését üdvözlő költeményét és egy-két találó epigrammát az osztálykülönbségek leleplezésére. — A novellák közül ismert író tollából nem is igen találunk mást, mint a már említett Arany és Vasvári-elbeszéléseket. Érdemes azonban felfigyelni arra, hogy a korabeli beszélyirodalommal két írás is foglalkozik, stilusparódiában, illetőleg más humoros formában bírálva az ál-problémákkal, kényszeredett, az unalomig agyoncsépeelt elemekkel bővelkedő lapos történeteket. (Galamb: *Fogadott beszély*; Karakán Jónás: *Szerelem és egyéb*). — Igényes írások — ha nem is minden tekintetben elfogadhatók megállapításai — Henszlmann egykorú regényelemzése és igen jelentékeny s mintegy előkészíti eszmeileg a Tizek meghívását, Medgyes Lajosnak októberben Désről küldött írása „*Petőfi Sándornak*”. Ebben a népköltészetnek, népiességnek Petőfi által képviselt irányát teszi meg a nemzeti költészet alapjául. — Így dióhéjban áttekintve a folyóiratnak Petőfi és köre csatlakozását megelőző szakaszát, vegyük most szemügyre azt, e helyen ugyancsak egészen röviden, mennyiben járult hozzá a lap színvonalának emelkedéséhez — eszmei és művészi emelkedéséhez — Petőfiék közreműködése Frankenburg lapjában.

Az 1846. okt. 24-i számban, tehát a Tizekkel való levélváltás előtt röviddel Frankenburg *Nyílt levelet* intézett az *Életképek* olvasóihoz. Nyilatkozatának előzményei is voltak. Frankenburgot, — aki nemcsak szerkesztő, hanem levéltári tisztviselő is volt — felettesei 1846-ban több ízben maguk elé rendelték és különféle közvetett és közvetlen utakon el akarták érni, hogy az *Életképek* szerkesztésével hagyjon fel, esetleg csatlakozzzék a *Honderühöz*. Nem nézhették, hogy egy kormánytisztviselő ellenzéki szellemű lapot szerkeszt és ráadásul ezt a lapot sokan olvassák. Ajánlataik kárptótlást ígértek arra az esetre, ha felhagy a szerkesztéssel. A levéltári adatok és Frankenburg saját *Emlékiratai* egyaránt arra vallanak, hogy hajlott is a szóra, meg nem is. (V. ö. Goriupp Alice: *Az Életképek szerkesztőváltása 1847-ben*. Magyar Könyvszemle, 1930 és Lesi Viktor: *A Frankenburg-jéle Életképek*, Debrecen, 1941.). Párhuzamosan azonban tárgyalásokba bocsátkozott a Kossuth-vezette ellenzékkel és e megbeszélések eredményeként az ellenzék szerződésileg biztosította őt és családját arra az esetre, ha olvasóinak száma erősen csökkenne, vagy ha a lap szelleme következtében elvesztené állami hivatalát. A szerződés aláírói Kossuth, Battyhányi Kázmér, gr. Teleki László, gr. Ráday Gedeon és Pulszky Ferenc voltak, kelte pedig 1846. szept. 10. — Frankenburg azt a programot, amit októberi *Nyílt leveletben* az olvasók elé tár, az ellenzékkel való megállapodása szellemében fogalmazta tehát és ennek a szellemnek az érvényesítéséből következtetett az is, hogy meghívta a Tizeket a laphoz. Ekkor lett az *Életképek* a Nemzeti Színház hivatalos orgánuma is. — A kormány ekkor jobbnak látta az ügyet egy ideig „pihentetni” — a közelgő országgyűlés is erre a belátásra juttatta — s majd csak néhány hónap múlva vette elő újra és akkor is olyan látszatot kölcsönözve az eljárásnak, hogy abban senki Frankenburgnak valamiféle büntetését ne vélhesse felfedezni. Frankenburg a programban a lap követendő céljáról, irányáról szól elsősorban. Az irodalom hivatása „A nemzetiséget a *polgárisodással* s *műveltséggel* kapcsolatba hozni, emerre ráútni a nemzetiség zománcát s a *nemzetiséget* a polgárisodás pecsétével megszentelni, a magyart művelté s a műveltséget magyarrá tenni, a polgári szabadságot társadalmi erénnyé fejleszteni”. Majd bejelenti, hogy a jövőben ezt a kezdettől vallott elvét még inkább alkalma lesz megvalósítani, mert „*oly férjfiakat nyertem meg lapjaim szellemi s anyagi pártfogóitul* — írja — kiknek neveik alkotók, fenntartók s elsődrendű bajnokok gyanánt csaknem mindennel azonosítva vannak, mit az utóbbi évek társas mozgalmi szépet, nemest és dicsőt felmutathatnak.”

A lap életében tehát mindenképpen bizonyos fordulatot jelentenek az 1846-os esztendő utolsó hetei. Mit jelent ez a fordulat a munkatársi gárda szempontjából? Az *Életképek* egy-egy

félesztendei szakaszát vizsgálva végig a lap életében, általában, mintegy 55-60, magát nevének nevező író működik közre. A nevek illetőleg a személyek tekintetében elég nagymértékű a változás-cserélődés. Ha például az 1846-os esztendő első felének tartalomjegyzékét az év második kötetének regiszterével összevetjük (nem számítva azt az egy hónapot ez utóbbinál, amikor a Tizek ismét irnak), a 60-egynéhány név és álnév közül mindössze a fele azonos. Attól a szakasztól számítva, amikor Petőfiék csatlakoznak a laphoz, a munkatársak névsorában még nagyobb változás figyelhető meg. Az 1846-os év második felének írói közül az 1847. I. félév végéig az ugyancsak több, mint 60 névből csupán 19 olyat találunk, akik az előző félesztendőben is a munkatársak közé tartoztak. — Jelen vizsgálódásunk szempontjából ennél a kérdésnél kell egy kissé megállnunk. 19 név azonos, de több, mint 40 új! És a 40-ből jobbra csak a Tizek tagjai azok, akik 1846. I. félévében is írtak a lapba. — Mi rejlik e mögött tartalmilag, ez a nagy szám jelent-e többet, mint csupán mennyiséget, változtat-e minőségileg is a lap szellemét, színvonalán? Az előzményekből világos, hogy ez csupán szónoki kérdés, hiszen beszéltünk már arról, hogy amikor a Tizek, Petőfivel az élen, bevonultak a munkatársi gárdába, nemcsak színezik az *Életképeket*, hanem körvonalait, jellegét is a maguk képére próbálják alakítani. — Kiindulva a számszerűségéből, ami önmagában is sokat mond, vegyük szemügyre először maguknak a Tizeknek a közreműködését. *Petőfitől* 14 vers jelenik meg, itt olvashatjuk két novelláját és III. Richard előadásáról szóló színikritikáját. *Jókai* két novelláját közli a lap 3-3 folytatásban, majd a félév végén egyéb írásait is, de azokkal más helyütt foglalkozunk, azok már az ő szerkesztősége idejére esnek. *Tompa* két költeménye, *Pálffy* ugyancsak több folytatásban közölt két novellája, *Bérczy* Károlynak 3 verse (*Ladár* álnéven), *Lisznyainak* két balladája, *Degrének* egy vígjátéka és egy novellája és *Kerényinek* egy költeménye gazdagítja a lapot. Pákh Albert ebben a félévben nem ír az *Életképekbe*, Obernyik pedig — mint erről már szó esett — a maga számára 1847. júliusát a szerződés felbontása után is érvényesnek tekintette.

Azok közül az írók közül, akiknek a nevével a 1846-os esztendőben egyáltalán nem találkoztunk a lapban, de ebben az új szakaszban Frankenburg munkatársai lettek, említésre érdemes Bajza, Eötvös, Egressy, Czakó, Szigligeti, Czuczor, Bloch Móricz. A többi — ma már alig vagy egyáltalán nem ismert név felbukkanását tekinthetnénk véletlennek is és sok esetben ez is a helyes megítélés, de van azért néhány olyan ezek között, akik a lap pozitív irányba való fejlődését, színvonalának emelkedését ha csak egy-egy írásukkal is, de elősegítették, akik a radikalizálódási folyamatot jelzik működésükkel.

Az elvi cikkek között ha nem is uralkodik egységes szemlélet, de az előző félév értekezéseihez képest sokkal határozottabban mutatnak előre. A Mészáros Károly említett írásaihoz hasonló szellemben fogant cikkek ekkor már nem kapnak helyet a lapban. Berecz Károly, Bloch Móricz, Greguss Ágost és különösen egy Fekete Lajos nevű író éreztetik ebben a rovatban az eszmei tisztulást, a Fial Magyarországnak jelenlétét. (Fekete Lajos is tagja a Pilvax-körnek). Az elvi-elméleti érdekű munkák sorában fontos helyet töltenek be a színházzal-drámával s általában az irodalmi kérdésekkel foglalkozó cikkek, melyeknek a múlt évihez képest erősen megnövekedett a számuk-szerepük. Élénkebb és elvibb — bár a személyeskedésektől sem teljesen mentes — lett a vitaszellem a lapon belül és egykorú más sajtóorgánumokkal, különösen a *Szépirodalmi Szemlével*.

A legnagyobb emelkedést — a dolgok természetéből következően — a költemények rovata mutatja. A mintegy 40 vers közül 14 a Petőfié. Hozzá tartozik az igazsághoz, hogy ezen időszakának legnagyobb lírai alkotásait a *Hazánk* című lapnak küldte el, így például az *Egy gondolat bánt engemet*, és *A XIX. század költői* ott jelentek meg, mint ahogy Lauka Gusztáv, Petőfi barátja is több és radikálisabb hangú versét a győri újság számára küldi 1847 első felében. A versek rovatában — visszatérve az *Életképekhez* — a 14 Petőfi-költemény mellett a többi is nagyrészt rangosabb vagy éppen nagy költő alkotása. Itt jelenik meg mindenképp Arany válasza Petőfi Toldit-üdvözlő versére s mint a Tizek számbavételénél felsorol-

tuk, Petőfi többi költőbarátja is jó néhány verssel szerepel. A Tizeken kívül Eötvös József, Sárosy Gyula, Berecz Károly, Czuczor Gergely, Gaál József írnak verseket s még a névtelenebbek is többnyire nemzeti problémákat érintő és nem „szívhangokat” kifejező gondolataikat formálják meg ezekben a költeményekben. Bár természetesen szerelmes versek is találhatóak, s a legszebbek éppen Petőfitől.

A novellák tekintetében is messze fölötte áll ez a kötet az előző félévinek. Itt is Petőfi nevét említjük meg először. Két népies elbeszélése: *A jakó leány s a pej legény* és a *Nagyapa* a népi szemlélet behatolását jelenti beszélyirodalmunkba s a lap korábbi életében olyannyira elburjánzott semmit-mondó lapos történetek után tiszta áramlatával frissíti fel a műfaj áporodott levegőjét. Pálffy Albert is, talán egész 48 előtti pályájának legjobb novelláit írja és közli ekkor az *Életképek*ben. Jókai is lépéseket tesz a népies elbeszélések felé a *Sonkolyi Gergellyel* és *A serfőzővel*. A novellák között ugyanakkor változatlanul olvashatunk szélsőségesen romantikus történeteket, melyek közül némelyik azért nem nélkülöz valamilyen társadalombírálatot. Stílusparódia is olvasható Gaál Józseftől, melyben a francia romantika, német szentimentalizmus és magyar ötletelenség, tartalmatlanság egyaránt gúny tárgyát képezik. — Nincs tehát egységes arculata a novelláknak, de küzd a régi az újjal, és az újat, a valósághű ábrázolás igényét elvi cikk is, meg jó néhány állóképszerű életkép is támogatja.

Ezután a futólagos áttekintés után a lap történetében beköszöntő nagy eseménynek, az 1847. júniusában bekövetkezett szerkesztő-változásnak a küszöbére érkezünk. — Korábban volt már szó arról, hogyan próbálták Frankenburgot rávenni, hogy a lap szerkesztésével felhagyjon, majd pedig az ellenzék támogatását látva hogyan vonult vissza egy időre a budai és bécsi hatalom. Frankenburg *Emlékirataiban* elmondja az 1847 februárában újra kezdődő manőverezéseiket. „Február közepe felé meghívást kaptam Bécsbe — a főkancellárhoz. — Budán kifogytak a puskaporból, tehát az ostromot Bécsből kellett folytatni. . . . Gróf Apponyi, kivel ez alkalommal először találkoztam, főúri nyájassággal fogadott. . . s határozottan kijelenté, hogy a dolog így nem mehet tovább s ha Széchenyi (A Helytartó Tanácsban, T. A.) nem tudott, vagy nem akart módot találni, annak más fordulatot adni, meg fogja ő a csomót oldani, akár tessék ez „hatalmas” pártfogóimnak, akár nem. . . .” Majd később így folytatja: „Kossuth minden, akármilyen néven nevezendő transzrakciónak ellene volt, s kételkedvén hogy a kormánynak bátorsága (értsd ügyessége) lesz, a csomót amúgy nagysándoroson keresztülvágni, azt tartotta, hogy e „csapást” be kell várni. . . .” — A csapás néhány hónap múlva be is ütött, mégpedig agyafurta és a kancellár „dicséretére” legyen mondva, ügyesen kiterelve. Frankenburgot — modern szóval élve — felfelé buktatták és udvari tolmácsá nevezték ki Bécsbe. — A szerződést annakidején aláíró ellenzéki vezetők, Kossuth és Teleki kivételével, az anyagi áldozathozatal alól kibúvót kerestek és találtak is, önkényesen döntve úgy, hogy mivel az 1846 végén kitűzött program a cenzúra következtében tökéletesen nem valósítható meg és csak evvel a föltétellel vállaltak kezességet, így ezt nem tekintik érvényesnek és kötelezőnek magukra nézve, vagyis — Frankenburg tegyen úgy, ahogy jónak látja. Frankenburg, aki Kossuth személyét az ügyben tisztán akarja megőrizni, idézi őt: „Jól mondta Kossuth — írja — hogy „ahol nem egy emberrel van dolog, mindjárt van baj.” — És ezután következik a mindmáig meg nem oldott probléma: hogyan sikerült ilyen előzmények után és abban az adott helyzetben elérni, hogy a fönt már hosszú idő óta rossz szemmel nézett és többször halálraírt *Életképek* Frankenburg távozása után nemhogy automatikusan megszűnt volna, hanem egyenesen a Fialat Magyarország egyik oszlopos tagjának, vagy Petőfi szavaival, egyik „főtágjának” a kezébe kerül?

Ez annál is kevésbé érthető, mert mint korábbi kutatások ezt már felderítették (V. ö. Goriupp i. m.), amikor Apponyi György másodkancellár arra kéri a királyt, hogy bár az udvari tolmácsi állás betöltése a kancellária hatáskörébe tartoznék, az uralkodó nevezze ki Frankenburgot, mert ő a kinevezés politikai hátterét nem publikálhatja, erre a kérelemre

adott válaszban a királyi elhatározás figyelmezteti Apponyit, hogy a külön kabinetirattal történő kinevezés eredménye: „az Életképek megszűnése el ne maradjon.”

Mit ír erről a kérdésről a két érdekelt, Frankenburg és Jókai?

Frankenburg *Visszaemlékezéseiből* a következőket tudjuk meg: „Egészen kötött kézzel azonban mégsem akartam magamat a „hatalom urainak” átadni. Az „Életképeket” mindenestre meg kellett mentenem, ha mindjárt magam áldozatul is esem. Fölmentem tehát Bécsbe s itt Szögyényi László alkancellár úrral, ki mindig jóakaróm volt s mai napig is az maradt, hosszasan értekezvén, ennek hathatós intervenciójával kivinnem sikerült: hogy az Életképek további *kiadhatási joga* részemre főtartatván, annak szerkesztése *Jókai Mór* barátomra ruháztatott, ki a lap eddigi szellemének megőrzésére nézve mind nekem, mind a közönségnek elegendő kezességet nyújtott . . .” — Frankenburg saját magatartását az egész ügy során — sok más emlékiróhoz hasonlóan — szebb színben igyekszik feltüntetni, mint amilyen az a valóságban, a dokumentumok alapján megítélve, lehetett. A maga ingadozásait nem igen emlegeti, evel az utolsó lépésével azonban kétségtelen, hogy sokat használt a magyar irodalomnak és ezen túlmenően a haladó nemzeti és társadalmi törekvéseknek. — Hogy miért tudta ezt az engedélyt ilyen könnyen egy beszélgetés alapján ténylegesen elnyerni, vagy milyen más okok játszottak közre a háttérben, az általa említettek kivül — azt biztosan nem tudjuk.

Jókai sem segít fellebenteni a fátylat erről a rejtélyes ügyről. *Önéletírásában* (1895) igen szűkszavúan a következőket írja: „Én már 21 éves koromban egy szépirodalmi lap szerkesztésével bízattam meg, ami abban az időben nem volt olyan rendes hivatás, mint-most: Lapot csak a kormány engedélyével lehetett kiadni. . . .” Majd elmondja, hogy a három szépirodalmi lap közül melyik mit képviselt politikai sikon és milyen irányú politikai lapnak volt a megfelelője. „Ahogy a konzervatív párt politikai lapjának satellese volt az arisztokratára Honderű, a neutrális táblabíró világ orgánumának a Pesti Divatlap: úgy csatlakozott a liberális reformok közlönyéhez a demokrata Életképek s amilyen harcok folytak amazok között a politika magas régióiban, nem kevesebb eréllyel küzdöttek emezek az esztétika, poézis és társadalmi élet mezején. Én a liberális irányzatú szépirodalmi lapnak, az „Életképek”-nek lettem a szerkesztője. Ebbe a lapba dolgoztak a magyar költővilág legkiválóbb matakodói. Különösen az ifjú nemzedék s annak vezérszellemé, Petőfi, kivel legbensőbb barátság fűzött össze évek óta.” — Ezekből a sorokból bizony csak a tényt lehet kiolvasni, a tényt, hogy a leghaladóbb szépirodalmi lapot szerkesztette, de arról, hogyan került a szerkesztői székbe, még csak említést sem tesz. — Egy gondolattal többet mond „*Az én kortársaim*” (1872) című emlékezésében, de itt sem ad választ a szóbanforgó kérdésre. Ezt írja: „Frankenburgnak holmi kormányi cselszövény következtében le kellett mondania az Életképek szerkesztéséről s felmennie Bécsbe; az Életképek szerkesztését énám ruházta át s ezzel önálló szerkesztő lettem.” — Goriupp Alice idézett művében közli a Helytartó Tanács irattárában talált cenzori jelentés szövegét, mely szerint a Központi Könyvvizsgáló Hivatal „Jókai Mór egyéniségét illetőleg semmi oly körülményről, mely miatt az ismételve említett „Életképek” című szépirodalmi lap szerkesztőse elvállalásában akadályoztatnék, tudomása nincsen.” Goriupp szerint Frankenburg Szögyényi előtt valószínűleg súlyos anyagi veszteségére hivatkozott, amely a lapkiadás megszűnésével érné, de másrészt — és úgy véljük, itt rejlik valami az igazságból — végül mégiscsak attól félt az udvar, hogy a lap megszűnése az ellenzék és az udvar között feszülő ellentétek további elmélyítésére és ezáltal a tömegek udvar-ellenes felháborodásának növelésére szolgálna alkalmul.

A szerkesztés munkája tehát 1847 júniusától a 22-ik életévét még be nem töltött, de máris nagyhirű prózairóra, a Tizek Társaságának Petőfi után legjelentékenyebb tagjára hárul. A *Pesti Füzetek* helyett a Fialat Magyarország kezébe az *Életképek* került.

A lap első feladata: a munkatársak olyan összeválogatása, ami lehetővé teszi az eredeti elgondolások maradéktalan megvalósítását. A Tizek teljes csatasorba állítása és a Köz-

vélemény Asztalának, a Pilvax-beli ifjú írógárda többi tagja közreműködésének biztosítása a cél elérésének fő eszköze. — De mindenki más előtt Arany Jánoshoz megy a hívó szó. Hiszen Arany már egy május-végi, Petőfinek küldött levelében úgy fogalmazza meg esztétikáját, hogy abból bizonyos: a megújuló *Életképek* irányvonalával teljesen egyezik felfogása. Itt fordul Arany az arisztokrata urakhoz élesen-határozott szavaival: „Írjanak önök halavány köreik számára halavány poézist, szépet, homályost és hideget, mint az őszi köd: majd Petőfi, meg Tompa, meg saját kicsinységem is fogunk írni, mit... azon egy-néhány politikai *nulla*, azon még fejetlen *zéró*, melyekhez nem több, csak egy vonás: 1 (mi például *kardvonás* is lehet), kívántatik, hogy politikai milliókká emeltessék, ez a *számtalan nagy szám*, mondom, magáéknak, szívvéréből szakadottnak vall. . .” Petőfi is Aranyt és Tompát akarja elsősorban kizárólagos munkatársakul megnyerni és éppen ez sikerül csak nehezen, illetve csak felerészben, Aranyt illetően. Június 18-án megy a levél Szalontára, Petőfi írja, de benne küldi Jókai *Életképek*hez hívó levelét. Arra kéri az ifjú szerkesztő Aranyt, hogy mihelyt Vahotnak adott szava nem köti tovább, legyen az *Életképek* állandó munkatársa. Ebben a levélben, ha néhány mondatban is csupán, de tömör programot fogalmaz meg Jókai, értő füleknek kevéssel is sokatmondót. „Tán fogja ön tudni, hogy az „Életképek” szerkesztésének gyönyöreai az idők teljességében reám várakoznak s e tudás folytán megsejdítheti ön: hogy e téren mindazok, kik magukat egy vérből való vérnek, egy lélekből való léleknek hisszük, valljuk, menten idegen befolyástól, egy szívvel, egy célra egyesülni fogunk. Vegye ön jó vagy rossz néven — de én kimondom: hogy ön is egyike azoknak, kiket Isten, haza, emberiség nevében rokona-inknak nevezek s ki hiszem, hogy engem szinte annak nevezend, mihelyt úgy fog ismerni, mint én ismerem önt. . .” Majd Jókai is a népköltő triumvirátust együtt emlegetve — akár-csak maga Arany tette májusi levelében — ismerteti terveit: „... miután Petőfi minden hónapban két, Tompa egy versnemű munkálatot fog adni, öntől szinte havonként egyet kívánnék közleni, hogy így szüntelen közönség előtt álljon e három név (epithetonokat nem rakok a név elé); díjazni mindhármok munkálatait egyenlően fogom. . .” Egy hét múlva érkezik a válasz: „Jókai levelét nagy örömmel vettem, ajánlatát elfogadom. De szeretném, ha senkinek sem mondaná legalább egy pár hétig, míg t. i. V. I.-től választ nem kapok.” — Az aug. 11-i levélből megtudjuk, hogy Arany Vahot anyagilag kedvező ajánlatai ellenére is ott fogja hagyni a *Pesti Divatlapot*. — „Én kedvedért — írja Petőfinek — Jókaihoz csatlakoztam, s ha tüzes vasvillát köpdősnek is érte rám, megállok. Annyit nyerek vele, hogy nem olvasom lapjaikat s aztán nem hallok semmi rágalmat. Mindazáltal nem akarok gorombán válni meg Vahottól; inkább, ha ez életemnek, ingyen írok lapjába az idén. De kétkulacsosni nem fogok.”

Nem így sikerült a dolog Tompával. Ugyanabban a júniusi levélben, amelyben Jókai meghívását is mellékelte, említi Petőfi, hogy most ír Tompának a jövőévi *Életképek* ügyében. De Tompa nem állt rá, hogy kizárólag Jókai lapjának munkatársa legyen. Arra hivatkozik, hogy „ő, mint új gazda 7 frt 30 kr havi díjért nem kötheti Jókaihoz magát”. — Arany közvetíti ezt a hírt Petőfihez s ezután tér rá saját elhatározásának közlésére. Ő megértő Tompával szemben. „Neki V. Imrével bonyolódott viszonyai vannak, melyeket én nem tudok s isten mentsen, hogy én kárhoztassam.” Nem így Petőfi. Arany levelének vétele után rögtön válaszol s méltán hasonlítja össze saját anyagi helyzetét és kötelezettségeit a Tompáéival. Petőfi elvhűsége és jellemzilárdsága nem tudja elviselni, hogy olyan valaki, akit barátjának tart, csak haszonért álljon a „szent zászlóhoz”. Ki hitte volna, hogy még ez iránt az ember iránt is meghűlök, meg kell hűlnöm. . . mert én csak characteres, szilárd characterű embernek tudok barátja lenni. . .” Majd kitér Arany levelének egy mondatára, arra, amelyben szintén nem elvi, hanem személyi okok felülkerekedését véli felfedezni — mégha a személy, aki befolyásolta barátját, ő maga volt is. „Te is mondtál utolsó leveledben egy titáni otrombaságot, tudniillik, hogy Jókaihoz a kedvemért csatlakoztál. Quo iure a kedvemért? az én kedvemért

édes öcsém ne tégy semmit, effélét legalább ne. S ha ezt csupán az én kedvemért tetted, úgy ezennel fölmentelek minden kötelezettséged alól. De itt több forog kérdésben, mint becses úri személyem kedve, ezt beszédeim után nem nagy mesterség volna belátnod.” — A későbbiekben még többször esik szó közöttük Tompa magatartásáról. Petőfi a már említettek kivül azt sem tudja neki megbocsátani, hogy ha valóban Vahot hosszabb időre bírta adott szavát, miért ígérte meg neki az *Életképek*ben való közreműködését, „nagy gyáván vagy kétszínűen”? — Tompa életrajzírója, Váczy János azzal menti költője magatartását, hogy az nem tudta, milyen célból akarta Petőfi a népköltőket a lapnál egyesíteni. Naív magyarázat ez. Petőfi 1847. júliusában Bején van, Tompát látogatja; hogyan is tehető fel, hogy az akkor őt leginkább foglalkoztató problémákról nem ejtett szót vele? Másrészt meg, Tompa a Tizek egyike is, nem először hall arról, milyen tervei vannak Petőfinek a Fialat Magyarországra íróival! — Ennek a tervnek az utókor számára is fennmaradt halhatatlan megfogalmazását olvassuk az augusztus 17-i, Tompa magatartásán felháborodó és Arany „kedvedért” kijelentését visszautasító levélben: „Én a népköltészet képviselőit akartam egyesíteni. Miért az „Életképek”-ben? Mert annak legtöbb olvasója van, mert ahhoz szegődtek a legjobb fejek, mert annak szerkesztője egyik főtagja a fiatal Magyarországnak, hova mind azokat számítom, kik valódi szabadelvűek, nem szűkkeblűek, merészek, nagyot akarók, azon fiatal Magyarországnak, mely nem akarja a haza kopott bocskorát örökké foltozni, hogy legyen folt hátán folt, hanem tetőtől-talpig új ruhába akarja öltöztetni... szóval az Életképek legnekünkvalóbb orgánum... én ezekért híttalak az Életképekhez...”

A forradalom irodalmának szerepét nyilvánosságot — ez Petőfi célja.

Az új szerkesztésben meginduló lap munkatársai között tehát az év végéig nem látjuk ott Aranyt, ő csak 1848. januárjától lesz a *Pesti Divatlap* helyett most már az *Életképek* kizárólagos munkatársa, és nem látjuk ott Tompát — aki — bár nem kizárólagosan, de a következő félévétől ide is fog írni. Vannak azonban olyan új munkatársak, akik „valódi szabadelvűek, nem szűkkeblűek, merészek, nagyot-akarók”. Ezek közé tartozik a Pilvax-kör Erdélyből nemrég érkezett kritikusa-teorétikusa, Sükei Károly. Az ő írásai a maguk radikalizmusával határozottan jelzik az *Életképek* új irányát — ki is hívják a többi lap felhőrdülését mindjárt megjelenésük idején. — Vasvári Pálnak a francia forradalom eszményeit tisztelő hegeliánus történefilozófiai tanulmányai jelentik a Fialat Magyarország forradalmat előkészítő elméleti tevékenységének másik legjelentősebb berobbanását az eddig többnyire liberális ellenzéki hangot képviselő *Életképek* történetének új szakaszában. — A munkatársak között változatlanul ott látjuk Petőfinek azokat a barátait is, akik nem tartoztak a Tizekhez, így Berecz, Lauka, Egressy továbbra is írnak és szerepel sok új név, olyanoké, akik az összkép kialakításához egy-egy jól meghúzott vonással vagy harmónikus színnel járulnak hozzá. Az előző félévben szereplő írók közül (itt is körülbelül hatvanra tehető a közreműködők száma) 18-nak a neve fordul elő a Jókai-szerkesztette lapban. 1846 második feléhez képest, tehát a Tizek belépése előtti szakaszt vizsgálva 15 név azonos. Hogy az új, és ma már többnyire elfelejtett írók közül kit érdemes kiemelni a homályból, azt a részletes elemzés során fogjuk vizsgálni. Annyival azonban tartozunk Petőfinek, hogy előrebocsássuk, ezek között az írók között az ő felesége is szerepel.

Mi jelent még új szint így első látásra? — Az elméleti színvonal ugrásszerű emelkedéséről már szóltunk. A versek rovatának értékét, jelentőségét meghatározza most is, hogy 16 Petőfi-költemény rangjelzi, vagyis az összesnek több, mint egyharmadát írja ő. — Az elbeszélések — a lap tartalomjegyzékében először — nem a „beszélyek”, hanem a modernebb „novellák” címet viselik. Többségükben a romantika jegyében születtek — helyenként szociális problémákkal átszőve. Kétségtelen, hogy ha az előző felévi Petőfi-novellákra gondolunk, a népies elem háttérbe szorul ebben a rovatban. De előretör másutt. Az „Életképek és humoristica” címet viselő rovat írásai legnagyobb részben éppen a népiélet köréből veszik tárgyukat. A Nép és Táj-ismertetések a tartalomjegyzékben az egy évvel előbbi kötetrel összevetve

mintegy kétszerannyi cikkről tanúskodnak. De jelentősen szaporodott a számuk az előző félévhez képest is.

Az *Életképek*, szemben a másik két divatlappal, kezdettől nem közölt fordításokat. Ennek természetesen az önálló nemzetté válás időszakában megvolt a maga jelentősége. Ezen a téren a szerkesztőváltás nem jelentett más irányt, változatlanul csak eredeti művek láttak napvilágot (kivéve tán az egy Petőfi verset, amely Moore költeményének átültetése: „*Óh, ne bántsd a költőt*”). Mégis a fiatal irodalom nem akart bezárkózva, más népek irodalmától függetlenül csak hazai műveltséget nyújtani az olvasóknak, éppen ezért az irodalom eddig teljesen elhanyagolt területe rendszeresen helyet kap az *Életképek*ben, „Külföldi szép-irodalom és társasélet” gyűjtőnéven foglalva össze a tartalomjegyzékben. Ha figyelembe vesszük, kik gondozzák ebben az időszakban a lapot, nem lehet vitás, hogy elsősorban a francia irodalom termékeinek ismertetése tölti ki a rovatot. „Valamennyien franciák voltunk! — írja Jókai „Az én kortársaim”-ban. — Nem olvastunk mást, mint Lamartinet, Michelet-t, Louis Blancot, Suet, Hugo Victort, Bérangert s ha egy angol vagy német költő kegyelmet nyert előttük, úgy az Shelley volt és Heine, magok is nemzeteik kitagadottjai s csak nyelvekre nézve angol és német, de szellemükben franciák”.

Új a „Hölgyszalon”-nak nevezett rovat is. Itt elsősorban nem divatról, bálokról olvassunk, mint a nők számára írt korábbi cikkekben, hanem inkább a nők családi életének, lelki-világának belső problémáiról — elsősorban magának Jókainak, és Petőfinének tollából. — A tudományos érdeklődést nemcsak a filozófiai-esztétikai tanulmányokkal igyekszik a lap kielégíteni, hanem Irinyi és Vasvári tollából „Történetírászat és régiségbúvárlás” körébe tartozó cikkek is jelennek meg.

A Frankenburg által „Mi hír Budán” címen szerkesztett, napi újdonságokat tartalmazó rovat továbbra is él, de bizonyos változáson megy át, legalábbis sok esetben. Az újságíró helyett a gazdag fantáziájú szépíró tollából a korábbiaknál érdekesebb, olvasmányosabb és mélyebb humortól átitatott írásokat látunk. Néha szabályos életképeket, máskor írói programot, esetleg szellemes polemizáló cikket bújtat Jókai a napi hírek közé.

Amikor Jókai „Az én kortársaim”-ban a Tizek 1847-es porondra lépésére emlékezik vissza, ezt írja: „... a fiatal irodalom együttes erővel kezdte meg működését. De nemcsak azért volt az fiatal irodalom, mert tagjai ifjú emberek voltak, hanem azért is, mert új, ifjú és merész volt egész irányzata politikai, társadalmi, költészeti téren, elűt az eddigittől, kezdeményező, korszakba vágó.” Az új szellem érvényesítésére irányuló céltudatos törekvés ez a fiatal gárda már az *Életképek* 1847. II. félévének beköszöntő írsaiban félreérthetetlenül kinyilvánította — érthető, hogy visszadöbrentek a kortársi lapok a *Honderü*-től a *Pesti Divattapon* át egészen a *Szépirodalmi Szemléig*.

Az arisztokratikus-konzervatív *Honderü* útszéli hangon ócsárolja Jókait az író és az újdonsült szerkesztőt. Egyik augusztusi szám „Irodalmi ABC” című rovatában (1847. II. 132.) nem egyszerűen vállvergetve oktatja a fiatal írókat, hanem a művészi képességnek leg-minimálisabb jegyeit is elvitatja tőle, holmi „szecskastil”-t emleget. De ezúttal lássuk inkább azt, hogy Jókairól, a szerkesztőről mint vélekedik a cikk: „Az irány, melyet J. úr lapjának adni fog, még mind csak talány. Irodalmi-kritikai tekintetben úgy képviselteti lapját, hogy rosszabbul már nem lehet. Novellisticaiban ő maga sokat ír — iratai jó stílygyakorlatok, de a kifejezés, értetség belyege teljesen hiányzanak s ezáltal gyakorlatai kiűs emészthetetlenekké lesznek. . . Irányadólag az *Életképek* új phasisában semmiesetre sem hat többé, s így Jókai úr, mint szerkesztő által a lap mindenestire csak nyert — mert az egyszerre megszűnt hangadó orgánuma lenni egy művészetet és tudományt egyenlő erővel elnyomó iránynak. De minthogy még a rossz irányadáshoz is bizonyos ügyesség, bizonyos savoir faire kívánatik — folytatja a *Honderü* cikkírója — s J. úrban ezen tulajdonságok is hiányzanak, — az *Életképek* még egy darabig fog ugyan egykori befolyásának árnyékával dicsőködni, — aztán az árnyék mindig hosszabb lesz s minél hosszabb, annál észrevehetőlenebb, míg végre a feled-

ség egébe, a semmiség dermesztő sötétébe elvesz. . .” — Nem kezdünk vitába ezen a helyen a *Honderü* önleplező, ostoba megállapításaival, a cáfolatot a későbbi elemzések fogják nyújtani. Hanem lássuk, mit mondanak a többi lapok, hogyan fogadják az új szellemet ígérő és mindjárt kezdetben újat is nyújtó lapot azok a szerkesztők és munkatársaik, akik nem *mindenféle* haladás esküdt ellenségei, miként a *Honderü*, hanem csak a „tetőtől-talpig új ruhától” félnek, na meg a rivális szerkesztőt szeretnék beárnyékolni — mint ez a *Pesti Divatlap* esetében világosan kitűnik. — Vahot Imre, aki szemmel láthatóan Tompa Mihályt akarja a Fiala Magyarországi többi tagja ellen kijátszani, lapjában „Irodalmi leveleket” adresszál Tompához és az első rész, a kortársi irodalom kérdéseit feszegetve, méltán hívja ki Jókai irónikus válaszát. Vahot *Viszontüdvözet Jókay Mórnak* című cikkében (*Pesti Divatlap*, 1847. jún. 27.) lekezelő modorban, bántó kicsinylés hangján a szerkesztőt sérti a fiatal íróban, de hangjában ott érzik az aggodalom, a vetélytárustól való félelem is. „Jókay Mór, mióta dicső emlékezetű előde által felsőbb jóváhagyás mellett szerkesztővé neveztetett ki, e miatti gyermekes öröme és félelme zavarában azt sem tudja, hol a feje; csak kipked-kapkod, mint Bernát a mennykő után, az egész világot dolgozótársává szeretné lekötelezni s kivált az én személyemben valami iszonyatos rémet, halálra ijesztő mumust látnak káprázó szemei . . . minő kurucz legény lett ebből a mi szende kis öcsénkből, mióta a szerkesztői kakastollas csákót a fejébe s a szerkesztői csákányt a kezébe nyomták — odafent.” — írja nem kevés malíciával. Majd kioktatja Jókait, miként viselje magát: „Nyugodtabban kissé, újonc barátunk, nyugodtabban. . . én miattam nagyon nyugodt lehetne újonc ügyfelem, én nem irigylem az ő geniális dolgozótársait s nem irigylendem soha előfizetőinek bármily arányban növekedő számát. Ha van ereje, alapítsa meg szerkesztői hitelét, aztán másszék föl ezzel akár a Csimborasszó tetejére s harapjon a csillagokba. Bánom is én” — Majd továbbra is, szinte halmozva az elevenbe szúrni akaró kifejezéseket, ismét elmondja járattanul kezdő újoncnak, ingerlékeny lázbeteg állapotúnak, majd kegyesen „megbocsát” neki és egyben megjósolja, hogy ha mások ellen is ily „ok nélkül” fog kirohanni, minő jövő vár rá, mint szerkesztőre.

Azonban — mint már utaltunk rá — nemcsak a szerkesztők közötti rivalizálás az oka annak, hogy Jókait kedvezőtlenül fogadják, hanem a lap programja és megváltozó iránya döbbsenti meg az írókat, kritikuskokat. Az a Medgyes Lajos is, aki Petőfi költészetéről meleghangú sorokat írt és maga is az *Életképek* munkatársa, 1847 nyarán *Sükey Károlynak* címzett írásában (*Pesti Divatlap*, 1847. 1080. l.) a lapnak Sükey által megfogalmazott új iránya ellen emel szót. A cikk végén arra kéri Jókait, hogy Sükey írásait legalább ne a szerkesztőség nevében és egyetértésével publikálja a jövőben, ami pedig már megjelent, minősítse sajtóhibának. (!) Itt jegyezzük meg, hogy Jókai Sükeyt — saját kifejezésével — „zseni”-nek tartotta.

Az 1847-es esztendőben meginduló színvonalas kritikai folyóirat, a *Szépirodalmi Szemle* is támadja az *Életképek* új szellemét — bár éppen eleget bírálta a régit is. Az „Értesítő” című rovatban „Széptani irányok és tévedések” címen névtelen cikk (*Szépirodalmi Szemle*, 1847. II. 269 és 285) foglalalkozik az *Életképek*ben történt változással: „Az *Életképek* kiadója legkorábban hirdetővén a második félelvi előfizetést, hogy „lapjai addigi szellemök és irányokban fognak folytattni”, kíváncsiak valánk az új folyamra, mert a szerkesztő változott s föl kellett tennünk előre, hogy az új szerkesztő a régivel, a lap iránya- és szellemére nézve megalkudott, de másképpen ütött ki a második félelvi folyam s meghazudtoló fő dolgokban az előleges hirdetést, mint látni fogjuk. . .” Ezután a Szemle is a Sükey cikkével száll vitába. Sükey írásának közléséért elmarasztalja Jókait. Majd ezt írja: „Jókayról mi kegyetlenül nyilatkozánk azonnal, mihelyt híre támadt, hogy ő szerkesztő lesz. Bár hazudtolta volna meg állításunkat s véleményünket maga felől: azonban teljesedni látjuk jóslatunkat. . . Ne vegye azért rossz néven se Jókay, se barátai, ha megint őszintéknek kelletik lenni nyilatkozatunkban, hogy vele csakugyan el volt hamarkodva az *Életképek* sorsa s egész szerkesztői állása valami erőltetett dolog, mit szándékosan sem titkolhatni többé. . .”

A Jókai szerkesztőségét bírálattal illető néhány vélemény jelzi, hogy a változás a lapban kétségtelenül és azonnal jelentkezett.

Részletekbe menő vizsgálódásunk a továbbiakban elsősorban arra fog kiterjedni, milyen eszmeiséget, elveket, művészi irányt képviselt az *Életképek* abban az időszakban, amikor a Fiatal Magyarország tagjai elfoglalják helyüket 1846 novemberében Frankenburg lapjában és ehhez képest miféle változások észlelhetők a lap szellemét, irányát illetőleg attól kezdve, hogy már nemcsak munkatársakként, hanem az irányításban is jelen vannak a bátrak, nagyot-akarók.

HORLAI GYÖRGYNÉ

NÉPIES PRÓZA A SZABADSÁGHARC BUKÁSA UTÁN (1849—1867)

Az irodalmi népiesség a XIX. század 40-es éveiben a líra és a verses epika területén remekműveket produkált (Petőfi, Arany), 49 után a népies műköltészet részben súlyos válsággal küzdött (elsősorban Aranytól), részben nagyot esett, hamissá, hazuggá vált (Petőfi utánczó). A népszínmű is — bár kisebb kilengésekkel — hasonló utat tett meg.

A népies próza csak a század végén, de főleg a XX. században bontakozott ki igazán. Ez a késői kibontakozás összefügg a modern magyar regény és novella általános elmaradásával (az elkésett és sajátos körülmények közt végbemenő kapitalizálódás következményeként) — a népi környezettel, alakokkal foglalkozó mű pedig még fokozottabban vonzza a patriarkális szemléletet, amely akadályozója a nagy kritikai realista koncepció megszületésének. Ahhoz, hogy a 40-es évek nagy népies virágzásából a próza kimaradt, az is hozzájárult, hogy a lírával és a verses epikával ellentétben a *realista* igényű, *modern* próza nem nyúlhatott mintáért a megfelelő népköltészeti műfajhoz: a nép vágyait, ábrándjait *irrealis* szférában megvalósító népmeséhez. Az anekdota — részben szintén népi műfaj — nem lehetett forrása egy, a Petőfi népdalaival, a *János vitézzel*, a *Toldival* vetekedő prózának.

A népies — vagyis a paraszti étellel foglalkozó, paraszti, vagy annak vélt szemléletet, észjárását tükröző, részben a nép művészi eszközeivel élő — próza a szabadságharc bukása és a kiegyezés közötti időben sem mutat fel nagy maradandó alkotásokat. Valami figyelmet mégis érdemel e korszak átlag irodalmának ez a területe, mert — ha torzítva, ha közvetve is — némi bepillantást enged a parasztság életébe, úr és paraszt viszonyába; mert összekötő kapocs a reformkor és a századvég, a XX. század parasztábrázolása között; folytat, de egyben lezár és megkezd egy korszakot; és végül, mert nincs irodalomtörténeti tanulságok híján egyfelől a romantikus, másfelől a kifejezetten népnevelő, népoktató szándékú, irányatos művek szemrevétele, valamint a módos paraszt, mint irodalmi hős útjának a követése.

Már a reformkorban megjelenik az a szemlélet- és ábrázolásmód, amely a parasztság lelket fedezi fel, belső világa, erkölcsi érzéke fensőbbiségét hangsúlyozza; ez azonban nem egészében népies művekben, hanem más témájú, hangú regények részleteiben kap helyet (Gaál József művei, Fáy: *Béltoky ház*, 1832, Nagy Ignác: *Magyar titkok*, 1844-45, Kúthy Lajos: *Hazai rejtelmek*, 1846); másrészt megindul egy oktató-, nevelő és erkölcsnemesítő célzatú prózairodalom, amely főleg magának a népnek, a parasztoknak akar olvasmányt adni. Ez utóbbi rendkívül nagy területet ölel fel és részben nem is szépirodalmi jellegű, illetve nem egyszer csak a szépirodalom határáig jut el. (a „Népkönyv Kiadó” pályázati felhívása is híven mutatja ezt: „Készíttessenek apró népszerű elbeszélések... erkölcsi, hazafiúi, gazdálkodási és közgazdálkodási elvek és érzelmek terjesztésére.” *Regélő Pesti Divatlap*, 1844. I. 557.), de ennek a produktuma Petőfi: *A nagyapa* (1847) és a *Fakó leány s pelegény* (1847) című elbeszélései és Arany: *Egy egyszerű beszélykéje* (1846) is.

A reformkori népies próza mindkét ágára az érdekegyesítés politikája, a nemzeti egységre való törekvés nyomja rá a bélyegét: a nép iránti érdeklődés, segítőkészség, de ugyan-

akkor a forradalmi változástól való félelem, próbálkozás ennek az elkerülésére, megelőzésére. Innen a nép erkölcsi értékeit feltáró, általában romantikus művekben az idilli, patriarkális, nem egyszer romantikus antikapitalista színezet; a nép oktatását, nevelését célzó vállalkozások pedig meg is írják, hogy céljuk a felsőbb és alsóbb osztályok közötti „bizodalmas kapocs” erősítése. (Vasárnapi Újság, Kolozsvár, 1834. ápr. 16.)

Megkezdődik a nép életének — elsősorban a romantikus, fantáziát megmozgató vidékek és foglalkozások — szociográfikus bemutatása (az alföldi láp, halászok, csikászok — Gaál József: *Hortobágyi éjszaka*, 1836. *Az úrji*, 1844, a hortobágyi pusztá Vahot emlékirataiban, 1843, a beszterci lápvidék — Kúthy: *Hazai rejtelmek*, 1846).

Eötvös regénye: *A Jalu jegyzője* (1845) az első és egyetlen prózai mű ebben a korszakban, amely — egy széles társadalmi körképen belül — reálisan festi a jobbágyság életét. Megmutatja ennek a rétegnek erkölcsi tisztaságát, anélkül, hogy romantikus színekkel fedné el nyomorúságát, és kiszolgáltatottságát, vagy a földesúri jószívűsége bízna rá sorsa enyhítését; határozott célkitűzése van művével, de egyrészt ez a célkitűzés messze túlmútat a parasztság művelésén, erkölcsnemesítésén, másrészt művészién van megjelenítve. Figyeljünk fel már itt arra, hogy Viola telkes, módosabb jobbágy, hogy Eötvös ettől a gyarapodó rétegtől várja az egész parasztság érdekeinek képviselését, felemelését; Violának és feleségének regénye a gazdag parasztleány — szegény lány tipikus története (v.ö.: Sötér István, *Eötvös József*, Bp, 1953).

*

A 49-es katasztrófa megváltoztatta az irodalmi népiesség útját is. A parasztság — felszabadítása ellenére — súlyos körülmények között élt. Az 1856-os cselédrendtartás pénz- és fogházbüntetésig, testi fenyítésig szabad kezét ad a földesurnak a béresek felett. Nyílt lázadások ugyan nem törnek ki az uradalmi cselédek között, de megsokasodnak a földesúri panaszok, „rossz magatartásuk” miatt. A betyárélet, a falusi szegénység együttérzése a betyárokkal, a korai kivándorlások is jelzik, hogy a falu menekülést, kiutat keres. (v.ö. *Parasztságunk a Habsburg önkényuralom korszakában* (1849—1867. Szerk.: S. Sándor Pál, Bp. 1951.). A kor legelterjedtebb, magát népiesnek valló lírája az időtájt elégedett parasztgazdákat szólaltat meg, ünneplőruhás menyecskéket, szerelmük után epekedő juhászlegényeket és délceg huszárokat mutat be. A népszínmű, amely 49 előtt a társadalmi igazságtalanság elleni harc fegyvere, a nép méltó irodalmi és politikai helyéért küzdő művészet új műfaja volt, a hamis, hivalkodóan „népies” irányzat legjellegzetesebb formája lett.

A népies prózának — a lírával és a drámával ellentétben — nem voltak még jelentős hagyományai sem. A parasztság életének költői, romantikus bemutatása és a népoktató irodalom folytatódik 49 után, de az Eötvös-józsefi kritikai realista ábrázolás hosszú időre eltűnik irodalmunkból. A népies próza említett két formájának megvolt az alapja a 49 utáni években is: most is törődött az úr a paraszttal, most is javítani akart sorsán, mint a reformkorban, csak hogy a nemzeti egységre való törekvés perspektívája most nem a közeli nemzeti felszabadulás volt, hanem a közös nemzeti elnyomás szorításán való enyhítés, a nemzethalál fenyegető rémének elkerülése; most is ott volt a felsőbb osztályok jószándéka mögött a forradalomtól való félelem, sőt 48—49 eseményei ezt a félelmet még növelték, Ausztria magyarországi politikája pedig hazafiúi színezetet biztosított ennek a lényegében osztályérből származó aggálynak.

*

A nép belső életét középpontba állító próza a népköltésztől kap segítséget, mégpedig nem a megfelelő népköltészeti műfajtól, a prózai, epikus mesétől — mert hiszen az nem a lelki étellel, érzelmekkel foglalkozik elsősorban —, hanem a népdaltól és a népballadától.

Ez a népköltészeti hatás a tiszta és erős érzések, szenvedélyek rajzára, a nép igazságérzetének érvényesítésére ad alapot. De ugyanakkor — különösen, mivel a népköltészetten kívül a már kialakult és idilli tartalmakkal telítődött népies műdal és népszínmű is kölcsönzött motívumokat, eszközöket, a műfajilag kiforrotlanabb népies prózának — a paraszti élet rózsaszínre festéséhez is hozzájárul. (A ballada kivétel.) Ugyanegy népdaltémát dolgoz fel Jókai: A népdalok hőse (*Népvilág*, 1858), Abonyi: Egy népdal regéje (*Regék a pásztortűz mellett*, 1857) című elbeszélése, (később ugyanezt Gárdonyi is: Egy dal története — *Az én falum*, 1898); a téma minden szépsége, költőisége mellett, nem alkalmas a parasztság valódi életének feltárására.

Jókai *Népvilág* c. elbeszéléskötete (1858) bevezetőjében délibábos rónáról, vidám piros lánykákról, menyegzőről és úrnapi körmenetről beszél, a magyar népeletet „... a hervadatlan jó szív, a nemes könnyelműség, a fullánkitalan humor, az erőtetlen bánat, a leleményes furfang, a délceg legénykedés és a nyugodt nemzeti önhit” vonásaival jellemzi. Ennek az illuzórikus szemléletnek ellenére a Falu bolondjában megrázóan beszél el egy falusi szerelmi tragédiát, hogy bizonyítsa: a parasztságot is elragadhatják érzelmei, ők is beleőrülhetnek a szerelembe, a szenvedély nem az urak privilégiuma. „Mások a költészetet az égben keresik, mi keressük azt a földön” — hirdeti a *Népvilág* bevezetőjének első mondata, tanuskodva arról, hogy a francia szalonregények nyomán járó irodalommal szemben a nép életének bemutatása valami naív realizmus-igényt is szolgál. A romantika egyik formája fordult itt szembe a másikkal, hiszen a „realizmus” mögött az az antirealista elképzelés húzódik meg, hogy az új világ életével szemben a falu az ősi romlatlanság és boldogság színtere, amiről csak példát lehet venni, de amin változtatni nem kell, sőt nem szabad. Vas Gereben is, a maga romantikus felfogását harcos antiromantikus formába öltözteti: „Alakjaim nem a selymes világból valók, hősiömet a leányért nem ugrattatom a Dunába, vagy nem állíthatunk elő egy bérkocsist, ki a bonyolódás kedvéért a legnehezebb pillanatban előugrik és a kisasszonyt a legközelebbi paphoz esketőre vigye — ismétlem, alakjaim nem abból a világból valók, hol esküsznek hirre, névre, becsültre, szentre, boldogságra, de ugyanazok annak idején olcsóbbért is megesküsznek — míg a falusi legény bevárja békén a sorsot, mely előkerget egy olyan valamit, amit a borzasfejű kritikusi bonyolódásnak mond, amelyen az én emberem szinte mint a városi hős meg is házasodik” (*Egy jalu, két bakter*). Eötvös: *Nővérek* (1857) című regényét is a szegény gazdagok — gazdag szegények idilli, romantikus elképzelése hatja át.

A népballadák motívumaival és ábrázolási eszközeivel már több jut be a prózába a nép valóságos életéből. Baksay Sándor is, aki programszerűen a népi élet szép és derűs oldalát akarta bemutatni egy múltba visszavetített tragikus, balladikus kisregényben jut művészilag a legmagasabbra (*Patak banya*, a 60-as évekből). Hőse egy egyszerű parasztasszony, aki a hite miatt tömlőcbe vetett férj helyett áll helyt, dolgozik, robotol férfimódra, a falu gyermekeit tanítja, túri az üldözéseket, a megaláztatásokat — kezében a protestáns templom kulcsával, amit ha átadna a katolikus földesúrnak, megmenthetné magát és övéit. De mikor gyermekeit is elszakítják tőle, megtörik, szinte önkívületben elmegy a földesúrhoz és odaadja a kulcsot. Hazatérése után a falu Júdásnak kiáltja, kötelet vetnek kisfia nyakába: az asszony ezzel a kötéllel felrohan a padlásra és felakasztja magát. Az alapgondolat itt is a nép érzelmi, erkölcsi erejének bizonyítása, de itt ezt az erőt és tisztaságot nem valami romantikus megkísértés, vagy kedves és ártatlan szerelmi történet teszi próbára, hanem az elnyomás és kiszolgáltatottság valóságos kálváriája. Ebben a balladikus történetben sikerül Baksaynak bemutatni múltba vetítve a paraszti élet kemény realitását és a paraszti lelket fenntartó és edző dacot és ellenállást is.

Valóságos népballada témákat dolgoz fel majd később a 70-es 80-as években Abonyi Lajos (*Szegény Szücs Marcsa*, *A Sári bíró leánya*, *Parasztdráma*, *Szegény Balaton Andrásné — Fonó krónikája*, 1872, *Magduska öröksége*, 1887, *A „pénzes molnár” románca*, 1889.); Mikszáth: *A jó patócok* és *A Tót atyjai* (1882) néhány történetében a népballada eszközeivel,

különös sodrásával, ritmusával bontja ki egy-egy paraszti lélek és élet titkát ; a XX. században pedig Tömörkény írásain érezhető a népballada inspirációja.

A durva, együgyű, komikus paraszttal szemben a mélyen érző, tiszta erkölcsű paraszt, a reformkorban jelent meg a prózairodalomban, magával hozva egy patriarkális, idilli szemléletet (Fáy: *Béltékny házban* például Szőke Pista és Erzsike sorsa az urak könnyelműségén és a parasztnak nemeslelkűségén kívül azt a gondolatot is sugallja, hogy a parasztnak maradjon meg a maga világában, ne vágyjon többre, másra) ; és bár éles, sőt ríktó színekkel mutatta be ez az irodalom a parasztnak kiszolgáltatottságát, a megoldást reformokban vagy a földesúri jószívűségben (Cecilia jobbágyparadicsoma Kuthynál) kereste. A szabadságharc bukása után a nemességet a nemzeti lét bizonytalansága is ösztönözte arra, hogy a nép felé forduljon, a patriarkális szemlélet pedig csak tápot kapott az idegen elnyomással szövetségben fellépő kapitalizálódás elleni tiltakozásban, Jókai, Vas Gereben, Eötvös már fel sem vetik a paraszti élet sötét oldalát (Baksaynál elkezdődik egy komorabb színeket használó balladés ábrázolás). Viszont a reformkorhoz képest finomabbá, költőibbé, elmélyültebbé válik a lélekrajz (Jókai: *Falu boldondja*, Baksay: *Patak banya*). Annak az irodalmi törekvésnek volt ez is a része, amely a súlyos és komor valósággal szemben vigaszt, erőért fordult, ahova tudott : a régi magyar, főleg köznemesi világba és a néphez. (A kettő közötti határ ebben a korszakban elmosódik : Jókai: *Népvilág* című elbeszélés-kötetének nagyobb része a vidéki köznemesség életéből meríti tárgyát. Elég vékonyan csörgedezik az e fajta paraszt-ábrázolás a prózairodalomban — a költészet és a népszínmű, ennek az igazi területe — majd Gárdonyival, Tömörkénynyel, Mórával ömlik bele a magyar regény és novellairodalom áramába.)

*

Sokkal nagyobb számban van képviselve, valóságos divatja van a népies próza másik ágának, a népnevelő prózának. A nép felemelése és kordában tartása kettős feladatának akartak vele most is eleget tenni : „A gőzzel olthatok életet, de okosul alkalmazva hajthatok gépet is hasznosan. Következésképp azon modorban, mellyel a népet vesztetremre izgathatom, miért ne indíthatnám javamra. . . Az alvó oroszlanak álmait meg kell édesítenünk éppen népies iratok által” — olvassuk egy korabeli cikkben. (Atádi Vilmos : *Népies iratokról. Budapesti Viszhang*, 1854. 2—3.) Ez az irodalom — miután a parasztságra akart hatni, nem hagyhatta teljesen figyelmen kívül a falu reális problémáit. Így, középpontjába került a gazdag parasztnak — szegény parasztnak viszony, de képet ad a parasztság életkörülményeinek más részletéről is. Eötvös, régi illúziójában csak megerősödve, a gazdag parasztnak és a falusi szegénység összefogását hirdeti.

Vas Gerebennél is nagy szerepe van a gazdag parasztnak — szegény parasztnak szerelemnek, ami természetesen házassággal végződik. Hogy a történetek minél hasznosabbak legyenek, ezt a problémát rendszerint összeköti egy másikkal. Mihály gulyás a lopásról szokik le, miközben vejévé fogadja a szegény „kocagyereket”, és „ne bánts a másét” felkiáltással meghal (Kocagyerek. *Parlagi képek* 1851. Először a *Pesti Divatlap* 1847-ben jelent meg) ; Pál István mindig káromkodó gazdag parasztnak nem akarja hozzáadni lányát a „koldus zsellérmaradékhoz”, végül azonban megjavul, leszokik a káromkodásról és beleegyezik a házasságba. (*Az út melletti kereszt*)

Vas Gereben még munkásságának ezzel a részével is a szépirodalom keretén belül marad : nem lehet ugyanezt elmondani Szabó Imre katolikus püspök „életművéről”. A *zsellér leány* c. népies elbeszélése (Pest, 1850. Jó és olcsó könyvkiadó társulat) a jó és istenfélő Szőke Márton zsellér szerencséséről számol be életét két jellemzően kiválasztott mozzanat köré sűrítve. Az egyik : hogyan kap házat a földesúrtól hűséges szolgálatáért és anyja iránti szeretetéért a zsellér. A másik : hogyan veszi el a szegény zsellér lányát a gazdag parasztnak fiú, Csikar János. Szabó Imre buzgó híve a parasztnak közti egyenlőségnek. A gazdag

paraszt—szegényparaszt házasságban látja a szociális problémák megoldását, ellene van annak, hogy a paraszt kitörjön a régi életformák közül. Elítéli az öreg Csikart, amiért urat akart neveltetni a fiából, s helyesli, hogy János visszatér a földhöz, és szegény zsellérlányt vesz feleségül.

Garay Alajos, katolikus lelkész *Falusi élet* című kétkötetes elbeszélésgyűjteménye (Pest, 1856) a falu életének egy sor reális problémájával foglalkozik. A pusztai cselédek életének, lakásának olyan pontos és hiteles leírását adja, ami Illyés Gyula *Puszták népe* című művének hasonló részleteit juttatja eszünkbe. (Egyébként is Illyés vidékéről, Rácegresről, Pálfáról ír.)

„Ritka dolog, ha cseléd ember jobb sorsa vergődik; szegényen születik, szegényen él; szegényen hal meg. Még a koporsó is, melybe fektetik, korhadt, szúette deszkából kerül ki! Ki fejtje meg ennek okát? — Maga a pusztai élet. Lássuk.

Nagy szennyfolt az illetőkön, hogy a pusztai népet közönségesen az úgynevezett „fecske rak” vagyis sártapasztékos kunyhókba, vagy éppen „putriba” rekesztik. Miféle csudabogár az a putri? Kérded k. olvasó. Elmondom. Egy földbevéajt hosszanfutó négy-szög verem, melyet nád- vagy zsuppal tetőznek és ott, hol a homlokkal volna, egy lyuk hagyatik, melyet aztán ablaknak neveznek, már csak azért is, mert üvegtáblácskák fődik. A bejárás konyha szokott lenni, egy hatalmas füstgyár; a benyíló a lakszoba, a nevezett földszinti ablakkal; így legalább a gyermek nem esik ki rajta, nem szegi nyakát. Ennek is megvan a maga jó oldala.” . . . „Négy család egy szoba térre szorítva, hozzá még földalatt. Ha már a testnek ép erőben tartásával az egészséggel nem is törődnek az illetők, pedig kellene, mert ez egyike a legfőbb életkellékeknek, az emberre magára nézve mondhatlanul kedves és üdvös, a gazdának hasznos mód felett. . . beteg cselédnek a dolga, megaztán: „ha az ember satnya, marad a munka!” tartja a közmondás, legalább az erkölcsi életet vennék tekintetbe!” . . . „az ablaki sarkot az öregbéres foglalja el, ki magának itt is elsőséget követel és úgy látszik, jobb is valamivel holmija, mint a többié. A nyoszolya duzzadtabb az ágyneműtől, az ágy feletti fogas csinosabb, tarkább, mázosabb tálakat és tányérokat tartalmaz, a kobakok öblösebbek, de még az öreg szűr is ott a sarokban cifrább, sújtásosabb. — Az átellenes felekezet már szegényebb; az ajtó s kemence melletti pedig, elsatnyúlt ringy-rongy holmija. A mestergerendát egy szegletes duc istápolja, fogas féle szegekkel ellátva, hová aztán a fehér-cseléd aggatja nélkülözött ruhaneműjét.”

A nyomorért — amint látjuk — a gazdagokat, az „illetőket” tartja felelősnek, de tőlük várja a segítséget is. Az egész munkának van valami szociográfikus jellege. Az egyik fejezet: mezőszél belélete, 62 ház lakóit jellemzi röviden, így adva képet a község összetételéről. Általában a néphez közelebb élő lelkész népismerete sokkal konkrétabb, mint Szabó Imre püspöké volt: a bűnök között például szerepeltet olyan hiteles falusi helyzetet is, hogy az após szemet vet menyére. De azért a keresztény erkölcs három „halálörvényének” mégis a csárdát, a fonóházat és a magánlegeltetést (a tilosban való legeltetést) tartja, ami alkalmat ad a fiataloknak az együttlétre, a különböző fajta erkölcs telenségre. Egy tragikus, patetikus gyilkossági történetet ad elő csak azért, hogy a magánlegeltetés szörnyű következményeit bemutassa.

Táncsics *Bordács Elekjét* (1858) az egyik korabeli kritika erősen kiemelte a „népirodalom” zöméből, dicsérve benne a „gőgös leereszkedés”, a „tudálékosság” hiányát, egyszerű, világos előadásmodorát (*Szépirodalmi Közöny*, 1858. június 10). Valóban a „gyalogárendás” élettörténetnek vannak egyénítő, hitelesítő vonásai, amelyek megkülönböztetik az általános sémától; nem a földesúr, sem az istenfélő, felsőbbbégtsitztelő életmód jutalmaképp ráköszöntő szerencse emeli fel, hanem saját akarateréje, szorgalma és esze. Ebbe, a kissé naturalista jellegű életrajzba beoltott gazdasági tanácsadás irányvonala is józan és értelmes: nevetségessé teszi például azokat a tudálékos szakkönyveket, amelyek „tudományos” alapra akarják helyzetetni a gazdákkal a földművelést, vegytani stb. képzettséget követelve meg

tőlük. — Táncsics is a módos paraszti ideált tűzi a nép elé, a saját birtokú, cselédeivel patriarkálisan élő, okosan gazdálkodó parasztét.

A szorosan vett népirodalom esztétikai értékéről közvetve már eddig is fogalmat nyerhettünk. Mégis érdemes egy futó pillantást vetni ebből a szempontból Boross Mihály két „művére”. Az egyik (*Magyar Ferenc — tanácsadó falusi gazda, milyennek kell lenni a földművesnek*, Pest, 1857), amint az előszó evvel eldicsekszik Rothe, porosz királyi gazdasági tanácsos könyvének átdolgozása. A „népies irányregény” úgy indul, hogy Magyar Ferenc örömkönnyekkel a szemében felvilágosítja szomszédait a jó gazdálkodásról, a trágyázásról, a burgonyabetegségekről, a lentermelésről, Az erkölcsi kérdések egy részét a jóságos földesasszonynak, volt jobbágyi anyjának engedi át, aki például az *egyszerűségből* tart parasztjainak egy kis leckét. Ugyancsak az erkölcsi nevelést célozza Magyar Ferenc naplójába való betekintés, amelyben táblázat van az „erkölcsi fő kötelességekből”, azonkívül egy sor „aranymondatt”. Ilyenek például:

Aranykönyv a szent biblia
Gyémánt darab minden sora.

Ez képviseli a poézist, valamint a fejezetek élén álló versikék. Lássuk az egyiket:

Ha gazdag aratást kíván a földműves,
Nem elég, hogy munkás, szorgalmas és szemes.
Mert trágya munkája legelső kelléke,
E nélkül hiába hull arcverejtéke.

De van ennek a regénynek egy „magánéleti szála” is: Széchenyi cenki uradalmába tanulmányútra induló Pató György a temető mellett összetalálkozik Jucikával, a mintagazda lányával és Boross Mihály, aki eddig a burgonyabetegségekről, a trágyázásról, esetleg a nőgyesületről vagy a keresztény családi életéről értekezett, egész váratlanul ezzel a merész és romantikus fordulattal lepi meg olvasóit: „... mint két terhes felleg csattant össze ajakuk”.

Boross Mihály másik „irányregénye”, *A falu bírója* (Pest, 1858) már egyenesen szerelmi regény. A szerző a könyv végén — minden félreértés elkerülése és a nagyobb nevelőerő végett — így mutat rá még egyszer a tanulságra: „Zakál József ifjabb éveiben könnyelmű, kicsapongó élete miatt a község cégére volt, s Istenbeni bizalom s egy erényes nő szerelme által azon község koszorúja lett.”

De Zakál József története össze van kapcsolva a községével: a „bonyodalom” ugyanis abból áll, hogy a fiatal bíró titkos leveleket kap szerelmesétől, a lelkész lányától, amelyben az értesíti őt a lelkész kívánságai felől, és a bíró rendre megvalósítja azokat (óvoda, biztositás, községi könyvtár stb.). Így születik meg a másik nagy tanulság, amit a szerző szintén nem hagy összefoglalás és kiemelés nélkül: „... élőképben látjuk, hogy egy erélyes bíró és elöljáróság mivé teremtheti a községet”.

A népirodalom körül zajló viták felszínre hozták a műfajnak, a gesztusnak, a paraszthoz lehajló úr gesztusának alapproblémáját: azt ti., hogy az úr nem ismeri a parasztot, akit — jószándéktól, hazafiúi érzéstől vezetve — tanítani, nevelni, felemelni akar, hogy az irodalommal nem lehet megoldani társadalmi kérdéseket, nem lehet áthidalni a társadalmi ellentéteket. A legfontosabb ugyanis, ami ezekből a vitákból kiderül, az volt, hogy a népirodalom nem jutott el a néphez. A *Pesti Napló* 1854-es évfolyamában vita zajlik le erről a kérdéstről. Az egyik cikkíró nyíltan megírja, hogy a szerzők nem ismerik a népet, vagy túlbecsülik vagy alábecsülik műveltségét, tudását; a parasztok nem akarnak könyv szerint gazdálkodni, mert ezek a könyvek a hazai körülményeket figyelmen kívül hagyva veszik át a külföldi tapasztalatokat (Garády: *A népirodalomhoz, Pesti Napló*, 1854. július 29.). A másik védel-

mébe veszi ezt az irodalmat, — bár sokkal kevésbé konkrétan, mint ahogy az előző támadta; nem tartja reménytelennek a nép és a műveltek közötti bizalom kialakulását (Vámossy Mihály: *Népnevelés, Pesti Napló*, 1854. augusztus 20.). Táncsics *Bordács Elekje* is beszél arról, hogy nem a földművesek olvassák a nekik szánt lapokat, Táncsics könyvéről szóló egyik ismertetés (*Szépirodalmi Közlöny*, 1858. július 10.) szintén megállapítja, hogy a nép még mindig szellemi táplálék híján van, mert a népirodalom a falusi középosztályt, értelmiséget tartja szem előtt. Salamon Ferenc—Csengery—Kemény: *Magyar nép könyvéről írt bírálatában* (1856, *Tanulmányok*) ki is fejtí, hogy népen tulajdonképpen a nagyközönséget érti és nem a „legalsó osztályt”, ő a színvonal biztosítékának tartja, hogy nem a „legműveletlenebbeket” veszik mértékül. (Láttuk már, hogy nép és falusi középosztály fogalma mennyire összemósódott.) Eötvös a műfaj bökkenőjét az irodalom oldaláról veti fel: művészi szempontból kárhozzatja a népirodalom erőltettségét, mesterkélttségét. Ez az előadásmodor — írja — a művelt olvasóközönségnek okoz élvezetet, de a nép, akárcsak a gyerek, nem tiszteli, de nem is érti jobban azt a nevelőjét, aki mindenáron vele egy színvonalon akar állni. (*Nővérek*, 1856. I. köt. 8. fejezet). Ennyi kárhozzatás, kudarcba valló értékelés után hadd álljon itt egy lelkes dicséret is, Benedek Elek nagy szeretettel emlékszik vissza a család agyonolvasott könyvére, Mayer István 1859-es kalendáriumára és Boross Mihály könyveire (Benedek: *Édes anyajöldem*, Bp. 1920.). Csakhogy ez a meleg visszaemlékezés is az előzőket erősíti meg, hiszen Benedek Elek családjá gazdag, művelt, hivatalt viselő parasztcsalád volt, nem az a réteg, amelyet ezek az irodalmi termékek nevelni, oktatni véltek. A népirodalom a maga naív, primitív, szájbarágós irányzatosságával nem érte el pillanatnyi célját, de kiesett az irodalom történetéből is. Burjánzásával és bukásával példázva, hogy nincs színvonaltalan, de hasznos irodalom, hogy az irodalom hatékonyságának, nevelő hatásának alapvető kritériuma: a művésziesség.

*

A népirodalom eddig szemügyre vett területén a módos paraszt példakép, „pozitív hős” volt. A gazdag paraszt ideálként feltüntetett alakjáról azonban hamarosan kiderül, hogy nem is olyan jámbor és veszélytelen, mint amilyennek gondolták, kiderül, hogy a gazdagodás megváltoztatja a paraszt jellemét, teljesen kivetkőzteti a jobbágyi alázatból, de kicsit emberi formájából is. Így kerül az irodalomba a gazdag és józan életű paraszttal szinte egy időben a gazdag, gögös, kegyetlen, tragikus sorsú paraszt.

Az egyik népies regény korabeli bírálatá (Szegfi: *A harmadik szomszéd, Hölgylutár*, 1857. 91—92. Kövér Lajos) a mű erkölcsi alapeszméjét „a nagyravágyás, a gazdagodási vágy kórságában” jelöli meg. Kifejtí azt is, hogy mi tette ezt az alapeszmét olyan aktuálissá: „Jelen korszakunk uralkodó eszméjének ipar- és munkásságnak nincs nagyobb ellensége, mint . . . e nemes cél balfölfogásából eredhető önbálványozás.” Valóban az elbukó paraszti alakok példájával a kapitalizálódás veszélyére akarta az efajta irodalom a figyelmet felhívni, a regényhős rossz példáján keresztül a vagyonosodással együttjáró erkölcsi süllyedés ellen emelte fel szavát.

Miért fordult az irodalom a paraszti kapitalizálódás témája felé? Feudálkapitalista ország voltunk, a kapitalizálódásnak ez a formája állt előtérben; a földbirtokos réteg is megmaradt vezető osztálynak, és riadt idegenkedéssel figyelte a régi jobbágytípustól olyannyira különböző, feltörő gazdagodó parasztot. Az írók egy részénél a tudatos szándék éppen a kapitalizmus védelme volt, ezért akarták „kinővéseit” nyesegetni, de végső fokon, sokszor egészen közvetett formában, a patriarkális szemlélet maradványa diktálta ezeknek a regényeknek a tendenciáját: a régi paraszti sorból kitörő gazda elítélését, a jámbor módon gyarapodó paraszt példaképek állítását. Ez az osztályfélelemből, patriarkális illúziókból táplálkozó beállítás azonban egyáltalán nem egyértelmű: részben haladás ellenes, hiszen lényegében a feudalizmus oldaláról bírálja a kapitalizmust, a földbirtokos — tegyük hozzá, a nem egy-

szer elszegényedő, tönkremenő földbirtokos — szemével nézi a szerencséskezű, tollasodó a jobbágyalázatot tökéletesen levetkőző parasztot ; ugyanakkor azonban ez az idegenkedés, ellenszenv egybeesik a polgárosodás „hőseinek” reális kritikájával. Naiv kritika ez, a kapitalizmustól el akarja választani annak legszorosabb velejáróját, az emberi züllést, becsületes, tisztességes kapitalistát rajzol meg mintaképpül — nem véletlenül sikerülnek olyan vértelenre ezek az alakok —, viszont az osztályérdekek és félelmek látszóge alkalmas volt polgárosodó, urasodó paraszt elembertelenedésének hiteles bemutatására.

Ezeknek a regényhősöknek a bukását pátosz, tragikum kíséri, szatirikus vonások ritkán vegyülnek az ábrázolásba. A kapitalizálódás, különösen annak falusi formája ekkor még lényegében haladó volt, a gazdag paraszt — szegényparaszt ellentét kisebb volt az egész parasztság és a földesúr ellentétéénél, ezeknek a nagyravágyó paraszti kapitalistáknak az esetében valóban nagy erő és tehetség, mégpedig népi erő és tehetség rosszbaforulásának, züllésének vagyunk a tanui — ezért érdemlik meg a nagyság, a romantikus pátosz és a tragikum árnyalatait. Emlékeztetnek ezek az alakok Gorkij paraszti származású kereskedő hőseire, akiknél a kapzsiság és kegyetlenség mellett szintén mindig érezhető még a paraszti ész, tehetség és erő is ; akik-től az író nem tagadta meg teljesen a rokonszenvet, az elismerést és bukásukban — a szükség-szerűség hangsúlyozása mellett — a részvétet.

Eötvös : *A molnár leánya* c. novellájának (1854) öreg molnárnja már nem jámbor példamutató, szegényeket gyámolító, jómodú paraszt, hanem gögös, kiméletlen, szerelmet, életet púsztitó falusi „arisztokrata”. Bűnhődése, mint a többi efajta regényhőse is, (patetikus, tragikus jellegű.

A korabeli népirodalomból kiemelkedik Gyulai Pál *Varju István* c. elbeszélése először megjelent a *Magyar nép könyvében*, (1854), egy gazdag, büszke és kegyetlen parasztember bűnhődésének és megjavulásának története. Varjú István elkergeti és kitagadja fiát, Miskát, amiért az a szegény szűcsmester lányát, Erzsit akarja feleségül venni, maga pedig elveszi a fiának szánt cifra Szűcs Marcását. Esküvője napján gutaütést kap, megnémul, betegen és kiszolgáltatottan él az új „család” körében. Egyedül a Szűcséknél szolgáló Erzsi jó hozzá. Végül megérkezik a megváltás az elkergetett fiú személyében, aki most már atyai áldás mellett ünnepelheti meg Erzsivel a lakodalmat.

Gyulai Varjú Istvánja nem közönséges figura, erőteljes egyéniség, szavainak pátosza végletes szenvedélyre vall : „Csak menj, csak rajta, kutyámat megverem, s kezemet nyalja, lovamat elkinzom s hozzám nyerít, szolgálmat összeszidom és áldázkodik, fiamat boldoggá akarom tenni, s kezét emel rám. Csak menj, csak rajta ! Elmegyek én is a város végére, kiválasztom a legrongyosabb koldusgyereket ; fölnevelem s mindenemet nekihagyom. Leg-alább, ha nem szeret, megbecsül, ha bosszant, nem hagy el öregségemre, ha elhagy, nem véremből való vér, kiért győtrődjem, csak menj, csak rajta !” A középkori kényúr szájába is illő romantikus dikciój mögött új tartalom izzik : embertelen, paraszti voltában különösen erőteljes és nyers, teljes behódolást követelő hatalomvágy és gög. Ugyanakkor már az apai fájdalom és csalódás hangja is kiérzik szavaiból. Ugyanígy vannak szálnalmat gerjesztő árnyalatai azoknak a szatirikus jeleneteknek, ahol az öreg Varjú, mint vőlegény ügyetlenkedik Szűcsék házában, ahol az ő portáját díszítik, uriasítják, és ő maga egyre idegenebbül saját otthonában alszik kint a lócán. A végrendelkezési jelenetet pedig a következő lírai aláfestéssel kíséri az író : „Szegény bohó öreg, hiába erőlködöl, rosszatad érzed. Haldoklól már te ; temetnek már téged, künn ama sírásban és nevetésben halotti éneked zendül : temetéseden sír érted az, kit gyűlölsz, koporsód mellett nevet, kit szeretsz.” (ti. Erzsi, illetve Marcsa).

A betegség, a bűnhődés idején már megindítóan sajnálatra méltó Varjú. Ott fekszik ez az eddig olyan féktelen, hatalmas ember tehetetlenül, félénken, kiszolgáltatva az őt semmibevevő, kihasználó embereknek. A befejezés megadja ugyan a feloldozást, de Varjú István boldogságába is összetörtség, fájdalom vegyül.

Varjú Istvánhoz hasonlóan a hatalomvágyba elbukó paraszt a hőse Szegfi Mór: *A harmadik szomszéd* c. népies regényének (1857) is. Szegfinek, a somogy megyei szegény falusi zsidócsalád fiának pályájából két mozzanatot tart Vadnay megjegyzésre méltónak: azt, hogy Szegfi volt az első zsidó miniszteri fogalmazó (a Szegedre menekülő kormány nevezte ki a szabadságharc idején) „és hogy a maga idejében írt egy érdekes népéleti regénynt, melyet még ma is kedvtelve olvashatna el a szépirodalom kedvelője, ha esetleg kezébe kerülne.” (Vadnay Károly: *Az első zsidó miniszteri fogalmazó*, 1896. *Irodalmi emlékek*.) Hozzátehetjük, hogy még ma is — természetesen elsősorban a kor átlagirodalmához mérve — a felfedezés meglepetését és örömét adja ez a könyv.

Szegfinek nem *A harmadik szomszéd* volt az első népies próbálkozása. Az előzmények közül kiemelkedik a *Napam asszony* c. elbeszélés (*Kis bajok, nagy gondok*, 1856), amely már a gazdag paraszt—szegényparaszt ellentétre épült, de míg ennek a problémának sablonos megoldása a jóság jutalmaként való meggazdagodás, itt — azt mindhatnók — a jóság jutalmaként való elszegényedés adja meg a kibontakozást, a gazdag parasztleány és a szegény halászeány házasságának a boldogságát.

A harmadik szomszéd c. regényben Kupec Mihály végzetes és elkerülhetetlen bukását kísérjük nyomon. Első megjelenésékor gazdag és gögös parasztember nemzeti Sztupa Mihály uram, aki kapzsiságában családját is kiharcolja, aki feleségének „rongyos nemzetségét” veti szemére, lányát a gazdag, de igen kétes becsületű molnár fiának akarja „tulokként eladni”. Nagytermészetű, indulatos, szenvedélyes ember. A regény visszatérő motívuma a többi embertől távol álló, magános férfi „álmódzása”, a hatalmaskodásnak, az emberek lebírázásának, a bosszúnak egyre féktelenebb és vadabb képzelgésai, amelyek Szaltikov-Scsedrin iszonyú Juduskájának jobbágynyúzó „ábrándjaival” rokonok. Kupec Mihály azzal hívja ki maga ellen a sorsot és az tetőzi be végzetét, hogy összeütközésbe kerül a „harmadik szomszédal”, a becsületesen, csendes szorgalommal gyarapodó jámbor és józan Pozsárral. Pozsár a regény társadalmi tendenciája, de a lélektan törvényei szerint is „ősi” ellensége. A lelki válság, ami ezt a vére menő konfliktust kíséri, nem közönséges és nem kisszerű: a társadalommal, az emberekkel, az egész világgal kerül szembe Kupec Mihály. Embergyűlölettel eltelve, örvöngve vágat a sötét éjszakában: „... úgy tetszik neki, mintha ő nem is olyan teremtés volna, mint a többi. Neki egészen más rendeltetése van e földön, mint a többi embereknek! Az ő rendeltetése megbosszulni magát Pozsár Józsefen”. Másutt: „... oh, mint szeretne volna ő is így beszáguldozni az egész világot, és mindenütt maga elé küldeni azt a vadul üvöltő szelet, hogy seperje el útjából az embereket, azt a gonosz, elkárhozott fajzatot, mely neki mindenütt útjában áll, hogy végre nem hajthatja, amit szándékol.”

Érdekesen jellemzi az író Kupecnek társadalmon kívülkerülését egy különös emberhez, Puczér Csicsához való viszonyán keresztül. Puczér Csicsa a falu alvilágához tartozik; a katonaságtól rabolt holmikkal jön haza, ez az alapja egzisztenciájának. Valami ehhez hasonló létalapnak tekinti az író a kupeckedésből szerzett vagyont is — így kapcsolja össze a két embert. Kupec a regény elején egyszerűen levegőnek nézi Puczért; később bosszúvágyának és embergyűlöletének zaklatott hangulatában már fél tőle, mert a csavargó megjelenését mindig a kísértetiesség, a végzetszerűség légtöve kíséri; de a félelemben egyre több vonzalom vegyül, egyre közelebb érzi magát hozzá és távolabb például a marosdi rokonok vidám, békés, munkás életétől, amelybe még kezdetben olyan jól beletalálta magát; végül Puczér teljes hatalmat nyer felette.

A bosszúterv, a lopás és gyűjtogatás végrehajtása után még egyszer fellobban Kupec Mihály önérzete és életeréje („oly jól érezte magát, mintha most vált volna a szegény tót legényből a gazdag Sztupa Mihállyá”), hogy aztán rövid, kapkodó, szinte öntudatlan ellenállás után átadja magát a fásult tehetetlenségnek. Pozsár megdicsőülése már nem is érdekli, úgy érzi, hogy „ő nem tartozik az emberek közé”. Az öreg Galambos, (aki Puczér Csicsa ellenpólusa és a becsületesség szellemét képviseli a történetben kissé halványan és bölcsel-

kedve, sőt nem egyszer már ellenszenves módon malasztosan) megkéri a Pozsár fiú részére Kupec lányának kezét és Kupec beleegyezik a házasságba, önállóságát vesztve, Galambos előző esti szavait ismételve. Mikor az öreg arra biztatja, hogy igyekezzen mindent elfelejtani, ilyen gyámoltalanul, eseten válaszol: „Nem is gondolok én semmit. Nagy pusztaság van a fejemben, csak a szívem ne sajogna olyan nagyon.”

Mikor felesége, az egyetlen, akihez ez az élelmes, erélyes és gonosz ember mindig őszinte érzéssel ragaszkodott, akiben jobbik felét látta, meghalt, akkor fellázadt Sztupa Mihály, de ennek a lázadásnak már csak egy útja lehetett: el az emberek közül, beteljesíteni a végzetet, maga ellen fordítani azt az erőt, amivel még nemrég a világ ellen akart fordulni: „Isten! Isten! Még azt is sokallottad tőlem! Még őt is elvetted! Mit akarsz te éntőlem!

És ezzel otthagya a kesergő embereket és ment, barátságolt, maga sem tudta, merre és hová. Hová tűnt Kupec Mihály álmódott boldogsága?!” Ezzel ér véget a fejezet és ezzel a mondattal kezdődik a következő, amely Kupec gazdaságának virágzását és gyarapodását írja le a fiatalok, Ilus és Gergely kezén — és az állandóan visszatérő mondat: — „És mindennek Kupec Mihály nem tud örülni” — a sors erejét éreztetve, különös költőiséget ad az egyszerű prózának.

A fiatalok idilljével párhuzamos Kupec teljesen társadalom alatti, embertelen életének bemutatása: van a vidéken egy csárda, betyárok és egyéb „hibás” emberek tanyája. „És e gyanus hely most Kupec Mihálynak kedves mulató tanyája. Mikor naphosszanta a fölengedett nyirkos vidéket céltalanul bekalandozta, este ide tér be, nagy fáradtan és ha itt valamelyik bújdosó emberrel összetalálkozik, versenyt borozgat és dalol vele; vagy magában iszik csendesen, míg az álom meg nem lepi.” Kupec már amúgyis halott — az, hogy ezzel a tévúton járó életerővel megint feltámad benne a Pozsárék elleni bosszú, megpróbálja újra ellopni az árvák pénzét, ha közben elpusztúl és hulláját télen a befagyott ingoványban találják meg, már nem is lényeges tartozéka a regénynek.

Amilyen nagyszabású és hiteles a „negatív hős” tragikumának, szükségszerű bukásának a bemutatása, olyan halvány, vértelen a morális tanítást képviselő Pozsárék (különösen a férfiak), az öreg Galambos és a fiatal házaspár életének ábrázolása.

„A harmadik szomszéd” feltűnő rokonságot mutat Ottó Ludwig német író ugyancsak 1857-ben megjelent kisregényével (*Ég és föld között — Zwischen Himmel und Erde*; Német elbeszélés mesterei, 1957). Minden valószínűség szerint ez a mű adott indítást Szegefinek regénye megírására, és Ludwig tehetségének visszfénye csillan meg munkáján. Mindkét írónál két ellentétes típus harca áll a középpontban, hasonló a meseszövések (az alattomos merénylet, a titokzatos „rossz szellem” szerepe), sőt nem egyszer egybehangzanak prózájuk költői, ritmikus fordulatai. Szegefi népies regénye, tágabban a gazdag paraszt alakok efajta ábrázolása irodalomtörténeti helyének megállapítását segíti ez az analógia: Ludwigit a német irodalomtörténet, mint a polgárság belső válságának íróját tartja számon, aki realista és romantikus, ill. naturalista és romantikus eszközökkel él.

Szegefi története a reformkorban játszódik le, de a problema tipikusan 49 utáni. Később Tolnai Lajos regénye (*Urak*, 1872) már a Bék-korszakba helyezve dolgozza fel ugyanezt a kérdést hasonló alakokkal. Kupec Mihályhoz hasonló negatív hős Tolnai Lajos Bokrosnéja: büszke, dacos, féktelen, nem ismer korlátot a törtetésben. Ő is mániájának és téveszméinek rabja (menye, a papleány tette őt tönkre); az ő útja is végzetszerű, nincs rajta megállás, ha megpróbál megjavulni, valami félreértés mindig visszalöki; ő is száználmas, sőt tragikus bukásában: az utolsó percben sem akarja megadni magát. Hazatérését így kommentálja az író: „Oh! Ki láthat abba a szívbe, amelyet ütnek és mégis kacag; gyaláznak és mégis hízeleg: széttörték és mégis élni kíván, élni, ha mindjárt halálos ellenségének egy utolsó megvetett zúgában is? — Eredj, fordulj be szegény öreg asszony bátran... stb.” — és azt is kimondja, hogy Bokrosné szíve „kérges, de nem rossz szív...”. Űrhatnám, meg-

szédült, kegyetlen paraszt, de ereje, esze, tehetsége paraszti, és pályája nem vált el teljesen a parasztság többi részének útjától.

Tolnai is bemutatja a paraszti polgárosodás általa helyeselt útját — a fuvarozó, jeget gyártó és eladó Bokros András alakjában, aki szintén gyengébben megrajzolt, unalmasabb, mint a „negatív hős”.

A tragikus gazdag paraszt hősokeket megrajzoló művek legszembetűnőbb esztétikai sajátossága a szélsőséges, szenvedélyes lélekrajz. Romantikus lélekrajz ez, de nem a korabeli naív, idilli romantika értelmében, inkább a 40-es évek „vadromantikájára”, a *Vadon virágai* Jókaijára, a *Felhők és az Őrült* Petőfijére, Czakóra emlékeztet a belső életnek ez a fajta bemutatása. A vad, féktelen, lázadó, de egyben nem egyszer embertelen érzések ábrázolása, az ezeknek megfelelő hatalmas dikciók és belső monológok rokonságba hozzák ezeket a műveket a 40-es évek romantikájával, a XIX. századi realizmus előzményével, de a századvég, a XX. század naturalizmusával, a XX. századi realizmus előzményével is. Nemcsak a főhősök viselik magukon a romantika és a naturalizmus bélyegét: egy olyan különös, titokzatos figura, mint Puczér Csicsa (Szegfi: *A harmadik szomszéd*) szintén a romantika vagy a naturalizmus hagyományvilágából is kikerülhetett volna. A romantikához tartoznak ezek a regények a meseszöveg véletlenszerű, valószínűtlen elemeivel is (Pl. Varjú fia — Gyulai elbeszélésében — éppen annak a züllött diáknak a szüleinél talál menedéket, aki apja feleségének csapja a szelet. Vagy: egy beszélgetés akaratlan kihallgatásának jelentős szerepe van Szegfinél stb.). A naturalizmushoz kapcsolódnak azzal az aprólékos részletezéssel, amivel a környezetet megrajzolják (pl. Varjú házának, vagy a Temető utcának leírása Gyulainál), vagy amivel rút, visszataszító jelenségeknél időznek (a részeges szürszabó útja végig a Temető utcán, sebesülése, Varjú betegsége Gyulainál; vagy: Kupec teljesen elvadult, züllött életmódja az utolsó periódusban Szegfinél). Ebben a kettős rokonságban, ebben az összekötő szerepben egyfelől romantika, másfelől naturalizmus között kell keresni ezeknek a műveknek irodalomtörténeti jelentőségét; az öreg molnár, Varjú István, Kupec Mihály mintha ősei lennének Móricz Túri Danijának, s azoknak a dzsentri figuráinak, akik erejükkel már csak önmagukat tudták elpusztítani.

SHAUDER JÓZSEF

A KASSAI „ÉRZELMEK ISKOLÁ”-JA

(Adalék egy literátori magatartás történetéhez.)

Kazinczy Ferenc 1785 elejétől 91 tavaszáig Kassán állandó lakást tartott fenn.

Szerelméről Súsie iránt először Lászlónak, szlavóniai kvártélyokban fekvő katonai öccsének leveleiből értesülünk. A bátyjával s majd bátyja társaságával is bizalmas lábon álló, olvasgató, szellemes és csélcsp, néha igen szabadszájú fiatalember mondja el a legtöbbet e legkorábbi időszak szerelmi ügyeiről. Minden egyes adatról érdekesebb azonban a kassai szalonok, az ottani hölgytársaság utáni vágyakozása, mely így az egyes adatokra is áthárít valamit a légkörből, melyben Kazinczy Ferenc Kassán szerelmeskedett.

Abból, hogy a „Mária képe” néven emlegetett (akkor 18 éves) Kácsándy Zsuzsannához László először egy 1785. jan. 20-i levelében kíván szerencsét Ferencnek (következő levelére e társasági átnévhez maga Ferenc jegyzi oda, hogy Kácsándy Susiról van szó,) bizvást arra következtethetünk, hogy a megismerkedés 1784-re esett. Előbbre tehát, mint a találkozás Radvánszky Terézszel, 1785 júniusában. 1785—86-tól tehát már biztosan fennállott az az egyértelművé és határozottá tisztulni nem akaró érzelmi viszony, mely Kazinczy Ferencet 4—5 éven át öt nőhöz köti szinte egyszerre; úgy legalább soha sincs, hogy ne két (vagy három) nőbe lenne szerelmes egyidejűleg. Ostoba volna, a szokványos leegyszerűsítésnek engedő, a kérdés, szeretett-e K. Ferenc egyáltalán. Bizonyos, hogy a szenvedélyes szerelemhez szükséges határtalan odaadó képesség teljesen hiányzott belőle; de sem a szerelem, sem a szenvedély nem maradt ki e leízonokból, ha eltekintünk attól, hogy a közönség csak a kirobbanó, romboló és gyilkos szenvedélyeket tartja számon.

Ezt az ambiguitással teli, személyről személyre áthullámzó, visszatérő, központját meglelni nem tudó szerelmi érzést Kazinczy természetének és kialakulóban levő hivatásának egy oly társas körrel való összetalálkozása, s mély összekapcsolódása tartja fenn, amely még a távol élő, tehát kültagnak is alig vehető s egészen más természetű Kazinczy Lászlóra sem marad komoly hatás nélkül.

László vágyakozása — előbb — a bátyja leveleiből (melyek sajnos nem maradtak ránk) megismert szalonélet s hölgyek után, majd hogy személyesen is kiélvezte e kassai szalonélet szépségét, alámerülése az érzélgősség vizenyőjébe: meggyőző bizonyítéka e kassai kör erős kisugárzó, magához vonó, alakító hatásának. Az érzélgősség persze nem onnan ered: a finom szalonélet levegőjét a török gránic vadonjában visszaáhitó katona túlszigázza azt a keveset, ami szentimentális emléket elhozott onnan, s érzelemhiányának pótlására is, meg hogy tehetsége szerinti (s szubjektíve bizonyára az ottanihoz hasonlóan érzett) feltárulkozással bizonygassa odatartozását — romantisch és zárt akar lenni. Nem az első eset nyers természetű keménykötésű, hivatásos katonánál az ilyesféle érzélgős öncsalás. Mondani se kell, hogy László és Ferenc levélváltásában Ferenc, ez a puhának tetsző civil, ír józanul s hidegen (panaszodik is rá László), László pedig, a keménykötésű hadnagy érzelem holdvilágosan.

De ez természetesen csak az után kezdődik önála, hogy ő is megismerkedett Ferenc körével. Addig, 1782-től 84-ig, nyoma sincs leveleiben szentimentalizmusnak. Inkább az előmenetelről, katonai dolgokról s a nőzésről írdogál, jókedvűen, nyersen, trágárul. 1784 végén még Ovidius legpajkosabb szerelmes részleteinek fordítgatásával szórakozik (1. levele 1785. dec. 10.). De hírt szerezve Therézről és Susiról, 1785 dec. 7-én már Gradiskáról tisztelőik sorába ajánlkozik, s már-már átterjed őrá is a vágyakozás a *barátság* után, melyről kedvesen ír, trágár kifejezéseinek tözsomszédságában. „Ilyen közönséges napokon inkább szoktatók a barátságunk édességét érezni, ez volt az oka, hogy szerencsédnek messziről örvendeztem, a magamén szánakoztam” — írja 1785 legvégén, elítélve azokat, akik a magánosságban keresik a boldogságot, mert bizony „homo est animal sociale”: keressék abban a boldogságot az emberek, „amelyben bizonyosan meg is találják, das ist in einer kleinen gut geschlossenen Compagnie” — s ebből az érzelméből mindjárt át tud váltani, ugyane levélben, a reálisabbra, az ifjú nimfák ígérte gyönyörűsége Jeszenovác piacán, „akik közt vagy hattal bizvást et cum gustu lehetne Venusnak áldozni”. Ovidiusi, popei, vagy egyéb olvasmányait, „gewidmet der Freundschaft” (86. máj. 23.), ne véljük menekülésnek a katonaságtól — ahol különben, pénzzavarait nem számítva, jól érzi magát — csak éppen áttemelik abba a szférába, melynek élvezetére Kassán, Ferenc barátnőinek körében vágyik. „Bárcsak már Kassán volnék” — ismételteti 86 tavaszán, júl. 29-én meg ezt írja: „Tölletek való elválásom milyen Schwermuthba ejthetett: azt magad elgondolhatod”, s Resselarén, „valósággal romantisch” vidéken, aug. 24-én is arra emlékezik, hogy sírva vett búcsút tőlük, hogy nem felejtí Susi kérdését, szép vidéken szolgál-e ő, leírja a pisztráng-fogás gyönyöreit, s üdvözli barátait; „csókold helyettem a kassaiakat, csókold Theréz, Susit, Jeanettet, mond meg nekik, hogy az erdők és hegyek közt sokszor töltöttem velek időmet”. László életénél, foglalkozásánál fogva nem lehet érzelmes ember — ilyesmi a természetétől is idegen — s mégis 1786 szept. 5-i levelében valóságos holdfény-érzelmességben tobzódik: „a hold... örült ennek sok utazó, sok szerelmeseknek könyvei edesebben csorogtak, az éneklőknek énekei jobban hangzottak, az elme világosabb volt ennek világánál, az érzékenység érzékenyebb. Olyan volt ez, mint a mi kedves Therézünk Vendégfogadója. Emlegette ő ennek világánál a Mária képével” (vagyis Kácsándy Zsuzsannával) „Hand in Hand az ő B. Ferencét, emlegetett talám téged is, emlegetett talám engem is. Emlegeted te őket, emlékeztél rólam is. Emlegetelek én mindnyájatokat...”. „Nem a paszomántot — a tiveletek való barátságos élest, ezt és csak ezt egyedül várom én”. Hallert, Klopstockot, Stolberget, Wielandot szerezve be reménykedik, hogy „akik egymást annyira szeretik, azok egymást ölelhessék is”.

László levelei 88-ig több ízben egyszerre trágarak és érzékenyek, katonasak és szentimentálisok. Ferenc nem epedett úgy egy ilyenfajta gyöngédség után, mint káromkodós, nyers katona-öccse. 1787 március 8-án ez meg is feddi bátyját. Másfél hónap óta nem kap leveleket, „számkivetés”-ben, „barátaitól elhagyatva” — figyeljük meg, hogyan stilizálja át Kazinczy László a divatérzelmesség szerint az ő különben rendes, normális katonaéletét — „In dem elenden Leben kann man auf nichts eine sichere Rechnung machen, es ist alles ein Schein, eine Eitelkeit, ein Nichts. Örömmel bontottam fel ma vett leveledet, minden érzékenységeim új erőt vettek levelednek olvasására. De mit találtam másfél holnapi hallgatásod után benne? Ein sehr kalt-blütiger Brief — es mangelt stark an deiner sonst so sehr sichtbaren Zärtlichkeit... in der That das ist ein kalter Brief...” Egyszóval: László hadnagy nyakig úszik a legdivatosabb érzelmességben. — „Májusba hozzátok szándékozom, előre érzem azt a gyönyörűséget, amely még oly távol van, csak ez, ez egyedül tartja még bennem a párat” — veti idézett levele végére, máskor pedig csak sóhajt egyet: „O Sehnsucht zärtlicher Seelen” (87. ápr. 3.).

Ez a szokatlan, néha émelyítő hangnem — mert „a romantisch akarnék írni” (1787 szept. 4.), a sírva áldása istennek az érzett boldogsáért elkeveredik a huszonnégylövetű puskák, katonai akciók leírásának és a pénzkéréseknek ridegségével — 1788-cal szerencsésen

szűnni kezd. 1786 június—júliusában töltött néhány hetet Kassán, akkor került be Ferenc baráti körébe, ami valósággal rabulejtette, ezért 86 júliusától kevés levele van, amelyben ne érzelegne, visszaemlékezve. 87 májusának végén újból meglátogatta a kassaiakat. 87 végével azonban megszakad ez az érzelmi kapocs. „Endlich scheinen die Zeiten sich zu nähern, in welchen ein Kriegermann seine eigentlich Rechtschaffenheit an Tage legen kann” — írja 87 szeptember 21-én, „der Krieg gegen den Türken ist declarirt, und nun ist alles in Bewegung”. A szabadcsapat szervezésének gondja, az állandó harci készenlét vagy a csatározások máris a „legszentebb csókkal” való búcsúzásig (88. III. 14.) vagy a Pollux szimbolikus névalírásig (88. nov. 7.) szorítják le érzelmességét, de ennek nemcsak a hadi mozgolódás vet véget, hanem főképp a Kassáról jövő emlékeztető levelek kimaradása, így hírei egyre ritkulóbbak a baráti körről; Ferenc különben is röviden szokott neki írni, mint már láttuk, s nagyrítván. Aztán meg: bajok is vannak e szép körben, Ferenc és barátnőinek harmonikus érzelmi viszonya megzavarodik. — Így szabadul fel László 89-re „érzékenységei” alól, melyekről többé nem ír, annál inkább kommentálgatja, némi kajánsággal, Ferenc érthetetlen szerelmi ügyeit, — ezeket Ferenc jellemének tükrében László ítéli is meg eddig talán a legtalálóbban. Persze csak az után, hogy már megszabadult hamis érzelmességétől.

Ha ily módon László érzelgősségét és mindemellett is őszinte ragaszkodását a barátokhoz két éven át a kassai szalon jellemző hatásaként, s annak bizonyítékaként foghatjuk fel, hogy volt légköre, kisugárzó ereje ennek a kis, de művelt, érzelmileg gazdag magyar szalonnak — mennyivel inkább lehetett hatása a benne töltött éveknél Ferencre, a kör legszerelmesebb férfitagjára? Itt gyökerezik egész életét végigkísérő szerelme Süsie, Kácsándy Zsuzsánna iránt és forró, de eszményi, érzelmes barátsága Radvánszky Therézzel, itt alakul ki majd mindig élet és irodalom határmesgyéjén lebegő, érzelmes literátori magatartása.

Kik e kör tagjai? A levelekben, a Pályám emlékezetében s egyébütt Kazinczy leggyakrabban három nevet fűz egy sorba, alá és fölérendelés nélkül: Theréz, Süsie, Polyxén nevét. Radvánszky Theréz és Polyxéna, valamint Kácsándy Zsuzsánna mellett azonban ott volt a ritkábban emlegetett, de ugyancsak szerelemmel tisztelt Kácsándy Theréz, Süsie testvérnénje is, aki 1786-ban ment nőül gr. Rédey Lajoshoz (s nyerte később temetési pompaként Csokonai búcsúztatóját). Ötödiknek Bárczay Ferenc hitvesét (?), Jennyt (vagy Jeanette-et) kell említenem.

Elsőnek Süsivel ismerkedett meg; azután 1785 júniusában Radvánszky Therézzel, Radvánszky Jánosnak, Barcsay Ábrahám bizalmas barátjának leányával, aki ekkor már másfél éve Szerencsy József felesége; 1785-ben s 86-ban e két nő közt osztotta meg szívét; de Kácsándy Teréz iránt sem maradt közömbös, ezt bizonyítja egyetlen fennmaradt s Süsiehez írt szerelmes tárgyú levele (87. szept. 3.). 1787-ben, 88-ban már gyötördik Süsie miatt, aki féktelenül csapodár, össze is vész vele; 1788-tól mint seb továbbra is — látni fogjuk, évtizedeken át — Süsie kínozza, vágyai most elsősorban Polyxéna felé irányulnak, akit 88 ápr. 17-én pillantott meg, s akit nemsokára elvenni is kész, noha 1790-ben Radvánszky Teréz megözvegyül, s így az ő keze is szabad lesz; egyidőben azonban Bárczay Ferenc, volt iskolatársa s bizalmas jóbarátja feleségével (?) is viszonyt sző, Jennyvel, s ezt a kapcsolatot már csak a *Stella* ajánlása miatt sem tekinthetjük ártatlannak; ugyanez időre esik egy bizonyos Júlia iránt feltehető vonzódása is, aki Radvánszkyéknál, Besztercebányán él, s akit Klanczay János, Kazinczy alá rendelt „iskola-vigyázó” „kerít” neki, benső embere lévén a Radvánszkyaknak (egy ízben pl. legelső helyen említi, Theréz és Polyxéna előtt, máskor meg részletezve is Júlia rajongását Kazinczy iránt); meg lehet, hogy e nőért is utazott fel Kazinczy 1789 végén Bécsbe. László levelei e bécsi úttal kapcsolatban s tovább is egy bizonyos Mimit emlegetnek. Váczy János csak a levelezés első kötetében tartja számon a Júlia-kalandot (576. l.), nagy monográfiájában már csak a Mimi név viselője után nyomoz. — Adatszerűen mindössze a Süsie, Radvánszky Teréz, Kácsándy Teréz, Radvánszky Polyxéna, valamint a közelebbről ismeretlen Jenny iránti szerelme bizo-

nyítható — 85 és 87 közt az első három iránt, míg 87 és 95 közt az utóbbi kettőért ég, de mélyen szívében hordva indulatait Súsie iránt, aki érzelmileg, erotikusan a legmélyebb hatást tette rá.

Ő maga sem tudott rendet teremteni érzelmei zűrzavarában, s ennek megfelelően híradásai is zavarosak erről, kevés az egykorú, elég sok, de retusált a későbbi. A tárgyi híradások elégtelenségét a versek ihletőinek álnevek alá rejtése még nagyobb homályba takarja. Toldytól Széchyig, Abafiig, Váczyig alig van megegyezés abban, kit is jelent Czidli, Blidli és Czenczi, Mimi, Minnyi, Lili és Zelli. A filológiai nehézségeket súlyosbították az irodalomtörténészek lélektani-erkölcsi elfogultságai: Széchy nem tudja felfogni, hogyan képes Kazinczy egyszerre kettőért érezni, kettőért álmodozni, ezért sorrendet alakít ki, de mivel a tények ellene mondanak, maga is ellentmondásba keveredik; Váczy János óvatosabb, ugyanakkor határozott véleményt sem nyilvánít, noha ő is megkísérli a szerelmi szálak kibogozását. Az ő megállapításai vehetők át, mint legszilárdabbak, ide is Súsieről, R. Teréztől, Polyxénáról.

Tovább kutatni, hogy a verseknek Mimi, Minnyi, Zelli nevein kik értendők, csak újabb adatok birtokában érdemes — az eddigiek legfeljebb valószínűsítik, hogy Mimi — Polyxéna (bár lehetne a Váczytól korábban gyanított Júlia is). — Czenczi biztosan Súsie, így *A tavaszhoz* c. 1784-i versében, melyre László 88 márc. 6-i és 14-i levele pontosan, idézve, utal, kérve, hogy írjon S-ról; visszatekintve pedig Ferencnek Cserei Miklóshoz 1812 jún. 24-én írt leveléből tudjuk, hogy 1788-ban Súsie „állhatatlansága a megőrülésig vitte”; Czenczi Flüchtigkeit-jét emlegeti László is 87-ben; hogy a Súsietől kapott seb elég mély, elárulja Kazinczy a Döméhez írt episztolában is (1790. jan. 1.), ahol Czenczi rabságában volt szenvedéseit a Bácsmegyeiéhez hasonlítja, de: önként örökre hordani akarja láncait, s még inkább e nem múlt érzelmét fejezi ki a *Minnyihez* szóló, 1790 végén, 91 legelején készült dala (1. levélét Rádayhoz, 1791, márc. 13.), mely szerint bánata elmúlását Minnyi és Czenczi szíve birtoklásától reméli. E reményét ekkor már csak a távoli jövő teljesítheti be: Súsie 1790 végén gr. Gyulay Ferencné lett, s átköltözött Erdélybe. Hogy Czidli (Klopstock után) s Blidli pedig Radvánszky Terézt, ill. Polyxénát jelenti, arra nem Váczy érve (az Orpheusban megj. fordítás: *Csidli*), hanem Kazinczynak 1799. jún. 16-i levele a döntő — itt ő maga nevezi így barátánőt.

Nagyjából összefoglalva ezek a szakirodalom biztos eredményei e baráti kör nőtagjairól. Vajmi kevés; nem egyszer még Váczy is téved, mert elfelejti, amit különben ő tud a legjobban, hogy Kazinczy folyton átírja s átcímezi verseit, s szándékosan is rejtegeti hősnőt — többnyire csak jóval az események után szalajtja ki, véletlenül, tollából az igazságot. (Váczy pl. a *Minnyihez*-ben Czenczi nevén Radvánszky Terézt érti, indokolatlanul, a *Lollim szája* c. fordítás első változatát, amely még Czenczihez szólt, nem veszi figyelembe, a verseket s a kassai szalonéletet alig hozza egymással kapcsolatba stb.).

Ezek a hölgyek jártak össze elsősorban gr. Törökék, Kazinczy főnöke családjának szalonjában s estélyein, de Szerencsyék, Bárczay Ferenc és Kácsándy László házában is. Megfordult ott Kazinczy Klára, Ferenc és László huga is. László különben jól ismerhette Kácsándyt, ha már 1785-ben (febr. 23.) lovat vásárol tőle. A László leveleiben s Ferenc verseiben meg emlékeiben visszatérő 5—6 női névhez a gavallérok neveit már bizonytalanabban fűzhetjük hozzá. Gr. Rédey Lajos, gr. Gyulay Ferenc nevén kívül említhető, hogy Kazinczynak egy 1803. okt. 24-éről való, kiadatlan levele Susinak Defour és Almásy János körüli megfoghatatlan lebdesését panaszolja Bárczaynak, aki e levél szavai szerint szintén pályázott Súsie birtokára, de tréfásan László is kapitánynévá tette volna. Ez az a társaság, melyben Kazinczy első irodalmi sikereit aratta, alighanem ez az elseje azoknak a szép társaságoknak, melyek nemcsak a „kedves és érzékeny s poétai képű szállításoknak” (Pály. eml. Abafi, 157. l.), hanem az idegen nyelven olvasott történetek és kifejezések magyarításának is örvendett, átvette azokat, hogy éljen velük. „Szép társaságoknak adott munká”-nak nevezi Kazinczy Bácsmegyeijét, s nem ebben a „szép társaságban” élte-e át — saját vallomása szerint —

Czenczi miatt Bácsmegey gyötrelmeit? „Azoknak” — ti. a jó románoknak — „olvasások által a szóllás és magaviselet durvasága kedvesebb ízlésre faragódjon” — írja Vitéz Imrének (89. aug. 23.), s e kívánsága, meg a bizonyító példalózás is a 16 esztendő leánykával, aki ez esetben igazabban ítél az „erudícióval teljes kritikuskánál” — nem ebből a már magyarnyelvűség felé hajló „szép társaság”-ból tört-e fel önként s nem itt igazolódott-e először? Ha azt a hatást mérleljük, melyet irodalmias udvarló levelei — Klaniczay J. szerint — a Besztercebányán tartózkodó Radvánszky-lányokra tettek a Bácsmegey megjelenésekor, aligha tévedünk, ha az „innig gerührt”, „nahe der Entzückung” kifejezéseknek, meg az ilyen mondatoknak tartalmát: „Der balsamische-Rauch des ihnen gebrachten Opfers — der Schmeichelei — musste das verzärtelte Näschen eines Frauenzimmers stark und angenehm kitzeln. . .” az egész kis, kassai szalonéletben benne érezzük (89. ápr. 11. és jún. 8.).

A hízelgés, a csábítás e légkörének táplálója főleg a nők érzékenységéhez szóló, rokokó és szentimentális közt ingadozó irodalom volt, melyhez a Kácsándy és Radvánszky nővérek műveltségüknél fogva erősen vonzódtak. Kazinczy meg — az 1780 körüli szerelme után, mely először volt igazán irodalmi és szentimentális, de még korántsem előkelő, mert Steinmetz Ninonhoz, a kis német polgárlányhoz fűződött — most egyszerre azt a díszes társaságot látta maga előtt, amellyel eddig jobbadán csak könyveiben találkozott, a szinte irodalmi szépségű formákban élvezhető szerelem színhelyét, a minden érzékenységet ingerlő érzelmes és okos, ugyan túlnyomórészt német nyelvű, de magyar érzelmű nemesi társaságot. A vallomás, melyet 1789 augusztusában tesz szerelemézéséről Vitéz Imrének, már e körbeli tapasztalatait összegezi: „szerelmet” (kér) „mely eped, kívánczik, sír, rettegve reményl, kívánságait beteljesedve, mégpedig gyakorta véletlenül beteljesedve látja, s hogy boldogságának birtokát annál állandóbbá tehesse, bennünket a legnemesebb tetteknek elkövetésére tüzel, s a legédesebb nyughatatlanságban, a legédesebb kínok között forgat”. S ez előkelő hölgyek, akikbe ő most szinte egyidejűleg szerelmes, nemcsak vonzódnak a modern érzelmességhez, hanem értői is az új irodalomnak; nemcsak beszélnek németül, franciául, hanem olvassák is, meg is beszélnek az idegen műveket, sőt, Süsie görögül is tud s Anakreont nagyon kedveli (illik is „lebdeseisehez”), Radvánszky Teréz pedig eszményi jellem, aki hozzászól Kazinczy irodalmi terveéhez, meghallgatja irodalmi leveleit, maga is ír Gessner özvegyének stb. Kazinczy ezt írja róla Gessnernek: . . .”Sie schuf sich meinen Kreis, und ist die Seele davon. . .” (94. júl. 21.). Süsie-vel a fent idézett vágyakból az epedést, sírást, rettegést, az édes nyughatatlanságot, Radvánszky Terézzel a nemes tettek elkövetésének érzelmét élte át, együtt kellett hát neki, nem beszélve arról, hogy házasodni igazán Polyxénnel akart, aki legfiatalabb volt, még serdülő széplány, 1788-ban a dámák között.

Az irodalomba beléleledkező érzelmes író-ember mohó vágyakozása az érzelmet „kultiváló” társaság, szalon, nőbarátság után, melyben kielégülhet, nem engedi meg neki, hogy *egy valaki* melletti kitartásával, vagyis *annak a körből való kiemelésével* magát a kört, gyönyörűsége legfőbb színterét veszítse el. Ezért érthető az egyidőben több nő iránt érzett, azok egyénisége szerint csak többé kevésbé differenciálódó („tsak egy kis distinctiot keresel” — írja László) szerelmi világa, melyet Széchy és néhány kollégája sem elfogadni, sem megérteni nem tudott. Ez a mindenkor több hölgy iránt táplált szenvedély gyakorlatilag, tehát az esetek lefolyását tekintve, azt is jelenti, hogy ez érzelm szüntelenül át is hullámszik, határt, formát, végleges (a többit kizáró) célpontot nem találván, az egyik nőről a másikra. Jellegzetes korai, magától Kazinczytól megírt esete az ily érzelm-átvitelnek az, melyet Cserey Miklóshoz szóló 1812. jún. 24-i levelében olvasunk. Azt a szenvedélyt, mely Süsie állhatatlansága miatt „a megőrülésig vitte”, egyik napról a másikra gróf Törökék szép és fiatal Tóni szobalányára „érezte” át, a piruló s úgy tetszik, Kazinczy *ézelmet* is viszonzni tudó lányra, akit persze hamarosan eltávolítottak közeléből. (Jellegzetes későbbi, igen hasonló esete a Maris szolgálóval, akit irodalmi páva-tollazatának teljes kinyitásával ejtett meg, talán nem is izgatott sexusának, mint az otromba, hipokrita Kazinczy rokonság ordította, hanem

csak annak az érzelmenek kiélése céljából, melyet a Batsányitól különösen kedvelt Sárosynénál nem tudott élvezni.) Általában nem érzéki vagy pusztán szublimált érzéki, szexuális kergetődzséről van itt szó, sokkal inkább egy az önérzelmességében is dőzsölő, saját érzelmi hajlékonyságát, beleérző képességét sokféle személyen próbáló, szenvedve élvező s ünneplő ember magatartásáról — mely persze igen-igen távol áll a ma is vallott romantikus „mélység”-től, extázistól, komorságtól s odaadástól. •

Ez a magába forduló, kizárólagos tárgyát nem lelő szerelmi-erotikus érzékenysége élete végéig él benne — csak letisztul, megneemesül, amikor már csak Sophie és Lotti közt polarizálódik, kettejük közt osztva meg öregedő szívét mindhalálig — s természetesen függ össze ismert és tőle is elismert *hiúságával*, mely azonban a legkevésbé sem jelent önzést, ego-centrizmust, nagy áldozatokra való képtelenséget.

Süsieről Tónira, Polyxénáról s Terézzől Jennyre (később Sárosynéről Marisra, Süsieről meg Lottira) harapódzott át, nyugtalanul, ez az érzelm s tért vissza csaknem mindig az előbbiekre. Nem ezt tanúsítja, ezt az elfogadott ambiguitást, *Minnihez* c. verse, egyidőben két nő (Minni és Czenczi) birtokához kötve boldogságát?

Ki sejtette kortársai közül, hogy ez a Süsie-énál jóval veszélyesebb „lebdésés” egy az érzelm kultuszát már szinte az irodalom síkjára emelő, nyugtalan „Sonderling” emberi s írói növekedéséhez tartozott hozzá? Senki, s értelme a mai irodalomtörténetesek előtt sem világos, nem is nagyon ügyeltek rá. Amit a kívülálló, de valamikor beavatott, s ezért a dolgot felfogni tudó ember elmondhatott erről a különc viselkedésről, azt László, az öccs írta le, persze miután ő maga kikerült az érzelmességnek e morbid légköréből, 1789. márc. 28-án: „Tudod-e te azt, kedves Ferencem, hogy a Te karaktered in puncto amoris még előtttem Titok. . . Én téged, mégpedig igen méltán, a gesztetek közé számítalak, és éppen azért nem tudom megmagyarázni, miért vagy az említett punctumban olyan *változó*. Én már egynehányat tudok, akik szívveden győzedelmeskedtek. A lustigektől természeted abba különbözik, hogy azoknál az utolsó objectum által az előbbienek egészen eltöröltetnek, aber du bleibst deinen immer Treu, és csak egy kis distinctiót keresel, mint a többek között a Klári levelébe Jeanette iránt, aki felől azt írod, hogy olyan barátja vagy, mintha testvére volnál; ez egészen igaz-e, will nicht untersuchen. Az éjtszaka erről a materiáról igen sokat gondolkoztam, és utoljára azt találtam, hogy te igen szerencsés volnál, ha a világnak abban a részében születnél volna, amelybe több feleséget tartani szokás. . .”

* * *

Ezt a mélyen lelkébe ivódott s egyszerre több barátjának érzelmes vonzalmában — a szinte rájuk osztott szerepekben — élvezett irodalmias szerelemérzést, mely már eleve reflexív, eleve kevéssé spontán, (hisz a kétértelműség rejtőzködésre is készlet) hajlítja egyenest élet és irodalom határkűszöbére, amikor leírja. Mert *már most* külön figyelmet érdemel az életnek önála szüntelen transzfigurálása irodalommá, sokszor szimbolikus értelmű átváltódása. Mintha minden mozdulata, élménye, érzelme azonnal valami irodalmi értékrendszerben helyeződne el s ettől kapná meg veretét. (E kis tanulmánynak nem célja ezt a lélektani-esztétikai kérdést általában elemezni, a monográfiában is alárendelt, bár nem lényegtelen szerepe lesz. Egy bizonyos, az egész életműből levonható ált. tanulságot mégis előre kell itt vennünk, mert egy későbbre kiérett, jellegzetes magatartásnak forrásához csak ez átfogó tanulság ismeretében juthatunk el — s e magatartás kialakulásának kezdete minden bizonnyal a kassai időszakra esik.)

Kezdetől fogva a mélyen magába zárt, teljesen áthasonított irodalmi élmények (emlékek?) szerint írta meg — legfőképp verseire áll ez, eredeti prózájára nem! — azokat a spontánul támadó és spontánnak vélt érzelmi eseteket, amelyek egy részéről utóbb — néha évek

múltán — ő maga fedezi fel s közli barátival riadtan, vagy tudatosítja baráti figyelmeztetésre, hogy — öntudatlanul is valamely minta érvényesült megírásukban (szándékán kívül). Saját érzelme módosítja, átalakítja, szinte mássá teszi az idegen mintát, de az átdereng verse mögött.

Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy élete eseteibe is majd mindig klasszikus mintaszerűséget érez vagy éreztet bele. Nem hamisan, nem tartalmatlanul. Ennek meg nem értése vezet félre egy-egy, Kazinczynál pedig nem kevésbé finnyás irodalmárunk ítéletét, mikor többnyire pózt vélt fölfedezni a többnyire nemes, tartalmas, erős gesztusokban. Az *élet* mintaszerűségére, a közönségeségből, primitívsegből való felemelésére törekedni, de főleg e törekvés útjára nevelni aligha lehet a minták átélése, magunkba olvasztása nélkül. Kazinczy és kora, a forradalmár franciák s olaszok, ráadásul antik mintáik képébe, nevébe, mezébe is öltöznek. Amíg tartalom és szenvedély nem hiányzik az irodalmias álarcok mögül, nem szabad pózról beszélnünk, legfeljebb klasszicista gesztusokról, stilizálásról. — Amikor Kölcseyvel kerül szakításra a dolog, súlyánál s a szembenállás jellegénél fogva *Egmont* s *Oranien* vitáját érzi bele Kazinczy a magukéba; amikor az ifjabb Wesselényit és nevelőjét, a barátként kezelt Patakit látja felhaladni Széphalomra, *Carlost* és *Posát* képi meg előtte a jelenet; mikor hanyatló öregként a viruló Lottiba szerelmesedik s éli érzelmét pusztán levelekben, *Yorick*nak s *Elizának* nevezi magukat; s ami a legérdekesebb, az érdekeltek elfogadják ezeket az irodalmi neveket, élnek velük, adott helyzetben megérik hitelüket. Vagy póz lenne a halálra-szántság irodalmias gesztusa a vérbírák előtt — a *Je suis perdu!* felkiáltása —, vagy pózolás az agonizáló feleség testének fölölelése, mert — így állt vele valamikor a pap előtt?

Közismert, hogy Kazinczy egész alkotómunkája, az irodalmi s a szervező, az *élet* nemésítésének, polgári finomításának szolgálatában áll, e mű része a vágy is, hogy „a szóllás és magaviselet durvasága kedvesebb izlésre faragódjon”, ennek része a nyelvújítás, a levelezés — de (s erről alig esett szó az irodalmbtörténetírásban) ennek eredménye, vagy velejárója az is, hogy *saját élete*, miközben éli azt, máris irodalmi jellegűvé válik, s az irodalom — megélendő, az életben reprodukálódó, testet öltő jelentéssé. Így mindig mintha az élet és az irodalom határára mozogna, mintáihoz igazodásával mindig átszűri élményeit, összeszűkíti vénáját — s éppen ezért nyeri meg műve, mint *irodalmi* mű, mint az irodalmi tudatforma önállósítója lenyűgöző hatását korának jóformán minden írójára. az őnála lényegesen nagyobb költőkre is.

Ennek a különben oly hamar céltudattossá váló folyamatnak letelején vagyunk, mikor Kazinczy 1786—88 között első, de egész életét végigkísérő szerelmeit éli át, már szinte születésükkor irodalomná kristályosítva érzéseit.

* * *

E nők maguk is táplálni tudták a Kazinczyban ekkor már erősen élő hajlamot az irodalmias transzfigurációra, legalább a Kazinczyval kötött viszonyaik kétértelműségét érezve s éreztetve — ez irodalmi légkörben — alkalmat adtak az érzelem elmaszkírozására, éppúgy, mint könnyű átvitelre az egyik személyről a másikra. De még erősebben segítette az életnek szinte szépirodalomként való élvezetét az a szorosabb társaságkötés, amely éppen 86—87-ben a szabadkőművesség kiágazásaként Besztercebányán (a Radvánszkyak egyik tartózkodási helyén) és Kassán jött létre. Grossingernek e Rózsa-Rendjét s ez említett Helyi-Rózsákat maga Váczy kielégítő részletességgel tárgyalja, most csak összefoglaljuk az adatokat s inkább csak a témánkkal kapcsolatos hatásukat vizsgáljuk meg.

László levelének ismert adata az a figyelmeztetés, melyet fivére útján gróf Törökék miskolci páholyának küld: Csernel öbester hallotta, hogy a miskolciak rosszul viselték magukat, „úgy hallatik, hogy ti a páholyban kritizáltátok volna az őfelsége parancsolatját”...

„a becsületek veszedelembé forog” (86. márc. 6.). Váczy s az idevágó szakirodalom (főleg Abafi) nem mondja meg, miféle ellentétbe kerültek az uralkodóval, csak tudomásul veszi a miskolci páholy megszűnését — Kazinczy maga egy 1787 jan. 20-i levelét már úgy írja alá, mint „gewesenes Mitglied der tugendhaften Cosmopol.” Lehet, hogy a miskolci iskolák átalakítása körüli problémák keltettek nyugtalanságot: Kazinczynak csak átmenetileg sikerült bevezetnie az új iskolarendszert, a miskolci egyház ellenállását néhány év múlva Debrecen felszítja, s noha ez már jelzett dátumunk utáni eset, előzményei 86—87 táján keresendők. Bármiként volt is, a páholy abbahagyta összejövetelét. Lehetetlen már most fel nem ismerni a kapcsolatot ennek és több más páholynek megszűnése és a Helyi Rózsáknak 87-ben való megalakulása között. Váczy nem veszi észre az összefüggést, legalábbis nem értékeli azt, pedig gr. Török Lajosnak mindkét szervezetben betöltött vezető szerepe is bizonyítja. Természetesen nincs szó arról, mintha a Rózsa-Rend a szabadkőműves páholyokat pótolná — ezeknek egy része a kormánysszékkal bíró nagyobb városokban fenn is maradt; az új rend pusztán azt jelenti, hogy a lassan nyomás alá kerülő szabadkőművesség más néven, más szabállyal igyekszik tovább tenyészni s híveket hódítani a nagyobb közönségből is.

E nagyobb közönség: a női nem.

A kassai és a beszercebényai Helyi Rózsa szervezetekben ugyanazokat a tagokat találjuk, mint Kazinczy kassai szalonjaiban: Törökéket, Bárczyékat, Szerencsyéket, vagyis Radvánszky Terézt is, aki Törökékkal s Kácsándy Zsuzsannával együtt a kassai Helyi Rózsának a tagja, természetesen Kazinczy oldalán, akinek rendi neve Fichtenbach Kálmán. Radvánszky Polixéna egyenest alapító tagja a beszercebényai Helyi Rózsának.

A szalonélet önmagában is irodalmias, csábító légkörét 87—88-ban tehát egy oly, a barátság és nemeslelkűség kultuszának élő, szinte arkádikus stilizált szervezetnek ténykedései telítik töményen irodalmiassá, amely — ellentétben a nők elől elzárkózó szabadkőművességgel — egyenest a hölgyeket állítja előtérbe (a beszercebényai Helyi Rózsa pl. Radvánszky Lajosné elnöklete alatt alakult meg.) A tagok — ők a „virágok” — az összejöveteleken — ezek a „séták” — főleg érzelmes önműveléssel foglalkoznak, hölgyek számára irt német folyóiratokból olvasnak fel, mint pl. az 1788 ápr. 17-én Törökéknél tartott „sétán” a házi élet örömeiről — Kazinczy itt pillantja meg először Polyxénát s lesz belé nemsokára szerelmes. A légkör fojtottságában, az irodalmi szerepekbe bújkálásban, a Czidlik, Átlidlik, Czenczik, Fichtenbach Kálmánok elpalástolt, s épp ezért másra is oly könnyen átvihető, egyre kétértelműbbé váló erotikájában élvezhető élet már első pillanataiban is irodalomnak érzik — így érzi, mindenki másnál mélyebben Kazinczy.

Bizonyára ezekre a női szalonokkal összefonódó Helyi Rózsákra gondolt vissza akkor, amikor furcsa, kifejezetten az Arcadia nyomában járó, de annál morbidabb akadémiai tervzetét elküldötte hg. Batthyány-Strattmann Alajosnak (1791. jan. 7.). E mindmáig ismeretlen levelét, mely részletes akadémiai tervzetet tartalmaz, Iványi Béla fedezte fel, s a levelezés pótkötetében jelenik meg. „A római Arcadiái Társaságnak példája szerint” akar „egy Magyar Arcadiát támasztani”, igen ügyelve a pásztori allegóriára, melyet az eredeti Arcadiaéval vetekvő finomkodással fejt ki (a Magyar Tudományos Akadémia neve: Magyar Liget Pásztorai, ennek megfelelően lenne „főpásztor”, „alpásztorai”, „legelői” — így hívnák az akadémikusokat —, „segítői”, „mulatói” stb.). E finomkodásra a nevek tanúsága szerint is inkább Gessner ihlette őt saját gyakorlatából, mint az Arcadia eredeti diplomája s szabályzata, s bizonyos, hogy egy szállal legalább a kassai szalonélet és Helyi Rózsák gyönyörűségeihez kapcsolható vissza. Gessner, a kassai szalonélet, a Helyi Rózsák irodalmias, érzelmes, arkádikus légköre alakította ki Kazinczyban azt a kedély- és érzelmvilágot, amelynek egyenes következménye ez a tervzet; e belső fejlődési folyamat híján hiába került volna kezébe az Arcadia törvénykönyve: eldobta volna.

S még valami: az az előírása, mely szerint „az öszvegyülések sohase tartattassanak asszony nélkül”, azért, „hogy kőművesi lózsíknak ne tartassanak gyűléseink. Ugyane miatt

mindég nappal kell tartatni azoknak, és soha sem békólcolt ajtókkal” talán szintén a Helyi Rózsáknak a szabadkőművesség merevebb, férfiakra épített rendszerét felbontó, kellemesebb s ugyanakkor arkadikusan irodalmi gyakorlatában, erre való emlékezésében gyökerezik.

A legdöntőbb bizonyíték azonban arra, hogy az élet tényeibe ülteti bele, viszi át az irodalmat, és az irodalomba, a még oly sápadt, még oly másodlagos és közvetett, élményileg üres irodalomba is, mint a fordítás, spontán élményeit vetíti át s éli bennük újjá — néhány jelentős műve.

Ki gondolná, hogy a *Bácsmegyey* nemcsak egy hitvány eredetinek jeles fordítása, nemcsak egy ízlés és stílusprogram viszonylag tudatos szolgálata, hanem — jellegzetesen kazinczyánus — énkifejezés is? Hogy udvarlás is, mellyel köréhez s főleg a Terézekhez s Súsiehez szól? A szakirodalom nem figyelt fel e vonásaira, pedig ezek Kazinczy alkotó módszeréhez, élmény- s irodalomfelfogásához jelentős adalékok nyújtanak.

A szövegen keveset változtathatott, az eredetét követte, még ha itt-ott rövidített-toldott is rajta. Az idegen történet nyilvánvalóan nem Kazinczynak s barátnőinek helyzetét fejezi ki, a fordítás is csak a hangulati átköltés révén éreztetett meg valamit írónk akkori érzelmi világából. A történettel csak távoli allúziót tehetett önmagára s baráti körére. De a magyaritással, a helyek, időpontok és nevek újjáalakításával kitűnő lehetőségeket teremtett találó célzásokra. S ha e célzások, kölcsönös összefüggésük révén, egymást is erősítik, alaptalan-e arra következtetnünk, hogy — amennyire a kötött szöveg engedte — érzelmeinek kassai álarcosbálját Kazinczy a *Bácsmegyey*-be is átjátszotta, önmagát, az idézett vers szerint különben Bácsmegyeyként szenvedőt, Bácsmegyeyben, Súsiet (Czenczit) Mantziban, Terézt Terézben élve át.

E feltételezés vakmerőnek látszik. Mégis: nem tekinthető véletlennek, hogy az eredeti szöveg idegen neveit éppen azokra a magyar nevekre változtatta át, melyeket a 89-es kiadásban olvasunk. Minából Klárit csinált, Charlotteból Terézt, Sophie W.-t Surányi Mantzira változtatta és Adolf helyébe Bácsmegyeyt írt.

Klári Bácsmegyeynek húga, de Kazinczy húga is Klári, aki szintén a kassai körhöz tartozott és 1788 nyarán ment férjhez Kazinczy egyik barátjához (Kraynik Józsefhez), mint a Bácsmegyeyben Marosyhoz, a jóbaráthoz.

Teréznek nevén kívül különösen nemes jelleme és históriájának hangulata vall arra, hogy e névváltoztatásban Kazinczyt Radvánszky Teréz iránti érzelmei vezették, (még akkor is, ha a történetben, a valósággal ellentétesen Teréz epedt reménytelenül Bácsmegyey után).

Abba a Mantziba pedig, akiről Váczy — akaratan kívül Súsie jellemére is találóan — ezt írja: „Mantzi jelleme érthetetlen, aki nem tudni mi okból lesz hűtelen kedveséhez” (221. l.) véleményem szerint Súsie „megfoghatatlan” alakját képzelte bele, s ezt a csak beavatottak számára érthető Mantzi névvel akarta kifejezni.

Már volt szó arról, hogy a versek Czenczije bizonyosan Kácsándy Súsiet jelenti. Egyik levelében így vall erről a névről, általában névadásairól: „Czenczi nomen factum, prouti Lyda, vel Laura. Klopstock a maga kedvesét Csidlinek nevezi. Én ezen szó szerzése alatt a kedves Cz, cz hangra figyelmezttem. Más helyeken Lili vagy Lilla névvel élek” (Arankához, 89. aug. 13). Hol él a Lili, Lilla névvel? Ez a „más helyeken” nem feltétlenül jelenti azt, hogy a „Czenczi helyett” — de igen valószínű. Erre több tény mutat. A *Boldog bolondskodás* című (későbbi kiadásokban *Bor mellett, A kor örömei* stb.) 1788 nyarán szerzett anakreoni bordala aligha íródhatott máshoz, mint Súsiehez, aki iránt ez idő tájt (l. az 1812-i levél tanúságát) érezte a legkínzóbb szerelmet. Két egészen korai, 90 előtti változatában *Lili* ill. *Manci* a vers kérlelt személye. Ez tehát arra mutat, hogy Czenczi helyett használja a Lilit és a Mantzit is — Súsie rejtett megnevezésére. Ugyanezt bizonyítja *A Lillám szája* c. fordítása is *Secundusból* (l. Rádayhoz, 1788. szept. 27.), mely 1788 tavaszán készült, s amelynek, világos célzással, eredetileg a *Czenczim szája* címet adta, megint csak Czenczivel egyenlő Súsieire célozva ezzel (az Orpheusban). A vers legelső változatában előforduló Lilla, Lili tehát Czenczit, vagyis

Süsiet jelenti. Van egy másik, érdekes, indirekt bizonyíték is arra, hogy a Lilin, Lillán Czenczit értette: az, hogy 1810 után minden versét, melyet egykor Süsiehez írt, Lolli, (Süsie lánya, Gyulay Lotti) nevére írta át, mintegy szelíd bosszút is állva az anyán, aki hűtlen lett hozzá. Így a Czenczihez és Lilihez, Lillához írt verseket utólag mind, következetesen Lolli nevére javította át. A *Poétai berekben* (1813) ezek már így szerepelnek, a Czidli, Blidli, Minnyi nevek ugyanakkor változatlanok maradtak — mögöttük nem Süsie személye állt.

Mindezzel talán sikerült nagyjából bebizonyítanom, hogy a levélnek az a kijelentése, hogy Czenczi mellett más helyeken Lili vagy Lilla névvel él, a hozzájuk szóló versek tanúsága szerint a behelyettesíthetőségre is céloz, arra, hogy a Czenczi, Lili, Lilla nevek mögött egy személy keresendő: Süsie.

A Mancsi név pedig csak *egyszer* fordul elő, éspedig a Lili helyébe tett változatként (a *Boldog bolondoskodásban*). Előfordulása időben jó fél esztendővel a Bácsmegyey megjelenése elé esik, s a mondottak szerint minden esetre Süsire céloz vele, de nem tudni, önálló „nomen factum”-e vagy már a Bácsmegyey Mantzi nevének áttétele a versbe. Mindegy: eléggé bizonyos, hogy a Bácsmegyey Mantzijának érzelmes históriájánál közvetlenebb módon is Mantzi nevével jelölte meg versében vágyai tárgyát, az állhatatlan Süsiet.

Végül Bácsmegyey sorsában némileg az önmagáét érezte át. A névről még nem tudom, rejt-e magában valami célzást. Annyi bizonyos, hogy a Rózsa Rendi nevén Fichtenbach Kálmánnak, az akadémiai tervezetében — az árkádiai álnevesség szerint — Bozsvai Aladárnak, folyóiratában Széphalmy Vintzének mondott Kazinczy könnyen hajlott arra, hogy idegen, sugalló név alá rejtse személyét. — Itt a helye idéznem a Döme Károlyhoz írt epistola egy részét is. Eredeti címe: „Mede Pálnak” (ez Döme álneve!) „a Bácsmegyey leveleivel, Kassán 1790, Vízöntő havának 1-én”. Levelében figyelmezteti Dömét a versre, amit a Bácsmegyeynek neki küldött példányába írt be, s ebben azt olvassuk:

.....
Én nem kerülöm a rabláncokat,
Amellyeket rám füze Czenczije,
S mindazt szenyvedtem, amit Bácsmegyeyem
Ínséges örvényjében szenvedett.

stb. (l. 1790. jan. 1.)

De ez végre is tekinthető volna szerelme költői hasonlításának is. — Csakhogy Adolf-Bácsmegyey élményeibe Kazinczy éppen az idegen szöveg átalakításával ill. megtoldásával a sajátjai szerint iktat be új vonásokat. Itt van pl. ismert vallomása arról (Radvánszky Terézhez s Polyxénához, 1799. jún. 16.), hogy örökké szent neki a: „június 12-e, midőn Czidlit először láttam”. (Később sem feledkezik meg a neki szent, nagy napokról, kiszabadulása, házasságkötése, Kis Jánossal való barátság-kötése, egy-egy szerelme dátumait évről évre megüli, emlegeti). Véletlen volna tehát, hogy Bácsmegyey, a fordítás hőse, június 13-án ír először Terézszel való megismerkedéséről, Teréz lelkének nemességéről? — S ha ez véletlen volna is, semmi esetre sem véletlen az, hogy Bácsmegyey május 22-én a bécsi Belvederében Correggio szerelme s Van Dyck és Rembrandt portréi előtt tölti idejét. Heinrich G., aki a Bácsmegyeyt összevetette az eredetivel, azt írja, hogy ez a levél „nagyobb részében Kazinczy todaléka”. A *Pályám emlékezetében* (Abafi kiad. 34—35. l.) olvasni első bécsi útjának (1777) művészi élményeiről, amelyeket akkor még a németalföldi festők váltottak ki elsősorban; itt éppen úgy, mint a *Bácsmegyeyben* Van Dyckot emeli ki, s megemlíti Correggio Jo-ját is (melyről később verset is írt; mellékesen: az is jellemző, hogy az 1814-i kiadásban Bácsmegyeyt — Kazinczy megváltozott, teljesen klasszicista ízlésének megfelelően — nemcsak Correggio Io-ja ragadja magán kívül, hanem a vatikáni Apollo, a Medici Venus, Psyche stb. — míg a németalföldiek teljesen elmaradnak). — Hasonló retusálásokat abból a célból, hogy Bácsmegyey légköre, érzelmei, élményei Kazinczyhoz s kassai köréhez kerüljenek felismerhető közelbe, még bizo-

nyára találunk, ha módunk volna hozzáférni az Adolfs gesammelte Briefe 1778-i lipcei kiadásához. Utoljára még egy kalandosnak tetsző összefüggés lehetőségét vetném fel egy udvarló vers és a *Bácsmegyey* helynevei között. Ismert szép verse Kazinczynak *Keresztes Bálint* álságosan archaizáló dala kedveséhez, *Tornai Margithoz*, mely egy Horváth Ádámmal írt episztolának részeként készült 1789-ben. Ami itt egy pillanatra feltűnik, az a *Torna* helység kiemelése, ahová a vitéz, ottélő szerelméhez visszavágyik — és ahol a románban Teréz és Bácsmegyey szomorú története játszik. Keresztes vitézről van szó, ezért neve Keresztes Bálint. De e név mint személynév is szerepel (*Keresztes*) a Bácsmegyeyben — Keresztesen Kazinczy többször megfordult — a *tornai* Teréztől való búcsúzás tartalmú levélrészlet dátuma előtt áll (104. l.). Kazinczy 1779-ben a tornai uradalom fiskálisánál, Milecz Sámuelnél patvaristáskodott. Tornáról írja már Toldy is, monográfiájában: „A szép vidék oly kedves emlékezetet hagyta benne, hogy utóbb midőn Bácsmegyeyéjé dolgozó, némely scénát ide tevő által” (32. l.). További bizonyításra szorul, nem rejt-e magában a történet magyar lokalizálása konkrétabb célzást is.

De akár mellőzve is ezt az utóbbi, inkább csak kuriózumként említett esetet, meggyőzőek-e előbbi adataink atekintetben, hogy az Adolfs Briefe magyarításába Kazinczy a kassai szalonok érzelmes hőseinek gesztusait, helyenként légkörét, s rájuk tehető célzásait vitte be, hely és személynévek, időpontok, adatok megváltoztatásával ill. átköltésével érezve s éreztetve bele magyarításába azt, ami teljességgel hiányzott Adolf eredeti leveleiből?

Ha kimutathatók, hogy ezeket a *Bácsmegyeyre* vonatkozólag igen különböző értékű érveimet az írónak maga vallotta szándéka és gyakorlata is megerősíti, növelhetnének adataink hitelét. Szerencsére van egy biztos fogódzónk ahhoz, hogy kimondhassuk: Kazinczyt már korábban, a *Bácsmegyey* befejezése előtt is (tehát 1784—88 között is) izgatta a maga helyzetének, érzelmi problémáinak átvitele az idegenből készült fordításba. Először a *Szegevári*-ba, *Siegwart*-fordításába próbálta áttenni a maga életének hőlyceit: így lett a *Siegwart* egyik német hősnőjéből — *Susi*, a másikkól, Fischer Mariannéból pedig — *Teréz*. „S az epizódák hazai történetekből vannak véve” — fűzi hozzá ez előbbi tények kijelentéséhez a *Bácsmegyey Jelentésében*, igazolva azt, hogy betoldásaival, változtatásaival életéhez közelálló, eredeti anyagot kívánt áttenni az idegen történetbe. Hogy ez, mily mértékben sikerült neki, nem tudjuk, *Szegeváriját* megsemmisítette. — Természetesen minden magyarítás-sajátos magyar életanyagot vitt át az idegen eredetibe: de Kazinczy a *Szegevári* és a *Bácsmegyey* együttes tanúsága szerint saját érzelmi életének s környezetének kérdéseit, ill. a rájuk vonatkozó célzásokat vetítette bele magyarításaiba.

Az eddigi bizonyító anyag éppen csak feltárja az élet és irodalom sajátságos, Kazinczy-érezte quiproquo-inak meglétét, részletes elemzésre nem elegendő.

Van azonban két oly irodalmi szövegünk is, mely egyenest kétségeket támaszt afelől, vajon hol húzható meg a határ spontán élmény és irodalom között? Az egyik Kazinczynak egyetlen fennmaradt levele Kácsándy Zsuzsannához (diszkrét tárgyú leveleit, írta vagy kapta legyen, legnagyobb részt megsemmisítette) 1787 szept. 3-áról (l. Kaz. lev. XXII. 17—19. l.), a másik a Jennyvel és Bárczayval fenntartott viszonyainak Goethe Stellájával való jellemzése, „felemelése” az irodalom szférájába, amit ennek ajánlása és a levelekből hivatkozások nyomatékosan bizonyítanak.

Ez utóbbi még bő tárgyalásra szorul később, amikor — felesége és Lotti közt — ő maga lesz Fernandó-vá, vagyis két nő közt osztakozó szeretővé. Ezért most e második esetről rövidebben szólok. Az előbbi azonban részletes elemzést igényel.

A Süsiehez írt levél Kazinczynak Kácsándy Teréztől (?) vett búcsúját írja le. Németül szól, a végén töredékes, az író elragadtatottsága miatt nagyon homályos. Úgy tetszik, hogy Kazinczyban a másik Kácsándy lány elutazása — éppen férjhez ment Rédeyhez — szerelmes kinná gerjeszti az érzelmi elfogódottságot, s ez remegteti meg most szívét, ezt önti ki fájdalommal.

Ugyancsak búcsúvételről szól Bácsmegeyeynek Marosyhoz Keresztesen, július 15-én (1789. kiad. 104—111. l.) írt levele. Itt Bácsmegeyey utazik el, és Teréz nyilvánítja ki szerelmes elfogultságát. A helyzetek tehát csak a személyek felcserélésével fedik egymást, így azonban szinte tökéletesen. A német nyelvű levél mintha csak a *Bácsmegeyeynek* e fejezetét írná át, a Bácsmegeyey e hosszú levelének magva pedig mintha a levélben kifejezett élmény volna. Állítsuk egymás mellé a két szöveget.

Már ma bővebben írhatok néked, s azt beszéllem el, mint vettem búcsút Theréztől. Ő kiment vólt valahová. Elbúcsúztam az öreg gróftól, s a kertbe akartam lemenni, míg Theréz hazajön, s egyszerre hallám, hogy az udvaron az eránt tudakozódik, kié s mit akar az a kotsi?...

Az istenért, Bácsmegeyey! mondá elhalványodott képpel, melyen én szánakozást, a legszívesebb barátságot, s az elszakadás rettegését láttam, — mit csinál? — nem vólt annyi erőm, hogy rá feleljek. Az a gondolat, hogy talám szeret, úgy lobbant fel előttem, mint valami láng a setétben, s megint eltűnt.

De mindég igazabbá... kinzóbbá, győtrőbbé is lett, midőn a palotába mentünk fel; ő a fortepiano mellé ült...

(Most a magyarban az alkony s a zongorajáték leírása, hatásának ecsetelése következik.)

... s mit hágy nékem emlékezetül? Teréz! forró igaz barátságomat!... Egynehány könnyet törölt ki szemiből, s ismét így szólla: ... ne tagadjon meg tőlem egy kérést, melynek bételjesítésétől nékem oly sok függ, — küldje meg nékem a képét. — Elijedtem... de ki állhatott volna ellent annak a tekintetnek, amelylyel azt tőlem kérte? — kikerestem azt a portraitemet, melyet számodra festettem... Így csókolja a jámbor szarándok az elibe tartott ereklyéjét valamely mártírnak, mint Theréz az én Portraitemet...

...Szívem teli vólt, s mégse találhattam semmi expressziót... megszorítottam kezét. Már hallottuk a Gróf kopogását. Az elszakadás rettentése elfoglalt egészen. Nem bírtam magammal, s általöleltem őtet. Eltűzesedett ajaki csókolva szorultak ajakimhoz. — Menj, monda, menj most; ez a szempillantás örökre öszveköti veled...

Akár arról számol be Kazinczy Kácsándy Süsienek, hogy nénjétől, akár arról, hogy Radvánszky Teréztől vett búcsút, bizonyos, hogy az előadott búcsúzás helyzetei az egykorú szentimentális konvenciókat meghaladó módon egyeznek meg a két szövegben (leszámítva a német levélből hiányzó alkonyi s zongorajátékos jelenetet). A mozzanatok egymásra következőzése természetesen nem szöveghű, de értelmileg, a magatartást, a gesztust illetőleg teljesen megegyező. Az első: a tudósítás szándéka. A második: a váratlan rátalálás otthon Terézre, holott erre nem mert számítani. A harmadik: Teréz szemrehányó fellépése, a magyarban szavakkal is, a németben csak mozdulattal. A hatás ugyanaz. A negyedik: noha el kellett volna már menni, a fiatalok együtt maradtak. Az ötödik: a portré kérése (Teréz részéről

... Auch ich will Ihnen etwas erzählen, etwas was mir noch immer vor den Augen schwebt. Als Sie weg waren, ging ich abends zu Ihre Tante. Zum Unglück war der Graf mit unserer Theresa schon zu Haus.

Sie machte etliche Schritte vor meiner mit dem schwarzen Schlepp, und das Traurende sass ihr im Aug, so dass ich keine Mühe hatte, das alles zu fühlen, wass Ihre Seele litt. Ich schlug die Augen nieder, und wagte Sie nicht anzublicken.

Bald darauf nahm der Graf Abschied. Ich ging auch, obwohl die Tante uns zu bleiben nötigte.

(Megfelelője a német szövegben nincs.)

Wir nahmen das Bild ihrer Schwester, welches in ihrem Zimmer war, nach Haus. Da durfte ich endlich der Theresa die Hand küssen. — O Süsie, wüssten Sie es, was ich dabey fühlte? Ich war wie zum Himmel geflogen, und nur das weiss ich, dass mein Gesicht brannte. — *Ich habe ... das letzte Lebewohl ...* sagt (itt töredékes a szöveg!) ... Abend ... darauf: *von der Theresa.*

Was ich darauf antwortete, weiss ich nicht, denn ich wahr nicht mehr bey mir.

Nur das weiss ich, dass mich der Graf weg-rufen musste.

Ich wahr schon auf der Stiege, als die Theresa das Bild noch sehen wollte, und uns nachlief. — Ich gab es Ihr. Sie sah es starr an, wandte das Gesicht weg, und gieng. — Meine Seele bebt wie vor Gott. — Den anderen Tag sah ich sie wegfahren, und betete Segen auf sie herab.

(Ettől fogva a német szöveg csonka, kibogozhatatlan.)

a magyarban, Kazinczy részéről a németben). A hatodik : a kép csókolása s a búcsú a magyarban, a kéz csókolása s a portré elvitele s a búcsú a németben. A hetedik : az elfogódottság, nem találnak értelmek szavakat az elváláskor. A nyolcadik : a gróf elhívja hősünket. A kilencedik : a képre bámuló merevség búcsúpillantása a németben, a csók a magyarban — itt van bizonyos fokú affektív eltérés.

A 7—8 mozzanatában erősen megegyező két jelenetről, melyet Kazinczy különben kb. egyidőben írt meg, aligha lehet kimutatni, melyik előzte volna meg a másikat : az életet tükröző elragadtatott levél-e a románbeli jelenetet, vagy a román szubjektíve „feljavított” érzelmessége-e a levelet ? A kettő egyezése világosan bizonyítja, hogy Kazinczy életművében szinte egybefolyik az élet spontaneitása és az irodalom reflexív jellege, életébe irodalmi minták szigorát érzi bele, mint ahogy korai fordításaiba nyilván gátlás nélkül vetítette át saját életének légkörét is, ezt kifejező hangulati elemeit. Az az egyensúly, melyet így teremtett meg élet és irodalom közt, kétségtelenül labilis, veszélyes volt, — a póz, az üres gesztus közelében járt. Az 1810-es évek körül lassan fel is adja ezt az érzelmi és műfaji guiproquot, élmény és mű, élet és irodalom — nem utolsó sorban a nyelvújítás harcaiban — elhatárolódnak egymástól, ekkor már nem főművekben, hanem kifejezetten a szerelmes számára írt versekben — a mű perifériáján jelennek meg erotikus ambíciói, elszigetelődvén életfeladatának legfőbb kérdéseitől. Gessner, *Szegvári*, *Bácsmegey* idején ezek az erotikus ambíciók táplálták a főműveket is, és ekkor barátnői — az ambíciók célpontjai — elmaradtak mellőle; mihielyt e szerelmes érzelmvilágát nem vegyíti teljesen össze az irodalommal, az imádott nő is megmarad neki — ezt bizonyítja az a még mindig eléggé irodalmi légkörű, megkapó, morbid szerelmes viszony, mely Kazinczy és Lotti között húsz éven át állt fenn (1809—1829) az öregember rabságába ejtve a kezdetben csak kacérkodó széplányt. (Ennek életrajzi, lélektani s irodalomtörténeti jelentőségéről e tanulmány második részében lesz szó).

Már ebben az élete utolsó két évtizedében kibontakozó érzelmes-szerelmes barátság időszakára esik *Stella* lényeges átdolgozása s a küzdelem ez erkölcstelennek tartott dráma megjelentetéséért. A *Stella* első változatában (s Kazinczy ezt ismerte s fordította le) a két nő, Cecilia és Stella, háborgásukat leküzdve osztozik meg Fernando kalandor szívében, aki így mindkét nőt magáénak tarthatja meg. Nem véletlenül vette elő Kazinczy az 1810-es évek legelején ezt a régi magyaritását (mellyel különben mindig elégedetlen volt) : a felesége iránti hűségének sűrű kijelentései mögött az az ugyancsak kifejezett, mély nyugtalansága húzódik meg, melyet Gyulay Lotti iránti szenvedélye kelt szívében, s amely nyugtalansága anná nagyobb, mennél inkább ragaszkodik mindkét nő bírásához : testileg-erkölcseleg Sophiehoz, a szépség s az emlék kultuszává átszellemült, néha igen érzéki erotikával Lottihöz, aki — Süsienek, özv. gr. Gyulay Ferencnének hozzá igen hasonló leánya. E komplikált szerelmi háromszögben saját legbensőbb érzései kivetítőjének, felülmúlhatatlan igazolójának érezhette Goethe drámáját.

Ebbe már akkor is, amikor a 80-as évek végén először fordította le, egy sajátos szerelmi hármasság problémáit érezte bele, az ő, Bárczay Ferenc és Jenny közt szövődő viszony nyugtalanító érzelmeit. Kis Jánosnak 1794 márc. 4-én (másoknak is) megírja, hogy : „Stellám abaújvári szolgabíró Bárczay Ferenc úrnak van dedikálva. Ez a szegény barátom éppen úgy járt, mint Stellában Cecilia. Ceciliát szerette Fernandó, de az állhatatlan Fernandó Ceciliát elhagyá s Stellát kezdé szeretni. Azonban szerette Ceciliát is, Stellát is. Ez vala az én szegény barátom sorsa. Jenny ötet is szerette, de más is.” A *Stella* egy példányát (1794-i kiadás) így ajánlja Bárczay Ferencnek : „A Jenny barátjának és az enyémnek.

Még mindég sirsz, még mindég hullnak
Kebledbe néma könyveid :
Vedd ezt, barátom, s megtárgulak
Egy kis korig gyötrelmeid —”

Vagyis a goethei dráma rájuk illő tanulságával próbálja vigasztalni kesergő barátját. 1824-ben *Uj lánc* című bájos ritornelljében idézi fel ezt a régi esetet, a kétértelműségek, a quiproquóknak laza moráljára is célozva :

Ő mást szeret, mást én is, s lángolással
Mind ő, mind én

.....

Én Anikóért, ég ő Bandijáért.
Küzdünk ; de oh, ki küzdjön Ámor ellen ?
S bukdosgatunk, s ki tudja mint s miért ?

Ez utolsó sorok sejtetik az új lánc, vagyis a Lotti iránti szenvedély melankólikus érzelmi hatását.

Amikor a 10-es években újból, megfrissítve (s akkori szerelme hangulatához alakítva) akarta kiadni a *Stellát*, elébe egy komoly, szép, mentegető verset bocsátott — a „nem gonosz, de gyöngye vétkes”-ről, így is erre célozva : a „Ceciliát szerette Fernando, de az állhatatlan Fernando Stellát kezdé szeretni. Azonban szerette Ceciliát is, Stellát is” mondatába csak a Sophie, Ferenc és Lotti neveket kell behelyettesíteni, hogy e mondat az ő legbensőségesebb érzelmi történetjének pontos definícióját nyújtsa, Goethe szövegének lepleiben.

A búcsúnak Kazinczy levelében és a Bácsmegyeyben olvasható megformálása, valamint a saját szerelmi háromszögnek beleérzése a *Stellá*ba kézzelfoghatóan tárja elénk az élete eseményeit irodalmi mintákba átérző Kazinczy sajátos érzékenységét, életének szüntelenül irodalomává avatását.

BASCH LÓRÁNT

EGY LITERÁRIS PÖR TÖRTÉNETE

* Örömmel adtunk helyet Basch Loránt új adatokban gazdag, értékes tanulmányának. Nem minden megállapításával érthetünk azonban egyet, s ezért erre a problémára a jövőben még visszatérünk.

(A szerk.)

Irodalmunknak a két háború közé eső történetében máig tisztázatlan kérdés: mi indította a fiatal József Attilát, a legnagyobb élő magyar költőként tisztelt Babits Mihály költészetét megtagadó támadására, —

mily magatartást tanúsított azzal szemben a költő, —

mi történt közöttük és ment végbe a fiatal költőben az idősb költőtárhoz írott, egymásnak ellentmondani látszó két vers, az öt kigúnyoló és az előtte meghajoló vers között eltelt négy év alatt,

és miként alakult a valóságban viszonyuk azóta, hogy József Attila először részeseült Babits kezéből Baumgarten-jutalomban, egészen addig, amíg röviddel halála előtt, végre elnyerte a díjat is.

Aki eddigelé József Attila biográfusai, életének kutatói és művének tanulmányozói közül ezekre a kérdésekre feleletet adni próbálkozott, csak a nyilvánosság előtt ismertté vált adatokra támaszkodhatott, legfeljebb kiegészítve tudomását személyes emlékezésekkel, feltevésekkel és a közszájon forgó mende-mondákkal.

Az irodalomtörténet ma is uralkodónak tekinthető felfogását szabatos megfogalmazásban Komlós Aladárnak a *Magyarok* c. folyóiratban (1948. májusi szám) megjelent *József Attila és kritikái* c. tanulmányában olvashatjuk. E tanulmányát Komlós a *Tegnap és ma* címen 1956-ban megjelent kötetében is közreadta. Korábbi megállapításait, újabb dokumentumok ismeretében, megkérdőjelezte ugyan, de Babits magatartása tekintetében, amelyet „még mindig nem látott teljesen tisztázottnak”, fentartani látszik. Álláspontját a következőkben összegezhetem: Babits József Attilára *A Toll*-ban megjelent kritikájáért megharagudott, „öt kizárta a Baumgarten-díjból, távoltartotta a Nyugattól, és jelentős része volt a fiatal költő teljes elszigetelődésében és az irányadó irodalmi körök lebecsülésében” (E kiemelések, valamint az összes idézetekben a kiemelések tőlem valók. B. L.)

Ez a Babitsot elfogultságban és személyi bosszúérzésben elmarasztaló ítélet, tényként ment át az irodalomtörténetbe,¹ és e tudomány szak művelőinek tudatába s a köztudatba is. A kérdés tanulmányozói közül egyesek még tovább mentek, és Babitsnak József Attila ese-

¹A kérdés bibliográfiájából tekintettel voltam a következő művekre: József Jolán: *József Attila élete* 1. kiad.; Németh Andor: *József Attila* c. könyve és *József Attila és kora* c. tanulmánya, a *Csillag* 1948. évfolyamában; Bányai László: *Négy szemközt József Attilával* (1942) és az *Akadémiai Krit. Kiadás III.* kötetében Szabolcsi Miklós magyarázata és az ott felsorolt kéziratok emlékezések; Fövény Lászlóné: *József Attila* c. könyve (1951); Komlós Aladár már idézett tanulmánya; Szalai Sándor részlettanulmányai az *Eötvös Loránd Tud. Egyetem* 1952—53. és 1953—54. *Évkönyveiben*; Czibor János tankönyve „*Magyar könyv a középiskolások számára* (IV. oszt.) 1949; Horváth Márton tanulmánya a „*Lobogónk Petőfi!*” c. könyvében 1949, és a folyóiratokban talált vonatkozásokra. Ehelyütt hívom fel a figyelmet, hogy tárgyunkra költői megnyilatkozásokban is történtek utalások, *Képes Géza* „*József Attilához*” c. versében (*Nagyvilág* 1947. 13. sz.) és másutt.

B A B I T S M I H Á L Y

VERSENYT
AZ
ESZTENDŐKKEL!

ÚJ KÖLTLEMÉNYEK
(1928—1933)

1933

N Y U G A T - K I A D A S

Jóváhagyott
minden kiadvány
Babits Mihály

1937.

Reményi J.

Szabó L.

Kodolányi

Illés E.

Gyergyi

{ Herai IIII
{ József A. III

{ Molnár A. IIII
{ Rapács IIII

{ Balogh J. IIII
{ Bohmicsek II

Ráthóti

tében tanúsított magatartásából elítélő következtetést vontak az egész proletárköltészetnek szóló, azt elutasító állásfoglalására. Legújabbban is még, a József Attila prózai műveinek kritikai kiadásához fűzött tárgyilagos magyarázat szerzője, Szabolcsi Miklós is, bár óvatosabb fogalmazással, lényegében az addig uralkodó felfogást teszi magáévá. Kétségtelennek mondja az *okozati* összefüggést József Attila támadása és Babitsnak és a Nyugat egész körének vele szemben tanúsított *rossz szándékú* magatartása között. A támadásban látja *okát* annak, hogy a Nyugat a későbbi években (nyilván Babits szerkesztése idejében) e költőnek csak kevés versét közölte, (a pamflet óta négyet, de Osvát idejében hat év alatt is csak kilencet). Konklúziója az, hogy Babits a *Toll-cikk miatt* helyezte József Attilát „az író-költői értékrendben alacsonyabbra, valóságos értékénél” és, hogy a Baumgarten-díj kiosztásánál *emiatt* szorította őt érdemtelenül háttérbe. Bár József Attila életének kutatói és a róla szóló emlékezések írói egyetértenek abban, hogy a költő életének, az utolsó évtizedében, fontos tényezője lett a Babits Mihállyal való viszonyának alakulása, — mégse történt ezideig még kísérlet se, a „függöny mögött” történetek felderítésére, és a nyilvánvaló ellenmondásoknak, nemcsak feltevésekkel operáló, de a *tények bizonyosságára* alapítható eloszlására.

A teljes tisztázás szükségességének szempontja vezetett már akkor is, amikor a Baumgarten-alapítvány történetéről készülő munkámnak József Attila díjáról szóló fejezetét a tudományos kutatók felvilágosítására külön kidolgoztam. (I. az akadémiai kritikai kiadás magyarázatában e kéziratomra történt utalásokat és az *Irodalmi Ujság* 1955. 34. számában megjelent „*Néhány szó irodalomtörténet*” c. cikkemet) Az azóta elhangzott hozzászólások arra készítetnek, hogy a dokumentáció kereteit immár túllépve, munkám elkészülte előtt hozzam nyilvánosságra a látható tények *mögé* világító kutatásaim eredményeit.

Nem áltatom magam azzal, hogy e történet mellékszereplőjeként, annak minden rejtekébe betekintést tudtam nyerni. Mintha a protagonisták akarata is az lett volna, hogy ne kerüljön minden részlet a világ színe elé. Egyikük sem nyilatkozott, bizalmasaik előtt sem arról, ami köztük az évek folyamán négy szemközt történt, és elzárkóztak a bennük végbement lelkifolyamat közlése elől. József Attila legjobb emberei nem tudtak a költőnek Babitshoz írott leveleiről. És az nem mutatta e leveleket senkinek, (a *Nyugathoz* verseket küldő első levél kivételével). Amikor a kívülálló számára Babits még a megbékíthetetlen haragos hírében állott — „a jég már meg volt törve”, a fiatal költő részéről a közeledő lépések már megtörténtek és a kit megbántott — a látszat ellenére — nem utasította vissza a „tékozló fiú megtérését”, sőt — kinyújtotta feléje kezét.

De minderről senkinek sejtelve nem volt.

Közel egy emberöltő után, amikor e történet mindkét szereplője rég a nemzet pantheonjában lelte örök pihenőjét, úgy vélem annak minden részlete már *irodalomtörténetnek* számít és minden melléktekintet nélkül, a nyilvánosság elé tartozik. Nemcsak a történetekre fog világosság derülni, de fény is a két nemzedék „pörösen szembenállott” nagy költőinek emberi alakjára.

1

Kövessük nyomon a történetet.

Szálai visszanyúlnak 1923-ra, az első szegedi találkozásig. Az év május 17-én József Attila, nővérenek Makóról ezeket írja: „Holnap koci jön értem Mezőhegyesről, ahol lakásért és kosztért tanítok egy birtokos családnál, — ott leszek szombatig, onnan Szegedre megyek Juhász Gyula jubileumára”. Erre az alkalomra Pestről lejöttek az egykori jóbarátok, még az egyetem éveiből: Babits és Kosztolányi. Velük tartott Babits fiatal felesége és Szabó Lőrinc is. József Attila izgatott várakozással nézett találkozása elé a legnagyobbnak mondott élő magyar költővel, Babitscsal. Ő maga mondta ezt így nekem el évek múltán (1934. decemberé-

ben). Tizennyolc éves volt csak, Babits rajongója. „Olyasmit éreztem iránta — szószerint idézek — mint ami a szerelem”. Remélte, hogy ugyanúgy, mint Juhász Gyulával, Babitscsal is „mindjárt jóban lehet”. De az — ismét az ő szavait idézem — „sehogy sem akart rólam tudomást venni”. Babits nyilvános szereplések előtt mindig lámpalázzal küzdött. Iyenkor nehezen volt megközelíthető. Szabó Lőrinc, amikor megkérdeztem (1953-ban), nem emlékezett, hogy rajta különösebb tartózkodást vett észre a diákköltő irányában. Nevét Babits kellett, hogy ismerje már. Két versét a Nyugat áprilisi második száma nemrég hozta is. Kötetét, a *Szépség koldusát* fémjelezte a jubiláns Juhász Gyula előszava. De Babitsot körülfogták a régi barátok, szegedi tanár korából és a helybeli intellektüel hódolók. Figyelmét ezek leköthették. Nem sok hajlandóságot mutathatott, hogy a körülötte sürgölődő fiatalemberrel, ki szerette volna legújabb verseiről véleményét hallani, különösebben foglalkozzék. (Szabó Lőrinc emlékezett arra, hogy azokat neki is mutogatta). Babitsénak azonban feltűnt — ezt később is emlegette — az ura körül settenkedő bozontos hajú ifjú, aki melléállt, amikor ő az ünneplők társaságát fényképezte. (E fénykép a *Babits-élmékkönyvben* V. 1. a. reprodukálva van). Nevét megjegyezte és hazaérkezte után az ő részére is küldött a csoportképből Juhász Gyula címére.²

József Attila azonban szándékolt elutasítást érzett az elzárkózni látszó költő részéről és megsértődött. Évek múltán, amikor önmagában tisztázta végbement lelkifolyamatát, erre a szegedi találkozásra vezette vissza Babits-ellenes hangulatának csiráját. Annak persze sejtelve sem volt, hogy első találkozásuk mily változást idézett elő a fiatal költő lelkületében

2

Nincs adatunk, hogy a szegedi Juhász-ünnepség után, amíg egyszer együtt nem szerepeltek a Fialat Írók Előadóestjén, 1928. december 14-én, találkoztak volna. A Zeneakadémia kamaratermét megtöltő közönség előtt Babits mondott Bevezetőt (*Nyugat*, 1928. I. sz.) és költőin szárnyaló szavakkal mutatta be „egy csoport újon jött madárként fiatalabb testvéreit, akik kihallják népük szívének primitív dobbanását, az emberi önzés lihegését, s a proletár külvárosok jaját, de a jobb jövőbe futó ember ládbogását is”. A „proletárkültváros” ifjú költője, akire Babits gondolhatott, József Attila volt. Neve a *Nyugat* előzetes híradásában (1928. II. 770. o.) nem volt jelezve a közreműködők között. Babitstól tudtam meg, aki közben közénk ült felesége mellé, az est legfiatalabb szereplőjének nevét. Utolsóinak lépett a dobogóra, esetlenül és ábrándosan, ahogy a kamasz-Rimbaudt képzeltem. Azóta figyeltem reá.

Néhány nap múlva, december 17-én, Babits hétfői fogadó-napján, a fiatal írók összejövetelén ott találjuk József Attilát is. Török Sophie naptári feljegyzései szerint akkor lehetett náluk először. Sokan jöttek el aznap — közeledett a nagy irodalmi esemény: az első Baumgarten-díj. A tizenkét fiatal között volt Illyés Gyula is, ugyancsak előszörre. Tanulmányát Babits utolsó verseskötetéről, *Az istenek halnak, az ember él*ről, néhány hét előtt hozta a *Nyugat* vezető cikként. József Attila hívására jött el, és Babits üzenetére, hogy szeretne vele megismerkedni. Illyés elbeszéléséből tudom, hogy egy utcasarkon találkoztak

² Idézet Babitsné Juhász Gyulához intézett 1923. május 29-i leveléből: „Arra kérném kedves Juhász Gyula, szerezzé meg nekem a csoportképen szereplő aranyifjúság címét, hogy küldhessek nekik is a képekből és jelöljék meg melyik képből kívánnak. Talán felírom a neveket” (a levélben 11 név között József Attilát is olvassuk). E levélre Babits is ráírt néhány üdvözlő sort. Juhász Gyula 1923. június 1-én válaszolt: „A képek körül nagy a tolongás, kivált a csoportképek körül. Ha lenne oly szíves ebből még néhányat címemre küldeni, én azokat szétosztanám a legérdemesebbek között. Így Étsy Emiliának, Eidusnak, Feszt Guidónak (és besúrva a sor fölé) József Attilának juttatnék belőlük.”

és együtt mentek fel a költőhöz, hármában Erdélyi Józseffel. És azt is, hogy József Attila és vendéglátója között, ezen az estén, élénk vita támadt Benedetto Croce *intuicionista* esztétikája körül.³ A fiatal költő művészet szemlélete itt ütközött össze először Babitséval. Török Sophie feljegyzéseiben nincs nyoma, hogy József Attila másszor is megfordult volna Reviczky-utcai irodalmi délutánjaikon.

A Fiatal Írók Elődadestjét egy hónapra követte a Baumgarten-díj első kiosztása. Csalódást hozott az alapítványra kezdettől fogva gyanús szemmel és irigyen tekintető hivatalos és jobboldali irodalmi köröknek (I. Császár Elemér bírálatát az *Irodalomtörténet* 1929. évi 1. számában). De a polgári baloldal radikálisabb írói klikkjeit sem elégitette ki. Az Akadémia üléstermében végbement díjkiosztásnak Babits hatalmi pozícióját manifesztáló ünnepélyes aktusára, mintegy vezényszóra, megindult a „hajsza Babits ellen” — ahogyan Schöpplin elnevezte (Ny. 1930. I. 763. o.) — az ellentétes pártok szélsőségeinek organumaiban és tartott fokról-fokra élesedően másfél éven át, nem titkolt politikai éllel és egyesek gyűlölködésének kiéléseként. Gyengébb jellemet talán megtántorított és a kormánytámogatást élvező irodalom feléje kinyújtott karjaiba kergetett volna. De Babits nem hagyta magát eltéríteni „ennen törvényei”-től. Hadállásából, a *Nyugat* és az Alapítvány fórumairól szilárdan védte a maga humanista és magas irodalmi elveit. Versben és prózában egyaránt. A sokat támadott *Írástudók árulásában*, az *Ezüstkorban* és minden alkalommal, mely arra készítette, hogy szavát felemelje. Meggyőződésének és hitének ugyanoly keménységgel adott kifejezést, amint azt annakidején az „embertelen háború” ellen tette.

A polgári baloldalnak különösen két aktualitás kínálkozott támadási felületül: az „Ignotus- eset” és a „Kisfaludy-tagság”. Hogy megvilágítsam Babits helyzetét, Németh Andor *József Attila és kora* c. emlékezéséből idézek: „Vádolták Babitsot, hogy behódolt a hatalom előtt, megtagadta múltját, opportunistá lett. Az utolsó hónapok eseményei igazolni látszottak a gyanúsításokat. Levétette a lapról Ignotus nevét, csak azzal a feltétellel volt hajlandó Móríc Zsigmonddal társulni”. Vádlóként, művének első és következetes dicsérője, maga a „sértett” Ignotus lépett fel, nagy nyilvánosság előtt, a Zeneakadémia kamaratermében, 1930. január 14-én *A Nyugat útja* címen tartott előadásában. Hiába vállalta a történetekért Fenyő Miksa saját személyében a felelősséget. (Ny. 1930. I. 178.) A köztudatban gyökeret vert a Babitsot elmarasztaló tévhit és az mai napig is tart. (I. Gellért Oszkár cáfolatát a *Levelezésem kortársaimmal* c. könyvében 115. o.) Holott, amikor Babits harmadikként belépett Fenyő és Móríc társaságába új tulajdonosként, a *Nyugat* címlapjának megváltoztatása, neki sem tetsző, de már elintézett dolog volt. Valóban Ignotusnak a sértődöttségre több oka is lett volna Móríc Zsigmonddal szemben az ötvenéves író mint politikust is ünneplő cikke után. (Ny. 1929. II. 67. o.)

Ürügy volt a megtámadásra a Kisfaludy-tagság ügye is. Közismert, hogy a társaság elnöke az 1927. évi „közülést” megnyitó beszédében szembehelyezkedve a reakciós szárnyal (Vargha Gyulával, a másodelnökkel az élen), feladta évtizedes elzárkozását az Ady névvel fémjelzett *Nyugat* írócsoportjával szemben és megtette a kezdeményező lépést a „kettészakadt irodalom” egységének visszaállítására. Ennek próbaköve lett volna a Nyugat-csoport akkori vezérének beválasztása a társaságba. Babitsot ismert tradícióisztelete mellett kizárólag „az irodalom szerepének és egységének” érdeke vezette a tagság elfogadásánál. (Erre utalt is a székfoglaló után a *Pesti Naplónak* — 1930. október 11-én adott interjújában). A Nyugatosok Vörösmarty-akadémiája életképtelen maradt az 1925-ben általa kezdeményezett rekonstrukciós kísérlet után is. Azt remélte, ha Kosztolányival együtt belép a Társa-

³ A kritikai kiadás III. kötetében „*Ihlet és intuición*” címen olvasható esztétikai töredékből kitűnik, hogy a fiatal költő elmélyülten foglalkozott Croce intuición-tanával és annak fogalom meghatározását helyesnek tartotta. E vita emléke kísért az „*Irodalom és szocializmus*” címen tartott művészetbölcseleti előadásában is és a kritikai kiadás egyéb töredékes prózai darabjaiban.

ságba, azzal megnyitja annak kapuját a többi, régi fegyvertársak számára is, akikre támaszkodva sikerülni fog az évtizedes tespedés során epigonná sekélyesedett irodalmi kört magasabb színvonalra emelni, múltjához méltó szellemi faktorrá tenni.⁴ Nem könnyen határozta el magát. Az első alkalommal (1929 januárjában) amikor tudomást szerzett, hogy jelölése mily hullámokat vert fel, visszavonta beleegyezését. Ezt akkor a polgári baloldal hódoló elismeréssel vette tudomásul (l. Zsolt Béla vezércikkét a *Magyar Hirtlap* 1929. febr. 6-i számában). De a társaság elnöke, Berzeviczy, néhány hónap múlva a debreceni Csokonai-körben tartott vándorgyűlésükön (l. Kéky: *A százéves Kisfaludy Társaság* 193. o.) újból felvetette az irodalom egységének kívánalmát. („Örüljünk minden tehetségnek, minden sikernek, legyen csak egy tábor, a jó magyar irodalom tábora.”) És a következő évben nem csak maga ajánlotta tagul Babitsot, de megválasztásához kötötte elnökségének megtartását is. Babits előbb többekkel tanácskozott — tanúja voltam a kiadójával, Miklós Andorral erről folytatott beszélgetésének — amíg hozzájárulását a jelöléshez megadta. Ignotus már a jelölés hírére is átpártolással és a hatalommal való megalkuvással vádolta őt, említett előadásában, hitelt adva valami „reverzális”-ról elterjedt mende-mondának. És az ő „sarkán tüető sakálkák föltálatk az egész *komplikált árulási rémregényt*”. Utóbb csatlakozott hozzájuk a *Századunk*-ban (1930. ápr.) a *Levél egy Baumgarten-díjhoz* c. cikk Gombossy Sándor álnévvél takart írója „sanda mérsáros”-ként nem is a címzetre (a fiatal Németh László volt az), hanem az alapítvány kurátorára sújtva, többek közt azzal a váddal, hogy haladó múltjával szakított és belépett a „magyar történelmi osztályok véd és dac-szövetkezetébe”.

Babits csak a régi barátot, Ignotust méltatta válaszra a „*Nyugat és az akadémizmus*” című cikkével (Ny. 1930. I. 171. o. az imént idézettek e cikkből valók). Azokhoz a „kis sakálkához”, akik „köréje sereglettek”, „a jobboldali senkikhez”, s „akik nem kaptak Baumgarten díjat” (célzás Szabó Dezsőre) és a „minden tehetség irgyeiehez” nem volt szava több.

Ebben a Babits-ellenes hangulattól fűtött atmoszférában született meg József Attila pamfletje és látott napvilágot a *Toll* szépirodalmi és kritikai folyóirat 1930. január 10-i számában, *Az istenek halnak az ember él* címen, mintegy preludiumként Ignotus előadásához. Ez az eddig nehezen hozzáférhető írás József Attila összes művei akadémiai kritikai kiadásának III. (prózai) kötetében immár közkézen forog, ami felment az alól, hogy tartalmával és értékelésével foglalkoznom kelljen.

Elegendőnek vélem, ha idézem Németh Andornak *József Attila és kora* címen két évtized után írott emlékezéseiben található megállapításokat: „Tiszteletlen hangú förmedvény”, melynek „minden fecskendett mérge leplezetlen undor és gyűlölködés”, „nem az értelem sugallotta, hanem a végsőkig felingerelt tajtékozó, mindenáron marni és harapni akaró megveszekedett indulat”, „háborgó és fenekedő indulat, a megvetés és becsmérlés haragja”, mely az emlékezés íróját a hitvitázok gyalázkódásaira emlékeztette, és melyet „egyedülálló”-nak mond a magyar irodalmi bírálat történetében. Ugyanannak a szavait idéztem, aki 1944-ben írott könyvében mint „éretlen diákcsiny”-ről beszélt a pamfletről, mintha Babits azt annak látszott felfogni, „és azért mégsem bocsátotta meg soha”. Ezek az idézetek az akadémiai kritikai kiadás magyarzatában is olvashatók. Nékem felnagyítottnak látszanak. Húsz év távlatában a pamflet olvastán, hogy Füst Milán észleletét József Attila verseiről — a *Medvetánc*ról írott bírálatából — erre az esetre is vonatkoztatva idézzem: „az a gyanúja támad az embernek, mintha írója jobban szeretne perlekedni, mint amennyire haragszik”, és hogy „szereti a saját maga merészségét”.

Történetünkre azonban nem tartozik József Attila magatartásának megítélése. Egyedül annak tisztázása, mi indíthatta őt a pamflet megírására.

⁴ Emlékszem Babits szavaira: „Első dolgom lesz, hogy reparáltassam a Móricz Zsigmondon esett sérelmét”. (1919-ben beválasztották, de a rákövetkező évben a „nemzethűség” megsértése okán kizárták). Móricz nem volt hajlandó újabb választásnak magát alávetni.

A prózai művek kritikai kiadásának magyarázója teljes irodalmi körültekintéssel és filológus szakszerűséggel foglalkozik ezzel a kérdéssel. De kielégítő magyarázatot, úgy vélem, ő se tudott találni. Mert nem fogadható el a pamflet indokál: sem az hogy a fiatal költő ezzel kívánta együttérzését Ignotus és a mögötte álló polgári baloldal iránt dokumentálni, sem az, hogy a „*Nincsen apám se anyám*” kötetéről a *Nyugat*-ban megjelent kritika bősztette őt fel annyira, sem az, hogy a riválisnak tekintett költőtárs és barát, Illyés Gyulának ugyanerről a kötetéről egy év előtt megjelent elragadtatott bírálatára szánta feleletül. Ezek a körülmények közrejátszhattak a megírásnál, a „vitriolos merénylet” szándékát megérlelhetették. De annak nem lehettek *eredendő* okai. Még leginkább az igazságtalannak érzett *Nyugat*-kritika válthatta ki haragját, de akkor sem a *Nyugat* szerkesztője, hanem elsősorban az írója ellen, akinek véleményét költészetéről a *Napkelet* pályázatára benyújtott versciklusának bíráló jelentéséből (*Napkelet* 1929. 1-i szám) egyébként ismerhette már.⁵ Németh Andor amikor e bírálatnak döntő jelentőséget tulajdonít „*A Toll*”-cikk megírásánál (ugyan e véleményen van Komlós Aladár is id. mű 261. o.) nyilván hatása alatt maradt annak a jelenetnek, melyet emlékezéseiben hosszú évek után is, oly élénk színekkel festett le. De József Attila (a Komlós Aladár által idézett tanulmányában közöltek szerint) nem lehetett elkényeztetve a verseskönyveire kapott bírálatoktól. És ha lekicsinylőnek érezhette is a *Nyugat* kritikusaét, rosszindulattól sugallottnak semmi esetre sem.⁶ Az íróról a szerkesztőre hártott ódium csak tünete volt a Babits ellen hevülő gyűlöletnek, fellobbanthatta azt.

Barátok emlékezéséből tudjuk, hogy Babits megtámadásának gondolata már hónapokkal a *Nyugat*-bírálat megjelenése előtt foglalkoztatta a fiatal költőt. Fábíán Dániel az Irodalomtörténeti intézetben őrzött kéziratok emlékezésében leírja, hogy az 1929-es év Hódmezővásárhelyen töltött nyarán mennyire „izgatta” József Attila fantáziáját Babits Mihály. Majdnem minden verskötetét, prózai írását folyton tanulmányozta és hosszú órákig tartó előadásokban igyekezett bizonyítani Babitsról kialakult leértékelő véleményének helytálló voltát.

De az eddig felhozottak mellett közrejátszhatott a pamflet megírásában még más is. Az 1929. év nyarának levegője mitha „pamfletbacillusok”-tól meg lett volna fertőzve. Július 14-én jelent meg *A Toll*-ban Kosztolányi cikke az *Ady*-revízióról *Az írástudatlanok árulása* címen. Ehhez és az azt követő vitához a szerkesztőség felkérésére hozzászólt József Attila is (az augusztus 18-i számban) *Ady-vízió* címen. Ebben kitért Babitsnak a „*Magyarország*”-ban közreadott nyilatkozatára és egy korábbi *Ady*-tanulmányára is. Gúnyos éllel, de még nem tiszteletlenül. Ezt követte szeptemberben Szabó Dezső röpirata a *Haláljairól*-ról, két évvel a regény megjelenése után. Régi gyűlölettől fűtött ártani-akarásának ez volt utolsó kilobbanása.⁷ (Babits e nagy művét Németh Andor vette védelmébe, akkor még *A Toll*-ban.) Ez a támadás ösztökélhette a fiatal költőt, fokozhatta merészségét, hogy azon még túl is tegyen.

⁵Ez a bírálati jelentés így hangzott: „József Attila ciklusának (Medáliák? B. L.) csinált egyszerűsége mögött túlos fölényesség áll. Versei nem kényszerűlten ilyenek, inkább ilyet is tud írni, ha akar. Műszögletelességei nem őszintén naivak. *Tehetséges* költőnek nem elég meggyőző írásai. Hartmann János, Németh László, Rédey Tivadar.”

⁶Ennek bizonyossága az, amit és ahogyan Németh László néhány év múlva, a „*Külvárosi éj*” után a „*Magyar líra 1932-ig*” c. tanulmányában (*Tanú* 1932—33. 185. o.) annak költőjéről írt. „Akkor gondoltam (amikor a *Nyugat*-bírálatot írta) íme egy sokoldalú, gyökértelen fiatal ember, aki nem tudja, mire tegye fel az életét, minden téren eljuthat a közepesig. S ma, mint a proletariátus nagy költőjét látom viszont. Van egy szép verse (Mondd mit érlel), amely megérdemelné, hogy a magyar szegények újsága — ha volna ilyen — vezető helyen hozza.”

⁷A Babits-archivum őrzi a költő kézírásos dokumentumát, 1920 elejéről, Szabó Dezső szóbeli üzenetéről: „Ha két-három nap alatt nem csatlakozik hozzájuk a nemzeti írók szövetségéhez, teljes erejével ellene fordul, egyébként amnesztiáról biztosítja”. Babits keményen visszautasította. Erre következtek a hírlapi támadások, majd a toloncházi-ügy, amelyek sugalmazójának Szabó Dezsőt tartották.

Akik ebben az időben József Attilával közelebbi érintkezésben állottak, tanúsítják, hogy az a huszas évek vége felé valóban kiábrándult Babits költészetéből, és utolsó kötetében, ellentétben Illyéssel, hanyatlás, elernyedés jeleit fedezte fel. Nem vette észre azonban, hogy maga is ugyanabba a hibába esett, melyet néhány hónap előtt az *Ady-vizióban* Kosztolányinak szemére vetett: „Miért nem gázolt végig Ady valamennyi versén így?” (már mint a *sok* nagy Ady-versen.) Nem kételkedünk abban, hogy a fiatal költő valóban hitte is azt, amit Babits kifogásolt verseiről leírt, hogy az az ő esztétikai ítéletének volt a kifejezője. De hogy a „Kritika” gyökerei — melyet *A Toll* szerkesztője a cikket bevezető sorokban „merészen tárgyilagos”-nak és Gyulai Páléhoz hasonlíthatónak mondott, mégsem az esztétikum területén keresendők — amit utóbb József Attila maga is elismert egy Babits-hoz írott, alább ismertetendő levelében, — annak bizonyossága, hogy amikor belátta tévedéseit, akkor se vonta vissza a bírálatában foglaltakat, ahogyan ezt egy, bár nem sokkal idősebb, de a költészet mesteriségében tekintélyként tisztelt költőtársának meg-is ígérte. Történetünknek ezt az epizódját, mely a támadás okainak vizsgálatánál nem hagyható figyelmen kívül, 1953-ban Szabó Lőrinc a következőképp mondta el nekem.

A cikk megjelenése után találkozott József Attilával és szemére vetette, hogy nincs igaza. Megegyeztek egy fogadással összekötött vitában, melynek az volt a feltétele: ha sikerül neki fiatal költőtársát tévedéseiről „minden pontban” meggyőzni, az megváltozott véleményét Babits tudomására fogja hozni. A Centrál-kávéházban órák hosszán át tartó vita után József Attila „minden pontban” elismerte az öregebb barát igazát. „Ha látnám a cikket — mondta nekem ekkor Babits hű tanítványa — pontonként meg tudnám jelölni, miként cáfoltam meg Attila állításait”. Amikor utóbb másodízben is szóba hoztam előtte a dolgot, elismertette velem az általa elmondottakat, majd kíváncsi tekintettel fordult felém: „Vajjon írt-e valóban József Attila Babitsnak?” „Igen, három év után” (az 1933. március 2-i alább közlendő levelére gondoltam).⁸

De ha nem a Babits költészetét lebecsülő esztétikai meggyőződése volt a pamflet megírásának eredendő oka, mégis mi lehetett az? Ugy vélem nem tévedek, ha kettős összetevő okra vezetem azt vissza. Egy sajátosan személyes érzelmi indokra, melynek megvilágítására történetünk későbbi folyamán nyílik majd alkalmam, és egy az akkori irodalmi helyzetből eredt hatóokra. *A Toll*-cikk szerkesztői-bevezetőjében József Attila tollára árulkodó szavak, a „mondvacsinnált tekintély előtt való szolgálai lealjasodás”, mely ellen a pamflet harcot hirdet, utóbbira utalnak.

Babits, mint már érintettük, ebben az időben érkezett el „irodalmi vezérségé-nek” tetőpontjához. Nem ő kereste e szerepet, nem tűzte életcélul maga elé — ha olykor gondolhatott is rá és nem is érte egészen készületlenül. Sorozatos véletlenek összejátszása hozta azt magával, hogy a döntő szó irodalmi kérdésekben, abban, hogy ki számíttassék igazán írónak, a forradalmak után neki jutott osztályrészül. Ady korai halála, — majd az, hogy I. Ignó külföldre költözésével az egyetlen irodalmi fórum szellemi vezető, Osvát halálával szerkesztő nélkül maradt, és végül a Baumgarten-alapítvány, amely anyagi erőt nyújtott az ő irodalmi céljainak szolgálatára: az *általa* igazinak tartott irodalom és *általa* tehetségesnek felismert fiatalok támogatására.

Babits katexochén tanító, nevelő alkat volt. A hivatástudat, amely őt ifjan a tanári pályához vonzotta — amikor annak kapuja a néhány hónapos egyetemi tanárság követ-

⁸ Ennek az epizódnak egy másik variánsáról is tudok, melyet Fábíán Dániel jegyzett fel, nem sokkal Szabó Lőrinc halála előtt, betegágyánál tett látogatása után. E szerint a cikk megjelenése előtt, Szabó Lőrinc lakásán folyt volna le a vita, melynek az volt a feltétele: ha József Attila százszázalékosan belátja tévedéseit, a cikket nem jelenteti meg. A nagybeteg költő ehhez azt a megjegyzést fűzte: „üglátszik másnak — és megnevezte akit a fáma rebesgetett — nagyobb hatása volt reá”. Nekem valószerűbbnek tetszik a korábban elmondott variáns.

kezményeként — végképp bezárult előtte, a huszas évek kezdetétől kielégülést keresett és talált is a fiatal költőnemzedék *tanítómesterének* szerepében. Egy régi vallomását idézhetem, — amely Rákosi Jenő (az ő tanításra alkalmas voltát kikezdő) támadásakor, a *Nyugat*-ban (1915. II. 1246. o.) a *Fiamhoz* c. vers bevezető soraiként jelent meg: „Meg nem állhatom hogy ki ne mondjam a világ színe előtt azt az érzelmemet, mely minden tanítványomon keresztül a *jövendő nemzedékhez* köti lelkem”, Ennek a nemzedéknek tehetségeit megtalálni, azokat maga köré gyűjtve szellemének hatókörébe vonni, fejlődésüknek irányt mutatva fölöttük örködni: ezt tekintette a huszas évek óta alkotó életművének kiteljesítésén túl, pályája legfontosabb feladatának.⁹

Ezt az attitűdjét elismerte Németh László is — kinek ragyogó tehetségét Babits a *Napkelet*-ben meglátva, szoros munkatársaként őt magához láncolni mindent elkövetett — amikor *Visszatekintésében* (*Tanu* 1932—33 262. o.) megállapítja, „hogy az idősebbek közül őt érdekelték legjobban a fiatalok. Nem volt a kornak fiatal írója, aki felé, ha egyszer beérkezett ki ne nyújtotta volna kezét.” „Mégsem tudott Babits és a kor fiataljai között — egy-egy kiválasztott fiatal barát kivételével — az a meghitt bizalmasság, tanítványi hűség, és a mesterhez tartozás érzése kialakulni, melynek példáit Plátóntól—George-ig az irodalom történetéből ismerjük.,, Nem egy a legőszintébb hívek között, — írja Németh László (id. mű) nyilván Szabó Lőrincre és Sárközi Györgyre gondolva — lassan eltávolodott tőle, éppen amikor a pápai tekintély ráakódott.” A fiatalok nem értették Babits érdeklődésének önzetlen céljait, kételkedtek tiszta szándékában. (Ezt utolsó írásában az *Irók két háború közt* előszavában Babits is megállapítja rezignáltan. L. bővebben a „*Dunántúl*” 1956. 19/20. számában *Egy Gelléri naplórészlet magyarázata* c. cikkemet.) Berzenkedtek a „szinte példátlan hatalom” ellen, mely nemcsak jutalmat osztogathatott, de büntetett is azzal, hogy nem jutalmazott. (Németh László id. h.) (Mégis igyekeztek inkább az előbbiek csoportjához tartozni.) Úgy vélték, Babits útjában áll szabad érvényesülésüknek, akadálya az „öregék”-től független organumuk köré tömörülésüknek és hogy eljött a nemzedékváltás ideje, miret egykor a *Nyugat* indulásakor. A huszas évek generációjában a „nemzedékeszme” és az elkülönülés vágya jónéhány éve élt már és keresett kiutat is szecessziós kísérletekben (így 1927-ben Szabó Lőrinc „*Pandora*”-jában), amikor Németh László Babits ellen irányuló élel felvetette és megfogalmazta nemzedékük problémáját és elhatározta, hogy a nemzedékváltást a maga útján és a maga eszközeivel megvalósítja. (I. *Ember és szerep* 145. o.)

Babits jóval történetünk ideje előtt világosan látta a közte és a fiatalok között tángongó űrt, és szinte tragikusnak ható eldérzéssel, nyíltan a szemükbe mondta, hogy tudja mire lehet részükről elkészülve. Már 1924-ben írja a *Fiatalok* c. *Könyvről-könyvre* cikkében (Ny. 1924. I. 162. o.): „Az irodalomban bevett szokás az apagyilkosság. Akárcsak egynémely vad törzseknél. *Lélektan indokolja, erkölcs szentesíti igen sok esetben.* Az író hasonlít talán az ókori Némi papjához, aki állását csak akkor kaphatta meg, ha elődjét sikerült megölni”. Akihez Babits — válaszként levelére — e sorokat írta, Sárközi György, tanítványnak számított. És mégis az ars poeticának vele egy hitét vallóhoz is ilyennek látta az öregedő költő a maga helyzetét. Majd így folytatta: „A fiatalok előtt gyakran úgy érezzük, hogy

⁹ Erre az időre eső nyilatkozataiban Babits ismételtén kitért a fiatalokra váró feladatok megvilágítására és nemzedékének az új nemzedékhez való viszonyára. Különös figyelmet érdemel az *Uj Antológia* előszava, amelyet *Uj nemzedék* címen felvett az *Irók két háború közt* kötetbe is. Cáfolata is ez az írása annak a Baloldal és Nyugatosság címen írott cikkére épített vádnak (I. Szalai S. id. dolg. „e hirhedt”-nek nevezett cikkéről) mintha a „proletárköltészettel” és a „népies” „iránnyal”, melyet a második nemzedék egyes csoportjai képviseltek *elutasítólag* szembehelyezkedett volna; felismerte jelentőségüket, csak másképp értékelte azt. (I. még az *Uj Antológiával* egyidőben keletkezett *Tavaszi szél* c. versét a *Nyugat* 1932. márciusi számában, melynek összefüggésére a szóbanforgó kérdéssel Bóka László mutatott rá legutóbb a két világháború közti líráról tartott akadémiai előadásában.)

lebunkózni való öregekként állunk az útjukban. Sokszor, többé-kevésbé burkolt formában, értésünkre is adták, hogy *hajlandók* bennünket lebunkózni”.

A „fiatal”, aki nemcsak hajlandó volt erre, de azt meg is kísérelte — József Attila volt. (L. Németh Andor szavait id. h. „megsemmisíteni, tönkretenni akarta Babitsot”). Függetlenül nemzedéktársaitól és nem azok sugallatára, de ugyanugy az idős nemzedék jogán hatalmat gyakorló vezér elleni lázadás eszméjétől és vágyától hajtva, mint a maga nemzedékéből mások sokan. Őt aztán „elvi ellentétek” is elválasztották Babitstól (a régi cikk utal is ily ellentétek lehetőségére). Nemcsak világnézetben (spiritualistától a materialistát), irodalomszemléletben (az arisztokratikus irodalmat vallótól a plebejust vallót), de ellentét a költészet értelmének és emberi jelentőségének megítélésében, gondolkodásuk módszerében (Babitsé empirikus, önmagából építő, a másik spekulatív, piemisszákból kiinduló), költői és emberi alkatban, gyökereikben és sok minden egyébben, s nem utolsósorban izlésben. (Babits irodalmi rokonszenveinek csírája izlés-affinitásban keresendő, József Attiláé világnézetiben).

Igy nézve József Attila fellépését a fenforgott irodalmi helyzet szemszögéből és azzal összefüggésben, az nem tekinthető *csupán* személyes ügyének. A korszak irodalmi életének tüneti jelenségeként jelentkezik, a legpregnánsabb alakjában. Jobban közelítjük is meg így az igazságot, mintha egyszerűen az ideológiai szemlélet kétségtelen különbözőségére vezetjük azt vissza, — egyes magyarázói módszerét követve. Így találunk feleletet arra, hogy a támadás, az ellentétes világ- és művészet-szemlélet követői közül, miért irányult épp Babits Mihály ellen.

József Attila támadása a kor nemzedékkérdés-komplexumának a hajtása volt. Vadhajtásnak nevezhetnők a maga szilajságában és egyedülállásában. De titáni lázadásnak is az irodalmi olimposz trónjának „bitorlója” ellen. Lázadásnak nevezte azt — később egy versében — József Attila maga is — az „apai ház”: a Babits költészete ellen, a litól talán *techné*-ben legtöbbit tanult a Nyugat-nemzedék nagyjai közül. (Talán ezért is lázadt ellene?)

Babits számára, azok után amit régi cikkéből idéztem, a pamflet ténye nem okozhatott meglepetést. Legfeljebb hangja. Nem kétséges, hogy olvasta. Erre mutat Török Sophie egy feljegyzése. Barátok látták is asztalán. Közönyösnek látszó magatartása, amellyel némaságba burkolódzott, nem lephet meg azután, amit évek előtt megjósolt önmagának. De ha nem vette is komolyan, ha íróját akkor nem is becsülte még és azzal talán különösebben nem is rokonszenvezett — ha edzve lehetett már mindenfelől jövő és mindenfajta támadással szemben, ez a támadás, mint a *fiatal* költőnemzedékből mesteri tekintélyének aláásására törő, lelke mélyén sebet kellett, hogy ejtsen. Ezt tudva, kerültem én is, hogy valaha előtte szóbahozzam.

Tudjuk, hogy a *Nyugat* A *Toll*-cikk megjelenése után a Figyelő rovatban a Folyóiratok beszámolójában (1930. I. 322. o.) nevének említése nélkül csak annak megjegyzésére szorítkozott, hogy A *Toll* kritikusa újítást hozott be „amennyiben a verskötet egyes strófáit át is dolgozta”. A *Nyugat* az eredeti szövegeket és az átirásokat egymás mellé állítva az olvasóra bízta, miként vélekedjék az efajta kritikáról.

Komlós Aladár kéziratos emlékezésében említi, hogy úgy ő, mint Németh Andor igyekeztek eltéríteni József Attilát a cikk közzétételétől. Többek leírásából tudjuk, hogy a fiatal költő a közzététel *előtt* a Japán kávéházban az u. n. „Toll-asztal”-nál csoportosult barátainak fel is olvasta azt, (de nem valószínű Bányai közlése, hogy ott neki akkor már nyomtatott szöveget mutatott.) Mondják, voltak akik ez alkalommal fogadást ajánlottak: ilyet azért mégsem merne közzétenni. De ezzel csak olajat öntöttek a tűzre. Az indulattól hajtott ember saját szavai akusztikáját nem hallja. Ez áll az íróra is. Épp ezért évtizedek távlatából a felelősséget a cikkért elsősorban nem is annak írójára, mint inkább azokra kell háritanom, akik *megjelenését* lehetővé tették, azokra, akik világosan láthatták, ha az okfejtéséből nem, de a cikk stílusából és a gyerekes csúfolódó befejezésből, hogy mi sugallotta

ezt az írást. Akik siettek a „tárgyi kritikát” kampányukban felhasználni, és a fegyvert minél szélesebb körre hatóan „elsűtni”. Ezért terjesztették külön lenyomatban is. József Attila hitte, elhitette magával, hogy igazat írt. A „hogyan”-t a *furor* diktálta, aminek ellenállni, tudjuk mily nehéz. A *Toll* gazdái azonban (ezt a számot ugyan a szintelen Kaczér Vilmos jegyezte már felelős szerkesztőként) nem lehettek jóhiszeműek. Babiş már korábban szemükre hányta a *Nyugatban* (1929. II. 303. o.) „Személyi ügy” címet viselő kemény cikkében, az Ady vitára reflektálva (1. a cikk előzményeit Gellért: „*Kortársaim*”-ban, 273. o.), hogy A *Toll* urai szemében „a legnagyobb bűn jóhiszeműnek lenni és másokban jóhiszeműséget feltételezni.” Majd ekként folytatta, — a Kosztolányi kritikája által a nagy halott költőre rászabadított „hiénák”-hoz fordulva: „A hiénák már bennünk is halottat is szagolnak. Mindannyiunkban akik az Érték és Szellem erejét képviseljük még *hitünkkel* ekközt a nép között s egyre-egyre sarkunkba harapnak írgy fogáikkal!” (Dente invidio mordeor — mondta egykor a latin költő is támadóiról.) E szavakat személyes célzásnak fogták fel Zsolt Bélára, aki válaszolt is „*Csendes váltasz Babits Mihálynak*” címen. De az igazi választ A *Toll* csak hónapok múlva adta meg, amikor József Attila pamfletjének hasábjain helyet adott, — szenciációhoz illőt. Kétségtelen bizonyítékául önmaga ellen, — a „rosszhiszeműség”-nek. Akik „A *Toll*” mögött állottak, nem törődtek a következménnyel, amellyel az a fiatal költőre járhatott.

József Attila — Török Sophie közléséből tudom — elmondta Babitsnak a *Toll*-cikk történetét. Meg is nevezte azt, a „*Levél egy Baumgarten-díjashoz*”-íróját, al itől először kapta kezébe lesújtó, gúnyos véleménnyel a megtámadott verskötetet, és aki a későbbi fejleményeknek „rossz szellem”-ként sugalmazója lett. Török Sophie ugyanekkor azt is elmondta nekem, hogy Babits Mihály „voltakép nem is haragudott József Attilára — ő igazán haragudni nem tudott.” Ugyanezt mondta maga Babits is Szántó Juditnak, amikor Baumgarten-segély ügyben, 1933. februárjában nála járt: „Én nem haragszom őrá.” Ezt igazolja a történetünk.

4

Néhány hónappal A *Toll*-kritika után egy gúnyvers jelent meg a *Kortárs* című rövidéletű folyóirat 1930. április 27-i számában *Egy költőre* címen. Jóval enyhébb, rövidített változata annak, mely a *Döntsd a tőkét ne sígánkozz* kötetben, 1931. márciusában, napvilágot látott. Ez a vers Bálint György 1940-es kiadása óta a kötetben megjelent alakjában olvasható az összversek között. Szerkezetéből kétségtelen, hogy ez a vers eredeti alakja. A *Kortársban* közzétett szöveg — költőjénél nem szokatlan jelenség — „kozmetizált”. Az irodalomtörténet egyértelmű megállapítása szerint (csak József Jolán és Németh Andor nem tesznek említést e versről emlékezéseikben) nem kétséges, hogy az kiről, kihez szól. Bár a Nyugat-generáció más akkor élő költőnagyságára, az egy Juhász Gyulát kivéve, legalább annyira vonatkozatható, mint a *Május huszonhárom Rákospalotán* és a *Cigány a siralomházban* költőjére.

E vers a költő indulatának csillapodását mutatja. Mérgét a kritikában kiadta. De a hangváltás aligha eredt annak belátásából, hogy a bírálat „túlélés” volt. (Krit. kiadás III. köt. magyarázata a végén). Élességben a vers nem sokkal maradt a pamflet mögött. Gúnyban talán túl is tesz rajta. Szabadosságban helyenként az antik epigramm-költők merészségével lépi túl az ízlés határait. A fiatal költőt nem tartotta vissza további támadástól, hogy az irodalom világában nem volt meg pamfletjének az általa várt visszhangja (a kritikai kiadás kommentárjában felsorolt egy-két baráti tetszésnyilvánításon kívül), és hogy visszatetszést keltett vele rokonszenvező körökben is. (I. Márai Sándor cikkét az *Ujság* 1930. jan. 16-i számában *Cégváltozás* címen, „a fiatalág táborából Babitsot ért ép oly túlzott és igaztalan, mint erőszakolt és nevetlen támadás”-ról szólva). A fiatal költőnek újabb támadásra alkal-

mat és tápot adott Babits már ismert válasza Igotushoz. Erre alludálnak a gúnyvers egyes kitételei; így „a sakált kiált”; a „vénebb békákkal békül” utalva Babits által „minden tiszteletre méltó”-nak nevezett Kisfaludy-társasági elnökre; az „olcsón adódott el” pedig célzás a megtörtént választásra.

Míg a kritika csak esztétikai sikon mozgott (Németh Andor id. mű 204. o.: „József Attila nem politikai magatartása miatt vonta felelőségre Babitsot, hanem azért, mert rossz verseket ír”), a gúnyvers politikain. De *elvi* kiállásnak a l'art pour l'art mívesével szemben, ahogy eddigi magyarázói egyértelműen állítják mégsem mondható, még ha ezúttal támadja is Babitsot, mint a nép sorsával és a jövővel nem törődő költőt. (Erről *A Toll*-cikkben még esett szó). Elvi kiálláshoz József Attila illőbb keretet és méltóbb formát talált volna. Talált is később, az *Ars poetica* sokszor idézett soraiban. Miért is választotta volna *elvi* támadás célpontjával épp azt a Babitsot, akinek szájából nem is oly régen hallotta, hogy a *fiatalok* feladata hangot adni a nép vágyainak, a proletárok nyomorúságának, a jobb jövő reményeinek ugyanúgy, ahogy ők az öregek is teljesítették a „véres háború” idején a maguk kötelességét. Miért nem inkább azt támadta, akinek az „elefántcsonttorony még mindig emberibb és tisztább helynek látszott, mint egy pártiroda?” Épp ezért az eddigi magyarázatokkal ellentétben nem tudok ennek a versnek merőben ideológiai célkitűzést tulajdonítani; abban ugyanannak az indulatnak, melyben a pamflet fogant, formai változatát látom. A politikum itt csak támadási felület és fegyver volt, nem cél és indok.¹⁰

Hogy látta-e Babits a gúnyverset, arra nincs adatunk. Feltehető, nem kerülte el figyelmét, amikor az *Uj Antológia* szerkesztésénél József Attila összes kötetét megtekintette. Ha látta is, legfeljebb mint modern „iambos” érdekelhette a „poeta doctus”-t.

Ebből az időszakból József Attila babitsellenes érzületének még egyéb nyomait is találjuk. Így abban az ismertetésben, melyet a Hankiss-Juhász-féle *Magyar irodalomtörténeti panoráma* francia kiadásáról a *Kortárs* 1930. augusztus 25-i számába írt. Ezúttal a *Írástudók árulási*-nak íróját, mint gondolkodót intézi el egy csúfondáros megjegyzéssel. A már említett 1931. elején tartott művészet-bölcséleti előadásában pedig (*Irodalom és szocializmus*, Kritikai kiadás, III. 85. o.) a híres esszéből kiragadva egy félreértett mondatot, fölényesen megleckézteti Babitsot az „intuáció” fogalmáról. Indulatának parazsa még nem aludt ki.

5

A támadások évét követő két évről nincs mit feljegyeznünk. József Attila elhallgatott. Babits nem beszélt róla. Baráti emlékezések is hallgatnak erről az időszakról. Csak Bányai László emlékezésében találunk adatokat. (*Négy szemközt József Attilával*, 86. o.) „József Attila szánta-bánta amit elkövetett” „hogy erősen melléfogott”. Elmondja még azt is az emlékezés írója, hogy „1932. karácsonyán Babits Mihálynak hosszú levélben ismeretlenül ezt meg is írta”. Ily levél azonban nem található a hiánytalanul megmaradt archívumban. Babits minden levelet, minden írást amely életéhez adalékul szolgálhatott gondosan megőrzött. (Házassága óta felesége — túlzásig menőn). Nem tehető fel, ha kezébe

¹⁰ Elvi jelentőségűnek tartják e verset Horváth Márton *József Attila költészete* c. cikkében (id. h. 32. o.) Fővényné, Czibor, a Kritikai kiadás. Valamennyien Babitsot parodizálónak mondják. De kompozíciója, ritmusa és nyelve is jellegzetes József Attilára. Legfeljebb alliterációs célzásokról beszélhetünk Babits fiatalkori költészetére. A vers az „osztályharcos” költészetet üldöző Babits ellen irányultnak (Kritikai kiadás jegyzete) azért sem mondható, mert a *Baloldal és Nyugatoság* c. cikk, melyre ezt a vádat alapítják — egy fél évvel később íródott mint a vers.

került e levél, hogy elkallódott. Egy hónappal később különben is a költő maga fordult Babitshoz, az alapítványtól segílyt kérő levéllel. Bányai erről nem is tud. Az egész irodalmi világ előtt befejezett tényként állott az, hogy József Attila a Baumgarten-díj kurátorával és a *Nyugat* főszerkesztőjével végképp elrontotta a dolgát. És ez a látszat mindvégig megmaradt.

A némaság éveit félbeszakította a *Nyugat* 25 éves jubileuma alkalmából kiadott, *Új Anthológia. Fiatal költők 100 legszebb verse*, amelynek szerkesztését Babits vállalta. József Attila is kapott meghívást a részvételre. A *Nyugat* kiadó hivatalához küldött válasza ekként hangzott: 1932. március 17. *Kérésükre szívesen beleegyezem, hogy a Babits Mihály szerkesztésében megjelenő, szerkesztő által választandó versem díjtanul felvétessék az új anthológiába és a következőkben közlöm életrajzi adataimat: születtem 1905-ben Budapesten, jelenleg is itt tartózkodom, néhány év óta állás, elhelyezkedés és foglalkozás híján, író vagyok.* Könyveim: — „Szépség koldusa” (Koroknay kiadás Szeged 1922), „Nem én kiáltok” (u. o. 1925), „Nincsen apám, se anyám” (Génius Budapest, 1929), „Döntsd a tőkét ne siránkozz” (Új Európa 1931 — elkobozva).

Facsimilében közlöm (1.) Babits kéziratát arról, amit ebből az életrajzból az antológia függelékébe átvett. (Az „iskoláit Szegeden és Bécsben végezte” — mondat az ő beszúrása; A „Döntsd a tőkét” elkobozását pedig törölte). A szerkesztés előmunkálatainál Babits Aranyra emlékeztető lelkiismeretességgel és pedantériával járt el. Nem elégedett meg azzal, hogy a maga ízlésével döntse el, kiket vegyen fel a fiatalok közül és hány verssel. Erről előbb megkérdezte tizenöt versértő barátját. Az *enquête* eredményéről aztán táblázatos kimutatást készített, hogy ki hány szavazatot kapott a fiatal költők közül és hogy ehhez képest hány verssel, hány oldalon és hány sorral szerepeljen a könyvben. (Babits ezt az antológiát az általa „kikutatott” irodalmi közvélemény tükrének szánta, nem tekintette a maga irodalmi ízlése kifejezőjének, mint a Baumgarten-díj odaítélését.) Hangsúlyozta is az előszóban, hogy azt a „teret, melyet az egyes költők — 33-an voltak — elfoglalnak, semmiesetre sem szabad kritikának, vagy értékmérőnek tekinteni.”

Az archivumban őrzött dokumentumok szerint — Babits, a megkérdezettek „tervei” megjelölést használta — József Attilára heten szavaztak: Fenyő László, Gellért Oszkár, Hevesi András, Illyés Gyula, Cs. Szabó László, Szabó Lőrinc és e sorok írója. József Attila neve egyébként szerepelt már Babits eredeti tervezetében is. Emlékszem szavaira, amikor az általam javasolt neveket telefonba mondtam (Babits feljegyzése is megvan erről): „Minden versét elolvastam, de kettőnél többet legjobb akarattal sem találtam.” Ez a két „legszebb” vers a „Tiszta szívvel” és „A megfáradt ember”. A szavazatok számszerű arányának is két vers felett meg. Komlós Aladár (már id. tanulmányában 272. o.) „lekicsinylés” és „neheztelés” jelének találta, hogy Babits József Attilát csak annyival szerepeltette, míg valamivel idősebb, a *Nyugathoz* közelálló költőtársait nyolc-tíz verssel is. Maga József Attila azonban, úgylátszik, nem ezen a véleményen volt, és a történetek után, magát a meghívás tényét és azt, hogy legfiatalabbként az Antológiában szerepel, jószándék jelének fogta föl. Erre mutat ezévi október 6-i Babitshoz írott első levele:

Igen tisztelt Uram! Kérem vegye barátságos cselekedetnek, hogy verseimmel fölkeresem. Arra az esetre, ha a versek megnyernék az ön tetszését és szándékában állana közölni őket, megjegyzem, hogy november közepére egy versfüzetet fogok kiadni s e füzetben a küldöttek is megjelennek. Ismételtlen kérem vegye barátságos cselekedetnek jelentkezésemet és fogadja tisztelő üdvözlétemet.”

Néhány nap múlva, október 12-i kelettel újabb levél érkezett Babitshoz. „*Igen tisztelt uram. A rend kedvéért közlöm, hogy a küldött költemények közül időközben az „Ordas”, „Emlék”, „Ritkás erdők alatt” és a „Hetedik” címűeket eladtam, továbbá, hogy említett versfüzetem minden valószínűség szerint napokon, esetleg egy héten belül megjelenik. Kérem fogadja megkülönböztetett tiszteletem kifejezését.”*

A beküldött versek közlésére a Nyugatban nem került sor. Közben megjelentek a „Külvárosi éj, József Attila újabb költeményeiből” című füzetben.

A következő év elején teljes elhagyatottságában (József Jolán könyvéből tudjuk, hogy patronusa ekkor szüntette be a havi támogatását,) mint a Baumgarten alapítvány gondnokához fordult József Attila Babitshoz. A levél 1932. január 28-án kelt és így szól:

Babits Mihály úrnak, a Nyugat szerkesztője, a Baumgarten-irodalmi alapítvány gondnoka. Budapest VI., Székely Bertalan utca 27. III. 47. Igen tisztelt Uram! Körülményeim arra kényszerítenek, hogy megkérjem Önt, mint a Baumgarten Irodalmi Alapítvány gondnokát, segítségemre az Alapítvány anyagi erejével. Kéréssem okát — szinte a költői szemérem maradványa nélkül — a következőképpen vélem előadhatónak.

Feleséggel együtt hosszabb idő óta a szó szoros értelmében éhezünk. Ellenőrizhető adat: az Írók Gazdasági Egyesülete ebéd gyanánt egy kávét és egy zsömlét utalt ki számomra a Club kávéházban, ezt a segítséget hónapokon át igénybe vettem, azonban ez év jan. 1-ével az megszűnt. Feleségem házimunkák fejében rokonoknál ebédelt. Ez már kinossá vált.

„Jövedelmem” ez évben 15. tizenöt pengőt tett ki. Ezt az összeget mint a kávét — az I. G. E.-től kaptam. Majdnem minden holmink — beleértve az ágyneműt is! — zálogban van. Laktérhátrálék miatt aggodnom kell és féltetem ezt a barátságtalan szoba-konyhát, amelyben még lakunk. Szeptember 8-óta nem tudtam villanyszámlát fizetni. Ma kaptam négy havi áramfogyasztásról szóló P. 193.35-öt kitevő egyesített számlát, amelyet hétfőig — ma szombat van — ki kellene fizetnem, különben nem kapok világítást.

Nem fűtünk. Nincs cipőm. Azaz egy 43-as, gombos, betétes lakkcipőben járok. 39-es lábam van. Szobánk ajtajának kilincse fél éve le van törve.

Nem takart seb kell, hanem festett vérzés — mondhatnám, hogy száraz kenyérhéjon rágódunk. Az igazság az, hogy pl. tegnap este vacsora és cigaretta nélkül lévén, olyan száraz kenyérdarabokat szopogattam, amelyet feleségem prézlinek rakott el régen. Tartozom azzal, hogy nem az éhség viitt erre, hanem a cigarettahiány. Az éhséget megszoktam. Megszoktam. Ezt a pillanatot választottam ki, hogy a kissé keserű pohár után nyuljak. Egy hétig majdnem negyvenfokos lázban fekéüdtem, Egyetlen közönséges keskeny diványunk van, azon alszunk ketten. Lázas beteg mellett, vele egy takaró alatt aludni, kevés a szerelem. Feleségem a földön csinált fekhelyet magának, derékaljul összehajtogatott egy pokrócot, és kabátokkal takaródzott. Mire lázam 38 alá csökkent, a feleségemnek volt 39, ő fekéüdt a diványra és én a földre. Most nap mint nap az fekszik a diványon, aki rosszábul van. Aki lázasabb, aki jobban köhög, aki jobban izzad. És így tovább. Nagyon sajnálom, hogy Öntől, akit megbántottam, pénzt kell kérjek. Nagyon sajnálom ezt a festett vérzést is. Kérem fogadja tiszteletem kifejezését.”¹¹

E levéllel időben összeeshetett — hogy Bálint György a Pesti Napló szerkesztőségéből felhívott egy délután és megkérdezett — szó szerint idézve: Ugy-e kizárt dolog, hogy József Attila a Baumgarten-alapítványból segílyt kapjon? Pedig rettenetes nyomorban van.” Babits kérdésére nyomban hozzájárult. (1932. évi ügyirataink elpusztultak, így nem tudom pontosan megállapítani, mikor történt a segíly elküldése). A levelet Babits nekem sem mutatta meg. Nem tekintette egyszerű alapítványi ügynek. Nyilván József Attila sem. Ahhoz, hogy segílyt kapjon, nem volt szükség „sebeinek” mutogatására. A segílykérésen

¹¹ Ezt a levelet egy irodalomtörténész az *Irodalmi Ujság* 1952. évi 22. számában engedély nélkül leközölte és kommentálta is, a Babits Arany Jánoshoz szonettjéből idézett sort tévesen hozva a *Toll*-beli támadással kapcsolatban. Tévedett abban is, amikor az idézetet a *l'art pour l'art*-ra vonatkoztatja, holott ezzel a levél írója egyszerűen a maga helyzetét kívánta jellemezni Babits szavaival. A kritikai kiadás III. kötetének magyarázata idézi Kodolányinak a *Magyar Élet* 1938. szept.-i számában megjelent cikkéből: „Attilának bocsánatotkérő kellett írni Babitshoz, s meg kellett tagadnia cikkét, hogy segílyben részesüljön.” A fenti levél maga a cáfolat.

túl tapogatózás is volt. Első lépés a Babits-hoz vezető úton. A szánalomkeltés mögül kihangzik a kibékülés vágya.

József Attila 1933. március 2-án kelt, facsimilében is közölt (2.) levélben nyugtázta a küldeményt. Ez a levél következőképp szólt:

„Igen tisztelt Uram! A Baumgarten-alapítványból folyósított 300 pengőt köszönöm. Valóban az utolsó pillanatban jött, már szét is szedték. De más oldalról is könnyített helyzetemen. Amióta tudom, milyen — esztétikától idegen és magam elől is elrejtőző — impulzusok kényszerítettek, hogy Önt bizony durván, megtámadjam, lelkiismeretem egyre ösztökél, hogy ezt a csorbát kiköszörüljem.

Magamnak tartoznám ezzel, hiszen ha a modern lélektan nem téved, az Ön szemében a sérelmet úgy sem lehetne jóvátenni, legfeljebb elfelejtetheti. Szándékom keresztülvitelére azonban nem adódott mód, mert őszinteségemet mindenki kétségbe vonta volna azzal, hogy Öntől „vezeklés útján” pénzt akarok. Ezt most már visszautasíthatom. Bizonyára az Ön szempontjából is értékesebb, ha ezután állok elő.

Mellékelve küldök néhány verset. Meg kell jegyezmem, hogy a „Téli éjszaka” mintegy két hónapja kiszedve hever a Pesti Naplónál, többször betördelték, de hossza miatt eddig kimaradt. Tiszteletem jeléül ajánlom fel Önnek. Kérem tehát értesítsen, ha megnyerné tetszését, mert akkor a Naplónál le kell mondanom. Kérem fogadja őszinte nagyrabecsülésem kifejezését.” Nyilván az e levéllel beküldött versek között volt a Nyugat következő, április 1-i számában megjelent *Lassan tűnődöm* és a Gellért által (*Kortársaim* 318. o.) először publikált *Az édesanyjához* c. verse is.

Bár e levél önmagáért beszél, egy pillanatra meg kell állnom történetünk e fordulójánál. Hogy mégis nem esztétikai nézetek különbözősége, nem Babits költészetének lebecsülése, nem is szembélyezkedés az öncélú költészettel volt József Attila „durva támadásának” oka — amire a kritika és a gúnyvers olvastán következtetnünk kellene — arra bizonyítékul a költő *vallomását* kell elfogadnia mindenkinek, aki József Attila őszinteségében, igazmondásában és tisztánlátásában nem kételkedik. Ez a levél megdönti az eddigi feltevéseket és magyarázatokat. El kell fogadnunk azt a rejtélyes okot, melyet a költő „esztétikától idegen” önmaga elől elrejtőző impulzusok *kényszerének* nevezett.

Három év kellett ahhoz, hogy József Attila felismerje indulatának természetét, teljesen tisztába jöjjön önmagával, megbizonyosodjék tévedéseiről és legyőzze gátlásait. Ez a levél nemcsak a megbánás szava. És több is, mint konvencionális bocsánatkérés. Írója tudta, hogy a Psychoanalysis christiana költőjének mivel tartozik. Betekintést engedve lelke mélyébe: teljes őszinteséggel és bizalommal. Így foghatta föl Babits is e levelet. És ehhez szabta magatartását.

Nem kétséges, hogy József Attila a „modern lélektan”-ra utaló szavakkal mire gondolt. Nyilván ennek a pszichológiai módszernek eszközével jutott el tévedése és indulata igazi okának felismeréséhez („amióta tudom”). Az előtte is elrejtőző „kényszerítő impulzus” fedi a psychoanalitikai *komplexum* fogalmát. Hogy az konkrét valóságában miben állott, arra egy későbbi döbbenetes mélységű verse a *Mint gyermek* c. ad támpontot. A vers 1935 nyarán kelt ugyan, de kétségkívül korábban átélt (az 1933. márc. 2-i levél írásakor már lezajlott) lelki folyamat formábaöntése volt. A hozzá legközelebb állók (József Jolán id. mű 308—309. o. és Németh Andor id. mű. 196. o.) emlékezéseikben kétségtelennek mondják, hogy a vers Babitsra vonatkozott. Az „apai ház, amely ellen mint gyermek boszút esküdött, amelyet felgyújtott, és akinek mellén, aki ellen lázadt, tudná magát kisírni” — a közte és Babits között történtek emléke. („Ki apját nem ismerte”, gyermekkorra óta vágyott *apa* után. Babits lehetett volna számára az. De Szeged óta érezte, hogy nem akar azzá lenni. Látta, hogy mások költészetét fölébelyezte az övének, és hogy neki ebben a „házban” nincs keresnivalója. Babits „elzárkózása”, a „mellőzöttség” érzése hajtotta őt bosszúra. Ez az a sajátos érzelmi momentum, melyre a támadás személyes okaként, fentebb utaltam.)

Az irodalomtörténet kutatója, ha ellentétben állónak látja is a költő materialista világnézetével, és marxista szemléletével, nem zárkozhatik el annak tudomásulvétele elől, hogy az, ebben az időben így, magyarázta meg magának Babits ellen kitört indulatát, József Attila ezért nem lesz kevésbé a legnagyobb szocialista költő.

Babits választát a március 2-i levélre nem ismerjük, de következtethetünk arra József Attilának 1933. június 17-én kelt leveléből:

Igen tisztelt Uram! Mellékelten küldöm a hosszabb költeményt és nagyon kérem, hogy amennyiben megnyerné tetszését — minél előbb közzétenni sziveskedjék. Igaz tisztelettel őszinte híve”.

Babits a korábbi levéllel küldött kéziratok közül — szerkesztőségi úton, — a *Pesti Naplónál* már kiszedett *Téli éjszaka* helyébe bizonyára egy másik, „hosszabb” verset kért. Ez a szerkesztő jóindulatának jele volt. Mert mást jelentett a Nyugatban egy fiatal költőtől — József Attilának is addig csak kis versei jelentek ott meg, — a „hosszabb” vers. És Babits nyilván úgy látta, hogy ez a költő tehetségét hosszabb versekben tudja legszebben kibontani.

A június 17-i levéllel elküldött „hosszabb költemény”, mely a *Nyugat* legközelebbi augusztusi számában meg is jelent: (a júliusi szám a levél érkezéskor már nyomdában volt), az *Óda* volt.

Babits véleménye József Attila költészetéről — ugyanúgy mint Németh László is — azóta változott meg, hogy a *Külvárosi éj* kötetét olvasta. Illyés Gyula tanúságára hivatkozhatom, ki a költő kívánságára bírálatot írt arról a *Nyugat*ba. (Ny. 1932. december 16-i szám). A kéziratot előzetesen meg is mutatta neki, és aggályára, hogy Babits úgysem adna helyet lapjában annak a tényszerű megállapításnak, hogy „József Attila jó költő”, kijavította fogalmazványát, a kritikus véleményét kifejezően erre: „jó költőnek tartom”. Amikor azonban a Pozsony kávéházban tartott szerkesztőségi összejövetelen Illyés kritikájának megbeszélésére került a sor, Babits e szavakkal fordult írójához: „*nekem erről a kötetről jobb a véleményem, mint a tiéd*”.

Babits nézeteivel és gesztusaival nemegyszer lepte meg azokat is, akik legjobb ismerőinek hitték magukat. Így engem is legutóbb, amikor a Petőfi Irodalmi Múzeum József Attila emlékkiállításán a tárlók egyikében megpillantottam a *Verseny az esztendőkkal* kötetet — az itt 3. facsimilében közölt ajánlással: „*József Attilának szívesen küldi Babits Mihály*”. A kiállítás rendezője Szántó Judit emlékszik, hogy Babits új verskötetét a megjelenésekor, 1933. novemberében küldte el a fiatal költőtársnak. Ez volt a válasza; a Toll-kritikára és az *Egy költőre* versre. A *doctor gratiae*-nek volt ez cselekedete — hasonlót nem egyet tudnék róla elmondani — akinek Bóka László állított egy ünnepi alkalommal emléket. (*Magyar Csillag*, 1943. 712. o.) Ki azt tanította, hogy a „szabadság a kegyelemben tükrözik” — az nem ismert haragot. Aki mindent megértett (láttuk a *Fiatalok* c. cikkének fentidézett sorából) annak szinte életfunkciója volt a megbocsátás.

A Babits-archivumban nincs adat arra, hogy József Attila miként fogadta Babits gesztusát. Talán — amit el nem küldött — a *Magademésztő* kezdetű vers lett volna a válasz. És a köszönet érte — Szántó Judittól tudom: a néki dedikált könyvet íróasztaláról nem vette le, verseit emlékezetében tartotta, úgy, mint kevesek a „tanítványok” közül. A megbecsülés azonban, ami Babits ajánlásából kiolvasható: már az *Óda* költőjének szólt.

Az *Óda* után két éven át nem találunk József Attilától verset a *Nyugat*ban. Gellért, ki igyekezett minden emlékért róla feljegyezni, nem említi könyvében, hogy ez alatt az idő alatt náluk verssel jelentkezett volna. A szocialista költő — úgyvélem — idegenkedhetett is a sűrű szerepléstől, oly folyóiratban, amely ebben az időben — Németh Andort idézem — „baloldali hagyományaival szakítani és az államhatalommal szövetkezni látszott”. Ha a *Nyugathoz* verset küldött, láttuk, Babitsért tette, neki küldte — tetszése reményében.

De kövessük tovább a történések időrendjét.

A támadás óta Babits és József Attila nem látták egymást. Első találkozásuk némán folyt le. József Attila így írja le *Magademésztő* kezdetű versében:

„Villamoson
Egy este a Széna téren
találkoztunk. Kalapot emeltem,
talán nyeltem,
köszöntem és te
csodálkozva vettél észre.”

E találkozásról fivére elbeszélése nyomán József Jolán is megemlékszik (id. mű. 300. o.). „Egy téli estén a villamososra felszállva a Perronnon meglátta Babitsot.” Nincs adatunk, hogy mikor történt. Babits az 1932—33-as telet izületi gyulladással hónapokig ágyhoz kötve feküdt át, csak február végén kezdett kijárogatni, felesége kíséretében (Török Sophie feljegyzése szerint február 20-tól fogva). Az 1933-as év utolsó hónapjait (ötvenedik születésnapját is) megint betegágyban töltötte. Ujév után azonban már el-el hagyta a lakását. Január 18-án eljött a Baumgarten alapítvány ünnepélyére is, február 6-án a Kisfaludy-társaságba Rédeyre szavazni. A téli esti találkozás 1934-év elejére eshetett. József Attila régen nem látta a költőt. Megdöbbenhetett betegségtől meggyötört, lesóványodott alakján. A vers maga az izgalmas találkozás eleven hatása alatt íródott. József Jolán így írja le azt: „Még a visszaemlékezés is láthatóan zavarta. Megrándult az arca, majd fura-ferde mosolylyal felolvasta a verset”. A Bányai László könyvében leírt jelenet azonosnak látszik ezzel.¹² József Jolán tanúsága szerint fivére a verset „haláláig fiókjában őrizte.” (id. h.)¹³

E költeménnyel ismét történetünk fordulópontjához érkeztünk. Magyarázoinak máig fejtörést okoz, hogyan egyeztessék össze a korábbi, Babitshoz írott verssel, az *Egy költőre* cíművel. Hisz azzal nemcsak „felesel” — amit József Attila megengedhetőnek tartott költő verseinél (l. Ady-vizióban), hanem annak *ellentmond*. Akik az ellentmondást merőben ideológiai okokra vezetik vissza, vélelmekhez kénytelenek folyamodni. Így ahhoz, hogy „József Attilában kiváltotta a közös harc lehetőségének gondolatát Babitscsal, az, hogy Babits élete vége felé a fasiszmus egyre nyíltabb terroruralma idején ráébredt saját költői felelősségére.” (Fővenyné id. mű.). Ebben azonban némi kronológiai tévedés van. A vers keletkezésekor (1934 elején) fasiszta terroruralomról hazánkban aligha beszélhetünk. De arról sem, amit a *Jónás* könyvében csak később (1938-ban) olvastunk — abból kiolvashattunk. A kritikai kiadásnak e vershez fűzött magyarázata, hogy a „fasiszmus előretérése idején József Attila másképp értékelte Babits humanizmusát”, a polgári humanizmust (amiben közrejátszhatott az ő pártpolitikai elszigetelődése is) helytálló ugyan, de nem ez volt az oka annak, hogy felfogása Babits költészetének értékéről megváltozott. Ennek okát a vers maga mondja meg.

E költemény történetünknek *eseménye* és egyben *dokumentuma* is. Három részre tagozódik éles cezúrával.

¹² „Hangsúlyoznom kell, hogy milyen hosszan, aprólékosan és milyen nagy jelentőséget tulajdonítva, de egyszersmind határtalan idegességgel beszélt el nekem ezt a találkozást”. Reflexiója, hogy e verssel „mindent megtett a közeledésre, amit emberi önrzert mellett tehet” és, hogy „Babitsnak a megjelent verset olvasni kellett, vagy ha nem bizonytal beszéltek róla neki” — a tényekkel ellenkezik.

¹³ Csak öt sor „akár egy halom hasított fa hever egymáson a világ stb.” látott napvilágot a hódmezővásárhelyi *Hetivásár* c. hétfői újságban 1934. aug. 27-én, az *Eszmélet* IV. szakaszában. József Attila legmélyebb verse, a magyar líra e gyöngyszeme megjelenésre nem talált illőbb helyet, — ott is csak folytatásban.

Az első rész a múlt értetlenségének bevallása, a történetek megbánása. Költői képen idézi fel annak emlékét. Mintha a „megunt botbafaragott ábra” rezonálná egy korábbi Babits vers szavait, az „*unt* csecse-becsé”-ket. Majd kimondja előszörre a bocsánatkérő szót: „Sajnálom, kár volt”. A Babits-hoz írott levele egy év előtt, nem mondta ezt ki. Szemérem vagy gőg tartotta-e vissza, hogy az általa megsértettnek szemébe mondja? De az utókor-nak így sem jelent kevesebbet. E rész második szakaszában hangzik el a költő tévedésének történetünk fordulatát jelző beismerése. Elsőbb költői hasonlattal: „Azt hittem annyi az ének — amennyi a magány üvegének vastag tábláin átszüremlik.” Akkor még nem értette Babits „új álma madárdalát” (az első versben „álma pálmaházá”-nak nevezte azt.) Ezért hitte, hogy az „istenek nem hajolnak ezután neki”, (ami játékos célzás a támadott kötet címére, mely egy régebbi versnek, a *Régen elzengtek Sappho napjai*-nak, a líra halálát kifejező zárósora).

A megértés folyamata igaz, már régen elindult a fiatal költőben — ismert vitája óta Szabó Lőrincsel. De mégis a belátás soká küzdött az indulattal, amíg aspektusának teljes megváltozásához vezetett. Tudta Babits miért küldte el új verseskönyvét annak, aki megtagadta költészetét. József Attila hetyke értetlenségét bűnbánón megvalló szavai: „*Most már értelek*”, válaszként hatnak a *Versenyt az eszendőkkel* előhangjának utolsó soraira. A „megfakult hangok” után jövő „új hangok” hírnökeként szóló Babits az őt „nevető koldus irgylei”-hez így:

„Dadogunk, botorkálunk,
De ki kell jönnünk egy szó előtt járunk.
Dadogás vagyunk, egy szó jön utánunk,
Követek vagyunk utat csinálunk
.....
Mi dadogunk, de várj ki jön utánunk.”

Költők szava párbeszédként hangzik évek távlatában.

A költemény második része örök emberi kérdésekre keres választ. Kiindul szembenállott világnézeteiből és költői hivatáshitük különbözőségéből:

„*Pörös jelek
szembenállunk, de te szintén
más ügyben más talaj felett
tanuskodtál mint én.
Már értelek.*”

Itt nyílik meg előttünk a két generáció szakadéka. Csak most ébredt vajon tudatára József Attila, hogy mit jelentettek Babits szavai a Fiala Irók Estjén? Csak most értette volna meg igazán az *Új Antológia* előszavából, amelyben részt vett maga is, Babits jövőbelátó vallomását? „Az új nemzedék világa már az idősebbek rombadőlt világa, amelyből legfeljebb egy világitélet reménye ígérhetett menekvést, egy apokaliptikus csillag a láthatáron. Örök emberi fájdalomról és reményről, a rosszul kormányzott emberiség örök fájalmáról van szó. A líra feladata lesz, utat keresni az egyszerű, ősi és meleg emberséghez”. Tíz év előtt — 1922-ben írott fentidézett versében, a líra halálát jóslta Babits. Itt látja már megújulásának körvonalait. „*A zsarnok társadalom és hívságos kultúra számára csak keserű leszámolás érzése és kemény ítélete marad*”. Babits hite szerint is tehát, a más talajból ki fog nőni egy új költészet, más, mint az, amelynek hírnöke ő volt.

József Attila kemény szocialista életfelfogásával, és ami ebből a költészetre is következik, megelőzte a maga nemzedékét, látnoki biztonsággal. Ezért kellett éppen neki az új

nemzedékből, beléütközni elkerülhetetlen „determináltsággal” abba, ki az ellentétes „életérzést és látást” az előző nemzedékből a legpregnansabban és legkövetkezetesebben képviselte.

Ő is megállapítja azt, amit Babits: hogy a „múlt tüntető menete elvonult” és hogy a „*tájdalom* ágai mindenkiben elkövesednek”.

De a vers megoldást keres az egymás megértéséhez, az újnak a régivel összeegyeztetésére, az ellentét kiegyenlítésére. Ehhez az *egyformán szenvedés* felismerése vezet el. A „magát emésztő” költőben a *szenvedő társat* látja meg, aki hirdette, hogy „Szenvedésre letünk mi”, „Így szenvedtünk te is meg én is” — cseng vissza a fiatal költőtárs verséből. *Szorítva, nyomva, összefogva* egymást — „mert mindegyikünk determinált”. Képlegesen így érzékelteti a költő a múlt homályából kiemelve a közöttük történtek lényegét, majd így folytatja:

„S még jó, ha az ember harapja
Nem az embert magát harapja,
Hanem valaki mást:
Dudás a fuvolást
Én téged, és engemet te.”

Ezzel megadta József Attila a magyarázatát annak, ami Babits megtámadására kényszeríté. Kimondta a végszót „az értelem iszonyú karmáról”, amellyel magába mart.

Önmaga tisztánlátásához József Attilát a modern lélektan ismerete vezette el. A megfogalmazás azonban látnoki ihletéből fakadt.

A harmadik részben földi realitás talajára száll vissza a költő, meglátva Babitsot a szénatéri villamoson. És ismét elfogja a barátkozás egykori vágya. A költemény első vázlatában spontánabban tört ki belőle ez a vágy, és többet elárulón :

„S néha fölmelegedve
gondoitam rád és feleségedre
rátok
lehetnénk jóbarátok
talán ölelkezhetnék árnyékunk
szobátok falán.”

E sorok a költő legelső aspektusára mutatnak vissza, a Szeged előttire, amikor még gyerek volt. Most már a „meglett ember” vágyik az idős barátira, — akinek „telt szavát irodalomról” vita nélkül hallgatná, ha „indulata messzeragadná is”. Ahogy fiatalnak illik az „öregebbre” hallgatni, *fiúnak apjára*. A vers első vázlatában e sor így hangzott :

„Mint — kit nem ismertem — az apám”;

ami még többet mond.

Hangját Babits ellen azóta nem hallotta senki¹⁴; de mellette igen.¹⁵

¹⁴ Van oly felfogás (Horváth Márton *Társadalmi Szemle* 1955. áprilisi szám. *József Attila emlékbeszéd*) hogy a *Szép Szó*-ban 1937-ben (252. o.) *Terror szép szóval* címen megjelent támadás Babits ellen egy körkérdésre a *Nyugatban* (1937. I. 317. o.) adott nyilatkozata miatt, József Attila támadása volna. A cikk *Szép Szó* aláírással jelent meg. A folyóirat előző számában Ignótyus régi gravamenjei okán újból kikezdte Babitsot. Ez a második cikk e támadás folytatásának tekinthető. Zsurnalisztikus dialektikája, stílusa, hangja nem József Attila tollára vall.

A József Attilával foglalkozó irodalomban felvetődött az a kérdés, miért nem hozta a költő életében nyilvánosságra ezt a versét, — miért csak bizalmasainak, barátainak mutatta meg? Van oly felfogás, Horváth Mártoné, (id. h.) — hogy azért, mert „mégsem tekintette véglegesnek Babits költészetéről kimondott véleményének revideálását”. Ennek azonban ellentmondanak a tények. Az *Egy költőre* vers cél-írás volt, kifelé hatásra irányult. De ennek a versnek, ha Babits kiengesztelésének szándékával írta is Kosztolányi biztatására, amint azt Szántó Judit tanúsítja, célja mégsem az volt, hogy kifelé hasson. A költő úgy érezhette, hogy „önmagának tartozott” ezzel is. *Önmagáért írta*. Őszintébb vallomás így és hitelesebb annál, amit a világnak szánt volna.

Babits szeme elé a vers csak posztumusan Németh Andor 1938-as első összkiadásában kerülhetett. Nincs konkrét adatom arra, hogy olvasta-e.

Ezzel a verssel megadta József Attila önmagának a „feloldozást” és várta, hogy: „aki él, segít neki”.

7

Röviddel karácsony előtt 1934 decemberében jelent meg a *Medvetánc*. A megjelenés napján e kötetrel a kezemben Kosztolányival találkoztam a 14-es autóbusszon, aki ebben az évben vett részt először alapítványi tanácskozásainkon.

Az új kötetre és költőjére terelődött nyomban a szó. Talán egyszerre mondtuk ki, hogy erre a kötetre aztán *kell* hogy részesedjék a Baumgarten-díjból. „A javaslatnak a tesztületből kell kiindulni” — mondtam, mire Kosztolányi: „Én indítványozni fogom”. Amikor leszállt a Mikó utcánál, e szavakkal köszönt el: „Nem is tudtam, hogy vershez köze van”. (Ismeretségünk addig futólagos volt).

Az ezévi üléseinkről készült jegyzőkönyvek nem maradtak meg. Így annak az ülésnek lefolyását, amelyen József Attila neve először került szóba, csak emlékezetből tudom elmondani. Utolsó tanácskozásunkon történt, közvetlenül karácsony előtt. Babits erre az évre (1935-re) a fiatal nemzedék költői közül Fenyő Lászlónak díjat szánt. A *Nyugat* 1934. november 15-i számában a Könyvről-könyvre rovatban elismerőleg írt, — két vidéki költő mellett — „Budapest költőjének” utolsó kötetéről, az *Ellített*-ről, mely annak „magas ambíciójú költészetét, teljes érettségében mutatja”. Ugyanezt a kötetet Halász Gábor, a szigorú bíráló is „csodatételnek”, „igazi költészet”-nek nevezte (Ny. 1935. I. 323. o.). A Babits-archivumból látom, hogy költője maga kérte Babitsot, nem írta-e új verskötetéről. Dicsérete, reményt kelthetett benne a Baumgarten-díjra. (A Babits-archivum őzri Illyés Gyula levelét, melyben díjat kér Fenyő számára, aki maga „túl szemérmes” ahhoz, hogy ezt „kimondani” merné.) Amikor azonban — Kosztolányi indítványára — Füst Milán és Karinthy neve, mint támogatásra szorultaké felmerült, Babits nem ragaszkodott tovább jelöltjeihez. Nem is volt annyira „szívügye”. Inkább a méltánylás vezette, a „szerény, őszinte, igazságára féltékeny” költő irányában. Ezután került sor a „jutalmakra”. Babits kárpótolni szeretne volna Fenyőt az elmaradt díjért. Kosztolányi ezt az alkalmat ragadta meg, hogy felvesse József Attila nevét. „Egy nagy költő jár ma közöttünk, akire eddig senki nem gondolt” — szavakkal József Attilát jelölte Fenyővel szemben. Majd hirtelen felém fordulva, aki mellette ültem, megkérdezett: mi a nézetem? (de hisz azt ismerte már). Rámutattam arra is, hogy Fenyő az előző évben már kapott jutalmat. Babits szóhoz sem jut-

Inkább a másik szerkesztőre, aki Ignotus fia volt. A „*Magademészítő*” után, újabb támadás, nem vallana József Attilára.

¹⁵ Devecseri Gábor *Budapest Tündérváros* c. könyvében elmondja, hogy amikor egyesek egy *Szép Szó* szerkesztői összejövétel után a Vigadó-kávéházban Babitsot kezdték szapulni, József Attila „magasztalón” beszélt róla, hogy megvédje az avatatlanokkal szemben. E könyvből tudjuk meg azt is, hogy József Attila a „*Mint különös hírmondó*”-t tartotta „a legszebb magyar versnek”. (44. o.)

hatott, mert Kosztolányi „a kurátorok úgylátom nincsenek egy véleményen, tehát szavazunk” szavakkal befejezett tény elé állította. József Attila nagy többségét kapott. Fenyőre a nyolc tag közül csak ketten szavaztak. Az olvasó, ki Babits és József Attila között kialakulóban levő helyzetről és Babits megváltozott véleményéről már tud, osztani fogja nézetemet, hogy Babits nem ellenezte volna annak a fiatal írónak jutalmazását, akinek elküldte utolsó verskötetét. Szavazás nélkül, elejtette volna Fenyőt. Az ülés résztvevőinek azonban, — beleértve engem is — sejtelve sem volt a közöttük történetekről. Babits a váratlan helyzetekhez alkalmazkodni próbáló mosolygásával megjegyzés nélkül tudomásul vette a szavazás eredményét, de bántotta, hogy és ahogyan József Attila első jutalmazása Kosztolányi akarata szerint történt. Baumgarten Ferenc őreá bízta az írók kiválasztását. Az alapítványban, ha nem is az ő akaratából, de az ő akaratával kellett történni mindennek. Különben is, szavazást szabályaink szerint csak a kurátorok kezdeményezhettek, a testület tagja csupán jelölhetett. Kosztolányi ezen túltette magát.

A szavazás után bejelentette Babits, hogy jutalmat kíván még adni egy egészen fiatalnak, akiről — Weöres Sándorról — nem régiben írta egy „Könyvről—könyvé”-ben; hogy tőle „még kiszámíthatatlan meglepetéseket várhatunk.” (Ny. 1934. II. 178). Kosztolányi fejszóvalva megjegyezte: „Hisz nem rég mint rövidnadrágos hozta fel hozzám első verseit”.

Az ülés végeztével együtt mentünk hazafelé, krisztinavárosi lakók. Babits Schöpf-linnel elől. A pesti Lánchídfőnél, ahol autóbuszra szálltunk, hirtelen Kosztolányi felé fordult. Komoran és szemrehányólag: „Engem leszavaztatok. Nekem most le kellene mondanom.”¹⁶ De maga se gondolt erre komolyan.

Ebben az időben már Babits-Kosztolányi irodalomtörténeti nevezetességű fiatalkori barátságának csak emléke maradt. Ahogy ez az ifjúkor vonzódásainál, különösen, ha tűzásba viszik — lennizsokott. De az avatatlanok előtt bizalmas összetartozás látszatát keltette a hang, ahogy Babits „a Desiré”-hez, egykori „kebelbarát”-jához szólott, és ahogyan az, alkalmak adtán, múltjukat feleleveníteni szokta. Előttém áll ma is, a beteg fiát ötvenedik születésnapján köszönteni feljött öreg édesanya körül diákos bohósággal kedveskedő alakja. Mintha a régi bensőséges kapocs nem is szakadt volna meg. Valóságban azonban ebben az időben már eltávolodtak egymástól — teljesen. Idegenkedve, nem egyszer fitymálva figyelték egymás írói fejlődésének állomásait. Egyik se nőtt azzá a másik szemében, amit egymásnak kívántak. Erőszakolt pátoszt látott az egyik abban, ki a másikban hatásvadászó pózt. Más lett hivatáshitük, más a felelősségtudatuk. Babits ezt meg is írta nekrológiájában (Ny: 1932. II. 395. o.) de nem „bűnbánóan”, ahogy Gellért hiszi, csak fájdalmas sajnálkozással. Kosztolányi szájából magam hallottam egyszer, — túlozva persze a véleményét — hogy az egyetlen *Irisz*-kötetet, melyet költője már a második kiadás előszavában 1914-ben „kinőtt ruhának” mondott, nem adná oda későbbienekért. És ha ily ítélet nem is jutott el Babitshoz, érezhette, „szellemi ikertestvére” lelkesülésének ellanyhulását műve, érdeklődésének hiányát sorsa és pályája iránt. Kosztolányi aligha látta őt szíve szerint a magyar parnasszus trónján, (ahogyan fiatalon együtt Adyt sem). És bizonyára nem is helyeselte irodalomvezéri szerepét. Nem mintha maga vágyott volna ilyesmire. Ő homme de lettres — volt, legtökéletesebb, magyarok között, ebben a korban. Soha nem is akart lenni más. De annak szemében, aki lebecsülte, a *homo moralist*, a morál tisztasága és szigora nem emelte ifjúkora barátját íróársai fölé.

Tudjuk, hogy az „*Ady-revizio*” óta mégjobban elhidegültek egymástól. A Babits-archivum ebből az időből őriz egy levelet, az utolsót, melyet Babits Kosztolányihoz írt . . .

¹⁶ Az ülés történetét Gellért a *Kortársaimban* (320. o.) tőlem szerzett értesülése alapján, forrásának megnevezése nélkül írta meg. Közlése félreértésekre adhat alkalmat. Utóbb a *Magyar Nemzetben* (1958. III. 23.) is elmondta, ezúttal Kosztolányira emlékezve forrásaként.

„Ha te fájdalmas érzésekről beszélsz velem szemben, gondold el az én érzéseimet. Mikor én mindenképen mutattam, mennyire nem akartalak megbántani, (az Ady-ügyben tett nyilatkozattal — B. L.) sőt bármily kényes is volt ez rámnézve, az adott körülmények között módját kerestem, hogy messzemenőleg is megnyugtassalak: te a megbeszélte találkozásnál szándékosan és magyarázat nélkül távolmaradtál: ami magvallom, oly érzést okozott, hogy magam sem tudom magamat ezen egészen túltenni.¹⁷ Emlékezetes ülésünkön ismét érezhette Babits, hogy a vele szembenülő ifjúkori barátja, cinkos mosolyával; nem az hozzá aki volt.

8

Amikor Kosztolányival az autóbuszon találkozva József Attila új könyvének lenyűgöző hatása alatt felfogásomnak kifejezést adtam, nem gondoltam, hogy szembe fogok kerülni kurátortársammal. A számára kényelmetlennek vélt találkozást, hogy könyvebbé tegyem, magamhoz kérettem József Attilát. Újév körül egy délután a megbeszélte órában pontosan megjelent Tükör-utcai, akkori irodámban. A Fialat Írók Estje óta nem láttam őt. „Meglett ember” — ként lépett be. „Az idén csak jutalmat adhatunk — mondtam — bár a *Medvetánc*-ra kijárna a díj. De amióta fiatal íróknak kis díjakat is adunk, előszörre ezt adjuk jutalmul” (utalhattam Gelléri Andor Endre esetére). „Meghívót fog kapni, korán jöjjön, hogy kibékíthessem Babitscsal”. „Régóta vágyom erre” — válaszolta. És elmondta első szegedi találkozását. Szaggatottan, nagyokat nyelve beszélt, mint aki olyasmiről tesz vallomást, amit addig titokban tartott. Szavaiból tisztelet és vonzalom áradt Babits felé. Hosszabban beszélgettünk még előttünk fekvő új kötetéről, amelybe kérésre kedvesen, fanyar mosollyal, írta be nevét.

Babits ezúttal előttem érkezett meg a díjkiosztáshoz. Izgatottan járt fel-alá, sápadtan, csapzott hajjal, ahogyan ilyen alkalmaknál szokása volt. Amikor József Attilát megpillantottam, Babitshoz fordultam: „Bemutassam?” „Szükségtelen, már kezefogtam vele”. A díjkiosztás után a Vadászkiirtben gyűltünk össze. A közös vacsorán az előző év díjazottjai is résztvettek. Babits betegsége miatt akkor a Baumgarten vacsora elmaradt. Ennek emlékét őrzi az 5. facsimilén látható, Török Sophie kérésére az összes jelenvalók által aláírt lap. Vacsora után Babits — ki a patkóalakú asztal közepén háttal ült — hirtelen felemelkedett, (nem szokta máskor), körülnézett és egyenest ama asztalszárny felé tartott, ahol József Attila ült. (Én a másik szárnyon szemben ültem, Weöres Sándorral és Gelléri Andor Endrével szemközt.) Helyet kért mellette. Hosszasan beszélgettünk, mint jó ismerősök, akik rég nem látták egymást. Úgy ahogyan azt József Attila a szénatéri villamoson „eltűnődve” képzelte. És ahogyan illett ahhoz, akiben az *Intelem vezeklésre* ezekben a napokban érelődött. (Január 31-én, két héttel a Baumgarten est után említette már nekem új versét, mint összetartozót a *Csillag utánnal* és az *Elbocsátott vad-dal*). Hogy miről folyt közöttük a szó, arra csak következtetni tudunk József Attilának Hódmezővásárhelyről 1935. augusztus 18-án írott, a 6. facsimilében közölt leveléből, amely így hangzik:

¹⁷ Teljes dokumentációt talál az olvasó Gellért *Kortársaim* c. könyvének 269—274. oldalain, a kérdésre világot vető, hozzá írt Babits-levelekkel. Az utolsó levél egyidőben kelt a fentiédezztel. Rezümálja a történeteket. „Nekem fáj: — írja Babits — sokáig jóbarátok voltunk s mint írók ma is sokra becsülöm. De mit gondoljak róla, mint emberről ezután. Amikor elégtétel vételéről beszél, szinte azt kérdelem: Órultság-e vagy zsarolás?” Ez Gellért közlésére alludál, hogy Kosztolányi „idézni” akarja Babits egy fiatalkori levelében Adyra tett lekicsinylő, pajkos megjegyzését. Bizonyára Kosztolányi is megfelejtkezett arról, — amit Babits még 1911-ben, — Földesy Gyula Petőfi tanulmányának bírálatában (*Ny.* 1911. II. 864. o.) leírt. „Amit Adyról ír a szerző, hogy a *ma legnagyobb költője és legigazabb magyarja* — abban valószínűleg egészen igaza van.” Ehhez a véleményhez, tudjuk, Babits hű maradt.

„Igen tisztelt Uram! Bocsánatát kérem, hogy eddig nem jelentkeztem, de nem is lett volna sok értelme. Az a különös dolog történt velem, hogy saját szemem láttára átalakulok, és ennek az átalakulásnak a valódiságát még alig tudom megfogni. Így nem is igen írtam, inkább csak „fogásom” ellenőrzése végett próbálkoztam mint a gyermek, aki hallgat ugyan a szóra, hogy éget a tüzes kályha, de azért kísérletet tesz, hogy megérintse, megismerje. Ezek a versek is, amelyeket itt küldök, ilyen próbálkozások. Szeretném, ha Önnek tetszenének, én nem vagyok egészen biztos bennük. A hónap végén megyek Pestre, s ha nem lenne terhére, fölkeresném. Mindenestre fölhívom telefonon s akkor az alkalmas időt is megkérdezem. Engedje meg, hogy tisztelettel és szeretettel üdvözöljem.”

E levél írójának a *Magademésztő* versből általunk már ismert, teljesen megváltozott érzületét mutatja. Bizalmas közlés, műhelyének benső dolgairól. Tanítványi hang a Meszterhez. Először zárul a meleg köszöntés szavával.

„Babits a levéllel hozza beküldött verseket Esztergomból továbbította Gellértnek a szerkesztőségbe egy levél kíséretében, a melyet a *Kortársaimban* olvashatunk (321. o.): „A „Mint a gyermek” címűt okvetlen hozzuk le e számban” — írja Babits. Gellért a következő levéllel válaszolt: „1935. VIII. 23... József Attila két versét is nyomdába adtam. Igazad van Mihály, a „Mint gyermek” c. mindenesetre hozzuk ebben a számban, de ha akarod, a másikat is.” Ez „A bűn” volt, amely egyidejűleg jelent meg a *Nyugatban* (1935. II. 176. o.). (Utolsó során a költő később változtatott: „a bűn kétségtelen” helyett a kötetben „ki él, segít nekem” áll.) Babitsot a szokatlanul kategorikus kívánságra nemcsak a vers szépsége készítette. Megértette, hogy az róla és hozzá szól.

József Attila ímént közölt levelének utolsó passzusa arra enged következtetést, hogy Babits a Baumgarten-esten nemcsak verset kért tőle a *Nyugat* számára, de fiatal költőtársához oly közelségbe is került, hogy őt otthonába meghívta. Török Sophie elbeszéléséből tudom, hogy fel is kereste őket, — ahogyan levelében jelezte; neki virágot is hozott. A jelek szerint a két költő közti kapcsolat barátkozó jellegűre fordulásának nem volt akadály a több. És a Baumgarten-alapítvány krónikása is elmondhatná ma, hogy kötelességünket teljesítettük, ha valami ármánykodó szellem a történésnek más irányt nem szab.

Mint minden évben, 1935-ben is, november közepén megkezdtük tanácskozásainkat a következő évi díjról. Első ülésünkön, december 2-án, még részt vett Kosztolányi is. (Azután utazott a Tátrába). Díjra javasolta Kassákot, József Attilát. Babitscal egymásközt úgy határoztunk, hogy annak a két fiatal költőnek, aki az előző évben a jutalmat kapta, ebben az évben kiadjuk a díjat. És Kassák díjára is egymás között megegyeztünk. Babits Kosztolányi fele forduló tekintetével kifejezte egyetértését, de megjegyezte, hogy olvasva Kassák életregényének utolsó kötetét, csodálkozott, hogy az „ügyész” a proletárdiktatúrától szóló részt nem inkriminálta. Később derült ki — amiről még szó lesz — hogy az eljárás emiatt Kassák ellen már folyt is. Ezen az ülésen még nem volt tudomásunk — Babitsot csak később figyelmeztették rá — hogy *A Reggel* november 25-i száma egy verset hozott a Napi hírek élén, József Attilától, az *En nem tudtam* címűt, ezzel az ajánlással: „Babits Mihály-nak hódolattal”. A vers egyidőben keletkezett a Babitsnak augusztusban beküldött két verssel. Közös forrásuk a költő „büntudata” és önmagának „feloldozása”. (pontos keltét ismerjük a *Kelet Népe* 1947. évi József Attila — számában közölt kézirat-facsimiléből: 1935. augusztus 7.) Később egy véletlen utcai találkozásunkkor, amikor a költő már a Káplár utcában lakott — sajnálkozásomra, hogy nem adhattuk neki idén ki a díjat, kesernyésen jegyezte meg: ő maga sem érti miért jelent meg ez a vers csak hónapok múlva, holott azt még szeptember elején felvitte *A Reggel* szerkesztőjéhez. József Attilától vette-e a szerkesztő, mert hatásosabbnak vélte a közzétételt a Baumgarten-díj döntésének napjaiban, vagy nemtörődömség volt-e az oka, ki tudná ezt ma már megállapítani?

De különös története van a vers-ajánlásnak is. Tudomásomat egy szemtanútól I. P.-tól szereztem 1956. nyarán. József Attila a verset mielőtt *A Reggel*-hez felvitte, baráti

körben megmutatta. Rábészélték, hogy dedikálja Babitsnak, akkor biztosan megkapja a díjat. József Attila szabadkozott. De Kosztolányi szavára megtette. Az eset elmondója arra is emlékezett, hogy a társaságnak egy nőtagja a kezét fogta, hogy csak írja oda a „hódolat-tal”-t is. (Bárcsak lett volna barát, aki visszarántja kezét A *Toll*-cikk írásától.) A barátok a legjobbat akarták, de nem számoltak Babits karakterével. Bizonyára nem is ismerték a Baumgarten-vacsorán és azóta történetek.

December 16-án tartottuk ezévből utolsó ülésünket. Az előző napon — vasárnapra esett — délelőtt döntő tanácskozásra ültünk össze. Babits ekkor közölte velem, hogy meg kell változtatnia korábbi elhatározását (szó szerint idézek). „Úgy érzem, *éppen most* nem adhatom ki a díjat József Attilának. Bizonyítékot szolgáltatnék önmagam ellen azok számára, akik állítják, hogy *csak* annak adok díjat, aki hódol nekem”. Akik József Attilát rávették az ajánlásra valóban így gondolkoztak, és ez volt a közfelfogás is.¹⁸ Babits okfejtését így folytatta (szó szerint): „Jutalmat adhatok, azt már tavaly is megkaptam. Erre nem mondhatják, hogy a hódolat fejében kapta tőlem.” De akkor Weöres Sándornak idén szintén csak jutalmat adhatunk — feleltem. Hogy igazságot tegyen közöttünk, átkértük Schöpflint, aki a közelben lakott.¹⁹ Benne Babits feltétlenül megbízott. Weöres Sándornak díjat adni, eltökélt szándéka volt. A fiatal *dunántúli* költőt joggal tekintette tanítványának, kinek *Hangját a „legifjabb” nemzedékből*: hűségnyilatkozatnak érezhette. (I. Ny. 1935. II. 384.) Schöpflin igazat adott Babitsnak, hogy ezúttal ne adja ki a díjat József Attilának, és megerősítette őt abban is, hogy Weöres Sándornak a díjat kiadja. Izgalmas vitaközé- sünk közepette, vasárnapi látogatóként váratlanul betoppant egyik tanácsstagunk, Rédey Tivadar, akit Babits mint versértőt sokra becsült. Tőle csak azt kérdezte meg: nem tartaná-e korainak a díjat Weöres Sándor számára? Az meggyőzően fejtegette, hogy semmiképpen nem. Így eldőlt az ő díjának sorsa. Azért, mert József Attilának a díjat idén nem adhatta ki Babits, nem akarta megrövidíteni a másik költőt. Ebből a szempontból igaza is volt. (És méginkább igaza lett, ha az ezzel a díjjal lehetővé tett keleti utazásnak a fiatal Weöres költészetét megtermékenyítő hatására gondolunk).

Egyedül maradtunk. Én arra kértem Babitsot, mellőzzük akkor József Attilát ide- döntésünknel. Azt fogja érteni, hogy miért nem adhatta ki Babits neki a díjat idén. De bajosan azt, hogy miért kap csak jutalmat, amikor egy hozzá képest kezdőnek tekinthető költő díjat. Szó szerint ezeket válaszolta: „De én *mindenképp* akarok rajta segíteni, többel, mint egyszerű segéllyel. És erre nincs más módunk”. (Valóban nem volt más lehetőség erre). „Te nem tudod, hogy ő milyen szegény” (Babits tudta az első segélykérő levélből). „Meg fogom neki magyarázni, hogy ki akartam adni a díjat, és hogy miért nem adhattam ki idén neki.”²⁰

¹⁸ Idézem József Attila első életrajzírót. „Fiatal emberek már minden sorukat úgy írták, hogy a költő behunyta szemmel is lássa, betapasztott fülekkel is hallja hódolatukat, áhítatukat, személye és műve iránt” (308.) Németh Andor pedig ezeket írja: „Babitsnak életszükséglet volt a hódolat. Már azt is rossznéven vette íróársaitól, ha nem tömjéneztek elég szorgalmasan” Ők is — mint nagyon sokan — tévesen ítélték meg Babitsot. Amit *emberi* hiúságnak vélték, az a *művészi* vágya volt a viszhangra. Avatatlanok dicsérő szavát közönnyel fogadta, minden hízélgés visszatetszést keltett benne. Hiú emberre más hatása lett volna a hódoló versnek.

¹⁹ Schöpflin nehezeltése József Attilára A *Toll*-cikk miatt, amiért őt a *Nyugatban* (1930. I. 764. o.) „a támadók legalja” közé sorozta, később sem szűnt meg. Maga mondta el nekem, hogy József Attila kérte őt egyszer, békítse ki Babitscsal, de ő kitért ezelől. Irodalomtörténetében még rezerváltan és nem érteke szerint írt róla, csak később (Ny. 1940. 313. o.) vallotta be „mély elszomorodással”, hogy „ilyen tehetséget így elhagyott kallódnia a világ. Mindnyájunknak oka van egy kis lelkifurdalást érezni”.

²⁰ A Babits archívum őrsi kézzel írott levelemet, melyet a vasárnapi megbeszélés után, aznap délután meg eljuttattam hozzá. Javasoltam az évdíjak számának csökkentésével négy fiatalabb költőnek magasabb összegű jutalomban való részesítését. Babits azonban az utolsó órában nem akart változtatni eredeti elképzelésén és eltérni az alapítvány addigi szokásától, hogy az évdíjak száma legalább hét legyen.

Babits azt hitte — mondta is —, hogy akik nem ismerik a döntés hátterét, ebből arra következtetnek csak, hogy neki többet jelent Weöres Sándor költészete azokénál (hármán voltak a fiatalabb nemzedékből) akiket csak jutalomban részesíttek. Emlékszem még szavára, amit szemevillanása és magafelé mutató kézmozdulat kísért: „*nekem ez a költészet az igazibb.*” De nem gondolt arra, hogy ugyanazok, akikről feltételezte, hogy a díj odaítélését, a hiúságát kielégítő hódolóvers jólkiszámított hatásának fognák beállítani, a József Attila hátrányára tett distinkciót a hiúságában megsértett hatalmasnak a bosszújára fogják visszavezetni. (Életrajzírói így is fogták fel. Fövényné már az első jutalomban is a „megalázás” célzatát látta. id. h. 152. o.) És arra sem gondolt, hogy még a jószándékúakat is kételkedvé teheti, nem maradt-e mégis lelkében — emberileg érthetően — valami fulánk elhatározásának rugójaként. Csak aki érzékelhette Babits meghökkenését a váratlan fordulaton, ki nem mondott gyanúját, majd küzdelmét önmagával, lehetett meggyőzve *akkor* teljesen, hogy szándéka tiszta és egyenes, a szava igaz volt. És valaki még: — maga József Attila, azután, hogy Babits vele beszélt. De *ma* így kell ítélnem, ha nem elfogult, toleranciát és tárgyilagossgágot példázó történetünk minden olvasója.

Kosztolányi nem vett részt december 16-i ülésünkön. Később jött csak haza a Tatrából. Telefonon tájékoztattam őt Babits döntéséről, és annak indokáról. Elnémultan hallgatta. Vajjon gondolt-e arra, hogy ifjúkori barátját mégsem ismerte jól. Cs. Szabó nevénel, aki József Attila helyére került, helyeselt. Kosztolányiné leírta emlékezésében a díj elmaradásának férjét lesújtó hatását.

Január 18-án *Az Est*-ben, mely a kitüntetettek névsorát szokás szerint először hozta, olvasható volt Fodor József nyilatkozata, ki visszautasította a neki is másodikban szánt jutalmat. Együtt mentünk az ünnepélyes díjkiosztáshoz Babitscsal. „József Attila sem fogja elfogadni” — mondom. Babits: „De elfogadja. Beszéltem vele. El is fog jönni.” Nem kérdeztem tovább. József Attila Baumgarten-díját ekkor már úgy fogtam fel: mint a kettejük ügyét.

József Attila eljött ünnepélyünkre és a Vadászkürt-be is, ezúttal szűk körben (kerek asztal körül) tartott vacsoránkra. (Török Sophie jegyzeteiben megtalálható a jelen voltak névsora). Ott ült közöttünk, résztvett a társalgásban, kedvesen, fanyarul, sértődöttség jele nélkül. A latin költőre gondolhatott: *Vertumnis quotquot sunt natus iniquis*. Arra, hogy neki az életben semmi sem sikerülhet,

9

Döntésünket az 1936. évi Baumgarten-díjról a kultuszminisztérium vonakodott tudomásul venni. Változtatásokat kívánt. Az alapítvány felügyelete akkor kezdett szigorúbbá válni. De a rendőri ellenőrzés még csak a díjak részesítettjeire vonatkozott, jutalmakra csak a következő évtől terjedt ki. Kassák díjának kiadását a miniszter eltiltotta, mert ellene izgatás címén (utolsó életrajz-kötete miatt) eljárás folyt. Hiába volt Babits erélyes tiltakozása a jogtalanul gyakorolt vétőjoggal szemben, — hisz Kassák nem volt még jogerősen elítélve. Egy nappal a díjkiosztás előtt a minisztert helyettesítő államtitkár megkísérelte „bizalmas értesülés alapján” Illyés Gyula díját is elgáncsolni. Schöpflin ellen is volt észrevétel, fia „kommunista bűncelekménye” miatt. Vas István jutalmát Babits csak úgy tudta menteni, hogy a nyilvánosságra való hozatalról lemondott. József Attilára ugyilátszik akkor még nem figyeltek fel. Neki a jutalmat kiadhattuk, noha két priusza is volt, kisebb pénzbüntetések a Sallai—Fürst proklamáció és a *Lebukott* miatt. Ha díjat akartunk volna neki adni, alighanem letiltják.

1937-ben ünnepeltük az Alapítvány tíz éves fennállását. Az ezévi döntésnél arra, törekedtünk hogy a felügyeleti hatóságnak ne lehessen „jocíme” a beavatkozásra. Az előző

év tapasztalatai után nem sok reményünk lehetett, hogy József Attilának kiadható lesz a díj. A testületben sem javasolta senki őt. (Őrzőm Babits sajátkezű jegyzéseit a tanácsadó-testület jelöléseiről.) Kosztolányi igaz, nem élt, de voltak mások a tagok között, akik akkor már nagyra tartották költészetét.

A döntő ülésre ez alkalommal is együtt mentünk Babitscsal, a mai József Attila utcában. „Engem bánt a lelkiismeret József Attila miatt. Tavaly megígértem neki a díjat, kellene valamit tennünk” — szólalt meg Babits, amikor az alapítványi ház közelébe értünk. „A testület megkérdezése nélkül nem adhatunk neki díjat, hisz senki nem jelölte. Szavazzassuk meg erről is tanácsadóinkat. Állítsuk szembe József Attilát Hevesi Andrással, aki várhat még, nem is szorult rá különösebben”. Kizártnak iátszott, hogy többséget ne kapjon. Az ülésen Babits terjesztette elő *titkos* szavazásra a kérdést, és maga jegyezte a szavazatokat. Facsimilében (7.) közlöm erről feljegyzését. József Attila hét szavazat közül csak hármat kapott. (Sik Sándor és Kárpáti Aurél közléséből tudom, hogy ők reá szavaztak; a harmadik szavazat Elek Artúr é lehetett, ki a következő évben díjra ajánlotta is.) Így történt, hogy József Attila ismét elesett a Baumgarten-díjtól, pedig tudjuk (*Vágo Márta emlékezéséből* I. T. K. 1955. II. 194. o.) hogy ő és barátai ezúttal biztosra vették.

Ebben az időben József Attila már a *Szép Szó*-nak volt a szerkesztője. Ott adta ki műveit. A *Nyugathoz* 1935. szeptember óta (az említett két vers után) nem küldött többé verset. Bizonyára hasonló okból mint amely visszatartotta a *Válasz*-tól. (József Jolán id. mű 334. o.) Babits ellenben a szerkesztők felkérésére megírta a *Szép Szó* számára esszéjét Széchenyiről (1936. júniusi szám).

Babits úgy érezte, József Attilának nem maradhatott adása a megígért díjjal. De egyébként is az volt az alapítvány gyakorlata, hogy aki a szavazásnál előző évben kiesett, a következő évben a díjban részesült. Döntésünket Babits közeledő műtétére tekintettel abban az évben jóval korábban hoztuk meg a szokottnál, és fel is terjesztettük már a minisztériumhoz, amikor József Attila tragikus halála megdöbbentette az egész magyar világot. Tettéknek elkövetésétől nem tartotta vissza a végre elért Baumgarten-díj ténye, amelynek híre tudtommal hozzá még eljutott. A minisztérium leiratban hívott fel, hogy más jelöljünk helyére, és egyben vétót emelt egy fiatal költő jutalma ellen. A leirat (25 120/1937. eln. B. sz.) súlyos szavakkal róttá meg az alapítványt, amiért „nemzetellenes tendenciát” követ. Hangjából következtetnünk kellett, hogy hasonló eset megismétlődésénél autonómiánk felfüggesztésére gondolnak. Nem kétséges, hogy ez az éles figyelmeztetés nem Zelt Zoltán jutalma miatt történt, hanem az osztályharcos proletárköltő díjazása miatt, akinek költészetéről halála után, — a hírlapi közlésekből — a kultuszminisztérium is már tudomást szerzett. Mi ragaszkodtunk státutumaink értelmében ahhoz, hogy József Attila hozzátartozóinak a díj egy részét temetési hozzájárulásként kiadjuk, és megtagadtuk helyének betöltését mással. A *halott* költővel szemben nem emelhetett a minisztérium vétót. Így József Attila a Baumgarten-alapítvány 1938. évi díjazottjai között szerepel.

József Attilának szomorú eltávozása után Babits két megnyilatkozásáról kell még emlékezni. 1940. decemberében őt látogató fiatal irodalomtörténészek jelenlétében (Bóka László mondta el nekem) szóba került, hogy kik azok a költők, írók, akiknek hatása leginkább érvényesül az újabb nemzedékre. Ez arra az időre esett, amikor a költő hetek némasága után váratlanul visszanyerte hangját rövid időre. Szóba került József Attila is, és akadt a jelenvoltak között aki kételkedve, sőt, aki fitymálva beszélt költészetéről. Talán azt hitték, Babitsnak kedvesen. Az egy ideig hallgatta a vitát, majd leintette őket. Suttogva annyit mondott: „*Nagy költő*”. Aki tudja, mit jelentett ez a szó Babitsnál, mily soká tartott, míg Tóth Árpádról ezt leírta, s mily keveseknek adta meg ezt a megbecsülést — csak az tudja felmérni szava jelentőségét.

A második megnyilatkozás ismert, az *Írók két háboru között* előszavából (11. o. „József Attila szegény maga tette ezt számomra nehezzé”, (t. i. hogy róla írjon.) Van, aki ebben

csak annak bizonyítékát látja, hogy Babits az őt ért támadást elfelejteni nem tudta (Kritikai kiadás III. i. h.) Nekem maga a *tény*, hogy nem bocsátotta útra utolsó könyvét, (az előszó az utolsó hetek írása volt) anélkül, hogy abba ne írta volna le József Attila nevét — többet jelent a sorok között. Hogy gondolt reá és lett volna róla mondanivalója. De amire gondolt, — amit megírt volna, magával vitte sírjába — mint nem egyedüli titkát ennek a tragikusán színezett literáris történetnek.

* * *

Hogy történetünk eredményeit összegezzem, ahhoz reflexiókat fűzök — nem látam szükségesnek. Tanulságait le tudja vonni az olvasó maga. Csak egyre szeretném legújabbkori irodalmunk kutatóinak és mindazoknak figyelmét felhívni, kik az emlékezés jogán vagy más okból, hogy e korszak irodalomtörténetéhez hozzászóljanak; hivatottnak érzik magukat. Tekintsék ezt a történetet példázatnak arról: mily hamis elképzeléshez és igazságtalan ítélethez vezethet rendkívüli művészegyéniségek, kivételes szellemi nagyságok magatartása fölött a bíraskodás, — szándékosan kerülöm a jelen esetben helyénvaló szokásos szót, — külszín, meztelen tények alapján, vulgáris élettapasztalatokból merített következtetéssel, — egy megváltozott világgép szemszögéből nézve emberi alkatok sajátos törvényeit, akaratuk sorsszerű változatait. Vajon feladata-e az utókornak ítélőszéket tartani nagy költők „pörös” ügyében, amit azok egymással egyszer elintéztek már? Nem az lenne az első, aki tiltakozó szavát felemelné, — kinek emléke ürügyén történt, hogy egymás mellett említették ellenségeként az őt eltanácsoló szegedi professzorral: Babits Mihály? Nem ama nagy költőnk szavaira kell-e inkább hallgatnunk, akihez hasonlóan gondolkozhattak maguk a kései költő-utódok: „A maradék írói harcainkat nem fogja ismerni, neveinket békés gondolattal nevezendi egymás mellett, ha korunk énekeseire visszaemlékezik. *Emberek valánk ; miért szégyelődik azt? az élet útjai keresztlátnak egymáson ; s leggyakrabban elveink szentsége sem oltalmazhat meg akar tévedéstől, akar félreértéstől : de a sírdomb békesség laka ; a küszöbén emberi érdek nem léphet be*”..,

EGRI PÉTER

FÁBIÁN PÁL, SZATHMÁRI ISTVÁN, TERESTYÉNI FERENC: A MAGYAR STILISZTIKA VÁZLATA

(Tankönyvkiadó, Budapest, 1958)

I.

A magyar stilisztika egyetemi tankönyvének megjelenése: „alkalom és kötelesség” Alkalom, amely lehetővé teszi stilisztikai kutatásaink mai helyzetének felmérését, és kötelesség, amely parancsolóan előírja a továbbfejlődés útjainak és módszereinek megkeresését.

1. A közel háromszáz oldalas tankönyv egyik legvonzóbb tulajdonsága, hogy olyan rugalmas rendszer megformálására törekszik, amely elég szilárd ahhoz, hogy a könyv anyagát megbírja, tagolja, és ugyanakkor elég mozgékony ahhoz, hogy a fokozatosan épülő, szemünk előtt gazdagodó anyag mozgásának teret adjon, s természetes kapcsolatait megteremtse. S ha meggondoljuk, hogy a modern stilisztika — mely már nem a retorika szolgálóleánya, hanem önálló tudományos diszciplína — még csak most alakítja ki kategóriáit,¹ e rendszerességre való törekvés különösen megbecsülendő. Ebből a szempontból is kitűnő például a szóképek felosztása, a köztük levő különbségek s a bennük rejlő hasonlóságok bonyolult vonatkozásainak megmutatása. A tankönyv szerkezetének gerincét a leíró nyelvtan kategóriái adják. A stílus és a stilisztika elvi kérdéseinek megvizsgálása után ezért a hangtan stilisztikája nyitja meg az egyes, konkrét nyelvi-stilisztikai vizsgálatok sorát; ezt a szókészletnek és a frazeológiai elemeknek, a szó jelentésének, hangulatának, az alaktani kategóriáknak a stilisztikai vizsgálata követi; majd a mondattani kategóriák és formák stilisztikai értékének meghatározása, tárgyalása következik.

A tankönyv másik szembeötlő jó tulajdonsága a magyar és a külföldi szakirodalom mintaszerű felhasználása. Nemcsak az egyes fejezetek után megadott magyar, francia, orosz, cseh, német, angol stb. bibliográfia gazdagsága segíti hozzá az olvasót a tárgy feldolgozásához, hanem a szakirodalmi anyagnak magába a szövegbe való történeti sorrendben következő beleszővése is. Márpedig a stilisztikának számos más tudományággal való érintkezése a szakirodalmat igen sokágúvá teszi, és sokféle: stilisztikai, leíró nyelvtani, nyelvtörténeti, nyelvhelyességi, lélektani, poétikai, retorikai, irodalmi, esztétikai stb. tájékozódást tesz szükségessé. Ilyenformán a tankönyv egyfajta fejlődésmentet is ad Arisztotelesten Ch. Bally-ig, M. Cressot-ig, J. Marouzeau-ig, A. N. Gvozgyev-ig, E. Riesel-ig, felvonultatja a régebbi és a modern magyar (nyelvészeti és irodalmi) stilisztika számos jelentős képviselőjét, és a harmadik nyelvészkongresszus valamint az elmúlt évek stilisztikai kutatásainak írásos összegezése² után mintegy megrendezi a mai magyar stilisztika harmadik nagy seregszemléjét.

A magyar stilisztika vázlata nemcsak összefoglalja, hanem tovább is fejleszti az eddigi kutatásokat. Ebből a szempontból különösen tanulságos A szó jelentésének stilisztikai vizsgálata című negyedik fejezet egésze (melyhez az irodalomtörténész elfogultsága — éppen mert

¹ Fábíán Pál, Szathmári István, Terestyéni Ferenc: A magyar stilisztika vázlata Tankönyvkiadó, 1958. 65. l. A továbbiakban MSV.

² Általános nyelvészet, Stilisztika, Nyelvjárástörténet. A III. Országos Magyar Nyelvész-kongresszus előadásai. Bp. 1956. Akadémiai Kiadó, (Szerk. Kniezsa István)—Szathmári István: A magyar stilisztikai kutatás eredményei 1945 és 1956 között. M. Ny. LII, 512—25.

legjobbnak érzi — pozitív és negatív példákért egyaránt vissza-visszatér), azon belül is az egyes szóképek egymással való összefüggésének újszerű, a középiskolai tankönyvtől eltérő megmutatása, a szemléleti és hangulati metafora, a szimbólum irodalmilag is érzékenyen árnyalatos tárgyalása. Szép elemzéseket találunk Az alaktani kategóriák és elemek stilisztikai értékei című fejezetben,³ s A mondattani kategóriák és formák stilisztikai értékei című hetedik fejezetben is,⁴ valamint a szóhangulattal foglalkozó ötödik fejezetben.

Tankönyvről lévén szó, külön meg kell említenünk, hogy az egyes elvi megállapításokat mindenütt bő példaanyag szemlélteti, s azt is ki kell emelnünk, hogy a hivatkozások adatai didaktikai szempontból is szerencsés rendben illeszkednek bele a szövegbe, sehol sem terhelik, mindenütt alátámasztják a mondanivalót.

2. Egyes pontokon az amúgyis hamarosan szükségessé váló második kiadásban — úgy hisszük — a könyvön kisebb változtatásokat lehet tenni.

Didaktikai szempontból helyesebb lenne, ha a stílus megvalósulását befolyásoló tényezők elnevezése és sorrendje a stílus fogalmának meghatározásában és a későbbi részletesebb kifejtés során azonos volna. Egyelőre a definícióban „a megnyilatkozás funkciója, tárgya és a megnyilatkozó mivolta” szerepel, lejjebb viszont már „a megnyilatkozás tárgya”, „a megnyilatkozás eredete” (= a megnyilatkozó mivolta) és „a megnyilatkozás funkciója” áll.⁵ Ugyancsak indokolatlan az archaizmusok és neológizmusok egyébként párhuzamos (fogalmi, formai, jelentésbeli) felosztásának sorrendjét megváltoztatni.⁶

Úgy érezzük, a *jaín*, *jaíntos* szó éppen nem finomabb, nem emelkedettebb hangulatú a *finom* szónál, s ezért hangulatilag semmikép sem illik a *filigrán*, *génusz*, *gigantikus*, *monumentális*, *szervíz* stb. szavak sorába.⁷

Petőfi *A haraghoz* című versében nem megszemélyesíti, hanem inkább tárgyiasítja érzését, amikor így ír róla :

Megnőve folyammá
Úgy fog lezuhanni
Elleneidre, hazám,
Mint a feneketlen
Örvénybe a féktelen
Niagara!⁸

Igaz : a költőnek az ellenségre lezuhanó haragja felért egy az ellenségre lezúduló, lerohanó, rárontó szabadcsapattal, de az olvasónak ez a távoli képzettársítása csak addig él, amíg a költő a maga képzettársító hatalmával elé nem teszi a maga képét, „a féktelen Niagara” képét. A *lezuhanni* tehát csak önmagában, a hasonlat másik felének elhagyásával emlékeztet valamennyire megszemélyesítésre, de még így sem alkalmas első példának. Ha viszont a megszemélyesítést képviselő szót önmagában, a hasonlító mellékmondat nélkül vesszük, akkor a következő, Mikszáthból vett, egyébként igen jó példa devalválódik megszemélyesítésből egyszerű hangutánzássá : „A kegyelmes úr leül, a szék *megreccsen alatta*, mintha a nagy megtiszteltetést *köszönné*.”⁹ Itt ugyanis a szék *megreccsenése* nem önmagában megszemélyesítés, hanem csak általa válik azzá, hogy a megtiszteltetést *köszönő* szék hangjává lesz. Míg a Petőfi-idezetben épp a hasonlat második tagja („mint. . . a Niagara”) teszi lehetetlenné, addig a

³ Például Ady : *Az ágyam hivogat* c. versének elemzése MSV, 205. l.

⁴ Pl. Az igei és a névszói állítmány stilisztikai értéke MSV. 240—242. l.

⁵ MSV. 4. l.

⁶ MSV. 44. illetve 48. l.

⁷ MSV. 58. l.

⁸ MSV. 98. l.

⁹ MSV. 99. l.

Mikszáth-idézetben csak ez („mintha...köszönné”) teszi lehetségessé a megszemélyesítést („fog lezuhanni”, illetve „megreccsen”). Hasonlóképpen József Attila *Hazám* című versének első strofájában :

Az éjjel hazafelé mentem,
éreztem, bársony nesz inog,
a szellőzködő, lágy melegben
tapsikoltak a jázminok

a jázminok *tapsikolása* csak utólag valószínűsíti (ha nem is bizonyítja), hogy a bársony nesz *ingása* megszemélyesítés, azzal a különbséggel, hogy a Mikszáth-idézetben a szék megreccsenése kétségkívül megszemélyesítéssé lesz, míg a bársony nesz ingása esetében az olvasó maga is erősen ingadozik.¹⁰

Nem szerencsés példa a kicsinyítésre felhozott *tanulgatott* ('alig tanult valamit') sem. A többi példa : *csak egy percet várj* (lehet egy óra is), *egy szem búza se termett* (kevés termett) valóban a zárójelbe tett valóságos helyzetnél kevesebbet, kisebbet mond, s ezért igazi kicsinyítés. Az *alig tanult valamit*-hez képest viszont a *tanulgatott* bizonyos pozitív állítást képvisel, s ezért inkább kiskövű (nem ellenkező értékű) túlzásnak tekinthető.¹¹

Vörösmarty Előszó című költeményének befejező részében („Majd eljön a hajfodrász, a tavasz”) a *majd* sem bátorítást, sem buzdítást nem fejez ki,¹² csak vizionárius, kétségbeesett gúnnyal árnyékolta bizonyosságot ; a Hedvig című versnek példaként idézett sorában („*Mely* parancs ez! *Mily* kemény ítélet!”) a *mely* s a *mily* nem mutató, hanem kérdő névmás ;¹³ az és köztörzsről elég egyszer megemlíteni, hogy használata fokozhatja az író céljának megfelelően az ünnepi hatást.¹⁴

Ezek s az efféle apróbb hiányosságok azonban a könyv jelentős értékeit nem érintik, könnyen kiigazíthatók.

II.

A magyar stilsztika egyetemi tankönyvében s a tankönyvvel kapcsolatban felmerül egy olyan fontos kérdés, amely az irodalomtörténezt elsősorban érdekli : vajon egy ilyen nyelvészeti kiindulású, a leíró nyelvtanon épülő stilsztika hozzásegít-e, s ha igen, mennyire segít hozzá szépirodalmi művek esztétikai lényegének megragadásához?

Tudjuk, kérdésünk problematikája szűkebb körű, mint a tankönyvé. A tankönyv helyesen polemizál a régebbi stilsztikáknak azzal a gyakorlatával, amely a stílus fogalmát az irodalmi stílussal azonosította, de — ugyancsak helyesen — vitába száll Ch. Bally felfogásával is, amely a stilsztikai vizsgálatokban a hangsúlyt épp a köznyelv, a társalgási nyelv formáira vetette, s az irodalmi nyelvet háttérbe szorította.¹⁵ Minket azonban most éppen az irodalmi művek stilsztikája érdekel, megjegyzéseink is csak erre vonatkoznak.

Ha a nyelv és a stílus viszonyát esztétikai szemszögből akarjuk megvizsgálni, abból kell kiindulnunk, hogy a nyelv az irodalmi műnek anyaga, a stílus pedig formája, pontosabban : formájának egy része.¹⁶ Márpedig a művészet anyagának és formájának törvényszerűségei egyetlen művészetben sem esnek egybe, még akkor sem, ha bizonyos vonatkozások anyag és

¹⁰ Vö. MSV. 99. l.

¹¹ Vö. MSV. 148. l.

¹² MSV. 188. l.

¹³ MSV. 202. l.

¹⁴ MSV. 279—80 ; a 2/a pont szinte azonos a 2/d ponttal.

¹⁵ MSV. 3—4. l.

¹⁶ Vö. : Lukács György : Irodalom és művészet mint felépítmény. Adalékok az esztétika történetéhez. Akadémiai Kiadó Bp. 1953. 456. l.

forma között kétségek kívül megállapíthatók (pl. bizonyos fajta anyagok bizonyos fajta művek megformálására alkalmasak : márvány és agyag). Pusztán nyelvi kategóriák segítségével éppúgy lehetetlen egy irodalmi mű esztétikai-stilisztikai sajátosságainak feltárása, mint ahogy ásványtani elemzések sem magyarázzák meg Pheidias, Michelangelo vagy Rodin márványszobrainak művészi jellegzetességeit.¹⁷ A fentiekből az következne, hogy a nyelvészeti stilisztika csak a nyelvészet számára tud hasznos megállapításokat tenni, irodalmi szempontból viszont terméketlen.

Az igazság azonban mégsem ez. Ahogyan a szobrász az emberi világból merített élményeit képzeletében érzékletes képpé sűríti, s ezt a képet : a szobrot a márványban meglátva az anyagból mintegy kifejti, kiválasztja, életre kelti, úgy az író is, amikor művét megvalósítja, anyagából, a nyelvből kiválasztja azokat a részeket, elemeket, amelyek a valóságról alkotott elképzelését leginkább szolgálják. Így keletkezik stílusa, melyet a kiválasztható s a kiválasztott nyelvi anyag viszonya jellemez. Ennek jellegét pedig az a magatartás határozza meg, amelyben az írónak a valósághoz való viszonya kifejeződik, vagyis maga a valóság, s ennek egyéni feldolgozása. A kiválasztható és a kiválasztott nyelvi anyag összefüggése pedig csakis az ún. „nyelvészeit stilisztika” segítségével határozható meg, s erre annál is inkább szükség van; mivel a kiválasztott anyag a szavak hangalakjának, jelentésének, egymással való szintagmatikus kapcsolatainak, a mondatok hosszúságának, rövidségének, minőségének, szerkezeti kapcsolatainak stb. megfelelően esetenként más és más.

Irodalmi művek stilisztikai vizsgálata tehát akkor lesz esztétikailag is eredményes; ha a szépirodalmi stílust az egész tartalom-meghatározta forma egy olyan elemének tekintjük, amelynek művenként változó csillagképe a „nyelvészeti” stilisztika eszközeivel megfigyelhető, ábrázolható, leírható.

Így lehet túljutni az „irodalmi vagy nyelvészeti stilisztika” hamis dilemmáján is. Amíg az egyoldalú „nyelvészeti stilisztika” híve a stilisztikai (esztétikailag : formai) elemzést a nyelvészeti (esztétikailag : anyagbeli) elemzéssel helyettesíti, addig az egyoldalú „irodalmi stilisztika” képviselője a stilisztikai kategóriák nyelvi rögzítését is felesleges ráadásaként mellőzi, és ezenkívül az irodalmi mű tartalmát gyakran a mű témájára szűkíti, s azért a tartalom elsődlegességének érvényes elve sem juttathatja tovább általánosságokban mozgó stilisztikai megjegyzéseknél. Így aztán a két rossz végét — mintha egymástól valamilyen felületi tisztítóerő hatására egy kör kerületén távolodnék — összetalálkozik : egyik sem képes arra, hogy egy irodalmi mű stílusát mint az egész tartalom-meghatározta egész forma egy részét viszonylag pontos eszközökkel ábrázolni tudja. Márpedig a stilisztikai elemzésnek nyelvészeti elemzéssel vagy általános frázisokkal való helyettesítése még a stilisztikai jelenségek számbavételét, rögzítését is lehetetlenné teszi ; a stílusnak a forma egészétől való elszigetelése pedig arra vezet, hogy nem sikerül egy konkrét stílus létrejöttének és változásának megokolása, de általában nemsikerül egész gazdagságának egyszerű feltárása sem. Nem is igen sikerülhet, hiszen az elemző a stílus mesterséges elkülönítésével megfosztja magát azoknak a kategóriáknak ösztönző hatásától, amelyek ugyan mind jelen vannak a művészi stílusban is, de amelyekre éppen a forma egyéb elemeinek (szerkezet, rím, ritmus, műfaj stb.) analógiája nyithatja rá az elemző szemét.

A továbbiakban a stilisztika tankönyvet abból a szempontból kell megvizsgálunk, hogy

1. mennyire érvényesíti nyelv (anyag) és stílus (forma) szétválasztásának elvét és

2. mennyire veszi figyelembe a stílusnak és a művészi forma egyéb elemeinek egymással való sokrétű összefüggéseit, tartalmi meghatározottságát.

1. A magyar stilisztika vázlata elméletileg is és gyakorlatilag is arra törekszik, hogy a nyelvi és a stilisztikai kategóriákat elkülönítse. A Nyelv és stílus című pont¹⁸ általánosságban

¹⁷ Vö.: Fehér Ferenc : *A különység költészete*. Kézirat.

¹⁸ MSV. 5—6. l.

vonja meg a határt a nyelvi és stilisztikai vizsgálódások között ; A jelentéstan és a stilisztika összefüggése,¹⁹ A szófajok és szóelemek stilisztikai vizsgálata²⁰ és A mondattani kategóriák és formák stilisztikai értékei²¹ című fejezetkezdő bevezetések egy-egy speciális területen mutatnak rá a nyelv és a stílus különbségére ; a jelentéstan stilisztikáját vizsgáló fejezet kitűnő példái, az igei és a névszói állítmány stilisztikai értékét bemutató, Juhász Gyulából, József Attilából, Zrínyi Miklósból, Ady Endréről vett idézetek és még sok más idekivánczó fejtegetés egyes konkrét elemzések során bizonyítják a nyelvi és stilisztikai szempontok szétválaszthatóságát.

Mégis, ez a szétválasztás nem érvényesül mindig, olykor a stilisztikai kategóriákat nyelvészeti kategóriák helyettesítik, a stilisztikai elemzés helyére nyelvészeti vizsgálódás lép. Nézzünk erre néhány példát.

„A nemzetközi eredetű, közhasználatú vagy szakmai jellegű” idegen szavak szépirodalmi használatát tárgyaló pont²² József Attila *Munkások* című verséből idéz :

... a város érdes része,
hol lendkerék szíja csetten és nyalint,
hol a fémkeblű *dinamókat* szopják
a sivalkodó *transzformátorok*,
itt élünk mi.

A példaként kiemelt dinamó szó stílushatása kétségtelen. Nemcsak „a város érdes részé”-nek tárgyi és hangulati világát idézi fel, hanem fémkeblével az expresszionizmus szoborszerű fém-monstrumainak megszemélyesített-tárgyasult világát is, melybe a *szopó* és *sivalkodó* transzformátoroknak valamint a lendkerék *nyalintó* szíjának tiszta, tárgyasulással nem komplikálódó megszemélyesedése, pontosabban : gyermekké válása visz be emberséget, életet. A tankönyv azonban nem ebben az összefüggésben elemzi a dinamó szót (ezt Az idegen szavak szépirodalmi használata című fejezetben nem is teheti meg), nem ezt, hanem azt állapítja meg róla, hogy szakmai jellegű idegen szó, melyet a szépirodalmi stílus költői képalkotásra használ fel. Csak-hogy a dinamó szó stílushatásának semmi köze sincs ahhoz a csak nyelvészeti szempontból figyelemre méltó ténynek, hogy idegen eredetű szó. Nyelvünkben teljesen meghonosodott, más szavunk nincs a fogalom jelölésére, a nyelvérzék nem veheti össze semmiféle szinonimával.

Esztétikai-stilisztikai szempontból nem megnyugtató az a közvetlenség sem, amellyel A szóösszetétel mint stílárius forrás című fejezet²³ nyelvi mozzanatokból művészi mozzanatokra következtet. A szóösszetétel általános jellemzése során megtudjuk, hogy az összetétel első-sorban tömörségével hat, s ezért különösen a *lírában* és a *drámában* fordul elő. Néhány sorral lejjebb már arról van szó, hogy a mellérendelő összetételek (vagyis az összetételek egy egész nagy osztálya) az *epikában* nélkülözhetetlenek. Ezt a tételt aztán számos *lírából* vett példa igyekszik igazolni.

A nyelvi (helyesírási) szempontoknak a stilisztikára való ráburjánzására példa Az alárendelő összetételek című pont.²⁴ Itt először azzal a helyes megfigyeléssel találkozunk, hogy „A romantikus nekilendülésnek és elborulásnak sajátos nyelvi lecsapódásai a költő intenciójának egész tartalmát kifejező, rendkívül expresszív összetételek, mint ... *vérözön* (Kölcsey), *villámroppanás*, ... *tengervészes* éj (Vörösmarty). Ezekben a szavakban hatalmas erők szorulnak össze, megsokszorozott értelmi realitások”.²⁵ Ezután arról az önmagában igaz és

¹⁹ MSV. 65—66. 1.

²⁰ MSV. 174. 1.

²¹ MSV. 235. 1.

²² MSV. 55. 1.

²³ MSV. 231. 1.

²⁴ MSV. 233. 1.

²⁵ MSV. 233. 1.

nyelvi szempontból kétségbevonhatatlan tényről olvasunk, hogy „Arany János kiváló érzékével megkezdte az összetételek szétbontását, az írásban kötőjellel jelezve a részek lazuló összefüggéseit: „az értelem *mér-ónja*” (Dante); . . . Ez az eljárás a lehetőségek végső határát Babits Mihály lírájában éri el a különböző elemek összekapcsolásában és tudatos szétválasztásában: *soha-meg-nem-elégedés*.”²⁶ Ez a nyelvészeti szempontból kifogástalan fejlődési sor stilisztikai szempontból aggályokat kelt. Mert ha azt olvassuk, hogy a szóösszetétel általában „a gondolat és a kifejezés tömörségét adja meg”,²⁷ hogy az alárendelő összetételekben „nyelvünk ősi, tömörítő törekvései valósulnak meg”, hogy az alárendelő összetételek egybeírása „megsokszorozott értelmi realitások”-at fejez ki, benne „hatalmas erők szorulnak össze”, vagyis sűrítő jellegű, hogy Arany kötőjellel az összetétel részeinek lazulását jelezte és végül, hogy „ez az eljárás a lehetőségek végső határát Babits lírájában éri el”:²⁸ akkor — a szerző szándékától esetleg függetlenül — könnyen arra a következtetésre juthatunk, hogy Arany stílusa — legalábbis a vizsgált vonatkozásban — kevésbé fejez ki „megsokszorozott értelmi realitásokat”, kevésbé sűrített és tömör, mint Vörösmartyé, Babits stílusa pedig még Aranyé mögött is messze elmarad. Ez nyilvánvaló képtelenség, különösen három olyan kiváló, tudatos és éppen tömörségéért is joggal becsült stílusművész esetében, mint Vörösmartyé, Arany és Babits. Ha viszont az olvasónak ezt a szövegtől sugallt következtetését önkényesnek tekintjük, akkor ez azt jelenti, hogy egy nyelvi fejlődési sornak (az alárendelő összetétel fokozatos fellazulásának) vagy nem felel meg párhuzamos stilisztikai fejlődési sor, vagy pedig egy másfajta, kifejtendő stilisztikai sor felel meg neki.

Több köze van a nyelvészethez (a jelentéshez), mint a stilisztikához annak a megállapításnak is, hogy a *majd* határozószó olykor nyomósítja, máskor enyhíti az állítás bizonyosságát.²⁹

Mindezeknél a példánál sokkal fontosabbak azok, amelyek egy-egy művészi irányzat belső problematikáját vetik fel. Ebből a szempontból érdemes megvizsgálnunk az impresszionizmust, melynek stilisztikai képletei finom elemzések képében a tankönyv lapjain visszavisszatérnek. Itt most csak egy, a nyelv és a stílus összefüggésének szempontjából fontos mozzanatot akarunk kiragadni. Ez: jelenség és lényeg viszonya az impresszionista költészetben.

Problémánkra vonatkozólag a tankönyv három helyen találunk megjegyzéseket. „Lovas Rózsa — olvassuk — a magyar impresszionista költészet stílusformáit tárgyaló tanulmányában (MNYTK. LXXII, 31—44) rámutat arra, hogy az impresszionizmusnak alapvonása a képzetkomplikációk kedvelése. Kifejti, hogy a komplikáció-élmény talaja az álom, a homály, melybe a feledés burkolja az érzéki benyomásokat s végül az erősen felfokozott lelkiállapot. Hangsúlyozza azonban, hogy a magyar impresszionista költészet nem válik a 'felületek művészetévé', nem elégszik meg a felületek szín- és fényjátékával, hanem keresi a felületek mögöttit, a lényeget.”³⁰ Az impresszionizmus később is lényegkiemelő művészetként lép elő a tankönyv fejtegetéseiben: A névszók „elsősorban olyan stílusokban és műfajokban válnak stilisztikai tekintetben hasznosakká és kedveltekké, amelyekben a költők és írók a világ tényeit, jelenségeit nem annyira mozgásukban, változásaikban, azaz nem dinamikus módon fogják fel, hanem azt igyekeznek belőlük megragadni, ami első látásra lényegesnek, szembeötlőnek, állandónak tűnik fel előttük.”³¹ Végül, harmadszor is: „A névszói állítmányú mondatokhoz gyakran társulnak igétlen, hiányos mondatok, névszós mondat szerkezetek. Így jön létre, helyesebben így jött létre az ún. *nominális stílus*. Erről külön is szólnunk kell, mivel fontos

²⁶ MSV. 233. 1.

²⁷ MSV. 231. 1.

²⁸ MSV. 233. 1.

²⁹ MSV. 211. 1.

³⁰ MSV. 97. 1.

³¹ MSV. 189. 1.

szerepe volt a múlt század hetvenes-nyolcvanas éveitől a szépirodalmi stílus alakulásában, és jellemző vonása az impresszionista stílusiránynak is. . . . Ezt a stílust a rohanóbb élettempóval együtt járó lényeglátásra, életszerűsége való törekvés, s ezen keresztül az eötvösi próza retorikus pátoszát felváltó, a beszélt nyelvhez közelítő, tömör, rövid mondatos stílus hozta létre.⁸²

Csak hogy a műalkotás esztétikai lényege (melyet a mű stílusa is közvetít) nem azonos a nyelvi lényeggel (melyet pl. a nominális mondatszerkesztés kifejez). Ha az impresszionizmust irodalomtörténeti szempontból vesszük szemügyre, azt találjuk, hogy ez a stílusirány kétféle összefüggésben vizsgálható. Egyrészt részese egy olyan változási sornak, melyben lényeg és jelenség objektív dialektikája a művészi ábrázolásban fokozatosan eltűnik. A XIX. század első felének nagy kritikai realistái az élet jelenségeit lényeg és lényeg bonyolult társadalmi-esztétikai összefüggéseiben ábrázolták. A naturalizmus már csak a jelenségek világát ábrázolta valóságosnak, a lényegét az ábrázolásból jobbra kirekesztette, rosszabb esetben valami üres konstrukcióval helyettesítette. Az impresszionizmus és a szimbolizmus — ebben a változási sorban — még tovább ment egy lépéssel: a naturalizmust nem a lényeg, hanem a jelenség oldaláról számolta fel, s a naturalizmusban még tárgyiasan megrajzolt jelenségvilágot szétromcsolta, tünékeny színfolttá, futó benyomássá, illanó hangulattá foszlatta, illetve bizonytalan tartalmú jelképekké varázsolta át. Kétségtelen, hogy ez a művészi változás a kapitalista elmentmondásoknak volt egyfajta, perspektívaesztétik kifejeződése s tiltakozást is jelentett velük szemben. Ez azonban mitsem változtat azon a tényen, hogy — tiszta példák esetén — a lényeg világa a maga történeti fejlődéstörvényeivel e művészetből eltűnt, vagy — az esetek átlagában — csak sűrű ködön át sejlik. Ezért a nominális nyelvi szerkesztésmód az impresszionizmusban véleményünk szerint nem a lényegét emeli ki, hanem a történetiséget tünteti el; névszóirak statikussága a lényeg világától, a fejlődéstörvények világától eloldott benyomások pillanatnyi létét, esetlegességét fejezi ki, a rövid nominális mondatok szapora változása pedig a fejlődés valóságos ábrázolása helyett, a mozgás, a kavargás zsbongását érzeti meg. Ebben az összefüggésben kell kiemelni — a tankönyv is megteszi — Lovas Rózsa finom megfigyelését, mely igen változatos irodalmi anyag elemzése során arra hívja fel figyelmünket, hogy az impresszionista költészetre annyira jellemző képzetkomplikáció létrejöttének egyik jellegzetes előfeltétele a homály, az álomszerűség, az emlékezés, az érzékelés kábulata.⁸³ Másrészt az impresszionizmus kiindulópontja lehet — egy másik fejlődési soron — egy új, modern, a lényegét kifejező realista összefoglalásnak is. A felszín finom játékanak, színhatásainak, villódzásának, pillanatnyi apró neszezéseinek, illékony illatainak, síkos jóizeinek, könnyű érintésének, csöndes vagy izgatott lélekzésének művészi ábrázolása, a fény-, szín-, hang-, illat-, íz- és mozgásképzetek finom együttrezgésének megérzékítése, egy-egy felfokozottan izzó, vagy csendesen lebegő perc hangulatának megörökítése, mindez: a jelenségvilág gazdagságának olyan új rétegét tárta fel, hódította meg, amely korunk modern művészi szintézisének is stíluseleme lett. Hangsúlyoznunk kell: stíluseleme, nem pedig külön, önálló, művészi alkotómódszer. Stíluselem a realizmuson belül, nem pedig egy a lényegét többé-kevésbé eltüntető antirealista irányzat. Egy új perspektíva alapján létrejött modern realizmuson belül éppen azért lehetségesek különböző stílusirányok, mert a (modern) realizmus maga nem stílusirány. Ebben, s nem valamilyen irracionális vagy panteista értelemben beszélhetünk arról, hogy a magyar impresszionizmus nemcsak a felület, hanem a lényeg művészete is volt (pl. József Attila). Vagyis az a paradox helyzet állt elő, hogy „a magyar impresszionizmus” akkor lehetett a társadalmi, esztétikai lényeg teljesértékű ábrázolója, amikor megszűnt impresszionizmus lenni, amikor nem egy külön, a realizmussal szembenálló irányzatnak, az impresz-

⁸² MSV. 242. l.

⁸³ Lovas Rózsa: *A magyar impresszionista költészet stílusformái*, MNyTK. LXXII, 40—42. l.

szionizmusnak, hanem egyes, esetleg összefüggő sort alkotó impresszióknak lett művészi kifejezőjévé a realizmuson belül.

2. Annak eldöntéséhez, hogy egy-egy impresszionisztikus stíluselemnek és általában valamilyen stilisztikai jelenségnek mi az esztétikai értéke, mennyire sikerült a lényeg megragadása, a teljes tartalomtól meghatározott művészi forma *egészének* vizsgálata segít hozzá. A stilisztika tankönyv elvi fejtegetéseiben is,³⁴ egyes elemzéseiben is³⁵ figyelembe veszi ezt az elvet, ha olykor³⁶ nem is érezzük egészen megnyugtatónak érvelését.

Az egész forma tanulságait hasznosító stílusvizsgálat — hogy az impresszionizmus példájánál maradjunk — már csak azért is nélkülözhetetlen, mert csakis így tudjuk megállapítani, hogy ez vagy az az impresszionizmusból ismert stilisztikai jelenség egy valóban impresszionista ábrázolási mód kifejeződése-e vagy pedig valamely modern realista szintézisnek egyszerű stíluslemele. Ennek a kérdésnek helyes eldöntése hozzájárul ahhoz is, hogy a hasonlóságokat, illetve a különbségeket már a jelenségek leírása során meg tudjuk állapítani.

Az impresszionizmusról fentebb kifejtettek igazsága még szembeötlőbben megmutatkozik, ha az impresszionizmust egybevetjük az expresszionizmussal. Példának válasszuk ki Szabó Dezső *Az elsodort falu* című regényének azt a részletét, amely Bőjtje János és Farkas Miklós egy erdei beszélgetésének színterét ábrázolja.³⁷ A leírás egy rövid, szintelen, tárgyilagos kijelentő mondatból kezdődik („Beérték a szállaerdőbe.”). A következő mondat már sötétre festi, megszemélyesíti és igésti a csendet („A fákon még a téli komorság *hallgatott*”), a tavasz egy „nagy mozdulás” indulatos lökésével dobbant a télbe („de a nagy mozdulás mégis érezhető volt mindenben.”). Az útmenti régi patakoknak nem is medrük, ágyuk, hanem „*heverésiek*” voltak, bennük „*roppant kövek* álltak s a moha már *eleven, zöld* volt rajtuk. Kakasmandikó, mályva és ibolya volt a fák közt s a *nemzés nyers, bódító szaga*”, mely így az állítmány után vetve még nyersebben, sűrűbben csapja meg az olvasót. „Félórai séta után elértek a János kútjához.” Ha az olvasó azt gondolná, hogy a kút friss vizével a szomjúság enyhítésének, a megpihenésnek helye, következtetésének útját egy szikla torlaszolja el, mely nemcsak természetes tömbszerűségével hat, hanem „magas szőlő”-nek veszélyeket rejtegető, teljes hosszában kinyújtózózkodó meredekségével is. S a szikla aljából előcsorgó forrás a szomjas vágy feszültségét meg nem enyhíti, sőt távolságával csak növeli. („A *szikla* egy nagy kört alkotott. *Magas szélről lelőgtak* a fák gyökerei, mintha *vén koldusok nyújtogatták* volna meztelen lábszáraikat a forrás vize felé.”) A leírás feszültsége és dinamikája a következő mondatban éri el tetőpontját: („A félkör közepén a szikla tövéből *hatalmas szökkenéssel buggyant ki a tajtékos forrás, beköpvé*

³⁴ MSV. 13. l., 15—16. l.

³⁵ MSV. 106. l.; 278—280. l. stb. Igen érdekes az a megfigyelés, hogy a kötőszavas mondatfűzés a tartalomtól függően dinamikát, élénkséget és lassúságot is kifejezhet. Az előbbire példa a *Szigeti veszedelem* következő sora: „Könnyű had és bátor és gyors, mint az árvíz”, az utóbbira pedig Vörösmarty *Előszó* című költeményéből ez a sor:

„Most tél van és csend és hó és halál.” Az elszigetelt stilisztikai elemzés lehetetlenségét bizonyítja annak kimutatása is, hogy a kötőszó nélküli szerkesztésmód egyaránt kifejezhet tárgyilagos és érzelmileg telített mondanivalót, de a feszült lelkiállapotot olykor éppen a kötőszóhalmaz közvetíti. Megjegyezhetjük: nemcsak a stilisztika ismer ilyen jelenségeket, hanem a verstan is: hasonló (vagy éppen azonos) ritmikai képletek az egész formával való más-más összefüggés alapján egészen különböző mondanivalókat ringatnak, így pl. a négyes (négy és feles) jambus Petőfi *Sorshűzés előtt*, illetve *Véres napokról átmodom* — és József Attila *Altató* című versében. Máskor az egész formával való összefüggés, épp ellenkezőleg, azt teszi lehetővé, hogy ellentétes ritmikai képletek (pl. trocheus és jambus) a vers hangulatában feloldódva hasonló (bár korántsem azonos) tartalmakat fejezzenek ki (pl. Kosztolányi: *Este, este...* és József Attila: *Altató*). Mindez azt bizonyítja, hogy a verstanban éppúgy mint a stilisztikában az egyes formai jelenségeket mindig a teljes tartalmat kifejező egész formával való összefüggésben kell vizsgálnunk.

³⁶ MSV. 5. l.

³⁷ Szabó Dezső: *Az elsodort falu* 3. kiadás. A táltos kiadása 1920. 55. l.

vizét egy nagy kőmedencébe.”) A sok ige, igenév, verbum actionis az indulatos és monstrozus jelzők, az egész szöveg forrongása, — mely még olyan szavakat is eredeti képes értelmükben idéz fel bennünk, amelyeknek mozgását, kavargását más szövegben nem éreznénk meg (pl. forrás)— e stílus feszültségét, dinamizmusát fejezi ki. Ha összehasonlítjuk őket az impresszionizmus nominális szerkesztésmódjával, könnyen adódik a következtetés: az expresszionista stílus a mű tárgyának dinamikáját, az impresszionista stílus a mű tárgyának statikáját emeli ki.

Ha azonban az elsodort falu stílusát mint a mű formájának egy elemét egybevetjük a forma egyéb elemeivel (pl. a jellemábrázolással, a cselekménnyel, a szerkezettel), következtetésünk amilyen könnyen adódott, olyan gyorsan módosul is. A regényalakok lényeges tulajdonságai kezdettől fogva előttünk állanak. Bőjthe János paraszti őseréje, Farkas Miklós „hulló magyarsága”, Farcády tiszteletes prédikációs életformája, akaratának tette-válás helyett szavalmányokban kiszűlő verbalizmusa, Judit kifelésének és elnyílásának egész lehetősége kezdettől fogva megvan, s a cselekmény során sem fejlődik, a szerkezet sem közvetít valamiféle objektív fejlődést: az egész forma tartalmi meghatározója a parasztság, a nemzet kérdéseinek felvetése és helytelen megválaszolása, e forma „az örök falu” tragikus és hamis mítoszának talaján jött létre, s lényegileg statikus jellegű.³⁸ Ebből két dolog következik. Az elsodort falu expresszionista stílusának dinamikája nem a tárgy objektív dialektikáját fejezi ki, hanem csak a szerző vágyának, akaratának a mítosz keretei között egy helyben csapkodó tehetetlenségét, s ilyenformán igei szerkesztésmódja semmit sem mutat meg többet az ábrázolt tárgy valóságos mozgásából, fejlődéséből, mint az impresszionizmus nominalitása. Továbbá: éppen a stílusnak az egész formával való egybevetése teszi lehetővé, hogy szétválasszuk: mi objektív és mi szubjektív a stílusban.

Természetesen egy másik fejlődési soron, más perspektíva³⁹ és világkép mellett az expresszionizmus is megjárhatja azt az utat, amelyet az impresszionizmus: külön ábrázolási módszerből stílusclemmé lehet egy modern művészi szintézisben. Századunk irodalmában erre is József Attila költészete a legnagyobb példa.

Végül hadd hozzunk fel még egy utolsó — utalásszerű — példát problémánk megvilágítására. Karinthy Így írtok ti című irodalmi karikatúra-gyűjteményének legjobb darabjai éppen azért olyan hatásosak, mert Karinthy bennük nemcsak egyes, elszigetelt stilisztikai jellemvonásokat karikíroz, hanem fel tudja mutatni a stílusnak a mű egész formájával való összefüggését is. Igen tanulságos lenne összevetni Karinthy Kaffka karikatúráját Radnóti Miklós Kaffka tanulmányával,⁴⁰ mindkettőnek Kaffka stílusára vonatkozó megfigyelései az egész forma figyelembe vételével születtek s ezért igen közel járnak egymáshoz.

* * *

³⁸ Az elsodort falu stílusának és jellemábrázolásának, cselekményének, szerkezetének az idézett hely alapján való egybevetését Bóka László végezte el egy 1958-ban tartott egyetemi előadásában.

³⁹ A perspektíva és a stílus szoros összefüggése abból adódik, hogy a perspektíva valóságos, konkrét volta, erőssége egyenes arányban áll a műalkotás valósághoz való viszonyának mértékével. Ez a magyarázata annak, hogy a perspektíva hasonló fokán álló egyébként különböző jellegű műveknek hasonló (nem azonos) a stílusa (pl. a francia szimbolizmus és Ady szimbolizmusa), és különböző perspektívájú műveknek a stílusa is különböző, bennük még a hasonló stíluselemeknek is más-más szerepük van (pl. Kosztolányi és József Attila költészetének impresszionisztikus vonásai, vagy József Attila első és későbbi korszakainak expresszionisztikus ábrázolásmódja illetve stílusjegyei).

⁴⁰ Radnóti Miklós: *Kaffka Margit művészi fejlődése*. Tanulmányok, cikkek Magvető Kiadó 1956. 5—105. l.

Igyekeztünk példákkal igazolni, hogy irodalmi művek stilisztikai elemzése során a stílust a forma egy elemének kell tekintenünk, s ezért — mivel a *forma* egy eleméről van szó — a formai-stilisztikai kategóriákat anyagbeli-nyelvi kategóriákkal felcserélni nem szabad, bár rögzíteni, leírni lehet ; mivel pedig a formának *egy eleméről* beszélünk, az elemzés sokoldalúbb lesz, ha a stílust a teljes tartalomtól meghatározott egész formával együtt szemléljük. Ezeknek a szakirodalomban még ki nem kristályosodott elveknek a tisztázását jelentős mértékben — pozitív és negatív értelemben egyaránt — A magyar stilisztika vázлата teszi lehetővé, amely amennyire összefoglalójává lett az eddigi kutatásoknak, annyira kiindulópontjává is lehet a további vizsgálódásoknak.

KOMLÓS ALADÁR :

„VAJDA JÁNOS PÁLYAKEZDÉSE”

(Válasz Barta Jánosnak)

A szellemi élet nem ismer tabukat. A klasszikusok sem tabuk. Ha annak tekintjük őket, legfőljebb bebalzsamozott múmiákká, vagy muzeális tárgyakká lesznek, amelyek előtt közönyös kegyelettel sétál el a látogató. Ha azt akarjuk, hogy eleven hatóerők legyenek, engedjük meg, hogy olykor a kétely vagy akár a haragos elutasítás friss szele megrázza őket. A klasszikusok sorsa, halhatatlanságának aktája nincs egyszersmindenkorra elintézve. Egészséges irodalmi életben minden kor felülvizsgálja klasszikusait és kirostálja a romlandókat. Az igazi nagy írónak csak használ a perújítás, felfrissülve, megerősödve, megfiatalodva, új fényben kerül ki belőle. Nem nagy író, aki elveszti a pórt, s gyenge hívő az, akinek hite az első kritikára meg-ingog. Csak a bálványimádó háborodik fel, ha kételkedni merészelnék isteneiben. Az igazi híveket a kétely vagy támadás hitük mélyebb indokolására sarkalja.

Nem kell hát sem meglepődnünk, sem megütközőnünk, hogy Barta János felveti a Vajda-kérdést. Hiszen bevallhatjuk, hogy Vajda valóban ritkán éri el saját legjobb színvonalát, költészete egyenetlen, műveiben sok a selejt, vagy az „árú kis hibával”, hogy, mint Kuncz Aladár találónan írta, sokkal nagyobb lírai egyéniség, mint költő.

Barta tehát, mikor Vajda kudarcai okát keresi, valódi problémát vet fel, s azt is csak helyeselni lehet, ha a társadalmi szempontot, amely az elmúlt években magyarázó kísérleteink szinte egyetlen kiindulása volt, a lélektanival próbálja kiegészíteni. Magyarozatának veleje, hogy Vajda soha célt nem érő, csak kipuffogó indulatai, konfliktusoktól dúlt egyénisége, fenyegető belső üressége nem fértek bele a Petőfi-féle nyílt, közvetlen kifejezőmódba, neki az „átszűrt, alakított, tárgyias vagy hangulati líra” felelt volna meg, de nem ismerte fel útját, lázongó, türelmetlen indulatai is inkább a közvetlen versbeömlést sürgették, ezért hányódik romantikus vallomás-líra és közvetett, rejtőzködő líra közt, s ez az oka, hogy ritkán éri el emberi és művészi erőinek harmóniáját.

A probléma, ismétlem, valóban fennáll. Mégis, bár nem derül ki, hogy Barta mely versek szépségét ismeri el, cikke hangjából, felfogásából s több konkrét ítéletéből úgy látszik, mintha szerinte Vajda költészetének nagyobb részére terjedne ki a betegség és kevesebb ép érték volna található benne, mintsem felfogásával egyetérthetnénk. Már az is feltűnő, hogy Vajda tehetségének tanulmányozásához kizárólag a költő zsenéit veszi részletes vizsgálat alá, apróra kimutatva, hogy ezekben — mint eddig is köztudomású volt — Petőfi-hatás észlelhető. Bizonyára tanulságos, hogy egy költő kihez járt iskolába. De Barta „Vajda pályakezdése”-nek megfigyeléséhez hív meg s kizárólag az ifjúkori, még kiforratlan s jórészt a költő könyveibe fel sem vett verseket vizsgálja a szemünk előtt, s egyszerűen csak mégis azon vesszük észre magunkat, hogy Vajda egész művészetéről kapunk ítéletet. Az ifjúkori zsenék, amelyekben még csak épp megcsillan Vajda tehetsége, nem nyújtanak erre kellő alapot. Mivel indokolható hát, hogy Barta mégis éppen ezeket elemzi részletesen s a hatalmas, szép, érettkori költeményekről egyetlen szava sincs s Vajda fejlődéséről csak nembizonyított általánosságokat mond? Nem súlyos módszertani hiba-e, nem kárhoztatja-e magát eleve torz eredményre, ha teljesen mellőzi, miért és miben nagy a költő s csak azt vizsgálja, hogy miért nem az?

Már pedig Barta cikke nem is mutat rá egyébre Vajda pályáján, mint a szerinte szükség-szerű kudarcokra. De majdnem minden esztétikai ítélete helytelen. Voltaképpen nem tud meggyőzni a 49 utáni művészi változás szükségességéről sem. 49 után, írja, „az alkotó kell, hogy hátatfordítson az egyszerűség, a világosság, a közvetlenség, a természetesség mindenfajta esztétikai elvének. Epikai téren Arany ezt így fejezi ki: „Az a derült nagyobb munka, melyben 1848 előtt hősi idilli képeket kezdtem rajzolni, elvesztette rám varázsát; más, kedélyemhez s az általános hangulathoz illőbb tárgyat kelle keresnem.” Arany valóban „ezt” fejezi ki? Hát a derült munka varázsának elvesztése egyet jelent az egyszerűség, stb. megtagadásával? Vajjon a *Daliás idők*, *Csaba királyfi*, stb. nem egyszerű, világos, közvetlen és természetes művek? Barta szerint Vajda némely versében „már veszedelmesen közeljárunk a Petőfi-hagyaték garázda sáfáraihoz: Lisznyayhoz és Spetykóhoz”. Arról a Vajdáról mondja ezt, aki cikkeiben a legélesebben támadta Spetykóék ízetlenségeit, lenézte és mindig kerülte a népieskedést s mindig, már ifjúkorában is jelentős érzelmi és gondolati mondanivalók kifejezésére törekedett. Barta ítéletének egész alapja az, hogy Vajda egyetlen-egy korai versében, az *Édes álmom* című versének egyetlen versszakában tréfásan azt kéri az álomtól, hogy vezesse olyan kocsmába, ahol hiteleznek neki. Ezen az alapon persze akár Aranyt is Spetykóhoz közelálló költőnek lehetne mondani, mert egy-két dalában (*Csendes dalok*, *Népdalok*) ő is a bor kedvelőjének színében mutatkozik. Barta egy ízben ugyan konciliánsan elismeri, hogy a „lesüllyedésnek egy-egy tünete Vajda 49 utáni költészetében is felbukkan — nem lírájának fővonalát alkotva, inkább fejlődését színezve, itt-ott harmonikusan”, — de nem tudom, hogy a lesüllyedés tünetei hogyan színezhetnek harmonikusan egy költészetet. Egyébként „a nagy törés előtt és után egy-két évnyi virágzás csupán az övé”, írja. De (nem is szólva arról, hogy Vajda épp „a nagy törés”, 1862 előtt és után költőileg majdnem teljesen meddő) Vajda 1872-ben kezdődő virágzása igazában egy teljes negyedszázadon át tart: ezalatt születnek a *Hűsz év múlva*, *Harminc év után*, *Nyári éjjel*, *Elmúlt idő*, *Az üstökös*, *Nádas tavon*, *Végrendelet*, *Búcsú a naptól*, stb., majdnem összes érett remekei. S nem kell-e bizalmatlanul néznünk Barta művészi ítéletét és Vajdához való viszonyát, ha problematikusnak tartja a még Gyulai által is megdicsért *A vaáli erdőben*-t, valami különös esztétikai elmélet alapján, amely szerint e vers egységes hangulati tónusa „hosszas érzelemfejlődés utolsó stációja” s Vajda nem tudja az ellentétek legyőzésének folyamatát ábrázolni, csak e folyamat utolsó stádiumát? Hogy Vajda ezt is tudja, ha akarja, számos költeménye bizonyítja: elég a többi közül a *Megnyugvás*-ra utalnunk, amelyben a hangulatok egész skáláját játssza végig. De hátha ezúttal nem is akart mást, mint az utolsó stádiumot ábrázolni? S ki nem érezte meg, hogy e stádiumnak, a mély életfáradtságnak kifejezésével Vajda igenis kifejezte a megelőző életfolyamatot is, azt a szenvedéssel teli életet, amely e fáradtsághoz vezetett? Vagy talán csak az van egy műalkotásban, ami szó szerint ki van mondva benne? Nem lehet belelehelni mondanivalót egy versbe az elhallgatás segítségével is?

S Barta hasonlóan jár el Vajda emberi jellemének megítélésében is. Erkölcsi és politikai eszményeire csak gyűlöleteiből tud következtetni. Mintha nem tudná, hogy például önként jelentkezett honvédeknek, meghozzá közlegénynek, s égő dicsőségvágya ellenére is visszautasította a felajánlott tisztirangot, elhallgatja tántoríthatatlan hűségét a nemzet és a nép felemelésének eszméjéhez, kockázatot vállaló bátor kiállását a demokráciáért, imádatig menő rajongását nagy emberekért: Petőfiért, Damjanichért, stb., forró háláját a legkisebb szíveségért, stb. Cikke szerint Vajdában nem azért fejlődött ki a dac és embergyűlölet, mert politikai felfogása miatt konfliktusban állt korával (ez ugyanis Barta szerint még megoldható lett volna, sajnos, nem árulja el, hogyan) vagy mert objektív oka volt rá, hanem egyénisége eredeti dízsharmóniái miatt. Vajda ugyanis nemcsak irigy ember (valószínűleg szintén eredendően s ok nélkül az), „nemcsak egocentrikus, hanem erős fokan aszociális lélek is”, embertársakkal nem tud igazi kapcsolatba lépni, a barátságot nem ismeri sem életében, sem költészetében, szeretni nem tud, csak gyűlölni s szerelmi igénye is aszociális hajlama miatt nem tud betel-

jesedni. A tudós Barta ezúttal szubjektívebb líraisággal rajzolta meg modelljét, mint aminővel ez verseit írta: nem veszi tudomásul imént felsorolt pozitív vonásait, féledi, hogy őszinte, mély barátság fűzte Berényi Antalhoz, Németh Jánoshoz (=Szentirmay Elemér), akihez verset is írt, Tóth Kálmánhoz, Irmey Ferenchez, stb., hogy hatalomnélküli szegény ördög létére meg tudja őrizni fiatal írók egész gárdájának: Ábrányi Emilnek, Endrődinek, a Palágyi-testvéreknek, stb. a sírig, sőt azon túl is kitartó hűséges ragaszkodását s hogy a Gina — ügyben talán mégis inkább a hideg, hiú, nagyravágyó nő szeretninemtudása, mintsem a férfi szerelemhiánya okozta a kudarcot. Barta látja, hogy Vajdának nem gyönyör a magány, hanem fájdalom, de az ő sajátos lélektana szerint ez az aszociális hajlam bizonyítéka. A Gina-ügyben Barta szerint a szépség vonzása ellenében nem érvényesül Vajdánál az erkölcsi érzület taszítóereje — noha tudjuk, hogy a Gina-versek főtartalma épp az imádat és az erkölcsi elítélés közti küzdelem, s az utóbbi oly erős volt a költőben, hogy Ágainak tett közlése szerint Gina későbbi felajánkozását is visszautasította. Ezekután már csak ráadásnak tekinthetjük, hogy Vajda világában „nem tényező az eszme”, (abban az életben tehát, amely tudvalevőleg bátor és áldozatos tettekben és merész költeményekben megnyilatkozó lelkesedéstől lángolt), Vajdát „a hiába kipuffogó szenvedélyek miatt” „nemcsak a külső nyomás szorongatja, hanem a fenyegető belső üresség is”, s míg Aranyinak, Gyulainak legalább az erkölcsi világrend csillaga útmutatójuk volt, neki már csak kétségei vannak.

Ez a jellemkép nem véletlenül jött létre. Barta azért konstruálta Vajda aszociális voltát, hogy konfliktusba hozhassa dicsőségvágyával és életigényével, amire meg azért volt szüksége, mert e belső konfliktusból véli megmagyarázhatónak művészi kudarcait. De nem beszélve arról, hogy az aszociális hajlam vádja légbőlkapott, miért ne lehetett volna ezt is, a konfliktust is művészien, sőt nyílt vallomásokban kifejezni? Vajjon meggátolta-e Baudelairet nagyszerű vallomásaiban, hogy konfliktust érzett testi vágyai és égi aspirációi között? Vagy akadályozta-e remek költemények írásában, hogy nála igazán nem érvényesült az erkölcsi érzület taszító ereje, s egy züllött mulatt nőt szeretett? Ha Vajda valóban egocentrikus, aszociális, irigy és korhely stb. lett volna is, következnek-e ebből a művészi meg-megbicsaklása? Egy költő lelki alkata és művészi színvonala közt feltétlenül van összefüggés, de félek, Barta az erkölcsi vonások és művészi képességek, illetve sikerülések közt szorosabb kapcsolatot tételez fel, mint ahogy ezt a tények megengedik. Nem akarom fölöslegesen halmozni a példákat, elég talán Villonra utalni, aki aligha volt a jó erkölcsök mintaképe, mégis a legnagyobb költők egyike. Nem hiszem tehát, hogy Vajdát az irigykedése meggátolta volna nagyszerű versek írásában. Ady — akinek nagyságát ugyan elismeri Barta, de az ő alkotás-lélektana alapján érthetetlen, hogy ez a konfliktusoktól és kétségektől dúlt lélek hogyan írhatott olyan remekeket. — Ady magát az irigységet is többbizben nyíltan és elragadó művészettel fejezte ki, s többek közt épp általa lett feltűró elnyomott osztályok nagyszerű kifejezője, hogy azt írta:

Mennyi arany cseng
 És mind a másé,
 Mennyi erő küzd,
 És mind a másé
 Mennyi új kéj zsong
 És mind a másé,
 Mennyi szándék tör
 És mind a másé,
 Mennyi minden van,
 Mennyi szép minden,
 Mennyi szent minden
 És mind a másé.

(*Sóhajlás a hajnalban.*)

Én, megvallom, Bartával szemben épp azt tartom Vajda hiányai egyikének, hogy az élet javaitól való méltatlan megfosztottságán érzett keserűsége alig-alig villan meg a verseiben. S vajjon nem lehet-e kifejezni a külső-belső konfliktusokat is? Nem épp ez ad-e oly izzó drámai feszültséget Ady verseinek? Ismét azt kell mondanom, hogy Vajda még nagyobb költő lett volna, ha nem fojtja magába, illetve nem élőszóbeli dühkitörésekben lobogtatja el a félfeudális magyar társadalom jelenségei fölött érzett keserveit, hanem költői kifejezést ad nekik (amit persze, nem lévén mögötte egy rokon gondolkozású réteg, érhetően még nem tehetett meg.)

Már a mondottaknál fogva sem fogadhatom el Barta gondolatmenete végeredményét sem. Lehet, hogy nem egészen jól értem kinemfejtett sajátos terminusait. Mégis meg kell kérdenem: valóban ellentét, összeférhetetlenség van-e „vallomáslira” és „rejtőzködő, tárgya-sított műalkotáslira” közt? S Vajda konfliktusos, bonyolult egyénisége valóban nem fért-e bele a nyílt, őszinteszavú verse, s jobban megfelelt volna-e neki az átszűrte, közvetett, rejtőzködő líra? Vajda ímént felsorolt szép versei, azt hiszem, alig nevezhetők másnak, mint nyílt vallomáslírának, s nem tudom, hol bennük a hányódás a két típus közt és hol bennük a hiba. Kár, hogy Barta csak a költő zsenéiben található Petőfi-hatásokra sorol példákat, de fő tételeit egyetlenegy példával sem illusztrálja.

Néha valóban úgy érezzük, hogy Vajda verseiben a kifejezés zátonyra fut. Ha erre magyarázatot keresünk, először magát a jelenséget kell pontosabban szemügyre vennünk és leírunk. Nos, én úgy érzem, Vajda verse olykor csikorogni kezd, a prózaiság, pontosabban: a túlságosan intellektuális megfogalmazás közelébe jut, s mondanivalóinak olykor nem természetes köntöse vagy éppen bőre a versforma, hanem csörög rajtuk, mint a bilincs. Versei súlyosak, de úgy hatnak, mint hatalmas sziklatömbök, melyek szoborrá faragásából még hiányzik az utolsó simítás. Olvasójának nincs az az érzése, hogy a magasban, valami anyagtalán anyagban úszik, mint a zene, hanem minduntalan valami kemény dologba ütközik. Babits azzal jellemzi Kosztolányi verseit, hogy nincsenek bennük „feloldatlan rögök”. Nos, a Vajdában vannak. Mi okozza ezt? Versei anyagának természete, vagy művészetének fogyatkozása? Vajda verseinek egyik fő jellemvonása, hogy túlsok gondolat tölti meg: a filozófiai tárgyú versekben ez hagyján, mert gyötrelmét indokoltabbá teszi. Veszélyesebb akkor, mikor szerelmes versben jelentkezik, mint pl. a *Harminc év után*-ban, mely a helyzet hosszú, részletező elemzésével kezdődik, holott néhány rövid jelző is elég volna. Nem az tehát a baj, hogy állítólag aszociális és nem tudom, még mi minden volt. A versebe szivárgó okoskodás az, ami Vajdánál néha prózai nehézkességet szül. A gondolat ugyanis pontos fogalmazást követel s így más az atmoszférája és akusztikája, mint az érzelemnek. (A *Hűsz év múlva* azért legnépszerűbb és művészileg legtisztább verse, mert az érzés itt képpé vált anélkül, hogy okoskodás vegyült volna belé.) Vajda mondanivalója versírás közben gyakran már nincs abban a cseppfolyós állapotban, amely könnyen idomul a formához, vagy másképp: túlvan azon a kaotikus, de termékeny homályon, azon az izgatott belső rajzáson, amely a maga gazdagságából készséggel nyújtja a verskivánta szót. Nála versíráskor már oly világos körvonalat kapott és annyira megszilárdult a mondanivaló, hogy elveszítette rugalmas alakíthatóságát, s ezért nehezen simul a versforma öntödedényébe. Már nem ömlik, csak török. E magyarázat több pusztá feltevésnél. Bizonyíték rá a *Harminc év után* Pásztor Árpád-közölte első fogalmazványja, amelyből kiderül, hogy Vajda előbb prózában körvonalazta mondanivalóját, csak aztán gyúrta verssé. De a költői nagyságnak nem a hibátlan szép versek száma az alapja és mérteke. Megvolt az oka annak, hogy a neoromantikus kortársak, a századvégi modernnek, majd a Nyugat legnagyobbjai oly sokra tartották Vajdát.

Mert szinte minden felbukkan nála — és nála először —, ami az új költészetet újjá teszi. Ő képviseli először a társadalommal haragban levő zseni-öntudatú költő típusát, elsőként alkot világfelfogást kopernikuszi alapon, áll isten nélkül egy természettudományos kozmoszban, először éri át mélyen a világ rejtélyességét, elsőként szólaltatja meg a magányt, mégpedig a nagyvárosi átlag-magánynál sokkal feneketlenebb magányt, egy szinte minden

értéktől megrabolt emberét, aki ezért átoknak érzi életét és nem hisz a halál utáni pihenésben sem, elsőként mutatja meg költészetünkben a nagyvárost, a lélek tudatalatti életét, az erotikát és mond súlyos társadalomkritikát. Röviden: Vajda az első új ember irodalmunkban, aki fenntartás nélkül átélte és vállalta a XIX. századi haladó polgári értelmiség egész szellemét, társadalmi, filozófiai, tudományos tartalmával egyaránt.

Barta cikkében bátorság és szellemi erőfeszítés érezhető. Sajnos a bátorság Vajda iránti ellenszenv szolgálatában áll, mely látását elhomályosítja, erőfeszítése pedig fél erőfeszítés, mely képtelen áttörni az átnemgondolt és nem ellenőrzött, helytelen állítások kusza bozótján. Mint előljáróban mondtam, nincs kifogásom az irodalomtörténeti perújítások ellen. De a perrendtartás szerint nemcsak a vádlónak van joga a szóhoz, hanem a védőnek is. S ha nem is kifogásolom a revíziót, mint olyat, megfellebbezem mint ilyet. Mert ám kérjen új ítéletet az ügyész előbb figyelmen kívül hagyott törvények alapján, ezeknek érvényes törvényeknek kell enniük és magát a tényállást neki sem szabad megmásítania. Barta tanulmánya mindkét szabály ellen vét. Ezért nem fogadhatom el.

KORTÁRSÁK SZEMÉVEL

SZERB ANTALNÉ

SZERB ANTAL UTOLSÓ HÓNAPJAI

Jóformán mindenkiben felvetődik a kérdés, aki Szerb Antal sorsába, fiatal életének tragikus végébe belenyugodni nem tud, miért kellett elpusztulnia, miért nem szökött meg a munkatáborból, mint a többi más, amikor arra még lehetőség volt. Ennek két szubjektív oka is volt. Szubjektív okokról beszélek, mert a történelem, a fasizmus eleve halálra ítélte, mert akik megmenekültek, azok halálos ítéletük ellenére maradtak életben. Szerb Antal 1944. október 15-én megkísérelte a szökést. Aznap — vasárnap — eltávozási engedélyt kapott, s a Horthy-proklamáció után nem ment vissza a táborba. Egyik tanártársa pár napig bújtatta. De az egyre szaporodó nyilas felszólítások, az üldözötteket rejtegetők halállal fenyegetése bennük is félelmet keltett, s Szerb Antal úgy érezte, hogy ilyen áldozatot nem kívánhat senkitől és visszament a „lágerbe”. Többször merült fel a szökés gondolata. Én is, a barátai is láttuk, hogyan nő a veszély körötte, de minden sürgetésünket azzal hátrította el „ha azok, akik barátaim voltak megriadtak, hogyan kívánhatnám ennek a veszélynek a vállalását másoktól”. Sokan próbálták menteni, barátai, ismeretlen tisztelői is. Újabb és újabb határidőket adott nekünk, s önmagának, de egyiket sem tartotta be. S itt jön a másik ok, talán még nyomósabb oka maradásának: mindvégig együtt volt testvéröccsével, akinek bújtatására semmi lehetőség nem volt. S azt a félelmét, hogy ha ő megszökik, akkor a szökését az öccsén fogják számonkérni — esetleg testi bántalmazással vagy kivégzéssel —, nem lehetett elosztatni. Magyarul és szósz szerint: odadobta önmagát a testvéérért, aki semmi módon nem volt menthető.

1944. június elején vitték el munkatáborba. Utolsó hónapjainak története két részre válik. Az első rész még Pest volt, az úgynevezett „Élelmiszer elosztó” s később egy zománcgyár, ahol dolgoztatták. Majd november végétől a deportálás hónapjai következtek, a határszél — Balf, ahol életét 43. évében, 1945. január 27-én befejezte.

Leveli, s a későbbiekben szemtanúk elbeszélései alapján igyekszem nyomon követni és megismertetni emberi és szellemi magatartását a legsúlyosabb megpróbáltatás hónapjaiban.

Első levelének kelte VII. 3. „... változatlanul éjjel-nappal rátök gondolok és olyan vagyok mint egy schizofrén... nem érzem az itteni kellemetlenségeket, nem fáraszt a munka...” — S hogy miért nem, erre ad választ egy későbbi levele, VII. 22-én. „... vannak itt alakok, akik nálam is aggodóbbak, de azok már komoly idegbetegek. A legtöbb ember nem veszi ennyire szívére a dolgokat... És mégis, mégis én vagyok a normális, csak én többet veszítek mint ők, mert szépen és értelmesen éltem...”

Patience, patience,* Valery
Patience dans l'azur,

motyogom magam elé naponta nem tudom hányszor...” — Majdnem teljességgel érzéketlen volt a testi megpróbáltatásokkal szemben, nem volt hajlandó a lényegét a lényegtelennek keverni: Mi volt a fontos? Fontos volt az (VII. 5-én), hogy „... ma fát rakodunk ki egy dunai uszályhajóból, a Margitszigettel szemben, úgyhogy láthatom hegyeinket és ez nagyon jól esik. És azt is jó ömennek veszem, hogy a Sienai dómnak nem történt semmi baja...” De arról, hogy a meztelen földön hálnak, csak ennyit ír: „Baj az, hogy pillanatnyilag még mindig a pusztá földön alszunk, nincs szalmánk, de lesz.”

VII. 7-i levele utal először arra a motívumra, ami később, felnőtt férfikora egyetlen versének lesz a témája: „... Állandóan jönnek-mennek titokban látogatók, de én örülök, hogy te nem jöhetsz ide 1. mert olyan megalázó ez a titkos találkozási, úgysem tudnók kibeszélni magunkat, 2. mert csak így teljes ez az alvilágjárás, valahogy ezzel érdemeljük ki a feltámadást...”

[Nem mehettem hozzá részben azért, mert barátaink hamis papírokkal Budafokon rejtettek, s az én „lebukásom” az övékét is jelentette volna, másrészt ő sem engedte, mert attól félt, hogy a hosszú úton vagy a szállásukon elfoghatnak. Leveleinket barátaink közvetítették az első hetekben. Bevonulása után, csak augusztus első felében találkozhattunk először.

VII. 15-én ismét visszatér a motívum: „... ami velünk történik kettőnkkel, igazán Orpheus és Eurydiké mithosza ez, nem fordulhatok feléd, amíg az alvilág folyosóin bolyongunk, mert akkor elveszítelk...” Ugyanebből a levélből: „... valahogy rendbejöttem, amit abból látok, hogy a gondolataim kezdenek megint formába ömlelni, nem olyan szétfolyóak, mint eddig. Itt küldök például neked egy kis Márai-cikket: „Egy úr, egy bajtárs idegesen jár fel és alá órák óta és egyik cigarettát a másik után szívja. Most tudta meg, hogy felesége öngyilkos lett, két gyönyörű lányát elfogták. Nem tudom levenni róla a szemem. Hát íme ilyen az ember, amikor bekövetkezett már az, amitől rettegett. Ilyen: fel és alá járkál és egyik cigarettát a másik után szívja. Mint a filmen és a rossz novellákban.”

Ezekben a napokban került vele egy táborba ifjú- és férfikorának legkedvesebb barátja, házasságkötésünk egyik tanúja: Halász Gábor. Róla ír egy júliusi levelében (pontos dátum hiányzik). „... Nagyon sokat kínlódom azon, hogy fantasztikusan utálok a bajtársaimat... akik a fejük búbjáig rosszhiszeműséggel vannak tele és mást mint keserű gorombaságot mondani sem tudnak. Gábor itt léte persze nagyon sokat segít, de ő is többnyire fáradt és deprimált és természetesen még kevesebbet beszél, mint civilben. Amellett még nálam is ügyetlenebb és vigyáznom kell rá, igaz ez jól esik.

De nemcsak a bajtársaimat utálok, az utálat úgy kumulálódik bennem, mint egy daganat, amely minden érintésre irritációba jön...”

VII. 22-én. Akkor tudta meg, hogy lakásunkat elvették. „... Olyan nehéz elképzelni jövőnket, ha az ember nem tudja, hogy hol képzelje el. De kezdek belenyugodni a lakás elvesztésébe. Az új lakás is kifejezi majd, hogy kikeltünk az Alvilágból és új életre támadtunk.

De vajon kikelünk-e az Alvilágból? Hangulatom egyre hánykolódik remény és csüggedés közt...”

VIII. 6-án írta azt a levelét, amelyikben — kénytelen vagyok leírni — szinte profétikusán élte meg a véget, azt a véget, ami majd Balfon éri. „... itt küldök egy „Heredia” szonettet. Nem jó, de viszont én írtam és az első vers, amelyet fennállásunk óta hozzád intéztem.

Orpheus az Alvilágban

A földnek mélye olykor meg-megrándult,
Amint ment zúgó száz tárnakon át;
Már rég feledte szabad thrák honát,
Míg lent mocsári zöldesfényű láng dúlt.

És aknák mélyén zöldes szörnyek lesték,
Feléje nyújtva hosszú pikkelyes kart,
S a földalatti villám, nagy eres kard,
Átszegezte ezt az elátkozott estét.

És Orpheus csak ment, magábahullva,
A pusztulás nagy leckéjét tanulva,
Mely győtrött szédülésbe merevíté,

Míg végre naptól felfénylett egy oszlop.
Orpheus megfordult és szertefoszlott
Tündérfehér árnyékként Eurydiké.

[Abból a tényből, hogy verset írtam, láthatod, hogy lelkiállapotom javulóban van; és egyúttal azt is megmondja a vers, hogy ki kell bírunk továbbra is találkozás nélkül, bármily keserves is... És talán mégis hamarosan vége lesz. — Maga a munkatábor direkt kellemes, nyaralásszerű mostanában, csak Radnóti Miklós két erénye, a hűség és a félelem teszi oly nehézé ezeket a napokat...”

Ezekben a hetekben igen kínzó, magas lázzal és többszörös műtéttel járó furunkulózis volt. A nehéz testi munkáról, a nélkülözésekről, betegségről alig-alig ír, s ha utal is rá, mindig játékosan, hogy fájdalmat ne okozzon vele. Almanagyságú furunkulusairól: „hozzá-

juk képest a tavalyi egy tehetségtelen csecsemő volt . . . Azután magas lázam volt, de az éjszaka-t mégis nagyon jól töltöttem.” VIII. 13-án egy légitámadás alatt írja „. . . kicsit nehezen írok egy hús övőhely-pincében, mert máshol nagyon melegem van és szemüveg nélkül, mert tegnap farakás közben a fejemre esett egy könyvelő és eltörte az üvegem. Egyéb bajom hál isten nem történt. . .” Csak sokkal később tudtam meg, hogy akkor agyrázkódást kapott. VIII. 26-án: „. . . Az elmúlt héten egyszer-kétszer dolgoznom is kellett!” IX. 10-i levelében tör ki talán először „. . . oly bizonytalan minden és a munkaszolgálat is már nagyon az idegimre megy . . . szeretnék . . . cigarettázni, olvasni, hallgatni a dumákat — szóval embernek lenni. Megint állandóan úszkál bennem egy ki nem sírt és talán ki sem sírható sírás „um andere, um dich und um mich” hogy költőt is idézzek. . .” Pontos dátum nélkül, novemberben: „. . . Én nagyon bízom csillagaimban de szörnyű, szörnyű fáradt vagyok . . . Köszönöm az ennivalókat, nagyon jókor jöttek. . .”

November végén a nyilasok körülerítették Nürnberg utcai szállásukat, s ők, Szerb Antal, Halász Gábor — akkor már köztük volt Sárközi György is, bennszorultak a hurokban. Gonosz játéka volt a véletlennek, hogy ők hárman, a legkorábbi ifjúkortól barátok, életüket is együtt fejezték be, az emberi lét mélypontján.

1944. XI. 27-én Sopron vidékére vitték őket. Először át a határon Ausztriába, zárt vagonokban, több napig élelem, víz nélkül, majd visszairányítva a szállítmányt a határszélre, sáncmunkára. Láttam a „sáncot”. Szánalmas és sírnivaló volt méreteiben. Éhenhalók, szer-számhoz nem szokott, majd később elfagyott kezek munkája, amivel a németek a Vörös Had-sereget vélték megállítani. Mai napig meggyőződésem, hogy munkájuknak egyetlen célja, értelme volt: a halálraítéltek megsemmisítése fagy és éhség által. Mert a sáncot egy gyermek átléphette, s legföljebb tömegsírnak volt alkalmas, de nem egy hatalmas hadsereg feltar-tására.

Minden felszerelés nélkül vitték el őket. Ami rajtuk volt, s amiük volt, azzal Pesten sem élhettek volna meg, nemhogy a határszélen, szabadban dolgozva és szabadban megszállva. Szabad szállásról beszélek. Láttam a pajtát, ami a szállása volt. Minden oldaláról nyitott pajta volt, tetejét négy láb tartotta. Reggelente behavazva ébredtek, s test melegítette a testet.

Fertőrákosról írta XII. 5-én levelét, amelyben még mindig igyekszik a való helyzetet leplezni: „. . . Elég jó dolgunk van, csak persze a koszt odahaza bőségesebb volt. Az itte-niek nagyon kedvesek hozzánk. A munka nem nehéz. Csak az a baj, hogy kimondhatatlanul búsulok, hogy oly hirtelen oly messzire kerültem mindenkitől, akit szeretek. De biztos vagyok abban, hogy nem is nagyon sokára viszontlátjuk egymást.” (A fertőrákosi svábság valóban emberségesebb volt mint a balfi, ezt később többen is vallották.)

XII. 7-én: „Kedveseim, talán megkaptatok lapjaimat is — mindenestre megegy-szer megirom, hogy Fertőrákosra hoztak, egy szép kis faluba a Fertő tó partján. Ez a téli táborozás egyáltalán nem élvezetes — de el lehet viselni. Legrosszabb a hideg a dologban, és még ennél is rosszabb a tudat, hogy saját hülyeségem az oka az egésznek. Ebbe majd bele örülök. Na de majd ez is elmúlik és lassanként belenyugszom sorsomba, amely egyébként csupa kérdőjel e pillanatban. Beszéljünk inkább másról. Reméljük, előbb-utóbb alkalom lesz rá, hogy valaki idejőjjön és csomagokat hozzon nekünk . . . Nekünk lehet talán írni . . . Hogy megkapom-e egészen más kérdés.

Édeseim engedjétek most el a személyes és szívszerinti mondanivalókat, nagyon-nagyon hiszek benne, hogy személyesen mondom majd el nem is nagyon sokára. Addig is, ó addig is. . .”

És XII. 13-án: „Édeseim, aminthogy nem kapok tőletek semmi hírt, attól félek, hogy ti sem kapjátok meg leveleim. Fertőrákoson vagyunk Sopron mellett, itt van Halász G., Sárközi, Lukács Antal és az öcsém is. Nincs olyan rossz dolgunk, mint ahogy az ember elképze-li, bár a koszt egy kicsit kevés és az időjárás így télen sok kívánnivalót hagy hátra. Itt az a hír járja, hogy 18—20. táján máshova megyünk, állítólag beljebb az országba, tehát nem külföldre. Én meg vagyok győződve, hogy visszavisznek bennünket Pestre, ez tartja bennem a csekélyke lelket.

Mi van szüleimmel? Nem írtam nekik, kérlek értesítsétek őket, hogy jól vagyunk L. Balázsékat¹ is, hátha van valami ötletük. Mert lehetne rajtam segíteni. . .”

Ennivalójuk nem volt, téli ruhájuk nem volt, takarójuk nem volt!

XII. 15. az a dátum, amely beteljesíti sorsát, úgy ahogy azt versében írta.

Barátai, tisztelői mentőakciót szerveztek. Két fiatal katonatiszt, Görgey Guidó és Tassy Jenő katonai kocsin, hamisított nyílt paranccsal utazott érte Balfra. Kiadták őt, de nem indultak el rögtön, mert Szerb Antal hosszan alkudott Sárközi és Halász Gábor hazaviteléért.

¹ Lengyel Balázs

Nem akart nélkűlök indulni. Túl sok időt töltöttek el ezzel a tárgyalással. A német őrség felfigyelt, újból átvizsgálták a papírokat, s kiderült a hamisítás. A kocsni nélküle indult vissza és őt iszonyúan megverték.

„Mig végre naptól felfénylett egy oszlop.
Orpheus megfordult és szertefoszlott
Tündérféher arnyékként Eurydiké.”

A szabadulás reménye szertefoszlott, s Szerb Antal, aki végig belső derűvel és hihetetlen tartással viselte sorsát, ezt a csalódást már nem tudta elviselni. Teljesen befelé fordult, utolsó, legalábbis utolsóként érkezett levelének hangja már nem biztat semmivel:

„Balf, 1944. XII. 16. Édeseim, végtelenül szomorú vagyok; nemcsak tervek nem sikerült, hanem még a csomagokat sem kaptuk meg. Általában a hely, ahol most vagyunk, Balf, átkozott egy hely és minden tekintetben nagyon rosszul megy nekünk. És most már nincs más reményem, mint az, hogy a háborúnak nemsokára vége lesz; csak ez tartja még bennem a lelket. Most már sötét is van, meg hangulatom sincs hogy többet írjak. Bízatok benne ti is, hogy nemsokára találkozunk és szeressétek szerencsétlen

¡Tónitokat.”

Lukács Antalnak, vele egy pajtában lakó bajtársának feljegyzéseiből és beszámolójából tudom, hogyan múlt el a hátralevő pár hét. Szilveszter éjjelén még előadást tartott munkaszolgálatos bajtársainak Shakespeare-ről és József Attiláról. Utána rohamosan romlott az állapota, teljes depresszióban, visszahúzódásban élt. Táplálékot — még azt a majdnem semmivel egyenlőt sem, amit kaptak — alig tudott befogadni. Cipője nem volt, — egy német mérnök könyörült meg rajta, s valami facipőt adott neki a sáncmunkára. Ugyanez a mérnök egyszer megetette hússal, amitől még betegesebb lett. Az ujjai elfagytak, emiatt egyedül már öltözködni sem tudott. A láger „vezetője” amikor egy küldöttség arra kérte, hogy szerezzen neki valami olyan munkát, amit zárt helyen végezhet, azt válaszolta: „éljen és döglőjön meg úgy mint a többi...” Végül mégis bevitték egy műhelybe, nem sokkal a halála előtt. Még aznap otthagya az életet jelentő meleget. „Tudom, hogy meghalok, de köztetek akarok meghalni” mondta barátainak. Nem volt hajlandó sem a melegért, sem a krumplihiéjért, az életéért sem, más életformát vállalni. Nem sok volt már hátra: haldokolva feküdt, munkára képtelenül, amikor nyilas suhancok halálra verték. Társai még egyszer kivitték a sánkra, s rátámasztották az ásójára — másképp már megállni nem tudott. Félítették az újabb veréstől. A láger orvosa elmondta nekem, hogy úgy látta: már nem segíthet rajta semmi — ezért még injekciókat sem adott neki. Így halt meg 1945. január 27-én, Balfon Szerb Antal.

Balról 1945. január 31-én kelt levelet kapott Weöres Sándor. A levél útját már nincs mód kideríteni, valószínű, hogy a faluból vállalta valaki a továbbítását.

„Kedves Sándor, most az egyszer nem irodalmi kérdésben fordulok hozzád, hanem nagyon súlyos egyéni kéréssel. Sáncmunkára vagyok beosztva Balfon (Sopron mellett) otthontól és minden utánpótlástól teljesen elzárva. Velem volt Szerb Tóni is, de sajnos csak volt; tegnapelőtt temették el. Itt van Sárközi Gyuri is, aki majd csatlakozik kérésemhez: küldj nekünk valami pénzüsszeget kölcsönképpen, amit alkalomadtán majd visszafizetünk. A legjobb lenne persze a természetbeli segítség (élelmiszer, csak félek, hogy a csomag elvész; pénzt állítólag inkább kézbesítenek. Ne haragudj, hogy ilyen kéréssel zaklatlak, de igazán a legvégsőkről van szó. Előre is hálás köszönettel ölel Halász Gábor.

Sanyikám, de profundis... Segíts rajtunk, ha lehet és ha tudsz. Ölel Sárközi Gyurka.”

De profundis... valóban a legvégsőkről volt szó, és feltehető, hogy erre a felismerésre, s a levél megírására Szerb Antal halála készítette kettőjüket. Weöresnek egy alkalommal sikerült bejuttatni csomagot, de a fagy, az éhezés és a betegség végzett velük is.

Viharos „hagyatéki tárgyalás” következett. A barátai nem a rongyaiért verekedtek, azt elvitték a hullarablók. De vele volt a Száz vers, s volt egy ceruzája is. Komoly eskü alatt tett vallomásokkal hitelesítették, hogy mindezt ők adták kölcsön. Elképzelhető, hogy mit jelentett nekik ott egy könyv; egy szál, amely régi életükhöz vezetett. S még egy emlék, ugyancsak Lukács Antal beszámolójából. Amikor a tábor lakói megtudták, hogy Szerb Antal meghalt, megrohanták a vele egy pajtában lakókat, s kis híján megverték őket. Lukács Antal saját bevallása szerint nem értette meg, hogy miért őket tették felelőssé Szerb Antal haláláért. Nem értette meg azt, amit legegyszerűbb bajtársai ösztönösen éreztek: Szerb Antal volt rájuk bízva. S azt is tudom, hogy ezeknek az embereknek a zöme Szerb Antalból csak az embert ismerte, s legfeljebb a tanárt, aki nekik az emberi lét mélypontján József Attiláról beszélt. 1946 októberében exhumáltuk a balfi tömegsírokat. Több századmagával hoztam haza Szerb Antal földi maradványait. Társai, köztük Halász Gábor is, aki agnoszkálható nem volt, a rákoskeresztúri temető egyik tömegsírában nyugsznak.

FÜST MILÁN

A NYUGAT SZÜLETÉSE

Osvát Ernő aforizmáinak egyikében azt mondja, hogy egyrészt van irodalom és másrésztől, sőt ezen kívül vannak a nagy írók. Ezt az aforizmat a tapasztalat kénytelen kiegészíteni, még pedig a következőképen:

Persze, hogy mindig van irodalom, ez ugyanis folyamatos valami. De a nagy írókkal már másképp vagyunk. Az idő ezeket már nem folyamatosan veti ki méhéből: a tapasztalat azt mutatja, hogy sokáig nem teremt nagyszerűt, aztán egyszerre vet ki magából még hozzá nem is egyet, egy egész generációt, vagyis mondhatni, csomóban veti ki őket s ami még sajtóságosabb: az új művészek számára még a hozzájuk méltó kritikust is, — a régmúltban Gyulait, az én időmben Osvátot. S miután ezt megtette, miután kitombolta magát, megint pihen egy darabig. Tektónikus kitöréshez lehet ezt hasonlítani, hirtelen lávaözhöz, vagy a nap protuberanciáihoz még inkább, ezt a gyönyörű tündöklést és szikrázást! Egyik nagy tehetség a másik után szökik az ég felé, — isteni tűzijáték ez! S ennek voltam én tanúja abban az időben.

S mondom, ez a fényáradat elül aztán s nagy csend következik utána: a folyamatos irodalom pedig átveszi uralmát s szép lassan tovább folydogál a maga medrében. S így volt ez Berzsényi, Vörösmarty, Petőfi és Arany után, vagyis lankadt csend következett többé-kevésbé tehetséges epigonok uralmával. Az epigonok mindig utánzó, vagy enyhébb szóval: egy-egy nagy költőnek, írónak követői. S e dologban főként az a figyelemreméltó, hogy némely nagy mesternek sok követője akad, a másoknak alig-alig. A tapasztalat azt mutatja, hogy aki könnyen utánozható s főként: akinek nagy gyengéi vannak, annak mindig sok követője van, akinek utánzásához viszont nagy műgond és ízlés szükségeltetik, annak alig-így Petőfi gyengéinek aránylag sok utánzója akadt, Berzsényinek viszont senki.

Minthogy pedig a művészet olyan dolog, hogy abban voltaképp csak a nagy tehetség érvényes, az úgynevezett folyamatos irodalom pedig csak a napi fogyasztás céljait szolgálja, ennél fogva arra a kegyetlen kijelentésre kell vetemednünk, hogy ennek az úgynevezett folyamatos irodalomnak — és bármi hullámokat vetne is a maga korában, — voltaképp csak az irodalomtörténet számára van valamelyes jelentősége. A szépség kedvelői számára ezzel szemben keveset jelent.

Az irodalomtörténelemnek azonban egy dolgot okvetlenül észre kell vennie ennek az epigon-korszaknak szemléletkor. Ez pedig a következő:

Hogy ezek az epigonok egytől-egyig az uralkodó osztályok hivatalos írói voltak. Ez annyit jelent, hogy baj, bánat, és akadály nélkül befogadták őket az irodalomba. Ami természetes is: al i járt, kitaposott úton halad, már kipróbált és megszokott irányt követ, annak környező világával nem lehet baja. S miután az epigonok ilyenénképen az uralkodó osztályok ízlésének természetesen mindig megfeleltek, tehát mihelyt megjelentek a nyilvánosság előtt, mindjárt íróvá is deklaráltattak: jutalmakban, akadémiai elismerésben részesültek, a Kisfaludy-társaság és a Petőfi-társaság tagjai közé választotta őket, a hivatalos sajtó-organumok baj, bánat és akadály nélkül közölték műveiket s a Nemzeti Színház rendelkezésükre állt, ha netán darabot is írtak. Egyszóval: koszorú és szabadjegy áldása kísérte őket útjaikon. (Bezzeg, mikor *Boldogtalanok* című darabom ügyében én kerestem fel 1914-ben a Nemzeti Színház akkori igazgatóját, Somló Sándort, ő le sem ültetett, az íróasztala előtt kellett álldogálnom s arra a szemtelenül gúnyos és metsző hidegen feltett kérdésre felelnem, hogy nemde én nyugatos vagyok? Amely kérdése, valamint átható tekintete ezt a másik kérdést foglalta magában: — Mit gondolsz fiatalember, olyan számár vagyok én, hogy miattad hajlandó leszek kitörni a nyakamat? Hogy Nemzeti Színház-i igazgató létemre majd előadatok egy nyugatost? — S ennyiből is állt egész beszélgetésünk. Persze minderről

most utólag értesülni: ez nyilván nem is tesz oly tragikus benyomást, mint akkor. Mert ne tessék elfelejteni, hogy ilyesmire az ember egész fiatal élete ráment. Az ifjú költőnek halálra kellett dolgoznia magát. De ne vágjunk a dolgok élébe.)

Egyszóval: az epigonok és epigonok uralma volt itt, pláne még 1906 körül, mikor is hirtelen fellobbant a szellemiség új protuberanciája s mondom, oly erővel, mint a vulkánok tüzei. Ezt a protuberanciát voltaképp már apró tektonikus kitörések előzték meg, így Szilágyi Gézátt kell itt okvetlenül említeni, aki már jelét adta az új korszak kezdetének, amely aztán Ady Endre tüneményes fellépésében érte el első csúcspontját.

*

Se Berzsényinek, se Vörösmartynak, se Petőfinek, se Aranyinak nem volt se baja; se bánata, se legyőzhetetlen akadálya, mikor megjelent a magyar költészet dicsőségére. Arról szó se volt, hogy hazájuk ne fogadta volna be őket írói közé, ha egyesek meg is kínozták őket bírálatokkal, amelyeket bizony sokszor a megnemértés, irigység és rosszakarat vetett ki belőlük. De Adynak csodálatosképpen mindjárt megjelenésekor olyan nagy baja volt hazájával, hogy el se hinné, aki azt nem élte meg vele együtt. Nagyobb gyűlölködést, nevetést, megvetést és szitkozódást elképzelni se lehet. Magam én, kezdetének tanúja és híve sokszorosan megszenvedtem ezt.

Mármost mi volt ennek az általános megrökönyödésnek oka? Vajjon a francia irodalom és festészet, valamint a zene világának meghasadásában kell-e ennek a jelenségnek eredetét keresni? Ezt nem tudom, de nem is hiszem. Annyi azonban kétségtelen, hogy amint Franciaországban kettévált a művészet hivatalos és elismert s ezzel szembenálló, el nem ismert művészetre, ugyanígy történt jóval később minálunk. Ott is, itt is acsarkodás és gyűlölködés fogadta az új generáció művészetét, mégpedig úgy a politikusok, mint a pozíciójukat féltő epigon-költők részéről. Hogy kivel kezdődött a francia irodalomnak és egyéb művészeteknek ez a kettészakadása? A francia irodalom történései e tekintetben nem tudtak határozott választ adni nekem. Magam én Flaubert-től és Baudelaire-től számítom a hasadás kezdetét, a képzőművészetben pedig az impresszionisták fellépésétől s a zenében Debussy és D'Indy, valamint Deodat de Séverac, (a németeknél Richard Wagner) megjelenésétől. A francia impresszionizmus történetével behatóan foglalkozó Pán Imre erről azt írja, hogy Delacroix-t mégcsak vitatták, de Courbet-t már kigúnyolták s Manet-t már üldözték, Cézanne képeit pedig már rendőrökkel kellett megvédeni a képrömbölők ellen, mert azok késekkel felszerelve akartak felmenni kiállítására. Hogy e francia jelenségnek mi minden politikai és művészetszemléleti okai voltak ott, ennek teljes tisztázását franciaszakos kartársaimra bízom. Magam én természetesen a folyamatnak látom ma már e meglepő fordulatot az irodalom világában. Mert bár Villon és Rabelais garabonciás diákoknak tetszenek Ronsard-hoz képest és mégis befogadták őket az irodalom kiválóságai közé, no de Flaubert és Baudelaire mégiscsak nagyobb ellentétet jelentettek az eddigi világrénddel szemben, mint az előbbiek. Villon és Rabelais huncutságai ugyanis a francia szellem egyes tulajdonságainak kivirágzásai voltak, — viszont Flaubert és Henry Becque még Balzac realizmusa után is valóságos meredélyt, szakadékot jelentett, kiméretlen merényletet a polgárság szemérme és gyöngéd bánásmód iránti igénye ellen. Hát még Baudelaire! A *Fleurs du mal* mindennek ellététe volt, amihez a francia nép eddig hozzászólt. Sem a szép és csúnya közti határok ilyfokú eltolódása, sem a keserűség szépségeinek ilyfokú felmagasztalása nem lehetett annak a szellemnek és ízlésnek kedvére való, amely képes volt utóbb Sully-Prudhomme-t az Akadémia tagjai közé választani. Mindez természetesnek tűnik ma már, de mondom, ennek a jelenségnek bővebb analizisével nem kívánok itt foglalkozni, annál kevésbé, mert hisz felmerülhetne itt például az a kérdés is, miért nem történt ilyen szakadás az orosz irodalomban, mondjuk Dosztojevszkij fellépésekor? Akinél sötétebb látású költőt még nem látott a világ.

Szó, ami szó: Franciaországban kettévált az irodalom, lett egy dédelgetett és egy üldözött világa s így hazánkban, Magyarországon is. S én ez utóbbi jelisséggel akarok most foglalkozni, mint annak egyik szenvedő szemtanúja.

*

Számomra e dolog ott kezdődött, mikor egy bátor szerkesztő, Vészi József lapjában, a *Budapesti Napló*ban egyre-másra tárcaként jelentette meg szép kurzív betűkkel Ady Endre költeményeit. E költemények engem lázassá tettek. Még ma is megvannak azok a lappeldányok, illetve oldalak, melyeket félretettem magamnak, valaminek nem múló emlékezetűl, — főként annak az ujjongásomnak emlékére, hogy ime akadt itt végre valaki, aki a

régi tamtara-ramot megszünteti, akinek megjelenésével a teljes szabadság szélrohama, mint valami istenség tör be a magyar irodalomba, — nincs többé gúzsbakötő formakényszer, nem vagyunk kötelesek az Akadémia megszokott, megúnt, ásitást és unalmat lehellő gusztsza szerint dolgozni, úgy látszik, eljött az idő, hogy kedvünk, tehetségünk, és boldogságunk irányában haladhassunk... soha még ilyen felszabadulást! Mondom, ujjongtam, boldog voltam Ady verseitől.

S gyermeketeg naivtársomban azt hittem, hogy társakra találak, hogy sokan leszünk, hogy az ország izlése feltrisszül tőlük és a szíveket az enyémhez hasonlóan valamely csoda boldogsága tölti majd el. Csakhogy nem ez lett. Elképesztő volt a hatás.

Elképesztő volt számomra, pedig már kaphattam volna ilyesmitől izelítőt. Nem ugyanez történt-e a képzőművészet világában Rippl-Rónaival is, első, a Nagymező-utcában, egy Könyves Kálmán nevezetű helyiségben rendezett kiállításakor? Nevetés, acsarokodás hangzott mindenfelől, — csodálatosképen! Mert azok is, akik a legnagyobb magyar festőnek, Szinyei Mersének, akik Ferenczy Károlynak még tapsolni voltak hajlandók, elképedésemre még ezek is fejüket csóválva hagyták el azt a kiállítást.

Am ez az ellenszenv még jelentéktelennek mondható ahhoz a felzúduláshoz képest, amely Ady fellépését követte. Talán csak a wagneri muzsika okozott ekkora vihart a művészet, sőt a politika világában is, mint az Ady költészete.

Örülök, hogy ez a Wagnerrel való összehasonlítás eszembe jutott. Mert hisz kétségtelennek mondható, hogy minden, ami a művészetek világában *meglepő* újdonság, azt a közizlés nem szívesen fogadja. A közizlés a megszokottat szereti: ahogy eddig énekeltek neki, úgy daloljanak ezentúl is, ezt követeli. Idegenkedik attól, hogy idegeit felborzolja valaki, hogy szemét olyasmire irányítsa — még ha legművészebben tenné is, — ami fáj neki. Tiltakozik az olyan fájdalom ellen, amely új pályát akar megnyitni szívében.

Márpedig Ady teli volt újdonságokkal. Legjobban talán egymástól távollevő dolgok és fogalmak asszociációs kapcsolata jellemzi. „Özvegy legények”, — írja például egyik versében. Nem a legjobb verse, csak azért idézem éppen ezt, mert legjobban bizonyítja, amit mondani akarok. Mi az, hogy özvegy legények? — kiáltottak fel a megszokott utak vándorai. Vagy mi az, hogy ugyane legények bolondok és fehérek? Mit jelent továbbá az a szó, hogy az ősz úri? hogy a világ pucér? hogy az ének felhős? hogy az átok édes? És így még ezrével lehetne felsorolni mindazt, amire berzenkedve figyelt fel az akkori olvasó. De továbbá: egyik kritikusa azt írta róla, hogy művészetében sok a plakátszerűség. Valami igazság ebben is van. Ady ugyanis különösen gyengébben sikerült verseiben enagyolón, hánya-veti-módon csap oda nem eléggé megmodellált képeket s bár ez a tulajdonsága nem nagyon válik javára művészetének, de mit számít ez a hibája remekeihez képest? A lényeg ebben annyi, hogy úgy e fentemlített tulajdonságai, valamint az impresszionista festők hatását mutató színessége, vagyis az a tulajdonsága, hogy az élénk színeket kedveli, mindez együttvéve soha nem látott újdonságképpen hatott a magyar irodalomban. S persze nyilván mind e körülmények együttvéve keltették azt a visszatetszést, sőt felháborodást, amely a faradt és unalmas színek, valamint a pepecselő és javarészt teljesen tehetségtelen pontosság kedvelőiben és művelőiben Ady első lépéseit kísérte. Illetve nemcsak első lépéseit. Hogy mi minden átkot szórtak ránk még sokkal később is, felsorolni se tudom. Beöthy László színigazgató példálú 1914-ben, mikor *Boldogtalankok* című drámámat vittem el neki, így szólt hozzám:

— Miért ír maga ilyen ronda emberekről? Miért nem ír szépekről, — az talán tilos? Maga egészen úgy csinál, mint Rippl-Rónai. Az is fest egy csúnya lányt, teli-korsó sörrel és amellet virággal. Mit akar ezzel kifejezni? Hogy a csúnya lány épp úgy szereti a sört, mint a virágot? Erre nem vagyok kíváncsi. Továbbá van neki egy Piacsek bácsija, akinek olyan hosszú orra van, hogy belelóg a szájába. Nézze meg László Fülöpöt, az is ilyen embereket fest? vagy Tizián? Akár a maguk vacak Adyja...

— Annyira nem szereti Adyt? — kérdeztem én.

— Gyűlölöm, megvetem, — felelte sötéten.

De az édesanyja, Rákosi Szidi is ugyanígy nyilatkozott, mintha összebeszéltek volna. És még hányan és meddig! Szinte vesszőfutásnak lehetne nevezni egész akkori életünket. De miért éppen Adyt említem itt, mikor mindnyájunkat egyformán sújtott a megvetés? Mert ahogy egyes tehetségtelen hiveinek szájából mint a gombóc esett ki Ady neve: amint kinyitották a szájukat, az a szó esett ki belőle, hogy Ady... — tehát ebben se volt sok köszönet, minthogy voltak itt más tehetséges emberek is, nemcsak ő, — ugyanúgy ellenfeleimnél is. Ő volt a zászlóvivő s az ellenségeskedés éppen emiatt is teljes erejével áthárult a *Nyugatra* s munkatársaira. Vagyis: azt mondták Ady s ez egyben az egész *Nyugatot* is jelentette. Az én egyik középiskolai igazgatóm Körömy Árpád egy nap így szólt: — ha én ezt a nevet hallom, hogy *Nyugat*, köpök egyet. — Amire Jablonkay nevű tanártársam így felelt: — kik azok? az adysták? akkor én nemcsak mondom, hanem meg is teszem. — És tényleg odament a köpőládához és bele is köpött. Továbbá: 1920-ban, tehát már a Horthy-korszak

clején az Andrassy-úti leánygimnáziumban egy Krebs nevű lányt magánvizsgán felszólítottak, hogy sorolja fel az irodalmi folyóiratokat s a növendék többek közt a *Nyugatot* is említette. A hatás páratlan volt, ilyet még nem is hallottam, pedig sok mindenhez szoktam már hozzá ostobaság és türelmetlenség dolgában. Nemcsak hogy megbuktatták magyarul, de e bukattatást dörgő förmédvény is követte.

— Maga a *Nyugatot* meri említeni itt, ebben az iskolában? és éppen maga, aki a *Himnusz* elszavalása közben hibát csinált? Megbuktatom! — kiáltott rá a tanárú. És így még számtalan példát lehetne felsorolni arra vonatkozólag, hogy ez az ellenszenv milyen méreteket öltött. Ezt különben jól jellemzi egy kúriai ítélet is, amelyet Tersánszky ellen hoztak. Őt szeméremértés miatt perbe fogták s a Kúria ítéletének indokolásában kimondta, hogy *A céda és a szív* című kitűnő elbeszélésének irodalmi értéke nincs, ezért kellett tehát elítélni. A Kúria, mint esztétikai ítélkező, — nem szörnyű az ilyesmi? nem túllépése saját hatáskörének? Ilyesmire pedig még a Kúria se mert volna vetemedni, ha, teszem fel, Herczeg Ferenc, vagy Rákosi Jenő egy munkatársa került volna eléje. Csak hosszú-hosszú évek múlva merete egy miniszter, nem tudom mi térítette meg hirtelenül — gondolom, Klebelsberg, — a parlamentben kimondani, hogy Ady nagyon tehetséges ember volt, (persze már jóval azután a nagy temetés után, amelyet az októberi forradalom kormánya rendezett Adynak.) de Klebelsbergnek nem nagy sikere volt evvel a parlamentben. Döbönt csend fogadta szavait. Ám ez a hivatalos elismerés se vonatkozott a *Nyugat* többi munkatársaira, azoknak ugyanazt az ámolýgást és népszerűtlenséget kellett tovább is elviselniök, ennél fogva magam én például sohase hozakodtam elő azzal, hogy író vagyok; mert a gúnyos mosolyokat s még inkább a rosszakaratot el akartam kerülni. Így is elég részem volt mindkettőben. (Az egyik tanári szobában például a fekete táblára ki volt függesztve az a cikk, amelyet Rákosi Jenő írt a *Nyugat* ellen s főként ellenem. Az igazgató pedig azt kérdezte tőlem kaján mosolyok közt: — olvastad már, hogy mit írtak rólad? — *A Borszem Jankó* nevű éleclapban pedig évekig egy Úsd Titán nevű alak füstölög kemény alatt hosszú sorokat eregetett magából . . . de mit folytassam? Ha valamely lap szerkesztői üzenetében a butaságot jellemezni akarták, akkor milánizmusnak nevezték.) Ám, amit eddig elmondtam, az a dühödött ingerültség okainak csak egyik oldalát mutatja. S itt megint vissza kell térnem Adyhoz.

Ady ugyanis politikus lény is volt. Hogy mely politikai iránynak volt híve, véleményem szerint nehezen volna megállapítható. Egy dolog azonban bizonyos ebben és éppen az, amit e tárgyban Osvát mondott róla. Ő ugyanis egy alkalommal így szól hozzám: — bármennyire naiv is néha Petőfinék a nemzet jövőjében való hite és forradalmisága, az kétségtelen, hogy ez a rajongó forradalmiság rokonszenves és meleg. Iránya mindenkor jó irány, ösztönei mindenkor nemesen tájékozódnak. — S aztán így folytatta: — Adyról pedig azt lehet mondani, hogy bármennyire csapongó is, egészében véve az ő lázadása is. rokonszenves. Az ő ösztönei is jól tájékozódnak. — S e két észrevétel véleményem szerint is helytálló. Mert akármilyen bizonytalannak tetszik is Ady sok dologban való állásfoglalása, egy dolog kétségtelen ebben: hogy ő minden idejében az akkori világ ellenlábasa, izgatott, lázadó ellenfele volt. Viszont, hogy nem volt biztos abban, mely irányban kell keresnie a helyes, jobb jövő felé vezető utat, — melyik szigor az, amely ezt föle rosszúvenen vehetné? Mert ki az a biztos ítéletű proféta, aki az élet zajló és annyiféle zúrzavarában a helyes utat pontosan tudná megszabni magában? De Ady lángoló becsvágyáról se feledkezzünk meg. Mert bár a hatalmonlevőkkel élesen helyezkedett szembe, az ellenzékét azért nem akarta elvezíteni. Megintcsak Osvát erről egyszer így nyilatkozott előttem:

— Én Ady erényei közé sorolom még azt is, amit oly sokan szemére vetnek: hogy annyi mindenre volt képes a művészete érvényesüléseért. Mert annyi kétségtelen, hogy ő aztán igazán az volt, akinek egész élete a művészetét szolgálta. Sok mindent tett tehát annak érdekében, csak egyet nem, amit legtöbbször legszívesebben tesznek: hogy az uralkodó osztályoknak behódoljon. Ezt nem tette. Viszont egyebekben, mondom, minden cepp vérét, minden indulatát először is a művei megírásának és aztán azok érvényesülésének áldozta.

*

Ady tehát az uralkodó osztály politikai ellenfele is volt s nyilván ez lehetett egyik legdöntőbb faktora a körülötte tomboló gyűlöletnek. Minthogy Magyarország politikai ország, itt ügyes politika útján lehet legjobban boldogulni még a költőknek is. Ady helyzete tehát már ennél fogva sem volt kedvező. S amellett, meg az ellenzék nagy része is ellene volt, mert nem értette. Maroknyi csapat volt az, amely a kezdetek kezdetén csatasorba állt érte, — annál neveltségesebben hatott ránk a jóval később megtérők vakbuzgósága, akik e kis úttörő gárdának Ady gyenge műveivel akarták nagyságát magyarázni. (Ezt is meg kellett érnünk, hogy ők tartottak nekünk az új művészetről előadást, — de hát

ez, úgy látszik, az úttörők mindenkori sorsa, hogy a neofiták túlharsogják az apostolokat. Így járt az ember később a kommunizmussal is.) De megintcsak tartunk sort.

Ismétlem, a gyűlölködés mindazokra a fiatal írókra áthárított, akik az új művészet híveinek vallották, vagy mutatták magukat s tekintet nélkül művészi egyéniségük különböző voltára. Ezeket adyistáknak nevezték. S kik álltak szemben az új gárdával? A már említett irodalmi hatalmasságok is igyekeztek persze új tehetségeket felmutatni, ilyenek voltak. — nevéstetek oh istenek! — Bárd Miklós, Szirbik Antal és ki tudja, még ki minden, akinek nevét már elfelejtettem. Egyszer a sors szeszélye megint összehozott Kiss Józseffel, akit épp akkor szólítottak fel, hogy a Kisfaludy-Társaság egy megüresült helyére tagot ajánljon. S ő megtisztelt azzal, hogy tőlem kért tanácsot: vajjon illik-e az, hogy a fiát ajánlja erre a helyre? Nem feleltem e kérdésre, csak szomorúan mosolyogtam. S ő e szomorúságból nyilván biztatást olvashatott ki, mert csakugyan nem Móriczot, vagy Babitsot, Tóth Árpádot, Kosztolányit, Nagy Zoltánt, Tersánszkyt, Nagy Lajost, Karinthyt, Somlyó Zoltánt, Szép Ernőt, Török Gyulát, Laczkó Gézát ajánlotta, — már Adyról nem is szólván, — hanem csakugyan a fiát, akiről ma sem tudom kicsoda.

De megint elkalandoztam, mert mindez megintcsak később volt. Egyelőre ott tartunk, hogy egy sarjadó új világ nyilladozott Magyarország térségein, egy új nemzedék, amelyet nem fogadtak be sehol, amelynek nem volt sajtó-organuma, — új folyóiratot kellett tehát alapítani, amely ezeknek az újfajta, mert nagy tehetségeknek teret adott. Így alakult meg megelőző próbálkozások után, vagyis a *Figyelő* és a *Szerda* nevű folyóiratok után a *Nyugat*.

Már a Gundel pénzén alapított *Szerda* is jó reménységekkel indult. A lap már alakjában is felvette a külföldi nagy irodalmi revuek formáját. De még képzőművészeti reményekre is okot adott, — számítani lehetett rá, hogy a megújított festészet hívéül szegődik, mert modern művészek dekorációs rajzainak közlését is felvette programjába s e program biztosítékaként két ismert művész neve szerepelt a lapon: Szablya-Frischauf és Lowagh Ernesztiné. S ami a fő: Ady neve és a lapban való szerepe volt legfőbb biztosítéka annak, hogy az új művészet kedvelői e lapot majd szívesen veszik kézbe.

Ez a folyóirat azonban a mögötte álló tőke zajos félelmei folytán hamar megbukott. Okvetlenül másik lapot kellett tehát alapítani ez újfajta művészi jövőendő számára. És miért?

Mert igazán irodalminak nevezhető folyóiratunk voltaképpen csak egyetlen egy volt, a Kiss József szerkesztette *Hét*. A többiek is annak nevezték magukat, de inkább a szórakoztató epigon-irodalomnak terjesztői voltak. E tekintetben enyhe kivételnek csak a *Vasárnapi Ujság* tekinthető, amelynek egyik szerkesztője Schöpflin Aladár volt. S bár ő kezdetben nem nagy híve volt az új irodalomnak, mégis szíve valamely zúgában némi rokonszenvet is érzett iránta. S ez érdeméül irandó abban az időben, mikor az ország hangos volt az új irodalom iránti gyűlöletől s mikor egy fiatal szerkesztő még állását is veszélyeztette azáltal, ha hajlandóságot mutatott e művészetek iránt. Márpedig, ismétlem, benne volt ilyen irányú hajlandóság. A szegény új költőcske tehát, ha Kiss Józseffel, (Adynak gyűlölködő ellenfelével, aki nyilván irodalmi pozícióját is féltette tőle,) ha ezzel a fölüeny nagyúrral nem boldogult s mikor már a *Szerda* is bezárta kapuit, mit tehetett egyebet? Felment e kétes irányú lap szerkesztőségébe és megpróbálta ott elhelyezni az Akadémia szemében zabolátlan költeményeinek egyikét. S ime: Schöpflin Aladár szívesen fogadta és mindig megpróbálta, hogy valamely módon becsempéssze lapjába, a folyamatos irodalom e megrögzött világába az új hangot. De persze félnéken, óvatosan, vagyis úgy, hogy ne nagyon vegyék észre. Ennélfogva a legkevésbé izgalmat és felháborodást keltő darabokat kellett kiválasztania. Ezt tette s talán furcsán hangzik ma már, hogy én e szerény jóakaratot is nagy érdeméül tudom be, éppen én, aki későbbi kritikai munkásságát s irodalmi hivatalnokmivoltát sohase szívelhettem. No de meg kell gondolni, hogy e nehéz korszaknak magam is szenvedő résztvevője voltam, új költőcske s bár magam én nem igen fordultam hozzá, mégis jobban tudom, mit jelentett farsaim számára e jóakarát, mint azok tudhatják, akik csak elképzelik ezt a múltat.

De hadd foglalkozzunk talán kicsit behatóbban azzal a kérdéssel, hogy voltaképp kik voltak a kevély üldözők? Úgy szólván az egész ország s legfőképpen annak hangadó irodalmi férfiai. A *Budapesti Hirtapon* kell talán kezdeni és Rákosi Jenőn, továbbá fullajtárjain, akik gyűlöletét készségesen kiszolgálták. Sajnos, Alexander Bernát is ezek közé tartozott. Sebestyén Károly nevét pedig említeni se merem, mert attól félek, kicsúszik számon az a jelző, amellyel személyét akkoriban illettük. Aztán ott volt az *Új Időkben* Herczeg Ferenc, a kormánynak s az akkori világnak egyik legfőbb oszlopa, aki részben megvető és hideg hallgatóssal illett minket, mintha nem is léteznénk, másrészt, ha megszólalt, — kétségtelenül jó publicista volt! — metsző, hideg gúnyjának minden élességével fordult ellenünk. Minek a többit is említeni, a kisebb gyűlölködőket? Herczeg Ferenc és Rákosi Jenő voltak e kis világ irodalmának irányítói, illetve itt volt még Kiss József is.

Hogy ő milyen volt? Hogy irodalmi életében tisztességes viselkedésű volt-e? Lehet. Példákkal próbálom illusztrálni irodalmi magatartását. Az ember néha azt hitte, hogy lelkes és irigységre képtelen ember. Egy fiatal költő például Nagyváradról beküldötte neki verseit s ő lapjának szerkesztői üzeneteiben ilyesmit válaszolt: hogy neki tetszettek ezek a versek, ennél fogva egyet-mást közölni is fog belőlük, épp ezért eddigi német neve helyett új nevet ad az ifjú költőnek s legyen ez a név Emőd Tamás. Ezt a szerkesztői üzenetet elolvasta egy másik szegény kis költő, — 1908-at írtunk akkor — s hóna alá csapván valamely kéziratát, felment hozzá Népszínház-utcai lakására, amely egyszersmint a *Hét* szerkesztőségeként és kiadóhivatalaként volt lapjában megjelölve. A kiadóhivatal a lakás konyhájában és előszobájában volt elhelyezve s ott egy szomorú ember fogadta a szomorú és félelmekkel küzködő fiatal író. Nem lehetett bemenni a főszerkesztő úrhoz, mert akkor nem fogadott. A szomorú, de jóindulatú kiadóhivatali ember történetesen jól bánt a szomorú fiatalemberrel. Nagyon biztatta, segítette, próbálta beajánlani, mégis ötször kellett megkísérelnie, míg végre csakugyan bejutott a hatalmas főszerkesztő úr elébe. Hosszú, sőtét előszobán kellett végigmennie, míg végre kinyílt egy kis oldalajtó és a fiatalember máris elkáprázott a fénytől. A sötét előszoba után ugyanis valóságos fényáradatba érkezett. A szoba teii volt napfényvel, ragyogással s olyan pompával, amelyet még nem is látott. Fehéren fénylő selyem-perzsaák a falakon, balra a falon László Fülöpnek egy Kiss Józsefről festett arcképe, — mit mondjak még? A fiatal író nagyon szegény volt, ennél fogva rögtön azt kérdezte magától: — ilyen nagy urak a beérkezett írók? — S ott állt egy kis szakállas ember az ajtó közelében, — nem invitálta őt beljebb, nem kínálta meg se hellyel, se cigarettával, hanem ránézett és azt kérdezte:

— Mit kíván? — Mintha nem tudná, hogy mit kívánok. (Mivelhogy ez az írócska bizony én voltam.)

Erre a fiatalember még jobban megijedt és a következőket dadogta:

Hogy ő már a főszerkesztő úr egyik kedvelt munkatársával, Kosztolányi Dezsővel megbeszélte a dolgot. Ő bátorította, hogy jöjjön fel ide, mert tetszett neki ez a kézirat és hát szerény személye abban reménykedik, hogy talán a főszerkesztő úr magas tetszését is meg fogja nyerni.

— Mit tartalmaz ez a kézirat? — kérdezte némi támadó élességgel a főszerkesztő úr.

— Kérem szépen, nem értem a kérdést, — felelte a félénk fiatalember.

— A tartalmát mondja el, — felelte hidegen Kiss József.

Erre hát elrebepte valamiképen a tartalmát, amire a főszerkesztő röviden így felelt:

— Gyerekes dolgok, szimbolikus dolgok. Hogy lesz-e magából valami, azt ebből még nem lehet tudni.

— Persze hogy nem lehet tudni *ebből*, — gondolta magában a fiú és a lelke elpirült, talán dühében is. Mert máris azt gondolta magában igen illetlenül:

— Fordulj fel. Ide többé nem jövök.

S minthogy a főszerkesztő úr is biccentett, tehát ő minden illemtudása ellenére, rögtön hátat fordított neki és köszönés nélkül távozott.

A szeme könnyes volt. S így, könnyes szemmel beszólt a konyhába, a szomorú kiadóhivatali emberhez. Ezt mondta neki:

— Köszönöm a szíveségét és jószágát. Isten megáldja. — És nagyon megrázta kezét.

*

— Ki ez az Osvát Ernő? — kérdezte ugyanez az írócska egy minden lében tájékozott ismerősétől.

— Nem hallottál még róla? — ámuldozott az illető.

Hogy ő szerkesztette már eddig is ezt meg azt, hogy rettenetesen szigorú ember, aki éppen most adta vissza Ignotusnak az új folyóirat szerkesztőjének e folyóiratot megindító első cikkét, mondván neki, hogy: barátom, ez a cikk rossz, írd egy másikat.

— És ehhez menjek én fel? — kérdezte a félénk fiatalember.

— Nem kell felmenni, földszinten lakik, — válaszolták neki. — Okvetlenül menj el hozzá. Ez alkalmas pillanat, kapcsolódj bele a *Nyugat* alapításába, — tanácsolta behatóan a verzátus ember.

A félénk fiatalember elment tehát Kosztolányi Dezsőhöz, aki szintén azt mondta:

— Hogyne! nagyon is! Kapcsolódj csak bele a *Nyugat* alapításába. — Amire a félénk fiatalember azt gondolta magában:

— Ez a Kosztolányi is meglehetősen verzátus ember lehet.

Osvát Ernő akkor a Thököly-út és Aréna-út sarka körüli házak egyikében lakott s ide kopogtatott be a félénk fiatalember, nagy hajlongások közben.

Itt nem voltak selyem-perzsák a falakon. Puritán, mondhatni, szegényes berendezésű lakása volt a szigorú férfiúnak, aki maga nyitott ajtót és félelmes szemüvege mögül máris éles figyelemmel nézett a belépőre. Tömzsi, fekete ember volt s ami feltűnő volt rajta: a homloka feletti fekete fűrtjeit egy ragyogó fehér, tisztára ősz fűrt-csomó tette érdekessé, még nagyobb tekintélyt adva neki. Mint később kiderült, mindössze harmincegy éves volt, (s a költőcske húsz,) és mégis úgy bánt vele, mintha hatvan éves volna. A kettőjük közti jelenetet már összefoglalóan felvázoltam valamelyik emlékezésemben, itt bizonyos már megírt részletektől eltekintek, másokat viszont, amelyekről még nem szóltam, ki szeretnék emelni. Első beszélgetésük körülbelül így folyt le:

— Jó napot kívánok, — mondta a szegény fiatalember. A fekete fej fehér hajcsomójával megbillent s valahonnan a mélyből ez a félelmes kérdés tört elő:

— Kéziratot hozott? — Mit lehetett erre felelni?

— Sajnos, én is kéziratot hoztam, mint a többi tízezer, — felelte a fiú. A szörnyű szemüvegek erre rögtön megvillantak s egy pillanatra megakadtak a fiú arcán.

— Ne okoskodjon annyit, — hangzott a mélyből. — Jöjjön be.

Bementek tehát. A szigorú férfiú egy szalma-fonatú székre mutatott, sőt mindjárt szivarral is kínálta a fiatalembert. Amitől ez némi bátorságra kapott.

— Kérem főszerkesztő úr... — kezdte volna.

— Én nem vagyok főszerkesztő, Ignotus lesz a főszerkesztő, — felelte Osvát.

Akkoriban ez a fiatalember éppen nagy válságokkal küzdött lelkében a művészeteket illetőleg. Nagy szociális megfontolásai voltak, ennél fogva több-féle vélemény harcolt szívében s ezek egyikét, éppen a legszigorúbbat találta hamarjában a félelmes úr elébe, isten tudja, miért? Így szólt tehát zordonul:

— Kérem szerkesztő úr, én nem akarok író lenni, mert én megvetem az írókat.

A szemüvegek megint nagyon megvillantak, — Osvát Ernő szemmel láthatóan némi undorral nézett a fiatalembere.

— Akkor mit akar itt? — kérdezte végül.

— Az írók es költők semmittevők, — felelte ez a nevetséges fiatalember. — Én csak azokat az embereket becülöm, akik valamely kézzelfoghatóan hasznos dolgot hoznak létre. Gazdasági javakat, tetszik tudni. Például házat építenek, szóval termelnek valamit.

Osvát Ernő lesújtó pillantással nézett rá. Érezni lehetett, hogy még egy perc és feláll, vagyis hogy kitessékeli ezt a fiatalembert. Mégis rászánta magát és mondott valamit.

— Az ember csak azért él, hogy zabáljon? — kérdezte tőle.

— Nemcsak azért él, — felelte neki a másik.

— Ha pedig nemcsak azért él, akkor ne beszéljen ilyen számárságokat, — rivallt rá. — Mi akar maga lenni? — kérdezte hirtelenül.

— Azt még nem tudom, — felelte a másik. — Orvostudós szeretnék lenni, mint egykori apai nagybátyám. Író semmiképen, — író én csak egyelőre és jobb híján akarok lenni és azért jöttem ide.

Megint úgy volt, hogy baj van, még nagyobb az eddiginél. Osvát szeme ugyanis az tüveg mögül villámokat szórt reá.

— Ne mondja. Szóval nem tudja, mi akar lenni. Akkor végre is mit *tud*? — kérdezte kegyetlen-élesen s most már majd felfalta őt mérgében. Erre persze a fiatalember is dühös lett.

— Gondolkodni tudok, akarok és szeretek. Filozófus akarok lenni, — felelte neki véglegesen. S ez, úgy látszik, tetszett az öregnek, mert elmosolyodott.

— Az talán termelő munka? — kérdezte mégis csufondárosan. — És mért akar filozófus lenni? Maga talán olyan okos?

— Azt hiszem, igen, — felelte a fiatalember.

Osvát Ernő nagyot nevetett.

— No nyilatkozzon már, hogy mért jött most ide? — kérdezte végül. Mire a fiatalember így felelt:

— Kosztolányi Dezső és mások is azt tanácsolták, hogy vegyek részt a *Nyugat* alapításában, akkor talán megyek valamire. — Osvát most már ticánkolni látszott jókedvében.

— Annyi pénze van? — kérdezte a fiatalembertől, aki erre könyörögve nézett rá.

— Mert a *Nyugat* alapításához pénz kell, a többit pedig én csinálom. Maga kicsoda? — kérdezte hirtelen, megint igen szigorúan.

— Én egy szegény diák vagyok és árva gyerek, akit szörnyetegek neveltek, — válaszolta a fiatalember.

— És hány éves? — kérdezte Osvát.

— Huszonnégy, — felelte a másik kissé megszorodva. Ez ugyanis hazugság volt nemde, mert csak húsz éves volt és ezt azért toldotta meg, hogy mégiscsak nagyobb tekintélye legyen.

— No de elég a beszélgetésből. Hozott valami kéziratot? — kérdezte Osvát. — Mert fiatalemberekkel csak akkor beszélgetünk, ha hoznak valamit. — A fiatalember erre megint nagyon elpirult a lelke mélyén.

— Hoztam ugyan valamit, de ekkora szigorúság elé nem merem terjeszteni. Majd enyhébb bírákat keresek, — mondotta és fel is állt, meghajolt, nárís menni akart. Még a megkezdett szivarját is letette.

— Ne okoskodjon annyit, adja ide, amit hozott, — rivallt rá Osvát Ernő.

Ez a szigor viszont nyakvességgé hatott, mert érdeklődést és úgyszeretetet fejezett ki. A fiatalember tehát átadta kéziratát, aztán szó nélkül meghajolt és elment. —

Akire pedig ez a köztünk lefolyt beszélgetés kerek modellálása miatt idegenszerűen hat, az gondolja meg, hogy valamiképp ábrázolni akartam azt a kerek konstrukciót, amely Osvát Ernő egész egyéniségét s a vele való érintkezést annyira jellemezte. Főként azt akartam én itt szemléletessé tenni, hogy vele nem lehetett hanyagúlni, vagy önfeledten beszélgetni, mert ő mindenkor műalkotásként tekintette a társalgás s a legnagyobb erőfeszítésre kényszerítette a szegény embert, szigorú éberségével, impozáns s amelletti gyötrő precizitásával, vagyis arra kényszerítette, hogy nagyon vigyázzon a nyelvére. (Állandóan tágra nyílt, éber szemei voltak.) A vele való beszélgetés tehát rendszeren olyanná alakult, mintha színpadon volnánk s ott elmésségeket kéne egymás felé hajgálnunk.

Magam én már akkor is az élőlőzöt tartottam az emberi lény legelementárisabb kifejezési módjának s egyszer így szoltam hozzá :

— Vajha olyan közvetlenek tudnánk lenni műveinkben is, mint mikor beszélünk. — Amire Osvát így felel :

— Vajha olyan precízek tudnánk lenni beszéd közben is, mint ahogy írni szeretnénk. Mint ebből is látható : nagy volt a különbség közöttünk.

*

— Milyen ember is ez? — tünődött magában és ez a tünődése évtizedeken át való töprengéssé változott elméjében. Végső eredményei a következők voltak.

Hogy halálos barátja lett Osvát Ernőnek, az életét is szívesen áldozta volna érte. S én ezért ma csak dicsérni tudom őt, fiatal volt, így kell. Különben is félárva fiú volt, apja még gyerekkorában elhalt s úgy látszik, aként tekintette ezt a nála nem sokkal idősebb embert, mintha apja volna. Mértéktelenül szerette, pedig nem volt annyira szeretetre, mint inkább tiszteletre és csodálatra méltó. Mert zabolátlan szenvedélyeinek fékentartója volt s e szenvedélyek nem voltak éppen rokonszenvesek, viszont ez a felettük való nagy uralom már maga is tiszteletet parancsolt. Az egész ember tehát mindenkor szándékainak hatását keltette, hiányzott belőle tehát az a természetesség is, a szívnek az a közvetlensége, amely a vele való érintkezést valaha is boldoggá tudta volna tenni. Ezenfelül pedig . . . de talán hagyjuk is ezt! Mégse visz rá a lélek, hogy egykori mesterem gyengéiről részletesen beszámoljak, inkább tovább rágódom rajtuk, amíg még itt vagyok.

Inkább azt mondom ki újra, hogy lángeszű ember volt. Olyan ember, akinek egyes szavai reflektorként világították meg a teret, egész világokat. Kiméretlen élességű értelem volt, nagyszerű szellem, annak látszott már az első pillanatban is és furcsa módon ezen a véleményemen semmit se változtatott az idő. Ma is ezt gondolom róla. Viszont azt is, hogy lángelméjét épp úgy elfecsérelte, pazarolta, mint pénzt és minden egyebét. — A *Nyugatot* én kisujjammal csinálom, — mondotta nekem nem egyszer és ebben is igazat kellett neki adnom, mert szemmel látható volt, hogy ez így igaz. Sokkal nagyobbra volt ő hivatva kétségtelenül, csakhogy mindig elodázta élete legfőbb feladatait. Inkább kéziratokat olvasott s addig-addig, amíg már zúgott a feje tőle, az összes kapható újság irodalmi rovatát böngészte-kutatta a kimerülésig és sóhajtásig, vagy ifjú barátaival sétált lakása előtt inaszakadtáig, hajnalig, csakhogy ne kelljen önmagával egyedül maradnia. Igen, kisujjával csinálta a *Nyugatot*, viszont milyen volt az a-kisujj? ezt kellene itt, valamely módon kifejezni.

Osvát Ernő címeként a telefonkönyvbe azt iratta be, hogy író. Holott irtózott az írástól és ennek megvoltak a maga nagy okai, Ő egyetlen szóban szeretett volna mindent kifejezni, annyira irtózott a fecsegéstől. Ezenfelül : szellemes és mélyértelmű akart volna egyszerre lenni, továbbá lapidáris és mégis szemléletes. Mindez együttvéve pedig nem adatik meg az embernek.

Mert mi jön ki ennyit éle akaratból? Ő nem akart mesterkélten sem hatni, mégis mesterkélten hatott, ha tollat vett kezébe, — kivéve aforizmáit, mert ez a forma a legnagyobb sűrűséget is elviseli. Ha meggondolom : voltaképp egy nagyrahivatott emberi élet tragédiáját vázolom itt néhány megállapítással. Mert, — ki kell mondanom a szót, — Osvát Ernő nem volt igazi írói tehetség. Ő nagyszerű gondolkodó volt, néki a filozófiához volt nagy tehe-

sége. S volt-e az irodalom megértéséhez elég ösztöne, érzéke? Ez számomra ma is nagyon kétes kérdés.

A költők dallama iránt nem volt érzéke, ezt ma már biztosan tudom, dallami fogékonyság nem volt benne. S hogy a látomást kellőképpen méltányolta-e, még ebben sem vagyok egészen biztos. A jellemalkotást például jobban tudta értékelni, mint egyéb látomást. Végül is abban állapodtam meg magammal, hogy a művészetet is nagyszerű értelmisége útján közelítette meg, nem ösztönei útján. No de így is kicsoda eredményeket ért el. Ezenfelül pedig: véleménye mindenkor oly tartalmas volt, hogy tanulni lehetett belőle annak, aki nagyon figyelt rá és akkor is, ha netán tévedett. Már pedig nagyon sokat tévedett, alighanem többet, mint amennyiszor én és társaim igazat tudtunk adni neki.

Mert hogy csak egyet említek a sok közül, hova tegyem azt az istenítést, amellyel például Ambrus Zoltánnal szemben viseltetett? Mikor Ambrus a Nemzeti Színház igazgatója lett, Osvát így szólt hozzám:

— Milyen kár a gyöngybetűért és remek mondataiért, amelyeket majd rossz színdarabok bírálataira pazarol!

Nem kislányok szoktak így rajongani ideáljaikért? Megdöböntő volt. Mert hiszen Ambrus...

Nemrég olvastam el Tolsztoj-tanulmányát és majd megbolondultam annak tájékozatlanságától es felületességétől. Ki kell mondanom ezt a szót is: akár egy rossz hírlapíró, sokszor olyan benyomást tesz egyéb bírálataiban is. Wedekindről például bírálatot ír s bevallja, hogy művét ugyan nem olvasta, de a hírlapokból jól értesült annak tartalmáról. Mikor ezen való csodálkozásomat annakidején Osváttal közöltem, még akkor is megvédte kedvencét: ilyen esetekben rabulisztikához folyamodott, mint annyiszor máskor is, ha egyéb tévedéseit kellett védelmeznie, amire elég gyakran került sor közöltünk. Hiszen kétségtelen, hogy Ambrusnak van egy pár szép novellája, — nem sok! — No de ennek alapján fejedelemmé kenni őt? Regényeiben túlteng a fehetetlenség, ami pedig életszemléletét illeti, — mi a mondanivalója számunkra? Hogy a pénz e világ mennyire szereti, hogy az asszonyok mennyire kikapósak, hogy a papok nem éppen szentek és így tovább. Csupa köznap-i bölesesség ez! Voltaképp igazi érdemei megérdemelnének végre valamely elfogulatlan bírálatot is.

És így még felsorolhatnám Osvátnak számos tévedését, különösen a költészet terén, amelyek némelyike bizony, — éppen Osvátnak nagy szuggesztív ereje, és rendíthetetlen, megingathatatlan tiránikus hajlandóságai miatt is igen káros hatással voltak irodalmi életünkre, — de nem teszem, megint nem folytatom ezt sem. Elég ebből annyi, hogy fültem, daltalan költőket emelt ki és törhetetlen erővel igyekezett hatalmi szavával is elismerést kierőszakolni számukra. Különben is féllábbal még benne leledzett egy szentimentális kor művészi ízlésében és néha bizony mindezekért kénytelen voltam kétségbe vonni az új irodalom iránti igazi szakértelmét.

És mégse mondatom azt, hogy nem értette Adyt, Babitsot, vagy Móriczot, ha másokat nem is értett meg úgy, ahogy kellene. Igaz, hogy Adynak már legszebb versei napvilágot láttak, így az *Oszlik lelkemnek barna gyusza* kezdetű s ő még mindig a *Disznófejű nagyúr*t tartotta Ady legszebb versének. (Poe *Holló*jához hasonlította, mondván, hogy Adynak ez a verse még szebb is annál, amely összehasonlítás merőben érthetetlen: e két vers nem hasonlítható össze egymással.) A fiatal Babits is ontotta magából a szebbnél-szebbeket s ő még mindig a *Kancsók kincse, drága kincs*-hez mérte a többi, mondván, hogy ez a legszebb. A prózában, mint már mondtam egész érthetetlen ideáljai voltak. (nemcsak Ambrus! — Tóth Wanda, Révész Béla, Hajnik Miklós, — minek soroljam fel a többi?) és mégis senki se tudott Móricz remekeiért jobban lelkesedni nála, senki se értette Móriczot jobban, mint éppen ő. Ami, ha meggondoljuk, nem kis dolog volt, mikor ettől a nagy írótól realizmusáért, — ahogy ellenfelei nevezték: szemérmelenségeért, — annyian elfordultak abban az időben.

Herczeg Ferenc például így nyilatkozott egyszer fülem hallatára róla: — nyers, nagyon nyers. Végeredményében egy iparos. — De hadd beszéljek más művészekről is. Egy alkalommal, mint a Fészek Klub vendége, kitűnő művészek előtt felolvastam a *Nyugatból* az ifjú Babitsnak néhány versét. Az eredmény lesújtó volt. Ezek úgy nevettek, hogy könnyeik is kicsordáltak föle és nekem is majdnem a szégyentől és keserűségtől. Aradon Tóth Árpádot olvastam fel dszentriknek, ugyanilyen eredménnyel. 1914-ben Nagy Zoltánt olvastam fel munkásoknak, a Telki-tér melletti munkás gimnáziumban, ahol egy kedves munkásember halkán így felelt rá: — Ön *nagyot* tán? — És így tovább. A nevetést és gúnyt rendületlenül el kellett viselni. Osvát állta is rendületlenül, a *Nyugat* szerkesztésébe semminemű beleszólást nem tűrt, különösen nem azok részéről, akik a nevetést szerették volna elkerülni és elkezdtek enyhén a „modernizmus” ellen hadakozni — s ilyenek, valljuk be, többen voltak még a szerkesztőségben belül is, hátmég azok közt, akik a *Nyugat* finansziáit próbál-

ták intézni. A *Nyugat* ugyanis állandóan a bukás szélén állott, kezdetben öt-hatszáz előfizetője volt mindössze, — később ezek száma emelkedett ugyan, de megint lesüllyedt, de bármily válságos volt is helyzete, mindenkor igen tisztességesen fizette munkatársait. Mert Osvát ebben is hajthatatlan volt, megkövetelte, hogy ezek a szegény fiúk tűrhető honoráriumot kapjanak azért, amit ő leköszöl. Hátmég az úgynevezett modernizmus dolgában milyen hajthatatlan volt! Rendületlen, megalkuvást nem ismerő, — és ha körülötte a falak repedtek volna meg a nevetéstől, akkor se lehetett volna őt a szerkesztésben befolyásolni. S amellet ő senkinek a barátságát nem kereste, sohasem igyekezett a hatalmon lévőket megnyerni nehéz ügyünk számára, pedig erre módja lett volna, ennek tanúja voltam. Nem igyekezett sem a nagy lapokat, sem azok befolyásos kritikusaikat megkönyékezni, — ment tovább tántoríthatatlanul a meggyőződése útján, mondhatni: hideg és megvető tekintettel, mert semmit sem törődve azzal, ami körülötte zajlik. Ebből látható, hogy nem könnyű feladata volt. Mert könnyű ma már erre bólogatni, de annál nehezebb volt akkor helytállani az ellenségeskedés viharában.

Néha azonban, nagy meglepetésemre mintha a mások helyeslésére is szüksége lett volna. Így egy alkalommal együtt voltunk a *Nyugat* Rákóczi-úti szerkesztőségében, bejön egy nyurga fiatalember és Osvát e szóval mutatja be nekünk:

— Bemutatom Önöknek Józsa urat.

A fiatalember erre nagy handabandával megrázza mindnyájunk kezét, majd magára erőltetett, hánya-veti hetykeséggel így szól:

— Na, ilyen társaság sincsen Nagybányán.

Aztán még handabandázott egy kicsit, majd, úgy látszik, elszégyelte magát és elment. Osvát pedig odaszólt Ignotusnak:

— Nagy tehetség barátom!

Ignotus azonban közönyösen fogadta e szót, csak épp, hogy az ajkát nem biggyesztette tőle. Annyi nagy tehetségről értesült ő mostanában Osvát részéről, hogy az ilyesmi már szemmel láthatólag nem tett rá benyomást. Rám azonban igen.

— Ki volt ez? — kérdeztem Osváttól, mikor egyedül maradtunk.

— Olvasd ezt el, — válaszolta komoran.

A *Firona* című novella volt s alája nem is Józsa volt írva, hanem T. Józsi Jenő, vagyis a mai Tersánszky.

El voltam a novellától ragadtatva.

— Igazam van? — kérdezte Osvát Ernő.

A *Firona* aztán meg is jelent, én többfelé fel is olvastam és megintcsak gyötrő eredménnyel. Így többek közt egy neves hírlapíróval jártam rosszul, — még a nevét is megmondhatom, szegény Szász Zoltánnal, — aki ettől fogva valahányszor találkoztunk, e szóval-üdvözölt:

— No és Pista István? hogy van a fényes homlokú Pista István? — (Így nevezte gúnyosan Józsi Jenőt.)

Mint hogy pedig Osvát Ernő Tersánszkyt is kellőképp értékelte, (ha nem is annyira, mint én,) és mégiscsak akkor, mikor mások még alig-alig, — ez megint amellet szólt, hogy no lám! Vagyis ez a lángeszű ember mégiscsak jobban értett az irodalomhoz, mint a legtöbb azok közül, akiket ismertem.

*

Persze fiatalok voltunk s magam én például nem bíztam sem magamban, sem az ítéletemben. Ennélfogva és főként azért is, mert neki olyan szuggesztív ereje volt rajtam, mint senkinek, akit életem folyamán megismertem, tehát sokkal inkább bálványomná tettem őt, mint többi társaim.

Tőle függött úgyszólván minden, amit gondoltam, — csak akkor approbáltam gondolataimat, ha ő kimondta rájuk az áment. Pedig, mondám csak tizenegy évvel volt idősebb nálam, viszont ilyen fiatalon ez nagy különbséget jelent úgy tapasztalatban, mint bölcséletben.

Viszont nemcsak ezért, nemcsak szuggesztivitása, és nemcsak gondolkodásának páratlan tisztasága és felejthetetlen bősége, átfogó ereje, genialitása miatt emelte őt túláradó és ideálokért lelkesedő fiatalságom ennyire a csodálat és tisztelet egébe, — én benne nem is ezt szerettem a legjobban. Még sokkal inkább befolyásolhatatlanságát, a tehetséghez való tántoríthatatlan hűségét és igazságszeretetét.

Nála kezdő ember dolga sohase úgy zajlott le, mint a fentemlített nagyúrnál a Népszínház-utcában. Mindenekelőtt: ő nem a meglévő irodalomra támaszkodott, hanem az eljövendőre. Ő az egész magyar irodalom megújulásának híve volt és alkalmat, módot és lehetőséget is akart ennek adni. És éppen olyan időben, mikor az meg akart újhódni.

Nála akárki jelentkezhettek s műveit illetőleg ugyanolyan elbánásban lehetett része, mint bármely más régi írónak. Vagyis miben volt része? Biztos lehetett például abban, hogy munkáját első szótol az utolsóig végig fogja olvasni a szerkesztő úr s ha van benne egy jó mondat, azt kivülről fogja idézni neki. S ha jónak találja munkáját akkor a protekciótlan, mindenütt másutt megalázott és netán nyomorgó legényke munkáját minden további meggondolások nélkül kiadja, vagyis a legényke egyik napról a másikra a *Nyugat* munkatársa lesz. És tekintet nélkül még arra is, hogy személye rokonszenves-e a szerkesztő úrnak. Vagyis e dolog megítélésében kizárólag a munka értéke számítót nála, semmi más.

S ezt neveztem én el magamban mindennekfelett való jósnak. Becsületnek, igazságszeretetnek és ki tudja még mi mindennek! ezért szöktek olykor könnyek a szemembe, ha rá gondoltam. Mert én olyan fiú voltam, aki a becsületet mindennél jobban szereti, aki mindenkor hajlandó tűzbe ugrani a becsületért. És Isten engem úgy segítjen, hogy ő ilyen ember volt és akármit mondanak is róla ellenfelei, sőt megismerésére képtelen barátai is.

Hogy csak egy példát is hozzak errevonatkozólag, ő ásta ki például a semmiből Halász Imrét s beszélt rá, hogy írja meg politikai emlékezéseit. S nem hagyta nyugton az öregurat, míg rá nem kapatta az írásra s így jött létre az a cikksorozat, amely utobb *Egy letűnt nemzedék* címen jelent meg könyvalakban. Egyszer Osvát így szól hozzám:

— Sohse szíveltem én ezt a Halász Imrét és ő sem engem. Nem jól túrjuk egymást.

— Akkor minek kedveztél neki ennyit? — kérdeztem tőle. Osvát nevetett.

— Hja barátom, a munkája sokkal becsebb, mint ő maga, — felelte nekem.

Továbbá: Osvát Ernő, mint már mondtottam volt, rengeteg újságot olvasott, azok irodami rovatait állandóan számon tartotta, persze a kapható külföldi lapokéit is, hogy a világirodalom újdonságairól szóló bírálatok megjelenhessenek a *Nyugatban*, — s a magyar lapokét valamennyit. S ha jó írásművet talált egy magyar újságban, annak megvolt a kellő következménye. Magához vonzotta, mondhatni, láncolta a tehetségeket s nem engedte el többé. Szini Gyula erről a következőket mesélte nekem:

Hogy egyszer, mint kezdő író Osváttól levelet kapott, amelyben az állt, hogy olvasta egy cikkét s szeretné ha neki is dolgozna, — gondolom, a *Nyugatot* megelőző *Magyar Géniuszban*. Erre ő be is küldte egy cikkét Osvátnak, aki azt le is közölte, aztán fel is kereste őt abban a szerkesztőségben, ahol dolgozott. Előbb megköszönte a cikket, aztán letett egy húsz koronás aranyat nagyon szerényen, lopva az íróasztala sarkára honoráriumként. Ennyi volt a történet.

S mármost mindenfélet lehet erről a viselkedésről gondolni, lehet például túlzásnak ítélni ünnepélyességét, de, azt hiszem, a Népszínház-utcai szerkesztő úr viselkedésével semmiképp se lehet összehasonlítani.

De ő csodálatosképen olyasmiket is leköszölt, amiken elcsodálkoztam. Vajjon miből következtet itt a tehetségre? — kérdeztem néha magamtól. És imé aztán nem egyszer kiderült, hogy neki van igazza. Karinthynak például a *Fehér ruhás lányról* írt verse volt első megjelenése a nyilvánosság előtt. S ez bizony gyerekes, naív, nagyon gyenge munka volt, — de nem kevésbé gyerekes az a két novellája sem, amelyek ezután kerültek sorra, a *Dárda* című és a vakok világáról szóló, — afféle éretlen ifjú titán benyomását tette rárm mindezekben. Nem is közöltem volna e munkákat és ma se közölném. És imé: Karinthy Frigyes lett ebből a nagyzólo fiatalemberből, a *Tanár úr kérem* genialis szerzője.

Vagyis: akármit gondol is az ember Osvátról, annyi kétségtelen, hogy a kezdő tehetségek megítélésében nem egyszer nagy eredményeket is ért el, ami így, utólag kimondva szintén nem hat elég impozánsan, mert nem jeleníti meg azokat a kézirat-hegyeket, amelyeket mindenféle emberek küldtek be neki, (— még a római pápa is, — mondta nekem egyszer elkeseredve,) ezt a butító tömeget, amelyet álmatlan éjszakáin szintén végigolvasott, vagyis, ismétlem, az első szótol az utolsóig. S ebből az érzéseket tompító, szédítő tömkelegből kellett válogatnia és gondoljuk meg: nemcsak verset, novellát, regényt, volt drámát is, de kritikai, sőt politikai cikkeket, — ki tudta volna ezt utána csinálni, ki volt itt hozzá hasonló, lángoló eszű ember, aki hajlandó volt életét és képességeit ilyesmire herdálni? Személye már ezért is nélkülözhetetlen volt, nélküle nem volt elképzelhető a *Nyugat*. Ezenfelül: nem tudok az akkori irodalmi világban, vagyis 1909-ben még egy olyan embert, aki az én hosszú soraimat s a bennük megnyilvánuló és nem könnyen átékelhető költészetet a nyilvánosság elé merte volna vinni s bár e verseket ő se méltányolta érdemük szerint, nem ítélte meg úgy, ahogy én ma már megítélem őket, — no de mégis! Teret adott azoknak és mások újdonságként ható költészetének s amellet nem ráncigáltatta bele magát a későbbi eszeveszett forma-bontás örületébe, mint azt mások tették, — Karinthynak *Nihil* című verse volt a szélső határa annak, ameddig ebben hajlandó volt engedményeket tenni.

Körülbelül ennyi az, amit az akkori új jövevényeknek Osváttal való kapcsolatáról el kellett mondanom. S bár a nagyon tehetséges Somlyó Zoltán, vagy Szép Ernő képességeit,

valamint a későbbi Nadányi Zoltánnak lírai és Gelléri Andor Endrének elbeszélő genialitását nem méltányolta eléggé és bár sem Adyt, se Babitsot, se Móriczot, se Kosztolányit tulajdonképpen nem ő fedezte fel, no de micsoda energiával és odaadással állt ez utóbbiak mellé! És végül: Tersánszkyt, Tóth Árpádot, Karinthyt, Nagy Zoltánt mégiscsak ő ásta ki a semmiből, de Laczkó Gézátt és Nagy Lajost szintén s ami engem illet: én meg éppen-séggel nem úgy ugrottam ki Zeűsz fejéből teljes fegyverzetben, mint Pallasz Athéné. Ismétlem: a tehetségek egy része rendkívül gyenge munkákkal jelentkezett nála. pályája elején, magam is olyanokkal, hogy, mint szerkesztő ezeket ma se volnék hajlandó közölni, ha egy fiú ilyenekkel kopogtatna be nálam. S ő mégis! felérezte olyanokban is a tehetséget, akikben én nem tudnám felismerni.

Innen-onnan, a hetedik kerület mélyéről és vidéki elhagyatottságból felkerült szegény diákok voltak ezek az új csillagok s mintha ma volna, úgy emlékszem rá, hogy egyszer csak egy nyurga, sápadt, vékony diák jelent meg közöttünk a New-York-kávéház karzatán, akinek angol bajúsa volt és láncos csiptetője. Egyébként nagyon kedves finom viselkedésű fiú volt. Később a New-York-kávéház körül sétáltam vele a Dohány-utcán, mikoris így szóltam hozzá:

--- Miért hord maga csiptetőt? Azt itt ma már senki se hord. Szeműveget kell vennie. És a bajúszát is le kell borotváltatnia. Ez Debrecenben talán még divat, de Pesten már neveltséges.

— A szeműveghez pénz kell, ami pedig a bajúszt illeti, attól félek, hogy nagyon tokerámós volnék így. (Tokerámó volt Lengyel Menyhért *Tájjun* című darabjának főhőse.)

--- Hát semmi pénze nincs? — kérdeztem tőle. Szomorúan mosolygott.

--- Miért? magának van?

--- Nekem sincs, — vallottam én.

--- Hát miből él? — kérdezi tőlem.

--- Alighanem semmiből, — feleltem néki.

--- Akkor druzsák vagyunk, — mondotta most a szelíd, szomorú fiatalember.

Tóth Árpád volt az illető, az a kifűnő költő, aki élete végéig se tudott olyan lakáshoz jutni, mint mondjuk, egy közepes rangú államhivatalnok, vagy bankfiú vagy ügyvéd. Így éltünk.

*

Fenn a New-York-kávéház karzatán töltöttük éjszakáinkat, nem vizsgáztunk az egyetemen s az az érzésünk volt, hogy el vagyunk zűlve, miközben fiatal életünk legszebbjeit irtuk. Véghetetlenül szomorúak voltunk, reménytelenek, teli ezernyi búval-bajjal. Tóth Árpád, szegény egyszer így szólt hozzám.

— Ha ma hajnalban spárga lett volna a kezem ügyében, felkötöttem volna magamat.

Olyan polgári társaság nem volt, amely minket befogadott volna. Olyan hivatal, vagy hírlap nem volt, amely minket alkalmazott volna. Szini Gyula, ez az ugyancsak szegény Szini Gyula egyszer így sóhajtott felém reménytelenségünk sétáján az Erzsébet-körúton:

— Oh, ha én a városházán akárcsak egy kétszáz koronás állást káphatnék! Mert a *Pesti Hírlap* gusztusának írni . . . — Amire én:

— Gyulácska, én még száz koronás állással is beérem.

Tehát: hogy miből éltünk, nem tudom. Vajjon előlegekből-e?

Osvát bőven utalványozott, mértéken felül, mindig válságokba kergetve vele az amúgyis válságokkal küzdő *Nyugatot*, — de ebből nem lehetett megélni. Nyomorogtunk tehát.

Szororúak voltunk, keserűek. Így telt el szép fiatalságunk. És bizony jócskán maradtuk is egymást.

Sivárnak éreztük az életünket.

És mégis! ha valamelyikünk egy-egy verset, vagy novellát írt, akkor mégiscsak ki-világosodott körülötte ez a reménytelenséget lehellő, fekete város. Mintha ünnepbe öltözött volna körülötte a világ, — az embernek az az érzése volt, hogy ezentűl mégiscsak minden jó lesz, — egy napig, kettőig ez így volt. Az illumináció ugyanis hamar ellobbant s átvette uralmát a régi bánat.

Hiába volt minden írói erőfeszítés! E szabad művészi életformának tehát véget kellett vetni, le kellett tenni a vizsgákat és minden erővel állást kellett kikönyörögni, kikaparni valahol.

Erről azonban már nem írok. Mert még nehezebb idők következtek, olyanok, mikor egyáltalán nem lehetett többé a New York-kávéház karzatán tanyázni, mert mindig dolgozni kellett a kenyérért, még pedig keményen. A keserű, de mégis szép fiatalság lezárult, következett a keserű és csűnya férfikor.

A lényeg ebben annyi, hogy valaha mégiscsak együtt éltünk, együtt töltöttük ifjú éveinket és hogy Osvát személye tartott minket össze. És csakugyan mint mentora ennek a fiatalságnak.

Mert bármily borús és nélkülöző volt is ez a fiatalkor, mégis azt kell mondani róla, hogy szép volt. Mert nekünk, hontalan, ifjú népnek mentsvára, refúgiuma volt ez a kávéházi karzat s mert bármily visszavonás volt is néha köztünk, lélekben azért egységesek voltunk. Egy ifjú művészi generáció, amelynek minden üldözöttsége ellenére volt hova tartoznia. Egy ifjú falanx, mely teljes fegyverzettel állt ellen annyi-féle támadások viharában s ennek az összetartozásnak és ennek a fegyverzetnek legfőbb szimbóluma Osvát Ernő hasonlíthatatlan erkölcsi erejében mutatkozott meg előttünk, mint valamely buzdító zászló, mint a római légiók lelkesítő sasmadara.

Bármily nélkülözők voltunk, mégiscsak azt kell mondanom akkori életünkről, hogy ez volt aztán az igazi irodalmi élet! Mert éjjelünk és nappalunk, minden gondolatunk ezé a kis köré volt, minden bánatunk és minden örömünk közös és Osvát Ernő volt e közösség lelke. Ő volt letéteményese mindennemű panaszainknak, szomorú titkainknak, ő volt tanácsadónk, ingatag ifjúságunknak, életbevágó habozásainknak legmegbízhatóbb, néma titoktartója, ő volt egyetlen támaszunk.

Véle beszéltük meg irodalmi terveinket és családi bajainkat egyaránt. Ő volt az, aki meghallgatott és lehetőségei szerint megsegített bennünket, ha betegek voltunk, vagy életuntak, ami bizony nem egyszer megesett velünk.

Nem lehetett állást kapni. A szerkesztőségek zsúfolva voltak és, mint már annyiszor megjegyeztem, különben is elzárkóztak a nyugatosok elől. Magam én soha sem akartam hírlapíró lenni, mert, ahogy a festőművészt féltettem a plakát-rajzolástól, ugyanúgy az író-t a hírlapírástól. De társaim nem mind voltak ezen a véleményen, ők szívesen vállaltak volna lapoknál is állást, ha lehetett volna. De nem lehetett. Mert Osvát Ernő ebben már nem lehetett segítségünkre, ő ugyanis semmiféle lekötöttséget nem vállalhatott, mert e kötelezettségek viszonztszolgálatra kényszerítették volna. Például arra, hogy egyik-másik tehetségtelen nagyság munkáit közölje. S az ő törhetetlen igazságszeretete inkább az életveszélyt választotta, mint az összeköttetéseket. Mert hisz az ő akkori helyzete is életveszélyesnek mondható. A *Nyugatot* ugyanis állandóan a megszűnés veszélye fenyegette, anyagi bajai állandóak voltak, mert sokáig nem volt mecénása s mint már említettem, előfizetőinek száma ide-oda ingadozott — s abban a pillanatban, mikor a *Nyugat* megszűnt: Osvát kis családjával épp úgy ki volt téve a nélkülözéseknek, mint mimagunk. S ő mégsem keresett összeköttetéseket.

*

Miután Hatvany Lajos ellenkezései után megtért Adyhoz, a *Nyugatot* is kegyelni kezdte, s finánciát is rendbe akarta hozni. Csakhogy később feltételekhez kötötte segítségét. Egy alkalommal aztán fel is lázadt Osvát ellen, cikket írt a *Világ* című napilapba és Osvát Ernőnek bizonyos irodalom-politikát ajánlott. Ennek lényege annyi volt, hogy elég az új tehetségekből, a *Nyugat* beérheti most már a meglevőkkel. Ebből aztán affér lett, párbaí s magam én akkor életre-halálra Osvát mellé álltam.

Megigértém Feleky Gézának, aki Hatvany híve volt, hogy mint mester-lövész párbajban agyonlövöm őt, továbbá gyűlést hívtam össze egyetlen jobbmódú társunk, Nagy Zoltán költő és ügyvéd Báthory-utcai irodájába, (csak néki volt tűrhető lakása köztünk,) s itt deklarációt olvastam fel, hogy mi, fiatal írók nem irunk többé a *Nyugat*ba, ha Osvát Ernő távozik onnan. Ezt a deklarációt társaim egy kivételével elfogadták. Hogy ki volt a kivétel, nem mondom meg, mert az illető barátom volt és akkori viselkedését még ma is elviselhetetlenül hálátlannak ítélem.

Mit akart Hatvany? Hogy a *Nyugat* zárja be kapuit az ujonnan érkező tehetségek előtt. Vagyis tessék megcsontosodni S mi lett volna, ha Osvát elfogadta volna ezt a tanácsot?

Csak néhány példát említek. Volt itt egy nagyon rossz író, aki azonban remekül kezdte. Sokkal később jött, mint mi. Kezembem van Kosztolányinak egy levele, amelyben első közleménye alapján nagy írónak nevezi az illetőt. (S ha erre a levélre gondolok, megint nagy szeretet önt el e különben gyakran hűtlen és csélcsap barátom iránt, amiért ennyire igazságos tudott lenni, amiért ennyi segítőkészség volt benne azok iránt, akikben tehetséget látott. Ő csakugyan olyan volt, hogy kénytelen volt leborúlni a tehetség láttán.) No szóval a *Nyugat* e-későbbi nagyon rossz írónak, Földi Mihálynak *Peter Zilka* bácsi című nagyon szép novelláját, hogy közölhette volna, ha többé nem fogadtott volna be új tehetséget? Vagy Moly Tamás *Jöttmentjét*? Hogy szólaltathatta volna meg a tizenhét éves József Attilát? Vagy egy levelemre a fiatalsága virágzásával ékeskedő Illyés Gyulát? (Azért egy levelemre, mert akkoriban én már, sajnos, nem érintkeztem Osvát Ernővel. Mert bár mind-

végig szerettem őt, de féktelen arroganciáját, gúnyos, fitymáló, csúfondáros mivoltát tovább elviselni nem tudtam. Vagyishát : szeretni lehetett őt, de elviselni nem. Ő végig tudta sérteni, halálosan meg tudta alázni az embert. Ez a lángeszű ember ugyanis leigázó természet volt. El is szökdöstek tőle hívei, lassacskán valamennyien s az akkori fiatalok közül én maradtam legtovább mellette, de később, mondom, nekem is búcsút kellett intennem feléje.)

No, szóval, hogy lehetett volna a *Nyugat* állandóan olyan friss és az új tehetségekkel megújuló, ha elzárkózott volna előlük. Osvát Ernő nem is engedett. S bár akkor a körülmények alakulása folytán egy időre meg kellett válnia a *Nyugat* szerkesztéséről, de aztán mégiscsak muszáj volt őt visszahívni. Mert ismétlem hol volt itt még egy olyan lángeszű ember, aki hajlandó lett volna egész életét elherdálni, vagyis százezernyi kéziratot véges-végig olvasni, csakis azért, mert részben félt a saját filozófiai munkájába akárcsak bele is kezdeni, másrészt, mert annyira szerette a tehetséges fiataltságot?

És ki volt itt olyan, aki a remekműveket, vagy akárcsak a reményeket keltő munkákat észreveszi és számon is tartja s aki e művek fiatal szerzőit serkenti-buzdítja, állandó mementóként emlékükbé idézve biztató indulásukat?

Kezdjük előbb az észrevétel kérdésén. Az emberek, sajnos, gyakran nem látnak a szemüktől. Nem veszik észre a kiválóságot, részben azért, mert nem figyelnek, másrészt, mert nem értenek hozzá. Magam én igazi, tökéletesen megbízható értőjét az irodalomnak életemben csak egyet láttam: s ez Kosztolányi Dezső volt. Karinthy például jó ösztönű ember volt, de megbizhatatlan. A többi tehetséges ember nagyrészt olyan volt, hogy csak azokat a munkákat volt hajlandó becsülni, amelyek fajtában, stílusban az ő irodalmi irányának megfeleltek. Hogy mi minden értetlenséget tapasztaltam e téren életem során nagyon tehetséges emberek részéről is, azt sok volna itt felsorolnom, — különösen én mondhatnék erről sok mindent, akinek hosszú verssorai oly nagy ellenkezést keltettek évtizedeken át.

Hogy Osvát a tökéletesen megbízható irodalmi ítélkezők közé volna sorolható, azt, ismétlem, nem állíthatom. Néha e tekintetben csodákat művelt, néha viszont meglepő értetlenségről tett tanúságot. (A humorhoz például szintén nem volt érzéke. Mikor Karinthy *Tanár úr kérem* című remekének akkor közölt egyes darabjaira tettem figyelmessé és megkérdeztem, mért is nem közli ezeket a *Nyugat*, így felelt: — a *Nyugat* nem vicclap.)

De beszéljünk inkább arról a bátorságáról és hűségéről, amellyel az általa felfedezett remekműveket dédelgette és védte. Nem volt olyan vihar, amely a szépség emlékét elseperte volna előle. És hiába múltak az évtizedek, — ha egy író tíz év múlva megtépázva került is eléje újból, ő még mindig kívülről idézte neki azokat a szépségeket, amelyeket egykori munkájában annyira élvezett.

Ki emlékezik ma már a Moly Tamás *Jöttmentjére*, Kunz Aladár *Fekete kolostorára* Laczkó Géza *Madame de Roth halála* című novellájára, Nagy Lajosnak *Özvegyasszonyok* című remekére, amely utóbbiról hosszú előadást tartott nekem egyszer, e kis munkát Móricz legszebb novelláival hasonlítván össze. Ki emlékezik továbbá szegény Réti Ödönre, Tersánszkynek fiatalkori bővösen szép novelláira, vagy az igazán kiváló tehetségű Török Gyula *Fehér virág* című remekére? De ő aztán tudott emlékezni, igen.

Magyarország nagyon sokáig olyan volt, mint egy nagy temető, amelyben kiválóságoknak jeltelen-nyomtalan sírjai vannak. Az utóbbi időben ez mintha valamelyest megváltozott volna, úgy látszik, az irodalmi kutatók ráeszméltek arra a pazarlásra, amelyet még egy nálunk bujább tenyészetű ország sem engedhet meg magának: hogy tehetségeit annyira elfeledje, mint mi tettük. S hogy az én fiatalságom idején ez mikép volt velünk?

A jelentkező tehetségekre akkor Osváton kívül alig is figyelt fel valaki, a régieket pedig senki se tartotta olyan hűséges kegyelettel számon, mint Osvát Ernő.

S ez a *Nyugat* fennállásának legfőbb dicsősége. Ha tehát erről a dicsőségről akar beszélni az ember, akkor róla kell beszélni mindenekelőtt.

BASCH LÓRÁNT :

TASS JÓZSEF

1894—1958.

Csak kevesen tudták, még kevesebben tudják ma, kit takart ez a név. Bíróársainak sejtelve nem volt arról, hogy a velük egy tanácsban ülő Éderer (utóbb Édervári) József verseket is ír, pláne a filiszter szemében még mindig gyanus *Nyugat*-ba. Az irodalom világában pedig csak annyit tudtak, hogy polgári foglalkozása egy pesti bírósághoz köti. Törvényszéki jegyzőként szerepelt Babits 1932-es antológiájában, amikor már bírása volt (később elnöke lett) a végrehajtások ügykörében végsőfokon ítélkező tanácsnak. Kettős életet élni, álarcot váltogatva : nem veszélytelen életforma. De neki sikerült megőrizni személyiségének egyensúlyát. Kiemelkedett jogásztársai közül : érzékeny életismeretével, — költőtársai sorában : a fegyelmezett gondolkodás erejével. Külleme után, angol embernek hihetjük, kimért tartásával, fürkésző tekintetével, szenvtelennek látszó, kesernyés lénységével.

Szlovákián (Trencsénben) született. Apja gimnáziumi tanár, ide-oda hanyódot az országban. Német nyelvvidéken (Temesvároton) nevelkedett. A fővárosban élte le életét. Urbánus volt; mégis telítve a magyar föld ízeivel, mintha a népből eredt volna.

Tízennyolc éves amikor első verse megjelent *A Hét*-ben. A szerkesztő szeme tüstént látta, mi lakozik a fiatal poétában. A világháború éveiben verseinek Kiss József gyakorta adott helyet. A proletár-forradalom idején a vörös *Uj Idők*-ben látjuk viszont, mint a *Himnusz*, — az *Oda egy elesett vörös katonához* költői eszközökben nem igénytelen költemények íróját. (Utóbbi csak kiszedetett, de terjesztésre már nem került ; most, legutóbb látott csak napvilágot egy katonai szaklapban, a *Szabad Hazánkban*). Hagyatéka ebből az időből más verseit is őrzi kiadatlanul — a Tanácsköztársaság irodalmának gyér emlékei között, figyelmet érdemlően.

A *Nyugat*-nál 1920-ban jelentkezik először. Osvát egyszerre három versét hozta (Ny. I. 563. o.), Földessy Gyula is felfigyelt rájuk. Babits Mihályt sejtette álneves szerzőjükben. Levélben üdvözölte ezúttal a vele Adyról vitázó költőt. „A versek pompás átlábolásai, dantei erejű dikciója, divina commediás szavai és fordulatai és pátosza” — így írja — „nagy gyönyörűséggel töltenek el”. Ezek „hozták hozzá Babits költészetét igazán közel”. Valóban klasszicista veretűek és magasan szárnyalók, de nem mutattak affinitást a babitsi költészettel, mégcsak hatást sem. Földessy feltételezése — bár Babits tisztázta a félreértést — úgy látszik tovább él és még legutóbb is az ő „közlése”-ként olvasható Gulyás *Magyar Írók alnév-lexikonjában*. „A munkás dalol” című merészhangú versét, mely a fehérterror első évében kelt, ki kell emeljem. A *Nyugat* egy év múlva közölte. (Ny. 1921. I. 224.) De a *Népszavából*, amely átvette, a cenzura az utolsó szakaszt törölte. (Ez így hangzott : „Am anyaszült, ki üdvözült — nem volt s nem lesz soha — Kezén örök bilincs zörög, — mig el nem ér oda, — hol a halál árnyéka vár — s az Úr ítél maga.,,.) E versével költője mintha búcsút is mondott volna a kötött metrumnak. Ezentúl éveken át csak szabad verset írt, mélyhangú, lüktető ritmusu, füstmilános szabad verseket.

Egyetlen verskötetete 1928-ban jelent meg : a *Szorítás kezét*. (Génius kiadás.) A fiatal Illyés Gyula bírálta a *Nyugatban* (Ny. 1929. I. 138. o.), aki nem mulasztotta el, hogy szocialista költészetünk új jelenségeire ne hívja fel e folyóirat olvasóinak figyelmét. Tőle kérem kölcsön a „levért és kipellenézett forradalomnak a földalattól továbbélő szellemét” tükröző e verseskötetről írott, költőjére a későbbiekben is változatlanul érvényes következő megállapításait : „Tass József magyarsága nemcsak mondanivalóiból, verseinek emberi tartalmából tűnik ki ; verseinek hangja, maga az akcentus is eredendően magyar, de magyar mivoltában is újszerű, jelenbenélő, olyan, aminőt még más költőtől nem hallottunk.” Az „Arra megyek” kezdetéről pedig, hogy „legjobban nyilatkozik meg az újszerű szocialista szemlélet hazafisága, mely Tass József költészetének egyéniségét adja. Semmi hagyomány-, sem

múlt-tisztelet. Valami kuruckodó, eburafakó hanggal áramlik lírája". Ez a kurucos hang, elemi szükségszerűséggel tör ki belőle későbbi verseiben is.

Osvát halála után évekig nem találkozunk nevével a *Nyugat*ban. A harmincas évek derekán ismét feltűnik. (1935. I. 199. o. három verssel, 1936. I. 257. o. A *virágok álma* c. Jammes-i színeket csillogtató költeménnyel). Utoljára 1941-ben (I. 162. o.).

Most rendbeszedett hagyatékából látjuk, nem múlt el esztendő, hogy ne írt volna jóegynéhány verset. Ne öntötte volna azokba búját, ne harsogta volna el haragját, ne csillanította volna fel bizakodását a szabadságot hozó jövőben. Akad köztük nem is egy, mely ma is kívánná a nyilvánosságot. A Lágymányos, ahol lakott, az épülő új városrész, munkássainak szomorú életével — a ránkényszerített háború, — az ostrom utáni, majd az újraépülő Buda — voltak versíró hangulatának elindítói, a fészkek, melyekből „fecske-szárnyain” távlatos magasságokig tudott emelkedni. Tiszta és pózmentes, hideg logikán épült, keményszavú líra. Ekkor már nem elégszik meg, hogy kilétét álnév mögé rejtse kíváncsi szemek elől. Szemérmesen és titokban *magának* ír csupán. Mégis reménységgel egy eljövendő kor megértésében. A felszabadulás nem váltotta valóra reményégeit. Hasztalan kopogtatott éveken át irodalmi szerkesztőseink ajtáin. Csak élete utolsó évében láthatta ismét nyomtatásban néhány versét (a *Kortárs*ban, az *Élet és Irodalom*ban), régit és újakat, betegségtől már-már elernyedő erejének fanyar temékeit.

Irodalomtörténeti kézikönyvekben, lexikonokban vagy antológiákban hiába keresnők Tass József nevét. Csak egyben olvashattuk, a *Magyar Mártírirók Antológiájában* (1946), emlékeztetőül azt a versét (a *Két szárny* címűt), melyet a *Nyugat*-antológia annakidején a *Fiatalköltők legszebb 100 verse* közé sorolt. Halottnak tudták életében.

Hatvannégyéves korában, 1958. április 19-én halt meg. Akinek élő irodalmunkban csak parányi tér jutott, némi elégtételt jelenthet, ha e kor irodalomtörténetének lapjain neve nem maradt emlékezés nélkül.

ADATOK ÉS ADALÉKOK

SZAUER JÓZSEF

CSOKONAI, KAZINCZY ÉS A MAGYAR HÍRMONDÓ 1794 III. 8-i LEVELE*

Ferenczy Zoltán kisonográfiájától (1907) a Vargha Balázséig (1954) jóformán minden átfogó szemléletű Csokonai-tanulmány megemlíti, kellő figyelemmel, azt a bécsi *Magyar Hirmondó*ban 1794-ben megjelent levelet, melynek ismeretlen írója „*Debretzen, Mártz. 8-dikán*” kelettel először mutatja be a nagy nyilvánosságnak Csokonai fényes tehetségét és máris jelentős műveit. A nagyon elismerő s meleg hangú ismertetés a levél második felében foglal helyet. Előtte *Nagy Sámuel* debreceni „Jurátus Bibliotékárius” tehetségének és munkáinak jellemzése áll, a Csokonaiénál sokkal rövidebben. Az ismertetés egységes elvi keretűl az a felismerés szolgál, hogy a legtehetségesebb tanuló ifjak a „Haza reményei”, ők lesznek „csillagi a setét éjbe borúlt Magyar égnék”, ezért nevüket is meg kell ismertetni a közönséggel; a levél írója e kettőn kívül később még „vagy négyről” kívánja tudósítani a nyilvánosságot, s kéri, hogy más iskolákból is tegyék közzé az érdemesebbek hírét-nevét. Már ebből az összefoglalásból is kitűnik, hogy a névtelen tudósító konkrét közléseit illetőleg határozottan Debrecen, ill. a kollégium körében marad meg, s ezért a szakirodalom debreceninek is tekintette a levélíró. Kiléteének felkutatására kísérlet — tudomásom szerint — éppúgy nem történt, mint a levélben foglaltak eredetének meghatározására sem. Kétségtelen, hogy mind Csokonai levelezésének töredékessége, ill. kis terjedelme, mind magának a levélnek fogódzót nem nyújtó, inkább ellentmondást, vagy homályt keltő adatai rendkívüli módon megnehezítik a levél írójának kiderítését. A alábbiakban elsősorban a további kutatások számára szeretnék fogódzót adni, a levélíró kilétének meghatározásához; érveim azonban ennél tovább mutatnak: talán a szakembereket is meg tudják győzni arról, hogy Csokonai nevének és művének első hírlapi propagálásában *Kazinczy* sugalmazása érvényesült.

Hogy érvelésemet könnyebben lehessen ellenőrizni, itt közlöm — betűhíven — a Hirmondó e közleményének szövegét.

Tóldalék

A' Magyar Hirmondónak, Ápr. 4-dik napján, 1794-ben költt árkusához.
Debretzen, Mártz. 8-dikán. „Egy két ievélet a' jó igyekezetű Iffjak' ditséretére szánni, nem tesz az olvasókat meg tsalni az újság leveleknek haszontalan bé-mázolásával. Ók a' Haza reményei, örül tehát a' Haza, látván hogy az ő reménységei porba nem vesznek; ők örülnek, látván, hogy a' Haza az ő jó fiúságokat esmér. Egy két jó Iffjat formálni a' Hazának, sokkal nagyobb nyereség, mint az ellenségéből ezeret le vágni: mert ez tsak az ellenségnek árt, nekünk pedig nem használ. Mint fognak tehát majd örülni a' jó Hazafiak, látván, hogy nevelkednek olyanok, a' kik a' magyar név ditsőségét terjeszteni fogják, tsillagi lesznek az setét éjbe borúlt Magyar égnék. — Illyen szándékból közlöm én most kedves Hazámfiail ti veletek ezen két nagyot mutató zsengejét a' Magyar tanuló Iffjúságnak:

Első *Nagy Sámuel*. Itten a' nálunk lévő kollégyiomban Juratus, és Bibliotékarius. Ebből nagy philosophust lehet várni: ezt egy diskursusa meg mutatja. Ő adta ki *Sandert*, két annnyival bővítve. Ő fogja rövid időn Campet 's a' t. ki adni. Őtet nagy emberek betsülik. Irigyeire igen jól illik a' travesztáltt Éneisnek ama mondása:

Ennek tsak egy szeme vagyon;
Azért mindent ütne agyon,
A' ki jobban lát mint ő. —

* E cikk szerzője s a szerkesztőség kéri a Csokonai-kutatókat, szóljanak hozzá e problémához.

De én Nagy Sámuelnek tsak ezt mondanám, 's talám szíve is ezt mondja :

Tu ne cede malis, sed contra audentior ito!

A másik *Csokonay Mihály*. — Ha a' szorgalom, a' leg nagyobb nyavalyákat okozó olvasás, a' természeti felséges és szép ész, valakit tökéletesíthetnek: ezt a' ditséretet *Csokonay Mihálytól* meg tagadni nem lehet. Az ő symboluma mondják: *Chartis immori!* Őtet a' sok olvasás, és a' vele járó eleven fantázia el oltották volna, ha a' D. *Veszprémi* orvoslása 's el tiltása nem segítettek volna rajta. Ő néki felséges esze van, a' mely egyszerűs mind szép, kies, és magához vonó. Annyival inkább, hogy azt a' leg szebb *Görög, Deák, Olasz'* s a' t. remekek szépítették. A' sok gyakorlás elevenítette. A' leg jobb gusztsu Magyar Literátorokkal való szoros barátság tökéletesítették.(!) Ebből olyan Poétája lesz a' Hazának, hogy szép és kényes gustusu tudósainknak sem kell a' szépségekért idegen nyelvek között keresgélni. Bártsak számos Verseinek ki adására rá lehetne venni. Sok origináljain kívül vagynak *Teocritusból, Ovidiusból, Metastasióból* etc. fordításai. Nevezetes munkái még: a' *Bairachomyachia travestálása*. Ez első originális munka a maga nemében, és derék. A' *méla Tempejői, avagy az is bolond, a' ki Poetává lesz Magyar Országban*. Ez komédia formára vett Nemzeti Satira, ingeniosissima, sed mordacissima, sed verissima. — Ezt az ifjait illy szép eszéért mind a' Professor Urak, mind tanuló társai, mind mindenek szeretik, betsülik.

Nagy Sámuel komáromi Fi, *Csokonay* Debretzeni, az Attyát jól esmértem, a' leg utolsó *Győri* Pappnak a' Fia vólt, Városunk' egy párja nélkül való tudós Chirurgnak, 's mindenek egy ember szerető kedvest vesztettek el benne: magát nem esmerem, mert a' kollégyiomból tsak erdőre, mezőre szokott ki járni. — Nagy Sámuel jól esmerem.

Még ezenkívül vagy négyről fogok tudósítást tenni, a' kik t. i. érdemesek reá: de már rövidebben és szabadon. Az én kívánságom a' volna, hogy bár más Oskolákból is így tennék az érdemesebbeket hírré, a' kik valamely nemébe a' tökéleteségnek nagyok. Így azt nyernék, hogy azok nagyobb tüzet kapnának a' ditsérettől; az aluvók fel lobbannának, a' Haza örvendene ditsősége felől való bizodalomban; a' Nemzet 's kivált annak Naggyai, esmerhetnék azokat, 'a kiket főveálni parantsolná a' Hazafiúság, 's a' kiket egész készséggel kellene a' ditsőség' el nyerhetésére elő ségelleni! —

Az első oly mondat, amely az olvasó kíváncsiságát — a híradás írójának kilétét, ennek Csokonaihoz való viszonyát illetőleg, mert kíváncsiságunk leginkább erre irányul, igazán meglepi, az, amelyik így szól: „magát” (ti. Csokonait), „nem esmerem, mert a kollégyiomból tsak erdőre, mezőre szokott kijárni. — Nagy Sámuel jól esmerem”. Lehet-e *debreceni* lakos e mondat írója, amikor Csokonai személyes megismerésére — hiszen csak több időt töltött ő a kollégyiumban s a városban, mint erdőn, mezőn — pár napi debreceni tartózkodás is elegendő lehetett? Első pillanatra a válasz negatív. Ezt a mondatot aligha debreceni lakos írta le, Csokonaiért való lelkesedése, Csokonai műveinek, értéküknek ily biztos ismerete nem nagyon fér össze azzal, hogy Csokonait személyesen nem ismerte. Ugyanakkor azonban a levél írója „íttén a nálunk lévő kollégyiom”-ot említi, meg azt a szándékát, hogy még négy érdemes diákról fog hírt adni: ezt meg minden bizonnyal csak debreceni lakos írhatja.

Bármelyik barátját tekintem Csokonainak, mindegyik azt vallja, vagy az a hír róluk, hogy már az iskolából ismerték őt. Egyedül Nagy Gáborra gyanakszom egy kissé, mint olyanra, aki személyesen talán csak 1794 tavasza után jött össze Csokonaival. Igaz, hogy Kazinczynak Csokonaihoz 1793 július 29-én írt leveléből kiderül, hogy Csokonai Nagy Gábor által küldött meg egy levelet Kazinczynak, ami eleve valószínűtlenné teszi a föltevést, hogy Nagy Gábor nem ismerte volna személyesen is Csokonait. De lehetlenné nem teszi, mert Csokonainak az a két, baráti hangú levele Nagy Gáborhoz, mely 1794-ből (közelebbi időpont nélkül) való, hangsúlyozza, hogy „felküld” Nagyhoz könyvet, kéziratokat — s mi szüksége volna a küldetésre, esetleg famulusok közvetítésére, ha személyesen is találkozának? Sajnos, Nagy Gábornak, a jeles ügyvédnek, a Kazinczy család jogtanácsosának iratai elpusztultak, s így nem tudjuk megállapítani sem a Csokonaival való személyes megismerkedésének pontos idejét, sem azt, miért érintkezett volna egymással az egyformán Debrecenben lakó Csokonai és Nagy Gábor — küldönc útján.

Nagy Gábor mindenestre már 1793 derekán sokat tudott Csokonairól, akár közvetve, akár személyesen is jól ismerte őt. Érthetetlen volna különben Kazinczy idézett levelének ez az első bekezdése: „Tegnap mene el tőlem Nagy Gábor ur. Mintegy egy napot töltött itt. Nehezen eresztettem, mert egy szeretetre méltó embert leltem benne, s *Csokonaimmal* s *Nagy Sámuelemmel* ismértetett meg beszélgetései által. Nyughatatlan vagyok már most ezeket személy szerint látni minél előbb.”

Ami Kazinczynak Nagy Gábertól nyert tudomását, Csokonai és Nagy Sámuel megismerését illeti, azt a következők szempontjából elég fontosnak tarthatjuk.

Ha — mint filológiailag egyedül helyes — a Hirmondóbeli levélnek a tartalom megszabta kompozíciójából indulunk ki, ezt az egyszerű szerkezetet találjuk: a levél írója a „Jó

igyekezetű” tanuló ifjúság értékelésének keretében annak „két nagyot mutató zsengéjét” ismerteti a nyilvánosság előtt.

Ez a szerkezet és tartalom igen hasonló módon egy Kazinczy-levéiben fordul elő. Kis Jánoshoz szól, és — bőven idézve is belőle — „ényegét így adhatjuk vissza:

Kazinczy nem-sikerült társaság-szervezéseiről (többek között arkádiai akadémiai tervezetéről) ír. Lakos bevezette a soproni társaságba; „s már erről merem reményleni, hogy ez, ha csak egy-két Kist és Lakost találunk, dicsőségére fog válni nemzetünknek... Igazán, kedves barátom, ti vagytok azok, és tágosabban, a sopronyi társaság az, amiből mindent várok... A pápista ifjúság... A kávinista...” (róluk eléggé negatív véleményt ad). — ”Patakon hiába igyekeztem proselytusokat kapni... Debrecen két barátot ada nekem. Az egyik Csokonay Mihály, egy sok jeles tulajdonságokkal bíró ifjú, ki mind virtusiban, mind hibáiban is! — második Horváth Ádám lesz. Ennek minden munkáimon kívül egy Kleistot s Bürgert küldöttem, s kértem, hogy ezeknek példájok szerint ne névnapj köszöntőket, ne török marsokat írjon, hanem dallja a szív szelíd érzékenységeit... Még eddig kevés jelét adta megtérésének. A második Nagy Sámuel, bibliothekáriusa a kollegyiumnak. — De már erről kevélykedve szólok. — Ez a szeretetre méltó ember áprilisban írt nekem először, s első levelében az a kérés vala, hogy engedjem meg néki, hogy ő egy munkáját, Sander v. der Weisheit u. Güte Gottes in der Natur (nb. ő ezt a magyar fordításban így nevezi: REND A TERMÉSZETBEN...) nékem dedikálhassa...”

E levél dátuma: 1793. július 27 (Váczy: Kazinczy F. levélezése, II. 297—98. l.). Vagyis az a nap, amelyiken Nagy Gábor Kazinczyt Csokonairól és Nagy Sámuelről való beszélgetései által úgy megörvendeztette.

Az összefüggés nyilvánvaló: Kazinczy ebben a felbuzdulásában válaszol az első levelével s munkáival jelentkező Kisnek, vázolja fel a tanuló ifjúság körképének s értékelésének keretében a két jeles debreceni diák alakját, érdemeit, akik különben az ő hívei.

Sander műve 1794-ben jelent meg, Nagy Sámuel és Csokonai együttes munkájaként (vö. Csokonai V. Mihály, *Összes Művei*, szerk. Harsányi I. — Gulyás J., Genius-kiad. II. kötet első fele, 125. l.), így Csokonai és Nagy Sámuel nevét ez a tény is szorosan egymáshoz fűzte Kazinczy tudatában.

A *Hirmondó* levele ugyanebben a keretben, ugyanez elvi célkitűzéssel (a tanuló ifjúság legjobbjainak számbavétele) ugyanezt a két debreceni ifjat mutatja be a nagyközönségnek.

A hasonlóság tehát lényegbe vágó, még ha a szövegek több ponton eltérnek is egymástól — de vegyük figyelembe, hogy a Kishez írt s a *Hirmondó*ban megjelent levél időpontjai között háromnegyed év telt el, amely alatt Kazinczy bizvást értesülhetett Csokonainak a „megtéréséről”, s munkáiról is (1793. jul. 29-én azt írta Csokonainak, hogy „várom a Béka-egér harcot...”), hiszen leveleztek egymással.

Pusztán e szövegbeli összefüggés (valamint Nagy Gábornak Csokonait Nagy Sámuellel összekapcsoló híradása) alapján nem merném a *Hirmondó*ban megjelent levelet Kazinczy sugallatára vezetni vissza (noha tudjuk, hogy szándéka volt, 1792 -i levele szerint, Csokonait „a világ élébe vezetni”). Nem elég ehhez az a tény sem, hogy a Nagy Gábornak mindjárt kiszabadulása után írt első levelében (1801. aug. 1.) Kazinczy Nagy Sámuel és Csokonai iránt érdeklődik melegen.

Mivel a *Magyar Hirmondó*nak levele 1794. márc. 8-i dátumú s Debrecenben kelt — más nem írhatta, s ennek nem is sugalmazhatta volna más, mint oly valaki, aki akkor éppen Debrecenben volt.

Kazinczy ott volt — ezt szinte teljes bizonyossággal állíthatjuk.

Egy 1794. márc. 4-i levelét (Kis Jánoshoz) Nagyváradról keltezi, ennek végén ez áll: Kévs napok alatt Ér Semlyénbe megyek ki, anyai nagyanyámhoz... Onnan *Debrecennek* veszem utamat, s Tokajnak, s Regmcre az Anyámhoz.” Következő levelét, szintén Kishez, már Regmcről írja, márc. 17-én. A kijelentett szándékot, az útirányt s a rendelkezésre álló időt tekintve Kazinczy március 8-án biztosan Debrecenben volt — ahol persze csak rövid időt, legfeljebb egy napot tölthetett el. Csokonaival nem találkozott — ő talán ismét „erdőn, mezőn” barangolt. De találkozhatott jogtanácsosával, bizalmas barátjával, Nagy Gáborral. S ez esetben övele együtt fogalmazták meg, közösen, azt a levelet, mely ennek a napnak dátumával jelent meg a *Hirmondó*ban.

Kazinczynak, mint ismeretes (s idéztem is), szándékában volt Csokonait „a világ élébe vezetni”; a Sander-fordítás, és Nagy Gábor lelkes szóbeli ismertetése révén Nagy Sámuel és Csokonai neve szorosan egymás mellé került Kazinczy tudatában; ennek megfelelően, amikor a *Hirmondó*béli levélen szereplő dátum időpontjában Debrecenben volt, egy már korábban megírt s a tanuló ifjúság „nagyot mutató zsengeit” épp Csokonaiiban és Nagy Sámuelben kereső szövegének (ez az 1793. jul. 27-i levele Kishez) mintájára sugallt

egy híradást egy debreceni jóbarátjának — Nagy Sámuelről és Csokonairól, s küldötték el azt közösen, név nélkül, a bécsi *Magyar Hirmondónak*, melynek szerkesztőivel Kazinczy igen jóban volt (az 1793. jun. 14-i számban pl. az ő Diogeneséről s Herderéről jelent meg ott közlemény.) — A *Hirmondónak* küldött levél szövegében — a stílus némi vidékies ízeit nem számítva — semmi sincs, amit akkor Kazinczy nem vállalt volna ; 1794-ben vagyunk, s még ha fennakadnánk is a Tempefői ily tulzottnak látszó dicséretén, nem zárható ki az ez időben radikálisabb felfogású és Csokonai iránt megértő Kazinczynak beleegyezése egy ilyen szövegezésbe ; annál inkább, mivel csak 1805 után, az irodalompolitikai harcok során vonta vissza dicséret sorait Csokonainak nem egy olyan művéről, melyet a 90-es években még nagyra tartott. Egyenest Kazinczy személyére s elveire látszik célozni a „legjobb gustusu magyar literátorokkal való szoros barátság”-ot, és az idegen nyelvek helyett a hazainak szépségét kiemelő két mondat.

Az persze, hogy a levél írója „ittén a nálunk lévő kollégium”-ról beszél, meg arról, hogy Csokonai atyját „jól esmérte”, debreceni lakosra vall. Hogy ugyanakkor személyesen nem ismerte Csokonait, az híradásában egy oly megfajthetetlen kettősséget tart elevenen, amely a közlés szerzőjének kétségtelen megállapítását szinte lehetetlenné teszi.

Akárki volt is Kazinczynak társa a levél megírásában, a három legényesebb adat összekapcsolódásából (abból, hogy Csokonai s Nagy Sámuel Kazinczy tudatában több okból is szorosan egymás mellé került, hogy egy a *Hirmondó* leveléhez igen hasonló szöveget maga Kazinczy irt meg egyik levelében, és hogy ő maga is ott volt Debrecenben március 8-án) bizonyára joggal következtetünk arra, hogy *Csokonainak a nagyközönség előtti ismertetését Kazinczy sugalmazta, a kor legnagyobb költőjének nevét lényegében ő segítette először a széles nyilvánosság elé.*

KISS TAMÁS

ADY ENDRE REKLAMÁCIÓJA

Ady jogász pályájának utolsó debreceni esztendejéből került elő az alábbi, saját kezéve irt fellebbezés, melyet az egykori főiskola egyik diákszervezetéhez intézett. A szokásos kérvény-formájú, kétrét hajtott beadvány külsején, címzés helyett — szintén saját keze vonásával — ez olvasható : „*Ady Endre reklamációja*”. A kéziratot 1934-ben vásároltam B. Z. diáktársamtól, aki egy antikváriumból vett könyv lapjai közt találta. A reklamációról fényképmásolatot készítettem. A kéziratot 1944 júliusában, a bombázások elől postacsomagban Nagyváradról falura küldtem, a csomag azonban mindenestől elveszett. Megmaradt s időközben előkerült fénykép-másolata alapján, úgy vélem publikálása nem érdektelen.

A költő életrajzából ismerjük a kényszerű pályaválasztásnak fontosabb mozzanatait. Az 1896-ban Debrecenben kezdett, egy év múlva Pesten, majd 1898 szeptemberében újra Debrecenben folytatott jogász-újságíró élet egy epizódjába enged bepillantást ez a kissé felindult hangú beadvány. A jogászkodás és az írói hivatás éppen elválóban : első verseskönyvének anyagával lép be az akadémiára. Kanyargós jogáspályáján mégis eljut addig, hogy — három érvényes szemeszterrel a háta mögött — 1898. szeptember 27-én III. éves joghallgatónak titulálhassa magát. A karácsonyra teendő alapvizsga azonban „kegyes terv” maradt. Finom ömiróniával összegezi később önéletrajzában mindezt : „Jogásznak kellett mennem Debrecenbe, mert így leendett volna belőlem apám kedve szerint valamikor főszolgabíró, alispán sőt mit tudom én mi, ám igen gyenge jogászoecska voltam. Budapesten, újra Debrecenben, később még Nagyváradon is megújítottam kényszerű jogász-kísérleteimet, de már rontóan belenyúlt szép kegyes terveimbe a hírlapírás.”

Úgy tetszik — s ezt a reklamáció is alátámasztja —, hogy a makacs apai akarat mellett mégis volt valami, ami Adyt a főiskolához kötötte : a barátok, a színes, zajos diáktársadalom vonzása. Egyelőre legalábbis lehetetlen volt ebből kiszakadnia. Bizalmas barátai is olyan újságírók voltak (Sipos Béla, Kemény Emil), akik féllábbal a jogi pályát járták. Egy Csokonai-szerű életpályán, Debrecenben nem is lehetett másként elindulni a közönség, a napilapok felé. Poétai nimbuszt szerezni a *Főiskolai Lapokon*, Önképző Társulaton, annak nyilvános felolvasó ülésein, vasárnap délelőtti matinéin keresztül lehetett. A diáktársadalomban harc dúlt, kölcsönös érdekek fonódtak össze, a kollégium régi autonóm szervezete, diák hagyományai pedig alkalmat adtak választási hadjáratokra is. Egy ilyen éveleji választás van az Ady-reklamáció háttérében is, amelynek szövege, néhány ortográfiai sajátosságával, („Fentartó”-nak írják az egykorú évkönyvek is), egy betűhibájával („könyvtránok”) így hangzik :

Árteletés Fennségi Bizottság!

Felvételek és a legényeségekkel szemben az ellen a megfigyelésekkel szemben az ellen, hogy engem a köznevelési törvények alapján a köztudományok választásánál a köztudományok választásánál minden ok nélkül felvették.

Engem a föltöltésről is megismerőket jussok az ok. 26-án kelt engedély alapján az akadémiára felvették, indoklás a tanács által aláírva, a tanács befizetése pedig 10 napig engedélyt kaptam. A köznevelési törvények és nem köztudományi törvények is befolyom az ellen a bizonyos kivételben.

Kérem tehát az okmányok-nyelvi összehasonlításnál elhővetett szabálytalanságokat az én ok nélkül mellőzéseimmel nem raporítani.

Debrecen 98 sept. 27.

Ódóy Endre
III. éves joghallg.

Tiszteletes Fentartó Bizottság!

Felszólalok s a legerélyesebben tiltakozok az ellen a megfejthetetlen eljárás ellen, hogy engem a könyvtrárnok választásra előkészített szavazó névjegyzékből minden ok nélkül kihagytak. —

Engem a főtiszteletű és méltóságos püspök úr f. hó 26-án kelt engedélye alapján az akadémiára felvettek, indexem a tanárok által aláírva, a tandíj befizetésére pedig 10 napi engedélyt kaptam, s holnap már — bár ez nem kötelező — származási ívem is befogom adni a háznagyri hivatalba.

Kérem tehát a szavazó-jegyzék összeállításánál elkövetett szabálytalanságokat az én ok nélküli mellőzésemmel nem szaporítani.

Debreczen 98 szept. 27.

Ady Endre III. éves joghallg.

Bal alsó sarokban a bizottság határozata :

„A legerélyesebben visszutasítandó az ilyen hang! A háznagyri íven nincs. Törlendő! BL.”

Ady sérelmének színtere, mint a fennmaradt adatok bizonyítják : a Felsőbb Tanulók Olvasó Egylete, melynek tisztújításából őt mint szavazót kihagyták. Sőt egyéb szabálytalanságokat is emleget, de meg nem nevezi őket, viszont saját ügyének gyors rektifikálását követeli.

Az olvasó társaság egy kezdeti formájával már a főiskola 1657-i törvénye is foglalkozik. *Collatio* a neve az önképzés azon sejtjének, amelybe legalább nyolc azonos érdeklődésű diák csoportosul egy *praeses* vezetésével. (Mai fogalmak szerint szakkörnek vagy tanulókörnek is nevezhetnénk.) Az igazi — elnevezése szerinti — „olvasó társasággal” 1790-ben találkozunk ; Csokonai alakítja néhány társával. A tanári kar eziránt bizalmatlan, a felvilágosodás és a forradalom szellemétől tart, és mikor a francia könyveket megszigorított törvénnyel zár alá helyezik, az ő kis, több európai nyelven olvasó körüket is betiltják. A reformkor kezdetén éles vita támad egy ilyen egylet felállítása körül. 1834-ben nyoma van, hogy számos diák, nevesebb magyar írók műveinek megszerzése és olvasása végett társaságba áll, vezetőik a jurátusok közül kerülnek ki. A tanári kar a négy évtizeddel előbbi óvatossággal igyekszik megakadályozni az önkéntes társulást, ellenállása azonban sikertelen, a működést a könyvek jegyzékének, a résztvevők lajstromának, jegyzőkönyvek bemutatása ellenében kénytelen engedélyezni. A könyvek darabszáma ekkor 150. Az Olvasó Társaság szabályzatot kap, 1841-ben felügyelő tanárt jelölnek melléje, könyvtára a régi szeniori szobában kap helyet, a tagok tagdíja 2 váltó forint. 1848-ig zavartalan működik, a Bach korszakban hallgatni kénytelen, 1857-ben új életre kél, s eleinte mint „Önképezde”, majd mint a Felsőbb Tanulók Olvasó Egylete a XX. sz. második évtizedéig a debreceni egyetem létrejöttéig működik. Tisztségeit a diákság tölti be minden tanév kezdetén, szavazás útján.

Igy lesz a szeptember hónap minden évben a kemény választási küzdelmek időszak, amelyből kimaradni mindenképpen nagy sérelmet, benne hangadó szerepet vinni pedig városra szóló „diáktársadalmi működést” jelent. Különös korteshadjárat folyik a jól javadalmazott ifjúsági könyvtárosi tisztség betöltése körül. Hetekkel előtte megelevenednek a vendéglők, diákkorcsmák az ágáló teológusoktól és jogászoktól, a sikeres választás után pedig a győztes párt magnum áldomásaitól. Rajtuk kívül szavazati joggal a tanítóképzősök és a gimnázium felsőbb osztályosai bírnak. A választást a szünetben ügyeket intéző fenntartó bizottság készíti elő. Tagja három teológus (ezért „tiszteletes” a címe), egyikük a mindenkori szenior. A szenior egyben elnöke is lesz — ebben az évben Bogdán Lajos — az olvasó egyletnek, tisztviselői, választmányi tagjai fakultásonként, paritásosan választódnak. 1898-ban, a szeptemberi választásokon 450 tagja van, köztük 232 jogász, 55 teológus, 129 gimnazista és 34 tanítóképzős. Ezekből az adatokból kitetszik, hogy a jogászság 50%-ot meghaladó túlsúlya következtében a hangadó szerepet viszi a választásokban. A könyvtárosi állásba jogász kerül be — ez esetben is a negyedéves Kovács Józsefet választják meg.

Ady az egylet életében nem sok szerepet játszik, az ő területe az Önképző Társulat, melynek ellenőre, és a *Debreceni Főiskolai Lapok*, melynek főmunkatársa lesz. Választói névjegyzékből való kihagyását személyi vagy elvi okokból sérelmesnek, s mindenképpen jogtalanak tartja : ezért írja a reklamációt. Az a kérdés, valóban ok nélkül, feledékenységből hagyták-e ki a választók sorából, hiszen látjuk, más egyesületben ugyanakkor tisztségeket viselt? És szerepe volt-e a fellebbezés érdes hangjának végleges kizárásában? Az eljárás az Ady emlegette tények mellett (püspöki engedély, indexe szabályos láttamozása, tandíj-haladék) bürokratikusnak látszik, de BL (Bogdán Lajos szenior) visszautasító gesztusa mögött indokként ott van a háznagyri ív felemlítése. A választói jegyzéket pedig a tandíj befizetését bizonyító háznagyri ív alapján állították össze, így a fenntartó bizottság fedve érezte magát eljárásában.

A rektifikálástól pedig az agresszív hang miatt elzárkózott. Ady tehát ez esetben is megismétlődő tandíj-zavara miatt bizonyult választásra nem jogosultnak.

Felvetődhetik még egy kérdés, hogy milyen elvi álláspontot képviselt ő a századvégi meglehetősen zajló egyetemi ifjúsági mozgalmakban? Ismerjük szenvedélyes, harcoss egyéniségét, debreceni jogász-újságíró esztendejében írt csaknem másfélszáz cikke pedig egyre érlelődő meggyőződéséről ad számot. A fővárosi Egyetemi Kör politizálásáról is határozott véleménye van, félti az ifjúságot a Zichy grófok irányította néppárti ifjak klerikális befolyásától. (A Budapesti Egyetemi Kör, Debr. Főisk. Lapok. 1899. jan. 20.) Ilyen aggodalmak még váradi újságíró korában is foglalkoztatják, (A néppárti ifjak újabb csínye, *Szabadság*, 1900. nov. 9.) Feltételezhető, hogy a kálvinista Debrecenben a szabadelvűen gondolkodó diákság sorai közt van szerepe, aki inkább „haladást és nem politikát, munkálkodást és nem barátságos thea estélyeket” kíván látni az egyetemi és főiskolai ifjúság köreiben. Diáktársadalmi tevékenysége is aligha szorítkozik csupán a vidám cimboraságra és barátok szerzésére. Ady utolsó debreceni éve az első nagyarányú lázadást is jelenti, vagyis szociális gyökerű világfájdalma kezd egyre inkább forradalmi elégedetlenségévé érlelődni.

KRISTÓF GYÖRGY :

A CSALÁDI KÖR VÉGLEGES SZÖVEGÉRŐL.*

Előljáróban szabadjon elmondanom egy, az Arany János kultuszával, közelebbről éppen a *Családi Körrel* kapcsolatos furcsa történetet.

A bukaresti állami könyvkiadó a magyar-román irodalmi kapcsolatok kiépítése és szilárd alapon való tovább fejlődése végett megindította a magyar irodalom klasszikusainak román nyelvű sorozatát. Eddig három ilyen kötet jelent meg: Vörösmarty, Petőfi válogatott költői művei után az Arany Jánosé.¹ A Porumbacu Veronika fordította román Vörösmartyt és a Jelebleanu Jenő Petőfijét mind a magyar, mind a román kritika nagy elismeréssel méltatta. Gramescu Heralambie műfordításait Arany válogatott verseiből a Kolozsvárt megjelenő *Utunk* heti folyóirat hasábjain.² Kakassy Endre elemezte beható részletességgel. Birálata tárgyilagosan rámutatott a fordítás erényeire, de nem kevés számú fogyatkozásait is kerek magyar szóval megnevezte. Legkeményebb megrovása a következő: „A 48-as emlékekkel szintén kapcsolatot tartó *Családi kör* fordítói önkényességek és félreértések nyomait visei. Teljességgel érthetetlen, ami a 11. és 12. szakasszal történik. A 11. szakasz második felében és a 12. szakasz első két sorában levő képet a fordító eltüntetette és a saját érzelgős dikciójával pótolta.” A továbbiakban idézi Kakassy az eltüntetett 6 sort: „Az idősb fiu is leteszi a könyvet stb. rátekint a vándor és tovább folytatja”-ig és állításának igazolásául visszafordítja prózában a fordító önkényes dikcióját.

Sorok eltüntetése, önkényes, saját, kitalált dikcióval való pótlása — kétségtelen — nem műfordítás, hanem lelkiismeretlen, nyers hamisítás. Ilyesmit azonban Gramescu nem követett el, őt semmiféle vád e tekintetben nem érheti, mert ő itt is Aranynak tulajdon, saját kézírásában fennmaradt sorait igyekezett tolmácsolni. A megrovás tévedésen alapult. Kakassy nem tudta, nem lévén szakember, nem tudhatta, hogy a kérdéses hat sort Arany kétféle változatban írta meg. Egyik a közismert hagyományos: Az idősb fiu stb., a másik a Gramescutól fordított, s egészen napjainkig még a szakirodalomban is alig egy-kétszer emlegetett, és senkitől sem használt szöveg, amelyik nyomtatásban csupán egyetlen egyszer, de akkor sem mint versszöveg, hanem mint Arany kéziratának facsimiléje jelent meg,³ a közlő Ferenczi Zoltánnak a kézirat történetét ismertető soraival együtt. Egyszerű rátekintés a facsimilére legott megállapítja, hogy a kéziraton rajta van mindkét szöveg, s azt is hogy a hagyományos szöveg a későbbi keletű, mert az első közforgalomba nem került, szinte napjainkig ismeretlennek mondható fogalmazásnak az átirása, korrektúrája. A folyóirat olvasói, különösen az irodalom iránt érdeklődők kegyelettel szemléltették meg a nagy költő kezevonásait. További visszhangot azonban a *Családi kör*-nek mindenképpen érdekes eredeti kézírata alig keltett. Őt első versszakának

* Cikke megjelenése alkalmával ezúttal köszöntjük szeretettel és fiúi tisztelettel lapunk legrégibb munkatársát, Társaságunk alapító tagját, Kristóf Györgyöt. Cikkének nem minden állításával értünk egyet, de az iránta való tisztelet és mondanivalójának érdekessége és fontossága arra készítetett bennünket, hogy azt a maga teljes terjedelmében, változtatlanul közöljük. Reméljük, hogy a jövőben több írásával kereshet fel lapunkat. (A szerk.)

¹ Arany János: *Vorsuri atese*. 1957. Editura de.

² *Utunk*, 1958. augusztus 14. 30. sz. 4-6. l.

³ *Magyar Figyelő*. 1913. IV. k. 302. o.

facsimiléjét közölte ugyan a *Vasárnapi Ujság* is,⁴ minden közelebbi jellemzés nélkül, Még Társaságunk Közlönye az *Irodalomtörténet* is csak a szemle rovatban adott hírt⁵ néhány sorban a kézirat előkerüléséről megjegyezve, hogy „fogalmazványnak látszik, s nem nyomdai használatra beküldött kéziratnak... nem egyezik sem szövege, sem interpunkciója a Losonc Phónixbeli változattal”. Hatásának más irodalmi nyomát nem ismerem. Ha tehát még a szakirodalom is különösebb mondanivaló hiányában egyszerűen napirendre tért felette, a román Arany-kötet bírálójának fel lehet-e róni, hogy nem volt tudomása a kérdéses hat sor másik fogalmazásáról? Kemény megrovása onnan származott, hogy a fordítást nem valamelyik legutóbb megjelent kiadás szövegéhez mérve ellenőrizte és bírálta meg, hanem a régebbi kiadásnak általa is tanult és közismert hagyományos szövegéhez. Nagyon tévedett, de jóhiszeműleg, minek bizonyossága, hogy utóbb tévedésére rájőve a fordító Gramescunak az irodalmi szokás szabályai szerint ugyancsak az *Utunk*-ban teljes elégteltelt adott.⁶

Ha még egy, az irodalomtörténet tudományában jártas és komoly törekvésű kritikusnak is át kellett lábalnia, mibe beleesett, tévedésének ingoványán, vajon hány százezer szülő hallgatja csodálkozva, hogy az ő gyermeke az általa ismert hat sor helyett más szöveget mormol és tanul iskolai könyvéből? És mivel a szövegcsere nemcsak a tankönyvekben történt meg, hanem még előbb a nagyközönségnek szánt kiadásokban, mondhatni, hogy többmillió olvasó akadt, s akad fönn azon, hogy ő más szöveggel ismert és tanulta meg a béna harcfi elbeszélését annak idején, t. i. a szövegcsere megtörténtének időpontja az 1951. előtti évekre esik.

A hagyományos szöveg mellőzése, megvallom, engem is meglepett, figyelmemet elkerülte. Tisztába akartam hát jöni, hogy kitől származik, s mi az indokolása a foganatosított szövegcsere nének. Kíváncsiságom nem véletlenül támadt. Arany halálának 50. évfordulója alkalmából áttanulmányoztam Arany kisebb költeményeinek azt az egybekötött kéziratát, amelyek az 1856. évi első kiadásának nyomdapéldánya volt, s amelyet az összes későbbi kiadások változatlanul utánoztak. A nagy költőnek ez a becses ereklyéje ugyanis a kolozsvári egyetemi, illetőleg az azzal egyesített *Erdélyi Múzeum Egyesület* könyvtárának a tulajdona. A költő fiának, Arany Lászlónak az özvegye férje halála után és óhajta értelmében Arany János kéziratit hagyatékát megőrzés végett szétosztotta a főváros és vidék legkülönbözőbb könyvtárai és gyűjteményei között. A kisebb költemények sajtókész példányát a következő levél kíséretében küldte be az Erdélyi Múzeum Egyesületnek: „Mellékelve küldöm Arany János kisebb költeményeinek egy kötet kéziratát. Szíves emlékül szánta meg boldogult férjem azon egyesületnek Erdélyben, melynek kegyeletes hivatása hazánk jelesének ereklyéit az utókor számára megőrizni. Kérem, fogadja szívesen e megemlékezést. Tiszteletteljes üdvözléssel. Budapest, 1899. március 23. özv. Arany Lászlóné.”

A sarkain bőrkötéses kemény táblával védett ereklye címlapja Arany kézírata: Arany János (Kisebb költeményei) 1855. Az évszámot a kiadó ceruzával áthúzta s a címet kiegészítette: Első kötet (Pest 1856.) Kiadja Heckenast Gusztáv. A mindvégig szép betűs, könnyen olvasható másolata a költeményeknek négy kéz munkája. Arany kézírata a 12 első költemény (1—30 lap.), a *Poétai recept* (196. lap) és a *Hegedű-től végig* (285—352 lap.). Jól felismerhető, hogy a többi másolat, nem Arany kézírása. Legszembetűnőbben a negyedik kéz írása különbözik. Nagyon szép betűvetését őrszavakkal is ellátta (197—220 lap.). Legszembetűnőbben Arany másolatai. Meghatottan és áhitatos tisztelettel gyönyörködtem a nagy szellem, szép, egyenletes metszet szabatoságú kéziratában. Akkori nyomdakész dolgozataiból itt csak a *Családi kör*-rel kapcsolatos szövegkritikai megállapításokat közlöm.

Egyik az hogy a *Családi kör*-t a másoló folyó versnek írta le. Arany azonban odaírta az utasítást a nyomda számára ném-tül is, magyarul is hogy: „Achtreilige Strophen! 8 soros strophákra szaggatni!” Aztán más e költemény sorrendje a nyomtatásban. A 122. és következő lapról jóval hátrább került, s a 159. lapon kezdődő *A dalnok búja* utánra, illetőleg a második kötet élére. Természetesen a költő korábbi kívánsága szerint még a kiadó cég *A dalnok búja* mellé (84. lap) ceruzával így jegyzett fel: Mit diesem Gedicht soll der 1 Band endigen. Der zweite Band soll mit „A családi kör” beginnen. A helycsere nyilván azért történt, hogy mind az első kötet végén, mind a második elején egy-egy hatásosabb költemény ragadjon meg az olvasó figyelmét.⁷

Annak, ami a hasonmáson látható, hogy a kérdéses hat sornak még egy változata van, itt, a kolozsvári kéziratban semmi nyoma. Mivel pedig Arany sem itt, sem másutt, pl. levelezéseiben sem emlegette a kétféle fogalmazást, nyilvánvaló, hogy a szövegcsere alapján csak a költő halála után jó három évtizeddel később került elő a fogalmazvány. Pontosan száz

⁴ *Vasárnapi Ujság*. 1913. II. 23. sz.

⁵ *Irodalomtörténet*. 1914. 51—52. o.

⁶ *Utunk*. 1958. szeptember 11. 36. sz. 6. o.

⁷ Kitészik ezekből, hogy Voinovich tévesen írta, hogy „Mikor a kisebb költemények kiadása megvalósult, maga írta össze azokat a nyomda számára, két kötetben (Kiemelés tölem. K. Gy.) *Arany János összes művei*. I. 399.

esztendieg tartó szereplés után kényszerült a hagyományos szöveg átadni helyét az első fogalmazásnak. 1951-ben megkezdte az Akadémia Arany János összes műveinek kritikai kiadását. A cserét, a kiadást sajtó alá rendező Voinovich Géza, Arany életrajzírója, a széles látókörű irodalomtörténettudós és esztétikus hajtotta végre mellékelve a fogalmazvány második, az első fogalmazás korrekkturáját feltüntető részét. Újításának indokát, s egyben a kétféle szövegezés eredetét a Jegyzetek között adta elő.

A *Családi kör* először a Vahot Imre szerkesztette *Losonci Phönix* II. kötetében jelent meg 1851-ben. (Az első kötet is hozott Aranytól költeményt, a *Daliás idők*-et). Vahot a második kötet számára beküldött *Családi kör* kéziratát Aranynak nyomban visszaküldte változtatás végett, mert a 11. és 12. versszak nemcsak a verset, de egész vállalatát veszélyeztetné. „A béna harcfi beköszöntése még megjárna — írta Vahot — hanem azon négy sor, mely így kezdődik: „Beszél a dicsőség véres napjairól” — semmi esetre sem láthat napvilágot... akikkel bujdosnak kifejezés sem közölhető... általában véve a forradalmi dicsőségről és nyomorúságról még csak említést sem lehet tenni.” Így Vahot. Arany megértve és indokoltnak találva Vahot szerkesztői aggodalmát, a kifogásolt hat sor helyett, de azt át nem húzva, mást, újat fogalmazott. Így megjelenhetett a költemény a *Losonci Phönix*-ben. A kolozsvári kéziratnak, s a költemény mindenik későbbi kiadásának a szövege betűhíven azonos a *Losonci Phönix* — s nem hasonmás — szövegével, s ez a szöveg öröklődött belc száz esztendőn keresztül irodalmunkba, közoktatásunkba, az élő és elhalt nemzedékek sok milliójának szívébe. „Arany — írja Voinovich — oly művészettel módosított a szövegen, hogy a későbbi kiadásokban a második szöveget tartotta meg.” S ő mégis az első fogalmazáshoz nyúlt vissza, mert szerinte „ez fejezi ki a költő és a kor hangulatát”⁸.

Nem tudom, hogy a csece excallegio, a lektorok tudtával, esetleg akadémiai jóváhagyással; vagy egyszerűen a Voinovich egyéni elhatározásából fogantatosult. Elvégre Voinovich volt olyan szakember, hogy szükségtelen volt munkáját ellenőriztetni. Bármiként született meg a csece, fel lehet és fel kell vetni a kérdést: Helyes, indokolt és elfogadható-e? Erre a kérdésre Nagy Miklós igennel felel, hivatkozva az Akadémia szövegközlési szabályzatának ama politikailag fontos pontjára, amelyik kimondja: „Ha az író életében megjelent közlés csak a cenzura beavatkozása, vagy a cenzurára való szerkesztői számítás következtében tér el az író eredeti szövegétől, akkor a cenzurázatlan szöveg tekintendő véglegesnek”. „Ennek alapján — folytatja Nagy — jelent meg a *Családi kör* 11—12. versszakában az *addígi egyszerű koldus* helyett (kiemelés tőlem. K. Gy.) a „béna harcfi”, aki a dicsőség (szabadság) véres napjairól és az idegenben bujdosás keserveiről ad számot.”⁹

Több — sem pro, sem contra — hozzászólásról nincs tudomásom. Tájékozottságnak talán megbocsátható hiányosságát elismerve a szövegcsereét elfogadhatóan indokoltak nem látom.

A cserének egyetlen, félre nem érthető indoka: politikum, amit a szabályzat ír elő. Azonban a szabályzat rendelkezése csak betű szerint alkalmazható a *Családi kör*-re, s általában olyan művekre, amelyeknek sem tartalma, sem célja valamely politikai helyzet bírálása, vagy éppen cselekvő állásfoglalása mellette, vagy ellene. Minden szabályzat értelmezésénél is mérlegelendő a törvényhozó szándéka. Nem hihető, hogy a fenti követelményt a szabályzat alkotói a *Családi kör*-re, s a hozzá hasonló, a gyakorlati politikát alig, csak pár, de nem bíráló szóval érintő költői alkotásokra is érvényesítendőnek gondolták volna. Politikai művek eredeti, szabadon megalkotott szövegének helyreállítása csakugyan fontos és szükséges, csak ezeknek a rekonstruálását írja elő a hivatkozott elv. A *Családi kör*-nek azonban semmi köze a gyakorlati politikához. A *Családi kör* politikamentes helyzetrajz, idill, de nem statikus, hanem minden ízében mozgó, eleven idill, amelyikbe belezörget egy béna harcfi is, akit a család szívesen fogad, a gazda asztalához ülteti, megvendégeli, s aki aztán viszonzásul és köszönetül múltjáról, dicsőséges és szomorú viselt dolgairól beszél epikai nyugalommal. Hogy beszéde előtt a harcfit a család koldusnak nézte volna, ahogy Nagy látja, tévedés. Nem a 85. sorban, ahogy ő írja, hanem jóval előbb, a 70.-ben lép be a béna harcfi sok jó estét kívánva. Ahogy belépett a kapun zörgető „valami szegény”-nek gondolt alak, az egész család legott felismerte, hogy nem koldusféle az, hanem béna harcfi, bujdosó honvéd, egyik azon jól ismert sok közül, akik máskor is bezörgettek. Ha koldusnak nézték volna, nem tessékeli megterített asztalhoz a gazda. A parasztság nem demokrata. Ellenben egy névtelen hős, egy béna harcfi beköszönése felold minden osztályellentétet. Sőt a gazda és családja is szinte megtiszteltnek érzi magát, hogy megint befogadhat egy bujdosó honvédet, aki, lehet, csak közlegény, de lehet, hogy rangos és vagyonos tiszt úr volt valamikor. A tartalmi valóság merőben fordítottja annak, amit Nagy látni vél. A régi szövegben a béna harcfi a belépés pillanatától végig megmarad béna

⁸ Arany János összes művei. Akadémiai kiadás. 1951. I. 449.

⁹ Irodalomtörténet. 1953. 482.

harcfinak. Bujdosó koldusnak éppen ott változik át és mondja magát, ahol Nagy szerint helyette a béna harcfi jelenik meg.

„Ez fejezi ki a költő és a kor hangulatát”, — indokolja a cserét Voinovich. Hát csak ez, a másik, a régi nem? Az igazság az, hogy mindkét olvasat rávillant a költő és a kor hangulatára azzal a különbséggel, hogy a régi az eddigi sokkal többel, sokkal kézzelfoghatóbban és marandóbb hatással. A hangulat érzelmi meghatottság, elfogadó, vagy visszautasító állásfoglalás, amit valamely jelenség, vagy ismereti tárgy, jelen esetben a 48-49-es forradalomra való emlékezés idéz elő. Ha sokak hangulata azonos, akkor beszélhetni köz- és korhangulatról. Itt a költő és a család, a magyar népi társadalom hangulata azonos. Arany szánakozó, de elismerő kegyelettel beléptet egyet a sok bujdosó béna harcfi közül egy népi családba. Ott szívesen fogadják, asztalhoz ültetik, s dicsőséges és szomorú viselt dolgainak elbeszélését feszült figyelemmel hallgatja mind az egész család, de kivált az eladó lány, hiszen szerelmesét, a maga „béna harcfiját” már három éve várja haza. Eddig azonos a két szövegben a költő és a kor hangulata. Az eddigi szövegben azonban többen és többet is fejeznek ki a korhangulatból. Értem az idősb fiút és apját, a család fő gazdát, kiknek alakja hiányozik az első fogalmazásban. Az olvasni szerető idősb fiú félretéve könyvét, s mire kezdetben csak félfüllel figyelt, a szabadságot folytatott harc dicsőséges történetét egész testtel is odahajolva mohón hallgatja. Fellelkesültségében valóságos mesének érzi, s ha az elbeszélésben szünet áll be, rimánkodva kéri a mese folytatását. Apja, az értelmes gazda: „Nem mese ez gyermek” — szállóigévé vált szavakkal a szeg fejére ütve igazítja helyre fia eszejárását. Ők ketten a korhangulat igazi hordozói és kifejezői, mert ők a felserdülő és tisztánlátó népi társadalom képviselői. A forradalom dicsőségét nekiperültan, okozott nyomorát könnyező szemmel, de lemondó szinte apatikus keserűséggel részletezi a béna harcfi az első fogalmazásban. Az eddigi szövegben a forradalomnak nem dicsőségéről, hanem szomorú következményéről ugyan egy szónyi említés sincs, de hatása, korhangulata annál inkább kitetszik az idősb fiú és az apa magatartásából. Mégpedig valami bizó, reménykedő hangulati zöngével: „Megvirrad még valaha, nem lesz mindég éjszaka!”. Így hát a költő és a kor hangulatát is ez a két pozitív alak átfogóbban, teljesebben és jellemzőbben a régi szövegben fejezi ki.

És mennyivel szebben, költőiebben. Mennyi művészet van abban, hogy a forradalomnak egyetlen eseményét, sem dicsőségét, sem bukását egy szóval sem említve is hatását, jelentőségét, mégis szíveket megmozgatóan kifejezi. Az idősb fiú festői odahajolása és rimánkodó lelkesedése, a nyílt eszű, értelmes apa magabiztos feddése, szoborszerű nyugalma maga a nyers valóság tartalmailag, alakilag pedig el nem feledhető történet. S mennyi valóságosság és festőiség rejlik a „Rátékint a vándor és tovább folytatja” egyetlen sorban. Mindez hiányzik az első fogalmazásból. Az első fogalmazás tartalmilag részletező, a hagyományos szöveg szemléletesen tömör. Amannak ritmusa nem zeng, egyszer éppen döccen (88 sor), a hagyományosság azonban akár olvasva, s még inkább felmondásban, szavalva, fülbemászóan ömlik és hullámszik. Így hát a költő, az esztétikai szempont is ellene mond a cserének. Arany kényyszerűségeiből ugyan, de jobbat, szebbet alkotott.

Művészebb e módosítás, mint az eredeti ezt Voinovich is leszögezte. Önként értetődik, hogy Arany tudta ezt legvilágosabban. Azért ragaszkodott később is, a cenzura megszünte után is, egész életén át a javított hat sorhoz, holott az újabb, még újabb kiadások is alkalmat adtak arra, hogy visszatérjen az első fogalmazáshoz. Nem tette, a javítást tartotta meg s hagyta az utókorra végleges szövegnek. Ennek következtében kérdezni lehet, szabad-e más szöveget véglegesnek tekinteni, mint amilyent a szerző tekintett annak, s hagyott hátra. E tekintetben a nemzetközileg elfogadott és gyakorolt alapelv az, hogy minden irodalmi alkotásnak az a végleges, meg nem változtatható szövege, amelyikkel a mű az író életében, az ő tudtával és beleegyezésével, cenzuramentesen megjelent. Minden más olvasat, származott legyen kényszerből vagy önként, egyszerű kiadásnál mellőzendő, kritikáiban, mint az író fejlődésének, meg a mű keletkezésének történetére reávilágító adalék lábjegyzetben, vagy hátul a Jegyzetek függelékben közölhető, vagy közlendő. Az idézett akadémiai szabályzat a nemzetközileg elfogadott és gyakorolt elvvel ellentétben kivételez, a politikai művek kiadásánál az első fogalmazás helyreállítását írja elő. Az utóbbi négy évtizednek a politikai irodalomra is ránehezedő faszimusa indokolja a kivételt. De csak a politikai művekre, s nem a teljesen politikamentes költői alkotásokra, mind amilyen a *Családi kör*. A nemzetközi elv és gyakorlat szerint is a régi szöveg a végleges.

A százesztendősi élő hagyomány is emellett bizonyít. Korunkat jellemzi az értékes hagyományoknak az elmúlt rendszereknél sokkal tudatosabb és rendszeresebb ápolása, tiszteltetben tartása. Mellőzött, elfelejtett irodalmi termékeket bocsát a közre, romladozó műemlékeket restaurál, a megélvőket tiszteltben tartja, gondozza. A kérdéses hat sor száz esztendőn át, s ma is milliókat gyönyörködtető, élő hagyomány. Legyen szegényebb irodalmi műveltségünk, kiiktatva belőle a „Nem mese ez gyermek” szállóigét, s az azt közrefogó remekszép sorokat, amelyek a kor és a költő hangulatából többet, művészebben fejeznek

ki, mint a behelyettesített szöveg? Félretételük csaldást kelt az irodalmat szerető olvasók táborában is némi bizalmatlanságot is az irodalom hagyománya iránt: ami jó volt eddig, miért vált selejté, s miért csak hosszú évtizedek után az állítólagos jobb fogalmazás előkerülése után? Töprengedni lehet továbbá Voinovich következetlenségén is. A *Családi kört* ő már előbb is, 1924-ben és 1932-ben sajtó alá rendezte és pedig a régi szöveggel. Ha 1951-ben a cserét modu proprio hajtotta végre, eljárása valóban következetlen. Valószínűbb azonban, hogy a maga felfogását megőrizve, csak az akadémiai szabályzatra való tekintettel *cenzurázta* ki a hagyományos, klasszikus sorokat. Meg vagyok győződve, hogy egy akár szűk, akár tágkeretű véleménykutatás is az eddigi szöveg mellett döntene.

Végző, de nem éppen utolsó érvem a hagyományos szöveg végleges volta mellett kapcsolatos az előljáróban elmondott esettel, a költemény idegen nyelvű fordításaival. Még a román Arany-kötet olvasói közül is számosan, azok az idősebbek ti., akik magyar középiskolát végeztek, meglepetéssel eszmélnek rá, hogy ők annak idején más szöveget ismertek és tanultak meg. Eleve nebbet, szemléletesebbet, mint amit a Damurescu fordítás mond. Aztán van a *Családi kör*-nek több német fordítása, megjelent angol, francia, olasz, szlovák és szerb nyelven is — a hagyományos szöveggel. Nyilvánvaló, hogy újabb fordítók is fognak jelentkezni, akinek *ez* dolga, önként értendőik, a megelőző fordítások áttanulmányozása, s akik a maguk munkáját végezve a kérdéses hat sornál meghökkennek, hogy hát hova tűnt el az idősb fiú és apja melyik szöveg a helyes és végleges!

Arany akarata s minden felhozható szempont szerint: a régi, a százesztendő.

ECKHARDT SÁNDOR

BOCSKAI ÉS RIMAY

Kiadásomban összeállítottam azokat a verseket és leveleket, melyeket Rimay János a német zsoldos vezérek kegyetlenségei és a magyar szabadságjogok visszaszerzése miatt felkelő Bocskai István ügye mellett írt. Legtöbbjük alatt neve is szerepel, de mint Bocskai ajtónállója, Bocskai titkárként használja fel és vele iratja leveleit. Így tudjuk megállapítani, hogy legtöbbjük Kassán kelt (kiadásomban a 8.—11. és a 13. sz. levél), egy Sárospatakon (14. sz.), egy Korponán (15. sz.). Egyiken sem olvassuk Rimay nevét, de mindegyiknek írása elárulja a szerzőt, s a fejedelem aláírását leszámítva a levél az ő keze és gondolom, az ő esze műve.

Fel kell tennünk ezek után a kérdést, mit kezdjünk *Bocskai István leveleskönyvével*, melyet Thaly Kálmán a *Magyar Történelmi Tár* XIX. kötetében (II. folyam VII. k.) adott ki? Ez az elől-hátul csonka 12 levélnyi ivrét kötet Thaly szerint a Kassáról, illetve Ungvár—Munkácsról a Rákóczi—Bercsényi féle iratok közül került az Országos Levéltárba, de ma már csak a Thaly-féle kiadásból ismerjük. Eredetijét nem tudtam felkutatni, 1874 óta valahová elvetődött, mint annyi minden, ami Thaly kezén ment keresztül.

Így tehát az irás alapján nem áll módunkban megállapítani, mi része lehetett Rimaynak a leveleskönyv leveleinek megírásánál. Thaly csak annyit mond, hogy a kézirat „igen sűrűen s kétféle kézzel” van írva.” Írása másként rendes, sőt szép folyóírás, de számos — gyakran merész — rövidítésekkel, kivált a latin szavakat illetőleg.” (63. l.)

Thaly írásjellemzése nem mondana ellent Rimay írásának, aki itt alighanem Kátai Mihály kancellárral együtt írta össze a fejedelem leveleit: ez magyarozná a „kétféle kezét”: a sűrű és szép írás éppen Rimay leveleit jellemzi.

Más nehézséget okoz a fizikai lehetőség kérdése. Rimay Thurzó Györgyhez 1605 június 12-én írt levelében írja: „*Két hónapja még nincs*, hogy én ő felsége mellé jöttem, de azoltától fogván bizony sok emlékezetem volt ő felsége előtt Ngrórl. . .” (ÖM. 237), minek folytán április 12 előtt még nem lehetett a fejedelem írókeze.

Márpedig a leveleskönyv első tizennyolc darabja valamennyi 1605 első két hónapjában kelt és csak a 19. sz. -tól kezdve vannak április 13. után keltező. A 19.—22. darab Szerencs várában kelt a 23.—27. sz. Kassáról, ahonnan Rimay is legtöbb levelét írta a fejedelem aláírásával, a 28. és 29. végén a keltezés helye hiányzik. A 27. és 28. sz. április 29-én kelt.

Valószínű tehát, hogy a 23.—29. sz. levelek Rimay kezétől származnak.

Ha most a stílus kérdését is felvetjük, e levelek közül különösen kitűnik a 24. sz., ahol a fejedelem egy meg nem nevezett városnak ír figyelmeztető levelet, hogy miután most

már Szerencsen megvolt az országgyűlés döntése, a város ne habozzék hozzá csatlakozni, mint eddig tette, mert pórul jár. A levél nagylélegzetű körmondatolása és a történeti példázatok felelevenítése inkább Rimayra mint Bocskaira vall, aki képtelen lett volna a levél megírására. Talán nem lesz fölösleges, ha az egész levelet idézzük (108. l.):

Stephanus Dei gratia Hungariae, Transsylvaniaeque princeps, et Siculorum Comes etc. Generosi, Egregii, Prudentes ac Circumspecti, sincere nobis dilecti!

Salutem et gratiam nostram. Országos-gyűlésiben melyet Szerencsre ad 17. diem Aprilis convocáltattunk vala, az minemő végzéseek lőtt ő kegyelmeknek, mind az uraknak, vármegyéknek és szabad városoknak: tetszett ő kegyelmeknek unanimes consensu, hogy bizonyos és böcsülletes atyjokfia és — commissarius által kegyelmeknek értésére adnák, és az közönséges jóra, a mint illik, szeretettel intenék. Bocsatották azért kegyelmek között Lónyai István és Imreffy János uramékok, kiktől minden akaratokról bőségesen írtak s izentek is tő (?) kegyelmeknek; melyekről hogy mi írjunk vagy izenjük kegyelmeknek, sőt hogy ennyiszor való sok szép intésünk után, kiknek semmi fogamatját nem láthatók, mégis édesgető és intő beszéddel írának kegyelmeknek: ugyan illendő dolognak sem tartanók, ha édes hazánkhöz és annak keservesen megromlott állapotjához való indulatunk meg nem győzne bennünket, kikhez ennyi ideig való engedetlenségekért, nemzetünkhöz és hozzánk kemény-nyakú idegenségekért, az intő beszéd helyén méltán fegyverrel nyúlhatnánk. De tudván azt, hogy jobb mindenkor az kegyességnek és az engedelmes tőrésnek excessusában peccálni, hogynem mint az kegyetlenségnek hirtelenségével élni: hogy mi is mind Isten s mind az emberek előtt, sőt az magatok lelkiismeretivel is elég magunk-menteknek találtassunk, hogy mind felettebb sokáig való várakodással is, mind szép intő beszédünkkel való protestatioinkkal untattuk, kértük és intettük kegyelmeket, s mégis nem fogadtátok; — viszontag kegyelmek is, ha ugyan ezen keménységben akar előmenni, mind Isten s mind emberek előtt, sőt az magatok lelkiismeretivel is maga-menthetetlenek legyetek: most is akarók legutólszor is kegyelmeket szeretettel inteni csak két szóval, hogy ha az magatok jóvát, életét és megmaradását kívánjátok: az mi hűségünkől és ettől az közönséges szabadságnak megkeresésére való indulatunktól való idegenséget tovább ne mutassa, mert az sokáig való várakozással féltő, hogy sokáig el nem felejthető romlása ne következék kegyelmeknek. Példa lehet efféle dologban, mint járt-régen Gába városa, és Dávid király mit cselekedett Mann városával, és Coriolanus Rómával; mert hazáját is, vagy abban való kedves városit, csak ez közönséges jónak vagy előmenetelnek, vagy megmaradásának határáig szánthatja az ember. Mely, hogy kegyelmeket is meg ne essék: intjük kegyelmeket illendő szeretettel és böcsüllettel látván és szavoknak mindenben hitelt adván, mutassa hozzánk és az közönséges magyar nemzetnek jóvához minden engedelmességgel való jóakarattját, azt is tekintvén, kit az commissarius uraimtól bizonyosson megérthet kegyelmek, hogy az ellenség ellen az szent Isten, véghetetlen kegyelmességéből, remenségünk felett való szép progressusokat engedett, és naponként most is enged, ki kegyelmeknek nem kicsin bátorságára lehet; annak felette, mely bizonyosson és örökös frigykötéssel erős gyámolokot mutatott ő szent Felsége az mi állapotunkhoz, az hatalmas és győzhetetlen török és tatár császárokat, kiknek győzhetetlen hadai immár minden órában talpon állnak mellettünk. Azért kegyelmek az maga javáért és megmaradásáért gondolkodván serio az dologról, kívánjuk, hogy egyállatjában (!) resolválja haladék nélkül mindjárt magát fellőle; mert az várakozást eddigis minthogy sokalljuk, ha mi gondviselésre indultunk ennekutána kegyelmek felől: immár magunk menteknek tartjuk mindenből magunkat, és úgy magatok lesztek minden kárvallástoknak és romlásatoknak okai. Bene valeant. Datum ex libera civitate nostra Kassoviensi, die 25 mensis Aprilis, Anno Domini 1605.

Ugyanannak a humanistának a hangját véljük megtalálni ebben a levélben, akit a Balassi-kiadás előszavában olvasunk, ahol Themistocles, Xerxes, a szalamiszi ütközet, Fabricius és Pyrrhus esetét hozza fel például Rimay (ÖM. 47), hogy a vétkes és érdemek egyensúlyáról elmélkedjék, mint itt a levélben Coriolanust és a bibliai példákat, hogy a haza érdekében elsőbbséget hangsúlyozza. Nem is lehet ez másként Justus Lipsius lelkes hívenél és levelezőjénél és a bűzgő protestánsbiblia—olvasónál. Rimayra vallanak a hármas osztású körmondatok is, és az -ot tárgyrag is; Thaly csak két ízben veti el az átírást, a többi esetben megvan a palócos hangkötés.

A többi levélben nem igen leljük meg Rimay keze nyomát, bár lehet, mint a már közölt levelekben, hogy Bocskai neki diktálta, hogy körülbelül mit írjon; hiszen tud ő egyszerűen nyelven is fogalmazni, mint ezt az I. Rákóczi Györgyhöz írt levelének a végén határozottan meg is mondja.

Az ismeretlen városhoz írt levélben is, mint másutt, Bocskai láthatólag propagandistájának használja Rimayt: az a benyomásunk, hogy éppen ekkor, a kassai bevonulás után, volt szüksége arra, hogy a lengyel földre kiküldött Kátai Mihály mellé megfogadja a maga korában nagyhírű Rimayt, a maga idején a legjobbnak tekintett író, hogy az egyes urakhoz

és városokhoz általa üzenjen, méltó formában, az udvari retorika minden eszközét felhasználva.¹ Rimay meggyőződésből állt Bocskai mellé: erről versei is tanúskodnak, sőt erre vitte a meseterétől, Balassi Bálinttól örökölt hagyományis, aki már az epicedium és az utolsó levelek tanúsága szerint is rájött arra, amit a magyar urak már régóta felpanaszoltak: a bécsi udvar és haditanács nem bízott a magyarokban és a jelentősebb várakba csak német parancsnokokat neveztek ki, úgyhogy a magyar idegen lett saját hazájában. Belgiojoso, Básta és az ellenreformáció versenyt pusztította a magyart a törökkel s Bocskai felkelése a hithű protestáns és magyar Rimay eszméivel egybeesvén, a képzett magyar humanista készséggel állította képzettségét a fejedelem szolgálatába.

Ez a nem egészen két esztendő (1605 április—1606 december) tehát különös politikai jelentőséget ad Rimay munkásságának. Gyökerei Báthory István barátjáig, Balassi Bálintig nyúlnak vissza és éles fénnel világitanak be a nagy költő Balassi politikai gondolkodásába is.

BORZSÁK ISTVÁN

„ADRIAI TENGERNEK SYRENAIA“

Zrínyi 1651. évi kötetének jelentőségét legutóbb Klaniczay Tibor méltatta körültekintő alapossgal.² Fejtegetéseibe Marót Károly az antik irodalom- és vallástörténet szemzőgéből nézve fűzött továbbvezető megjegyzéseket.³ Célunk itt nem az, hogy kettejük megállapításait és utalásait elismételjük; néhány nem említett — főleg ikonográfiai — vonatkozás feszegetésével inkább a nagyjából eddig is nyilvántartott felismeréseket szeretnők elmélyíteni.

„Adriai tengernek Syrenaia groff Zrini Miklós”: mai olvasó számára valóban meglehetősen különös cím, amelyen filológusaink nem ok nélkül törték annyit a fejüket.⁴ Magában véve még bajosabban lehetne értelmezni, mint úgy, amint a kötet címképének ábrázolásán, a páncélos, sisakforgós vitéz irányította hajó vitorlájára írva olvassuk. Marót Károly kettőspontot tenne a felirat két tagja közé, és úgy véli, hogy „a szerzőnek ilyen korszerűen stílusos megjelölése alá akár ő, akár a nyomda a meg nem adott cím helyett, vagy összefoglaló címnek a költő ismert jelmondatát libegtette oda: Sors bona nihil aliud.” (NB: a latin mondat sincs írással tagolva, viszont a könyv tulajdonképpeni címlapján, a szóbarförgő szöveg közepén vessző, a végén pedig pont van: „Adriai tengernek Syrenaia, groff Zrini Miklós.”) Hogy a „sors bona, nihil aliud” cím helyett, vagy összefoglaló címként libeg-e az árbocfa köré tekeredő szalagon, inkább ne firtassuk; alkalmasint csak jelmondatnak volt szánva, amely nyilván összefügg a fölötté feltüntetett szerző személyével, de a kötet tartalmával már kevésbé. Tényként fogadhatjuk el, hogy nyelvilag az „Adriai tengernek Syrenaia” a kisebb betűkkel írott szerzőnév előrevetett értelmezője, a kötet címet pedig nem az itt is meglibegtetett latin jelmondat, inkább az egész ábrázolás mondanivalója helyettesíti. (A „cím” a tulajdonképpeni címlapról is hiányzik: a szerző névmegjelölésén kívül alul mindössze az impreszum szövege olvasható: „Nyomtatta Béchben... Kosmerovi Máté Czászár ő Felsője könyvnyomtatója. Anno M.DC.LI.”)

Az ábrázolásnak Klaniczay is jelképes fontosságot tulajdonít: a célja felé tántoríthatatlanul előretörő ember szimbolusát látja a rajzban.⁴ A viharos tengeren haladó hajó a kötetben olvasható eposz megírásának nehézségeire utal, mint ahogy a költő a XIV. ének elején (3. v.) is ugyanebből a képzetkörből vett hasonlattal érzékelteti feladatának megoldását:

Már én mágnesküvem portushoz hoz engem,
Szerencsésen jöttem által ez tengeren.

Ugyanezt a képet használta Zrínyi előzőleg, a IX. ének elején is:

... Kis készüléttel indultam Tengeren-túl,
Kis elme ez, ki ír nagy Atyám dolgárul.

¹ Itt említem meg, hogy kiadásom elkészítése idején elkerülte figyelmemet Lukinich Imre közlése: Rimay János. *Életéhez*. Egyet. Phil. Közl. 1904. 518. Itt éppen Bocskai megbízásából Kóvárról ír Rimay Perneszy Erzsébethez, Késérő János özvegyéhez 1606. „bőjt főszerdáján” bizonyos anyagi ügyekben. Rimayról ez a levél lényegesen újabbat nem áruí el.

² Zrínyi Miklós. Bp. 1954. 240. skk. l.

³ Adriai tengernek Syrenaia groff Zrini Miklós. *Irk.* 1956. 475. skk.

⁴ Vö. Király György: Zrínyi és a renaissance. *Nyugat* 1920. 551.

⁵ Id. m. 240.

A barokk ábrázolás mögött antik reminiscenciák húzódnak meg. A költői vállalkozásnak veszélyes kocsiversennyel (Verg., *Georg.* I. 40; II 541—; Ovid., *Am.* III 15,2; *Ars am.* III 809—), vagy még sokkal gyakrabban hajózással való összehasonlítását akárhány klasszikus hellyel szemléltethetők,^{4a} itt csak a XVII. században közkedvelt Ovidiusra utalunk.⁵ (*Ars am.* I 771—; *Fasti* I 4; II 3; II 863: Venimus in portum, libro cum mense peracto; III 790: . . . et des ingenio vela secunda meo; IV 18: Dum licet et spirant flamina, navis cat; IV 729—: . . . navalibus exit puppis, habent ventos iam mea velasuos; *Rem. am.* 811-2.)

A címlap rajzából Klaniczay — feltétlenül helyesen — további utalásokat következett ki Zrinyi politikai programjára vonatkozólag is. A költő számára fontos, de nem egyedüli feladat költői terveinek megvalósítása: a vitorlát biztos kézzel igazgató hajós a nemzet hajóját is révbe akarja vezetni, „a hűség és vitézség iránytűjével nagy őse csillagát követve.”⁶ A szimbolikus rajz értelmezése során helyénvaló a hivatkozás Zrinyinek báni beiktatása alkalmával mondott beszédére: „Bizony nagy bölcsességre és hadi erényekre kell annak támaszkodnia, ki oly hatalmas hajónak, vagy inkább oly híres birodalomnak kormányát a szerencse oly viharos forgásában igazgatni kívánja.” Ez a kijelentés és a kép mondanivalója valóban egybevág, és nem kétes, hogy a vitorlát dagasztó szél a szerencsének a szele. A libegő szalagon olvasható jelmondat igenis összefügg az ábrázolás egészével, de összefügg Zrinyi politikai hitvallásával is: a szerencse állhatatlan forgásával (fortunae inconstantis) szemben szilárd kézzel kell vezetni a nemzet hajóját. Ezt a hitvallást nemcsak a *Szigeti veszedelem* IV. énekének elején olvasható költői sorok szemléltethetik.

Klaniczay érinti a szimbolikus értelmű címlaprajznak a XVI—XVII. századi emblématikához való viszonyát is. Hivatkozik a Zrinyi könyvtárában megtalálható emblémagyűjteményekre. Bizonyság, hogy Zrinyi sok efféle könyvet forgatott, — Alciatiét is. Nem tudom, felfigyelt-e már valaki arra, hogy Alciati emblémagyűjteményének bevezetésében⁸ — Francesco Sforza „symbolum”-ával kapcsolatban — Zrinyi másik közismert jelképével találkozhatunk: „Franciscus Sfortia cum Ducatum Mediolanensem obtinere, canis sibi symbolum pingi fingique curavit, una cum epigrammate: *Nemo quietum impune lacesset.*”

Nincsen olyan emblémagyűjtemény, amelyben a hajó, vagy a szirének szimbolikus értelmű ábrázolása néhány változatban ne szerepelne. Alciatinál is találunk egy dagadó vitorlával haladó hajót, de egészen más jelentéssel, mint Zrinyinél (p. 363: In facile a virtute desciscentes). Ott vannak azután a CXVI. emblémán a szirének is, de megint csak más értelemben. A több (487. skk.) lapra terjedő magyarázat igen tanulságos olvasmány: a rengeteg klasszikus szöveghely és értelmezés felsorakoztatása mutatja, hogy ennek a sajátos műfajnak a szakértői mennyi tudós velleitást és elmeélt igyekeztek belezsúfolni egy-egy embléma ábrázolásaiba és feliratába, vagy kísérő epigrammájába. Olvashatjuk a szirének nevének több etimológiáját is (489): „. . . a verbo *σειωω*, quod est iacto, turbo, decipio, vel *ἀπο τῆς σειωός* id est a catena seu vinculo, eo quod libidinis vinculum Sirenes fuerint.” Kifejti az illusztris szerző, hogy a *Siren* szót nem helyes y-nal írni: már csak ezért sem valószínű, hogy Zrinyi csak Alciati könyve alapján szerkesztette volna össze verseskötetének emblémáját, — bár máshol (ld. Id. I. 33 és II 12; Sz. V. XII 81) mindenütt Sirena-t, ill. Sirenes-t ír.

„Non me fugit varie a variis trahi hanc Sirenum fabulam” — jegyzi meg az Alciati-embléma kommentátora a szirének alakjának és szerepének sokféle értelmezésével kapcsolatban. (493.) Hivatkozik pl. Pausaniasra, aki szerint Sophoklész halálakor Dionysos az Attikát pusztító spartai vezérnek azt hagyta meg álmában, hogy „az új Seirénnek adja meg a halottaknak kijáró tiszteletet.” (Paus. I 21,1: *τὴν Σειωῖνα τὴν νέαν τιμᾶν*.) A vezér az álmot Sophoklész és költészetére magyarázta, mert „a költemények és beszédek csábító erejét még manapság is Seirénhez szokták hasonlítani.” (Uo.: *καὶ οἱ τὸ ὄναρ ἐς Σοφοκλέα καὶ τὴν Σοφοκλέους ποιῆσιν ἐφαίνετο ἔχειν, ἐλώθασι δὲ καὶ νῦν ἐπι ποιημάτων καὶ λόγων τὸ ἐπαγωγὸν Σειωῖνι εἰκάσειν*.) Említi Bakchylidést (Anth. Pal. IX 184: *λάλε Σειωῖν*), majd a rómaiak közül a grammatikus Valerius Catót, a *Latina Siren*-t. A Suidas—szótár „altiora sensu”

^{4a} Pl. *Hor.*, Carm. IV 15, 3—4: ne parva Tyrrhenum per aequor vela darem; *Prop.* III 9, 3—4. — Különben Dante is „tehetsége kis hajójának” említésével kezdi a Purgatóriumot (I 1—3).

⁵ Klaniczay 244., 81. jegyzetéhez — Ovidius XVII. századi ismeretéhez és a *Metamorphoses* mintakép-jellegéhez — itt csak annyit fűzök hozzá, hogy a *Szigeti Veszedelem* 15 énekre való tagolása is feltehetőleg a *Metamorphoses* beosztására vezethető vissza. A *Szigeti veszedelem* XV. énekében (83. v.) olvasható hikaviadal-hasonlat sem okvetlenül csak Zrinyi nápolyi taitzokodásának emlékét őrzi (Klaniczay, 29.): az életszerű jelenet kiszínezésében része lehetett Ovidiusnak is (XII. 102—).

⁶ Id. m. 240. vö. Sz. V. XIV. 2.

⁷ Uo.; ld. Széchy Károly, *Zrinyi Miklós*. I. Bp. 1896. 275. Az eredeti latin szöveg: Greg. Ráttkay, *Memoria regum et banorum* . . . Ed. altera, Vindobonae 1772, p. 228.: Magna certe sapientiae columna virtutumque bellicarum fulcris ille inniti debet, qui tam vastae navis, vel potius tam inclyti Regni clavam in tam procellosis fortunae inconstantibus gubernare desiderat. (Ráttkay *Gergelyt* alkalmasint Széchy elírása folytán emlegeti Györgynek Klaniczay is.) — A veszélyeztetett állannak hánykolódó hajójával való összehasonlítása Alkaios ill. Horatius (c. I 14) óta közkeletű kép; az allegória kifejtését ld. Quint., VIII 6, 44; vö. Cic., *Pro Sest.* 20, 46; Cass. Dio LII 16; a humanista Tanaquilus Faber észrevételeit ld. Waldapfel Imre kis cikkében: *EPhK* 1933. 122.

⁸ *Emblemata cum commentariis*. . . Patavii 1621. p. LIX.

magyarázza a sziréneket: *αἱ τῆς ψυχῆς ἐναρμόνιαι καὶ μουσικαὶ δυνάμεις*. Kitér a tudós kommentátor Plátón *Államának* X. könyvére, a „szférák zenéjére” is, „nam Siren dea canens Graeco intellectu valet.” (Uo.) Bő hivatkozásokkal fűszerezve adja elő azt a szintén ókori eredetű értelmezést, amely szerint a szirének tulajdonképpen a tengerparton leselkedő szépségek (formosae meretriculae) voltak, akik édes énekükkel magukhoz csalogatták és tönkre tették a vigyázatlan hajósokat. „Ezért mondják hajótörteknek azokat, akik a szirénekhez betértek.” Voltak, akik sziklazátonyoknak, mások pedig ragadozó madaraknak értelmezték őket, „mi — folytatja a szerző, — szokásunk szerint morális magyarázatot próbálunk adni” (nos pro more ad mores trahemus), és először a hízelgők, majd az érzéki vágyak allegóriáját fedezi fel a szirének énekében, míg a csábításuknak ellenálló Odysseust a bölcs ember példaképének (sapientis imago) mutatja be; végül Horatius nyomán (Sat. II 3,14—) a rosszra csábító tévlenség kerülését ajánlja: *vitanda est improba Siren desidia*.

Íme egy csokorra való a szirének alakjához fűződő elképzelések irodalmi jelentkezéseiből. Ezt a csokrot tetszés szerinti mennyiségű részletadattal gyarapíthatnók — az archaikus képzőművészeti ábrázolásoktól a modern nyelvek szóhasználatáig. Míg Marót Károly a Seirén-problémát a „hellénizmus korával lényegileg és elvszerűen lezártak” tekinti (475. l.), és bejelenti, hogy a sziréne európai továbbélésének kérdését nem óhajtja érinteni, fejtegetései során — olvasóinak tanulságára — mégis bőven merít a későbbi irodalmi fejlemények anyagából. Ezzel egyúttal azt is szemlélteti, hogy a „későbbi fejlemények” akárhányszor is „eredeti” jelenség bizonyos vonatkozásait is megvilágíthatják, másrésztől az antik (és középkori) háttér ismerete nélkül még az „Adriai tenger Syrenájának” kérdése is tisztázatlan maradna.

Láttuk, hogy Zrinyi kötetének *nincsen címe*. A szerző szándékára és — talán — a kötet mondanivalójára vonatkozólag csupán a címlap szimbolikus ábrázolásából olvashatunk ki egyet s más. A rajzon ábrázolt vitéz nyilván Zrinyi akar lenni, az a Zrinyi, akit a szerzői név előtt álló értelmező az „Adriai tenger Syrenájaként” hirdet. Költő, mint szirén, — egyáltalán nem elképzelhetetlen megjelölés. Eddig is számontartottuk,⁹ hogy Tasso, „la gloriosa alma Sirena”-nak mondotta Vergiliust, és hogy Zrinyi közvetlen példái közül Giambattista Marino a „Tirrén-tenger szirénjének” nevezte önmagát. Az antikok közül a fentebb már említettek (Sophoklész és Bakchidész) kívül így aposztrofálták Homéroszt (Anth. Pal. XIV 102; Cert. Hom. V p. 227, 37 Allen), Aristotelést (Iulian. imp. in Heracl. 237 B), Menandrost (IG XIV 1183: *Σειρήνα θεάτρον*), Aristónt, a másként „kopasznak” nevezett chiosi sztoikust (Diog. L. VII 2,1); de ide tartozik Isokratés sírjának szirénábrázolása is, amennyiben Philostratos (V. Isocr. I 17,1) így értelmezte.

De ez csak egy a számtalan — nem egyszer ellentétes — értelmezési lehetőség közül. Már az allegóriákra vadászó ókori Homéros-magyarázóknál általános pl. a sziréneknek az érzéki élvezetekkel (Schol. ad II. X 549: *ἡδοναί*) való azonosíthatás. Akik a mítosz okát, eredetét kutatták, szintén sokféle aitiologikus magyarázattal állhattak elő: felfoghatták pl. a sziréneket a veszedelmes tengeri zátonyok allegóriájaként; euhemerosi racionalizmussal — mint fentebb Alciatinál is láttuk — rosszra csábító és romlásba döntő hetairáknak; nem kellett hozzá különösebb szellemesség, és máris megszülethetett a rosszjújú metaforikus értelmezés is: a tehetségtelen versenytárs kántálása ugyanolyan „gyilkos hatású”, mint a szirének éneke (Schol. ad Theoc. V 78; ezt mondták egymásra az attikai szónoklat nagyságai is, ld. Aischin. III 228).¹⁰ Lapozzuk fel akármelyik kézikönyvet, megláthatjuk, hogy a mítikus szirénekre mi mindent rá lehetett fogni — a szerelmi csábtól a scirocó megszemélyesítéséig. .¹¹

A szirének „továbbélésének” fejezetei közül az egyháztól és a középkori keresztény írók állásfoglalása külön tanulmány tárgya lehetne.¹² A Vulgata (mint már előzőleg a Septuaginta) *Sirenes*-szel fordítja Ézsaiás 13: 22. versének sakáljait (Károlinál is: „sakálok”); Ambrosius és Hieronymus számtalan helyen hivatkozik a szirének énekére (*Sirenum cantus*), mint az ördögi csábítás eszköze; az *Odysssea* kalandja épületlen leckévé, az agyafűrt Odysseus alakja az istenfűlő és bölcs ember példaképévé magasztosul.¹³ Az autuni Honorius a kapzsiság, önteltség és tobzódás szimbólumát fedezi fel a szirénekben.¹⁴ Dante *Purgatóriumában* a korcs,

⁹ Ld. a Marót Károly tanulmányában feltüntetett irodalmat.

¹⁰ Még néhány tanulságos antik hely: Eur. Andr. 936— (az asszonyi bujtotagásról); Philodémós (Rhet. II 145. ed. Sudhaus) a filozófiát mondotta *παλαιή Σείρη*-nek; Plutarchos a Marius-életrajzban (44, 6) *ἡ τῶν λόγων σειρῆν καὶ χάρις*-ről beszél.

¹¹ G. Weicker, Roscher ML, „Seirenen”; F. Zwicker, RE, „Sirenen”; H.-I. Marrou a Cabrol—Leclercq-féle *Dictionnaire d'archéologie chrét. et de liturgie* XV. kötetében, s. v. Sirene; A. P. Frutaz az *Enciclopedia Cattolica*-ban, s. v. Sirene, stb. A régebbi irodalomból nem hanyagolható el: F. Piper, *Mythologie der christl. Kunst von der ältesten Zeit bis ins 16. Jahrh.* I. Weimar, 1847. 377. skk., és van néhány érdekes megjegyzés Láng Margit, „Sirenes”-cikksében (a Pecz-féle *Ókori Lexikonban*) is.

¹² Ld. Zwicker cikkének *Nachleben*-fejezetét (305. skk.), A. P. Frutaz, i. h. 728. l. Rengeteg anyag van felhasználva H. Rahner *Griechische Mythen in christl. Deutung* c. tanulmánykötetében (Zürich, 1945) *Odyssseus am Mastbaum* c. részében, 414. skk. és az ott felhasznált irodalomban, főleg F. Sbordone *Physiologus*-kiadásának (Firenze, 1936) bevezetésében.

¹³ Pl. Maximus Taurinensis 49. homilájában: Migne, PL 57., 339. sqq.

¹⁴ PL 172., 855. sqq.

de mégis bűvös hatású szirén a magukban véve rút, de az emberek szemében kívánatos földi javak mélyértelmű jelképe (XIX 19—):

„Io son — cantava, — io son dolce serena,
che i marinari in mezzo mar dismago,
tanto son di piacere a sentir piena!
Io volsi Ulisse del suo cammin vago
al canto mio; e qual meco s'ausa,
rado sen parte; si tutto l'appago!”

Ez eltérést jelent a kanonizálódott homérosi előadástól, hiszen a kalandvagyó Odysseus meghallgatta ugyan a csábító éneket, de nem tántorodott el. Sokkal általánosabb az eredeti hagyomány moralizáló, allegórikus hasznosítása: pl. Iustinus Martyr szerint (Cohort. ad gentiles, 34—) a szirének a csábításokat, a világi bölcssek okoskodásait jelképezik, akikkel szemben viasszal kell betömnünk a fülünket, különben józan eszünktől megfosztva elesünk az üdvözüléstől. (NB: már Epikuros szirén-hangoknak minősítette a „kert”-jébe beszűrődő idegen — „eretnek” — tanításokat.¹⁵) Hippiolytos is arra szólította fel híveit, hogy ne hagyják magukat elcsábítani az eretnek tanoktól, mint a szirének énekétől. (Phil. VII 13.) Augustinus a szónoki művészetben (a „De beata vita” elején, PL 32, 959—), Paulinus Nolanus a költészetben látott a szirének csabításához hasonlítható veszedelmet. (Epist. XVI 7.)^{16a} De még ezeknél is érdekesebbek az ellentétes magyarázatra alkalmat adó helyek. Pl. Clemens Alexandrinus (Protrept. 12) a szirénekben a megszokásból adódó nehézségek szimbolusát látja és céloz a „rossz” szigetére, ahonnan csábító ének hangzik; viszont a Strómata egyik helyén (II 2) azt fejt ki, hogy a szentírásban olvasható isteni ige úgy vonzza a hívőt, mint a szirének éneke. A gazai Prokopios (Genesis-kommentárjában: PG 87,509—) az egyházi szónokokat hasonlítja szirénekhez, mint akik ékes szóval hirdetik a keresztény vallás tanításait. De a kereszténység ellenfelei (pl. az epikureista Kelsos) elítélő értelemben is hasonlíthatták az új vallás híveit „táncoló és hamisan beszélő” szirénekhez.¹⁶

Külön lapra tartozik az árbocfához kötözött és a szirének csabításának így ellenálló Odysseus alakjának allegórikus értelmezése. H.—I. Marrou¹⁷ a szóban forgó jelenet késő-órkori szarkofág-ábrázolásaival kapcsolatban rámutat a magyarázatot kereső régészeknek a a szimbolika gazdagságából eredő zavarára: a pogány, majd keresztény ókor irodalmi és filozófiai hagyományában — „legalább is Antisthenéstől kezdve” — annyi minden rakódott Odysseus és a szirének alakjára. „Richesse, et aussi ambiguë”: összegezi észrevételeit, és utal arra, hogy a sziréneket korántsem magyarázták mindig és szükségképpen rosszra. Cumont, Boyancé és Courcelle nyomán messzevezető összefüggéseket tár fel a temetkezési szimbolika (a lélek sorsával kapcsolatos új-pythagoreus, ill. keresztény elképzelések) köréből, majd a szarkofág-reliefek színeinek bizonyos sajátosságaiból (egyikük — vagy mindhármuk — a megszokott hangszerek helyett iratkeresőt tart a kezében; nem egyszer a szónok- és filozófus-ábrázolásokra jellemző gesztusban és öltözetben fordulnak Odysseus felé) arra következtet, hogy a lélek zavartalan „hazatérését” akadályozó veszedelmes tanok jelképes ábrázolásai lehetnek. A monda egyik változata szerint a Múzsák azzal szegényítették meg a velük versenyezni merészlő sziréneket, hogy kitépték tollaikat; a szarkofág-reliefeken — pl. az ún. Turanius-szarkofágon¹⁸ — mégis ők viselik homlokukra tűzve a Múzsák győzelmi jelvényét, a kitépott tollakat. Egy Plutarchos-hely (Quaest. conv. VII 5) alapján Marrou arra gondol, hogy ez a feltűnő részletvonás a sziréneket, mint hamis Múzsákat, a *κακομουσία* képviselőit volna hivatott ábrázolni.¹⁹

Ennek a *κακομουσία*-nak a jelentőségére még visszatérünk; az árbocfához kötözött Odysseus szimbolikus értelmezésével kapcsolatban itt csak annyit, hogy a közismert ábrázolás azért is elgondolkoztathatta a keresztény szemlélőket, mivel a keresztfára feszített Krisztust juttatta eszükbe.²⁰ Az egyházi írók a késő-órkortól kezdődőleg szinte az egész középkoron keresztül Krisztusra vonatkoztatták a „sokat szenvedett” görög hőst, árbocát a keresztre, hajóját az egyházra. Odysseus és a szirének mítoszának ez az értelmezése közvetlenül kapcsolódik az *Odysseia* XII. énekének 160—162. soraihoz:

¹⁵ Epist. ad Pythocl., frg. 163—4.

^{16a} Vergilius és Cicero, mint a clairvoux-i Nicolaus romlására törő szirének: vö. J. Adhémar, *Influences anti, ues dans l'art du Moyen Age français*. London 1939, 28.

¹⁶ Orig., *Contra Cels.* V 64.: PG 11. 1283.

¹⁷ Marrou, I. h. 1496. 1.

¹⁸ Ld. J. Wilpert keresztény szarkofág-corpúszában, P. Courcelle tanulmányának (*Rev. Ét. Anc.* 1944.) I. táblamellékletén, vagy az *Encyclopaedia Catholica* XI. 725—6. lapján.

¹⁹ Marrou, I. h. 1497. 1.

²⁰ Vö. Weicker, I. h. 617. 1.; Rahner, 468. skk.; mindezeket a helyeket és értelmezési lehetőségeket a XVI—XVII. században is számontartották, ld. pl. Iustus Lipsius *De cruce* c. könyvecskéjének (2. ed., Romae, 1595) utalásait, 28. skk.

... ἀλλά με δεσμῶν
 ὄησατ' ἐν ἀργαλέῳ, ὄφρ' ἔμπεδον αὐτόθι μίμνω
 ὄρθον ἐν ἰστοπέδῃ, ἐκ δ' αὐτοῦ πείρατ' ἀνήφθω.

Az ősi görög mítosz mélyértelműségét mutatja az, hogy késői továbbmagyarázói — az alexandriai Homéros-magyarázók utódai — a termékeny és mindenre feljogosító *ὑπόνοια* (sejtés, vélemény; jelképes értelmezés) révén ilyen változatos gondolati tartalmat fedezhettek fel a vallási felfogásukhoz igazított Odysseus-kalandban, — a korai egyházatyáktól Zwingliig! De az árbocfának és a vitorlarúdnak keresztfára való magyarázásához még csak holmi kifinomult *ὑπόνοια* sem kellett; a látvány önkéntelenül is mindenkit a keresztre emlékeztetett. (Pl. Festus, De verb. sign. p. 310,2 ed. Müller: *vela lintea in crucem expensa*, vö. Artemidóros, Oneirokr. II 5.) Egészen természetes, hogy az első keresztény apologeták minden magyarázkodás nélkül használják a képet: *signum sane crucis naturaliter visimus in navi, cum velis tumentibus vehitur*, — olvassuk Minucius Felix *Octavius*-ában (29, vö. Tert., Adv. Marc. III 18, Ad nat. I 12). Iustinus Martyr is szimbolumot lát az árbocfában, a tenger viharain győzedelmeskedő erő szimbolumát. (Apol. I 55,3.)

A középkori szirén-elképzelésre, ill. Odysseusnak és hajójának szimbólikus értelemben való felfogására egyetlen passzust idézünk. Marbod rennes-i püspök (1035—1123) *Liber decem capitulorum*-ából a 3. (De meretrice) végét (PL 171, 1699):

Haec (sc. femina) est et Siren, quae stultos dulcia cantans
 allicit, allectos trahit attactosque profundum
 mergit in interitum, quem declinavit Ulysses. . .

(A kárhozatba taszító női csábítás ellen egyetlen orvosság van: a menekülés. Majd a mítosz klerikális átértelmezése következik.)

Quisquis in Ecclesiae mundi secat aequora navi,
 ut queat optatum patriae contingere portum,
 dulcisonos cantus et blanda pericula vitans,
 dogmate legitimo conclusas munit aures,
 astrictus ligno divini fune timoris.
 Lignum nostra salus crux est, velut in rate malus,
 nec caret antennis, quae sunt duo brachia ligni.

Ami most a szirének ábrázolását illeti, a köztudatban élő haltestű női lény képe az ókorban korántsem volt általános, sőt: a halfarokban végződő, uszonyos ábrázolásra alig van példa.²¹ A Tritónokra és Néreisekre emlékeztető alak csak a VI—VII-századi *De monstis et belluis* névtelen szerzőjénél (I 8), majd Alanus ab Insulis-nál (De planctu nat. 285: PL 210, 437) kanonizálódik.²² Az áttekinthetetlenül gazdag képzőművészeti anyag ismertetése még vázlatosan sem lehet feladatunk, bármennyire csábító volna is akár csak a magyarországi haltestű szirénábrázolások nyomon követése és értelmezése a pécsi vagy az esztergomi töredékektől — a Zrínyi-kötet címlapjáig. Az a többértelműség, amelyre Marrou (i. h.) nyomatkosan utalt, már a múlt századi Pipernek is feltűnt: idézett művének 386. lapján kifejti, hogy a középkori szirénábrázolások a világi gyönyöröket, de a világi gyönyörökről való lemondást is egyaránt jelenthetik. Párhuzamként jegyzi meg Piper (ugyanitt), hogy az oroszán, mint szimbolum, a középkori művészetben Krisztust, de ellenfelét, az ördögöt is jelképezheti.

F. Zwicker²³ a szirének „Nachleben”-jének ismertetése során megállapítja, hogy archaikus és klasszikus kori jelentésükben — mint „lélekmadarak” — eltűnnek ugyan, de Homéros felfogásában, mint gyönyörűen éneklő, érzéki vágyat keltő vizisellők (buhlerische Meermaidchen és átvitt értelemben az asszonyi csábítás, vagy a tiszta csengésével lenyűgöző énekgang szimbolumai mind a mai napig tovább élnek. Érdekes, hogy pl. a nagy francia Larousse csak a félig haltestű sziréneket tartja nyilván. Tanulságosak azok a román nyelvi példák, amelyeket Zwicker cikkében említ. A provençalban pl. *syrena* a. m. „peysons maris que han forma de femma”; haltestű nőkként szerepelnek Brunetto Latini *Liures dou tresorjában* (p. 189) is: „Sereine, se dient li autor, sont trois qui avoient semblance de feme dou chief jusques as cuisses; mais de celui leu en aval (csipőtől lefelé) avoient semblance de poisson. . . , qui por lor très dous chant faisoient perir les nonsachanz (a tudatlanokat, járatlanokat), qui par la mer aloient.”

²¹ Weicker, i. h. 627. l.

²² Vö. Piper, i. m. I. 382. l.; M. Haupt, Opusc. II. 224. — Index lectionum Berl. 1863.; J. C. Lawson, *Modern Greek Folklore and ancient Greek Religion*. Cambridge 1910. 187. skk.; D. Jalabert, *De l'art oriental a l'art roman. Recherches sur la flore et faune romanes*. I.: *Les Sirènes*. Bull. Monumental 95 (1936) 433. skk.

²³ I. h. 305. l.

A nagy tekintélyű „Trésor”-nak akár ebből az egy helyéből is láthatjuk, hogy a szirén-elképzelés ősi vonásai közül a középkoron át a démoni jelleg uralkodott.²⁴ Piper szerint²⁵ az antikvitással való foglalkozás nyomán elevenedett fel másik jelentés, amelyet Sophoklészszel és a varázshatású költői szó többi mesterével kapcsolatban figyelhetünk meg. Ennek képzőművészeti illusztrációjaként a mantovai Sperandio medaillonját említi, melyet al ferrarai Ludovico Carbone (Guarino-tanítvány; megh. 1482-ben) tiszteletére készített: egy szirén jobbával is, baljával is felemelve tartja kétfelé ágazó halfarkát (mint a modenai dóm déli falán látható „donna pesce” a XIII. századból: ld. az *Enciclopedia Cattolica* XI. kötetének XLVI. tábláján); körülötte a felírás: MVSIS GRATIISQVE VOLENTIBVS, — azaz Carbone olyan „szirén”, akinek szónoki és írói tehetsége nem a Múzsák (és Gratiák) akarata ellenére (vö. Hor., A.P. 385: *tu nihil invita dices faciesve Minerva*), hanem velük egyetértésben, harmóniában nyilatkozott meg, aki tehát nem a *κακομουσία* megtestesítője, hanem „szirénhangú”, de valóban *Μουσικός ἀνήρ*.

Lassan bezárul a kör, visszakanyarodhatunk a *Szigeti veszedelem* költőjéhez, az „Adriai tengernek Syrenájához”. Láttuk a XVII. századi ábrázolás antik és középkori hátterét; hálásan fogadtuk Marót Károly utalását arra, hogy a „szirén” szót „bűvösszavú költő” értelmében nálunk is használták. Ha Rimay János (ÖM Bp. 1955,45) „vagy Syrennek vagy Circének, vagy magyar Amphionnak” mondhatta Balassit, — miért ne mondhatta volna Zrínyi is magát? Ezt egyáltalán nem rontja le az a tény, hogy a fentebb már jelzett három másik hely, ahol Zrínyi a sziréneket említi, nem a költőre vonatkozik. Az első *Iditium* 33. versszakában szépen éneklő „Tengeri Sirenes”-ről (ejtsd: Szirénes; egyszerűen!) olvasunk, akinek „ű szép gyöngye verse oly igen keserves, hogy még Pluto előtt is volna az kedves.” (A költő Orpheusra céloz, de távoli — és nem pontos — párhuzamként talán Platón Kratylos-ára is hivatkozhatunk: 403 D.) A második idillben (12. v.) a költő így szólítja meg a szavára nem hajló Violát:

*Kegyetlen Sirena, nézheted sírásom,
Nem könyörölsz, nem szénsz, látván kárvallásom.*

Végül a harmadik hely az eposz XII. énekéből való, ahol (81. v.) Kumilla ezeket mondja:

Illyen-é én Uram, mint egy kis czinege,
Mellyet oly könnyen sip chalogathat lépre?
Hidgyed, hidgyed, Uram, *Sirena éneke*,
Az mit Ferhat tenéked mostan beszéle.

Továbbmenve, ill. Zrínyi „szirénségére” visszatérve: hogy lehet *jerfiköltőt nőnemű mitológiai alakként* megszólítani, vagy ilyenrel azonosítani? Láttuk, hogy ez nem akadály: Valerius Cato lehet *Latina Siren*, Sophoklés lehet *ἡ Σειρήν ἢ ῥεά*, stb., még pedig nemcsak azért, mivel „főleg a teratológikus szirének. . . eleve sem bírhattak túlságosan fix nemmel”²⁶, hanem azért is, mivel pl. Caligula — fordítva — nyugodtan emlegethette szépányját, Liviát, *Ulixes stotulus*-nak. (Suet., Cal. 23,2.) Különösebb jelentőség nélkül való, legfeljebb érdekes az, hogy a szirének egy középalnémet szövegben biztosan hímnemben szerepelnek: „Se (sc. die Unkeuschheit) voret (führ) in dem banner *eynen sirenen*, dat is ein merwunder.”²⁷

A mindezek után nem kétes azonosításnak („Adriai tengernek Syrenaiá” = Zrínyi Miklós) most már csak egy szépséghibája volna, még pedig az, hogy az ábrázolás „címszereplője” bent ül a hajóban és ügyet sem vet a hajója előtt incselkedő halfarkú szépségekre, akik közül az egyik — *more Sirenum* — csábosan fészülködik és magasra tartott tükrében nézegeti magát, míg a másik jobbával a hajóba kapaszkodik, balkezében pedig kagyló-csészét tart és bájtallal kínálná a mereven előre tekintő hőst.²⁸ Az ábrázolás Horatius egyik sorának (Epist. I 2,23: *Sirenum voces et Circae pocula nosti*) illusztrálása is lehetne. Olyan csekélység, hogy Horatiusnál *Kirké* varázskelyhéről van szó, nem zavarhat egy vérbeli barokk emblemaszerkesztőt: a nyilvánvalóan *viharosnak* szánt tenger is, amelyen a vitorlás *hánykolódik*,

²⁴ Ez a jelentés a reformáció és ellenreformáció vallásos irodalmában továbbra is megmarad. Pl. Bornemisza Péter (*Post. IV. 690. l.*) az ördög természetét különféle „barnok” (oroszlán, sárkány, aspis, basiliscus, behemót, leviathan, róka, vérszopó, kígyó, skorpió, strucc, bagoly) leírásával érzékelteti, de az épületes gyűjteményből a *Syrena* sem marad ki: „mert édesget szavával (ti. az ördög) és Angyal képebe is elvátoztattya magát. Homerus írja, hogy az Syrenac az tenger[i] köv sziklac közt szép asszonyoc képebe czüda édesen énekeltec, de valacic oda mentec, mind elveztec. Ezecc ördögöcc voltac: Ulysses eszenen öltalmazta magát és társait.”

²⁵ I. m. 392. l.

²⁶ Marót K., i. h. 477. l.

²⁷ A Schiller—Lübben-féle *Mittelniederdeutsches Wörterbuch* (Bremen 1878) adatát idézi Zwicker, 306. l.

²⁸ A halfarkú szirének attribútumaira vonatkozólag ld. Piper, I. m. 391. l.; Láng M., i. h. 798. l.; Grand Larousse. s. v. „Sirène”, 765. l. — A fészű és a tükröz a XIII-XIV. században a leggyakoribb, vö. Adhémar, i. m. 288.

a képen majdnem teljesen síma, és felülete csak az előtérben fodrozódik — *akanthuszevelekké*.²⁹ Nem zavarhatta sem a mestert, sem a megrendelőt, de nem zavarhatja a mai szemlélőt sem az, hogy az ábrázolás — rideg logikával nézve — a páncélos vitézt nem szírének, hanem a sziréni csábítás tárgyának, a szirének ellentétének mutatja. A háttér és a gondolati egész ismeretében ezt a szörszálhasogatást nyugodtan fölüllegesen minősíthetjük: az elől lubickoló szirének — az ábrázolás intencióját tekintve — csak még nyomatékosabban hangsúlyozzák a hajóban rendületlen nyugalommal ülő és semmiféle csábításra nem hallgató Odysseus—Zrinyi szirén-mivoltát.

Amint látjuk, Marrou (i. h.) teljes joggal hivatkozhatott a szirén-téma gazdagságára (richesse), amely bizonyos többértelműségnek (ambiguité) is forrása. Az Alciati-album tudós bevezetésének írója is hiába próbálta pontos definíciókba szorítani az emblémák és a rokon „műfajok”, ill. fogalmak (symbolum, aenigma, sententia, adagium) jelentését (p. LXIII): Zrinyi ábrázolásában is annyi szimbólum stb. — és nem utolsó sorban: *aenigma* — keveredik, hogy e próbálkozás szerzőjének sem veheti senki szemére a *belemagyarázás* szándékát. Egészen bizonyos, hogy még sokkal több is rejtőzik benne.³⁰

*

A téma kapcsán Szilágyi János György (akkor debreceni muzeológus) hívta fel figyelmemet a Déri Múzeumnak egy érdekes pásztorfaragására, ill. Béres Andrásnak „A Déri Múzeum Debrecen-környéki díszes pásztorbotjairól” szóló cikkére.³¹ Ő bocsátotta rendelkezésre a mellékelt fényképet is. A tollas kucsmával ábrázolt, baljában virágot(?) tartó személy kilétéről felirat világosítja fel az érdeklődőt: *Grof Zerényi Miklos híres vit(éz)-t* látjuk magunk előtt. Szakértő számára talán a faragott díszítések is mondanak valamit; minket a „híres vitéz” ábrázolása alatt szereplő szirén ragad meg. Ne zavarjon bennünket az ábrázolás egyik-másik részlete (pl. a szirén nyakán díszelgő csokor vagy kereszt, vagy a magyaros virágmotívumban végződő halfarok), inkább azon gondolkozzunk, hogy kerülhetett az „*Adriai tengernek syrenaia*” a hortobágyi csikósok közé?

A publikáló szerint a bot a század elején készült, a készítő személye ismeretlen. Litterátus farigcsáló-emberre gondolhatnánk talán; ennek azonban ellenemond a „Zerényi” névalak, valamint a fordítva faragott N-betű és a rövid o-val írott „Miklós”. Az megint csak nem valószínű, hogy egy 1651. évi Zrinyi-kiadás forgott volna a hortobágyi pásztorok kezén, és annak szirénábrázolása szolgált volna mintául a faragónak. Ugyanigy nem gondolhatunk a Széchy-féle Zrinyi-monográfiára, Badics—Beöthy „Képes irodalomtörténetére”, de még csak a Kisfaludy Társaság 1914.-i (Négyesi-féle) Zrinyi-kiadására sem. Egyetlen megoldásként marad az, hogy valamelyik múlt századi Zrinyi-ponyva szerzője vagy kiadója elevenítette fel a XVII. századi szirénábrázolás Zrinyi-képet, és a mesterkedő pásztor ebből a forrásból merített ihletet. A „Szigeti veszedelem” ponyvafeldolgozásaiból ismerünk néhányat (Böngérfi János: Három nagy magyar; Gaál Mózes: Zr. M.; Rudnyánszky Gyula: Zr. M.; Tatár Péter: Szigethvár ostroma, stb.); ezekből is elképzelhetjük, hogy a „híres vitéz” (ill. dédapja) vitézkedése és a szigetvári ostrom akárhány mesés színeződött részlete (pl. Rudnyánszky-nál: „A kitömött szultán”) csakugyan széleskörű érdeklődésre tarthatott számot. Illusztrációk is akadnak ezekben a kiadványokban, — csak a feltételezett szirénre nem bukkanunk eddig. Egyszer talán előkerül az is, mint most a „híres vitéz” és kisérétében a magyaros motívumokkal ellátott — nem adriai, hanem hortobágyi — szirén.

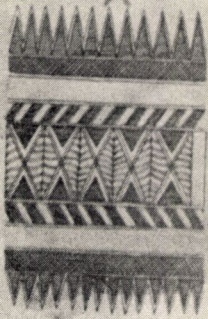
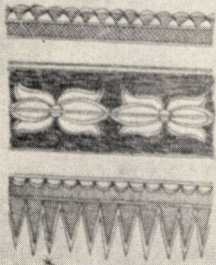
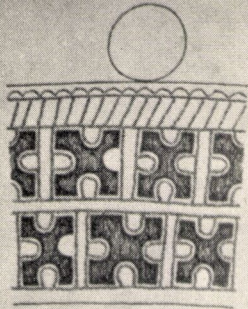
*

A hortobágyi szirén közvetlen mintája a fenti kiegészítés papírravetése óta sem került elő, a jószerecse — *sors bona, nihil aliud* — viszont kezünkbe adta az adriai tenger syrenájáét, és ez még egy kiegészítést tesz szükségessé. Tanulmányunk nyilván kerekébb lenne, ha most újra írniuk az egészét. De azt hisszük, hogy egy gondolat megformálódásának és

²⁹ Ebben az összefüggésben említsük meg az eddigiekben értelmezni próbált metszét készítőjének a nevét. Az ábrázolás jobb alsó sarkában világosan olvasható: *Gi. Subarich fecit*. (IS-ligatúrával.) A név viselőjéről — sajnos, — semmi közelebbit nem sikerült megállapítanom. — Pataky Dénes (A magyar rézmetszés története. Bp. 1951, 230. l.) annyit ír róla, hogy nagyszombati rajzoló és rézmetsző volt 1646-51 között; műveiből a Zrinyi-kötet címlapábrázolásán kívül mindössze Nádasdy Ferenc *ex libris*-jeje ismeretes.

³⁰ Jegyzetben talán megköckáztatható az a sejtés, hogy pl. a költői és politikai programot is jelölő címképalábrázolás árbocfájához, amely győztesen állja a szelek ostromát, az emblémászerkesztő tudatában a fentebb vázolt kereszt-szimbólika is kapcsolódhatott. Zrinyi bevalottan és kifejezetten őse csillagát követi útján, akinek mártíromságát a feszületről háromszor lehajló Krisztus adta tudtára (II. 64., 83.); fia majd feltámasztja és „felszerkenti ténnel” a tündöklő Zrinyi-nevet; végül pedig gondoljunk a *Feszülethez* írott költemény kötetbeli elhelyezésének szerkezeti fontosságára is. (Vö. Klaniczay, 243. sk.)

³¹ Azóta megjelent (A Déri Múzeum 1957. évi évkönyvében, 83. skk. l.); a bot leírása a 99-101. lapon.

egy téma váratlan leletek közbejöttével történő alakulásának bemutatása szempontjából tanulságosabb, ha az előzményeket jó felesztendő eltevével is érintetlenül hagyva, — és ezzel a rendszertelenség vádját is vállalva, — megint csak pótlólag ismertetjük friss trouvaillé-unkat.

A csatolt fénykép önmagáért beszél. Paul Zehentner jezsuita hosszadalmas című (*Promontorium malae spei : impiis periculose navigantibus propositum, sive signum et nota reprobationis : Procrastinatio poenitentiae, scripta cautela hominum, emendationem vitae cunctantium spe aliquando respiscendi, auctore R. P. Paulo Zehentner Soc. Iesu. Theologo*), Grácban, 1643-ban megjelent istenes jótanácsairól, ill. a könyv címlap-ábrázolásáról van szó. Maga a „rossz reménység foka” (a bal alsó sarokban), továbbá a szokványos ikonográfiai rekvizitumokkal — szárnyakkal, homokórával, kaszával — ábrázolt Idő (a bal felső sarokban : *Jugit irreparabile Tempus*, Verg., Georg. III 284), valamint a jobb felső sarokban látható, ugyancsak szárnyas Kairos, a csak előlről üstökön ragadható — hátulról kopasz — Alkalom (*post est occasio calva*) szervesen hozzátartozik ugyan a jezsuita prédikátor mondanivalójának érzékeltetéséhez, de minket a tulajdonképpeni ábrázolás kap meg. Dagadó vitorlákkal repül a cifra hajó. A vihar magasra dobja az elejét, míg a hátsó része szinte elmerül a habok között. Kőröskörül minden a közeli, biztos pusztulásra mutat : a középső árbocrud tetején újjongó Halál, a hajó orra előtt tátongó és vizet lövellő tengeri szörny, nem különben a képmező fölött és alatt olvasható két bibliai idézet : *Flavit spiritus tuus, et operuit eos mare; submersi sunt quasi plumbum in aquis vehementibus. Ex. 15.* — és : *Tenent tympanum et citharam, et gaudent ad sonitum organi ; ducunt in bonis dies suos, et in puncto ad inferna descendunt. Job 21.* A felső idézet Mózes dicsérfő énekéből való (II. Móz. 15, 10) : „Lehel-tél lehellestetted, s tenger borítá be őket ; elmerültek, mint az ólom a nagy vizekben”, az alsó pedig Jób hatodik védekezéséből („az istentelencnek néha mégis jól van dolguk az ítéletig”, 21,12—13) : „Dobot és hárfát ragadnak és örvendeznek a síp zengésének ; jóllétben töltik el napjaikat, és egy pillanat alatt szállnak alá a sírba.” A két szélső árbocfa csúcán hollók káromják a „holnap”-ot, és csakugyan, a hajó fedélzetén szórakozó úri társaság minden jel szerint „holnapra” hagyná a bűnbánatot. Ezért díszelge a középső vitorla legszembevetőbb helyén a könyv ostromozó figyelmeztetésének tárgya : *Procrastinatio poenitentiae*. A süllyedő félben levő hajó utasai azonban semmiről sem vesznek tudomást : önfeledten muzsikálnak, szolgáltatják a kiséretet az első fedélzet párnáinak enyélgeséhez. A főárbc tövében a bekötött szemű Amor továbbra is lödözi nyilait ; mögötte (a másolat sötétsége miatt nehezen kivehető) Bacchus magasra emeli poharát (?) ; a fedélzet jobb sarkán látható, jobbáiban pálcát, baljában valami meghatározhatatlan tárgyat tartó női alak pedig mintha táncot járna. (?)

Mindez még egyáltalán nem bizonyítja azt, hogy Zrínyi ennek a címlapnak az ismeretében bizta meg Subarichot verseskötete címlapábrázolásának rézbemetszésével. Most kezdjük azzal, amit eddig nem érintettünk. Kezdjük az eltérben, a tornyosuló hullámok közt is nyugodtan lubickoló két halfarkas női alakkal. Igaz, hogy a halfarok csak a baloldali szíren háta mögül bukkann elő, jobboldalt nem látszik, de annál inkább szemünkbe ötlük a tengeri szörnynek a képfelettel egész jobbszélét betöltő hatalmas farkovégződése, amely mintegy a jobboldali szíren testének is a folytatása. A kép jobb alsó sarkában a hullámok ugyanúgy akanthuszlevelekké fodrozódnak, mint Subarich metszetének előterében, — de ez is mind csak mellékes részlet az asszociációra indító központi ábrázolás, a fő gondolat mellett. A fő gondolatot pedig abban foglalhatjuk össze, hogy

(a) sok feslett erkölcs és nehéz káromlás,
irigység, gyűlölet és hamis tanácslás,
fertelmes fajtalanság és rágalmozás,
lopás, emberölés és örök tobzódás

közepette élő, a holnappal nem törődő, illetőleg mindent — még a legfontosabbat, a halaszthatatlant is — *holnapra* halasztó ország a biztos pusztulásba rohan ; mindenki csak azzal van elfoglalva, „hogy tölthetné meg torkát”, hogy üríthetné fenéki az érzéki élvezetek kelyhét ; rohan a hajó, de a kormányt senki sem tartja kézben ; *veszélyes ez a hajózás*, és a hajót előbb-utóbb nem a jó-, hanem a *rossz reménység fokának* sziklájára veti ki a vihar. Nézzük a bal alsó sarkot : az itt ábrázolt nő megtántorodását először nem értjük, de ha jobban szemügyre vesszük, látjuk, hogy a hatalmas *horgony* — a révbejutás, a biztonság szimbóluma ! — kettétört ; nincs mire támaszkodnunk, ha valaki erős kézzel kikötőbe nem vezeti az állam hajóját ! De akkor nem zenező mellett bujálkodó párocskák lesznek a hajó utasai, hanem páncélos vitéz ; Amor és Bacchus nem térítheti el szándékától, szilárd elhatározásától, nem csábíthatja a maga táborába a kormányost, és akkor eltűnnek a hollók, eltűnik a csúfondáros Halál az árbocrud tetejéről, csak a zászló fog diadalmasan lobogni, és

duzzadnak a vitorlák, de nem azért, hogy pusztulásba vigyék, hanem hogy biztos kikötőbe repítsék a hajót, és akármilyen nagy is a vihar, a hajó nem fog felborulni, hanem méltóság-teljesen úszik a tenger hullámain.

Mindez talán nagyon költőinek tetszik, de gondoljuk meg a további momentumokat : a vitorlára írott „címet”, illetőleg szerzőnevet; az alul-felül végigfuttatott bibliai idézetek helyett az árbocrúd szalagján olvasható vitézi jelmondatot; gondoljuk meg Zehentner könyve kiadásának helyét és idejét³², — és máris lehetetlen elzárkóznunk a csábító (hogy ne mondjuk : kényeszerítő) feltevés elől, hogy a Grácban nevelkedett Zrínyi egy ottani (egyéb-ként közömbös) sajtótermék feltűnő címlapjának kézbevétele után, annak szimbolumait a maga eszméinek megfelelően átértelmezve adhatta ki az utasítást a nagyszombati rézmetszőnek. (A könyvért nem kellett okvetlenül Grácba utazni : fényképünk is egy szombathelyi példányról készült.) Az „eredeti” mestere, David Tscherning, sokfelé megfordult, 1641—44 között Grácban működött; Thieme — Becker lexikona szerint „képmásokat, szentképeket, cimereket és téziseket (szimbolikus ábrázolásokat) metszett” (Allg. Künstlerlex. 33,461 : stach Bildnisse, Heiligenbilder, Wappen und Thesen); szóbanforgó metszete technikailag tagadhatatlanul tökéletesebb (az egyik „Cras” hibás metszése ellenére is), mint a provinciális Subariché, mégis azt kell mondanunk, hogy barokkosan zsúfolt, minden elképzelhető rekvizitummal terhelt kompozíciója kevesebbet mond, mint az egyszerű, talánrőtülágosan is egyszerű Subarich-címlap. Erre azonban olyan magyarázat van, amelynek helyességét senki sem fogja vitatni : Zrínyi adta hozzá az instrukciókat, az ő elgondolása szerint készült, az ő monumentális keretlenségét, az ő genialitását tükrözi.

CSATKAI ENDRE

MAGYAR ÍRÓK LEVELEI EGY VIDÉKI ZENESZERZŐHÖZ

Testvérbátyám, Csatkai József (1893—1937) sokoldalú tehetségéből először zeneszerzői képessége bontakozott ki. Már középiskolás korában feltűnt páratlan dallamgazdagságával, ez volt talán a végzete is, mert bár egyetemi éveit 1911-től fogva az egyik fővárosi magán zeneiskolában tanult is összhangzattant és zeneszerzést, mégis minden alkalmat megragadott, hogy a belőle szinte áradó dallamforrásnak megfelelő medret juttathasson. Erre igen jó lehetőség nyílt abban az internátusban, amely szállást biztosított neki, amíg egyetemi éveit tartották. A Lónyay utca 18-as szám negyedik emeletét foglalta le a Főiskolai Diákokthoz nevezetű internátus, amely háznak pincéjében nyomták a *Nyugatot*. Tán ez is serkentően hatott, annyi bizonyos, hogy a két világháború közti irodalom több ismert alakja lakott bátyámmal egyidőben az említett internátusban, így Zágon István, Fóti János, Szolt Béla, Lestyán Sándor, Andersen György. Szinte havonta rendezett a fiatalok estélyt a rokonok, ismerősök örömeire, többnyire a házi szerzők versei, színdarabjai szerepeltek és bátyám játszi könnyedséggel ontotta a kívánt muzsikát.

De nemcsak kikíváncszolt a produkció a szűkebb körből és már a Westend kávéház alagsorában tartották az estélyeket, hanem a házi szerzőkön is túlkíváncszolt a műsor. Bátyám neves írók költeményeit is öhajította megzenésíteni. Ez irányban az első lépést már 1913-ban megtette. Meg kell említenem, hogy édesapám, Csatkai Ignác orvos, hajdanában szintén kacérokodott a muzsával és Gárdonyi Géza barátjai közé számított. Számos levelet is váltottak, amelyeket apám lassan-lassan barátainak, ismerőseinek elajándékozgatott. Halála után a megmaradt darabok egy részét a *Pesti Hírlap*ban közöltem.¹ Egy levél azonban — bizonyos személyes vonatkozások miatt — a mai napig sem került közlésre. Mikor ugyanis Gárdonyi 50. születésnapja közeledett, a Csatkai család köszöntőt küldött neki Egerbe és ekkor József bátyám Gárdonyinak *Levél a tanyáról* című kis dalát² megzenésítette. A levél maga így szól :

Kedves és igen tisztelt Doktorom ! Szíves levelének érkeztekor nem voltam itthon : csak most köszönhetem meg azt a hármas szép rakétát, amelyet ama végzetes napom félszázados évfordulóján a megbecsülésemre megeresztett. Köszönöm az

³² A könyv írója, Paul Zehentner (1589—1648), Bécsben és Grácban működött, mint tanár és Eleonóra (II. Ferdinánd felesége) udvari prédikátora.

¹ 1926. január 8.

² A *Nefejejs* című kötetben jelent meg először 1894-ben.

Ön elmés, kedves sorait, Bandinak formás, nemes szép levelét, és Józsinak a művészi dallamát. Boldog apa, akinek ilyen szépen induló gyermekei vannak! A régi barátsággal szorítja meg az Ön kezét hálás tisztelője
Eger 1913. VIII. 13.

Gárdonyi Géza

Bátyám tehát gondolt egy merészet és Szép Ernőhöz fordult engedélyért, hogy *De kár, de kár* című hosszú versét megzenésíthesse, sőt a dallam érdekében a szövegen is némi változtatás eshessék. A keletlen levél a borítékon *levő postabélyeg* szerint 1916 február 6-án érkezett az írótól:

Kedves Barátom! Persze hogy megengedek mindent, amit parancsolnak és úgy ahogy tetszik. Két sort ha megengedi, beprotegálok még, mert hirtelen eszembe jut s beleillőnek a dalba: Bárányért, mely mezőre jár, de kár, de kár, de kár." Ez után vagy előtt még más két sort vegyen ki a versből valahonnét, hogy így teljes strófával legyen több. Sajnálom hogy nem hallom énekelni a muzsikát s nem látom magukat, mikor énekelnek. Az isten áldja meg mindnyájukat. Igen jól esett ez a gyöngéd értesítés. Sok sikert és minden zeneszerzőt kívánok öreg barátja

Szép Ernő.

A borítékon a címzés: Nagyságos Csatkai József úrnak egyetemi hallgató Budapest IX. Lónyay u. 18/a IV. em. Hozzá kell tennem, hogy a levél baráti hangja ellenére sem volt a költő és bátyám ismeretségben, de azért mikor a felszabadulás után Sopronban találkoztam a meglehetősen megviselt idegzetű és félig vak íróval, emlékezni véltem a dologra. Úgy emlékszem, a kotta könyvatos alakban, nagyon kezdetlegesen meg is jelent. Tán Szép Ernő szíves hangja bátorította fel bátyámat, hogy most már Babits Mihálynak több versét zenésítse meg és adja ki. Akkor azonban már az egyik budai iskolában volt gyakorló tanár. Babits kelet nélküli levélben válaszolt, a levélbélyegen 1917 december 25 olvasható:

Igen tisztelt Uram, Nagyon köszönöm a küldött hangjegyeket és szívesen megengedem, hogy azok litográfiai uton sokszorosíttassanak. A dalokról nekem nem lehet irányadó véleményem, mert sajnos a zenében majdnem analfabéta vagyok. Meg akarom azonban mutatni hozzáértőknek, s alkalomadtán értesítem önt a véleményükről. Maradok kész híve

Babits Mihály

A borítékon „Tekintetes Csatkai József tanár úrnak Budapest II. Margit körút 50. III. 5.” Tudomásom szerint a Babits-dalok mégsem kerültek nyomásra. Bátyám Kecskemétre került az ottani reáliskolába. Csak mellékesen emlitem, hogy a kecskeméti leánygimnázium növendékei előadták *Vörösmarty Csongor és Tünde* c. darabját és bátyám kísérő zenét írt hozzá, amelynek szép sikere volt, ez egyúttal zeneszerzői pályájának legkimagaslóbb eredménye is volt. 1921-ben bátyámat Szombathelyre helyezték át. Időközben megismerkedett az IDO nevű világnyelvvél és lelkes apostola lett. Hamarosan a proletárdiktatúra leveretése után elég sok baja volt miatta, örült, hogy a vérgőzös Duna—Tisza közéről elkerülhetett. Szombathelyen olyan sikerrel dolgozott az IDO érdekében, hogy az a magyarországi mozgalom középpontjává lett. Védnököt kerestek a szövetség számára és a választás Kosztolányi Dezsőre esett. Mind a levélkártya felső részén, mind a boríték hátsó részének közepén olvasható az író neve és lakása: Budapest. I. Tabor utca 12. Maga a levél így hangzik:

1917 II. 16

Igen tisztelt tanár uram! bármennyire is megtiszteltetésnek érzem, hogy kérésükkel hozzám fordultak, a szövetség védnökségét mégsem vállalhatom, mégpedig elvi okokból. Rokonszenvvél tekintek minden kísérletezésre, mely az emberek nemzeti közti megértését szolgálja, így az önök mozgalmára is, de nekem mint írónak szent a hitem, hogy nyelvet lombikban előállítani nem lehet. Nyelv csak gyerekszobában születhetik, ivadékok munkája által. Hogy az önök nyelve sok gyakorlatias célt elér, abban nem kételkedem. De a nyelv célja — legalább az én szememben — nem gyakorlati: vallás az számomra, a lélek őstönös és titkos megnyilatkozása, hasonló a természetéhez. Ne vegye rossz néven őszinteségemet. Egyébként szívesen rendelkezésére állok s vagyok híve

Kosztolányi Dezső

A borítékon: „Ngs. Csatkai József reáliskolai tanár úrnak Szombathely.” Már most a dologban az az érdekes, hogy Kosztolányi 10 évvel korábbra keltezte levelét, mert az bizony 1927-ben íródott. Nemcsak az, hogy bátyám 1916-ban nem volt még sem tanár,

nem is élt Szombathelyen még akkor, hanem a pördöntő a bélyeg : 16 filléres, a Halászbátyát ábrázolja és felírás Magyarország. Ilyen feliratú bélyeg 1916-ban nem volt, de nem is lehetett.

Bátyámat nem kedvetlenítette el kérésének balsikere, haláláig nagy buzgalommal dolgozott a világnyelv érdekében, sőt „világkongresszust” is összehozott Sopronba. A maga kis szombathelyi köre számára tovább is írta a zenedarabokat, kis szindarabokat, sőt nem-sokára a város peremén is több ilyen színjátszó társaságot szervezett. Élete vége felé több oldalról figyelni kezdtek gyermekek számára készült novelláira, szindarabjaira. Sajátos, hogy a Horthy-korszak gyermeklapjai nem találták közölhetőnek dolgait, míg Benedek Elek a *Cimbora* képes heti gyermeklap levélpapírján a következő lelkes sorokat intézte hozzá:

Batanii—Mici 1929 XI. 30.

Kedves Öcsém ! igen rossz esztendőm volt, már idegbajtól féltett a családom : ez magyarázza, hogy oly későn válaszolok leveledre. Nem válaszolhattam Fábiónéknak⁹ sem jóval korábbi levelükre, amiért ments is ki náluk — majd Pestről írok nekik. A rossz esztendőmet a *Cimbora* okozta. Amily lelkiismeretesen végeztem én a szerkesztés munkáját, oly lelkiismeretlenül végezte a maga munkáját a kiadóhivatal. Egyszerre csak kitudt, hogy *négyszázezer lei* hátralék van kint a hanyag adminisztráció miatt megesett, hogy három hétig nem jelent meg az újság, mert a nyomdát nem tudta fizetni. Arról nem beszélek, hogy tavaly óta ingyen szerkesztem és írom a *Cimborát*, fizetve a magam zsebéből a szerkesztőség költségeit — egy krajcárt sem fizettek a munkatársaknak sem. Most egy erős kezű ember seprí az Augias istállóját s van remény arra, hogy a válságot kiheverjük, lassanként a munkatársakat (akik különben egy szóval sem zaklattak engem !) kielégítjük, s szinte merem ígérni, hogy ezután a te dolgaiddat is fizethetjük, sőt lehetőleg az ez évben megjelenteket is.

Én igen meg vagyok elégedve a te írásaiddal. Első rangú írások ezek, s nekem valóságos öröm és ünnep, hogy az ifjúsági írók tábora két ily igazi tehetséggel szaporodott, aminő Fábían Gyula és Csatkai József.

Reméljük a legjobbat : a *Cimbora* újra neki lendül (olvasója most is van elég) s te is, Fábían is, segítetek nekem ebben a nagy munkában, amit a jövőendő erdélyi magyarságért végezték. Szeretettel

Elek bátyád.

Bátyám idősebb korában hegedülni is megtanult, hogy taníthassa az iskolásokat és zenekart szervezhessen : tanítás, szervezés, írás, zeneszerzés közben orvul tört rá a halál és néhány heti szenvedéssel teli betegség után leteppe. Kötegszámra menő munkáit felesége féltékenyen őrizte, míg 1944 májusában nem követte önként urát a halálba. Az árván maradt lakás hamarosan bombatámadás alkalmával elpusztult ; amikor a felszabadulás után hűség tanítványok össze akarták szedni, ami mesterük munkásságából megmaradt, semminek nem volt már nyoma és a legszorgosabb kutatás sem vitt eredményre. Édesapám halálakor a Gárdonyi-levelezés rám szállt, azóta rendszeresen gyűjtöm a magyar írók kézírását. József bátyám a neki írt leveleket koronként átadta gyűjteményem számára, Szép Ernőt, Babitsét már 1926-ban, Kosztolányiét csak 1930-ban, ami szintén azt bizonyítja, hogy később kapta, mint az elsőket. Bátyám munkássága tehát csak a kortársak emlékeztetésében él tovább, de a fent közölt magyar írók leveleinek tükrében kirajzolódik a maga rossz korszakában elaprózódott tehetség képe. . .

LÁSZLÓ GYULA

TÖRTÉNETI ÉS RÉGÉSZETI JEGYZETEK PETŐFI SÍRJÁNAK MONDÁIHOZ

A nemzedékről nemzedékre szálló népszájhagyomány néha századok, évezredek, előtti időkre emlékezik. A magyar néphit és népszokások kutatása a régi hitvilág és babonás eljárások gazdag múltjára derített fényt. Ez a munka legnagyobbbrészt összehasonlító nép-

⁹ Fábían Gyula pár évvel ezelőtt elhunyt szombathelyi rajztanár és ifjúsági íróról van szó, akinek felesége kiváló festőnő. Fábían Gyulának számos ifjúsági regénye jelent meg, az egyik a természetangyákról szól és benne bátyámról mintázott egy tanárt.

rajzi¹ és nyelvészeti² módszerrel folyt. Gyarapodást jelentett e téren a régészet bekapcsolódása. A társadalomtörténeti-néprajzi érdeklődésű régész sok olyan jelenségre figyelt fel, amelyek a tisztán tárgytörténeti figyelem elől rejtve maradtak³. Az alábbiakkal való hasonlóság miatt emlékeztetni szeretnék arra, hogy egyik, táltos tudású, múlt századi kocsis köré kerekedett népi mondakör elemeit éppen régészeti megfigyelések útján sikerült megmagyaráznunk.⁴ A szalmával kitömött lóborókkal hajtó kocsis lovainak képzetét a honfoglaló magyarságon keresztül a szkítákig sikerült nyomon követnünk. Am az ilyen esetek ritkák, számolnunk kell ugyanis azzal, hogy sok, réginek tűnő hagyomány irodalmi úton, olvasmányok, iskolai könyvek révén került bele a népi köztudatba s így a hagyomány ezer évek helyett talán csak néhány évtizedes. Az előbb említett esetben pl. az biztosította a vizsgált monda-elem régiségét, hogy a honfoglalóknak azt a temetési szokását, hogy nyúzott, kitömött lóboróval eresztették másvilági útjára a halottat, csak a monda lejegyzése után sikerült pontos sírrajzokból megállapítanunk. Ilyen esetben az irodalmi átvétel lehetetlen, a monda tehát valóban nemzedékről nemzedékre hagyományozva tapadt újabb személyekhez.

Köztudomású ugyanis, hogy a népi monda-képződés során a régmúlt eseményei, szertartásai, csodás kalandjai stb. időről időre új s újabb népi hősök személyéhez kapcsolódnak s új, változatos mesévé szövődnek. Jól tudjuk például, hogy a Szent László köré gyűlt gazdag mondavilág egyrészt compostelai Szt. Jakab mondáiból⁵, másrészt pedig régi, pogánykori mondáinkból⁶ alakult ki. Történeti népmondáink⁷ is többé-kevésbé mind vándor elemekből szövődtek újra s újra. Ilyenfajta monda-képződést követhetünk nyomon néhány nemzedék távolából Petőfi Sándor emlékezeténél is. Nincsen magyar ember, aki ne tudna egyet s mászt róla, vagy ne ismerné néhány — részben népdallá vált — versét. A kutatás pedig szinte napról napra tudja követni élete sorát s így kitünően meg lehet állapítani, hogy mi az ami máshonnan tapad hozzá a róla szóló emlékezősekben. Különösen halála körül kezdenek gyülekezni régtől hagyományozott, vagy újabban alakult hiedelmek. Ezek közül kettőt vizsgálunk meg röviden. Az egyiknél kétségtelen a friss, irodalmi kölcsönzés, a másikonál viszont igen valószínű a sokszázados hagyomány. Némi időszerűséget ad az alábbiaknak az a kegyeletes kutatás, amely néhány év óta ismét célul tűzte ki Petőfi Sándor sírjának megtalálását.

Dienes András egyik legutóbbi könyvéből⁸ idézem azt a két mondat, amelynek értelmezését megkísérlem. Az első Gábor Áron unokája mesélte el neki, mint a családban fennmaradt emlékeztet a segesvári csatáról. Az elbeszélés így fejeződik be: „A végén aztán menekülni kellett, öregapám is menekült, Petőfi is. Volt a csataterén egy nagy folyóvíz, mondta öregapám a nevét, de elfeledtem, a folyón volt egy híd: ott jött át az ellenség, ott ölték meg Petőfit. A katonák aztán eltemették Petőfit a folyóba, ezért nem találják sehol!”.

Első pillanatra nyilvánvaló, hogy a folyóba-temetés szokásának ősrégi mondananyag szövegdött bele az elbeszélésbe. Idézzük röviden emlékeztetünkbe e szokásról való ismereteinket. Néhány finnugor rokon népünknel megvolt a folyóba-temetés szertartása, leginkább úgy, hogy csónakba tették a halottat és a folyóra bízták. Solymossy Sándor az Alföld keleti területein használt csónakos fejfáinkat erre való emlékezésnek tartja⁹. A régiségből még közelebb álló adataink vannak a vízbe-temetésre. Alarichot, Jordanes leírása szerint¹⁰ vízbe temették, ugyancsak víz önti el a kazár nagyfejedelem sírját is.¹¹ Zeki Validi Togan, aki Ibn Fadlān szövegkritikai kiadásában hosszas jegyzettel kíséri a kazárok vízbe-temetési szokását, úgy véli, hogy a folyóba való temetés az Aral és Kaspi vidékének török törzseinél volt általános és talán Indiának az árjak előtti ősműveltségéből származott át hozzájuk. Régészeti részről L. Maculevics szép dolgozatban bizonyította be a hunokri ukrainai fejedelmi síroknak vízment, esetleg vízbe való elhelyezését¹². Togan szerint a nyugati gótokhoz is

¹ Pl. Legutóbb Diószegi Vilmos *A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben*. Budapest, 1958. A többi területeken folytatott kutatások összefoglalását lásd a *Magyarság Néprajza* IV. kötetében, a megfelelő fejezetek jegyzeteiben.

² Csak példának idézzük Mészöly Gedeon művelődéstörténet-nyelvészeti munkáit a *Népünk és Nyelvünk* (Szeged) valamint a *Nép és Nyelv* (Kolozsvár) című folyóiratokban s önálló dolgozataiban, legutóbb *Ősmagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal*. (Bp. 1956)

³ L. a szerzőtől *A honfoglaló magyar nép élete* (Bp. 1944) c. munkának főként II. fejezetét, az újabb munkák közül I. Dienes, Un cimetiére de Hongrois conquérants à Bashatom. *Acta Arch. ASH*, VII. 1956. 245—273.

⁴ Részletesebben lásd László Gyula *Ósvallásunk nyomai egy szamosháti kocsis-történetben*. Kolozsvár, 1945.

⁵ Vö. Horváth Cyrill *Szent László legendáink eredetéről*. Bp. 1928.

⁶ László Gyula *A honfoglaló magyarság művészete Erdélyben*. Kolozsvár, 1943. 84—97.

⁷ Szendrey Zsigmond *Történeti népmondánk* című tanulmányosorozata az *Ethnographia* 31—32., 34., 36—38. kötetében.

⁸ Dienes András *A legendák Petőfije*. Bp. 1957. 267.

⁹ Solymossy Sándor: *Ősi fejfaformák népünknel*. *Ethn.* 1930. 65. sk.

¹⁰ De origine actibusque Getarum. *Mon. Germ. Auct. Ant.* Tom. V. 1882. cap. XXX.

¹¹ Ibn Fadlān 96 §. vö. Zeki Validi Togan *Ibn Fadlān's Reisebericht*. Leipzig, 1939. 99., 264. sk.

¹² Л. А. Мацулевич: *Погребение Варварского князя в Восточной Европе*. М. Л. 1934., a concessio ti lelet madárfibulájának értelmezésével nem értünk egyet.

Kelet-Európa hun, török népességétől került át ez a szokás. A magyar szakirodalomban Ipolyi Arnold foglalkozott elsőnek a vízbe-temetés szokásával s figyelmeztetett arra, hogy az Árpád-házban is kimutatható a temetés és a víz kapcsolata, hiszen magát Árpádot is „supra caput unius parvi fluminis” temették el.¹³ Ismeretes dolog, hogy népünk újkori hiedelme szerint Attila hármas koporsóját a Tiszába temették.

Az emlékeztetőül felhozott adatok alapján azt vélhetnők, hogy Petőfi-mondánknak az az eleme, hogy a halott költőt a folyóba temették, a népi emlékezetben megőrzött régi temetkezési szokás emlékét fűzi hozzá Petőfi halálához. Ámde nem így van. A folyóba-temetés képzete újabban, irodalmi úton jutott el népünkhöz. Ezt már régebben sejtették¹⁴, de végül Móra Ferenc nyomozta ki azt, hogy miként keletkezett Attila folyóba-temetésének meséje¹⁵. Sem Jordanesnél, sem krónikáinkban nincsen nyoma annak, hogy Attilát ugyanúgy elterelt folyómederbe temették volna, mint Alarichot. Ellenben Ipolyi Arnold egyik odavetett vélekedése alapján Jókai Mór írta meg ezt a mesét, a hun regék sorozatában megjelent *Holtak harca* című elbeszélésében. Innen szivárgott tovább és Gárdonyi Géza *Láthatatlan emberének* feledhetetlen lapjai adták meg végső „hitélt”. A Tiszába temetett hun királynak ez a, mintegy száz éve keletkezett mondája kapcsolódott Petőfi halálához. Eszerint — bár a fentebb idézett források közvetve hatottak kialakulására — a mondaképződés nem évszázados hagyomány alapján indult meg, hanem friss irodalmi beszűrődés eredménye.

Ezzel szemben — az alábbiakból úgy látszik — valóban igen régi hagyományt őriz egy másik, Dienes András által feljegyzett, monda¹⁶. Ime a szöveg szószerint: „Mikor Petőfi elesett a csatában, az ellenség fővezére megparancsolta, hogy keressék meg Petőfi holttestét, és temessék el jó mélyen. Mikor el volt temetve, azt mondta a fővezér, most úgy egyengessék el felette a földet, hogy nyoma se maradjon, hol fekszik. Egyengették, hogy nyoma sem maradt. De asse volt elég, egy század huszárt rendelt ki a fővezér, azt parancsolta: »Egy napig lovagoljatok a csatatéren, hogy egyformán tapossátok le a földet mindenütt«. — Letaposták a földet a huszárok. Akkor azt kérdezte a fővezér: »Na, melyikőtök tudja, hol van Petőfi Sándor sírja?« Két huszár mondta, hogy ők még tudják. A két huszárt a fővezér nyomban főbe lövette, hogy senki se tudja, hol fekszik Petőfi Sándor. Azért nem találják meg a sírt, senki se tudja megmutatni. Azt a kettőt amelyik még tudta, főbe lövette a fővezér. A többi, ha tudta is, nem mondta, nehogy úgy járjanak ők is». Ezt a mondat 1955-ben jegyezte fel Dienes András B. Kiss Kálmán nevű 75 éves szabadszállási lakostól. Egyik változatát pedig Csanádban találta meg, ott egy betyárról — bizonyos Babaj nevűről — mondják, hogy pandur lovakkal tapostatták le a sírját¹⁷.

E monda kialakulásának előzményeit keresve felvetődhetik, hogy éppen Petőfi egyik közismert, sokat szavalt verse adhatott alapot e szépen kikerekített elbeszélésnek. A sokat idézett halál-látomás így hangzik:

„S holttestemen át
Fújó paripák
Száguldjanak a kivívott diadalra
S ott hagyjanak engemet összetiporva”
(Egy gondolat bánt engemet)

Ám itt a csata közben való eltiportatás megragadó erejű költői képét találjuk, míg amott a sír földjét tapossák egyenletesre. Nyoma sincsen a versben a monda többi elemének. Az azonban lehetséges, hogy e Petőfi-sorokra való öntudatlan emlékezés mintegy hitelesítette a mondat s talán hozzájárult ahhoz is, hogy Petőfi haláláról kezdtek mesélni azt, ami talán századokon keresztül amolyan Babaj-féle betyárok emlékéhez tapadva hagyományozódott. A továbbiakban tehát Petőfi személyétől elvonatkoztatva vizsgáljuk a mondat. A monda a következő elemekből szövődött:

1. A fővezér megparancsolja, hogy a nagy ember (Petőfi) sírját mélyre ássák, a sír felett a földet egyengessék el, hogy senki rá ne találjon.
2. Ennek a célnak szolgálatában a sír mezejét álló napon át tapodtatja lovakkal, hogy még jobban eltűnjék minden nyoma.
3. Végül pedig agyonlöveti azt, aki még tudja a sír helyét.

A vízbe-temetés újkori monda-elemeivel szemben, a sír elrejtésének, megtipratásának mondját eddig mindössze az említett két változatban ismerjük. Talán melléjük

¹³ Ipolyi Arnold *Magyar Mythologia*. III. kiadás, 1929. 280. sk.

¹⁴ Róheim Géza; A kazár nagyfejedelem és a turulmonda. *Etn.* 1917. 58—59., különösen a 73. sk.

¹⁵ Móra Ferenc *Leszámolás Attilával*. — *Utazás a földalatti Magyarországon*. Bp. 1935. 140—148.

¹⁶ Dienes, i. m. 265.

¹⁷ Dienes, i. m. 258—59.

sorolhatjuk még a következőket, amelyek mindenesetre arra mutatnak, hogy hasonló képzetek lappangtak népi hiedelemanyagunkban. Bajánházán (Szatmár megyében) mesélik, hogy Béla király a tatárok elől menekülteiben kincseit egy domb oldalába rejtette el, három hű embere segítségével s utána ez a három megölte magát, hogy a királyon kívül senki se tudhassa, hogy hol van a kincs¹⁸. Érdekes, hogy e távoli változat a tatárjárásra emlékezik. Ugyancsak ezt a kort idézi egy másik szatmármegyei kincs-monda is. Krassóban mesélik, hogy a falu lakói a tatárok elől elásták kincseiket s hogy eltűntessék az ásás minden nyomát, felszántják, bevetik az egész földet¹⁹. Ezekben a távoli párhuzamokon kívül a magyar mesevilág mítsem tud hasonló dolgokról²⁰ s történeti népmondáink közül is csak az idézetekben van némi rokonság Petőfi mondánkkal. Nincsen tudomásunk arról sem, hogy ezt a mondat Jókai²¹, vagy valamelyik sokat olvasott írónk feldolgozta volna, vagy pedig nyoma lenne népi ponyváinkban. Mindez valószínűvé teszi, hogy valóban közvetlen szájhagyományra bukkantunk mondánkban. Ezért az alábbiakban a monda egymást követő elemeinek sorrendjében emlékezetbe idézzük azokat a legfontosabb s a szakirodalomban nagyrészt ismert adatokat, amelyek elvezetnek minket a monda történeti magvához.

1. *A sír titokban tartása, a sír földjének elegyengetése.* Szemben azzal a temetési móddal, amely a multban is világszerte általános volt, s amely arra törekszik, hogy a sírt minél megbecsültebben, feltűnőbben jelölje, van egy másik szokás is, amely sokkal szűkebb területen található s lényege, hogy a sír helyét minél gondosabban titokban tartsa, nyomait eltüntesse, a halott halálát mintegy letagadja.

A királyok sírjának titkolásáról Egyiptomban, az antik világban²², valamint a mongoloknál, elég sokat hallunk. A királyok halálának jelzői is közismertek: az egyiptomiaknál „a sólyom az égbe repült”, a kazároknál „bement a paradicsomba”, a mongoloknál „az égbe szállott”. Ha figyelembe vesszük azt a lehetőséget, hogy az őskorban a sámán és a király egy személy volt, akkor a sámánok elrejtése talán némi magyarázattal szolgál a halál eltitkolására. Szatmár megyében még nem is régen úgy hitték, hogy Béla király nem halt meg, csak elrejtézt²³. Szendrey Zsigmond, történeti népmondáink kiváló gyűjtője több olyan mondat jegyzett fel, amelyben népünk hős királyairól és vezéreiről azt tartja, hogy nem haltak meg, csak elrejtettek, hogy végső veszély idején népünk segítségére siessenek (Kyffhäuser típus). Ismeretes, hogy László királyról, de több más harcos szentről (pl. Szt. Demeter) tartotta magát az a hit, hogy a veszélyben megjelennek s győzelemre viszik népüket.

Visszatérve a sír titokban tartásának kérdésére s elhagyva az erre vonatkozó keleti-keleti és klasszikus ókori példákat, emlékezzünk arra, hogy Jordánés (49. fejezet) azt írja Attila temetéséről, hogy „noctuae secreto cadaver est terra reconditum”. Még bővebb híradást kapunk a titokban való eltemetésről a XIII. századi mongolokról szóló híradásokban. Plano Carpini²⁴ szövege érdemes arra, hogy szószerint idézzük, annál is inkább, mert az avarok fülkesíros temetkezésekor is hivatkozni fogunk rá: „Alius etiam est modus sepeliendi quosdam maiores. Vaditus in campo occulte et ibi gramina remouent cum radicibus, et faciunt foveam magnam, et in latere illius fovea faciunt unam sub terra, et illum servum quem habet dilectum ponunt sub eo, qui iacet tamdiu sub eo donec incipit agonizare, deinde extrahunt eum ut valeat respirare, et sic faciunt ter. Et si evadet, postea est liber et facit quidquid ei placuerit, et est magnus in statione, ac inter parentes illius. Mortuum autem ponunt in foveam, quae est in latere facta cum his, quae superius dicta sunt. Deinde replent foveam quae est ante foveam suam, et desuper gramina ponunt ut fuerat prius, ad hoc, ne locus ulterius valeat inveniri”. Rubruquis²⁵ sokkal rövidebben ír a sírhely eltitkolásáról: „Iuxta sepulchrum defuncti semper reliquunt domum unam. Si est de nobilibus, hoc est de genere Chingis, qui fuit primus pater et dominus eorum, illius qui moritur ignoratur sepultura.”

Plano Carpini feljegyzése megvilágítja Petőfi mondánk első mozzanatát: „egyen-gessék el felette a földet, hogy nyoma se maradjon, hol fekszik”. Később ez a szokás a lamaizmus és mozlím terjeszkedésének következtében kihál a mongoloknál, sem Katanov²⁶, sem

¹⁸ Szendrey Zsigmond: Történeti népmondáink. *Ethn.* 1931. 50.

¹⁹ Szendrey, i. m. 50.

²⁰ Az általam átnézett népmese anyagban nem találtam hasonló történetet, a népmese anyag rendszerezésével foglalkozó L. Kovács Ágnes szíves volt közölni velem, hogy a magyar népmesékben ismeretlen a sír titrásának, titokban tartásának eleme.

²¹ Nagy Miklósnak a jeles Jókai-kutatónak közlése szerint Jókai nem dolgozta fel ezt a témát.

²² Frazer, *Adonis, Attila, Osiris*. 1907. vö. Röheim, *Ethn.* 1917. i. m. 73. sk.

²³ Diószegi, i. m. 297. és uo. az egész II. fejezet az elrejtéséről szól.

²⁴ *Libellus historicus Joannis de Plano Carpini, ut missus est legatus ad Tartaros anno Domini 1246 ab Innocente quarto Pontifice maximo.* Ed. Hakluyt, London, 1809. 28.

²⁵ *Itinerarium fratris Willemi de Rubruquis de ordine fratrum Minorum, Galli, Anno gratiae 1235 ad patres Orientales.* Ed. Hakluyt. 86.

²⁶ Katanov: *Über die Bestattungsgebräuche bei die Türkstämmen Central- und Ostasiens.* Keleti Szemle I. 1900.

Munkácsi²⁷ sem Harva²⁸ adatgyűjtésében nem találjuk nyomát, csupán Radloff említi²⁹ hogy az altajjak halottaikat hegyek eldugott helyein titkosan temetik el. — A sír mélyre ásásáról csak annyit jegyzünk meg, hogy az ásató régészek általános tapasztalata szerint a gazdagabb, tehát előkelőbb emberek sírjait mindig mélyebbre ásták a többenél. Mondánkban a mélyre ásás tehát a kiválóságot jelzi.

2. *A sírnak és környékének lovakkal való tipratása.* Az erre vonatkozó adatok közül a legfontosabb Tamás spalatói főesperes feljegyzése. Ő kétszer is járt IV. Béla királyunk udvarában s nagy történeti művében³⁰ részletesen ír a tatárjárásról, nagyrészt hazánkban szerzett értesülések alapján. Ezeket a részeket Szabó Károly 1861-ben magyarra lefordította³¹, lenne tehát lehetőség arra, hogy itt is irodalmi közvetítéssel számoljunk. Tamás főesperes szövegének minket érdeklő része így hangzik³²: „Ipsi Tartari non se libenter morti exponunt, sed si quem eorum in bello mori contigit, statim rapiunt, et efferunt s in occultissimo loco terrae infodiunt, complanantis tumulum, et locum equorum pedibus conculcantis, ne quod sepulturae appareat signum”. Hogy Tamás főesperes valóban meglevő temetési szokásról ír, arról meggyőznek bennünket a tatárjárás-kori belső-ázsiai források. Egyik kínai követ például, 1237-ben Dzsingisz kán sírját említvén így folytatja szövegét: „Die Mongolen liessen sonst die Pferde über ihre Gräber traben, um die Erde einzuebnen und jedes Spur zu tilgen”³³. Eszerint nem csupán a harcban elesetteket temetik így. Tamás főesperes hazánkban természetesen csak a harcosok temetéséről értesülhetett, hiszen a rövid hadjárat alatt aligha halt meg jelentős számú fiatal mongol természetes halállal. Egy másik ugyancsak nagyjából egykorú kínai forrás³⁴ még további hivatást is ad számunkra: „Bei Beerdigung der mongolischen Herrscher wendet man die äusserste Sorgfalt an, den Begräbnisplatz vor dem Volke geheimzuhalten. Um ihn unkenntlich zu machen, trieb man, nachdem das Grab geschlossen war eine Pferdeherde darüber, damit dadurch der Boden auf weite Entfernung hin zertreten und ganz eben und gleichgemacht werde.”

Nem egészen világos még, hogy a temetésekor tartott nagy lövésnyek és lovasjátékok mennyiben maradványai ennek a temetési szokásnak. A mongol és török népek hatáskörébe került kaukázusi népek temetési szokásairól R. Bleichsteiner gazdag gyűjteményt állított össze³⁵, de nem találkoztunk benne a sír megtipratásával, csak körüljárásával. Ilyenfajta lövésnyekre egyik legkorábbi adatunk Attila temetésének leírásában maradt ránk.

A tipratás tehát a titokban tartást szolgálja, de erre a szokásra sem találunk adatot a mongol idők utánról, nyilván ugyanabból az okból tűnt el ez a szokás is a temetési szertartásokból.

3. *A sír helyét ismerő emberek megölése.* A párhuzamok közül csak azokat használhatjuk fel, amelyekben a sír titokban tartása miatt történik az emberek megölése, nem tartoznak tehát ide a sírnál történő emberáldozatok, vagy az „előttem méz és szolgám leszel a másvilágon” jellegű áldozatok. Jordanes 49. fejezetében Attila temetéséről azt írja, hogy temetésekor megölik a szolgákat, hogy senki se tudhassa a sír helyét. A kazár kagánnak 20 sirt ásnak s ezek közül egybe temetik el, de hogy melyikbe, titok marad, mert mindazokat megölik, akik eltemették. Ibn Fadlān leírása szerint³⁶: „Nachdem er beerdiget ist werden diejenigen, die ihn begraben haben, enthauptet, damit niemand wisse wo, in welchem von diesen Häusern sich sein Grab befindet”. Ugyanezt írja Marco Polo a nagy kán temetéséről³⁷ „Midőn a nagy kán holttestét temetésre viszik . . . megölnék mindenkit, akivel az úton csak találkozhatnak, mondván: menj szolgáljad a mi fejedelmünket és urunkat a másik világban”. E leírásban tehát keveredik a sír titkolásának törekvése a másvilági szolgasereg növelésével. Úgy látszik az Aranyhorda birodalmában még egy ideig tartotta magát a sírnál való tömeges emberáldozat³⁸, de utána már nem hallunk hírt ilyen szokásról. Ismét csak a mongol időkkel zárul ez a temetési szertartás, akár csak az előbbieik. Megfigyelhettük párhuzamainknál is, hogy valamennyi a késői népvándorlás korának török és mongol népeinek körébe vezetett.

²⁷ Munkácsy Bernát: *A régi magyar lovastemetkezés keleti változatai.* *Eltin.* 1898. 297–323.

²⁸ Uno Harva *Die religiösen Vorstellungen der altaischen Völker.* FFC. No. 125. 1938. 279. sk.

²⁹ M. P. Yule *Aus Sibirien.* Leipzig, 1893. I. 321.

³⁰ J. G. Schwandtner *Scriptores Rerum Hungaricarum.* III. Bécs, 1748. cap. XXXVIII. *de natura tartarorum* (Thomae archidiaconi spaliatensis Historia salonitanorum pontificum atque Spalatensium). Tamás főesperes adatára Dienes István hívta fel a figyelmet.

³¹ Szabó Károly *A magyarság történetének forrásai.* 1861. I. köt. 2. füz. 74.

³² Schwandtner, I. m. 609.

³³ E. Haensch *Die Geheime Geschichte der Mongolen.* Leipzig, 1948. 166.

³⁴ M. P. Yule *The Book of Ser Marco Polo.* 3. ed. by Cordiner. London, 1903. I. 248.

³⁵ R. Bleichsteine *Rosswelthe und Pferderennen im Totenkult der Kaukasischen Völker.* Wiener Beitr. zur. Kulturgesch und Lingvistik. 1936. IV. 414–495.

³⁶ Togan, I. m. 109.

³⁷ Yule, I. m. 248.

³⁸ Hanno – Purgstali *Geschichte der Goldenen Horde.* 1840. 250.

Mindazok közül a feljegyzések közül, melyeket fentebb emlékeztetés céljából idéztünk, a mi Petőfi mondánk a legteljesebb, mert a többiben a három mozzanat közül vagy egyik, vagy másik hiányzik. E mozzanatok közül a sír helyét ismerők megölése szerepel a nálunk régebben, irodalmi indítékra elterjedt Attila mondában is³⁹, lehetséges lenne tehát, hogy onnan került volna a megtipratás mozzanatához. Azonban két adat vajmi kevés ahhoz, hogy ebben a kérdésben döntsünk. Meg kell jegyeznünk, hogy Petőfi mondánk kerek, összefüggő egész, s a történelemben igen járatos embernek kellett volna lennie annak, aki a sírtipratáshoz hozzákapcsolja a sírt ásóok megölésének mozzanatát. Ez a megfontolás valószínűvé teszi, hogy Petőfi mondánk nem későbbi összeszerkesztés eredménye, hanem valóban régi temetési szokásokra emlékezik, s így ahogyan van, igen régi idők hagyománya.

Ha most arra akarnánk feleletet adni, hogy melyik időből maradt ránk a később Petőfihez kapcsolódó mondánk, akkor — úgy véljük — a török hódítás korát kizárhatjuk. Egy Borsod megyei népmondánk tud ugyan arról, hogy a török sereg elé vermet ásattak, s a beleesett, megölt törökök felett a földet elegyengették⁴⁰. De ez aligha lehet alapja mondánk szervesen összefüggő eseménysorozatának. Számba jöhetne a hazai oszmán-törökség közvetítése is, bár amint láttuk, a mohamedán hit felvétele után — akárcsak a magyarságnál keresztény hitre térítése nyomán — temetési szokásaik megváltoztak. Szó lehetne esetleg arról is, hogy a szomszédos keleti területeken uralkodó Aranyhorda tatárjaitól került volna hozzánk ez a monda-anyag, ám ez esetben elsősorban Erdélyben kellene meglennie.

Irodalmi forrásaink s népi emlékeztünk mind a tatárjárás köré sűrűsödik. Láttuk, hogy Tamás főesperes valószínűleg hazánkban hallotta azt amit leírt, ez egyúttal azt is jelenti, hogy nálunk akkoriban szóbeszéd járta a tatárok temetési módjáról. Gondolhatnánk arra is, hogy a népi emlékezet talán azért őrizte meg szívósan ezt a temetési szokást, mert az elesettek sírját magyarokkal ásatták meg, akiket azután lenyilaztak. Erre vallhatna, hogy mondánkban a temetésre a parancsot az „ellenség fővezére” adja ki. Később megemlíjük eddigelé ismert egyetlen tatárjárás-kori sírunkat, ez magányos, titokban temetett sírnak látszik. A tatárjárás emlékeztével egyforma lehetőséget jelent a kunok betelepődése, régi temetési szokásaik mondávról válása. Talán nem véletlen, hogy mindkét sírtipratási mondánk egykori kun szállásterületről ismeretes. További lehetőség lenne, hogy mondánk honfoglaláskori örökség s végül számbajöhet még, hogy a honfoglalást megelőző népeknek, jelen az avaroknak emlékeztétét őrzi.

Ahhoz, hogy e tág lehetőségeket s a bizonytalanságot csökkentsük, szükségesnek látszik, hogy megnézzük a számbajöhető népek hazai temetkezési szokásait. A középkortól időrendben visszafelé haladva, nézzük először kunnak tartott sírjainkat. Ezeket Éri István vizsgálta meg s megállapításaiából az derül ki, hogy kun szállásterületen eddig négy, magányosan eltemetett, előkelő ember sírját találták meg⁴¹. Bár a megtalálás pontos körülményeit nem ismerjük, úgy látszik egyik sír sem volt halomsír, hanem külső jelzés nélkül, véletlenül bukkantak rájuk. A magányos, feltehetőleg titokban történt temetés megvolt tehát a hazai kunoknál. Egyetlen tatárjárás kori sírunk, amelyben belső-ázsiai bronztükröt találtak, ugyancsak magányos, tehát feltehetőleg titokban megásott sír volt⁴². A honfoglalás korából ismert egyetlen fejedelmi sírunknak sem jelezte semmi sem a helyét⁴³, bár ez, a szabolcsi homokban könnyen eltűnhetett. De ismerünk még egy sor magányos honfoglaláskori temetkezést, kivétel nélkül mind gazdag sírt, köztük sok a női sír⁴⁴, s ez kétségtelenné teszi, hogy a honfoglaló magyarság, vagy annak vezető rétege, esetleg csak egyik, másik törökös törzse ugyancsak titokban temette el előkelőit. Itt emlékeztetnünk kell arra, hogy Kürt nevű törzünk rokonsága a minuszinszki medencéig követhető⁴⁵ és hogy ezzel párhuzamosan Fetcich Nándor⁴⁶ friss minuszinszki-vidéki beütést figyelt meg a honfoglaláskori, régészeti anyagban.

³⁹ A néphagyományba nyilván irodalmi közvetítéssel jutott el Attila temetésének története (vö. Ipolyi *Magyar Myth.* I. m. II. 315–21.), tud erről a vend hagyomány is: Attilát ezüst koporsóba temetik s a temetést végző négy szolgát megölik, hogy sírja helyét titokban tartsák. (W. v. Schüdenberg *Wendische Volksagen.* 1880. 7. vö. Röheim, i. m. 76.)

⁴⁰ *Ethn.* 31., 50. — dr. K. Kovács László szíveségéből közölhetem a következő adatot 1927-ben hallotta Korögyöpusztán, hogy a tatárok elleni harcban elesett Vitéz Boros Kádár Istvánt egy hársfától hét ölnyire temették el katonái s hogy az ellenség meg ne találja sírját simára egyengették. Az arra legelésző lovak közül egy mindig lefeküdt erre a helyre s lábával kapálta a földet. Így találták meg később a sírt s benne a csontvázat koponyájába fűrödött nyílal. Ez az adat is arra mutat, hogy változottabb formában ugyan, de számíthatunk Petőfi mondánk további változataira. Az a mesei elem, hogy a sír fölött a ló kapálja a földet, nyilván a sírtipratás emléke.

⁴¹ Éri István: *Adatok a Kigyópusztai csatt értékeléséhez.* — Zur Frage der Schnalle von Kigyópuszta. *Folia Archaeologica.* VIII. 1956. 137–152.

⁴² Ranner János: *A Bánkúti lovas sír.* — Das Reitergrab von Bánkút. *Dolg.* 1931. 187–226.

⁴³ Vö. Kiss Lajos: *A geszteréi honfoglaláskori sírlelet.* — Der altungarische Fund von Geszteréd. *AHung.* XXIV. Bp. 1938.

⁴⁴ László Gyula: *A koronóczi lelet és a honfoglaló magyarok nyerge.* — Der Grabfund von Koronóc und der altungarische Sattel. *AHung.* XXVII. Bp. 1943.

⁴⁵ Németh Gyula: *A honfoglaló magyarság kialakulása.* Bp. 1930. 249. sk.

⁴⁶ Fetcich Nándor: *A honfoglaló magyarság fémmivessége.* — Die Metallkunst der Landnehmenden Ungarn. *AHung.* XXI. Bp. 1937. 58., 202.

A közvetlen belső-ázsiai kapcsolatok még bizonyosabbak az avar korban. Csallány Dezső a Maros-Aranka közének avar sírjaiban, majdnem pontosan olyan temetkezési szokást talált, amilyent fentebb Plano Carpini leírásából idéztünk⁴⁷. De más megfigyelések is arra mutatnak, hogy az avar-korban a kagánokat, fejedelmeket és vezéreket, valamint a társadalomban kiemelkedő szerepet játszó asszonyokat magánosan, titokban temették el. Nemrégén néhány igen gazdag ilyenfajta sírt ismertettünk meg⁴⁸. Ezek közül egynek — a bócsainak — családi temetőjét is megtaláltuk Kiskörös-Vágóhídon. Míg azonban a temetőt szinte tökéletesen kifosztották, a fejedelem sírját nem találták meg s nem bukkantak rá az ugyancsak közelben levő keceli vezérsírra sem. Ez közvetett bizonyítéka a titokban való eltemetésnek. Még döntőbb talán, a kései avar kagánok titokban való eltemetésének bizonyosságául az a tény, hogy köznépeknek, a griffes-indás nemzetségekből származó avaroknak sírjait szinte tízezerszámra ismerjük, de még egyetlen fejedelmi sír sem került elő. Egy arany kishelye éppen úgy a Tiszántúl északibb részén volt, mint a korábbiaké. Innen került elő a geszterédi magyar fejedelmi sír is, úgy látszik tehát, hogy a honfoglalás első szakaszában a fejedelmi törzs átmenetileg az avar örökséget vette át. Ez most minket csak annak a megállapításnak erejéig érdekel, hogy a hun vagy szarmata örökséget őrizze Petőfi mondánk. A régészeti leletek természetesen nem adnak s nem is adhatnak felvilágosítást a temetési szertartásról, arról, hogy megtipratták-e a sírt, vagy megölték-e azokat, akik a helyet tudták. Mindenesetre az a tény, hogy napjainkig sértetlenül megmaradtak, valószínűvé teszi, hogy titokban tartásukról ugyanolyan kegyetlenséggel és ötletességgel gondoskodtak, amint arról forrásaink a tatárok esetében szólnak.

A sírok tanúsága, ahelyett, hogy szűkítette, elhatárolta volna a monda keletkezésének idejét, még bővítette, ám csupa olyan nép felé, amelynek belső-ázsiai kapcsolata nyilvánvaló. A történeti-néprajzi adatok és a régészeti megfigyelések felsorakoztatásával annyit mégis sikerült elérnünk, hogy a vizsgált Petőfi mondáról kiderült, hogy történeti forrásértékű emlékezést őriz. A benne fennmaradt temetkezési szokás a Belső-Ázsiából kiáramló mongol-török népek szertartásait őrizte meg számunkra. Ez a szertartás az avaroktól kezdve — sőt még őket is megelőzve — megvolt hazánk területén a honfoglalás koráig. Ekkor megszakad a folyamatossága — a keresztény módra való temetéssel — majd a tatárok s kunok ismét meghonosítják nálunk. Ha a kunokkal került volna ismét a magyar néphez, nem kétséges, hogy a népi emlékezetben még élő pogánykori szokásainkra ismertünk benne. Régészetiileg a kort tehát nem tudjuk meghatározni s így nem marad más hátra, minthogy hitelt adjunk népmondáinknak, amelyek a forrásokból egybehangzóan a tatárjárás idejéből emlékeznek Petőfi mondánkra némileg hasonló történetekre.

Vizsgálataink során elszakadtunk Petőfi személyétől, mert eleve látszott, hogy sokkal régebbi emlék éledt fel mondánkban. Most végül vissza kell térnünk a költőhöz, mert nem véletlen, hogy e sokáig lappangó emlékezés éppen az ő rejtélyes halálához tapadt. Népünk szívébe zárta őt s emléke körül ősi mondák kapnak új erőre, hamvadó népköltésünk fellobban körülötte. Ez jelzi, mindennél jobban, kivételes költői és emberi nagyságát.

HOLLÓS RÓBERT:

A MÓRA-KIADÁSOK EGY VISSZATÉRŐ SZÖVEGHIBÁJA

Nagy öröme szolgál minden, az irodalmat kedvelő embernek, hogy az író halála után negyedszázaddal végre megjelennek Móra Ferenc összegyűjtött művei, a Magvető Könyvkiadónál. A szerkesztés gondját Vajda László vállalta, s az ő nagy szeretete Móra iránt biztosíték arra, hogy a sorozatból az eddigieknél igazabb Móra-portré tárul az olvasó elé.

⁴⁷ Csallány Dezső: *Kora avarokori sírleletek*. — Grabfunde der Frühawarenzeit. *Folia Archaeologica* 1—II. Bp. 1939 132., 161.

⁴⁸ Az alábbiakra nézve vö. László Gyula: *Études archéologiques sur l'histoire de la société des avars*. *AHung.* XXXIV Bp. 1955. 219—285.

⁴⁹ Fényképe: *AHung.* XLX. 33. kép, Horváth Tibor a nagyszentmiklósi kincsel való rokonságát emeli ki (uo. 113.)

Nov 2000

Page 20

George and Volby: Drunk for Mary & C. P. R.
Dime Spinning: by Mrs. A. C. C. P. R.

honored

A sorozat első kötetéhez fűzött tájékoztatójában ezt írja Vajda: „Móra Ferenc összegyűjtött műveit kapja e sorozatban az olvasó. . . Arra még nem érett meg az idő, hogy összes műveinek kritikai kiadásával lépjünk a nyilvánosság elé, de azt már parancsolóan követeli, hogy legalábbis előkészítsük ezt a munkát.”

Ezt elősegítő számolok be egy romlott szövegrész helyreállítására végzett munkám eredményéről.

A sorozat első kötetében olvasható *A Sándor körül* című, — sajnos — félbemaradt t árcasorozat. Ennek második fejezetében arról ír Móra, hogy a Szeged-környéki betyárvilág felszámolásánál „Rádayra szükség volt, neve miatt is, szeplőtlen karaktere miatt is; a kormány tudta róla, hogy őt se fenyegetődés, se szép szó, se asszonycsók, se annál is kísértőbb asszonysírás le nem veszi a lábáról. Erre mind fel kellett készülni, mert sok szóbeszéd volt arról, hogy nagyon tekintélyes alföldi birtokosok, kastélyos urak kezére járnak Sándornak, mégpedig egészen önzetlen rajongásból.”

A mű egész szelleme, Mórának A „*Sándor*” emléke körül című, a *Világ*-ban korábban megjelent írása, általában Móra stílusa, valamint az, amit a Rózsa Sándor-ügyről kortársi feljegyzésekből tudni lehet, arra a következtetésre juttatott, hogy az idézett rész utolsó mondatából egy *nem* szócska valahogy kimaradt, s a mondatnak így kellene hangoznia: mégpedig nem egészen önzetlen rajongásból.

A *Sándor körül* első alkalommal a *Magyar Hírlap* hasábjain jelent meg. A lap 1933 június 25-i száma közölte a második fejezetet, s itt — mint meggyőződtem róla — a kérdéses szövegrészben csakugyan szerepel a *nem* szócska.

Mivel egyrészt az értelem is követeli ezt a szócskát, hisz a mondat anélkül fonákja önmagának, másrészt ez a közlés még a szerző életében történt, elfogadhatjuk, hogy a helyes szöveg ez.

A mű következő kiadása is így jelent meg (*Nyíl regényűjság*, 1934 május 31.), nyilván a *Magyar Hírlap*ban megjelent szöveget vették át, de már az ezt követő — az ismert sötét-kék Móra-sorozat *Parasztjaim* című kötete — hibásan.

Rónai Máriának a *Literatura* 1934 február 15-i számában megjelent, *Utolsó interjú Móra Ferencsel* című írásából tudjuk, hogy a kötet anyagát még a szerző állította össze, nyilván újságkivágások alapján. A megjelenésre azonban csak 1935-ben került sor, s közben valahogy becsúszott a hiba, valószínűleg a nyomdában. Tekintve azonban az interjúban foglaltakat, eddig a *Parasztjaim*ban megjelent szöveget vették hitelesnek, s a további kiadások szövege is ezt követte.

A *Sándor körül* ezután — tudtommal — még ötször jelent meg, kétszer a kék sorozat *Parasztjaim* kötete újabb kiadásában — ezek feltehetőleg az első szedéséről nyomódtak, a hiba legalábbis ezekben is megvan — azután a Dr. Áchim András Könyvkiadó kiadásában, Budapesten, 1942-ben (Százszekrek könyve sorozat), majd a Révai regénykönyvtár IX.-ik köteteként, 1943-ban, és most a Magvető sorozatában, mindháromszor a *Parasztjaim*ban megjelent szöveg szerint.

A mű kézírata a család feltevése szerint vagy már a szerkesztőségben, vagy később elkallódott, de azt hiszem a bizonyítás anélkül is helyt álló.

Remélhetőleg megérik az idő Móra Ferenc munkásságának kritikai kiadására is, és annak hitelességét a fenti adattal is sikerül elősegíteni.

KOLTA FERENC

ISTVÁNFFY MIKLÓS ISMERETLEN LEVELE

A szigetvári Zrínyi Miklós Múzeum rendezetlen anyagában rábukkantam Istvánffy Miklósnak, a XVI. század jeles történétírójának és költőjének eddig ismeretlen levelére. Istvánffy Miklós édesapja, Istvánffy Pál, a *Volter és Grizeldis* című széphistória szerzője, Baranya megyei nemes volt, s Ferdinánd király bizalmas embereként néhány évet Szigetváron töltött. Miklós is ott élte gyermekéveit, s külföldi tanulmányainak befejezte után Szigetváron járta a vitézi iskolát is, Zrínyi Miklós mellett. Érthető, hogy élete végéig sok szál fűzte Szigethez. A most talált levél is igazolja ezt.

A levél 1598. augusztus 10-én kelt Erdélyben, Gyulafehérvárott. Istvánffy Miklós 1598 tavaszán Rudolf király egyik biztosaként érkezett Erdélybe. Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem ugyanis egyezséget kötött Rudolfal, amelynek értelmében elismerte a magyar

király felsőbbségét, továbbá a Habsburgok örökösödési jogát Erdélyre is arra az esetre, ha az erdélyi fejedelem családja kihal, a király viszont elismerte Báthory örökösödési jogait Erdélyre, s megígérte, hogy egyik unokahúgát hozzá adja feleségül.

A megállapodás értelmében a házasság létre is jött Báthory Zsigmond és Mária Krisztina főhercegnő között, de igen szerencsétlennek bizonyult. Az amúgy is szeszélyes fejedelem valósággal lelki beteggé vált. Végül is elhatározta, hogy felbontja a házasságot, s ennek következményeként, a megállapodáshoz híven, átadja országát Rudolfnak. 1598 áprilisában tehát elhagyta Erdélyt, a király pedig három biztost küldött, hogy az országot Miksa főherceg számára átvegyék. A három királyi biztos egyike volt Istvánffy Miklós.¹

Ezekkel az eseményekkel függ össze a Gyulafehérváron írt levél. Számunkra elsősorban azért jelentős, mert fényt vet ennek a nagyon komolyhangú írónak derűs, kedves emberi arcára, kedélyes egyéniségére és emberiségére: előkelő helyzete, jelentős királyi megbízatása ellenére is meleg barátságban marad „Mihály úr”-ral, a szakáccsal, tréfásan üzeni neki, hogy fiatal feleséget visz a számára, csak pusztítsa el az öregecskét; viszont komoly szemrehányásokat tesz komájának, akinek a levelet írta, mert megbotoztatta és bilincsekbe verette Istvánffy egyik jobbágját. Figyelemre méltó az a tisztelteljes hang, amellyel Zrínyi grófról ír, arról, hogy nem szűnik meg „dicséretét zengeni” Erdélyben sem, valamint az a megjegyzése is, hogy a grófnak Erdélyben sok barátja és jóakarója van.

A levél címzése:

Egregio domino Volfgango Druskocy, illustrissimi domini comitis de Zrinio familiari, etc., domino et compatri honorando.

Betű szerinti szövege a következő:

Egregie domine et amice ac compater observande. Salutem et servicii mei commendationem. Ea, quae Dominatio Vestra Egregia mihi ex Ozal scripsit, accipi et intellex simul cum literis domini Michaelis magistri coquorum olim domini comitis de Mansfeld, nunc vero domini comitis de Zrinio, quas satis risimus, et videbar esse vobiscum in Chaktornia. Scripsi domino comiti etiam modo de rebus, quae sunt hic, sed, quia raro scribit, nescio, an meas accipit. Quod mei memores estis, gratum mihi est, neque ego desino, quando est occasio, sermonem de laudibus domini comitis facere in hac provincia, in qua etiam multos habet amicos et benevolos. Ego vix expecto, ut vos videam. Fortassis dabitur in finem Septembris. Nescio, quid vos ibi facitis. Nos hic habemus dominos Tartaros et alios barbaros, cum quibus bona tractamus si fieri potest². Domino Malekocy commendat servicia³, domino quoque Gerecy et Gregorio Laczkovich. Alia (sic!) Farkas iam est in castris, iam melius concordat nobiscum. Dominus Tahy heri visus est mihi in castris, sed iterum vexatur colica. Domino Andreae Miley servicia mea commendat, rogo. Libera nos domine a cataphractis Calinociensibus et aliis. Nunc scripsi literas ad generalem Sclavoniae vendendo ei caudas vulpinas, ut mihi ibi, si fieri potest, parcat; quod certe esset dignum, quandoquidem ego nunc pro vobis omnibus laboro. Az kis úrnak kegyelmed nagy szolgálatomat mondja és asszonyomnak ő nagyságának azokképpen. Hoffkircher, az ki exul ex Austria, itt vagyon és egészségibe vagyon.⁴ Vellem scire, an aliquid tentabunt Stiriacii contra Turcas. Questo scribat Dominatio Vestra Egregia. Domino Petro Drascovich mea servicia commendat.⁵ Habebamus his magnos calores, sed iam pluerre incepit, et est aura frigidior. Servitores, qui cum Tahy huc venerant, satis male sunt. Petro Soti deddimus ad 4 equos Lippae stipendium et auxilium de tritico et officiolatum villae, quod feci pro domino Malekocy. Domino quoque Praschioczy me Dominatio Vestra Egregia commendabit. Coco Michaeli dicat, quod adducam illi iuvenem uxorem ex Transsilvania, interea occidat illam vetulam. De domino Bathiany scribat Dominatio Vestra Egregia, vellem illi omnem felicitatem. Felicissime valeat. Albae, 10. Augusti 1598.

N. Istvánffy vester frater.

¹ Istvánffy Miklós erdélyi tevékenységéről l. bővebben Holub József: *Istvánffy Miklós históriája hadtörténelmi szempontból* című műve 29. lapjától. (Szekszárd, 1909. Művelődéstörténeti értekezések, 35. sz.)

² Vö.: Holub l. m. 31. l.

³ A levélben említett személyek Istvánffy dunántúli ismerősei, barátai. A Malekóczy családdal pl. később rokonságba is került: Erzsébet nevű unokáját Malekóczy Miklós vette el feleségül. (L. Holub: *A Kísasszonyfalvi Istvánffy család*. Különnyomat a *Turul* 1909. évfolyama 3. füzetéből, 120. l.)

⁴ A latin szövegbe beleszólt két magyar mondat.

⁵ Istvánffy Miklósnak közeli kapcsolatai voltak a Draskovich családdal. Draskovich Györggyel már Padovában barátságot kötött, amikor ott együtt tanultak (Holub: *Istvánffy Miklós históriája hadtörténelmi szempontból*, 16. l.), Éva nevű leányát pedig Draskovich János vette feleségül. (Holub: *A Kísasszonyfalvi Istvánffy-család*, 122. l.)

A levélhez utóiratot is írt:

Dicunt, quod Dominatio Vestra Egregia fecit unum meum colonum tribus baculis expicere et compendibus.⁶ Ista ne est compaternitas et fraternitas!⁷

A levéllel kapcsolatban még csak annyit, hogy néhány napra a megírása után, augusztus 14-én Báthory Zsigmond megmondolta a dolgot, váratlanul visszatért erdélyi trónjára, a királyi biztosokat elfogatta és fogvatartotta mindaddig, amíg kincses szekereit s embereit a Habsburgoktól vissza nem kapta. Istvánffy szeptember 23-án indulhatott útnak hazafelé. Bár megbízatása így kellemetlenül és sikertelenül végződött, megérkezése után mégis nagy jutalmat kapott: főajtóállómesterré lett (ianitorium regalium magister), s feladata búzgó végzéséért a király teljesítette régi óhaját: beleegyezett leányai fiúsításába, sőt megadta birtokaira a szabad rendelkezési jogot is.⁸

FENYŐ ISTVÁN

KIHAGYOTT RÉSZLETEK KISFALUDY SÁNDOR NAPLÓJÁBÓL

Kisfaludy Sándor 1796. március 6-án indult el többedmagával Milánó felé, ahová a császári parancs büntetésből helyezte. Útján az első naptól kezdve naplót vezetett, majd ezt a megérkezése után is folytatta, sőt francia fogságának számára emlékezetes időszakát is megörökítette. Ez a napló — melynek adatai megvilágítják a *Himfy szerelmei* genezisét — sokáig kéziratban lappangott; csak 1883-ban adta ki Kisfaludy Á. Béla. (*Kisfaludy Társaság Évtapjai*, Új folyam, 18. köt. 1883. 166—278. l.) A mű kiadója teológiai tanár volt a budapesti egyetemen, s mivel Kisfaludy naplójában bőven fordulnak elő egyházellenes megjegyzések és erotikus részletek, nem átalott aa szöveget megcsonkítva, e részek elhagyásával adni ki, sőt a legélesebb kitételeket a kéziratban fekete tintával felismerhetetlenné tenni. Angyal Dávid nyolckötetes szövegkritikai kiadása a *Naplót* később nem a kézirat, hanem az első szövegpublikáció alapján közölte. (K. S.: — *Minden Munkái* Bp. 1892—93. VII. k. 213—374. l.) Így Kisfaludy Sándor *Napló és irantzia fogságom* c. munkájának szövegközléseiből mindmáig hiányoznak az említett egyházellenes részletek. Az egyik kiadatlan szövegrész — az augusztus 10-i, amely a szerelemről, mint költői témáról szól — a *Kesergő szerelem* kelet-

⁶ Istvánffy humanizmusára jellemző, hogy jobbágynak megbotoztatása mennyire foglalkoztatta még Erdélyben is. A *Történelmi Tár* 1893. évfolyamában Szerémi közzétett néhány Istvánffy-levelet *A Draskovichok trakostyáni levéltárából* címmel. A levelek közül az egyiket Istvánffy leányának, Évának írta, ugyancsak Gyulafehérvárott, július 16-án, tehát egy hónappal a most közölt levél előtt, mégpedig magyar nyelven. Ebben is említi az esetet: „Musconi Farkasra panaszkodnak, hogy egy jobbágyomat vasba verette és megpalcáztatta, kit az jó komámtnul nem vártam volna.” (I. m. 358. l.) Szerémi egyébként helytelenül olvasta a nevet Musconi-nak; a most talált levélen pontosan olvasható a név: Druskoczy. Istvánffy különben Druskoczy Farkast históriájában is emlegeti, mégpedig mint „adolescens clarus”-t, Sziszek 1593. évi 3. ostromával kapcsolatban. (L. 1662-i kiadás XXVII, p. 603.)

⁷ A levél teljes magyar fordítása:

Nemzetes Druskoczy Farkas úrnak, Zrínyi gróf úr familiárisának (főemberszolgájának) stb., komámuramnak. Nemzetes uram és barátom és tisztelt komám! Fogadja üdvözetemet és szolgálatom ajánlását. Amiket Nemzetes Uraságod nekem Ozalyból írt, megkaptam és megértettem Mihály úrnak, régen Mansfeld gróf úr, most pedig Zrínyi gróf úr szakácmesterének levelével együtt, melyeken eleget neveltünk, és nekem úgy tűnt, hogy Kegyelmetekkel együtt vagyok Csáktornyán. Az imént írtam a gróf úrnak is az itteni dolgokról, de mivel ritkán ír, nem tudom, levelemet megkapja-e. Kedves dolog számomra, hogy emlékeztek rám, és, amikor alkalom kínálkozik, nem is szűnök meg a gróf úr dicséretét zengeniben ebben a provinciában, amelyben ugyancsak sok barátja és jóakarója van. Alig várom, hogy Kegyelmeteket lássam. Talán szeptember végén lehetőség nyílik rá. Nem tudom, mit csinál Kegyelmed ott. Nálunk itt tatár és más barbár urak vannak, akikkel igyekszünk jó eredménnyel tárgyalni, ha lehet. Malekoczy uramnak ajánlja szolgálataimat, Gereczy és Laczkovich Gergely uraiméknak ugyancsak. Egyébként Farkas már a táborban van, már jobban egyetért velünk. Tahy uramat tegnap a táborban láttam, de ismét kólika gyötéri. Kérem, ajánlja szolgálataimat Miley András uramnak. Szabadíts meg bennünket Uram, a calinociai vasasoktól és másoktól. Most írtam levelet Szlavonia generalisának a róka farkak eladása ügyében, hogy ott, ha lehetséges, legyen kiméletes irányomban; ez igazán illő lenne, hiszen én most mindnyájatokért fáradozom. „Az kis úrnak Kegyelmed nagy szolgálatomat mondja és asszonyomnak önagyságának azonképpen. Hoffkircher, az ki exul ex Austria, itt vagyok és egészsíge vagyok.” Szeretném tudni, vajon megkísérledenek-e valakit a stíriaiak a törökök ellen. Kérem, írjon Nemzetes Uraságod. Draskovich Péter uramnak ajánlja szolgálataimat. Itt nagy melegek voltak, de már elkezdett esni, és a levegő is hűvösebb. A servitorok (katonák), akik Tahival jöttek, eléggé rosszul vannak. Sőt Péternek négy lóra zsoldot adtunk, továbbá gabonasegélyt és a falu tisztartóságát; ezt Malekoczy úr kedvéért tettem. Prashoczy uramnak is ajánljon engem Nemzetes Uraságod. Mihály szakácsnak mondja meg, hogy viszek neki Erdélyből fiatal feleséget, közben pusztítsa el azt a vén banyát. Bathiány úrról is írjon Nemzetes Uraságod, sok szerencsét kívánok neki. Éljen boldogan! Gyulafehérvárott, 1598. augusztus 10.

Atyafia N. Isthuanffy.

Azt mondják, Nemzetes Uraságod egyik jobbágyomra három botot vertett és bilincsbe verette. Vajon panaszhoz és atyafiához illő eljárás-e ez!

⁸ L. Holub: *Istvánffy Miklós históriája hadtörténelmi szempontból*, 33. l.

kezéstörténetéhez szolgáltat adalékokat : ebben a bibliát is segítségül hívja a szerelmi líra; saját szerelmi ihlete jogosultságának igazolására a hazai nemesi költészet megcsontosodott normáival szemben. (Draguignanban írja : éppen akkor, amikor hozzákezd nagy művéhez.)

A továbbiakban e részleteket a kézirat alapján, az előfordulási hely pontos megjelölésével közreadjuk, jelezve azt, hogy a most közölt részlet az első szövegközlés, ill. a szövegkritikai kiadás hányadik oldalán található. (A *Napló és jrantzia jogságom* kézírata jelenleg az Országos Széchényi Könyvtárban van, kéziratári jelzete : 625. Oct. Hung.) Az egyes szövegrészek előtt álló számok a kézirat lapszámára, az utána zárójelben következő számok pedig az említett kiadások lapszámára utalnak ; a szögletes zárójel pedig azt jelzi, hogy ott kezdődik az eddig kiadatlan szövegrész.

14. lap :

Die 18. Marz.

„Nyomorúlt mezzőváros — szomorú hely. — [A Fogadóban lévén szállítva emberismeretemet ma az által terjesztettem, hogy a házbeli Kellnernéval, a ki egy tenyeres, talpas, meljes, faras eres Leány, kettős beszélgetésbe ereszkedvén, gondolkozása módját kipuhatólám ; mert tudni méltó dolog az, hogy itt a Kellner szolgálatokat mind Leányok viszik véghez, a kik által a véres Legényvendégek gyakran kísértésbe hozatnak az ételhordásnál — ágyvetésnél.]” (KTÉ 1883. 182. 1. — MM. VII. 228. 1.)

21. lap :

Friesach, 13dik szállás.

„A vajnak bőségéről nem kételkedik az, a ki a derék steuer teheneket látja . . . [Stiriának köznépe igen bigott, de bezzeg a falusi Plébánosok, a mennyire nállok megfordúltomban tapasztalám, és a Parasztoktól magoktól is hallám, nagy Világiai. Egyenként valamennyire rá illik a név (*itt durva törlés következik, jekete tintával F. 1.*). A ki Stiriában különös aszszonyi szépséget akar látni, azt meg fogja találni a Pap Szakátsnéjában, valamint a legjobb ételt italt az ő asztalán. — A mi pedig nékem tetszik az, hogy ezek nem olly képmutatók, mint a mi Papjaink ; nem titkollyák el — nem fedezik el az ártatlan báránynak bőrével (*itt ismét másjél sor jekete tintával olvashatatlaná téve. F. 1.*)” (KTÉ 1883. 186. 1. — MM. VII. 234. 1.)

29. lap :

Lienz, 22dik szállás.

„Karinthia, és Tirol között a Salzburgi Érsekségnek farkán kell keresztül menni ; [s nem kevésbé boszszonkodtam, amidőn egy vonását tapasztalám a Papi rend közönséges Characterének, mellynek első eredetől fogva az Önn-haszon keresés, és tsalárdság vala fő Maximája. Tsak vedd fel : Minden itten keresztül menőnek egy-egy marháért 12 krajtzárt kell fizetni, vámat ; s minden házasodó Legénynek 200 forintot azért, hogy a Természet ösztönét követi ? — Tsak az hibázik még, hogy a hasnak kiürítésére is adót vessenek ; annak pedig, a ki fizetni nem akar, ganéjja Confiscáltassék, és a jövedelmek közé számláltassék. Elég okosak valának az átkozottak, uralkodásokat elejétől fogva a félelmen építeni, hogy székek-ről le ne taszittassanak.] —” (KTÉ 1883. 191. 1. — MM. VII. 242. 1.)

36. lap :

Kollmann, 28dik szállás.

„. . . De a mi mindenek felett nevezetes, az egy Apátza Klastrom, melly egy iszonyu, szirtos, a város felibe dőledő, vad hegynek a tetején, egy sziklaparton úgy van épülve, hogy az a levegőben láttatik lebegni. [Jó gondolat vala azon időben ezt a Klastromot oda építeni ; a Papok és Apátzak ott bátorságosan kényjekre áldozhattak Priapusnak, a nélkül, hogy az alvilág valamit tapasztaljon.]” (KTÉ. 1883. 195. 1. — MM. VII. 249. 1.)

38. lap :

Welsch Michel, 31-dik szállás.

„Nagy gyönyörűségemet, és hasznomat lelem az olasz nyelvben, mellynek megtanulására Viganóné szerelme hírt egy időben ; s mindég megújúl bennem ezen ritka Asszornynak emlékezete. — [Te vagy áldott az Asszornok között ! Maria Medina.]” (KTÉ 1883. 197. 1. — MM. VII. 251. 1.)

39—40. lap :

Trient 32dik szállás.

„Itt egy mester penzel által le vagyon festve a már ülő és az emberi nemnek idvességét dolgozó Concilium, és pénzért meg mutattatik, és meg is magyaráztatik a sekrestyés által az idegennek. [Láttam — nemcsak láttam, hanem hallottam is magamban ezen Szent Ördögöknek beszédjeket]. . .” (KTÉ 1883. 198. l. — MM. VII. 252. l.)

51. lap :

Mantua, 3-dik szállás.

„. . . azután ismét haza és a férjfiu némellykor haza megy: néha pedig (ha az Asz) szony a lelkektől fél) nálla is marad [egész éjjel, és vele együtt egy paplan alá rejti magát. — s ez a választott férjfiú az ugy nevezett Cavalliere Servente . . .” (KTÉ 1883. 206. l. — MM. VII. 265. l.)

60. lap :

Cremona, máj. 4.

„. . . a jó Muzsika gyönyörűen érezteté vélem, hogy a Muzsikának, operáknak [és buja éneklőnéknek] hazájában vagyok. — (KTÉ 1883. 213. l. — MM. VII. 276. l.)

III. rész. 7. lap :

Voghera, jul. 8dikán

„. . . A mi pedig leg-inkább boszont az, hogy hol egyik, hol a másik Barát jön hozzám puffadt hassal, és a Piemonti veres bortól égő pofákkal] condoleálni. . .” (KTÉ 1883. 231. l. — MM. VII. 306. l.)

III. rész 35—36. lap :

Aug. 10dikén

„. . . Azok tehát, a kik a Szerelemnek természetes kifejezését úgy tekintik, mint valamely botránkozató, fertőztető dolgot olvassák el Ezekielnek [tizenhatodik és huszon harmadik tziikkelyét, és ott meg fogják találni, hogy maga az Isten (a kinek nevével a buja írásokat kárhoztatják) Jeruzsálemet egy fiatal, szegény, rongyos, motskos és undorító Leányhoz hasonlítja: „Én meg szántalak, azt mondja az Isten, és úgy hagytalak nőni mint a mezzőnek a fűvét. *Et ubera tua intumuerunt, et pilus tuus germinavit, et eras nuda, et transivi per te, et vidi te, et ecce tempus amantium et extendi amictum, meum super te, et facta es mihi, et te lavavi aqua, et vestivi te discoloribus et ornavi te ornamentis, et dedi armilas, et torquem.*. . . *Sed habens fiduciam in pulchritudine tua — fornicata es cum omni transeunte-es fecisti tibi simulacra masculina, et fornicata es cum eis-et fecisti tibi lupanar, et fornicata es cum vicinis magnarum carnum-et dona donabat eis ut intrarent ad te undique ad fornicandum.*. . . A huszon harmadik cikkely még erősebb. Ezek a két testvér Leányok Oolla és Oliba, a kik a legnagyobb gyalázatoknak valának által engedve. „Oolla dühösen szerette a fiatal vitézeket, : és a fiatal tisztviselőket. „Oliba insaniavit amore super Concubitum eorum, qui hebert membra asinorum sient fluxus equorum fluxus eorum.” In illo tempore, [a mint látod], nem valának az emberek [az Isten maga sem] olly szőr-szál hasogatók, hogy azt bátran fel ne fedezték volna, a mit mi eltakarunk, hogy azt meg ne nevezték volna, a mit mi ki nem merünk mondani, hogy a tsunya dolgokat tsunya szavakkal ne fejezték volna ki.” (KTÉ 1883. 252. l. — MM. VII.

337. l.)

III. rész. 48. lap :

Szept. 4dikén

„Soha, soha se felejttem el ezt a szeretett Aszszonyt, a kinek karjai között a [legbujább de] leggyönyörűbb szerelemnek ölében egy ideig boldognak vélém magamat.” — (KTÉ 1883. 262. l. — MM. VII. 350. l.)

E szövegrészletekkel a „Napló és frantzia fogságom” szövege immár teljes.

KARIKÁS FRIGYES: A HARMINCKILENCES DANDÁR.

(Magyar Helikon, 1959.)

A Magyar Tanácsköztársaság 40. évfordulója alkalmából vállalkozott a Magyar Helikon Karikás Frigyes néhány novellájának kiadására, s a szokástól eltérően mindjárt az elején állapítsuk meg, hogy e vállalkozás nemcsak azért dicséretes, mert a válogatás a legméltóbb az alkalomhoz, hanem azért is, mert a kiadvány is méltó a válogatáshoz. A gyomai volt Kner-nyomda munkája ezúttal is túltett a mesterségbeli kötelezettségen és a művészet szívetderítő fokára jutott. Kádár György Kossuth-díjas festőművésznünk 10 illusztrációja pedig amellett, hogy a kötet értékét növeli, Karikás irodalmi lényegének, a proletár-népiesség megértéséhez is jelentősen hozzájárul.

A válogatás címét — tudva vagy sem — nemcsak a megközelítőleg azonos elbeszélésekből készült film indokolja, hanem az is, hogy ugyanezzel a címmel e novellák sok évvel ezelőtt egy csokorba fonva megjelentek már. Igaz, hogy akkor nem magyarul és nem is Magyarországon. 1927-ben ugyanis a „Moszkvai Munkás” kiadóvállalat gondozásában jelentek meg ezek az elbeszélések először, oroszul. Az akkori kiadványnak nemcsak az az érdekessége, hogy maga Karikás fordította le oroszra, hanem az is, hogy előszavát Kun Béla írta. Hadd idézzek ebből néhány részletet, tekintve, hogy magyarul még nem jelent meg sehol: „Ebben a könyvben Karikás elvtárs katonai életünknek nagyjelentőségű fejezteit rajzolja meg. Nekünk, a magyar proletárforradalom résztvevőinek, ezeknek az elbeszéléseknek minden alakja közeli ismerősünk: ezek a mi jóbarátaink, harcos társaink. Ezek nem bábuk, ezek a harc igazi résztvevői, munkás- és parasztokból lett vöröskatonáink. Beszédjük a magyar vöröskatonáknak beszéde, cselekedeteik a magyar munkás és paraszt vérmérsékletének megnyilvánulásai. Az új harcban, forradalmunknak új periódusában ugyanilyen emberek harcolnak a Kommunista Párt új soraiban, a velük együtt érző munkások és parasztok gyorsan szélesedő táborában. Ők

már tudatosabban harcolnak, több tapasztalattal felfegyverezve, mint azok az emberek a háború elején, akiket Karikás elvtárs könyvében leír, de ugyanazzal a forradalmi lelkesedéssel, ugyanazzal a forradalmi dicsőséggel és... majdnem ugyanazokkal a hibákkal.

Amint mondtuk, mindezek az élő alakok ismerőseink, harcos társaink, ezért ezeknek az elbeszéléseknek olvasásakor szemünk előtt feltámad az emlékezés a forradalmi harcokról. Hisszük, hogy ezek az elbeszélések a szovjet olvasók előtt is fellevenítik azoknak a harcosoknak alakját és azt a harcot, melyekkel teli van a nemzetközi forradalom dicsőséges krónikája.

De ez a könyv lebilincselő nemcsak tartalma miatt, hanem ezenkívül a magyar proletár-irodalom egyik legeredetibb és legigazabb alkotása, ezért forrón ajánljuk az orosz olvasók figyelmébe.”

Karikás 1919-es elbeszéléseinek alapvető irodalmi értékelése ezzel tulajdonképpen meg is született. Ha summázva is, de Kun Béla lényegében összefoglalta e néhány mondatban ezeknek az elbeszéléseknek lényegét: hitelesség az ábrázolásban és meglepően egyéni, sajátos stílus.

Irodalmunk sajnos nem dűskál 1919 legdicsőbb oldalait ábrázoló művekben. Ezért különösen könnyű felismerni Karikás e műveiben a hiteles történelmi dokumentum értékét. Egyetlen írása sem készült történellem-ábrázoló szándékkal, mégis kivétel nélkül valamennyi a hiteles történelmfestés igényével mérhető. Nem e szó dokumentum-jelentésében, hanem éppen az emberközeli melegségében. A magyar Tanácsköztársaság harcainak egész sora, munkás- és paraszt-hőseinek típusai bontakoznak ki az elbeszélésekből — persze a teljesség igénye nélkül. Éppen abban érődik Karikás írói nagysága, hogy egy-egy kiragadott epizódban fel tudja csillantani az egésznek eszmeiségét, és légkörét is. Alakjait olyan közel tudja hozni az olvasóhoz, hogy ezzel

nemcsak maga az alak válik plasztikussá, de személyén keresztül egy történelmi kor-
szak, egy osztály vagy társadalmi réteg is
szinte tapinthatóvá lesz.

Semmit nem túloz, nem torzít. Hősei-
nek nagy része élő, valóságos alak volt.
És amilyen hitelesek szereplői, olyan hite-
les történelmileg is. Egyetlen hazugságon
vagy akár túlzason sem lehet rajtakapni.
Mindezt nem a történelemírás legtöbbször
száraz tárgyilagosságával éri el, hanem az
izzó szenvedély irodalmivá vált eszközei-
vel, s a legszemélyesebb élmény erejével.
Mert hiszen valamennyi írása személyes
élmény gyümölcse, egyetlen egy sem szü-
letett az elefántcsonttorony íróasztalánál.
Ezért válnak az olvasó személyes élmé-
nyeivé is.

Hitelessége nemcsak történelmi vonat-
kozásban igaz, de eszmeileg is. Nem szépíti
meg eszmeileg sem a történeteket, sem az
embereket: Főalakjaira általában is jellemző,
de 19-es elbeszéléseinek szereplőire külön-
sen, hogy nem kész kommunista hősök,
hanem paraszt vagy félig paraszt- félig
munkásemberek, akik erényekkel és fo-
gyatékoságaikkal együtt haladnak előre
saját emberi és társadalmi fejlődésük
útján.

Korbély János az elbeszélés elején nem
egyéb, mint egy morcos, kemény fegyel-
met tartó, „forschriftos” K. u. K. „zugs-
führer”, aki éles paraszt-eszével és gyakor-
lott katonaszívvel felismeri a lényegét.
S mire jobban megismerjük, alaposan kinő
örmeisteri világszemléletéből: nemcsak azzal,
hogy kitűnő parancsnoka lesz egy jelentős
egységnek, de azzal is, hogy politikailag is
teljes emberré válik.

Közműves-Papp István is a lövészárokban
válik szűklátókörű szociáldemokratából kom-
munistává.

Az eszmei és történelmi hitelesség leg-
biztosabb jele, hogy Karikás elbeszéléseinek
értékeléseivel történésük után 40, megírás-
uk után 32 évvel is szóról szóra egyet-
érthetünk. Hiszen olyan bonyolult (akkor is
és most is bonyolult) kérdéseket — mint pl.
a proletárinternacionalizmus és az igazi
hazafiság — nemcsak művészileg magas fo-
kon, de eszmeileg is kristálytisztán képes
ábrázolni.

Ezek az 1919-es elbeszélések tulajdon-
képpen regénybe illőek. Nemcsak bőséges
anyagukkal, de azért is, mert szinte szét-
nyomják az elbeszélés szűk műfaji kereteit.
Ez okozza a szerkezet helyenkénti lazasá-
gát is, hiszen érődik: az írónak sokkal több
mondanivalója volna. Nagy lélegzettel fog

bele egy-egy történetbe, de mintha nem futná
a türelemből, hamar lekanyarítja a végét.

Stílusa és nyelvi sajátosságai akár külön
tanulmányt is érdemelnének. Itt most csak
egy fontos tényezőt emelnek ki: minden
elbeszélésére jellemző az egyénített beszéd-
stílus, így tehát gyakori a népnyelv, a táj-
nyelv és a zsargon is. És éppen ez menti
meg formailag is a vidékiessé válástól, az
ti., hogy csak akkor és annyira használja
ezeket, amikor és amennyire szüksége van rá.
Jó szobrászként bánik ezzel a fontos anyag-
gal, sehol sem hagyja feleslegesen kidombo-
rodni. Ezért nem bántó még ott sem, ahol
egy-egy kifejezés naturalista-jellegű. Ezek
realizmusának szerves részeivé válnak. Így
nyelvi módszere fontos részévé válik szem-
lélet-módjának, sajátos proletár népiesség-
gének.

* * *

E kötet novellái közül kerültek ki a
hasonló című film epizódjai és alakjai is.
Politikailag és irodalomtörténetileg egyaránt
dicsérendő az a nagyrészt beteljesült szán-
dék, melyre a film alkotói törekedtek, hogy
nemcsak Karikás elbeszéléseinek tárgyát, a
Magyar Tanácsköztársaság harcait; alak-
jait, a felejtethetlen Korbély Jánosokat
mutassák be, hanem magát Karikás Frigyest,
a kiváló magyar kommunistát is. Nem fel-
adatunk itt filmkritikát adni, már csak azért
sem, mert ez sokoldalúan megtörtént már.
A 39-es dandár c. film a maga eszközeivel
igyekezett hűségesen követni Karikás szán-
dékait. Ezzel az olvasók után a sokszázreszes
mozi-néző tábor számára is élménnyé tette
Karikás irodalmi alkotásait.

Egy dologban mégis hiányérzetünk mar-
radt. Talán soha vissza nem térő alkalmat
hagyott ki a forgatókönyv írója azzal, hogy
főalakká nem Karikást, hanem Korbély
Jánost állította oda. Igaz, hogy az elbeszé-
lésekben Karikás önmagáról keveset vall,
bár mindig, mindenhol tevékenyen jelen van.
De szerénytelenség nélkül önmagáról nem is
irhatott többet. A film alkotóinak azonban
többet kellett volna tenniük az ő nagyon
érdekes egyéniségének alaposabb bemutatá-
sára. Nemcsak az irodalom-történész hiány-
érzete ez, hanem azé is, aki megismerkedve
Karikás életével, tevékenységével és egyéni-
ségével, nem tudja eléggé sajnálni, hogy
a filmadta lehetőségeket nem használtuk fel
arra, hogy az ő nagyszerű alakját példa-
képpül állítsuk ifjúságunk és egész népünk elé.

Ipper Pál

* * *

(Szépirodalmi könykiadó, 1958.)

Összefoglaló verseskötet, — anyagában két rendező elv érvényesül: az időrendi és a tematikus. A versek nagyjából keletkezésük szerint következnek, de valóban csak nagyjából, mert a költő előző két kötetének (*Bárány*, 1947, *Vissza az emberig*, 1949) anyagából kihagyott néhány verset, viszont a régiek közé újakat illesztett, és az egyes verseket, nagy esztétikai önismeretet árulva el, csekély időrendi cserével ciklusokba rendezte.

Ha Szabó Magda költészetét legfontosabb eszméire akarnánk egyszerűsíteni, ez a humanizmus és értelem eszméje lenne. De ez a költészet sokkal gazdagabb és összetettebb annál, hogy összefüggéseiből ki lehetne szakítani. Hiszen éppen értelem és humanizmus jelentősége is gyakran elválaszthatatlan Szabó Magda eszmevilágában. Az ész tiszta nevében űzi el a háború rémképeit, és háborús szorongásai bontakoznak kollektív méretű körképbe:

És láttam, hogy vonultak kis szekéren
a városok falukba s a faluk
városba, s hogy vezette vak gebéjük,
rá sem tekintve arra, kit vezet,
a háború.

Szilfán halat, 29. l.

És minden emberellenest elutasító racionalizmusából született költői humanizmusának olyan tanúbizonyságai, mint — többek között — a Radnóti emlékének ajánlott *Elysium*, az emberiség sorsáért aggódó *Ha édesedik az ecet*, könyörgése az emberi méltóság megmaradásáért, a *Vers János születésnapjára*, vagy a mindennapunk közös gondját kifejező *Béke*:

Öleld magadhoz, Niobe,
Világ!
Talán megtarthatod.
Tartsátok fejetek fölé,
ti vándorló napok,
mereszd ki kőrmöd, szelid fenevad;
ki szoptatod,
s fonódjatok köré sövényként,
kik érte haltatok!

Béke, 53.

Szabó Magda poézisében a humanista élmény és racionalista világnézet így hordozza egy mélyértelmű demokratizmus jelentését. Nem véletlen, hogy világnézeti megnyilatkozásait gyakran öltözteti a legősibb humanitás, az antikvitás képeinek és stílusának

*A kötet jelentőségére való tekintettel következő számunkban hélyet adunk Sik Csaba ismertetésének is. (A szerk.)

formájába. Pl. az európai civilizáció sorsát Zeus és Europa királylány mitoszának egy bensőségebb tartalmú változatában fejti ki.

Gondolkodásának focijai, humanizmus és értelem, költészetének három nagy ihletkörét világítják meg: az életrajzit, a közvetlen önvizsgálatot és panteista természet-líráját. Egész költészetét áthatja intellektualizmusa, de különösen az első két ihletkörnek, a személyes vallomásnak és önelemzésnek, vannak érintkezési pontjai Szabó Magda lírájában. A három ihletkör egyszersmind költői fejlődését is jelzi.

Szabó Magda életrajzi vonatkozású versei nem tematikusak, nem egyetlen anekdotát dolgoznak föl, — adott pillanatban végigfutnak egy egész élethelyzeten, mint pl. a *Segítség* vagy a nagyszerű *Bárány*. Ezekben a versekben nagy szerep jut a költői értelmű kibeszélésnek, és dikciójuk is — nem egyszer tegező formában — a vallomás eleven közvetlenségét őrzi. A felszálló emlékképeket a *Freskó* szerzőjének sok részletszépségeit is kínáló, fanyarul pontos megfigyelő készsége fogja össze:

Mészárosok, piros kötényben,
motoznak marhák belsejében:
haruspexek. Csak immel-ámmal
törődnek a vevő bajával;
mind önfényétől vaksi pap:
a *szertartás* a fontosabb.

Koponyákat, násfát, korcsolyákat 8. l.

Életrajzi verseinek funkciója tehát a belső vegetáció éltetése; az emlékek és sorsforduló-élmények áramlásának éppen az említett realizmus szab medret, vagy ahogy maga a költő fogalmazza meg: „szorítom képét a világnak, — mint aki botot vág magának, — és arra dől, ha lép, — hisz talpa alatt önmaga — csúszósbab, mint a jég.” (*Szörnyeteg*, 134.) De ennek a lélek végtelenét idéző és mondatsorokban hullámzó művészi szemléletnek a költői látomások a kilátói. Nem romantikus vízióról, hanem klasszikus világosságú, horatiusi élességű, képekről van szó. Egy-egy látomásában benne van az addigi gondolatlor szentenciával felérő képbe tömörítése, ugyanakkor az élmény mélységének vonzását is éreztetni tudja:

A kéz, mely összefogta földünk
négy csücskét, s úgy kirázta
rongyként, hogy a semmibe hullt
az ember meg a háza,
pihen.

Nátunk hatalmasabb takácsok, 39. l.

Talán legkevésbé otthonosan merőben intellektuális verseiben mozog, — ezért halványabb a többinél a *Vissza az emberig* ciklus. A *Ketrec*, *Érik az értelem*, *Nem vár angyalokat* s még néhány vers tárgya maga az értelmi élet. Szabó Magda, noha elsődlegesen racionális alkat, ezen a korlátozott területen nem tudja kifejezteni képalkotó gazdagságát, dikciójának bőségét és kivált látomásaiban indázó érzelmi gazdagságát. Ahol ezek az elemek intellektuális musáival együtt vannak jelen, legegységben hangú verseit alkotja. Ahol analitikus racionalizmusa egész lelkifolyamaton fut végig, mint pl. a *Lehullsz, mint sebről* c. versben a multba tűnt gyerekek a felnőttben folytatódó létén, még névtelen, árnyalatnyi belső jelenségeket tud névvel és alakkkal felruházni. „Merülj szemembe, mely nyitott — pupillával is csukva van, — Özön, térj partjaid közé, — pihenj meg bennem, Nyugtalan!”

Szabó Magda költői fejlődésének legújabb szakasza természetlírája. Amikor a *Pocsolyá-ról* vagy a *Fá-ról* ír, akkor is elsősorban a költő fontos, de ezekben a versekben a látomás kiterébélyesedik, kiszorítja az anekdotikus elemeket, és a természet egy-egy meglevenedett jelensége a panteizmus törvényeivel tölti meg a költő világát. A természetben való feloldódás megnyugvás is, és amikor azt olvassuk:

Azt kérdezed, hogy ki vagyok,
micsoda kis lélek vagyok,
ki ablakodon kopogok,
és mint a gránát, füzelek,
és lengek-ingok-libegek,
és hámba fogom a szelet,
és hintálom a levelet,
összekuszálom a leget.

s azt a suhogó szövetef,
amit a hajnal tereget,
min villogás az erezet,

akkor nem tudjuk, a természet cikázó tüne-ményét ismertük-e meg, vagy a szabad lélek korlátlan röppenésének voltunk-e tanúi? *Eső*, *Madár*, *Tó*... Még a címek is az angol romantika hagyományait, főként Shelley-t idézik meg. Nem méltatlanul szerepel itt az ő neve akkor sem, amikor Szabó Magda nyelvi teremtő erejére, rimes szabadverseinek meg-megújuló zenéjére gondolunk. Ahogy a hosszabb-rövidebb mondatok egymásutánját az elemek élete, a tapasztalás újjongása alakítja, úgy hajlik-emelkedik ritmusainak lélekzetvétele is. De Szabó Magda természetlírájának panteizmusa, ha áttételesen is, antropomorfbab, mint elődeié, hiszen poézise jellegzetesen modern, huszadik századi. Ahogy a 70-ra rácsap a tél szigora, s a víz zúgolódva húzódik össze és boldog korának perzselő egy-szeműjét hívja, az valóságos dráma, még ha sorsa a ritmusok egész zenekarán szólal is meg.

A látomás érvényének ez a kiterjesztése és az egyén gondjainak eggyé válása a természetével Szabó Magda új költői korszakának legjelentősebb eredménye. Hangjának egyéni színezetét ars poeticá-ja is elmélyíti: ellentétben több nemzedéktársával, nem a kimunkált, kikalapált megfogalmazások híve, hanem a lírai spontaneitás Petőfi óta megszakítatlan hagyományának híve. Sajátos költői módszer, — mindez az intellektus mélyebb rétegeinek feloldására épp úgy alkalmas, mint az érzések széles skálájú, humanisztikus kifejezésére.

Rába György

KARÁCSONY BENŐ : NAPOS OLDAL.

Szépirodalmi Könyvkiadó. 1958. **A MEGNYUGVÁS ÖSVÉNYEIN.**
Állami Irodalmi és Művészeti Könyvkiadó. Bukarest. é. n.

Karácsony Benőnek egymásután két könyve jelent meg a magyar-román közös könyvkiadás keretében. Egyik a harmincas években nálunk is eléggé ismert *Napos oldal*, a másik pedig ennek folytatása, Karácsony Benő posztumusz műve, mely nálunk most első ízben jelent meg, *A megnyugvás ösvényein*.

Régen várjuk, hogy a magyar könyvkiadás felelevenítse a két háború közti erdélyi irodalomnak azokat az időálló értékeit, melyeket az elmúlt évtizedben méltatlanul

hanyagolt el mind könyvkiadásunk, mind irodalomtörténetírásunk. Helyes és megnyugtató, hogy ezt a méltatlanságot először Erdélyben vetették fel: az *Utunk* 1957-ben folyt ankétján, mely *Nézzünk szembe* címmel vett sorra néhány elfeledett erdélyi író, hogy marxista szemmel újra értékelje őket. Feltehetően ennek az ankétnak nyomán figyelt fel a magyar-román közös könyvkiadás Karácsony Benőnek, a régebben népszerű polgári humanista elbeszélőnek műveire is, melyeknek a mi korunk számára is van mondanivalójuk.

Karácsony Benőről néhány regényének egykori nagy népszerűsége ellenére is nagyon keveset tud a mai még irodalmilag műveltebb olvasó is. S ennek nemcsak az az oka, hogy másfél évtizedig nem adtuk ki műveit, hogy a felszabadulás óta lapjainkban újszólván egyetlen sor írás sem jelent meg róla, hogy még háborús veszteségeink között is alig tartottuk számon, hanem az is, hogy életében sem igen hallatott magáról, nem tartozott semmilyen irodalmi klikkhez, csendes, visszahúzódó kolozsvári ügyvéd volt, akiről alig maradt életrajzi adat. 1888-ban született Gyulafehérvárt. Itt kezdte ügyvédi pályáját, melyet csak kényszerű kenyérkereső foglalkozásnak tartott, igazi hivatásának az írást érezte. A kolozsvári *Napkeletben*, később kötetben is megjelent elbeszélések, majd a *Válás után* című, nyomtatásban meg sem jelent, de Erdélyszinpadain sokat játszott vígjáték után első regénye, a *Pjotruska* már érett művészt avat, neve Magyarországon is ismertté válik. Ezután írt regényei — *Új élet kapujában*, *Napos oldal*, *Utazás a szürke jolyón* — az erdélyi kiadás mellett a magyarországi Révai cégnél is megjelennek.

A gyér életrajzi adatoknál többet mondanak el Karácsony Benőről regényei. Lírai regényhősei csaknem egy önarckép hitelességével tükrözik írójuk emberi világját. Milyen hát az író regényeiből kirajzolódó arca? Semmiesetre sem cinikus, mint azt *A megnyugvás ösvényein* utószavának írója s vele együtt Karácsony Benő néhány más kritikusa állítja. Végtelen emberszeretetet jellemzi regényhőseit: töméntelen sok családás után is hisznek az életben, az emberekben, csakhogy ez a hitük kissé hosszútávú hit, kora társadalmára, a fasizálódó kapitalista társadalomra érthető módon vajmi kevés mentséget talál az író. Igaz, hogy ez ellen a társadalom ellen sajátos módon veszi fel a harcot: nem világos, egyértelmű politikai tézisekkel, nem a polgári társadalom elkerülhetetlen összeomlásának művészi érzékeltetésével, de nem is a nemzeti hősi múltba meneküléssel vagy éppen a lélek-mérgező irredentával, mint azt sorstársai közül nem egy megtette. Kissé pacifista jellegű fegyverekkel harcol: egyfelől egy végtelenül kecsegtető, derűs, emberi, a természettel szép összhangban levő élet bemutatásával: lám ilyen lehetne az élet, ha a társadalmi igazságtalanságok nem rúttanák el, másfelől pedig a legtisztább emberi részvét felkeltésével azok iránt a hősei iránt, akik az élet sokféle, nem egyszer igen ocsmány küzdőterén alulmaradtak. Könny és humor, mese és társadalmi valóság ötvöződik itt össze néhol meglepően érett művészzel. Hogy tehetségéből mégsem telt egy nagylelegzetű, kora társadalmát vagy annak egyes típusait a maguk sokrétűségében kifejező egységes és zárt epikus műre, arra is regényhősei

adnak választ, akik nagyrészt maguk is félbemaradt művészek, szüntelenül keresik a művészi élmény kifejezésének formáit és minduntalan belevesznek koruk társadalmának számukra kibogozhatatlan szövevényeibe. És, valljuk be, a királyi Románia fasizálódó kisvárosi társadalmában, a magyar kisebbségi sors mellett még zsidóságának terhelve is küzdő polgári intellektuel nehezen is juthatott volna el arra a szilárd világnézeti alapra, melyről ilyen bonyolult helyzetben egy nagyszabású társadalmi tabló megalakítható lett volna. Tudatosan mindössze egy társadalmi valóságától megfosztott, elvont emberszeretet művészi kifejezésére törekszik. Hogy emellett világot látja és becsületesen ki is fejezi a kapitalista társadalom valóságos szerkezetéből eredő visszáóságokat is, hogy egyre érettebben ábrázolja a fasizmus elaljasító hatását a társadalomra, mindez írói becsületességére, a realista művész oroszlánkörméire vall. Ha regényeihez nem a remekművek igényével közelünk, úgy sok maradandó, szép élménnyel, sok derűs és meleg hangulattal, sok kedves figura emlékével gazdagodhatunk.

A *Napos oldal* a huszas, harmincas évek kisvárosi fiatalsága perspektívtalan életének bemutatásával kezdődik. Nyomor, munkanélküliség, megaláztatás az osztályrészük ezeknek a fiataloknak, de mert fiatalokról van szó, mindez alkalmat ad az írónak góbéságból, intellektusból és meleg érzésekből ötvözött egyéni humorának megcsillogtatására. Igaz, hogy ezeknek a fiataloknak nincs érett világszemléletük, de szemben állnak a régivel, az öregek megcsontosodott világnézetével: „Egy döglött birkát sem ér az életbölcességük. Az elvük az volt, hogy fel kell készülni az öregségre. Nyugdíjas állást szereztek, életbiztosítást kötöttek és hadikölcsönt jegyeztek. Az állásukból kibóbták őket, a hadikölcsönük elértéktelenedett, a biztosító intézetük megbukott. Hát hogyan vegyük komolyan a fecsegésüket”. (*Napos oldal*. 41. l.) Minden nyomorúságukért, egész eszménytelen életükért a háborút vádolja az író: „Tizennyolc éves korukban kikerültek a harctérre, öleltek, öltek vegyesen és láttak egy világot, egy felfordult világot és nem tudnak már hasra esni elmúlt bálványok előtt.” (*Napos oldal*. 42. l.) Ennek az életnek az üressége és reménytelensége kergeti haza Felméri Kázmért, a tehetséges fiatal szobrászt apja falujába. Megpróbálja a falusi ember életét élni egyszerű emberek és hűséges állatok között. De itt is lépten-nyomon beleütközik az államhatalom és a tőke erejébe, mellyel egymaga képtelen megküzdeni. Néhány feledhetetlen figura teszi maradandóvá az olvasó számára Felméri falusi életét: a filozofáló orvos mikszáthi alakja, a tüdőbajos suszter, a hűséges kis parasztcseléd mindkét

regényen keresztül frissen élő figurája mind Karácsony Benő kitűnő emberábrázoló képességéről vallanak és kitörőhatalmú szívkébe vésődnek. A reménytelen küzdelem és egy szerencsétlen szerelem emléke előzi Felmerít az idilli környezetből. Pesten, majd Párizsban keres menedéket. A világ, fővárosában kutyasétáltatással tengeti nyomorúságos életét a magyar művész, de nem jobb a helyzete Pesten sem, ahol ügynökök tűzrekednek művészetével. Párizsi tartózkodásának legmaradandóbb emléke az olvasóban ismét néhány életteli típus, köztük egy tündéri gyerekfigura. A nagyvárosból kiábrándult művész újra szülőföldjén keres megnyugvást. Csakhogy most már fiával tér oda vissza.

A *Napos oldal* 1934-ben jelent meg, folytatása, melyet a 40-es évek elején írt, már csak a felszabadult Romániában, 1946-ban kerülhetett sajtó alá. A két regény közé esik tehát a fasizmus megerősödése Romániában és Magyarországon, a második világháború kitörése és Erdély egy részének Hitler „ajándékaképpen” történt visszacsatolása Magyarországhoz. Mindez a humanista Karácsony Benőt mélységes elkeseredéssel tölti el. *A megnyugvás ösvényein* minden egyes sorából kicsendül, hogy az író számára ilyen ösvény nem létezik többé. És mégse tud rálépni a harc ösvényére. Tettrejét paralizálja a fasizmusban reményét veszített polgár tragikus egyedülléte. „Így tűnnek el az én emberibb gondolataim is, szép töprengéseim rövid vendégszereplése után a kavargó semmibe. A polgár nyugtalansága és önvádja sivitottak át rajtam néhány percig, meghajoltak a fáim, zörögtek lelkiismeretem elszáradt gallyai. Aztán minden elmúlt, lelkiismeretem új álomra hajtotta fejét. Tennünk kéne valamit, szerettem volna kikiáltani a hóviharba, mielőtt bennem újra elcsendesedett volna a kavargás, tennünk kéne valamit! Fogjunk hozzá valaméhez, ami kiragadja majd a sok megfagyott lelket az éjszakából. Bennem megvan a jóakarát. Szegény is vagyok, igaz, talán nem elég szegény. De ne hagyjuk ezt az éjszakát olyan hosszúra nyúlni... Reggelre elfelejtettem mindent.” (*A megnyugvás ösvényein*. 241. l.) Cinizmus volna? Nem hiszem. Csak tragikus öngúny, kétségbeesett vallomás arról, hogy „hová forduljon az ember, ha nem tartozik a harcosok közé”, kétszeresen tragikus akkor, ha tudjuk, hogy erre a tétovázásra, erre a — bármennyire emberi, de mégiscsak — gyáva-ságra Auschwitz ütött végül iszonyú bélyeget. És ahogy ez a passzív emberi magatartás Karácsony Benőt kérérlhetetlen logikával hajtja Auschwitz felé, ugyanúgy torkollik hőségnek sorsa is a legsötétebb kiüttlanságba. Hiába próbál meg Felmerít Kázmér a maga szűk körében becsületos maradni, hiába segít

az egyszerű embereken, hiába osztja szét derűs mosolyát, meleg emberi szívét a szegények, a szenvedők között, a fasizmus embertelen nyomása alatt el kell buknia: családból, közösségből, művészetből szükségszerűen ki kell ábrándulnia. És ezen a kiüttlanságon már az sem tud enyhíteni, hogy fiából közösségi embert akar nevelni: „Jó érzés, hidd el, a közös mű szorgos atomjának lenni. Ha van egy hasznos gondolatod, oszd meg másokkal s ha van egy fél rőf szalonnád, ne fogyaszd el egyedül a sőtét kamrában, hogy senki se lássa.” (*A megnyugvás ösvényein*. 336. l.) Szinte természetes, hogy a fasizmus tombolása idején az egyéniség védelmében is fűz néhány szót a fenti szép parainézéshez: „De azért nem kell arról sem megelégedkezni, hogyha a jó gondolatokat és szép szalonnázásokat általánossá és mindenkinek elérhetővé tettük, az embernek a saját háztartásában is van egy és más elintéznivalója.” — mintha csak Benedek Elek érzelmtől fűtött szép sorait olvasnók a Testamentumban, azt a Benedek Elekét, akinek nagy része volt Karácsony Benő íróvá válásában s akivel az író mindvégig büszkén tartotta is a szellemi rokonságot.

A *megnyugvás ösvényein*nek talán még soványabb a meséje, mint a *Napos oldal*nak. Apa és fia meghitt baráti kapcsolata egy idilli környezetben és változatlanul — akárcsak az első részben — kétségbeesett küzdelem az élet emberi, derűs, természetes formáért — embertelen sőtét hatalmakkal szemben. Ez minden. Mégis, a végig szórakoztatón, pompás humorral, izes magyar nyelven megírt regény lenyűgöző olvasmányélményünké válik.

Végezetül hadd vitatkozzam még egy kicsit Robotos Imre utószavával, mely először az *Utunk* említett anketájának keretében folytatásokban a lap 1957. aug. 8-i és aug. 15-i számában jelent meg *A cinizmustól — a közösségi humanizmig* címmel. Robotos cikkére vitacikk is jelent meg ugyancsak az *Utunk* említett rovatában, Huszár Sándor tollából, a lap 1957. szept. 12-i számában, *A humanumtól — a cinizmusig* címen. Mindkét cikk cinikusnak mondja Karácsony Benőt, mindössze annyiban térnek el egymástól, hogy az egyik szerint Karácsony cinikusból humanistává, a másik szerint pedig humanistából cinikussá „fejlődött”. A két fogalom maga is annyira ellentétes, hogy egyikből a másikba nehezen „fejlődhetik” bárki is, hát még egy nagyjából azonos művészi utat járó író. Nyilván egyszerű szóhasználati különbség van köztem és a cikkírók között, de ez sem közömbös, ha meggondoljuk, hogy a cinikus szó kezd nálunk a közhasználatban is a gúnyos, szatirikus, ironikus, sőt sokszor egyszerűen a humoros fogalmának kifejezőjévé válni. Robotos Imre helyesen mondja, hogy „a cinizmus nem abszolút világ-

nézeti kategória, jellege és tartalma a társadalom konkrét jellegétől és tartalmától függ. Vagyis attól, hogy a cinizmus milyen társadalmi jelenséggel szemben kél életre, mit gúnyol, miben nem hisz, milyen történelmi helyzetben tagad." Úgy vélem, hogy a cinikus ember semmiben sem hisz, legelső sorban pedig az emberi haladásban, az erkölcsi kategóriákban nem. Nem hiszem, hogy Karácsony Benő valamennyi regényében szorgos kutatással is egyetlen olyan mondatot találhatnánk, mely a fentiek egyértelmű tagadása lenne. Ezt egyébként Robotos Imre cikke másik helyén maga is megerősíti, mondván, hogy Karácsony „becsületére válik, hogy állásfoglalása a pozitív társadalmi s emberi eszmények mellett tesz hitet”.

Nem lehet egyetérteni az utószó másik állításával sem, mely szerint „Karácsony Benő történetei voltaképpen nem hordoznak derűt. Ellenkezőleg végtelenül komor kicsengésűk van.” Éppen a stílusából, az elbeszélő modorából áradó játékos derű, a sokhelyt kissé kamaszos-hetyke humor ad Karácsony Benő regényeinek olyan feledhetetlenül kedves egyéni ízt, mely magát Robotos Imrét is megejtette — saját vallomása szerint. Ami pedig mondanivalóját illeti, az igaz, hogy hőseinek sorsa reménytelenségbe torkollik, de hogysis lehetne ez másképp a fasizmus körülményei között. Aztán meg abban s van valami derűs, hogy ezek a hősök

mégiscsak megpróbálnak embernek maradni az embertelenségben. Persze maga az író is elárulja, hogy humorában van valami tragikus bohóckodás: „a mókái csak vastag pokrócok voltak, amik fázékony valóságaimat óvták a meghűléstől.” (*Napos oldal* 89. 1.) Karácsony Benő humora valóban nem a hideg érzélyé, a gúny nála éppen érzelmi túlfűtöttségének áttételes formája. Innen van írásaiban a derűnek és könnyeknek, az iróniának és részvétnek az a sajátos keveredése, mely a leggazdagabb érzelmi skálát képes megszólaltatni az olvasóban. Sokszor valóban a könnyeinken keresztül mosolygunk tréfáin, de ez még nem jelenti azt, hogy írásai inkább lehangolnak, mint felderítenek. Karácsony Benő műve valóban nem sugároz forradalmi optimizmust, de a polgári individualizmus talajáról oly messzire jutott a humánus és a haladás útján, amennyire ez az ő körülményei között csak lehetséges volt.

Ami a kiadást illeti, mind a romániai Állami Irodalmi és Művészeti Könyvkiadó, mind pedig a magyar Szépirodalmi Könyvkiadó gondos, jó munkát végzett. Mindössze a *Napos oldal* mellől elmaradt elő- vagy utószó keltett bennünk némi hiányérzetet, hiszen Karácsony Benő sem nem oly ismert, sem nem oly problémamentes író, hogy értékelése a magyar olvasó előtt felesleges lenne.

Vezér Erzsébet

JESZENYIN MAGYARUL

Magyarországon hosszú ideig meglehetősen keveset tudtunk Szergej Jeszenyinről, a század egyik legjelentékenyebb orosz költőjéről. Tulajdonképp nem többet, mint amennyit *Magyarok* c. kötetében Illyés Gyula mondott a fiatal parasztköltő tragikus sorsáról. 1945 után is néhány évig csak különféle híreszteléseket hallottunk Jeszenyin költészetének értékéről, illetve problémáitól voltáról. Műveit azonban nem ismerhettük meg alaposabban, néhány szórványosan megjelent sikeres fordítás (például a Képes Géza tolmácsolta *Dal a kutyáról*) éreztetten velünk milyen vonzó mélységei lehetnek Szergej Jeszenyin költészetének.

1955-ben, a költő halálának harmincadik, születésének hatvanadik évfordulóján végre megjelent magyarul a régóta nélkülözött Jeszenyin antológia. (Jeszenyin: *Versek*. Új Magyar Kiadó. 1955.) Ezt követte két év múlva a Világirodalom Gyöngyszemei sorozatban kiadott, mennyiségben kisebb, de igen esszenciális válogatás Rab Zsuzsa fordításá-

ban. (*Jeszenyin válogatott versei*. Móra Ferenc Kiadó. 1957).

Az így megközelíthetővé vált versek, a kötetek elő és utószava, a folyóiratokban megjelent kritikák végülis lehetővé tettek bizonyos tisztázódást Jeszenyin költészetének és embersége körül. Ez a tisztázó folyamat lényegében a Szovjetunióban indult el, s ott is csaknem ennyire későn. Hosszú ideig túlzott szigorral kezelték a forradalom utáni új életbe harmonikusan beilleszkedni nem tudó költő örökségét. Csupán az utóbbi idők, hibákat kiigazító szelleme hozta meg a szükséges újraértékelést, minek folytán Jeszenyin munkássága megkapta méltó helyét az orosz-,szovjet irodalom történetében. Az újonnan feltárt adatok, tények tanulmányozása, az életkörülmények pontosabb ismerete és a lefordított művek szinte illusztratív bizonyítéka révén a magyar olvasók is közelebb kerülhetnek az igazi Jeszenyinhez. Hiányos értesülések, sokszor egyoldalú, vagy éppen hamis elképzelések helyett most már

határozott képet alkothatunk erről a sokat vitatott, igen tehetséges költőről.

Tudjuk róla, hogy a rjazanyi kormányzó-ságban, Oroszország egyik jellegzetes vidékén született. A tavak, erdők, rétek színes természeti világa, a hat esztendő, melyet nagyszülei házában töltött kitörölhetetlen nyomot hagyott benne. Nagyanya meséi, nagyapja dalai, a házukban talált, első olvasmányként forgatott biblia nagymértékben magyarázzák mért lett Jeszenyin a falusi Oroszország költőjévé. E külső indítékok mellett azonban kellett legyen a gyermek Jeszenyinben valami belső hajlam, valami sajátos adottság, hogy a természet és a falusi élet különben mindennapos jelenségei oly mélyen érinthették. Önletrajzában meghatódva emlékszik vissza az estékre, amikor szeretett nagyapjával együtt lejárta a folyóra lovakat itatni. Csendes időben éppen az Oka színén állt a hold. A vakok szűrőolték a vizet, úgy tetszett neki, már-már a holdat is megisszák. Minden parasztiúnak lehetnek hasonló élményei kicsiny-korában, de kevesekben válik annyira jelentékennyé egy-egy ilyen momentum, hogy húsz év múlva is emlékezzék rá. Ezek a tudatosodott, fontossá vált pillanatok árulják el Jeszenyin költői érzékenységének eredendő voltát, látásmódjának szépséggel bűvölt természetét. Ezért van az hogy környezetéből elsősorban a finom hangulatok, színes képek, meleg érzéssel megrajzolható idilljeit veszi észre. Ezzel magyarázható, hogy bár élete harminc esztendejében sokféle hatás érte, a gyermekkor poétikusnak vélt világától, varázslatos emlékeitől nem tudott elszakadni. Olthatatlanul sóvárgott utána akkor is, amikor értelmével belátta annak szükségszerű elmúlását.

Falusi mondókák hatására kezdett verseket írni kilenc éves korában. Az iskolában az ógyházi szláv nyelvet szerette leginkább, a költők közül az orosz természet, az orosz falu népdal-hangú énekesét; Kolcovot. Ezek után könnyen ítéletet mondhatnánk Jeszenyin rőghöz tapadt izléséről, paraszti korlátoltságáról. Ez a vélekedés épp oly hamis volna, mint az a szándék, mely minden áron a tanulatlan falusi östehetség zseniálitását szeretné csodálni Jeszenyin verseiben. A talán meglepő igazság az, hogy a költő 1913—14-ben, másfél évig egyetemre is járt, és csak anyagi okok miatt szakította meg tanulmányait. Vastag jegyzetfüzete bizonyítja, hogy az ismeretek meglehetősen széles körével foglalkozott. (Filozófiát, gazdaságtant, történetet, irodalmat hallgatott.) Ekkortájt élénken érdekelték a társadalmi kérdések. A rendelkezésére álló gazdag könyvtárból rengeteget olvasott. Különösen Gogol, Puskin és Nyekraszov művei vonzották.

Moszkvai tartózkodása, — az egyetemi évek — során kezdte el önálló irodalmi mun-

kásságát. Kapcsolatban volt irodalmi és társadalmi jellegű szervezkedésekkel. Korrektorként dolgozott egy nyomdában, majd egy rövid életű lap: a *Nép barátja* munkatársaként. Ezek az adatok ismét élénk cáfolatai a Jeszenyinnel kapcsolatos egyéb hiedelmeknek, miszerint eredendő hajlama volt a naplopó életmódra és hogy a város öt első találkozásától fogva tragikus meghasonlásra készítette. Kétségtelen, hogy nehezen illeszkedett be a számára olyannyira idegen környezetbe, de eleinte mindent megpróbált ennek sikeréért. Belső megrendülése, erkölcsi válsága csak később Péterváron következett be, ahova húsz éves korában, — egy rosszul sikerült házasság után — azzal a szándékkal utazott, hogy ott verseit folyóiratokban, kötetben megjelentethesse. A pétervári irodalmi közvélemény rendkívüli, szinte veszedelmes lelkesedéssel fogadta. A csizmás, oroszínges fiatalember nem tudta, hogy viselkedjék ebben a szokatlan helyzetben, hogyan őrizze meg a költészetről és az életéről való naivan becsületes felfogását. Pétervárra kerülésének erről a kritikus korszakáról szemléletes képet rajzol, a vele ugyancsak kapcsolatba került, őt őszintén támogató Gorkij, egyik R. Rollandhoz írott levelében. Soraiiban drámaként, a lírikus és romantikus falusi legény az erdő, mező, az állatok és növények, a falusi ég szerelmesének drámájaként emlegeti Jeszenyin sorsát. „Azért jött a városba, hogy a kezdetleges élet iránti rajongó szeretetéről beszéljen, ennek az életnek egyszerű szépségeiről szóljon. Ismertem Jeszenyint, amikor ismerkedni kezdett a várossal. Alacsony volt, arányos termetű, szőkefürtű, kékszemű és takaros. A város olyan csergővízzel fogadta akár az inyenc januárban a földiepret. Ánokul és mértéktelenül dicsérték verseit, ahogyan csak a kétszínűek és irigyek tudnak dicsérni. Csakhamar megérezte, hogy a város el fogja pusztítani és erről gyönyörű verseket írt”.

Fokozódó városellenességét, anarchikus nyugtalanságát az 1917-es események sem tudták megszüntetni. „A forradalom éveiben teljességgel október mellett voltam, — írja önletrajzában, — de mindent a magam módján igadtam: paraszti lélekkel.” Az 1917-ből való *Eltvárs* c. versében, ha nem is olyan hatásosan, mint Majakovszkij, vagy Blok, egyértelműen hitet tesz az ígérkező új társadalmi rend mellett. A későbbiek során a polgárháború eseményeire a legőszintébb hazafisággal reagál. *Dalok a nagy hadjáratról* c. szaggatott költeménysorozatában a Kolcov használt népi vers helyenkint szinte robban a feszültségtől s művésziileg Jeszenyinhez méltóan gazdag árnyalatokban, költői közvetlenségben. Régi és új elemek nem mindig keverednek ilyen

szerencsésen a forradalom utáni versekben. A felgyorsult ritmusokban, fellazult formákban sokszor érzünk valami esetlegességet, bizonytalanságot, de a szándék őszinteségében, a költő forradalmi renddel való rokonszenvében nincs okunk kételkedni. A paraszti gondolkodású Jeszenyin régi kétségeit azonban nem oldja meg, inkább elmélyíti a forradalmat követő változás. Most már nemcsak a városban érzi idegennek magát, de egyre inkább félszegül mozog az átalakuló faluban is. Tele van aggodalommal, hogy a gyermekkori poétikus világ, mely szinte álomkép gyanánt élt benne mindvégig, — halálra van ítélve. Félt a szelid mezőkre robogó vasvendégtől, a géptől, mely átfarmálva a régi falu képét, időszertlenné teszi az ő onnét táplálkozó költészetét. „Álmatlanul kinlódóm az ágyon, mintha látnám ellenségemet, új ifjúság jön új sereggel látom, feltöri sok drága földemet” — írja egyik versében. Jeszenyin becületességére jellemző, hogy szépítes nélkül, nyíltan megvallja ezeket a kétségeit. Könnyörtelenül ítéletet is mond saját maradisága felett a falu utolsó költőjének, idejét-múlt jelenségnek tartván magát. Talán éppen a régi utáni nosztalgikus vágyakozás, és a törvényszerű új hősie elismerése teszi olyan megkapóvá a költő utolsó éveiben írt, vívódó, nemet és igent egyszerre kimondó verseit. (*Szovjetország*.) Vannak írásai, például a *Hideg holdfény* kezdetű költemény, mikben a tépelődés jogát is tagadva tesz hitvallást, hazája, a réti Oroszország boldogabbnak remélt jövője mellett. „Nem tudom mire végzem... Megeshet /nem értem az új élet szavát-/ szeretném látni mégis erősnek/ /ezt a bús szegény orosz hazát./ /Hallgatom, hogy csahól közelmessze/ a motor, amíg bög, zeng az ég./ Fognáim fületem a két kezembe./ha megint a kordék kezdenék!"/ Bámulatos heroizmus van egy-egy ilyen megnyilatkozás mögött, hiszen a költőnek itt a felismert igazságért saját, multba húzó vágyódásaival, kinjaival kell megküzdenie. Élete utolsó évében írt, talán legjelentékenyebb költeményét, az *Anna Sznyeginát* is azért érezzük különösen vonzónak, mert a földesúrnő iránt fellobbant szerelme, régi falusi emlékei búvköréből képes átlépni a forrongó, jogaikat követelő muzsikok világába, s épp oly meggyőző szeretettel beszél azok fel-szabadult örömről, amilyen megindult hangon saját bánatáról. Így válik a költemény a két forradalom közti orosz falu művészileg hiteles, eleven rajzává.

Lehetne beszélni arról, mennyit ártott Jeszenyinnek, mennyiben siettette sorsa szomorú beteljesülését a forradalom utáni, irányzatokban tobzódó irodalmi élet. A különféle csoportok közül ő a meglehetősen dekadens, a képpalkotás öncéluságát hirdető imaginistákhoz csatlakozott. Ezekben az

években (1919—20) alig írt, de végleges megtorpanást a költészetben, vagy a kor valóságából való teljes kiszakadást ez éppúgy nem okozott nála, mint a következő két esztendő, amit javarészt külföldön töltött. Bejárta Németországot, Francia és Olaszországot, az Egyesült Államokat, utjairól azonban semmi írásos emlék nem tanúskodik. A rjazanyi parasztok fia nem találhatott magának új hazát, olthatatlan honvágy húzta vissza az egyetlen éltető környezet: szülőföldje közelébe. Szülőföldjén viszont a közben eltelt évek után, végkép nem találhatja többé a gyermekkor idealizált világát, a patriarchális falu szelid nyugalmát. Jeszenyin tragédiáját ez pecsételte meg. Utolsó két évében ugyan feltűnően termékenyebbé válik. *Perzsa motívumok* c. sorozatában mintha az elpusztult idillt akarná föltámasztani képzelete. Szerelmi lírájának legszebb, legfinomabb darabjai ezek, tele színnel, ízzel, egészséges kedéllyel. Falujába írt költői levelei, már említett, vívódó versei az új élethez való közeledéséről tanuskodnak. „Kiábrándultam a régi, koldus *Oroszországból!*” — jelenti ki egyhelyütt. Esze azonban nem tud urrá lenni elárvult érzéseiben, csalódását feledni nem tudó ösztönein, melyek egyre inkább rezignációban céltalan fenegyerekeskedésbe, züllésbe ragadják.

Utolsó verseiben már csak a búcsúzás variálja a sorsukat tovább hordozni nem tudók reménytelenségével. 1925-ben, harminc éves korában vet véget életének.

Lehetnek, akik merőben dekadens tradícióként értelmezik Jeszenyin öngyilkosságát s elitlikeg viengesége miatt. Ez azonban költészete vitathatatlan értékén nem változtat. Az orosz földnek, a természeti lét szépségének kevés hozzá fogható éneke volt. Ábrázolása tele van izgással, erővel, tele az élet szeretetével. Ha zavaró is olykor kétleikűsége, hogy egyszerre mutatja meg a virágzást és pusztulást, — rokonszenves egyéniségének megejtő nyíltsága, tehetségének tiszta sugárzása feledhetetlenül hat arra, aki műveivel ismerkedik.

II

Jeszenyin verseinek magyarra fordítása első látásra könnyűnek látszik. Költészetiünknek eléggé általános tulajdonsága, — talán kissé betegesége is, — a leíró jelleg. Az orosz költő, gondolatokban nem különösen gazdag, de szemlélődésben annál sokszínűbb, mindenkor átlelkesített, érzékletessé vált táj-lírájának megvannak a magyar rokonai Arany Jánostól Juhász Gyulán át Takáts Gyuláig. A Jeszenyin-versekben mutatkozó tárgyi világ se sokban különbözik attól, amit a magunk házatája körül

ismerünk. A sűrűn előforduló nyírfákon, trojkák csengetyűjén, harmonikaszón kívül a népi világnak szinte ugyanazokat a részleteit látjuk, mikkel a magyar költészetben is találkozunk: a határtalan pusztát, a ködös, szittyós tavakat, fehér házakat, szunnyadozó pajtát, jászol előtt elbólintó teheneket, holdfényben ázó zsupptetőket, huhogó baglyokat, a kaporszagú kiskertet, árokszéli galagonyát, vagy éppen az árvalányhajas sziket.

A Jeszenyin fordítás nehézsége ott kezdődik, hogy ezek a téma révén sokszor ismerős hangulatú versek mégiscsak jellegzetesen oroszul szólnak. Igaz, hogy néha egy-egy orosz népdal egyszerűségével, de az orosz népdal hangzása is erősen különbözik a hangsúlyos ritmusú, tagolva lejtő magyarétól. A lágyabb orosz nyelv sokkal jobban bírja a ritmikai kötöttséget, aprózást, minék folytán az orosz népköltészetben nem ritka a következetesen használt anapesztus, vagy daktilus. Ugyanez a magyarban szinte elképzelhetetlen. Jeszenyin fordítójának tehát számolnia kell bizonyos formai problémákkal. A friss, szinte táncos ritmusu dalokat göcsörtös, döcögő nyelven nem lehet méltóképpen tolmácsolni. A sima hangzás, a megfelelő lejtésű szavak keresgélése viszont nem adhat módot bonyolultságra, nyakatekert ségre, mert a versek szelleme ezt sem engedi meg.

A kötelező egyszerűség, tisztaság közvetítésének van még másik akadályja is: Jeszenyin képalkotás-módja, költészetének e legfontosabb, legegységibb sajátága. Hasonlatai, metaforái néha szokatlan merész fordulatokként illeszkednek a versbe. Például így:

Már alkony fröccsent olvadt aranylávát
szürke mezőkre, pöre jegenyére,
mely árokparton megveti a lábát,
mint nyurga borjú kapujához érve.

(Szovjetorszország —
Rab Zsuzsa fordítása)

vagy másutt:

Csönd lepi borókás partok meredélyét.
Az ősz, a pej kanca, fésűli sörényét.

Folyamszegély hús leple felett
patkói kék csengése lebeg.

Remete szél óvakodva, lassan
avart tapos útkanyarulatban.

(Ősz — Weöres Sándor fordítása)

De a kissé meghökkentő képek az eredetiben mindig természetesekek, nyelvileg könnye-

nyedek e tulajdonságukat az átültetésben is meg kell őrizni.

Végül ugyancsak nehezen visszaadható vonása Jeszenyin lírájának a természetbe feledkező érzelmesség. Ez a már-már pantheisztikus szemlélet, a többnyire bánatos, de sohase szentimentális hanghordozás, tulajdonképpen nem hasonlít a mi Juhász Gyulánk néhez melankóliájára, helyenként inkább Verlaine áhitatos lebegésű elrövidüléseire emlékeztet.

Némi sematizálással azt mondhatnánk tehát: Jeszenyint lehetőleg olyan fordító fordítsa, akinek van természet-élménye, aki eléggé ismeri a falu atmoszféráját, aki meg tud birkózni nehezebb formákkal és képes a bonyolult szövevű képeket, a csorduló érzéseket egyszerűen, áttetsző tisztsággal közvetíteni.

Az 1955-ben megjelent magyar Jeszenyin-válogatás a költő összes verseinek mintegy kétharmadát (136 verset) tartalmazza. A fordítói munka nagyobb részét: Weöres Sándor, Rab Zsuzsa, Jánosy István, Urbán Eszter, Keszthelyi Zoltán, kisebb részét: Jobbágy Károly, Dybas Tihamér, Gáspár Endre és Illyés Gyula végezte. Rajtuk kívül Madarász Emil, Kemény Ferenc, Képes Géza és Nagy László szerepel még egy-két verssel.

Már a névsorból is kitűnik, hogy a fordítók összeválogatásában inkább az ötletszerűség, mint a körültekintő egyeztetés döntött. A kötet alaposabb vizsgálata, a versek eredetivel való összevetése bizonyítja, hogy a fordítók fele egyáltalán nem, vagy csak kis részben felel meg a követelményeknek, melyek Jeszenyin tolmácsolásánál szükségesek.

Keszthelyi Zoltán fordításai például teljesen sikertelenek az eredeti versek szellemét és hangzását illetően. Nem ügyel a szabatos formai megoldásokra, sorai tele vannak ritmushibával. A *Hőföregteg vadul vágat* c. versben például eleve rosszul, önkényesen kezeli az eredetiben levő hatszótagos, sorokat:

Разгулялась вьюга
Наклонились ели
До земли. С испуга
Ставни заскрипели

Nála ugyanis nyolc-szótagosra nőnek a strofák:

Hőföregteg vadul vágat,
fenyők hajlanak a földig.
A zsalukra vad szél támad,
nyikorgatja, rázza-gyötri.

Erre a hűtlenségre a tiszta rím könnyebb megtalálása sem lehet mentség, hiszen a „földig — gyötri” megoldás még népi asszo-

náncnak sem fogadható el. Jeszenyinnél ilyet sehol sem találunk. A formai elégtelenségek természetesen összefüggnek Keszthelyi fordításainak egyéb művészi, tartalmi fogyatékoságával. A „*Perec-sor lóg a sövényen*” kezdetű vers, melyben a vásári forgatag tarkaságát, elevenségét kéne visszaadnia, nála erőtlen, furcsán összerakott, nehézkes képsorozat csupán. A „*Nem szeretsz te, nem sajnálsz te engem*”-ben viszont a bántó csináltság, erőltettség zavar. Az „*És valakivel összebújva andalogsz majd műszerelmesen*” semmiképpen sem felel meg az eredetiben levő kifejezésnek: и когда с другим по переулку ты пройдешь *Болтая про любовь* (szerelemről fecsegyve), mint ahogy ilyen műzü elvontságok sincsenek az eredeti versben: „És nem török meg bensőm csendje — semmi sem ver zajt a lelkemen.”

Nem sok jót lehet mondani *Jobbágy Károly* fordításairól sem. Olykor, ha nem is pontos hűséggel, de jeszenyini szellemben kitűnően fogalmaz meg egy-egy látomást

Ó Orosz föld! Kedvesem te!
Kunyhók... mint a vert arany.
Határaid végtelenje
kéken szememre zuhan.

Egyébként nála is idépten-nyomon ügyetlen, felszínes, költőietlen megoldásokra bukkanunk: „Tüske szurta, gyógyfüvek bujtak az ösvénybe” (*Mamácska, az erdőn át*). „Holdak, faórák törzse roppan, ők hörgik végső percemet.”: (A falvak utolsó költője) Ezeknél is szembeötlőbb hibája a helyenkénti bonyolultság: az eredeti mondanivaló széttörése, komplikált összerakása:

Ó rétek, rétek, rétek!
Bánat Kolomeán.
A szívben a múlt még; de
a szívben, benn: Hazám.

Verszták csíz-füttye hallik
a lópaták alól.

E sorok valósággal szemléltetik, hogyan nem szabad megközelelni Jeszenyin tömörségét, egyszerűségét, jóhangzását.

*Dybas Tihamér*nek van érzéke egy-egy versszak hangulatának megragadásához. Milyen szép, finom a *Honni hajlék* c. búcsú-zóvers záró-szakasza:

Honni hajlék! megjövök.
Hol volt, hol nem volt egy ember...
Éjenkint a tó fölött
Harmatkönnyet ejt a kender.

Sajnos azonban *Dybas* sem fordít megbízhatóan. Stílusa gyakran költőietlenné, prózaián darabossá szűrül (*A kutyakölyök*). Az iskolás formahűség nem kárpótol értelmezéseinek gyakori művészetlenségéért. Itt-ott édeskés, túlszép jelzőkkel rontja el az eredeti kifejezés hitelét: (szomorka könny, csacska csengő)

Ez utóbbi hibába időnkint a *Dybas*nál egyenletesebb nívón fordító *Urbán Eszter* is beleesik. Olykor csak a rim kedvéért:

Te vihar, te vihar, te seperd be
hóval mult életemet.
Legyek újra derűs *siederke*
virág, mit bont kikelet

máskor azért, mert a szó szerinti hűségre törekedve bonyolult finomkodásra kényszerül:

„*Pajkos visszhang szájuk szélére szökve*
elcsalja vágukat ismeretlen mezőkre.”

(*A ménes*)

A jeszenyini közvetlenség szenved kárt a *Lassan este lett* c. vers zárószakaszában is, ahol a fordító szinte elvont gondolatisággá változtatja a kedvesét idéző költő szavait:

Tűnt időnk visszhangja ormokon
leng, s megszabja vére lüktetését,

Az eredetiben

nincs szó ilyesmiről:

Но живет по звуку прежних лет
Что, как эхо, бродит за горами.

(De él a mult idők hangjaként,
mint visszhang bolyong a hegyek mögött!)

Ezeket a gyengeségeket és a tulságosan gyakori áthajlásokat (enjambement-kat) nem tekintve akadnak *Urbán Eszter*nek hangban jól eltalált tolmácsolásai. Ilyenek az „*Anyám levele*” és „*Válasz*”-a, vagy a „*Szél suhog*”, melynek kezdő képét az eredeti sorok szerencsés átformálásával így adja vissza:

Szél suhog, zeng az ezüstszinű orkán
selymesen zizzen a hó kavargva.

*Jánosy István*nak van ereje ahhoz, hogy kötött ritmusú rövid sorokkal megküzdjön, s van elegendő készsége, költői fantáziája hogy az orosz költő eredeti színeit, finom tónusait érzékeltesse. („*Cséplés*”, „*Elcsitult a mult sebe*”, „*Sáfránysárga tájak esti*

jénye”, „Khorázzán kertjén”). Kár hogy egy-egy disszonáns sor, egyetlen fordulat olykor az ő fordításaiban is akad.

Jánosy legjobb képességéit nem is annyira a rövid versekben, mint az *Anna Sznyegina* c. poémában szemléltethjük. Ennek a lírai és drámai részekben bővelkedő, anapsztikus ritmusú költeménynek hű visszaadása nem könnyű feladat. Ismerni kell hozzá a verses elbeszélések közvetlen puskinsi hangját. (Jeszenyin végülis Puskit szerette legjobban elődei közül.) Át kell élni továbbá a zaklatott, hangulatait sűrűn váltogató lelkiállapotot, melyet a költő a külső, belső történéssel ábrázol. Jánosynak a lírai pillanatok megfogása szinte mindig sikerül. A kivánt drámai szaggatottsággal, eleven képekkel, kellő érzelmi hőfokon és tömörséggel szólal meg nála az egyik előhang-szerű részlet, mely különben a költemény egész mondanivalóját magába foglalja.

Csend lett.

Ahogy illik, nyeljük,
mig tart szamovárnyi teánk.
Meyek fel a hējűra. Elnyűtt
ómódi, iromba subám.
A bozótos kertbe keringek.
Arcomhoz orgona ér.
De jó gyulladt szemeimnek,
hogy nézem a kerti sövényt!
A régi tizenhat esztendő
kamasznak a kertkapuban:
„Nem” — sugta egy hőszinű kendő^S
lányka szelíd-finoman.
Szép monda... de messzire eltűnt...
E képet úgy őrzi szívem...
Mi mindenkit de szerettünk,
mások minket nemigen.

A felfordult falusi állapotok többnyire ugyancsak hiteles mozgalmassággal tárulnak elénk Jánosy ábrázolásában. Amivel legtöbbet vesződik, legtöbbször kudarcot vall: a tulajdonképpeni párbeszéd részek. (A nép és Jeszenyin, Jeszenyin és Anna közt.) Ám ezek közt is akadnak példás drámai leleménnyel megoldott részek. Ime Anna és Szergej egyik dialógusa a 3-ik részből:

„Szergej,
a szégyen mardos.
Ugy fáj,
Maga csúnya betyár,
hogy országszerte bolondos
berugásainak híre jár!
No mondja,
mi van Magával?”
„Tudom én?”
„Ki tudja?”
„Talán
az ősz ködös évszakában
hozott a világra anyám.

„Tréfál.”

„Maga tréfál Annám.”

„Szeret valakit?”

„Ugyan, én?”

„Magát teszi tönkre...”

Jánosy találékonyságát dicséri a fordítás sokszinű, hajlékony nyelvezete. Bátran, — helyenként tulságosan bátran — alkalmaz új szavakat, kifejezéseket. Alakjait mindig életre tudja kelteni, de különösképpen remekel a természeti atmoszféra megteremtésében:

Mint májusi álmatag éjszaka
oly hirtelen elfut a nyár.
Vörösen, ridegen kel a reggel,
Hull arcra borítva a köd.
A tarlott tölgyfaberekben
cinkék csevegése csönög.

Mindezek az erények sem feledtetik Jánosy verselésének gyakori zökkenőit. A több mint húsz oldalas költemény szinte minden oldalán akad valami hanyagul megoldott részlet. E hibák részint onnét erednek, hogy a fordító a spontánul variált anapsztust nem kezel mindig folyamatos könnyedséggel, másrészt valószínűleg a poéma szaggatott előadásmódjából következően: bizonyos sorokat, főként a szakaszok végén, süketen, sután elejt. Negatívumként említendő még, hogy vannak a szövegben izlésficamra valló, Jeszenyin stílusától idegen elemek: („Szép ez a föld meditáltam”, „... gyisten feleim”, „Szalonkahúzásról jöve kanapéra szűnygi dülök”, „gebénc lépésbe kocogtat”, „Tenyerük de sima. Szovjettag.”) E hibák kijavításával hosszú időre véglegessé válna Jánosy István, az eredeti nivót így is közelítő, jelentőségteljes munkája.

Gáspár Endre kissé szanozos tolmácsolásai (*Perza motívumok*) és a többi kevés versű fordító jórészt közepes eredményei után magasan kiemelkedik *Illyés Gyula* három remekbe-készült átültetése. A már idézett *Hideg holdfény* mindenek előtt a lírai hőfok rendkívüli erejét, feszültségét adja vissza. Az eredeti szöveg apróbb változtatásai min azindulat elemi lendületét, keménységét, a mondanivaló csattanóját hangsúlyozzák igen meggyőzően. Jótékonyan belejátszik e fordításba Illyés költészetének e versével rokon, tépelődő, majd szigorúan konzekvens hangja is.

A *Kószalok a völgyben* elsősorban hangulati hűségével ragad meg. A komótos nyugalmu, méltóságos kezdés után a leírás közvetlen elevelességgel kíséri a cselekvéssé váló szemlélődést, amikor is a költő kaszát ragad: „Mit nekem gödör, mit göröngy, mit a zombék!” E sor lendülete, lüktetése is pontosan

megfelel az eredetinek: Нипочем мне яамы,
нипочем мне кочки..

► Az *Elmegyünk egy kicsit* kezdetű vers fordítása a legszebb, legbensőségesebb a három közül. A hang halk rezignáltsága mögött valami torokszorongató bánat érződik. A szelíd képeken átható mély megrendültségben Jeszenyin talán legemberibb arcára ismerünk.

A tárgyalt fordítás-antológia jelentékeny részét (számszerint 45 verset) *Weöres Sándor* fordította. Ilyen nagy mértékű szereplését rendkívüli nyelvművészete indokolja, melylyel a legnehezebb formai megoldásokra is képes. Daktilusokkal épp oly bravurosan bánik, (*Kantáta*) mint amilyen folyamatosan kezeli az anapesztust (*Rég ismerős ez az utca*) Igaz, némelyik fordítása inkább csak a jól megoldott feladat hatását kelti, kissé kimérten szól, hiányzik belőle az eredeti frissége: („*Emberszívet mérni*”, „*Ez a bánat*” „*Sura hugomnak*”). Vannak aztán versek, miknek darabosságával, disszonanciáival *Weöres* sem tud mit kezdeni. („*Hazatérés a szülőföldre*”, „*Ballada a Huszonhatról*”) Néhány kudarc mellett azonban rengeteg kitűnő megoldást találunk *Weöres* fordításaiban. Költői érzékenysége, impressziók iránti fogékonysága híven tükrözteti Jeszenyin merész képeit:

Záporban látom a kertet

.....
Hársak zöld mancsai lengnek...

(*Rég ismerős ez az utca*)

vagy:

Aranyos fürtödként lebben
kunhalmon a lány laboda

(*Ne kínozz*)

S bármilyen választékos finomsággal rakja egymás mellé a szavakat, sohasem válik cizelláltan érzélgőssé:

Miért susog úgy a neved,
mint rőt koráosz hűvös éje.

(*Mint bárki, oly egyszerű vagy*)

A *Dalok a nagy hadjáratról* c. nehezen fordítható sorozatból *Weöres* nyelvi sokoldalúsága, ötletessége a maximálisat képes magyarul visszaadni. Erőteljes villanásokkal ábrázolja a polgárháború drámai helyzetait:

Kéveként hever
holttest-garmada,
nyihog és topog
a lovak sora.

.....

Meztélláb a nép
fut Moszkva fele,
és nyögéssel és sirással
van a föld tele.

Kérnek adományt,
kolduskenyeret,
dühös keserűség
teng a föld felett.

Játékos könnyedséggel tudja követni: *Jeszenyin* fehéreket idéző ironikus hangját:

Harsog végig a Donon
az ő énekük:
„Kikötő alatt
gőzhajó halad,
kommunistákkal etetjük
hej, a halakat.”

A fordítás ötletességére vall a következő részlet is:

Fehér lilium,
mákvirág-szirom,
kolcsákolj el messzire
admirálsom.

(Az eredeti szójáték szerint:

a „kolcsákolj el messzire” pontosan megfelel az отколчакивай-нак).

S végül az idilli szépség ritka pillanatai is híven elevenednek meg a fordításban:

Te galambkék kiskert,
lila orgona!

Ой ты. синяя сирень,
Голубой палисад!

Különösen szépen, odaadó melegséggel friss lendülettel tolmácsolja *Weöres* az 1925-ből való utolsó *Jeszenyin* verseket. („*Mélyre csüggesztve fejüket*”, „*Haj, a szán*”, „*Kék kód a hóborította lapályon*”, „*Kékgű estben*”) Ezekben a versekben többször láthatjuk, hogyan lehet, hogyan szabad a jeszenyini szemlélet ismeretében új vonásokkal hozzájárulni az eredeti képekhez, annak szellemét, hatását megőrizve. Például: „*Kék kód a hóborította lapályon, / citrom-erekkel a hold szövi át.*” — írja *Weöres*, jöllehet az orosz szöveg csak finom, citromsín holdfényről beszél. Az ilyen „továbbkötés” épp úgy megengedhető, mint a «*Лунные ночи*» helyett használt „*Holdderes éjek*”.

Weöres kivételes fordító-művészetét a *Jeszenyin-antológiában* csak egyvalaki: *Rab Zsuzsa* múlja felül. Érthető tehát, hogy e válogatásban szereplő huszénhét fordítását, nyolcvan-egyneháyra kiegészítve 1957-ben önálló *Jeszenyin-kötetként* is megjelentette.

Aki az antológia után ezt a kisebb gyűjteményt olvassa el, meglepődve tapasztal-

hatja, hogy belőle zavartalanabb, egységesebb és erőteljesebb élményt kap a költőről. Aki pedig az eredeti versekkel is összeveti Rab Zsuzsa munkáját, megbizonyosodhat róla, hogy a jeszenyini líra ezúttal olyan fordítóra talált, aki nemcsak megközelíti az eredeti hangot, de annak egyenértékűségét képes adni, méghozzá oly természetességgel, közvetlenséggel, mintha saját érzéseit, mondanivalóját öntené versekbe.

A szerencsés találkozás okai közt legfontosabbnak azt véljük, hogy Rab Zsuzsa fenntartás nélkül, teljesen bele tudja élni magát Jeszenyin világába. Biztos formakészsége, téveszthetetlen stílusérzéke és orosz nyelvismerete megóvja a buktatóktól, hamis értelmezésektől. A kiváló tolmácsolás további magyarázatát Rab Zsuzsa költői nyelvének árnyalatos hajlékonyságában, feszültséget hordozó erejében látjuk. Férfias keménységre, ellágyuló puhaságra egyaránt alkalmas ez a nyelv, melynek egyébként dicséretes tulajdonsága még, hogy nemcsak az irodalomból, hanem saját népi, természeti élmények gazdag tartalékából táplálkozik. Végül a fordítás értékének, életképességének okát látom abban is, hogy szellemében, művészi felfogásában jelenkori költészetünk legjobb színvonalához igazodik. Pontosabban szólva: az új magyar lírából is felszívja azokat az eredményeket, amelyek a népi érzésvilág, — sokszor éppen Jeszenyinével érintkező — színeit, dinamikáját tartalmazták. (Gondolok itt elsősorban Nagy László költészetére, például olyan versek kapcsán mint a *Leányének*, vagy a *Fojtogatnak egyetlen aszályok*. Kár, hogy a Jeszenyin-antológia szerkesztői Nagy Lászlót nem foglalkoztatták kellőképpen.)

Számtalan példát idézhetünk olyan versekből, miket mások is lefordítottak, — annak bizonyására: Rab Zsuzsa szemlélete mennyivel közelebb áll az eredetihez, mennyivel költőibben fejezi ki magát. Az *Este*, *este* c. vers egyik legszebb képe így hangzik Jeszenyinnél: «И берези стоят, как большие свечки» szó szerinti fordításban: „És állnak a nyírfák, mint hatalmas gyertyák”. Keszthelyi Zoltán fordításában a következőket olvassuk: „Gyertyalángú nyírfákat látok én mindenütt.” E ritmikailag is rossz megoldás magát a képet teszi megfoghatatlanná a „gyertyaláng” és a „mindenütt” / emlegetésével. Rab Zsuzsa találékony egyszerűsége megőrzi a költői vizualitást: „Hallgatnak a nyírfák, / fehér gyertyaszálak.”

Az *Erdőn által ment anyám* c. verset Jobbágy Károly így indítja:

Mamácska az erdőn át ment Kupalnyicába
Botorkált a harmaton mezítelen lába.

Rab Zsuzsa tudja, hogy a Kupalnyica itt nem helység-névként szerepel. A magyaráza-

tot lábjegyzet helyett könnyedén be tudja iktatni a versbe, s Jobbágy kissé darabos, objektív leírása helyett ilyen közvetlen melegséggel ábrázol:

Erdőn által ment anyám Iván éjszakáján,
csatagos, hideg fűben bottladozott árván.

De nemcsak az első látásra gyenge fordítások mellett bizonyul Rab Zsuzsáé jobbnak. Dybas Tihamér *Oroszország* c. fordítását az olvasó önmagában hűnek és nívónak vélheti. Csak az összehasonlításnál derül ki Dybas hűsége mennyire iskolás igyekezet, nívója mennyire költőietlen. Íme két szakasz a harmadik részből Dybas, majd Rab Zsuzsa tolmácsolásában:

Majd felkáróg a varjú, setét sereg.
Hire száll: iszonyú a veszély.
Viharozva kering a vidék felett
s szemfedőt köt a habból a szél.

Mennydörög: az ég boltja beléped.
Rongyfelhőbe merül a vadon.
Csupa megremegett, arany ékszer
az ég mécszei a magason.

illetve:

Ricsajával a gyászszínű varjúhad
feljleszti a pusztát mezőt.
Vihar indul, nyírfa hajába kap,
s vet a tóra tarajlepedőt,

fut a villám, reccsen az ég-üveg,
kőcfelleg oson feketén...
S már csillagok ontják fényüket,
pici mécszek az ég ereszén.

Rab Zsuzsa megoldásának egyetlen hátránya, hogy a halotti lepel értelmű «саван» szót nem tudta használni. A sorok töretlen lendülete, a képek plasztikussága, lírai töltése viszont teljesen az eredeti leírás hangját, erejét idézi.

Bizonyos apróbb változtatásokat, átköltéseket gyakran találunk Rab Zsuzsánál, de ezek sohasem öncélúak, mindig a mondani-való érzelmi, vagy értelmi kiemelését szolgálják. A *Fönn a menny két hideg táján* c. versben például van egy jellegzetes kép. Oroszul így hangzik:

А из туч глядит как капля,
Одинокая звезда.

Szó szerinti jelentése: „A felhőkől mint esőcsepp néz egy magányos csillag.” Rab Zsuzsa érzelmesebben, de a vers hangulatának megfelelően így fogalmaz:

Árva csillag, majd lecseppen,
mint a harmat tündököl.

Lehet, hogy ez a megformálás kissé dús-szépségű, de mennyivel igazabb mégis, mint

Keszthelyi, hűségében fantáziátlan, lapos regisztrálása :

Mint vízcsepp a felhőrezen,
egy magányos csillag int.

Érzelmi felfokozottság, nyelvi simulékony-ság teszi feledhetlenné Rab Zsuzsa egyik legsikerültebb fordítását. (*Bokraink közt.*) Jó érzékre vall már az is, hogy az eredetiben levő első két sor indirekt mondatszerkezetét, szörendjét: »Не бродить, не мять в кустах багряных / »Лебеды и не искать следа» kiegyenesíti, ezáltal kap a végül visszatérő kezdőszakasz különösen megkapó, bánatos hangszínt :

Bokraink közt már az ősz barangol,
kóro lett a fényes laboda.
Zizegő, szép zabkéve-hajadról
nem álmodom többé már soha.

S a továbbiakban is tele van a vers az eredeti hasonlatok hallatlanul finom, gyengéd érzékeltetésével: („Arcod hamván boggyók bíbor vére...”, „Gyűrött sálam őrzi már csak híven/fehér kezéd hársméz-illatát.”) Örvendetes, hogy ez a költemény, mely oroszul talán a legelterjedtebb, nép körében legismertebb, kívülről tudott alkotása Jeszenyinnek, magyarul ugyancsak könnyed szépségű, szinte magakellettő dallamként szólalt meg.

Másik — talán az egész válogatott kötet legjelentékenyebb, legszebb fordítása a *Kékség*. Elegikus hangja mögött már-már fogható elevenséggel érezzük az éjszakába poroszkáló költő alakját, leírt környezetéből áradó mély, de névtelen szomorúságát. Alig van Jeszenyin-vers melyben a tömény színeknek, finom tónusoknak ilyen uralkodó szerepe volna. Rab Zsuzsa főerénye, hogy mindig pontos vonalakkal, konkrét szemléltetéssel, plasztikusan ábrázolja a poétikus atmoszférát. A képek sokszor merész, szinte a szurrealisták képzeletét közelítő vízióit sikerül frappánsan, végleges biztonsággal megoldania :

„a folyó hűvös, tejfehér vizében
locsogva mossa kék lábát az est.”

„Oroszföld alszik, rajta derűs bánat,
s őszi hegyekre fonja karjait.”

„Ott fenn az ég megnyitja tág karámját,
s kivezet száron egy makrancos felleget”

Ez utóbbi két sorban különösen dicsérendő a láttatás ereje, a helyzethez illő melegen emberi hangulat megteremtése. De nemcsak az ilyen, pusztán érzéki ábrázolásból fogant részletek kitűnnek, az olykor

kívánatos fogalmi összevonásoknak is megvan a kellő költői távlata :

„Az asszony alszik és a szalmaágyat
laposra döngöli az özvegy szerelem.”

A forradalom előtti Jeszenyin versek közül, melyeknek festőisége, természet-zenéje áthatóbb, harmónikusabb a későbbiekénél még egy harmadikat is meg kell említenünk. a *Dűlők álmodnak* kezdetűt. Az érzékeny fordító itt ismét remekelt az eredeti költemény árnyalatainak, ízeinek fölkelésében. Még az olyan bonyolult képszővéssel is meggyőzően bírkózik, mint amilyenre az első szakasz kényszeríti :

„Dűlők álmodnak piros alkonyokról,
bokrok tövén kék kutat ás a köd.
Kunyhó-anyóka csend-kenyeret morzsol,
tűnődve rája ajka, a kűszöb.”

De akár valamennyi szakaszt idézhetnénk az eillebbenő hangulatok költői megteremtésének példáiként. Az áttetszően tiszta, légies finomságú sorok után szívfájdítóan szép az utolsó versszak bűvös realizmusa :

„A csend sűrűl, már szunnyadoz a pajta,
deres út himzi a síkos mezőt.
Zizegve sir a vékony árpaszalma
el-elbólintó tehénkék előtt.”

A jelzők, igék életszerű valóságában benne érezzük nemcsak a télbehajló orosz falut, de egy kicsit azt is, amit Juhász Gyula nyomán József Attila látott meg a téli Alföld hangulatából. A fordító érdeme, hogy az átszüremlő hatásokat ilyen szolid harmóniába, önmagához és a verselési szabályokhoz egyaránt hű egységbe tudja foglalni.

A művészi igényességén, az érzékek közötti biztos használatán túl, igen szerencsés adottság Rab Zsuzsa tolmácsolásaiban a feltétlenül természetesség, közvetlenség iránti hajlam. Különösen olyan versekben hasznos e készség, ahol nagyobb szerepe van a drámai motívumoknak. A forradalom alatti és utáni természetben akadnak ilyenek, melyekben a párbeszédesebb részek vagy a zaklatott hanghordozás fellazítják a szokásos, egyenletesen építkező jeszenyini dalformát. Ezek közé tartozik: „Az elvtárs”, és a „Szovjetország”. Az 1955-ös válogatott kötetben mind a két vers Weöres Sándor fordításában olvasható. Rab Zsuzsát talán a bennük mutatkozó prózai esetlegességek, pontatlanságok készítették arra, hogy e bizonyos fokig hálátlan költemények átültetésével újra próbálkozzék. A legkritikusabb részek összehasonlítása az ő kísérletét, annak természetesebb voltát igazolja.

Az *elvtárs* c. vers egyik pontján ezt olvassuk Weöresnél:

Hallom: szólít bennünket,
ő, én hű Jézusom.

Felénk kiált: segítség!
Orosz nép, küzdj, remélj!
Szabadság, egyenlőség
és munka: ez a cél!

Rab Zsuzsánál ugyanez sokkal talpraesettebben hangzik:

Nem hallod, kiseded Jézus;
nekünk, nekünk kiált!

Oda hív, hol a népünk
kemény csatán forog,
hogy győzzön az igazság,
a munka és a jog!

A *Szovjetoroszország* c. vers nivója helyenkint egyforma a két fordítónál, de a vasárnapos parasztok gyülekezését, az élő beszédet, a mozgalmasabb jeleneteket megint Rab Zsuzsa tolmácsolja hitelesebben.

A késői (1924—25-ös) versek közül e kisebb Jeszenyin kötetben a borongós, bánatos-hangú dalok megszólaltatása sikerült kitűnően. Az *Aranylik, őszül*-ben egyszerre érezhetjük a lírikus fojtott szűkszavuságát és a természeti szépség túlaradó gazdagságát. A *Perzsa motívumok* itt szereplő néhány darabjában a színek, illatok szinte részegítően súlyosak. A szavak lejtése, puha-ritmusu zenéje pedig olykor teljesen az eredeti hangzást mintázza: („Karcú keze fehér hattyupár”... oroszul: „Руки милой — пара лебедей” (Ruki miloi pára lebegyej.)

Igen szépen, bensőségesen zengnek az utolsó versek is, különösen a *Micsoda éj* és az *Őrök vándor elmegyek*. (Melyet Dybas Tihamér „Honni hajlék” kezdéssel tolmácsolt a másik kötetben.) Újra és újra bebizonyosodik, hogy Rab Zsuzsának rendkívüli érzéke van a jeszenyini szomorúság, a jellegzetes festői tónusok, finom árnyalatok megfogalmazásához. Magától érthetően vannak kötetében gyengébb darabok is, mint például a kissé halvány *Ősz* (Egyetlen olyan vers, mely Weöres fordításában határozottan sikerültebb.) A részletes vizsgálat fölfedhet a válogatás részleteiben olyan vitás pontokat is, ahol az eredeti elemek átköltése már-már önkényesnek látszik, ezek a hibák azonban elenyészenek a két számtalan erényéhez képest. Méltán mondhatjuk, hogy a Rab Zsuzsa tolmácsolta Jeszenyin válogatásra büszke lehet a magyar fordítás-irodalom. Ehhez fogható igényes vállalkozás a legjobbknak is csak ritkán sikerül. A kitűnő fordítónő ezuttal olyan vizsgát tett képességeiről, melyért bizonyára sokáig hálas lesz az irodalomtörténet.

A leendő teljesebb Jeszenyin kötetnek első sorban Rab Zsuzsa munkájára kell támaszkodnia, továbbá Weöres Sándor, Ilyés Gyula néhány sikeres fordítására és Jánosy István átdolgozott *Anna Sznyegina* tolmácsolására. E maradandó műveket lehetőleg olyanok gazdagítsák, akikben az említett formai és lelki készség egyaránt megvan, akiknek nem idegen Jeszenyin monotonnak látszó, de érzésben, színben igen gazdag költői világa.

Bízást remélhetjük, hogy a magyarul ilyen szerencsésen megszólalt orosz lírikus, a jövőben is megkapja majd rokonszívú magyar tolmácsait.

Fodor András

BÓKA LÁSZLÓ: TEGNAPTÓL MÁIG

(Válogatott tanulmányok, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1958.)

Bóka László nevével még egyetemi éveim alatt ismerkedtem meg: mohó s tisztelettel nem-tudó fiataságomban kevés hozzá hasonlóan, állandóan harcrakész, lendületes vitakozóval, a célzások és utalások ezeryi tőrével egyszerre szűrő-vágó villogó stílusú íróval találkoztam a folyóiratok hasábjain; akinek, mint az igazi atlétáknak a versengésben, nem annyira az elérendő eredmény parlagi célja lebegett a szeme előtt, mint inkább a szellem izmainak szabad tornája, a gyürkőzés öröme. E tekintetben a mostani kötet, mely a nagy termékenységu esszéíró, kritikus és publicista első gyűjteménye, in-

kább csalódással szolgál: a polemikus szinte helyet sem kapott benne. „Tegnaptól máig”, írta könyve fedelére, s e cím alatt — talán éppen, mert a fejlődésre veti a hangsúlyt — elsősorban nem a vita kötete született meg, hanem az állításé: azoknak a nagyobb igényű és nagyobb lélekzetű íróknak a gyűjteménye, amelyeken keresztül szerzőjük szellemi fejlődése, kibontakozása a leginkább lemérhető.

Ugyanakkor Bóka saját fejlődéséről sem adhatna hiteles képet — márpedig e kötet az általa megtett útnak hű tükrözője — ha a polemikus nem találna benne helyet;

három vitakozó darabja mintegy mutatót ad háromféle hangjáról, módszeréről e nemben: Zilahyról írott cikke a rövid, éles, megsemmisítő bírálat példája lehet, míg a Farkas Gyula irodalomtörténeti fajvédelméről, Az *asszimiláció koráról* írott cikke az elemző, tudományos felkészültséget latba vető s a tudomány, a ráció világánál minden álmított-teremtést széttűző tanulmányoknak, s végül, sajátos módon, a *Móricz Zsigmond halálára* írott megemlékezést is a polemikus cikkek közé sorolnám, melyben az alkalom adta fájdalmas-emelkedett hangon vitakozik saját korával, kor- és pályatársaival, akik a szellem óriásának sírja mellett oly kicsinynek találtattak.

Bóka László előszavában hangsúlyozza, hogy a fejlődés képét akarja adni kötetével. Itt közölt tanulmányai ennek valóban jó tükrözői, még akkor is, ha — mint erre ő maga utal — kisebb írásainak alig harmadát foglalhatja csak e testes kötet magába, s ha a válogató önkritikája elsősorban a felszabadulás előtti írásokat ritkította: a kötet harminchat ívből alig nyolcat foglalnak el az akkor született tanulmányok. A szellemi fejlődés képe azonban így is világosan kibontakozik, s mintegy a vele kortárs magyar értelmiség legjavának útját példázza: Bóka László fejlődése az általános humanista magatartástól a harcoss anti-fasizmusig, antifasizmustól a szocializmusig vezetett; a materializmussal eleve barátkozó racionalizmustól a marxizmusig; azon belül pedig, az elmúlt évtized során, a módszer alkalmazás-közbeni elsajátításától annak teljes magáévá tételéig, alkalmazástól alkotásig.

Ennek az útnak már első lépésénél is van egy olyan vonása, amely eleve kiemeli a kortársak átlagából és az éle lendíti: az Ady—József Attila vonal korai felismerése, hirdetése. Bóka — nem egyedül, de kevesed-magával — akkor emelte magasra Ady nevét, akkor követelte az elmélyült, rendszeres és szervezett Ady-filológia művelését, amikor már elhaltak az Ady körüli harcok, s a költő új reneszánsza még nem következett el; akkor követelte a teljes Ady-életmű közzétételét, amikor úgy látszott: zaj nélkül besorolódik ő is a lassan porosodó nemzeti nagyságok közé. S József Attila ügyében is már akkor azok között foglalt helyet; akik a költőt Ady mellé, legnagyobb nemzeti költőink közé sorolják, amikor még egyáltalán nem volt eldöntött a helye a magyar líra folytonosságában; abban a pillanatban, amikor életműve tragikusan lezárult. S e két nagy név mellé egy harmadikat emel velük egyidőben: Bartóké, akiről a zeneértő biztos ítéletével mondja ki — megint akkor, amikor ez még korántsem volt eldöntött és vitathatatlan, különösen

nálunk nem — hogy ő a modern zene első klasszikusa, aki új formanyelvvel ajándékozta meg a hangok világát s közben annak nyelvében szóhoz juttatta az addig nemzetközileg néma magyar nép mélyrétegeit.

Humanizmustól antifasizmusig tart Bóka László fejlődésének első szakasza; s e fejlődés jellegét, minőségét az előbb idézett három név kellőképpen példázza. Bóka kötetét „egy tovatűnt nemzedék emlékének” ajánlja. Ez a nemzedék — a Halász Gábor, Hevesi András, Kerecsényi Dezső, Szerb Antal nemzedéke — az övé is; s nem tudom volt-e irodalmár-generáció, mely csillogóbb vértézzel, nagyobb felkészültséggel, szélesebb műveltséggel, tárgyi tudással és finom érzékenységgel lépett a művészet és a tudomány mezejére; de biztosan tudom, hogy nem volt nemzedék, amelyben a mostoha sors szélesebb rendet vágott volna még azelőtt, hogy sokrétű gazdagságuk megérte volna a betakarítás idejét. Bóka ennek a nemzedéknek a tagja, s legtöbb jótulajdonosságukkal ékes; tudós mellett figyelemreméltó költő és prózaíró, az irodalom mellett a zenének is értője, művelt ismerője; rajzkészségét, művészettörténeti jártasságát csak közeli barátai tudnák jellemezni. A kötet tanulmányaiiban mindebből felcsillan valami: egy-egy finom célzás, utalás, egy-egy hasonlat vagy párhuzam-tűzijáték kápráztat el, mely nemcsak csillog, de a szigorú próbát is kibírja.

A játékos hajlammal ölelkező széles műveltségnek jó példája A *limousini ünnepségekre* c. írása, mely valójában nem más, mint a német fasizmusnak, s a magyar cenzurának egyszerre adott tréfás, de fájóan viselkedő fricska, ugyanakkor a magyar és francia tizenyolcadik század művésze, kultúrája mély ismeretének, alapos értésének is tanubizonyossága; máig érvényes példája annak, hogyan lehet a kultúra védelmében, a kultúra fegyvereivel a fasizmus hatalmaira saját várukon belül fájó csapást mérni. (Persze abban, hogy a fasizmus elleni harcban éppen a tizenyolcadik századhoz nyúl, Saint-Aulaire márkí költészetéhez, bizonyos mértékig, bizonyos áttételeken át a magyar értelmiség antifasizista harcának korlátai is megnyilatkoznak; de ne próbáljuk egy fricskára ráépíteni az egész magyar társadalom háború alatti helyzetének elemzését.)

Bóka, ha akarja, egy-egy művész vagy tudós alakját nagy ábrázoló erővel, lendülettel és szeretettel tudja megalkotni. Példája ennek a Bartók-portré, vagy talán még inkább a Gomboczról írott emlékezés, melyben a tisztelő szeretet ábrázoló erővé válik, s amely az ember és a tudós képét egyszerre, összefonódva és egységben tudja megraj-

zolni. De érdeklődése általában nem az író személyiségének felelevenítése felé viszi. Talán azért is, mert több művészetet belülről ismer, azoknak műhelytitkaiban a gyakorlaton keresztül otthonos, legérdekesebb esszéi a művészi eszközök vizsgálatáról szólnak. Ezek közül a nyelvi eszközök érdeklík legjobban, azokról van a legtöbb és leggazdagabb mondanivalója. Ha az irodalomtörténetet jelesévé is lett, Gombocz Zoltán tanítványa volt; az írók nyelvét, nyelv-művészetét az avatott nyelvtudós eszközeivel vizsgálja, s zenén edzett füll hallja ki a mondatok, verssorok zengését. *Vörösmarty és a magyar nyelv* c. dolgozata talán a legjobb példája annak, milyen könnyedséggel kezeli mely erudícióját Bóka László; milyen, látszólag erőfeszítés nélküli, szinte játékos természetességgel tudja megvilágítani a felsorakoztatott példák tömegén át azt a megtermékenyítő hatást, amelyet Vörösmarty nyelvi zsenije az egész magyar lírára gyakorolt, Petőfitől Adyn át Babitsig, József Attiláig. De úgyse fel az olvasó Arany Jánosról szóló két tanulmányát (*A lírikus Arany, Arany nyelvi eredetisége*), a József Attila eszközeit elemző két értekezést (*Ember és stílus, József Attila költői eszközei*), ugyancsak az erényeket fogja bennük is megtalálni; s *Ady szimbolizmusáról* szóló tanulmánya — mely nyilvánvalóan készülő Ady-monográfiájának műhelymunkája — a művészi érzékenység és a tudós műveltség harmonikus ötvözetének jó példája: csak a kettő együttes segítségével tudhatta ilyen szerencsés kézzel megoldani Ady és a francia szimbolizmus egymáshoz való viszonyának annyira bonyolult és kielégítő magyarázatot mindeddig nem talált problémáját.

Az írói portré-rajzolás, mint mondtuk, e kötetben jobbára kerül; de egy-egy mű ürügyén, vagy egy író tevékenységének valamelyik szektorán keresztül többször is tüzetes pályaképet ad. Móricz Zsigmond életművében nem a legjelentősebb a tanulmány-író tevékenysége; Bóka László azonban a tanulmányokból is ki tudja bontani az író fejlődését, pályájának összetetten egyenes útját. Az *Egri csillagok* elemzése példadarabja lehet a regényelemzés kézikönyvének: mindenre kiterjedő gondos figyelem, beleérző intuíció, a regény meséje s a megírás korának egyaránt alapos ismerete jellemzik; de emelett s ezen felül a tanulmány régen hiányzó irodalomtörténeti feladatot is ellát, Gárdonyi Géza írói-emberi pályájának hiteles és alapos felrajzolásával. Rendkívül érdekes és meggyőző *A másik Juhász Gyuláról* írott esszéje is; ennek talán csak azt vehetnők szemére, hogy „a másik” felfedezése és felmutatása örömben kissé megfedekezik „az egyik” Juhász Gyuláról, arról, akit addig ismert s leírt az irodalmi

hagyomány. Ezt a feledékenységet eléggé magyarázza a felfedezés izgalma; s ha e tanulmány ma már bizonyos korrekciókra szorul is, nem múlt érdeme, hogy az első lökés volt abban az irányban, hogy az igazi, vagy ha úgy tetszik a teljes Juhász Gyula képe kialakulhasson a magyar irodalomtudományban — azé a Juhászé, aki egyszerre, egymás mellett s önmagában-önmagával vitatkozva volt az „egyik” is, meg a „másik” is.

Bóka László érdeklődését e kötet tanúsága szerint elsősorban a magyar líra fejlődése, legnagyobb alakjai kötik le; a legkevésbé talán a dráma kérdései izgatják. Pedig hogy ahhoz is milyen hozzáértéssel tud hozzászólni, arról néhány, alkalom-szülte elemzése tanuskodik; mind között is leginkább *Hamlet*-tanulmánya, mely nemcsak a dráma alapos és hiteles kibontása, hanem a Nemzeti Színház előadásának, illetve a párhuzamos szereposztás három Hamlet-alakításának is példamutatóan lelkiismeretes és hiteles, színdamutatóan megjelenítésig menő elemzése. Bródy *A tanítónőjéről* szóló írása szinte mellesleg vázolja fel a magyar dráma fejlődésének képét, s helyezi el ezen belül biztos kézzel Bródy Sándor műveit; Csehov drámai műveiről szóló értekezése pedig (mint más vonatkozásban a *Nyelv és halhatatlanság*) jó példája a tudós találékonyágának: hogyan lehet egy látszólag mellékes kérdés tárgyalásával (ebben az esetben Csehov két mellék-alakjával) egy író, egy alkotó módszer lényegére rámutatni.

Az irodalom részletkérdései, műhelyproblémái, az írói pályaképek mellett a kötetben nem jelentéktelen helyet foglalnak el magának az irodalomtudománynak a problémái is. Az ezekre vonatkozó írások nyilvánvalóan a tudománypolitikus alkotásai: túlnyomórészt a Magyar Tudományos Akadémián betöltött tiszte készítette Bóka Lászlót arra, hogy a maga szaktudományának általános problémáival és aktuális feladataival összefoglaló írásokban nézzen szembe. Az ilyen jellegű tanulmányai nagy és nemes sorba méltóképpen illeszkednek: Toldy, Gyulai óta nagy tradíciója van az ilyen mérlegkésztéseknek, amelyek túl a pillanat szükségén s azon a közvetlen igényen, hogy felmérve eddigi eredményeinket és hibáinkat, kijelöljük egy-egy új periódus feladatkörét, egyben fontos tudománytörténeti feladatot is betöltenek: megkönnyítik a jövő kutatója számára a tájékozódást, kortársi mércét adnak, mely mellett az utókor sajmértékét is ellenőrizheti. Bóka tudományt politikai írásai (*A magyar irodalomtudomány tíz esztendeje, Irodalomtörténetírásunk és a mai irodalom, az irodalomtudomány XX. századi problémái*) általános jellemzője az, hogy alapos részletismeretekre támaszkodva

sem vész bele soha a részletekbe, hanem mindig elvi magaslatról nézi az irodalomtudomány helyzetét, feladatait ; nemcsak bírálni és mérlegelni tud, de perspektívát nyitni is. Az ilyen jellegű írások természetéhez tartozik, hogy ezek igazán elmondásuk pillanatában érdekesek, majd nagyobb távlatból, hosszabb idő múltán ; kevéssel születésük aktualitása után fényük megfogyatkozik s a patinával tér vissza. Részben ez az oka annak, hogy e három közül az utolsót érezzük ma is rendkívül érdekesnek. Ennek a dolgozatnak egész problémafelvetése újszerű : az irodalom és az irodalomtudomány helyzetét a technika legújabb állásával próbálja szembesíteni, előrelátni azokat a következményeket, amelyek az általános műveltség emelkedésével, az írásbeliség szinte kivétel nélküli elterjedésével s a technika, különösen a különböző formájú távközlési lehetőségek tökéletesedésével jelentkeznek. Mint Bóka maga is hangsúlyozza, ez a tanulmány inkább csak kérdéseket ad fel, mintsem felelni tud rájuk ; de ilyesmiben már az is nagy eredmény, ha valaki helyesen tud feltenni kérdéseket, s felében-harmadában előre tudja látni az ezekre adandó válaszokat.

A kötet túlnyomó többsége a magyar irodalom kérdéseivel foglalkozik ; világirodalmi érdekű esszé (a Saint-Aulaire-ról szóló íráson kívül, mely inkább ürügy, mint tanulmány) összesen négy van : a már említett Hamlet-elemzésen és Csehov tanulmányon kívül egy-egy írás Dobroljubovról és Dosztojevszkij-ről. Tudjuk, jól — s a magyar irodalomról szóló tanulmányok utalás-anyaga is élénk bizonyítéka ennek — hogy Bóka László érdeklődése és tájékozottsága közel sem áll meg ezeken a határokon ; s nem a meglévők elleni kifogás (különösen a Dosztojevszkij-tanulmány emelkedik a kötet legjobb darabjainak magasságába), hanem az elmaradtak miatti hiányérzet mondatja, hogy talán a kötet egységét is megerősítette volna, ha ezeket a világirodalmi jellegű cikkeket elhagyja, egy későbbi, esetleg teljesen világirodalmi jellegű tanulmánykötet számára) amint azt Sötér István is tette) s e

kötet csak a magyar irodalommal és irodalomtudománnyal foglalkozik.

Úgy, ahogy van, a *Tegnaptól maig* egy érdekes és gondolkodó lélek fejlődésének korára és környezetére is jellemző képe olyan részlettanulmányokon át, melyek a magyar irodalomtudománynak maradandó értékei, melyeknek eredményei már eddig is nagyrészt felszívódtak a marxista magyar irodalomtörténetírásba és ott termékenyítve hatnak tovább. A kötetbe foglalt írások a magyar irodalomtörténetírás marxista útjának nyomjelzői ; egyben hatékony munkálói, előrelendítői is ennek az útnak. Saját fejlődéséről való hűséges számotadásának jele, hogy Bóka tanulmányai csoportosításával nem próbálja marxistává átfesteni humanista, antifasiszta múltját ; viszont már ennek a periódusának különös és valóban előre, a mi korunkra mutató értéke, hogy mindvégig Ady és József Attila-központú az irodalomszemlélete, értékskalája, állásfoglalásainak megalapozása.

Utoljára hagyjuk, mert bárhol szóljunk is róla, Bóka Lászlóval kapcsolatosan menthetetlenül közhelyként hat annak a megemlítése, hogy a stílus művészetének nemcsak vájtfüllű figyelője, értője, hanem szellemes megvalósítója is. Bármiről szóljon, gondozott, gördülékeny, egyéni, élvezetes stílusban tud róla beszélni ; tanulmányai már hangvételükkel, nyelvükkel egyéniségről árulkodnak, akit stílusjegyei után is fel lehet ismerni, bármelyik kortársától megkülönböztetni. Koncepcióján, tárgyalásfelépítésén (mint pl. a *köszívű ember fia*i esetében) itt-ott megérzik a dogmatizmus befolyása, a nyilvánvalóan pedagógikus szándék ; stílusa, nyelvi fordulatai ugyanakkor mindig mentek tudtak maradni azoktól a stílárius pongyolaságoktól, attól a bürokratikus fanyelvtől, mely az ötvenes évek eleje kritikáit és tanulmányait általában annyira szennyezte. A *Tegnaptól maig* olyan kötet, melyet az irodalom kedvelője élvezettel olvashat végig, s amelyet az irodalom kutatója gyakran kényszerül majd kezébe venni, s mindig örömmel forgathat.

Nagy Péter

TÁRSASÁGI HÍREK

A Társaság életéből

Az MTA Irodalomtörténeti Intézete és a Magyar Irodalomtörténeti Társaság 1959. június 1-én *ankétot* rendezett a *felszabadulás utáni magyar irodalom helyzetéről*. A referátumokat Tolnai Gábor egyetemi tanár, Kiss Lajos és Diószegi András tartotta. A referátumokat követő vitához az Irodalomtör-

téneti Intézet és az ELTE Irodalomtörténeti tanszékeinek kutatói szóltak hozzá.

*

1958. december 7-én a Magyar Irodalomtörténeti Társaság az Irodalmi Színpad rendezésében *Babits Mihály születésének 75. év-*

fordulója alkalmából irodalmi estet rendezett. A bevezetőt *Sóter István* egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja mondotta. A nagy gonddal és körültekintéssel összeállított műsor keretében felléptek: *Gáti József, Gönczöl János, Ilosvai Katalin, Kelen Dóra, Kővecses Béla, Lászlóffy Katalin, Ungvári László* Kossuth-díjas érdemes művész és *Zách János*. Zongorán kísért: *Freymann Magda*.

*
1959. május 5-én a Társaság az Egyetemi Szinpaddal karöltve *Radnóti Miklós születésének 50. évfordulója* alkalmából műsoros irodalmi estet rendezett. Az ünnepi megemlékezést *Ortutay Gyula* akadémikus, az ELTE rektora tartotta. A műsor keretében fellépett: *Ilosvai Katalin, Horváth Ferenc* érdemes művész, *Keres Emil, Sándor Judit* és *Melis György*, valamint az *Egyetemi Énekkar* *Baross Gábor* vezényletével.

*
Előző számunkban hírt adtunk arról, hogy a Társaság tervében fontos pontként szerepel a vidéki magyarszakos tanárok továbbképzésére szolgáló előadó-utak szervezése. 1959. április 16-án *Székesfehérvárra* látogattunk el, ahol a Fejér megyei magyarszakos tanároknak *Tóth Dezső*, az irodalomtudományok kandidátusa és *Horváth Károly* tudományos kutató tartott előadást *Tóth Dezső* Vörösmarty-monográfiájáról és a Vörösmarty-kutatás legújabb eredményeiről.

*
A *Magyar Klasszikusok sorozat*nak az év első felében a következő kötetei jelentek meg: *Móricz Zsigmond*: Az isten háta mögött — A fáklya, *Babits Mihály* Válogatott Művei I—II., *Bajza József* Válogatott Művei, *Apáczai Csere János*: *Magyar Encyclopaedia*.

*
1958. évi tagdíjak — az előző számunkban közöltekén kívül — még a következő tagjainktól érkeztek be:

Bán Imre, Debrecen	50,— Ft
Bohus Magda, Budapest	10,— Ft
Bodor Sándor, Nyíregyháza	10,— Ft
Földessy Gyula, Budapest	20,— Ft
Gellért Oszkár, Budapest	20,— Ft
Gergely Gergely, Budapest	30,— Ft
Horváth Károly, Budapest	25,— Ft
Jenei Ferenc, Budapest	20,— Ft
Juhász Géza, Debrecen	50,— Ft
Katona Béla, Nyíregyháza	10,— Ft
Kemény G. Gábor	25,— Ft
Klanczay Tibor, Budapest	25,— Ft
Kovács Győző, Budapest	25,— Ft

Lengyel Béla, Budapest	25,— Ft
Makay Gusztáv, Budapest	15,— Ft
Margócsy József, Nyíregyháza ...	20,— Ft
R. Mezei Márta, Budapest	20,— Ft
Némedi Lajos, Eger	25,— Ft
Némedi Lajosné, Eger	25,— Ft
Pataki László, Eger	25,— Ft
Rába György, Budapest	25,— Ft
Rónay György, Budapest	20,— Ft
Sáfrán Györgyi, Budapest	25,— Ft
Szamosujvári Sándor, Debrecen .	10,— Ft
Tamás Anna, Budapest	25,— Ft
Tamás Attila, Budapest	20,— Ft
Vajda György Mihály	25,— Ft
Varga József, Budapest	25,— Ft
Waldapfel József, Budapest	50,— Ft

Hírek

Az 1959. évre megkötött magyar—szovjet akadémiai együttműködési egyezmény keretében az *Irodalomtörténeti Intézet* és a *moszkvai Gorkij Intézet* közösen dolgoz ki három témát. Így: a magyar—orosz és az orosz—magyar irodalmi kapcsolatok története, a nemzeti hagyományok és a szocialista realizmus kapcsolata, s a szocialista realizmus kialakulása a magyar irodalomban.

*
Berlinben, a Német-Szovjet Baráti Társaság székházának márvány-termében *magyar irodalmi estet* rendezett a Német Írószövetség és a Kulturkapcsolatok Intézete, valamint a Német—Szovjet Baráti Társaság.

*
Ady Endre halálának 40. évfordulója alkalmából emlékünnepséget rendezett a Művelődésügyi Minisztérium és az Irodalmi Tanács. Az emlékünnepeült *Kállai Gyula*, a Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottságának tagja, államminiszter nyitotta meg, majd a nagy költő életművéről *Kardos László* egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja emlékezett meg.

Ady Endre-emlékestet rendezett Debrecen Város Tanácsa és a pedagógus irodalmi csoport a *Déri Múzeum nagytermében*. Az ünnepi est bevezetőjét dr. *Kiss Tamás* gimnáziumi tanár tartotta. — Az irodalmi est után a Déri Múzeum kiállítási termeiben *Ady-emlékkiállítás* nyílt meg.

*
1959. február 20-án *Győrött* a Jókai Mór Művelődési Házban *Bóka László* egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja „*József Attila, a költő és az ember*” címmel tartott előadást. Az előadást

követő műsorban Jancsó Adrienn, Surányi Ibolya és Horváth Ferenc érdemes művész lépett fel.

*

1959. március 17-én *Kisvárdán* a Művelődési Ház rendezésében az *Irodalom—Forradalom* c. előadásorozat első előadásaként *Czine Mihály*, az Irodalomtörténeti Intézet tudományos kutatója tartott előadást *Móricz Zsigmond a forradalomban* címmel.

*

1959. március 15-én a *gyöngyösi Vak Bottyán Gimnáziumban emléktáblát* lepleztek le az iskola diákjai az intézmény nagyevű diákjai, *Bajza József* tiszteletére. Bajza József életét, munkásságát *Fülöp Lajos* tanár méltatta.

*

1959. július 19-én a Hazafias Népfront Veszprém megyei Bizottsága és a Veszprém megyei Tanács Idegenforgalmi Hivatala *Anyos Pál* emlékére Nagyesztergár községében, a költő *szülőházának falán emléktáblát helyezett el*. Az emlékbeszédet *Páldy Róbert*, a megyei könyvtár vezetője mondta.

A szerkesztőség hírei.

Ez év első felében az Irodalomtörténetben való ismertetés céljából az egyes kiadóktól az alábbi műveket kaptuk meg: *Akadémiai Kiadó* — *Csomasz Tóth Kálmán*: A XVI. század dallamai, *Apáczai Csere János*: Magyar Enciklopédia I., *Régi magyar költők tára, Révész Imre*: Sinai Miklós és kora, *Mikszáth Kálmán* Összes Művei 11—12., *Pogány Péter*: Folklor és irodalom kölcsönhatása, *Fitz József*: A magyar nyomdászat könyvkiadás és könyvkereskedeleme története.

Szépírodalmi Kiadó — *Bajza József* Válogatott művei, *Móricz Zsigmond*: Irodalomról, művészetről, *Móricz Zsigmond*: Az isten háta mögött — A fáklya, *Krudy Gyula*: Aranykéz utcai szép napok, *Lengyel József*: Prenn Ferenc hányatott élete, *Pirkadása magyar égne* — Írók emlékezései a Tanácsköztársaságra, *Ambrus Zoltán*: Giroflé és Girofla, *Csurka István*: Hamis tanú, *Elek Artúr*: A platánsor, *Heltai Jenő*: Összegyűjtött versek, *Juhász Gyula*: Összes költeményei, *Benedek Elek*: Édes anyaföldem, *Mesterházi Lajos*: Pokoljárás, *Tamási Áron*: Czimeresek, *Darvas József*: Kormos ég, *Gábor Andor*: Véres augusztus, *Hatvány Lajos*: Ady, *Nagy Lajos*: Író, könyv, olvasó, *Illés Béla*: Anekdoták könyve, *Gyóni Géza*:

Csak egy éjszakára, *Katona József*: Összes Művei, *Babits Mihály*: Válogatott művei, *Apáczai Csere János*: Magyar Encyclopaedia, *Gellér Andor Endre*: Gőzmosoda, *Tömörkény István*: Hajnali sötétben, *Molnár Ferenc*: Gőzszlop, *Nagy Endre*: Várad — Pest — Párizs, *Zrinyi Miklós* Összes Művei.

Magvető Kiadó — *Kolozsvári Grandpierre Emil*: A boldogtalanság művészete, *Gholnoky László*: Prikk mennyei útja, *Karinthy Frigyes*: Kötéltánc, *Tolnai Gábor*: Évek, számadok, *Bródy Sándor*: Két szőke asszony, *Móra Ferenc*: Beszélgetés a ferde toronyal — Túl a palánkon, *Simon István*: A Jangce vitorlái, *Móricz Miklós*: Móricz Zsigmond indulása, *Ébredés* — F fiatal prózairok antológiája, *Krudy Gyula*: A fehér lábu Gaálné.

Magyar Helikon Kiadó — *Ilja Erenburg*: A kommunár pipája, *Radnóti Miklós*: Ikrék hava, *Jacques Gaucheron*: A lyoni selyemszövő, *Füst Milán*: Boldogtalanok — Negyedik Henrik, *Karikás Frigyes*: A 39-es dandár.

Gondolat Kiadó — *Kemény G. Gábor*: Mocsáry Lajos válogatott írásai, *Vargha Balázs*: Berzsenyi, *Dolmányos István*: Költők barátságától népek testvériségéig, *Gellért Oszkár*: Egy író élete, A magyar Tanácsköztársaság művelődési, oktatásügyi és szociális törvényei, *Kéry László*: Shakespeare tragédiái, *Lutter Tibor*: James Joyce.

Móra Kiadó — *Thury Zoltán*: Előbb meg kell halni, *Arany Petőfi levelezése*, *Zrinyi Miklós*: Szigeti veszedelem.

Táncsics Kiadó — *Magyar Múza I—II* — Költészeti antológia.

Kossuth Kiadó — *Arnold Zweig*: A wandsbeki vár.

Európa Kiadó — *Bert Brecht*: Galilei, *Bert Brecht*: Kurázi mama és gyermekei, *Majakovszkij*: Poloska — Fürdő, *Mai francia költészet*, *Az angol líra kincsháza*, *Hevensi Gyula*: Egy mérnök a forradalomban, *Fegyőn*: Fivérek, *Pozner*: Emlékezések Gorkijra.

*

• Munkatársaink kívánságára közöljük, hogy az *Irodalomtörténet szerkesztősége fogadó-órát* minden kedden 13—15 óra között tartja a szerkesztőség helyiségében: Budapest, V., Pesti Barnabás u. 1. III. 43. Telefon 180—960 122 mellék.

СОДЕРЖАНИЕ

- Ласло Бока*: О некоторых вопросах венгерского литературоведения
Шандор Коцкаш: Источник побудительных причин
Пал Панди: Один период творчества Шандора Петёфи
Анна Тамаш: Смена вахты у журнала «Элеткепек» (Жанровые картины)
Дьёрдьне Хорлаи: Народная проза в эпоху после крушения венгерской освободительной войны
Йожеф Саудер: «Школа чувств» в г. Кашша
Тибор Кланицаи: Проблемы венгерского позднего ренессанса
Ласло Гальди: Типологический обзор угрофинского народного стихотворчества. Часть I.

ДИСКУССИЯ

- Лоранд Баш*: История одного литературного процесса
Петер Эгри: Пал Фабиан и т. д. Очерк венгерской стилистики
Аладар Комлош: «Начало карьеры Яноша Вайда»

ГЛАЗАМИ СОВРЕМЕННОКОВ

- Антальне Серб*: Последние месяцы жизни Антала Серб
Милан Фюшт: Зарождение журнала «Нюгат» (Запад)
Л. Б.: Йожеф Ташиш

ДОКУМЕНТАЦИЯ

- Йожеф Саудер*: Чоконаи, Казинци и журнал «Мадьяр Хирмондо» (Венгерский Вестник)
Тамаш Кишиш: Рекламация Эндре Ади
Карой Мезёши: Из неизвестных юношеских стихотворений Ференца Мора
Габор Моллаи: Немецкая проповедь Габора Дайка о толерантности
Дьёрдь Криштоф: Об окончательном тексте стихотворения Яноша Арань: «Чалади Кёр» (Семейный Круг)
Шандор Эккхардт: Бочкаи и Римаи
Иштван Боржак: Сирены Адриатического моря
Эндре Чаткаи: Письма венгерских писателей провинциальному композитору
Карой Редль: Пельбарт Темешвари и Подражание Христа
Дьюла Ласло: Исторические и археологические примечания к преданиям о могиле Петёфи
Роберт Холлоши: Повторяющаяся ошибка в тексте изданий произведений Ференца Мора
Йожеф Начади: Ревизки и журнал («Сегеди Напло») («Сегедский дневник»)
Ференц Кольта: Неизвестное письмо Миклоша Иштванффи
Иштван Феньё: Пропущенные детали из дневника Шандора Кишфалуди

ОБЗОР

- Пал Инпер*: Фридьеш Карикаш, Бригада № 39
Дьёрдь Раба: Магда Сабо, Мелкий шум
Чаба Шик: Магда Сабо, Мелкий шум
Эржебет Везер: Бенё Карачонь, Солнечная сторона
Андраш Фодор: Есенин на венгерском языке
Петер Надь: Ласло Бока, С вчерашнего дня до сегодня

ИЗВЕСТИЯ ОБЩЕСТВА

О некоторых вопросах венгерского литературоведения

Ласло Бока

Резюме

В венгерском литературоведении еще до сегодняшнего дня существует опасность национализма. Его наличие не является следствием враждебной деятельности, а обусловлено неправильным осуществлением по существу правильных намерений. После освобождения страны венгерское литературоведение вполне обоснованно выступило против космополитизма и буржуазных взглядов, правильно опознавая значение движения народных писателей. Однако, в ходе осуществления этих задач не были созданы основы для сравнительной социалистической истории литературы, и умалчиванием о результатах буржуазной истории литературы, а затем чрезмерной реабилитацией последних, открылся также путь для ошибочных, националистических взглядов, причем народные писатели часто выдвигались в ущерб представителей социалистического реализма.

Нынешний провинциализм в венгерском литературоведении весьма тревожное явление. Наша задача подробно исследовать проблемы национализма и интернационализма, и основательно занимаясь с литературой соседних народов, одновременно ликвидировать опасность национализма и космополитизма.

Источник побудительных причин

Шандор Коцкаш

Резюме

Автор стремится среди компонентов мировоззрения и лирики зрелого поэта осветить роль переживаний детства Аттилы Йожеф. Он исходит из общеизвестного простого факта, что Аттила Йожеф стал социалистическим поэтом не в результате своих детских переживаний; но последние открыли возможность для его плодородного отклика на притягательную силу социализма и для того, чтобы постепенно завоеванное им социалистическое мировоззрение объединялось с этими личными переживаниями в интенсивное художественное единство.

Автор приписывает матери Аттилы Йожеф — «Маме» — большое значение в жизни поэта, чем это подчеркивалось в прежних взглядах. Прежняя крестьянка стала в столице пролетаркой: она — даже в период самой большой нищеты — не заменила пригород с провинцией. Таким образом она унаследовала своему сыну пролетарскую судьбу и пролетарское сознание. В качестве нового момента и подкрепляя его биографическими мотивами автор анализирует изображение нищеты в поэзии Аттилы Йожеф. В то время как крестьянские «народные» поэты той эпохи часто боролись только семейными мотивами, своими плебейскими предками против крупных помещиков, ссылающихся на исторические права своих предков, то Аттила Йожеф нападает на мир господ и угнетателей исходя из другой основы, из «почвы» пригорода. В заключение: переживания детства также служат объяснением для своеобразного воззрения поэта на ландшафт, являющегося революционно новым в лирическом изображении как деревенского, так и городского ландшафта.

В творчестве Аттилы Йожеф социалистическое мировоззрение удачно и оплодотворяющим образом сочеталось с пролетарскими переживаниями его детства.

Один период творчества Шандора Петёфи

Пал Панди

Резюме

Настоящая статья является частью подготовляющейся в настоящее время монографии. В ней обсуждается много оспариваемый период творчества Петёфи от лета до осени 1844 года. В этом году в весенних стихотворениях поэта часто встречаются его портреты, в которых он изображает себя божемным, легкомысленным. Личная аутентич-

ность этих стихотворений не подлежит сомнению, однако, она коренится не в объективных моментах, а в элементах нрава и настроения. Однако, начиная с лета 1844 года поэт все ярче выступает перед действительным материальным фоном своей жизни в качестве воспевателя действительных переживаний. Настоящая статья внимательно следит за этим процессом: каким образом в этих группах стихотворений сплетаются элементы его нравственной и объективной индивидуальности.

Смена вахты у журнала «Элеткепек»

(Жанровые картины)

Анна Тамаш

Резюме

В годы, предшествовавшие освободительной войне, стираются границы истории, литературы и революции. Это наглядно доказывается также и «Обществом Десяти», учрежденном по инициативе Петёфи. Настоящая статья излагает на основе богатой документации возникновение и оформление этого общества. Показывается присоединение общества к журналу «Элеткепек». Дается описание появившихся в журнале произведений членов общества, прежде всего произведений Петёфи. Автор распространяется на махинации венского двора, желавшего всеми средствами прекратить деятельность журнала, и в заключение приводятся рецензии консервативных газет Венгрии, содержание нападки на журнал «Элеткепек».

Народная проза в эпоху после крушения венгерской освободительной войны

Дьёрдьне Хорлан

Резюме

В пределах народной прозы, в эпоху после крушения освободительной войны, в одном из течений ставится в центр эмоциональный жизнь народа идиллический, романтический способ изображения. Другое течение характеризуется предназначенной для народа литературой с наставительной, поучительной тенденцией, заслуга которой заключается в социографических описаниях. В заключение появляется — параллельно с фигурой трезвого, зажиточного крестьянина — в качестве критики крестьянской капитализации — натуралистическое изображение богатого, высокомерного, жестокого и трагического крестьянина, который в конце концов своей силой уничтожает самого себя: предшественник способа изображения Жигмонда Морица.

«Школа чувств» в г. Кашша

Йожеф Саудер

Резюме

В связи с изложением пребывания Казинцы в г. Кашша автор анализирует в своей статье связи в частной жизни писателя, в первую очередь его любовные расположения. Подробное раскрытие этих связей оказалось необходимым по той причине, что в литературных произведениях, да даже в художественных переводах Казинцы имеются многочисленные следы связей и чувств поэта из периода его пребывания в г. Кашша.

Резюме

В своей статье автор считает стоицизм важнейшим идеологическим направлением в венгерском позднем ренессансе, а маниеризм — как стиль этого периода. Исследуются связи венгерского стоического направления с создателем нестоической философии, Юстусом Липсиус, далее те обстоятельства, которые аподиктически требовали, чтобы венгерский феодальный господствующий класс в начале XVII столетия принял Липсиуса. Представители стоицизма в Венгрии преимущественно относились к аристократии, или же к сфере ее интересов, причем значительной была не только их литературная, но и политическая роль. Подробно обсуждается роль стоических политиков в период 15-летней войны, сторонников Бочкаи, как и в последующих десятилетиях, далее показывается различное оформление судьбы стоического направления в королевской Венгрии, или же в Трансильвании. То обстоятельство, что в Венгрии члены господствующего общественного класса и выдающиеся политики данной эпохи были представителями стоического направления, обуславливало, что учения Юстуса Липсиуса проникали здесь также и в практическую политику, и в ходе этого процесса наблюдаются такие явления, которые обогащают европейскую историю стоицизма новыми чертами. Автор подробно занимается со стихотворческой деятельностью венгерских стоиков, прежде всего с поэзией Римаи, и на основе примера последнего показывает различия между поэзией расцвета ренессанса и позднего ренессанса. Вторая часть статьи посвящена стилю позднего ренессанса, маниеризму, и распространяется также на общие вопросы определения и исторической проблематики маниеризма. Расцвет маниеристского стиля в Венгрии в первой трети XVII столетия показывается на многочисленных примерах, как из области поэзии, так и прозы и излагаются также важнейшие стилевые особенности маниеризма. В заключительной части статья исследует связи между венгерским поздним ренессансом и барокко.

CONTENU

- László Bóka* : Sur quelques problèmes des sciences littéraires hongroises
Sándor Koczkás : „Origine et motif”
Pál Pándi : Une étape de la carrière de Petőfi
Anna Tamás : Relève de la garde du périodique „Életképek” („Scènes de la vie”)
Mme György Horlai : Prose populaire après la chute de la Guerre d'indépendance
József Szauder : „Érzelmeik iskolája” („L'école des sentiments”) de Kassa
Tibor Klaniczay : Les problèmes de la dernière période de la Renaissance en Hongrie (Stoïcisme et maniérisme)
László Gáldi : Récapitulation typologique de la versification populaire des Finno-ougriens
1ère partie

D é b a t

- Lóránd Basch* : L'histoire d'un procès littéraire
Péter Egri : Pál Fábrián, etc. : Esquisse de la stylistique hongroise
Atadár Komlós : „Les débuts de la carrière de János Vajda”

Chronique des contemporains

- Mme Antal Szerb* : Les derniers mois d'Antal Szerb
Milán Füst : La naissance de la revue „Nyugat” („Occident”)
L. B. : József Tass

Notes et documents

- József Szauder* : Csokonay, Kazinczy et le „Magyar Hírmondó” („Messager Hongrois”)
Tamás Kiss : La réclamation d'Endre Ady
Károly Mezősi : Quelques poésies inconnues du jeune Ferenc Móra
Gábor Mollay : Une prédication en langue allemande de Gábor Dayka sur la tolérance
György Kristóf : Le texte définitif du poème „Családi Kör” („Chez-soi”)
Sándor Eckhardt : Bocskay et Rimay
István Borzsák : „Sirène de la mer Adriatique”
Endre Csátkai : Lettres des écrivains hongrois à un compositeur de province
Károly Redl : Pelbárt Temesvári et l'„Imitatio Christi”
Gyula László : Notes historiques et archéologiques aux légendes du tombeau de Petőfi
Róbert Hollós : Une erreur répétée dans les textes des éditions de Móra
József Nacsády : Reviczky et le journal „Szegedi Napló” („Journal de Szeged”)
Ferenc Kolla : Une lettre inconnue de Miklós Istvánffy
István Fenyő : Passages omis du journal de Sándor Kisfaludy

Revue

- Pál Ippert* : Frigyes Karikás : La brigade 39 (A 39-es dandár)
György Rába : Mlle Magda Szabó : Bruits (Neszek)
Csaba Sik : Mlle Magda Szabó : Bruits (Neszek)
Mlle Erzsébet Vezér : Benő Karácsony : Le flanc ensoleillé (Napos oldal)
András Fodor : Yessenine en hongrois
Péter Nagy : László Bóka : D'hier jusqu'aujourd'hui
(Tegnaptól máig)

Chronique

LÁSZLÓ BÓKA : SUR QUELQUES PROBLÈMES DES SCIENCES LITTÉRAIRES HONGROISES

Le danger du nationalisme subsiste encore de nos jours dans les sciences littéraires hongroises. Sa présence ne peut être considérée comme une activité d'hostilité, mais plutôt comme la conséquence de la mauvaise exécution des intentions fondamentalement bonnes. Les sciences littéraires hongroises après la libération ont attaqué d'une manière juste le cosmopolitisme, les vues bourgeoises et ont fort bien reconnu l'importance du mouvement des écrivains populaires. Cependant au cours de l'accomplissement de ces tâches, nous avons négligé à créer les fondements de l'histoire de la littérature socialiste comparée. Et même, en passant sous silence les résultats de l'histoire littéraire bourgeoise, en la réhabilitant plus tard d'une manière excessive, nous avons ouvert un passage libre aux vues erronées — voire nationalistes —, et encore nous avons mis très souvent en vedette les écrivains populaires au détriment des représentants du réalisme socialiste.

Le provincialisme actuel des sciences littéraires est alarmant. Notre tâche consiste à examiner d'une manière approfondie les problèmes du nationalisme et de l'internationalisme, et, en étudiant au fond la littérature des peuples voisins, à supprimer en même temps le danger du nationalisme et du cosmopolitisme.

SÁNDOR KOCZKÁS : „ORIGINE ET MOTIF”

L'étude se propose d'éclaircir la portée des souvenirs d'enfance vécus d'Attila József, à la lumière des éléments composant la conception du monde et la poésie lyrique du poète mûr. L'auteur débute du fait connu et simple qu'Attila József ne fut pas formé poète socialiste par ses expériences d'enfance ; toutefois, elles lui présentèrent la possibilité que l'attraction du socialisme fût pour lui une inspiration fertile, que sa conception du monde socialiste obtenue progressivement au prix de grands efforts, puissent s'unir avec des expériences personnelles en une harmonie artistique pleine de force.

L'auteur attribue une importance plus accentuée dans la vie du poète, à l'opposé de la manière de voir acceptée jusqu'à présent, à la mère d'Attila József, à „Maman”. La jeune fille paysanne d'autrefois devient femme prolétarienne dans la capitale : elle ne changea plus le faubourg, même au temps de la plus grande misère, contre le milieu provincial. C'est ainsi qu'elle laissa en héritage à son fils le sort et la conscience des prolétaires. La représentation de l'indigence et de la gêne dans la poésie d'Attila József est complétée — et c'est un nouvel élément de cette étude — par l'analyse appuyée sur des motifs biographiques. Tandis que les poètes paysans et „populaires” de l'époque ne combattent souvent que par leurs aïeux plébéiens, par motifs familiaux, l'aristocratie terrienne réclamant les droits historiques de leurs ancêtres, Attila József attaque le monde des seigneurs oppresseurs en posant ses pieds sur le „sol” des faubourgs. Finalement : les expériences d'enfance du poète expliquent, en partie, sa manière de voir spéciale pour symboliser en lyrique les paysages rustique et urbain, en nouvelle forme révolutionnaire.

Dans l'oeuvre d'Attila József, la conception formatrice du monde socialiste rencontre, de manière heureuse et féconde, les souvenirs prolétariens de son enfance.

PÁL PÁNDI : UNE ÉTAPE DE LA CARRIÈRE DE PETŐFI

La présente étude est un passage tiré d'une monographie en préparation. Son sujet est l'étape si souvent discutée de la carrière de Petőfi : l'été de 1844 jusqu'à l'automne de cette même année. Dans les poésies de ce printemps nous voyons encore souvent le portrait du poète se présentant bohème et insouciant. L'authenticité personnelle de ces poésies est incontestable, mais elle ne n'est pas basée sur des éléments objectifs, elle est cherchée plutôt dans les incidents d'humeur et de disposition. A partir de l'été de 1844, le poète se présente de plus en plus vigoureusement dans l'entourage matériel de sa vie réelle, comme chanteur de souvenirs vécus et d'expériences réelles. L'étude suit avec attention ce processus : comment se rencontrent-ils, dans ces groupes de poésies, les éléments de la personnalité sujette à l'humeur et les éléments de la vie réelle.

ANNA TAMÁS : RELÈVE DE GARDE DU PÉRIODIQUE
„ÉLETKÉPEK” („SCÈNES DE LA VIE”)

Les limites de l'histoire, de la littérature et de la révolution s'effacent dans les années qui précèdent la Guerre de l'indépendance. La „Société des Dix” („Tizek Társasága”) initiée par Petőfi est une documentation de ce fait. L'étude fait connaître, en fournissant un riche matériel de documents, la naissance et l'évolution de cette société ; présente leur adhésion au périodique „Életképek” („Scènes de la Vie”). L'étude passe en revue les oeuvres y publiées, en premier lieu celles de Petőfi. Elle s'étend sur les machinations de la Cour de Vienne, se servant de tous les moyens pour faire cesser le périodique. Pour terminer elle donne des commentaires concernant les journaux conservateurs de la Hongrie attaquant ce périodique.

Mme GYÖRGY HORLAI : PROSE POPULAIRE APRÈS LA CHUTE
DE LA GUERRE DE L'INDÉPENDANCE

Après la chute de la Guerre de l'indépendance, il y avait deux mouvements dans la prose populaire. L'un était une tendance à figurer la vie sentimentale du peuple, mise au centre, dans un milieu idyllique et romantique. L'autre une littérature didactique et moralisante, destinée au peuple, dont le mérite réside dans les descriptions sociographiques. Enfin, parallèlement avec la figure de paysan sobre et cossu, l'autre figure tragique de paysan fait son entrée, celui-ci étant riche, arrogant et cruel qui s'anéantit finalement par sa propre force, et qui représente une critique de la transformation capitaliste des paysans ; ce type est un précurseur du genre de Móricz.

JÓZSEF SZAUDER : „ÉRZELMEK ISKOLÁJA”
 („L'ÉCOLE DES SENTIMENTS”) DE KASSA

L'étude, tout en traitant le séjour de Kazinczy à Kassa (Cassovie) 1785—1791), analyse les relations de la vie privée, et en premier lieu les sentiments tendres de l'écrivain. Il était nécessaire de mettre à jour ces relations avec précision pour mieux faire comprendre les nombreux éléments relatifs à ce séjour, aux rapports et aux sentiments, qui se retrouvent dans les oeuvres littéraires et même dans les traductions artistiques de Kazinczy.

TIBOR KLANICZAY : LES PROBLÈMES DE LA DERNIÈRE PÉRIODE
DE LA RENAISSANCE EN HONGRIE (STOÏCISME ET MANIÉRISME)

L'étude présente le stoïcisme comme la tendance idéologique la plus importante de la dernière période de la Renaissance hongroise, et le maniérisme comme le représentant du style de cette période. L'auteur analyse les relations qui existaient entre la tendance stoïcienne hongroise et le créateur de la philosophie néo-stoïcienne Justus Lipsius, en plus les circonstances qui expliquent que les enseignements de Lipsius furent inéluctablement, acceptés par la classe dirigeante féodale de Hongrie au début du XVIIe siècle. Les représentants du stoïcisme en Hongrie appartiennent pour la plupart à la classe seigneuriale, ou à leur sphère d'intérêt, et leur rôle littéraire et surtout politique est considérable. L'étude expose en son détail le rôle des hommes politiques stoïciens à l'époque de la guerre de 15 ans, aux côtés de Bocskay, ensuite dans les décades ultérieures, visualisant les évolutions divergentes du sort de la tendance stoïcienne dans la Hongrie royale et en Transylvanie. La circonstance qu'en Hongrie les représentants de la tendance stoïcienne étaient justement les membres de la classe dirigeante de la société et les politiciens gouvernants de l'époque, détermina que les enseignements de Justus Lipsius passaient aussi dans la politique actuelle, et dans la suite nous pouvons déjà être les témoins de phénomènes qui enrichissent plus tard de nouveaux l'histoire du stoïcisme européen aussi. L'auteur s'occupe amplement de l'activité des poètes stoïciens, et en premier lieu de la poésie de Rimay, en démontrant, par son exemple, les différences entre la poésie de la Renaissance florissante et la poésie de la dernière période de celle-ci. La deuxième partie de l'étude traite le style de la Renaissance de la dernière période, le maniérisme et couvre en même temps les questions générales de l'ensemble des problèmes de la définition et de l'histoire du maniérisme. Il présente par nombre d'exemples puisés dans les deux domaines, la poésie et la prose, la floraison du style maniériste en Hongrie au premier tiers du XVIIe siècle, en exposant aussi les particularités les plus importantes du style maniériste. L'étude se termine par l'analyse des rapports de la dernière époque de la Renaissance et de l'âge baroque en Hongrie.

INHALT

- László Bóka* : Über einige Fragen unserer Literaturwissenschaft
Sándor Koczkás : Der Motivierungsursprung
Pál Pándi : Ein Abschnitt der Laufbahn Petőfis
Anna Tamás : Wachablösung bei der Zeitschrift „Életképek“
Frau Gy. Horlai : Volkprosa nach dem Zusammenbruch des Freiheitskampfes
József Szauder : Die Kassaer „Schule der Gefühle“
Tibor Klaniczay : Die Probleme der ungarischen Spätrenaissance
László Gáldi : Der typologische Überblick der finnisch-ungarischen Volksversifikation I. Teil

DISKUSSION

- Lordnd Basch* : Geschichte eines literarischen Prozesses
Péter Egri : Pál Fábíán usw. Umriss der ungarischen Stilistik
Aladár Komlós : „Laufbahnbeginn von János Vajda“

MIT DEM AUGE DER ZEITGENOSSEN

- Frau A. Szerb* : Die letzten Monate Antal Szerbs
Milán Füst : Die Entstehung der Zeitschrift „Nyugat“
B. L. : József Tass

ANGABEN UND BEITRÄGE

- József Szauder* : Csokonay, Kazinczy und der „Magyar Hírmondó“
Tamás Kiss : Reklamation Endre Adys
Károly Mezősi : Aus den unbekanntenen Jugendgedichten von Ferenc Móra
Gábor Mollay : Die Predigt Gábor Daykas in deutscher Sprache über die Toleranz
György Kristóf : Über den definitiven Text des „Családi kör“
Sándor Eckhardt : Bocskay und Rimay
István Borzsák : Die Sirene des Adriatischen Meeres (Zrínyi)
Endre Csalkay : Briefe ungarischer Schriftsteller an einen Komponisten in der Provinz
Károly Redl : Pelbárt Temesváry und die Imitatio Christi
Gyula László : Geschichtliche und archäologische Anmerkungen zu den Sagen über das Grab Petőfis
Róbert Hollós : Ein wiederkehrender Textfehler der Móra-Ausgaben
József Nacsády : Reviczky und der „Szegedi Napló“
Ferenc Kolta : Unbekannter Brief von Miklós Istvánffy
István Fenyő : Ausgelassene Einzelheiten aus dem Tagebuch von Sándor Kisfaludy

RUNDSCHAU

- Pál Ippert* : Frigyes Karikás, Die 39er Brigade
György Rába : Magda Szabó, Geräusche
Csaba Sik : Magda Szabó, Geräusche
Erzsébet Vezér : Benő Karácsony, Sonnige Seite
András Fodor : Jesenin in ungarischer Sprache
Péter Nagy : László Bóka, Von gestern bis Heute

GESELLSCHAFTSNACHRICHTEN

LÁSZLÓ BÓKA: ÜBER EINIGE FRAGEN UNSERER LITERATURWISSENSCHAFT

Die Gefahr des Nationalismus besteht auch heute noch in unserer Literaturwissenschaft. Ihre Anwesenheit ist nicht die Folge einer feindseligen Tätigkeit, sondern liegt in der schlechten Durchführung der im Grunde genommen richtigen Intentionen. Unsere Literaturwissenschaft nach der Befreiung ging richtigerweise den Kosmopolitismus, die bourgeoisen Anschauungen an und erkannte auch so die Bedeutung der Bewegung der volkhaften Schriftsteller. Während der Ausführung dieser Aufgaben schafften wir aber nicht die Grundlagen der vergleichenden sozialistischen Literaturgeschichte und bereiteten, indem die Ergebnisse der bourgeoisen Literaturgeschichte verschwiegen, sodann übertriebenerweise rehabilitiert wurden, auch ihren falschen nationalistischen Anschauungen den Weg und hoben die volkhafte Schriftsteller oft auf Kosten der Vertreter des sozialistischen Realismus hervor.

Der gegenwärtige Provinzialismus unserer Literaturwissenschaft ist beängstigend. Unsere Aufgabe stellt sich in der eindringlichen Prüfung der Probleme der Nationalität und Internationalität, des weiteren darin, dass nach gründlicher Beschäftigung mit der Literatur der benachbarten Völker gleichzeitig die Gefahr des Nationalismus und Kosmopolitismus behoben werde.

SÁNDOR KOCZKÁS: DER „MOTIVIERUNGSURSPRUNG“

Die Abhandlung bezweckt die Bedeutung der Erlebnisse des Kindesalters von Attila József zwischen den Komponenten der Weltanschauung und Lyrik des reifen Dichters zu beleuchten. Der Verfasser geht aus der bekannten und einfachen Tatsache aus, wonach Attila József nicht durch die Erlebnisse seines Kindesalters zum sozialistischen Dichter geformt worden war, die aber dafür Möglichkeit boten, dass die Anziehungskraft des Sozialismus einen fruchtbaren Resonanzboden bei ihm findet und seine Schritt für Schritt erkämpfte sozialistische Weltanschauung sich mit diesen persönlichen Erlebnissen zu kraftvollem künstlerischem Zusammenklang vereint.

Der Verfasser lässt im Leben des Attila József seiner Mutter der „Mama“ eine grössere Bedeutung zukommen als es bei der bisherigen Anschauung der Fall war. Das ehemalige Bauernmädchen aus dem Dorfe reifte in der Hauptstadt zur Proletarierfrau: sie vertauschte die Vorstadt selbst zur Zeit des grössten Elends nicht mehr mit der ländlichen Umgebung und hinterliess das Proletarierschicksal und Bewusstsein auf diese Weise als Erbschaft ihrem Sohn. Als neues Moment und mit biographischen Motiven unterstützt analysiert die Abhandlung auch die Darstellung der Armut in der Dichtung des Attila József aus. Während die bäuerlichen „volkhafte“ Dichter der Zeit oft nur mit Familienmotiven, ihren plebejer Ahnen gegen die Grossgrundbesitzer, die sich auf die geschichtlichen Vorrechte ihrer Vorfahren berufen, ankämpften, greift Attila József die Herren und die Welt aller Unterdrückter von einer anderen Basis, dem „Boden“ der Vorstadt an. Letzten Endes: die eigenartige Landschaftsanschauung des Dichters, die in der lyrischen Darstellung der Dorflandschaft und auch der städtischen Umgebung revolutionär neuartig ist, findet in den Erlebnissen des Kindesalters seine Erklärung.

Im Lebenswerk von Attila József trafen die gestaltende sozialistische Weltanschauung mit den Proletariererlebnissen des Kindesalters in glücklicher und fruchtbarer Weise zusammen

PÁL PÁNDI: EIN ABSCHNITT DER LAUFBAHN PETŐFIS

Die Abhandlung bildet einen Teil einer in Vorbereitung befindlichen Monographie. Ihr Thema besteht in einem viel bestrittenen Abschnitt der Laufbahn Petőfis vom Sommer 1844 bis zum Herbst dieses Jahres. In der Frühjahrsversernte des Jahres konnten wir oft dem Portrait des sich für einen Bohemien, für leichtsinnig ausgebendenden Dichters begegnen. Die persönliche Authentizität dieser Gedichte ist auch zweifellos, doch wurzelt sie nicht in den sachlichen Momenten sondern im Gemüt und in der Stimmung. Vom Sommer 1844 tritt jedoch der Dichter in der wirklichen sachlichen Umgebung seines Lebens als Sänger seiner wirklichen Erlebnisse stets kraftvoller hervor. Die Abhandlung verfolgt diesen Verlauf: wie Gemüt und Sachlichkeit in diesen Versgruppen im Persönlichen zusammentreffen.

ANNA TAMÁS : WACHABLÖSUNG BEI DER ZEITSCHRIFT „ÉLETKÉPEK”

In den, dem Freiheitskampf vorangehenden Jahren sind die Grenzen von Geschichte, Literatur, Revolution verschwommen. Dies ist auch in der von Petöfi angeregten „Gesellschaft der Zehn” dokumentiert. In der Abhandlung ist die Entstehung und Ausgestaltung dieser Gesellschaft reich dokumentiert besprochen, stellt ihren Anschluss an die Zeitschrift „Életképek” dar, bespricht ihre darin erschienenen Werke, in erster Linie die von Petöfi. In der Abhandlung wird auch auf die Machinationen des Wiener Hofes eingegangen, der die Einstellung der Zeitschrift mit allen Mitteln durchsetzen wollte und abschliessend enthält sie eine Rezension über die die Zeitschrift angreifenden ungarischen konservativen Zeitungen.

FRAU GY. HORLAI : VOLKSPROSA NACH DEM ZUSAMMENBRUCH DES FREIHEITSKAMPFES

Innerhalb der Volksprosa aus der Zeit nach dem Zusammenbruch des Freiheitskampfes kommt in der einen Strömung die, das Gefühlsleben des Volkes in den Mittelpunkt stellende idyllische, romantische Darstellungsart zur Geltung. Die andere stellt die dem Volk bestimmte Literatur von lehrender, erbaulicher Tendenz dar, deren Verdienst in den soziographischen Beschreibungen liegt. Schliesslich erscheint parallel mit der Figur des nüchternen, wohlhabenden Bauern als Kritik an der Bauernkapitalisation — die romantisch-naturalistische Darstellung der reichen, hochmütigen, grausamen, mit ihrer Kraft zum Schluss sich selbst zugrunde richtenden tragischen Bauernfigur: Vorläufer der Mórisczen Darstellungsweise

JÓZSEF SZAUDER : DIE KASSAER „SCHULE DER GEFÜHLE”

Die Studie untersucht, sich mit Kazinczys Aufenthalt in Kassa befassend, die private Beziehungen des Schriftstellers, in erster Linie seine Liebeszuneigungen. Das Aufdecken diesen Beziehungen erwies sich aus dem Grund als notwendig, weil in den belletristischen Schöpfungen, ja auch in den Übertragungen von Kazinczy zahlreiche Spuren seines dortigen Aufenthaltes und seiner damaligen Beziehungen, Gefühle vorzufinden sind.

TIBOR KLANICZAY : DIE PROBLEME DER UNGARISCHEN SPÄTRENAISSANCE (STOIZISMUS UND MANIERISMUS)

Die Abhandlung stellt den Stoizismus als die wichtigste ideologische Richtung der ungarischen Spätrenaissance und den Manierismus als den Stil dieser Periode vor. Es werden darin die Zusammenhänge der ungarischen stoischen Richtung mit dem Schaffer der neo-stoischen Philosophie, Justus Lipsius, und diejenigen Umstände untersucht, die es notwendig machen, dass die Lehren von Lipsius von der ungarischen feudalen Herrscherklasse zu Beginn des 17. Jahrhunderts rezipiert werde. Die Vertreter des Stoizismus in Ungarn gehörten im überwiegenden Teil der Klasse des Hochadels oder seines Interessenkreises an, und es war nicht bloss ihre literarische aber auch ihre politische Rolle bedeutsam. Die Abhandlung prüft eingehend die Rolle der stoischen Politiker im Zeitraum des 15jährigen Krieges, an der Seite von Bocskay, sodann in den späteren Jahrzehnten und veranschaulicht die verschiedene Gestaltung des Schicksals der stoischen Richtung in Ungarn bzw. in Siebenbürgen. Jener Umstand, dass in Ungarn die Vertreter der stoischen Richtung die Mitglieder der leitenden Klasse der Gesellschaft und die führenden Politiker waren, führte hier zum Hineingeraten der Lehren Justus Lipsius in die praktische Politik und im Verfolg dessen können wir Zeugen solcher Erscheinungen sein, durch die auch die europäische Geschichte des Stoizismus mit neuen Zügen bereichert wird. Die Abhandlung befasst sich eingehenderweise mit der dichterischen Tätigkeit der ungarischen Stoiker, darunter in erster Linie mit der Dichtung Rimays und stellt an seinem Beispiel die Unterschiede zwischen der blühenden und späten Renaissancepoesie dar. Der andere Teil der Abhandlung handelt über den Stil der Spätrenaissance, den Manierismus wobei auch auf die Bestimmung des Manierismus, die allgemeinen Fragen seiner geschichtlichen Problematik eingegangen wird. An Hand zahlreicher Beispiele aus dem Gebiete der Dichtung und der Prosa ist die Blüte des manieristischen Stils in Ungarn im ersten Drittel des 17. Jahrhunderts vorgeführt, unterdessen werden auch die hauptsächlichsten Stileigenheiten des Manierismus erörtert. Abschliessend befasst sich die Abhandlung mit der Untersuchung der Zusammenhänge die zwischen der Spätrenaissance und dem Barock bestehen.

IRODALOMTÖRTÉNET

1959.

3—4. SZÁM

Révai József (1898—1959)	325
Bóka László: Irodalomtudományunk néhány kérdéséről	326
Koczkás Sándor: A motiváló „eredet”	331
Pándi Pál: Egy pályaszakasz Petőfi útján	344
Tamás Anna: Őrségváltás az Életképek-nél	371
Hortai Györgyné: Népies próza a szabadságharc bukása után	383
Szuder József: A kassai „Érzelmek iskolá”-ja	394
Basch Loránt: Egy literáris pör története	408

VITA

Egri Péter: Fábíán Pál, Szathmári István, Tercsényi Ferenc: A magyar stilisztika vázlatla	434
Komlós Aladár: „Vajda János pályakezdése” (Válasz Barta Jánosnak)	444

KORTÁRSÁK SZEMÉVEL

Szerb Antalné: Szerb Antal utolsó hónapjai	449
Füst Milán: A Nyugat születése	453
Basch Loránt: Tass József 1894—1958	467

ADATOK ÉS ADALÉKOK

Szuder József: Csokonai, Kazinczy és a Magyar Hírmondó 1794 III. 8-i levele.	469
Kiss Tamás: Ady Endre reklamációja	472
Kristóf György: A Családi kör végleges szövegéről	474
Eckhardt Sándor: Bocskai és Rimay	478
Borzsák István: „Adriai tengernek Syrenaia”	480
Csatkai Endre: Magyar írók levelei egy vidéki zeneszerzőhöz	488
László Gyula: Történeti és régészeti jegyzetek Petőfi sírjának mondáihoz	490
Hollós Róbert: A Móra-kiadások egy visszatérő szöveghibája	496
Kolta Ferenc: Istvánffy Miklós ismeretlen levele	497
Fenyő István: Kihagyott részletek Kisfaludy Sándor naplójából	499

SZEMLE

Ipper Pál: Karikás Frigyes: A harminckilences dandár	502
Rába György: Szabó Magda: Neszek	504
Vezér Erzsébet: Karácsony Benő: Napos oldal	505
Fodor András: Jeszenyin magyarul	508
Nagy Péter: Bóka László: Tegnaptól máig	517

TÁRSASÁGI HÍREK

Ára: 16,— Ft

Előfizetés egy évre: 24,— Ft

Az Irodalomtörténeti Közlemények 1959 3—4. számának tartalma:

TANULMÁNYOK

József Farkas: Gondolatok a Tanácsköztársaság irodalmáról II.
Szauder József: Kazinczy útja a jakobinus mozgalom felé
Horváth Károly: A pozitívizmus a magyar irodalomtörténetírásban
Pirnádt Antal: Az alap és felépítmény problémái a régi magyar irodalomban
Fenyő István: A Kesergő Szerelem
V. Kovács Sándor: A Dózsa-háború humanista eposza

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Kókay György: Kazinczy és az első magyar újságok
Beke Ödön: A botanikus Csokonai
Bognár András—Levárdy Ferenc: A Példák Könyve keletkezésének körülményei
Eckhardt Sándor: Balassi Bálint utolsó hadjárata

VITA

Mezősi Károly: Petőfi vitatott szülőhelye

ADATTÁR

Molnár István: Ismeretlen irodalmi lap 1919-ből
Kosjár Márton: Kazinczy elfelejtett Zrínyi-értékelése
Kunszery Gyula: Kisfaludy Sándor két ismeretlen verse
Stoll Béla: Sztárai Mihály ismeretlen bibliai históriája

SZEMLE

Némedi Lajos: Bóka László—Pándi Pál, A magyar irodalom története 1849-ig
Szabolcsi Miklós: Kardos Pál, Nagy Lajos élete és művei
Illés László: Hevesi Gyula, Egy mérnök a forradalomban
Bóka László: Nagy Péter, Szabó Dezső indulása
Gyenis Vilmos: Bán Imre, Apáczai Csere János
Vujicsics D. Sztoján: Zrinski, Petar, Adrijanskog Mora Sirena
Tarnai Andor: Takács Lajos, Históriaok, históriák
Somogyi Sándor: Antal Árpád, Szentiváni Mihály
Sztlágyi Péter: Madách Imre, Válogatott művei
Zimándi P. István: Scheiber Sándor—Zsoldos Jenő, Vajda János levelei Milkó Izidorhoz

AZ INTÉZET ÉLETÉBŐL

Vita a felszabadulás utáni magyar irodalom kérdéseiről
Vita a Szépirodalmi Könyvkiadó 1958. évi kiadványairól
Vita az irodalomtörténetírás pozitívista irányáról
Ady-dokumentumok gyűjtése
Intézeti hírek (1959. január 1—október 31.)